

*Ümumdünya tarixinin dahi şəxsiyyəti,
Azərbaycan xalqının qurtuluş mübarizəsinin qalibi
və yeni Azərbaycanın qurucusu
HEYDƏR ƏLİYEVİN
parlaq xatirəsinə həsr olunur*

**AZƏRBAYCAN
XALQ
CÜMHURİYYƏTİ
ENSİKLOPEDIYASI**

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTI ENSİKLOPEDIYASI

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ ENSİKLOPEDIYASI

İKİ CİLDDƏ

II cild

BAŞ REDAKTOR
YAQUB MAHMUDOV

"LİDER NƏŞRİYYAT"
BAKİ-2005

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN

**“Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında”**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

REDAKSİYA HEYƏTİ

Yaqub MAHMUDOV (bağredaktor), Əlam AĞA YEV, Tofiq BABA YEV (məsul katib),

Azər BAĞIROV, Cəadə BAĞIROVA, Firdovsiyyə ƏHMƏDOVA,

Anar ŞGƏNDƏROV, Nigar MAKSVELL, Xeyrulla MƏMMƏDOV,

Elmira MƏMMƏDOVA, Mirheydər MƏRZƏYEV, Ataxan PAĞA YEV (bağredaktor müavini),

Mehman SÜLEYMANOV, Kərim gÜKÜROV

947.54 - dc 21

AZE

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Üçüncü cild. II cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 472 səh.

ISBN 9952-417-44-4

© "LİDER NƏŞRİYYAT", 2005

X

XAÇMAZ HƏRBİ DƏSTƏSİ - Azərbaycana Denikinin hücum təhlükəsinin gözlənilməli dövrə Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri general Səməd bəy Mehmandarovun əmri ilə 1919 ilin yayında yaradılmış xüsusi taktiki qrup. Ölkənin Qıral sərhədi boyunca müdafiə mövqeləri tutmuşdu. Xaçmaz hərbi dəstəsinə Quba piyada alayı, 3-cü Gəncə piyada alayının bir taboru, 1-ci Tatar süvari alayı, 1-ci topçu briqadasının 2-ci divizionu və Ştehkam məktəbinin Qəssi heyəti daxil idi. General-mayor Əbrahim ağa *Usubov* dəstənin komandiri, general-kvartirmeyster vəzifəsinin müvəqqəti icraçısı podpolkovnik Zeynalov qərargah rəisi təyin edilmişdi.

1919 ilin iyulunda Xaçmaz dəstəsinə rəhbərlik Quba piyada alayının komandiri polkovnik girin bəy *Kəsəmənliyə* tapşırıldı. 1-ci Tatar süvari alayı istisna olmaqla, digər hissə və bölmələr polkovnik g.Kəsəmənlinin əməliyyat tabeliyinə verildi.

1919 ilin noyabrında Xaçmaz dəstəsi ləğv edilərək, onun bazasında *Quba hərbi dəstəsi* yaradıldı. Bununla əlaqədar olaraq Qıral sərhədlərinin qorunması ilə bağlı vəzifələr Quba dəstəsinə həvalə olundu.

Əd. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; Osmanlı H. gıral sərhədləri və Bakı rayonunun müdafiəsi tarixindən, B., 1999.

XALQ AZADLIQ PARTİYASININ (KADETLƏRİN) BAKI GÖBƏSİ kadetlər partiyasının 1905 ilin dekabrında Moskvada təsis qurultayından iki ay sonra fəaliyyətə başlamışdı. göbənin təsis iclası isə 1906 il

yanvarın 7-də keçirilmişdi. Əlasda B.L.Baykov Bakı Göbəsinin sədri seçildi. göbənin bürosuna isə M.F.Podqbyakin, S.A.Vənsoviç, G.Miroslavski, A.M.Feyql, Ə. Topçubaqov, G.Hacinski, K.G.Xatisov, S.Taqianosov, M.Q.Alibeqov, F.F.Skrepinski daxil oldular. Büroya namizədlər sırasmda G.Səfərəliyev, G.Hacıyev, S.gifrin, Fridlandın adları çəkilirdi.

Özlərini kadet adlandıran konstitusion-demokratlar Rusiyanın ilk liberal təmayüllü partiyası idi. Dünyagörüşünə görə islahatçı olan kadetlər zorakı çevriliş normal tarixi inkişafa zidd sayaraq, onun qəti əleyhinə çıxırdılar. Partiyanın 2-ci qurultayında (1906, yanvar) qəbul edilmiş

proqramında göstərildirdi ki, "Rusiya konstitusiyalı parlament monarxiyası olmalıdır. Rusiyanın dövlət quruluşu Əsas Qanunla (Konstitusiya ilə) müəyyən edilir".

1906 ilin yanvarında təşkilatı cəhətdən formalalaşmış Bakı kadetləri, əsas etibarilə, Moskva və Peterburq kadetlərinin proqramını qəbul etmişdilər. Sosial və milli tərkibinə görə Bakı Çöbəsi, demək olar ki, bütün millətlərin yuxarı və orta təbəqələrini əhatə edirdi. Zorakılığa və xaosu aparan inqilabi yolun əksinə olaraq, kadetlər islahatlar və təkamül yolunu seçmişdilər. Kadetlərin milli proqramının əsas tələbi xalqların mədəni müqəddəratını təyin etməsi və ya milli-mədəni muxtariyyəti idi. Bununla belə, rus dili bütün mərkəzi qurumların, ordunun və donanmanın dili olaraq qalmalı idi. Beləliklə, milli məsələnin həllində kadetlər Rusiyanın vahidliyi və bölünməzliyi ideyasını üstün tuturdular. Rusiyalı həmkarlarından fərqli olaraq, Bakı kadetləri öz məqalələrində Qafqaz xalqlarına muxtariyyət verilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər. Belə tələblərlə çıxış edəndən S.A. Vənsoviç, M.F. Podqıbyakin, Ü. Turski muxtariyyət tələbini onunla əsaslandırdılar ki, Rusiyadan fərqli olaraq, Qafqazda özünüidarəetmə orqanları - zemstvə hələ də yaradılmayıb və belə bir şəraitdə yeganə çıxış yolu Qafqaz xalqlarının çoxdan arzuladığı muxtariyyət üsuli-idarəsinin tətbiq edilməsidir. Lakin muxtariyyət ideyası yalnız nəzəri cəhətdən təbliğ olunurdu, onun həyata keçirilməsi mexanizmləri açıqlanmırdı. Kadetlərin məhz yerli əhalinin problemlərinə laqeydliyi Bakı Çöbəsinin azərbaycanlı üzvlərinin fəaliyyətsizliyinə gətirib çıxarmışdı. Onlar öz xalqının çoxsaylı problemlərini həll etmək üçün, ilk növbədə, Ümmurusiya müsəlmanları ilə birləşməyi üstün tuturdular.

Kadetlərin fəallığının artması ən çox seçki kampaniyaları dövrünə təsadüf edirdi. 1906 ildə 1-ci Duma seçkiləri kampaniyasına da onlar birinci bağıdılar. Müxtəlif millətlərin nümayəndələrini öz seçkiləri sırasına cəlb etmək məqsədilə Bakı kadetləri müraciətnamə yaymışdılar. Müraciətnamədə kadetlərin liberal proqramına Rusiyada yaşayan çoxsaylı xalqların vəziyyətinin dəyişdirilməsi, xüsusilə onların öz doğma dillərində yazıb oxumaq və özünüidarəetmə orqanlarına malik olmaq hüquqları barədə bəndlər də salınmışdı. Lakin bu bəyannamələrə baxmayaraq, Bakı Çöbəsinin namizəd siyahılarına azərbaycanlılar daxil olunmamışdı və onlar seçkilərdə müstəqil namizədlər kimi iştirak edirdilər. Kadetlərin gültülü seçki kampaniyası gözlənilmədən yarımcı qaldı. 1906 il mayın 3-də onların namizədlərindən biri - S.S. Yakovlev naməlum Çəxslər tərəfindən öldürüldü. Kadetlər seçki təbliğatlarının dayandırılması barədə qəzetdə elan verdilər və bu qərarın səbəbini onların toxunulmazlığına təminat olmaması ilə izah etdilər. Beləliklə, namizədlərin partiya siyahıları ilə seçilməsi prosesi dayandırıldı.

1907 ilin yanvarında 2-ci Dövlət dumasına seçkiqabağı kampaniya başlandı. Bu dəfəki seçkilərdə kadet platformasının tələbi daha konkret və aydın idi: дума qarşısında cavabdeh olan nazirlər kabinetinin formalaşdırılması. Kadetlər əvvəlcə öz namizədlərinin siyahısını təqdim etmək idilər, lakin yanvarın ikinci yarısında onlar 6 dairədən ikisində "Земля и воля" ("Torpaq və azadlıq") ittifaqı ilə birləşməyi təqdim etmək qərarına gəldilər. Bu ittifaq boykot taktikasından əl çəkib, seçkidə iştirak etmək qərarına gələn əsər və dağınıklardan təkil olunmuşdu. Lakin bir çox namizədlər blokda dağınıqların iştirakı haqqında məlumat aldıqdan sonra, öz namizədliklərini geri götürdülər. Onları kadetlərin platformasına daban-dabana zidd olan əsərlərin və dağınıqların ekstremizmi qorxudurdu. Nəticə onların qərarının düz olduğunu göstərdi. Belə ki, son nəticədə "Müsəlman bitərəflər blokunun" (bax "İttifaqı-Müsəlmin ") nümayəndəsi qalib gəldi.

2-ci Duma, hakim dairələrin gözlədiyinə əksinə, daha radikal oldu və 1907 il iyunun 3-də çar tərəfindən qovuldu. Elə həmin tarixli qanunla həm müxalifət partiyalarının, həm də milli azlıqların Dumada təmsilçiliyi xeyli məhdudlaşdırılmışdı. Bu dəfə seçkilərin son mərhələsində kadetlər, menşeviklər və bitərəflər bir blokda birləşməyə qərarına gəldilər, lakin buna baxmayaraq, seçkilərin Tiflisdə keçirilən mərhələsində Cənubi Qafqazın sağ qaragüruhçu partiyalarının vahid namizədi qalib gəldi.

1912 ildə 4-cü Dumaya seçkilər vaxtı kadetlər həmin il Rusiyada yaradılan Tərəqqi partiyasının nümayəndələri qismində fəal seçkiqabağı kampaniyaya bağıdılar. Seçkilər ərəfəsində kadet partiyasının "ulduzları" Milyukov, ğinqaryov, Rodiçev təbliğat kampaniyası aparmaq üçün Bakıya gəlmişdilər. 1912 ilin sentyabrında keçmiş kadetlər 12 nəfərdən ibarət "birləşmiş tərəqqipərvərlərin" siyahısını irəli sürdülər. Bolşeviklərin onları burjuaziya ilə əməkdaşlıqda ittiham etmələrinə tərəqqiçilər (keçmiş kadetlər) "Bakı" qəzetinin səhifələrində belə cavab verdilər: "Konstitusiya təhlükədədir, proletariatin işə gücü yoxdur, biz kapitalistləri, iğadamlarını özü müzdən uzaqlandırmamalıyıq və qaragüruhçuların qalib gəlməməsi üçün birləşməliyik".

Sosial-demokratlar (menşeviklər) tərəqqiçilərlə kompromisə gedib onlarla birləşməyə qərarına gəldilər və bu addımın nə qədər düzgün olduğunu tezliklə gördülər. Menşevik M. Şkobelev, ilk dəfə olaraq, Bakıdan Dumaya deputat seçildi. Beləliklə, özlərini parlament partiyası sayan kadetlərin, sonra isə tərəqqiçilərin Bakı Çöbəsi, böyük fəallığına baxmayaraq, 4 seçki kampaniyasının heç birində qələbə qazana bilmədi. Bu, kadetlərin Azərbaycanda sosial bazasının məhdudluğu və yerli əhalinin problemlərinin arxa plana çəkilməsi ilə bağlı idi.

1915 il avqustun 9-da Dövlət Dumasında kadetlərin, tərəqqiçilərin və oktyabrist partiyalarının iştirakı ilə "Tərəqqipərvər blok" yarandı. Blokun əsas tələbi Birinci dünya müharibəsində tənəzzül uğrayan Rusiyada dumaya hesabat verən "ictimai etimad hökumətinin" yaradılması idi. Bakı kadetləri də "Kaspi" və "Bakı" qəzetlərinin səhifələrində bu bloku dəstəkləyir və "cavabdeh hökumət" haqqında tələblər irəli sürürdülər.

Fevral inqilabı (1917) nəticəsində Rusiyada çar mütlə-qıyyəti devrildikdən sonra, kadetlər iqtidar partiyasına çev-

rildilər. Bu dövrdə partiyanın Bakı Qəbəsi öz fəaliyyətini bərpa etdi. Kadetlərin bir qismi (A.Leontoviç, K.Çetski) Müvəqqəti hökumətin Bakıda təmsilçisi olan Çitmai Təşkilatların Çirayyə Komitəsinin (ÇCK) üzvü oldu. Digərləri isə, xalq azadlıq partiyasının təşkilat komitəsinə yaratdılar. Həmin komitəyə, bəzi mənbələrə görə, keçmiş partiya üzvləri -- B.L.Baykov, X.A.Vermiçev, M.Q.Alibeqov, M.F.Podqıbyakin, Fridland, P.M.KaraMurza ilə yanaşı, F.x.Xoyski də üzv seçilmişdi. Kadetlərin təşkilat komitəsi Müvəqqəti hökumətin dəstəklənməsi, siyasi qüvvələrin birliyi və Antantadakı müttəfiqlərlə birgə müharibəni qələbəyədək aparmaq haqqında bütün vətəndaşlara ünvanlanmış bəyanat qəbul etmişdi. Kadetlərin nümayəndələri, həmçinin, o dövrdə Qafqazı idarə edən Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin (Особый Закавказский Комитет-ОЗАКОМ) əsas tərkib hissəsini təşkil edirdilər.

Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Rusiyada hakimiyyətə gəlmiş bolşeviklər kadetlər partiyasını qadağan etdilər. Bakı Qəbəsinin bəzi üzvləri Rus Milli gurasının tərkibinə daxil oldu, bəziləri isə mühacirətə getdi. S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti azərbaycanlılara qarşı 1918 ilin mart soyqırım zamanı Rus Milli gurasından öz məqsədləri üçün istifadə etmək istəyirdi. Şura ilk mərhələdə bu fitnəkarlığa uysa da, sonradan bolşeviklərlə daşnakların öz məqsədlərinə çatmaq üçün yerli əhalini kütləvi surətdə qırdığını görüb, onlarla əlbir olmaqdan çəkindi. 1918 ilin noyabrında Bakıya daxil olmuş ingilis qoşunlarının komandanı general Tomson Rus Milli gurasının üzvləri M.Podqıbyakini, Y.Smimovu, B.Baykovu və A.Leontoviçi qəbul edərkən onlar Azərbaycan hökumətinə daxil olmaq barədə ingilislərin təklifini rədd etmişdilər. Onlar Azərbaycanın öz milli müqəddəratını təyin etməsinin əleyhinə çıxır və onu yalnız Rusiyanın tərkibində görmək istəyirdilər. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz hakimiyyətini bütün ölkə ərazisində bərqərar edəndən sonra Rus Milli gurası mövcud vəziyyətlə barışmalı oldu. Onun bəzi üzvləri Parlamentdə yaradılmış slavyan-rus və Milli Azlıqlar fraksiyasına daxil oldular.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), B., 1998; Багирова И.С., Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, Б., 1997; Шелохаев В.В., Кадеты-главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг., М., 1983.

XALQ DAXİLİ QƏR KOMİSSARLIĞI (XDQK)

Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradılmışdı. Sədri P.A.Caparidze idi. Onun 8 may tarixli əmri ilə, XKS tərəfindən təsdiq olunanadək, F.A.Çikalov və Məçədi Əzizbəyov müvəqqəti olaraq Xalq Daxili Qərar Komissarının müavinləri, Bünyad Sərdarov və L.D.Qoqoberidze isə komissarın müvəkkilləri vəzifəsinə dəvət olunmuşdular.

Bakı Soveti hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra cəza orqanlarının fəaliyyətini öz səlahiyyətinə keçirməyə, sovet hakimiyyətini möhkəmləndirmək və onun düşmənlərinə qarşı mübarizə aparmaq üçün onlardan istifadə etməyə çalışdı. Bu məqsədlə yeni məhkəmə təsisatları sistemi yaradılmasına xüsusi fikir verildi. 1917 il dekabrın 12-də hərbi tribunal yaradılmışdı. 1918 il martın 7-də Bakı Soveti Çirayyə Komitəsinin iclasında Çəhər dumasının səlahiyyətində olan bilsin inqilabi qaydaların mühafizəsini təmin edə bilməməsi iddia olunmuş Caparidzenin təklifi ilə milisin Çəhər sovetinin ixtiyarına verilməsi barədə qərar qəbul edilmişdi. Komissarlığın təşkilatı ilə daxili qərar orqanları onun səlahiyyətinə verilmişdi. Lakin XDQK-in hüquq və səlahiyyətləri getdikcə artırıldı. O, köhnə məhkəmə aparatının ləğvi, yerli və dairə xalq məhkəmələrinin təşkilatı ilə də məşğul olurdu. Bakı XKS-nin qərarı ilə icraiyyə komitəsinin rekvizisiya (müsadirə) komissiyası XDQK-ya verilmiş və ayrıca rekvizisiya Qəbəsinə çevrilmişdi. Komissarlıq öz fəaliyyətində sovet hakimiyyətinin ideya düşmənlərinə qarşı çıxanların həbsinə, təqib edilməsinə və fiziki cəhətdən məhvini cəhd göstərir, fəal rekvizisiya siyasəti həyata keçirərək, sovet hakimiyyətinin maddi imkanlarını möhkəmləndirməyə çalışdı. XDQK-in qeyri millətlərin nümayəndələri tərəfindən başçılıq edilən cəza əməliyyatları, başlıca olaraq, türk-müsəlman əhaliyə qarşı yönəldilmişdi. Xalq Daxili Qərar Komissarlığı Bakı XKS-in sükutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv edilmişdir.

Əd.: *Bax Xalq Komissarlığı məqaləsinin ədəbiyyatına*

"XALQ EVLƏRİ" CƏMİYYƏTİ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə sosial-mədəni sahədə fəaliyyət göstərmiş klub tipli müəssisələr. Əsas məqsədi Bakı Çəhərinin mədən-zavod rayonlarının əhalisi arasında mədəni-maarif işi aparmaq idi. Xalq evləri bir çox tədbirlərin mərkəzinə çevrilmişdi: burada savadartırma kurslarından tutmuş universitet kurslarına qədər müxtəlif kurs məşğələləri keçirilir, kitabxana-qiraət xanalar təşkil edilir, teatr tamaşaları, konsertlər göstərilirdi.

Qaraçəhərdəki xalq evi böyük mədəni-maarif işi aparılır, teatr tamaşaları təşkil edirdi. Mövsüm bağlandıqdan sonra dövlət teatrı öz fəaliyyətini burada davam etdirir və həftədə iki dəfə opera tamaşaları göstərirdi. Qaraçəhərdəki cəmiyyət nəzdində 1919 il mayın 1-də mədəni-maarif və musiqi-teatr bölmələri təşkil edilmişdi. İyulun 2-də isə Şaumyanın xalq evi təsis edilmişdi.

Xalq evlərinə xeyriyyə köməyi də göstərilirdi. Belə ki, "Uriot" xeyriyyə cəmiyyəti xalq evlərinə avadanlıq alması üçün vəsait ayırırdı. Məhz bu yardım sayəsində orada kino zalı yaradılmış və filmlərin nümayiş etdirilməsinə başlanmışdı.

Qısa vaxt ərzində Bakı Çəhərində, onun bütün mədən və zavod ərazilərində "Xalq evləri" cəmiyyətinin Qəbələri açılmış böyük üçün təşkil edilmiş savad kurslarında 5 minə yaxın adam oxumaq və yazmaq öyrənmişdi. "Xalq evləri" cəmiyyəti bu kurslara 7 min manatdan çox vəsait xərcləmişdi. *Aprəl işğalından (1920)* sonra cəmiyyət öz fəaliyyətini dayandırmışdır.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001.

XALQ ƏDLƏYƏ KOMİSSARLIĞI (XƏK) Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradılmışdır. Komissar vəzifəsinə A.Qabrielyan (Karinyan) təyin edilmişdir. Əslində, Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası XƏK-in tədbirlərini təkrar edirdi. Səlahiyyətlərinə inqilabi qanunçuluğa əməl olunmasına nəzarət, sovet notarius orqanlarının təşkili, əhaliyə hüquqi yardım göstərmək və s. daxil idi. Lakin S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin fəaliyyəti qanunçuluğa deyil, zorakılığa əsaslandığına görə XƏK-in əməli rolu az idi. Əsas üstünlük bilavasitə təsir imkanlarına malik olan istintaq komissiyası, fəvqəladə komissiya və inqilabi tribunala məxsus idi. Bakı XKS-in süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv edildi.

Əd.: Bax Xalq Komissarlığı məqaləsinin ədəbiyyatına

XALQ ƏKƏNÇİLİK KOMİSSARLIĞI (XƏK) - Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradıldığı elan edilmişdir lakin həmin qərarla bu vəzifənin hələlik boş qaldığı bildirilmişdir. Sonra bu vəzifəyə Mir Həsən Vəzirov təyin olunmuşdu. 1918 il iyunun 18-də, Vəzirovun imzası ilə, mülkədar torpaqlarının müsadirəsi haqqında Bakı XKS-in dekreti verilmişdir. XƏK mülkədar torpaqlarının müsadirəsi ilə yanaşı kəndlərdə torpaq komitələrinin təşkili, kənd təsərrüfatı məhsullarının yığılmasının həyata keçirilməsi də məqsul olurdu. Bakı XKS-in süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv edilmişdir Vəzirov "Sentrokaspi diktaturası" tərəfindən həbs olunmuşdur 1918 il sentyabrın 20-də isə 26-ların tərkibində güllələnmişdir.

Əd.: Rəhimov Ə., 1920-ci ildə Azərbaycanla mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi, B., 1962.

XALQ ƏMƏK KOMİSSARLIĞI (XƏK) - Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 22 mart tarixli qərarı ilə Bakı quberniyasının əmək komissarlığı təşkil olunmuşdu. Ona G.D.Zevin başçılıq edirdi. Sonra Bakı XKS tərkibində XƏK yaradıldı. Zevin xalq əmək komissarı təyin edildi. XƏK 8 saatlıq işgününün tətbiqi, əmək çərçivəsinin yaxşılaşdırılması və bu kimi başqa məsələlərlə məqsul olurdu. Bakı Çəhərinin rayonlarında əmək komissarları fəaliyyət göstərirdi. Bakı XKS-in süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv olunmuşdur Zevin "Sentrokaspi diktaturası" tərəfindən həbs edilmişdir 1918 il sentyabrın 20-də 26-ların tərkibində güllələnmişdir.

Əd.: Bax Xalq Komissarlığı məqaləsinin ədəbiyyatına

XALQ ƏRZAQ KOMİSSARLIĞI (XƏK) - Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradılmışdır. 1918 il iyunun 18-dən komissarlığa P.Caparidze rəhbərlik edirdi. Caparidze, eyni zamanda, daxili işlər komissarı və Bakı Soveti Çaryyə Komitəsinin sədri idi. Çulun 2-nə olan vəziyyətə görə, XƏK-də öncə yaradılmış 8 Çəbə (katiblik, təchizat, idxal və ixrac, nəzarət-qeydiyyat, rekvizisiya Çəbələri və s.), sonralar müəssisələrarası qeydiyyat-rekvizisiya Çəbəsində birləşdirilmişdir. Bakı XKS-nin süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv edilmişdir Caparidze "Sentrokaspi diktaturası" tərəfindən həbs olunmuşdur sentyabrın 20-də isə 26-ların tərkibində güllələnmişdir.

Əd.: Bax Xalq Komissarlığı məqaləsinin ədəbiyyatına

"XALQ ƏYLƏNCƏLƏRİ CƏMİYYƏTİ" Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakıda fəaliyyət göstərmiş liberal istiqamətli qurum. Cəmiyyət müstəqillik əldə etmiş əhəlinin istirahətinin təşkili, savadlanmasında, uşaqların və yeniyetmələrin müxtəlif əyləncəli tədbirlərə və dərnlərə, klub və kitabxanalara cəlb olunmasında xüsusi fəallıq və təşəbbüskarlıq göstərmiş onlara milli-mənəvi dəyərlərin aqlanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

1919 ilin əvvəllərində Bakı və onun mədəni-zavod rayonlarındakı mədəni-maarif cəmiyyətlərini birləşdirmək məqsədilə konfrans çağırılması üçün təşkilat komissiyası yaradılmışdır "Bakı Çəhəri mədəni-maarif müəssisələri ittifaqının nizamnaməsi" təsdiq olunmaq üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinə təqdim edilmişdir. Nizamnamədə deyilirdi ki, mədəni-maarif cəmiyyətləri ittifaqının məramı Bakı əhəlisinin mədəni səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə Çəhərin bütün mədəni qüvvələrini birləşdirməkdən ibarətdir. 1920 ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra cəmiyyət öz fəaliyyətini dayandırmışdır.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001.

XALQ HƏRBİ VƏ DƏNİZ QİLƏRKOMİSSARLIĞI (XHDK) - Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradılmışdır. Xalq hərbi və dəniz işləri komissarı vəzifəsinə Qafqaz ordusu hərbi-inqilab komitəsinin sədri Q.N.Korqanov təyin edilmişdir. O, 1918 ilin yanvarında hərbi-inqilab komitəsinin tərkibində Tiflisdən Bakıya gəlmiş burada qırmızı ordu hissələrinin yaradılmasına rəhbərlik etmişdir Bakı və onun rayonlarının inqilabi müdafiə komitəsinin üzvü təyin olunmuşdu. Korqanov azərbaycanlılara qarşı 1918 il mart soyqırımının təşkilatçılarından olmuş dinc əhaliyə qarşı soyqırım əməliyyatlarına rəhbərlik etmişdir. Bu əməllərini xalq hərbi və dəniz işləri komissarı kimi də davam etdirmişdir. Komissarlıq, Bakı XKS-in digər orqanları ilə birgə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı hərbi əməliyyatların təşkili, əsas rol oynamışdır. Bakı XKS-in süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv edilmişdir xalq hərbi və dəniz işləri komissarı Korqanov isə "Sentrokaspi diktaturası" tərəfindən həbs olunmuşdur 1918 il sentyabrın 20-də isə 26-ların tərkibində güllələnmişdir.

Əd.: Bax Xalq Komissarlığı məqaləsinin ədəbiyyatına

XALQ XARİCİ QƏLƏR KOMİSSARLIĞI (XXQ) - Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradılmışdı. Bakı XKS-in sədri, Qafqaz iQəri üzrə fəvqəladə komissar S.ğau myan, eyni zamanda, xalq xarici iQər komissarı təyin edilmişdi. Bakı

XKS-in fəaliyyətindəki bir sıra ziddiyyətlər xarici siyasət məsələsində daha aydın təzahür edirdi. Bakı XKS-in 1 may bəyannaməsinə görə, o, müstəqil olmayıb, Ümumrusiya Ali Xalq Komissarları Sovetinin bütün dekret və sərəncamlarını yerli Qəraitə uyğun həyata keçirməli, Bakı Soveti vahid, bö-yük ölkənin bir hissəsi olaraq qalmalı idi. Belə olduğu halda müstəqil xarici siyasətdən danışmaq mümkün deyildi. Digər tərəfdən, RSFSR hökuməti V Ümumrusiya sovetlər qurultayın qərarlarını əsas götürərək, Bakı XKS-in müstəqil beynəlxalq siyasət yeritməsinə tələb edirdi. ғаu myanın rəhbərliyi ilə Bakı XKS Azərbaycanda milli qüvvələrə qarşı mübarizə aparır, neft sənayesi və digər sənaye sahələrini Sovet Rusiyasının mənafeyinə tabe etməyə çalışırdı. Ona görə də XXIK, əslində, formal xarakter daşıyırdı. Bütövlükdə isə, Sovet Rusiyası istisna olmaqla, digər dövlətlərlə xarici siyasət əlaqələri normal deyildi. Türkiyə ilə düQmənçilik münasibətləri əsas götürülürdü. Antiazərbaycan xarici siyasət xətti Bakı XKS-in xarici iQərinin uğursuzluğu və onun süqutunun başlıca səbəblərindən idi. Bakı XKS-in süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv edilmişdir.

Əd. \ Bax Xalq Komissarlığı məqaləsinin ədəbiyyatına

XALQ KOMİSSARLIĞI - Bakı rayonu Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin idarəetmə orqanı (*Bax Bakı Xalq Komissarları Soveti*). 1918 il aprelin 25-də təqil edilmişdi. Ümumrusiya Ali Xalq Komissarları Sovetinin (orqanın adı rəsmi sənəddə belə göstərilir, əslində Rusiya XKS olmalıdır) ümumi dekretlərini və göstəriQərinin, həmçinin Bakı sovetinin qərarlarını həyata keçirməli idi. Qarəçiliyin ayrı-ayrı sahələri xalq komissarlarına tapQırılmışdı. Komissarlar kollegiyası hökumət səlahiyyətinə malik olub, Xalq Komissarları Soveti (XKS) adlanırdı. Xalq komissarlarının fəaliyyətinə nəzarət və onları dəyiQmək səlahiyyəti Bakı Sovetinə məxsus idi. XKS sovet və onun Qəraiyyə komitəsi qarşısında məsul idi. Bakı XKS-nin süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv edildi.

Əd. \ Azərbaycanın sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi (sənədlər və materiallar), 1917-1918-ci illər, B., 1960; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Азимов Г. С., Бакинская коммуна Б., 1981; уенə опиш, Великий в Азербайджане, Б., 1987; История государственва и права Азербайджанской ССР, Б., 1964.

XALQ MAARİFİ KOMİSSARLIĞI (XMK) - Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradılmışdı. Xalq maarifi komissarı vəzifəsinə N.N.Kolesnikova təyin olunmuşdu. Komissarlığın məqsəd və vəzifələri onun 1918 il 3 may tarixli müraciətində əks olunmuşdu. XMK köhnə təhsil sisteminin dağıdılmasına, xalq maarifi və mədəni-maarif iQinin inqilabi yolla yenidən təqilinə cəhd edirdi. Bu məqsədlə XMK yanında xalq təhsili üzrə məQvətəçi Qura yaradılmışdı. Mayın 11-də müəllimlərə müraciətdə tədris müəssisələrində vəzifəli Qəxslərin seçkili olacağı bildirilirdi. Həmin iQ həyata keçirmək üçün pedaqoji heyətin seçilməsi haqqında əsasnamə də hazırlanmışdı. Komissarlığın fəaliyyət proqramı mayın 21-də Bakı Sovetinin iclasında müzakirə olunaraq bəyənilmiş məktəbin dindən ayrıldığı elan edilmişdi. Mayın 26-da məktəbəqədər tərbiyənin təqili sahəsində tədbirlər başlandı. Qunun sonlarında məktəbəqədər müəssisələr üçün tərbiyəçilər hazırlayan qısamüddətli kurslar açılmış kimsəsiz uQaqların tərbiyə olunduğu uQaq evlərinin yenidən qurulmasına başlanmışdı. Müsadirə olunan Nobel bağında və onun yanındakı klub binasında uQaq koloniyası təqil etmək qərara alınmışdı. "Nəşri-maarifin məktəbləri komissarlığın ixtiyarına keçirilmiş neft sənayeçiləri qurultayı Qurasının və digər neft Qrketlərinin məktəblərinə rəhbərlik də ona tapQırılmışdı. Lakin komissarlığın təhsil proqramı və fəaliyyəti milli xüsusiyyətləri və yerli Qəraitə nəzərə almadığından ciddi etirazla qarşılanmışdı. XMK isə bunu nəzərə almır, iQini proletariat diktaturası prinsipi əsasında qurmağa çalışırdı. Mədəni-maarif sahəsindəki tədbirlər xalqın deyil, bilavasitə sovet hakimiyyətinin mənafeyinə tabe edilmişdi. Buna görə də verilən vədlərin əksəriyyəti deklarativ xarakter daşıyırdı. XMK Bakı XKS-in süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv olundu.

Əd. \ Bax Xalq Komissarlığı məqaləsinin ədəbiyyatına

XALQ MAARİFİ NAZİRLİYİ (XMN), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xalq Maarifi Nazirliyi - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ölkənin təhsil və mədəni-maarif müəssisələri Qəbəkəsinin fəaliyyətinə rəhbərlik edən dövlət orqanı. 1918 il mayın 28-də Azərbaycan Milli ғаurasının tapQırığı ilə Fətəli xan Xoyskinin yaratdığı Müvəqqəti Hökumət kabinəsi tərəfindən təsis edilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1-3-cü kabinələrində maarif naziri Nəsim bəy Yusifbəyli idi. N. Yusifbəylinin təqil etdiyi 4-cü Hökumət kabinəsində bu vəzifəyə RəQid bəy *Qaplanov*, 5-ci Hökumət kabinəsində isə əvvəlcə Həmid bəy *Şahtaxtinski*, sonra isə Nurməmməd bəy *Şahsuvarov* təyin olunmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı ilk gündən xalqın maarifləndirilməsinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verirdi. XMN öz fəaliyyətinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına qədərki dövrdə xalq maarifinin vəziyyətinin öyrənilməsi və bu sahədə həyata keçiriləcək vəzifələrin müəyyənəQdirilməsi ilə başladı. Nazirlik xalq təhsilini sürətlə inkiQaf etdirmək məqsədilə islahatlar keçirmək üçün qısa müddət ərzində təkliflər hazırlayıb Hökumətə təqdim etdi. Xalq məktəbləri və tədris dairələrinin direktoru vəzifələri ləğv olunaraq, məktəb və təhsil iQinin idarə-olunması XMN-nin və xalq məktəbləri təlimatçılarının sərəncamına verildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra iyunun 30-da Hökumətin qərarı ilə XMN-nə nazirliyin Qat cədvəlini müəyyənəQdirilmək və Əsasnaməsinin hazırlayıb Hökumətə təqdim etmək tapQıldı. 1918 il avqustun 2-də xalq maarifi naziri tərəfindən hazırlanmış Əsasnamə baxılmaq və təsdiq üçün Hökumətə təqdim olundu. Əsasnaməyə görə, XMN-nin Qatı nazirdən, nazir müavinindən, naziryanı Qıradan, məktəbləri idarə etmək üçün ali və orta təhsil,

Bakı qız gimnaziyası

ixtisas təhsili sahələri üzrə üç Çöbədən ibarət təsdiq olundu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri də Hökumətin 1918 il 27 iyun tarixli qərarı ilə Azərbaycan (türk) dilinin dövlət dili elan edilməsi idi. Azərbaycan Hökuməti ilk günlərdən baçayaraq, milli kadrların hazırlanması, bu sahədə təhsilin tamamilə yenidən qurulmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Nazirliyin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi ilk və ən mühüm tədbirlərdən biri də məktəblərin milliləşdirilməsi oldu.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin 1918 il 28 avqust tarixli qərarına əsasən, bütün ibtidai tədris müəssisələrində təhsil Çagirdlərin ana dilində aparılmalı, dövlət dili olan Azərbaycan dilinin tədrisi isə məcburi surətdə həyata keçirilməli idi. Ali ibtidai və orta tədris müəssisələrində isə dərslər dövlət dilində aparılmalı idi. Azərbaycan dilini bilməyən Çagirdlər üçün 3-cü və 4-cü siniflərdə Azərbaycan dili Çöbələri açılmalı və burada Azərbaycan dili ilə intensiv tədris olunmalı idi ki, iki ildən sonra həmin Çagirdlər artıq bu dildə təhsillərini davam etdirə bilsinlər.

Xalq maarifi naziri N. Yusifbəyli 1918 il dekabrın 31-də Azərbaycan qubernatorlarına göndərdiyi məktubda göstərirdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində maarif sahəsində qarçıda çox böyük və çətin vəzifələr durur. Nazirlik yeni məktəblər, müəllim kursları açmaqla, təhsil sahəsində ölkəni mümkün qədər qısa müddətdə lazımi səviyyəyə qaldırmaq üçün bütün qüvvələri səfərbərliyə aldı. Məktubda qeyd edilirdi ki, indiki zamanda yalnız yüksək maarif məlik olan xalq tərəqqi edə bilər. Cümhuriyyət Hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində artıq 1919 ilin əvvəllərində Azərbaycanda dövlət hesabına 23 orta ixtisas təhsili məktəbi və 637 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi.

Müəllimlər seminariyaları istisna olmaqla, 1919-20-ci tədris ilində Azərbaycanın orta məktəblərində 9611 Çagird təhsil alırdı ki, onların da 3115 nəfəri azərbaycanlı idi. Xalq təhsilini milli zəmin üzərində yenidən qurmaq üçün ixtisaslı müəllim kadrlarına və dərs vəsaitlərinə böyük ehtiyac var idi. O dövrdə Azərbaycanda mövcud müəllim kadrları və dərs vəsaiti heç də kifayət qədər deyildi. Vəziyyətdən başıca çıxıç yolu Türkiyədən müəllim kadrları dəvət etmək və dərs vəsaitləri gətirmək, habelə qısamüddətli kurslarda Azərbaycan dilini bilən savadlı Çəxslərdən müəllim kadrları hazırlamaq idi. XMN məktəbləri dərs vəsaitləri ilə təmin etmək məqsədilə xüsusi komissiya yaratmıçdı. Həmin ko-missiyanın fəaliyyətinə o dövrün görkəmli pedaqoqları Hüseyn Cavid, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Abdulla çaiq, Cəmo Cəbrayılbəyli, Səməd bəy Acalov, Fərhad Ağazadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və b. cəlb edilmiçdilər.

1919 il sentyabrın 18-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin qərarı ilə xalq məktəbləri üçün Türkiyədən dərs kitabları almaq məqsədilə Xalq Maarifi Nazirliyinə bir milyon manat vəsait ayrılmıçdı.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin və Xalq Maarifi Nazirliyinin təhsil sahəsində qarşıda duran ən ümdə vəzifələrdən biri də ölkədə ali təhsilin təşkili və ali təhsilli kadrların hazırlanması idi. Cümhuriyyət Hökumətinin fəaliyyət göstərdiyi qısa müddətdə Azərbaycanda üç ali təhsil ocağının - Bakı Dövlət Universitetinin, Əkinçilik İnstitutunun və Dövlət Konservatoriyasının təsis edilməsi barədə məsələ qaldırılmışdı. Onlardan yalnız birini - Bakı Dövlət Universitetinin açılmasını reallaşdırmaq mümkün oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti 1919 il sentyabrın 1-də "Bakı Dövlət Universitetinin təsis haqqında" qanun qəbul etdi. 1919 il noyabrın 15-də Bakı Dövlət Universitetinin auditoriyalarında ilk mühazirələr oxundu (bax: *Bakı Dövlət Universiteti*). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarı əsasında XMN-nin xətti ilə 100 nəfər azərbaycanlı gənc dövlət hesabına xarici ölkələrin ali məktəblərində təhsil almağa göndərildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin xalq maarifi sahəsində həyata keçirdiyi mühüm tədbirlərdən biri də ibtidai təhsil müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi idi. Təkcə 1919 ildə Azərbaycanda dövlət hesabına 15 ali ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. Cümhuriyyət Hökumətinin həyata keçirdiyi mühüm tədbirlərdən biri də yaşıların savadlandırılması idi. Bu məqsədlə 1919 il sentyabrın 15-dən Bakı, Gəncə, Güç, Nuxa (ğəki), Zaqatala və Qazaxda yaşılar üçün Azərbaycan dilini öyrədən xüsusi kurslar, 1919 ilin noyabrından isə Bakıda azərbaycanlı fəhlələr üçün texniki axşam kursları açıldı. Bu kurslarda 200 nəfərə yaxın azərbaycanlı fəhlə peşə təhsilini artırırdı. Xalq Maarifi Nazirliyi bu kursların içində yaxından kömək göstərirdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti Xalq Maarifi Nazirliyi ölkədə maarifin inkişafı üçün geniş tədbirlər planı hazırlamış həmin plan Azərbaycan Hökuməti tərəfindən bəyənilmiş və onun həyata keçirilməsinə razıq verilmişdi. Lakin *Aprəl işğalı (1920)* bu planların gerçəkləşdirilməsini yarımçıq qoydu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin cəmi 23 aylıq fəaliyyəti dövründə təhsil sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər sonralar Azərbaycanda xalq maarifinin təşkili və inkişafına mühüm kömək göstərdi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Б., 1920; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Мəһəггəмов А., Bakı Dövlət Universiteti, B., 2000; Paçayev A., Açılma mığısəhifələrin izi ilə, B.,

Fransada təhsil alan azərbaycanlı tələbələr

2001; Mərdanov M., Quliyev Ə., Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918-1920), B., 2003.

XALQ MALİYYƏ KOMİSSARLIĞI (XMK) - Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradılmışdır. Komissar vəzifəsinə sol eser A.Kireyev təyin edilmişdir. Bəzi məlumatlara görə, dövlət vəsaitinin oğurlanması üstündə fəvqəladə komissiya tərəfindən güllələnmişdir. Görünür, bu işdə A.Kireyevin partiya mənsubiyyəti və Bakı XKS-in maliyyə sahəsindəki pozuntularını ört-basdır etmək cəhdi də böyük rol oynamışdır. XMK Bakı XKS-in süqutu ilə (1918 il, 31 iyul) ləğv edilmişdir.

"XALQ SÖZÜ" - gündəlik qəzet. İlk nömrəsi 1919 il iyunun 17-də çıxmışdır. Üçüncü nömrəsindən sonra fəaliyyəti dayanmışdır. Əsas müəllifləri Seyid Hüseyn, Qədir Hüseynzadə, Məmmədli Sidqi və Mirzə Bala Məmmədzadə idi. **XALQ ƏHƏR TƏSƏRRÜFƏTİ KOMİSSARLIĞI (XƏTK)** - Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradılmışdır. Nəriman Nərimanov xalq Əhər təsərrüfatı komissarı təyin olunmuşdur. Bakı XKS-in yarandığı Çərətdə belə bir komissarlıq, əslində, formal xarakter daşıyırdı. Ən mühüm komissarlıqlar (xarici işlər, daxili işlər, hərbi və dəniz işləri, maliyyə, ərzaq, maarif komissarlıqları və s.) qeyri-azərbaycanlılar arasında [S.gau myan, P.Caparidze, C.Suxartsev, G.Fioletov, Q.Korqanov, N.Kolesnikova, A.Qabrielyan (Karinyan), A.Kireyev və b.] bölünmüşdür. Faktlar göstərir ki, xalq Əhər təsərrüfatı komissarlığı dəftərxanasının əmrlər kitabçasında (1918, 2 may - 26 iyun) yalnız on gün ərzində (16-26 may) verilmiş əmrləri Nərimanov imzalayıb. Sonrakı əmrlər onu əvəz edənlər tərəfindən imzalanmışdır. XƏTK Bakı XKS-nin süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv edilmişdir.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B. 2001; Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi (sənədlər və materiallar), 1917-1918-ci illər, B., 1960; Məmmədli Q., Nəriman Nərimanov. 1870-1925 (həyat və yaradıcılığının salnaməsi), B., 1987.

XALQ YOLLAR, POÇT VƏ TELEQRAF KOMİSSARLIĞI (XYPTK) - Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradılmışdır. XYPTK komissarı vəzifəsinə C.Suxartsev təyin edilmişdir. Sovet Rusiyasında təşkil olunmuş müvafiq komissarlıqlar kimi, ümumi istifadədə olan nəqliyyat və rabitə xidmətlərini həyata keçirməli idi. Komissarlıq Bakı XKS-in süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv edilmişdir.

"XALQÇI" - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə siyasi partiya. Fevral inqilabından (1917) sonra sağ sosialist inqilabçılar partiyasından çıxan Aslan bəy Səfikürdskinin başçılığı ilə yaradılmışdır. 1917 il noyabrın 26-28-də Müəssislər məclisinə keçirilən seçkilərdə iştirak edən 8 əsas partiya sırasında "Xalqçı" partiyasının sərəfi-159770 seçiciyə malik Müsəlman Sosialist Bloku (MSB) da var idi. 60 000 seçiciyə bir deputat qaydası ilə MSB həmin seçkilərdə 2 yer qazana bilmişdir. Bununla da, A.Səfikürdskinin başçılıq etdiyi MSB nüfuzlu və təşkilati cəhətdən möhkəm bir siyasi partiya çevrildi. 1918 il yanvarın 5-də Rusiya Müəssislər məclisi buraxıldı və fevralın 10-da Tiflisdə Zaqafqaziya seyminin təsis iclası çağırıldı. Seymin təşkilində hər 20.000 seçiciyə 1 deputat yeri verildiyindən bu quruma MSB-dən 7 nümayəndə seçildi. 1918 il mayın 27-də Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı ilə Azərbaycan Milli qurması yarandıqda MSB-dən oraya Xudadat bəy Məlik-Aslanov və Camo bəy Hacınski daxil oldular. Milli qurmanın məqsəd və vəzifələrini Cənubi Qafqazın bütün müsəlman bölgələrində xalq kütlələrinə izah etmək üçün göndərilən nümayəndələr arasında, habelə iyunun 18-də Gənbula yola düşən nümayəndə heyətinin tərkibində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Xəlil bəy Xasməmmədovla yanaşı, MSB-nin sədri A.Səfikürdski də var idi.

1918 il dekabrın 7-də açılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində sosialistlər 12 deputatla təmsil olunmuşdular. Onlar Qazax qəzasından deputat seçilmiş A.Səfikürdskinin sədrliyi ilə Müsəlman Sosialist Fraksiyasını yaratmışdular. Fraksiyaya "xalqçı"lardan başqa, sağ hümmətçilər S.Ağamalıoğlu, K.Camalbəyov, Ə.Qarayev, Gəbilov da daxil idilər. 1919 ilin noyabrında partiyanın mərkəzi komitəsi və eyni adlı qəzet (cəmi 7 nömrəsi çıxmışdır) fəaliyyətə başladı.

Müsəlman sosialist fraksiyasının proqramında bütün millətlərin hüquq bərabərliyi əks olunmuşdu. A.Səfikürdski Parlamentin ilk iclasında siyasi məhbəslərin əfv olunmasına təşəbbüs çıxarmışdır. Fraksiya torpaq məsələsinin həllini qanunverici orqanın ümumi vəzifəsi sayaraq, torpağın əvəzsiz olaraq kəndlilərə verilməsində təkid edir, demək olar ki, bütün mühüm məsələlərin müzakirəsində "Müsavat" partiyası ilə toqquşmuşdu. Partiyanın lideri A.Səfikürdski 1918 il dekabrın 26-da yaradılan və daha sol təmayüllü 3-cü Hökumət kabinetində poçt, teleqraf və əmək naziri, 1919 il aprelin 14-də yaradılan 4-cü Hökumət kabinetində ədliyyə və əmək naziri, C.Hacınski isə 4-cü və 5-ci Hökumət kabinetlərində poçt-teleqraf naziri vəzifələrini tutmuşdular.

1920 il aprelin sonlarında, 11-ci Qırmızı ordunun Azərbaycana təcavüzündən bir neçə gün əvvəl yeni baş nazir vəzifəsinə Məmməd Həsən Hacınski ilə yanaşı, A.Səfikürdskinin də namizədliyi müzakirəyə qoyulmuşdu. "Xalqçı" qəzetinin Cümhuriyyətin süqutu ərafında çıxan son nömrəsində sovet hakimiyyəti alqılanırdı. Lakin *April işğalı (1920)* yeni kabinetin təşkilinə imkan vermədi, beləliklə, "Xalqçı" partiyasının da fəaliyyətinə son qoyuldu.

Sovet hakimiyyəti dövründə Bakı eser təşkilatının azadlıqda qalan üzvləri ilə bəzən "xalqçı"lar da gizli fəaliyyətə keçdilər. Lakin 1922 ilin sonunda Bakıda eser təşkilatının məhkəməsi başlandı. A.Səfikürdski daxil olmaqla, onların bütün üzvləri sovet hakimiyyəti əleyhinə fəaliyyətdə ittiham edilərək həbs olundular. Sonralar onların çoxu qətlə yetirildi.

Əd.: Адрес-каледарь Азербайджанской Ресублики на 1920 г., B., 1920; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c 5, B., 2001; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), B., 1998; Çıraqzadə V., Aslan bəy Səfikürdski, B., 1994.

XANLAROV Mövsüm bəy Məmməd oğlu (12.9.1857, Bakı-23.2.1921, Bakı; Bibiheybət məscidində dəfn olunmuşdur) - Azərbaycanın ilk kimyaçı alimi (üzvi kimya), ictimai xadim, 1878 ildə Bakı realını məktəbini bitirdikdən sonra təhsilini Almaniya davam etdirmişdir. 1881 ilədək Vürsburq və Leypsiq universitetlərində, sonra Strasburqda

Kayzer Vilhelm Universitetinin riyaziyyat təbiyyətqinaslıq fakültəsində təhsil almışdır. Universitetdə məşhur kimyaçı R.Fittinqin laboratoriyasında çalışmış onun rəhbərliyi ilə Almaniyanın aparıcı elmi jurnallarında məqalələr çap etdirmişdir. "Tiosirkə turqusunun etilrodanidə təsiri" adlı ilk məqaləsi 1882 ildə Almaniya kimya cəmiyyətinin orqanı - "Berixte" jurnalında dərc olunmuşdur. Xanlarov 1883 ildə Strasburq Universitetinin elmi qurasında "Butirolakton və etilbutirolaktonlar" mövzusunda dissertasiya müdafiə edib kimya doktoru alimlik dərəcəsi almışdır. 1884 ildə D.ÇMendeleyevin, N.A.Mençatkinin və D.P.Konovalovun zəmanəti (tövsiyəsi) əsasında Rusiya fizika-kimya cəmiyyətinin üzvlüyünə qəbul olunmuşdur. Tezliklə Bakıya gələn Xanlarov həm də Rusiya Texnika Cəmiyyətinin Bakı Qəbəsini üzvü seçilmiş cəmiyyətin Bakı Qəbəsində təftişkomissiyasının üzvü kimi fəaliyyət göstərmişdir. Cəmiyyətin iclaslarında elmi məruzələrlə çıxış etmiş, neft istehsalının aktual məsələlərinə dair səmərələndirici təkliflər irəli sürmüşdür.

Xanlarov Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultayı qurası strukturunda fəaliyyət göstərmiş Statistika bürosuna başçılıq etmişdir. Çırac edilən neftin keyfiyyətinə nəzarət etmək, vaqon-sistemlərin neft məhsulları ixracçıları arasında digər bölmələrdə təşkilatçı məqsədlə Bakı neft emalı zavodlarının məhsuldarlığın müəyyən etmək məsələləri ilə məşğul olmuş Xanlarova tapşırılırdı. 1886 ildə dəmir yolu komitəsinin sədri seçilmişdir., Xanlarov Bakı Qəhərinin ictimai həyatında fəal iştirak etmiş 1882-97 illərdə Bakı Qəhər dumasının üzvü olmuşdur. 1891 ildən qarışıqlı borc cəmiyyətinin, Bakı ictimai yığıncağının direktorlarından biri, Qəhər iÇəri üzrə quberniya idarəsinin üzvü idi.

Xanlarov məşhur sahibkar və məsenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevin böyük qızı Xanım Tağıyeva ilə ailə qurmuşdu.

Müxtəlif maarif tədbirlərində, Bakı realını məktəbinin imkansız qəgirdlərinə yardım iÇərində iÇirak etmişdir. 1884 ildə Xanlarovun təşkil etdiyi xeyriyyə gecəsində M.F.Axundzadənin pyeslərindən səhnələr göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də elmi-tədqiqat iÇərini davam etdirən Xanlarov sovet hakimiyyəti qurularkən Azərbaycan SSR AXTg kimya Qəbəsində mühəndis-texnoloq vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Xanlarov Bakıda elektrotexnika zavodunun, həmçinin boyaq fabrikinin və dərman maddələri yarım Qəbəsini təşkil layihəsini tərtib etmişdir.

Əd.: Məhərrəmov A., Allahverdiyev M., Əliyeva R.Ə., Azərbaycan kimyaçıları, B., 1998; Azərbaycan Tarixi gəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri. Üçüncü buraxılış B., 2001; Яснопольский В.Д., таирзаде Н.А. Мовсум Бек Ханларов и его труд по органической химии, «Научные труд» министерства высшего и среднего специального образования Азерб., ССР (серия химических наук), 1979, № 1; Рахшанлы Р., Мовсум бек Ханларов, Б., 1997.

XARİCƏ TƏHSİL ALMAĞA GÖNDƏRİLƏN AZƏRBAYCANLI TƏLƏBƏLƏR HAQQINDA QƏRAR

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin həyata keçirdiyi ən mühüm tədbirlərdən biri də müxtəlif sahələrdə ali təhsilli mütəxəssislər hazırlamaq üçün yüz nəfər azərbaycanlı gəncin Avropanın ali məktəblərinə göndərilməsi olmuşdur. Azərbaycan Parlamentinin 1919 il sentyabrın 1-də keçirilən 70-ci iclasında Bakı Dövlət Universitetinin təsisilə yanaşı, 1919-20 tədris ilindən başlayaraq, yüz nəfər azərbaycanlı gəncin Hökumət hesabına təhsil almaq üçün xarici ölkələrin nüfuzlu ali məktəblərinə göndərilməsi haqqında məsələ də müzakirə edilmişdir. Bu məsələ ilə əlaqədar Əhməd bəy Pepinovun məruzəsi ətrafında müzakirələrdə Rəhim Vəkilov, Abdulla bəy Əfəndizadə, Rza bəy Ağabəyov, Məmmədrza Ağavəkilov, Qasım bəy Camalbəyov, Qara bəy Qarabəyli, Muxtar Əfəndizadə, Ağa AÇırov, xalq maarifi naziri Rəqəd xan Qaplanov və b. çıxış edərkən, ölkə iqtisadiyyatının elm, təhsil və mədəniyyətinin gələcək inkişafı üçün tələbələrin xarici ölkələrdə ali təhsil almağa göndərilməsinin əhəmiyyətini vurğulamışlar.

1919-20 tədris ilində xaricdə təhsil almağa göndəriləcək tələbələr barədə Azərbaycanın Cümhuriyyəti Parlamentinin xaricdə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələrə vəsait ödənilməsi haqqında qərarı ilə bu iÇ üçün dövlət xəzinəsindən xalq maarifi nazirliyinin sərəncamına 7 milyon manat vəsait ayrılmışdı. Avropa ali məktəblərinə göndərilən hər tələbəyə ayda 400 frank təqaüd və 1000 frank yol xərci, Rusiya ali məktəblərinə göndəriləcək tələbələrə isə hər ay 3 min rubl təqaüd və 1000 manat yol xərci ayrılmalı idi.

Xaricə göndəriləcək tələbələri seçmək üçün Xalq Maarifi Nazirliyi yanında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (sədr), Əhməd bəy Pepinov, Qara bəy Qarabəyli, Mehdi bəy Hacımski və Abdulla bəy Əfəndizadədən ibarət çox nüfuzlu münisflər heyəti yaradılmışdı. Münisflər heyətinin diqqətlə seçdiyi tələbələrdən 10 nəfərinin Çigiltərəyə, 23 nəfərinin Çaliyaya, 45 nəfərinin Fransaya, 9 nəfərinin Türkiyəyə göndərilməsi nəzərdə tutulurdu. Nəticədə isə Xalq Maarifi Nazirliyi tərəfindən xaricə göndərilən tələbələrdən 49 nəfərinə Almaniyanın, 27 nəfərinə Fransanın, 4 nəfərinə Çaliyanın, 1 nəfərinə Çigiltərənin, 6 nəfərinə isə Türkiyənin müxtəlif ali məktəblərinə göndərilmələri barədə rəsmi sənəd verilmişdi. Qalan 13 nəfər isə Rusiyaya göndərilməli idi. Rusiyada vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar yaranmış Çəraitə görə oraya tələbə göndərmək mümkün olmamışdı.

Xaricə göndərilən tələbələr 1920 il yanvarın 14-də Parlament və Hökumət üzvlərinin, tanınmış xeyriyyəçilərin, iÇ adamlarının, din xadimlərinin, ictimaiyyət nümayəndələrinin və valideynlərin iÇirakı ilə təntənəli surətdə yola salındılar. Tələbələrin Batuma getmələri üçün xüsusi vaqon

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ali təhsil almaq üçün xaricə göndərdiyi tələbələrədən bir qrupu

ayrılmışdı. 1920 il fevralın 11 -də Parisə çatan tələbələr burada Paris Sülh Konfransında (1919-20) iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən hərarətlə qarşılandı. Nümayəndə heyətinin rəhbəri Əlimərdan bəy Topçubaşov tələbələr qarşısında böyük nitq söylədi. Bundan sonra tələbələr təhsil almaq üçün Avropanın müxtəlif ölkələrinə yollandılar.

Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin belə diqqətlə seçərək, böyük ümidlərlə xarici ölkələrin ali məktəblərinə yola saldığı bu tələbələrin taleyi *Aprel işğalından (1920)* sonra çox acınacaqlı oldu.

Ölkənin bolşevikləşdirilməsi nəticəsində vəziyyət kəskin çökəldə dəyişdi. Tələbələrə pul göndərilmədi. Onlar bu barədə Nəriman Nərimanov müraciət etdilər. Azərbaycan İqbal Komitəsinin 1920 il avqustun 9-da Nəriman Nərimanovun Çəxi tələbbüsü və sədrliyi ilə keçirilən iclasında keçmiş Azərbaycan Hökumətinin xaricə göndərdiyi tələbələrin təhsillərini bağlamaq üçün vəsait buraxılması və ümumiyyətlə, onlara maddi yardım göstərilməsi məsələsi müzakirə edilərək, müsbət qərar qəbul olundu və xaricdə oxuyan tələbələrə lazımı maddi kömək göstərilməsi yollarının müəyyənlişdirilməsi və göndərilməsi məsələlərinin həlli xalq maarifi və xalq xarici işlər komissarlarına tapşırıldı. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri kimi Nəriman Nərimanov xaricdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrə yardımın davam etdirilməsi haqqında xüsusi qərar imzaladı. Nəriman Nərimanov hələ 1919 ildən xaricdə oxuyan azərbaycanlı tələbələrin içində məşhur Bəhram Axundovu 1921 il iyunun 18-də xaricdə oxuyan azərbaycanlı tələbələrin içəri üzrə xüsusi müvəkkil təyin etdi. Həmin il iyulun əvvəllərində B.Axundov xaricdə oxuyan azərbaycanlı tələbələrin maddi vəziyyətini öyrənmək və onlara əməli köməklik göstərmək üçün azərbaycanlı tələbələrin oxuduğu Qərbi Avropa ölkələrinin paytaxtlarına eza m olundu. O, bütün maneələri dəf edərək, yalnız həmin il oktyabrın axırlarında Parisə gəlib çata bildi. 1922 ilin yanvarına qədər Paris, Berlin və Avropanın digər şəhərlərinə səfər edən B.Axundov Fransanın müxtəlif məktəblərində 28, Almaniyanın ali məktəblərində 49, İtaliyada 3 nəfər tələbənin oxuduğunu müəyyənlişdirirdi. Bakıya qayıtdıqdan sonra, o, 1922 il martın 2-də Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun adına əhatəli hesabat təqdim etdi. Bu hesabat əsasında Nəriman Nərimanovun Çəxi göstərişi ilə xaricdə oxuyan tələbələrə təhsillərini müvəffəqiyyətlə davam etdirmələri üçün lazımı şərait yaradılması tapşırıldı. 1922 ilin sonlarında Nəriman Nərimanov Moskvaya iş keçirildikdən sonra, xaricdə oxuyan tələbələrə münasibət yenidən dəyişdi. Xaricdə oxuyan tələbələr "sədaqətli" və "sədaqətsiz" adı ilə iki qismə bölündü. Onlara münasibət də bu yöndə quruldu. Nəticədə, təhsil haqqını ödəyə bilməyən tələbələrdən gündəlik çörəyə məhətac olaraq, ən ağır şəraitdə işləmək məcburiyyətində qalanlar, həbsxanalara düşünlər, hətta böhranlı vəziyyətdən çıxış yolu tapmayaraq, intihar edənlər də olmuşdur. Çox çətinliklə təhsilini bağlayanlar, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər kimi vətənə qayıdan tələbələrin əksəriyyəti isə sonralar "qırmızı terror"un qurbanı oldular.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), B., 1998; Paşayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов) Б.,1998; Абуталыбов Р., Фербаиджанские студенты в Западной Европе, газ. «Панорама», 1996, 15-е марта.

XARİCİ QƏLƏR NAZİRLİYİ (XQN), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici Qəlar Nazirliyi -Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətini həyata keçirən dövlət orqanı. 1918 il mayın 28-də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edildiyi gün Fətəli xan Xoyski tərəfindən Tiflisdə təqil olunmuş Müvəqqəti Hökumət kabinəsi tərəfindən təsis olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1-ci və 2-ci Hökumət kabinələrində xarici iQər naziri vəzifəsinə Məmməd Həsən Hacinski təyin edilmişdir. Hökumət Gəncədən Bakıya köçdükdən sonra, 1918 il oktyabrın 6-da F.x.Xoyski hökumətində dəyişikliklər edilərkən xarici iQər naziri vəzifəsi Əlimərdan bəy TopçubaQova həvalə olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti yaradıldıqdan (1918 dekabr) sonra Parlamentin tapırığı ilə F.x.Xoyski tərəfindən dekabrın 26-da formalaQırılmış 3-cü Hökumət kabinəsində F.x.Xoyski BaQnazir vəzifəsi ilə yanaQ xarici iQər naziri vəzifəsini də icra etmişdir. 1919 il aprelin 14-də Nəsim bəy Yusifbəylinin təqil etdiyi 4-cü Hökumət kabinəsində bu vəzifəni Məmməd Yusif Cəfərov, 1919 il dekabrın 24-də 5-ci Hökumət kabinəsində isə F.x.Xoyski tutmuşdur.

1918 ilin mayında yaradılmış Cümhuriyyət Hökumətinin və onun XQN-nin qarQısında duran baQıca vəzifələrindən biri ölkənin müstəqilliyinin dünyanın böyük dövlətləri tərəfindən tanınmasına nail olmaq idi. Cəmi iki ilə yaxın fəaliyyəti dövründə nazirliyin gərgin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1920 il yanvarın 11-də Paris sülh konfransının (1919-20) iQirakçısı olan böyük dövlətlər tərəfindən de-fakto tanındı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı ilk günlərdən, yaxın qonQularını ilə əlaqələrini dostluq və qarQılıqlı həmrəylik prinsipləri əsasında qurmağa çalışmış bütün fəaliyyətini bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəlmişdir.

Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlət -Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları yarandıqdan sonra qarQıda, ilk növbədə, müvəqqəti də olsa, onların sərhədlərini müəyyənləQirmək və Qafqaz canıQnliyindən miras qalmış əmlakı bölüQdürmək vəzifəsi dururdu. CanıQnlikdən qalmış əmlakın bölüQdürülməsi məsələsi az-çox məqbul Qəkildə həll olunsa da, ərazi məsələlərinin həlli daha mürəkkəb idi. Ermənistanın ərazi məsələsinə münasibəti və azərbaycanlıların atası baba torpaqları olan, həm də çoxluq təqil etdiyi ərazilərə əsassız iddiaları, həmin ərazilərin müsəlman əhalisinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə birləşməyə meyli olmalarına daQnakların məhəl qoymamaları vəziyyəti daha da gərginləQirirdi. Bütün mübahisəli ərazi məsələlərinin sülh yolu ilə həllinə çalışın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti məsələni mürəkkəbləQirməməyə çalışır, XQN vasitəsilə Gürcüstan və Ermənistan hökumətlərinə müraciət edərək, mübahisəli ərazi məsələlərini həll etmək üçün üç Cümhuriyyətin hökumət nümayəndələrindən ibarət müQarək komissiya yaratmağı təklif edirdi. Uzunmüddətli danQqlar nəticəsində 1918 ilin noyabrında Tiflisdə bu məsələ ilə baQlı konfrans çağırıldı. Lakin Ermənistan nümayəndə heyəti konfransa gəlməkdən imtina etdi. Nəticədə, məsələ həll edilməmiş qaldı. Lakin sərhəd bölgələrində azərbaycanlılara qarQ soyqırımları, milli zəmində toqquQmalar, habelə iqtisadi xarakterli məsələlərin bu və ya digər Qəkildə həll olunması zərurəti yeni yaranmış bu üç dövlət arasında danQqlar aparılmasını tələb edirdi.

Buna görə də, Cənubi Qafqaz cümhuriyyətlərinin hökumətləri arasında çoxlu nota mübadiləsindən sonra, nəhayət 1919 ilin aprelinde Tiflisdə bu ölkələrin nümayəndələrinin konfransı keçirildi. Konfransda gımalı Qafqaz xalqlarının yaratdığı DaQlılar Respublikasının nümayəndələri də iQirak edirdi. Lakin bu dövrdə Denikin ordularının DaQlılar Respublikasını iQgal edib, Azərbaycanın sərhədlərinə yaxınlaşması və Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyini təhlükə altına alması nəticəsində konfrans öz iQni dayandırmaya məcbur oldu. Denikin Cənubi Qafqaz cümhuriyyətlərinə qarQ yaratdığı təhlükəyə qarQ 1919 il iyunun 27-də Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri arasında müdafiə ittifaqı yaratmaq barədə müqavilə bağlandı. Öz qonQularına xəyanət edərək Denikinlə gizli əlaqə saxlayan Ermənistan isə bu ittifaqa qoQılmadı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti və onun XQN öz fəaliyyəti dövründə Ermənistanla münasibət məsələlərinin sahnasına daha çox vaxt sərf edirdi. Ermənistan hökumətinin Naqçıvan, gəzur-Dərələyəz, Böyük Vedi bölgələrində və baQıca ərazilərin yerli əhalisi olan azərbaycanlılara qarQ yeritdiyi soyqırımı siyasəti, habelə QarabaQ və Zəngəzur məsələlərindəki barıQmaz ilhaqçılıq siyasəti, Azərbaycan hökumətinin apardığı uzunmüddətli diplomatik danQqlar, habelə Qılgiltərə və Amerika kimi xarici dövlətlərin də bu iQə qatılması nəticəsində 1919 il noyabrın 23-də Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri baQçıların Tiflisdə görüQü keçirildi. Burada Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin birgə konfransını keçirmək barədə razılıq əldə olundu. 1919 il dekabrın 14-də konfrans iQə baQladı. Mehriban qonQuluq münasibətləri yaratmaq üçün bütün mübahisəli məsələləri silah gücünə deyil, sülh yolu ilə həll etmək haqqında ümumi razılıq əldə olundu. Lakin Ermənistan iQdə bu razılığa əməl etmədi və özünün riyakar, təcavüzkar siyasətini yenə də davam etdirdi:

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti ilk günlərdən baQayaraq, bütün ölkələrlə dostluq və əməkdaşlığı özünün xarici siyasətinin baQıca məqsədi elan etmişdir. Hökumət hələ qalib ölkələr tərəfindən rəsmən tanınana qədər müstəqil dövlət kimi öz suveren hüquqlarını həyata keçirməyə çalışmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Qstanbul, Tehran, Tiflis, Qəvan, Kuban və Donda diplomatik nümayəndəlikləri, Batum və Ukraynada baQkonsulluqları, Krım və Petrovsk-Portda konsul agentləri, Bakıda isə Gürcüstan və Ermənistan Cümhuriyyətlərinin diplomatik nümayəndəlikləri, Qanın baQ konsulu, Belçika, Hollandiya, Yunanıstan, Qveç və Qveçənin konsulları, Qılgiltərə, ABQ və Ukraynanın vitse-konsulları, Litva, PolQa və Finlandiyanın konsul agentləri fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti və onun XCN bütün mövcudluğu dövründə Birinci dünya müharibəsinin (1914-18) qalib ölkələri olan İngiltərə, ABŞ və Fransadan öz suverenliyinin tanınmasını təkidlə tələb edirdi. 1919 ilin yanvarında Əlimərdan bəy Topçubağovun başçılığı ilə Paris sülh konfransına göndərilmiş Azərbaycan nümayəndə heyəti bu yöndə yorulmadan çalışırdı. Nümayəndə heyətinin nə qədər gərgin fəaliyyət göstərdiyini Ə. Topçubağovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti sədrinə ünvanladığı məktublar aydın sübut edir. Antanta dövlətləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığını yalnız Denikin orduları Sovet Rusiyası tərəfindən məğlub edildikdən, keçmiş Rusiyanı bərpa etmək ümidləri boşa çıxdıqdan sonra de-fakto tanıdılar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, özünün son dərəcə mürəkkəb beynəlxalq vəziyyətinə baxmayaraq, xarici siyasətində qardaş türk xalqlarına, qonşu Dağıstan və çarizm zülmündən xilas olmağa başqa xalqların azadlıq mübarizəsinə yardım göstərirdi.

Sovet Rusiyasının xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti XCN-nin iki dövlət arasında diplomatik əlaqələr yaratmaq barədə Sovet Rusiyasına təkidli təkliflərini qulaqardına vururdu. Bunun əvəzində isə, o, Azərbaycanı gimali Qafqazdakı Denikin qüvvələri ilə mübarizə ittifaqına cəlb etməyə çalışırdı. Sovet Rusiyasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı sonrakı təcavüzü və gimali Azərbaycanı işğal etməsi bolşevik Rusiyasının anti-azərbaycan siyasətinin iç üzünü açıb-göstərdi.

Aprel işğalı (1920) başqa nazirlərlə yanaşı, XCN-nin də fəaliyyətinə son qoydu.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (Документы и материалы), Б., 1998; Адрескалендарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Б., 1998; Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920), B., 1993; Paçayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001.

XARLAMOV V.A. (?-?)- kadet partiyası xadimlərindən biri; Fevral inqilabından (1917) sonra 1917 il martın 9-da Cənubi Qafqazın idarə olunması məqsədilə yaradılmış mülki hakimiyyət orqanının - Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin (ОЗАКОМ - Особый Закавказский Комитет) sədri. Tiflisdə yaradılmış bu komitə həmin ilin noyabrınadək fəaliyyət göstərmişdir.

XASMƏMMƏDOV Ələkbər bəy Hacıbaba oğlu (? - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün ictimai və dövlət xadimi, hüquqşünas. Xəlil bəy *Xasməmmədovun* qardaşıdır. "*Difai*" partiyası Mərkəzi Komitəsinin üzvü olmuşdur.

Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin, onun təftiş komissiyasının üzvü idi. 1905 ilin yayında Qafqazda yerli idarəetmə orqanlarının təşkili ilə bağlı yaradılan üç nəfərdən ibarət heyətin (Əlimərdan bəy Topçubağov və Adil xan Ziyadxanovla birlikdə) üzvü seçilmişdi. Bu heyət Gəncə bələdiyyə seçkilərinin nəticələrini təsdiq etməli, müsəlmanların yerli idarə orqanlarına seçilməsindəki hüquqi məhdudiyətlər aradan qaldırılmayınca yeni seçkilərin dayandırılması üçün müvafiq Rusiya orqanları qarşısında məsələ qaldırılmalı idi. Ə. Xasməmmədov, eyni zamanda, Gəncə Milli Komitəsinin də üzvü olmuşdur.

O, 1918 il iyulun 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin qərarı ilə yaradılmış *Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının* sədri təyin edilmişdi. Ə. Xasməmmədovun rəhbərliyi ilə, az vaxt içərisində, bütün Bakı quberniyasında ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımları haqqında istintaq və məlumat xarakterli geniş material toplanmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər quruluşunda 1919 il 28 fevral tarixli qərarı ilə Ə. Xasməmmədov Azərbaycan Məhkəmə Palatasının böyük sədri vəzifəsinə təyin olundu. O, eyni zamanda, mülki departamentə də sədrlik edirdi. Ə. Xasməmmədov Azərbaycan məhkəmələrinin fəaliyyətində məhkəmə nizamnamələrində ifadə edilmiş və hüquq elmi tərəfindən işlənib hazırlanmış prinsipləri əsas tutacağı, ədalət mühakiməsinin vicdanla həyata keçiriləcəyini, qanunçuluğa və ədalətə riayət ediləcəyini bəyan etmişdi (1919 il, mart).

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Dəmirov M., Azərbaycan prokurorluğu: tarix və müasirlik, B., 1997; Süleymanova S., Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu - XX yüzilliyin əvvəlləri), B., 1999; Cavadov C, Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatı (XIX əsrin sonu və XX əsrdə) B., 1999.

XASMƏMMƏDOV Xəlil bəy Hacıbaba oğlu (25.10.1873, Gəncə - 1947, İstanbul) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli siyasi və dövlət xadimlərindən biri. Gəncə klassik gimnaziyasında orta təhsil almış Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir (1895). Yekaterinodar (indiki Krasnodar) və Yelizavetpol (Gəncə) dairə məhkəmələrində işləmişdir. "İttifaqı-müsəlmin" təşkilatının din və hüquq komissiyalarının üzvü olmuşdur. Yelizavetpol quberniyasından 2-ci Dövlət dumasına deputat seçilmişdir (1907). Xəlil bəy Xasməmmədov Fətəli xan Xoyski ilə birlikdə Dumanın milli-dini bərabərlik komissiyasının, Dumanın ikinci Çöbəsinin və beş komissiyasının üzvü olmuş xalq azadlığı partiyasını təmsil etmişdir. Özlərini "solları gənc tatar partiyasına" aid edən Xoyski və Xasməmmədov fraksiyanın proqramını "Varlılar və zadəganlar üçün" nəzərdə tutulduğundan, tam çəkildə qəbul etmirdilər. Xasməmmədov Dumanın müsəlman fraksiyasının iclasında amnistiya məsələsini qaldırmış və onun qanunvericilik yolu ilə keçirilməsini təklif etmişdi. 3-cü Dövlət dumasında (1907-12) Xasməmmədov Azərbaycanı təmsil edən yeganə deputat idi. O, Dumanın imperatora müraciət hazırlanması, sorğular, köçürmə işi, məhkəmə islahatı üzrə komissiyalarının üzvü idi. Xəlil bəy Xasməmmədov Qafqaz müsəlmanlarının mənafeyini müdafiə edərək Duma deputatlarına bəyan etmişdi ki, "*dövlətimizin siyasi quruluşunun bu və ya başqa cür adlanması qətiyyənlə vacib deyil, bu siyasi quruluşun tələbatımızı, istəklərimizi yerinə yetirməyə qadir olan məzmunu bizim üçün daha*

vacibdir". Xasməmmədov Dumanın iki illik fəaliyyəti dövründə müsəlmanların hüquqlarının imperiyanın əsas əhalisi ilə bərabərləşdirilməsi, onların maariflənməsi, rifahının yüksəldilməsi üçün heç bir iğ görülmədiyini Duma üzvlərinin nəzərinə çatdırmıq kəndlilərin torpaq azlığından əziyyət çəkdiyini vurğulamıqdır.

Xasməmmədov Dumanın bütün fəaliyyəti dövründə müxtəlif sorğular və məsələlər üzrə (ədalətli idarəçilik, yerli əhaliyə torpaq verilməsi, xalq təhsili, hərbi mükəlləfiyyət, seçki, dini etiqad, zəmsivə idarələrinin tətbiqi, yerli məhkəmənin dəyişdirilməsi və s.) çıxıqetmiqdir. Xalq təhsili məsələləri barədə çıxıqarında Xasməmmədov ibtidai məktəbdə ana dilində təhsili müdafiə etsə də, "dövlət dilini bilməyi zəruri" sayırdı. Xasməmmədov Zaqafqaziya (Qori) seminariyası Azərbaycan Qəbəsinin Yelizavetpola (Gəncəyə) köçürülməsi və onun müstəqil seminariyaya çevrilməsi barədə Xalq Maarifi Nazirliyi qarqısında vəsatət qaldırmıqdi. O, 1911 il noyabrın 30-da hərbi mükəlləfiyyət barədə qanun layihəsi üzrə çıxıqedərkən hərbi mükəlləfiyyətin müsəlmanlara da qamill olunmasını tələb etmiqdi.

Xasməmmədov Yelizavetpol Qəhər bələdiyyə rəisi (1913-17) iqmimiqdir. Fevral inqilabından (1917) sonra Gəncədə "Türk Ədəmi-mərkəziyyət partiyasının yaradıcılarından biri, 1917 ildə keçirilmıq Qafqaz (Bakı, aprel) və Ümumrusiya (Moskva, May) müsəlmanları qurultaylarının iqrakçısı olmuqdur. "Müsavət" partiyasının birinci qurultayında (Bakı, 1917, 26-31 oktyabr) Mərkəzi Komitənin üzvü seçilmıqdir. Xasməmmədov Azərbaycan milli hərəkatının rəhbərlərindən biri, Yelizavetpol Qəza Qraiyyə Komitəsinin sədri, Zaqafqaziya komissarlığında Dövlət nəzarəti komissarı, Zaqafqaziya seyminin, Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının süqutundan (1918, 26 may) sonra Azərbaycan Milli qurasının (1918, 27 may) üzvü olmuqdur. O, 1918 ildə keçirilməsi nəzərdə tutulan Qstanbul konfransına göndərilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinə daxil idi.

X. Xasməmmədov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1-ci Hökumət kabinetində ədliyyə naziri, 2-ci kabinetdə əvvəlcə portfəlsiz nazir, 1918 il 6 oktyabr kabinetdəxili dəyiqliklərdən sonra ədliyyə naziri, 3-cü kabinetdə daxili iqrer naziri, 5-ci kabinetdə ədliyyə naziri vəzifələrində çalıqmıqdir. "Müsavət" partiyasından Azərbaycan Parlamentinin üzvü idi. X. Xasməmmədov Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində Cənubi Qafqaz respublikaları konfransında (1919, aprel-iyun) iqrer etmiqdir.

Xasməmmədov 1920 ilin aprelində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Türkiyədə səfiri təyin olunmuqdu. *Aprel işğalından* (1920) sonra Azərbaycana qayıtmamıq Qstanbulda yaqmıq coqun siyasi-publisistik fəaliyyət göstərmıq "Yeni Qafqasya" (1923-27), "Azəri-türk" (1928-31), "Odlu yurd" (1920-30), "Azərbaycan yurd bilgisi" (1932-ci ildən nəq olunub) jumallarında, Parisdə fransızca çıxan "Prometey" (1929-38), rusca "Kavkaz" (1932-38), Berliində Azərbaycan türkcəsində nəq edilən "Qtiqlal" (1932-34) və "Qurtuluq" (1934-38) qəzet və jumallarında siyasi məzmunlu məqalələr dərc etdirmıqdir.

Xasməmmədov Azərbaycan Milli Mərkəzi (1924, Qstanbul) Mərkəzi Komitəsinin və "Müsavət" partiyası xarici

Fətəli xan Xoyski və Xəlil bəy Xasməmmədov 2-ci Dövlət dumasının müsəlman deputatları arasında (oturanlardan soldan birinci Fətəli xan Xoyski; sağdan birinci Xəlil bəy Xasməmmədov). Tavrıya sarayı. 1907

Xəlil bəy Xasməmmədovun məzarı, İstanbul, Fərid köy qəbiristanlığı

bürosunun (İstanbulda fəaliyyət göstərirdi) 3 nəfərdən (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - sədr, Mirzə Bala Məmmədzadə - katib və Xəlil bəy Xasməmmədov - xəzinədar) ibarət rəyasət heyətinin üzvü idi. 1930-cu illərin əvvəlində Milli Mərkəz və Xarici Büro daxilindəki ixtilafın dərinləşməsi Azərbaycan siyasi mühacirətinin parçalanması ilə nəticələndi. Mustafa bəy Vəkilov, gəfi bəy Rüstəmbəyli və digərləri ilə birlikdə Xasməmmədov M.Ə.Rəsulzadəyə qarşı müxalif mövqedə dayanırdı. Sovet hökumətinin təzyiqi ilə M.Ə.Rəsulzadə Türkiyəni tərk etdikdən sonra Xəlil bəy, gəfi bəy Rüstəmbəyli və başqalarının Avropadakı mərkəzdən göstəriş almadan, müstəqil fəaliyyət göstərmək meyl gücləndi. Nəticədə, Milli Müsavat Xalq Partiyasının konfransında (avqust 1936, Varşava) Xəlil bəy Xasməmmədov partiya sıralarından xaric edilmişdi.

Azərbaycanın bütün Qafqazın türk-müsəlman xalqları ilə sıx birliyinin qızğın tərəfdarı olan Xasməmmədov Azərbaycan və gəmi Qafqaz mühacirləri tərəfindən yaradılmış "Azərbaycan-Dağlılar birliyi" adlanan qurumun ilk sədri seçilmişdi. 1942 ilin yazında Almaniyanın Xarici İşlər Nazirliyi xətti ilə Berlinə göndərildi və dərhal Azərbaycanın Qafqaz siyasi mühacirləri sırasında Xəlil bəy Xasməmmədov da olmuşdur.

Əd.: Cəbrayimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti, B., 1997; Seyidzadə D., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, B., 1998; Oruçlu M.R., Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat Partiyasının fəaliyyəti (1911-1992), B., 2001; Сеидзаде Д. Б., Азербайджанские депутаты в Государственно Думе России, Б., 1991.

XƏLƏFBƏYOV Məmməd Xələf bəy oğlu (20.6.1898, gəməxi -?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. gəməxi real məktəbini bitirib (1917), Petroqrada elektrotexnika institutuna daxil olmuş. Fevral inqilabından (1917) sonra Rusiyada baş verən hadisələrlə əlaqədar təhsilini yarımçıq qoyaraq vətənə qayıtmışdı. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini fizika-riyaziyyat sahəsində davam etdirmək üçün İstanbul Universitetinə göndərilmişdir. Təhsilini başa vurduqdan sonra Azərbaycana dönmüş. 1930-cu illərdə Semaçko adına xəstəxananın cərrahiyyə qəbəsində professor M.Ə.Mirqasımovun yanında işləmişdir. 1930-cu illərin sonlarında repressiyaya məruz qalmış. Kəlimə (Rusiya, Maqadan vilayəti) həbs düşərgəsinə göndərilmiş düşərgə xəstəxanasında həkim işləmişdir. Ölümündən sonra bəraət almışdır.

XƏLİL BƏY (? - ?) -Türkiyənin Araz-Türk Cümhuriyyəti hökuməti yanında Türkiyənin hərbi müqaviri. Osmanlı hərbi qüvvələri Azərbaycanı tərkd etdikdən sonra Naxçıvan mahalında saxlanılan məhdud kontingentlə - 5 zabit və 300 əsgərlə bölgəni erməni-dağnak quldurlarından müdafiə etmişdir. Qamətgahı Naxçıvan şəhərində yerləşən Xəlil bəy əvvəllər Araz-Türk Cümhuriyyətinin, sonra isə Cənub-Qərbi Azərbaycan (Naxçıvan) general-qubernatorluğunun Türkiyə ilə əlaqələrini təmin etmişdir.

XƏLİL ƏBRAHİM, Xəlil Əbrahim oğlu Əbrahimov (1892, gücə - mart, 1938, Bakı) - jurnalist, publisist, tənqidçi. Sənətkar ailəsində anadan olmuşdur. 1907 ildə atası vəfat etmiş qalça toxuyan anasının himayəsində qalmışdır. gücədə rus-Azərbaycan məktəbində, gücə və Bakı realını məktəblərində oxumuşdur. 1909-10 illərdə təqaüd almadığından təhsili yarımqı qalmış 1911 ildən Sarıcalıda Qasım bəy Zakirin nəvələrinə evdə dərs demişdir. "Kənd həyatından lövhələr" adlı ilk oçerkini də orada yazmışdır (1913 ildə "Səda" qəzetində dərc olunmuşdur). 1912-13 illərdə Bakıda "Nəşri-maarif cəmiyyətinin Əmirəndəki məktəbində müəllim işləmişdir. "Səda" (1913-15), "Açıq söz" (1915-18), "Doğru söz" (1916-17), "İqbal" (1912-15), "Yeni iqbal" (1915), "Bəsirət" (1914-20), "Azərbaycan" (1918-20) qəzetlərində, "Tuti" (1914-17), "Qardağ köməyi" (1917) jurnallarında ictimai-siyasi mövzuda publisistik məqalələri və bədii yazıları dərc edilmişdir. "Müsavət" partiyasının üzvü, onun gücə Şəhər özəyinin katibi olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin orqanı "Azərbaycan" qəzetində "Qarabağlı Xəlil" imzası ilə məqalələr dərc etdirmişdir. "Azərbaycan" qəzeti 1919 il 4 iyul tarixli 216-cı sayından "Müvəqqəti müdir: Xəlil Əbrahim" imzası ilə çap olunmağa başlamışdır. Qəzetin 6 iyul tarixli 217-ci sayında "Bakı xəbərləri" başlığı ilə redaksiyadan belə bir xəbər verilməmişdir: "Qəzetimizin müvəqqəti müdiri Hacıbəyli Üzeyir bəy əfəndi səhhətini düzəltmək qəsdilə bir müddətə Bakıdan gedib. Müvəqqəti müdir vəzifəsi Xəlil Əbrahim əfəndi öhdəsinə vəguzar edilmişdir". Xəlil Əbrahim sentyabrın əvvəllərinə qədər müvəqqəti redaktor kimi fəaliyyət göstərmiş eyni zamanda, 1919 ildə yaradılmış jurnalistlər və ədiblər ittifaqı sədrinin müavini olmuşdur.

Aprel işğalından (1920) sonra bədii-publisistik fəaliyyətini davam etdirmiş "Kommunist", "Ədəbiyyat", "Kəndçi" qəzetlərində, "Maarif və mədəniyyət" jurnalında bədii yazılan, ictimai-siyasi mövzularında publisistik və tənqidi məqalələri dərc olunmuşdur. Eyni zamanda, 1932 ildə Azərbaycan Mərkəzi Əraiyə Komitəsi yanında yaradılan "Elmi terminologiya işləyib hazırlamaq komissiyası"nın üzvü, sonra isə məsul katibi olmuş "Azərbaycanı Tədqiq və Tətbib Cəmiyyəti"nin işində fəal iştirak etmişdir.

Xəlil Əbrahim 1920-30 illərdə gizli fəaliyyət göstərən "Müsavətin sıralarında Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəsini davam etdirmiş 1938 ildə "müsavətçi" ittihamı ilə həbs olunaraq, Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı üçlüyünün 1938 il 11 mart tarixli qərarına əsasən güllələnmişdir.

Əd. Paçayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Ələkbərlı N., Xəlil Əbrahim, "Ama" qəzeti, 1992, 15 iyul; Yaddaın bərpası, Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin orqanı "Sərhəd" qəzetinin xüsusi buraxılışı, 1999, Mel.

XƏLİL (KUT) PAĞA (1881 - 1957) -Türkiyə hərbi xadimi, general. 1917 ilin sonlarında Türkiyənin Mosulda (İraq) yerləşən 6-cı ordusunun, sonra isə gərq ordular qrupunun komandanı. Bu ordular qrupuna Türkiyənin Qmal-Qərbində və Cənubi Qafqazda fəaliyyət göstərən hissə və birləşmələri daxil idi. 1918 ilin iyunundan etibarən Azərbaycana hərbi yardıma gəlmiş türk hərbi hissə və birləşmələri də gərq ordular qrupu komandanlığına tabe idi. Azərbaycanda yaradılmış Qafqaz Əlam Ordusunun təminat və təchizat məsələlərinin həllində fəal rol alan Xəlil paça həmin vəzifəyə Ənvər paşanın təşəbbüsü ilə təyin olunmuşdu. Ənvər paça Xəlil paçanın yardımı və Qafqaz Əlam Ordusunun komandanı olan qardağ Nuru paçanın rəhbərliyi altında türk hərbi hissələrinin yerli hərbi qüvvələrlə birlikdə, Azərbaycanın müstəqilliyinə yol vermək istəməyən bolşevik-dağnak qüvvələrinə ağır zərbə vuracağına inanırdı. Bakının azad olunması ərafəsində Xəlil paça Qafqaz Əlam Ordusunun başkomandanı Nuru paça və Əlahiddə Azərbaycan korpusunun komandanı Əlağa gıxlinski ilə bərabər Şəhər ətrafına gəlmiş Bakının azad edilməsi münasibətilə 1918 il sentyabrın 16-da türk və Azərbaycan hərbi qüvvələrinin paradasında iştirak etmişdi. gərq ordular qrupu ləğv ediləndə (1918, 21 oktyabr) Xəlil paça onun komandanı vəzifəsində qalmış Birinci dünya müharibəsi (1914-18) bitəndən sonra həbs edilmişdi. İstanbuldakı "Bəkərağa bölüyü" həbsxanasından qaçaraq Bakıya gəlmiş burada Sovet-Türkiyə yaxınlaşması və bolşeviklərin Cənubi Qafqazda (o cümlədən Azərbaycanda) möhkəmlənməsini təmin etmək məqsədilə xüsusi tapşırıqlar yerinə yetirmişdir. Sonradan türk milliyətçilərinin qeyri-rəsmi nümayəndəsi kimi bir müddət Moskvada fəaliyyət göstərmişdir.

Əd. Süleymanov M., Qafqaz Əlam Ordusu və Azərbaycan, B., 1999; Birinci dünya harbinde türk hərbi Kafkas cephesi, 3-ncü ordu hərəkatı, c.II. Ankara, 1993; Yüceer N., Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkatı, Ankara, 1996.

XƏZƏR HƏRBİ DONANMASI - Rusiya hərbi-dəniz donanmasının Xəzər dənizindəki hissəsi. I Pyotrün fərmanı ilə 1722 ildə yaradılmışdır. 1867 ildən əsas bazası Bakı idi. 1917 ildə 1,2 min fəxsi heyətdən, 2 kanoner (dənizin sahilyanı bölgələrində döyüş əməliyyatı aparan artilleriya qayığı), 2 xidmət gəmisini, bir neçə nəqliyyat gəmisindən və katerdon, dəniz aviasiyası məktəbi və sahil xidmətindən ibarət idi. Fevral inqilabından (1917) sonra, martın 4-5 (17-18)-də matros və zabit komitələrinə, Bakı Sovetinə

seçkilər keçirilməmiş donanma komandanı devrilməmişdi. Xəzər hərbi donanmasında hakimiyyət gəmi komitəsinə keçmişdi. Matroslar martın 8 (21)-də əsgər deputatları sovetinə daxil olmuşdu. O, martın 29-da (aprelin 10-da) Bakı qamizonu hərbi deputatlar sovetində zabitlər soveti ilə birləşmişdi. Mayın 10-da (23-də) isə hərbi deputatlar soveti fəhlə deputatları soveti ilə birləşmişdi. Xəzər hərbi donanmasında rəhbərlik "Sentrokaspi"nin əlinə keçmişdi. Xəzər hərbi donanmasında bolşeviklər az idi, lakin Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə (bolşeviklər) Partiyası Bakı Komitəsi burada iş aparırdı. Komitə Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra, oktyabrın 27-də (noyabrın 9-da) hakimiyyətin sovetlərə keçməsinə tələb etmişdi. Xəzər hərbi donanmasının noyabrın 6 (19)-da keçirilən birinci qurultayı hakimiyyətin Bakı Sovetinə verilməsini təklif etmişdi. 1918 ilin yanvar-iyulunda P.M.Pendyurin, iyul-avqustunda V.F.Poluxin donanma komissarı olmuşdu. 1918 ilin yazında donanmada matrosların xeyli hissəsi təxris edilmiş antisovet əhvali-ruhiyyə güclənmişdi. Lakin S.Şaumyan başda olmaqla, Bakı Soveti gəmi komitələrinin tərkibini sovet hakimiyyəti tərəfdarları hesabına yeniləşdirmişdi. Xəzər hərbi donanmasının matrosları 1918 ilin martında azərbaycanlılara qarşı soyqırımında Qırmızı qvardiya hissələri ilə birgə iğirak etmiş Şmailiyə binası donanmanın gəmilərindən artilleriya atəşinə tutulmuşdu. Bakı Soveti aprelin əvvəlində "Sentrokaspi"nin esər rəhbərliyini uzaqlaşdırmağa nail olmuşdu. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin süqutundan (1918, 31 iyul) sonra Xəzər hərbi donanmasının gəmilərini "Sentrokaspi diktaturası" və Bakıya gəlmiş ingilislər ələ keçirmişdi. Bakı azad olunduqdan sonra Xəzər hərbi donanması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə tabe edilmişdi. Çingiz Qudırım başda olmaqla, bolşeviklər donanmada milli Hökumət əleyhinə iş aparmışlar. Donanma Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasında iğirak etmiş 1920 il aprelin 27-də Bakı reydinə daxil olaraq, Hökumət və Parlament binalarını niçanə almışdı. H.Sultanovun hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsi haqqında ultimatumu ilə yanaşı, Ç.Qudırım da Parlamentə ultimatum göndərmişdi. Bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra Ç.Qudırım hərbi dəniz işləri komissarı təyin olunmuşdu.

Əd.: Katibli M., Çingiz Qudırım, B., 1964; Восенные моряки в борьбе за власть Советов в Азербайджане и Прикаспии. Сборник документов, Б., 1971.

XƏZƏR İSTEHLAK CƏMİYYƏTLƏRİ GƏTTƏFAQI -istehlak kooperasiyasının rəhbər təşkilat və təşərrüfat mərkəzi. Bax *Azərbaycan İstehlak Cəmiyyətləri İttifaqı*.

XƏMƏT GƏMİYYƏTLƏRİN VƏ VƏZİFƏDƏN SUGƏT FƏDƏNİN TƏHQQÜGÜZRƏ XÜSUS GƏTƏFTG-İSTƏNTAQ KOMİSSİYASI HAQQINDA QANUN -Azərbaycan Parlamentinin 1919 il 27 iyul tarixli iclasında qəbul edilmişdir. Altı bənddən ibarət idi. Qanuna əsasən, xüsusi təftiş-intaq komissiyası müxtəlif idarələrdə xidməti cinayətlərin və vəzifədən sui-istifadə hallarının təhqiqi üçün yaradılmışdı. Komissiyanın tərkibinə ədliyyə nazirinin təqdimatı ilə Hökumətin təyin etdiyi sədr və səkkiz nəfər üzv daxil idi. Komissiyaya bütün Hökumət idarələrindən və Şəxslərdən zəruri məlumatlar və sənədlər tələb etmək, vəzifəli və qeyri-rəsmi Şəxslərə qarşı cinayət işi qaldırmaq, ayrı-ayrı təhqiqatları məhkəmə orqanlarına vermək, bütün dövlət idarələrindən kömək göstərilməsini tələb etmək və s. hüquqlar verilmişdi.

XƏROMANOV Zəkəriyyə Əbdülhəmid oğlu (22.11.1899, Dağıstan - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Temirxan-gura realını məktəbini bitirmişdi (1918). Parlamentin də 1919 il sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini elektrotexnika sahəsində davam etdirmək üçün gətürqart (Almaniya) İnstitutuna göndərilmişdi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə il yarım qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi haqqında məlumat açaqar olunmamışdır.

XƏYABANĞ Geyx Məhəmməd Hacı Əbdülhəmid oğlu (1879/80, Təbriz Ş yaxınlığındakı Xammə qəs. - 14.9.1920, Təbriz) - Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının görkəmli xadimlərindən biri. Azərbaycanın cənubunda Çahlıq rejiminə qarşı milli azadlıq hərəkatına başçılıq etmişdir. İlk təhsilini Xammədə almış Petrovsk-Porta (indiki Mahaçqala) gələrək,

ticarət işlərində atasına kömək etmişdir. Təbrizə qayıtdıqdan sonra ruhani təhsili almış müctəhid dərəcəsinə çatmışdı. Rus və fransız dillərini öyrənmişdi. Təbrizdəki Talibiyə mədrəsəsində astronomiyadan dərs demişdir. 1905-11 illər Şan inqilabı dövründə siyasi həyata qədəm qoymuş inqilabın fəal iğirakçılarından olmuşdur. 1908-09 illərdə Təbrizin Xiyaban məhəlləsində səngər döyüşlərində mücadilə apardığı üçün Xiyabani adını qazanmışdır. Azərbaycan milli əncüməninin və Şan məclisinin (2-ci çağırış 1909-11) deputatı olmuşdur. 1909 ildə təşkil edilən Şan Demokrat Firqəsinə (ŞDF) daxil olmuş Şan inqilabının məğlubluğundan sonra ölkəni tərk edərək, Petrovsk-Port, Bakı, Tiflis Şəhərlərinə getmişdir. 1914 ildə Təbrizə qayıdaraq, ədəbi-fəlsəfi dəmək yaratmış və ondan gizli siyasi fəaliyyət üçün istifadə etmişdir. 1917 il Rusiya inqilablarını rəğbətlə qarşılayan geyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılıq etdiyi ŞDF Azərbaycan əyalət komitəsi açıq fəaliyyətə baş

lamışdır. 1917 il aprelin 9-dan partiyanın Azərbaycan əyalət komitəsinin orqanı kimi "Təcəddüd" ("Yeniləşmə") qəzeti nəşr edilirdi. Xiyabaninin ilk məqalələri burada dərc

olunmuşdur. 1917 il avqustun 24-də ƏDF Azərbaycan əyalət komitəsinin genişkonfransında Azərbaycan Demokrat Fırqəsi (ADF) müstəqil elan edilməyi Xiyabani partiyanın mərkəzi komitəsinin sədri seçilmişdir. ADF həm Cənubi Azərbaycan ərazisindəki xarici iğbalçılara, həm də Gültərə-Gün saziğini (1919, 9 avqust) bağlayan Vüsuquddövlət hökumətinə qarşı mübarizə aparırdı. Cənubi Azərbaycanın Qım-qərbində erməni silahlı dəstələrinin xarici qüvvələrin təhriki ilə aysorlarla birlikdə azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımının qarşısını almaq üçün Xiyabaninin baççılığı ilə yaradılan silahlı dəstələr qırğınların xüsusi qəddarlıqla həyata keçirildiyi gərəfyan, Salmas, Urmiya və b. bölgələrə göndərildi və bu qüvvələr qətl-qarətlərin qarşısını almasında mühüm rol oynadılar.

ğeyx Məhəmməd Xiyabani özünün siyasi-nəzəri platformasını "təcəddüd", yəni "yeniləmə məsləki" adlandırdı. "Təcəddüd" məsləki imperialist ağalığa, Qah hakimiyyətinə, feodal geriliyinə, sosial ədalətsizliyə qarşı yönəlmiş həqiqi xalq hakimiyyəti tələb edən cərəyan idi. ADF-nin rəhbərləri, o cümlədən Xiyabani dinc yolla mübarizənin lazımı nəticə verməyəcəyini yəqin edərək, silahlı üsyana hazırlanmağa baçadılar. 1920 il aprelin 7-də Təbrizdə qalxan üsyana rəhbərlik etmək üçün Xiyabaninin baççılığı ilə ictimai idarə heyəti təqkil olundu. Bununla, ğeyx Məhəmməd Xiyabaninin ictimai-siyasi və dövlət xadimi kimi fəaliyyəti daha da gücləndi. 1920 ilin yazında Xiyabani Bakıdan Təbrizə göndərilmiş teatr xadimləri qrupunu Təbrizdə qəbul etmiş onlara xeyli kömək göstərmişdi. 1920 il iyunun 23-də ADF müvəqqəti icra hakimiyyəti orqanı kimi fəaliyyət göstərən ictimai idarə heyəti əsasında Milli Hökumət yaratmağı qərara aldı. Xiyabani Milli Hökumətin sədri seçildi. Cənubi Azərbaycan "Azadistan" -Azadlıq ölkəsi adlandırıldı. Milli Hökumət kənd təsərrüfatı, məarif, maliyyə, səhiyyə, ədliyyə və s. sahələrdə islahat və tədbirlər həyata keçirdi. Yeni iğyerlərinin açılması, pul islahatı keçirilməsi, bank-maliyyə sistemi yaradılması, bələdiyyə seçkiləri keçirilməsi üçün hazırlıq iğəri görülməsinə, torpaq islahatına baçandı.

Xiyabaninin baççılıq etdiyi milli azadlıq və demokratik hərəkat Gültərənin Qıandakı rəsmi nümayəndələrini və Qın hökumətinin təqviçə saldığından, onlar hərəkata qarşı birləşdilər və əlbir fəaliyyət planı hazırladılar. Qıtca sentyabrın 12-də hərəkata qarşı hücumə keçdi. Təbriz - Alaçapıdakı hökumət mərkəzi Qın-kazak döyüçüləri tərəfindən ələ keçirildi. Üsyançılara amansız divan tutuldu, Xiyabani vəhçəsində öldürüldü.

Xiyabaninin baççılıq etdiyi hərəkat məğlub olsa da, Azərbaycan xalqının imperialist ağalığa, Qahlıq rejiminə qarşı, milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizə tarixində böyük əhəmiyyətə malikdir. Qıanda yaçayan azərbaycanlılarda milli özünüdərkən inkiçafında Xiyabaninin əvəzsiz xidməti olmuşdur (bax, həmçinin *Azadistan*).

Əsərləri: Məqalələr, "Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası" kitabında, c.2, B., 1983; Çıxıçarı, "Ali Azeri, Azadistan devleti ve ğeyx Muhammed Hiyabani (1918-1920)" kitabında, Ankara.

Əd.: Cənubi Azərbaycan tarixi oçerki (1818-1917), B., 1985; Məmmədli Q., Xiyabani (Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsi tarixindən), B., 1949; Çrahimov (ğahin) T.A., Qın Kommunist Partiyasının yaranması, B., 1963; Tağiyeva ğ.A., Azadlıq və məslək fədaisi (ğeyx Məhəmməd Xiyabaninin anadan olmasının 100 illiyinə), Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1983, №1 ; yenə onun, Национально-освободительное движение в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг. B., 1918-1922 гг., M., 1961.

XOYSKĞ Əmiraslan xan Cahangir xan oğlu (1888, ğəki -1954, Ankara) - Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iğirakçılardan biri. Fətəli xan Xoyskinin böyük qardağı general-leytenant Cahangir xan Xoyskinin oğlu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti dövründə Bakı qubernatorunun birinci müavini, sonra Gəncə qəzasının rəisi, daha sonra Cümhuriyyət Hökuməti Daxili Qğər Nazirliyinin Qazax qəzası üzrə xüsusi səlahiyyətli nümayəndəsi və Quba qəzasının rəisi olmuşdur. Azərbaycan Cümhuriyyəti sovet Rusiyası tərəfindən iğqal edildikdən sonra, Əmiraslan xan Xoyski Gəncədə sovet-bolçevik iğqalçılara qarşı qaldırılmış üsyanın əsas təqkilatçılardan biri idi. *Gəncə üsyanı (1920)* qəddarlıqla yatırıldıqdan sonra Əmiraslan xan Xoyski Türkiyəyə mühacirət etmiş ömrünün sonuna qədər orada yaçamışdır.

Sovet dövründə Əmiraslan xanın oğlu Cəfər xan, Cahangirli soyadını daçdığı üçün uzun müddət təqibdən kənar qala bilmiş hətta 1936 ildə Laçın rayonunda çalıçarkən "ğərəf niçanı" ordeni ilə təltif olunmuşdur. Lakin 1949 ildə Cəfər Cahangirli "burjua-millətçi nəslinin nümayəndəsi" kimi ailəsi ilə birlikdə Sibirə sürgün edilmişdir. SSRĞ Ali Məhkəməsinin qərarı ilə Cəfər xan Cahangirliyə 1956 ildə bəraət verilməğvə o, Azərbaycan qayıtmışdır.

Əd. | Əliyev T. R., Behbudov T. R., Müstəqil Azərbaycan polisinin yaranması və fəaliyyəti (1918-1920-ci illər), B., 1998; Azərbaycan Tarixi ğecərə Cəmiyyətinin Xəbərləri, 4-cü buraxılığ B., 2003.

XOYSKĞ Fətəli xan Qğəndər xan oğlu (25.11.1875, ğəki -19.6.1920, Tiflis) - Azərbaycanın görkəmli siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri. Əslən Cənubi Azərbaycanın Xoy Qəhərindən olan ğəki xanı Cəfərqulu xanın nəslindən olan general-leytenant Qğəndər xan Xoyskinin oğludur. Fətəli xan Xoyski Gəncə (Yelizavetpol) klassik gimnaziyasını, Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini birinci dərəcəli diplomla bitirmişdir (1897). Həmin ildən Gəncə dairə məhkəməsində iğqə baçayan Xoyski sonradan Kutaisi dairə və qəza məhkəmələrində, Zuqdidə bançığ məhkəməsində çalıçmış titulyar müçavir rütbəsinə layiq görülmüşdür. 1904 ildə kolleq assessoru rütbəsi alan Xoyski Yekaterinodar (Krasnodar) dairə məhkəməsi prokurorunun müavini təyin

edilmiş 1907 ilədək həmin vəzifədə çalışmışdır. Fətəli xan Xoyski 1907 ildə Gəncə quberniyasından 2-ci Dövlət dumasına deputat seçilmişdir. Dumanın iclaslarında müsəlman deputatları fraksiyası adından çar hökumətinin uçqarlardakı ayrı-seçkilik və köçürmə siyasətinə qarşı kəskin çıxışlar etmişdir. Rusiyada niilli və dini fərqlərə görə vətəndaşların siyasi və mülki hüquqlarını məhdudlaşdıran qanunların ləğvinə dair Dövlət dumasına təqdim edilmiş qanun layihəsini imzalayan 173 deputatdan biri də Xoyski olmuşdur. 2-ci Dövlət duması buraxıldıqdan sonra Xoyski Gəncəyə qayıtmış əvvəlcə dairə məhkəməsinin, sonra isə Tiflis məhkəmə palatasının andlı iclasçısı seçilmişdir.

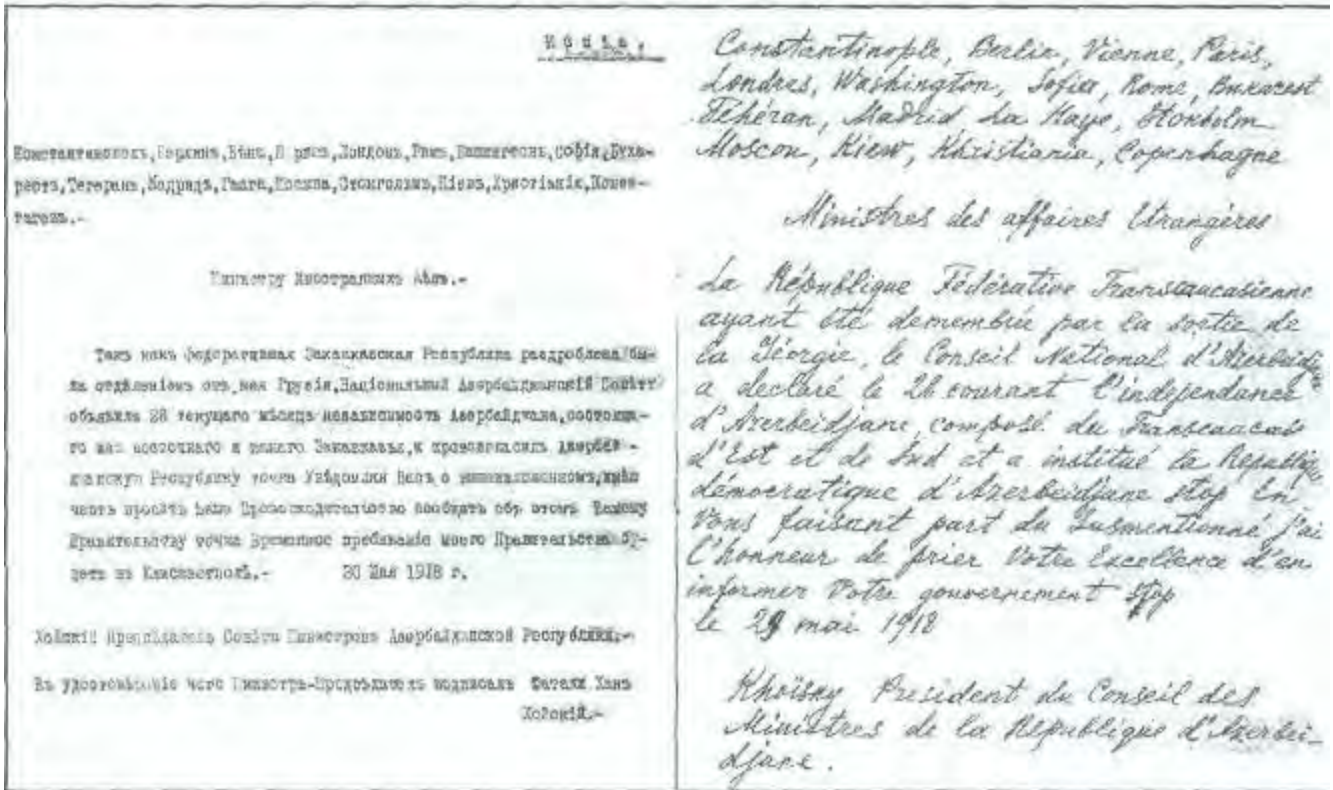
Fətəli xan Xoyski 1913 ildə Bakıya köçərək, Çəhər dairə məhkəməsində andlı iclasçı olmuş Bakının ictimai-mədəni həyatında, xeyriyyə cəmiyyətlərinin içində fəal iştirak etmişdir. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra Bakıda yaradılmış Müsəlman Milli gurası müvəqqəti icraiyyə komitəsinin üzvü seçilən Fətəli xan Xoyski həmin ilin aprelində Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanları qurultayının təkilatçılardan və fəal iştirakçılardan olmuşdur.

1917 ilin oktyabrında Bakı Çəhər dumasına seçkilərdə müsəlman bloku 10 mindən çox səs almış və bu bloku təmsil edən Fətəli xan Xoyski dumanın sədri seçilmişdi. Onun rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən Bakı Çəhər duması dövrdə bolşevik Bakı Sovetinin yeganə rəqibi idi. 1918 il fevralın 23-də Tiflisdə Cənubi Qafqazın qanunvericilik orqanı olan Qafqaziya seymi iqrə bağladı. Seymə Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssisələr Məclisinə seçilmiş deputatlar daxil idi. Seymin Müsəlman fraksiyasına mənsub 44 deputatın arasında Fətəli xan Xoyski də vardı. 1918 ilin aprelində elan olunan müstəqil Qafqaziya Federativ Respublikası hökumətində Xoyski xalq maarifi naziri vəzifəsini tutdu. Məhz bu vəzifədə olarkən Fətəli xan Xoyski Tiflisdə yaradılması qərarlaşdırılmış Avropa tipli universitetin Bakıda açılmasını təklifini irəli sürdü və sonralar bu iqrin həyata keçirilməsində mühüm rol oynadı (bax, həmçinin Bakı Dövlət Universiteti).

Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elanı və yeni hökumətin yaradılması regiona nə daxili və nə də xarici siyasət sahəsində heç bir yenilik gətirmədi. Qafqaziya komissarlığında, sonra isə nazirliklərində fəaliyyət göstərən hər üç Cənubi Qafqaz millətinin nümayəndələri mənafə müxtəlifliyi üzündən vahid mövqedə birləşə bilmədilər. Belə bir şəraitdə gürcü nümayəndələri Qafqaziya federasiyasından çıxıb öz istiqlalçılıqlarını elan etmək qərarına gəldilər. (1918, 26 may).

Mayın 27-də Seymin azərbaycanlı deputatları fəvqəladə iclas keçirərək, özlərini Azərbaycan Milli gurası elan etdilər. Azərbaycanın idarəsini öz üzərinə götürən Milli gura mayın 28-də keçmiş Qafqaz caniqinin iqamətgahında keçirilən birinci iclasında, ətraflı müzakirələrdən sonra, Cənubi Qafqazın cənub-qrqində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və İstiqlal bəyannaməsinin qəbul olunması haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycan Milli gurasının üzvü Fətəli xan Xoyski yekdilliklə Azərbaycan Hökumətinin sədri seçildi və ona Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Hökumətini təkil etmək tapşırıldı. Xoyski elə həmin andaca öz hökumətinin tərkibini elan etdi. Bu Hökumətdə Fətəli xan baqrnazir (rəisi-vüzəra) vəzifəsi ilə yanaşı, daxili iqr naziri vəzifəsini də tuturdu.

ANC Nazirlər Şurasının sədri F.x.Xoyskinin Azərbaycanın istiqlalçılıqının elan olunması barədə dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə göndərdiyi məlumat. 1918, 30 may

Tiflisdə yeni müstəqil dövlətin yaradılması ilə əlaqədar təqilati tədbirləri həyata keçirdikdən və onu bütün dünyaya bəyan etdikdən (1918, 30 may) sonra, Azərbaycan Milli gurası və Azərbaycan Hökuməti fəaliyyətini bilavasitə öz ölkəsi ərazisində həyata keçirmək məqsədilə 1918 il iyunun 16-da Gəncəyə köçdü. Milli gura və Azərbaycan Hökuməti burada mürəkkəb daxili və xarici çətinliklərlə üzləşdi. Xoyski istefa verdi. Lakin Milli gura Hökumətin təqilini yenidən ona tapşırtdı. Müxtəlif partiyaların nümayəndələrindən təqil olunmuş yeni hokumətdə Xoyski baş nazir vəzifəsi ilə yanaşı, ədliyyə naziri vəzifəsini də tutdu. Yeni Hökumət proqramı ilə çıxış edən Xoyski bildirdi ki, Azərbaycanın azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə onun Hökumətinin başlıca vəzifəsi olacaqdır.

Azərbaycan Milli gurası 1918 il 17 iyun tarixli iclasında özünün buraxılması, bütün qanunvericilik və icra hakimiyyətinin Azərbaycan müvəqqəti hökumətinin əlində cəmləndirilməsi haqqında iki mühüm qətnamə qəbul etdi. Milli guranın buraxılması haqqındakı birinci sənəddə göstərilirdi ki, həm daxili, həm də xarici siyasət sahəsində Azərbaycanda yaranmış ağır vəziyyəti nəzərə alaraq, Azərbaycan Milli gurası bütün hakimiyyəti Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış Hökumətə həvalə edir və ona tapşır ki, öz hakimiyyətini qısa müddətdə çağırılacaq Müəssislər Məclisindən başqa heç kimə güzəştə getməsin.

Fətəli xan Xoyskinin başlıq etdiyi Hökumətin hüquq və vəzifələrindən bəhs edən ikinci sənəddə qeyd olunurdu ki, Azərbaycan Hökuməti Azərbaycanın istiqlaliyyətini və siyasi azadlıqları ləğv edə bilməz, aqrar və digər bu kimi mühüm inqilabi əhəmiyyətli qanunları dəyişməyə Hökumətə səlahiyyət verilmir; qalan məsələlərdə Hökumətə bütün hüquqlardan istifadə etmək səlahiyyəti verilir. F.x.Xoyski Hökuməti altı aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisini çağırmalı idi. Beləliklə, müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk addımlarını atmağa başladığı son dərəcə ağır daxili və beynəlxalq şəraitdə qanunverici və icra hakimiyyətinin əsas ağırlığı Xoyskinin üzərinə düşdü.

Fətəli xan Xoyskinin ikinci Hökuməti Gəncədə çox çətin və mürəkkəb bir dövrdə fəaliyyətə başladı. Yaranmış mürəkkəb şəraitdə Hökumət, ilk növbədə, dövlət aparatının təkili içni davam etdirdi, əsas diqqəti Nazirlər gurasının və ayrı-ayrı nazirliklərin idarə aparatlarının yaradılmasına yönəltdi.

Xoyski Hökumətinin Gəncədə ilk tədbiri iyunun 19-da bütün Azərbaycanda hərbi vəziyyətin elan edilməsi oldu. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini müdafiə edəcək ordunun yaradılması içniə başlandı və avqustun 11-də hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanun qəbul edildi. Qanuna müvafiq olaraq, 19 yaşına çatmış vətəndaşlar ordu sıralarına çağırıldı. Xoyski Hökuməti iyunun 27-də Azərbaycan (türk) dilini dövlət dili elan etmiş iyunun 15-də daşakların Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırımı vəhşiliklərini aqara çıxarmaq məqsədilə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmış avqustun 30-da Gəncənin və Cəbrayıl

AXC Nazirlər Şurasının sədri F.x.Xoyskinin ictimai intizam saxlamaq burada məlumatı. 1918, 18 sentyabr

<p style="text-align: center;">С О О Б Ш Е Н И Е</p> <p style="text-align: center;">Правительства Азербайджанской Республики</p> <p>Азербайджанское Правительство, постановившее ныне в столице республики — г. Баку, сиямь объявитья всему населению города и окрестностей, что все население Азербайджана граждане, безъ различия национальности и въреспубликашля, будутъ пользоваться одинаковыми отнoшеніями Правительства, которое въ ранней жрѣбудеть оберегать жизнь, имущество и права всѣхъ гражданъ.</p> <p>Грабителя же, убійца и вообще лица, нарушающія общественную тишину и спокойствіе, будутъ наказаны по всей строгости законовъ военнаго времени вплоть до приривіенія смертной казни.</p> <p>Да будетъ извѣстно населенію что храбрымъ и побѣдоноснымъ турецкимъ войскамъ приказано на мѣстѣ же разстрѣливать всѣхъ мародеровъ и убійцъ, ибо Правительство не допуститъ никакого бы то нибылоу оскотельства на жизнь и имущество мирнаго населенія столицы.</p> <p style="text-align: center;">Предсѣдатель Совѣта Министровъ Азербайджанской республики Ф. X. Xoyskiü</p>	<p style="text-align: center;">“آذربایجان”</p> <p style="text-align: center;">حکومتی اعلیٰ</p> <p>پایتختی اولان باکو یه تازه وارد اولمش آذربایجان حکومت جمہوریہ سی اونکله شهرده و اطرافده یاشایان عوم اہا۔ لپہ بلاترق دین و ملت امر ای دیورد کہ آذربایجان حکومتی تحت تہمتندہ یاشایان هیچ برمتہ تفاوت قویولمیاواق جائیلری غارتگراری قاتلری و جماعتک آسایشنی پوزایلاری حکومت بیوک جزایہ اعدماہ واریتجه یه قدر دوچار ای دیجکدر اہالی بونی یلمیلیدر کہ تورک ملت نجیبہ سنتک قہرمان و فاتح عسکر لرینہ امر ویریلمشدر کہ جانیہ و قتل غارمہ مشغول اولانلا ری نرہدہ کورسہ لر کہہ باران ایستوتلر تورک آذربایجان حکومتک شان شرفہ یاراشماز کہہ اونک پایتختندہ کتا۔</p> <p>ہیز آدامارک حق و حقوقتہ تجاوز اولسون۔</p> <p>آذربایجان ہیئت وکلا رئیس ف.خ. خوئسکی</p>
---	---

F.X.Xoyski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvləri arasında

qəzasının tarixi adlarının özünə qaytarmıq. Paytaxt Bakıya köçürülənədək Xoyski Hökuməti bir sıra digər mühüm tədbirlər də həyata keçirmişdir.

Sözün əsl mənasında, Azərbaycanın "olum, ya ölüm" məsələsinin həll edildiyi olduqca ağır və mürəkkəb olan o dövrdə ölkəyə rəhbərlik etmək son dərəcə çətin bir iş idi. Fətəli xan Xoyski Hökumətinin o dövrdəki fəaliyyəti haqqında Üzeyir bəy Hacıbəyli yazırdı: *"Yeni vücuda gəlmiş Azərbaycan hökumətinin birinci rəisi-vüzarası olmaqla Azərbaycan tarixində mühüm mövqe tutmuş Fətəli xan həzrətləri bu yeni dövlətin vəziyyətini taxta paralarından əmələ gəlmiş bir gəmiyə bənzədir ki, bu kimi fırtınalı bir gündə dərya üzərində hər saat, hər an dağa-daşa çıxılıb dağıla bilmək təhlükəsi qarşısında qalmış, bütün ümidini gəmiçinin istedad və məharətinə bağlamışdır ...Bu zəif gəmini bu fırtınalı gündə bu dağın, bu daşın arasından salamat keçirmək və sahili-nicata çıxarmaq kimi çətinliyi Fətəli Xan həzrətləri öz boynuna götürməyi qəbul etdi və gəmisini kəməli-ehtiyat və ehtimal ilə sahili-nicata çıxarmaqda, fırtına sakit olana qədər dağa və daşa vurmayıb bunların arasından keçirməkdə böyük ustalığ və məharət göstərdi".*

1918 il sentyabrın 15-də Bakı türk və Azərbaycan hərbi qüvvələrindən ibarət Qafqaz Əlam Ordusu tərəfindən azad olundu, sentyabrın 17-də isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Bakıya köçdü. Bakının dağnaklardan, esermençevik qüvvələrindən ibarət olan və ingilislərə arxalanan mürtəce "Sentrokaspi diktaturası"nın ağağımdan qurtulması ilə əlaqədar olaraq alovlu nitq söyləyən Fətəli xan Xoyski başvermiş hadisələri qiymətləndirərək deyirdi: *"Bizim də yaşamaq, azad yaşamaq haqqımız var. Nə zirehli maşın, hidroplan, kanonerka, tikanlı məftil, mina və digər texniki qurğular, nə ingilislər və onların əlaltıları, nə də ümumiyyətlə hər hansı bir qüvvə tarixin təbii gedişini dayandıra bildi, onların əlliminlik orduya və texnikaya malik olmasına baxmayaraq, kiçik qüvvənin həmləsinə tab gətirməyib Bakını tərk etmələri öz rifahı və səadətini başqasının fəlakəti və bədbəxtliyi üzərində qurmağa çalışanlar üçün ibrət dərsi olmalıdır".*

Bakıya köçdükdən sonra Xoyski Hökuməti həm ictimai-siyasi, həm də təsərrüfat və mədəni quruculuq sahəsində daha mühüm tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Hökumət Məclisi-Məbusanın (parlamentin) çağırılması üçün təqdimat komissiya yaratdı, daha sonra bu iş fəaliyyətini yenidən bərpa etmiş Azərbaycan Milli şurasına həvalə edildi. 1918 il noyabrın 9-da Xoyskinin məruzəsi əsasında Hökumət Azərbaycanın üçrəngli bayrağını təsdiqlədi. Noyabrın 19-da Milli şura Azərbaycan Parlamentinin yaradılması haqqında Hökumətin qanun layihəsini bəyəndi.

Azərbaycan Parlamentinin ilk iclası 1918 il dekabrın 7-də açıldı. Xoyski çox mürəkkəb tarixi şəraitdə Hökumətin fəaliyyəti barədə Parlamentə hesabat verdi: *"...Bu altı ay müddətində ki hökumət idarə etmişdir, siz görürsünüz*

Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze Tiflisdə
F.X.Xoyskinin abidasinin açılışında. 1995

olan kimi idi. Zira hürrüyyət, ədalət və əxvət bayrağı daşıyan firqələr Bakını əlimizdən almış idi, bizi paytaxtsız buraxmış idi. Azərbaycanın köksü, paytaxtının sahibi olan müsəlman milləti qətlə edilmiş idilər. Baş bilənlər Dağıstan, İran və Turana dağılmışlar idi. Şəhərdə bir kişi yox idi ki, bunları bir yerə toplansın, bir iş görsün, böylə olan surətdə bu məsələdən başqasına artıq əhəmiyyət vermək olurmu idi?... Hər nəzarətdən ayrı-ayrı bəhs edə bilməyəcəm. Ancaq bunu deməliyəm ki, o vaxt nə məktəb var idi, nə ədliyyə idarələri var idi. Hökumət buna da diqqət etməli idi. Çünki, ədliyyə idarəsi olmayınca məmləkəti polis qüvvəsi ilə idarə etmək olmaz. Bu ikisi birdir ki, əvvəl baş milliləşməli idi. Şimdi məktəblər milliləşdilər. İbtidai məktəblər və bəzi siniflər milliləşmişlər, bir çox yeni məktəblər açılmışdır. Bundan əlavə, hökumət əldən gələn qədər çalışaraq, yox olan ədliyyə idarələrini təmhid etdi. İndi allaha şükürlər, hər yerdə olamaz isə də, bir çox ədliyyə idarələrinə türk dili bilən adamlar təyin edilmişlər. Qüvvəmiz qədər vəzifəmizi ifa etdik. Hələ çox şey edə bilməmişik, amma bunu cürətlə deyə bilərəm ki, hökumətin nöqsanları ilə bərabər, yol göstərən işiqli

ki, çox şeylər təzə təşkil olubdur. Daxildə hərçimərdən başqa heç bir şey yox idi. Hətta polis də yox idl Ona görə hamıdan artıq polis işlərinə diqqət etdik. İndi allaha şükür olsun ki, Azərbaycanın hər yerində, lazımı qədər olmasa da, xalqın malını, canını müdafiə edəcək təşkilatımız var. Bu xüsusda çox sözlər ola bilər. Fəqət, vaxta baxıb tərəziyə qoyulmalıdır ki, bu işləri hansı hökumət və nə vaxt etmişdir? Tarixi, sabiqəsi, əskər və xəzinəsi olan hökumətmə? Yoxsa, iki gündə təşkil olunmuş pulsuz və əskərsiz hökumətmə? Əgər burasını nəzərə alsanız görürsünüz ki, nə qədər zəhmət lazım idi. Dəmiryolları işləmirdi, dağılmışdı, vaqon, filan yox idi. Məmləkətin dolanacağı buna bağlı idi, Ona binaən hökumət buna vaxt verdi. Doğrudur, indi də mümkün və lazım olan bir çox şey yoxdur. Lakin nə qədər olsa, allaha şükür, yaz, qış dəmir yolları düzəlib idarə olunur. Teleqraf yox idi, bir kağız göndərmək mümkün deyil idi. İndi qüvvəmiz çatan qədər işləyib təməmlə olmasa da, çox yerdə poçt, teleqraf açılmışdır. İstənilən yerlərə teleqram, məktub göndərmək olar. Vacib məsələlərdən birisi də maliyyə məsələsi idi ki, onsuz işləmək mümkün deyil idi. Hökumət bir zamanda təşkil olundu ki, Batum nümayəndələrinə pul göndərmək lazım olduğu halda, on min manat tapılmayıb Tiflisdən borc axtarırdı... Əlbəttə ki, bu işlər az idi və öhdəmizə düşən vəzifənin bir zərrəsidir. Yalnız böyiik zəlalət bu idi ki, hökumətimiz hədə

ulduzu bu şüar olmuşdur: MİLLƏTİN HUQUQU, İSTİQLALI, HÜRRİYƏTİ!". Çıxışının sonunda o, istefasını qəbul etməyi Parlamentdən xahiş etdi. Parlament Hökumətin istefasını qəbul edərək, onun təqilini yenidən Xoyskiyə tapşırırdı. Fətəli xan dekabrın 26-da Hökumətin proqramı və tərkibi barədə Parlamentdə çıxış etdi. Geniş müzakirələrdən sonra Parlament Xoyski Hökumətinin proqramını bəyəndi və onun yeni üzvlərinə etimad göstərdi. Bu Hökumətdə Xoyski baş nazir vəzifəsi ilə yanaşı, xarici işlər naziri vəzifəsini də tutdu.

Azərbaycan Parlamentindəki bir sıra partiya fraksiyaları, xüsusilə Azərbaycanın istiqlalına qarşı çıxan qüvvələr, elə ilk aylardan Xoyski Hökumətinə qarşı kəskin müxalif mövqə tutdular. Bu fraksiyalar, xüsusilə "Ütihad", "Əhrar" və sosialistlər Hökuməti fəaliyyətsizlikdə təqsirləndirir, ölkənin bütün problemlərinin onun üstünə yığılmağa çalışırdılar. Onların əksinə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Xoyski Hökumətini müdafiə edərək bildirmişdi ki, Hökumət *"bu az müddətdə, nə mümkündürsə, etmişdir"*. Parlamentin 1919 il fevralın 5-də keçirilən iclasında cəmi beş həftə fəaliyyət göstərən Hökumət xüsusilə kəskin və qərəzli tənqiddə məruz qalmışdı. Həmin əsassız tənqidlərə cavab nitqində Xoyski bildirdi: *"Mən birinci bəyənətimdə demişdim ki, belə ağır bir zamanda heç kəs cəsarət edib Hökuməti ələ ala bilməz. Sizin sidqi-dil ilə hökumətin arxasında durub kömək edəcəyinizə ümid oluruq... Əgər görsəm ki, hökumətə sədaqət yoxdur, bir dəqiqə də hökumət başında durmaram. ...Bir var sorğu ilə hökumətə kömək edilsin, onun nəzərindən qaçanlar yada salınsın, heç vaxt hökumət belə sorğudan inciməz. Amma bir də var zəhərli, hədxahlıq sorğusu... Bu, hökumətə badalaq vurmaq deməkdir... Bu müqəssirlər skamyasındırmı ki, hərə gəlib bir söz desin, bir ləkə yapışdırınsın? Hətta ixtiyarımız da yoxdur ki, onlardan bir qədər ehtiramlı davranmağı tələb edək"*.

Daha sonra Fətəli xan Hökumətin fəaliyyətində bəd niyyətlə "qüsurlar" axtaranları tənqid edərək bildirdi ki, *"siz bunu bilməlisiz ki, Azərbaycanın istiqlalı hər dəqiqə təhlükədədir. Biliriz, indi elə vaxtdır ki, nəinki bez və çit, hətta elə əhval çıxıb bilər ki, Azərbaycan belə qalmaz, istiqlahımız gedər. Belə müddətə hökumət işlərini Tağıyev fabrikasının bezi ilə ölçmək olmaz"*.

Müxalifətçi partiyalar və fraksiyaların Hökumətə qarşı yaratdığı dözülməz vəziyyətlə əlaqədar 1919 il fevralın 25-də Xoyski Hökuməti yenidən istefa verdi. Parlament istefanı qəbul etdi və yeni Hökumətin təqilinə qədər Xoyski Hökumətindən fəaliyyətini davam etdirməsi xahiş olundu. Hökumət öz fəaliyyətini martın 14-də Nəsim bəy Yusifbəylinin təqil etdiyi 4-cü Hökumətinə qədər davam etdir-di. Təcrübəli və səriqəli dövlət xadimi Fətəli xan Xoyski-nin o zamankı son dərəcə mürəkkəb vəziyyətdə istefa verməyə məcbur olması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müqəddəratına mənfi təsir göstərdi. İstefaya çıxdıqdan sonra Xoyski Parlament üzvü kimi bir sıra siyasi, iqtisadi və maliyyə məsələlərinin həllində yenə də fəal iştirak etmiş Azərbaycan və Ermənistan arasında mübahisəli ərazi məsələlərini araşdırmaq üçün yaradılan Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri təyin olunmuşdu.

1919 ilin dekabrında Nəsim bəy Yusifbəylinin təqil etdiyi 5-ci Hökumətin tərkibində Xoyski xarici işlər naziri vəzifəsini tutdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasına çalışın Xoyski bununla əlaqədar Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası xalq xarici işlər komissarı G.V.Çiçerinə dəfələrlə notalar göndərmiş Azərbaycanın istəyinə məhəl qoymayan Rusiya xarici işlər komissarının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini Denikin qüvvələri ilə mübarizə ittifaqına cəlb etmək barədə məkrli planını cəsarətlə rədd etmişdi. Çiçerinə cavabında Xoyski bildirdi ki, Azərbaycan Hökuməti sovet Rusiyasının Denikinlə mübarizəsinə rus xalqının daxili iş kimi baxır və ona qanmağı yol verilməz hesab edir (bax, həmçinin *Çiçerin notaları*). Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk Hökumət başçısı kimi Azərbaycan istiqlalının elanı barədə dünya dövlətlərinə ünvanlanan radioteleqramı imzalayıb 5-ci Hökumət kabinetinin xarici işlər naziri olarkən isə istiqlalın Paris Sülh Konfransı tərəfindən tanınması haqqında Parlamentdə məlumat vermişdi. Parlamentin bu məsələyə həsr olunmuş tənqidi iclasındakı (1920, 14 yanvar) çıxışında Fətəli xan Xoyski demişdi: *"...Bu xəbər bizdən ötrü böyük bayramdır. Bu yalnız bizim üçün deyil, ümumi türk milləti və ümumi türk aləmi üçün böyük bir bayramdır. Böylə bir günü dərk etmək üçün qeyri millətlər on illər ilə çalışmışlar. Biz isə onu az müddətdə, bir il yarım içərisində qazandıq. Böylə az müddətdə istiqlaliyyətini alan bir millətin onu möhkəm saxlayacağına əminəm."*

Bugünkü bayram münasibətilə sizi hökumət tərəfindən təbrik edirəm. Özümü artıq dərəcədə xoşbəxt hesab edirəm ki, istiqlaliyyətimizi elan edən zaman [da] hökumət başında mən idim. Və indi də təsdiqini sizə mən elan edirəm ".

1920 il aprelin ortalarında 11-ci Qırmızı ordu gəməli Qafqazda Denikin qüvvələrini məğlub edərək; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Qıml sərhədlərinə yaxınlaşdı. Aprelin 15-də Xoyski Hökumət adından sovet Rusiyası hökumətinə nota göndərsə də, nota cavabsız qaldı və aprelin 27-də 1.1-ci Qırmızı ordu beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq, Azərbaycan sərhədlərini keçdi və Bakıya doğru hücum əməliyyatına başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığına son qoyuldu. *Aprel işğalından (1920)* sonra Tiflisə mühacirət etməyə məcbur olan F.x.Xoyski iyunun 19-da orada "Dağnaksutyun"un müzdlü erməni terrorçusu tərəfindən qətlə yetirildi və həmvətəni M.F.Axundzadənin dəfn olunduğu Azərbaycan qəbiristanlığında torpağa tapşırıldı.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Fətəli xan Xoyskinin Azərbaycan dövlətçiliyi tarixindəki

fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Heydər Əliyevin 1995 il 18 dekabr tarixli sərəncamı ilə Fətəli xan Xoyskinin anadan olmasının 120 illiyinin təntənəli surətdə qeyd olunması üçün geniş heyətdə təşkilat komitəsi yaradılmışdır. Onun diqqət və qayğısı sayəsində Tiflisdə Fətəli xan Xoyskinin məzarı üzərində xatirə abidəsi ucaldılmışdır.

Əd.: Fətəli xan Xoyski: həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar), B., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Qasımov M., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin Çəxsi heyəti, B., 2002; Qasımlı M., Hüseynova E., Azərbaycanın xarici işlər nazirləri, B., 2003; Seyidzadə D., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, B., 1998; Сеидзаде Д., Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России, Б., 1991.

XOYSKİ Hüseynqulu xan Əgəndər xan oğlu (22.9.1869, Gəncə - 7.12.1955, İstanbul) - Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarından biri. Hərbçi, podpolkovnik. General-leytenant Əgəndər xan Xoyskinin oğlu,

Fətəli xan Xoyskinin böyük qardağıdır. Rusiya-Yaponiya müharibəsində hərbi mükafatlara layiq görülmüşdür. Bir müddət 261-ci gəmaxı olmuşdur. Gəncə dumasının və Çəhər idarəsinin üzvü seçilmişdir. 1918 il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunması xəbərini Gəncə camaatına ilk çatdıran Hüseynqulu xan olmuşdur. gəhərdə əmin-amanlığın bərqərar olunmasında, Ələkbər bəy Rəfibəyli və onun oğlu Xudadat bəylə birlikdə, Hüseynqulu xan da böyük zəhmət çəkmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə bir müddət Gəncə Çəhər qubernatorunun müavini işləmişdir. *Gəncə üsyanının (1920)* fəal iştirakçısı olmuş Hüseynqulu xan üsyan yatırıldıqdan sonra tüğyan edən bolşevik təqibindən qurtulmaq üçün böyük məşəqqətlə ölkədən çıxıb bilmişdir. Həyat yoldağı girinbəyim xanımı, oğlanları Zahid xan və Əgəndər xanı, qızları Valiyyə və Samini yalnız bir ildən sonra gözlənilməz təsadüf nəticəsində İstanbulda

tapmışdır.

Polçanın rəhbəri marşal Yuzef Pilsudskinin dəvətilə bir müddət Polçada yaşasa da, yenidən İstanbula, ailəsinin yanına qayıtmış 1925 ildən sonra Atatürkün göstərişi ilə oğlu Əgəndər xanla birlikdə hərbi məktəblərdə tərcüməçi kimi çalışmışdır.

Türkiyədəki azərbaycanlı mühacirlər arasında böyük nüfuz sahibi olan Hüseynqulu xanın evini onların hamısı "ata evi" adlandırırdı. O, İstanbulda, Xəlil bəy Xasməmmədov, Nağı geyxzamanlı, Məmmədsadiq Aran, Valiyyə xanım Kazımbəyli, girinbəyim xanım və digər 12 qərib azərbaycanlının da uyuduğu "Fəri köy" qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Əd.: geyx zamanı N., Xatirələr, B., 1997; Rəhmanzadə F., Yol, B., 1994.

XOYSKİ Rüstəm xan Əgəndər xan oğlu (5.11.1888 - 1939, Moskva) - Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarından biri. General-leytenant Əgəndər xan Xoyskinin oğlu, Fətəli xan Xoyskinin kiçik qardağıdır. 1918 ilə qədər hüquq-mühafizə orqanlarında fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə F.x.Xoyskinin təşkil etdiyi 1-ci və 2-ci Hökumət kabinələrində işlər idarəsinin müdiri, sonralar isə himayədarlıq naziri vəzifələrində çalışmışdır. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra R.x.Xoyski Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Ali İqtisad gurası rəyasət heyətinin katibi, kooperativ hüququ məsələləri üzrə hüquqşünas və s. vəzifələrdə işləmişdir. Sonralar Moskvaya köçmüş və orada vəfat edərək, Novədeviçyе qəbiristanlığında, qayını, mühəndis GYutkeviçin yanında dəfn edilmişdir.

Əd.: Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Б., 1920; Azərbaycan Tarixi gəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri, 4-cü buraxılış B., 2003.

XUDAVERDİEV Əlibala Murtuza oğlu (1901; Navahı k. - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. 1-ci Bakı kiçik gimnaziyasını bitirmişdir (1919). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini kənd təsərrüfatı sahəsində davam etdirmək üçün Bonn (Almaniya) İnstitutuna göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azər*

Hüseynqulu xan Xoyski, Şirinbəyim Xoyski, Valiyyə Kazımbəylinin məzarları. Türkiyə, İstanbul

baycanlı Tələbələr İttifaqının 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə 6 ay qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi haqqında məlumat açaq olunmamışdır.

XÜSUSİ XİDMƏT VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK ORQANLARI, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xüsusi xidmət və təhlükəsizlik orqanları -Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisində dövlət əleyhinə təxribatların qarşısını almaq, düşmənin casusluq fəaliyyətini açaqlamaq, ölkənin maraqlarına uyğun məlumatların toplanması iQərini həyata keçirmək üçün yaradılmış kəfiyyət, əks-kəfiyyət və təhlükəsizlik qurumları.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət müstəqilliyinin qorunması, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi üçün ölkənin hərbi və daxili iQər nazirliklərinin üzərinə böyük vəzifələr düşürdü. Böyük dövlətlərin Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda maraqlarının toqquşması da gənc Cümhuriyyətin möhkəmlənməsinə mane olurdu. Həmin dövrdə keçmiş Rusiya imperiyasının bütövlüyünü qoruyub-saxlamağa çalışın Denikin ordusu, bolşeviklər və onların birbaça himayəsi ilə əzəli Azərbaycan torpaqları hesabına "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmağa can atan erməni bolşevik-daçnakları da Azərbaycana qarşı böyük təhlükə yaradan qüvvələr idilər. Belə mürəkkəb daxili və beynəlxalq çəraitdə ölkədə ordu quruculuğu ilə yanaşı, xüsusi xidmət və təhlükəsizlik orqanlarının yaradılması da gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qarşısında olduqca vacib vəzifə kimi dururdu.

BaÇQərargahın kəfiyyət və əks-kəfiyyət bölməsi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti 1919 il fevralın 25-də "Hərbi nazirliyin Çatları haqqında" qanun qəbul etdi. Qanunda Hərbi Nazirliyin 38 istiqamət üzrə Çatları təsdiq olunmuşdu. Nazirliyin general-kvartirmeister idarəsinin nəzdində kəfiyyət və əks-kəfiyyət bölməsinin yaradılması da nəzərdə tutulmuşdu. 1919 il martın 28-də hərbi nazir, general-leytenant Səməd bəy Mehmandarovun əmri ilə Azərbaycan Ordusu BaÇQərargahının general-kvartirmeister idarəsində kəfiyyət və əks-kəfiyyət bölməsi yaradıldı. General-kvartirmeister idarəsinin tapçılar üzrə ober-zabit, komet (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə süvari hissələrdə ilk zabit rütbəsi) Ağalarov kəfiyyət və əks-kəfiyyət bölməsinin rəisi təyin edildi. Bölməyə 28 Çat vahidi verilmədi: rəis, onun köməkçisi, karguzar, 23 nəfər əməliyyat iÇçisi. Bölmənin rəisi alay komandiri, köməkçilərin vəzifəsi isə batalyon komandiri vəzifəsinə bərabər tutulurdu. Çk vaxtlar bölmədə 12 nəfər xidmət edirdi.

Yeni fəaliyyətə bəçamış bölmə ölkədə kəfiyyət və əks-kəfiyyətin təminatına məsuliyyət daşıyırdı. Bolşeviklər, erməni-daçnak casusları, denikinçilər və s. barədə toplanmış əməliyyat məlumatları Hərbi Nazirliyin rəhbərliyinə, eləcə də Azərbaycan Hökumətinə təqdim olunurdu. Həmin məlumatlar ölkənin müxtəlif ərazilərini, hərbi birləşmələrin dislokasiya yerlərini əhatə edirdi.

Bölmənin əməkdaçları martda xüsusi əməliyyat planı əsasında Azərbaycan Ordusunda xidmət edən 15 nəfər denikinçinin casusluq fəaliyyətini ifçə etmişdilər. Həmin ayda daha bir casus Çəbəkəsinin üstü açılmışdı. Əks-kəfiyyətçilər Gəncədə Smislova soyadlı qadını həbs etmişdilər. Araçdırma nəticəsində bir çox mühüm məsələlər üzə çıxmışdı. BaÇQərargahın əməkdaç Çernıçov, onun arvadı və 10-a qədər hərbi qulluqçu Cümhuriyyət əleyhinə iÇ apardıqlarına görə yaxalanmışdılar. Çernıçovun yaşadığı mənəzildə axtarıç zamanı Azərbaycanda ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyətlə bağlı gizli bolşevik təçkilatının fəaliyyəti, Azərbaycan Ordusunun durumu barədə Denikinə ünvanlanmış çoxlu sayda agentura məlumatı tapılmışdı. 1919 il martın 29-da hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov casus təçkilatın üzvlərinin tutulması barədə daxili iQər naziri Xəlil bəy Xasmməədova Gəncə Çəhərindən Bakıya məktub göndərmişdi.

1919 il aprelin 5-də Azərbaycan Ordusunun Bakıya gəliç üçün müəyyən hazırlıq iÇəri görülməsi tələb olunurdu. Milli Ordunun paytaxta gəliç ilə bağlı hər cür təxribatların törədiləcəyi istisna edilmirdi. Azərbaycan Ordusu BaÇQərargahının rəisi general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçin Azərbaycan qoçunlarının Gəncədən Bakıya gəlməsi ilə əlaqədar əks-kəfiyyət iÇinin təçkilinə dair daxili iÇər nazirinin müavini general-mayor Sadıq bəy Ağabəyova məktubuna əsasən, əks-kəfiyyət bölməsinin əməkdaç Yasavul Yusupov Daxili Çlər Nazirliyinin cinayət axtarıç Çəbəsinin əməkdaçları ilə birlikdə bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün Bakıya ezam olunmuşdu. Əks-kəfiyyət iÇinin düzgün təçkili, Yasavul Yusupovun və axtarıç polisinin qarçılıqlı fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan milli hərbi hissələri Bakıya heç bir narahatlıq keçirilmədən daxil olmuşdular.

Bölmənin kəfiyyətçiləri da Öz iÇərini yüksək səviyyədə qurmağa çalışmışdılar. Hərbi nazir S.Mehmandarov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər çurasının sədrinə 2 aprel 1919 il 1556 sayılı məlumatında kəfiyyətin vəzifələrini belə Çərh edirdi: "Düşmən haqqında mümkün olan məlumatları toplamaq, xaricdə hərbi agentura yaratmaq...". Gənc respublikanın ordu quruculuğu məcrasına düşdükcə xarici kəfiyyət probleminə də xüsusi diqqət yetirilməsinə bəçanmışdı. Tiflisdə Azərbaycan diplomatik missiyasında hərbi attaÇə vəzifəsinə təyin edilmiş Çpolkovnik Məmməd bəy Əliyev, əslində, həm də kəfiyyətçi funksiyasını yerinə yetirirdi. BaÇQərargahdan ona Çifteleqram vasitəsilə müxtəlif tapçılar verilmirdi. M.Əliyevin Tiflisdən göndərdiyi əməliyyat məlumatları olduqca qiymətli idi. Ermənistandakı diplomatik nümayəndəlikdə hərbi attaÇə vəzifəsində çalışın olmadığından, orada da kəfiyyət iÇərinin aparılması Hərbi Nazirlik rəhbərliyinin əmrinə əsasən, M.Əliyevə tapçırılmışı Gürcüstan ordusunun BaÇQərargahı ilə birlikdə gizli kəfiyyət iÇərinin aparılmasının təçkili də ona həvalə olunmuşdu. Aydın məsələdir ki, bu kəfiyyət iÇəri daçnak Ermənistanının pozuculuq fəaliyyətinə qarşı yönəldilmişdi. Bir sıra olduqca mühüm məlumatlar isə. BaÇQərargaha məxfi qriflə birbaça Ermənistandan ötürülürdü. Bu məlumatlar "ğahzadə Məmməd" imzası ilə verilmirdi.

Bağqərargahın general-kvartirmeyster idarəsinin kəfiyyətçi zabitləri ölkənin xarici işlər nazirliyi ilə də geniş əlaqə saxlayırdılar. Çarın əməkdaşları məxfi kargüzarlıq və qifrləmənin sirlərini xarici işlər nazirliyinin diplomatiya qəbəsində kargüzarlıq və qifrləmə bölməsinin əməkdaşlarına öyrədirdilər. Xarici işlər nazirliyi qonşu respublikalardakı Azərbaycan diplomatik nümayəndəliklərinin əməkdaşları vasitəsilə əldə etdiyi mühüm məlumatları Bağqərargaha göndərirdilər. "Tam məxfi" quruluşu ilə Ermənistan, Cənub-Qərbi Qafqaz respublikasında, eləcə də həmin illər ingilislərin əlində olan Batumdakı vəziyyət barədə Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən təhlil xarakterli geniş məlumatlar, həm də Bağqərargaha ünvanlanırdı. Bağqərargah da, öz növbəsində, kəfiyyətçilər vasitəsilə topladığı materialları tanıtmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyinə göndərirdi. Azərbaycan kəfiyyətçisi Mullayevin gəmiyə Qafqaza xidməti ezamiyyətinin nəticələri barədə onun 5 səhifəlik geniş və ətraflı "tam məxfi" məlumat-arayışı ilə diplomatlar da tanış olmuşdular. Praporçık Qaraçarovun Qarabağ və Zəngəzurda vəziyyət barədə verdiyi raportlar həm Hərbi Nazirlik, həm də Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı. Bağqərargahın general-kvartirmeyster idarəsinin rəisi Karqaleteli və başaduyant Çabs-rotmistr Takanayevin Ermənistan siyasi vəziyyət haqqında 2 saylı agentura məlumatına əsasən hazırladığı geniş və ətraflı təhlil xarakterli arayışda Xarici İşlər Nazirliyində çalışan diplomatların məlumatlandırmaq məqsədi daşıyırdı.

Diplomatik nümayəndə Məmməd Təskinin Ermənistan qoşunları, səfərbərlik, ölkədə ərzaq təminatı, orada yaşayan azərbaycanlıların vəziyyəti və s. barədə Cəvandan göndərdiyi qifteleqramlarla, həm də, Bağqərargahın kəfiyyətçiləri tanış olmuşdular.

Hərbi nazir S.Mehmandarov və Bağqərargahın rəisi M.Sulkeviç 1919 il noyabrın 5-də Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdikləri məktubda yazırdılar: "Bizim hökumətimiz Ermənistanın Bakıdakı diplomatik missiyasında hərbi atəş vəzifəsinin təsis olunması təklifini rədd etmişdir. Əldə edilmiş məlumatlara görə, bu missiyanın üzvlərinin çoxu zabitlərdən ibarətdir, onlardan birini isə "missiya qərargahının rəisi" adlandırırlar. Bunları deməklə, Ermənistan xarici işlər nazirliyinin bu cür hərəkətinə qarşı nə kimi qərar qəbul edilməsi barədə məlumat verməyinizə xahiş edirik".

Ermənistanın Bakıdakı diplomatik missiyası heyətinin əksəriyyətinin hərbi zabitlərdən təşkil edilməsi Azərbaycan xüsusi xidmət orqanlarının, xüsusilə kəfiyyət və əks-kəfiyyətin səyi nəticəsində öyrənilmişdir. Bu, beynəlxalq normalara zidd olduğundan Azərbaycan Hökuməti Ermənistanın Bakıdakı diplomatik missiyasında hərbi atəş vəzifəsinin təsis edilməsinə icazə verməmişdir.

Bağqərargahın general-kvartirmeyster idarəsinin kəfiyyət və əks-kəfiyyət bölməsi fəaliyyətini 1919 il iyunun 11-dək davam etdirmişdir. Həmin gün ölkədə ancaq əks-kəfiyyətin təminatı ilə məşğul olacaq qurum - əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı (ƏMT) yaradılmış kəfiyyət işi isə general-kvartirmeyster idarəsinin tərkibində saxlanılmışdır. Əks-kəfiyyətlə məşğul olan Çəxslər də ƏMT-nin sərəncamına verilmişdir. Göstərilən dəyişikliklərə baxmayaraq, hərbi nazirliyin kəfiyyət bölməsi ilə ƏMT sıx əməkdaşlıq edirdilər.

1920 il martın 2-də hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun məxfi əmri əsasında nazirliyin müvafiq qurumlarında struktur dəyişikliyi aparılmış Bağqərargahla onun idarəsinin birləşdirilməsi nəticəsində *Azərbaycan ordusunun qərargahı* yaradılmışdır. Yeni yaradılmış Azərbaycan ordusu qərargahının Çat strukturunda kəfiyyət-əməliyyat bölməsi də nəzərdə tutulmuşdu. Bakı Məhkəmələndirilmiş Rayonunun qərargah rəisi polkovnik Əza bəy Hacıbəylinski ordu qərargahı general-kvartirmeyster idarəsinin kəfiyyət-əməliyyat bölməsinin rəisi təyin edilmişdir.

Əks-inqilabla mübarizə təşkilatı (ƏMT). Dövlət Müdafiə Komitəsi (DMK) ilə eyni vaxtda, 1919 il iyunun 11-də yaradılmışdır. Ölkədə əks-kəfiyyət təminatını yerinə yetirən qurum kimi böyük səlahiyyətlərə malik idi. DMK qarşısında məsuliyyət daşıyırdı, onun tapşırıqlarını yerinə yetirir, onu ən mühüm məlumatlarla təmin edir, dövlət əhəmiyyətli digər işləri yerinə yetirirdi. Rusiyanın Xəzərdəki silah-sursat dolu 27 hərbi gəmisinin Azərbaycan tərəfinə təhvil verilməsi və onların Azərbaycan bayrağı altında üzməsi probleminin həlli ilə bağlı aparılan danışıqlarda ƏMT-nin rəhbərliyi xüsusilə fəal rol oynayırdı.

ƏMT öz fəaliyyətini "Azərbaycan Respublikası əks-kəfiyyət xidmətinin hüquq və vəzifələri haqqında" Əsasnaməyə uyğun qurmuşdu. 22 maddədən ibarət olan Əsasnamədə əks-kəfiyyət xidmətinin hüquq və vəzifələri göstərilmişdir. Bakı və onun ətrafında təşkilatın 8 rayon bölməsi təsis edilmişdir. Rayon bölmələrinə ƏMT-nin mərkəzi aparatının əməkdaşları rəhbərlik edirdilər. Lənkəran qəbirində ƏMT-nin agenti fəaliyyət göstərirdi.

Çok vaxtlar ƏMT-na əməkdaşların qəbulunda partiya prinsipi əsas götürülürdü. Belə ki, ƏMT əməkdaşlarının üçdə ikisi "Müsavaf", üçdə biri isə "Hümmət" partiyasından olmalı idi. Eyni zamanda, təşkilatın rəhbərinin "Müsavaf"dan, müavininin isə "Hümmət"dən təyin edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Təşkilatın ilk rəisi "Müsavaf" partiyasının, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin və onun aqrar komissiyasının üzvü Məmmədbağır bəy geyxzamanlı təyin edilmişdir. Rəis müavini vəzifəsini isə "Hümmət" partiyasının üzvü Mir Fəttah Musəvi yerinə yetirirdi. gübhəsiz ki, bu prinsip ölkənin təhlükəsizliyini təmin edən təşkilatın içində mənfi təsir göstərirdi. ƏMT denikinçilərə, erməni-dəşnak casuslarına və digər təxribatçılara qarşı sərbəst mübarizə apara bilirdi. Xüsusən erməni casuslarına qarşı mübarizədə uğurlu əməliyyat işləri aparılırdı. Lakin təşkilatın əməkdaşları bolşeviklərə qarşı mübarizədə çətin problemlərlə üzləşirdi. ƏMT-da işləyən 17 nəfər "Hümmət"çi əməkdaşla M.Musəvi olmaqla, bolşeviklərin Ölkə daxilindəki fəaliyyətinə qarşı mübarizəyə açıq və ya gizli Çəkildə mane olurdular.

M.Musəvi naməlum Çəxslər tərəfindən öldürüldükdən (1919,5 sentyabr) sonra rəis müavini vəzifəsinə Mahmud bəy

Səfikürdski təyin edildi (1919, 19 noyabr). Məmmədbağır bəy geyxzamanlı 1919 il avqustun 20-də vəzifəsindən istefa verdi. Elə həmin gün Məmmədbağır bəyin qardağı Nağı bəy geyxzamanlı ƏMT-nin yeni rəisi təyin olundu.

ƏMT-nin fəaliyyət göstərdiyi 11 iyun 1919 ildən 6 mart 1920 ilədək təşkilatda təxminən 120-dək əməkdaş çalışmışdır.

Bakı Şəhəri üzrə ƏMT-nin rayon bölmələrinə Məmmədağı Dadaşov, Seyfulla Əzimzadə, Məmməd Hacızadə, Qasım Əmayilov, Aleksandr gəngeliya, Qəmbər Tahirov, Əbdüləziz Tağıyev, Əlam Əliyev rəhbərlik edirdilər. Lavrenti Beriya təşkilatda senzura, Aleksandr Qoberidze xəfiyyə Qəbələrində başçılıq edirdilər. Təşkilatın Lənkəran Şəhəri üzrə nümayəndəsi Yusuf bəy Bayraməlibəyov idi. Mirzağa Nəsirov, Ağəli Mahmudov və Ağəli Zeynalabdinzadə başgənt (baş əməliyyat işçisi) vəzifələrində çalışmışdılar.

ƏMT-da azərbaycanlılarla yanaşı, türklər, ruslar, ukraynalılar və gürcülər də işləyirdilər. Ermənilər bu təşkilata işə götürülmürdü.

1919 il oktyabrın 26-da Dövlət Müdafiə Komitəsi bolşeviklərlə mübarizəni gücləndirmək üçün Bakı məhkəmələndirilməmiş qayonunun səlahiyyətlərini genişləndirməyi keşikçi, axtarış polislərini, eləcə də ƏMT-ni də onun rəisinə tabe etdirmişdi. Bolşevizmlə mübarizə yalnız bundan sonra ƏMT-nin fəaliyyətində əsas yerlərdən birini tutmağa başlamışdı. ƏMT digər orqanlarla birlikdə bu sahədə çoxlu sayda uğurlu əməliyyat aparmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər qurasının 6 mart 1920 il tarixli qərar ilə fəaliyyətini dayandırmışdır (bax, həmçinin *Əks-inqilabla mübarizə təşkilati*).

İnformasiya Qəbəsi. ƏMT-nin ləğvindən sonra Bakıda və onun ətrafında əks-kəşfiyyəti Bakı general-qubernatorluğunun tərkibində yaradılmış informasiya Qəbəsi təmin etmişdir. ƏMT-nin təhqiqat, müşahidə, axtarış həbs və s. funksiyaları general-qubernatorun göstərişi ilə informasiya Qəbəsinə verilmişdi.

İnformasiya Qəbəsinə Ələkbər xan gəhsuvarov rəhbərlik edirdi. Həsən bəy Fətəlibəyov rəisin köməkçisi, türk ordusunun polkovniki rütəbəsini daşıyan Cəmil bəy xüsusi tapşırıqları yerinə yetirməklə yanaşı, rəisin köməkçisi idi.

İnformasiya Qəbəsi əməkdaşları başda Ələkbər xan olmaqla, bir sıra əhəmiyyətli əməliyyatlar həyata keçirmişdilər. 1920 ilin aprelində Balaxanıda pozuculuq işi aparən 22 nəfər bolşevikin həbsi böyük əks-səda doğurmuşdu.

Mühafizə dəstəsi. Azərbaycan Parlamentinin, onun rəhbərlərinin və digər dövlət əhəmiyyətli obyektlərin mühafizəsinin təşkili üçün 1919 il fevralın 18-də Parlamentin 15-ci iclasında "Azərbaycan parlamentinin mühafizə dəstəsinin yaradılması haqqında" Qanun qəbul olunmuşdu. Qanuna əsasən, Parlamentin 200 nəfərlik mühafizə dəstəsi təsis edilirdi. Mühafizə dəstəsi Parlamentin Rəyasət Heyətinin tabeliyində idi. Mühafizə dəstəsinin saxlanılmasına dövlət xəzinəsindən 2200000 rubl məbləğində vəsait ayrılmışdı. Parlamentin mühafizə dəstəsinin rəisi vəzifəsinə əvvəllər 1-ci Tatar alayında rotmistr rütəbəsində xidmət etmiş podpolkovnik N.Əliyev təyin olunmuşdu.

Mühafizə dəstəsi Parlamentin rəhbərliyini və bir sıra mühüm dövlət obyektlərinin mühafizəsinə təmin edirdi. Eyni zamanda, xüsusi və mühüm tapşırıqların yerinə yetirilməsi daha çox mühafizə dəstəsinin Şəxsi heyətinə etibar olunurdu.

Mühafizə dəstəsinin əməkdaşları Qarabağda ermənilərlə döyüşlərdə də yaxından iştirak edirdilər. General-mayor Həbib bəy Səlimovun döyüş bölgəsindən baş qərargaha göndərdiyi raportlarda Parlamentin mühafizə dəstəsi əməkdaşlarının igidliyi barədə məlumat verilirdi. Döyüşlərin birində dəstənin praporçığı Nəcəfəliyev başda olmaqla, 16 əsgər həlak olmuş praporçık Əsgərov, podporuçık Dauşvili, Ərəbov və xeyli əsgər yaralanmışdı. Döyüşdən dəstəyə Parlamentin mühafizə dəstəsinin podpraporçığı Mövsüm Əbrahimov rəhbərlik edirdi (bax, həmçinin *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin mühafizə dəstəsi*).

Əd.: Paşayev A., Açılmamış sənədlərin izi ilə, B., 2001; Elçad Qoca, Azərbaycanın təhlükəsizlik və xüsusi xidmət orqanları (1918-1920), B., 2000; yenə onun, Tariximiz, taleyimiz, B., 2001.

XÜSUSGZAQAFQAZVA KOMİTƏSİ (XZK) - Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra, martın 3-də Cənubi Qafqazda yaradılmış mülki hakimiyyət orqanı. Elmi ədəbiyyatda OZAKOM (Osobyi Zakavkazskiy Komitet) da adlandırılır.

Fevral inqilabından sonra Rusiyada yaranmış Müvəqqəti hökumət martın 3-də Cənubi Qafqazda mülki hakimiyyəti yeni orqana - Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə (XZK) verdi. Komitə regionun əsas millətlərini 4-cü Dövlət dumasında təmsil edən deputatlardan ibarət idi. XZK-nin sədri kadet partiyasının üzvü V.A.Xarlamov, üzvləri - azərbaycanlı kadet, sonralar müsavətçi Məmmədyusif Cəfərov, gürcü federal-sosialisti K.Abaşidze, rus kadeti P.Pereverzev və b. idilər. İki gündən sonra Nazirlər qurasının sədri Lvovun əmri ilə P.Pereverzev gürcü menşeviki A.Çənkeli ilə əvəz edildi. Həmin komitədə M.Y.Cəfərova sənaye və ticarət işlərinə rəhbərlik tapşırılmışdı. Bu komitə Müvəqqəti hökumət tərəfindən 1917 il martın 6-da elan olunmuş prinsiplər əsasında Cənubi Qafqazda məhkəmə qayda yaratmalı və regionda hakimiyyət orqanını təşkil etməli idi.

Cənubi Qafqaz millətləri bərabər təmsil olunmadığına, aqrar məsələdə qeyri-müəyyən mövqe tutduğuna görə xalq kütlələri XZK-nə etimad göstərmədi və o ilk gündən tənqid hədəfinə çevrildi.

Siyasi partiyalar və onların liderləri yeni hakimiyyətin təşkili məsələsində də müxtəlif mövqələrdə dayanırdılar. Menşeviklər hesab edirdilər ki, yeni hakimiyyət orqanları, mərkəzdə olduğu kimi, inqilabi demokratiya orqanlarının (fəhlə, əsgər və kəndli sovetlərinin) burjuaziya nümayəndələri ilə əməkdaşlığı əsasında yaradılmalıdır. Eserlərin fikrincə, Müvəqqəti hökumətin yaranma qaydasında olan yerli orqanlarına fəhlə və əsgər deputatları sovetləri nəzarət etməli idi. Bolşeviklər isə, hələlik eserlərin tərəfində dur-

salar da, sonradan yalnız özlərinin hakimiyyətə gəlməsi uğrunda açıq mübarizə mövqeyinə keçdilər. İqtisadiyyatın ilk aylarında XZK-nin fəaliyyəti müxtəlif siyasi cərəyanların, partiyaların, sosial təbəqələrin fəaliyyəti ilə müşayiət olunurdu. Bütövlükdə isə, cəmiyyətin bir çox siyasi qurumları Müvəqqəti hökumətə və onun yerli orqanı olan XZK-nə etimad göstərirdilər. Bu dövrdə cəmiyyətdə nisbi sabitliyin saxlanılmasına kömək edən amillərdən biri də bolşeviklərin hələlik sovetlərin partiya tərkibini dəyişdirmək taktikasına keçməməsi idi. Yerli hakimiyyət orqanlarının hamısı "demokratiyanın tam vəhdəti" qüvvəsi altında formalaşır və sovetlərlə yerli hakimiyyət orqanları arasında spesifik münasibətlər yaranırdı. Lakin XZK, əslində, hadisələrin getdikcə gərginləşməsi fonunda ilıq qalır, Cənubi Qafqaz kimi mürəkkəb regionda sabitliyi təmin etmək üçün əsaslı addımlar atmaqda çətinlik çəkirdi. Sovet Rusiyasına tabe olmaq istəməyən və regionu anarxiyadan qorumağa çalışan gürcü menşevikləri, "Müsavat", "Dağkaxutyun" və sağ esərlərin nümayəndələri 1917 il noyabrın 15-də Tiflisdə *Zaqafqaziya komissarlığı*nı yaratdılar. Bununla da Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin fəaliyyətinə son qoyuldu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001.

ƏBRAHİM BƏY CAHANGİR OĞLU, Cahangirzadə (1874, Gümrü - 19.5.1948, Qars) - dövlət xadimi, hərbiçi, erməni-rus istilacılarına qarşı fəal mübariz. Cənub-Qərbi Qafqaz hökumətinə başçılıq etmişdir. Gümrüdə və Qarsda mədrəsədə oxumuğu üç il Qars Şəhər məktəbində rus dilində təhsil almışdır. Zəngin və tanınmış ailədən olduğundan Aleksandropol (Gümrü) kazak alayına qəbul edilmiş beş il burada təlim keçdikdən sonra zabıt rütbəsi almaq ərəfəsində Qarsdakı gizli "İslam cəmiyyəti" ilə əlaqələri müəyyən edilərək, Dağıstana sürgün olunmuşdur (1903). Əfv fərmanına əsasən, 6 aydan sonra azad olunaraq Qarsa qayıtmış və maliyyə məmuru işləmişdir. 1905-06 illərdə ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı həyata keçirərkən könüllü dəstə toplayaraq, qardağı Hasanxanla birlikdə Qarabağa köməyə gəlmiş 1906 ildə oradan öz dəstəsiylə Təbriz vilayətinə keçmişdir.

Əbrahim bəy Qarsa qayıtdıqdan sonra vilayət qubernatorunun icazəsi ilə erməni komitəçilərinə qarşı "Nəfisi-maarif" cəmiyyətini qurmuş eyni zamanda, Azərbaycanda "Difai" partiyası ilə gizli əlaqə yaratmış habelə "İttihad və Tərəqqi" partiyası Ərzurum Şöbəsinin üzvü olmuşdur.

1907 ildə Xoy Şəhərinə köçmüş Təbrizdə hüriyyət mücadiləsinə qoşularaq, Şah rejiminə qarşı mübarizə aparən bir dəstəyə başçılıq etmiş 1912 ilin oktyabrında 700 mücahidlə Türkiyəyə - Van vilayətinə qayıtmışdır. 1913 ilin martında "İttihadçı"ların dəvətilə öz könüllüləri ilə birlikdə İstanbula getmiş orada üç ay yarım təlim keçən "Qafqaz könüllü taburu" onun komandanlığı altında Ədiməni bolqarlardan azad etmişdir.

1914 ilin noyabrında Türkiyənin hərbi naziri Ənvər paşa Əbrahim bəyi könüllüləri ilə birlikdə Şan və Şaq cəbhələrinə göndərmişdir. Burada o, rus ordusuna qarşı vuruşmuşdur. 1918 ilin mayında Ənvər paşa onu İstanbula çağıraraq, "Fəxri alay komandanı" sifətilə 9-cu Ordu komandanı Yaqub geyqi paşanın sərəncamına göndərmişdir. Şunun ortalarında görüel qaymakamı təyin edilən Əbrahim bəy Şəvan və digər bölgələrdən olan qaçqınları ətraf kəndlərə yerləşdirmiş onlara hər cür qayğı göstərmişdir. Araz-Türk Respublikası hökumətinin hərbi naziri seçilən Əbrahim bəy 20 tabur (batalyon) təşkil etmişdir. Bu taburlardan 4-ü Naxçıvanda, 3-ü gəzur-Dərələyəzdə, qalanları isə Vedibasar, Qəmərli və Zəngibasarda yerləşdirilərək, həmin bölgələrin əhalisini ermənilərin töretdikləri soyqırımlarından müdafiə etmişdir. Həmin il noyabrın 30-da keçirilən Böyük Qars konqresində Araz-Türk Respublikası hökuməti ilə Qars, Ahısqa, Artvin və Batum sancaqlarını əhatə edən Milli İslam qurası birləşərək, Batumdan Ordubada qədər ərazidə Milli qura hökuməti quruldu və Əbrahim bəy onun başçısı seçildi. 1919 il yanvarın 18-də keçirilən konqresdə mərkəzi Qars olmaqla qurulan *Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti* hökumətinin də başçısı Əbrahim bəy idi. 40 min kv.km sahəsi və 1,7 milyondan çox əhalisi (1,5 milyon türk-müsəlman) olan bu dövlət 6 ay ərzində öz ərazisini erməni və gürcü basqınlarından qorumuşdur.

Müstəqil daxili və xarici siyasət yeridən bu hökumət 1919 ildə ingilislər tərəfindən yıxıldı, başda Əbrahim bəy olmaqla, hökumət üzvləri evləri və əmlakları müsadirə edilməklə, Malta adasına (Aralıq dənizi) sürgün olundular.

1921 ildə Nəriman Nərimanovun köməyi ilə sürgündən azad edilən qarşılar əski rus təbəəsi bəhanəsiylə Tiflisə göndərildilər. Tiflisdən Bakıya gələrək ailəsinə axtaran Əbrahim bəy arvadı Mələk xanımı və oğlunu Gəncədə Xudadat bəy Rəfibəylinin himayəsində tapdı və onun köməyi ilə Qarsa qayıtdı. Əbrahim bəy Kazım Qarabəkir paşanın tövsiyəsi ilə avqustda Qarsda keçirilən seçkilərdə iştirak edərək, Şəhər valisi seçilmiş 1921-27 illərdə Qars bələdiyyə rəisi işləmişdir sonralar ticarət məmuru olmuşdur.

ƏBRAHİMOV Əbdürrəşid Ömər oğlu [1857, Tobolsk vilayətinin (Sibir) Tara qəza mərkəzi - 1.8.1944, Tokio] - tatar ictimai xadimi, nəfisi, jurnalist, publisist. Rusiya müsəlmanların arasında islam ("panislamizm") və türk ("pantürkizm") birliyi ideyalarının tanınmış təbliğatçılarından biri. Ruhani ailəsində doğulmuşdur. Kaçqarda mədrəsə təhsili almışdır. 1892-97 illərdə Orenburq Şəhər ruhani idarəsində qazı vəzifəsində çalışmışdır. 19 əsrin axırından jurnalistika ilə məşğul olmuş "Miraf" (1898), "Ülfət" (1905-07), "Əl-Tilmiz" və s. adlar altında qəzet-məcmuələr nəfisi etdirmişdir. 1906 ildə Peterburqda "Ülfət" adlı mətbəə açmış tatar dilində kitablar buraxılmışdır. Onların arasında "Avtonomiya, yaxud idareyi-muxtariyyə", "Tatar həyatının 1002-ci gecəsi", "Səyahəti-Kedra", "Müsəlman partiyasının nizamnaməsi", dərsliklər, siyasi, dini-didaktik, dini-tarixi səciyyəli kitablar var idi. Bu kitabların əksəriyyətinin müəllifi və nəfisi Ə.Əbrahimov özü idi. Çar senzurası tərəfindən təqib olunmuş kitab və qəzetləri müsadirə edilmişdir. Qadağan olunmuş kitabları arasında

tatarların zorla xristianlaşmasından bəhs edən "Çolpan yolduzu" ("Dan ulduzu") əsəri də olmuşdur. Birinci rus inqilabı illərində Əbrahimov siyasi mübarizəyə qoşulmuş. Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultaylarında fəal iştirak etmişdir. Yaradılması birinci qurultayda qərara alınmış "İttifaqi-müslimin" partiyasının məramnaməsi və nizamnaməsini hazırlayanlardan biridir. O, "İttifaqi-müslimin" partiyasının müsəlmanları birləşdirmək məramını açıqlayaraq yazırdı: "Müsəlmanlar arasında qohumluq və həmrəylik sözdə, kağız üzərində deyil, onların ürəyində və qanındadır. Buna görə də təkcə Rusiya müsəlmanlarının deyil, bütün dünya müsəlmanlarının ittifaqı bərqərar olmalı, bütün müsəlmanlar bir istiqamətdə hərəkət etməlidirlər. Belə isə mən nə üçün "İttifaqi-islamın" (islam birliyinin - "panislamizm" in) əleyhinə hərəkət etməliyəm?".

"İttifaqi-müslimin" partiyasının 15 nəfərdən ibarət daimi fəaliyyət göstərən Mərkəzi Komitəsinin nəzdində Əlimərdan bəy Topçubaşov və Molla Abdulla Tonayevin daxil olduğu 3 nəfərdən ibarət büronun üzvlərindən biri də Ə. Əbrahimov idi.

Birinci rus inqilabının məğlubiyyətindən sonra ölkədə Stolipin irticası qiddətlənərkən Əbrahimov da İstanbula mühacirət etmiş "Türk ocağı" dərnəyinin fəaliyyətində iştirak etmiş "Türk yurdu" jurnalı ilə əməkdaşlıq etmişdir. 1913 ildə İstanbulda Ə. Əbrahimovun redaktorluğu ilə "Şəlam dünyası" adlı məcmuə çıxmışdır. Əbrahimov ömrünün bir hissəsini Tokioda yaşamağı yaponlar arasında islamın təbliğinə böyük əmək sərf etmişdir.

Əbrahimovun Azərbaycanla sıx əlaqələri olmuşdur. 20 əsrin əvvəllərində "gərci-Rus", "Həyat" və s. qəzetlərdə məqalələri dərc edilmiş ictimai-siyasi fəaliyyəti Azərbaycan mətbuatında vaxtını iqləndirilmişdir. O da, öz növbəsində, "Ülfət" qəzetində M. Ə. Sabirin çərlərini dərc etdirmişdir. Lakin Azərbaycan mətbuatının Əbrahimova münasibəti birmənalı olmamış bir sıra fikirləri C. Məmmədquluzadə, Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağayev və b. tərəfindən tənqid edilmişdir.

Əd.: Bayramlı O., "Türkçülük və "Həyat" qəzeti, Hüseynzadə Ə., Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? kitabında, B., 1997; Mustafayev T., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi, B., 1973; Tahirli M., gərcin səyyah filosoflarından biri Əbdürrəşid Əbrahim, "Yeni Azərbaycan" qəzeti, 2003, 29 iyun; Гайнуллин М., Татарская литература и публицистика, Казань, 1983.

İTTİFAQI-MÜSLİMINİN İCTİMAİ-TƏŞKİLATLARININ İCRAIYYƏ KOMİTƏSİ

-Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra təşkil olunmuş Müvəqqəti hökumətin yerli idarəetmə orqanları. Cənubi Qafqazın idarəsi üçün Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi (XZK; rus dilində OZAKOM-Osobiy Zakavkazskiy Komitet adlanır) təsis edilmişdi. Quberniya və qəzalarda ictimai təşkilatların icraiyyə komitələri yerli idarəetmə orqanları oldu. Martın 3-də Bakı gəhər Duması ictimai təşkilatların müvəqqəti komitəsini yaratmağı qərara aldı, 5-də Bakı İctimai Təşkilatlar qurması yaradıldı, 17-də isə onun icraiyyə komitəsi seçildi (bax Bakı İctimai Təşkilatlar Şurası və onun Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi). İcraiyyə komitəsinin tərkibinə L.L. Bıç (sədr, sonra onu V. Əfrolov əvəz etmişdi), Məmməd Həsən Hacınski, Əbrahim bəy Heydərov və b. daxil idi. Yelizavetpolda (G ə n c ə) icraiyyə komitəsinin sədri Xəlil bəy Xasmmədov seçilmişdi. İcraiyyə komitələri ictimai təhlükəsizliyi təmin etməli və yeni dövlət qanunlarını həyata keçirməli idi. Onlar quberniya və qəza komissarlarını təyin edirdilər. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi əldə edilmiş təcrübəni nəzərə almaqla, aprelin 27-də "Zaqafqaziyada yerli idarəetmənin təşkili haqqında" qərar qəbul etdi. Qərara uyğun olaraq, icraiyyə komitələrinə yeni seçkilər keçirilməli idi. Lakin bu seçkilər də yəqinə qədər yerli idarəçilik sistemi yarada bilmədi. Bakı Soveti 1917 il Oktyabr çevrilişindən sonra Bakıda hakimiyyəti ələ almağa cəhd göstərdi. Sovet oktyabrın 27-də keçirilən yığıncağında ali hakimiyyət orqanı kimi İctimai Təhlükəsizlik Komitəsi yaratmağa nail oldu. Lakin Sovetdə mövqelərini möhkəmləndirən bolşeviklər Bakıda ali hakimiyyət orqanı kimi Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsini (sədr S. Gəumyan) yaratdılar. Təkhakimiyyətliyə can atan İcraiyyə Komitəsi noyabrın 12-də Bakı Soveti ictimai təhlükəsizlik komitəsinin ləğvi haqqında qərar qəbul etdi, noyabrın 22-də ictimai təşkilatlar qurması buraxıldı. Siyasi Çəraitin müəkkəbləşməsi ilə əlaqədar, Yelizavetpol quberniyasında hərbi vəziyyət elan olundu, 16 nəfərdən ibarət ictimai təhlükəsizlik komitəsi yaradıldı. İcraiyyə komitələri azərbaycanlıların dövlət idarə orqanlarına cəlb edilməsində müəyyən rol oynadı.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Мильман А., Политический строй Азербайджана в XIX веков Б., 1966; История государства и права Азербайджанской ССР, Б., 1964.

"İTTİFAQIYUN-AMİYYUN" (" M ü c a h i d ") - İran Sosial-Demokrat Partiyası; iranlı (əsasən, Cənubi Azərbaycandan olan) fəhlələrin Bakı bolşevik təşkilatı və onun "Hümmət" qrupunun fəal köməyi ilə 1905 ilin sonlarında yaradılmış ilk sosial-demokrat təşkilatı. Azərbaycan azadlıq hərəkəti tarixində partiyanın əhəmiyyətli rolu olmuşdur. "Ədalət" qrupu (1904) əsasında yaradılmış sonralar (1917 ildə) "Ədalət" partiyasının özəyini təşkil etmişdir. Yaradılmasında Nəriman Nərimanovun mühüm rolu olmuşdur.

Partiya iranlı fəhlələrin inqilabi çürünün oyanmasında və öz hüquqları uğrunda mübarizəyə cəlb edilməsində, habelə İrana 1905-11 illər Məğutə hərəkətində mühüm rol oynamışdır. Partiyanın Mərkəzi Komitəsi Bakıda yerləşirdi. N. Nərimanov başda olmaqla, "Hümmət" partiyasının bir çox üzvləri "İctimaiyun-amıyyun"un məramnaməsinin hazırlanmasında fəal iştirak etmişdilər. Məramnamənin layihəsi 1906 il dekabrın əvvəllərində Bakıda çap edilmişdir. Həmin sənəd partiya təşkilatlarının əsas fəaliyyət proqramı olaraq, Cənubi Qafqazda yayılmış habelə İrana göndərilərək, partiyanın İran təşkilatlarının, xüsusilə Təbriz təşkilatının ölkədə ictimai-iqtisadi inkişafın səviyyəsi və inqilabın ilk mərhələsinin xüsusiyyətləri haqqında düzəliş və təklifləri əsasında aqrar məsələyə dair müəyyən dəyişiklikdən sonra təkmilləşdirilmiş və partiyanın proqramı kimi, onun 1907 ildə Məğləddə keçirilən yığıncağında qəbul olun-

muqədu. "Mücahid" partiyasının proqramı "Hümmət" in proqramına nisbətən daha inqilabi xarakteri ilə fərqlənirdi. Partiya fərdi terror taktikasını qəbul etmişdi.

Bakı, Naxçıvan, Lənkəran, Gəncə, Tiflis, Petrovsk-Port (Mahacqala), Vladıqafqaz, Tehran, Təbriz, MəGləd, Xoy, Ərdəbil, Urmiya və baQqa Çəhərlərdə partiyanın Çəbələri fəaliyyət göstərirdi.

MəGrutə hərəkatı baQayandan sonra partiya əhali arasında təbliğat aparmaq məqsədilə öz fəalları Çana göndərdi. 1908-09 illər Təbriz üsyanı zamanı isə partiyanın fəal iÇirakı ilə Qafqaz və Orta Asiya Çəhərlərində Çan inqilabçılarına yardım komitələri təÇkil olundu.

"Mücahid" partiyasının Çəbələri Çan inqilabçılarına pul, silah-sursat, dava-dərman, tibb avadanlıqları və s. zəruri Çeylər göndərirdi. MəGrutəçilərə canlı qüvvə ilə də kömək göstərilir, oraya könüllülər göndərilirdi. N.Nərimanov baQda olmaqla, Tiflis komitəsi, M.Əzizbəyov baQda olmaqla, Bakı komitəsi bu iÇdə xüsusi fəallıq göstərirdi.

Çarizm bu partiyanın fəaliyyətinə son qoymağa çalışırdı. Belə ki, polkovnik BabuÇkin 1907 il yanvarın 30-da Çandan Bakıya göndərdiyi teleqramında məlumat verirdi ki, "RəÇdə fədati təÇkilatının nümayəndəsi ("Mücahid" təÇkilatı nəzərdə tutulur) MəÇədi Hüseyin Bakıya getdi. Yəqin ki, o, Çanda qarıÇıqlı salmaq üçün orada yerli inqilab komitələri ilə danıÇqlar aparacaqdır".

"Mücahid" partiyası Cənubi Qafqazda da Çahlıq üsuli-idarəsi əleyhinə geniÇ təbliğat aparırdı. Partiyanın QaraÇəhər (Bakı) Çəbəsinin fəaliyyəti ilə əlaqədar polisin məlumatında qeyd edilirdi ki, "bu partiya Çandakı mövcud dövlət quruluşunu dəyiÇdirməyi qarÇısına əsas məqsəd qoymuşdur".

Təbriz inqilabçılarına nəÇ iÇəri sahəsində də yardım göstərilirdi. Qafqaz canıÇınınə göndərilmiş gizli polis məlumatında deyilirdi ki, 1907-08 illərdə Çan təbəəsi Mirzə Məhəmməd oğlu Təbriz sakinini Məhəmmədovun köməyi ilə vaxt ilə Rostov-Dondan mətbəə avadanlığı alıb, Təbrizə aparmışdır.

MəGrutə hərəkatının yüksəliÇ dövründə Təbriz sosial-demokratlarına yaxından kömək məqsədilə "Çetməiyyun-Amiyyun" Partiyasının Mərkəzi Komitəsi üzvlərindən MəÇədi Çmayıl Miyabi, MəÇədi Məhəmmədəli xan, Hacı xan Təbrizə göndərilmişdi. Ümumiyyətlə, inqilab illərində Cənubi Qafqazdan Çana cəmi 800 könüllü getmiş və təkcə Təbrizin müdafiəsi zamanı onlardan 50-si həlak olmuşdu.

Partiyanın Çanda yaradılmış Çəbələrində MəÇədi Çmayıl Miyabi, MəÇədi Məhəmmədəli xan, Hacı xan, Qafarzadə Zünuzi, Məhəmməd Əlioğlu (Təbriz), Mirzə Cəfər Zoncani, MəÇədi Mirzə Məhəmməd, MəÇədi Abbas və MəÇədi Əli (Xoy), MəÇədi BaÇır Urmiyeyi (Urmiya), MəÇədi Hüseyin Sərabı və M.B.Axundov (ReÇ), Heydərxan Əmioğlu, Mir BaÇır Qafqazi və baÇqaları Cənubi Azərbaycanın və bütövlükdə, Çanın müxtəlif Çəhərlərində fəal iÇaparırtdılar.

Bu illərdə Çanda olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə nəÇ etdirdiyi "Çan-e nou" ("Yeni Çan") qəzetinin səhifələrində Ölkədə baÇverən inqilabi hadisələri iÇqləndirirdi. MəGrutə hərəkatı çar qoÇunları tərəfindən qan içində boğulduqdan sonra Təbriz və RəÇdə hərbi-səhra məhkəmələri quruldu, könüllülərin bir çoxu həbs və edam olundu. Yalnız 200 mücahid gizlənərək, xilas ola bildi. Seyid Həsən TaÇızadə və M.Ə.Rəsulzadə Türkiyəyə getməyə məcbur oldular. Cənubi Qafqazda aparılan təqib siyasəti nəticəsində "Mücahid" təÇkilatlarına ciddi zərbə vuruldu. Çan "Çetməiyyun-amiyyun" Partiyasının fəalları və davamçılary 1917 ildə "Ədalət" partiyası adı altında yenidən Azərbaycanın siyasi həyatına qatıldılar.

Əd.: Çırahimov T.A. (Çahin), Çan Kommunist Partiyasının yaranması, B., 1963; Aslanı S.Ç., Çan "Çetməiyyun-amiyyun" (Mücahid) Partiyasına aid yeni sənədlər, ADU-nun Elmi əsərləri (tarix və fəlsəfə əmləri seriyası), 1973., № 8; TaÇıyeva Ç.Ə., Nəriman Nərimanov və Çan xalqlarının demokratik və milli azadlıq hərəkatı, "Sovet Azərbaycanı və xarici Çerq" kitabında, B., 1980; Иванов С., Иранская революция 1905-1911 гг., М., 1957.

İKİHAKİMİYYƏTLİLİK - Çimali Azərbaycanda eyni zamanda mövcud olmuş və bir-birinə qarÇı mübarizə aparmış iki hakimiyyət. Rusiyada 1917 il mart-iyul aylarında Müvəqqəti hökuriət və Fəhlə, Əsgər və Kəndli Deputatları Sovetinin hakimiyyəti kimi özünü göstərmişdi. 1917 ilin noyabrından 1918 ilin sentyabrınadək Azərbaycanda üç dəfə ikihakimiyyətlik dövrü olmuşdur.

Bakı *Qafqaz İslam Ordusu* tərəfindən azad edildikdən (1918, 15 sentyabr) sonra, paytaxt buraya köçürüldü. Cümhuriyyət hökuməti hakimiyyətini bütün ölkə ərazisində bərqərar etdi və ikihakimiyyətliliyə son qoyuldu. Sonralar Azərbaycanda yeni əks-hakimiyyət qurumları yaratmaq cəhdi (bax *MuÇan Sovet Respublikası*) baÇ tutmadı.

Əd.: Çükürov K., Azərbaycan tarixi, 3 hissədə, h.2, B., 2003.

İKİNCİ HÖKUMƏT KABİNƏSİ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə təÇkil olunmuş sayca ikinci hökumət kabinəsi, dövlətin ali icraedici orqanı. Azərbaycan Milli Çırası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918 il iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra

Şimali Azərbaycanda mövcud olmuş ikihakimiyyətlik dövrləri

İkiahakimiyyətlik		Hakimiyyətlər	
sayı	dövrü	1	2
I	1917, noyabr – 1918, may	Bakı Soveti (Bakı və ətraf rayonlar)	Zaqafqaziya komissarlığı, sonra Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikası – Şimali Azərbaycan–Bakı və ətrafı istisna olmaqla
II	1918, may–iyul	Bakı Xalq Komissarları Soveti (Bakı və ətraf rayonlar)	Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Şimali Azərbaycan–Bakı və ətrafı istisna olmaqla)
III	1918, 1 avqust – 15 sentyabr	"Sentrəkaspı diktatürası" (Bakı və ətraf rayonlar)	Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

burada yaranmış mürəkkəb vəziyyətlə əlaqədar, iyunun 17-də Milli gürə və Fətəli xan Xoyskinin 1-ci hökumət kabinetə buraxıldı. Milli gürə buraxılmazdan əvvəl bir sıra inqilabi əhəmiyyətli məsələlərdən başqa, qalan bütün hakimiyyətin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin əlində cəmləndirilməsi barədə qərar qəbul etdi və 2-ci müvəqqəti hökuməti formalaşdırmağı F.x.Xoyskiyə tapşırıldı. Milli gürənin Gəncədəki son iclasının qərarına əsasən, F.x.Xoyskinin sədrliyi ilə Nazirlər gürəsinin yeni tərkibi aşağıdakı tərkibdə təsdiq edildi: Məmməd Həsən *Hacınski*, Nəsim bəy *Yusifbəyli*, Əlimərdan bəy *Topçubaşov*, Behbud xan *Cavanşir*, Xəlil bəy *Xasməmmədov*, Xosrov Paşa bəy *Sultanov*, Xudadat bəy *Rəfibəyli*, Xudadat bəy *Məlik-Aslanov*, Ağa bəy *Aşurov*, Əbdüləli bəy *Əmircanov* və Musa bəy *Rəfiyev*.

Hökumətin iyunun 19-da keçirilən iclasında: F.x.Xoyski - Nazirlər gürəsinin sədri (Hökumətin başçısı) və ədliyyə naziri; M.H.Hacınski - xarici işlər naziri; B.Cavanşir - daxili işlər naziri; X.Məlik-Aslanov - yollar naziri; Ə.Əmircanov - maliyyə naziri; X.P.Sultanov - əkinçilik naziri; N.Yusifbəyli - xalq maarifi və dini etiqad naziri; A.A.Çurov - ticarət və sənaye naziri; X.Ə.Rəfibəyli - səhiyyə və himayədarlıq naziri; Ə.Topçubaşov, X.Xasməmmədov və M.Rəfiyev - portfəlsiz nazirlər təsdiq olundular. Bundan əlavə, X.Məlik-Aslanova poçt və teleqraf naziri, A.A.Çurova ərzaq naziri, M.H.Hacınskiyə isə dövlət nəzarəti naziri vəzifələrinin müvəqqəti icrası həvalə edildi.

1918 il sentyabrın 15-də Bakı Qafqaz Əlam Ordusu tərəfindən azad olunduqdan sonra F.x.Xoyskinin başçılıq etdiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Bakıya köçdü. Həmin il oktyabrın 6-da F.x.Xoyskinin Gəncədə təşkil etdiyi 2-ci hökumət kabinetində dəyişikliklər edildi. F.x.Xoyski hökumətin sədri, X.Xasməmmədov ədliyyə naziri, Ə.Topçubaşov xarici işlər naziri, M.H.Hacınski maliyyə naziri, A.A.Çurov poçt və teleqraf naziri, M.Rəfiyev himayədarlıq və dini etiqad naziri, Ə.Əmircanov dövlət nəzarəti naziri vəzifələrini tutdular. B.Cavanşir daxili işlər naziri vəzifəsi ilə yanaşı, ticarət və sənaye naziri vəzifəsini də yerinə yetirirdi. N.Yusifbəyli xalq maarifi və ərzaq nazirliklərinə başçılıq edirdi. Çiziyaxanov hərbi işlər üzrə müvəkkil təyin olundu. Qalan nazirlər öz vəzifələrinin icrasını davam etdirirdilər. Bax *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti* məqaləsinə.

QİNCİ PİYADA DÖVZƏYASI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun hərbi birləşməsi. Diviziyaya 5, 6, 7 və 8-ci atıcı alayları daxil idi. Onların Çəxsi heyəti lazımlıca komplektləşdirilməmişdi. Buna görə də Əlahiddə Azərbaycan Korpusunun (ƏAK) tərkibində bu alayların Çəxsi heyəti digər hissələrin komplektləşdirilməsinə yönəldildi və 2-ci piyada diviziyasının komandanlığının saxlanılmasına ehtiyac qalmadı. 1918 ilin sentyabrında Bakı Çəhəri düşmənin qüvvələrdən azad edildikdən sonra *Qafqaz İslam Ordusu* (QİO) komandanının əmri ilə Azərbaycan piyada diviziyalarının bərpasına başlandı. Sentyabrın 25-də ƏAK-nun tərkibinə daxil olan 2-ci Azərbaycan piyada diviziyasının təşkilatı barədə əmr verildi. Bu zaman yalnız diviziyanın tərkibinə daxil olacaq 4-cü piyada alayının formalaşdırılması başa çatmaq üzrə idi. Diviziyanın formalaşdırılmasını sürətləndirmək üçün 5-ci Qafqaz firqəsinin 10-cu Qafqaz alayı 2-ci piyada diviziyasına verilməmişdi və bu alayın taborları diviziyanın yeni yaradılan alaylarının əsasını təşkil etməli idi. 4-cü piyada alayı 10-cu Qafqaz alayının 1-ci taborunun bazasında formalaşmışdı. Taborun zabit və əsgər heyəti 4-cü alayın Çəxsi heyətinə qatılmışdı. 2-ci piyada diviziyasının 5-ci və 6-cı alayları 10-cu Qafqaz alayının müvafiq olaraq 2 və 3-cü taborları bazasında qurulmalı, 6-cı piyada alayının qalan Çəxsi heyəti Bakıda, 5-ci alayın isə Muğanda cəmləndirilməli idi. Diviziya Bakıdakı Salyan kazarmalarında yerləşdirilmişdi və onun komandiri vəzifəsinə QİO-nun qərargah rəisi Nazim bəy təyin edilmişdi. Diviziyanın tərkibində bir süvari alayı və yardımçı bölmələr də var idi.

10-cu Qafqaz alayının 2-ci piyada diviziyasının tərkibinə verilməsi onun kəmiyyət baxımından formalaşmasını sürətləndirsə də, türk qüvvələrinin Azərbaycana tək etməsilə alay ağır vəziyyətə düşdü. Hərbi nazirliyin bərpasından sonra hissələr yenidən qurularkən 2-ci piyada diviziyası ləğv olundu.

İkinci piyada diviziyasının zabidləri

Hərbi nazir S.Mehmandarovun 1919 il 14 iyul tarixli əmri ilə Azərbaycan ordusu tərkibində 2-ci piyada diviziyasının təşkilinə yenidən başlandı. Artıq formalaşmış olan 4-cü Quba və 5-ci Bakı piyada alayları, sonradan təşkil edilmiş 6-cı Göyçay piyada alayı da bu diviziyanın tərkibinə qatıldı. Diviziyanın komandiri vəzifəsinə general-mayor Əbrahim ağa Usubov, onun müavini vəzifəsinə isə general-mayor Makeyev təyin edildilər. Diviziyanın yüksək döyüş hazırlığı əldə edərək, güclü hərbi vahidə çevrilməsində onların böyük xidmətləri olmuşdur. Bakı ətrafının və Çınal sərhədinin müdafiə sisteminin etibarlı çəkildə qurulmasında, Lənkəran və Qarabağ əməliyyatlarının uğurla başa çatdırılmasında 2-ci piyada diviziyası hissələrinin də xüsusi rolu var idi. *Aprel işğalından (1920)* sonra 1-ci piyada diviziyası kimi 2-ci piyada diviziyası da ləğv olunaraq yenidən quruldu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

İKİNCİ SOVETLƏR QURULTAYI - Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetlərinin II Ümumrusiya qurultayı (1917, 25-26 oktyabr, yeni üsulla 7 noyabr). Petroqradda (Smolnıda) keçirilmişdir. Qurultayın açılışında iştirak edən 649 nümayəndənin 390 nəfəri bolşevik, 160-ı eser, 72-si menşevik, 14-ü menşevik-beynəlmiləli və b. idi. Qurultayın içində Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetindən bolşeviklər S.Şaumyan, M.Semyonov, A.Raçkeviç, sol eser Şuxartsev iştirak edirdilər. Menşevik Y.Martov bütün sosialist partiyalarının nümayəndələrindən ibarət ümumdemokratik hökumətin yaradılmasına cəhd göstərsə də, nə bolşeviklər, nə də menşeviklər və eserlər onun təklifini qəbul etmədilər. Bolşevik L.Trotski sağ sosialist partiyaların nümayəndələrinə müraciət edərək bildirdi ki, onlar iflasa uğramış öz rollarını oynamaq və bundan sonra onların yeri tarixin zibil səbətində olmalıdır. Menşeviklər, sağ eserlər və menşevik-beynəlmiləli qurultayı tərk etdilər. Beləliklə, bütün vəziyyətə nəzarət bolşeviklərin hakimiyyəti altına keçdi. Oktyabrın 26-sı səhər saat 5-də 2 nəfər əleyhinə və 12 nəfər bitərəf olmaqla qurultayın "Fəhlələrə, əsgərlərə və kəndlilərə!" müraciəti təsdiq edildi. Qurultay ölkədə bütün hakimiyyətin fəhlə, əsgər və kəndli deputatları sovetlərinin əlinə keçdiyini bəyan etdi.

Yeni Sovet hakimiyyətinin həll etməli olduğu yaxın, təxirəsalınmaz vəzifələri - dərhal sülh təklif edilməsi, torpaqların torpaq komitələrinin sərəncamına verilməsi, ordunun demokratikləşdirilməsi, istehsal üzərində fəhlə nəzarəti, Müəssislər məclisinin vaxtında çağırılması, ərzaq böhranının həll edilməsi, millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun təmin olunması müəyyənləşdirildi. Oktyabrın 26-da axşam keçirilən ikinci iclasda cəbhədə ölüm hökmünün ləğvi, siyasi cinayətlərə görə həbs olunmuş əsgər və zabitlərin azadlığa buraxılması, Müvəqqəti hökumətin keçmiş başçısı A.F.Kerenskinin dərhal həbs edilməsi, orduda müvəqqəti inqilabi komitələrin təşkil haqqında sərəncamlar təsdiq edildi. Qurultayın bütün qalan vaxtı sülh, torpaq və Sovet hökuməti haqqında dekretlərə həsr olundu. Qurultay V.Çleninin məruzəsi üzrə sülh və torpaq haqqında dekretlər qəbul etdi. Sülh haqqında dekret bütün xalqlara və hökumətlərə, ilhaq və təzminatdan imtina etmək şərti ilə, ümumi sülh bağlamaq haqqında dərhal danışıqlara başlamaq təkliflərindən ibarət idi. Torpaq haqqında dekretlə torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət ləğv edilir və bütün torpaq ümumxalq sərəvəti elan olunurdu. Qurultay Ümumrusiya Mərkəzi İdarəetmə Komitəsinin (ÜMİK) tərkibini seçdi və V.Çlenin başda olmaqla, birinci Sovet hökumətini - Xalq Komissarları Sovetini (XKS) təşkil etdi. L.Kamenev ÜMİK-nin sədri seçildi. Xalq Komissarları Soveti rəsmi olaraq müvəqqəti fəhlə və kəndli hökuməti sayılırdı və öz funksiyalarını Müəssislər məclisinin çağırılmasına qədər həyata keçirməli idi.

İkinci Sovetlər qurultayı nəticəsində Rusiyada hakimiyyət çevrilişi baş verdi. Bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirdilər. Bax həmçinin *Oktyabr çevrilişi (1917)*.

"**İQBAL**" - gündəlik qəzet. 1912-15 illərdə Bakıda, Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur. 1023 nömrəsi çıxmışdır. Onlardan 459-u Sənətulla Eynullayev-Əbrahimovun (6.3.1912-20.9.1913), 299-u Seyid Hüseyn Sadıqzadənin (22.9.1913-8.10.1914), 265-i isə Məhəmməd Əbdüləziz və Məhəmməd Əmin Rəsulzadələrin (9.10.1914-27.4.1915) nəşriyyəti və baş mühərrirliyi ilə buraxılmışdır. "İqbal"-ın əsas müəllifləri Sənətulla Eynullayev-Əbrahimov, Seyid Hüseyn, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Hacı Əbrahim Qasımov, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Hadi, Abdulla gəiq, Abbas Səhhət, Əli Nəzmi, Xəlil Əbrahim, Əkbər Əkbərov və b. idi.

Qəzetin məqsəd və məramı onun birinci sayında dərc edilmiş baş məqalədə qəth olunmuşdur: "*İqbal*" qəzetəsi millətimizin maddi və mənəvi səadətində, iqbala xidmət arzusu ilə nəşrə başlamışdır". Müstəmləkəçi imperialist dövlətlərin Yaxın və Orta qərbdə törətdikləri təxribatların, Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik və ruslaşdırma siyasətinin tənqidi, milli dirçəliş ideyalarının təbliği, milli ədəbiyyatın inkişafı, ana dilinin müstəqilliyi və yad təsirlərdən təmizlənməsi, qadın azadlığı, maarifin xalqa yaxınlaşması və milliləşməsi "İqbal"-ın toxunduğu əsas mövzular idi. Qəzet müxtəlif problemləri vahid məqsəd ətrafında birləşdirir, milli müstəqillik ideyalarının təbliğinə xidmət göstərirdi.

"Qəbal"ın məramı rus çarizminin köçürmə və ruslaşdırma, Avropa ölkələrinin gərəqdə müstəmləkəçilik siyasətinin tənqidinə həsr olunmuş məqalələrdə qabarıq surətdə əks olunmuşdur.

Qəzetdə milli istiqlal və dirçəliyə gedən yolda maarifin, məktəbin xalqa yaxınlaşdırılmasının, gənc nəslin milli tarixə, dil və ədəbiyyata bağlılıq ruhunda tərbiyə olunmasının əhəmiyyəti xüsusilə qabardılırdı. "Qəbal"ın milli istiqlal uğrunda başladığı mübarizə "Yeni Qəbal" və "Açıq söz" qəzetlərində davam etdirilmişdir. "Qəbal"ın naçar və baç mühərrirləri, müəlliflərinin böyük əksəriyyəti sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları oldular.

Əd.: Mirəhmədov Ə., Mətbuat, "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi", 3 cildə, c.2., B., 1960; Zamanova A., "Qəbal" qəzeti mətbuatın ictimai mövqeyi və vəzifələri haqqında, "Dil və ədəbiyyat" məcmuəsi, 1998, №2.

ÜLDİRİM Çingiz (Çingiz Üldırım oğlu S u l l a n o v ; 10.7.1890, Qubadlı - 1937) - Azərbaycanda bolşevizmin görkəmli nümayəndələrindən biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsində və bolşeviklərin hakimiyyətə

gəlməsində mühüm rol oynamışdır. 1898-1905 illərdə Güçə, 1906-09 illərdə Vladıqafqaz realni məktəblərində təhsil almışdır. 1916 ildə Petroqrad Poli texnik İnstitutunun dağ-mədən Qəbəsini mühəndis-metallurq ixtisası üzrə bitirmiş 1917 ilin sonunadək oradakı "Ayvaz" zavodunda mühəndis işləmişdir. Oktyabr çevrilişində (1917) iştirak etmişdir. 1918 ildən Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Soveti yanında Rusiya müsəlmanlarının işləri üzrə müvəkkil, gimal Vilayəti Kommunaları İttifaqının milli işlər komissarlığında Petroqrad müsəlman Qəbəsinin sədri olmuş Petroqrad Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin üzvü seçilmişdir. 1919 ilin əvvəlində Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsində iştirak etmək üçün bolşeviklər tərəfindən Azərbaycana göndərilmiş Qarabağda, Bakıda inqilabi iş aparmışdır. Bakı limanı rəisinin baş

köməkçisi işləyərək dəniz ekspedisiya dəstəsinə daxil olan qayıqlarla bolşeviklər üçün Həçərxana gizli-cə neft və neft məhsullarının yola salınmasını, sovet Rusiyasından isə Bakıya pul, döyüq sursatı, siyasi ədəbiyyat və s. çatdırılmasını təmin etmişdir. Çingiz Üldırım, həm də, hərbi limanın rəis müavini təyin olunmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti polisinin limanda və dənizdə görəcəyi tədbirləri əvvəlcədən bilir və bolşevikləri məlumatlandırır. Xəzər hərbi donanması gəmilərinin Həçərxana və Krasnovodska aparılması planının hazırlanmasında başlıca rol oynayırdı. 1920 ilin yanvarından Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının - RK(b) P-nin üzvü olan Çingiz Üldırım Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinə qarşı silahlı üsyanın hazırlanmasında mühüm rol oynamış onun təklifi ilə orduda və donanmada gizli bolşevik təbliğat Qəbələri yaradılmışdı. RK(b) P Qafqaz Ölkə Komitəsinin qərarına əsasən, donanmanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinə qarşı əməliyyatına komandanlıq etmək Çingiz Üldırma tapşırılmışdı.

1920 il aprelin 27-də Çingiz Üldırım Bakı yunkerlər məktəbini, polis idarəsini, Bayılda hərbi silah anbarını ələ keçirmiş onun əmri ilə hərbi donanmanın gəmiləri toplarını Cümhuriyyət Hökumətinin və Parlamentin yerləşdiyi binalara tuşmuşdu. Çingiz Üldırım "Qırmızı hərbi donanma" adından Azərbaycan Hökumətinə və Parlamentinə hakimiyyətin dərhal "ğura hökumətinə" verilməsini tələb edən ultimatum vermişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildikdən sonra Azərbaycan SSR-in ilk hərbi-dəniz işləri komissarı təyin olunmuş Sovet hakimiyyətinin qurulmasında xidmətlərinə görə RSFSR-in Qırmızı Döyüq Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdi (1920, 5 may). Bolşeviklər məqsədlərinə nail olduqdan az sonra, Azərbaycan SSR ordusunu müstəqilləşdirməyə təqəbbüs göstərdiyinə görə Çingiz Üldırımı hərbi işlərdən uzaqlaşdırdılar. Bundan sonra Çingiz Üldırım bir çox döylət və təsərrüfat vəzifələrində çalışmış 1929-37 illərdə Maqnitovorsk və Krivoy-Roq metallurgiya kombinatlarının tikintisində rəhbərlik etmişdir. Repressiyaya məruz qalmışdır.

Əd.: K a t i b l i M., Çingiz Üldırım, B., 1964; Миндлин Э.М.Начало Магнитогорска, М.-Л., 1931; Полонский Л., Комиссар Ильдрым, М., 1969; По светлomu пути Октября. Статьи, речи и воспоминания Б., 1977.

ÜLHAQÇILAR - 1918 ilin yayında türk hərbi hissələrinin erməni-daçnak quldurları tərəfindən soyqırımına məruz qalan Azərbaycan köməyinə gəlməsi ilə bağlı olaraq, ölkə daxilində Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılmağı təbliğ edən qüvvələr. 19 əsrin sonu - 20 əsrin əvvəllərində Rusiyanın müsəlman xalqlarının istiqlal mübarizəsində onların birliyini nəzərdə tutan "Ütihad-i-islam" (islam birliyi) ideologiyası geniş yayılmışdı. Hərəkatın təşkilatlanması dövründə onun daxilində dərin siyasi qütbləşmə baş verdi. "Ütihad-i-islam" hərəkatını bütün müsəlman xalqlarının vahid bir dövlət halında birləşməsi kimi fərz edən mühafizəkar qüvvələr azlıqda qaldılar. Lakin ermənilərin 1917-18 illərdə Azərbaycana qarşı həyata keçirdikləri soyqırımları bu qüvvələrin yenidən fəallaşmasına əlverişli imkan yaratdı. Ölkədə başlıb gedən anarxiya və xaos, milli qırğına və təsərrüfatın dağılmasına qarşı mübarizədə milli hakimiyyətin zəifliyini görən Azərbaycan əhalisi içərisində Osmanlı dövlətinə ilhaq olunmaq ideyasının geniş yayılması təbii hal idi. Belə bir çəraitdə ilhaqçıların uğur qazanacağı Qıbhə doğurmurdu. Odur ki, bir sıra nüfuzlu xadimlər bu dövrdə Milli guranın və Hökumətin fəaliyyətindən narazı qaldıqları üçün, bəzən də Çəxsi motivlərə görə ilhaqçılara qoçulmuşdular. Bunun nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918 il iyunun ortalarında ilk ciddi siyasi böhranla qarşılaşmalı oldu. Ağır siyasi çəraitdə gedən bu ixtilafın sonunda istiqlalçıların (Azərbaycanın müstəqilliyinə tərəfdar olan qüvvələrin) qələbəsi ilə nəticələndi (bax, həmçinin "*İyun böhranı*").

İNGİLƏLƏR BAKIDA (1918-19) - Birinci dünya müharibəsi (1914-18) illərində Böyük Britaniya silahlı qüvvələr

rinin Bakı əməliyyatı. Antanta blokunda İngiltərənin müttəfiqi olan Rusiyada oktyabr çevrilişi (1917) və onun Birinci dünya müharibəsindən çıxması İngiltərənin hərbi əməliyyat planlarında dəyişiklik əmələ gətirdi. İngiltərə rus qoçunlarının tərk etdiyi yerlərdə, xüsusilə neft Bakısında möhkəmlənmək qərarına gəldi. 1917 il dekabrın 24-də Mesopotamiyadakı ingilis hərbi qüvvələri Bağdad-Bakı-Buxara istiqamətində hərəkətə başladı. İngilis hərbi qüvvələrinin komandanı *L. Denstervill* 1918 il fevralın 18-də Ənzəliyə çatdı, lakin burada hakimiyyət hələ rusların əlində olduğu üçün fevralın 25-də Həmədana döndü, müəyyən hərbi hazırlıq tədbirlərindən sonra Cənubi Azərbaycanın bir sıra bölgələrini işğal etdi. İngiltərənin Bakını ələ keçirmək planının baş tutmasında eser-mənçeviklərin və daçnakların burada yaratdıqları "*Sentrokaspi diktaturası*" həlledici rol oynadı. Daçnakların təhriki ilə "Sentrokaspi diktaturası" ingilisləri Bakıya dəvət etdi. 1918 il avqustun 4-də 300 nəfərlik ingilis hərbi hissəsi Bakıya daxil oldu. Denstervillin özü isə qalan hərbi qüvvələrlə avqustun 17-də gəldi. Beləliklə, ingilis müdaxiləçiləri Azərbaycan xalqının köməyinə gələn Qafqaz Əlam Ordusunu qabaqladı. Denstervill Bakıda möhkəmlənmək və Qafqaz Əlam Ordusunun onu azad etməsinə yol verməmək üçün bəzi hərbi-müdafiə tədbirləri gördü. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, ingilislər Qafqaz Əlam Ordusu və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hərbi qüvvələrinin qarşısında duruqgətirə bilmədilər, sentyabrın 15-də Bakı ingilis müdaxiləçilərindən azad edildi. İngilislər Bakını tərk edərək, Ənzəliyə qayıtdılar. Beləliklə, ingilislərin Bakıya birinci hərbi müdaxiləsi (1918, 4 avqust-15 sentyabr) başlandı (bax *Böyük Britaniyanın hərbi ekspedisiyası*). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti paytaxtını Gəncədən Bakıya köçürdü.

Osmanlı imperiyasının Birinci dünya müharibəsində məğlubiyyəti və *Mudros barışığının (1918)* imzalanmasından sonra ingilislərin növbəti dəfə Bakıya hərbi müdaxiləsi üçün əlverişli şərait yarandı. Müqavilənin şərtlərinə görə Osmanlı qoçunları Azərbaycanı tərk etməli, Bakının müttəfiqlər tərəfindən tutulmasına mane olmamalı idi. Yaranmış ağır şəraitdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyəti (Əhməd bəy Ağayev, Musa bəy Rəfiyev və Nəsim bəy Yusifbəyli) noyabrın 14-də Ənzəliyə gedərək ingilis hərbi qüvvələrinin komandanı *U. Tomsonla* görüşdü. Tomson Azərbaycan hökumətini tanımaqdan imtina etdi və nümayəndələrə cavab verərək dedi: "Madam ki, siz bunun əksini iddia edirsiniz, o zaman gəlib yerində təhqiq edib nəticə çıxarıyıq". Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyski noyabrın 15-də Tomsona teleqramında müttəfiqlərin Bakıya gəlməsinə Azərbaycan hökumətinin etiraz etmədiyini bildirməyə məcbur oldu. Tomson Bakıya müdaxilə ərafəsində bəyanat verdi: 1) noyabrın 17-si səhər saat 10-dək Azərbaycan və türk orduları Bakını tərk etməlidir; 2) Bakı oradakı neft mədənləri ilə birlikdə işğal olunmalı, ölkənin digər bölgələri Azərbaycan hökumətinin və onun ordusunun nəzarəti altında qalmalıdır; 3) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəsmən tanınmır, lakin İngiltərə, Fransa və Amerika nümayəndələri onunla de-fakto münasibətlər qururlar; 4) bütün müəssisə və idarələr aqşığıdakı istisnalarla fəaliyyət göstərəcəklər: a) general Tomson Bakının general-qubernatoru olacaq; b) Çəhər polisində ingilis başçılıq edəcək və s. Noyabrın 17-də Tomsonun başçılığı ilə ingilis hərbi hissələri Bakıya daxil oldu. gəhər növbəti dəfə ingilis müdaxiləçilərinin əlinə keçdi. Bakıda Böyük Britaniya general-qubernatorluğu yaradıldı. Bakı nefti ingilislərin əlinə keçdi. İngilis komandanlığı dekabrın sonunda Azərbaycan hökumətini tanımadığını bildirdi, Bakıya qoyulan məhdudiyətlərin aradan qaldırılmasına başladı. 1919 ilin aprelində ingilis general-qubernatorluğu ləğv olundu, avqustda isə ingilis hərbi hissələri Bakını tərk etdi (bax, həmçinin *Bakı ingilis general qubernatorluğu, İngilis dəniz nəqliyyatı şirkəti, İngiltərə neft idarəsi*).

Əd.: Qasımov M., Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti, B., 2001; Nəsimzadə N., Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920), B., 1996; Генерал-майор Дентервиль. Британски империализм в Баку и Персии. 1917-1918 (воспоминания), Тифлис, 1925.

"İNGİLTƏRƏ DƏNİZ NƏQLİYYATI ƏDARƏSİ", "Böyük Britaniya Dəniz Nəqliyyatı Ədərəsi" - İngiltərə işğalçı rejiminin Xəzər donanmasının ticarət gəmilərinə nəzarət üçün Bakıda yaratdığı qurum. *Mudros barışığının (1918)* şərtlərinə əsasən, Azərbaycan ərazisi ingilis qoçunlarının işğal zonasına daxil edilmədi. Bununla əlaqədar, özünü Bakının hərbi qubernatoru elan etmiş general U. Tomsonun başçılığı ilə təxminən min nəfərdən ibarət ingilis qoçunu 1918 il noyabrın 17-də Çəhərə daxil oldu. İngilis komandanlığı Bakıda hərbi vəziyyət elan etməklə, Çəhərdə və Bakı quberniyasında inzibati hakimiyyəti ələ keçirdi, bütün məhkəmə və icra orqanları general Tomsonun ixtiyarına verildi. Bundan sonra ingilislər Çəhərin iqtisadi həyatına təsirlərini gücləndirməyə başladılar. Noyabrın 29-dan Xəzər Donanmasının bütün ticarət gəmiləri ingilis komandanlığının sərəncamına keçdi. İngilislər bolşeviklərə qarşı "vahid və bölünməz Rusiya"nın bərpasında Denikin ordusuna kömək məqsədilə bütün Xəzər dənizinə nəzarət etməyə başladılar. Nəqliyyat vasitələrinə nəzarət altına alan ingilis komandanlığı noyabrın 22-də Britaniya dəniz nəqliyyatı idarəsinin yaradıldığını elan etdi. girişməyə başlayan mayor Braunun sərəncamlarından birində bildirilirdi ki, "Xəzər dənizinin limanları: Petrovsk, Bakı və Krasno-vədski ingilislərin idarəçiliyi altında qalır". Bütün ticarət gəmiləri sahiblərinə verilsə də, onların üzərində ingilislərin nəzarəti qoyuldu. Ümumi və nəzarət qəbələri istisna olmaqla, dəniz nəqliyyatı idarəçiliyinin bütün qəbələri təcridən ləğv edildi. Beləliklə, ingilislər Xəzər dənizinə tam nəzarət etməyə başladılar. Britaniya dəniz nəqliyyatı idarəsinin sərəncamı ilə Xəzər dənizinin bütün ticarət gəmiləri heyətləri ilə birlikdə, müvəqqəti olaraq, hərbi komendantlığın sərəncamına keçirildilər. Bununla da, neft məhsullarının ixracı üzərində nəzarət Britaniya komandanlığının əlində cəmləndi.

Qarənin ilk sərəncamlarından biri Britaniya qərargahının icazəsi olmadan neftin dəniz vasitəsilə ixracının qadağan edilməsi idi. Qərargahın sərəncamına keçən gəmilər təkcə yük və səmiqin daqınması üçün deyil, xalis hərbi məqsədlər üçün də istifadə olunurdu. Xəzər ticarət donanması gəmilərinin hərəkət marqutlarını ingilislər müəyyən-ləqdirirdi. Onlar Fransaya və Qaliyaya duru yanacaq ixracına hər vasitə ilə mane olur, Bakı nefti üzərində öz inhisarçı mövqeyini saxlamağa ciddi səy göstərirdilər (bax, həmçinin *İngiltərə neft idarəsi*).

Əd.: Azərbaycan tarixi, 3 cildə, c.3, B., 1973; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Azərbaycan Respublikası. Документы и материалы (1918-1920 гг.), Б., Юсифзаде С. З., Первая Азербайджанская Республика: история, события, факты англоазербайджанских отношений Б., 1998.

İNGİLTƏRƏ-QAN MÜQAVİLƏSİ(1919) - 1919 il avqustun 9-da İngiltərə və Qan arasında Tehranda imzalanmış müqavilə. Birinci dünya müharibəsi zamanı Qan hərbi əməliyyat meydanlarından birinə çevrildi. Ölkənin Qımalmı Rusiya, cənubunu İngiltərə, qərbində isə türk-alman qoqunları tutdu. Rusiyada Fevral inqilabı (1917) Qanın daxili və beynəlxalq vəziyyətinə ciddi təsir göstərdi; Gilanda imperialistlərə qarşı cəngəllilər hərəkəti genişləndi. Oktyabr çevrilişinin (1917) təsiri ilə Qanda xalq hərəkətinin yeni yüksəlişi başlandı. 1918 ildə Rəq və Ənzəlidə yerli Quralar yarandı. quralar mürtəcə Qah hakimiyyətinə və müstəmləkəçilərə qarşı mübarizə aparən cəngəllilərlə əməkdaşlıq edirdilər. Onlar "Qan iranlılar üçündür!", "Rədd olsun əcnəbilər!" və s. Qırlar irəli sürürdülər. Cəngəllilər Rəqdəki ingilis konsulu Maklarbini, ingilis QahənQah bankının Qəbə müdiri Oksotu və ingilis kəqfiyyətçi dəstəsinin kapitanı Noeli tutdular. Qanlı fəhlələr Bakıda "Ədalət" partiyasını yaratdılar. Partiyanın təsiri Qana da yayıldı.

İngilislər rus ordusunun Qandan çıxmasının onların iQğalçılıq planlarının həyata keçirilməsinə əlverişli Qərait yaradacağını güman edirdilər. Onlar Qanın Qımalmı, xüsusilə Cənubi Azərbaycanda başlanmış iqtisadi hərəkatını boğmağa və ölkənin digər bölgələrinə, həmçinin Hindistana yayılmasının qarşısını almağa çalışırdılar. İngilislər özlərinin iQğalçılıq planlarını, alman və türk ordularının guya Qan, Əfqanıstan və Hindistan üçün törətdikləri təhlükənin qarşısını almaq pərdəsi altında həyata keçirirdilər.

1918 ilin əvvəlində Ənzəlini, Rəqi, Bakı və Tiflisi tutmaq üçün Qanın Qımalmı general Denstervillin ekspedisiya qrupu, ölkənin Qımalmı-Qərfinə isə Zakaspi vilayətini ələ keçirmək tapqırığı ilə general Mallensonun başçılığı ilə ingilis ordusu göndərildi.

Qan əhalisi ingilis ordusunun qımalmı Qana müdaxiləsini narazılıqla qarşıladı. "Neytral Qandan əl çəkin!" Qırları ilə ingilis iQğalçılara qarşı iqtisadi hərəkatı başlandı. İngilisləri yalnız ölkənin irticaçı feodal dairələri, Biçeraxovun rus əq-qvardiyaçı dəstələri müdafiə edirdi.

1918 ilin ortalarında ingilislər bütün Qana nəzarəti ələ keçirdilər. Avqustun əvvəllərində Tehranda Vüsuqüd Dövlənin başçılığı ilə ingilis-pərəst hökumət təqkil olundu. İngilis generalı Ayronsaydın tələbi ilə kazak briqadasında əq-qvardiyaçı rus zabitləri ingilislərlə əvəz edildi. 1919 ildə irticaçı Qan hökuməti ərazi iddiaları ilə Paris Sülh Konfransına memorandum təqdim etdi. Memorandumda iddia olunurdu ki, öz müstəqilliyini elan edən Azərbaycan dövləti, əslində, heç vaxt olmamış bu torpaqlar isə tarixən Qan dövlətinə məxsusdur. Yalnız 1813 il Qülüstan və 1828 il Türkmənçay müqavilələrinə əsasən, Rusiya dövləti bu torpaqları Qandan qoparmışdır. Bu tələb o qədər təəccüb doğurmuşdu ki, konfrans, hətta ona baxmaqdan imtina etmişdi.

Vüsuqüd Dövlət hökuməti Qan üçün son dərəcə ağır Qərtlərlə İngiltərə ilə müqavilə imzalamağa hazırlanırdı. Danışqlar 1918 ilin payızında başlandı, lakin çox ləng getdi. İngilislər Qan dövlət nümayəndələrinin ələ alınmasına külli miqdarda pul xərcləmişdilər. Vüsuqüddövlə və hökumətin digər üzvləri 130 min funt sterlinq almışdılar.

İngiltərə-Qan müqaviləsi məclisin razılığı olmadan, 1919 il avqustun 9-da Tehranda imzalandı. Müqaviləyə görə, İngiltərə Qanın vəsaiti hesabına bütün dövlət idarələrinə geniş hüquqları olan məq-wəretçilər göndərirdi. Qan ordusunun yenidən qurulması üçün ingilis və Qan zabitlərindən ibarət komissiya yaratmaq nəzərdə tutulurdu. Bu məqsədlə İngiltərədən zabitlər, təlimatçılar, silah-sursat gətirilməli idi. Göstərilən tədbirlər ingilis məmurunun nəzarəti ilə İngiltərənin Qana verəcəyi 2 milyon funt sterlinq vəsait hesabına maliyyələqdiriləcəkdi. Beləliklə, 1919 il müqaviləsi Qanı İngiltərədən asılı vəziyyətə salırdı.

Qan üçün son dərəcə ağır olan müqavilənin imzalanması ölkə əhalisinin etirazları ilə qarşılandı. İngilislər müqavilənin Qan Məclisi tərəfindən təsdiq olunmasını gözləmədən onun Qərtlərini həyata keçirməyə başladılar. Ermitac Smitin başçılığı ilə Qana ingilis maliyyə missiyası, hərbi təlimatçılar göndərildi. Müqavilənin gömrük tarifinə dair maddəsinə əsasən, Qan 1920 ildə ingilis malları üçün aqğı idxal tarifləri nəzərdə tutan gömrük konvensiyası imzalamağa məcbur oldu. İngilislər Qanın Qımalmı neftinə nəzarəti ələ keçirmək istəyən "əqrq bankı"nı və "qımalmı nefti" Qırkətini yaratdılar. Dəmir yollarının çəkilməsi üçün müxtəlif sindikatların yaradılması layihələri hazırlanırdı. İngilislərin Qan bazarında qeyri-məhdud hökmranlığı yaranmış onlar mühüm dövlət vəzifələri tutmuşdular. Qanın müstəqilliyi artıq forməl səciyyəyə malik idi. Belə bir Qəraitdə ölkənin müxtəlif yerlərində müqavilə əleyhinə narazılıqlar genişləndi. 1920 il aprelin 7-də Təbrizdə geyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə başlanmış silahlı üsyan Qanın digər yerlərində də əks-səda verdi. Həmin ilin mayında "cəngəllilər" adlanan partizanlar Rəqi, Gilanı və Mazandarının bir hissəsini tutdular. Gilanda Kiçik xan başda olmaqla müvəqqəti inqilabi hökumət təqkil olundu. Qunun 5-də (1920) Gilan Respublikası elan olundu.

Cənubi Azərbaycanda g.M.Xiyabaninin rəhbərlik etdiyi milli azadlıq hərəkatı, eləcə də bütün Qanı bürümüş demokratik hərəkat nəticəsində 1920 il iyunun 25-də Vü-

suq-üd Dövlənin istefası İngiltərənin Əndakı rəsmi nümayəndəliyini və Ən hökumətini təqviçə saldı və onlar hərəkata qarşı birləşdilər, azadlıq hərəkatı qan içində boğuldu. Müğriddövlənin baçılığı ilə təqkil olunmuş yeni kabinet xalqın qəzəbindən qorxaraq 1921 ilin fevralında müqavilənin ləğv olunduğunu elan etdi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Musayev G., Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr), 3 hissədə, h.1 [Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (mart 1917-aprel 1920-ci illər)], B., 2003; Иванов М.С.Очерк истории Ирана, М., 1952; История Ирана М., 1977.

İNGİLTƏRƏ-ƏALİYA SAZİĞİ Cənubi Qafqazda ingilis ordusu mövqelərinin Əliya ordusuna verilməsi haqqında saziğ (1919, mart). Əlyanların Qafqaza cəlb edilməsi ideyası ilk dəfə 1919 ilin martında ingilislər tərəfindən irəli sürülmüdü. B.Britaniya hökuməti bəyan etmişdi ki, ingilislərin Qafqazdakı missiyası müvəqqəti xarakter dağır; onlar Qafqaz problemlərinin Paris Sülh Konfransı tərəfindən həllinədək regionda asayığı qoruyub saxlamaq üçün gəlməçlər; ingilislər üçün aydın idi ki, Qafqazın (o cümlədən Azərbaycanın) ingilis imperiyasına qatılması mümkünsüzdür; imperiyanın hüduqlarının genişləndirilməsinə deyil, yeni iğal olunan ərazilərin əldə saxlanmasına üstünlük verilməlidir; Qafqaz xalqlarının münasibətlərindəki gərginlik onların idarəçiliyini çətinləçdirər; ABğ ilə Fransanın regiona buraxılmalarına və orada möhkəmlənmələrinə çərait yaradılması arzuolunmaz və yolverilməzdir. Buna görə də ingilis qoçunları Əliya hərbi hissələri ilə əvəzlənməlidirlər. Yalnız bu cür əvəzlənmə İngiltərənin maraqları və Yaxın gərqdəki qüvvələr tarazlığı baxımından ingilislər üçün sərfəlidir.

Əliyanın Qafqazda ingilisləri əvəz etməsi Yaxın gərqdəki mövcud qüvvələr nisbətini pozmurdu. Digər tərəfdən, bununla Əliyanın Paris Sülh Konfransından narazılığı da bir qədər aradan qaldırıldı. Ək dövrlərdə Qafqaz barəsində ingilislərlə italyanlar arasında gizli aparılan danıçqlar Əliya hökumətinin Qafqazla bağlı həm siyasi, həm də iqtisadi marağının olduğunu üzə çıxardı. Digər Avropa rəhbərləri kimi, Əliyanın başnaziri Orlando da ermənipərəst siyasi xadim idi. Hətta o, dünya müharibəsi baş çətdiqda, Ermənistanın müstəqilliyini müdafiə edərək bildirmişdi: "Ermənilərə deyir ki, mən onların iğni öz iğim hesab edirəm".

İngiltərə-Əliya danıçqları 1919 il martın 24-də Bağ qəragahlar səviyyəsində ilkin saziğın imzalanması ilə nəticələndi. Gizli saziğın çərtlərinə görə, Cənubi Qafqazdakı ingilis ordusunun mövqeləri Əliya ordusuna verilməli, italyanlar Batum limanı vasitəsilə Qafqaza qoçun çıxarmalı idi. Ermənilərin "Aralıq dənizinə çıxmaq" iddiaları, həmin dənizi "Əliya gölünə" çevirmək istəyən Əliya hökumətinin regionda mövqelərinin möhkəmlənməsinə xidmət etməli idi.

Lakin ilk dövrlərdə ingilis siyasi dairələri bu məsələdə yekdil deyildilər. Qafqazın bilicisi hesab edilən lord Corc Kerzon B.Britaniyanın xarici iğər naziri A.C.Balfura 25 mart tarixli məktubunda göstərirdi ki, Cənubi Qafqaz Əliyanın "milli mənafeyinə" uyğun deyildir, onlar Qafqazda bolçevizmə qarşı dura bilməyəcəklər. O yazırdı ki, italyanların Qafqaz xalqları arasında heç bir nüfuzu yoxdur, biz oranı tərkdəndən sonra hadisələrlə təklidə üz-üzə dayandıqda onlar vəziyyətdən çıxma bilməyəcəklər. Lakin lord Kerzonun təklifi nəzərə alınmadı, aprelin 9-da İngiltərənin hərbi çurası martın 24-də imzalanmış İngiltərə-Əliya saziğini bəyandı. Mayın 10-da isə Britaniya komandanlığı ingilis hərbi çurasının Cənubi Qafqazdan çıxmaq qərarı barədə Azərbaycan və gürcü hökumətlərinə məlumat verdi.

İngilislərin Qafqaza (o cümlədən Azərbaycana) dair mövqeyindəki dəyiçliklər və çağdağçəraitin sərt tələbi (ğimal təhlükəsinə qarşı möhkəm arxa tapılması) **"bizi yeni istiqamət gətürməyə, italyanlara doğru addımlamağa məcbur edirdi"** (Ə.Topçubaçov)

Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı bunu həm də Azərbaycanla bağlı birtərəfli siyasətin yürüdülməsi və onun çox çətin anlaçılan çəkildə meydana çıxması ilə əlaqələndirirdi.

Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri ingilislərin bu respublikaların ərazisindən çıxmasına və onların italyanlarla əvəz edilməsinə ilk dövrlərdə etiraz edirdilər. Lakin mayın 10-da artıq Əliyanın bir hərbi korpusu Batuma daxil olmuşdu. 16-da Savoyalı çahzadənin rəhbərlik etdiyi fəvqəladə Əliya missiyası, ondan az sonra isə mayın 22-də polkovnik Melxior Qabbanın başçılığı ilə hərbi ekspertlər qrupu Bakıya gəldi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Musayev G., Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr), 3 hissədə, h.1 [Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (mart 1917-aprel 1920-ci illər)], B., 2003.

İNGİLTƏRƏ NEFT ƏARƏSİ Britaniya Neft Əarəsi Bakı neft sənayesini nəzarətdə saxlamaq məqsədilə ingilis iğal rejimi tərəfindən yaradılmış qurum. *Mudros barışığının (1918)* çərtlərinə əsasən, Azərbaycan ingilislərin iğal zonasına daxil edilmiş və 1918 il noyabrın 17-də general Tomsonun başçılığı ilə ingilis qoçunları Bakını zəbt etmişdi; bütün inzibati hakimiyyəti ələ keçirən ingilis komandanlığı Bakının iqtisadi həyatına da nəzarəti gücləndirdi.

İngilislər Azərbaycanın, həmçinin bütün Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatının ən mühüm sahələrini: neft sənayesini, bankları, nəqliyyatı, Bakı-Batum neft kəmərinə nəzarət altına aldılar. Neft uğrunda mübarizə Yaxın gərqdə ingilislərin siyasətinə böyük təsir göstərirdi. Bakı, Ən və Əaqdakı neft mənbələrinə yiyələnmək üçün 1918-19 illərdə İngiltərədən ötrü əlverişli çərait yarandı. İngilis komandanlığı Bakını ələ keçirdikdən az sonra "Britaniya neft idarəsi"ni təqkil etdi. Mayor Rulun rəhbərlik etdiyi idarə bu sahədə bütün iğəri, xüsusən də neft məhsullarının ixracını nizamlayırdı.

1919 ilin avqustuna qədər ingilislər Bakıdan 113,5 milyon manatlıq, 30 milyon puda qədər neft aparmışdılar.

İngilislərin sərəncamı ilə Bakıdan daqınan bütün neft məhsullarına heç bir aksiz rüsumları qoyulmur, bütün yüklər tələm-tələsik ölkədən çıxarıldı. Bunun nəticəsində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin ingilislərdən 36 milyon 700 min manat məbləğində gömrük və aksiz borclarını almaq cəhdi baq tutmadı. Britaniya qərarı Azərbaycan Hökumətinə borclarının olduğunu təsdiq etsə də, həmin məbləği ödəmədi. İngilislərin sərəncamında olan dəmir yolu ilə neft daqınması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin verdiyi gömrük pulu ilə ödənilirdi. İngilis generalı Tomson Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dəmir yolu iqlilərinə ingilis zabitlərinin yükünü və sənədlərini yoxlamağı qadağan etmişdi. İngilislər hətta, Azərbaycan Hökumətinin onların əllərində olan və istədikləri kimi sərəncam verdikləri Bakı ticarət limanını da maliyyələqlirməyə məcbur etmişdilər.

Azərbaycan Hökuməti ilə İngiltərə arasında 1919 il 23 may tarixli "razılaqmaya" görə, Azərbaycandan İngiltərəyə aparılan mallar üçün heç bir rüsum və icazə tələb olunmamalı idi. Bu "razılaqmaya" əsasən, Azərbaycandan İngiltərəyə Batum vasitəsilə 450 000 pud mazut, 150 min pud ağ neft, 75 000 pud benzin aparılmasına icazə verilmişdi. 1919 il iyunun 30-da Bakıdan Batum vasitəsilə İngiltərəyə 10 vaqon benzin, 2 vaqon isə müxtəlif mallar göndərilmişdi.

İngilis qoqlınlarının getməsindən (1919, avqust) sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti ölkənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, sənayeni ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün neft məhsullarının ixracı planını iqləyib hazırlamışdı. Artıq Qafqazda az sayda ingilis qoqlunu qaldığından, onlar tərəfdən neft tələbi ilə baqlı müraciət olmayacağına ümid edilirdi. Lakin 1919 ilin oktyabrında general Brefin tələbi Hökumət üçün gözlənilməz oldu. General ingilis komandanlığı üçün gündəlik 30 sistem neft məhsulları, bundan əlavə neft borusu ilə 750 min pud neft vurulmasını tələb edirdi. İqtisadiyyatı böhran vəziyyətində olan dövlət üçün bu tələb çıxılmaz vəziyyət yaratmışdı. Maksimum səylə hər gün 40-45 sistem neft göndərilməsi mümkün olduğu halda, onun 30 sistemini ingilis komandanlığına verməklə ən vacib ehtiyacları belə ödəmək mümkün deyildi. Bununla belə, Hökumətin gündəlik 15 sistemə razılıq verməsi ingilis komandanlığına qane etməmiş boru ilə neft vurulmasına maneçilik törədilmişdi. Azərbaycan Hökuməti ingilis komandanlığının Bakı neftinə sərəncam verməsindən narazılığını bildirərək, 1919 il noyabrın 15-də "təcili" göndərilən məktubunda göstərirdi: *"Müttəfiq qoqlularının Azərbaycanda və Gürcüstanda olduğu müddətdə ingilis komandanlığının tələbi ilə neft borusu demək olar ki, yalnız komandanlığın ehtiyacı üçün işləmişdir... [Neftin] çox az bir hissəsi Hökumətin ehtiyaclarına, o cümlədən neft sənayesinin ehtiyacına sərf edilmişdir"*. Xarici iqlər naziri Məmməd Yusif Cəfərov Cənubi Qafqazdakı Britaniya ali komissarına məktubunda Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının ingilis komandanlığının müxtəlif rütbəli nümayəndələri tərəfindən məruz qaldığı ziyanın gündəlik göstəricisinin bir neçə milyon rubl təqlil etdiyini nəzərə çatdıraraq nəticədə, ölkə sənayesi və maliyyəsinin məhvə məhkumluğunu bildirmişdi. Tərəflər arasında aparılan danıqlar nəticəsində, 1920 il yanvarın 26-da ticarət, sənaye və ərzaq naziri Xudadət bəy Məlik-Aslanovla Britaniya neft idarəsinin Batumdakı nümayəndəsi mayor Q.A. Rul arasında neftin satıql üzrə saziqlimzalanmışdı. Saziqlə görə Azərbaycan tərəfi hər gün Batuma 15 vaqon mazut göndərməli idi.

Britaniya neft idarəsinin qərarına əsasən, 1920 il aprelin 12-dən bütün neft məhsullarından yalnız mazutun dəmir yol vasitəsilə Batuma daqınmasına icazə verilir. Bakıdan göndərilən mazut üçün fakturalarda Britaniya neft idarəsinin Bakıdakı nümayəndəsi kapitan Kukun imzası olmalı idi.

İngilislər Bakının neft sənayesində öz inhisarçı mövqeyini son imkana qədər saxlamağa səy etmiş digər Antanta dövlətlərinə neft məhsulu aparılmasına mane olmuşdular. Britaniya neft idarəsi vəsait qoymadığı, maliyyələqlirmədiyi Azərbaycan neft sənayesini tamamilə özündən asılı vəziyyətə salmışdı ki, nəticədə, yalnız neft sənayesi deyil, respublikanın bütün maliyyə sistemi də ağır vəziyyətə düşmüşdü.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Azərbaycanская Республика. Документы и материалы (1918-1920 гг.), Б., 1998; Юсифзаде С.З., Первая Азербайджанская Республика: история, события, факты англо-азербайджанских отношений, Б., 1998.

İNQİLAB KOMİTƏLƏRİ - Rusiyada Oktyabr çevriliql (1917) və Vətəndaql müharibəsi (1918-20) dövründə inqilabi hakimiyyət orqanı. Oktyabr çevriliqlindən sonra Azərbaycanı sovetləqlirmək məqsədilə Bakı, Lənkəran, Cavad, gəməxi və Quba qəzalarında hərbi-inqilab komitələri yaradılmışdı (1918, aprel). Lakin Bakı azad edildikdən (1918, 15 sentyabr) və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün hakimiyyətini ölkənin bütün ərazisində bərqərar etdikdən sonra Bakı quberniyasında da inqilab komitələrinin fəaliyyətinə son qoyuldu. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra, inqilab komitələri yenidən Sovet hakimiyyəti orqanları kimi fəaliyyətə baqladılar. Azərbaycan Müvəqqəti İqilab Komitəsinin 1920 il 3 may tarixli qərarı ilə Bakıda, habelə respublikanın kənd, nahiyə və qəzalarında inqilab komitələri yaradıldı. İqilab komitələri 1921 ilin noyabrınadək mövcud olmuşdur.

İNQİLABI MÜDAFİQL KOMİTƏSİ - bax Bakı şəhəri və onun rayonlarının inqilabi müdafiql komitəsi.

İNTENDANT İDARƏSİ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun ərzaq və ləvazimatla təminatına cavabdeh olan idarə orqanı. 1918 il noyabrın 15-də yaradılmışdı. Bax *Hərbi ləvazimat (intendant) idarəsi*.

İNZİBATİ-ƏRAZİ BÖLGÜSÜ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin inzibati-ərazi bölgüsü sistemi. Azərbaycanda müxtəlif tarixi inkiqlaf dövrlərində müxtəlif inzibati-ərazi bölgüsü mövcud olmuşdur. Rusiya iqlalı ərafəsində Azərbaycan xanlıqlara bölünmüşdü. Xanlıqlar

mahallara bölünürdü. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanın etnik və siyasi sərhədləri bir-birinə uyğun gəlirdi, daha doğrusu, Azərbaycanın tarixi siyasi-dövlət sərhədlərini əhatə edirdi. Azərbaycan torpaqları Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri əsasında Rusiya imperiyası və Osman arasımda bölünürdükdən sonra gümali (Rusiya) və Cənubi (Osman) Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsündə ciddi dəyişikliklər edildi. Ölkənin ənənəvi inzibati-ərazi bölgüsü müstəmləkə siyasətini reallaşdırmaq məqsədilə dəyişdirilməyə başlandı. Çar hökuməti gümali Azərbaycan torpaqlarının inzibati-ərazi bölgüsündə (xüsusilə 1840, 1846, 1867, 1873 illərdə) xeyli dəyişikliklər etdi. Qafqaz təqviminin (1917) məlumatına görə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin və digər müstəqil dövlətlərin yaranması ərəfəsində Cənubi Qafqazda açağıdakı inzibati-ərazi bölgüsü mövcud idi (cədvəl 1). Cədvəldən görüldüyü kimi, Cənubi Qafqaz inzibati-ərazi bölgüsünə görə quberniya, vilayət və dairələrə bölünmüşdü. Cənubi Qafqazın ərazisi (Qara dəniz quberniyası daxil edilmədən) 208827,87 kv.verst idi. Bu, bütün Qafqaz ərazisinin 57,7%-ni təşkil edirdi.

Ünvan-təqvimin (1920) məlumatına görə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisini (mübahisəsiz və mübahisə-lilərlə birlikdə) 9990887 kv.verst (113895,97 kv.km) elan etmişdi (bax *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məqaləsinin –Ərazi”* bölməsinə). Bu, Qafqaz təqviminə (1917) görə, Cənubi Qafqaz ərazisinin 47,84%-nə bərabər idi. Mübahisəsiz ərazi üzrə bu rəqəm 40,87% idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazi sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə həyati əhəmiyyət verməklə bərabər, onun inzibati-ərazi quruluşuna da xüsusi diqqət yetirirdi. Dövrün gərgin və

Cədvəl 1

Qafqaz təqviminin (1917) məlumatına görə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində Cənubi Qafqazın inzibati-ərazi bölgüsü

Inzibati-ərazi bölgüsü	Sahəsi (kv.verst)	Inzibati-ərazi bölgüsü	Sahəsi
I. Bakı quberniyası	33345,25	VIII. Kutaisi quberniyası	18535,12
1. Bakı qəzası	2610,22	1. Zuqdufdi qəzası	2346,43
2. Göyçay qəzası	4676,58	2. Kutaisi qəzası	2042,64
3. Cavad qəzası	8396,97	3. Leçxan qəzası	4281,88
4. Quba qəzası	6308,61	4. Ozurget qəzası	1899,04
5. Lenkoran qəzası	4726,88	5. Raçi qəzası	2476,58
6. Şamaxı qəzası	6625,99	6. Sonak qəzası	1869,20
II. Bakı şəhər rəisliyi	931,20	7. Şorapan qəzası	2619,35
III. Batum vilayəti	6129,41	IX. Suxum dairəsi	5791,79
1. Artvin dairəsi	2875,06	X. Tiflis quberniyası	35904,04
2. Batum dairəsi	3254,35	1. Axalkalaki qəzası	2407,00
IV. Dağıstan vilayəti	26105,45	2. Axulsix qəzası	2331,88
1. Avar dairəsi	1148,27	3. Borçalı qəzası	6036,96
2. Əndi dairəsi	3152,17	4. Qori qəzası	6007,56
3. Qumub dairəsi	3422,33	5. Duşet qəzası	3411,60
4. Dargin dairəsi	1525,25	6. Sığnax qəzası	5291,79
5. Qazıqumıq dairəsi	1270,80	7. Telavi qəzası	2162,93
6. Qaytaq-Tabasaran dairəsi	2896,54	8. Tiflis qəzası	4004,08
7. Kürə dairəsi	3066,85	9. Tionet qəzası	4250,06
8. Samur dairəsi	3258,87	XI. Qara dəniz quberniyası	5865,83*
9. Ternixan-Şura dairəsi	5464,01	1. Novorossiya dairəsi	999,13
V. Yelizavetpol quberniyası	38922,43	2. Soçi dairəsi	3309,84
1. Əraş qəzası	231810	3. Tuapse dairəsi	1561,86
2. Cavanşir qəzası	4654,06	XII. İrəvan quberniyası	23194,79
3. Yelizavetpol qəzası	8726,00	1. Aleksandropol qəzası	3386,70
4. Zəngəzur qəzası	6742,92	2. Naxçıvan qəzası	3939,04
5. Qazax qəzası	5096,52	3. Novobayazid qəzası	4122,76
6. Qaryagin qəzası	3276,31	4. Sürməli qəzası	3147,09
7. Nuxa qəzası	3685,03	5. Şorur-Dərələyəz qəzası	2637,50
8. Şuşa qəzası	4423,28	6. İrəvan qəzası	2724,30
VI. Zaqatala dairəsi	3502,24	7. Eçmiədzin qəzası	3237,40
VII. Qars vilayəti	16466,15		
1. Ərdəhan dairəsi	4917,90	YEKUN	214693,7
2. Kəğızman dairəsi	3843,17	Qara dəniz quberniyası	208827,87
3. Qars dairəsi	5083,81	Bütünlükdə Qafqaz	361633,76
4. Oltın dairəsi	2621,27		

* Digər qaynaqlarda Qara dəniz quberniyası Cənubi Qafqaza aid edilmir. Ona görə də sonrakı şərhədə Qara dəniz quberniyası istisna olunur.

mürəkkəb cəraitə əsas götürülərək, mübahisəsiz ərazilərdə köhnə inzibati-ərazi bölgüsü saxlanmış lakin mövcud tələblərdən irəli gələn bəzi zəruri dəyişikliklər edilmişdir (cədvəl 2).

Bələliklə, quberniya-qəza-dairə-məntəqə sistemi formalaşmışdır. Bakı və Gəncə quberniyaları əvvəllər də mövcud olduğu halda, Zaqatala dairəsi quberniyaya çevrilməklə onların sayı 3-ə çatdırılmışdır. İnzibati-ərazi quruluşunda 16 qəza və 1 dairə ayrılmışdır. Qəza və dairələr məntəqələrə bölünürdü.

Əd.: Адрес-Календарь Азербайджанкой Ресбулики на 1920 г. , Б., 1920; Кавказский календарь на 1917, Тифлис, 1916; Карта Азербайджанкой Ресбулики 1918-1920, В., 1994.

İRAN-AZƏRBAYCAN KONFRANSI - bax *Azərbaycan-İran müqavilələri*

İRAN-AZƏRBAYCAN MÜQAVİLƏLƏRİ- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə İran arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında sazişlər. (bax *Azərbaycan-İran müqavilələri*)

İRANDA RUSİYA QOĞUNLARI - Rusiyanın Birinci dünya müharibəsində və müharibə dövründə İranda, xüsusilə Cənubi Azərbaycanda təcavüzkar niyyətlərini həyata keçirmək və Osmanlı dövlətinə qarşı strateji üstünlüyə nail olmaq məqsədilə bu ölkənin Qırmızı və Qırmızı-qərb rayonlarına yeritdiyi hərbi qüvvələr. Türkiyənin müharibəyə qoşulmasından sonra bu qüvvələr daha da artırılmış Türkiyənin hərbi dairəsindən ordu qruplaşmaları ölkənin Qırmızı-

Cədvəl 2

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin inzibati-ərazi bölgüsü (mübahisəsiz ərazi üzrə)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ətrafında inzibati-ərazi bölgüsü	Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi- inzibati bölgüsü	Sahə		Yaşayış məskənlərinin sayı**
		Mütləq* (kv. verst)	Bütün əraziyə nisbətən %-lə	
Bakı quberniyası				
1. Bakı qəzası	1. Bakı qəzası (keçmiş şəhər rəisliyi ilə birlikdə)	3541,42	4,15	90
2. Göyçay qəzası	2. Göyçay qəzası	4.676,58	5,48	136
3. Cavad qəzası	3. Cavad qəzası	8.396,97	9,84	225
4. Quba qəzası	4. Quba qəzası	6.308,61	7,39	362
5. Lənkəran qəzası	5. Lənkəran qəzası	4.726,88	5,54	357
6. Şamaxı qəzası	6. Şamaxı qəzası	6.625,99	7,76	185
- Bakı şəhər rəisliyi				
Yelizavetpol quberniyası				
1. Ərəş qəzası	7. Ağdaş qəzası	2.318,10	2,72	113
2. Cavanşir qəzası	8. Cavanşir qəzası	4.654,06	5,45	192
3. Yelizavetpol qəzası	9. Gəncə qəzası	8.726,00	10,22	265
4. Zəngəzur qəzası	10. Zəngəzur qəzası	6.742,92	7,90	414
5. Qazax qəzası	11. Qazax qəzası	5.096,52	5,97	181
6. Quryagin qəzası	12. Cəbrayıl qəzası	3.276,31	3,84	159
7. Nuxa qəzası	13. Nuxa qəzası	3.685,03	4,32	154
8. Şuşa qəzası	14. Şuşa qəzası	4.423,28	5,18	216
İrəvan quberniyası				
1. Naxçıvan qəzası	15. Naxçıvan qəzası	3.939,04	4,61	176
2. Növobayazid qəzası				
3. Şərur-Dərələyəz qəzası	16. Şərur-Dərələyəz qəzası	2.637,050	3,1	152
5. İrəvan qəzası	17. Göycə dairəsi	2.071,45	2,43	42
Zaqatala dairəsi	18. Zaqatala quberniyası	3.502,24	4,10	130
	YEKUN	85.348,9	100	3.549

* Qaynaqlar bəzi inzibati-ərazi vahidlərinin sahəsini dəqiq şəkildə müəyyən etməyə imkan vermədiyindən yuvarlaqlaşdırma tətbiq olunmuşdur.

** Yaşayış məskənlərinin sayı xəritə üzrə müəyyən edilmişdir. Əslində, onların sayı daha çox idi.

Qərbi Qafqaz rayonlarına yeridilmədi. 1915 ildə Birinci Qafqaz korpusu gimali Qafqazda yeridilmədi, 1917 ilin yanvarın Qafqazda yeddinci əlahiddə Qafqaz ordu korpusu yaradıldı. Hər iki korpus əsasən Rusiya qoşunlarının Qafqaz qrupu formalaşdırıldı. Onlar Qafqaz ordusuna daxil olmayıb, bilavasitə *Qafqaz cəbhəsi* baş komandanına tabe idi. 1917 ilin iyununda Rusiyanın Qafqazdakı qoşunlarının sayı 45-50 min nəfərə çatırdı. Yeddinci əlahiddə Qafqaz ordu korpusunun qərargahı 1917 ildə Cənubi Azərbaycanın Urmiya qəhrində yerləşirdi. Təbriz, Gərxan, Dilman onun yaxın arxası idi. Birinci Qafqaz süvari korpusunun qərargahı isə Avest qəhrində yerləşirdi, Tehran, Qəzvin və başqaları onun arxası idi. Rusiya qoşunlarını gücləndirmək üçün əlavə hərbi hissələr Bakı vasitəsilə gətirilirdi. Fevral inqilabından (1917) sonra Qafqazdakı Rusiya qoşunları əsgər komitələri və qamizon sovetləri yaratdılar. Rusiya qoşunlarında xidmət edən və azərbaycanlılara düşmən münasibət bəsləyən erməni bolşevikləri mövqelərini möhkəmləndirməyə və hərbi hissələrdən öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Qafqazdakı Rusiya qoşunları Müvəqqəti hökumətin iyun (1917) hücumu zamanı ingilis qoşunları ilə qarşılaşdı. Əlaqədə Mosul (İraq) üzərinə hücumda iştirak etdi və uğursuzluğa uğradıldı. Qafqazda Rusiya qoşunlarının siyasəti prosesini gücləndirdi. Müvəqqəti hökumətin yıxılması Qafqazda Rusiya qoşunlarının vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. 1918 il yanvarın 3-də Leninin sədrliyi ilə Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) iclasında rus qoşunlarının Qafqaz ərazisindən çıxarılması məsələsi müzakirə olundu. Lakin başda general Baratov və kazak hissəsinin komandiri L. Biçeraxov olmaqla, əsgər və zabitlərin bir hissəsi Sovet hökumətinə tabe olmaqdan imtina etdilər.

Sovet diplomatı Kolomiitsev 1919 ilin iyulunda Qafqazda səfəri zamanı aqvardiyaçılar tərəfindən həbs olunaraq öldürüldü.

Qafqaz ordusu Hərbi İnkilab Komitəsinin (HİK) əmri ilə birinci Qafqaz süvari korpusu üçün gərxəzi Qafqaz rayonu HİK, yeddinci əlahiddə Qafqaz süvari korpusu üçün isə Urmiya HİK yaradıldı. Onlar hərbi hissələrin Qafqazdan çıxarılmasına və Qafqaz ordusu hissələrinin formalaşdırılmasına xidmət etməli idi. Rusiya hərbi hissələrinin Qafqazdan çıxarılması 1918 ilin martında başlandı. Bu hərbi hissələrin bəziləri (o cümlədən, erməni əsgər və zabitləri) Bakıda S. Şaumyanın tələfinə keçərək, Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımında iştirak etdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti həmin hərbi hissələrin fəal kömək göstərdiyi S. Şaumyanın daşnak-bolşevik rejiminə qalib gəldi və öz hakimiyyətini bütün ölkədə bərqərar etdi. Rusiya hərbi hissələri Qafqazdan çıxarıldıqdan sonra ölkədə İnkilabın mövqeyi gücləndi. 1918-20 illərdə Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı genişləndi. 1920 il mayın 20-də Ənzəli limanına rus desantı çıxarıldı. Sovet qoşunlarına qəti əmr verilmədi ki, yalnız müdaxiləçi və aqvardiyaçı qoşunları Sovet-Qafqaz sərhədi hüdudlarından uzaqlaşdırınsınlar və onları Qafqaz ərazisində təqib etməsinlər. Sovet hökumətinin 1920 il mayın 24-də Sovet qoşunlarının komandirlərinə teleqramında deyilirdi ki, "bizim hissələrimiz heç bir bəhanə ilə Ənzəli hüdudlarından kənara çıxmamalıdır. Dərhal bəyan etmək lazımdır ki, rus hərbi hissələrinin olmasına baxmayaraq, Ənzəlidə hakimiyyət Qafqazda məxsusdur".

Əd.: Həbiyov Ə., Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı (1914-1918-ci illər), B., 1988; Əliyev T.Ə. (gəhin), Birinci Dünya müharibəsi dövründə Qafqazın cənub və qərb rayonlarında milli azadlıq hərəkatı, B., 1982.

QAFQAZDA AZƏRBAYCANDA DİPLOMATİK NÜMAYƏNDƏLİYƏ - Qafqazda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti yanında təmsil edən elçilik. Qafqazın Bakıda konsulluğu 19 əsrin 70-ci illərindən fəaliyyət göstərirdi. Çarizmin devrilməsindən (1917) sonra konsulluğun fəaliyyəti daha da canlandı. Lakin Qafqaz hökuməti Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etməsini dərin narahatlıqla qarşıladı. Çünki Qafqazın hakim dairələri Azərbaycanın Qafqazda müstəqil dövlətin yaranmasına Cənubi Azərbaycanın əldən çıxması təhlükəsi kimi baxırdılar. Buna görə də, Qafqaz hökuməti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımağa və onunla diplomatik əlaqələr yaratmağa tələsmirdi. 1918 ilin yayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunması haqqında istiqlal bəyannaməsinin surəti İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən oradakı Qafqaz konsulluğuna təqdim olunduqda, konsulluq Azərbaycan adlı dövlətin müstəqilliyini tanımadığını bildirdi və bu sənədi qəbul etmədi.

Qafqazın Azərbaycana münasibətində döngə 1918 ilin axırından - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qoncu dövlətlərin, o cümlədən, Qafqazın ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşdığını yəqin etdikdən sonra başlandı. Qafqazın Bakıdakı baş konsulu Azərbaycan Parlamentinin açılış mərasimində (1918, 7 dekabr) iştirak etdi. 1918 ilin sonunda Paris sülh konfransına gedən Qafqaz xarici işlər naziri Əliqulu xan Ənsari yolüstü 2 gün Bakıda qalaraq, Azərbaycan hökuməti ilə danışıqlar apardı. Bu danışıqlarda, həmçinin, 1919 ilin yanvarında İstanbulda Əlimərdan bəy Topçubaşovla görüşündə Qafqaz diplomatiasının başçısı Azərbaycanla Qafqazın birləşməsi məsələsini qaldırdı.

Azərbaycan tərəfi bu təklifi rədd etdi və Qafqazla bərabərhüquqlu ikitərəfli əlaqələr yaradılmasını ön plana çəkdi. Azərbaycan Hökuməti bu məqsədlə 1919 ilin martında Şeyxzadə xan Ziyadxanovun başçılığı ilə Qafqazda fəvqəladə diplomatik missiya göndərdi. Missiya Qafqaz tərəfinə Bakıda və Gəncədə diplomatik nümayəndəlik yaratmağı təklif etdi.

1919 ilin sentyabrında Qafqazın yeni xarici işlər naziri Firuz Mirzə bu ölkənin Paris Sülh Konfransında nümayəndə heyətinin başçısı təyin edildikdən sonra Qafqaz-Azərbaycan münasibətləri dəyişdi. Hər iki ölkənin nümayəndə heyətləri sıx-sıx görüşürək qarşılıqlı münasibətləri ittifaq səviyyəsinə yüksəltdilər. Bu əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi üçün 1919 il dekabrın əvvəlində Qafqaz hökuməti Seyid Ziyəəddin Təbatəbəinin başçılığı ilə Azərbaycana fəvqəladə nümayəndə heyəti göndərdi. Dekabrın 30-da Bakıda Qafqaz nümayəndə heyətinin başçısı ilə Azərbaycan

xarici iÇər naziri Məmməd Yusif Cəfərov arasında, siyasi-hüquqi, gömrük-ticarət, poçt-teleqraf sahələri üzrə komissiyalarda danışıqlar aparıldı.

1920 il yanvarın 14-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin təminatı münasibətilə Azərbaycan hökumətinin təşkil etdiyi diplomatik qəbulda Çan nümayəndəliyinin başçısı S.Z.Təbatəbai də iştirak etdi. S.Z.Təbatəbainin Çanın Azərbaycanda diplomatik nümayəndəliyinin başçısı kimi fəaliyyəti 1920 il fevralın sonuna kimi davam etdi. Həmin il fevralın 20-də Çan hökuməti Möhsün xan Vəzirini Bakıya vitse-konsul təyin etdi.

1920 il martın 20-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Çan arasında dostluq müqaviləsi və bir neçə saziş o cümlədən konsulluq haqqında konvensiya imzalandı. Sonuncu sənədə görə Çanın Bakıdakı vitse-konsulluğu başkonsulluğa çevrildi.

1920 il aprelin 27-də 11-ci Qırmızı ordunun müdaxiləsi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə Çanın Azərbaycandakı diplomatik missiyasının normal fəaliyyəti pozuldu. Əhəmiyyətli Azərbaycanın Sovet İttifaqı tərkibində olduğu dövrdə 1971 ildə Bakıda Çan konsulluğu açıldı. 1991 ildə Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra 1992 ildə Çan Azərbaycan Respublikası ilə səfirlik səviyyəsində diplomatik əlaqə yaratdı.

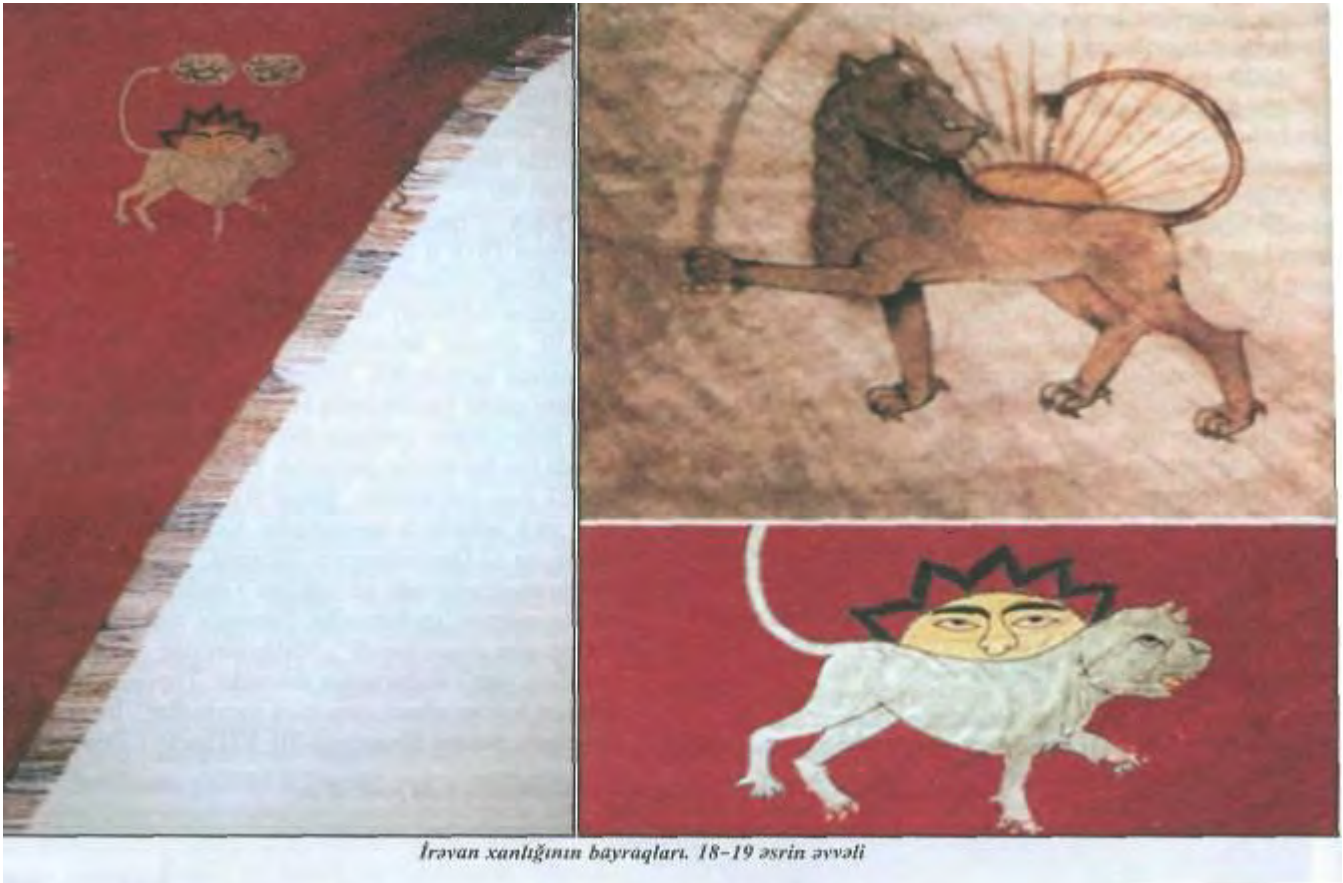
Əd.: Азербайджанкой Ресбулика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; Həsənov С, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), Б., 1993; Nəsimzadə N., Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920), Б., 1996.

İRANLA SƏRHƏDDƏ KEÇİCİ DƏSTƏSİNİN TƏŞKİLİ HAQQINDA QƏRAR - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1919 il 24 sentyabr tarixli qərarı. Həmin sənədə əsasən, maliyyə nazirliyi ləngimədən İranla sərhəddə keçici dəstəsinin təşkili üçün maliyyə vəsaiti ayırmağı tələb edirdi.

İRƏVAN - qədim Azərbaycan Çəhəri. *Azərbaycan Milli Şurasının* 1918 il 29 may tarixli qərarı ilə "bir siyasi mərkəz" olaraq ermənilərə güzəşt edilmiş (bax *İrəvanın ermənilərə güzəşt edilməsi*) və o dövrdə Cənubi Qafqazda yaradılmış ilk erməni dövlətinin - Ermənistan Respublikasının paytaxtına çevrilmişdir. Eramızdan əvvəl 782 ildə tikilmiş Erebuni qalası yaxınlığında bina olunmuşdu. O zaman ermənilər hələ Cənubi Qafqaza doğru yayılmamışdılar və onların burada heç bir dövlət qurumları da yox idi. İrəvan adı ilk dəfə 607 ildə çəkilmişdir. Əgər İrəvan, Erivan, Yerevan və b. adlarla da tanınmışdır. Azərbaycan alimləri B.Budaqov və Q.Qeybullayevin fikrincə, "Çəhərin adının guya Urartu mənbələlərində adı çəkilən Yerebuni qalasının adından əmələ gəlməsi uydurmadır. Toponim türk dillərində "ir" - "dağın gün düşən tərəfi", "dalğavari dağ zirvəsi" və farsca "van" - "yer" sözlərindən ibarətdir. Toponimin "Yerevan" forması İrəvan adının ermənicə yazılışdır". İrəvan müxtəlif dövrlərdə Sasani dövlətinin (III-VII əsrlər), Ərəb xilafətinin

İrəvan şəhərinin görünüşü. İrəvana səfər etmiş səyyahın rəsm əsəri. 18 əsr

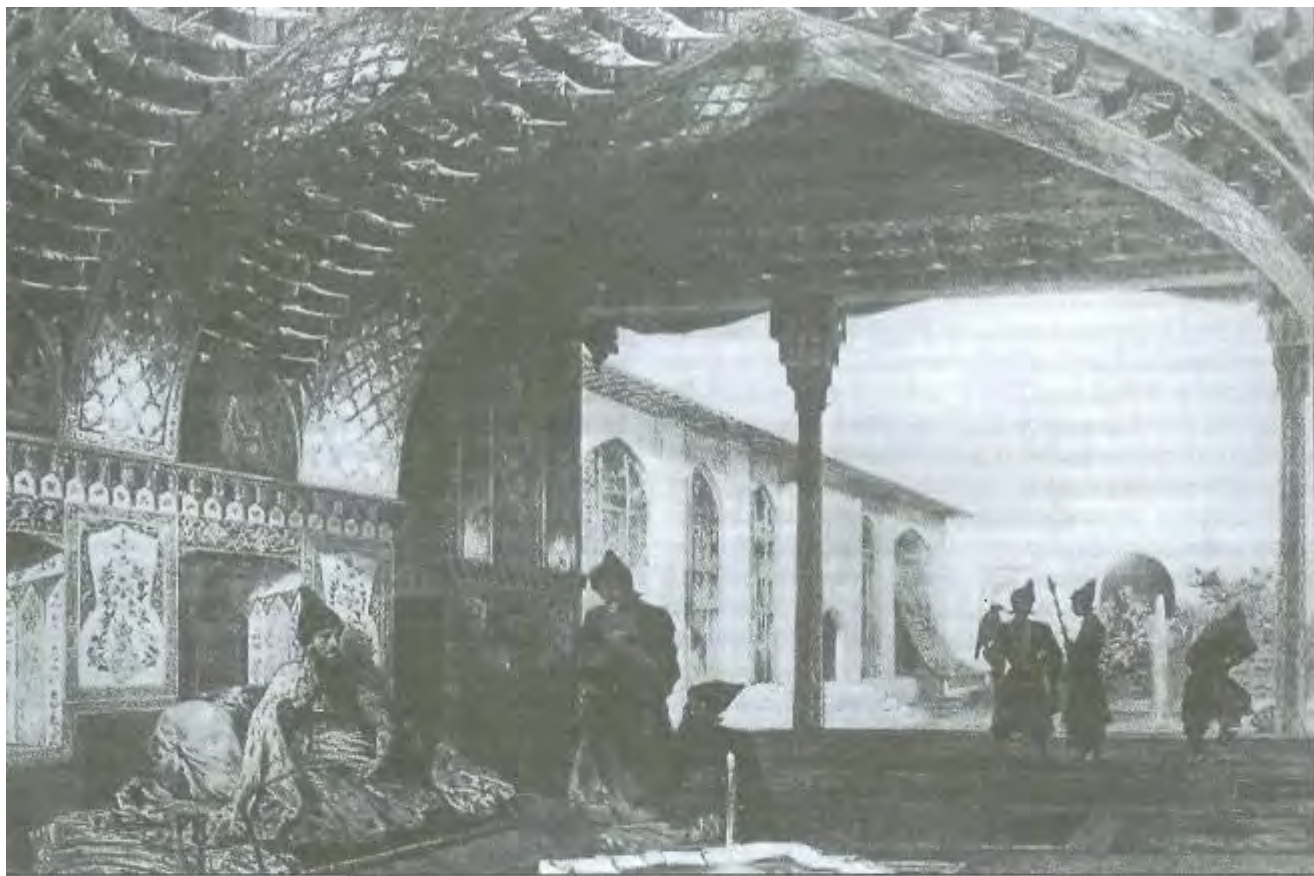

İrəvan xanlığının bayraqları. 18-19 əsrin əvvəli

(VII-IX əsrlər), Səlcuq dövlətinin (XI-XIII əsrlər), Monqol imperiyasının (XIII-XIV əsrlər), Azərbaycan Qaraqoyunlu [1410-1468], Ağqoyunlu [1468-1501], Səfəvilər [1501-1736] dövlətlərinin, Nadir Çahın [1736-47] imperiyasının tərkibində olmuşdur. Nadirin ölümündən sonra Azərbaycan torpaqlarında müstəqil dövlətlər - xanlıqlar meydana gələrkən, burada Gəvən xanlığı (1747-1828) yarandı. Gəvən Çəhəri Səfəvilər dövründə Çuxursəd bəylərbəyliyi, sonra isə eyni adlı xanlığın mərkəzi olmuşdur. "1441 ildən 1828 ilədək Gəvən xanlığını kimlər idarə etmişdir?" sualına kahin H.ğahxatunyanın tərtib etdiyi siyahıda xronoloji ardıcılıqla 49 azərbaycanlı hakimin adı çəkilmişdir. Rusiya 1804-13 illər Rusiya-Çin müharibəsində Çəhəri iğlal etməyə cəhd göstərsə də, Gəvən xanlarının güclü müqavimətinə rast gələrək buna nail ola bilməmişdi. 1826-28 illər Rusiya-Çin müharibəsi zamanı, Gəvən Çəhəri 1827 il oktyabrın 1-də rus qoşunları tərəfindən iğlal olundu və 1828 il Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Gəvən xanlığı tərkibində Rusiyaya ilhaq edildi. 1828-40 illərdə "Erməni vilayəti"nin, 1840-49 illərdə Gəvən qəzasının, 1849-dan yeni yaradılmış Gəvən quberniyasının mərkəzi oldu. Fevral inqilabından (1917) sonra Çəhərdə Müvəqqəti hökumətin, onun devrilməsindən sonra Zaqafqaziya komissarlığının hakimiyyət orqanları yaradıldı. 1918 il mayın 28-də Tiflisdə Cənubi Qafqazda, ilk dəfə olaraq, erməni dövlətinin - Ermənistan Respublikasının yaradılması elan edilərkən məlum oldu ki, Cənubi Qafqazda ermənilərin siyasi mərkəzi yoxdur. Həmin dövrdə güclü xarici təzyiqlə məruz qalan Azərbaycan Milli şurası Gəvənin ermənilərə güzəşt edilməsi haqqında qərar qəbul etməyə məcbur oldu. Beləliklə, qədim Azərbaycan Çəhəri Gəvən Ermənistan Respublikasının paytaxtına çevrildi.

İrəvan şəhəri. Bazar meydanı. 18 əsr

İrəvan, Sərdar sarayı. Divarlarında Fətəli şah Qacarın və Abbas Mirzə Qacarın portretləri (yağlı boya) çəkilmiş güzgütlü zul, 19 əsr. Rəssam Mirzə Qədim İrəvani

İrəvan rus-müsəlman qız məktəbi. Dərs zamanı. 19 əsr

Bütün tarixi dövrlərdə azərbaycanlılar Gəvan əhalisinin etnik tərkibində əsas yer tutmuşlar. Rusiyanın Gəvanı işğal etdiyi dövrdə burada 1807 azərbaycanlı ailəsi, yaxud 7331 nəfər (3749 kişi, 3582 qadın), 567 erməni ailəsi, yaxud 2.369 nəfər (1220 kişi, 1149 qadın) qeydə alınmışdı. O zaman Gəvanın 9700 nəfərlik əhalisinin 75,6%-i azərbaycanlı, 24,4%-i erməni idi. Çarizmin erməniləri Gəvan və Türkiyədən kütləvi şəkildə gətirib Azərbaycan torpaqlarına köçürməsi nəticəsində ermənilərin sayı Gəvan Cəhərində də artdı. 1829-32 illərdə həyata keçirilən kameral təsvirə görə Gəvan Cəhərinə Gəvandan 366 erməni ailəsi, yaxud 1715 nəfər (903 qadın, 812 kişi), Türkiyədən 11 ailə, yaxud 48 nəfər (25 kişi, 23 qadın) köçürülmüşdü. Bu köçürmə nəticəsində Gəvan Cəhəri əhalisinin sayı ermənilərin hesabına artaraq 11.463 nəfərə çatmışdı. Nəticədə, azərbaycanlıların sayı 64%-ə enmiş ermənilərin sayı isə 36%-ə qalmışdı. Bu siyasət sonralar da davam etdirilmişdi. 1873 ildə Gəvan Cəhərində azərbaycanlıların sayı 5805, ermənilərin sayı 5959, 1886 ildə müvafiq olaraq 7228 və 7142, 1897 ildə 12516 və 12529 olmuşdu. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Gəvan Cəhərində 51286 nəfər əhali qeydə alınmışdı, onların 25548 nəfəri (49,8%) kişi, 25738 nəfəri (50,2%) qadın idi. gəhər əhalisinin 22001 nəfəri daimi, 29285 nəfəri müvəqqəti yaqayanlar idi. Həmin məlumata əsasən, Gəvan əhalisinin 12557 nəfəri (24,5%) azərbaycanlı, 37204 nəfəri (72,5%) erməni idi. Bu fakt bir daha aydın sübut edir ki, 1828-1917 illər arasında çarizmin həyata keçirdiyi məqsədyönlü köçürmə siyasəti və azərbaycanlılara qarşı ayrı-seçkilik siyasəti nəticəsində Gəvanda yerli əhalinin azərbaycanlıların sayı kəskin surətdə azalmışdı.

Gəvan Cəhərinin iqtisadi həyatında sənətkarlıq və ticarət üstünlük təşkil edirdi. Gəvanın Tiflis (1902) və Culfa (1908) dəmir yol xətti ilə birləşdirilməsi Cəhərin iqtisadi həyatında mühüm rol oynadı.

Gəvan Cəhəri Azərbaycan xalqının əsas mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Rusiya işğalından sonra Gəvan Cəhərinin ictimai-siyasi həyatında çarizmin hərtərəfli köməyi ilə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımları adı hal aldı. Bunlardan ən dəhşətli 1905-06 illərdə baş verdi. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı 1917-20 illərdə, xüsusilə Gəvan Cəhərinin erməni dağhak hökumətinin paytaxtına çevrilməsindən sonra daha geniş və məqsədyönlü şəkildə edildi. Bunun nəticəsində 1922 ildə Gəvan Cəhərində cəmi 5124 nəfər azərbaycanlı qalmışdı. Ermənilərin sayı isə 40369 nəfərə çatmışdı.

1920 il noyabrın 29-da Ermənistan Respublikası devrildikdən sonra, dekabrın 4-də 11-ci Qırmızı ordu hissələri Gəvana daxil oldu. Gəvan Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasının paytaxtına çevrildi. Sovet dövründə azərbaycanlıların Gəvandan zorakı deportasiyası davam etdirildi. 1970 il siyahıyaalmasına görə, Gəvan Cəhərində cəmi 2721 nəfər azərbaycanlı qalmışdı. Ermənilərin sayı isə 738045 nəfərə çatmışdı. 1988 ilin noyabr-dekabr hadisələri zamanı Gəvanın qədim yerli əhalisi olan azərbaycanlılar oradan tamamilə qovuldu.

Qədim Azərbaycan Cəhəri olan Gəvanın etnik-siyasi tarixi ermənilərin özge torpaqlarına yiyələnmək siyasəti-

nin anatomiyasını əks etdirən ən qabarıq faktlardan biridir.

Əd.: Bayramov Ğ Qərbi Azərbaycanın türk mənçəli toponimləri, B., 2002; Budaqov B., Qeybullayev Q., Ermənistanda Azərbaycanın mənçəli toponimlərin izahlı lüğəti, B., 1998; Məmmədov Ğ Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, B., 2002; Акопян Т.Х., Очерки истории Еревана, Ер., 1977; Кавказкий календарь на 1917; Шопен И., Исторический памятник состояние Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб, 1852.

ĞƏVAN QƏZASI - *İrəvan quberniyası* tərkibində inzibati-ərazi vahidi. Çar Rusiyası Naxçıvan və Ğəvan xanlıqlarını iĞal etdikdən sonra onların əraziləri əsasında "Erməni vilayəti" (1828, 21 mart) yaratdı. Bununla Rusiya Qərbi Azərbaycan ərazisində gələcək erməni dövlətinin əsasını qoydu. Türkiyədən və Ğəndan ermənilər kütləvi surətdə yenidən yaradılmış Erməni vilayətinə köçürüldülər. 1840 il 10 aprel qanunu əsasında "Erməni vilayəti" ləğv olundu. Naxçıvan və Ğəvan vilayətləri qəzalara çevrildi və yeni yaradılmış Gürcü-Ğərçti quberniyasının tərkibinə qatıldı. Lakin belə bir inzibati-ərazi bölgüsü də uzun müddət davam etmədi. 1849 il iyunun 9-da keçmiş "Erməni vilayəti" və Aleksandropol qəzasının əraziləri əsasında Ğəvan quberniyası təşkil edildi. Həmin quberniyanın təşkililə əlaqədar olaraq, sahəsinə görə əvvəlki Ğəvan xanlığı ərazisinə uyğun gələn Ğəvan qəzasının (1840-49) ərazisində dəyişiklik edildi və o yeni yaradılmış Ğəvan quberniyası qəzalarından birinə çevrildi. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə Ğəvan qəzasının ərazisi 2724,30 kv.verst (1 verst = 1,0668 km) idi. Bu, Ğəvan quberniyası ərazisinin 11,74%-ni təşkil edirdi. Qəzada 154331 nəfər əhali yaşayırdı. Onların 82680 nəfəri (53,57%) kiçik, 71651 nəfəri (46,43%) qadın, 148791 nəfəri yerli sakin, 18992 nəfəri müvəqqəti yaqayanlar idi. Ğəvan qəzasının əhatə etdiyi ərazilərdə, butövlükdə, quberniyanın ərazisində olduğu kimi, tarix boyu azərbaycanlılar yerli əhali olmuş və üstünlük təşkil etmişlər. Lakin Ğəvan xanlığının Rusiya tərəfindən iĞaldan sonra (1827, 1 oktyabr) çarizmin erməniləri məqsədyönlü şəkildə bu Azərbaycan torpaqlarına köçürməsi nəticəsində əhəlinin etnik tərkibində onların sayı süni surətdə artırılmağa başlandı.

Bununla belə, 1917 ilə olan məlumata görə, Ğəvan qəzasında azərbaycanlılar təxminən 74175 nəfər (48,1%), ermənilər 69710 nəfər (45,21%) təşkil edirdi. Burada qəza idarə sistemi (mərkəzi Ğəvan Şəhəri) fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanlı kənd icmalarına kəndxuda, kovxa, yüzbaç, erməni kənd icmalarına isə məliklər başçılıq edirdilər. Ğəvan qəzasında kənd təsərrüfatı üstün yer tuturdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra (1918, 28 may) Ğəvan qəzasında birinci, üçüncü və dördüncü polis sahələrinin bir hissəsini öz əraziləri sırasına daxil etmişdi. Daçnaklar tərəfindən Ermənistan Respublikasının elan edilməsi (1918, 28 may) və Azərbaycan Milli şurasının Ğəvanı ermənilərə güzəğə getməsi (bax *İrəvanın ermənilərə güzəğt edilməsi*) Ğəvan qəzasında ermənilərin mövqeyini gücləndirdi. Fevral inqilabından (1917) sonra azərbaycanlılara qarşı daha da genişlənməmiş olan soyqırımları dövlət siyasətinə çevrildi. Erməni-daçnak hökumətinin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi soyqırım siyasətinə ən çox məruz qalan bölgələrdən biri Ğəvan qəzası oldu. Qərbi Azərbaycanın (müasir Ermənistan Respublikasının ərazisi) tarixi coğrafiyasına dair tədqiqatlarda keçmiş

İrəvan şəhərindəki Göy məscid. 19 əsr

Մենուտի - Mosque

Երևան - Eriyan

Ğəvan qəzasına daxil olan yaÇayıĞ məskənlərinin tarixi, o cümlədən 1918-20 illərdə erməni-daÇnak hökumətinin azərbaycanlılara qarĞı soyqırım siyasəti hərtərəfli araÇınlmıĞdır. Həmin araÇırmaların nəticələrinə görə, 1918-20 illərdə Qəmərli (indiki ArtaÇat) rayonunda 20 minə yaxın azərbaycanlı qırılmıĞ və doğma yurd-yuvalarından qovulmuĞ 1915-18 illərdə Ğəvan və Türkiyədən gəti-rilmıĞ ermənilər həmin azərbaycanlı kəndlərində yerləÇdirilmıĞdi. Nəticədə, 1922 ildə ermənilərin sayı 2000-dən artaraq, 22479 nəfərə çatmıĞ azərbaycanlıların sayı isə 20 min nəfərdən azalaraq, 7328 nəfərə enmiÇdi. Axta (1959 ildən Hrazdan), Vedi (1968 ildən Ararat), Zəngibasar (1937-53, 1969 ildən Masis), Kotayk (1961 ildən Abovyan) rayonlarının əhalisi də dəhÇətli

Göy məscidin xaricdən görünüşü

soyqırımlarına məruz qalmıÇdılar. Ğəvan

qəzasının onlarla qədim Azərbaycan kəndi ermənilər tərəfindən viran edilərək, yerlə-yeksan olunmuÇ əhalisi isə qırılmıÇ yaxud qovularaq doğma torpaqlarından çıxarılmıÇdı. Bütün bu Azərbaycan kəndlərinin ərazilərinə ermənilər yerləÇdirilmıÇdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin erməni daÇnaklarının Ğəvan qəzasının əhalisinə qarĞı törətdikləri soyqırımı cinayətlərinin qarĞısını almaq üçün göstərdiyi bürün cəhdlər nəticə verməmiÇdi.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra (1920, 29 noyabr) Ğəvan qəzasının inzibati-ərazi bölgüsündə erməni əhalinin mənafeyinə yönəlmıÇdəyiÇliklər həyata keçirilmıÇ Sovet Sosialist Respublikaları Ğitafında (SSRĞ) tətbiq edilən rayonlaşdırma prosesində Ğəvan qəzası ləğv olunmuÇdu. Eyni zamanda, azərbaycanlıların keçmiÇ Ğəvan qəzasına daxil olan rayonlardan deportasiyası intensiv surətdə və müntəzəm olaraq davam etdirilmıÇdi. 1948-53 illər deportasiyası, xüsusilə, 1980 illərin sonlarında Ermənistanın Azərbaycana qarĞı hərbi təcavüzü nəticəsində soydaÇlarımızın dədə-baba torpaqları olan Qərbi Azərbaycandan qovulması başa çatdırıldı. Ermənistan hökuməti azərbaycanlılara qarĞı soyqırımı və deportasiya siyasəti ilə yanaÇ, onlara məxsus olan tarixi yer adlarını da kütləvi surətdə dəyiÇdirmıÇ qədim tarixi abidələri vandalcasına məhv etmiÇdir. Ğk mənbələr, o cümlədən arxiv sənədləri bunu təsdiq edir.

Əd.: Кавказский календарь на 1917 г.; Адрес-календарь Азербайджанской республики на 1920 г.; Ермәнistan azər-baycanlılarının tarixi coğrafiyası, В., 1995; Историческая география Западного Азербайджана, В., 1998.

ĞƏVAN QUBERNĶYASI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi ərəfəsində Qərbi Azərbaycan torpaqlarında mövcud olan inzibati ərazi vahidi. Qədim Azərbaycan torpağı olan Ğəvan bölgəsində Səfəvilər dövründə (16 əsrin 1-ci yarısı) Çuxursəd, yaxud Ğəvan bəylərbəyliyi yaradılmıÇdı. Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı Ğəvan bölgəsi iki dəfə (16 əsrin sonları və 18 əsrin 20-ci illərində) Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatılmıÇdı. Osmanlılar onların hakimiyyəti altına keçən Ğəvan əyaləti barədə iki dəfə məlumat xarakterli dəftərlər tərtib etmiÇdilər. 1728 il Müfəssəl dəftərinə görə, Ğəvan əyalətində aÇğıdakı inzibati ərazi vahidləri vardı. Ğəvan Çəhəri, Qırxbulaq, Karpi, Maku, Xınzirək, Kami, Vedibasar, Dərə-çiçək, Abaran, Göycə, Məzrə, Sürməli, Ğdır, Aralıq, gərur, Sədərək, Zərzəmin nahiyələri, guragöl və Naxçıvan sancaqları. Sonralar Çuxursəd bəylərbəyliyi ərazisində Ğəvan və Naxçıvan xanlıqları meydana gəldi. Məlum olduğı kimi erməni H. gəhxatunyanın tərtib etdiyi siyahıda (1441-dən 1828 ilədək) Ğəvanda hökmranlıq etmiÇ 49 azərbaycanlı hakimin adı çəkililmıÇdir. Ğəvanın 1827 ilin oktyabrında çar Rusiyası tərəfindən iÇğalı və *Türkmənçay müqaviləsi* (1828) xanlığın rəsmən Rusiyaya ilhaqından sonra vəziyyət dəyiÇdi. Çar I Nikolayın [1825-55] fərmanına (1828, 21 mart) əsasən, Ğəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində "Erməni vilayəti" yaradıldı. Xanlıqlar əyalətlər adlandırıldı. Ğəvan əyalətində 15 mahal (Qırxbulaq, Zəngibasar, Kamibasar, Vedibasar, gərur, Sürməli, Parçenis-Dərəkənd, Saatlı, Talin, Seyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Kamibasar, Abaran, Dərəçiçək, Göycə) var idi. Çar hökuməti iÇğal prosesində və Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra, digər Azərbaycan torpaqları kimi, Ğəvan əyalətinə də ermənilərin kütləvi Çəkildə köçürülməsi planını həyata keçirdi. 1828-32 illərdə aparılmıÇkameral siyahıyaalmaya görə, köçkün ermənilər nəzərə alınmızsə, Ğəvan əyalətində 69948 nəfər yaÇayırdı. Onların 49875 nəfəri (71,3%) azərbaycanlı, 20073 nəfəri (28,7%) isə erməni idi. 1826-28 illər Rusiya-Ğəvan müharibəsi və Ğəvanın ruslar tərəfindən iÇğalından kameral siyahıyaalmanın keçirilməsindəkə olan dövrdə, azərbaycanlılara qarĞı həyata keçirilən soyqırımları və onların bu torpaqlardan kütləvi surətdə deportasiyası nəzərə almırsa, iÇğala qədərki dövrdə azərbaycanlıların sayı daha çox idi. Ermənilərin kütləvi Çəkildə Qərbi Azərbaycana köçürülməsi Ğəvan əyalətinin etnik tərkibini əsaslı Çəkildə dəyiÇdirdi. Bu prosesdə Ğəvan əyalətinə Ğəvandan 23568 nəfər, Türkiyədən 21639 nəfər (birlikdə 45207 nəfər) erməni köçürülmüÇdü. Bu, köçürülmə ərəfəsindəki bütün əhalinin 90,64%-nə bərabər idi. Ermənilərin köçürülməsindən sonra əyalətdə

*İrəvan qubernatorunun müavini İsmayıl bəy Qaziyev
arvadı Əfruz xanım*

əhalinin sayı 115155 nəfər olmuşdu. Bunun nəticəsində əhali arasında azərbaycanlıların sayı azalaraq 71,3%-dən 43,3%-ə düşmüş, ermənilərin sayı isə artaraq 28,7%-dən 56,7%-ə çatmışdı.

1840 il 10 aprel qanununa əsasən, "Erməni vilayəti" ləğv edilmiş onun tərkibinə daxil olan Gəvan və Naxçıvan əyalətləri qəzaya çevrilərək, Gürcü-Əmereti quberniyasına qatılmışdı. Çar I Nikolayın fərmanı ilə 1849 il iyunun 9-da keçmiş "Erməni vilayəti" və Aleksandropol (Gümrü) qəzası əsasında Gəvan quberniyası yaradıldı. Bəzi inzibati-ərazi dəyişikliklərindən sonra quberniya Gəvan, Aleksandropol, Eçmiədzin, Naxçıvan, Novobayazid, gəhur-Dərələyəz, və Sürməli qəzalarına bölündü. Gəvan quberniyasının ərazisi 23194,79 kv.verst (1 verst = 1,0668 km) idi. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, quberniyada 1120242 nəfər əhali yaşayırdı. Hər kv.verstə 48,3 nəfər düşürdü. Quberniya əhalisinin 589125 nəfəri (52,6%) kişi, 531117 nəfəri (47,4%) qadın, 1014868 nəfəri (90,6%) yerli sakinlər, 105374 nəfəri (9,4%) müvəqqəti sığınanlar idi. Çarizmin Gəvan quberniyası əhalisinin etnik tərkibini ermənilərin xeyrinə dəyişdirmək siyasəti Türkmənçay müqaviləsindən sonra ardıcıl surətdə həyata keçirilmişdi. Ermənilərin Gəvan quberniyasına köçürülməsi 1877-78 illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi dövründə, 19 əsrin 90 illərində və 20 əsrin əvvəllərində də ardıcıl olaraq davam etdirilmişdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Gəvan quberniyasında azərbaycanlı əhalinin xüsusi çəkisi həmişə yüksək olmuşdur. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, 100 ildən çox davam edən soyqırımlarına və deportasiyalara baxmayaraq, azərbaycanlıların sayı 373582 nəfər (33,35%) idi. Ermənilərin sayı isə qeyd olunan köçürmələr nəticəsində 669871 nəfər (59,8%) çatdırılmışdı. Gəvan quberniyası

sındakı 5 Cəhər (Aleksandropol, Naxçıvan, Novobayazid, Ordubad, Gəvan) birlikdə əhalisi 132559 nəfər (11,83%) idi. Əhalinin qalan hissəsi - 967683 nəfər (88,17%) isə qəzalarda, o cümlədən Gəvanda (154331 nəfər), Naxçıvanda (122208), Sürməlidə (104791), gəhur-Dərələyəzdə (90250) yaşayırdı. Azərbaycanlılar bütün Cəhər əhalisinin 18,9%-ni (25044 nəfər), qəzaların əhalisinin isə 35,3%-ni (348538 nəfər) təşkil edirdi.

Gəvan quberniyasının iqtisadiyyatında əsas yeri kənd təsərrüfatı tuturdu. Quberniya torpaqlarının 70,1%-i xəzinəyə, 25,6%-i mülkədarlara məxsus idi. Birinci dünya müharibəsi nəticəsində yaranmış çəraitə görə (iç heyvanlarının səfərbərliyə alınması, əhalinin arxa cəbhə işlərinə cəlb edilməsi və i.a.) əkin sahələri üçdə bir qədər azalmışdı.

Gəvan quberniyası *Qafqaz cəbhəsi* və *Qafqaz ordusunun* yaxın arxa cəbhəsi idi. Quberniyanın Gəvan, Aleksandropol, Naxçıvan və b. qəzalarında ehtiyat hissələr və könüllü dəstələri yerləşdirilmişdi.

Fevral inqilabı (1917) nəticəsində çarizmin devrilməsi xəbəri Gəvan quberniyasına martın əvvəllərində çatdı. Quberniyada *Müvəqqəti hökumətin* yerli hakimiyyət orqanlarının formalaşdırılmasına başlandı. Martın 14 (27)-də təşkil olunan Quberniya İcraiyyə Komitəsi özünü *Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin* (rusca OZAKOM - Osobiy Zakavkazskiy Komitet) yerli orqanı elan etdi. Qəzalarda da icraiyyə komitələri yaradıldı. Müvəqqəti hökumət tərəfindən Gəvan quberniyasına və qəzalara komissarlar təyin edildi.

Fevral inqilabından (1917) sonra Gəvan quberniyasında sovetlər də yaranmağa başladı. Martın 8 (21)-də Aleksandropolda əsgər, sonra isə fəhlə deputatları sovetləri meydana gəldi. Hər iki sovet tezliklə birləşdi. Gəvan Cəhərində də martın 12 (25)-də əsgər, apreldə isə fəhlə deputatları sovetləri yarandı. Mart ayı ərzində Gəvan quberniyasının Cəhərlərində sovetlər təşkil olundu. Həm Müvəqqəti hökumətin yerli orqanlarında, həm də sovetlərdə dağdaklar üstünlüyü ələ aldılar. 1917 il sentyabrın sonlarında dağdaklar Tiflisdə "Erməni milli müdafiəsi" çağırıldı. Müdafiədə erməni milli Qüvəsi (sədr A.Aqaronyan) təşkil edildi. Gəvan Cəhərində və quberniyanın qəzalarında da milli Qüvələrin təşkil olunmasına başlandı. Erməni milli Qüvəsi Gəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinə qarşı soyqırım siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi, Osmanlı imperiyasında ermənilərin pozuculuq fəaliyyətinin təşkili, Qafqaz cəbhəsində vuruşmaqdan ötrü erməni korpusunun komp-

İrəvanın zadəgan nümayəndələri: oturanlar (soldan sağa) Abdulla xan Makinski, Şükür xan Makinski, Abbas xan İrəvanlı, Pənah xan Makinski, Mirzə Cabbar Qaziyev və başqaları. 1860. İrəvan

lektlədirilməsi üçün tədbirlər görməyə başladı. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra yaradılan *Zaqafqaziya komissarlığı* [1917, 15 (28) noyabr] hakimiyyətini Gəvən quberniyasına da yaydı. Gəvən quberniyasında da *Müəssislər məclisinə* (Rusiya) seçkilərdə dağnaklar və saziçilər qalib gəldilər. 1918 ilin 10 (23) fevralında içəbağayan *Zaqafqaziya seymi* Cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrılmasını təsdiqlədi (1918, mart). *Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası* elan olunduqda (1918, 22 aprel) Gəvən quberniyası onun tərkibinə qatıldı.

Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) hökuməti Gəvən quberniyası və Osmanlı imperiyasında yağayan ermənilərdən özünün siyasi məqsədləri üçün istifadə etmək xəttini həyata keçirirdi. 1917 il dekabrın 17 (30)-da Millətlərin içəri üzrə xalq komissarlığında erməni içəri üzrə ayrıca komissarlıq yaradılmışdı. RSFSR Xalq Komissarları Soveti 1917 il dekabrın 27-də (1918, 11 yanvar) "*Türkiyə Ermənistanı haqqında dekret*" qəbul etdi. Rus hərbi hissələrinin Qafqaz cəbhəsindən geri çağırılması (1917, dekabr-1918, yanvar) dağnakların mövqeyini xeyli gücləndirdi. Gəvən quberniyasında azərbaycanlılara qarşı soyqırımı daha da genişləndirildi.

Zaqafqaziya seyminin dağılmasından sonra (1918, 26 may) dağnaklar 1918 il mayın 28-də Tiflisdə Erməni (Ararat) respublikasının yaranmasını elan etdilər. Azərbaycan Milli gurasının 1918 il 29 may tarixli iclasının qərarına əsasən, Gəvən Çəhəri siyasi mərkəz kimi ermənilərə verildi (bax *İrəvanın ermənilərə güzəşt edilməsi*). Ermənistan Respublikası ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanmış 1918 il 4 iyun tarixli Batum müqaviləsinə əsasən, Sürməli qəzası, Aleksandropol, gərrur, Eçmiədzin və Gəvən qəzalarının böyük bir hissəsi Osmanlı dövlətinə keçdi. Gəvən quberniyasının ərazisinin üçdə bir hissəsindən azı Ermənistanın əlində qaldı. Lakin Birinci dünya müharibəsində Osmanlı dövlətinin məğlubiyyəti [*Mudros barışığı* (1918)] onun bu torpaqlarda möhkəmlənməsinə imkan vermədi. Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti də Gəvən quberniyasının tərkibinə daxil olan ərazilərində hakimiyyətinin bərqərar edilməsində çətinliklərlə üzləndi. Bundan istifadə edən dağnak hökuməti Gəvən quberniyasında genişmiqyaslı soyqırımı həyata keçirdi. 1917 ilin fevralından 1918 ilin martına qədərki dövrdə Gəvən quberniyasında 200 azərbaycanlı kəndi dağıdılmış, 135 min nəfərdən çox əhali doğma torpaqlarından qovulmuş və ya məhv edilmişdi. *Erməni (Ararat) respublikası qurulduqdan sonra azərbaycanlılara qarşı soyqırımı dövlət siyasətinə çevrildi*. Amerika alimləri Castin və Karolin Makkertilərin məlumatına görə, qarğıdurmanın sonunda (1920 il nəzərdə tutulur) Gəvən quberniyasında 180000 müsəlman, yaxud quberniyanın müsəlman əhalisinin üçdə ikisindən çoxu ya öldürülmüş ya da qaçqın düşmüşdü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Gəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı qırğın və deportasiya siyasətinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görməyə çalışdı. Lakin erməni dağnak hökuməti bu sahədə fəaliyyətini davam etdirirdi. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımının həyata keçirilməsində Andronik, Dro, Njde və b. öz amansızlıqlarına görə xüsusilə fərqləndirilirdi. Lakin azərbaycanlılar doğma torpaqları uğrunda qeyri-bərabər mübarizəni davam etdirirdilər (bax *Şadlinski Abbasqulu bəy*). Bakıda təşkil edilmiş *İrəvan quberniyası müsəlmanlarının həmyerlilər cəmiyyəti* də quberniyada yaşıyan azərbaycanlılarla həmrəylik sahəsində fəal iştirakırdı. Ermənistan sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra (1920 il, 29 noyabr) Gəvan quberniyasının torpaqları onun tərkibinə daxil edildi. Gəvan quberniyası anlayış 1930 ildə ləğv olundu.

Əd.: Azərbaycanская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Azərbaycanская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 Б., 1998; Bayramov Q., Azərbaycanlıların soyqırımı erməni dağnak hökumətinin dövlət siyasəti olmuştur, Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası), 2002, № 1; Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, B., 1995; Əliyev F., Həsənov U., İrəvan xanlığı, B., 1997; Məmmədov Ç. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, B., 2002; Асадов С., Миф о «Великой Армении», Б., 1999; Кавказский календарь нта 1917 г., Тифлис, 1916.

ĞƏVAN QUBERNİYASI MÜSƏLMANLARININ HƏMYERLİLƏR CƏMİYYƏTİ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti ilə Gəvan quberniyasının soyqırımına məruz qalan türk-müsəlman əhalisi arasında əlaqələr yaratmaq və həmin quberniyadan olan azərbaycanlı qaçqınlara maddi yardım göstərmək məqsədilə Bakıda yaradılmış qurum. Gəvan quberniyası, həmçinin Naxçıvan bölgəsilə əlaqələrin yaradılması və inkişafında, buradakı yerli azərbaycanlı əhalinin problemlərinin həllində əslən keçmiş Gəvan quberniyasından olan ictimai xadimlərin, ziyalıların, onların yaratdıqları təşkilatların və cəmiyyətlərin mühüm rolu olmuşdur. 1919 il yanvarın 2-də Bakıda Gəvan quberniyası ictimai xadimlərinin müqavirəsi keçirildi. Araz-Türk Cümhuriyyətinin nümayəndəsi P. Bayrambəyov müqavirə iştirakçıları Gəvan quberniyası müsəlmanlarının fəaliyyətini və təşkilatını tanıtdı. O, Araz-Türk Cümhuriyyətinin yaranması tarixi bərdə də ətraflı məlumat verdi. Müqavirədə tarixi Azərbaycan ərazisi olan Gəvan quberniyasını tutmaq, bu mümkün olmadıqda isə Ararat Respublikasını müsəlmanlara qarşı törədilən vəhşiliklərin qarşısını almaq üçün tədbirlər görməyə məcbur etmək qərara alındı. Bölgəyə qarşı komissiya göndərmək xahişi ilə ingilis generalı Tomsona müraciət etmək, onunla görüşmək məqsədilə Teymur bəy Makinski, P. Bayrambəyov və başqalarından ibarət nümayəndə heyəti yaratmaq, yerli azərbaycanlı əhalinin ağır vəziyyətilə bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti və Hökumətinə memorandumlar vermək də nəzərdə tutuldu.

Qərara uyğun olaraq, 1919 il yanvarın 5-də Parlamentin binasında keçmiş Gəvan quberniyasında, o cümlədən Naxçıvan bölgəsində yaşıyan azərbaycanlıların nümayəndələrinin fəvqəladə iclası keçirildi, məhaldakı mövcud vəziyyət müzakirə olundu və quberniya müsəlmanlarının həmyerlilər cəmiyyəti yaradıldı. Yanvarın 6-da cəmiyyətin iclasında açağıdakı tərkibdə idarə heyəti seçildi: T. Makinski (sədr), H. Qasımov (sədr müavini), R. Əmayılov (katib), M. Sidqi (katib müavini) və A. Makinski (xəzinədar).

Ələ heyətinin ertəsi gün keçirilən iclasında yerlərdəki vəziyyətlə yaxından tanış olmaq və müəyyən tövsiyələr hazırlamaq məqsədilə Mirabbas Mirbağirovu keçmiş Gəvan quberniyasına göndərmək qərara alındı. Ələdə, həmçinin, türk-müsəlman əhalisinə dəyən zərəri müəyyənəldirmək məqsədilə Gəvan quberniyasına qarşı komissiya göndərilməsi üçün təcili tədbirlər görülməsi və həmyerlilər birliyi üzvlərindən də bir nəfərin həmin komissiyanın tərkibinə daxil edilməsinin Azərbaycan Hökumətindən xahiş olunması, M. Mirbağirovun xüsusi səlahiyyətlərlə Gəvan quberniyasına göndərilməsinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti baş nazirinin nəzərinə çatdırılması razılaşdırıldı. Ələdə Nazirlər gurasının sədri Fətəli xan Xoyskinin Araz-Türk Cümhuriyyətinin nümayəndəsi P. Bayrambəyovu qəbul etməsi və Gəvan quberniyasındakı hadisələr haqqında onun məlumatı da iclasda bəyənildi. Gəvan quberniyasından olan qaçqınlar üçün ayrılan bir milyon manatdan cari xərclər üçün müxtəlif məbləğlər ayrıldıqdan sonra qalan 900000 manat P. Bayrambəyov vasitəsilə Naxçıvana göndərildi.

1919 il yanvarın 24-də Bakıdan yola düşən M. Mirbağirov əvvəlcə Gəncəyə gəlmiş burada Hərbi Nazirlik tərəfindən ona qoşulan 12 nəfər zabitlə birlikdə Qaryagindən (Füzulidən) Gəna keçərək, Ordubada, nəhayət fevralın 19-da Naxçıvana çatmışdı.

Bu dövrdə Milli gürə, Əraiyə Komitəsi və Naxçıvandan təyin edilən komendant tərəfindən idarə olunan Ordubad əhalisinin hərəkətlə qarşıladığı nümayəndələr keçirdikləri müxtəlif görüşlərdə gəlmələrinin məqsədlərini açıqlamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranma tarixindən danışmış yerli çəraitə öyrənmişlər. Ordubadda məhəlin Azərbaycanla birləşmək arzusu və niyyətinə dair Milli güranın protokolu nümayəndələrə təqdim olunmuşdu. Bununla əlaqədar, M. Mirbağirov səfərin yekunlarına dair məruzəsində Ordubada bacarıqlı və nüfuzlu məmurlar təyin olunmasını Azərbaycan Hökumətinə təklif edirdi.

Fevralın 20-də Naxçıvanda da səmimiyyətlə qəbul edilən nümayəndələr ətraf ələmlə əlaqələri kəsilmiş naxçıvanlılara Azərbaycanın dövlət həyatı, Gəvan Quberniyası Müsəlmanların Həmyerlilər Cəmiyyətinin yaradılması haqqında məlumat verdilər. Fevralın 22-də M. Mirbağirovun yerli hökumətin sədri Cəfərqulu xan, komandan Kəlbəli xan və ingilis general-qubernatoru ilə görüşündə Naxçıvanın Azərbaycana məxsus olması və bölgənin idarəçiliyi, ingilislərin bu işdə iştirakı məsələləri müzakirə edildi.

İngilis generalının "Siz kimsiniz və nə üçün gəlmisiniz?" sualına cavabında görüşdə iştirak edən azərbaycanlı

zabit, yerli əhalinin arzusuna uyğun olaraq, hərbi iÇin tƏkili üçün Azərbaycan Hökuməti tərəfindən göndəridiklərini bildirdi. İngilis generalının "bu ərazi hələlik Azərbaycanın tərkib hissəsini tƏkil etmir, kimə məxsus olacağı məlum deyil, burada ingilis qubernatorluğu mövcuddur, sizin hökumətin buraya adamlar göndərmək hüququ yoxdur və mən sizə qonaq kimi baxıram" sözlərinin cavabında M.Mirbağirov kiçik xalqların Avropa millətləri, xüsusilə də ingilislər tərəfindən etiraf edilən öz müqəddəratını təyin etmə prinsipini, general Tomsonun və C.Miln in Azərbaycan dövlətçiliyinə müsbət münasibətini xatırlatmış bölgənin tamamilə müsəlmanlardan ibarət əhalisinin Azərbaycan Hökumətinə xüsusi rəğbət bəslədiyini, generalın da yerli camaatın rifahı naminə çalışacağına və türk-müsəlman əhalinin erməni hərbi dəstələri tərəfindən qırılmasına imkan verməyəcəyinə əmin olduğunu söyləmişdi.

Fevralın 23-də Naxçıvan məscidində hökumətin üzvləri və nümayəndələrin iÇirakı ilə xalqın yığınağı keçirildi. Xalq yekdilliklə Azərbaycanla birləşmək arzusunda olduğunu bildirdi, bütün əhalinin və hökumətin yalnız Azərbaycana tabe olmaq mövqeyi rəsmiləşdi və bölgənin aÇığıdakı Çərtlər əsasında idarə olunması təklifi irəli sürüldü: 1) anarxiyanın ləğv edilməsi; 2) hökumətin hazırkı tərkibi ilə bağlı narazılıqla məsələnin mürəkkəbləşdirilməməsi; 3) hökumətin tanınması və onunla birgə iÇəməyə başlanması; 4) rəsmi sənədlərin Azərbaycan Hökumətinə təqdim edilmək üçün hazırlanması.

Fevralın 25-də nümayəndələrin ingilis general-qubernatorunun və Naxçıvan hökuməti üzvlərinin iÇirakı ilə 2-ci görüşü oldu. Bu zaman müttəfiqlərin, o cümlədən də ingilis qoçunlarının Qafqaza gəliÇinin səbəbləri barədə Naxçıvan hökumətinin sualına general-qubernator "biz sizin daxili iÇərinizə qarışmaq niyyətində deyilik və buraya əmin-amanlığı bərpa etmək və qoruyub saxlamaq üçün gəlmişik", - cavabını verdi.

Elə həmin gün Naxçıvan hökumətinin iclasında Bakıdan və Gəncədən gələn nümayəndələr qeyd etdilər ki, mövcud yerli hökuməti Azərbaycanın təmsilçiləri kimi tanıyırlar və onunla birgə iÇəyəcəklər. Onların bu bəyanatına əsasən, Azərbaycan Hökumətindən buraya öz məmurlarını göndərmək xahiş olunmuşdu. M.Mirbağirov könüllü surətdə Azərbaycana birləşmək barədə rəsmi akt tərtib etməyi və bunun üçün də komissiya seçməyi məsləhət gördü. Siyasi, iqtisadi, hərbi, mülki və mədəni məsələlərə dair maddələr-dən ibarət akt hökumətin, Milli güranın və ətraf əhalinin nümayəndələri tərəfindən imzalanaraq, Azərbaycan Hökumətinə çatdırılmaq üçün xüsusi nümayəndə heyətinə (Naxçıvandan 2, gəzur, Zəngibasar və Vedibasarı hərəsindən 1 nəfər olmaqla) təqdim edildi.

M.Mirbağirovun Naxçıvanda olduğu müddətdə yerlərdə hərbi iÇin vəziyyəti də öyrənilmiş və onun yenidən tƏkili üçün bölgəyə silah gətirilməsi, Vedidə, gəzur, Naxçıvan və Ordubadda 20 piyada rotası, bir batareya üçün artilleriya komandası, 400 nəfərlik süvari hissəsi, pulemyot dəstəsi və təlim komandasının tƏkili qərara alındı. M.Mirbağirov bölgədəki və ətraf yerlərdəki hərbi-siyasi vəziyyətlə tanış olduğundan, türk-müsəlman əhalisinin, ictimai qüvvələrin mövqelərini və qarışılıqlı münasibətlərini dərindən araÇırdıqdan sonra Azərbaycan Hökumətinə aÇığıdakı təklifləri vermişdi:

- bu mahalı idarə etmək üçün Müttəfiqlərin, İran və Ermənistanın təsirinə qarşı mübarizə aparmağa qabil olan, özgə təsiri altına düşməyən və müəyyən məqsədyönlü siyasəti inadla və ardıcılıqla həyata keçirən, habelə iradəli, cəsur, qətiyyətli, rüsvətə meyl etməyən azərbaycanlı general-qubernator təyin olunmalıdır; - bölgəyə hərbi nazirliyin yuxarıda sadalanan keyfiyyətlərə malik olan nümayəndəsi də göndərilməlidir;

~ mülki və məhkəmə idarələrinin rəhbərliyinə baş məmurlar mütləq azərbaycanlılardan təyin edilməlidir;

~ hərbi işi təşkil etmək üçün göndərilən yerli zabitlər kifayət etmədiyindən bölgəyə əlavə zabitlər dəstəsi yollamaq lazımdır;

- Azərbaycanın uzaq ucqarları, məhsuldar torpağı, çoxlu məhsulu, duzu, digər faydalı mineralları olan və Müttəfiqlərin, fars-erməni diplomatiyasının məkrli siyasəti ilə üzlaşən Naxçıvan və Şərur Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən saxavətlə təchiz olunmalıdır.

Bölgədəki vəziyyətin ağırlığını, oradakı problemlərin təxirə salınmadan həllinin zəruriliyini, səfərin əhəmiyyətini və yekunlarını əsas tutaraq, M.Mirbağirov ümumdövlət məsələlərinə aid olan bir məruzə kimi onun Nazirlər gürasının müzakirəsinə təqdim olunmasını da məsləhət görmüşdü.

Gəvan Quberniyası Müsəlmanların Həmyerli Cəmiyyətinin fəaliyyəti, xüsusilə M.Mirbağirovun missiyası müəyyən nəticələr verdi. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1919 il 28 fevral tarixli qərarı ilə Naxçıvan general-qubernatorluğu (arxiv sənədlərində Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğu da adlandırılır) yaradıldı. M.Mirbağirovun məruzəsində qaldırılan məsələlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti və Parlamentinin iclaslarında müzakirə olunaraq, müvafiq qərarlar qəbul edildi və tədbirlər görüldü. Cəmiyyətin çoxxəli fəaliyyəti və missiyanın yekunları 1919 ilin may-iyul aylarında ingilislərin Naxçıvan mahalında yaratdıqları "erməni idarəçiliyi"nə son qoyulmasına ciddi təsir göstərdi.

Əd.: Musayev Ç. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996.

İRƏVANIN ERMƏNİLƏRƏ GÜZƏGİT EDİLMƏSİ

Gəvan Çəhrinin siyasi mərkəz kimi ermənilərə verilməsi haqqında Azərbaycan Milli gürasının qərarı (1918, 29 may). Zaqafqaziya seyminin dağılmasından sonra (1918, 26 may) erməni milli qurarı Tiflisdə Ermənistan (Ararat) Respublikasının yaradıldığını elan etdi. 1918 il mayın 29-da Tiflisdə Azərbaycan Milli gürasının iclası keçirildi. Çlasın 3 nömrəli protokoluna görə, Fotoli xan Xoyski qura üzvlərinin Azərbaycan və Erməni federasiyası ərazilərinin

Handwritten document in Armenian script, dated 29 May 1918. The text discusses the political situation in the Caucasus and the role of the National Congress of Azerbaijan. It mentions the need for a political center and the role of the National Congress in the formation of the Azerbaijan Republic. The document is signed by Fətəli xan Xoyski.

sərhədləri məsələsinə dair erməni milli Qurası ilə apardıqları danışıqların nəticələri barədə məruzə etmişdir. Xoyski məruzəsini Erməni federasiyasının yaradılması üçün onlara siyasi mərkəz lazım olduğunu, Aleksandropolun (Gümrü) Türkiyəyə keçməindən sonra belə mərkəzin yalnız Gəvan ola biləcəyi haqqında məlumat verdikdən sonra Gəvann ermənilərə güzəşt edilməsinin zəruri olduğunu bildirmişdir. Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov, Əkbər ağa geyxülislamov, Məhəmməd Məhərrəmov bu məsələ üzrə çıxış edərək, Gəvannın ermənilərə güzəştini tarixi zərurət, labüd bədbəxtlik adlandırdılar. Bu məsələ üzrə səsvermə nəticəsində 28 gura üzvündən 16-sı Gəvannın güzəşt edilməsinin lehinə, 1 nəfər əleyhinə səs vermiş 3 nəfər bitərəf qalmışdır (protokolda belə göstərilmişdir). Beləliklə, Azərbaycan Milli qurası Gəvannın Ermənistanına güzəşt edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin baş naziri Fətəli xan Xoyski mayın 29-da xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacınskiyə yazmışdır: **"Biz ermənilərlə bütün mübahisələrə son qoyduq, onlar ultimatumu qəbul edəcək və muharibəni qurtaracaqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik"**. Milli qurannın iyunun 1-də keçirilən iclasında həmin məsələyə yenidən baxılaraq, bu qərara protest elan edildi. Onu qurannın Gəvandan olan 3 üzvü imzalamışdır. Milli gura protesti müzakirə olunmadan iclas protokoluna əlavə etməyi qərara aldı. Gəvannın ermənilərə güzəşt olunması haqqında qərarın qəbul edilməsi, onun əsaslandırılması üçün gətirilən bütün dəlillərə baxmayaraq, siyasi cəhətdən tamamilə səhv addım idi. Erməni hökuməti Tiflisdən Gəvana köçdükdən sonra Gəvanda və Azərbaycanın digər tarixi torpaqlarında azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətdi. Gəvan azərbaycanlıları həm dağnak (1918-20), həm də Sovet (1920-91) hökumətinin məqsədyönlü qırğın və deportasiya siyasətinə məruz qaldı, Gəvanda azərbaycanlılara məxsus maddi mədəniyyət abidələri dağıdıldı, onların erməniləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirildi. 1980 illərin sonlarından başlayaraq azərbaycanlılar Gəvan Cəhərindən tamamilə çıxarıldı.

Əd.: Fətəli Xan Xoyski.
Həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar). B., 1998;
Азербайджанкой Ресбулики
Документы и материалы. 1918-1920
гг., Б., 1998; Köçərli T. Qarabağ, B.,

2002.

Ğ GƏNDƏROV Ağalar Məçədi Abbasqulu oğlu (sentyabr, 1899, gəmaxı - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. gəmaxı realnı məktəbini bitirmişdir (1918). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini kimya sahəsində davam etdirmək üçün Berlin Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən

Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə 1 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aÇkar olunmamıÇdır.

İSLAMÇILIQ - islam birliyinə, onun əxlaqi-etik prinsiplərinə əsaslanan ideya-siyasi cərəyan. Çk vaxtlar ittihad-islam (ərəb dilində "ittihad", yəni "birlik", "həmrəylik" və islam sözlərindən) adlanırdı. Antiislam mövqedə duran siyasi və ideoloji qüvvələr onun mütərəqqi məhiyyətini təhrif edərək, mürtəcə damğa vurmuş *panislamizm* ideya-siyasi cərəyanı kimi təqdim etmiÇlər. İslamın meydana gəlməsi bəÇər tarixində mütərəqqi hadisə oldu. Dünyanın bir sıra ölkələrində onun yayılması və hakim mövqeyə keçməsi ilə islam ölkələri və onları birləşdirən islam mədəniyyəti təÇəkkül tapdı. Səlib yürüÇəri Böyük Coğrafi kəÇilər və müstəmləkə iÇğallarının bəÇanması nəticəsində müsəlman ölkələrinin siyasi və sosial-iqtisadi inkiÇafının ləngiməsi, Qərb dövlətlərinin müstəmləkəsinə çevrilməsi üçün əlverişli Çərait yaratdı. Lakin tədricən müsəlman ölkələrində milli oyanıÇ bəÇandı. 19 əsrdən müstəmləkə rejimlərinə qarÇ milli azadlıq hərəkatı geniÇəndi. Çtihadi-islam ideyası bu mübarizənin ideoloji cəhətdən əsaslandırılmasında, böyük dövlətlərin, xüsusilə Rusiya imperiyasının dini-milli ayrılı-seçkilik siyasətinə qarÇ müsəlman xalqlarının həmrəyliyinə mühüm rol oynadı. Çtihadi-islam ideya-siyasi cərəyanının banisi böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Seyid Cəmaləddin Əfqani (1839-97) idi. Əfqaninin ideya-siyasi baxıÇan qısa müddətdə islam ölkələrində özünə xeyli tərəfdar tapmış geniÇkütlələrin siyasi fəaliyyət proqramına çevrilmiş müstəmləkəçilər dairəsində əks reaksiya yaratmışdı. Çtihadi-islam nəzəriyyəsi Rusiya müsəlmanları içərisində də geniÇyayılmışdı. 1897 ildə birinci ümumrusiya əhali siyahıyalınmasının yekunlarına görə, Rusiyada pravoslavlardan (87,1 milyon, yaxud 76%) sonra, ən çoxsaylı konfessiya müsəlmanlar (13,9 milyon, yaxud 11,9%) idi. Azərbaycanda Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Axund Yusif Talibzadə, Mirzə Əbdürrəhim Talibov və bəÇələri ittihad-islam ideyasının üstünlüklərini qeyd etmiÇdilər. Ə.Ağayevə görə "ittihad-islam" ideyası üçün islamda əlverişli zəmin olmasına baxmayaraq, o, Əfqaninin zühuru ilə dünya üzü görmüşdü. Ə.Ağayev və Ə.Hüseynzadə ümumislam reallığı ilə yanaÇ, bilavasitə Azərbaycan gərəçliyini özündə əks etdirən baxıÇarı ilə ittihad-islamı yeni orijinal müddəalərlə zənginləşdirmişlər. Azərbaycanda ittihad-islam ideyasına əsaslanan siyasi partiya və təÇkilatlar da təÇəkkül tapmışdı. Ona görə də Rusiyada islam birliyi ideyasına, onun hər cür təzahürünə qarÇ panislamizm damğası vurulur, əleyhinə əmansız mübarizə aparılırdı. Pravoslav əhaliyə daha geniÇ hüquqlar verilməklə bərabər, müsəlmanlar arasında xristianlığın zorla yayılması, müsəlmanların hüquqlarının tapdanması kimi vasitələrdən də istifadə edilirdi. Təsədüfi deyildir ki, Rusiyanın daxili iÇər naziri P.Stolpin 1911 il yanvarın 15-də Nazirlər çurasına "Müsəlman əhalisi arasında panislamizm və panturanizm təsirinə əks təsir tədbirləri haqqında" məruzə təqdim etmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra (1918, 28 may) ölkədə islamı qarÇ ayrılı-seçkilikə son qoyuldu, islamçılıq dövlət bayrağında (yaÇıl rəng) və ideologiyasında rəsmən təsbit olundu. Bununla yanaÇ, Azərbaycan Milli çurasının 1918 il mayın 28-də qəbul etdiyi *İstiqlal bəyannaməsində* Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin "millət, məzhəb... fərqi gözləmədən qələmrovunda yaÇayan bütün vətəndaÇlarına hüquqi-siyasiyyətə və vətəniyyətə təmin elədiyi", Cümhuriyyət "ərazisi daxilində yaÇayan bircümlə millətlərə sərbəstənə inkiÇəfləri üçün geniÇmeydan buraxdığı" göstərilirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətində bilavasitə dövlət maraqları üstünlük təÇkil edir, həm islam, həm də xristian dövlətlərlə sülh, dostluq və əməkdaÇıq münasibətləri qurulmasına önəm verilirdi. BolÇevik Rusiyasının hərbi müdaxiləsi nəticəsində Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsindən sonra qurulan sovet hökuməti (1920, 28 aprel) ateizmi öz rəsmi ideologiyasının tərkib hissəsi eları etdi. İslamçılığın hər hansı bir Çəkildə təzahürünə qarÇ mübarizə aparmaq üçün panislamizm uydurması yenidən bərpə olundu. 1920-30 illərin repressiyaları zamanı pantürkizmlə yanaÇ, panislamizm də Azərbaycanın mütərəqqi ziyalılarını məhv etmək üçün əsas "ittiham"lardan birinə çevrilmişdi. Bir çox ölkələrdə müsəlman xalqlarının dirçəliÇi və birliyinə qarÇ mürtəcə "panislamizm" baxıÇının müxtəlif formalarından indi də istifadə olunur.

Əd.: Bünyadov Z., Qırmızı terror, B., 1993; GöyüÇev A., Azərbaycanda ittihadçılıq, B., 1997; Qasimov M., Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti, B., 2000; Mustafayev Q., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi, R., 1973; Аршаруни А., Габидуллин Ч., Очерки панисламизма и пантюркизма в России, М., 1931, Стенографический отчет заседания отделения Советского и Зарубежного Востока совместно с обществом историков-марксистов по вопросу обсуждения доклада научного сотрудника Аз ГНИИ Хулуфлу «Панисламизм как идеология». ГААР., ф. 387, оп. 1, д. 269.

"İMAILİYƏ" - Azərbaycanın möhtəÇəm memarlıq abidələrindən biri. Bakı Çəhərinin Çtiqlaliyyət küçəsində, indiki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin yerləşdiyi binanın ilkin adı. Neft sənayeçisi Musa Nağıyev binanı müsəlman Xeyriyyət Cəmiyyəti üçün tikdirmiş həyatdan vaxtsız getmiş oğlu Ağə Çmayılın xatirəsinə onu "Çmailiyə" adlandırmışdı. Binaının özülü mülkü mühəndis, milliyətçə polyak olan ÇK.PloÇkonun layihəsi əsasında 1908 il dekabrın 21-də qoyulmuş tikintisi isə 1913 ilin əvvəlində bəÇə çatdırılmışdır. Venesiya qotikasını üslubunda ucaldılmış yerli inÇaat materiallarından istifadə olunmaqla, milli ornament və xəttatlıq nümunələri ilə bəzədilmiş bina Bakı Çəhərinin memarlıq görüntüsünü yaradan on möhtəÇəm tikililərdən biridir. "Çmailiyə" memarlıq incisi olmaqla bərabər, Azərbaycanın istiqlal tarixinə müstəqillik uğrunda mübarizənin əsas qəragahlarından biri, milli məfkurənin formalaÇdığı mərkəz kimi daxil olmuşdur. 1918 ilin martında erməni-daÇnak quldurlarının törətdiyi soyqırımı nəticəsində təkcə azərbaycanlıların özləri qətlə yetirilmir, daha planlı və məqsədyönlü Çkildə

İsmailiyyə binasının ermənilər tərəfindən yandırılması, 1918, mart

xalqın mədəniyyət abidələri də məhv edilirdi. Ennəni dağnaklarının Bakıdakı "mədəniyyət genosidi" mətbuatda ayrıca mövzuya çevrilmişdi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Mirzə Bala Məmmədzadə, Seyid Hüseyn həyəcanlı yazılarla çıxış edirdilər. gəhər memarlığın ən böyük qəsdin ünvanı kimi "İsmailiyyə" seçilmişdi. 1918 ilin qanlı mart günlərində erməni-dağnak quldurları bolşevik vandalları ilə birlikdə "İsmailiyyə"ni talan edib tamamilə yandırmışdılar. "Azərbaycan", "Ətiqlal", "Bəsirət" və başqa milli mətbuat orqanlarında dərc edilən yazılarda "İsmailiyyə" binasının başına gətirilən dəhşətlərdən, onun gələcək taleyindən ürək ağrısı ilə söhbət açılırdı. Seyid Hüseyn və Əlabbas Müzəhib bu yöndə daha çox iştirak edirdilər. "İsmailiyyə yanğını" bədii-ictimai lirkədə də bir yanğına çevrilmişdi. "Yağlı qələm" ədəbi birliyi həmin mövzuda ən yaxşı bədii əsər üçün müsabiqə də elan etmişdi. Bu müsabiqədə birinci yeri Seyid Hüseynin 1919 ildə yazdığı **"Həzrin bir xatirə. "İsmailiyyə"** adlı hekayəsi tutmuşdu. Ədib "İsmailiyyə"ni xalqın arzu və əməldən tikdiyi azadlıq və istiqlal məbədgahı kimi, **"milli ənənələrimizin doğulduğu yer", "Azərbaycan hürriyyəti və istiqlaliyyəti məfkurəsini bətnində bəsləyən və ərsəyə yetirən ana"** kimi təənnüm edirdi. Müəllif "bu abidə bir çox qadın və qəmli günlərin şahididir" deməklə "Nicat" və "Səfa" maarif cəmiyyətlərinin, "Səadət" ruhani cəmiyyətinin, cahan savağı illərində "Qardaşlıq köməyi" idarəsinin burada yerləşdiyini yada salırdı. Seyid Hüseyn bu binanı ən çox ona görə müqəddəs sayırdı ki, Qafqaz müsəlmanlarının birinci qurultayı burada keçirilmiş "muxtariyyət və ədəmi-mərkəziyyət" fikri burada yaranmışdı. Yazıçı bu mövzunu yenidən işləyərək "İsmailiyyə" adı ilə "Ətiqlal" qəzetində (1920, 4 fevral) dərc etdirmişdi. Seyid Hüseyn burada keçirilən **"gurultulu iclasın, məslək mübarizələrini"** yada salaraq, fəryadla bildirirdi ki, **"yandırılan nə "Müsavat" bürosu, nə də "Hümmət", müsəlmançılıq və sairə firqə və təşkilatlardır. Xaincəsinə yandırılan İsmailiyyə binasıdır, millətimizin müqəddəs azadlıq və istiqlal məbədgahıdır"**. Lakin hekayə nikbin və rəmzi bir ovqatla tamamlanır, müəllif məbədgahın həqiqətən yanması xəbərinə **"Yalandır, inanma!"** deyirdi. **"Bilirmisiniz İsmailiyyənin yandırılma bilmədiyini aləmə isbat edən bir həqiqət hankısıdır? Azərbaycan parlament üzərindəki üçrəngli və səkkiz guşə yıldızlı təmuc üçün Azərbaycan bayrağı!"**.

Əd.: Фатуллаев Ш. С., Градостроительство Баку XIX – начала XX вв Б., 1978.

ƏMAYİLƏV Rəşid bəy Əsəd oğlu (1.877, Gəvən - 1941, Bakı) - publisist, tarixçi və pedaqoq. Gəvən müəllimlər seminariyasını bitirmiş "gərqi-Rus" qəzetində fəaliyyətə

bağamıdır. Bununla yanaşı, Qafqazda və Rusiyanın mərkəzində çap olunan rusdilli mətbuatda ("Sankt-Peterburqskiye vedomosti" və s.) məqalələr dərc etdirmişdir. Dövrün görkəmli şəxsiyyətləri Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd ağağahtaxlı, Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu), Əlimərdan bəy Topçubaşov və b. ilə sıx əlaqələri olmuş onlarla birlikdə fəaliyyət göstərmişdir. "gərqi-Rus" qəzetinin nəşri dayandırıldıqdan sonra "Novoye obozreniye" qəzetinin müsəlman həyatı və Yaxın gərqi Qəbələrində rəhbərlik etmişdir. "Müxtəsər Qafqaz tarixi və Zaqafqaziyada zühur edən məşhur türk ədib və şairlərinin müxtəsər tərcümeyihalları" kitabını (Tiflis, 1905) yazmış Z. Antonovun "Koroğlu" pyesini gürcü dilindən çevirmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Nazirlər qurasında məsul vəzifədə çalışmışdır. Cümhuriyyətin süqutundan sonra Bakıdakı 18 nömrəli məktəbdə tarix müəllimi işləmişdir. 1923 ildə "Azərbaycan tarixi" adlı kitabı çap olunmuşdur. Əsərdə "Mavərayi-Qafqazın elani-istiqlalı" hissəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsindəki vəziyyətə, "Azərbaycan Cümhuriyyəti" bölməsi isə bilavasitə onun qurulmasına və fəaliyyətinə həsr edilmişdir. Əsəri: Azərbaycan tarixi, B., 1993.

ŞMAYİLƏV Tağı Mahmud oğlu (1885, indiki gərur rayonunun Çomaxur k. - 1958, orada) - Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mübariz.

Şk gəncliyindən cəsarətli gərqişinə görə şimali Qafqaza sürgün olunmuşdu. 1902 ildə Naxçıvan-Gəvan dəmir yolunun inşasında iştirak etmişdir. Rusiyanın hərbi qüvvə və texnikasını daşımaq üçün çəkiləcəkğahtaxı-Maku-Bayazid dəmir yolunun tikintisində iştirakən əsgərlər arasında təbliğat işi apararaq, "ğahtaxı fəhlə, kəndli və əsgər -soveti"nin yaradıcılarından (1917), 1918-19 illərdə gərur mahalına basqın edən daşnaklara qarşı döyüşü dəstələrinin təşkilatçılarından olmuşdur. gərur mahalının kəndlərini erməni quldurlarından təmizləyən türk hərbi hissələrinin tərkibində həmkəndlilərindən ibarət könüllü döyüşü dəstələrində vuruşmuşdur. Şmayiləv Xok kəndi (Naxçıvan) altında daşnak ordusuna son zərbənin endirilməsində göstərdiyi igidliyə görə "Türk çarı" adlanan silah və qəbzəyi qiymətli daşlarla bəzədilmiş gümüş xəncərlə təltif edilmişdir. Onun komandiri olduğu partizan dəstəsi 1920 il iyulun 28-də Dərələyəz dərəsindən gərur mahalına hücum edən daşnak quldur dəstəsinə qarşı döyüşdə xüsusilə fərqlənmişdir. 1920-22 illərdə Abbasqulu bəy gədlinskiyin "Qırmızı tabor"unun komandirlərindən idi. Sovet dövründə gərurda bank və kooperasiya strukturlarının təşkilatçılarından olmuşdur.

ŞMAYİLZADƏ Ərahim (?-?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin deputatı. Azərbaycan Milli qurasının "Azərbaycan Məclisi Məbusanının təsis haqqında qanun" una (1918, 19 noyabr) əsasən seçilmişdir. Sosialistlər fraksiyasına daxil idi.

ŞRAFİLƏYLƏ Ağababa Nəcməddin oğlu (1884, gəmaxı - 1968, Bakı) - maarifçi ziyalı, yazıçı. gəmaxıda mollaxanada və dördsinipli Şəhər məktəbində (1891-1902) oxumuşdur. Petrovsk-Portda (Mahaçqala) Nikolay Şəhər məktəbinin nəzdində birillik pedaqoji kurs bitirmiş (1903), ibtidai məktəb müəllimi vəsiqəsi almışdır. Bakı quberniyasının Quba və Göyçay qəzalarında (1903-07), Kürdəmir kənd və vağzaltrafi məhəllələr məktəbində müdir (1904-07) işləmişdir. 1907 ildən isə müsəbiqə yolu ilə təyinat aldığı Bakıda müəllimlik etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xalq maarifi sahəsində fəaliyyətini davam etdirmiş 1919 ilin mayında "Bakı və ətraf rayonların rürk müəllimlər ittifaqı"nm sədri seçilmişdir. 1919 ildə üç hissədən ibarət "Təzə elmi-hesab" adlı dərsliyi çap olunmuşdur. Şrafiləylə bədii-publisistik yaradıcılıqla da məşğul olmuş "Tərəqqi", "Sədayi-həqq" qəzetlərində sosial problemlərə və təlim-tərbiyə məsələlərinə dair məqalələr, "Məktəb" jurnalında müəllifi olduğu və tərcümələrdən ibarət uçaq-hekayələri dərc etdirmişdir. "Səbzəlinin toyu" adlı komediyası var. "Ağıllı qız" (1913), "Piçik balası" (1913) kitabları nəşr olunmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində Nəriman Nərimanov adına texnikumda müəllimlik etmiş "Qırmızı günəş" (1921) adlı uçaq jurnalının redaktoru işləmiş "Molla Nəsrəddin" jurnalında müxtəlif imzalarla 30-a yaxın felyeton dərc etdirmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə Şrafiləylənin bədii-publisistik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir.

Əd.: Məmmədov Ə., Azərbaycan uçaq ədəbiyyatı, B., 1977; Məmmədov X., Xalq müəllimi. "Molla Nəsrəddin" yazır, "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1984; Namazov Q., Azərbaycan uçaq ədəbiyyatı, B., 1984.

ŞRAFİLƏYOV (Qədirli) Möhsün Nəcməddin oğlu (12.8.1893, gəmaxı - 1941) - ictimai-siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycanda səhiyyə işinin təşkilatçılarından biri, professor (1934). Kiyev Universitetində təhsil aldığı dövrdə (1911-17) tələbələrin inqilabi nümayişlərində iştirak etmiş 1911 ildə Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə (bolşeviklər) Partiyası [RSDF(b)P] sıralarına daxil olmuşdur. Fevral inqilabından (1917) sonra Bakıya qayıtmış "Hümmət" (bolşevik) təşkilatının katibi və büro üzvü. RSDF (b) P Bakı Komitəsinin və Bakı Sovetinin üzvü seçilmişdir. 1918 ilin martında Lənkəran, Cavad, gəmaxı qəzalarının fəvqəladə komissarı təyin olunmuşdur. 1918 ilin iyulunda V Ümumrusiya Sovetlər qurultayına nümayəndə göndərilmişdir. 1918 ilin avqustunda Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) Xalq Milli Şəhər Komissarlığında işləmişdir. Az sonra Həştərxana göndərilmiş Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası [RK(b)P] Həştərxan Quberniya Komitəsinin, Quberniya Şəhiyyə Komitəsinin üzvü seçilmiş sədr müavini, səhiyyə Şəbəsinin müdiri vəzifələrində işləmişdir. 1919 ilin mayında RSFSR Xalq Xarici Şəhər Komissarlığının Yaxın gərqi Şəbəsində çalışmışdır. 1920

İldən Azərbaycan İqilab Komitəsi və Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinin tərkibinə daxil idi. Azərbaycan SSR Xalq Hərbi-Dəniz Qəri Komissarlığı Siyasi Qarəsinin rəisi iQəmiQdir. Nəriman Nərimanovun yaxın silahdaQ olmuQ partiyadaxili ixtilaflarda onun mövqeyini dəstəkləmiQdir. 1921-22 illərdə Azərbaycan SSR Xalq Qtimai Təminat Komissarı, 1922-34 illərdə Xalq Səhiyyə Komissarı iQəmiQ 1934-37 illərdə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti yanında malyariya və s. tropik xəstəliklərə qarQ mübarizə komitəsinin sədri vəzifəsində çalıQmıQdır.

Azərbaycanda malyariya, traxoma və s. xəstəliklərin ləğv edilməsində Qrafilbəyevün böyük xidməti olmuQdur. Repressiyaya məruz qalmıQ ö lümündən sonra bəraət verilmiQdir.

Əsəri: Проблемы борьбы с малярией в Азербайджанской ССР, Б., 1937.

Əd.: Кадырлы А., М. Н. Кадырлы (Исрəфилбеков), Б., 1970.

QRAFİLOV Qrafil (? -?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabiti. 1918 ildən Cümhuriyyət ordusu sıralarında xidmət etmiQdir. Azərbaycan Hökumətinin 11 yanvar 1919 il tarixli qəran ilə ona podpolkovnik hərbi rütbəsi verilmiQdir. Hərbi nazirin 14 yanvar 1919 il tarixli əmri ilə 1-ci CavanQır piyada alayının komandiri, 19 fevral 1919 il tarixli əmri ilə isə hərbi nazirin yanında tapQırq zabiti vəzifəsinə təyin edilmiQdi. 1919 il iyunun 25-də imzalanmıQ baQıa bir əmrlə Qsəfil Qrafiləv yenidən formalaQırılmağa baQayan 5-ci Bakı piyada alayına komandir təyin olunmuQdu. Lənkəran əməliyyatında və Qarabağda erməni qiyamının yatırılmasında alayı ilə birlikdə fəal iQirak etmiQdi. Cümhuriyyətin süqutundan sonra Türkiyəyə mühacirət etmiQdir.

QSTANBUL KONFRANSI (1918) - Mərkəzi Avropa Qtıfaqı ölkələri (Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Türkiyə və Bolqarıstan) ilə Qafqaz (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağlılar Qtıfaqı) dövlətləri arasında Qtanbulda ke-çirilməsi nəzərdə tutulan beynəlxalq konfrans. Batum müqaviləsi imzalandıqdan (1918, 4 iyun) iki gün sonra Gürcüstan hökuməti Almaniyanın Xarici Qlər Nazirliyinə verdiyi notada Brest-Litovsk sülhü əsasında Dördlər Qtıfaqı ilə Gürcüstan arasında əlaqələr yaratmaq məqsədilə konfrans keçirməyi təklif etdi. 1918 il iyunun 9-da Almaniya cavab notasında konfrans çağırılmasına tərəfdar olduğunu bildirdi, lakin onun təkcə Gürcüstanla deyil, Qafqazdakı yeni respublikalarla birlikdə Qtanbulda keçirilməsini təklif etdi. Almaniya öz müttəfiqlərini və Qafqaz respublikalarını Türkiyə vasitəsilə konfransa dəvət etdi. Qulun 17-də Fətəli xan Xoyskinin Gəncədə təQkil etdiyi 2-ci hökumət kabinetinin iyunun 18-də qəbul etdiyi ilk qərarlarından biri Mərkəzi Avropa Qtıfaqı ölkələrinin Qtanbul konfransına göndəriləcək Azərbaycan hökumət nümayəndə heyətini müəyyənləQdirmək oldu. Nümayəndə heyətinə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (sədr), Xəlil bəy Xasmmədov və Aslan bəy Səfikürdski daxil edildi.

Azərbaycan nümayəndələri iyunun 24-də Qtanbula gəldi. Qulun əvvəllərində konfransa gəlmiQnümayəndələr bir sıra ikitərəfli gizli görüşlər keçirmıQvə danıQqlar aparmıQdılar. Qitərəfli danıQqların gediQində Qafqaz respublikaların öz nüfuz dairələrinə daxil etmək uğrunda Almaniya ilə Türkiyə arasında gərgin mübarizə gedirdi. Bu mübarizədə gürcülər almanların, azərbaycanlılar isə türklərin tərəfdan olduqlarını nümayiQ etdirirdilər. Ermənilər tərəddüd keçirirdilər. DanıQqların gediQində Almaniya nümayəndələri belə bir qənaətə gəldilər ki, Bakı probleminin həllinin açarı Cənubi Qafqaz respublikalarında deyil, məhz Moskvadadır. Ona görə də Almaniya Sovet Rusiyası nümayəndələrinin Qtanbul konfransına dəvət olunmasını təklif etdi. Türkiyə bu təklifi qəti surətdə rədd etdi. Bundan sonra almanlar Bakı və Azərbaycan barəsində Sovet Rusiyası ilə gizli danıQqlara girdilər. Berlində üç aya qədər davam edən Almaniya-Rusiya danıQqları, nəhayət, Brest müqaviləsinə əlavə olaraq, Türkiyədən gizli Almaniya ilə Sovet Rusiyası arasında 27 avqust saziQinin imzalanması ilə nəticələndi. 8 fəsil və 17 maddədən ibarət olan saziQin 6-cı fəslə bilavasitə Qafqaza, 14-cü maddəsi isə Azərbaycana aid idi. Burada göstərilirdi ki, Almaniya Qafqazda Gürcüstan hüdudlarından kənarında gedən hərbi əməliyyatlarda hər hansı üçüncü dövlətə heç bir əməli yardım etməyəcək. Rusiya Bakı vilayətində neft hasilatını bütün imkanları daxilində artıracağını, çıxarılan neftin dördüdə bir hissəsini isə hər ay Almaniya verəcəyini vəd edirdi (bax *Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə əlavə məxfi saziş*). SaziQin Qafqaza aid hissəsi, ilk növbədə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünə qarQ yönəlmiQdi. Bu məsələ ilə əlaqədar M.Ə.Rəsulzadə Qtanbuldan Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinə yazırdı: **"Siz Bakını tutmalısınız ki, hamı baş vermiş fakt qarşısında qalsın"**.

1918 il sentyabrın 15-də Qafqaz Qlam Ordusu və Azərbaycan hərbi qüvvələri Bakını azad etdi. Bu, Tələt paQanın Berlində almanlarla apardığı danıQqlara, həqiqətən, ciddi təsir göstərdi. Sentyabrın 23-də imzalanmıQA lmaniya-Osmanlı protokolu ilə Almaniya Rusiya ilə bağladığı 27 avqust saziQindən rəsmən imtina etdiyini bildirdi və Azərbaycanı diplomatik cəhətdən tanıyacağını və ilk addım kimi, Bakıda tezliklə konsulluq açacağını vəd etdi. 1918 ilin payızında Almaniya-Türkiyə blokunun dünya müharibəsində məğlubiyyəti nəticəsində oktyabrın 30-da Türkiyə Qgiltərə ilə ağır Qrtlərlə *Mudros barışıQını (1918)* imzalamağa məcbur oldu. Mudros barışıQının 11-ci maddəsinə görə, Türkiyə orduları Cənubi Azərbaycanı və Cənubi Qafqazı tərk etməli idi.

1918 il oktyabrın axırlarında Qtanbul konfransında iQirak etmək üçün Türkiyəyə getmiQ Azərbaycan nümayəndə heyəti Mərkəzi Avropa ölkələrinin Cümhuriyyətin istiqlalıyyətini tanıyacaqlarına ümidlərini itirdi və yaranmıQböhranlı vəziyyətdə konfransın artıq baQıtutmayacağına əmin olaraq Bakıya qayıtdı.

Əd.: Həsənov С, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), В., 1993; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты, В., 1998; Внешняя политика.ю Б., 1998; Топчибашев А.А., Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1920), В., 1994.

ĞSTANBUL KONFRANSINA NUMAYƏNDƏLƏR GÖNDƏRƏLMƏSİ HAQQINDA QƏRAR - 1918 il iyunun 18-də Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş qərar. Həmin qərara əsasən, Mərkəzi Avropa ittifaqı ölkələrinin və Qafqaz dövlətlərinin Ğstanbulda keçiriləcək beynəlxalq konfransına Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (sədr), ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmmədov və Aslan bəy Səfikürdskidən ibarət nümayəndə heyətinin tərkibi təsdiq olunmuşdu. Hökumətin qərarından dərhal sonra nümayəndə heyəti təcili yola salınmışdı.

ĞSTANBULA DİPLOMATİK HEYƏTİN GÖNDƏRƏLMƏSİ VƏ AZƏRBAYCANIN ĞRANDA DİPLOMATİK NÜMAYƏNDƏLİYİNİN TƏSİS OLUNMASI HAQQINDA QƏRAR - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1919 il avqustun 1-də qəbul etdiyi qərar. Qərarın birinci bəndi Yusif Vəzirovun (Çəmənzəminli) başçılığı ilə Ğstanbula diplomatik heyət göndərilməsi barədə idi. İkinci bəndə əsasən, A.Ziyadxanov başda olmaqla, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ğranda diplomatik nümayəndəliyi təsis olunurdu.

ĞSTEHKAM ĞARƏSİ - Azərbaycan milli ordusu istehkam bölmələrinin formalaşmasına, təlim-təربiyəsinə, istehkam və digər hərbi xarakterli tikinti işlərinin aparılmasına rəhbərlik edən orqan. 1918 il noyabrın 15-də Ümumi qərargahın Ğöbəsi kimi yaradılmışdı. Qoğun hissələrinin təşkilinin sürətləndirilməsi ilə əlaqədar 1919 ilin əvvəlində Ğstehkam Ğöbəsinin strukturu və səlahiyyəti genişləndirildi. Onun bazasında Ğstehkam idarəsi yaradıldı və bu struktur Ümumi qərargahın tərkibindən çıxarılaraq, hərbi nazirə təbə etdirildi.

Ğstehkam idarəsi iki Ğbədən ibarət idi: istehkam və mənzil Ğöbələri. Ğstehkam Ğöbəsi idarənin Ğəxsi heyətinin, ordunun bütün istehkam bölmələrinin və hərbi hissələrin istehkam ləvazimatı ilə təmin edilməsi, qala və mövqə tikililərinin layihələndirilməsi və icrası, yolların, körpülərin, maneələrin və digər istehkam qurğularının layihələndirilməsi və qurulması, mənzil Ğöbəsi isə yeni qıçaların və bütünlükdə, hərbi nazirliyin binalarının tikintisi, yenidən qurulması və təmiri, mövcud suların bərpası və yenilərinin çəkilməsi, hərbi nazirliyin idarələri, müəssisələri və hissələri üçün binaların kirayə edilməsi ilə məşğul olmalı idi. Ümumi qərar-gahın tərkibindən çıxarıldıqdan sonra Topçu və Ğstehkam idarələrinin, həmçinin topçu və istehkam anbarlarının fəaliyyətinə nəzarət hərbi nazirin müavini Ə.ğılınskiyə həvalə olunmuşdu. 1919 il avqustun 16-də polkovnik Savlin xidmətdən tərxis olunduğu üçün Ğstehkam idarəsinin rəisi vəzifəsini müvəqqəti olaraq mühəndis Zübeyir bəy Teymurxanov icra etdi. Həmin il avqustun 31-də bu vəzifəyə general-leytenant Tarxanov təyin olundu.

1920 ilin martında təchizat və təminat orqanlarında islahatların aparılması ilə əlaqədar Ğstehkam idarəsi Azərbaycan ordusu təchizat rəisi idarəsinin tərkibinə daxil edildi.

Əd.: Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

ĞSTEHKAMÇILAR MƏKTƏBİ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli ordusu üçün hərbi kadrlar hazırlayan təhsil müəssisəsi. Hərbi nazirin 1919 il 28 yanvar tarixli əmrinə əsasən, Ğəncədə yaradılmışdı. Statusuna görə kiçik komandirlər və mütəxəssislər hazırlayırdı. Təminat və təchizatın, müəllim-zabit kadrların və dərslər vəsaitlərinin çatdırılması tədrisin təşkilində əlavə çətinliklər yaradırdı. 1919 ilin iyulunda Ğstehkamçılar məktəbi Praporçılar məktəbi ilə birlikdə Hacıkəndə köçürüldü. Az sonra hər iki məktəbin Bakıya köçürülməsi qərara alındı. 1919 il avqustun axırlarında məktəb əvvəlcə Ğəncəyə, sonra isə (sentyabrın 5-də) Bakıya köçürüldü. Məktəbin rəisi polkovnik B.K.Bekov idi. Ğstehkamçılar məktəbi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra, 1920 il iyulun 14-də ləğv olunmuşdu.

Əd.: Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

"ĞTİQLAL" - həftəlik qəzet "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət firqəsi "Müsavət"ın orqanı. Bakıda nəşr olunmuşdu. İlk nömrəsi 1919 il fevralın 4-də, son nömrəsi 1920 il aprelin 23-də çıxmışdı. 42 nömrəsi buraxılmışdı. Qəzetin məsləki, məqsəd və

vəzifəsi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin birinci nömrədə çap olunmuş "Ğtiqlal" adlı baş məqaləsində qərhləndirilmişdi. Məqalədə deyilirdi: "Ğnsanların istiqlalına hüriyyəti-Ğəxsiyyə, millətlərin hüriyyəti-Ğəxsiyyəsinə istiqlal deyilir. Hüriyyəti-Ğəxsiyyə nə qədər müqəddəs isə, Ğəxslərin məcmusu olan millətlərin istiqlalı da o nisbətə müqəddəsdir. Azərbaycan istiqlalı! Ğtə, bir Ğnar ki, firqəmiz onun ilk ələmdən olmaq qərifilə iftixar eylər. Ğtə, bu, qanlarla söndürülməyən və bu gün hər kəsi kəndisini tanımayan vadar edən, yolunda dönməz bir əzmlə cihad etdiyimiz Azərbaycan istiqlalını müdafiə üçün "Ğtiqlal"ı nəşrə başlayır".

"Millət yoludur, haqq yoludur
tutduğumuz yol,

Ey haqq, yaşa, ey sevgili millət, yaşa,
var ol!"

(Tofiq Fikrət)

behti qəzetin başçılığında epıqraf kimi verılmışdi. "Heyəti-təhririyyə" (redaksiya heyəti) tərəfindən idarə edilən qəzet "Turan" mətbəəsində çap olunurdu. Əsas müəllifləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Seyid Hüseyn, Mirzə Bala

Ğstehkamçılar məktəbinin məzunları

Məmmədzadə, Ə.Həmdizadə, Əhməd Həmdü Qaraağac zadə, Ümmügülüm, Əhməd Cavad, Əli Yusif, Cəfər Cabbarlı, Əbdülvahab Məmməd zadə, Məmmədəli Rəsulzadə, Ağa oğlu Məhəmməd, Məçədi Yusif Fərzixanov və b. idi. Ətiqlərin çoxluğuna baxmayaraq, qəzetin aparıcı ədəbi simaları M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmməd zadə və Ə.H.Qaraağac zadə idi. "Ətiqlal"da partiyanın məfkurəsinin təbliği əsas yer tuturdu. Çk nömrələrinin birində "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi "Müsavətin məramnaməsi" dərc olunmuşdu. "Fırqə həyatı" rübrikasında Bakı və ətrafında, əyalətlərdə "Müsavət" özəklərinin iğ iğqlandırılırdı. "Ətiqlal"da partiyalararası ixtilaf, "Müsavət"la "Ətihad" və sosialistlər arasındakı ziddiyyətlər genişləndirilmişdi. "Kabinə böhranı" başlığı ilə dərc olunmuş məqalələrdə siyasi dairələrdə vəziyyət təhlil edilirdi. Qəzətdə Azərbaycan xalqına qarşı mart soyqırımının və Ətiqlal bəyannaməsinin elan olunmasının ildönümü münasibətilə yazılara və keçirilmiş tədbirlərin təsvirinə geniş yer verilirdi.

"Ətiqlal"ın səhifələrində bədii ədəbiyyat da əhəmiyyətli yer tuturdu. Qəzətdə M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Cavad, Ümmügülüm, Əli Yusif və C.Cabbarlının çərləri, "Seyrçi" və "Ağcaqanad" imzaları ilə nəsr əsərləri dərc olunmuşdu.

"**ƏTİQLAL**" - 1919 ildə, "İstiqlal bəyannaməsi"nin elan olunmasının birinci ildönümü münasibətilə Bakıda buraxılmış toplu. "Ətiqlal bəyannaməsi"nin mətni ilə açılan topluda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycan parlamenti", P.Kosalının "Seymin Parlamenti Cümhuriyyətimizin tarixi inkişafında", Üzeyir bəy Hacıbəylinin "Azərbaycan türklərinin musiqisi tarixindən", naməlum müəllifin "Xalq ədəbiyyatı" məqalələri verilmişdir.

"**ƏTİQLAL**" - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Vətəni tərk etməyə məcbur olan Azərbaycan siyasi mühacirlərinin 1932-34 illərdə Almaniyanın Berlin şəhərində Azərbaycan dilində nəq etdirdiyi ictimai-siyasi qəzet. Çk nömrəsi 1932 il yanvarın 10-da buraxılmışdır. "Güsanlara hürriyyət! Millətlərə istiqlal!" şüarı ilə nəq olunan qəzetin redaktoru Məhəmməd Əmin Rəsulzadə idi.

Sovet hökumətinin dəfələrlə təkidli tələbləri nəticəsində Türkiyə Cümhuriyyəti hökuməti öz ərazisində fəaliyyət göstərən Azərbaycan siyasi mühacirətinə qəzet və jumalların nəqini qadağan etməyə məcbur olduğundan Azərbaycan mühacirətinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə bu məqsədlə fəaliyyət mərkəzinə Almaniyaya-Berlinə köçürmüşdü. O, "Ətiqlal" qəzetinin 1-ci nömrəsində dərc etdirdiyi "Qısılmayan bir səs" adlı baş məqaləsində bu münasibətlə yazırdı: "Türkiyə Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə İstanbulda nəq edilən "Odlu yurd", "Azəri-Türk", "Yeni Türkünstan" məcmuələri ilə "Bildiriç" qəzetəsi qapanmışdır". "Ətiqlal" qəzetinin əməliyyatından və məramnaməsindən bəhs edən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Bu gün Berlindən çtdiyiniz bu səs 10 ilə yaxın bir müddətdən bəri İstanbuldan gəlirdi".

"Ətiqlal"ın səhifələrində Azərbaycan Cümhuriyyətinin elanı, ölkənin 11-ci Qırmızı ordu tərəfindən iğalı, Bakının dağnak və ingilis qüvvələrindən azad edilməsi, ermənilərin türk-müsəlman xalqına qarşı törətdiyi soyqırımları və başqa tarixi hadisələrin ildönümü bayram və mətəm günləri kimi genişləndirilmişdi. 1933 il mayın 28-də Azərbaycan istiqlalının elan olunmasının 15-ci ildönümü münasibətilə qəzetin 8 səhifəlik bayram nömrəsi tamamilə bu hadisəyə həsr olunmuşdu. Qəzətdə o dövrdə SSRİdə, Azərbaycanın SSRİ-də və ümumiyyətlə, dünyada baş verən mühüm ictimai-siyasi hadisələrə münasibət bildirilməklə yanaşı, Azərbaycan tarixi, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət-tinə həsr olunmuş yazılara da geniş yer verilirdi. Qəzətdə Molla Pənah Vaqif, Abbas Səhhət, Cəlil Məmməd quluzadə haqqında, Azərbaycan teatr tarixi və s. barədə sanballı məqalələr dərc olunmuşdu.

Qəzetin, demək olar ki, bütün nömrələrinin baş məqalələrini M.Ə.Rəsulzadə özü yazırdı. "Ətiqlal"ın ən məhsuldar yazarlarından biri də Mirzə Bala Məmməd zadə idi. Bəzən bir nömrədə onun bir neçə məqaləsi dərc olunurdu. Qəzetin əsas müəllifləri sırasında doktor Mir Yaqub, Hilal Münçü, doktor Abdulla Cövdət, V.Nuhoğlu, Dəmirçioğlu, Ərifil və başqaları da var idi. "Ətiqlal"ın əldə olan son 64-cü nömrəsi 1934 il avqustun 15-də iğq üzü görmüşdür.

Əd.: Tahirli A., "Azərbaycan mühacirət mətbuatı", B., 2002;

gimçir Səbahəddin, Azərbaycanın istiqlal mücadiləsi, İstanbul, 2002.

ŞTÖQLAL BÖYANNAMƏSİ Azərbaycan

Milli Şurasının qərarına əsasən, Azərbaycanın istiqlaliyyətini rəsmən elan edən sənəd (*Əqdnamə*). Ştiqlal bəyannaməsi Azərbaycan Milli gurasının 1918 il mayın 28-də Tiflisdə, keçmiş Qafqaz canıçının iqamətgahında keçirilən iclasında qəbul olunmuşdur. Əlasə Həsən bəy Ağayev sədrlik etmişdir. Altı bənddən ibarət olan bəyannaməni (bu sənədi o dövrdə Əqdnamə və ya *Misaqi-milli* də adlandırırdılar) Azərbaycan Milli gurasının açağıdakı üzvləri imzaladı: Həsən bəy Ağayev, Fətəli xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Camo bəy Hacinski, gəfi bəy Rüstəmbəyli, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Cavad Məlik-Yeqanov, Mustafa Mahmudov.

Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan olunması və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması barədə Nazirlər gurasının sədri Fətəli xan Xoyskinin adından mayın 30-da radioteleqrafla dünyanın əksər siyasi mərkəzlərinə -London, Paris, Vaçinqton, Ştambul, Berlin, Madrid, Moskva, Roma, Vyana, Buxarest, Tokio, Haaqa, Kopenhagen, Stok-holm və s. yerlərə rəsmi məlumat verilmişdir.

Ştiqlal bəyannaməsinin elan olunması Azərbaycan xalqının taleyində misilsiz tarixi hadisə idi. *M.Ə.Rəsulzadə* sonralar bu barədə belə yazmışdır: **"28 mayıs 1918 il Bəyannaməsini nəşr etməklə Azərbaycan Şurayi-milliyəsi, söziin siyasi mənası ilə, bir Azərbaycan millətinin varlığını təsbüt etmişdir. Beyləki, Azərbaycan kəlməsi sadə coğrafi, etnoqrafi və linqvistik bir kəlmə olmaqdan çıxaraq, siyasi bir aləm olmuşdur"**.

ŞTÖQLAL BÖYANNAMƏSİ

(Əqdnamə)

"Böyük Rusiya inqilabının cərəyanında dövlət vücudunun ayrı-ayrı hissələrə ayrılması ilə Zaqafqaziyanın rus orduları tərəfindən tərkinə mövcib bir vəziyyəti-siyasiyyə hasil oldu. Kəndi qəvayi-məxsusələrinə tərk olunan Zaqafqaziya millətləri müqəddəratlarının idarəsini bizzat kəndi əllərinə alaraq Zaqafqaziya Qoçma Xalq Cümhuriyyətini təsis etdilər. Vəqayə- siyasiyyənin inkiçaf etməsi üzərinə gürcü milləti Zaqafqaziya Qoçma Xalq Cümhuriyyəti cüzündən çıxıb da müstəqil Gürcü Xalq Cümhuriyyəti təsisini səlah gördü.

Rusiya ilə Osmanlı imperatorluğu arasında zühur edən müharibənin təsviyəsi üzündən hasil olan vəziyyət hazireyi-siyasiyyə və məmləkət daxilində bulunan misilsiz anarxiya Cənub-gərqi Zaqafqaziya ibarət bulunan Azərbaycana dəxi bulunduğu daxili və xarici müçkülatdan çıxmaq üçün xüsusi bir dövlət təçkilatı qurmaq lüzumunu təlqin ediyor.

Buna binaən arai-ümmiyyə ilə intixab olunan Azərbaycan gurayi-milliyeyi islamiiyyəsi bütün cəməətə elan ediyor ki:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xəlqi hakimiyyət həqqinə malik olduğu kibi, Cənubi və gərqi Zaqafqaziya ibarət Azərbaycan dəxi kəmil-əl-hüquq müstəqil bir dövlətdir.
2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin Çekli-idarəsi Xalq Cümhuriyyəti olaraq təqərrür ediyor.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər və bilxassə, həmcivar olduğu millət və dövlətlərlə münasibəti-həsənə təsisinə əzm ediyor.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqi gözləmədən qələmrovunda yaçayan bütün vətəndaçarına hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə təmin eylər.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaçayan bilcümlə millətlərə sərbəstənə inkiçafı üçün geniçməydan buraxır.

6. Məclisi-Müəssisən toplanncaya qədər Azərbaycan idarəsinin baçında arai-ümmiyyə ilə intixab olunmuş gurayi-milliyəyə qarç məsul hökuməti-müvəqqəti durur".

7. Həsən bəy Ağayev, Fətəli xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyov, Camo bəy Hacinski, gəfi bəy Rüstəmbəyov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Cavad Məlik-Yeqanov, Mustafa Mahmudov.

"ŞTÖQLAL" MUZEYİĞ- Azərbaycanın tarix və mədəniyyətini, milli bədii irsini nümayişvə təbliğ edən ilk dövlət muzeyi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmışdır. 1919 il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinin içə baçamasının ildönümü münasibətilə onun binasında açılmışvə Parlamentin nəzdində fəaliyyət göstərmişdir. Muzeyin təsisini ilə əlaqədar "Azərbaycan" qəzeti (1919, 23 sentyabr) yazırdı: **"Sənəldərdən bəri bəslədiyimiz bir arzu var ki, o da vətənimiz Azərbaycanda bir milli muzey təsisidir... Səbiq Rusiya zamanında təsis edəcəyimiz muzeyin adını "milli muzey"**

"İstiqlal" muzeyinin möhürü. Azərbaycan Tarixi Muzeyi

qoymaq fikrində idiksə də, bu gün fərdimizin köksünü qabardan istiqlal şüarı olmasına görə, "İstiqlal" muzesi olmasını əhəmiyyətli görürüz".

Muzeydə Azərbaycanın azadlıq və istiqlalına dair sənəd və materiallar, tarixi və maddi mədəniyyət örnəkləri, arxeoloji tapıntılar, silahlar, numizmatika nümunələri, rəsm əsərləri, xalça və xalça məmulatı, bədii tikmələr, dulus və mis qablar, bəzək əşyaları və digər sənət əsərləri, Qurani-Kərimin nadir nüsxələri, müxtəlif əlyazmalar və s. toplanmışdı. Muzeyin açılışına hazırlıq görülərkən 1919 il noyabrın 6-da tərtib olunmuş bir sənəddə (onu həm muzeyin yaradıcıları olan sənətçilər Hüseyn bəy Mirzəcamalov və Məhəmməd Ağaoğlu, həm də Azərbaycan Parlamenti sədrinin müavinləri Həsən bəy Ağayev, Sultanməcid Qənizadə və Parlamentin rəyasət heyətinin digər məsul əməkdaşları imzalamışlar) muzeyin əsasnaməsi, uçot-mühafizə üzrə təlimat, fond-satınalma komissiyası haqqında müddəalar yığcam şəkildə əks olunmuşdu. Sənəddə göstərilirdi ki, muzeyə verilən hər bir əşya milli sərvətdir, əşya sahiblərinin ailə üzvləri gələcəkdə onları tələb edə bilməzlər. Muzeyə hədiyyə olunmuş əşyalar geri qaytarılmır. Sənədin 3-cü bəndində deyilirdi: "İstiqlal muzeyi milli bir müəssisə olduğu üçün muzeydə

mövcud bütün əşya milli mal hesab edilir. Heç kəs və heç bir müəssisə o əşyalara sahib ola bilməz".

Muzeyin təşkili və fəaliyyəti ilə bağlı bütün xərclər Azərbaycan Parlamenti rəyasət heyətinin hesabına idi. *Aprəl işğalından (1920)* sonra "İstiqlal" muzeyinin eksponatları yeni təşkil olunmuş Azərbaycan Dövlət Muzeyinə verildi. Sonralar eksponatların bir hissəsi (o cümlədən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağı, "İstiqlal bəyannaməsi"nin əsl, Azərbaycan Parlamentinin materialları və s.) Moskvadakı Qırmızı Qələbə muzeyinə aparıldı.

Əd.: Bayramov A., *Azərbaycanda muzey işinin tarixindən*, "Mədəni-maarif işi" jurnalı, B., 2000, № 4/5; Бахшиева А., *Из истории образования и деятельности и Азербайджанского Музея*, B., 2001; Джахангирова С., *О трех печатях из фонда новой истории Музея Истории Азербайджана* уенə orada.

İSTİQLALIN BİRİNCİ İLDÖNÜMÜ, Azərbaycanın istiqlalının elan olunmasının birinci ildönümü - mü - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunmasının birinci ildönümü münasibətilə keçirilən bayram tədbirləri. 1919 il mayın 27-28-də istiqlalıyyətin birinci ildönümü münasibətilə Bakıda və bölgələrdə təntənəli mərasimlər və kütləvi tədbirlər keçirildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti 28 mayı bayram günü elan etmiş və bayramın keçirilməsi üçün komissiya yaratmışdı.

Mayın 28-də çıxan qəzetlər yaqıl və qırmızı rənglərlə haqıyələnmişdi. Gündüz saat 11-də Parlamentin təntənəli iclası, saat 1-də isə Hürriyyət meydanında (keçmiş 26-lar, indiki Sahil bağı) əsgərlərin rəsm-keçidi oldu. Rəsm-keçidi Nazirlər qurasının sədri və hərbi nazir qəbul etdi. Zülfüqar və Üzeyir Hacıbəyli qardaqlarının truppası müxtəlif libaslarda mütəhərrik tarixi dəstələr təşkil edərək, küçələrdə böyük tamaqlar və nümayişlər göstərdilər. Belə ki, mayın 27-də səhər saat 9-da Hacıbəyli qardaqları truppasının artistləri bəzəkli avtomobildə, süvari musiqi dəstəsinin müşayiəti ilə Azərbaycan milli marqlarını oxuya-oxuya, tarixi qəhrəmanlar Çingiz xan, Əmir Teymur, gah Abbas, Ağə Məhəmməd gah Qacar, geyx gəmil, həmçinin Bakı, gəki, gırvan, Gəncə, Quba, Qarabağ xanlarının libaslarında hökumət teatrından çıxıb, Qəhər küçələrindən keçərək Parlamenti təbrik etmək üçün onun qarğısına gəlmiş daha sonra Qəhərin məhəllələrini gəzə-gəzə teatra qayıtmışdılar. Kəndlərdən tərəkmə köçləri gəlib, at çapa-çapa Qəhər küçələrindən keçmişdilər. Mütəşkil dəstələr Parlamentin qarğısından keçmiş tanınmış natiqlər orada nitqlər söyləmişdilər.

Mayın 28-də Hökumət teatrında Üzeyir bəy Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun" operası və Əbə bəy Aqırbəylinin "Azərbaycan" faciəsi tamaqlaya qoyulmuşdu. geyxülislam həmin gün camaatın məscidlərə dəvət olunması, dualar oxunması, moizə və nitqlər söylənilməsi, 500 nəfərlik ehsan verilməsi barədə qəzalara teleqram göndərmişdi.

Bakıda bağlar, bulvar və b. yerlər ıraaqban edilmiş milli bayraq və xahlarla bəzədilmişdi. Küçələrdə və gəmilərdə iqlqlarla "İstiqlal" sözü yazılmışdı. Qız qalası üzərində elektrik iqlğı ilə böyük tarixi panno qurulmuş və qlqlar yazılmışdı. 21 topdan Qadyanahq atəql açılmışdı. İstiqlalın birinci ildönümü bayramı çox böyük təntənə və əzəmətlə qeyd olunmuş xalqm Qıurunda dərin iz buraxmışdı.

Əd.: Süleymanov M., *Müsəlman dünyasında ilk xalq cümhuriyyəti*, B., 1999.

İÇİLƏR MƏSƏLƏSİNƏ DAİR XÜSUSİ MÜĞ AVQRƏNİN TƏĞ KİLGHAQQINDA QANUN - əməyin mühafizəsi, fəhlələr və sahibkarlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 1919 il martın 10-da qəbul etdiyi sənəd (ətraflı məlumat üçün bax *Fəhlə məsələsinə dair məşvərət şurası*).

ĞALQA-AZƏRBAYCAN SAZĞLƏRG - Azərbaycan və Ğaliya dövlətləri arasında iqtisadi-siyasi əlaqələri geniçəndirmək məqsədilə bağlanmış saziğ. 1919 ilin payızından etibarən, ağıvardiyaçı rus generallarının məğ-lubiyəti ilə əlaqədar beynəlxalq vəziyyət yeni yaranmış müstəqil respublikaların xeyrinə dəyiğməyə başladı. Azərbaycan Hökuməti ölkənin müstəqilliyinin dünyam böyük dövlətləri tərəfindən təmməsi məsələsinin həllini sürətləndirmək məqsədilə Beğər ğurasına, o cümlədən Ğaliyaya müraciət etdi.

Ğaliyanın Azərbaycanda güclü iqtisadi marağı var idi. Lakin o, mandatlığa götürmək istədiyi əraziləri xarici təcavüzdən qorumaq iqtidarında deyildi. Gələcəkdə Rusiya və Türkiyə ilə qarğılağmaq qorxusu Ğaliyanı bu iğdən çəkirdi.

Azərbaycan Hökuməti Ğaliya ilə iqtisadi-siyasi əlaqələri gücləndirmək məqsədilə general Ğbrahim ağa Usubovun bağılığı ilə Romaya nümayəndə heyəti göndərdi. Heyət "hərbi missiya" adlanırdı və əsasən, hərbi, iqtisadi məsələlərlə bağlı iğər aparmalı idi.

Ğaliya hökuməti 1920 il yanvarın 17-də Azərbaycanı de-fakto tanıması haqda qərarını general Ğusubova təqdim etdi və ölkəmlə daimi əlaqə saxlamağ fikrində olduğunu bildirdi.

General Ğusubov Romada sənayeçi-senator S.E.Konti ilə görüğdü. Görüğdən məqsəd Azərbaycan ordusu üçün Ğaliyadan paltar və silah alınması idi. 1920 ilin fevralında S.E.Kontinin bağılığı ilə 35 nəfərdən ibarət Ğaliya nümayəndə heyəti Azərbaycana gəldi. Ğaliya Azərbaycandan neft, Azərbaycan isə oradan ordu üçün silah və hərbi geyimlər almağ niyyətində idi. Ğnzalanmış saziğ əsasən, Ğaliyadan 6 ədəd sürətli kater, 12 ədəd mina düzən cihaza məlik kater, 6 sualtı qayıq, 92 dəniz artilleriyası, piyada qoğunlar üçün 135 min mərmiyə məlik 34 top, 12 hidroplan, 4 aeroplan, 5 tank, 20 zirehli mağın, 10 min cüt uzunboğaz çəkmə, 70 min cüt ayaqqabı, 40 min dəst çnel alınmalı idi. Azərbaycan isə Ğaliyaya hər ay 500 min pud neft, yaxud mazut göndərməli idi. Azərbaycan neftin hər tonu üçün 35 dollar, mazutun hər tonu üçün isə 25 dollar alınmalı idi. Ğaliya hökumətinin və ayrı-ayrı firmaların nümayəndələri 1920 ilin əvvəlində Azərbaycandan neft və neft məhsulları, pambıq, yun, ipək və digər məhsullar almağ barədə saziğlər imzaladıqlılar. Lakin *Aprəl işğalı (1920)* Ğaliya-Azərbaycan saziğlərinin reallağdırılmasma imkan vermədi.

ĞALQANIN AZƏRBAYCANDA DİPLOMATİK NÜMAYƏNDƏLİĞ - Ğaliyanın Azərbaycan Cümhuriyyətində siyasi agentliyi. 1920 il martın 10-da Azərbaycanda fəaliyyətini dayandırmış Ğaliya hərbi missiyasını əvəz etmişdir. Ğaliya hökuməti bu ölkənin Cənubi Qafqazdakı hərbi missiyasının rəisi polkovnik M.K.Qəbbam Azərbaycanda siyasi agent təyin etmişdi. Daimi iqəmətgahı Tiflisdə yerləğməli idi. Podpolkovnik Enriko Ğisom onun Bakıda nümayəndəsi idi. Ğaliyanın Azərbaycana iqtisadi marağı güclü olduğu üçün böyük dövlətlər içərisində Bakıda, birinci olaraq, E.Ğisom bağda olmaqla Ğaliya diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə bağlamışdı. Konsul isə L.Qrikurov idi.

Əd.: Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920). Внешняя политика, Б., В., 1998.

"ĞTİFAQ" - Azərbaycan milli sosialist-inqilabçı (eser) təğkilatı. 1905 ilin oktyabrında Bakıda yaradılmışdı. Təğbbüsçüləri sosialist-inqilabçılar partiyası Bakı komitəsinin üzvləri S.Rayetski və V.Rizel idi. Təğkilatın bağıları R.ğərifzadə, M.Cuvarlinski, R.Məlikov olmuşlar. "Ğtifaq"ın üzvləri sırasında P.Montinlə birlikdə qətlə yetirilmiş fəhlə Əli Hacı Yaqub oğlunun, eləcə də ğ.Poladov, tələbə Mehdiyevin də adları çəkilir.

Mətbu orqanı olmayan Azərbaycan eserləri "Qafqaz sözü", "Kaspi" və digər qəzetlərin səhifələrində məqalələr dərc etdirirdilər. Təğkilatın liderləri kütlələrin maarifləndirilməsini və xalqın azadlığını Özlərinin əsas məqsədləri elan edirdilər. Azərbaycanlılara qarğ soyqımları zamanı "ittifaq"çılar eserlərlə və digər partiyalarla birlikdə hakimiyyət nümayəndələrinin təxribatına qarğ çıxış etmişdilər. Siyasi çəraitin və erməni-müsəlman münasibətlərinin gərginləğdiyi 1905 ilin oktyabrında "ittifaq"çılar sol blok taktikası tərəfdarları olaraq, eserlərin Bakı komitəsi, sosial-demokratlar və erməni "spesifikləri" ilə birgə qaragüruhçulara və digər təxribatçılara qarğ yaradılmış "Ğnqilabi koalisiya ittifaq"ına daxil oldular. 1905 ilin avqustunda yaranmışeyni vəziyyətdə "Ğtifaq" azərbaycanlıları və erməniləri birliyə çağıraraq, hakim dairələrin təxribatlarına uymamağə və qırğınları dayandırmağə çağırırdı. Taktiki üsullarında "ittifaq"çılar terrorun və anar-xist mübarizəsinin tərəfdarı idilər.

Sovet tarixçinashğında "Ğtifaq"ın kütlələr arasında dayağı olmadığına görə 1906 ilin sonuna doğru tarix səhnəsindən çıxdığı bildirilirdi. Lakin son dövrlərdə ağkar olunmuşsənədlərə görə, onların fəaliyyəti 1911 ilə qədər davam etmişdi. 1907 ildə *Sosialist İnqilabçılar Partiyasının* Bakı komitəsi ilə birgə yaydıqları vərəqələrdə "ittifaq"çılar azərbaycanlıların azadlıq hərəkatına qoğulmağə və fəhlələri tətillərə çağırıldılar. Həmin ilin yayında eserlərin Bibiheybət çəbəsi "Ğtifaq" təğkilatına üzvlərin cəlb olunmasını bərpa edərək, öz mətbu orqanlarını onların arasında yayırdı.

Polis 1908 ildə də eserlərin Azərbaycan dilində çağırğlarını çap etmək üçün mətbəə Ğiftlərini ağkar etmişdi. Azərbaycan eser təğkilatının mövcudluğu barədə 1911 ilə aid bəzi məlumatlar da var. 1917 ildə bərpa olunmuşeser təğkilatlarının milli çəbələri aktiv fəaliyyətə bağlanmışdılar. Bu vaxtdan etibarən onlar sol - "Əkinçi" və sağ - "Xalqçı" qa-nadlarına bölünmüşdülər.

Əd.: Əfəndiyev S.M., Azərbaycan proletariatının inqilabi hərəkatı tarixindən, В., 1957; Лопач З.А., Деятельность эсеров в Азербайджане и борьба большеков против них (1903-1914). Автореф. Канд.дисс., Б., 1981.

"ĞTİFAQĞMÜSLƏMƏN", Müsəlman Konstitusio n Partiyası - Rusiya imperiyasının milli-müstəmləkə zülmü altında olan türk-müsəlman xalqlarının azadlığı uğrunda mübarizə aparan siyasi partiya. Əsası Rusiya mü-

səlmanların 1905 ilin avqustunda Nijni Novqorod Cəhərində keçirilən 1-ci qurultayında (bax *Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayları*) qoyulmuşdur. Partiyanın rəhbərləri - Əlimərdan bəy Topçubaqov, Əmayıl bəy Qaspralı, Yusif Akçura idilər. Təşkilat, əsasən, Azərbaycan, Mərkəzi Asiya və Kırımın görkəmli ziyahlarını birləşdirirdi. Partiyanın yaranması ərəfəsində, 1905 ildə Qafqaz canıqını təyin edilmiş qraf ÇGvonsov-DaÇkovun Qafqazda islahatların keçiriləcəyi barədə vədlərindən ruhlanan liberal görüşü Azərbaycan ziyalıların daha qabaqcıl hissəsi fəal siyasi mübarizəyə bağladı. Həmin mübarizənin əsas formalarından biri də petisiya kampaniyası idi. 1905 il ərzində Peterburqa, əsasən, Əlimərdan bəy Topçubaqovun yazdığı və mahiyyətə Azərbaycan cəmiyyətinin qanun çərçivəsində yenidən qurulmasına yönəlmiş milli proqram olan 3 petisiya göndərilmişdi. Lakin canıqının və digər hakimiyyət orqanlarının boğvədlərindən və Azərbaycan dilində bir neçə qəzetin buraxılmasına icazə verilməsindən savayı, onlara heç bir reaksiyası göstərilmişdi.

Səylərinin heç bir nəticə vermədiyini gören Azərbaycan liberal ziyalıların nümayəndələri Rusiya imperiyasının digər müsəlman əhalisi ilə sıx əlaqələr quraraq, vahid partiya yaratmaq və öz hüquqlarının təmin edilməsinə nail olmaq üçün daha fəal mübarizəyə qalxdılar. Bu səylər Kırım və Kazan tatarlarının ziyahları tərəfindən dəstəkləndi. "Ətifaqi-Müslimin" in təsis qurultayı 1905 il avqustun 15-də Nijni Novqorodda keçirildi. Görkəmli Kırım-tatar ictimai xadimi, "Tərcuman" qəzetinin nəçri Əmayıl bəy Qaspralı qurultayın sədrliyinə namizəd irəli sürüldü. Lakin Əmayıl bəy Qaspralı öz namizədliyini geri götürdü və onun təklifi ilə Əlimərdan bəy Topçubaqov qurultayın sədri seçildi. Qurultayda Rusiyanın türk-müsəlman əhalisinin lideri olan Əlimərdan bəy Topçubaqov tərəfindən yazılmış qətnamə yekdilliklə qəbul olundu. Qətnamədə partiyanın yaradılması, eləcə də müsəlmanlara qarşı tətbiq olunan bütün məhdudiyətlərin aradan qaldırılması "onların siyasi, mülki, dini hüquqlarının rus əhalisinin hüquqları ilə bərabərləşdirilməsi"nin zəruriliyi qeyd edilirdi. "Ətifaqi-Müslimin" in təşkilatı baxımdan formalaşması Rusiya müsəlmanlarının 2-ci (1906, yanvar, Peterburq) və 3-cü (1906, avqust, Nijni Novqorod) qurultaylarında bağlandı.

"Ətifaqi-Müslimin" partiyası proqramının əksər bəndləri Kadetlər partiyasının [bax *"Xalq azadlıq partiyasının (kadetlər) Bakı şöbəsi"*] proqramı ilə üst-üstə düşürdü. Dövlət Dumasına seçkilərə də onlarla birlikdə getmək qərarına alınmışdı. Proqramın son və tam variantı 3-cü qurultayda qəbul edilmişdi. Onun birinci bölməsində partiyanın sinfi əlamətdən kənar ümummilli təşkilat və əsas vəzifəsinin Rusiyanın bütün müsəlmanlarını birləşdirmək olduğu göstərilirdi. "Ətifaqi-Müslimin" Rusiyanın dövlət quruluşunu konstitusiyalı monarxiya şəklinə görərdü. 17 oktyabr Manifestində (1905) vəd edilmiş demokratik azadlıqların Rusiyada yaşıyan çoxsaylı türk-müsəlman xalqları üçün də təmin olunması tələbi irəli sürülmüşdü.

Türk-müsəlman əhali üçün milli dildə məktəblər açılması, qəzet-jurnal nəçri daxil olmaqla, milli-mədəni muxtariyyət tələb edilirdi. Məktəb və mədrəsələrin maarif nazirliyinin tabeliyindən çıxarılaraq, müsəlman ruhani idarələrinin tabeliyinə verilməsi təklif olunurdu. Ümumiyyətlə, ruhani idarələrinin hüquqlarının genişləndirilməsi, müsəlman ruhanilərinin hüquqlarının pravoslav ruhaniləri ilə bərabərləşdirilməsi, vəqf işinin nizamına salınması barədə tələblər də irəli sürülmüşdü. Proqramda fəhlə-kəndli məsələsi də əksini tapmışdı. Qurultayda, həmçinin, erməni-müsəlman toqquşmalarına dair qətnamə də qəbul olunmuşdu. Çi xalqın qarılıqlı barışması işi din xadimlərinin və ictimai-siyasi xadimlərin üzərinə qoyulurdu. 3-cü qurultayda partiyanın Əlimərdan bəy Topçubaqov, Əmayıl bəy Qaspralı, Rəşid Əbrahimov, Yusif Akçura, Seyid Girey Alkin və başqa görkəmli ziyahların daxil olduğu 15 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitəsi seçilmişdi. Bundan əlavə, hüquq, din və iqtisad komissiyaları da yaradılmışdı. Onların tərkibinə Azərbaycandan Ə.Topçubaqov, X.Xasmməmmədov, Ə.Xoyski, Ə.Əbrahimov daxil edilmişdir. Bir çox cəhdlərə baxmayaraq, Bakıda partiyanın Şöbəsinin yaratmaq mümkün olmadığı. Yerli Şöbələri təşkil tapmayan Müsəlman Konstitusion Partiyası, əslində, yarımleqal fəaliyyət göstərirdi. Partiyanın əsas işi Dövlət Dumasının Müsəlman fraksiyasının fəaliyyətinə rəhbərlikdən ibarət idi. MK-nın 1907 ilin aprelində keçirilmiş müəvəzəsində "Ətifaqi-Müslimin" in işini aparmaq və Dövlət dumasında Müsəlman fraksiyasının dumadankənar fəaliyyətinə kömək etmək üçün 5 nəfərdən ibarət daimi büro seçildi. Büroya Rusiyada çıxan müsəlman qəzetlərinin redaktorları - Ə.Topçubaqov, Ə.Əbrahimov, S.Alkin, F.Kərimov və Y.Akçura daxil oldular. 1909 ildə keçirilmiş iclasda büronun sədrliyi Ə.Topçubaqova və Müsəlman fraksiyasının rəhbəri K.M.Tevkelevə tapşırıldı. Əksəriyyəti Dumanın Müsəlman fraksiyasının üzvləri olan partiya liderləri, Ətifaqın proqram və qərarlarını rəhbər tutaraq, onun fəaliyyətində yaxından iştirak edirdilər. Fraksiyanın təşəbbüsü ilə 1914 ilin iyulunda Sankt-Peterburqda Rusiya müsəlmanlarının növbəti qurultayı keçirildi. K.M.Tevkelev sədr, Ə.Topçubaqov və Əxundov isə onun müavinləri seçildilər. Qurultayda IV Dumanın deputatı M.Y.Cəfərov çıxış edərək, ölkənin müsəlman əhalisinə qarşı hökumətin apardığı ayrı-seçkilik siyasətini kəskin tənqid etmişdi. O, K.M.Tevkelevlə birlikdə BaÇnazirə məktub yazaraq, qeyri-rus xalqların orduda tikinti işlərini aparmaq üçün çağırışını nizamlaşdırmaq xahiş etmiş və nəticədə, bu çağırış tənqirə salınmışdı. Müsəlman fraksiyası kadetlərlə və "Mütərəqqi blok"la (1915) birlikdə hökumətin dəyişdirilməsi və ictimai etimad hökuməti tələbi ilə çıxış etmişdi.

1917 ilin fevralında çarizmin devrilməsindən sonra Müsəlman fraksiyası Müvəqqəti hökumətin fəaliyyət proqramı ilə razılaşmış bildirdi. M.Y.Cəfərov martın 9-da yaradılmış Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin (XZK) üzvü seçildi və bununla Dumanın və Müsəlman fraksiyasının işi

sona çatdı. Qafqaz müsəlmanlarının 1917 il aprelin 15-20-də Bakıda keçirilmi qurultayında Ə.Topçubağov azərbaycanlıların kadet partiyasından ayrıldığını bəyan etdi. Həmin dövrdə Azərbaycanın görkəmli ziyalıları artıq milli azadlıq hərəkatının fəal iştirakçıları idilər.

Əd: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Seyidzadə D.B., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, B., 1998; Süleymanova S.Y., Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat, B., 1999; Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, Б., Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России, Б., 1991.

"ƏTİHAD" - siyasi, ictimai, ədəbi qəzet. Ceyhun bəy *Hacıbəyli* tərəfindən təsis edilmiş və ilk nömrəsi 1917 il dekabrın 4-də onun baş redaktorluğu ilə çıxmışdır. "Güc ittihadıdır" qıta ilə çap olunurdu. 1918 ilin əvvəllərində C.Hacıbəyli "*Azərbaycan*" qəzetinin rəhbərliyinə dəvət olunandan sonra "Ətihad" 59-cu nömrəsindən etibarən "*Rusiyada müsəlmanlıq*" firqəsinin rəsmi orqanına çevrilmişdi. Dağnakların azərbaycanlılara qarşı törətdikləri *Mart soyqırımı (1918)* nəticəsində nəqri müvəqqəti olaraq dayandırılan qəzet 1919 ilin fevralından partiya orqanı kimi yenidən çap olunmağa başladı. "Ətihad"ın 1918 il və 1919 ilin aprelinə qədərki nömrələri redaksiya heyətinin (heyəti-təhririyyə) rəhbərliyi ilə çıxırdı. 1919 ilin aprelinə isə qəzetə "Acaralı Camal" təxəllüsü ilə "*Qafqaz İttihad Firqəsi*" Mərkəzi Komitəsinin üzvü Camal əfəndi Nakağdze başmühərrir təyin olundu. Lakin Camal əfəndi Nakağdzenin partiyanın tərki etməsi onun qəzetin mühərrirliyindən də getməsi ilə nəticələndi. Bundan sonra qəzetə əvvəl qeyri rəsmi, 1920 ilin yanvarından isə "Qafqaz İttihad Firqəsi"nin ikinci qurultayının qərarına əsasən, partiyanın sədri Qara bəy *Qarabəyli* rəhbərlik etməyə başladı. Çıxan vaxtlar gündəlik çıxan "Ətihad" 1919-20 illərdə ayda yalnız bir-iki dəfə çap olunurdu. "Ətihad"ın əsas müəllifləri Ceyhun bəy Hacıbəyli, Qara bəy Qarabəyli, Axund Molla Ələkbər Abbasquluzadə, Ceyhun bəy Tağızadə, Ə.H.Cabbarlı, Məhəmməd Hadi, Mirzə Bala Məmmədzadə, Hacı Mir Mövsün Qasımlı, Bəhlül Behcət, Məhəmməd ağa gəhtaxlı və b. idi. "Ətihad" geniş proqramla fəaliyyət göstərirdi. Səhifələrində firqənin siyasi mövqeyini, Qafqaz, Rusiya və Qandakı siyasi proseslərə aid məqalələr, sosial problemlərə dair yazılar, ictimai qüsurları tənqid edən felyetonlar, azadlığı tərənnüm edən şeirlər, Bakı və qəzalarn həyatına dair məlumatlar dərc olunurdu. *Aprel işğalından (1920)* sonra qəzetin nəqri dayandırılmışdır.

Əd: Mustafayev Q., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda İslam ideologiyası və onun tənqidi, B., 1973; Göyüçov A., Azərbaycanda Ətihadçılıq, B., 1997; Rüstəmov A.-Təhidi S., Azərbaycan dövrü mətbuatı, B., 1993.

"ƏTİHAD" - Azərbaycan milli partiyası. İslam ideologiyasına əsaslanırdı. 1918 ilin yanvarında Bakıda fəaliyyət göstərən "Rusiyada müsəlmanlıq" partiyası ilə Gəncədəki "Ətihad-İslam" cəmiyyətinin birləşməsi nəticəsində yaradılmışdır.

Görkəmli pedaqoq Sultanməcid *Qənizadə*, tamnamə sahibkar Bəqir bəy Aqırbəyov, Bakı müsəlman ictimai təşkilatları qurası sədrinin müavini Mir Yaqub *Mehdiyev*, həkim Kərim ağa Sultanov, Axund Molla Ələkbər Abbasquluzadə, Axund Molla Həniyə və b. 1917 ilin yayında Bakıda "Rusiyada müsəlmanlıq" partiyasının təşkilat komitəsini yaratmışdılar.

1918 ilin yanvarında "Rusiyada müsəlmanlıq" partiyası və Gəncədə keçmiş "Difai" partiyasının rəhbərlərindən biri Ceyxülislam Molla Məhəmməd Pənaməzadənin başçılıq etdiyi "Ətihad-İslam" cəmiyyəti birləşərək, "Ətihad-İslam - Rusiyada müsəlmanlıq" adlandırıldı. Bakıda dağnakların azərbaycanlılara qarşı törətdikləri mart soyqırımı-larından sonra partiyanın fəaliyyəti, əsasən, *Zaqafqaziya seymində* təmsil olunan fraksiya çərçivəsində davam edirdi. Fraksiyada "Ətihad"ın nümayəndələri S.Qənizadə, M.Y.Mehdiyev və Heybətqulu Məmmədbəyli təmsil olunmuşdular. Seymdə fəaliyyət göstərdikləri dövrdə "Müsavət" və "Ətihad" partiyaları, demək olar ki, bütün mühüm məsələlərdə həmrəylik göstərərək, birgə mövqedən çıxış edirdilər.

1918 il mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyi elan edildikdən sonra partiyada böyük canlanma baş verdi. Bu canlanma doktor Qara bəy *Qarabəyli* partiyanın rəhbəri olduğu dövrdə (1918 ilin sentyabrından) xüsusilə gücləndi. Onun səyləri nəticəsində "Ətihad" nüfuzlu partiyaya, Azərbaycan Parlamentinin "Müsavət"dan sonra ən böyük fraksiyasına çevrildi. Partiyanın rus və Azərbaycan dillərində "*İttihad*" adlı qəzeti çap olunurdu. Başqa partiyalardan fərqli olaraq, "Ətihad" islam beynəlmilçiliyini təbliğ etdiyindən Azərbaycanın qeyri-türk müsəlman əhalisi də (ləzgilər, kürdlər, talışlar) ona rəğbət bəsləyirdi. Partiyanın aparıcı qüvvəsini ziyalılar, sahibkarlar və din xadimləri təşkil edirdi. "Ətihad"ın Azərbaycan kəndliləri və ordu arasında da nüfuzu var idi.

Partiyanın 1918-20 illərdəki fəaliyyəti, əsas etibarilə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin iqlə bağlı idi. Parlament açılarkən "Ətihad" orada 11 üzvlə təmsil olunmuşdusa, 1920 ildə onların sayı 13 nəfərə çatmışdı. "Ətihad"çılar Azərbaycan Parlamentində aparıcı fraksiya olan "Müsavət"a qarşı kəskin qarşıdurma çərçivəsində fəaliyyət göstərmişdir. Hələ ilk iclaslardan parlamentdə səs çoxluğuna malik olan "Müsavət" "Ətihad"ı hökumət koalisiyasından kənar qoymağa müvəffəq oldu. "Ətihad" isə, öz növbəsində, Fətəli xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi hökumətə etimad göstərməyəcəyini gizlətmirdi. 1918 ilin dekabrında iqlə başlayan hökumət cəmi 2 aylıq fəaliyyətdən sonra istefa verməyə məcbur oldu. Bu, "Ətihad"ın neft və neft məhsullarının qanunsuz satışı barədə təqdim etdiyi sorğudan və hökumətə etimadsızlıq göstərməsindən sonra baş verdi. -"Müsavət" F.x.Xoyski kabinetinin istefasını "Ətihad"ın hökumətə əks mövqeyi ilə, "Ətihad" isə yalnız hökumətin özünün buraxdığı səhvlərlə əlaqələndirirdi. Bundan sonra "Ətihad" parlamentə, Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaq istəməyən partiyalar (rus-slavyan və erməni fraksiyaları) istisna olmaqla, geniş koalisiya

yaratmaq təklifini irəli sürsə də, "Müsavət" buna razı olmadı və beləliklə, gələcək hökumət böhranlarının təməli qoyuldu. Nəsim bəy Yusifbəylinin başçılıq etdiyi yeni hökumət koalisiyasında ermənilərin və rusların yer alması, "ittihad"çıların isə təcrid olunması sonuncuların bu kabinetini ciddi tənqid etməsinə səbəb oldu. Tənqidin əsas hədəfləri daxili iqtisadi nazirliyinin fəaliyyəti, hökumətin kadr siyasəti, maarif sahəsində əyintilər, Qarabağ və qaçqınlar problemləri idi.

1919 ildə "İttihad"ın parlamentdən kənar fəaliyyəti də genişləndi. Göyçay, gəməxi, Cavad qəzalarında, Gəncədə, Qarabağda, Dağıstanda partiyanın Çəbə və komitələri açılmışdı. "İttihad"ın nüfuzlu dayaqlarından birinə çevrilmiş Qarabağ komitəsi oraya general-qubernator təyin olunmuş Xosrov paşa bəy *Sultanovun* köməkliyi ilə yaradılmışdı. Həmin vaxt "Müsavət"ın üzvü olan bəzi Çəxslər də bilavasitə "İttihad"ın rəhbərliyinə cəlb olunmuşdu. 1919 il aprelin 10-da "İttihad"ın I qurultayı çağırıldı. Partiyanın sədri Q. Qarabəylinin nitqində bütün siyasi qüvvələr Azərbaycanın müstəqilliyi naminə "firqəbazlıq"dan əl çəkməyə çağırılırdılar. Nitqdə qeyd olunurdu ki, "İttihad" bütün səylərini milli bərişin əldə olunmasına, Azərbaycanın müstəqilliyini qəbul edən firqələrin bu əməl ətrafında birliyinə yönəlməlidir və partiyanın taktiki xəttini məhz bu vəzifə müəyyən etməlidir". Partiya proqramının qəbulunda "Əlamın siyasi kodeksi kimi bizə verdiyi hazır təşkilat formuluunu kənara atıb bilmərik" deməklə məramnamədə firqə ideallarının toxunulmaz qalacağı təsdiq olunmuşdu. Bununla belə, bəzi məsələlərdə, o cümlədən torpaq məsələsində dəyişikliklər edilməli və torpaqların bir hissəsini mülkədarlara saxlamaq qərarı, qalanlarının təcridən əkinçilər arasında bölüşdürülməsi barədə maddə salınmışdı. Qurultayda 22 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitə seçilmişdi. Qurultayın qəbul etdiyi qərarların çoxunun həyata keçirilməsinə baxmayaraq, partiyanın tərkibi bundan sonra xeyli genişlənməmişdi. "İttihad"ın I qurultayında hər 20 nəfərdən 1 nümayəndə seçilmək qərarı, 300 nəfər partiya üzvü iştirak etmişisə, 1920 ilin yanvarında keçirilən II qurultayında hər 100 üzvdən 1 nümayəndə seçilməklə 1000 nəfər iştirak edirdi. Qurultay 19 maddədən ibarət qərarlar toplusu qəbul etmişdi. Onların içərisində Türkiyə ərazisinin müdafiə edilməsi (Atatürk hökumətinin Antanta dövlətlərinin təcavüzündən müdafiə olunması nəzərdə tutulurdu), dağlıqların müsəlmanlara qarşı qəddarlıqlarının qarşısını almaq üçün qətiyyətli tədbirlər görülməsini hökumətdən tələb etmək, əsgərlərin təminatını yaxşılaşdırmaq və onlarla pis rəftar edənləri cəzalandırmaq, dözülməz dərəcəyə çatmış rüqəxtorluğun və cinayətkarlığın qarşısını qətiyyətlə almaq, alıqverici sərbəstləşdirmək, lazımı miqdarda məktəblər açmaq, torpaqların əhaliyə verilməsi üçün komissiya yaratmaq, Müəssislər məclisini mart ayından gec olmayaraq toplamaq, hökumət qəzetlərinin bitərəfliyini təmin etmək və s. barədə qərarlar var idi. Qurultay partiyanın 32 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitəsini seçdi. Nəcəf bəy *Vəzirov*, Həbib bəy *Mahmudbəyov*, Mir Məhəmməd Mir Bağırzadə MK-nın yeni tərkibinə seçilmişdilər.

Qurultayda səslənən tələbləri "İttihad" fraksiyası parlamentdə də hökumətin qarşısında növbəti dəfə sorğu qəklində qoyaraq, N. Yusifbəyli kabinetinin istefasına nail oldu. 1919 il avqustun sonundan N. Yusifbəyli yeni kabinetin təşkilinə başçayarkan "ittihad"çılara koalisiyaya qatılmağı təklif etdi. Çox çətin və uzun sürən danışıqlardan sonra kompromis variant kimi 5-ci hökumət kabinetində daxili iqtisadi naziri vəzifəsinə Məhəmməd Həsən Hacınskinin namizədliliyi təsdiq olundu, maarif və dini etiqad naziri vəzifəsinə əvvəl Həmid bəy gahtaxinski, sonra isə (1920 il martın 5-dən) "ittihad"çı Nurməhəmməd gəhsuvarov təyin edildi. Parlamentin yeni rəhbərliyinin seçilməsi zamanı "İttihad"çı S. Qənizadə parlament sədrinin müavini seçildi. "İttihad" yeni hökumət qarşısında 11 bənddən - Denikinə qarşı qəti addımlar atmaq, və Azərbaycan ərazisini ona rəğbət bəsləyən qüvvələrdən təmizləmək, əhalinin maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, qanunsuz əməllərdə yaxalanmış məmurları məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etmək və s.-dən ibarət tələblər qoydu. Lakin bəzi iqtisadi tələblərinə baxmayaraq, yeni kabinetin də ömrü uzun olmadı. Müxalif qüvvələr yenə də bir-birlərinə güzəş getmədilər. "İttihad"ın öz nümayəndələrini kabinetdən geri çağırması, sonra isə sosialistlərin və "Əhrar"ın koalisiyadan çıxması hökumətin istefası ilə nəticələndi. Sovet ordusunun Azərbaycana yaxınlaşması və bolşeviklərin mövqeyinin güclənməsi ilə əlaqədar yeni kabinetin formalaşdırılması "İttihad"ın və "Müsavət"ın razılığı ilə sol yönlü M. H. Hacınskiyə tapşırıldı. Lakin M. H. Hacınskinin bolşeviklərlə koalisiya yaratmaq səyləri nəticəsiz qaldı və o, aprelin 22-də, yəni bolşevik iqtisadından bir neçə gün əvvəl istefa verdi. Aprelin 27-də M. H. Hacınski, Q. Qarabəyli və sosialistlər fraksiyasının nümayəndələri çıxış edərək, bolşeviklərin parlamentə təqdim etdiyi ultimatumu dəstəkləyib, hakimiyyəti Sovetlərə təhvil vermək tərəfdarı olduqlarını bildirdilər. Onlar, həmçinin parlament üzvlərini inandırmağa çalışırdılar ki, Qırmızı ordu Bakıya girmədən Türkiyəyə köməyə getmək niyyətindədir. Müsəlman dünyasının azadlıq mübarizəsini özlərinin əsas proqram məqsədlərindən sayan "ittihadçı"lar bolşeviklərə müttəfiq kimi baxırdılar və bu səhv baxışın nəticəsi olaraq, bolşevizm iqtisadını bu məqsədə doğru yönəltmiş bir addım kimi qarşıladılar.

Bolşeviklərə böyük ümid bəsləyən və "Müsavət"la daim mübarizədə olan "İttihad"ın fəaliyyəti Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra dayandırıldı. Partiyanın bir çox üzvü mühacirətə getdi. Azərbaycan Dövlət Siyasi Şurasının 1920 illərə aid sənədlərindən birində göstərilir ki, "İttihad"ın bəzi üzvləri dindar kəndlilər arasında sovet rejiminə qarşı təşviqat aparmaqla gizli fəaliyyət göstərməkdə davam edirdilər. 1929 ildə 474 "ittihad"çı qəza orqanları tərəfindən həbs edilmişdi onların

bir qismi uzaq gimala sürgün olunmuşdu. Partiyanın lideri Q. Qarabəyli isə sovet dövründə bir neçə dəfə həbs edildi, 1920 ildə əvvəl Solovki həbs düşərgəsinə (Rusiyanın Arxangelsk vilayəti), sonra isə Səmərqəndə sürgün olundu. 1937 ildə yenidən həbs olunaraq, Kolımaya (Maqadan vilayəti) göndərildi, 10 ildən sonra Səmərqəndə qayıdaraq, 1953 ildə orada vəfat etdi.

Əd.: Göyüçov A., Azərbaycanda ittihadçılıq, B., 1997; Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920), B., 1998; Rəsulzadə M.Ə., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, B., 1990; Məmmədzadə M.B., Milli Azərbaycan hərəkatı, B., 1992; Азербайджанская Республика. Страницы истории 1918-1920, Б., 1994; Балаев А., Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Б., 1998.

"ƏTİHAD" FRAKSİYASI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində "Ətihad" partiyasını təmsil edən fraksiya. Parlamentdə 11 deputatla təmsil olunurdu: Qarabəy Qarabəyli, Mir Yaqub Mehdiyev, Kazım Əhməd (Xan Baba) Məmmədbəyov, Bəhram bəy Vəzirov, Sultanməcid Qənizadə, Həmdulla Əfəndi Əfəndiyev, Zeynal bəy Vəzirov, Heybətqulu Məmmədbəyov, Əli bəy Zizikski, Qara bəy Əliverdilər, Əsəd bəy Əmirov. Bitərəflər qrupunda olan Gəndər bəy Axundov sonradan "Ətihad" fraksiyasına daxil olmuşdu. "Ətihad" fraksiyasının nümayəndələri Parlament komissiyaları arasında aşağıdakı kimi bölünmüşdülər: maliyyə-büdcə komissiyası - Qara bəy Əliverdilər, Əli bəy Zizikski; təsərrüfat komissiyası Heybətqulu Məmmədbəyov; redaksiya komissiyası Bəhram bəy Vəzirov; hərbi komissiya - Qara bəy Qarabəyli; aqrar komissiyası - Bəhram bəy Vəzirov; sorğu üzrə komissiya - Kazım Əhməd Məmmədbəyov; ölkənin məhsuldar qüvvələrindən istifadə komissiyası - Zeynal bəy Vəzirov; Müəssisələr Məclisinin çağırılması üzrə Mərkəzi komissiya - Əsəd bəy Əmirov, Zeynal bəy Vəzirov, Heybətqulu Məmmədbəyov, Cəmil bəy Ləmbəranski.

Parlamentdə "Ətihad" fraksiyasının rəhbəri Q. Qarabəyli tərəfindən təqdim edilmiş bəyannamədə hakimiyyətin millətə məxsus olması ideyasının gerçəkləşməsi müsəlmanların istiqlal mübarizəsinin son məqsədi sayılırdı. Bəyannamədə Azərbaycandakı bütün xalqların sülh şəraitində yaşamaqlarının təmin olunması tələb edilirdi. "Ətihad"çılar fəhlə məsələsində mençeviklərin proqramı ilə çıxış edərək, fəhlələrin səadətini təmin etməyə səy göstərəcəyini vəd edir, aqrar məsələdə isə torpağın pulsuz olaraq kəndlilərə paylanması təklifini irəli sürürdü. Onlar maliyyə sahəsində mütərəqqi gəlir vergisinin tətbiqini, digər vergilərin isə ləğvini tələb edirdilər. "Ətihad" fraksiyası ibtidai məktəblərdə ümumi və icbari təhsilin bərqərar edilməsinə, məktəblərin milliləşdirilməsinə tərəfdar olduğunu bildirirdi.

"Ətihad" fraksiyası Parlamentin, əsasən, sağ cinahını təşkil edirdi. Bu fraksiya ölkədə siyasi üstünlüyə malik milli demokratik cərəyana qarşı sərt müxalifət mövqeyində durur və 1919 ilin dekabrınadək Hökumət kabinetlərinin formalaşmasında iştirakdan imtina edirdi. "Ətihad" fraksiyası Hökumətə etimad göstərməyənlərin öncüllərindən idi. 1919 ilin yanvarında "Ətihad" fraksiyası neft möhtəkirliyinə qarşı mübarizə barədə, 1918 ildə tədarük olunmuş taxıl məhsulunun talan edilməsi və H.Z. Tağıyev fabrikində bez satışı ilə bağlı qanunsuzluqlar haqqında üç bənddən ibarət sorğu ilə Hökumətə müraciət etmişdi. Fraksiyanın rəhbəri Q. Qarabəyli bu məsələlərin nizamlanması üçün xüsusi müqavirə çağırmağı təklif etmişdi. Sorğularla əlaqədar Hökumət üzvlərinin, hətta Hökumət başçısı Fətəli xan Xoyskinin Parlament qarşısında çıxışlarında verdiyi cavablarla hesablaşmayan Qarabəyli öz fraksiyası adından Hökumətin izahatını qeyri-qənaətbəxş saydığını bildirib ona etimadsızlıq göstərilməsi tələbini irəli sürmüşdü.

Müzakirələr nəticəsində aydın olmuşdu ki, Hökumətə tam etimadsızlıq göstərilməsini yalnız "Ətihad" partiyası tələb edir. "Ətihad" fraksiyası Parlamentdən yeni Hökumət kabinetinin təşkil olunması tapşırığını alan Nəsim bəy Yusifbəylinin namizədliyini də müdafiə etməmişdi.

Bununla belə, "Ətihad" da yeni kabinetə daxil olmaq ehtimalını nəzərdən keçirirdi. O, rus-slavyan və erməni fraksiyaları istisna olmaqla, Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasını müdafiə edən bütün partiyaların Parlament mərkəzinin yaradılmasını təklif etmiş və bildirmişdi ki, əks təqdirdə "Müsavat"-sosialist mərkəzi adlandırılan mərkəz (əgər bu baş tutarsa) ölkəni səhvlərdən və müxalifətdən xilas edə bilməyəcək. 1919 ilin sentyabrında da hökumətə etimad məsələsi irəli sürülərkən "Ətihad" fraksiyası qəti və açıq şəkildə buna qarşı çıxmışdı. "Ətihad" yeni hökumətin "Müsavat" və "Ətihad" fraksiyaları, həmçinin bitərəflər bloku əsasında formalaşdırılmasını təklif edirdi. 1919 ilin oktyabrında "Müsavat" fraksiyası bitərəflərlə bir fraksiyada birləşdikdən sonra, kabinetin tərkibi məsələsi təkrar müzakirə olunarkən "Ətihad" "Müsavat" ın daxili və xarici siyasət taktikası ilə prinsipial ixtilafda olduğuna görə, yeni Hökumətin tərkibində iştirakdan imtina etməyi qərara aldı. Bununla yanaşı, N. Yusifbəyli bitərəf hökumət yaratmağa qadir olmayan məhdud partiya lideri hesab etdiyini bildirən "Ətihad" onun təşkil etdiyi hər hansı hökumətə etimadsızlıq göstərilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 1919 ilin dekabrında yeni Hökumət kabinetinin formalaşdırılması zamanı "Ətihad" dan 2 nəfər koalisiyaya daxil edildi. Həmid bəy gəhtaxtinski xalq təhsili və dini etiqad naziri (1920 il martın 5-dən 30-dək Nurməmməd gəhsuvarov), Sultanməcid Qənizadə dövlət nəzarətçisi oldu.

"Ətihad" partiyası yeni Hökumətdə iki nazir vəzifəsi alsada, fraksiyanın lideri Q. Qarabəyli, öz "ənənəsində" sadıq qalaraq, Hökumətin proqramını kəskin tənqid edirdi. O, dövlət məmurlarını rüğvətخورluqda, vəzifədən sui-istifadədə ittiham emiş "respublika qəzalarını tamamilə yaddan çıxaran" Xalq Maarifi Nazirliyini isə kəskin tənqid atəşinə tutmuşdu. "Müsavat" partiyası "ittihad"çıların müqavimətini neytrallaşdırmaq niyyəti ilə onlara koalisiya təklif etmişdi. "Ətihad" Hökumətə daxil olmaq təklifi müqabilində üç şərt irəli sürmüşdü: 1) bütün müsəlman partiyalarının koalisiyasına riayət olunsun; 2) daxili işlər naziri portfeli Məmməd Həsən Hacınskiyə verilsin;

3) dövlət nəzarəti vəzifəsi bu partiyanın nümayəndəsinə həvalə edilsin. Dövlət nəzarəti vəzifəsini ələ keçirən "ittihad"çılar bildirdilər ki, dövlət strukturlarındakı qanunsuzluqlara və sui-istifadə hallarına görə "müsavət"çılar daha çox məsuliyyət daşıyırlar. "Ətihad" "Müsavət"i dövlət vəsaitindən qanunsuz olaraq özünün partiya təbliğati üçün istifadə etməkdə ittiham edirdi.

"Ətihad" bir sıra məsələlərə münasibətdə qismən bolşevikpərəst mövqedən çıxış edirdi. Bu fraksiya *Qərb imperia-lizminə qarşı mübarizədə kommunistlərlə ittifaqa çağırır, rus Sovet ordusunun Antantaya qarşı mübarizə aparan Türki-yəyə yardım etməsi üçün Azərbaycana buraxılmasını tələb edirdi.* "Müsavət"ın M.H.Hacinskini daxili işlər naziri vəzifə-sindən geri çağırmaq niyyətindən xəbər tutan "Ətihad" hökumət koalisiyası haqqında qərar qəbul etmişdi. Yeni təyinatlardan razı qalmadığını bildiren "Ətihad" fraksiyası baş nazir N.Yusifbəyliyə partiyalarla məsləhətləşməyi və Hacinskini nazir vəzifəsində saxlamağı təklif etdi. Ətihadçılar –Müsavət"ı hakimiyyəti zorla ələ keçirməkdə günahlandırıldılar. Onlar *Hökumətin kommunistlərə qarşı gördüyü tədbirlərin də əleyhinə çıxırdılar.* "Ətihad" nümayəndələri Hökumətin tərkibindən çıxaraq, "Müsavət"ın hakimiyyətdən getməsinə çalışır, əks halda, Hökumətdə işirakdan imtina edəcəkləri ilə hədələyirdilər. *1920 ilin aprelində hakimiyyətin kommunistlərə təhvil verilməsi haqqında ultimatumun müzakirəsi zamanı "İttihad" fraksiyası hakimiyyətin təhvil verilməsi təklifini müdafiə etdi.* Beləliklə, Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalına əlverişli şərait yaradıldı.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), I və II cildlər, B., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Göyüçov A., Azərbaycanda ittihadçılıq, B., 1997.

"ƏTİHAD VƏ TƏRƏQQİ" - türk ziyahlarının ("yeni osmanlılar" və ya "gənc türklər") siyasi təşkilatı. "Ətihad və Tərəqqi" cəmiyyətinin əsası 1889 ildə İstanbulda hərbi-tibb məktəbinin tələbələri tərəfindən qoyulmuşdu. Təsisçilərindən biri də Azərbaycan milli hərəkatının görkəmli xadimi Əli bəy Hüseynzadə idi. Cəmiyyətin üzvləri, din və məzhəb fərqi qoymadan, Osmanlı dövləti daxilindəki bütün topluları "Osmançılıq" düşüncəsi ətrafında birləşdirmək, 1876 il konstitusiyasını bərpa etməyə çalışırdılar. "Ətihad və Tərəqqi" cəmiyyəti sonralar Əhməd Rza bəyin fəaliyyəti nəticəsində daha da güclənmiş və ölkənin vilayətlərində gizli qəbülləri açılmışdı. "Gənc türklər" Parisdə özlərinin xarici mərkəzini yaratmış və 1892 ildə –Məğrəb" qəzetini nəşr etməyə başlamışdılar. Aalarında Ənvər, Niyazi, Əyyub Səbri kimi cəsarətli və vətənpərvər zabıtlərin olduğu "Ətihad və Tərəqqi"çilər əlavə kömək almaq üçün bolqar inqilabçıları ilə də əlaqə saxlayırdılar.

Osmanlı imperiyasında idarəçilik sistemini dəyişmək tərəfdarı olan Mustafa Kamal da "Ətihad və Tərəqqi"çilərlə yanaşı, əvvəlcə gəmdə (Dəməççi), sonra isə Solanikdə (Saloniki) "Vətən və Hürriyyət" cəmiyyəti yaratmışdı. Bu cəmiyyət sonralar "Ətihad və Tərəqqi" cəmiyyəti ilə birləşmiş nəticədə 1907 ilin sonundan etibarən "Ətihad və Tərəqqi" gənc türklərin vahid təşkilatına çevrilmişdi. Mustafa Kamal əsgəri həyatdan kənar siyasi fəaliyyətini bu cəmiyyətdə davam etdirirdi. Lakin, çox keçmədən, cəmiyyətin rəhbərləri ilə onun arasında fikir ayrılıqları yaranmışdı. O, əsgərlərin siyasətə qarışmasını istəməzdi. Bu səbəbdən cəmiyyətdən ayrıldı.

1908 ilin iyulunda "Gənc türklər" inqilabına rəhbərlik edən "Ətihad və Tərəqqi" partiyası Sultan II Əbdülhəmidin ləğv etdiyi 1876 il konstitusiyasının bərpa olunduğunu elan etdi. İyulun 24-də İstanbul əhalisi və Cəhər qarnizonunun üsyançılar tərəfinə keçməsi nəticəsində Sultan konstitusiyasının bərpa olunması və məclisin çağırılması haqqında fərman verməyə məcbur oldu. Məclisdə çoxluq təşkil edən "Gənc türklər" inqilab ərəfəsində verdikləri vədlərinə (aqrar islahatı, fəhlələrin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, milli azlıqlara muxtariyyət vermək, xarici kapitalı məhdudlaşdırmaq və s.) əməl etmədiklərindən onların sosial bazaları getdikcə zəiflədi. Bundan istifadə edən II Əbdülhəmid tərəfdarları 1909 il aprelin 13-də hərbi çevriliş edib hakimiyyəti ələ keçirdilər. Makedoniyaya qaçmış gənc türklər əsas dayaqları olan üçüncü ordunu ("Hərəkət ordusu") İstanbul üzərinə yeritdilər. 1909 il aprelin 27-də II Əbdülhəmid taxtdan salındı. "Ətihad"çılar hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra ölkədə sultan hakimiyyəti dövründəkindən fərqlənməyən, hətta daha sərt siyasət yeritməyə başladılar. Onlar ordunu da siyasətə qarışdırırdılar. Nəticədə, Osmanlı ordusunda zabıtlərin böyük əksəriyyəti ya ittihadçı, ya da onlara qarşı müxalifətdə idilər. Zabıtlərin bir-birlərinə qarşı düşmənçilik etməsi ordunun döyüş qabiliyyətini itirməsinə səbəb oldu. Bundan əlavə, yeritdikləri səbatsız siyasət nəticəsində "ittihad"çılar xaricilərin Osmanlı dövləti üzərinə ayaq açmasına şərait yaratdılar.

Birinci dünya müharibəsi (1914-18) ərəfəsində hakimiyyəti ələ alan "Ətihad və Tərəqqi"nin rəhbərlərindən ibarət üçlük (Ənvər, Tələt və Camal) Türkiyənin milli mənafeələrini Almaniya imperializminin maraqlarına tabe etdirərək, ölkəni müharibəyə sürüklədilər. Bu da 1918 ildə Türkiyənin rüsvayçı məğlubiyyəti ilə sona çatdı. Yalnız Mustafa Kamal başda olmaqla həmin üçlüyün siyasəti əleyhinə olan vətənpərvərlərin Qurtuluş savaşı nəticəsində ölkə tamamilə dağılmaqdan xilas edildi və türk dövlətçiliyini yaratmaq mümkün oldu.

"Ətihad və Tərəqqi"nin programındakı türkçülük və türk xalqlarının birliyi ideyası o dövrdə çar Rusiyasının milli əsarəti altında olan türk xalqlarının, o cümlədən Cənubi Qafqaz türklərinin "Ətihad və Tərəqqi"yə rəğbətini artırmışdı. Gizli şəkildə də olsa, bu ərazilərdə "Ətihad və Tərəqqi"nin qəbülləri yaranmışdı.

Türk xalqlarının Rusiya imperiyasına qarşı milli azadlıq hərəkatının əsas mərkəzlərindən biri olan Azərbaycanda "Ətihad və Tərəqqi"yə rəğbət daha güclü idi. Azərbaycanda "Ətihad və Tərəqqi"çilər, hətta özlərinin müstəqil partiyalarını yaratmışdılar (bax *Qafqaz İttihad və Tərəqqi fraksiyası*).

Əd.: Erol Güngör, Tarixdə Türklər, İstanbul, 1990; Ahmet Palazoğlu, Osman Bircan, Türkiyə Cümhuriyyəti inkilap tarixi və Atatürkçülük, Ankara, 1993.

"ƏTİHAD" - ictimai-siyasi qəzet. "İttihad" Partiyasının orqanı. 1919 ilin fevralından rus dilində çıxmışdır. Həmin ilin

iyul ayına qədər qəzetin nəşrinə redaksiya heyəti rəhbərlik edirdi. Bu dövrdən etibarən isə qəzetin baş redaktorluğu partiya sədrinin müavini Qazi Əhməd bəy *Məhəmmədbəyova* həvalə olundu. Ayda iki-üç nömrəsi çap olunurdu. *Aprəl işğalından (1920)* sonra nəşri dayandırılmışdır.

QYRMĞALTI QYUN (1918) - Azərbaycan Milli ordusunun yaranma günü. Azərbaycan Respublikasının ümumxalq bayramlarından biri. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1998 il 22 may tarixli Fərmanı ilə təsis edilmişdir (bax *Milli ordu günü*).

QYRMĞSƏKKƏZ APRƏL QYĞALI (1920) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisinin təcavüzkar sovet-bolşevik qoçunları tərəfindən işğalı və Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoyulması. 28 Aprel Azərbaycan xalqının tarixində on faciəli günlərdən biridir. Bax həmçinin *Aprəl işğalı (1920)*.

QYRMĞSƏKKƏZ MAY (1918) - Azərbaycan Respublikasının ən mühüm dövlət və ümumxalq bayramlarından biri; Respublika günü. Müsəlman gərçində ilk demokratik respublikanın - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı və Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpə edildiyi gün. 1918 ildə həmin gün Azərbaycan Milli gurasının iclasında 6 bənddən ibarət Azərbaycanın *İstiqlal bəyannaməsi* qəbul olundu. Bəyannamədə müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə formasının xalq cümhuriyyəti olduğu; bütün millətlər və dövlətlərlə yaxın münasibətlər qurmaq əzmi; millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqi gözləmədən, bütün vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının təmin edilməsi; xalq cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan millətlərin sərbəst inkişafına geniş meydan verilməsi təntənə ilə vəd edilirdi. Bu tarixi sənədə əsasən, Müəssislər Məclisi çağırılana qədər Milli gura ölkədə qanunverici, müvəqqəti hökumət isə icraedici orqan hesab olunmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk konstitusiya aktı - İstiqlal bəyannaməsinin qəbulu ilə Azərbaycan dövlətçiliyi dünyəvi xalq cümhuriyyəti formasında elan olundu. Milli guranın elə həmin iclasında bitərəf Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Xosrov Paşa bəy Sultanov, Məmməd Həsən Hacınski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Xəlil bəy Xasmməədov, Məmməd Yusif Cəfərov, Əkbər ağa geyxülislamov, Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Camo bəy Hacımskidən ibarət ilk Azərbaycan Hökuməti yaradıldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddət ərzində həyata keçirdiyi ciddi tədbirlər sayəsində bütün dövlətçilik atributları - öz parlamenti, hökuməti, ordusu, bayrağı və pul vahidi olan müstəqil suveren bir dövlətə çevrildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay yaşasa da, demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində atdığı mühüm addımları başa çatdırma bilməsə də, onun qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası içində mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (1992) ilə 28 may - Respublika günü hər il ümumxalq bayramı kimi dövlət səviyyəsində qeyd olunur.

QYRMĞ YEDDĞ AVQUST ALMANQYA-RUSQYA SAZQĞ (1918) - Almaniya ilə Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası arasında 1918 il avqustun 27-də bağlanmış *Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə məxfi saziş*.

"QYUN BÖHRANI" - *Nuru paşanın* Azərbaycan Milli gurasına və hökumətinə etimadsızlığı ilə bağlı 1918 il iyunun 16-17-də yaranmış siyasi böhran. Azərbaycan istiqlalı üçün son dərəcə təhlükəli olan bir dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti və Milli gura 1918 il iyunun 16-də Tiflisdən Gəncəyə köçdülər. Onların Azərbaycan hüdudlarına daxil olduqları zaman qarşılaşdıqları ilk ciddi məsələ bolşevik-daqnak qüvvələrinin Cənubi Qafqazın müsəlman olan əhalisinə qarşı həyata keçirdikləri soyqırımlarına son qoymaq üçün Osmanlı dövləti tərəfindən göndərilən *Qafqaz İslam Ordusunun* komandanı təyin edilmiş Nuru paşanın və onun ətrafındakı qüvvələrin Milli guraya və Hökumətə soyuq və inamsız münasibəti oldu. Nuru paşanın bu mövqeyi Azərbaycana gəldiyi ilk günlərdə milli hökumətə hörmət və etimadla yanaşacağı, daxili siyasi proseslərə müdaxilə etməyəcəyi barədə verdiyi bəyanata tam əks idi. Belə bir vəziyyət Azərbaycan istiqlalı üçün ciddi təhlükə yaradırdı.

Gərginliyin dərinləşməsinə Nuru paşanın əhatə edən, ona güclü təsir göstərən *"rus çinovniklərinin qapısında baş əyən qara qəlblilər, xəbis adamlar"ın* (R. Vəkilov) "xidmətləri" mühüm rol oynamışdı. Özünün də etiraf etdiyi kimi. siyasətçi olmayan Nuru paşanın Azərbaycan hakimiyyətinə qarşı tutduğu bu sərt mövqe Azərbaycanın daxili və xarici vəziyyətinin çox mürəkkəb olduğu bir durumda bildirilmişdi. Bakıda sovet hakimiyyəti pərdəsi altında fəaliyyət göstərən daqnak rejimi Osmanlı dövlətinin Qafqaz xalqları üçün ciddi təhlükə doğurduğu, Osmanlı işğalının ağır nəticələrinin bütün xalqlar üçün faciəli sonluqla bitəcəyi, yalnız "Sovet hakimiyyəti"nin xalqlara "xoşbəxt gələcək" bəxş edəcəyi və bu kimi cəfəngiyatlarla dolu təbliğat apardığı bir çəraitdə Nuru paşanın Azərbaycan istiqlalına münasibəti onun siyasi proseslərə düzgün qiymət verə bilməməsi ilə bağlı idi.

Nuru paşanı əhatə edən *İlhaqçılar* Azərbaycanın yeganə xilas yolunu Osmanlı imperiyası hüdudları daxilində mövcudluqda görürdülər. Onlar Nuru paşanı Milli gura hökumətinin guya Rusiyapərəst və inqilabi hakimiyyət olmasına, anarxiyaya və xaosla gətirib çıxaracağına inandıra bilmirdilər. Azərbaycana yeni-yeni Osmanlı hərbi qüvvələrinin gəlməsi ilə Nuru paşanın özünün Azərbaycandakı rolu barəsində təsəvvürlərində ciddi dəyişikliklər baş verirdi. Belə ki, o, özünü burada mütləq hakim kimi aparmağa başlamışdı. Onun, əksər hallarda, Azərbaycan Hökuməti ilə razılaşdırılmamış və Hökumətin əhali qarşısında bəyan etdiyi prinsiplərə zidd olan qərarları ölkənin siyasi dairələrində çətinlik və məyusluq doğururdu, hətta bəzi siyasi xadimlər Azərbaycanın xarici siyasət istiqamətinə yenidən baxmaq zərurətinin yarandığını bildirirdilər. Vəziyyətin anlaşılmazlığı belə bir münasibətin Nuru paşanın özsi mövqeyi, yaxud Osmanlı dövlətinin siyasəti

ilə bağlı olub-olmamasının qeyri-müəyyənliyindən irəli gəlirdi. Bunu və digər məsələləri müzakirə etmək üçün Milli gürə və hökumət tərəfindən M.Ə.Rəsulzadə, F.x.Xoyski, M.H.Hacınskidən ibarət nümayəndə heyəti təşkil edildi. Gəncədəki siyasi mühit danışıqların gərgin olacağından xəbər verirdi. "Bu mübarizə məmləkət üsuli-idarəsinə aid demokrasi cərəyanlarla aristokrat zehniyyətlər arasında vəsua gəliyordu" (M.Ə.Rəsulzadə). Nuru paçanı Qafqaz Əlam Ordusunun komandanı kimi yalnız hərbi sahə ilə məşğul olduğunu bildirib, nümayəndə heyətini onları maraqlandıran məsələləri onun siyasi iqtidar üzrə müqaviri Əhməd bəy Ağaoğlu ilə müzakirə etməyi məsləhət gördü: "Mən əsgərəm, siyasəti anlamıram, ordunun siyasi müqaviri Əhməd Ağaoğludur. Onunla görüşün".

Azərbaycan nümayəndə heyəti Ə.Ağaoğlunun sərt bəyanatı ilə qarşılaşdı. Onun fikrincə, guya indiki hakimiyyət əhali arasında nüfuzunu tamamilə itirmişdir və əhali ona qarşı hər an üsyana qalxa bilər. Belə bir vəziyyət yaranarsa, Osmanlı hərbi qüvvələri hakimiyyəti müdafiə etməyə cəhdlər. Ə.Ağaoğlu bununla Nuru paçanı əhatə edən qüvvələrin hökumətin radikal islahatlar programından, xüsusilə aqrar islahat tədbirlərindən narahatlıqlarını çatdırırdı. Zahirən Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı çıxmayan Ə.Ağaoğlu sərt qəbildə "siz Milli güranı bağlayın, hökumətdən əl çəkin, Nuru paçanı istədiyiniz adamlardan bir hökumət qurur" tələbini dilə gətirmişdi.

Azərbaycan nümayəndə heyəti Ə.Ağaoğlunun bu tələbini qətiyyətlə rədd etmişdi ki, bu, əslində, Azərbaycanın iqtisadi demək olacaqdır. Bunun isə istər Osmanlı dövlətinin, istərsə də Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə maraqlarına ciddi zərbə vuracağı şübhəsizdir. Belə bir tələb, dölayisi ilə, 1918 il iyunun 4-də Batumda imzalanmış "Sülh və dostluq haqqında" Osmanlı-Azərbaycan müqaviləsinin şərtlərinə kökündən zidd idi. Azərbaycan nümayəndələrinin ortaya qoyduqları bu və digər dəlillər Ə.Ağaoğlunu özünün əvvəlki mövqeyindən geri çəkilməsi ilə nəticələndi. Danışıqların yekununda belə bir razılıq əldə olundu ki, Milli gürə yalnız yeni hökuməti yaratmalı və səlahiyyətlərini bu hökumətə verib özünü buraxmalıdır.

Siyasi böhran Milli gürada təmsil olunan bir sıra siyasi qüvvələrin kəskin narazılıqlarına səbəb oldu. Müsəlman sosialist bloku və "Hümmət" Osmanlıların dövlətin daxili iqtidarına qarşı çıxmasına etiraz əlaməti olaraq Milli güranı tərkdildilər.

1918 il iyunun 17-də Gəncədə Cəhər idarəsinin binasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sədrliyi ilə Milli güranın 7-ci iclası keçirildi. Əlası giriş sözü ilə açan M.Ə.Rəsulzadə yaranmış vəziyyətin fəvqəladə olduğunu və müzakirəyə çıxarılaçaq məsələlərə hissə qapılmadan soyuqqanlı yanaşmağın vacibliyini qeyd etdi. O bildirdi ki, əsas prinsipə sadıq qalmaq, lakin əgər yaranmış vəziyyətdən yeganə çıxış yolu yalnız bundadırsa, biz onu qəbul etməliyik". Siyasət naminə siyasətdən əl çəkməyin vacibliyini vurğulayan sədr gürə üzvlərini verəcəkləri qərarlarda vətən və millətin maraqlarını nəzərə almağa çağırırdı.

Sonra hökumət başçısı Fətəli xan Xoyski ölkə hüduqlarına köçməsi ilə əlaqədar mayın 28-də Tiflisdə yaradılmış Müvəqqəti hökumətin istefasını qəbul etməyi Milli güradan xahiş etdi. Aslan bəy Səfərkürdski Nuru paçanın simasında Osmanlı dövləti rəhbərlərinin Azərbaycan xalqının maraqlarına zidd addımlar atmasına təəssüfləndiyini bildirdi. M.Ə.Rəsulzadə natiqin çıxışını kəsərək, "paçanın bu iqtidar aidiyyəti yoxdur" dedi. A.Səfərkürdski çıxışını davam etdirərək, xalqın türklərə münasibətdə məyusluğunun son nəticədə Azərbaycan üçün çox ağır nəticələrə səbəb olacağını bildirdi. Məhəmməd Yusif Cəfərov isə qeyd etdi ki, "biz asanlıqla əldə etdiyimiz azadlığı belə asanlıqla da təhvil veririk... Kömək gözlədiyimiz Osmanlı qardaşlarımız ürəklərimizi oxlayırlar, hissələrimizi zəhərləyirlər".

Məhəmməd Həsən Hacinski Osmanlıların Azərbaycanın müstəqil və nüfuzlu hökumətinin yaradılmasını səmimiyyətə istədiklərini qeyd etdi. Rəhim bəy Vəkilov isə müzakirəyə çıxarılmış təklifi "Müsavat partiyasının çəkildiyi son səngər" adlandırdı.

Əlasda çıxış edən Nəsim bəy Yusifbəyli yaranmış böhranın əsas səbəbinin Nuru paçanı əhatə edən "Qübhəli Çəxslər"də olduğunu göstərdi. Onun fikrincə, indiki vəziyyətdə güzəgətə getməmək olar, lakin bu ağır nəticələrə gətirib çıxarar ki, bu da "belə bir müqəbil vəziyyətə düşülməyə vaxtda vətənpərvərlik hərəkəti ola bilməz". O, hökumətin istefasının qəbul edilməsini, Milli gürə sədrinin yeni hökumətin təşkilini özünün inandığı Çəxsə həvalə edərək, Milli güranın bütün səlahiyyətlərinin həmin hökumətə verilməsini, tezliklə Müəssislər məclisinin çağırılmasını, hökumətə bu ixtiyarı heç kəsə könüllü təhvil verməməyi tapırmağı təklif etdi, əks halda, "hər cür cəhdlərə qarşı müstəqilliyimizin ilk müdafiəçisi olacağına bildirdi.

Fəsilədən sonra M.Ə.Rəsulzadə ümumi razılığa əsasən, yeni Hökumətin təşkilini F.x.Xoyskiyə həvalə etdiyini bildirdi. F.x.Xoyski yeni hökumətin fəaliyyət programının əsasında Azərbaycanın Cəhrəfinin, azadlığının və müstəqilliyinin durduğunu bəyan etdi. Müzakirələrin yekununda Milli güranın fəvqəladə iclasının iştirakçıları - M.Ə.Rəsulzadə, M.Mahmudov, R.Vəküov, S.Qənizadə, N.Yusifbəyli, X.Xas məhəmmədov, F.x.Xoyski, X.Məlik-Aslanov, T.Makinski, Ə.ğeyxülislamov, M.Rizayev, M.H.Seyidov, Hacı Molla Səlim Axundzadə, G.Vəkilov, A.Qardağov, F.Köçərli, M.Hacinski, C.Hacinski, Q.Camalbəyov, Ə.Pepinov, H.Ağayev, X.Sultanov, g.Rüstəmbəyli, M.Məhərrəmov, M.Y.Cəfərov, A.Səfərkürdski, M.H.Hacinski, gərifov iki qətnamə qəbul etdilər. Müvəqqəti hökumətin hüquq və vəzifələrinə dair birinci qətnamədə göstərilirdi ki, müvəqqəti hökumət dövlət müstəqilliyini və mövcud siyasi azadlığı ləğv etmək, aqrar və bu kimi digər vacib məsələlər barə-

sində inqilabi qanunları dəyişdirmək hüquqlarına malik deyildir. Hökumət altı aydan gec olmayaraq, Müəssislər məclisi çağırılmalıdır, digər idarəetmə məsələlərində isə tam hüquqa malikdir. İkinci qətnamə Azərbaycan Milli şurasının buraxılması haqqında idi. Qətnamədə deyilirdi: "Azərbaycanın daxili və xarici həyatındakı ağır vəziyyəti nəzərə alaraq, bütün hakimiyyət F.x.Xoyskinin sədrliyi ilə təşkil olunmuş hökumətə verilsin və ona tapşırılsın ki, öz hakimiyyətini yaxın vaxtlarda çağırılacaq Müəssislər məclisindən başqa heç kəsə güzəşt getməsin".

Yekun nitqi ilə çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə bu qətnamələrə əsasən, tarixi məsuliyyətin bütün ağırlığını F.x.Xoyski hökuməti üzərinə düçdüyünü nəzərə çarpdırmaqla, onun vəziyyətini döyüçün ən ağır və məsuliyyətli anında geri çəkilmə ordunun son arxa mövqelərini müdafiə etmək əmri almıçhərbi qüvvənin keçirdiyi qorxu və həyəcan hissi ilə müqayisə etdi. Yeni doğulmuş Azərbaycan dövlətinin məhvinə yol verməmək hökumətin ən vacib vəzifəsi hesab olunurdu. M.Ə.Rəsulzadə Milli şuranın xalq nümayəndəliyini təmsil etdiyini göstərməklə, bu orqanın fəaliyyətini dayandırmasını "heç şübhəsiz, demokratiyanın geri çəkilməsi və irtəaçi qüvvələrin uğuru" kimi qiymətləndirdi. Məsələyə əsl qiyməti tarixin verəcəyini bildirən nətiç Müəssislər məclisinə tezliklə keçiriləcək seçkilərdə Azərbaycan xalqının əsl istəyinin ortaya çıxacağına inandığını bildirdi. M.Ə.Rəsulzadə çıxışının sonunda həmkarlarını mövcud şəraitin ağırlığına baxmayaraq, Azərbaycanın tezliklə azad və mütərəqqi bir cəmiyyətə sahib olacağına inandıraraq dedi: *"İştə, müstəqil bir Azərbaycan! Siyasətin kəşbi-hürriyyət və istiqlal edəcək Azərbaycanda ictimai hürriyyətlər və hüquqi-bəşərə aid düsturların, hər halda, müstəbid Rusiya zamanından daha geniş, daha müsaids olacağına şübhə etməm. Hətta, əfəndilər, söyləmək istərim ki, Azərbaycan Qafqasçada ən hürriyyətpərvər və inqilabçı təsəvvür olunan Gürcüstandan daha məsuddur. Çünki burada bizim daxili hürriyyətlərimizə icrai-nüfuz edən və edəcəyi mütəsəvvir bulunan qüvvət yabançı bir qüvvət deyil, öz qüvvətimizdir. Buradan istiqbal, böyük və şanlı bir millətin müxtəlif şöbə və budaqlarının tövhidə doğru gedəcəyi eyni məqsədimizdir. İctimai və hüquqi hürriyyətlərdə bilfərz qaib etsək belə, siyasətən qazanacaq tələfiyi-mafat edəcəkdir".* M.Ə.Rəsulzadə çıxışını *"Yaşasın Azərbaycan! Yaşasın türk xalqı!"* çiarı ilə bitirdi. Beləliklə, yeni yaranmış Azərbaycan dövlətçiliyi üçün ilk ciddi sınaq olan "Çün böhranı" Milli şuranın öz fəaliyyətini dayandırması ilə nəticələndi. Yeni hökumətin tərkibinə daxil olan 12 üzvdən 6-sı əvvəlki hökumətdə də iştirak etmişdi.

Nuru paça isə tezliklə Azərbaycan Hökuməti ilə münasibətlərini normallaşdırmaq məcburiyyətində qaldı.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов), Б., 2001; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, Б., 2001; Rəsulzadə M.Ə., Azərbaycan Cümhuriyyəti, Б., 1990; Həsənov С, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), Б., 1993; Vəkilov P.Ə., Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi, Б., 1998; Hətəmov R., "17 iyun böhranını doğuran səbəblər haqqında, "Tarix və onun problemləri" jurnalı, № 2, Б., 2002.

"ÇZVESTQYA SOVETA RABOÇQX QSOLDATSKQX DEPUTATOV BAKQNSKOQO RAYONA" - gündəlik ictimai-siyasi qəzet; Bakı Sovetinin orqanı. 1917 il martın 30-dan 1918 il iyulun 31-dək nəç edilmişdir. Cəmi 372 nömrəsi çıxmışdır. 6 nömrəsi Azərbaycan xalqına qarç kütləvi soyqırımlarının əsas təçkilatçılarında biri olan S.ğaumyanın redaktorluğu ilə buraxılmışıç 7-ci nömrədən redaksiya tamamilə mençevik, eser və daçnakların əlinə keçmişdir. 1917 ilin noyabrında Bakı Sovetinə rəhbərlik bolçeviklərin əlinə keçdikdən sonra redaksiyanın tərkibi və qəzetin istiqaməti dəyiçmişdir. A.V.Karinyan (Ter-Qabrielyan) qəzetin redaktoru olmuş redaksiyaya iki beynəlmiləç-i-mençevik daxil edilmişdir. Qəzet, əsasən, bolçeviklərin xəttini həyata keçirmişç Bakıda 1918 il mart qırğınlarından sonra ardıcıl bolçevik orqanına çevrilmişdir. 1918 ilin aprelindən maynadək qəzetin faktik redaktoru redaksiya heyətinə daxil olan A.ÇMikoyan idi. "Kavkazskaya Krasnaya Armiya" qəzeti ilə birləçdikdən sonra S.Q.Osipyan onun redaktoru seçilmişdir. Qəzet bolçeviklərin və başqa siyasi qüvvələrin Azərbaycanda müstəqil milli dövlət quruculuğı əleyhinə çevrilmişç və xalqın milli-mənəvi dayaqlarını sarsıdan ideyaları təbliğ edirdi. 1918 ilin aprelindən qəzet, eyni zamanda, Azərbaycan və erməni dillərində də buraxılmışdır. Qəzetin nəçrində və buraxılmasında M.Əzizbəyov, S.Boçdanov, P.Çaparidze, ÇMahgin, A.Karinyan, A.Mikoyan, S.ğaumyan və b. iştirak etmişlər. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyəti döv-ründə (1918, 25 aprel-31 iyul) qəzətdə partiya, sovet, həmkarlar ittifaqı təçkilatların fəaliyyəti içqləndirilmişdir.

J

JORDANQYA Noy Nikolayeviç (21.3.1869, Gürcüstan, Lançxuti Q - 1953) - Gürcüstanın dövlət xadimi, gürcü mençeviklərinin lideri, jurnalist. 20 əsrin 90-cı illərindən sosial-demokrat hərəkatında iştirak etmiş Cənubi Qafqazda ilk sosial-demokrat təşkilatı "Mesamedasi" qrupuna daxil olmuşdur. I Dövlət dumasının deputatı, sosial-demokrat fraksiyasının sədri (1906) idi. 1912 ildə Bakıda "Naçe slovo" mençevik qəzetinin redaktorlarından olmuşdur. Fevral inqilabından (1917) sonra Tiflis Fəhlə Deputatları Sovetinin, 1918-21 illərdə isə Gürcüstan mençevik hökumətinin sədri olmuşdur. Gürcüstanda sovet hakimiyyəti elan edildikdən (1921, 25 fevral) sonra mühacirətdə yaşamış Gürcüstan mühacir təşkilatının rəhbərlərindən biri kimi geniş fəaliyyət göstərmişdir.

JURNALİTLƏR VƏ ƏDİBLƏR İTTİFAQI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qeyri-hökumət yaradıcılıq birliyi. 1919 ilin oktyabrında yaradılmışdır. Həmkarlar ittifaqı səciyyəsi daşmayan qurum milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, jurnalist və yazıçıları birləşdirirdi. Sədri L.P.Umanski, sədr müavini Xəlil Cəbrayilov (Xəlil Cəbrayil), xəzinədarı Xudadad bəy Əzizov idi. Üzeyir Hacıbəyli ittifaqın idarə heyətinin üzvü olmuşdur. Nizamnaməsinə əsasən, bütün mübahisəli məsələlərə təşkilatın nəzdində yaradılmış Arbitraj komissiyasında baxılırdı. İttifaq fəal mədəni-maarif və xeyriyyəçilik fəaliyyəti göstərirdi. Belə ki, 1919 ilin noyabrında ittifaqın yoxsul üzvləri üçün pul fondu yaradılmış noyabrın 23-də fondun nəfəsinə tamaşa göstərilmişdir. Elə həmin vaxt "jurnalist günü"nin keçirilməsi qərara alınmış Dövlət Teatrında (indiki Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı) tamaşa-bal təşkil edilmiş jurnalist günü ilə əlaqədar bir gün-lük qəzet buraxılmışdır. Jurnalistlər və ədiblər ittifaqı Azərbaycanda demokratik mətbuatın inkişafında, Cümhuriyyət ideyalarının, hökumətin həyata keçirdiyi ictimai-siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni tədbirlərin icra edilməsində mühüm rol oynamışdır. İttifaq *Aprəl işğalı* (1920) nəticəsində fəaliyyətini dayandırmışdır.

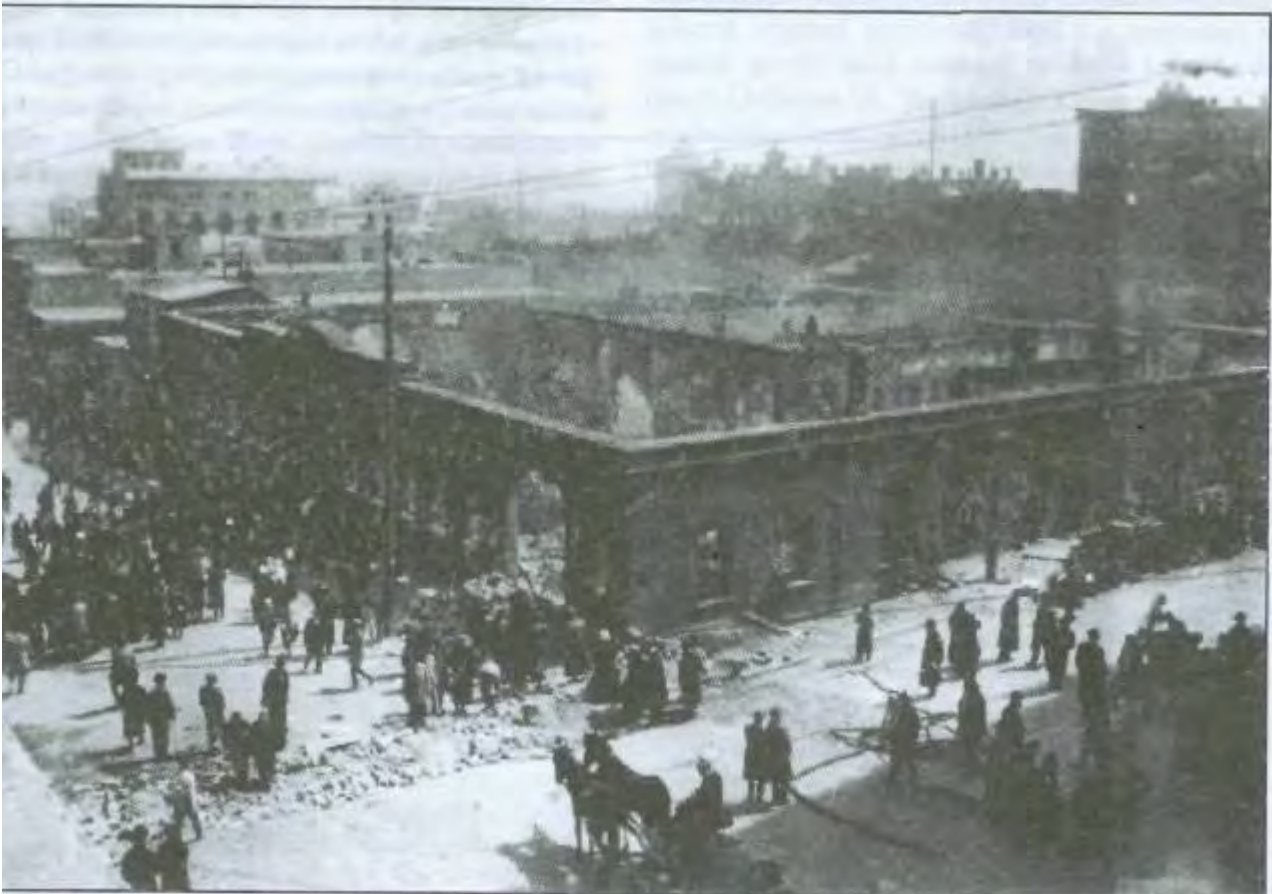
K

KADETLƏRİN BAKI ĞÖBƏSĖ- Rusiyanın ilk liberal təmayüllü konstitusion-demokratlar (kadetlər) partiyasının Bakıdakı Ğöbəsi. Təsis yığıncağı 1906 il yanvarın 7-də keçirilmişdi. Bakı kadetləri, əsasən, Moskva və Peterburq kadetlərinin proqramını qəbul etmişdilər. Ətraflı məlumat üçün bax *Xalq azadlıq partiyasının (kadetlərin) Bakı şöbəsi* məqaləsinə.

"KASPĖ" - ictimai-siyasi, ədəbi qəzet. 1881 ilin yanvarından 1919 ilin martınadək Bakıda rus dilində nəşr olunmuşdur. 10065 nömrəsi çıxmışdır. 1 il 28 nömrəsi həftədə iki dəfə, 1881 ilin iyulundan həftədə 3 dəfə, 1884 ildən isə gündəlik çıxmışdır. "Kaspi"-nin yaradılması ideyası "Ba-kinskiye izvestiya" qəzetinin redaktoru V.V.Kuzmino məxsus idi. Müxtəlif vaxtlarda qəzetin redaktorları və nəşrləri V.Kuzmin, V.Liçkus-Xo mutov, Əlimərdan bəy *Topçubaşov*, Həsən bəy *Zərdabi*, Əli bəy *Hüseynzadə* və b. olmuşlar. 1897 ildə "Kaspi"-ni Hacı Zeynalabdin Tağrı mığ və qəzetin redaktorluğunu Ə.Topçubaşova həvalə etmişdir. Qəzetin 133-cü sayında dərc edilmiş "Redaksiyadan" adlı yazıda "neft səltənətinin paytaxtı" olan Bakıda, ümumiyyətlə, Qafqazda, Orta Asiyada əhalinin yaşıyıq

Kaspi qəzeti redaksiyasının erməni-daşnak quldurları tərəfindən yandırılması. 1918, mart

adət-ənənələri, dini ilə bağlı məsələlərin qəzetin səhifələrində iqlandırılacağı vəd olunurdu. H.Z.Tağıyev milli ziyalıları qəzetin ətrafına toplayırdı. Rusca çıxmasına baxmayaraq, 90-cı illərdən etibarən "Kaspi"nin səhifələrində milli məfkurə məsələləri geniş yer aldı. "Kaspi" Ə.Topçubağvun, habelə sonralar Ə.Hüseynzadənin, H.Zərdabinin redaktorluğu dövründə rusdilli, milli düğincəli mətbuat orqanına, milli ideyanıma bağca müzakirə mərkəzlərindən birinə çevrildi. Mütərəqqi, demokratik Azərbaycan ziyalılarınm görkəmli nümayəndələri - H.Zərdabi, F.Köçərli, M.Mahmudbəyov, Ə.Ağayev (Ağa oğl u), M.ğahtaxinski, C.Məmmədquluzadə və b. "Kaspi" ilə əməkdaşlıq edirdilər. Qəzet öz səhifələrində Azərbaycanın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının bütün sahələrini iqlandırılırdı.

1-ci və 2-ci səhifələrində, bir qayda olaraq, elanlar, bildiriğlər, reklamlar, felyetonlar, 2-ci və 3-cü səhifələrdə Rusiyaya dair ümumi xəbərlər, yerli xronika, Çəhər dumasının iclasları haqqında materiallar, müxtəlif hadisələr - ixtiralar, yeniliklər, teatr və musiqi, ayrı-ayrı ölkələrin təhsil sistemi haqqında yazılar, Azərbaycan və rus ədəbiyyatından nümunələr dərc olunurdu. "Kaspi"nin "Gündəlik həyatdan", "Bizə yazırlar", "Özgə diyarlardan", "Məhkəmə xronikası", "Kaspinin məktubları", "Arabeskələr", "Eskizlər" və b. rubrikaları vardı. "Arabeskələr" və "Eskizlər" rubrikalarında Çəhər dumasının və idarəsinin fəaliyyəti tez-tez tənqid olunurdu. 1901-07 illərdə "Kaspi"nin bir səhifədən ibarət xüsusi əlavəsi də buraxılırdı. Burada Rusiya Teleqraf Agentliyinin dünyadakı hadisələr haqqında məlumatları, dünya mətbuatının səhifələrindən xülasələr, birja qiymətləri və s. çap olunurdu. Qəzetin xüsusi "Neft Çöbəsi" idə neft sənayesinin vəziyyətinə, ayrı-ayrı Çirkətlərin fəaliyyətinə, neft hasilatına və satığına dair materiallar dərc edilirdi. 1905 ildə Bakıda ermənilərin azərbaycanlılara qarğı törətdikləri soyqırımını zamanı "Kaspi" əsl fədakarlıq göstərmiş uydurma erməni təbliğatına sinə gərmişdi. Ermənilər bütün dünyaya Bakıda müsəlmanların əli ilə guya "10-15 min erməni öldürüldüyü barədə" yalanlar yaymağa bağadığı və Rusiyanın paytaxt Çəhərlərində çıxan "Birjeviye vedomosti", "Sankt-Peterburqskiye vedomosti", "Novosti", "Rus" və b. qəzetlər erməni saxtakarlıqlarını yaydığı zaman "Kaspi"nin əməkdaşları bu barədə bir çox həqiqətləri üzə çıxarmışvə qəzetin səhifələrində dərc etmişdilər. Hətta bəzi ermənilər öz saxtakarlıqlarına görə "Kaspi" vasitəsilə üzr istəmək məcburiyyətində qalmışdılar. 1918 ilin martında bolçevik-daçhak quldurlarının Bakıda azərbaycanlılara qarğı törətdiyi soyqırımını zamanı "Kaspi" qəzetinin mətbəəsi də yandırılmışdı.

Əd.: Azərbaycan dövri mətbuatı, 1832-1920. Bibliografiya. B., 1987; Axundov N., Sənədlərin dili ilə, B., 1980; Zeynalov N., Azərbaycan mətbuat tarixi, B., 1973 Мовлаева С.А., Пропаганда русской и азербайджанской литературы на страницах газеты «Каспий», Б., 1983.

KAZIM QARABƏKİR PAĞA (1882, Ğtanbul - 1948, orada) - Türkiyənin görkəmli hərbi və dövlət xadimi, *Atatürkün* yaxın silahdaşlarından biri. Ali hərbi təhsil almış Balkan (1912-13) və Birinci dünya (1914-18) müharibələ

Kazım Qarabəkir paşa məscidi. 1999. Naxçıvan şəhəri

rində iğirak etmişdir. Hərbi sahədə xidmətlərinə görə 1918 ildə diviziya generalı, sonra isə ordu generalı rütbəsinədək yüksəlmiş "paça" fəxri tituluna layiq görülmüşdür. Kazım Qarabəkir paça Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunmasında, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsinin erməni silahlı qüvvələrinin təcavüzündən müdafiəsində mühüm xidmətlər göstərmişdir. Həmin ərazilərin müdafiəsi Osmanlı ordusunun onun komandanlıq etdiyi I Qafqaz korpusuna həvalə olunmuşdu; korpusun qərargahı 1918 il avqustun 7-də Naxçıvan Cəhərində qurulmuşdu. Naxçıvanı türk dünyasına açılan "gərq qapısı" adlandırılan Kazım Qarabəkir paçanın komandanlıq etdiyi türk qoçun hissələri Naxçıvan mahalını erməni silahlı dəstələrinin Zəngəzur və s. yerlərdən etdikləri hücumlardan qətiyyətlə qoruya bilmişdi. Osmanlı hərbi qüvvələrinin Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan çəkilməsini nəzərdə tutan *Mudros barışığının* (1918) 11-ci maddəsinə əsasən, 1-ci Qafqaz korpusu da Naxçıvanı tərk etmişdi. Kazım Qarabəkir paça Türkiyənin istiqlal savaqında (1918-23) fəal iğirak etmiş gərq cəbhəsinin komandanı kimi bir sıra əzəli türk torpaqlarının geri qaytarılmasında, dağnakların sülh bağlamağa məcbur edilməsində əvəzsiz xidmətlərinə görə "Ətiqlal" ordeninə layiq görülmüşdür. Azərbaycanda bağ verən hadisələrlə daim yaxından maraqlanmış Qars konfransında (1921) onun ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması üçün olduqca səmərəli diplomatik fəaliyyət göstərmişdir. Onun da imzaladığı *Qars müqaviləsinin* (1921) 5-ci maddəsinə və 3-cü əlavəsinə əsasən, Naxçıvan bölgəsinin muxtar ərazi kimi Azərbaycanın himayəsi altında saxlanması dövlətlərarası səviyyədə razılaşdırıldı.

Naxçıvanın mədəni həyatında yaxından iğirak edən Kazım Qarabəkir paça Cəhərdə teatrın fəaliyyətini bərpa etmiş Naxçıvan teatrında türk yazıçılarının dram əsərləri tamaçaya qoyulmuş tədris müəssisələri içə başlamış məktəblər üçün Türkiyədən çoxlu dərsliklər gətirilmişdi. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verən və nizami ordu quruculuğunun vacibliyini nəzərə alan Kazım Qarabəkir paça bu iğ öyrənmək üçün bir qrup gənci Türkiyə məktəblərinə oxumağa göndərmişdi. Məktəblərdə hərbi məğğələlər keçirilir, yerli əhalidən hərbi batalyonlar təçkil olunurdu. Bu iğtəkcə Naxçıvan Cəhərində deyil, bölgənin digər yerlərində də həyata keçirilir, milli ordu hissələri yaradılırdı. Türk xalqının istiqlal mücadiləsi paça çatdıqdan az sonra ordudan tərxis olunan Kazım Qarabəkir paça millət vəkili kimi fəaliyyət göstərmiş 1946 ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisinin paçası seçilmişdi. Kazım Qarabəkir paçanın xatirəsinə Naxçıvan Cəhərində Türkiyə Diyanət Cəhəri Vəqfi tərəfindən məscid inşa edilmişdir. Məscidin açılığ 1999 il oktyabrın 13-də olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Kazım Qarabəkir paçanın qızı Timsal Qarabəkir məscidin açılığ mərasimində çıxış etmişlər. Yazıçı Güllü Məmmədovanın "Qarabəkir əfsanəsi" tarixi-sənədli romanı görkəmli sərkərdənin həyat və döyüç yolundan, eləcə də 1918-20 illərdə Naxçıvanda bağ verməmiş hadisələrdən, Naxçıvan torpaqlarının erməni təcavüzündən qorunmasında onun xidmətlərindən bəhs edir.

Əd.: Musayev G, Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996; Səfərlil F., Kazım Qarabəkir Paça və Naxçıvanın erməni təcavüzündən müdafiəsi, "Naxçıvan" jurnalı, 2001, №5.

KAZIMBƏYLİĞ Cahangir bəy (1888, Gəncə - 1955, Berlin) - hərbi xadim, Azərbaycan Xalq ümhuriyyəti ordusunun alay komandiri, polkovnik. *Gəncə üsyanının* (1920) əsas təçkilatçılarından biri olmuşdur. Gəncə gimnaziyasında təhsil almış Peterburqda hərbi məktəb bitirmişdir. Çar Rusiyası ordusu sıralarında Birinci dünya müharibəsində (1914-18) iğirak etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra milli orduda xidmətə başlayan Kazımbəyli 1920 lin əvvəllərində 3-cü gəki süvari alayının komandiri təyin olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun təchizat rəisi general-mayor Məhəmməd Mirzə Qacarın, 1-ci piyada diviziyasının komandiri general-mayor Cavad bəy gıxlinski-nin, süvari diviziyasının komandiri general-mayor Teymur bəy Novru-zovun Gəncə üsyanının təçkilinə cəlb edilmələrində Kazımbəylinin böyük rolu olmuşdur. Üsyanda iğirak edən hərbi qüvvələrin Qaçaq Qəmbərin, Sarı Ələkbərin, Qaçaq Qasımalı və başqalarının dəstələri ilə və partizanla əlaqələrinin yaradılmasında da onun mühüm xidməti vardı. Sonralar yazdığı xatirələrindən göründüyü kimi o, üsyanın gedində öz alayının Çəxi heyəti ilə bərabər partizanların fəaliyyətinə də rəhbərlik etmişdir. Kazımbəylinin fikrincə, 1920 il mayın 28-də Azərbaycan xalqı öz azadlığı uğrunda qurban getməyə hazır olduğunu bir daha nümayiş etdirdi: **"28 may yalnız Milli İstiqlalımızın elanı günü kimi deyil, Vətən uğrunda şəhid verdiyimiz gün kimi də tariximizdə yazılmalıdır. ...28 may günündə düşməmə cavabımız ruhumuzun yüksəkliyinin, mədəni qalibiyyətimizin simvolu olacaqdır"**.

1920 il iyunun 3-dən 4-nə keçən gecə Cahangir bəy yaxın qohumlarını, həyat yoldağını və oğlunu Gəncədən çıxarmağa nail olsa da, özü Qıraq Kəsəməndə düşmən qüvvələri ilə üz bəüz gəlmiş qanlı döyüşlərdən sonra Tiflisə gedə bilmiş təxminən bir ildən sonra İstanbulda yaxın qohumlarını, oğlunu, həyat yoldağını və qayınatası Hüseynqulu xan Xoy-skini tapmışdır. 1922 ilin əvvəlində Kazımbəyli marşal Pilsudskinin dəvətilə ailəliklə Polçaya köçmüşdür.

Kazımbəyli Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəni daim davam etdirmiş 1943 ildə azərbaycanlıların Berlində çağırılmış qurultayının iğirakçısı, Avropada yaranan "Milli birlik" partiyasının əsas təçkilatçılarından olmuşdur. Parisdə və Berlində nəç olunan "Azərbaycan" məcmuələrində, "Milli birlik" jurnalında müntəzəm olaraq məqalələrlə çıxış etmişdir.

Üçüncü dünya müharibəsindən (1939-45) sonra sovet əks-kəçiyatı tərəfindən izlənilən Cahangir bəy Misir kralı Fər-ruxun Çəxi köməyindən sonra Romada rahatlıq tapa bilmişdi. 1954 ilin sonunda Münxəndə "Azadlıq" radiosunun Azərbaycan Cəbəsində fəaliyyətə başlayan Kazımbəylinin dünya azərbaycanlılarını mübarizəyə səsləyən çağırışları diqqətdən yayınmamışdı. O, 1955 ilin yazında sovet əks-kəçiyatının əli ilə Berlində xaincəsinə qətlə yetirilmişdir.

Əd.: Nəzirli g., Arxivlərin sirri açılır, B., 1999; Rəhmanzadə F., Yol, B., 1994.

KAZIMBƏYLİĞ Qulamhüseyn bəy (?-?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin deputatı. Azərbaycan Milli gurasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"* una (1918, 19 noyabr) əsasən, Parlament üzvü seçilmişdir. "Müsavat" və bitərəflər fraksiyasına daxil idi.

KAZIMOV Cəfər Ələsgər oğlu (4.1.1897, Bakı -14.8.1968, Bakı) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa gөн*

dərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Bakı realni məktəbini bitirmiş (1915), Moskva Kommersiya İnstitutunun texnika-iqtisadiyyat şöbəsinə daxil olmuşdur. Bakıya qayıtdıqdan sonra xəstəxanada hesabdar işləmişdir. 1918 ildə əvvəlcə sol esərlər, sonra isə kommunist partiyasının üzvü olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Əmək Nazirliyində katib işləmişdir (1919). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini dağ-mədən mühəndisliyi sahəsində davam etdirmək üçün Almanyanın Frayburq Dağ-Mədən Akademiyasına göndərilmişdir. 1925 ildə təhsilini bitirmiş Azərbaycan qayıtdıqdan sonra 1927 ilədək Suraxanı neft mədənlərində çalışmışdır. N.Nərimanov adına Sənaye texnikumunun direktor müavini (1927-30) işləmiş qazıma, dağ-mədən, mineralogiya, petroqrafiya fənlərindən dərs demişdir. Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsi rəyasət heyətinin üzvü, daha sonra Komitənin Şöbə müdirinin müavini işləmişdir (1931-33). SSRİ EA Azərbaycan Filialı Rəyasət Heyəti sədrinin müavini (1933-38) olmuşdur. 1938 ildə repressiyaya məruz qalmış Komidə, SSRİ Dövlət Uxta kombinatında cəza çəkmişdir. 1941 ildə Mərkəzi elmi-tədqiqat laboratoriyasında Şöbə rəisi, 1945 ilin apreldən isə geoloq-petroqraf işləmişdir. Nən müxtər mahalında geoloji ekspedisiyalarda iştirak etmişdir (1945-48). İkinci ekspedisiya zamanı (həmən vaxt Kazimov böyük texnik-geoloq idi) Barenz dənizi sahilində uran filizi aşkar edilmişdir. 1949 ildə Kazimovun Cənubda məskunlaşmasına icazə verilmişdir. 1955 ildə bəraət almış ömrünün son 20 ilini iflic vəziyyətində yaşamışdır.

Əd.: Tahirzadə Ə., Cəfər Kazimov. Sovet uranını tapanlardan biri, B., 2001.

KAZIMZADƏ Abbasqulu (?-?) - Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının iştirakçısı, *Azərbaycan Milli Şurasının* üzvü. 1905 ildən Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının üzvü olmuş 1911 ildə "Musavat" partiyasının yaranmasında iştirak etmişdir. Milli güranın "*Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun*" una (1918, 19 noyabr) əsasən, Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir. Parlamentdə "Musavat" və bitərəflər fraksiyasının üzvü idi.

Əd.: *Азербайджанская Республика. Документы и материалы, 1918-1920, Б.*

KEÇƏÇİ MƏHƏMMƏD, Məhəmməd Məçədi Xəlil oğlu (1864, güçə - 1940, Quba) - musiqi xadimi, xanəndə. Xanəndəlik sənətini dövrünün məşhur xanəndəsi Məçədi Gidən, həmçinin tanınmış musiqiçinas Xarrat Quludan öyrənmişdir. Gənc yaşlardan güçə məclislərində oxumuş "Xandəmirovun teatri"nda tamaşalarda və konsertlərdə iştirak etmiş müğənni kimi məşhurlaşmışdır. O, 1902 ildə Bakıda Tsəyiyev teatrında Cabbar Qaryağdı oğlu, gəkilə Ələsgər, məşhur tarzan Sadıq Əsəd oğlu (Sadıqcan), Məçədi Zeynal, Gülləbli ağıqları Abbasqulu və Nəcəfqulu və başqa sənətkarlarla birlikdə "gərq konsertləri" ndə iştirak etmişdir. "güçər" muğamının mahir ifaçısı idi. 1904 ildə Bakıya köçmüş burada Məçədi Zeynal, Mərdi Canbəyov, sonralar Qurban Pirimovla birlikdə çıxış etmişdir. Geniş diapazonlu, güclü və məlahətli səsə malik olan Keçəçi Məhəmməd "Nəva", "Mahur", "Mani", "Bayatı-qacar" muğamlarını da xüsusi ustalıqla oxumuşdur. Onun ifasında bir sıra müğənni, təsnif və xalq mahnıları 1912 ildə "Sport-rekord" (Varçava), 1914 ildə isə "Ekstrafon" (Kiyev) qırkətləri tərəfindən qrammofon valına yazılmışdır.

Ölkənin mədəni həyatında həmişə yaxından iştirak edən Keçəçi Məhəmməd Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-20) dövründə də milli mədəniyyətin inkişafına dəyərli yardım göstərmiş xanəndə və çalğıçıların musiqili səhnəciklərində çalib-oxumuş xeyriyyə konsertlərində, bayramlarda və başqa el çənliklərində yaxından iştirak etmişdir. Bütün qüvvə və biliyini milli musiqi mədəniyyətinin, xüsusilə xanəndəlik sənətinin yüksəlişinə həsr etmiş Azərbaycan musiqisinin bünövrəsi olan muğamata güçə və xallar əlavə edərək, onu daha da zənginləşdirmişdir. Tədqiqatçı Firidun güçnskinin fikrincə, musiqi tariximizdə ritmik muğamları Keçəçi Məhəmməd kimi ustalıqla oxuyan və onun səsi kimi yüksək diapazona malik səsi olan xanəndəmiz olmamışdır.

Əd.: güçn ski F., Azərbaycan xalq musiqiçiləri, B., 1970; уенə onun, Народные певцы и музыканты Азербайджана, М., 1979.

KERENSKİ Aleksandr Fyodoroviç (4.5.1881, Simbirsk -11.6.1970, Nyu-York) - Rusiyanın dövlət və siyasi xadimi,

Keçəçi Məhəmməd Şərq konsertində

eser. IV Dövlət dumasında (1912-17) trudoviklər fraksiyasına başçılıq edirdi. Fevral inqilabının (1917) qələbəsində mühüm rol oynadı. İnqilabdan sonra Petroqrada Sovetlərinin müavini idi. Müvəqqəti hökumətdə ədliyyə (1917, mart-may), hərbi və dəniz naziri (may-sentyabr), iyulun 21-dən həmçinin baş nazir, sentyabrın 21-dən, eyni zamanda, ali baş komandan olmuşdur. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Sovet hakimiyyətinə qarşı fəal mübarizə aparmışdır. 1918 ildə Fransaya mühacirət etmiş "Dni" qəzetinin redaktoru (1922-32) olmuşdur. 1940 ildən ABŞ-da yaşamışdır.

KERZON Corc Nataniel (11.1.1859, Derbişir, Kendlston-Holl - 20.3.1925, London) - B. Britaniya dövlət xadimi, diplomat, mərkiz. Oksford Universitetini bitirmişdir. 1891-92 illərdə Hindistanın içəri üzrə nazir müavini, 1898-1905 illərdə Hindistanın vitse-kralı, 1919-24 illərdə B. Britaniyanın xarici işlər naziri olmuşdur. 1911 ildən parlamentin lordlar palatasının üzvü idi. Sovet-Polşa sərhədlərini müəyyənləyən "Kerzon xətti"ni 1920 ildə Antanta adından təklif etmişdir. Birinci dünya müharibəsindən (1914-18) əvvəl Qafqazda olmuş və regionu dərinlən öyrənmişdir. 1920 il yanvarın 10-da *Paris sülh konfransı (1919-20)* Ali gurasının iclasında Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinin Antanta ölkələrindən kömək istəmələri haqqında məlumat vermiş və respublikaların müstəqil dövlətlər kimi dərhal de-fakto tanınması təklifini irəli sürmüşdür. Onun təklifi ilə yanvarın 11-də Antanta Ali gurası Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının de-fakto tanınması barədə qərar qəbul etmişdir. Kerzon Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qorumaq məqsədilə ona yardım göstərilməsini təklif etmiş müttəfiq ordularının çıxarılmasının əleyhinə olmuşdur.

Kerzon 1920 ilin əvvəllərində Gültərə parlamentində azərbaycanlılara və Anadolu türklərinə qarşı soyqırımları törətmiş erməni canilərini ifadə edərək bildirmişdi ki, *mənə elə gəlir ki, siz erməniləri səkkiz yaşında təmiz və məsum bir qız kimi zənn edirsiniz. Bu fikirdə çox yanılırsınız. Halbuki, ermənilər özlərinin son vəhşi davranışları ilə nə qədər qantökən olduqlarını büsbütün isbat etmişlər.*

Əd.: Qasımlı M., Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi, 2 hissədə, h. 1 (1918-1945-ci illər), B., 2003; Крейдер А. А., Словарь по новейшей истории, М., 1998.

KƏND TƏSƏRRÜFATI İNSTİTUTU - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ölkədə ali təhsili inkişaf etdirmək üçün açılmasına təşəbbüs göstərmiş tədris ocaqlarından biri. Cümhuriyyət Hökuməti 1919 il 5 mart tarixli iclasında kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri hazırlamaq məqsədilə Bakıda ali məktəb açmaq məsələsini müzakirə edərək bəyənmişdi. Sənədlərdən aydın olur ki, Xalq Maarifi Nazirliyinə məsələ ilə bağlı qanun layihəsi hazırlayıb Parlamenta təqdim etmək tapşırılmışdı. Lakin Cümhuriyyət Hökuməti yalnız Bakı Dövlət Universitetinin açılmasına macal tapdı, ali təhsil sahəsində digər planlarını isə həyata keçirə bilmədi.

KƏNDLİĞİTİFAQI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakıda yaradılmış qeyri-hökumət təşkilatı. Əsası 1918 ilin yanvarında Bakı Şəhər rəisliyi kəndlilərinin qurultayında qoyulmuşdu. 32 nümayəndənin iştirak etdiyi qurultayda ittifaqın idarə heyəti seçilmişdi: sədri Mahmud Quliyev, üzvləri gərəli Zeynalov, Məmməd bəy Bakıxanov, Hacığa Babayev, Məhədi Ağarədi Feyzizadə, Mirzə bəy Mahmudbəyov, Manaf Məhərrəmov, Seyid Mehdi Seyid Musa oğlu, Mir Həmdulla Zəkizadə, Molla Abbdulla gəhbəzzadə idilər. Gərə heyəti "G məliyyə" binasında yerləşirdi. İttifaq kəndlilərin sosial-iqtisadi mənafeələrini müdafiə edən yeganə birlik idi. Əsas məqsədi kəndlilərin birliyinə nail olmaq, kəndli bankı açmaq, kəndliləri Müəssisələr məclisinə seçkilərə hazırlamaq, onların arasında maarif işini genişləndirmək (xalq məktəblərinin açılması) və s. olmuşdur. 1918 ilin martında dağnak-bolşevik quldurlarının Bakıda azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı zamanı İttifaqın "G məliyyə" binasında yerləşən dəftərxanası və əmlakı yandırılmış və o, fəaliyyətini müvəqqəti dayandırmışdı. 1918 ilin sentyabrında yenidən işə başlayan İttifaqın fəaliyyəti bütün Bakı qəzasını (280 min nəfər əhalisi olan 76 kənd) əhatə edirdi. 1920 ilin əvvəllərində 12-ci kəndli qurultayının çağırılacağı elan olunmuşdu. Qurultayda nümayəndəlik Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hər kənd icmasıdan 5 nəfər olmaqla müəyyən edilmişdi. Kəndlərdə yeni özlər yaratmaq, ərzaq bölgüsünə nəzarəti həyata keçirmək üçün İttifaqın mərkəzi komitəsini təşkil etmək nəzərdə tutulmuşdu. Lakin *Aprel işğalından (1920)* sonra Kəndli ittifaqı fəaliyyətini dayandırməğa məcbur oldu.

KƏNDLİLƏR - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə əhalinin əksəriyyətini təşkil edən sosial təbəqə. Azərbaycanda kəndli təbəqəsi qədim tarixə malikdir. gimali Azərbaycanda kəndlilərin tarixində əsas dəyişikliklər Rusiya işğalından (1801-28) sonra baş vermişdir. Gğal prosesində xanlıqlar dövründə mövcud olan kəndli kateqoriyaları (divan, sahibkar və vəqf torpaqlarında yaşayan rəisyyətlər və rəncbərlər) arasında nisbət dəyişirdi. Çar Rusiyasına müqavimət göstərən xan və bəylərin torpaqları müsadirə olunaraq, xəzinənin mülkiyyətinə keçirildi. Torpaq üzərində dövlət və xüsusi sahibkar mülkiyyəti möhkəmlənirdi. Buna uyğun olaraq, kəndlilər dövlət və xüsusi sahibkar kəndlilərinə bölünürdü. gimali Azərbaycanda kəndlilərin təxminən dördü bir hissəsini sahibkar kəndlilər, qalanını isə dövlət kəndliləri təşkil edirdi. Azərbaycanın kəndliləri çar hökumətinin siyasəti nəticəsində ağır milli və sosial zülmə məruz qalırdılar. Ona görə də 19 əsrin 30-cu illərində Car-Balakən (1830), Talış (1831), Quba (1837) və gəki (1838) üsyanları baş vermişdi. Çar hökumətinin 1840-cı illərin əvvəllərində keçirdiyi inzibati-aqrar islahatlar yeni narazılıqlar yaratmış Qazax qəzasında (1842-44 illər) və b. yerlərdə kəndli çıxışları olmuşdu. Vəziyyəti belə görən çar hökuməti 1846 il 6 dekabr reskriptini, 1847 il 20 aprel və 28 dekabr əsasnamələrini qəbul etmişdi. 1870 il 14 may kəndli islahatı ilə kəndlilər, rəsmi surətdə, Çəxsən azad elan olunmuşdu. Buna baxmayaraq, onlar pay torpaqlarının mülkiy-

çisi ola bilmədiklər, "müvəqqəti mükəlləfiyyətli" vəziyyətində qaldılar. Yalnız 1912 il 20 dekabr islahatı nəticəsində kəndlilərə torpaqları pulla almaq və mülkiyyətçiyə çevrilmək hüququ verildi. Xüsusi sahibkar kəndlilərinə nisbətən dövlət kəndlilərinin vəziyyəti bir qədər yaxşı idi. Hesablamalara görə, başlıca torpaq sahibləri olan dövlət və mülkədarlar, torpağın yalnız üçdə bir hissəsini kəndlilərin istifadəsinə vermişdilər. Kəndlilərin torpaqla təmin olunması isə müəyyən səbəblər üzündən (mülkədarların dövlət kəndlilərinin torpaqlarını ələ keçirməsi, çarizmin köçürmə siyasəti və s.) getdikcə pisləşirdi. Ona görə də imkansız kəndlilər torpağı ağır şərtlərlə icarəyə götürür, kənddə mizdurluq edir, yaxud kəsbkarlığa getməli olurdu. Vergi sistemi də kəndlilər üzərində ağır yük idi. 1900 il 12 iyun qanunu ilə dövlət kəndində vergi sistemində dəyişiklik edilmişdi. Hərbi mükəlləfiyyət əvəzinə, 1887 ildən tətbiq edilən hərbi vergi də kəndlilərin vəziyyətini çətinləşdirirdi. Bütün bunlar kəndli hərəkatına, o cümlədən onun spesifik forması olan qaçaq hərəkatına səbəb olurdu. Lakin nə çar hökuməti, nə də onun devrilməsindən sonra hakimiyyətə gələn *Müvəqqəti hökumət* aqrar məsələnin həlli sahəsində ciddi tədbirlər görmədi. *Zaqafqaziya Komissarlığı* aqrar sahədə qanun qəbul edilməsi üçün müəyyən addım atdı. 1917 il dekabrın 8-9-da komissarlığın iclasında torpaq haqqında qanun layihəsi müzakirə edildi, dekabrın 16-da xəzinə, keçmiş xanədan, kilsə, monastır, hüquqi şəxs və xüsusi sahibkar torpaqlarının torpaq komitələrinə verilməsi barədə əsasnamə qəbul olundu. Lakin kəndlilər bu qanun üzrə torpaq ala bilmədilər. *Zaqafqaziya seymi* təqvil edildikdən sonra da aqrar məsələ əsas məsələlərdən biri olaraq qalırdı. Ona görə də 1918 il martın 7-də torpaq haqqında qanun qəbul edildi (bax *Aqrar məsələ*). Kəndlilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin həyatında da mühüm rol oynayırdı. Bunu nəzərə alan hökumət aqrar sahədə dəyişikliklər etmək üçün tədbirlər görməyə başladı. 1918 il iyunun 22-də Zaqafqaziya seyminin aqrar qanununun respublika ərazisinə tətbiq edilməsi dayandırılmış yeni aqrar siyasət hazırlanmağa başlandı. Lakin hökumət bu sahədə çevik siyasət hazırlayıb həyata keçirə bilmədi. Ona görə də kəndlilər arasında narazılıqlar yarandı. Cümhuriyyət Hökumətinin düşmənləri, xüsusilə bolşeviklər [bax *Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə (bolşevik) Partiyası*] bundan istifadə etdi, ölkədə kəndli çıxışları artdı. Bu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunda müəyyən rol oynadı.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5. B., 2001; Сумбатзаде А.С., Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане, М., 1972; Тюкавкин В.Г. Шагин Э. М., Крестьянство России в период трех революций, М., 1987.

KƏNGƏRLİBəhruz (gəmil) gərəli bəy oğlu (22.1.1892, Naxçıvan - 7.2.1922, Naxçıvan) - rəssam, boyakar və qrafik. Azərbaycan təsviri sənətində realist dəzgah boyakarlığının təqəkkülü, portret və mənzərə janrlarının formalaşması Kəngərlinin adı ilə bağlıdır. Ucaq ikən ciddi xəstəlik keçirən Kəngərli ağır ehtiyatından ümumtəhsil məktəbinə gedə bilməmiş rəssamlığa meyl göstərmişdir. Tiflisdə Qafqaz İncəsənəti Təqviq Cəmiyyətinin boyakarlıq və Heykəltaraşlıq məktəbində oxumuşdur (1910-15). Kəngərlinin rəssam kimi püxtələşməsində "Molla Nəsrəddin" jurnalının böyük rolu olmuşdur. Yaradıcılığının ilk dövründə müəllimi-mollanəsrəddinçi yoldaşı L.D. Qudiyevin portretlərini çəkməyi karikatura və satirik rəsmlər, mənzərə və məişət səhnələrini əks etdirən rəsm, akvarel və boyakarlıq əsərləri yaratmışdır ("Qoca kişi", "Toy", "Elçilik" və s.). 1914 ilin iyununda rəssamın Naxçıvandakı ilk böyük sərgisi və orada göstərilən rəsmləri həmyerlilərini heyran etmişdi. O vaxt "Qəbal" qəzeti yazırdı: "**Cavan rəssamımız gələcəkdə iftixarımız olacaqdır**".

Kəngərlinin zəngin bədii irsi qalmışdır. Cəmi 7 il yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa möhlət tapmış Bəhruz Kəngərli 2000-ə qədər rəsm əsəri yaratmışdır. O, realist ifadəliliyi, yüksək bədii-estetik dəyəri ilə diqqəti cəlb edən çoxlu portret, mənzərə, natürrəst və s. çəkməmişdir. Dövrünün qabaqcıl ziyalılarının, sadə adamların portretləri ("Yaşı kişi", "Gürücü" və s.), mövzu aktuallığına və ideya məzmununa görə bu günün ictimai-siyasi hadisələri ilə səsleşən "Qaçqınlar" silsiləsinə daxil olan portretlər canlılığı, reallığı və psixoloji ifadəliliyi ilə fərqlənir. Rəssamın yaradıcılığında mənzərə janrı mühüm yer tutur. Onun mənzərələrində təbiət gözəllikləri ("gələlə", "Dağlıq mənzərə", "Canlı dağ ayığı", "Günəş batarkən", "Ağrı dağı", "Köhnə qala", "Əliabad kəndində darvaza", "Yamxana kəndinə gedən yol", "Əshabi-kəhf dağı" və s.), mədəniyyət abidələri ("Möminə xatun türbəsi"), ilin fəsilləri ("Payız", "Bahar") əks olunmuşdur. Bəhruz Kəngərli 1918-20 illərdə erməni daşnaklarının Azərbaycanda törətdikləri faciələri təsvir edən, öz dədə-baba torpaqlarından zorla qovulmuş və Naxçıvana pənah gətirmiş azərbaycanlı qaçqınların portretlərindən ibarət silsilə əsərlər yaratmışdır. Bu silsilədən olan "Qaçqınlar", "Qaçqın qız", "Qaçqın oğlan", "Qaçqın qadın", "Yurdsuz ailə", "Qaçqın Gümşün", "Ayaqyalın qaçqın oğlan" və s. onlarla qaçqının portretləri təkcə sənətkarlıq səviyyəsinə görə deyil, tarixi sənəd kimi də dəyərlidir. O, portret ustası kimi yaratdığı personajların daxili-psixoloji aləmini açıb göstərə bilmişdir. Rəssam təsvir etdiyi qaçqın uşaqların hər birinin simasında didərgin düşükləri ata-baba ocaqlarının həsrətini, keçirdikləri hiss və həyəcanları, gözlərinə qonmuş qüssə və kədərli özünəməxsus ustalqla əks etdirmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-20) Bəhruz Kəngərli yaradıcılıqdan qalmır, boyakarlıq və qrafika əsərləri yaradır, rəssamlıq sənətini gənclərə öyrətmək, bu sənəti sevdirmək üçün xüsusi dərmək açır, fərdi sərgilərini təqvil edirdi. 1921 ildə Azərbaycanda açılan ilk böyük sərgidə

Kəngərlinin 500-dən çox əsəri nümayiş etdirilmişdir. Əsərləri R.Mustafayev ad. Azərbaycan Dövlət Gucəsənət Muzeyində, Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində, Moskvada Dövlət Tarix Muzeyində və Çxsi kolleksiyalarda saxlanılır.

Kəngərli həm də milli teatr rəssamlığının banilərindəndir. 1910-cu illərdə Naxçıvan teatrında "Ölümlər" (C.Məmmədquluzadə), "Hacı Qara" (M.F.Axundzadə), "Pəri-cadu" (Ə.Haqverdiyev) tamaşalarına bədii tərtibat və geyim eskizləri vermişdir. A.Babayevin "Yarımqıç Çökil" pyesi Kəngərliyə həsr olunmuşdur. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi Kəngərlinin adıdır. Naxçıvan MR Ali Məclisinin "Bəhrüz Kəngərlinin adının əbədiləşdirilməsi haqqında" qərarına (2001, 22 may) əsasən, Naxçıvan Şəhərində muzeyi yaradılmışdır. Qəbirüstü abidəsi ucaldılmışdır.

Əd.: Nəcəfov M., Bəhrüz Kəngərli, B., 1957; Kərimov K., Bəhrüz Kəngərli, B., 1963; Alıyev N., Bəhrüz Kəngərli yaradıcılığında qaçqınlar obrazı, "Naxçıvan" jurnalı, Naxçıvan, 2000.

KƏRİM ODƏR - Azərbaycan mühacirətinin körkəmli nümayəndələrindən biri. Bakı Ticarət litseyini bitirmişdir. *Aprel işğalından* (1920) sonra təzyiqlə və təqibə məruz qalaraq Tiflisə, sonra isə Türkiyəyə mühacirət etmişdir (bax *Zeynalzadə Kərim Əbdulla oğlu*).

KƏRİMOV Əli Xasbulat oğlu (fevral, 1902, Bakı, Balaxanı k. - ?) - 3-cü Bakı kİG I gimnaziyasını bitirmişdir (1919). Tarix-filologiya sahəsində ali təhsil almaq üçün 1919 il 17 sentyabr və 5 noyabr tarixli məktubları ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xalq Maarifi Nazirliyinə müraciətlər etmişdir. Arxiv materialları arasında təhsil almağa göndərilməsi barədə heç bir məlumat yoxdur.

KƏRİMOV, Kərimoğlu Qərib (?-?) - Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının iştirakçısı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli qurmasının "*Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanununa*" (1918, 19 noyabr) əsasən, Nuxa (gəki) qəzasından Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə "Əhrrar" fraksiyasının üzvü idi.

KƏSƏMƏNLİĞ girin bəy (1887, Qazax qəzasının Qıraq Kəsəmən kəndi - 4.1.1920, Tiflis; Qazaxda dəfn olunmuşdur) - hərbi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabiti, polkovnik. Tiflisdə hərbi gimnaziyada təhsil almışdır. Gimnaziyanı bitirdikdən (1905) sonra Qusar alayında qulluq etmiş Kiyevdə ikinci Konstantin topçu məktəbində hərbi təhsilini davam etdirmişdir. Birinci dünya müharibəsində (1914-18) "Dikaya diviziya"nın tərkibində vuruşmuş "Güclüyə görə" medal və 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra girin bəy Kəsəmənli Milli orduda xidmətə başlamış türk hərbi qüvvələri Azərbaycanı tərk etdikdən sonra *Praporşiklər məktəbinin* ilk azərbaycanlı rəisi olmuşdur. Hərbi nazirin 1919 il 8 aprel tarixli əmri ilə 2-ci Bakı piyada alayının (sonralar 4-cü Quba piyada alayı adlandırılmışdı) komandiri təyin edilmişdi. gimal sərhədlərinin müdafiəsi üçün yaradılmış *Xaçmaz dəstəsinə* rəhbərlik də girin bəy Kəsəmənliyə həvalə olunmuşdu. Vəzifə başında ağır xəstəliyə tutulan girin bəy Kəsəmənli 1919 il sentyabrın 29-da müalicə üçün Tiflisə göndərilmiş hələ müalicədə ikən hərbi nazirin 1919 il 7 dekabr tarixli əmri ilə 2-ci piyada diviziyasının komandirinin müavini təyin edilmişdi.

Əd.: Nəzirlər g., Arxivlərin siri açılır, B., 1999.

KİÇİK XAN, Mirzə Kiçik xan (1880-81, Rəq -noyabr, 1921) - Gəlan inqilabçısı, Gilanda (Gəlan) antiimperialist partizan (cəngəllər) hərəkatının təşkilatçısı və rəhbəri. Gəlan inqilabının (1905-11) iştirakçısı olmuşdur. Gilanda milli azadlıq hərəkatının yüksəliş dövründə (1920-21) Gəlan kommunistləri ilə vahid cəbhədə çıxış etmişdir. Gilan respublikası müvəqqəti inqilabi hökumətinin sədri (1920, 5 iyun- 18 iyul), sonra isə 1921 il mayın 8-də yaradılmış Gilan respublikası yeni hökumətinin - İnkilab Komitəsinin sədri olmuşdur. Rusiya bolşevik hökuməti ingilis əsarətinə qarşı barışmaz mübariz olan Kiçik xanın qüvvələrindən öz maraqları yönündə istifadə etmişdir. Sovet hökuməti Kiçik xana ingilislərlə əməkdaşlıq edən L.Biçeraxovun öz silahlı qüvvələri ilə Bakıya gəlməsinə imkan verməsinə dair məktub göndərmişdi. Lakin Kiçik xan Gəlan kommunist-partiyası üzvlərinin və Sovet hökuməti tərəfindən Gəlan ezam edilən Qəxlərin sosialist məzmunlu inqilabi hərəkatı genişləndirmək, xüsusi mülkiyyətə qarşı çıxmaq, aqrar dəyişikliklər etmək, kommunist rejimi yaratmaq cəhdləri ilə barışmamışdır. Nəriman Nərimanov Sovet hökumətinin Gəlanda həyata keçirdiyi radikal tədbirləri kəskin şübhə ilə qarşılayır, Gəlanın xarici əsarətdən azadlıq mübarizəsinə mümkün reallıq kimi qiymətləndirərək, bu baxımdan Kiçik xanı dəstəkləməyi, onunla əlaqədə bütün Gəlanı ingilis əsarətinə qarşı qaldırmağı tövsiyə edirdi. Gəlanın müstəqilliyi uğrunda vuruşan Kiçik xan bolşevik hökumətinin müdaxiləsinin mahiyyətini anlayanda əks mövqe tutmuş 1921 il sentyabrın 29-da Gəlan kommunist Partiyasına qarşı çıxmışdır. Yaranmış vəziyyət Gəlan hökumətinin Gilanda milli azadlıq hərəkatını yatırmasını asanlaşdırmışdır. Kiçik xan Gilan meçələrinə çəkilmiş Talış dağlarında həlak olmuşdur. Onun azadlıq savağı ingilis tarixşünaslığında ekstremist, terrorçu hərəkat, sovet tarixşünaslığında isə inqilabi mübarizəyə xəyanət kimi qiymətləndirilmişdir.

KİÇİCXANLI, Kiçikxanov Bayram Niyazi (?-?) - Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının iştirakçısı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli qurmasının "*Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanununa*" (1918, 19 noyabr) əsasən, Zaqatala mahalından Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə "Əhrrar" fraksiyasının üzvü idi. Kiçikxan Parlamentin katibliyinə seçilmiş vəzifəsinə görə rəyasət heyətinin tərkibinə salınmışdı.

KİÇİK NAZİRLƏR GURASI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin tərkibində fəaliyyət göstərən icra orqanı. Hökumətin 1918 il 12 noyabr tarixli qərarı ilə yaradılmışdı. Kiçik Nazirlər qurmasına məruzələr Nazirlər qurmasının sədri vasitəsilə göndərilirdi. Nazirlər qurmasına məruzə təqdim edən hər bir nazir məruzənin böyük, yaxud kiçik Quraya göndərilməsinə dair rəyini yazılı şəkildə bildirmək hüququ verilirdi. Nazirlər qurmasının sədrinə, onun vasitəsilə ayrı-ayrı nazirliklərə kiçik Quraya protest göndərmək hüququ verilirdi. Kiçik Quranın protest verilmiş qərarları Böyük Quranın müzakirəsinə təqdim olunurdu. Kiçik Nazirlər qurası haqqında Əsasnamə 1919 il martın 3-də təsdiq edilmişdi (bağ, həmçinin *Böyük Nazirlər Şurası*).

Əd.: *Azərbaycan Demokratik Respublika* (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), B., 1998.

KLEMANSO Jorj Benjamen (28.9.1841, Muyron-an-Pare; bəzi mənbələrə görə Vandeya - 24.11.1929, Paris) - Fransa siyasi və dövlət xadimi. Çki dəfə (1906-09; 1917-20) Fransa Respublikası Nazirlər qurasının sədri (2-ci dəfə həm də müdafiə naziri) olmuşdur. *Paris sülh konfransının (1919-20) sədri* idi. *Versal sülh müqaviləsinin (1919)* müəlliflərindən biridir. Paris sülh konfransı Ali qurasının 1920 il yanvarın 10-da B.Britaniyanın təqəbbüsü ilə çağırılan sessiyasında Klemanso ingilis nümayəndələri tərəfindən "Qafqaz respublikalarına kömək haqqında" memorandum hazırlanmasını zəruri saymışdı. Memorandum yanvarın 19-da Klemansonun iştirakı ilə Ali quranın iclasında elan edilmişdir. Qafqaza qoçun göndərmək tərəfdarı olmuşdur. Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri ilə görüşərək, bu ölkələrin təhlükəsizliyi məsələlərini müzakirə etmişdir. 1920 il prezident seçkilərində məğlub olduqdan sonra fəal siyasi həyatdan uzaqlaşmışdır.

Əd.: Qasmlı M., Автора və Америкa ölkələrinin müasir tarixi, 2 hissədə, h.1 (1918-1945-ci illər), B., 2003; Прицкер Д. П. Жорж Клемансо: политическая биография, Б., 1983.

KLENEVS KGV Viktor Viktoroviç (?-?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli qura-sının "*Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun*" una (1918, 19 noyabr) əsasən, *Slavyan-Rus cəmiyyəti*ndən Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir. Parlamentdə Slavyan-Rus cəmiyyəti fraksiyasının üzvü idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 4-cü Hökumət kabinetində sosial-təminat naziri olmuşdur.

KONSTANTİN DEMOKRATLAR (KADETLƏR) PARTİYASININ BAKI QÖBƏSİ - bax *Xalq azadlıq partiyasının (kadetlərin) Bakı şöbəsi*.

"KOOPERASİYA-TOPDANSATIĞ ƏMƏLİYYAT-LARI CƏMİYYƏTİ" - istehlak cəmiyyətləri ittifaqı. 1915 ilin mayında Bakının 12 istehlak cəmiyyəti (10 mə-ən-zavod və 2 Çəhər) birləşərək "Kooperasiya-topdansatıq əməliyyatları cəmiyyəti" adlı istehlak cəmiyyətləri ittifaqı yaratmışdılar. Həmin il dekabrın ortalarında ittifaq Bakı rayonunun 18 istehlak cəmiyyətini birləşdirirdi. Bax *Azərbaycan istehlak cəmiyyətləri ittifaqı*.

"KORNİLOV QİYAMI", Korniləvçuluq-1917 ilin avqustunda general L.G. Korniləvun başçılığı ilə Rusiyada hərbi çevriliş cəhdi. Çunun sonu - iyulun əvvəllərində Müvəqqəti hökumətin Cənub-Qərb cəbhəsində hücumunun uğursuzluğu, Petroqradda inqilabi əhvali-ruhiyyəli hərbi hissələrin buraxılması yeni siyasi böhrana səbəb oldu. Çulun 16-da Petroqradda kortəbii nümayişlər başlandı. Hərəkətlərlə bolşeviklər də qoçuldular. Lakin Müvəqqəti hökumət qəti tədbirlərə əl atdı. Nümayişçilər gülləbarana tutuldu, 500 nəfər öldürüldü, paytaxtda hərbi vəziyyət elan olundu. Knyaz G.Y.Lvovun hökuməti istefa verdi. Sosialist A.F.Kerenskinin başçılığı ilə Çkinci koalisiya hökuməti yaradıldı. Məğlubiyyətə uğramış sol qüvvələr "Bütün hakimiyyət sovetlərə" Çiarını gündəlikdən çıxardılar. Belə bir Çəraitdə hakim dairələrdə hərbi diktatura meyilləri gücləndi. Avqustun 25-də çağırılan dövlət müÇavirəsində (Moskva) onun proqramı formalaşdırıldı. Hərbi diktatura tərəfdarlarından biri də avqustun 1-dən Ali başkomandan təyin edilmiş L.G.Korniləv (1870-1918) idi. Buna görə də Qərgah (Mogilyov) hərbi çevrilişin mərkəzi olmuşdu. Sui-qəsdçilər Petroqradda bolşevikləri silahlı üsyana tələrik etmək, bundan sonra paytaxtda qayda yaratmaq adı ilə məqsədlərinə nail olmaq istəyirdilər. Kerenski hərbi çevrilişin onun hakimiyyəti üçün təhlükəli olduğunu başa düşsə də, bolşeviklərin planından istifadə edərək, sol qüvvələri tamamilə darmadağın etməyi qərara aldı. Mürtəcə generallara bir-birinin ardınca güzəqlər edilməyə başlandı. Korniləv sentyabrın 7-də qoçunları Petroqrada yeritdi, Müvəqqəti hökumətin istefasını və Kerenskinin Qərgaha gəlməsini tələb etdi. Kadet nazirlər qiyamdan xəbər tutan kimi istefa verdilər. Belə olan halda Kerenski daha qəti hərəkət etməyi qərara aldı. Sentyabrın 9-da paytaxtda doğru irəliləyən hərbi hissələr qiyamçı elan olundu, Korniləv özü isə Ali başkomandan vəzifəsindən kənarlaşdırıldı. Kerenskinin fəaliyyəti hərbi diktatura əleyhdarı olan siyasi partiyalar, o cümlədən bolşeviklər tərəfindən dəstəkləndi. Sentyabrın 12-də Korniləv ordusunun hərəkəti dayandırıldı, hərbi diktatura təhlükəsi sövüldü. Korniləv həbs edildi, lakin general N.Duxoninin köməyi ilə dekabrın 2-də həbsdən qaçaraq ağıqvardiyaçıların rəhbərlərindən biri oldu. 1918 il aprelin 13-də Yekaterinodara hücum zamanı öldürüldü. Korniləv qiyamı əleyhinə Azərbaycanda da çıxış etmişdir. 1917 il sentyabrın 11-də RSDF(b)P Bakı komitəsi ilə "Hümmət" in birgə iclası keçirilmiş sentyabrın 13-də Bakı təÇkilatının konfransında xüsusi qətnamə qəbul olunmuşdu. N.Nərimanov "Hümmət" qəzetində zəhmətkeçəri sayıqlığa çağırırdı. Bəzi tarixçilərə görə, "Korniləv qiyamının" yatırılması ilə "Rusiyanın hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da, xüsusən Bakıda fəhlə və hərbi deputatlar sovetlərinin canlanması dövrü, sovetlərin bolşevikləşməsi dövrü başlandı".

Əd.: Çbrahimov Z., Azərbaycan zəhmətkeçərinin sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda mübarizəsi (1917-1918-ci illər), B., 1957; Иванов Н. Я., Контрреволюция в России в 1917 году и ее разгром, М., 1977.

KÖÇƏRLİĞ Firidun bəy Əhməd ağa oğlu (26.1.1863, ÇuÇa - 20.5.1920, Gəncə) - maarif xadimi, publisist-yazıçı, ədəbiyyatÇinas alim, tənqidçi, tərcüməçi, "Müsavət" partiyasının üzvlərindən biri. Bəy ailəsində doğulmuşdur. ÇuÇada mollaxanada (1870-72), Mirzə Kərim MünÇzadənin məhəllə məktəbində (1872-75), 2-ci dərəcəli Çəhər məktəbində (1876-79) oxumuÇ Qori Müəllimlər Seminariyasını (QMS) bitirmişdir (18X5). Çəvan gimnaziyasında (1885-96), QMS-nin Azərbaycan Çöbəsində (1896-1917) müəllim işləmişdir. 1905 və 1908 illərdə QMS Azərbaycan Çöbəsinin inspektoru vəzifəsini tutmağa təÇəbbüs göstərmiş 1910 ildə Çöbənin inspektorlu

ğunu müvəqqəti (fevral-iyun) icra etmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra seminariya tələbələrinin tələbinə əsasən, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi sədrinin 1917 il 17 avqust tarixli əmri ilə Azərbaycan Cəbəsinin inspektoru təyin olunmuşdur. 1918 ildə Cənubi Qafqazda baş verən siyasi hadisələr zamanı Köçərli, azərbaycanlıların arzusunu həyata keçirərək, QMS-nin Azərbaycan Cəbəsini Qazax Cəhərinə köçürmüşü onu müstəqil milli seminariyaya çevirmiş və ilk direktoru (1918-20) olmuşdur.

Köçərli 1917 ildə siyasi proseslərə qoşulmuş "Müsavət" partiyasına daxil olmuşdur. 1918 il mayın 28-də Azərbaycan Milli qurasının üzvü seçilmiş "İstiqlal bəyannaməsi"ni imzalamışdır. O, seminariyadakı fəaliyyətinə üstünlük verərək, Parlamentdə iştirak etməmişdir. 1919 il fevralın 1-də "Müsavət"ın Mərkəzi Komitəsi səyyar bürosunun təşəbbüsü ilə Qazaxda partiyanın Cəbəsi təşkil edilərkən Köçərli onun sədri seçilmişdir. 1919 ildə zəhmətkeş əhali, xüsusilə kəndlilər və qadın cəmiyyəti general-qubernator Əmirxan Xoyskinin vəzifədən çıxarılmasına etiraz edərəkən Köçərli "Müsavət" partiyası təşkilatı adından xüsusi bəyanat vermiş qəzənəmin əmin-amanlığı, əhalinin rifahı naminə general-qubernatorun geri qaytarılması tələbini irəli sürmüşdür.

1920 ilin mayında Qazax kommunistləri Köçərli və digər "Müsavət" funksionerlərini "xalqa xəyanətdə", "milli nifaq törətməkdə", "torpaq və mülk zəbt etməkdə", general-qubernator Ə.Xoyskinin etibarlı qəşsləri olmaqda itiham etdilər. Qazax İqbal Komitəsinin Gəncə Fövqəladə Komitəsinə təqdimatına əsasən, ədib həbs olunmuş 20-ci divizyanın 7-ci xüsusi bölməsi xüsusi Cəbəsində qəhdilər dindirilmədən, verilmə qizahatlar nəzərə alınmadan güllələnməsi haqqında qərar çıxarılmışdır. Qərar 7-ci xüsusi bölmənin rəisi Liberman və fəvqəladə komissar Həmid Sultanov tərəfindən təsdiq edilmiş hökm yerinə yetirilmişdir.

Köçərli zəngin yaradıcılıq yolu keçmişdir. O, publisistika ("Məişətimizə dair" məqalələr silsiləsi, 1906-16), ədəbiyyat tarixi ["Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı", 1903; "Qafqaz üdəbəsi və Gərasının tərcümeyi-halı", "Ədəbiyyata bir nəzər", 1908 - bunlar sovet hakimiyyəti illərində "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" (h.1-4, 1925-26) adı altın-da nəşr olunmuşdur, "M.F.Axundov", 1912], ədəbi tənqid ["Evlənmək su içmək deyil" (1892), "Azərbaycan komediyaları" (1895), "Ədəbiyyatımıza dair məktub" (1904), "Molla Nəsrəddin" (1906), "Usta Zeynal" (1906), "Milli Çairimiz Abbas ağa Qayıbzadə Nazir" (1909), "Sultan məcid Qənizadə" (1912), "Ana dili" (1913)], folklor nümunələrinin toplanması ("Balalara hədiyyə", 1912), dərsləklərin tərtibi ("Tarixi-müqəddəs", 1899) və nəşri ("Vətən dili", 1907), bədii tərcümə ("Təlimati-Sokrat", 1892; "Üç xurma", "A kiç, niyə yatıbsan?", 1895) sahəsində çalışmışdır.

M.F.Axundzadənin realizm təliminin təbliği və ədəbi prosesə tətbiqi uğrunda mübarizə Köçərliyə ədəbiyyatçı-nəşriyyatçı fəaliyyətinin əsas qayəsini təşkil edir. Yazıçıdan "öz əsrinin müsəvvir və nəqqəç", "zəmanəsinin aynası" olmağı tələb edən tənqidçi M.F.Axundzadə, Q.Zakir, S.Əğirvani, N.Vəzirov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə kimi sənətkarları "öz camaatının hər qism sədasına" cavab verib, "qeyrət və təəssüb damarını hərəkətə" gətirib, "qəflətdən bidar" etdiklərinə, əsərlərinə real həyatdan mövzu seçdiklərinə, onları sənətkarlıqla, "canlı və anlaşıqlı dil ilə" təsvir etdiklərinə görə təqdir edirdi.

Köçərliyə görə, ədəbiyyat hər millətin inkişaf səviyyəsini, "qüdrət və cəlalını" göstərən tarixi vəsiqə, xalqı yaşıdan vəsiyədir. Ana dilində ədəbiyyatı olmayan xalqlar mədəniyyətli millətlərin nüfuzu altına düşüb, onlarla qaynayıb-qarıqıb, milli varlıqlarını qeyb edirlər. 18-19 əsrlərdə və 20 əsrin əvvəlində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yolunu araşdıran Köçərli onun 130 nümayəndəsinin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat toplamışdır.

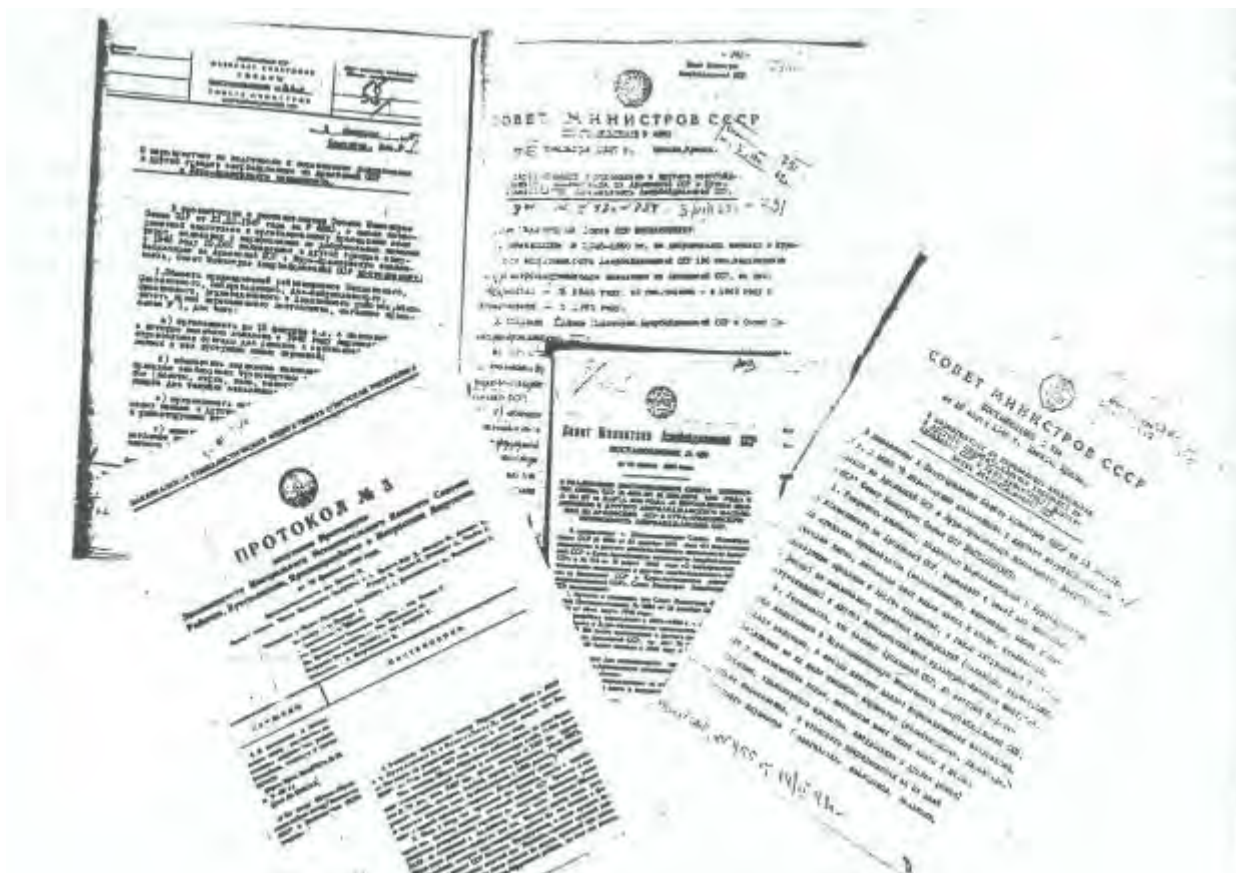
Köçərliyə publisistik məqalələri mövzu aktuallığı və siyasi kəskinliyi ilə seçilir. Çarizmin Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin və onun dayaqlarının - məmur, mülkədar, bəy, xan zülmünün, ruhani istibdadının, ziyalı biganəliyi və rəiyyət passivliyinin tənqidi, milli oyanıq və siyasi fəalığa çağırış kəndli hüququnun müdafiəsi, qadın azadlığı uğrunda mübarizə, məktəbin həyatla əlaqəsi, maarifin əhalinin maddi və mənəvi tələblərinə uyğunlaşdırılması məsələləri Köçərli publisistikasının ana xəttini təşkil edir. Bütün bunlar 20 əsrin əvvəlində xalqın milli çürünmə oyanmasında, azadlıq uğrunda mübarizəyə hazırlanmasında böyük rol oynamışdır.

Əsərləri: Seçilmiş əsərləri, B., 1963; Azərbaycan ədəbiyyatı, c. 1-2, B., 1978, 1981.

Əd.: Nəbiyev B., Firidun bəy Köçərli, B., 1984; Talıbzadə K., XX əsr Azərbaycan tənqidi, B., 1966; Məmmədov X., Firidun bəy Köçərli nə vaxt inspektor olmuşdur?, "Ulduz" jurnalı, 1968, №2; Qasımov C., Firidun bəy Köçərli niyə öldürülmüşdür? "Panorama" qəzeti, 1998, 14, 15 aprel.

KÖÇÜRMƏ SİYASƏTİ köçürmə-çar Rusiyası və SSRİ Gərazisində yaşayan türk-müsəlman xalqlarına, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı yeridilmiş zorakı ayrılıq-səçkilik siyasəti. Çar Rusiyası rusları, erməniləri və digər xristian əhalini iğal etdiyi türk-müsəlman xalqlarının torpaqlarına köçürərək, həmin yerlərdə məskunlaşdırdı. SSRİ dövründə isə bu torpaqlarda məskunlaşdırılmış xristian əhali, xüsusilə ermənilər və ruslar, həmin ərazilərin yerli (aborigen) əhalisini ata-baba yurdlarından sıxışdırıb çıxararaq, onların torpaqlarını özünüküləşdirdilər.

18 əsrdən başlayaraq, 20 əsrin əvvəllərində Rusiyanın mərkəzi əyalətlərindən ruslar, Gən və Türkiyədən isə ermənilər Rusiyanın iğal etdiyi gimali Azərbaycana, Krıma, gimali və Cənubi Qafqaza, Mərkəzi Asiyaya, Sibirə və başqa ərazilərə köçürüldülər. Bu köçürmələr yerli türk-müsəlman və xristian olmayan digər xalqları sıxışdırmaq, zorla ruslaşdırmaq və xristianlaşdırmaq, onların əzəli torpaqlarına yiyələnmək kimi azğın müstəmləkəçilik məqsədləri güdən qatı irticaçı dövlət siyasəti idi. I Pyotrun vəsiyyətlərini yerinə yetirən Rusiya Gənla (1804-13 və 1826-28), Türkiyə ilə (1828-29 və 1877-78) müharibələrdən və 1861 il kəndli islahatından sonra bu siyasəti Cənubi Qafqazda daha da sürətləndirmişdi.

Rusiyanın köçürmə siyasətində Cənubi Qafqaz, xüsusən də onun ta qədimdən azərbaycanlıların məskunlaşdığı gimali Azərbaycan ərazisi mühüm yer tuturdu. Təbriz komendantı, mənçəcə erməni olan Q.Lazarev 1829 il dekabrın 24-də general ÇPaskeviçə hesabatında bildirdirdi ki, üç ay yarım ərzində Gəndan 8 mindən yuxarı erməni ailəsi (40 min nəfər) Araxı keçərək, Rusiyanın yeni tutduğu torpaqlarda - Gəvan, Naxçıvan və Qarabağda məskunlaşdırılmışdır. Elə həmin vaxt 14 min erməni ailəsi (84600 nəfər) Türkiyəni tərk edərək, Rusiya ərazisinə (əsasən, Cənubi Qafqaza) köçmüşdülər. ÇPaskeviçin təqəbbüsü ilə ermənilərin arzularını yerinə yetirən I Nikolay keçmiş Gəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində *Erməni vilayəti* yaradılması haqqında fərman verdi və 1829 ilin aprelindən 1832 ilin mayına qədər bu ərazidə əhalinin kameral siyahıya alınması aparıldı. ÇPaskeviçin bu işin yekunlaşdırılmasını həvalə etdiyi mülki müqavir Çgopen toplanmış materiallar əsasında "Rusiya İmperiyasına birləşdirilən dövrdə Erməni vilayətinin vəziyyəti" adlı iri həcmli kitab yazaraq, 1852 il-də çap etdirdi. Rusiyaya qatılan zaman Gəvan və Naxçıvan xanqları ərazisində üç Çhar (Gəvan, Naxçıvan, Ordubad) və 1111 kənd vardı. Həmin kəndlərdən 752-si məskunlaşdırılmış 359-u isə müharibələr nəticəsində xaraba qalmışdı. Kitabda verilmiş statistik məlumatlara görə, Rusiyanın işğal etdiyi zaman keçmiş Gəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində 20502 ailə (107900 nəfər) olmuşdur. Onların da 16078-i (81749 nəfər) azərbaycanlı, 4424-ü (25151 nəfər) isə erməni ailəsi idi.

1828-29 illərdə Rusiyanın Azərbaycan torpaqlarında yenidən yaratdığı Erməni vilayətinə Gəndan 6946 erməni ailəsi (35558 nəfər), Türkiyədən isə 3 il ərzində 3682 erməni ailəsi (21666 nəfər) köçürülmüşdü. Həmin illərdə Gəvan və Türkiyədən Erməni vilayətinə 10628 erməni ailəsi (57224 nəfər) köçürülmüşdü. Ümumiyyətlə isə, zorakı köçürmə siyasəti nəticəsində Erməni vilayətində azərbaycanlı əhali ilə erməni əhalisinin sayı, demək olar ki, bərabərləşdirildi. Belə ki, köçürmədən sonra bu ərazidə 16078 azərbaycanlı ailəsi (81749 nəfər) və 15059 erməni ailəsi (82377) yaşayırdı. Bu, ermənilərin Cənubi Qafqaza ilk axını idi. Rus tədqiqatçısı, "Zaqafqaziyada rus işğalına yeni təhlükə" kitabının müəllifi N.ğavrovun qeyd etdiyi kimi, bu axın sonralar bir əsrə yaxın müddətdə ardıcıl olaraq davam etmişdir. O yazırdı ki, 20 əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaşayan *bir milyon üç yüz min* erməninin *bir milyonundan* çoxu yerli əhali olmayıb, Rusiya hakimiyyət orqanları tərəfindən bura köçürülənlər idi.

19 əsrdə ölkənin mərkəzi rayonlarındakı rusların da gəmiyə Azərbaycanla köçürülməsi Rusiyanın zorakı köçürmə siyasətinin başlıca tərkib hissələrindən biri idi. 19 əsrin 30-40-cı illərində Cənubi Qafqazda salınmış 34 rus kəndindən 30-u Azərbaycan ərazisində idi. 90-cı illərdə Bakı quberniyasında 21, Yelizavetpol quberniyasında isə 14 rus kəndi salınmışdı. 1899-1905 illərdə bu quberniyalarda 28 yeni rus kəndi meydana gəlmişdi. 1907 ilin əvvəlində köçürmə siyasətini həyata keçirmək üçün Qafqazda, hətta, vahid köçürmə idarəsi də yaradılmışdı. 1908-12 illərdə Qafqaza köçürülən 8326 rus ailəsinin 4 minindən çoxu Azərbaycan ərazisində yerləşdirilmişdi. Çar hakimiyyəti orqanları yerli kəndlilərin ən məhsuldar torpaqlarını zorla zəbt etməklə, buraya köçürülənlər üçün torpaq fondu yaradırdı. 20 əsrin əvvəllərində ermənilərdən və ruslardan əlavə, Azərbaycana 17226 nəfər polyak, 456 nəfər latın, 2724 nəfər moldovan, 82043 nəfər yunan və s. xalqların da nümayəndələri köçürülmüşdü.

Çar Rusiyanın yeritdiyi qəddar köçürmə və ayrı-seçkilik siyasətinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqının artım sürəti sayəsində azərbaycanlıların say tərkibini onların doğma torpaqlarında əsaslı surətdə azaltmaq mümkün olmadı. Belə ki, 1916 il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, hətta keçmiş Gəvan quberniyasına daxil olan qəzalarda belə əhalinin əsas hissəsini yenə də azərbaycanlılar təşkil edirdilər.

Bu ərazilərdəki azərbaycanlı əhalinin say tərkibinin azalmasında kəskin dəyişikliklər 1918-20 illərdən-bədnam "Dağnaxçıyan" partiyasının yaratdığı Ararat Respublikası zamanından başlanırdı. Bu illər ərzində həmin ərazilərdə erməni-dağnak quldur birləşmələrinin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi soyqırımın nəticəsində keçmiş Gəvan quberniyası ərazisində yüzlərlə Azərbaycan kəndi yerlə-yeksan edildi, yüz minlərlə azərbaycanlı isə həmin ərazilərdə qətlə yetirildi və ya oradan qovuldu. 1920 ildə Ermənistanın Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra isə kommunist və bolşevik qiyafəsinə girmiş dağnakların əl-qolu daha da açıldı. Bolşevik rejimi və Mərkəzi Sovet hökuməti tərəfindən himayə olunan və hər cür kömək alan ermənilər Zəngəzur ələ keçirildilər. Naxçıvan və Qarabağı Azərbaycandan qoparmağa çalışdılar. 70 illik Sovet hakimiyyəti dövründə Mərkəzin köməyi ilə ermənilər, bir tərəfdən öz ərazilərini Azərbaycan torpaqları hesabına daim genişləndirir, digər tərəfdən isə, bütün vasitələrdən istifadə edərək, azərbaycanlıları tutduqları ərazilərdən sıxışdırıb çıxararaq, yalnız ermənilərdən ibarət "türksüz Ermənistan" yaratmaq siyasəti yeritdilər. 70 il ərzində Mərkəzin himayəsi ilə Ermənistanın bu siyasət ardıcıl surətdə və dönmədən davam etdirildi.

Ermənilərin Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları 1941-45 illər müharibəsindən sonra yenidən başlandı. 1945 ilin noyabrında Ermənistan SSR rəhbərliyi heç bir əsaslı səbəb göstərmədən Ətifaq hökuməti qarşısında Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi məsələsini irəli sürdü. Ətədiyinə nail ola bilməyən Ermənistan rəhbərliyi bu dəfə başqa bir hiyləyə əl atdı: guya "xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək üçün onların torpaqları çatmır"; Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığında isə pambıqçılıq inkişaf etdirmək üçün içi qüvvəsi çatmır; Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlı əhalinin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi bu məsələlərin hər ikisinin həllinə imkan verərdi. Azərbaycan rəhbərliyi ilə gizli surətdə razılaşdırılmış bu təklif SSRİ rəhbərliyi və Çəxsən GStalin qarşısında qaldırıldı və ermənilər istədiklərinə nail oldular. 1947 il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri GStalin "Ermənistan SSR-də yaşayan kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qərar imzaladı. Qə-

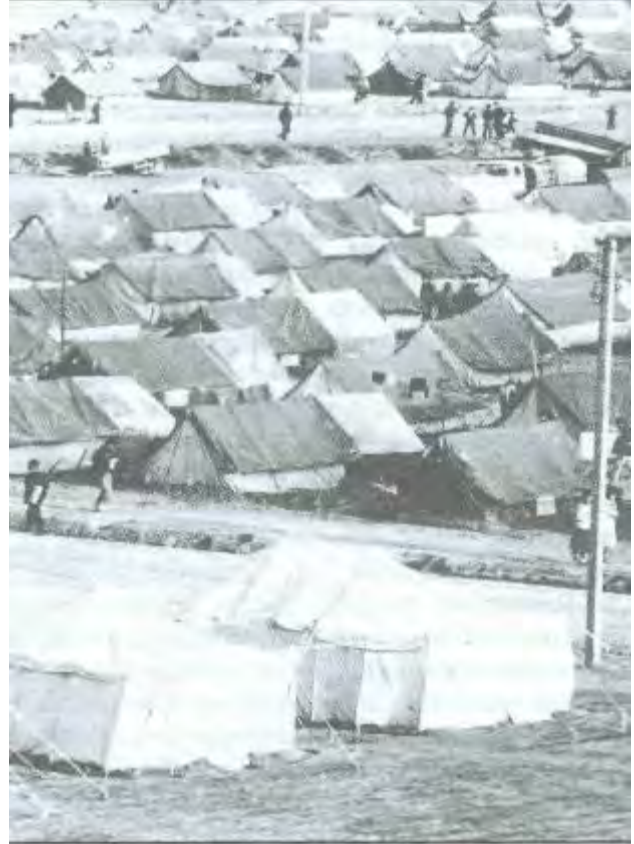
Ermənilərin Qarabağa köçürülmələrinin 150 illiyi münasibətilə qoyduqları abidə, Ağdərə, Marağaşen kəndi

Həmin abidə 10 il sonra (1988), Erməni vandalları onların Qarabağa gəlmə olduqlarını sübut edən "150" rəqəmini abidə üzərindən "yox etmişlər".

Köçkün və didərgin düşmüş soydaşlarımız

Köçkünlərin çadır şəhərciyi

rarən birinci bəndində deyilirdi: "1948-50 illərdə könüllülük prinsipi əsasında Ermənistan SSR-də yaÇayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün. 1948 ildə 10 min nəfər,

1949 ildə 40 min nəfər, 1950 ildə isə 50 min nəfər köçürülsün". Qərarın axırncı - 11 -ci bəndində isə Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə tapÇırılırdı ki, Kür-Araz ovalığına köçürülən azərbaycanlıların evlərinə xaricdən gələn ermənilər yerləÇdirilsin. Çar Rusiyası və SSRÇnin köçürmə siyasəti - tarixdə analoqu olmayan bu qeyri-insani aksiya bir xalqın, heç bir əsas olmadan, əsrlər boyu yaÇadığı ata-baba yurdundan "könüllülük prinsipi" adı ilə zorla çıxarılması sovet totalitarizminin və erməni fitnəkarlığının iç üzü idi. Azərbaycanlıların Ermənistandan zorla köçürülməsi 1950 ilə qədər deyil, 1953 ilə, ÇStalinin ölümünə qədər davam etdirilmişdir. Ermənistanın dağlıq-yaylaq rayonlarından köçürülən əhalinin əksəriyyəti Kür-Araz ovalığının aran iqlim Çəraitinə alıÇa bilmir, kütləvi surətdə qırılır, digər hissəsi isə Azərbaycanın dağ rayonlarına qaçır və ya geri qayıdırıldı. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev 1997 ilin mayında ölkəmizin müstəqilliyi Respublika günü münasibətilə söylədiyi nitqində xalqımızın başna gətirilən bu müsibətlə bağlı demiÇdir: **"Azərbaycan xalqına bu dövrdə vurulan ən böyük zərbələrdən biri də 1947-48 illərdə Azərbaycan xalqına qarşı Sovet hakimiyyəti tərəfindən edilmiş ən böyük ədalətsizlikdir. Təəssüflər olsun ki, tarixçilərimiz və hamımız nədənsə bu hadisəyə o vaxtlar da və indi də, xüsusilə dövlət müstəqilliyimizi əldə edəndən sonra da doğru-düzgün qiymət verə bilməmişik, ...biz tarixin cürbəcür mərhələlərində belə hadisələri lazımi qədər təhlil edə bilməmişik və xalqımıza edilən bu ədalətsizliklərə qarşı öz səsimizi lazımi qədər qaldırmamışıq. Məhz bunların nəticəsində də 1988 ildə Ermənistan Azərbaycana artıq təcavüz edibdir. O dövrdə Ermənistan ərazisində qalmış azərbaycanlılar qısa müddətdə Ermənistandan zorla çıxarıldılar"**.

Bütün bunları nəzərə alaraq, Prezident Heydər Əliyev 1997 il dekabrın 18-də "1948-53 illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" xüsusi fərman imzalamıÇdır. Bu fərmanla həmin məsələlərin hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarÇı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması üçün Prezidentin özünün sədrliyi ilə geniÇ tərkibdə dövlət komissiyası yaradılmışdı. Azərbaycan xalqına qarÇı törədilən tarixi ədalətsizliklər - zorakı köçürmələr yalnız bu fərmandan sonra geniÇsurətdə öyrənilməyə və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmağa başlandı.

Əd.: "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası

haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı, "Azərbaycan" qəzeti, 1997, 19 dekabr; Deportasiya (məqalələr toplusu), B., 1998; Paçiyev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Шопен И., Исторический в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб, 1852; Шаров Н., Новая угроза русскому делу в Закавказье, СПб., 1911,

KÖNÜLLÜ ORDU, Denikin ordusu - Rusiyada Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra ölkənin cənubunda sovet-bolşevik rejiminə - "qırmızılar"a qarşı mübarizə məqsədilə yaradılmış hərbi birləşmə. Formalaşdırılmasına 1917 ilin noyabrında Novoçerkasskda başlanmış dekabrında rus generalı M.Alekseyev, L.Kornilov, A.Denikin tərəfindən başlatılmışdır. Zabitlərdən, yunkerlərdən, varlı kazaklardan və s. təşkil olunan Könüllü ordu ("Ağ qvardiya"), "vahid və bölünməz Rusiya" uğrunda vuruşan hərbiçilərdən ibarət idi. Əvvəllər sayı 4 minə qədər olan ordu sonralar 30-35 min nəfərə çatırdı. 1919 ildə Könüllü ordu general A.Denikin komandanlığı altında Petrovsk-Port (indiki Mahaçqala) qəhərini tutaraq, cənuba doğru hərəkət etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti müttəfiq qoşunları komandanlığından Denikin ordusunun cənuba doğru irəliləməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görülməsini tələb etdi. 1919 ilin yanvarında Bakıdakı B.Britaniya qoşunlarının başkomandanı general U.Tomson Qafqaz dağları boyunca Dağıstanın şimal hissəsindən keçən demarkasiya xəttini müəyyənləşdirdi (bax *Könüllü ordu ilə Azərbaycan arasında demarkasiya xətləri*). Lakin 1919 ilin martında Dağlılar Respublikasını aradan qaldıran Könüllü ordu Azərbaycan üçün birbaşa təhlükə yaratdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyi müttəfiq qoşunların komandanlığından Könüllü ordu hissələrinin Dağıstandan çıxarılması üçün qəti və təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsini tələb etdi. Hökumət diplomatik tədbirlərə də əl atdı; ingilis generalı gətelvorq və Bakıdakı Əliya nümayəndəliyi ilə danışıqlar aparıldı. Könüllü ordunun Bakıdakı ingilis qərargahı yanındakı nümayəndəsi general Lazarev Azərbaycan Hökumətini əmin etdi ki, "Denikin ordusu Azərbaycana münasibətdə heç bir təcavüzə əl atmaq fikrində deyil və onun müstəqilliyini tanıyır". Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Denikin əsl niyyətlərini yaxşı başa düşdü. Könüllü ordu cənuba doğru irəliləməkdə davam edirdi. A.Denikin mayın sonlarında Dərbəndi tutdu. Bununla, Azərbaycanla Könüllü ordu arasındakı demarkasiya xətti pozuldu. 1919 il mayın 26-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti Könüllü ordunun Petrovsk-Portu və Dərbəndi tutması ilə bağlı "Müsavat" fraksiyasının sorğusunu, həm də Cümhuriyyətin müstəqilliyinin müdafiəsi üzrə tədbirləri müzakirə etdi və bu sahədə hökumətin həyata keçirdiyi bütün tədbirləri bəyənrək, ona yardım edəcəyini bildirdi.

Könüllü ordunun getdikcə Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşması onunla mübarizəni ölkənin ən başlıca ümummilli vəzifəsinə çevirdi. Bu dövrdə Denikin təhlükəsi hökumətin Britaniya komandanlığı ilə apardığı diplomatik danışıqların əsas mövzusu idi. Fətəli xan Xoyski 1919 il mayın 29-da *Zaqafqaziya konfransında* Könüllü ordunun Dağlı Xalqları Respublikası ərazisinin işğalına qarşı etiraz bildirməyi tələb etdi. Konfrans Azərbaycan nümayəndəliyinin təkidli ilə bu barədə xüsusi qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə Könüllü ordunun bütün Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinə təhlükə törətdiyi qeyd olunurdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Gürcüstan hökumətləri Könüllü ordunun cənuba doğru irəliləməsinə "biganə" qalan ingilis komandanlığına etirazlarını bildirdilər. Lakin Denikin Dərbəndi tərks etməkdən imtina etdi və yeni demarkasiya xətti müəyyən olundu.

Azərbaycan Parlamenti iyunun 5-də bir daha Denikin təhlükəsi ilə bağlı məsələ müzakirə etdi və ölkənin müdafiəsi ilə bağlı qəti tədbirlər görməsi hökumətdən tələb olundu. Baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli hökumətin Denikin təhlükəsinə qarşı gördüyü bütün tədbirlər haqqında deputatlara məlumat verdi. Parlament ölkənin müdafiəsi məqsədilə hökumətin tərkibində xüsusi orqan təsis edilməsini məqsəduyğun saydı. 1919 il iyunun 14-də yaradılan Dövlət Müdafiə Komitəsi bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi. Bu tədbir Denikin təhlükəsinə qarşı mübarizənin yeni mərhələsi oldu. 1919 il iyunun 16-da Könüllü ordu təhlükəsinə qarşı *Azərbaycan-Gürcüstan hərbi müdafiə paktı* imzalandı. Denikinlə gizli saziş bağlamış Ermənistan bu paktı qoşulmadı. Parisdə olan Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlılar Respublikasının nümayəndələrinin Paris Sülh Konfransının Ali gurasına təqdim etdiyi bəyanatda Könüllü ordunun işğal etdiyi ərazilərdən çıxması və Qafqaz respublikalarının hüquqlarına hörmət edilməsi tələbi qoyuldu. Buna məhəl qoymayan ingilis komandanlığı Qafqazdan çıxmaq ərafəsində malik olduğu hərbi ləvazimatı və Azərbaycanın mülkiyyəti olan Xəzər donanması hərbi gəmilərinin bir hissəsini Könüllü orduya verdi. Bu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə məxsus mülkiyyətin özbaşına ələ keçirilməsi demək idi. Bunun qarşısını almaq üçün Azərbaycan Hökumətinin göstərdiyi bütün cəhdlər nəticə vermədi. Beləliklə, 1919 il yay sonunadək Könüllü ordu bütün Dağıstanı tutdu. Denikin hərbi qüvvələri ingilislərin "bağladığı" Xəzər donanması vasitəsilə Azərbaycana yaxın ərazilərə dağınır. Bununla əlaqədar, Ə.Topçubaşov sentyabrın 9-da Paris Sülh Konfransının sədrinə müraciətdə üç tələb qoydu: Könüllü ordu demarkasiya xəttini pozmamalı, tezliklə Dərbənddən çıxmalı, Könüllü orduya "bağlanmış" Xəzər donanmasının gəmiləri qanuni sahibi olan Azərbaycan Hökumətinə qaytarılmalıdır.

Bakını tərks edərək ingilislərin Azərbaycan Hökumətinə qaytardığı gəmilər əsasında Azərbaycanın Xəzər Donanması yaradıldı. Bu addım Könüllü ordunun etirazına səbəb oldu. Ordunun dəniz donanmasının vitse-admiralı Gerasimov Azərbaycan Hökumətinə nota verərək, Azərbaycan Xəzər Donanmasının ləğv olunmasını tələb etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dövlət Müdafiə Komitəsi Könüllü ordu rəhbərliyinin tələbinə etirazını bildirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Könüllü ordu ilə bağlı çətinlikləri 1920 ilin əvvəllərində davam etdi. Könüllü ordunun uğursuzluqları, Denikin cənuba

doğru geri çəkilməsi, eyni zamanda, bolşevik təhlükəsinin yaxınlaşması demək idi. Artıq müttəfiqlər Könüllü orduya kömək etməyin əhəmiyyətsiz olduğunu bəyan edirdilər. RSFSR 1920 ilin əvvəlindən Könüllü orduya qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün hərbi saziş bağlamaq təklifi ilə bir neçə dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinə müraciət etdi (bax *Çiçerin notaları*). 1920 ilin əvvəllərində Könüllü ordunun vəziyyəti ağırlaşdı. Fevralın 7-də ordunun nümayəndəsi Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin general Denikin tərəfindən tanındığını bəyan etməyə məcbur oldu. Martda sovet-bolşevik qoşunları tərəfindən ağır zərbə alan Könüllü ordunun Azərbaycana qarşı təcavüzü bağtutmadı. Könüllü ordunun qalıqları 1920 il martın sonunda general P.N.Vrangelin ordusuna daxil oldu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 3 cildə, c.3, B., 1973; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sisteminə (1918-1920-ci illər), B., 1993; *Азербайджанская Демократическая Республика (документы и материалы)*, 1918-20 гг., B., 1998.

KÖNÜLLÜ ORDU İLƏ AZƏRBAYCAN ARASINDA DEMARKASIYA XƏTLƏRİ- Denikin *Könüllü ordusunun* iqlal etdiyi ərazilərlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında müəyyən olunmuş sərhəd nişanları. Könüllü ordunun iqlalı nəticəsində Dağlı Respublikasının süqutu Azərbaycan üçün ciddi təhlükə yaradırdı.

Denikin Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşdı. Bunu nəzərə alan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyi müttəfiq qoşunların komandanlığına müraciət edərək, Cənuba doğru irəliləyən bu ordunun qarşısının alınması və onun hissələrinin Dağıstandan çıxarılması üçün tədbirlər görülməsini tələb etdi. 1919 ilin yanvarında Bakıdakı B.Britaniya qoşunlarının baş komandanı general U.Tomson Qafqaz dağları boyunca Dağıstanın şimal hissəsindən keçən demarkasiya xəttini müəyyənləşdirmişdi. Lakin buna məhəl qoymayan Denikin *Könüllü* ordusu Dərbəndi tutdu. Azərbaycanla *Könüllü* ordu arasında demarkasiya xətti pozuldu. Yeni demarkasiya xəttinin müəyyənləşdirilməsinə və *Könüllü* ordunun bu xətdən geri çəkilməsi haqqında ingilis komandanlığının tələbinə baxmayaraq, Denikin hərbi qüvvələri Dərbənddə və bütün Dağıstanda qalmaqda davam edirdi. Bundan ciddi narahat olan Cümhuriyyət Hökumətinin başçısı Nəsim bəy Yusifbəyli Cənubi Qafqazda ingilis qoşunlarının komandanı general Q.Kori ilə görüşmüşdü. General Q.Kori 1919 il iyunun 11 -də N.Yusifbəyliyə göndərdiyi məktubunda general Denikinlə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında yeni demarkasiya xəttinin keçdiyi əraziləri müəyyənləşdirmişdi. Həmin sənədə əsasən, Petrovsk-Portdan 5 mil cənubda yeni demarkasiya xətti ilə sərhədlər qeydə alındı. Razılaşmaya görə, *Könüllü* ordu bu xətdən cənuba, Azərbaycan Cümhuriyyəti isə şimala irəliləyə bilməzdi. Lakin Denikin ikinci demarkasiya xəttini də pozdu.

1919 il avqustun 4-də Azərbaycan-Gürcüstan sərhədləri boyunca üçüncü demarkasiya xətti müəyyənləşdirildi. Yeni xəttə görə, Dağıstan tamamilə *Könüllü* ordunun nəzarəti altına alındı. General Q.Korinin N.Yusifbəyliyə 1919 il 4 avqust tarixli məktubunda yeni demarkasiya xəttinin hüdudları göstərilir və müvafiq coğrafi xəritə təqdim edilirdi. B.Britaniya hökumətinin Q.Koriyə teleqramındakı əvvəlki xəbərdarlıq təkrar olunurdu. Cənubi Qafqaz respublikaları *Könüllü* ordu üzərinə hər hansı həmlədən çəkinməli, general Denikinə kömək göstərməli, Xəzər donanmasını yanacaq və s. ilə təchiz etməli idilər. Məktubda göstərilirdi ki, bu şərtlərə əməl edilməməsi, *Könüllü* ordunun demarkasiya xəttindən şimalda qalmasına B.Britaniya zəmanətini mümkünəş edir. Cənubi Qafqaza Rusiyanın tərkib hissəsi kimi baxan Denikin taktiki baxımdan yerli hökumətlərin mövcudluğunu müvəqqəti olaraq qəbul edirdi. İngilis qoşunları Azərbaycanı tərk edəndən sonra B.Britaniyanın Cənubi Qafqaz respublikalarındakı diplomatik missiyasının əsas vəzifələrindən biri bu respublikalarla *Könüllü* ordu arasındakı demarkasiya xəttinə əməl olunmasına nəzarət etmək idi.

Əd.: Bax *Könüllü ordu* məqaləsinin ədəbiyyatına.

KRAVÇENKO Vasili ata (?-?) - Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli şurasının "*Azərbaycan Məclisi-Məbusanının vəzifəsi haqqında qanun*"una (1918, 19 noyabr) əsasən, *Slavyan-Rus cəmiyyətində* Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə slavyan-rus cəmiyyəti fraksiyasının üzvü idi.

KRİM HÖKUMƏTİ- Krım türklərinin (tatarların) milli azadlıq hərəkatı gedişində yaradılmış milli idarəçilik qurumu. Fevral inqilabı (1917) əfəsində Krım türklərinin milli azadlıq hərəkatı genişlənməyə başladı. İnkilabdən sonra hərəkat təşkilatlandı. Martın 25-də Simferopolda tatarların qurultayı çağırıldı və S.D.Xəttarovun sədrliyi ilə 50 nəfərdən ibarət Krımın Müsəlman Şəraiyə Komitəsi seçildi. Komitə milli federasiya əsasında Krımın Rusiya tərkibində muxtariyyət verilməsini tələb edirdi. 1917 ilin iyulunda yaradılmış Milli Firqə də (sədr Çələbican Çələbiyev idi) bu tələbi müdafiə edirdi.

Oktyabr çevrilişi (1917) demokratik proseslərin dinc inkişafını pozdu. Bolşevik hakimiyyətini tanımaqdan imtina edən tatar nümayəndələri 1917 il noyabrın 26-da Baxçasarayda qurultay keçirərək, Ç.Çələbiyevin başçılığı ilə müstəqil hökumət - "Milli direktoriya" yaratdılar. Hərbi işlər üzrə direktor Cəfər Seyidəhməd tatar atlı eskadronları əsasında milli hərbi qüvvələrin təşkilinə başladı. Qurultayda Krım ölkəsinin dövlət bayrağı qəbul edildi. Bayraqda göy rəngli parça üzərində qızılı tamğa təsvir olunurdu.

1918 ilin yanvarında Sevastopoldakı Qara dəniz donanmasının matrosları və digər rus hərbi qüvvələri bolşeviklərin təhriki ilə Simferopola hücum edib, Krım hökuməti üzvlərini həbs etdilər. Hökumət qoşunu və özünümüdafiə qüvvələri əsir götürülərək güllələndi. Tatar əhalisi kütləvi qətl və qarətlərə məruz qaldı. 1918 ilin mayında Krımın alman qoşunları tərəfindən tutulması minlərlə dinc sakinin məhv edildiyi bolşevik repressiyalarına son qoydu. Keçmiş çar ordusunun generalı M.A.Sulkeviçin başçılığı ilə Krım hökuməti təşkil edildi. Hökumətə tatarların nümayəndəsi (C.Seyidəhməd) ilə yanaşı, rus, alman, yəhudi əhalisinin təmsilçiləri də daxil idi.

Kırım hökuməti Kırımın müstəqilliyini möhkəmləndirməyə çalışır, onun Ukraynaya birləşdirilməsinə qarşı çıxırdı. Bu məqsədlə həm Osmanlı dövləti, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə əlaqələr yaradılırdı. Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökuməti də Kırımın müsəlman türk əhalisinin müstəqillik uğrunda mübarizəsini dəstəkləyir, ona mümkün olan bütün vasitələrlə yardım göstərirdi. Bu məqsədlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Kırım hökuməti yanında diplomatik nümayəndəlik yaratmışdı.

Lakin 1918 il noyabrın 16-da M.Sulkeviçin hökumət kabinəsi istefa verdi. Kırma ingilis-fransız hərbi qüvvələri çıxarıldı. Kırım Rusiyanın tərkibində saxlamaq mövqeyindən çıxış edən qüvvələr keçmiş Duma üzvü S.Kırımın başçılığı ilə yeni hökumət təşkil etdilər.

Kırım tatarları bu hökumətdə təmsil olunmadıqları üçün özlərinin ayrıca hökumətini (Direktoriya) və parlamentini (Məclisi-məbusan) yaratdılar. Həm S.Kırım hökumət kabinəsi, həm də Denikin ordusu komandanlığı Kırım tatarlarının bu dövlət qurumlarına düşmən münasibəti bəsləyirdi. 1919 il fevralın 23-də aqşvardiyaçı zabitlər tatar parlamentinin iclaslarının keçirildiyi binaya sərəx olaraq, Direktoriyanın bütün sənədlərini müsadirə etdilər. Milli Firqə fəalları həbs olundu, "Millət" qəzeti redaksiyası dağıldı. Kırım tatarlarının bəzi liderləri, o cümlədən general Məmməd bəy Sulkeviç repressiyadan qurtulmaq üçün Azərbaycana pənah gətirdi və başqarargah rəisi vəzifəsində Azərbaycan Cümhuriyyətinin ordu quruculuğunda fəal iştirak etdi (bax həmçinin *Sulkeviç Məmməd bəy*).

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы)*, Б., 1998; Возгрии В. Е., Исторические судьбы крымских татар, М., 1992.

KUBAN RESPUBLİKASI - Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Kubanda yaradılmış hökumət. Paytaxtı Yekaterinodar (indiki Krasnodar) Cəhəri idi. Kuban vilayəti 1860 ildə şimali Qafqazın Rusiya tərəfindən işğal zamanı həyata keçirilən inzibati islahat nəticəsində yaradılmışdı. Belə ki, 19 əsrin 60-cı illərində çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə boyun əyməyən Kubanın yerli - dağlı xalqları, xüsusən adıqlar kütləvi surətdə Osmanlı dövlətinin ərazisinə köçüb getdilər. Əvəzində Kubana Ukrayna və Don kazakları gətirilib yerləşdirildi və demografik vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdirildi. 19 əsrin 70-ci illərinin əvvəlində Kubanda cəmi 87 min adıq qalmışdı ki, bu da bütün vilayət əhalisinin 6 faizinə bərabər idi. 1871 ildə burada müliki idarəçilik tətbiq edildi, hərbi dairələrin yerinə Yeysk, Temrük, Ye-katerinodar, Maykop və Batalpaça qəzalari təşkil edildi. 1916 ildə Kubanda 2,9 milyon əhali yaşayırdı və onun 1,4 milyonu və ya 43 faizi kazak idi.

1917 ilin noyabrında Yekaterinodarda Kuban Qanunverici Radası (parlamenti) toplandı və müstəqil Kuban hökumətinin yarandığını elan etdi. Kubanın müstəqilliyi uğrunda ardıcıl mübarizə aparan *L.Biç* hökumətin sədri seçildi. Kuban Respublikası Rusiya bolşevik hakimiyyətinə qarşı qətiyyətlə çıxış edirdi və bu məqsədlə 1918 ilin martında A.Denikinin könüllü ordusu ilə ittifaq bağlamışdı. Lakin Kuban hökuməti və Radası, eyni zamanda, Denikin in Rusiya imperiyasını bərpa etmək uğrunda apardığı böyük dövlətçilik siyasətinə də qarşı çıxırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Kuban Respublikasının müstəqilliyini müdafiə edirdi və onunla diplomatik əlaqə yaratmışdı (bax *Azərbaycanın Kubanda və Donda diplomatik nümayəndəliyi*). Kubana diplomatik nümayəndə göndərilmiş C.Rüstəmbəyov 1919 il iyunun 11-də Yekaterinodardan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məlumatda bildirirdi ki, Kuban hökuməti Denikinin "vahid və bölünməz Rusiya" yaratmaq cəhdinin qarşısını almaq üçün Don, Terek, Kuban, Dağıstan, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dövlətlərinin konfransını çağırmağı təklif etmişdir və Kuban kazakları denikinçilərlə birlikdə yalnız Qırmızı orduya qarşı döyüşmək niyyətindədirlər.

Kuban nümayəndəliyi *Paris sülh konfransında (1919-20)* öz respublikasının müstəqilliyini müdafiə edir və keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində yaranmış yeni dövlətlərlə eyni mövqedən çıxış edirdi. 1919 il oktyabrın 8-də Kuban nümayəndə heyətinin başçısı L.Biçin da imzaladığı və Paris sülh konfransının sədri J.B.Klemansoya təqdim olunmuş bəyannamədə bu dövlətlərin müstəqilliklərinin dərhal tanınması məsələsi qaldırılmışdı.

Kuban Respublikasının müstəqillik uğrunda mübarizəsi Denikin ordusu tərəfindən boğuldu. 1919 ilin noyabrında Kuban Radasının üzvləri həbs edildi, onların lideri A.Kalabuxov isə edam olundu. 1920 ilin martında Yekaterinodar Qırmızı ordunun əlinə keçdi və beləliklə, Kuban Respublikasının varlığına son qoyuldu.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы)*, Б., 1998; Ладоха Г., Очерки гражданской войны на Кубани, Краснодар, 1923; Сухоруков В. Т., XI армия в боях на Северном Кавказе и Нижней Волге (1918-1920 гг.), М., 1961.

KUN Lorens Yakovleviç (?-?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli gurasının "*Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun*" una (1918,19 noyabr) əsasən, alman koloniyasından Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə Milli azlıqlar fraksiyasının üzvü idi.

KUSTAR NEFTÇIXARANLARIN BÖRLƏŞMƏSİ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş qeyri-hökumət təşkilatı. Əsası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə, 1919 ildə qoyulmuşdu. Yaradılması ideyası Fevral inqilabına (1917) qədər də mövcud olmuş lakin 1916 ildə çar hökuməti tərəfindən qəbul edilməmişdi. İttifaqın sədri Nəcəfqulu Vəliyev, idarə heyətinin üzvləri Mirzəğa Atababayev, Orucəli Babayev, Səfər Mir Mövsümov, Yevsey Tatarenko idilər. Əsas məqsədi neft hasilatına olan ehtiyacları, kустar neft istehsalını qanunvericilik əsasında qaydaya salmaq haqqında müvafiq müraciətlər edilməsi, neft bazarının vəziyyətinin öyrənilməsi, əməyin təhlükəsizliyini təmin edən müvafiq tədbirlərin və texniki qaydalann iqlənil hazırlanması, ittifaqın fəaliyyət göstərdiyi ərazidə nəqliyyat yollarının

çəkilişi, üzvlərə hüquqi yardım təqdim etməsi, istehsal ehtiyacları üçün lazımı materialların alınmasına güzəştli kreditlərin açılmasını və s. təmin etmək olmuşdur. Bakı mədən rayonunda neftin əl ilə çıxarıldığı sahələrin icarəyə verilməsi üçün "xüsusi qaydalar" layihəsinin işlənilməsi və hazırlanması ilə əlaqədar ittifaq 1920 ilin əvvəllərində öz hesabatını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ticarət və Sənaye Nazirliyinə təqdim etmişdir. Dövlət xəzinəsinin mənafeyini müdafiə etmək məqsədilə tərtib edilmiş "Xüsusi qaydalar" kустar neft istehsalçıların maraqlarını nəzərə almırdı. Buna görə də ittifaq "Xüsusi qaydalar"ı iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun saymamışdır. İttifaq *April işğalından (1920)* sonra fəaliyyətini dayandırmışdır.

KÜRDƏMİR DÖYÜĞÜ - erməni-dağlıklar tərəfindən soyqırımına məruz qalan Azərbaycan xalqının köməyinə gəlmiş türk hərbi qüvvələrinin (bax *Qafqaz İslam Ordusu*) və Azərbaycan silahlı birləşmələrinin S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin qoşunlarına qarşı Kürdəmir qəsəbəsinin azad edilməsi məqsədilə 1918 il iyulun 5-dən 10-na qədər keçirdiyi döyüşməliyyəti. Döyüşdə podpolkovnik Həbib bəy Səlimovun rəhbərliyi altında Müsüslü dəstəsi, Həsən bəyin 46-cı piyada taboru ilə toplu süvari alayından ibarət dəstəsi və cəbhənin gücləndirilməsi üçün sonradan cəlb olunmuş əlavə qüvvələr, düğmən tərəfdən isə Qırmızı ordunun 1-ci briqadası, Şandan yenidən gələrkən, cəbhə komandanı təyin edilmiş Biçeraxovun dəstəsi və təlimatçılar məktəbinin bölmələri iştirak etmişlər. Düğmən hərbi qüvvələri, əsasən, Birinci dünya müharibəsindən (1914-18) Bakıya gətirilmiş və Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı həyata keçirmiş dağlıklar-erməni zabit və əsgərlərindən ibarət idi.

Türk-Azərbaycan qoşun hissələrinin azlığı və bolşevik-dağlıklar qoşunlarının mövqelərinin daha əlverişli olması qırmızılının ilk günlər Müsüslü dəstəsi ilə Həsən bəyin dəstəsinin qarşısını saxlamasına, hətta Şimal istiqamətində Ağsuya doğru bir qədər irəliləməsinə imkan vermişdir.

Bolşevik-dağlıklar qüvvələrinin hücumlarının genişlənməsinə yol verməmək üçün 5-ci Qafqaz diviziyasının 13-cü piyada alayı Kürdəmir ətrafına yönəldildi. Alay Həsən bəyin dəstəsi ilə birləşərək, Şimal tərəfdən Kürdəmirə hücum etməli idi. Müsüslüdəki qüvvələri gücləndirmək üçün Ağdaş və Xaldan məntəqələrində toplanmış Azərbaycan könüllüləri, həmçinin Qazaxa gətirilmiş 350 nəfər silahsız könüllü də Bərgüçad stansiyasına göndərildi.

İyulun 8-də ağır döyüşlər oldu. Düğmənə əsas zərbənin 13-cü alay tərəfindən vurulacağı nəzərdə tutulsa da, Qırmızı ordunun bura xeyli qüvvə çıxarması vəziyyəti mürəkkəbləşdirmişdir. Biçeraxov 13-cü alaya qarşı 8 top və 8 pulemyotla müqavimət olunan qüvvə çıxarmışdır. Döyüş gecəyə kimi davam etdi. Ciddi müqavimətlə üzlənən 13-cü alay iyulun 8-i gecəsini Ərahimbəyli və Qarasaqqal kəndləri arasında keçirdi. Müsüslü dəstəsinin fəallığı da gün ərzində cəbhədəki mövqelərdə ciddi dəyişiklik yaratmadı. Zirehli qatardan və ətraf landşaftdan bacarıqla istifadə olunması düğmən müqavimətini xeyli artırmışdır.

İyulun 9-da və 10-da Kürdəmir ətrafında döyüşlər yenidən davam etdirildi. Ayn 10-da gecədən başlayan döyüşün gedişində düğmən arxasındakı dəmir yolu xəttini dağıtmaq və onun geri çəkilməsini çətinləşdirmək üçün Kərrar stansiyasına bir dəstə göndərildi. Həmin dəstə tapdığı yerinə yetirdikdən sonra 13-cü alay uğurla hücumu başlandı. Vəziyyətin gərginləşdiyini gören Qırmızı ordu komandanlığı Kürdəmirin Şimalındakı bolşevik-dağlıklar qüvvələrini gücləndirdi. Nəticədə, 13-cü alayın sağ cinahında ciddi təhlükə yaranmışdı. Lakin bir tərəfdən, alay bölmələrinin fədakarlığı, digər tərəfdən də diviziyadan kömək göndərilməsi bolşevik-dağlıklar qüvvələrinin qarşısını almağa imkan verdi. Qazaxdan Bərgüçada gətirilmiş 350 nəfərlik dəstə də silahlandırılaraq 13-cü alaya qatıldı. Bu zaman H. Səlimovun Müsüslü dəstəsi düğmən qüvvələrinin zəifləməsindən məharətlə istifadə edərək, onun müdafiə xəttini yarmağa müvəffəq oldu.

Bolşevik-dağlıklar qüvvələri, bütün cəhdlərinə baxmayaraq, 13-cü alayın hücumunun qarşısını ala bilmədilər. Axırına yaxın alayın sağ cinahı ilə Müsüslü dəstəsinin sol cinahı Kürdəmirin qərbində birləşdilər. Bir neçə saatdan sonra isə birləşmiş qüvvələr qəsəbəni düğməndən tamamilə azad etdilər.

Kürdəmirin azad olunması hərbi təşəbbüsün Türk-Azərbaycan qoşunlarının əlində daha da möhkəmlənməsi ilə nəticələndi.

Əd: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Süleymanov M., Qafqaz Şimal Ordusu və Azərbaycan, B., 1999; Yüceer- N., Birinci dünya savağında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkəti, Ankara, 1996.

Q

QACAR Əmənulla Mirzə Bəhmən Mirzə oğlu (8.1.1862, guÇa- 1937, Tehran) - hərbi xadim, general-mayor (1917). Azərbaycan Qacarlar sülaləsi nəslindəndir. Atası Bəhmən Mirzə Qacar (1811-84) Fətəli Çah Qacanın nəvəsi və vəliəhdi Abbas Mirzə Qacanın (1789-1833) oğlu idi. Əmənulla xan Qacar Peterburq hərbi kadet korpusunu bitirdikdən (1879) sonra Rusiya ordusunda xidmət etmiş 9-cu Kuban piyada kazak batalyonunun komandiri olmuşdur. Rusiya-Yaponiya (1904-05) və Birinci dünya müharibələrinin (1914-18) iştirakçısı olmuş döyüşdə Çiçətinə görə "Müqəddəs Vladimir", "Müqəddəs Anna", "Müqəddəs Sta-nislav" ordenləri ilə təltif edilmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra Tiflisdə, daha sonra guÇada yaşamışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarova ərizə ilə müraciət edərək, könüllü surətdə Azərbaycan ordusu sıralarında xidmətə başlamış Xankəndidə Birinci süvari diviziyasının komandir müavini və qamizən rəisi təyin olunmuşdur. 1920 il martın 21-də erməni dağnak quldurlarının qəfil gecə basqınına qarşı döyüşdə başlıq etdiyi hərbi qüvvələrlə birlikdə igidliklə vuruşmuşdur. *Aprel işğalından (1920)* sonra Çana mühacirət etmiş hərbi məktəbdə iÇəmiÇ Çanın ordu quruculuğunda yaxından iÇirak etmişdir.

Əd.: Nəzirli ğ., Qacarlar, B., 1995; yenə onun, Arxivlərin siri açılır, B., 1999 Каджар; Чингиз Каджар, Б., 2001.

QACAR Əmir Kazım Mirzə Bəhmən Mirzə oğlu (1853, guÇa - 1920) - hərbi xadim, general-mayor. Azərbaycan Qacarlar sülaləsi nəslindəndir. Tiflisdə gimnaziya təhsili almış Peterburq süvari məktəbini bitirmişdir. 1871 ildən Rusiya ordusunun Qafqazdakı hərbi hissələrində xidmət etmişdir. Rusiya-Türkiyə (1877-78), Rusiya-Yaponiya (1904-05) və Birinci dünya müharibələrinin (1914-18) iştirakçısıdır. 1910 ildə general-mayor rütbəsinə layiq görülmüş "Müqəddəs Anna", "Müqəddəs Stanislav", "Müqəddəs Vladimir" ordenləri, həmçinin Çanın "ğiri-xurğd", Buxara əmirliyinin ordenləri ilə təltif olunmuşdur. Əmir Kazım Mirzə Tiflisdə Azərbaycan məktəblərinin və Azərbaycan dram teatrının açılmasında fəal iÇirak etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra istifadə olan Əmir Kazım Mirzə hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarova müraciət edərək, könüllü surətdə Azərbaycan ordusu sıralarında xidmətə başlamışdır. S.Mehmandarovun 1919 il 18 dekabr tarixli əmri ilə Gəncənin komendantı təyin olunmuşdu. *Aprel işğalından (1920)* sonra bolÇeviklər tərəfindən güllələnmişdir.

Əd.:Nəzirli ğ., Qacarlar, B., 1995; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; Каджар; Чингиз Каджар, Б., 2001

QACAR Feyzulla Mirzə Bəhmən Mirzə oğlu (?-?) - hərbi xadim, general-mayor. Azərbaycan Qacarlar sülaləsi nəslindəndir. Nikolayevsk süvari məktəbini bitirdikdən sonra uzun müddət Rusiya ordusunda xidmət etmişdir. 1918 ilin sonlarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusu süvari diviziyasının komandiri təyin olunmuş və 1919 ilin ortalarında bu vəzifəni icra etmişdir. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun 1919 il 9 yanvar tarixli əmri ilə, eyni zamanda, Gəncə qamizununun rəisliyi də ona həvalə olunmuşdu. *Aprel işğalından (1920)* sonra bolÇeviklər tərəfindən güllələnmişdir.

Əd.:Nəzirli ğ., Cümhuriyyət generalları, B., 1995; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

QACAR Xosrov Mirzə Bəhmən Mirzə oğlu (?-?) - hərbi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabiti. Azərbaycan Qacarlar sülaləsi nəslindəndir. Birinci dünya müharibəsində (1914-18) iÇirak etmiş ğimal drağun polkunun komandiri olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra milli ordu sıralarında xidmətə başlamış 3-cü ğəki süvari alayının komandiri olmuşdur. 1919 il aprelin 9-da polkovnik rütbəsinə layiq görülmüş hərbi nazirin həmin il 18 dekabr tarixli əmri ilə süvari diviziyası komandirinin müavini təyin edilmişdir. *Lənkəran əməliyyatında (1919)* və Qarabağda erməni qiyamının yatırılmasında fəal iÇirak etmişdir. *Gəncə üsyanının (1920)* iÇirakçısı olmuş üsyan yatırıldıqdan sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir.

Əd.: Nəzirli ğ., Arxivlərin siri açılır, B., 1999; Каджар; Чингиз, Каджар, Б., 2001

QACAR Məhəmməd Mirzə (?-?) - hərbi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun general-mayoru. Azərbaycan Qacarlar sülaləsi nəslindəndir. 1918 ilin noyabrında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun təÇkilinə

baÇanılanda onun sıralarına qoÇulmuÇdur. Hərbi nazirlik bərpa edildikdən sonra polkovnik Məhəmməd Mirzə Qacar birinci topçu briqadasının komandiri təyin olunmuşdu. Briqadanın formalaÇdırılmasının ilkin ağırlığı da onun üzərinə düşmüşdü. Azərbaycan ordusunun təÇkilatlanmasında göstərdiyi xidmətlərinə görə Hökumətin 1919 il 25 iyun tarixli qərarı ilə ona general-mayor rütbəsi verilmişdi. Məhəmməd Mirzə Qacar 1919 il dekabrın 1-də BaÇTopçu Çarəsinin rəisi, 1920 il martın 15-də isə Azərbaycan ordusunun təchizat rəisi təyin olundu. Onun baÇılıq etdiyi qurumun tərkibinə ləvazimat idarəsi, istehkam təchizatı idarəsi, topçu təchizatı idarəsi, hərbi-sanitar hissəsi və hərbi baytar hissəsi daxil idi. M.M.Qacar 1920 ilin mayında bolÇevik iÇğalına qarÇı baÇamıÇ Gəncə üsyanının (1920) əsas təÇkilatçılardan biri idi. Ona üsyandan sonra təÇkil olunacaq yerli hökumətə rəhbərlik etmək tapÇırılmışdı. Lakin üsyan iÇğalçı Qırmızı ordu birleÇmələrinin birgə əməliyyatı nəticəsində amansızcasına yatırıldı. Məhəmməd Mirzə Qacarı sonrakı taleyi barədə məlumat yoxdur.

Əd.: Nəzirli ğ., Cümhuriyyət generalları, B., 1995, yenə onun, Qacarlar, B., 1995, Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; Каджар; Чингиз, Каджар, Б., 2001

Qacar Sədrəddin Mirzə döyüş yoldaşları ilə, Vladıqafqaz

QACAR Seyfulla Mirzə Bəhmən Mirzə oğlu (6.3.1864, Tiflis-1926) - hərbi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun yüksək rütbəli zabiti. Azərbaycan Qacarlar sülaləsi nəslindəndir. Tiflis hərbi məktəbində təhsil almışdır. 1886 ildən Rusiya ordusunun 152-ci Vladıqafqaz alayında, Rusiyanın müxtəlif Çəhərlərində süvari diviziyalarında xidmət etmiş Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə Qərb cəbhəsində tabor və alay komandiri olmuşdur. 1916 ildə polkovnik rütbəsi alan Seyfulla Mirzə Qacar Amur sərhəd alayının komandiri idi. "Müqəddəs Stanislav", "Müqəddəs Anna", "Müqəddəs Vladimir" ordenləri, "Georgi" silahı ilə təltif edilmişdir. Seyfulla Mirzə Qacar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hərbi nazirliyinin bərpasından sonra milli orduya qoÇulan ilk Azərbaycan zabitlərindən biri idi. Hərbi nazirliyin 1918 il 15 noyabr tarixli əmri ilə o, baÇ qərargahda Lə-vazimat idarəsinin rəisi, 1919 ilin əvvəlindən isə 3-cü Gəncə piyada alayının komandiri təyin edilmişdi. Sonradan baÇqa vəzifələrdə də fəaliyyət göstərmiş Seyfulla Mirzə Qacar 1921 ildə Azərbaycan hərbi hissələrində xidmətini davam etdirmiş həmin ildə xəstəliyi ilə əlaqədar istefaya çıxmışdır.

Əd.: Nəzirli ğ., Arxivlərin siri açılır, B., 1999; Каджар; Чингиз, Каджар, Б., 2001

QACAR Sədrəddin Mirzə (1866 - ?) - hərbi xadim. Azərbaycan Qacarlar sülaləsindən olan ğahzadə Əmir Kazım Mirzə Qacanın nəvəsi, Azərbaycanın xalq artisti Surəyya Qacanın atasıdır. Orenburqda hərbi məktəb bitirmişdir. UÇaq yaÇarından musiqiyə həvəs göstərən Sədrəddin Mirzə yaxÇ skripka çalmıÇ sonralar musiqi müsabiqəsində qızıl medala layiq görülmüşdür. Hərbi xidmətini Vladivostokda keçirmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra Tiflisdə, daha sonra Gəncədə yaÇamıÇdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra milli ordu sıralarında xidmətə baÇamıÇ 1919 ilin sonlarınaq Bakı qəzasının hərbi rəisi, həmin vaxtdan isə hərbi nazirliyin dəftərxana rəisi olmuşdur. *Aprel işğalından (1920)* sonra Sədrəddin Mirzə bolÇeviklər tərəfindən həbs edilərək Arxangelskə sürgün olunmuş bir ildən sonra isə Ryazan Çəhərində güllələnmişdir.

Əd.: Nəzirli ğ., Arxivlərin siri açılır, B., 1999; Каджар; Чингиз, Каджар, Б., 2001

QAÇQIN VƏ KÖÇKÜNLƏRLƏ BAĞLI KOMİSSİYANIN YARADILMASI HAQQINDA QƏRAR -

Birinci dünya müharibəsi (1914-18) illərində və bundan sonrakı dövrdə erməni-daÇnak quldurlarının törətdikləri soyqırımları nəticəsində ata-baba torpaqlarından, doğma yurd-yuvalarından didərgin düşmüş Azərbaycanlılara kömək göstərmək məqsədilə ayrıca hökumət qurumu yaradılması barədə sənəd. 1919 il iyunun 23-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən qəbul edilmişdir. Qərarın birinci bəndinə əsasən, Bakı Çəhərində qaçqınların ehtiyaclarını müəyyənləÇdirmək üçün Əkinçilik, Daxili iÇər və Himayədarlıq nazirlikləri nümayəndələrindən ibarət Mərkəzi komissiya, quberniya və qəzalarda isə ona tabe olan yerli komissiyalar yaradılmalı idi. İkinci bəndə görə, xarici iÇər naziri, qaçqınlar məsələsinin həllini asanlaÇdırmaq və beynəlxalq komissiya yaratmaq məqsədilə Ermənistan Respublikası ilə əlaqə saxlamalı idi.

QAÇQINLAR MƏSƏLƏSİ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qaçqınlar məsələsi - 20 əsrin əvvəllərində erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarÇı dəfələrlə törətdikləri soyqırımları nəticəsində yaranmış və beynəlxalq səciyyə kəsb etmiş problem. 19 əsrin əvvəllərindən baÇayaraq Çar Rusiyası tərəfindən cənubi Qafqaza - Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüş ermənilər yerli aborigen əhali olan azərbaycanlılara qarÇı aramsız kütləvi qırğınlar həyata keçirmiş onları öz ev-çöklərindən məhrum etmiş ata-baba torpaqlarından sıxıÇdırmışdır. Azərbaycan xalqının üzvlərdən biri də

1917-20 illərdə bağvermişdir. Bu dövrdə yüz minlərlə azərbaycanlı Qərbi Azərbaycandan (hazırda Ermənistan adlanan ərazidən), həmçinin Naxçıvan, Qarabağ və digər bölgələrdən didərgin salındılar. 1917-18 illərdə təkcə Yeni Bayazid, Eçmiədzin və Gəvan qəzalanından olan qaçqınların sayı 200 minə çatmışdı. Gəvan quberniyasında azərbaycanlılar yağıyan 211 kənd viran edilmişdi. Ümumiyyətlə, erməni qəddarlığı və təcavüzü nəticəsində 1918-20 illərdə Gəvan, Zəngəzur, Şuşa və Gəməxıdan 300 mindən çox azərbaycanlı qaçqın düşmüşdü. Azərbaycanın əlverişli geostrateji mövqedə yerləşməsi, zəngin sərvətlərə malik olması, Birinci dünya müharibəsi zamanı bir-biri ilə döyüşən bloklardakı iri dövlətlərin, Azərbaycana yiyələnmək və buranı həmişəlik olaraq özünün bir quberniyasına çevirmək istəyən Rusiyanın Azərbaycana münasibətdə təcavüzkar siyasəti, Azərbaycan xalqının müsəlman, xüsusilə türk olması və Rusiyanın müstəmləkə siyasətindən narazılığı, ermənilərin "dənizdən-dənizə" "Böyük Ermənistan" yaratmaq kimi səssəm ideyalarını həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycanın əzəli torpaqlarını zəbt etmək arzusu, ümumən, türklərə qarşı düşmən münasibəti, onların öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmək üçün böyük dövlətlərin, xüsusilə Rusiyanın əlində aletə çevrilmələri və s. o zaman Azərbaycanın düşar olduğu fəlakətin əsas səbəbləri idi.

Azərbaycan xalqının öz doğma yurd-yuvalarından qaçqın düşməsi prosesi Avropa dövlətlərinin cənubi Qafqaza müdaxiləsindən sonra da dayanmadı. Həmin dövrdə təkcə Gəvan quberniyasından gərqi Azərbaycana 150 mindən çox qaçqın gəlmişdi. 1919 il oktyabrın 1-nə kimi Azərbaycanda təkcə Gəvan quberniyasından 5848 ailə, yaxud 30741 nəfər qaçqın var idi.

Qaçqınların sayı Azərbaycanın mərkəzində - Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş dağnak S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin antiazərbaycan siyasəti, yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirilən dəhşətli soyqırımları nəticəsində daha da artmışdı. Azərbaycanlı qaçqınlara yardım məqsədilə Zaqafqaziya seymindəki müsəlman fraksiyasının tələbi ilə xüsusi qurum - qaçqınlar Şöbəsi yaradılmışdı. Lakin seymdə təmsil olunan ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı siyasətini dəstəkləmələri nəticəsində bu Şöbə iğnin öhdəsindən gələ bilmədi. Bakı Şəhəri də daxil olmaqla, ölkə ərazisinin bir hissəsinin dağnak-bolşevik qüvvələrinin nəzarətində olduğu vaxt Gəncədə fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti qaçqınlara kömək etmək üçün dərhal ciddi səylər göstərmiş və bu problemin həlli üçün Xudadat bəy Rəfibəylinin başçılığı ilə Səhiyyə və Himayədarlıq Nazirliyi yaratmışdı. Milli Hökumət Bakı da daxil olmaqla, ölkə ərazisini iğalçılardan azad etdikdən və paytaxt Bakıya köçürüldükdən sonra qaçqınlar məsələsi ilə daha da ciddi məşğul olmaq imkanı qazandı. Problemin dərinliyini və ciddiliyini nəzərə alan Hökumət 1918 ilin oktyabrında Səhiyyə və Himayədarlıq Nazirliyini iki müstəqil nazirliyə çevirdi. Qaçqınlar problemi ilə Himayədarlıq Nazirliyi məşğul olmağa başladı. Müharibə, hərc-mərclik, xüsusilə 1918 ildə güclənən erməni təcavüzü və soyqırımları nəticəsində ölkədə evsiz-eçkiz qalan, tamamilə müflisləşən və sərgərdan vəziyyətə düşən on minlərlə adam var idi. Onlar dövlətin göstərdiyi qayğı və yardım vasitəsilə yağıydılar. Hökumət onları maddi yardımla, müvəqqəti yağıy yerləri ilə, həmçinin, iğə təmin etmək, yetim və valideynləri tərəfindən atılmış uşaqları xilas etmək məqsədilə daimi idarələr yaratmışdı.

Qaçqınlar problemləri ilə bağlı hökumətin qarşısında duran başlıca vəzifələr qonşu dövlətlərdən gələn saysız-hesabsız didərginlərə qayğı və diqqət göstərilməsi, onların zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi, təsərrüfatlarının təşkili üçün faizsiz borc, əkin üçün toxum, iğheyvanları verilməsindən ibarət idi. Hökumət yetimxanaların və az-yağı yetimlər üçün koloniyaların, himayə evlərinin açılması, əhəlinin yoxsul təbəqəsi üçün müvəqqəti yağıy yerlərinin, qidalanma məntəqələrinin və ucuz yeməxanaların, xeyriyyə iğərinin təşkili sahəsində də mühüm tədbirlər həyata keçirmişdi.

Qaçqınlar Bakıdan kənarında yerləşdirilərkən hökumətlə yanağı, yerli ictimai qüvvələrin köməyindən də istifadə olunur, qaçqınların və yerli əhəlinin nümayəndələrindən ibarət qaçqın komissiyaları təşkil edilirdi. Bu komissiyalar qaçqınların iğə düzəlməsi, yerləşdirilməsi yollarını axtarırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti, iqtisadi çətinliklər üzündən, 1919 ilin ortalarından etibarən Bakı Şəhərindən kənarında yağıyan qaçqınlara nağıd pulla yardım göstərilməsini dayandırmışdı. Bunun əvəzində ərzaq payları verilirdi. Bu, orta hesabla, yağından asılı olmayaraq, adambağına 20-25 funt buğda və arpa, çəltik, sabun, duz, parça, paltar və s. ibarət idi. Bu zaman, müstəsna hal kimi, iğəmək imkanından məhrum olanlar nəzərə alınmırdı.

Bundan başqa, Gəməxı və Lənkəran qəzalarında dağnak-bolşevik qüvvələrinin, ağıqvardiyaçıların vəhşiliyi nəticəsində müflisləşmiş qaçqınlar kimi müəyyən dərəcədə köməyə ehtiyacı olan minlərlə insan vardı. Bu vəziyyət hərtərəfli arağıdırılır, 1919 ilin aprelindən onlara da məhsul yığılmadək, qaçqınlarla bərabər, ərzaq yardımı edilirdi.

Azərbaycan Hökuməti Parlamentdən Zəngəzur qaçqınları üçün, üç aylıq yardım və qidalanma da daxil olmaqla, 187500 manat həcmində xüsusi kredit ayrılmasını xahiğ etmişdi. Parlament göstərilən vəsaiti ayırmış və Zəngəzur qəzasını əhatə edən xüsusi idarələrarası komissiyanın sərəncamına vermişdi. 1919 ildə Şuşa, Cəbrayıl, Cavanğır, Ağdam, Qaryagin (indiki Füzuli rayonu) və Bərdədə məskunlaşan 20 minədək qaçqına yardım edilmişdi.

Qaçqınların əsas kütləsi əkinçi olduğundan 1920 ilin baharınadək onların Ərəğvə Nuxa qəzalarında yerləşdirilməsi məqsəduyğun sayılırdı. 1919 ilin yayında istilərin düşməsi ilə əlaqədar, Azərbaycan Hökuməti onları Nuxa, Ərəğ Göyçay və Gəməxı qəzalarının boğı torpaqlarında yerləşdirmişdi. Nuxa dairəsi və Gəncə qəzasında yerləşən qaçqınlara 2 milyon manata qədər yardım edilmişdi. 1918 ilin oktyabrında Gəvan quberniyasının Eçmiədzin

qəzasından Qazax qəzasına qaçqınların kütləvi surətdə yeni axını baş verdi. 1919 il yanvarın əvvəllərində Zəngəzurda baş verən zorakılıqlar və qırğınlar nəticəsində bu qəzanın dağlıq hissəsinin 40 minədək sakini Qarabağın Cəbrayıl, Güçü, Cavanqır qəzalarına və respublikanın digər yerlərinə qaçmağa məcbur oldular. Bu səbəbdən Azərbaycan Hökuməti 1919 ilin mayında Parlamentə Ermənistanın müsəlman əhalisinə yardım göstərilməsi barədə qanun layihəsi təqdim etmişdi. Parlament qanun layihəsinə dərhal baxdıqdan sonra vəsait ayırmaq barədə qərar qəbul etmiş ayrılıqda 3 milyon vəsait hesabına 1919 il iyulun sonlarında Gəvənə 15 vaqon un, taxıl, darı və arpa göndərilməsi və əhalinin hər nəfərinə ayda 10 funt hesabı ilə paylanmışdı. Bundan əlavə, Gəvəndə müsəlmanlar üçün ambulatoriya, habelə 85 nəfərlik uçaq evi açılmış və sonralar Amerika Komitəsinin himayəsinə verilmişdi.

Bakı və onun ətrafını əhatə edən sənaye rayonunda yalnız qaçqınlara deyil, bütün yoxsul yerli əhaliyə, mədən fəhlələrinə də yardımlar göstərilirdi. Azərbaycan Hökuməti 1919 ilin fevralından başayaraq qida məntəqələri Qəbələrinə, əslində, döviyyə vəsaitlərinin yeganə mənbəyinə çevrilmiş aylıq ödənişiz pul subsudiyaları verirdi. Hökumət bununla kifayətlənməyərək, həmin Qəbələrin içində daim nəzarət edir və ehtiyac olduqda Qəbələnin müxtəlif yerlərində yeni məntəqələrin açılmasına göstəriş verirdi. Bu məntəqələrdə əhaliyə pulsuz, bir hissəsi kiçik ödənişə isti xörək, çay, həmçinin zəruri gündəlik tələbat məhsulları da paylanırdı.

Azərbaycan Hökuməti ilə yanaşı, xalq da qaçqınlara yaxından köməklik edirdi. 1919 ildə Bakı Qəbələri və mədən rayonlarında qaçqınlar üçün 308000 manat toplanmışdı.

Ermənistan və Gürcüstan hökumətlərindən fərqli olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyəti, milliyətindən asdı olmayaraq, bütün didərginlərə kömək edirdi. Belə ki, Hökumət 1919 ildə yardım olaraq müsəlman qadın xeyriyyə cəmiyyətinə - 220 nəfərlik müsəlman uçaq sığmacağı üçün, Erməni Milli gurasına - 517 nəfərlik 2 sığmacaq üçün, Rus xeyriyyə cəmiyyətinə - 517 nəfərlik sığmacaq və əlillər evi üçün, Uçaq evi cəmiyyətinə - 80 nəfərlik sığmacaq üçün, 9-cu sahə komitəsinə - 30 nəfər yaşı adam üçün, Yəhudi Milli gurasına - ucuz yeməxana üçün, Yəhudi xeyriyyə cəmiyyətinə - qocalar və əmlakı olmayanlar üçün sığmacağa görə 2114501 manat pul vermişdi.

Azərbaycan Hökuməti 1918 il mart qırğınları və Bakının yadelli işğalçılardan, o cümlədən "Sentrokaspi diktaturası"ndan azad edilməsi dövründə zərər çəkmiş Qəzsləri də yaddan çıxarmamışdı. Hökumət belə Qəzslərə birdəfəlik pul yardımı göstərmişdi. Bu müavinətlər üçün ayrılan pulların ümumi məbləği isə 300000 manata bərabər idi.

Azərbaycan Hökumətinin qaçqınlarla bağlı gördüyü işin bir sahəsi də onların öz doğma yurd-yuvalarına qaytarılması idi. Bununla bağlı bütün xərcləri hökumət özü çəkirdi. Azərbaycan Hökuməti erməni və rus milli komitələrinin rəyinə əsasən, 5000 erməni və 2500 rusu daimi yaşayış yerlərinə yola salmışdı. Bundan əlavə, 4000 müsəlman və 1000 nəfər digər millətlərin nümayəndələri də daimi yaşayış yerlərinə yola salınmışdı. Onlara, əlavə olaraq, yolda qidalanmaq üçün də müavinətlər verilmişdi.

O dövrdə erməni daşnakları rus qoşunlarının köməyi ilə Anadoluda, xüsusilə Qarsda, Gərdirdə və b. ərazilərdə yerli türk əhalisinin evlərini dağıtmış on minlərlə günahsız insanı, o cümlədən qoca, qadın, uçağı öldürmüş ev-eyvanı dən didərgin salmışdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bu insanları da yaddan çıxarmamışdı. Belə ki, Himayədarlıq Nazirliyi müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin vasitəçiliyi ilə Qars əyalətindən qaçqın düşərək Bakıda məskunlaşan 700 nəfərin gündəlik çörəklə təminatını öz üzərinə götürmüşdü. Hökumət 1919 ilin noyabrından 1920 il yanvarın 1-dək olan dövrdə buna 526.195 manat məbləğində pul xərcləmişdi.

Himayədarlıq Nazirliyinin nümayəndəsi Qars vilayətindən və Gəvən quberniyasından olan müsəlman qaçqınlarına yardım üçün 1919 ilin noyabrından Tiflisə ezam edilmişdi. O, qaçqınların yolüstü qismüddətli qidalanma məntəqələrinin yaradılmasını təşkil etməli və bunun üçün onlara pul müavinətləri verməli idi. Tiflis yaxınlığında və Açağı Cəral stansiyasında iki belə məntəqə açılmışdı. 1919 ilin axır-larında Dağlılar Respublikasında gedən hərbi əməliyyatlar üzündən Azərbaycana pənah gətirən qaçqın dağlılara yardım məqsədilə də 1 milyon manat pul sərf edilmişdi.

Azərbaycan Parlamentində xalq üçün fəlakətə çevrilmiş qaçqın və didərginlərin məsələsi dəfələrlə müzakirə edilmiş və müvafiq qərarlar qəbul olunmuşdu. Məsələn, 1919 ildə Parlament Qərbi Azərbaycandan olan qaçqınlara smetadan kənar 13 milyon, Zəngəzur qaçqınlarına 18 milyon 750 min manat köməklik göstərilməsi barədə qərar qəbul etmişdi.

Parlamentdə müzakirələr zamanı deputatların bir qismi ayrılan yardımlara heç də birmənalı münasibət bildirmir, qaçqınlara göstərilən yardımların formasına etiraz edirdilər. Məsələn, deputat A.Ağirov yardımın qısa müddət üçün nəzərdə tutulduğuna və hökumətin qaçqınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində uzunmüddətli proqramının olmamasına etiraz edirdi. Parlamentin 14 iyun 1919 il tarixli iclasında deputatların əksəriyyəti qaçqınlara yardımdan da-ha çox, onların işə təmin olunmasını düzgün yol hesab edirdi. Deputatların bir qismi pulların qaçqınlara necə çatdırılması ilə bağlı hökumətdən ciddi izahat istəyir, mənimsəmənin qarşısını almağı tələb edir, digər qismi isə problemi həll etmək üçün əmək qabiliyyətli qaçqın və köçkünlərdən ötrü yeni iş yerləri açmağın zəruri olduğunu bildirirdilər. Onlar Suraxanı-Mərdəkan dəmir yolu xəttinin çəkilməsini və qaçqınların orada işə təmin olunmasını təklif edirdilər.

Azərbaycan Hökuməti qaçqınlara təkcə pulla deyil, ərzaqla da kömək edirdi. Belə ki, 1920 il yanvarın 5-də parlamentdə qaçqınların 21 milyon manat dəyərində buğda ilə təchiz olunması haqqında qərar qəbul olunmuşdu. Ümumiyyətlə, 1919 ildə Hökumət əhalinin yoxsul təbəqələrinə kömək üçün 3082000 manat maliyyə yardımı etmişdi.

zərbaycan Hökuməti milli münaqiçələr zamanı yetim və kimsəsiz qalmıq uşaqların himayəsinə də xüsusi diqqət yetirirdi. Bu sahədə görülən mühüm işlərdən biri də yerli keyriyyə cəmiyyətlərinin maliyyə köməyi ilə valideyn himayəsindən məhrum olanlar üçün uşaq evlərinin təşkili, genişləndirilməsi və bu işə daim nəzarət edilməsi idi.

1918 ildə Mərkəzi Uşaq Evinin nəzdində yetim uşaqlara kömək etmək üçün xüsusi yardım bürosu yaradılmışdı. Büro, bu sahədəki bütün işlərin öhdəsindən təkbaşına gələ bilmədiyindən kömək üçün Himayədarlıq Nazirliyinə müraciət etmişdi. Nazirlik uşaq evindəki hər bir uşağa əvvəlcə ayda birdəfəlik 60 manat, sonra isə qaytarılmamaq şərti ilə 120 manat subsudiyaların ödənilməsi yolu ilə kömək ayrılmışdı. Büro dağıldıqdan sonra isə nazirlik cəmiyyətlərə himayəyə götürülmüştür. Hər bir uşaq evi üçün adambaşına ayda 200 manat subsidiya ödəyirdi. Bundan əlavə, cəmiyyətin bu və ya digər ehtiyacları üçün, əlillər evi, gecəqondular və ucuz yeməxanaların saxlanması üçün də vəsait ayrılırdı.

Azərbaycan Hökuməti ağır vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, Gürcüstanda yaşıyan yoxsul müsəlman əhalisinə də yardım göstərirdi. Belə ki, hökumət 1920 ilin fevralında Gürcüstanda baş verən zəlzələ nəticəsində zərər çəkmiş əhaliyə, A xalısx və A xalkələk qəzalarının yoxsul əhalisinə ərzaq və maliyyə yardımını etmişdi.

Tədqiqatlar və müqayisəli təhlil sübut edir ki, əsrin əvvəllərində olduğu kimi, sonunda da Azərbaycan xalqının deportasiya və soyqırımına məruz qalmasının səbəbləri dəyişməyərək qalmışdır.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.1-2, B., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Əziz B., ADR-in qaçqınları yerləşdirmək sahəsində fəaliyyəti, "Tarix və onun problemləri", B., 2000, №3-4; yenə onun, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və qaçqınlar problemi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin aktual problemləri. Beynəlxalq yillik sessiyanın materialları, B., 2003; Адрескалендарь Азербайджанской Республики на 1920 г., B., 1920.

QAFARZADƏ Əsədulla Qafar oğlu (1885, Ərdəbil - may 1918, Rəq) - "Ədalət" təşkilatının rəhbərlərindən biri. 1905 ildən Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə (bolşeviklər) Partiyasının üzvü. 1905-11 illər İran inqilabının iştirakçılarına silah və siyasi ədəbiyyat göndərilməsində fəal iştirak etmişdir. 1917 ildə "Ədalət" in ilk sədri seçilmiş təşkilatın orqanı olan "Bayraq-ədalət" həftəlik ictimai-siyasi və ədəbi jurnalının (ilk nömrəsi 1917 il iyunun 10-da Bakıda Azərbaycan və fars dillərində çıxmışdır) redaktoru olmuşdur. İran inqilabçıları ilə əlaqə yaratmaq məqsədilə 1918 ilin mayında Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Bakı komitəsi tərəfindən İrana göndərilmiş Rəq Cəhərində öldürülmüşdür.

"QAFQASYA" - Qafqaz siyasi mühacirlərinin 1951 ilin avqustundan 1952 ilin dekabrınadək Münxendə türk, ingilis və rus dillərində nəşr etdirdikləri jurnal. Vahid konfederativ Qafqaz dövləti yaratmaq ideyasını təbliğ edirdi. Əli xan Qantəmirin redaktorluğu ilə çıxan jurnal 1-ci saydakı "Dava və qayəmiz" adlı baş məqaləsində yazırdı: *"Müstərib Vətənimizin qurtuluşu ümidi ilə yaşayan biz qafqazlılar üçün yalnız müstəqil və birləşik Qafqaz fikrinə sədaqətimizi yenidən bəyan etməklə qalmayıb, bu həddə hansı yollarla çatmaq istədiyimizi, hansı millətlərarası qüvvələrə istinad etməyi düşündüyümüzü, Qafqazın öz istiqlalını istirdad etməsi və xüsusilə onu mühafizə edə bilməsi üçün özünə hansı dostları və müttəfiqləri tapa biləcəyini də ortaya qoymaq zamanı gəlmişdir"*.

Jurnalda Qafqaz birliyi ideyasına, ərazidə yaşayan xalqların tarixi birliyinə, həmçinin çar Rusiyasının, sovet rejiminin Qafqazdakı siyasətinə dair elmi-publisistik materiallar dərc edilirdi. Əli xan Qantəmirin "Qafqaz" (1951, avqust, № 1), Əhməd Nəbi Maqomanın "Qafqazın istiqlal mücadiləsi" (1951, avqust, № 1), Mirzə Bala Məmməd zadənin "Azərbaycanda ruslaşdırma siyasəti" (1952, iyun-iyul, №11-12) və digər çoxsaylı məqalələrdə Qafqazın tarixi coğrafiyası, burada yaşayan xalqların adət-ənənəsi və yadellilərə qarşı birgə mübarizəsindən bəhs olunurdu.

"Qafqasya"nın ən çox müraciət etdiyi mövzu sovet rejimi və ideologiyasının, bolşevizmin xalqlara gətirdiyi bəlalardan tənqidi idi: Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycanda Aprel inqilabı" (1952, №9), R.Trahonun "gimali Qafqazda kollektivləşdirmə" (1952, №11-12), M.H.Türkəqulun "Qızıl Rus imperiyası qan üzərində qurulmuşdur" (1952, №14) məqalələri və s. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Qafqaz Konfederasiyası hərəkatı" (1951, №2-3) və "Qafqaz məsələsi" (1952, №6-14) məqalələri Qafqaz birliyi ideyasının proqramı adlandırılabilir.

Mirzə Bala Məmməd zadənin "Milli istiqlal davamızın bugünkü səhifəsi" adlı yazısında (1952, avqust № 13) bir tərəfdən, rusların nəyin bahasına olursa-olsun, "vahid və bölünməz Rusiya" qurmaq niyyətləri ifadə edilirsə, digər tərəfdən, "milli istiqlal davamızı ruslarla bir bazarlıq mövzusu halına" gətirən qeyri-rus, o cümlədən Azərbaycan mühacirətinin yanlış mövqeləri tənqid olunur.

"Hər şeydən öncə - milli istiqlal" adlı başqa bir məqaləsində (1952, oktyabr, №15) M.B.Məmməd zadə Amerika Komitəsinin sədri admiral Kerki "Sovetlərdəki millətlərin istiqlal haqqını çibhə altına aldığına" görə qınayaraq yazırdı: *"Bizim üçün, hər şeydən öncə, milli istiqlalımız bəhs mövzusu olduğu halda və müqəddəs haqqımızın qeyd və şərtsiz tanınmasını tələb etdiyimiz halda, Amerika Komitəsinin siyasətinə tərcüman olan admiral Kerk bunun tam əksini iddia edir, hətta daha irəli gedərək, "bir çox millətin qaynayıb-qarışması tək bir millət" ola biləcəyini mümkün görür"*. Məqalədə

daha sonra deyirdi: "Hər Çeydən öncə, istiqlal haqqının tanınmasını tələb edən millətlər yenidən böyük bir Rusiyanın təşkilatını ümumi bərabərlik ümumi güvən, dünya mədəniyyəti və hüriyyət prinsipləri üçün böyük bir təhlükə hesab edirlər". "Qafqasya"nın tutduğu yolun doğru olduğunu tarix 40 il sonra təsdiq etdi: Sovetlər birliyi çökdü və imperiyanın xarabalıqları üzərində müstəqil milli dövlətlər yarandı.

"Qafqasya" 1953 ilin yanvarından həmin ilin mayınadək "Birləşik Qafqasya" adı ilə nəşr olunmuşdur. Proqram, məram, mövzu, problem və yazarlar baxımından "Birləşik Qafqasya" öz sələfindən fərqlənirdi.

Qafqaz konfederasiyası ideyasına yarandığı vaxtdan tərəfdar olmayan erməni mühacirətinin təmsilçiləri, əvvəlki nəşrlər kimi, "Birləşik Qafqasya"nın da fəaliyyətində iştirak etmirdilər. Əsasən, Azərbaycan, Gürcüstan və gimali Qafqaz nümayəndələrinin tribunasına çevrilən "Birləşik Qafqasya" Qafqaz konfederasiyası uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. Jurnal, eyni zamanda, milli istiqlal mübarizəsi önünə kötük kimi atılan "vahid və bölünməz Rusiya" prinsipinin tərəfdarlarına sət cavablar verməyi də unutmurdu.

Azərbaycan mühacirətinin liderlərindən biri, görkəmli ideoloq M.B.Məmmədov belələrinin tezislərini tutarlı tarixi faktlarla alt-üst edərkən yazırdı: *"Tarixən qılinc, qan və atəş gücü ilə, vəhşət və barbarlıqla təşəkkül etmiş Rusiya varsa, o millətlər zindanında... milli mövcudluqlarını qoruya biləcək qədər mədəni və insani qüdrət göstərmiş olan millətlər də vardır..."*.

Mürəkkəb və dəyişən tarixi şərait, ictimai-siyasi mühit mühacirətinin mübarizə üsulu və taktikasında müəyyən dəyişikliklər etsə də, onları əsas prinsip, amal və proqramlarından döndərə bilməmişdi. Azərbaycan istiqlalçıların "Birləşik Qafqasya"da dərc edilmiş bu qəbildən olan yazıları göstərir ki, sovet rejiminin *"şiddət və təzyiqlik siyasətinə rəğmən, ruslar Azərbaycanı yalnız maddətən istila etməyə müvəffəq olmuş, Vətən mənanı fəth edilməmişdir"* (M.H.Türkəqul, "Azərbaycan türklərinin istiqlal günü", 1953, may, № 5).

"Birləşik Qafqasya" Azərbaycan istiqlalçıların həyatında və mətbuat tarixində parlaq iz qoymuş *"rədd olsun bölünməz və bütöv Rusiya, yaşasın Qafqaz Konfederasiyası, yaşasın millətlərin istiqlal haqqı!"* - deyərək, SSRİ-dəki məhkum millətlərin istiqlalının bolşevizmə qarşı mübarizə proqramının tərkib hissəsinə çevrilməsində böyük rol oynamışdır.

Əd.: Tahirli A., Azərbaycan mühacirəti, B., 2001; yenə onun, Azərbaycan mühacirət mətbuatı, II hissə, B., 2003.

"QAFQAZ AZƏRBAYCANI CÜMHURİYYƏTİNİN. PARİS SÜLH KONFRANSINA MEMORANDUMU" - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Paris Sülh Konfransına təqdim etdiyi tarixi sənəd. 1918 il dekabrın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Parlamentin ağısaqqallar Qurası üzvlərinin iştirakı ilə Paris Sülh Konfransına göndəriləcək Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibini müəyyən etdi. Parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinə Məmməd Həsən Hacınski, Əhməd bəy Ağayev, Əkbər geyxülislamov, Məhəmməd Məhərrəmov, Mir Yaqub Mehdiyev və Ceyhun bəy Hacıbəyli daxil idilər. Yanva Ətanbula gedən nümayəndə heyəti üç ay orada gözlədik sonra, nəhayət, 1919 il aprelin 22-də Əliya gəmisi Fransaya yola düşdü və mayın əvvəllərində Parisə çatan nümayəndə heyəti hələ Ətanbulda ikən Ə.Topçubaşov Ə.Ağayev və C.Hacıbəyli tərəfindən hazırlanmış "Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyətinin Paris Sülh Konfransına memorandumu" adlı sənəd üzərində yenidən iqləyərək, onu daha da təkmilləşdirdi. Məqsəd memorandumu Paris Sülh Konfransının keçiriləyi ingilis və fransız dillərində kitabça şəklində hazırlayıb konfrans iştirakçılara paylamaq Ə.Topçubaşov 1919 il iyunun 8-10-da Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər qurası sədrinə yazdığı məktubda mermərandum üzərində gedən gərgin iqlə barədə məlumat verə bildirirdi ki, *"indi nümayəndə heyətinin bütünü üzvləri həmin məsələ ilə məşğuldurlar. Ümid edirik ki, memorandumu tezliklə başa çatdırıb lazımi yerlərə və şəxslərə təqdim edəcəyik"*. Həmin il iyulun 8-9-da yazdığı digər məktubda isə o, memorandumun iyunun 12-də, ümumən, yazılıb başa çatdırıldığını, onun nümayəndə heyəti üzvlərinin təklif əlavə və düzəlişləri əsasında yenidən təshih olunub fransız dilinə tərcümə edildiyini bildirdi.

Azərbaycan Hökumətinin memorandumu, hələ kitabça şəklində çap edilməzdən əvvəl, ingilis və fransız dillərində əlyazması şəklində Sülh Konfransının katibliyinə təqdim olunmuşdu.

"Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyətinin Paris Sülh Konfransına memorandumu" on dörd bölmədən ibarət idi. "Azərbaycanın mənşəyi-müstəqil xanlıqlar və onların tənəzzü adlanan 1-ci bölmədə Azərbaycan xalqının mənşəyi və formalaşma prosesi, Azərbaycanın qədim coğrafi hüdudları, müstəqil xanlıqların yaranması və onların Rusiya imperiyası tərəfindən iqlə barədə Sülh Konfransı iştirakçılara, Avropa və Amerika ictimaiyyətinə qısa məlumat verilir.

Memorandumun "Azərbaycanın yerli əhalisi, onların keçmiş rus imperiyasına münasibəti" adlanan 2-ci bölməsində Rusiya iqləindən sonra Qafqazın digər xalqlarına nisbətən azərbaycanlıların daha çox təqiblərə məruz qalması, onların uzun müddət milli məktəbinin, anadilli mətbuatının, xeyriyyə cəmiyyətlərinin qadağan edilməsi, məmurlarının müsəlman xadimlərinə etimadsızlığı və haqqında məlumatlar açıqlanırdı.

"Transqafqaz seymi və federasiyası - onların tənəzzülü və süqutu" adlanan 3-cü bölmə Cənubi Qafqazda müxtəlif dövlət qurumlarının yaradılması, onların daxili və xarici yasəti, Zaqafqaziya seymi daxilindəki ziddiyyətlər, habelə Seymin süqutunun səbəbləri əksini tapmışdı.

Memorandumun "Azərbaycan Cümhuriyyətinin hökuməti və onun paytaxtı Bakı Şəhəri" adlanan 4-cü bölməsində Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsi, Cümhuriyyət Hökumətinin təşkilatı, onun fəaliyyəti barədə hərtərəfli və yığcam məlumat verilir, Bakı Şəhəri, onun bir paytaxt

kimi Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatındakı roluna geniş yer ayrılırdı. Memorandumun 5, 6 və 7-ci bölmələrində Azərbaycan xalqının bolşevik və erməni-dağnak quldurlarına qarşı mübarizəsindən, bolşevik-dağnakların Bakı, Gəməxi, Quba və digər yerlərdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı cinayətlərindən və Bakının azad olunmasından bəhs edilirdi.

Memorandumun ən mühüm bölmələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi və əhalisinə aid bölmələr idi. Ermənistanın, Gürcüstanın və Əranın konfransa təqdim etdikləri ərazi iddiaları bilavasitə Azərbaycana qarşı yönəldiyindən, Cümhuriyyət ərazilərinin tarixən ona məxsus olması, Azərbaycana qarşı iddia qaldırılmıdığı ərazilərdə əhalinin böyük əksəriyyətini təqədimdən azərbaycanlıların təqkil etməsi tarixi faktlarla əsaslandırılırdı.

"Millətlər liqası. Azərbaycanlıların mövqeyi. Bolşeviklərə qarşı mübarizədə türklərə müraciət" adlanan 13-cü bölmədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Millətlər liqasına daxil olmaq təqəbbüsü, dünya xalqları arasında özünün qanuni yerini tutmaq üçün Millətlər liqasının tribunasıdan istifadə arzuları ifadə edilmişdi.

Memorandumun sonuncu - 14-cü bölməsində Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris Sülh Konfransına bəslədiyi ümidlər və konfransdan tələbləri əksini tapmışdı.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin tələbləri konfrans nümayəndələrinin ciddi müzakirələrinə səbəb oldu və nəhayət, bəhrəsini verdi. 1920 il yanvarın 11-də Paris Sülh Konfransının Ali qurması Azərbaycan Cümhuriyyətinin varlığını *de-fakto* tanımaq barədə qərar qəbul etdi. Bu, Azərbaycanın Parlamentinin sədri Ə.Topçubaqovun rəhbərlik etdiyi sülh nümayəndə heyətinin, ümumiyyətlə isə, Azərbaycan xalqının, Hökumətinin və diplomatiyasının böyük qələbəsi idi.

Əd.: Azərbaycan Demokratik Respublika. (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; Topçubaqov Ə., Paris məktubları, Б., 1998; Həsənov С., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), Б., 1993.

QAFQAZ BOLŞEVİK TƏQKİLATLARININ BİRİNCİ QURULTAYI - Qafqazdakı bolşevik təqkilatlarını Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə (bolşeviklər) Partiyasının [RSDF(b)P] rəhbərliyi altında birləşdirmək və onların fəaliyyətini vahid məqsədə yönəltmək niyyətilə keçirilmiş toplantı. 1917 il oktyabrın 2-dən 7-dək Tiflis qəhərində keçirilmişdir. Qurultayda Bakı, Batum, Gəncə, Əuqa, Tiflis və başqa qəhərlərin bolşevik təqkilatları 52 nümayəndə ilə təmsil olunurdular. Qurultay aqrar və milli məsələlərə, siyasi vəziyyətə dair qərarlar qəbul etmiş və RSDF(b)P-nin Qafqaz ölkə Komitəsini seçmişdi.

QAFQAZ CƏBHƏSİ - Birinci dünya müharibəsində (1914-18) Rusiyanın hərbi əməliyyat cəbhələrindən biri. 1915 ilin oktyabrında yaranmışdı. Türkiyənin Qara dəniz sahillərində yerləşən Tirebolu qəhərindən Əanda Təbriz və Əfahanadək olan 1000 km-lik məsafəni əhatə edirdi. Qafqaz cəbhəsi tərkibinə Türkiyə ərazisində Qafqaz ordusu (1-ci, 4-cü, 5-ci, 6-cı Qafqaz və 2-ci Türküstan korpusları), Əran ərazisində 2 əlahiddə korpus (7-ci Qafqaz və 1-ci Qafqaz süvari korpusu), 2 möhkəmləndirilmiş mövqə (Ərzurum və Trabzon) və b. hissələr daxil idi. Qafqaz cəbhəsi qərarqahı Ərzurumda, sonra Tiflisdə yerləşirdi. Qafqaz cəbhəsində qoqunların sayı 1917 ilin martında 600 min, oktyabrında isə 508000 nəfər idi. 1917 ilin mart-aprelində cəbhə qoqunlarının baş komandanı N.N.Yudeniy olmuşdur. Qafqaz cəbhəsinin ən böyük arxa sənaye rayonu Bakı bölgəsi idi. Fevral inqilabından (1917) sonra qərizonlarda əsgər deputatları sovetləri, martın sonunda isə hissə və birləşmələrdə əsgər komitələri yaradıldı. Qafqaz cəbhəsinin əsgərləri arasında eser-mənşeviklərin və milli partiyaların mövqeyi güclü idi. Qafqaz ordusu (faktik olaraq, cəbhəsi) 1-ci ölkə qurultayında [Tiflis, 1917, 23 aprel-28 may (6 may-10 iyun)] seçilən Qafqaz ordusu diyar sovetində (150 nəfər) 100 nəfərədək esərləri, 40 nəfərədək isə mənşevikləri müdafiə edirdi. Qafqaz cəbhəsi hissələrində partiya təqkilatlarının yaradılmasına qadağa qoyulmasına baxmayaraq, bolşeviklər bu sahədə fəal iştirak etməkdə davam edirdilər. Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə (bolşeviklər) Partiyasının [RSDF(b)P] 1-ci Qafqaz diyar qurultayında [Tiflis, 1917, 2-7 (15-20) oktyabr] hərbi hissələrdə partiya təqkilatları yaratmaq qərarına alındı və Qafqaz cəbhəsi hərbi təqkilatlarının RSDF(b)P diyar bürosu yaradıldı. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra təqkil olunmuş Zaqafqaziya komissarlığı Qafqaz cəbhəsində hakimiyyəti öz əlinə almağa çalışdı. Zaqafqaziya komissarlığı və Qafqaz cəbhəsi komandanlığı 1917 il dekabrın 5 (18)-də Türkiyə ilə Ərzincan barışığı imzaladı. Qafqaz ordusunun 2-ci ölkə qurultayında [Tiflis, 1917, 10-23 dekabr (1917, 23 dekabr- 1918 5 yanvar)] bolşeviklər sol esərlərlə birlə üstünlüyə nail oldular. 1917 il dekabrın 27-də (1918, yanvarın 9-da) Qafqaz ordusu diyar sovetinin sağ hissəsi Zaqafqaziya komissarlığı və Qafqaz cəbhəsi komandanlığının köməyi ilə özünü Qafqaz ordusunun diyar soveti elan etdi. Sovetin sol hissəsi isə sonralar azərbaycanlılara qarşı soyqırımı fəal iştirak etmiş Korqanovun başçılığı ilə müvəqqəti inqilabi komitə yaradaraq, hərbi hissələrin geri çəkilməsini təqkil etməyə başladı. Zaqafqaziya komissarlığı geri qayıdan hərbi hissələrin tərkil edilməsini qərar aldı. 1918 ilin yanvarında Əamxor stansiyasında onların tərkil olunması həyata keçirildi (bax *Şamxor hadisəsi*). Qafqaz cəbhəsi əsgərlərinin bir hissəsi Bakıda və Əimali Qafqazda sovet hakimiyyətinin dayağına çevrildi. 1917 ilin dekabrından Qafqaz cəbhəsində milli birləşmələr - əsasən, erməni, gürcü və rus birləşmələri formalaşmağa başladı.

1918 ilin yanvar-fevral aylarında erməni (fevralda 17 min nəfər) və gürcü (12 min nəfər) korpusları Qafqaz cəbhəsi qoqunlarının əsas hissəsini təqkil edirdi. Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş S.Əaumyanın dağnak-bolşevik rejimi Qafqaz cəbhəsindən geri çəkilən erməni silahlı birləşmələrindən istifadə edərək Azərbaycan xalqına qarşı dəhşətli soyqırımları törətdi [bax *Mart soyqırımı (1918), Soyqırımı*],

Cənubi Qafqazda müstəqil respublikaların yaranması ilə (1918, may) Qafqaz cəbhəsi ləğv edildi.

Əd: Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; Дарабади П., Военные проблемы политической Азербайджана начала XX века, Б., 1991.

QAFQAZ DƏYAR KOMİTƏSİ (QDK) - Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının [RK(b)P] Cənubi və şimali Qafqaz bolşevik təşkilatlarına rəhbərlik edən orqanı. Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə (bolşevik) Partiyası Qafqaz təşkilatlarının 1-ci qurultayında [Tiflis, 1917, 2-7 (15-20) oktyabr] yaradılmışdı. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrılması əleyhinə çıxış etmiş və Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) Xalq Komissarları Soveti hakimiyyətinin tanınması tələbini irəli sürmüşdü. Zaqafqaziya komissarlığını tanımaqdan və Zaqafqaziya seyminin içində iştirakdan imtina etmişdi. QDK Qafqazda sovet hakimiyyəti qurulmasına bilavasitə rəhbərlik edirdi. 1919 ilin mayında QDK tərəfindən hazırlanan və Bakıda keçirilən RK(b)P 2-ci cənubi Qafqaz konfransında "Müstəqil Sovet Azərbaycanı uğrunda" qərar qəbul olunmamışdı. Lakin mayın sonunda QDK bu qərarla razılaşmışdı. Komitənin Bakı bürosu Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaradılması təklifi ilə çıxış etmişdi. Məsələnin müzakirəsi RK(b)P Mərkəzi Komitəsinə verilmişdi. 1919 ilin avqust-1920 ilin yanvarında RK(b)P MK siyasi bürosu və təşkilat bürosu, Lenin başda olmaqla, Qafqazda partiya və milli quruculuq məsələsini 8 dəfə müzakirə etmiş QDK-nin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın, Ermənistan və Gürcüstan kommunist partiyalarının yaradılmasına razılığını bildirmişdi. S.Şaumyan, A.Şirakyan, A.A.Bekzadyan, İ.Anaçkin, S.Buaçidze, P.Caparidze, F.Maxaradze, M.Hüseynov, D.Bünyadzadə və başqaları müxtəlif vaxtlarda QDK-nin üzvü olmuşlar. 1920 ilin fevralında *Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) partiyası* yaradılmışdı. QDK Azərbaycanda və Gürcüstanda müstəqil milli hökumətlərə qarşı təxribatlar törədilməsinə, hərbi-siyasi kəfiyyətin təşkilinə bilavasitə rəhbərlik edirdi. Komitə 1920 ilin yanvarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirmək üçün silahlı üsyan haqqında məsələ müzakirə etmiş yanvarın sonunda Bakı bürosunun qərarı ilə hakimiyyət çevrilişini təşkil etmək məqsədilə mərkəzi hərbi qərargah yaratmışdı. Nəticədə, 1920 il aprelin 28-də yerli bolşevik təşkilatlarının xəyanəti və 11-ci Qırmızı ordunun təcavüzü ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi. RK(b)P MK-nin qərarı ilə 1920 ilin mayında QDK-nin fəaliyyəti dayandırıldı, MK-nin Qafqaz bürosu yaradıldı.

Əd.: Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri, B., 1994; Победа Советской власти и Закавказье, Тбилиси, 1971.

QAFQAZ ƏSLAM ORDUSU (QƏ) - Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş Şaumyanın başçılıq etdiyi dağnak-bolşevik rejiminin Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi kütləvi soyqırımın qarşısını almaq və Azərbaycan xalqının müstəqilliyini qorumaq üçün Osmanlı Türkiyəsi və Azərbaycan silahlı qüvvələrindən təşkil edilmiş hərbi truktur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edildiyi günlərdən 1918 ilin noyabrına qədər fəaliyyət göstərmişdir. QƏ-nun yaradılmasına 1918 ilin əvvəllərində başlanmışdı. Azərbaycan xalqına qarşı dağnak-bolşevik qırğınının yaxınlaşması ilə bağlı olaraq Azərbaycan rəhbərliyi azadlıq hərəkatının liderləri yeganə çıxış yolunu Osmanlı Türkiyəsindən hərbi yardım almaqda görürdülər. Bu məqsədlə İstanbulla xüsusi nümayəndə heyəti göndərilmişdi. Nağı Şeyxzamanlının rəhbərlik etdiyi həmin heyət Osmanlı sultanı, habelə baş nazir *Tələtpaşa*, hərbi nazir *Ənvərpaşa* ilə görüşərək, Azərbaycan xalqına hərbi yardım göstərilməsinə razılıq aldı.

Türkiyə tərəfinin planlarına görə, Azərbaycandakı silahlı qüvvələr türk hərbi mütəxəssislərinin rəhbərliyi ilə yenidən qurulmalı idi. Həmin məqsədlə Azərbaycana göndərilən hərbiçilər qrupuna Ənvər paşanın ögey qardağı *Nuru paşa* rəhbərlik edirdi. 1918 il mayın 25-də Nuru paşa və onunla birlikdə Azərbaycana gələn türk hərbiçiləri Gəncədə qarşılandı. Nuru paşa Azərbaycanda hərbi-siyasi vəziyyətin son dərəcə gərginləşdiyini, dağnak-bolşevik rejiminin Azərbaycanın bütün ərazisini öz hakimiyyəti altına keçirmək cəhdini, bu təhlükənin qarşısını alacaq milli hərbi qüvvələrin zəifliyini və onların formalaşdırılmasına xeyli vaxt lazım gələcəyini nəzərə alaraq, Osmanlı dövlətinin rəhbərliyi qarşısında tezliklə Azərbaycana hərbi qüvvə göndərmək məsələsini qaldırdı.

Azərbaycanın istiqlalı elan olunduqdan (1918, 28 may) sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti hərbi yardım üçün rəsmi olaraq Osmanlı dövlətinə müraciət etdi. 1918 il iyunun 4-də Batumda iki dövlət arasında müqavilə imzalandı [bax *Batum müqaviləsi (1918)*]. Müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq, Mürsəl paşanın komandanlığı altında *Beşinci Qafqaz firqəsi* (diviziyası) Azərbaycana göndərildi. Həmin diviziya və general leytenant Əlağa Şixlinskiyin komandanlığı ilə əsaslı hələ 1917 ilin dekabrında qoyulan, lakin mürəkkəb tarixi şəraitdə ləziminca formalaşmış bilməyən Azərbaycan hərbi qüvvələri (bax *Müsəlman korpusu*) Qafqaz Əslam Ordusu adı ilə vahid strukturda birləşdirildi. Bu struktura rəhbərlik Nuru paşaya həvalə olundu. 1918 il iyunun 26-da Müsəlman korpusu *Əlahiddə Azərbaycan korpusu* adlandırıldı. 1918 ilin sentyabrında Azərbaycana yenicə gəlmiş *On beşinci firqə* də QƏ-nun tərkibinə verildi. Dağnak-bolşevik quldurlarına qarşı mübarizə məqsədilə toplanan Azərbaycan könüllü dəstələri də QƏ-nun rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərirdi.

QƏ-nun əzaq təminatı bütünlüklə Azərbaycanın öhdəsində idi. Həm Azərbaycan hərbi hissələrinin formalaşması, həm də buradakı türk hərbi qüvvələrinin verdiyi canlı itkilərin bərpası azərbaycanlılar hesabına həyata keçirilirdi. QƏ-nun hissə və bölmələri bu struktur yaranan gündən Azərbaycanın istiqlalıyyətini məhv etmək üçün irimiqyaslı hərbi əməliyyatlara başlanmış bolşevik-dağnak qüvvələri ilə ağır döyüşlərə atıldı. Azərbaycan Hökuməti və bütün Azərbaycan xalqı tərəfindən hərtərəfli dəstəklənən QƏ-nun türk və Azərbaycan hərbi qüvvələri *Gəncə ermənilərinin tərkiləşdirilməsində*, Qaraməryəm, Kürdəmir,

ğamaxı, Binəqədi döyüşlərində (bax *Qaraməryəm döyüşü, Kürdəmir döyüşü, Şamaxı döyüşü, Binəqədi döyüşü*) və s. vuruşmalarda, hərbi tapşırıqların icrasında misilsiz şücaət göstərdilər, bolşevik-daşnak qüvvələrinə ağır zərbələr endirərək, onları bütün cəbhə boyu geri çəkilməyə məcbur etdilər. QƏ-nun zəfər yürüşünün zirvəsi isə *Bakının azad olunması (1918)* idi. Yüksək hərbi peşkarlıqla planlaşdırılan bu əməliyyat qısa zamanda müstəqil Azərbaycan dövlətinin paytaxtı Bakının azad edilməsi ilə nəticələndi. Türk və Azərbaycan hərbi qüvvələrinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirdiyi birgə döyüş əməliyyatlarının uğurlu nəticələrindən biri də Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkətidir. Fəaliyyət göstərdiyi dövrdə QƏ Göyçaydan Bakıya qədər olan əraziləri bolşevik-daşnak qüvvələrindən, Qarabağı erməni-daşnak quldurlarından, Cümhuriyyətin Qısmalını isə biçəraxovçu rus müdaxiləçilərindən azad etdi. Həyata keçirilən bu hərbi əməliyyatlar nəticəsində, Lənkəran bölgəsi istisna olmaqla, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədləri çərçivəsində Azərbaycanın hakimiyyəti bərqərar edildi.

Birinci dünya müharibəsində (1914-18) Osmanlı dövlətinin məğlub olması nəticəsində [bax *Mudros barışı (1918)*] Türkiyənin Qafqaz siyasətində də ciddi dəyişikliklər baş verdi. Müttəfiqlərin tələbi ilə Anadolunun Şərqi fəaliyyət göstərən gərc ordular qrupu, o cümlədən həmin ordular qrupunun tabeliyində olan QƏ də ləğv olundu və Azərbaycandakı türk hərbi hissələri geri çağırıldı. Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycan xalqına qarşı S.ğaumyanın başçılıq etdiyi daşnak-bolşevik rejiminin həyata keçirdiyi soyqırımının dayandırılmasında və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixində mühüm rol oynamışdır.

Əd.: Süleymanov M., Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, B., 1999; Birinci dünya harbinde türk hərbi Kafkas cəbhəsi 3-cü ordu hərəkatı, c.2, Ankara, 1993; Yüceer Nasir, Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkatı, Ankara, 1996; Rüşü, Büyükharbe Bakı yollarında 5-ci Kafkas piyade firkası, 93 sayılı askeri mecmuanın tarix kısmı, 1934., №34.

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN DAĞISTAN HƏRƏKƏTİ - 1918 il oktyabrın 1-dən başayaraq, həmin il noyabrın sonlarına qədər *Qafqaz İslam Ordusunun* türk hərbi hissələrinin yerli könüllü dəstələrlə birlikdə Dağıstanın Çovinist-biçəraxovçu rus qüvvələrindən təmizlənməsi üçün həyata keçirdiyi hərbi əməliyyat. Türkiyədən hərbi yardım alınması və bununla da bölgədəki milli azadlıq hərəkatının möhkəmləndirilməsi üçün Dağıstan nümayəndə heyəti hələ 1918 ilin aprel-may aylarında Trabzon, İstanbul və Batumda hərbi nazir *Ənvər paşa* və Osmanlı dövlətinin digər yüksək vəzifəli

Qafqaz İslam Ordusu Bakıda

Çoxsləri ilə görülmüştülər. 1918 il mayın 11-də gimali Qafqaz Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra Türkiyənin hərbi yardımına ehtiyac xüsusilə aktuallaşmışdı. Çünki Dağıstanın müstəqilliyini tanımayan Sovet Rusiyasının hərbi qüvvələri Petrovsk-Port (indiki Mahaçqala), Temirxan-ğura, Dərbənd Çəhərlərini, habelə Dərbənd-Petrovsk dəmir yol xəttini nəzarət altına ala bilmirdi. 1918 il avqustun ikinci yarısında isə Dağıstan ərazisi Azərbaycandan sıxışdırılmaqda olan biçərxovçu hərbi qüvvələrin təcavüzünə məruz qaldı. Əvvəl Dərbənd, sonra isə Petrovsk-Port bu qüvvələrin əlinə keçdi.

Dağıstana real hərbi yardımın göstərilməsi üçün Çərait Bakı Çəhəri Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad edildikdən sonra yarandı. Dağıstanın azad edilməsi ilə, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gımal sərhədlərinin təhlükəsizliyi təmin olunurdu. Qafqaz İslam Ordusunun komandanı *Nuru paşa* oktyabrın 1-də 15-ci piyada tümeninə Dağıstana doğru hərəkət etmək əmri verdi. 15-ci tümenə və ona kömək edəcək Dağıstan könüllülərindən ibarət qüvvəyə gimali Qafqaz Ordusu komandanı Yusif Əzzət paşa başçılıq edirdi. Əslən çərkəz olan Yusif Əzzət paşa, həm də gimali Qafqaz Cümhuriyyətində Osmanlı dövlətinin təmsilçisi idi. Ordunun qərargahı rəisliyinə Əmayıl Haqqı bəy (Berkok) təyin edilmişdi.

Avqustun 29-da Ətanbuldan Batuma gələn Yusif Əzzət paşa oradan gimali Qafqaz Cümhuriyyətinin başçısı Əbdülməcrid Çermoyevlə birlikdə oktyabrın 5-də qatarla Bakıya gəldi.

Əvvəlcə bir zirehli qatar, daha sonra 56-cı piyada alayı Dağıstana hərəkət etdi. Oktyabrın 5-də 38-ci piyada alayı da Dərbənd cəbhəsinə gəldi. Xaçmaz mühafizə dəstəsi də 15-ci piyada tümeninin sərəncamına verilməmişdi. Oktyabrın 5-də 56-cı alayla Dərbənddəki Biçərxov qüvvələri arasında qanlı döyüş oldu. Türklər 25 əsgər itirdilər, bir zabit və 28 sırası isə yaralandı. Ertəsi gün 38-ci piyada alayı da döyüşə qoşuldu. Günortaya yaxın Dərbənd Çəhəri bütünlüklə ələ keçirildi. 1918 il oktyabrın 13-də gimali Qafqaz Cümhuriyyəti rəsmən elan olundu. Mərasimdə Əbdülməcrid Çermoyev, Yusif Əzzət paşa və Nuru paşa iştirak etdirdilər.

Qafqaz İslam Ordusu hissələri oktyabrın 20-dən Petrovsk-Port istiqamətində hərəkətə başladılar. Biçərxovun qüvvələri geri çəkilərək, Çəhərin darvazası rolunu oynayan Tərki dağında müdafiə mövqeyi tutmuşdular. Oktyabrın 27-də Petrovsk-Port Çəhəri cənub və qərb tərəflərdən mühasirəyə alındı. Dağıstanın azad olunması uğrunda döyüşlərdə albay Akif bəyin komandanlıq etdiyi Azərbaycan alayı da iştirak edirdi.

Qafqaz İslam Ordusunun Dağıstan hərəkəti zəman Türkiyədə gərgin siyasi hadisələr cərəyan edirdi. Hələ oktyabrın 8-də "Ütihad və Tərəqqi" partiyası iqtidarı istefa verməyi Əhməd Əzzət paşanın başçılığı ilə yeni hökumət təşkil olunmuşdu. Bu hökumət oktyabrın 1-də Antanta nümayəndələri ilə *Mudros barışığını (1918)* imzalamaq məcburiyyətində qalmışdı. Bununla əlaqədar yeni hökumət Cənubi Qafqazdakı və Dağıstandakı qüvvələrin Türkiyəyə geri çəkilməsi haqqında göstəriş verdi. Nuru paşa bu göstərişə əməl etməyərək, xilaskarlıq əməliyyatını davam etdirdi.

Tərki dağına hücum noyabrın 5-də sübh tezdən başladı. Müdafiə olunanlara iki hərbi gəmisi də yardım göstərirdi. Türk qüvvələri düşmənin sərt müqavimətini qıra-qıra bir-birinin ardınca taktiki əhəmiyyətli təpələri ələ keçirirdi. Hücum ayın 6-da davam etdirildi. Duruş gətirə bilməyən Biçərxov qüvvələri Çəhəri tərk edib qaçdılar. Beləliklə, Petrovsk-Port Çəhəri də azad olundu. Bu Çəhər uğrunda döyüşlərdə 113 rükk əsgəri və 5 zabit çəhid olmuş 318 sırası əsgər və 10 zabit isə yaralanmışdı. Ümumiyyətlə, Dağıstan hərəkətində türklərdən 192 nəfər çəhid olmuş 362 nəfər yaralanmış 20 nəfər isə itkin düşmüşdü.

Türk hərbi qüvvələri Dağıstanda çox qala bilmədilər və Mudros bağışının tələblərinə uyğun olaraq, noyabrın 26-da Petrovsk-Portdan Dərbəndə, oradan Bakıya çəkildilər, daha sonra isə Azərbaycanı tərk etdilər.

Əd.: Kurat N.A., Türkiyə və Rusiya, Ankara, 1990; Yuceer Nasir, Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkatı, Ankara, 1996.

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN QARABAĞ HƏRƏKƏTİ - Qarabağda yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı həyata keçirən erməni-dağnak silahlı dəstələrini tərk-silah etmək və bölgədə Azərbaycanın qanuni hakimiyyət strukturlarının içni bərpa etmək məqsədilə 1918 ilin sentyabr-oktyabrında *Qafqaz İslam Ordusuna* daxil olan türk və Azərbaycan hərbi hissələri tərəfindən həyata keçirilmiş hərbi əməliyyat.

Qarabağda hərbi Çərait hələ Azərbaycanın müstəqilliyi elan edilməzdən əvvəl mürəkkəbləşməyə başlamışdı. Ermənilər Birinci dünya müharibəsinin (1914-18) doğurduğu əlverişli tarixi Çəraitdən istifadə edərək bölgəni Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla birləşdirmək üçün burada güclü silahlı dəstələr formalaşdırmışdılar. Həmin dəstələr birbaşa Ermənistan tərəfindən silahlandırılırdı. Qafqaz İslam Ordusu Bakıya doğru irəliləyərkən xüsusi qüvvələr ayıraraq Qarabağa göndərmək mümkün olmadığından bu məsələ yalnız Bakı Çəhəri azad edildikdən sonra diqqət mərkəzinə gəldi. Bu məqsədlə 1-ci Azərbaycan piyada diviziyası əsasındaxüsusi dəstə yaradıldı.

Qarabağda döyüş əməliyyatlarına rəhbərlik 1-ci Azərbaycan diviziyasının komandiri Cəmil Cahid bəyə həvalə olunmuşdu. Qarabağ hərəkətində bu diviziyanın 1-ci, 2-ci və 3-cü süvari alayları, 2-ci piyada alayı, milli könüllü böl-məhlər, habelə bir gənayət dağ taboru və zirehli avtomobillər iştirak etdirildilər. 1-ci Azərbaycan diviziyası 9-cu və 106-cı türk alayları ilə möhkəmləndirilmişdi.

Nuru paşa sentyabrın 21-də Qarayazı və Ləzgi süvari alaylarının Yevlağa və oradan da Bərdəyə yola düşmələrinə hazırlaşmaları barədə əmr verdi. Onun 23 sentyabr tarixli əmri ilə digər hərbi hissələrin də yola salınmasına başlandı.

Həmin hərbi hissələr sentyabrın 25-dən etibarən Qarabağ ərazisinə daxil olmağa başladılar. Cəmil Cahid bəy tərk-silah və Azərbaycan Hökumətinə tabe olmaları barədə

Qarabağ ermənilərinə ultimatum verdi. Erməni millətçi dairələri seniyabrın sonlarında qurultay çağıraraq, bu məsələni müzakirə etdilər və Azərbaycan Hökumətini tanımayacaqlarını bildirdilər. Qurultayın qərarı 5 nəfər erməni vasitəsilə Ağdamda, 1-ci Azərbaycan diviziyasının komandanlığına çatdırıldı. Cəmil Cahid bəy bu qərarla tanışlıqdan sonra onu gətirən ermənilərdən üçünün həbs olunmasına əmr etdi. Qisi isə buraxıldı və onlara bildirildi ki, ermənilər ən qısa müddətdə təslim olmasalar, gücəyə hücum başlanacaqdır. Ermənilər oktyabrın 3-də çağırışları yeni qurultayda Azərbaycan Hökumətini tammagı, ancaq silahların yığılmaması barədə türk komandanlığı qarşısında məsələ qaldırılmasını qərara aldılar. Oktyabrın 1 -də Nuru paşa da artıq Ağdamda gəlmişdi. Döyüçə hazırlıq vəziyyəti yoxlanıldıqdan sonra oktyabrın 4-də Qarabağ dəstəsi gücəyə doğru hərəkətə başladı və elə həmin gün Əsgəran ətrafında güclü döyüş baş verdi. Əsgəran boğazının təbii çəraitindən istifadə edən ermənilər burada möhkəm müdafiə postları qurmuşdular. Üzbəüz döyüşdə bu mövqeləri yarım keçmək çətin olacağından 2-ci Azərbaycan piyada alayı və bir süvari alayı Kətik-Daşağ istiqamətinə göndərildi. 9-cu Qafqaz piyada alayı isə Ağbulağa tərəf hərəkət etdi və bu məntəqəni ələ keçirərək, ermənilərin cənuba doğru geri çəkilmək yolunu kəsdi. 9-cu alayın bu məntəqəni ələ keçirməsi və həmin alayın 25-ci taborunun cənubdan Əsgərana doğru hərəkəti ermənilərin müqavimətini tamamilə qırdı və onların geri çəkilməkdən başqa çarəsi qalmadı. Bununla da, gücə yolunda əsas müqavimət səddi aradan qaldırıldı.

Xramort, Xanabad, Daşağ, Aranzəmin, Qarakənd erməniləri də müqavimət göstərməyə çalışdılar. Oktyabrın 6-da Əsgəranla gücə arasında Əyrikənd ətrafında növbəti döyüş baş verdi. Burada heyl erməni qüvvəsi toplaşmışdı. 1-ci Azərbaycan diviziyasının sərəncamında olan toplanmış sürətli atəşindən sonra həmin qüvvələr qaçib dağıldılar. Xanabad, Qılınbağı və Kətik kəndlərinin dağlara qaçmış əhalisi müqavimətin əbəs olduğunu anlayıb silahlarını təhvil verməyə başladılar.

gücə istiqamətində oktyabrın 6-dək davam edən döyüşdə bir zabit və 32 əsgər qəhid olmuş 65 nəfər yaralanmış 16 min güllə və 276 top mərmisi sərf edilmişdi. Ayın 7-də gücə istiqamətində irəliləyən əsas qüvvələr Xankəndinə doğru hərəkəti davam etdirdilər. Əsas qüvvələr irəli hərəkət etdikcə arxada qalan yolun və məntəqələrin mühafizəsi də təmin olunurdu. Bu məqsədlə bir piyada taboru Ağdamda saxlandı, bir piyada taboruna isə gücə-Ağdam yolunun mühafizəsi tapşırıldı.

1-ci Azərbaycan diviziyası və onun tabeliyinə verilmiş hissələr oktyabrın 4-də Ağdamdan hərəkət edərək, ayın 8-də gücəyə daxil oldular. Yalnız oktyabrın 4-də Əsgəran ətrafında döyüş gərən bu qüvvələr sonrakı günlərdə elə bir ciddi müqavimətlə rəstlənmədən yol üstündəki kəndlərdən silah toplamaqla məşğul idilər. gücə əhalisi Qafqaz Gəlam Ordusu qüvvələrinin qarşılanması üçün Gövhər ağa məscidində könüllü 20 min rubl vəsait toplamışdı. Bu vəsait qoşun hissələrinin yerləşdirilməsinə, onların ərzaqla təchizatına sərf edildi. gücə bəylərindən biri Çəhrə gələn qoşunların bir günlük bütün xərclərini öz üzərinə götürdü. Digər bəylər və imkanlı adamlar da qoşunların ərzaq təminatı üçün böyük miqdarda çörək, çay, Çəkər və s. almışdılar.

gücədə Qafqaz Gəlam Ordusu hissələrinin rəsm-keçidi də təşkil edildi. Bu rəsm-keçid həm azərbaycanlılar, həm də ermənilər tərəfindən izlənilirdi. gəhrənin həm azərbaycanlılar, həm də ermənilər yaşıyan hissəsində postlar quruldu və asayiş təmin edilməsi onlara tapşırıldı.

Ermənilər aldığı ilk zərbədən sonra, öz xislətlərinə uyğun olaraq, Qafqaz Gəlam Ordusu hissələri qarşısında geri çəkməyə razılıqlarını bildirsələr də, əslində, məqam gözləyir, gizli Çəkildə öz dəstələrini gücləndirirdilər. Kənarından alınan yardımlar da onların daha yaxşı təşkilatlanmasına və təchizinə kömək edirdi. Məsələn, Dovçanlı və Marağalıda 1000 nəfərlik erməni-daşnak silahlı dəstəsi toplanmışdı. Dəstənin kifayət qədər silahı, hərbi sursatı var idi. Bu dəstəyə Arçak adlı birisi rəhbərlik edirdi. Gorusda onun 700 nəfərlik piyada, 200 nəfərlik süvari qüvvəsi, 11 pulemyotu və 2 topu olması barədə xəbər alınmışdı. gəhnəzərov adlı birisinin rəhbərliyi altında isə 600 nəfərlik Gəncə alayı, 400 nəfərlik gücə alayı və 200 nəfərlik Samsun alayı var idi. Bütün bu qüvvələr Qarabağa gəlmiş Qafqaz Gəlam Ordusu hissələrinə qarşı təzyiqli gün-gündən gücləndirildilər. Onların müqavimətini qırmaq və gücə ətrafında vəziyyəti sabitləşdirmək üçün Cəmil Cahid bəy öz qüvvələrini aşığadakı Çəkildə bölüşdürməyi qərara aldı: 2-ci Azərbaycan piyada alayının bir taboru Xankəndi yolunda dayanmalı, alay özü isə bir topçu batareyası ilə gücədə qalmalı, 1-ci süvari və Ləzgi süvari alayları isə Əsgərandə mövqə tutmalı idi. Süvarilər və Xankəndidəki taborun bir bölüyü bu iki məntəqə arasında asayiş mühafizə etməli idi. 25-ci taborla topçu gənyder taboru Ağdamda qalmalı, 1-ci Azərbaycan diviziyasının qərargahı da buraya köçürülməli idi. Könüllü milis dəstələri də Ağdamda cəmləndirilərək, yürüşə hazır vəziyyətdə saxlanmalı idi. Cəbrayıl ətrafında isə yerli qüvvələrdən silahlı dəstələr yaradılması nəzərdə tutulmuşdu.

1-ci Azərbaycan diviziyası qərargahının gücədə yerləşdirilməsi planlanmışdı. Diviziya bölgənin təhlükəsizliyini təmin etməli idi. Bölgədə əvvəlki vəziyyəti bərpa etmək üçün isə ermənilər təkcə öz qüvvələrini gücləndirmir, eyni zamanda, havadarları vasitəsilə Türkiyəyə güclü təzyiqli göstəriş və ciddi-cəhdle Qafqaz Gəlam Ordusu hissələrinin Qara-bağdan çıxarılmasını tələb edirdilər. Yarandıq mürəkkəb beynəlxalq çərait və eyni zamanda, *Mudros barışığının (1918)* şərtlərinə görə, türk hərbi qüvvələrinin Azərbaycandan geri çağırılması Qarabağda yenidən baş qaldıran erməni-daşnak təcavüzünü birdəfəlik susdurmağa imkan vermədi. Qarabağdakı 9-cu və 106-cı türk alaylarının geri çağırılmasından sonra general-mayor Usubov diviziyanın komandiri təyin edildi və Qarabağda erməni təcavüzünə qarşı mübarizə aparmaq bütünlüklə Azərbaycan hissələrinin öhdəsinə düşdü.

Əd.: Süleymanov M., Qafqaz Gəlam Ordusu və Azərbaycan, B., 1999; Birinci dünya harbində türk hərbi Kafkas cəhəsi 3-cü ordu hərəkatı,

c.2, Ankara, 1993; Yüceer Nasir, Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkatı, Ankara, 1996.

QAFQAZ İSTİQLAL KOMİTƏSİ(1927) - Azərbaycan, Gürcüstan və ətimali Qafqazm istiqlalının bərpası və birləşdirilməsini qarşıya məqsəd qoyan siyasi təşkilat. Qafqaz İstiqlal Komitəsi (QİK) 3+1 prinsipi əsasında qurulmuşdu: Üç Qafqaz Respublikası+Polşa dövləti. Polşa Qafqaz respublikalarının təmsil edən mühacir təşkilatlarının fəaliyyətini əlaqələndirir, maliyyə və s. yardımlar göstərirdi.

QİK-də Azərbaycanı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mir Yaqub Mehdiyev, Gürcüstanı N.Jordaniya, A.Çxenkeli, A.Asatiani, S.Mdivani, dağlıları M.Sunçev və Çumçov təmsil edirdilər. Təşkilat hərbi bölmə və mətbuat Qəbəsindən ibarət idi. Operativ işləri M.Mehdiyev, M.Sunçev və Şalamodanın daxil olduğu üçlük həyata keçirirdi. Komitə gürclərin separatçı mövqeyi üzündən çox böyük çətinliklərlə üzləşirdi. Bu səbəbdən onu maliyyələşdirən Polşa hökumətinin təşəbbüsü ilə 1930 ilin əvvəllərində Varşavada QİK-in yığılmağı keçirildi. Qızğın mübahisələr qəraitində keçən bu yığılma qda Polşa və Azərbaycan nümayəndələri gürclərin Şimaldan - Rusiyadan olan təhlükə ilə yanaşı, cənubdan, yəni Türkiyə tərəfindən də belə bir təhlükənin olması, habelə "pantürkizm" barədə fikirlərini kəskin tənqid etdilər. Qafqazlıların birliyinə mane olan bir çox baqqa məsələlərə də aydınlıq gətirildi. Eyni zamanda, Komitənin qərarlarının Ştanbuldan Varşavaya köçürülməsi qərara alındı. Yığılma qda Qafqazın birliyi ideyasına azərbaycanlıların daha çox səy göstərmələri xüsusi qeyd edildi və QİK-in Ştanbulda filialının fəaliyyət göstərməsi barədə qərar qəbul olundu. Qafqazlı mühacirlər erməniləri də Komitənin fəaliyyətinə cəlb etməyə çalışırdılar. Ermənilər isə rus mü-hacirləri ilə birləşərək, onların mətbuatında daim Azərbaycana və Gürcüstanına qarşı ərazi iddiaları irəli sürürdülər. Ermənilərin pozuculuq fəaliyyətinə baxmayaraq, mühacirlər Qafqaz birliyi məsələsində daha da irəli gedərək, 1934 il iyulun 14-də Brüsseldə "Qafqaz Konfederasiyası Paktı"nı (Misaqını) imzaladılar (bax "*Qafqaz Konfederasiyası Pak-tı*"). QİK Qafqaz Konfederasiyası Paktının məqsədləri barədə bəyannamə yayaraq, "yaxın zamanlarda bir konfrans çağırılacağını və QİK-in istefasını qəbul edəcək olan bu konfransın müqərrək bir Qafqaz orqanı yaradacağını" bildirdi (bax *Qafqaz Konfederasiyası Şurası*).

Əd.: Bax *Qafqaz Konfederasiyası* məqaləsinin ədəbiyyatına.

QAFQAZ İSTİQLAL KOMİTƏSİ(1952) - Qafqaz xalqlarının milli azadlıq mübarizəsinə rəhbərlik və xaricdə onu təmsil etmək üçün yaradılmış ümumqafqaz mərkəzi. Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin bərpası uğrunda birgə fəaliyyətin əsaslarını hazırlamaq və müzakirə etmək üçün 1952 il dekabrın 11-16-da üç Qafqaz respublikasının nümayəndələri Münxəndə Ümumqafqaz konfransına topladılar. Konfrans "Qafqaz İstiqlal Komitəsi"nin vəzifələrini müəyyənledi. Konfransın qəbul etdiyi bəyannaməni Azərbaycan Milli Mərkəzinin sədri M.Ə.Rəsulzadə, Gürcüstan Milli Siyasi Mərkəzinin sədri N.Jordaniya və ətimali Qafqaz Milli Komitəsinin sədri Əhməd Maqoma imzaladılar. Bəyannamədə göstərilirdi ki, konfrans Qafqaz xalqlarının ruslaşdırılması siyasəti yeridən Moskvanın milli-müstəmləkə zülmünə qarşı müqaviməti gücləndirmək və Qafqaz respublikalarının müstəqilliyini bərpa etmək uğrunda mübarizəni genişləndirmək məqsədilə bu xalqların Milli Mərkəzlərinin birgə fəaliyyətini təşkil etməyi zəruri sayır eyni zamanda, konfrans Qafqaz respublikalarının suverenliyinin bərpasından sonra da onların Qafqaz Konfederasiyası prinsipləri əsasında sıx birliyini zəruri hesab edirdi. Konfrans, həmçinin, Qafqaz xalqlarının milli azadlıq mübarizəsinə rəhbərlik və xaricdə onu təmsil etmək üçün "Müstəqil Qafqaz Komitəsi" adlı orqanın yaradıldığını bəyan etdi. Qafqaz İstiqlal Komitəsi qafqazlıların mühacirətdə yaratdıqları sonuncu müqərrək təşkilat oldu.

Əd.: Bax *Qafqaz Konfederasiyası* məqaləsinin ədəbiyyatına.

QAFQAZ QILƏRGİ ƏDARƏSİNİN AZƏRBAYCAN BÖLMƏSİ- İkinci dünya müharibəsi dövründə Almaniya hökumətinin SSRİ o cümlədən Qafqaz xalqlarının xaricdə yaqayan nümayəndələrindən istifadə etmək məqsədilə gərq nazirliyi nəzdində yaratdığı qurumun tərkibində fəaliyyət göstərən struktur. 1941 il iyunun 22-də nasist Almaniyası SSRİgüzərinə hücum etdikdə tezliklə qələbə çalacağına inanırdı. Lakin "Ədirim sürətli müharibə" planı boqarı çıxdı qda Almaniya Baq qərarqahı SSRİdə yaqayan və əvvəlcə çarizm, sonra isə bolşevizm tərəfindən istilaya məruz qalmı q xalqların azadlıq mübarizəsinə ümid bəsləməyə baqadı. Almaniya-SSRİmüharibəsi baqayarkən, 1941 il iyunun 22-də Türkiyə ö zünü bitərəf elan edən kimi burada yaqayan siyasi mühacirlərin Almaniyaya axını artdı. Azər-baycan siyasi mühacirəti ilə Almaniya rəhbərliyi arasında əlaqələr yarandı. Azərbaycan siyasi mühacirəti nasist Al-maniyasının bolşevizmə qarşı mübarizəsindən istifadə edib Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasına çalışırdı.

Bolşevizm əsarətində olan xalqların mübarizəsindən istifadə etmək məqsədilə 1941 ilin sonunda Berlində, Alfred Rozenberq baqda olmaqla, Almaniyanın gərq Nazirliyi yaradıldı. Nazirliyin nəzdində SSRİ xalqları ilə iş üzrə idarə təsis olundu. Bu quruma baqılıq edən professor Fon Mende isə onun nəzdində milli əlamətlərə görə bir sıra təsisatlar yaratmağa baqadı. Onlardan biri də Qafqaz Qİri Ədarəsi adlandırıldı. Ona Saytler Valter baqılıq edirdi. Bu qurumun tərkibində Azərbaycan bölməsi də təşkil olunmuşdu. Bölmənin əsas funksiyası praktik işlərdə almanlara kömək etmək idi. Bu məqsədlə bolşevik istilasından sonra mühacirətə getməyə məcbur olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin Almaniya dəvət edilməsi məqsəduyğun sayıldı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Berlinə dəvət edildi. M.Ə.Rəsulzadə Berlinə gələn kimi siyasi mühacirət in tanınmış nümayəndələrini ətrafına topladı və *Milli Azərbaycan Komitəsinin* yaratdı. Lakin alman rəhbərliyi ilə razılığa gələ bilmədiyindən komitənin nəzərə çarpa-caq fəaliyyəti olmadı. İkinci dünya müharibəsində Almaniyanın məğlub olması ilə Qafqaz Qİri idarəsinin Azərbaycan bölməsi də fəaliyyətini dayandırdı.

QAFQAZ ƒLƏRİ ÜZRƏ MÜVƏQQƏTƒ FÖVQƏLADƏ KOMƏSSAR - Sovet Rusiyası Xalq Komissarları Sovetinin Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurmaq və bu regionu bolƒevik Rusiyasının tərkibinə qatmaq məqsədilə təsis etdiyi fəvqəladə səlahiyyətli vəzifə. 1917 il dekabrın 16-da RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin V.ƒLeninin sədrliyi ilə keçirilmiş iclasında həmin vəzifəyə Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin sədri S.ƒaumyan təyin olundu. Göstərilən iclasda, eyni zamanda, Bakı Sovetinə 500 min rubl pul buraxılması qərara alındı. Dekabrın 18-də Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.Ulyanov (Lenin) və milli iƒər üzrə xalq komissarı ƒCuqaƒvili-Stalinin imzaları ilə verilən dekretə göstərilirdi ki, S.ƒaumyan "Qafqazda Sovet hakimiyyəti təƒkil olunana qədər Qafqaz iƒəri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar təyin edilir". Bu barədə elə həmin tarixdə Leninin və ƒCuqaƒvili-Stalinin imzaları ilə S.ƒaumyana göndərilən bildiriƒdə göstərilirdi ki, "Qafqaz Fəvqəladə Komissarlığının ehtiyacları üçün 500 min rubl göndərilir".

Qafqaz iƒəri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar təyin edilməƒ S.ƒaumyan 1918 il yanvarın ikinci yarısında Tiflisə gəldi və öz vəzifəsini icra etməyə başladı. O, yanvarın 31-də "Bütün fəhlə, əsgər və kəndli deputatları Sovetlərinə, Qafqazın bütün fəhlə, əsgər və kəndlilərinə" müraciət edərək, onları Qafqazda Sovet hakimiyyəti qurmağa çağırdı. S.ƒaumyan, eyni zamanda, "Zaqafqaziyanın müsəlman əyalətləri kəndli əhalisinə" də müraciət etdi və onları bəy-xan ağalığı devirməyə çağırdı. S.ƒaumyan bu zaman Qafqaz cəbhəsindən qayıdan və əksəriyyəti erməni olan Rusiya əsgərlərinin tərk-silah edilməsinə, silahların Gəncə müsəlman milli komitəsinin əlinə keçməsinə etiraz etdi. O, əsgərləri "silahlı əsla əldən verməməyə, onu fəhlə-kəndli inqilabını müdafiə üçün saxlamağa" çağırdı. ƒaumyan sonra-lar bu silahlı erməni qüvvələrindən Azərbaycanın türk-müsəlman əhəlisinə qarƒı soyqırımını cinayətlərində istifadə etdi [ətraflı məlumat üçün bax *Mart soyqırımı (1918), Soyqırımı* məqalələrinə]. Qafqaz iƒəri üzrə müvəqqəti fəvqəladə ko-missar S.ƒaumyanın dövlət əleyhinə fəaliyyətini izləyən Zaqafqaziya komissarlığı 1918 ilin fevralında onun həbs olunması haqqında qərar qəbul etdi. ƒaumyan Tiflisdə fəaliyyət göstərə bilməyib Bakıya qayıtmağa məcbur oldu. 1918 il martın 15-də ƒaumyan Bakı Sovetinin iclasında Qafqazda siyasi vəziyyət haqqında məruzə etdi və martın 16-da bu barədə ƒV.Stalinə məktub göndərdi. Bakı Sovetinin S.ƒaumyanın məruzəsinə əsasən qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi: **"Bakını Zaqafqaziya Sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizənin dayaq məntəqəsinə çevirmək lazımdır"**. Bu, Azərbaycanın muxtariyyəti uğrunda mübarizə aparan milli qüvvələrlə ƒaumyanın bəƒgılıq etdiyi bolƒeviklər arasında qarƒıdurmanı daha da dərinləƒdirdi. Azərbaycanın muxtariyyət qazanmasına qarƒı mübarizə aparan ƒaumyanın mövqeyi "Bakinski raboƒi" qəzetində aydın ifadə olunmuşdu: "Azərbaycan muxtariyyəti türk burjuaziyasının muxtariyyəti deməkdir. Bu muxtariyyətə nə Rusiya burjuaziyası, nə də Rusiya demokratiyası razı olar. Azərbaycanın muxtariyyətini istəyən müsavətçilər nəticədə xarabazarlıq alacaqlar". Azərbaycanın muxtariyyətini yolverilməz sayan ƒaumyan, əksinə, "Türkiyə Ermənistan"nın muxtariyyət qazanmasına hər vasitə ilə kömək etməyə çalışırdı. Bu məsələdə o, nəinki qərarlı, həm də səlahiyyətli idi. Bu səlahiyyəti ona Mərkəz vermişdi. Qafqaza fəvqəladə komissar təyin edilərkən, "Türkiyə Ermənistan"nın muxtariyyəti haqqında Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin 1917 il 29 dekabr tarixli dekretinin icrası məhz ona tapƒırılmışdı. ƒaumyana həvalə olunurdu ki, dekreti həyata keçirmək üçün "Türkiyə Ermənistanı" əhalisinə hər cür yardım göstərsin (bax *RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin "Türkiyə Ermənistanı" haqqında dekreti*). Beləliklə, öz sələfləri kimi, bolƒeviklər də Qafqazda erməni amilini iƒə salmışdılar. Qafqazda ƒaumyanın bəƒgılıq etdiyi bolƒevik hərəkatının əsas hərbi zərbə qüvvəsini də ermənilər təƒkil edirdi. Belə ki, ƒaumyanın güvəndiyi əsas qüvvənin - "Qırmızı qvardiya" adı ilə yaradılan 10-12 minlik "Qafqazdakı Qırmızı Ordu"nun ƒəssi heyətinin 70 faizi erməni idi. "Daƒnaksutyun" Partiyası və Erməni Milli ƒurası ilə əlbir hərəkat edən Qafqaz iƒəri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar 1918 il martın 30-da yaradılan *Bakı şəhəri və onun rayonlarının İnqilabi Müdafiə Komitəsinə* daxil idi. Bu koalisiya türk-müsəlman əhəliyə qarƒı **"həllədiçi döyüşlərə hər cür hazırlıq görmüşdü və dərhal bütün cəbhə boyu hücumla başladı"** (S.ƒaumyan). S.ƒaumyanın bu cinayətkar fəaliyyəti nəticəsində 1918 ilin yazında Bakıda və Azərbaycan qəzalarında dinc türk-müsəlman əhəlisinə qarƒı kütləvi soyqırımları bəƒverdi. Üç günün (30 mart-aprel) qətl-qəretlərində təkcə Bakıda 12 min nəfər azərbaycanlı əhəli məhv edildikdən sonra, aprelin 2-də Caparidze ƒaumyana yazırdı ki, **"Daşkənddən və Şimaldan bizə kömək gəlir, artıq indi müsəlmanları sakitləşdirmək üçün onlara muxtariyyət vəd etmək olar"**. Lakin ƒaumyan hətta ƒStalinin göndərdiyi 1918 il 1 aprel tarixli məktubdan sonra belə, ƒərti də olsa, müsəlmanlara muxtariyyət vəd etmədi.

Cənubi Qafqazda, Bakıda bəƒverənlər barəsində dürüst məlumatları olmadığını qeyd edən Stalin ƒaumyana yazırdı: **"Bakını hərbi və maliyyə cəhətdən möhkəmləndirmək, müsəlmanlar muxtariyyət tələb edərlərsə, mərkəzdə və yerlərdə Sovet hakimiyyətini sözsüz olaraq tanımağı şərt qoymaqla, onlara muxtariyyət vermək... lazımdır"**.

Mərkəzin bu tövsiyəsinin yanlış olduğunu sübut etmək və qanlı mart qırğınlarına haqq qazandırmaq, özünü qeyd etdiyi kimi, mərkəzi çoxdan (1 aya qədər müddətdə!) məlumatlandırdığına bəraət qazandırmaq məqsədilə ƒaumyan aprelin 13-də RSFSR Xalq Komissarları Sovetinə qəsdən saxtalaƒdırılmış ƒeniƒ məktub-hesabatında yazırdı: **"Üç gün - martın 30, 31-də və aprelin 1-də Bakıda şiddətli vuruşma olmuşdur... Biz döyüşlərdə parlaq nəticə əldə etmişik. Düşmən tamamilə darmadağın edilmişdir... Hər iki tərəfdən öldürülən üç mindən artıqdır... Zaqafqaziyanın**

müqəddəratı həll olunurdu. Onlar ("müsəlman milli partiyaları"- red.) Bakıda üstün gəlsəydilər, şəhər Azərbaycanın paytaxtı elan edilər, bütün qeyri-müsəlman ünsürlər tərkilən edilib qınlardı ...Bakıda onların qələbəsi Zaqafqaziyanın Rusiya üçün itirilməsinə gətirib çıxarardı".

Həmin dövrdə RSFSR hökuməti Qafqaz iQəri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissarın, başlıca olaraq, Tiflisdə fəaliyyət göstərdiyini əsas tutaraq, P.A.Kobozevi "Orta Asiya və Bakının fəvqəladə komissarı" təyin etmişdi və o, Stalinin 1 aprel tarixli məktubu ilə Bakıya yola salınmışdı. Stalin məktubunda yazırdı: "Onu (Kobozevi) "Bakının da" komissarı təyin etdiyimiz zaman bunu əsas tutmuşuq ki, Qafqaz iQəri üzrə komissar, deməli, Bakının da komissarı olan Stepan, məlum səbəblərə görə, başlıca olaraq Tiflisdə fəaliyyət göstərir, halbuki bütün cənubda mühüm məntəqə olan Bakı hər tərəfdən mühasirəyə alınır, Stepan isə iki yerə bölünə bilməz. Biz burada bir an da olsun qıbhə etmərik ki, Kobozev Stepanla tam əlaqədə hərəkət edəcəkdir (bu, ona deyilmişdir)". Moskvadan Bakıya yola düşməzdən əvvəl, martın 17-də V.Lenin P.A.Kobozevi qəbul etmiş yerlərdə Sovet hakimiyyətini təmin etmək yolunda döyüq əməliyyatlarına rəhbərlik də daxil olmaqla, bütün zəruri tədbirləri görmək üçün ona mandat vermişdi. Mərkəzdən bu qədər genişləndirilmiş və Bakının fəvqəladə komissarı təyin edilmiş P.A.Kobozev aprelin ortalarında Bakıya gəlmişdi. Bununla belə o, aprelin 25-də təqil olunan Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (BXKS) tərkibinə daxil edilmişdi. "Qafqaz iQəri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar" olan S.ğaumyan isə BXKS-nin sədri, həm də xalq xarici iQer komissarı idi. BXKS-nin fəaliyyət göstərdiyi bütün dövr ərzində ğaumyan Rusiyaya, V.Leninə göndərdiyi teleqram və məktublarını "Qafqaz iQəri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar" kimi imzalamışdır. Lakin "Qafqaz iQəri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar" nəinki Qafqazda Sovet hakimiyyəti qurulmasını təmin edə bilməmiş, hətta Bakıda elan etdiyi sovet hakimiyyətini qoruyub saxlamağa müvəffəq olmamışdır. Lakin üzdə bolqevik, əslində isə qatı daqnak olan ğaumyan erməni millətçilərinin tarix boyu həyata keçirməyə çalışmışları bir vəzifənin öhdəsindən "layiqincə" gəlmiş - Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımını cinayətini həyata keçirmişdir.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 3 cildə, c.3, B., 1973; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolqeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917-1918-ci illər, B., 1960.

QAFQAZ İTİHAD FİRQƏSİ- 1917-20 illərdə Azərbaycanda açıq fəaliyyət göstərmiş siyasi partiya. Qlam ideologiyasını siyasət səviyyəsində qaldırmağa çalışmış aparıcı təqilat. Qeoloji əsasını o dövrün *ittihadi-islam*, islam modernizmi, islam reformizmi kimi populyar nəzəriyyələr təqil edirdi. Partiya Fevral inqilabından (1917) sonra Azərbaycan ərazisində formalaşmağa başlamış islamçı təqilatların birləşməsi nəticəsində meydana gəlmişdi. Birləşmə prosesinin əsasında 1917 ilin yayında Bakıda yaradılmış *"Rusiyada müsəlmanlıq"* firqəsi və həmin ilin payızında Gəncədə təsis olunmuş *"İttihad mədəni-ictimai cəmiyyəti"* dururdu. Birləşmədən sol partiya bir müddət *"İttihadi-islam-Rusiyada müsəlmanlıq"* adlanmışdır. Partiyanın təqilində Sultanməcid Qənizadə, Mir Yaqub Mehdiyev, Bəqir bəy Aqarbəyov, Mahmud Quliyev, Kəriməğa Sultanov, Hacı Hüseyn Tağıyev, Qasım Cəfərov, Ağa Zeynal Tağıyev (Hacı Zeynalabdin Tağıyevin nəvəsi) iştirak etmişlər.

İttihadçılıq ideologiyasının ana xətti ideal islam, Məhəmməd Peyğəmbər dövrünün mövhumat və xurafatdan uzaq ənənələrinə qayıdış prinsipi idi. Özü də bu zaman Qlam qanunlarının bu dövr üçün populyar olan demokratiya, azadlıq, bərabərlik kimi prinsiplərinin açıqlanmasına xüsusi fikir verilirdi. "Yaqasın İttihadi-Qlam, var olsun Hürriyyəti-ənam" epigrafi ilə nəqil olunan "Müsəlmanlıq" qəzetinin ilk məqaləsi "Firqə ibarət olacaq o adamlardan ki, Qlamıyyətin əsasını hər şeydən əziz və mötəbər tutsun və ona əməl etsin və gəriyyətimizin ehkammının hürriyyətlə gözəl imtiaz etdiyinə qail olub bu ahəngi ixlal etməsin və hər ikisinə canla və malla müdafiə olsun" sözləri ilə başlıyır.

İttihadçı ideoloqlar Qlam dünyasının ümumi tənəzzülünü, mədəni, iqtisadi-siyasi geriliyini, müsəlman ölkələrinin Avropa dövlətlərinin müstəmləkələrinə çevrilməsinin səbəblərini də, klassik ittihadda olduğu kimi, Məhəmməd dövründən sonra Qlamın "ehkami-nəzəriyyə, məna və ruhunun bütöün dəyiqirilməsi, zülm və müstəbidliyin hökm fərma olması" ilə əlaqələndirirdilər. Günahkar isə "əski müstəbid hökmdarlar, bizə cəfa eyləyən vəzirlər, böyüklər, əyrini doğru göstərən üləmalar", "sırf kəndi mənafe və mövqeləri üçün Qlamdakı kəlam və əfkara mane olduqlarından Qlamların geri qalmalarını icab etdirənlər" elan olunurdu.

"Qafqaz İttihad Firqəsi"nin tərkibinə qatılmış *"Rusiyada müsəlmanlıq"* partiyası 1917 ildə həm Bakı Qəhər dumasına, həm də *Rusiya Müəssislər məclisinə* keçirilən seçkilərdə müstəqil qəkildə iştirak etmişdi. Birinci seçkilərdə 8 min səs toplayaraq, Qəhər dumasında 12 deputatla (qlasni) təmsil olunmuş Müəssislər məclisinə seçkilərdə 60 mindən çox səs toplayaraq 1 deputat yeri qazanmışdı. Partiya 1918 ilin fevralında Tiflisdə fəaliyyət göstərməyə başlayan *Zaqafqaziya seymində* 3 deputatla (Sultanməcid Qənizadə, Mir Yaqub Mehdiyev, Heybətqulu Məhəmmədbəyov) təmsil edilmişdi. Onların hər üçü 1918 ilin 28 mayında Azərbaycan istiqlaliyyətini elan edən *Azərbaycan Milli Şurasının* üzvləri olmuşlar.

1918 il dekabrın 7-də açılmış *Azərbaycan Parlamenti*ndə "Qafqaz İttihad Firqəsi" sayca ikinci böyük fraksiya (əvvəl 11, sonra isə 13 deputatla) idi. Parlamentdə fraksiyaya 1918 ilin sentyabrından Qara bəy *Qarabəyli* rəhbərlik etmişdir.

1919 ilin aprelinde keçirilən birinci qurultayda partiyanın rəsmi adı "Qafqaz İttihad Firqəsi" kimi təsdiq olunmuş Qara bəy Qarabəyli partiyanın sədri, Sultanməcid Qənizadə və Qazi Əhməd bəy Məhəmmədbəyov sədr müavinləri seçilmişdir. Partiyanın ikinci qurultayında (1920, yanvar) Mərkəzi Komitəyə Nəcəf bəy Vəzirov, Həbib bəy Mahmudbəyov, Cəmil bəy Ləmbəranski, Əli bəy Zizikski,

Heybətqulu Məhəmmədbeyov, Həmdulla əfəndi Əfəndizadə, Bəqir bəy Aqurbəyli, Nurməmməd gəhsuvarov, Məhəmməd bəy Bakıxanov, Mahmud Quliyev, Mir Yaqub Mehdiyev, Ağa Zeynal Tağıyev, Qara bəy Əliverdilər (Üzeyir bəy Hacıbəylinin dayısı) və b. daxil olmuşdular. Məqdur din xadimləri - sabiq Çeyxülislam Molla Məhəmməd Piçnamazzadə, geyx Əbdülqəni və Axund Molla Hənifə, Qarabağ general-qubernatoru Xosrov Paça bəy Sultanov partiyanın fəal təəssübkeçəri idilər.

1920 ilin ikinci yarısında partiya sədrinin birinci müavini Sultanməcid Qənizadə Azərbaycan Parlamenti sədrinin müavini vəzifəsinə seçilmişdi. Cümhuriyyət dövründə "Qafqaz Əttihad Firqəsi", əsasən, apancı müxəlifət partiyası kimi təmnsə da, 1919 ilin sonlarında təqkil olunmuş 5-ci milli Hökumətdə təmsil edilmişdi (Nurməmməd gəhsuvarov - dini etiqad və maarif naziri; Heybətqulu Məhəmmədbəyov - dövlət müfəttiçi). Azərbaycan Parlamentinin 17 aylıq fəaliyyəti dövründə onun ən nəzərə çarpan cəhətlərindən biri "Əttihad" - "Müsəvat" qarqdurması olmuşdur. "Əttihad" ölkə həyatının bir sıra məsələlərinə münasibətdə bolçevikpərəst mövqedən çıxıç edirdi. Partiyanın mətbu orqanı "Əttihad" qəzeti yazırdı: "Bolçevizm müsəlmanlardan kənarda güclü qüvvə olduğuna və bütün bəçəriyyəti, o cümlədən müsəlmanları əsarət və zülmün bütün formalarından, Avropa kapitalizmi və imperializmindən azad etmək uğrunda mübarizə apardığına görə partiya tərəfindən müdafiə edilir". Partiya qəzetində islamın - "təkcə dini təlim deyil, həm də müsəlmanların siyasi və ictimai həyatının çıxıç nöqtəsi olan" bu etiqadın sosializmlə birliyinin mümkünlüyü haqqında məqalələr dərc olunurdu. "Əttihad"m bu fəaliyyəti Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyinə qarç çevrilməklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığına qəsd idi və yalnız hökumət böhranı deyil, həm də bütün dövlət hakimiyyəti böhranını dərinləçdirirdi (bax həmçinin "İttihad" fraksiyası).

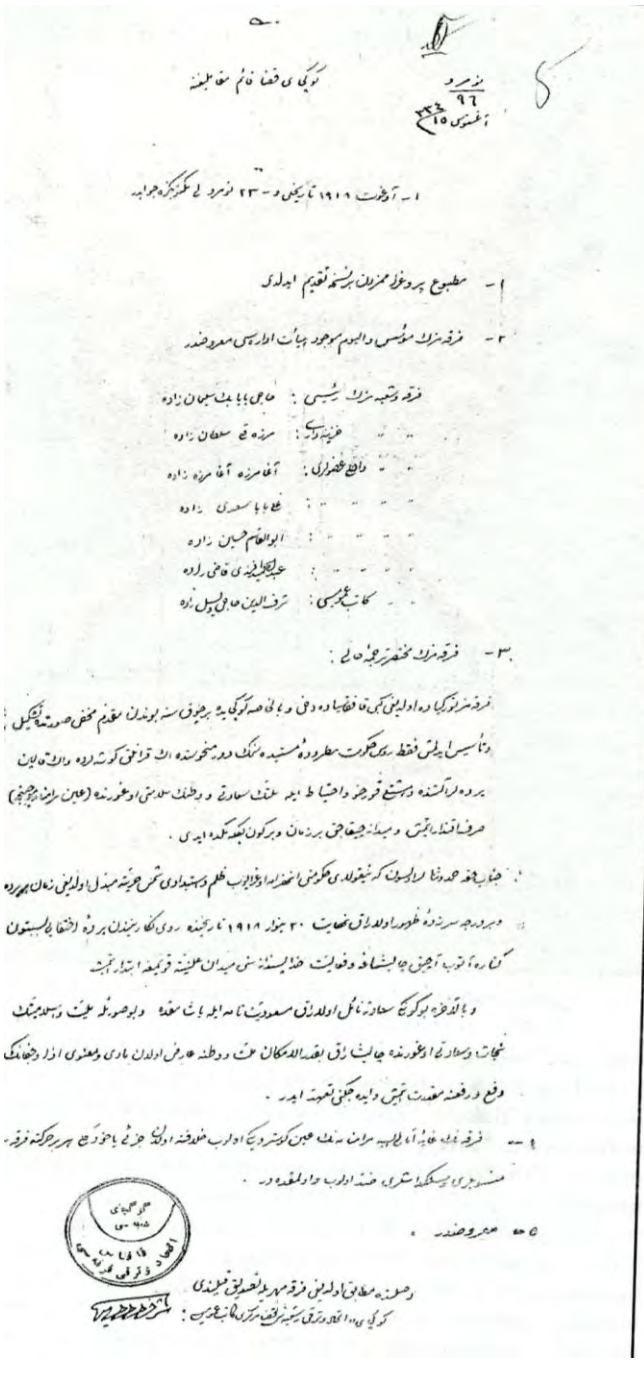
"Qafqaz Əttihad Firqəsinin" "Müsəlmanlıq" (1917 il; Azərbaycan dilində), "İttihad" (fasilələrlə 1918-20; Azərbaycan dilində) və "İttixad" (1919-20, rus dilində) adlı rəsmi qəzetləri nəç olunmuşdur. *Aprel işğalından* (1920) sonra açıq fəaliyyətini dayandırmışdı. Partiyanın bir çox üzvləri 20-30-cu illərin antisovet üsyanlarında fəal içtirak etmiş repressiyaya məruz qalmışlar.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Mustafayev Q., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Əlam ideologiyası və onun tənqidi, B., 1973; Göyüçov A., Azərbaycanda Əttihadçılıq, B., 1997; Süleymanova S., Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu - XX yüzilliyin əvvəlləri), B., 1999; Агамлиева Н., Худиев Р., Азербайджанская Республика. Страницы политической истории. 1918-1920, Б., 1994.

QAFQAZ ƏTTİHAD VƏ TƏRƏQQİ FİRQƏSİ Azərbaycanın istiqlal uğrunda mübarizə aparmış siyasi partiyalardan biri. Türkçülük və türk xalqlarının birliyi ideyasının təsiri altında yaranmışdı. (1918). Azərbaycanlıların və başqa türk xalqlarının Türkiyənin baçlığı ilə vahid türk dövləti halında birləçdirilməsi ideyasını təbliğ edirdi. Türkiyədəki "Əttihad və tərəqqi" partiyasının təsiri altında meydana gəlmişdi. Uzun müddət gizli fəaliyyət göstərmiş 1918 ildən *Qafqaz İttihad və Tərəqqi Firqəsi proqramının üz qabığı* açıq iç keçmişdi. Respublika Dövlət Arxivində Qafqaz Əttihad və Tərəqqi Firqəsinin proqramı mühafizə edilir. Həmin sənəd Bakıda Əbuzər Orucovun elektrik mətbəəsində nəfis çəkildə *"Haqq verilməz, alınar!"* çəçmiş ilə çap olunmuşdur. Proqramın üzərində onun çap tarixi göstərilməsə də, mətəndən aydın olur ki, o, 1918 ildə nəç edilmişdir. Qafqaz Əttihad və Tərəqqi Firqəsinin yerlərdə də gizli çəbələri yaradılmışdı. 1918 il iyulun 28-də Bakı qubernatoru Göyçay qəza rəisinə məkmə göndərərək ondan Göyçay çəhərində fəaliyyət göstərən Əttihad və Tərəqqi Komitəsinin proqramı, onun məqsədləri və idarə quruluşu barədə məlumat verməsini tələb etmişdi. Öz növbəsində, Göyçay qəza rəisi də həmin il avqustun 1-də Qafqaz Əttihad və Tərəqqi Firqəsi Göyçay çəbəsindən yuxarıda göstərilən məlumatları almışdı. Firqənin 17 səhifədən ibarət proqramı ilə yanaç, onun Göyçay qəza mərkəzinin katibi tərəfindən imzalanmış və çəbənin möhürü ilə təsdiq edilmiş məktubu da Bakı qubemiyə idarəsinə göndərilmişdir. Verilən cavabdan məlum olur ki,

Qafqaz İttihad və Tərəqqi Firqəsi proqramının üz qabığı

Qafqaz Ətihad və Tərəqqi Firqəsinin mərkəzi e lə Göyçay olmuşdur. Məktubda göstərilir ki, firqə və Çöbənin rəisi Hacı Baba bəy Süleymanzadə, xəzinədarı Mirzəqulu Sultanzadə, üzvləri – Ağamirzə Ağamirzəzadə, Əlibaba Səidzadə, Əbdülqasım Hüseynzadə, Əbdülhəmid Səidzadə, Əbdülhəmid əfəndi Qazızadə, katibi isə gərəfəddin Hacı Veyselzadə idi. Məktubda partiyanın yaranması, onun məqsəd və vəzifələri barədə belə məlumat verilir: *"Firqəli Türkiyədə olduğu kimi, Qafqaziyədə dəxi və bilcassə Göyçayda bir çox sənə bundan müqəddəm məxfi surətdə təşkil və təsis edilmişdir. Fəqət rus hökumətə mətruda müstəbidəsinin dövri-mənhusində ən qaranlıq qorxu və ehtiyat ilə millətin səadəti və vətəninin səlaməti uğrunda (eyni məramnamə möcübünə) sərfi-iqtidar etmiş və meydam çıxacaq bir zaman və bir günü bəkləməkdə idi.*

Cənabi-həqqə həmd və sənalər olsun ki, Nikolay hökuməti inhiqamə uğrayıb zülm və istibdadı şəmsi-hürriyyətə mübtədil olduğu zaman bir pərdə və bir dərəə sərzəbeyi-zühur olaraq, nəhayət, 20 yanvar 1918 il tarixində ruyi-kafərinədən pərdeyi-ixtəfai büsbütün kənara atılıb, açıq çalışmağa və fəaliyyət xudapəsəidanəsinə meydani-əlhiyyəyə qoymağa nail olaraq məsudiyyəti-tams ilə yaşamaqda və bu surətlə millət və islamiyyətin nicat və səadəti uğrunda çalışaraq bəqədərül- imkan millət və vətənə ariz olan maddi və mənəvi əza və cəfanın dəfi və rəfinə müqtədirat etmiş və edəcəkini təəhhüd edir.

Firqənin qayeyi-amalı isə məramnamənin eyni göstərdiki olub xilafinə olan cüzi, yaxud külli hər bir hərəkətə firqə mənsuqları və məsləkdaşları zidd olub və olmaqdadır".

Proqramın girişində deyilirdi ki, *dörd ildən bəri bəşəriyyəti ölmə aparan, dünyanı qana boyayan, yaşayış yerlərini viran eləyən nəsionalizm və militarizm polütikasını hərbin əvvəlində nisbətən bu gün daha qüvvətlidir. Proqramda qeyd olunurdu ki, gələcəkdə hüququ bəşər vicdana deyil, yənə də qüvvətə istinad edəcəkdir. Bundan sonra hansı millət güclü, zəngin və mədəni bir ordu təşkil edərsə, o millət böyük haqlara, yaxşı miyyətlərə malik olacaq və qorxusuz yaşayacaqdır. Zəmanəmizdə bir millətin həyatının üç qolu böyük qüvvət, böyük sərvət və*

böyük mədəniyyətdir. Partiya öz məramı kimi *"bütün Qafqaz müsəlmanlarının əski ana Vətənimiz olan Türkiyəyə ilhaqı", "dünyadakı bütün türklərin Türkiyəyə qatışması və bir hiss, bir tərbiyə ilə yüksələrək aləmi islama nigahban olması"nı* təbliğ edirdi. Proqramda daha sonra göstərilirdi: "Əhəsil: Qafqasiyyə Ətihad və Tərəqqi firqəsi iman edir və iddia eylər ki: türk ruhu ilə türk qanının layiq olduğu böyük qüvvəti, parlaq mədəniyyəti və tükənməz sərvəti ancaq Türkiyə bayrağı altında bulacaq və əski Çərəflərini o bayraqa qucaqlayacaqdır". Firqə ideoloqları türk dilinin "türk aləminin hər yerində böyük firqələr ilə və haman ayrı lisanlar Çəklində qonuşulmaqda və yazılmaqda" olduğunu göstərərək bəyan edirdilər ki, "türk aləmini təhlükəyə düçürən və türk birliyini pozan bu ayrılıqları aradan qaldırmaq zəngin və yeknəsək bir türk dili meydana gətirmək üçün hər yerdən ən müqtədər türk alimlərinin cəlb edərək Çətanbulda bir türk akademiyası təsis etməli və onun dəlaləti ilə ümumi türk aləminin qəbul edə biləcəyi həqiqi ana dilində təzədən bütün təhsil kitablarını yazmalıdır". Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasının qarşısında

bağışca məqsəd qoymuğ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyət orqanları Qafqaz ittihad və Tərəqqi firqəsinin fəaliyyətini dayandırmıq.

Əd.: Paçayev A., Haqq verilməz, almar, "Respublika" qəzeti, 1990, 22 dekabr.

QAFQAZ KOMİTƏSİ –Türkiyədə yaqayan qafqazlıların yaratdıqları siyasi birlik. Mühacirətdəki azərbaycanlılar təkcə Rusiya türklərinin deyil, Qafqaz millətlərinin nümayəndələri ilə də iğbirliyi qurmuşdular. 1915 ildə gimali Qafqaz, Azərbaycan, Gürcüstan mühacirləri Türkiyədə, "Qafqaz Komitəsi" adlı təşkilat yaratdılar. 1915 ilin dekabrında "Qafqaz Komitəsi"nin baş paça, Əziz Məkar və Fuad paça (gimali Qafqaz), Səlim bəy Behbudov (Azərbaycan), knyaz Maçabeli və Kamil bəy Toğridzedən (Gürcüstan) ibarət bir heyəti Avropa dövlətlərinə memorandum təqdim etmək üçün Berlinə və Vyanaya getmişdi. Bu sənəddə, "Qafqazın xilas edilməsi və dörd dövlətdən ibarət konfederasiya qurulması üçün" mərkəzi dövlətlərdən "Qafqaz Komitəsi"nə kömək göstərilməsi xahiş olunurdu.

gimali Qafqaz mühaciri Fuad paçanın sədr olduğu "Qafqaz Komitəsi" Qafqazın müstəqilliyinə çalışır və Rusiyadan ayrıldıqdan sonra onun konfederativ bir siyasi qurum kimi formalaşmasının nəzəri əsaslarını hazırlayırdı. Komitə üzvləri Avropada ictimai rəy formalaşdırmaq yönündə güclü təbliğat aparır, əsərlər, müxtəlif mətbuat orqanlarında məqalələr dərc etdirir, dövlətlərə rəsmi müraciətnamələr göndərir, mühazirələr oxuyurdular.

Rəsmən komitənin üzvü olmayan Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadə də Birinci dünya müharibəsi (1914-18) ərəfində neytral Gveçredə məskunlaşaraq, Qafqazın Rusiya pəncəsindən xilas olması məsələsi ilə bağlı "Avropa dövlətlərinə muhtıralar (nota - red.) verib Qafqaz türklərinin həqiqi vəziyyətini anlatmağa çalışmışdılar".

Komitənin Qafqazla gizli əlaqəsi var idi. Alman tədqiqatçısı prof. Dr.Ç.Yəçke yazır ki, "azərbaycanlı Səlim Behbud bəy (Behbudov) Bakı və Qarabağ milli təşkilatları ilə gizli münasibət təsisinə müvəffəq oldu və müəyyən siyasi vəzifələr üçün sualtı gəmi ilə gizlincə Qafqaz sahillərinə gedərək, oradan da Azərbaycana keçdi. "Qafqaz Komitəsi"nin fəaliyyəti dövründə Türkiyə ordusuna, bilxəssə, Azərbaycandan gizli olaraq könüllülər axmağa başladılar".

Birinci dünya müharibəsində (1914-18) Rusiya türkləri Türkiyənin qalib gələcəyini səbrsizliklə gözləyir, imkan daxilində ona yardım etməkdən çəkinmirdilər. "Qafqaz Komitəsi"nin nümayəndələri əlverişli fürsətdən faydalanaraq, Lozanna konfransında (1922-23) Rusiyanın məhkum millətlərinin istiqlalıyyəti məsələsi ilə bağlı uğurlu çıxışlar etdilər: "Bu çıxışlar Rusiya məhkumu türklərin beynəlmiləl ölçüdə və həm də geniş bir Avropa mühafili önündə ilk qüvvətli istiqlal həmlələri idi".

Əd.: Məmmədov M., Milli Azərbaycan hərəkatı, B., 1992; Qasımov M., Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər), 3 hissədə, h.1-2, B., 2000; Əbrahimi X., Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991), B., 1997.

QAFQAZ KONFEDERASIYASI - Qafqaz xalqlarını Rusiya-bolşevik əsarətinə qarşı mübarizədə birləşdirməyə və vahid Qafqaz Konfederasiyası dövləti yaratmağa çalışın siyasi mübarizə cərəyanı. 1918-20 illərdə müstəqil Qafqaz respublikaları bolşevik iğğalı nəticəsində süquta uğradıqdan sonra siyasi mühacirətdə olan qafqazlı istiqlal mübarizələri tərəfindən formalaşmışdır. Qafqaz birliyi məsələsi Birinci dünya müharibəsindən (1914-18) əvvəl Türkiyədə yaqayan qafqazlıların yaratdıqları *Qafqaz Komitəsi* dövründən aktual olmuşdur. Bu məsələ Zaqafqaziya seymində, Trabzon konfransında (1918) və "Müsavət" partiyasının ikinci qurultayında (1919) da müzakirə edilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir çox dövlət xadimləri Qafqaz respublikalarının birliyi və konfederasiya formasına birləşməsi məsələsində fəal mövqə tutmuşlar. Ermənilər Qafqaz Konfederasiyası ideyasının reallaşması məsələsində daim pozuculuq mövqeyi tutmuşlar. Cənubi və gimali Qafqazın birləşməsi məsələsinə münasibətdə də müəyyən fikir ayrılıqları olmuşdur. Gürcüstan dövlətinin başçıları gimali Qafqazla ittifaq məsələsinə ehtiyatla yanaşır, dağlı liderlərinin təbliğ etdikləri Qafqaz Konfederasiyası ideyasını isə, ümumiyyətlə, dəstəkləməmişdilər. Qafqaz respublikalarının Tiflis konfransında (1920, 9 aprel) Azərbaycan nümayəndə heyətinin (Həsən bəy Ağayev - sədr, O.Kriçinski, F.Vəkilov) təşəbbüsü ilə Qafqaz Cümhuriyyətləri gurası yaratmaq barədə razılaşma əldə olundu. Bu guranın yaradılması haqqında Azərbaycan ədliyyə nazirinin müavini O.Kriçinski tərəfindən 24 maddədən ibarət layihə də hazırlanırdı. Lakin *Aprəl işğalı (1920)* onun reallaşdırılmasına imkan vermədi.

Qafqaz respublikalarının süqutundan sonra qafqazlı mühacirlər Qafqaz birliyi ideyasının gerçəkləşməsi üçün yeni təşəbbüslərlə çıxış etməyə başladılar. Onlar Qafqaz Cümhuriyyətlərinin süqutunun bir səbəbini də "Qafqaz birliyi" məsələsinə kifayət qədər əhəmiyyət verilməməsində görürdülər (Ceyhun Hacıbəyli). Qafqazlı mühacirlər Əlimərdan bəy Topçubağovun təşəbbüsü ilə 1921 il mayın 8-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parisdəki nümayəndəliyinə toplaşaraq, Qafqaz Konfederasiyası fikrini yenidən müzakirə etdilər. Gyunun 10-da Qafqaz respublikaları səlahiyyətli təmsilçilərinin Topçubağovun sədrliyi ilə keçirilən ilk yığıncağında onların ittifaqını yaratmaq qərarı alındı və bu barədə Azərbaycan, gimali Qafqaz, Gürcüstan, Ermənistan nümayəndə heyətləri arasında müqarək müraciət imzalandı. Bununla, mühacirətdə, ilk dəfə olaraq, Qafqaz birliyinin əsası qoyuldu. 1921 il iyulun 7-də Qafqaz respublikaları və Rusiya təmsilçilərinin ilk birgə yığıncağı keçirildi. Mühacirlər Fransa hökumətinə müraciət etdilər. Qafqaz və Rusiya mühacirlərinin vahid antibolşevik cəbhədə birləşməsinə meyilli olan Fransa hökuməti 1922 ilin əvvəllərində Qafqaz respublikalarının səlahiyyətli təmsilçilərinə maddi yardım göstərməyi qərara aldı. Yığıncaqda ilk çıxış edən Ə.Topçu-bağovun Qafqaz Konfederasiyası ideyasına Türkiyənin də müsbət münasibət bəslədiyini bildirərək bu dövləti müdafiə etməsi və müttəfiq dövlətlərə (Gülgilərə, Fransa, Yunanıstan)

tutduğu iradlar Fransa hökuməti və ermənilər tərəfindən narazılıqla qarşılandı. Yığılmaq heç bir razılıqna əldə olunmadan dağılsa da, Ə.Topçubağov Türkiyə barədə Qərbdəki rəyi dəyişmək və Qafqaz Konfederasiyasının yaradılması yönündə fəaliyyətini davam etdirirdi [bax, həmçinin, *Qafqaz İstiqlal Komitəsi (1927, 1952), "Qafqaz Konfederasiyası Paktı", Qafqaz Konfederasiyası Şurası məqalələrinə*].

Qafqaz Cümhuriyyətləri təmsilçilərinin mühacirətdəki fəaliyyəti ümumi antibolşevik hərəkatının formalaşmasına müəyyən təsir göstərdi. Qafqaz birliyi türkünstanlıları və tatarları da analoji birliklər yaratmağa sövq edirdi. Qafqaz birliyi ideyasında gəməli və Cənubi Qafqaz bir-birindən ayrı düşünülürdü. Sovet dövlətinin gəməli və Cənubi Qafqazı parçalamaq və bir-birinin əleyhinə qaldırmaq siyasətinə qarşı mühacirət dörd Qafqaz Cümhuriyyətinin vahid konfederasiya şəklində birləşməsi ideyasını irəli sürürdü. 20 əsrin birinci yarısında son dərəcə aktual olan Qafqaz Konfederasiyası ideyası mühacirətdə milli azadlıq ideologiyasının, dövlətçilik qurumunun formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayırdı.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.6, B., 2000; Əbrahimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991), B., 1997; Göyüçev A., 1917-1920-ci illərdə gəməli Qafqaz dağlılarının azadlıq uğrunda mübarizəsi, B., 2000; Oruculu M., Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992), B., 2001; Qəndilov S., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və siyasi mühacirət, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin aktual problemləri" beynəlxalq elmi sessiyasının materialları, B., 2003.

"QAFQAZ KONFEDERASIYASI PAKTI" - bolşevik iğvalından sonra Avropada fəaliyyət göstərən qafqazlı mühacirlərin Qafqaz Konfederasiyası yaratmaq məqsədilə imzaladığı sənəd. 1934 il iyulun 14-də Brüsseldə imzalanmışdır. "Qafqaz Konfederasiyası Paktı" adlanan 14 iyul anlaşmasında Azərbaycan, Gürcüstan və gəməli Qafqaz Milli Mərkəzləri *"Bir millətin tam inkişafının ancaq tam bir istiqlal şərti ilə mümkün olacağını, təkmil Qafqaz qüvvələrinin vahid və müştərək sərhədlər daxilində birləşmədən bu məqsədə çatmasının son dərəcə çətin olacağını, Qafqaz millətlərinin xarici siyasət və milli müdafiələrinin müştərək bir tərzdə ifadə edilməsinin zəruriliyini, Qafqaz Cümhuriyyətləri Konfederasiyasının məmləkətin siyasi və iqtisadi birliyindən irəli gələn siyasi bir forma olduğunu"* nəzərə alaraq, Qafqaz Konfederasiyasının əsaslarını elan etdilər. Sənəd də göstərirdi ki, Qafqaz Konfederasiyası xaricdə tərkibinə qatılmış Cümhuriyyətlərin adından çıxış edəcək; yaradılacaq Qafqaz Konfederasiyası müştərək gömrük sərhədinə malik olacaq; konfederasiyaya daxil olan Cümhuriyyətlərin xarici siyasəti qurumun səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən birgə həyata keçiriləcək; konfederasiyanın sərhədləri Cümhuriyyətlərin ordularından təşkil edilən və vahid komandanlıq altında fəaliyyət göstərən konfederasiya ordusu tərəfindən müdafiə olunacaq; konfederasiya daxili mübahisəli məsələlərə ali konfederasiya məhkəməsində baxılacaqdır.

"Qafqaz Konfederasiyası Paktı"nı Azərbaycan adından Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubağov, gəməli Qafqaz adından Məhəmməd Girey Sunc, Əbrahim Çulik, Tausultan gəkmən, Gürcüstan adından N.Jordaniya, A.Çxenke li imzalayırdılar.

Əd.: Bax *Qafqaz Konfederasiyası* məqaləsinin ədəbiyyatına.

QAFQAZ KONFEDERASIYASI ŞURASI (QKŞ) -Avropa ölkələrindəki Qafqaz mühacirlərinin müştərək siyasi orqanı. Qafqazlı mühacirlərin 1935 il fevralın 14-dən 23-dək keçirilən konfransının qərarına əsasən yaradılmışdır. Konfrans Qafqaz Konfederasiyası şurasının yaradıldığını bəyan etdi. Konfransın qəbul etdiyi on bəndlik "Qafqaz məsələsi və Rusiya" adlı sənəddə şuranın qarşısında Qafqazın gələcək taleyi ilə bağlı bir sıra vəzifələr qoyulurdu.

QKŞ paritet əsaslarla Azərbaycan, Gürcüstan və gəməli Qafqaz milli təşkilatlarının nümayəndələrindən ibarət idi. Nizamnaməyə uyğun olaraq, şura müntəzəm toplanmalı, Qafqaza aid bütün siyasi məsələlərlə məşğul olmalı idi. Şura-rada Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəsi Azərbaycan Milli Mərkəzinin sədri M.Ə.Rəsulzadə idi. Ermənistanda mü-hacir təşkilatları uzun müddət güraya daxil olmadılar. Erməni nümayəndələri "Qafqaz Konfederasiyası Paktı"na yalnız 1940 ildə qoşuldular. Heydər Bammət Qafqaz millətlərinin birinin digəri üzərində hegemonluğunun qeyri-mümkünlüyünü qeyd edir, hamını kənardan yardım istəməyə çağırırdı. O bildirirdi ki, Qafqazın və Türkiyənin birliyi orta q mənafe birliyidir; Qafqazın müstəqilliyi Türkiyənin Şimal-Şərq sərhədlərindən tam rahatlığı deməkdir.

Qafqaz Konfederasiyası ideyası ətrafında fikir ayrılıqları vardı. Bu sahədə müxtəlif qruplaşmalar da meydana gəlmişdi. Nə "Qafqaz Konfederasiyası Paktı"nı imzalayıb, sonra isə QKŞ-ni yarananlar (M.Ə.Rəsulzadə, N.Jordaniya, S.Əhməd və b.), nə də bu məsələ ilə bağlı müxalifətdə duranlar (X.Xasməmmədov, H.Bammət, Q.Kvinitadze və b.) Qafqaz Konfederasiyasının yaranmasına qarşı çıxmamışlar. Müxalifətdə olanlar Paktı imzalayanları və şuranı yaranan-ları Qafqaz Cümhuriyyətlərinin süqutuna qədər bu ideyaya əhəmiyyət verməməkdə ittiham edirdilər. Müxalifət sosial-demokrat N.Jordaniyanın Qafqaz Konfederasiyası şurasının rəhbərliyində təmsil olunmasından xüsusilə narahət idi. Onu II Qətməşionalla əməkdaşlıqda və Türkiyəyə qarşı mənfi münasibətdə təqsirləndirirdilər.

1936 il mayın 24-də "Erməni-Gürcü Ətifaqı" yaradıldı və ittifaqın adından erməni və gürcü millətlərinə ünvanlanmış bəyannamə yayıldı. Qafqaz mühacirləri bu separatçılıq addımına kəskin reaksiya verdilər və ittifaqa qarşı bir sıra tənqidi məqalələrlə çıxış etdilər.

Qafqaz Konfederasiyası şurası 1936 il iyunun 16-da Erməni-Gürcü Ətifaqının yaradılması ilə bağlı xüsusi bəyannamə verdi və bu addımı pislədi: "Qafqaz Konfederasiyası şurası Qafqaz millətlərinin vahid bir təşkilatda birləşməsinə lüzum bilir ki, QKŞ-nin timsalında da belə bir təşkilat vardır". Bununla belə, "Erməni-Gürcü Ətifaqı" yaradıldıqdan sonra Azərbaycan və gəməli Qafqaz mühacirləri tərəfindən də "Azərbaycan-Dağlılar Birliyi" adlanan rəsmi qurum yaradıldı. Birliyin sədri əvvəlcə Xəlil bəy Xasməmmədov, sonralar isə Heydər Bammət oldu. "Azərbaycan-Dağlılar Birliyi"

N.Jordaniyaya müxalif gürcü mühacirlərinin bu birliyə qoşulması ilə nisbətən böyüdü. Bütün Qafqaz Cümhuriyyətlərinin birlikdə təmsil olunmasına can atan H.Bammat, ermənilərdən Zərgəryan qardağını da cəlb etdikdən sonra həqiqi Qafqaz Federasiyasının yarandığını bildirdi. İkinci dünya müharibəsi (1939-45) ərəfəsində H.Bammat Berlində məskunlaşaraq, "Qafqaz" jurnalının nəşrinə nəzarət edirdi. "Qafqaz" jurnalı 1939 il Almaniyaya-SSRÇpaktından sonra dövlətin rəsmi göstərişi ilə bağlandı.

İkinci Dünya müharibəsi dövründə Qafqaz Konfederasiyası gurasına daxil olan mühacirlər həm ayrı-ayrılıqda, həm də ittifaq halında təmsil etdikləri ölkələrin müstəqilliklərinin tanınması haqqında alman rəsmi dairələri ilə danışıqlar apardılar. 1944 il avqustun 22-də dörd Qafqaz Cümhuriyyətinin təmsilçiləri Almaniyaya Xarici İşlər Nazirliyinə nota verdi və Qafqazın konfederativ dövlət halında formalaşdırılması barədə qərar verilməsini tələb etdi. Almaniyaya bu dövrdə Qafqaz Konfederasiyası gurasının vahid bir dövlət qurumu kimi tanımadı. Yalnız müharibənin sonuna yaxın, məğlubiyyət qarşısında qaldıqda, Qafqaz Konfederasiya gurasına daxil olan Cümhuriyyətləri ayrı-ayrılıqda rəsmən tanıdığını bildirdi.

Müharibədən sonra bammətçilər mütəəkkil təşkilat kimi fəaliyyət göstərə bilmədilər. Birliyin bəzi üzvləri (Əli xan Qantəmir, Fuad Əmircan, N.ğeyxzamanlı və b.) M.Ə.Rəsulzadənin xəttini müdafiə etməyə başladılar.

Əd.: Bax Qafqaz Konfederasiyası məqaləsinin ədəbiyyatına.

QAFQAZ KONFRANSI - Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağlılar respublikaları nümayəndələrinin 1918-19 illərdə Qafqazda münaqiçələri nizama salmaq və əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün keçirdikləri toplantı. Birinci dünya müharibəsinin (1914—18) sona çatdığı bir çərçivədə qarşıdan gələn sülh konfransında Qafqaz dövlətlərinin ümumi mövqedən çıxış etmələri və aralarındakı problemlərin həlli üçün Gürcüstan tərəfi 1918 il oktyabrın 27-də Azərbaycan, Ermənistan və Dağlılar respublikalarına müraciətlə Qafqaz konfransında iştirak etməklə Tiflisə səlahiyyətli nümayəndələr göndərməyi təklif etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bu təklifi razılıqla qarşılayaraq, noyabrın 11 -də konfransda iştirak üçün Mustafa Vəkilov və Məmməd Yusif Cəfərovdan ibarət nümayəndə heyəti yaratdı. Dağlılar Respublikası Tiflisə V.Cabagiyev və P.Kotsevədən ibarət nümayəndə heyətini göndərdi. Ermənistan isə Gürcüstan və Azərbaycana qarşı ərazi iddiasında olduğu və silahlı qüvvə tətbiq etməklə, iğallara başladığı üçün təklənməkdən qorxaraq, konfransda iştirakdan boyun qaçırdı və öncə Gürcüstanla Borçalı ilə bağlı münaqiçəni "həll etməyi", yəni qəzanın bir hissəsinin Ermənistanla verilməsini çərt kimi irəli sürdü.

Qafqaz konfransı 1918 il noyabrın 14-də Tiflisdə içə başladı. Ermənistan nümayəndə heyəti iştirak etmədiyinə, Gürcüstan nümayəndə heyətinin başçısı Y.Gegeçkorinin təklifi ilə konfrans noyabrın 20-dək təxirə salındı. Sonra elə həmin səbəbdən konfransın açılışı daha 2 dəfə təxirə salındı və onun içə başlaması dekabrda da mümkün olmadı. Ermənistan tərəfi isə Almaniyaya və Osmanlı imperiyasının müharibədə məğlub olmasını, Bakıya ingilis qoşununun çıxarılmasını özü üçün əlverişli hesab edərək, dekabrın 15-də Gürcüstanla qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Bu münaqiçə ingilis hərbi qüvvəsi nümayəndələrinin fəal müdaxiləsindən sonra dekabrın 31-də dayandırıldı. 1919 il yanvarın 9-da Tiflisdə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri arasında ikitərəfli danışıqlar başladı. Azərbaycan-Gürcüstan danışıqlarında Qafqaz konfransına hazırlıq üçün 4 bölmə - siyasi məsələlər, maliyyə məsələləri, dəmir yolu və poçt-teleqraf, gömrük və ticarət məsələləri üzrə - yaradılması qərara alındı. Bu məsələlər üzrə bölmələrdə iştirakı və müvafiq nəticə əldə edildikdən sonra, konfransın rəsmi müzakirəsinə çıxarılması nəzərdə tutulurdu.

Qafqaza ingilis qüvvələrinin yeridilməsi ilə yaranan qeyri-müəyyənlik, Qafqaz respublikaları arasında qarşılıqlı etimadsızlığın güclü olması kimi amillər bu sahədə iştirakın başlanmasına mane olurdu. Bununla belə, Qafqaz respublikaları arasında normal əlaqələr yaradılması həyati zərurət idi. Ona görə də, 1919 il fevralın 22-də Gürcüstan xarici işlər naziri qonşu ölkələr arasında dəmir yolu hərəkətinin tənzimlənməsi, poçt-teleqraf rabitəsi, gömrük, maliyyə və mal mübadiləsi məsələlərinin müzakirəsi üçün konfrans keçirilməsi təklifi ilə Azərbaycan, Ermənistan və Dağlılar respublikalarına müraciət etdi. Azərbaycan Hökuməti konfransda iştirak razılıq verdi və gündəliyə siyasi xarakterli məsələlərin: beynəlxalq sülh konfransında birgə iştirak və Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq, sərhəd-ərazi mübahisələrinin saziş yolu ilə həlli, bu mümkün olmadıqda, arbitraj vasitəsilə nizama salınması məsələlərinin müzakirəsini də təklif etdi. Gürcü və erməni tərəfləri bu təklifi qəbul etdikdən sonra, konfransın içinə əməli hazırlığa başladı.

1919 il aprelin 11-də Qafqaz konfransı rəyasət heyəti adından Qaxax, Naxçıvan və Qarabağda davam edən qanlı toqquşmaların dərhal dayandırılması üçün Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinə müraciət edildi. Elə həmin gün Azərbaycan tərəfi konfransın içinin sakit çərçivədə keçməsi və səmərəli içləməsi üçün Qafqazdakı bütün millət lərarası toqquşmaların dərhal dayandırılması məsələsinin müzakirə edilməsinə razı olduğunu bildirdi.

Aprelin 18-də Azərbaycan Hökuməti Qafqaz konfransında iştirak etməklə üçün aqğıdakilə tərkibdə nümayəndə heyətini təsdiq etdi: Parlamentin üzvü Fətəli xan Xoyski (sədr), xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərov və parlamentin üzvü Məhəmməd Əmin Rəsulzadə.

Qafqaz konfransı 1919 il aprelin 27-də Tiflisdə içə başladı. Konfransın içində Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndə heyətləri iştirak edirdi. Həmin vaxt Dağlılar Respublikası Denikin ordusunun hücumuna məruz qaldığı və ərazisinin əsas hissəsinin itirdiyi üçün bu konfransa nümayəndəlik göndərə bilməmişdi. Konfrans Gürcüstanın Respublikasının xarici işlər naziri Y.Gegeçkora açaraq bildirdi ki, Qafqaz xalqlarının həyati mənafeyi müstəqillikləri üçün gələcəkdə yarana biləcək bütün təhlükələrə qarşı onların birləşməsinə tələb edir. Bu istiqamətdə ilk addım siyasi və iqtisadi ittifaq yaramaq, vahid cəbhə təşkil etməkdir. Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Fətəli xan Xoyski və Ermənistan nümayəndə heyətinin başçısı, xarici işlər naziri S.Tiqranyan öz hökumətləri adından bildirdilər ki, Qafqaz xalqları birləşməlidirlər və yalnız bu halda birgə, razılıq əsasında yaşamaq mümkündür.

Konfransın rəyasət heyətinin iclasında Fətəli xan Xoyskinin təklifinə əsasən, Qafqaz dövlətləri arasında münasi-bətlərin bütün sahələrdə nizama salınması üçün ərazi-sərhəd mübahisələrinin həlli prinsipləri və yolların müəyyən edilməsi; dəmir yolu, poçt və teleqraf əlaqələrinin nizamlanması; ticarət, gömrük və maliyyə məsələləri; siyasi məsələlər (müstəqilliklərin qarğılıqlı tamması, xarici təcavüzün qarğısının alınması, vətəndaşlıq məsələləri); məhkəmə-hüquq məsələləri (cinayətkarların verilməsi, dövlətlərə qarğı iddialar qaldırılması); qaçqınlar və köçəri əhali üzrə komissiyalar yaradılması qərar alındı. May ayı ərzində konfransın iğı bu komissiyalarda davam etdirildi.

Qafqaz konfransında ərazi-sərhəd məsələsinin müzakirəsi və həlli yollarının müəyyən edilməsi onun ən böyük uğuru oldu. Uzun mübahisələrdən sonra ağığıdakı qərar qəbul edildi: Qafqaz dövlətlərinin sərhədlərinin nüəyyən edilməsində yalnız respublikalar arasında qarğı əhaliyə malik bölgələr haqqında mübahisəli məsələlər müzakirə obyektinə ola bilər; respublikalar mübahisəli ərazilərlə bağı öz aralarında razılığa gəlmədikdə bu mübahisələr arbitraj yolu ilə həll olunur. Konfransda, həmçinin, birgə bon buraxılmasına, köçəri əhaliyənin hərəkət qaydalarına, iqtisadi əməkdaşlığa dair mühüm razılıqlar əldə edildi.

1919 ilin yazında regionda vəziyyətin kəskin dəyişməsi, Denikin ordusunun Dağılılar Respublikasının iğıal etməsi və sürətlə cənuba doğru irəliləməsi, Azərbaycana Gürcüstan üçün ciddi təhlükə yaratması konfransın iğındə gərginliyə səbəb oldu. Ermənistan nümayəndəliyinin Denikin ordusunun Dağılıstanı iğıal etməsinə və Cəubi Qafqaza qarğı təcavüzkar hərəkətlərinə reaksiya Denikinlə Ermənistan arasında gizli razılıqla bağlanması haqqında halıh qübhələr doğurdu. Belə bir çəraitdə Qafqaz konfransının digər iğırakçıları: Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndəlikləri 1919 il iyunun 9-da keçirdikləri iclasda Denikin ordusunun gımalı Qafqazdakı iğıalları kəskin çökildə pislədilər və Azərbaycan tərəfinin təklifi ilə Qafqazın müstəqilliyinin məhviniə yönəlməgtəcavüzün qarğısını almaq tədbirlərini müzakirə etdilər. Damğıqlar nəticəsində 1919 il iyunun 16-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan Respublisı arasında hərbi-müdafiə saziğı imzalandı. Saziğın 10-paraqrafı Ermənistanın 2 həftə ərzində ona qoğılmasına imkan verirdi. Lakin Ermənistan Respublikası bundan imtina edərək, Azərbaycana qarğı düğmənçilik hərəkətlərini gücləndirdi, beləliklə, Qafqaz konfransı qərarlarının bütün region miqyasında həyata keçməsinə mane oldu.

Əd.: Nəsbzadə N., Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920), B., 1996; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998.

QAFQAZ QIRMIZI ORDUSUNUN HƏRBİ İNQILAB KOMİTƏSİ- Oktyabr çevriliğindən (1917) sonra Qafqazda qalmığrus ordusunun parçalanmasının qarğısını almaq onun bu regionda bolçevizmin dayağına çevrilməsini təmin etmək məqsədilə bolçeviklərin rəhbərliyi ilə təçkil edilmişhərbi-siyasi qurum. Bu qurum Qafqaz ordusunun 1917 il dekabrın 10-dan 23-dək Tiflisdə çağırılmış ikinci diyar qurultayından sonra meydana gəlmişdi. Həmin qurultayın çağırılmasından da məqsəd ordunun siyasiləğməsinə, onun bolçevizmin xidmətinə cəlb olunmasına, region xalqlarının milli azadlıq hərəkətinə qarğı istifadə edilməsiniə nail olmaq idi. Bolçeviklər məqsədlərinə yetimək üçün ciddi hazırlıq iğıəri apardılar, yerli xalqların milli azadlıq hərəkətinin qarğısını almaq üçün əsgərlər arasında çövinizm təbliğatını gücləndirdilər, 1917 il noyabrın 30-da RSDF(b)P Qafqaz Diyar Komitəsi qurultayla bağı Qafqaz ordusunun əsgərlərinə müraciət edərək, onları bolçevik nümayəndələrinə səs verməyə çağırırdı.

Nəticədə, Qafqaz ordusunun 2-ci diyar qurultayının nümayəndələri arasında bolçeviklər və bolçevikpərəstlər üstünlük təçkil etdilər. Onların sayı 160-a yaxın idi. Bu nümayəndələrin üstünlüyü ilə qəbul edilmişqərarda Zaqaqaziya komissarlığının yaradılması pislənilir, çağırılacaq Müəssislər məclisinin qərarlarının bolçevikpərəst olmayacağı halda, onların boykot ediləcəyi bildirilirdi.

Qafqaz ordusunun diyar çurasına seçkilər də bolçeviklərin azacıq üstünlüyü ilə başa çatdı. Diyar çurasının 100 üzvündən 52-si bolçevik meylli, 48 nəfəri isə bolçevizmə əks olan və daha çox regionun milli azadlıq hərəkəti tərəfindən müdafiə olunan nümayəndələr idi. Zaqaqaziya komissarlığı tərəfindən dəstəklənən qeyri-bolçevik üzvlər özlərini Qafqaz ordusunun səlahiyyətli diyar çurası elan etdilər və öz fəaliyyətlərini Tiflisdə quracaqlarını bildirdilər. Özlərini Qafqaz ordusu diyar çurasının təmsilçiləri hesab edən bolçevik üzvlər iclas çağıraraq diyar çurası icraiyə orqanının Qafqaz ordusunun hərbi inqilab komitəsinin yaradıldığını bildirdilər. Q.Korqanovun sədr seçildiyi bu komitə Tiflisdə bolçeviklərin xeyrinə fəaliyyət göstərmək mümkün olmadığından Bakıya köçdü və burada kök saldı.

S.ğaumyanın və onun ətrafına toplağımilliyyətə erməni olan bolçeviklərin güclü təsirə malik olduğu hərbi-inqilabi komitə həm Bakıdakı hərbi qüvvələr, həm də Türkiyə cəbhəsindən qayıdan hərbi hissələr (onların da əksəriyyəti erməni əsgər və zabitləri idi) arasında iğıapararaq, onların böyük bir qismini öz tərəfinə çəkə bildi. Hərbi-inqilabi komitənin təsiri altında olan hərbi qüvvələr erməni-dağak silah dəstələri ilə birləşərək, 1918 ilin martında Bakıda türk-müsəlman əhaliyə qarğı soyqırımları törədil-

məsində, Cəhərdə hakimiyyətin ələ keçirilməsində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirmək üçün Gəncəyə hücumun təşkilində fəal iştirak etdilər. Komitə Bakı Sovetinin süqutuna qədər (1918, 31 iyul) fəaliyyət göstərdi.

Əd: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917-1918 гг.Б., 1957; Токаревский Е.А., Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Б., Интервенция и гражданская война в Закавказье, М., 1960

QAFQAZ MÜSƏLMAN MÜƏLLİMLƏRİNİN BİRİNCİ QURULTAYI - Qafqaz müsəlman müəllimlərinin problemlərini araçdırmaq məqsədilə toplanmış məclis. Bəzən Azərbaycan müəllimlərinin qurultayı adlandırılır. 1906 ilin mayında "Nicat" maarif cəmiyyətinin qiraətxanasında keçirilən yığıncaqda avqustda müəllimlərin qurultayının çağırılması qərara alınmış və Həsən bəy Zərdabi (Məlikov), Fərhad Ağazadə, Nəriman Nərimanov, Ə.Cəfərzadə, A.Əfəndiyev, H.Mahmudbəyov, H.M.Hacıbababəyov və M.Y.Əfəndiyevdən ibarət komissiya təşkil edilmişdi. Təsis komissiyasının sədri N.Nərimanov idi. Hazırlıq dövründə bir çox vətənpərvər Azərbaycan ziyalıları mətbuatda qurultayın qarşısında duran vəzifələri ətraflı şərhlərdə edirdilər. Təsis komissiyası maydan qurultay açılana qədər N.Nərimanovun sədrliyi ilə 11 iclas keçirmişdi. Komissiyanın üzvləri ayrı-ayrı Cəhərlərə gedərək, qurultayın çağırılması və keçirilməsi ilə bağlı məsələləri həll edirdilər. 1906 il avqustun 15-də 2-ci Cəhər məktəbində iCəbaqayan qurultayı giriş sözü ilə N.Nərimanov açdı. H.Zərdabi sədr, N.Nərimanov onun müavini, F.Ağazadə katib seçildilər. Qurultayda 100-dən artıq nümayəndə iştirak edirdi. Müəllimlərdən başqa, təlim-tərbiyə ilə maraqlananlar və yerli mətbuat nümayəndələri də dəvət olunmuşdular. Avqustun 15-dən 28-nə qədər davam edən qurultayda ibtidai və orta rus-tatar məktəblərində ana dilinin icbari fənn kimi tədrisi, yeni dərs proqramının tərtibi, vahid dərs metodunun hazırlanması, kənd müəllimlərinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, Qori müəllimlər seminarı Azərbaycan Cəbəsinin Azərbaycan Cəhərlərindən birinə köçürülməsi və qədim təhsilinin inkişafı məsələləri müzakirə edilmişdir. Müzakirə edilən məsələlərdən biri də ana dili proqramının təsdiqi və uşaqların orta məktəblərə az daxil olmalarının səbəblərini müəyyənlədirmək idi. O zaman mərkəzi maarif müfəttişliyinin əmri ilə müəllimlər azərbaycanlı uşaqlara "lal metod"la dərs deməli idilər. Bu üsulla dərs demək müəllimlər üçün çətinlik törətdiyi kimi, onların nüfuzdan düşməsinə səbəb olurdu. Qurultayda qabaqcıl müəllimlər bu "üsulu" ləğvini tələb edirdilər. Bu zəmində bəğvermiş xitaf uzun illər müxtəlif söz-söhbətlərə səbəb olmuşdur. Qurultay nümayəndələri ana dilinin müstəqil fənn kimi keçilməsi barədə sərəncam verilməsi üçün avqustun 21-də qərar qəbul etdilər. Qurultayın sədri H.Zərdabının Qafqaz caniqininə ünvanlanan teleqramında "Qurultay ədalətli sərəncam verməni xahiş edir" yazmasına N.Nərimanov "Qurultay xahiş yox, tələb edir!", - deyərək etiraz etmişdi. Bu məsələdə nümayəndələr iki dəstəyə bölünmüşdü. Təklifləri səsə qoyarkən Nərimanovun təklifi keçmişdi. Bu əhvalatdan xəbər tutan Hacı Zeynalabdin Tağıyev avqustun 22-də qurultaya gəlmiş Qafqaz caniqininə göndəriləcək teleqram üstündən N.Nərimanovla onun arasında münaqişə bəğvermişdi. H.Z.Tağıyev qurultay nümayəndələrindən qərarı dəyişdirməyi xahiş etmişdi. Belə olduqda, N.Nərimanov qurultay qarşısında çıxış edərək, H.Z.Tağıyevin təqəüdükdən imtina etdiyini bildirmişdir: "Bağqaların nəinki açıq danışdığı, hətta çar istibdadına qarşı azadlıq yolunda öz qanlarını tökdükləri bir zamanda, mən heç kəsə ixtiyar verməmişəm və imkan vermərəm ki, mənəfur qızıl gücü ilə mənə susdursun". Onun çıxışı nümayəndələr tərəfindən alqışlarla qarşılanmışdı. Erməni-müsəlman qurğularının qarşısını almaq məqsədilə qurultay erməni müəllimlərinə müraciət qəbul etmişdi.

Əd: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Süleymanov M.F., Etdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim, B., 1987; Əhmədov H.M., Nəriman Nərimanov (həyatı, fəaliyyəti, pədaqoji və tibbi fikirləri), B., 2004.

QAFQAZ MÜSƏLMAN SÜVARİDƏVƏTİ - Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə Qafqazın yerli müsəlman əhalisindən təşkil edilmiş süvari diviziyası. Bax "*Dikaya diviziya*".

QAFQAZ MÜSƏLMANLARININ QURULTAYI - Rusiyada Fevral inqilabının (1917) qələbəsindən sonra Qafqaz müsəlmanlarının Bakıda keçirilmiş ali məclisi (1917, 15-20 aprel). Qurultayın təşkilində və keçirilməsində *Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlarının Müvəqqəti Komitəsi* həlledici rol oynamışdır. Qafqaz müsəlmanlarının siyasi və milli-mədəni amallarını açıq ifadə etmək məqsədilə keçirilən qurultayda Azərbaycan siyasi qüvvələrinin bütün dairələri təmsil olunmuşdu. Qurultayda müxtəlif ictimai təşkilatlardan 300-dən artıq nümayəndə iştirak edirdi. Qurultayın ka-tibliyinə Əlimərdan bəy Topçubaqov, Nəriman Nərimanov, Əbrahim bəy Heydərov, Nəsim bəy Yusifbəyli, Fətəli xan Xoyski, Əlam bəy Qəbulov, M.Axundov, Mustafə Mahmudov, Həsən bəy Ağayev və Mir Yaqub Mehdiyev seçildilər.

Qurultayın sədri seçilən Ə.Topçubaqov açılış mərasimində Qafqazın bütün xalqlarının ümumi vətənin rifahı naminə həmrəylikə çağırıldı. Bakı İctimai Təşkilatları quruluşu Cəmiyyəti Komitəsinin sədri V.Şfrolov, Bakı Cəhər rəisi Y.N.Smirnov, qubernator P.F.Şyucqin, polyak təşkilatlarından S.A.Vonsoviç, yəhudi icması adından M.Y.Şor çıxış edərək, azad Rusiyanın bütün xalqlarının həmrəylik fikrini müdafiə etdilər.

Qurultaydakı məruzələri sistemlədirmək, həmişinin siyasi, təşkilati, dini, məktəb iCəri üzrə və milli fond yaradılması məqsədilə beğ komissiya təşkil olundu. Qurultayda müzakirə olunan əsas məsələlərdən biri Rusiyanın gələcək siyasi quruluşu və əsarətdə olan xalqların hüquqlarına aid idi. Bu barədə məruzə edən M.Ə.Rəsulzadə bildirdi ki, Rusiya kimi geniş əraziyə malik, çoxmillətli dövltədə hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi xalqların azad birgə yaşayış baxımından məqbul deyildir. Məruzənin əsasında milli müqəddəratını azad surətdə təyin olunması hüququ dayanırdı.

Qurultaya islamçı və sosialist yönümlü qüvvələrin nümayəndələri, o cümlədən bolşeviklər ərazi muxtariyəti ideyasına qarşı çıxdılar. Gəlməçilər ərazi muxtariyyəti tərəfdarlarını Rusiyanın müsəlman xalqlarının birliyini, sosialist yönümlü qüvvələr, o cümlədən bolşeviklər isə inqilabi hərəkatı parçalamaqda günahlandırıldı. Uzun sürən müzakirələrdən sonra qurultay M.Ə.Rəsulzadənin məruzəsi üzrə qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə deyilirdi: ***Federativ əsaslarla demokratik respublika qurulması usiya dövlət quruluşunun müsəlman xalqlarının mənafeyini təmin edən ən yaxşı forma kimi tanınır***".

Qurultay Müvəqqəti hökumətə, müharibəyə və Rusiyanın digər xalqlarına münasibət məsələlərini də üzəklirə etdi, Müvəqqəti hökumətin 1917 il 6 mart tarixli qətnaməsində bəyan olunan prinsipləri müdafiə etdiyini bildirdi. Müharibəyə münasibət məsələsinə dair qərarda Rusiya demokratlarının müharibəni ilhaqsız və təzminatlı sülhlə qurtarmaq tələbinə qoşulmaq nəzərdə tutulur, Həmçinin, ümumi demokratik ideaların birgə həyata keçirilməsi üçün Rusiyanın bütün digər xalqları ilə yaxınlaşmağın vacibliyi qeyd edilirdi.

Qurultayda qadınların vəziyyətinə dair məsələ də müzakirə olundu. Siyasi komissiyanın qətnaməsində müsəlman qadınlarına kiçiklərlə bərabər hüquqlar verilməsinin zəruriliyi bəyan edilirdi. Fəhlə və torpaq haqqında məsələlərə dair qurultayın gündəliyinə daxil edilsə də, bu məsələlərə dair qətnamə qəbul olunmadı, onların həlli Müəssisələr məclisi çağırılanadək təxirə salındı.

Qurultayın 4-6-cı iclaslarında din və məktəb iğəri üzrə komissiyaların məruzələri müzakirə edildi. Ə.Əfəndiyevin təhsil məsələsinə dair məruzəsi üzrə bul olunmuş ***"Türk dilində ümumi, məcburi və pulsuz təhsilin zəruriliyi haqqında"*** qətnamədə türk dilində iəllim seminarlarının, universitetin açılması nəzərdə tutulurdu. Qurultay M.C.Yusifzadənin dini iğər üzrə aya məruzəsini dinlədi. Məruzədə dini sahədə əsas qaydalar müəyyənəldirilir, ***şia və sünni dini idarələrinin vahid orqanda birləşdirilməsi, vahid dini təhsil müəssisəsinin yaradılması*** təklif edilirdi. Qurultayda ***sünni və məzhəblərinə parçalanmaya son qoymaq haqqında qərar qəbul olundu***.

Qurultay müsəlman komitələrinin, onların rəhbər orqanlarını yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Üki mərkəzi, bir xüsusi büro yaradıldı. Vladıqafqazda yerləÇən birinci büro gimali Qafqaz, Bakıda yerləÇən ikincisi Cənubi Qafqaz üçün idi. Tiflisdə yerləÇək üçüncü o birinci və ikinci büroların iğni əlaqələndirməli idi. Müvafiq olaraq Çəhər, quberniya, vilayət, qəza, sahə və on komitələrinin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Milli ordunun yaradılması haqqında qərar qəbul edilən gün fonda artıq xeyli məbləğdə pul daxil olmuşdu. H.Z.Tağıyev milli fonda 50 min manat ianə vermişdi. Qafqaz müsəlmanların qurultayı Rusiya müsəlmanın siyasi həyatında mühüm rol oynadı, onların milli hərəkatının gücləndirilməsi yollarını müəyyənəldirdi. Qafqaz müsəlmanlarının Bakı qurultayında irəli sürülən prinsiplər sonralar Azərbaycan milli partiyaları və siyasətçilərinin fəaliyyətinin əsasında durdu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c. 5, B., 2001; Məmmədzadə M.B., Milli Azərbaycan hərəkatı, B., 1992; Məmmədov X., Azərbaycan milli hərəkatı (1875-1917-ci illər), B., 1996; Süleymanova S., Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu - XX yüzilliyin əvvəlləri), B., 1999; Oruçlu M., Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992), B., 2001; Гасанов Г., Комитет Бакинских мусульманских организаций, "Тарих və onun problemləri", B., 2003, №2

QAFQAZ ORDUSU - *Qafqaz cəbhəsi* tərkibində Ğandakı rus qoşunları ilə birlikdə hərbi əməliyyat keçirən qoşun birləşməsi. 1917 ilin aprel-dekabr aylarında onun tərkibinə 1-ci, 4-cü, 5-ci və 6-cı Qafqaz ordusu korpusları, 2-ci Türküstan ordu korpusu, 2 möhkəmləndirilmiş mövqe (Ərzurum və Trabzon) və b. hissələr daxil idi. Sayı 426486 nəfər (14 mart), daha sonra 767238 nəfər (7 noyabr) olmuşdur. Qərarğahı Ərzurumda yerləÇirdi. Cəbhə xətti Türkiyənin ərazisindən keçir, Cənubi Qafqaz ordusunun arxa cəbhəsinin bir hissəsini təÇkil edirdi.

Qafqaz ordusunun arxa cəbhəsində ermənilərin rəhbərlik etdiyi bolşevik qrupları fəaliyyət göstərirdi. P.A.Cəparidze və Q.N.Korqanov da burada iğaparınırdılar. Ordunun ermənilərin üstünlük təÇkil etdiyi bəzi hissələri Bakıda S.ğaumyanın təÇkilatçılığı və göstəriği ilə azərbaycanlılara qarşı soyqırımında fəal iğirak etmişdi.

Fevral inqilabından (1917) sonra bağverən hadisələr (iyun hücumu, iyul hadisələri, kornilovçuluq) Qafqaz ordu-sunda da özünü göstərmişdi. Ordu komandanlığı milli birləşmələr yaradılmasını həvəsləndirirdi. Bolşevik əhvali-ruhiyyəli hərbi hissələr sovet hakimiyyəti tərəfinə keçmişdi. Zaqafqaziya komissarlığı və Qafqaz cəbhəsi komandanlığı cəbhədən qayıdan hissələrin tərkisiləh edilməsini qərara almışdı (bax *Şamxor hadisəsi*). 1918 ilin fevralında Qafqaz ordusu buraxıldı. Qafqaz cəbhəsində yalnız milli birləşmələr və Zaqafqaziya komissarlığının hakimiyyətini tanıyan hərbi hissələr qalmışdı.

Əd.: Bax *Qafqaz cəbhəsi* məqaləsinin ədəbiyyatına

QAFQAZDA SLAVYAN-RUS CƏMİYYƏTĞ ĞURASI - 1918 ilin martında yaranmışdı. Üzvləri K.N.Lizqar, M.N.Vinoqradoy, E.P. Ğmerlinq, A.Ğpitalski, V.ÇSoko-lov, ĞN.Protasyev, N.A.Vaykov, O.Vasili Kravçenko, ĞP.Zalayev, D.S.Saxnovski, V.A.Piquzov, V.ĞDedukov və b. olmuşlar. Ğuranın 27 noyabr tarixli iclasında aÇağıdaki tezislər qəbul edilmişdi: Qafqazda Slavyan-rus cəmiyyəti slavyan, o cümlədən rus mənÇəli vətəndağların əlaqələrinin və bütün milli təÇkilatlarla əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsini qarğısına baÇıca məqsəd qoyur; xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi əsasında Rusiyanın 1914 ildə müharibə elan edilənə qədərki sərhədləri hüdudunda bütövlüyü ideyası onun fəaliyyətinin əsası təÇkil edir; dövlətin bütövlüyü və müstəqilliyi əleyhinə çevrilmiş hər hansı hərəkat yolverilməzdir və hər vasitə ilə qarğısı alınmalıdır; buna görə də Slavyan-rus cəmiyyəti hökuməti dəstəkləmək üçün hər cür tədbir

görməyi zəruri sayır; dövləti gücləndirmək üçün yerli hərbi qüvvələrin yaradılması vacibdir; Ümumrusiya Müəssislər məclisi Rusiya dövlətinin idarə formasını müəyyən edənə qədər yerlərdə mülki hakimiyyət həmin ərazidə yaÇayan əhalinin nümayəndələrindən ibarət özünüidarə hökumətinə məxsusdur; Hökumətin ilk vəzifəsi ölkədə qayda-qanun yaradılması və anarxiyanın aradan qaldırılmasıdır; Hökumət torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilərə qayğı ilə yanaÇmalıdır; əhalinin kənd təsərrüfatı ehtiyaclarına və sənayenin, məhsuldar qüvvələrin inkiÇafına qayğı ilə yanaÇılmalıdır; əhalinin maariflənməsi və mədəniyyətinin inkiÇafı sahəsində tədbirlər görülməlidir.

QAFUR RƏĞAD, Qafur Ələkbər oğlu Mirzəzadə (6.5.1884, gəmaxı - 26.11.1943, Bakı) - maarif xadimi, naÇır-mühərrir, publisist, tərcüməçi, coğrafiyaÇinas. gəmaxıda mollaxanada (1890-94), Çəhər məktəbində (1894-1901), Bakıda Ali Pedaqoji Çinstitutda (1923-27) təhsil almıÇdır. Bakıda III Aleksandr kiÇ gimnaziyasındakı xüsusi komissiya qarÇısında imtahan verib (1901) Azərbaycan dili müəllimi vəsiqəsi almıÇdır. gəmaxı qəzasının Lahic kənd ibtidai məktəbində (1902-07, Bakıda "NəÇri-maarif" cəmiyyətinin müəllim hazırlığı kursunda (1907-09), Çəhər "Rus-müselman" məktəbində (1909-17) müəllim iÇəmiÇdir. 1917 ildə Bakı Çəhəri 2-ci realnı məktəbinin milli sinfində dərs deməyə dəvət olunmuÇdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalq məktəbləri direktorunun əmri ilə "milli fənləri" tədris etmək üçün 2-ci realnı məktəbə təyinat almıÇdır. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan Dövlət Universitetində (ADU), Zaqafqaziya Pambiqçılıq tstitutunda, Sənaye Akademiyasında, Sənaye Çinstitutunda, Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat Çinstitutunda iÇəmiÇdir. Qafur RəÇad 20 əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai və mədəni həyatında fəal iÇirak etmiÇ dövrü mətbuatda müxtəlif sosial problemlərə dair publisist məqalələrlə çıxıÇ etmiÇdir. 1908 ildə "Ayineyi-millət" ("Oyanınız, qardaÇar") kitabını nəÇ etdirmiÇdir. Siyasi süslüyün, mütiliyin tənqidi, milli dirçəliÇ çağırırÇəsərin əsas ideyasını təÇkil edir, maarifçilik əsarətdən qurtuluÇvasitəsi hesab olunurdu. Milli məktəblərin müasir dərsliklərlə təmin olunması sahəsində Qafur RəÇadın xidmətləri böyükdür. Çk coğrafiya dərsliklərinin yaradıcısı olan Qafur RəÇad 1909-43 illərdə "Qafqaz coğrafiyası" (1910), "Ümumi coğrafiya" (1923), "Çtidai coğrafiya" (1922), "Coğrafiya terminləri lüğəti" (1923), "SSRÇnin iqtisadi coğrafiyası" (1941), "Xəritə üzərində əməli iÇ" (1943) və s. adlar altında 18 dərslik və vəsait yazıb, nəÇ etdirmiÇdir. "Rəhbəri-sərf" (Məmmədsadıq Axundovla birgə, 1910), "Rəhbəri-hesab" (Əbdür-rəhman Tofiq Əfəndizadə ilə birgə, 1910) dərslikləri uzun illər məktəblərdə tədris olunmuÇdur. Milli uÇaq ədəbiyyatının inkiÇafında Qafur RəÇadın rolu daha böyükdür. O, Azərbaycanda "Məktəb" adlı sayca ikinci uÇaq jurnalının (1911-20) və uÇaqlara məxsus ədəbiyyat nəÇ edən eyni adlı birinci mətbəənin təsisçisidir (Əbdürrehman Əfəndizadə ilə birgə). Cümhuriyyət dövründə nəÇ olunmuÇ "Məktəb" uÇaqların milli müstəqillik və dövlətçilik ruhunda tərbiyəsində müsbət rol oynamıÇdır. Pedaqoq-yazıçılar jurnalın ətrafına toplanıÇ orijinal Çer və hekayələrdən, müxtəlif dillərdən edilən tərcümələrdən, elmi-kütləvi məqalələrdən ibarət zəngin uÇaq ədəbiyyatı xəzinəsi yaratmıÇ yeni yazıçı nəslinin yetiÇməsi iÇində böyük xidmət göstərməÇdir.

Tərcümə sahəsində də çalıÇmıÇ L.N.Tolstoyun "Çisana çoxmu torpaq lazımdır?", "Baha oturur", "Barmaq boyda uÇaq", "Çəməndə tülkü ilə qurd və yeddi yaÇar", "Dövlətli sərçə və diÇi siçan", "Bir-birinə məhəbbət ediniz" və P.N.Polevəyın "Çki yol, iki yoldaÇ" əsərlərini təbdil və tərcümə etmiÇ kitab halında buraxdırmıÇdır.

Əsəri: Ayineyi-millət, B., 1992.

Əd.: Azərbaycan uÇaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər). Tərtib edənlər: X.Məmmədov, A.Həsənov, B., 2002; Məmmədov Ə., Azərbaycan uÇaq ədəbiyyatı, B., 1977; YüzbaÇov R., MəÇur coğrafiyaÇinas Qafur RəÇad Mirzəzadə, B., 1968; Namazov Q., Azərbaycan uÇaq ədəbiyyatı, B., 1984.

QANTƏMİR Əlixan (?-?) - *Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikasının* (Dağlı Respublikası) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində diplomatik nümayəndəsi. Ə.Qantə-mir 1917 ildən gimali Qafqazda dağlı xalqların azadlıq mübarizəsinin fəal iÇirakçısı idi. O, 1918 ilin martında dağlı xalqların Zaqafqaziya seymi ilə danıÇq aparmaq üçün Tiflisə göndərdiyi nümayəndə heyətinin üzvü olmuÇ dağlı nümayəndə heyətinin tərkibində Trabzon və Batum konfranslarında iÇirak etmiÇdir.

1918 il mayın 11-də gimali Qafqaz Dağlı Xalqları Çitifaqı Respublikası yaradılması haqqında bəyannamə elan edildikdən sonra, Osmanlı dövləti ilə yanaÇı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də ona hərtərəfli yardım göstərdi. Azərbaycan Hökuməti Dağlı hökuməti ilə sıx siyasi, iqtisadi və hərbi əməkdaÇıq xətti yeridir, eyni zamanda, hər iki respublika sərhədlərinin dəqiqləÇdirilməsini zəruri sayırdı. Azərbaycan tərəfi bu məqsədlə müÇərək komissiya yaradılmasının təklif etmiÇdi. Dağlı Respublikası ilə Azərbaycan arasında normal əlaqələrin qurulmasında Ə.Qantəmir mühüm rol oynadı. 1918 ilin oktyabrında Dağlı Respublikası hökumətinin Azərbaycanda diplomatik nümayəndəsi təyin olunan Ə.Qan-təmir Dağlı Respublikası ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında iqtisadi, maliyyə və digər sahələr üzrə müqavilə və saziÇər bağlanmasında iÇirak etmiÇdir.

Dağlı Respublikası 1919 il mayın sonunda Denikin ordusu tərəfindən iÇğal olunduqdan sonra da Ə.Qantəmir öz hökumətinin nümayəndəsi kimi fəaliyyətini davam etdirməÇ Cənubi Qafqaz respublikalarının 1919 ilin may və iyu-nunda maliyyə-iqtisadi, hərbi-siyasi məsələlər üzrə Tiflisdə keçirdikləri konfransda onu təmsil etmiÇdir.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), B., 1998. B., 1998; GöyüÇov A., 1917-1920-ci illərdə gimali Qafqaz dağlılarının azadlıq uğrunda mübarizəsi, B., 2000.

QANTƏMİR, Qafur Sədrəddin oğlu Əfəndiyev (1888, Göyçay qəzası, Potu k. - 1944, Orta Asiya) - maarif xadimi,

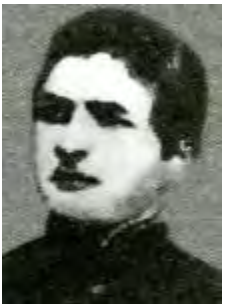

dimi, pedaqoq, yazıçı. Çk təhsilini Potuda, atası Sədrəddin əfəndinin xüsusi məktəbində (1896-1905) almıdır. Göyçay Çəhərində Ərahim Həqqinin yeni üsul məktəbində (1905-08) oxumuşdur. İstanbul Darülfununun tarix-ədəbiyyat fakültəsini (1914), Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun stomatologiya fakültəsini (1929) bitirmişdir. Qan-təmir 1908 ildə Göyçayda pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. 1915 ildə fəaliyyətini Çəhərdə yeni açılan "Çəbal" məktəbində davam etdirmişdir. 1916 ildə "Nəfəri-maarif" cəmiyyətinin Qubada açdığı məktəbə müdir vəzifəsinə dəvət olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Potu kəndində yaşamış, 1919 ildə burada məktəb açmışdır. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da xalq maarifi sahəsində iqləmiş Göyçayda müəllim hazırlamaq üçün qısamüddətli pedaqoji kurslar təşkil etmişdir. Sonralar Bakıda Ali Pedaqoji İnstitutun nəzdində təşkil edilmiş Abdulla gəiq adına ikinci dərəcəli nümunə məktəbində direktor vəzifəsində çalışmış, 1937 ildə Ağsu rayonuna köçüb diğhəkimi iqləmiş, 1939 ildə həbs olunaraq, Orta Asiyaya sürgün edilmişdir.

Qantəmir ədəbi yaradıcılıqla 20 əsrin əvvəlində məşğul olmağa başlamışdır. "Faiz" təxəllüsü ilə yazdığı Çərləri və məqalələri "Təzə həyat", "Çəbal" qəzetlərində dərc olunmuşdur. GeniYaradıcılıq fəaliyyətinə 1926 ildən başlamış, "Buğda quyusu", "Ağıl dəryası", "Mirzə Aves", "Çitelligent", "Hacı Qambay" və s. hekayələri geniÇoxucu kütləsinin diqqətini cəlb etmişdir. "Ağıl dəryası" (1930), "ğarlatanlar" (1934) hekayələr məcmuəsi və "Kolxo zıstan" (1935) povesti nəfərlənmişdir. Əsəri: Seçilmişhekayələr, B., 1964.

Əd.: Abdullayev A., Qantəmirin həyatı və yaradıcılığı. Filologiya elmləri namizədi diss. avtoferatı, B., 1964; Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi, 2 cildə, c.I, B., 1967.

QAPLANOV Rəçid xan Zavid oğlu (1883, Dağıstanın Xasavyurd qəzasının Ağsay kəndi-1937) - siyasi və döv-lət xadimi. Milliyyətə qumıqdır. Vladıqafqazda realnı məktəbi, 1910 ildə Parisdəki Sorbonna Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. İstanbul Universitetinə dəvət olunmuş, 1913 ilədək orada dərs demişdir. Həmin il

Vladıqafqaza qayıtmış, Çəhər dairə məhkəməsində andlı müvəkkil müavini vəzifəsində çalışmışdır. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra gimali Qafqazda gedən siyasi proseslərdə fəal iqlirak etmiş, burada yaranmış Çərkəz-Dağıstan və gimali Qafqaz Dağı Xalqları Çitifaqı Respublikası hökumətlərində müxtəlif nazir vəzifələrini tutmuşdur.

Qaplanov 1919 ilin əvvəllərində Bakıya köçmüş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 4-cü hökumət kabinetində maarif və dini etiqad naziri vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə Bakıda və Azərbaycanın bir çox I Çəhərində yeni məktəblər fəaliyyətə başlamışdır. Bakı Dövlət Universitetinin açılmasında Qaplanov da yaxından iqlirak etmiş, eyni zamanda, burada "Osmanlı ədəbiyyatı tarixi"ndən dərs demişdir.

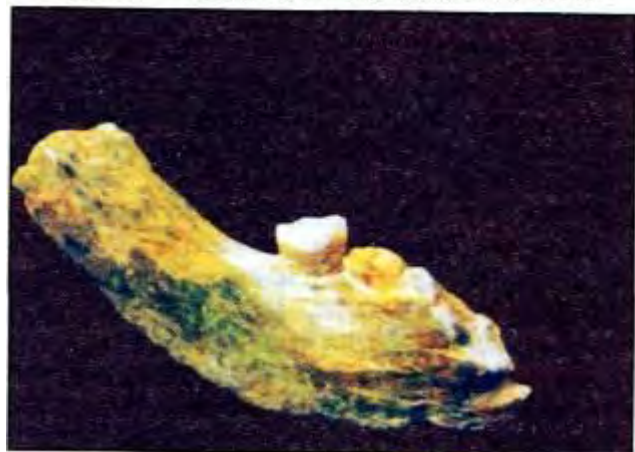
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 5-ci hökumət kabinetində Qaplanov maliyyə naziri təyin olunmuş, dövriyyəyə buraxılan pulların qiymətdən düşməməsi və devalvasiyaya uğramaması üçün böyük səy göstərmişdir. 1920 il fevralın əvvəlində *Bakı bonlarının Zaqafqaziya pullarının dəyişdirilməsini* dayandıрмаq barədə qərar vermişdir. Qərara əsasən, "500 manat" dəyərində olan kağız pul əlli beçseriya ilə dövriyyəyə buraxılmışdır. Pulun üzərində başnazir Nəsim bəy Yusifbəylinin və maliyyə naziri Rəçid xan Qaplanovun imzaları vardı. *Aprel işğalından (1920)* bir həftə əvvəl Qaplanov Batuma ixrac edilən neft və neft məhsulları üçün rüsumların yalnız Azərbaycan pulu ilə ödənilməsi haqqında sərəncam vermişdir.

Aprel iqlalından sonra, 1920 ilin iyununda Qaplanov Bakıda həbs olunaraq, əvvəlcə Vladıqafqaza, sonra isə Moskvaya göndərilmişdir. Moskvadakı gərəq Xalqların Universitetində "Osmanlı imperiyası tarixi"ndən dərs demiş, eyni zamanda, vəkil kimi özəl fəaliyyət göstərmişdir. Repressiyaya məruz qalmışdır.

Əd.: Əliyev M., Rəçid xan Qaplanov, "Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti - 1918-1920" kitabında, B., 1990; Məmmədzadə N., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi kursunun formalaşdırılmasında siyasi partiyaların rolu, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin aktual problemləri" beynəlxalq elmi sessiyasının materialları, 28 aprel, 2003.

QARAĞAZADƏ Əhməd Həmdi bəy (? - ?)- Azərbaycan istiqlal hərəkatının iqlirakçısı. *Azərbaycan Milli Şurasının* üzvü. Milli gurasının "*Azərbaycan Məclisi-Məbusamının təsis haqqında qanun*" una (1918, 19 noyabr) əsasən, Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil olunmuşdu. "Müsavat" və bitərəflər fraksiyasının üzvü idi.

QARABAĞ- Azərbaycanın qədim tarixi bölgələrindən biri. Kiçik Qafqaz dağları ilə Kür və Araz çayları arasındakı ərazini əhatə edir. Bəzi məlumatlara görə, "Qarabağ" anlayış 7 əsrdən iqlənmiş, 12 əsrdən daha geniYayılmışdır. "Qarabağ" "qara" və "bağ" türk-Azərbaycan

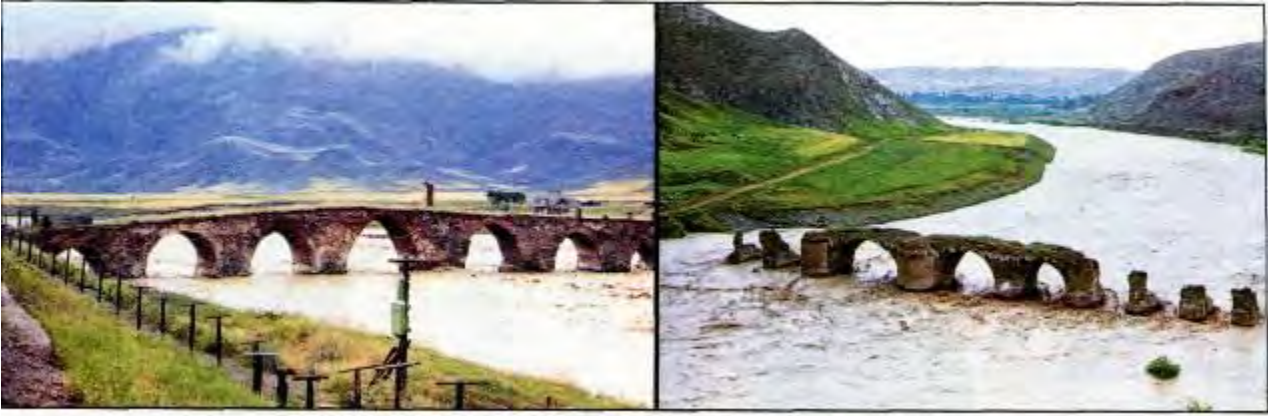
Azıx adamının (Azıxantrop) alt çənə sümüyünün bir hissəsi

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tapıntıları. Son Tunc – ilk Dəmir dövrləri

sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir ("qara" sözü türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində, rəng bil-dirməklə yanaşı, "böyük", "qalın", "sıx" mənasında da işlənir). Tədqiqatçılar "Qarabağ"ın "böyük bağ", "səfalı bağ" mənasında işlədildiyini də bildirlər. Bəzi mənbələrdə Qarabağın dağlıq hissəsi "Arsax" adlandırılır. Etimoloji araşdırmalar göstərir ki, "Arsax" sözü də Qarabağın qədim türk etnoslarından biri olan saklarla bağlıdır. "Arsax" "ər" və "sak" sözlərinin birləşməsi ("sak ər") kimi də izah olunur.

Qarabağ təkcə Azərbaycanın deyil, eləcə də bütün dünyanın ən qədim tarixə malik diyarlarından biridir. Azıx mağarasında (Fizuli rayonu) tapılan insan məskəni və ən qədim insanın qalıqları ("Azıxantrop" və ya "Azıx adamı") bu bölgənin Aralıq dənizi və gərqi Afrika ilə birlikdə müasir insanların meydana gəldiyi məkanlardan olduğunu söyləməyə əsas verir. Azıxın alt çöküntülərindən aşkar edilmiş əmək alətləri Quruçay mədəniyyəti adlandırılmışdır. 1968 ildə Azıx mağarasından azıxantrop adlandırılan ibtidai insanın (350-400 min il əvvəl yaşamışdır) alt çənə sümüyünün bir hissəsi tapılmışdır. Daş dövrünün sonrakı tarixi mərhələlərində, həmçinin Eneolit (e.ə. 6-4-cü minilliklər), Tunc və ilk Dəmir (e.ə. 4-cü minilliyin ortaları - 1-ci minilliyin əvvəlləri) dövrlərində Qarabağın həyatında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Son Tunc və ilk Dəmir dövrü (e.ə. 12-7-ci əsrlər) Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti adını almışdır. Bu dövrə aid Xocalı qəbiristanlığı arxeoloji abidəsindən üstündə Açıq çarı Adadneriyə aid mixi yazı olan əqiq muncuq tapılmışdır. Qarabağ bütün tarixi dövrlərdə Azərbaycan dövlətinin tərkibində olmuşdur. Antik və erkən orta əsrlərdə Qarabağ Azərbaycan Albaniya dövlətinin (e.ə. 4 - eramızın 7 əsri) mühüm vilayətlərindən biri idi. Albaniya dövlətində xristianlıq rəsmi din kimi qəbul edildikdən sonra, bu din Qarabağda, xüsusilə onun dağlıq ərazilərində də yayılmışdır. Ərəb istilaları (7-9 əsrlər), xüsusilə Albaniya dövlətinin aradan qaldırılması (705) Qarabağın həyatına da ciddi təsir göstərmişdir. Ərəb istilaları mədəniyyət Qarabağın tarixi ərazisində əhali etnik baxımdan eyni kökdən olduğu halda, içəridən sonra vəziyyət dəyişmişdir. Xilafət Azərbaycan üçün faciəli siyasəti nəticəsində xristianlığın yayıldığı dağlıq hissədə Alban kilsəsinin mövqeyi zəifləmişdir. Bundan istifadə edən erməni qriqorian kilsəsi dini üstünlüyü ələ almışdır. Beləliklə, Qarabağın dağlıq hissəsində xristian albanlar arasında qriqorianlığın yayılması üçün əlverişli şərait yaranmışdır və bununla da, Qarabağın dağlıq hissəsində əhəlinin qriqorianlaşdırılması, daha sonra isə erməniləşdirilməsi prosesi başlanmışdır. Ərəb xilafətinin dağılmasından sonra Qarabağ Azərbaycan gəddadilər dövlətinin (975-1075), Böyük Səlcuq imperatorluğunun (11 əsrin ortaları- 12 əsrin əvvəlləri), Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin (1136-1225) hakimiyyəti altında olmuşdur. 12 əsrin sonu-13 əsrin əvvəllərində Qarabağın dağlıq hissəsində alban Xaçın knyazlığı yaranmışdır. Sonralar onun ərazisində, Xaçının özü də daxil olmaqla, Qarabağ-alban mülkiyyətləri [Xaçın, Vərəndə, Dizaq, Gülistan

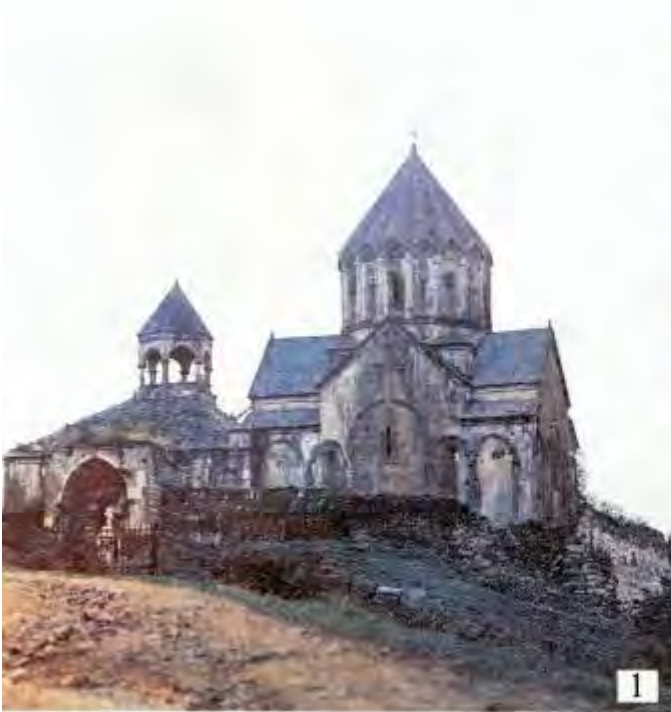

Araz çayı üzərində 15 və 11 aşırımlı Xudafərin körpüləri, Cəbrayıl rayonu (Azərbaycan)

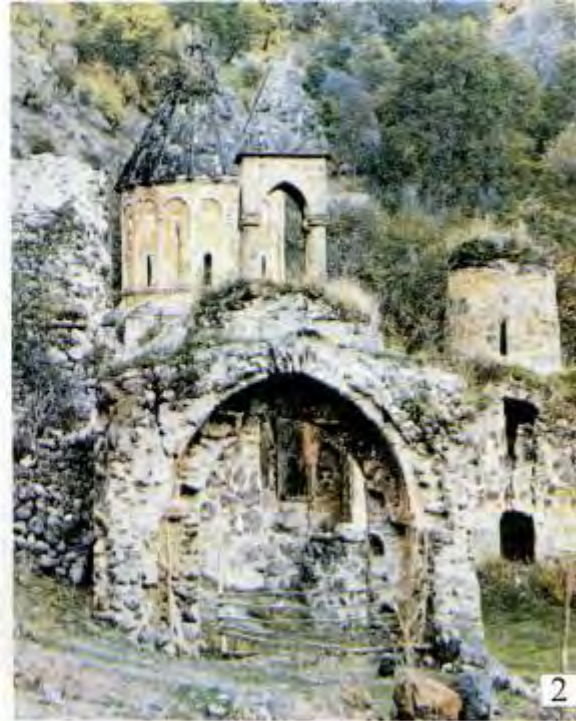
Yaranmışdır. Qarabağ 13-14 əsrlərdə bütünlüklə Monqol imperiyasının 14 əsrin sonu-15 əsrdə Teymurilər dövlətinin tərkibində idi. gürvan hökmdarı I Əbrahim [1382-1417] Qarabağın düzənlik hissəsini öz torpaqlarına birləşdirə bildi. Qarabağ 15-18 əsrin əvvəllərində Azərbaycan Qaraqoyunlu (1410-68), Ağqoyunlu (1468-1501), Səfəvilər (1501-1736) dövlətlərinin tərkib hissəsi idi.

Səfəvilər Qarabağ torpaqlarının bütöv halda Qarabağ və ya Gəncə bəylərbəyliyiində birləşdirmişdilər. Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə (1514-55, 1578-90 və s.) Qarabağ əldən-ələ keçmişdir. 1590 il müqaviləsindən sonra Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılan Qarabağ torpaqlarında siyahıyaalma nəticəsində müfəssəl dəftər tərtib edilmişdir (1593). Həmin məlumata görə, Gəncə-Qarabağ əyaləti 5 sancağa, 36 nahiyəyə bölünürdü. Dini mənsubiyyətinə görə əhalinin 61%-i müsəlman, qalanı isə qeyri-müsəlman idi. Qeyri-müsəlman əhali xristianlaşmış (və qriqorianlaşmış) olan) albanlar idi.

Səfəvi dövlətinin zəifləməsi 18 əsrin 1-ci rübündə Azərbaycan torpaqlarının İran, Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında bölüşdürülməsi ilə nəticələndikdə, Qarabağ Osmanlı dövlətinin tərkibində qalmışdır. Bu dövrə aid siyahıyaalmanın nəticələri, daha doğrusu, Osmanlı dəftərləri də azərbaycanlıların bölgənin əsas əhalisi olduğunu sübut edir. Hesablamalara görə, 1727 ildə Gəncə-Qarabağ əyalətindəki 122 min nəfərədək əhalinin 80,3 min nəfəri (66%) azərbaycanlılar, 37,8 min nəfəri (31%) qriqorianlaşmış və erməniləşmiş albanlar, 3,7 min nəfəri (3%) kürdlər olmuşdur. Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsində fəal iştirak edərək, Xəzəryanı torpaqları ələ keçirən Rusiya çarı I Pyotr [1682/89-1725] bu torpaqlarda möhkəmlənmək və özünün iqtisadi planlarını genişləndirmək üçün ermənilərdən istifa edilməsinə böyük önəm verirdi. Bu məqsədlə o, 1724 il noyabrın 10-da erməni xalqına fərman imzalamışdır. Fərmanda ermənilərin iqtisadi olunan Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, onlara məhrəbanlıq göstərilməsi, bəzi ermənilərin, münbit torpaqları onlara verilməsi, mühafizələrinin təşkil edilməsi, bütün bunları həyata keçirmək üçün müsəlmanların doğma yerlərindən deportasiyası nəzərdə tutulurdu. Sonuncu Səfəvi hökmdarı III Abbası [1732-36] yıxaraq, hakimiyyətə gələn Nadir Şahın [1736-47] onu qanuni hökmdar kimi tanımaqdan imtina edən Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinə qarşı cəza tədbirləri də Qarabağın alban mülkiyyətlərinin mövqeyini gücləndirdi və onların separatizminə təkan verdi. Nadirin ölümündən (1747) sonra Azərbaycan ərazisində xanlıqlar yarandı. Keçmiş Gəncə-Qarabağ əyalətində iki xanlıq - Gəncə və Qarabağ xanlıqları meydana gəldi. Qarabağ xanlığı Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm yer tutur. Xanlığın banisi Pənahəli xan [1747-63] onun siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirdi. Xanlığın siyasi mərkəzi kimi, Şuşa Şəhərinin əhəmiyyəti artdı. Qarabağ-alban mülkiyyətlərinin separatçılıq fəaliyyətinə qarşı qətiyyətli mübarizə aparıldı. Xanlığı daha da inkişaf etdirmək və Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək sahəsində Pənah xanın fəaliyyətini oğlu Əbrahimxəlil xan [1763-1806] davam etdirdi. Mülkiyyətlər və onlara köməklik göstərən Rusiya imperiyasının xanlığa qarşı təşkil etdiyi "səlib yürüşü" boşa çıxdı. 18 əsrin sonunda Ağa Məhəmməd Şah Qacar [1795-97] tərəfindən Qarabağ xanlığına qarşı təhlükə artdı. 1795 ildə həyata keçirilən yürüş zamanı Şuşa Şəhəri 33 günlük mühasirəyə tab gətirsə də, 1797 il hücumunda Qacar Şuşanı ələ keçirə bildi, lakin burada sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. 18 əsrin sonu - 19 əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda iqtisadi fəaliyyəti yenidən genişləndi. 1801 ildə Gürcüstan imperiyasına qatıldı, 1803 ildə Cəbrayıl, 1804 ildə Gəncə xanlığı iqtisadi olundu. Belə bir tarixi çərçivədə Qarabağ xanlığı Rusiya imperiyası ilə Kürəkçay müqaviləsini imzaladı (1805, 14 may). Xanlıq, əslində, Rusiyaya ilhaq edildi. Qarabağda iqtisadi rejiminin qurulmasına başlandı. 1806 ildə Əbrahim xan ailə üzvləri ilə birlikdə vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Belə bir çərçivədə xanlığa keçən Mehdiqulu xan [1806-22] hakimiyyəti möhkəm deyildi. Çar Rusiyası yerli və üstün mövqeyə malik olan müsəlman hakim təbəqənin iqtisadi mövqelərini məqsədyönlü şəkildə zəiflətməyə, əksinə, mövqeyi zəif olan erməniləşmiş albanların rolunu artırmağa çalışırdı. Bu məqsədlə Qarabağ xanlığı ləğv edilərək (1822) adı əyalətə

1

2

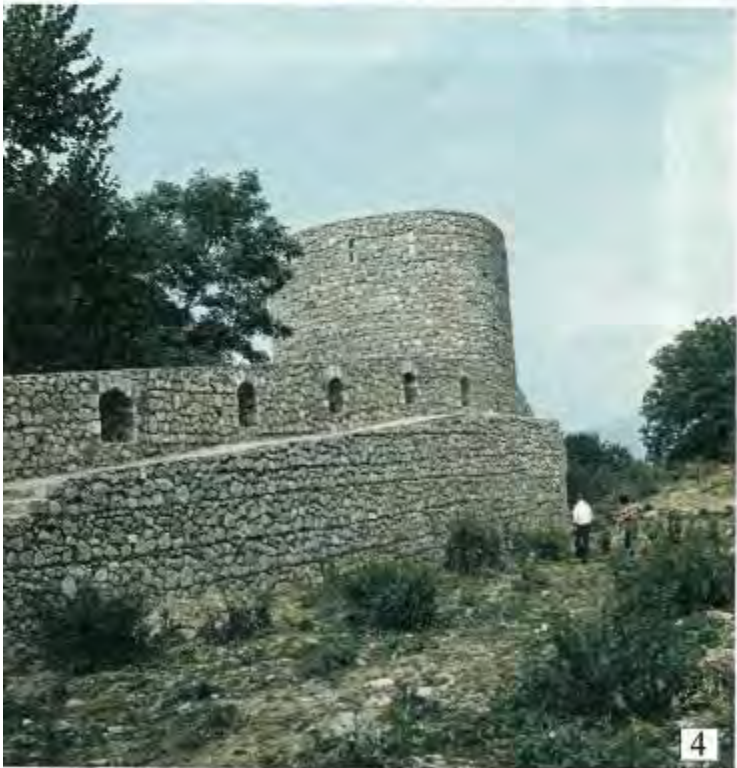
3

4

Qarabağın Alban abidələri

1. Qandzasar məbədi (Xəznədağ məbədi) kompleksi. 1238. Ağdərə rayonu, Vəngli kəndi;
2. Xotavəng məbədi kompleksi. XIII əsr. Kəlbəcər rayonu, Vəng kəndi;
3. Ağoqlan məbədi kompleksi. IX əsr. Laçın rayonu;
4. Amaras məbədi kompleksi. IV əsr. Xocavənd rayonu, Sos kəndi.

Qarabağın tarixi-memarlıq abidələri

1. Qız qalası. Orta əsrlər. Cəbrayıl rayonu; 2. Qara Böyükxanım qalasının bürcü. XVIII əsr, Şuşa şəhəri; 3. Qarğabazar karvansarası. 1684. Füzuli rayonu; 4. Şuşa qalasının divarları. 1750; 5. Şuşa şəhərində Molla Pənah Vəqifin məqbərəsi. 1982. Memar Ə. V. Salamzadə, heykəltəraş A. Mustafayev.

Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin xovlu və xovsuz xalçaları. XIV-XX əsrlər. Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Erməni vandallarının gülləbaran etdiyi abidələr: 1. Görkəmli Azərbaycan şairi Nəvəis; 2. Dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir bəy Hacıbəyli; 3. Məşhur Azərbaycan müğənnisi Bülbül.

Daş heykəl. Ağdam rayonu, Boyxəmədli kəndi

ərazi iddiaları qqaldırdıq zaman bu köçürülmələr "Çərəfmə" qoyduqla dələri dağıdaraq, tarixi unutturmağa çahÇmıÇar!). məlumatlara əsasən, 1828-30 illər arasında gimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa Çandan 40 min, imperiyasmdan 90 min erməni köçürülmüÇdü. Qeyri erməni köçkünələri ilə birlikdə onların sayı 200 mini ötmüÇdü. Ermənilərin köçürülməsi sonralar da davam etdirilməsi 1911 ilə aid rəsmi məlumata görə, Cənubi Qafqazda olan 1,3 milyon erməninin 1 milyondan çoxu köçürülənlər idi. Artıq 1916 ildə Qarabağda (xanlıq sərhədləri daxilində əhalinin təxminən 51%-i azərbaycanlı, 46%-i isə idi. Köçkün ermənilərin əksəriyyəti Qarabağın dağlıq hissəsində məskunlaşdı. Çarizmin ermənipərəst siyasəti nəticəsində ermənilərin inzibati idarəçilikdə möhkəmlənməsi, köçürülmə prosesində saylarının mexaniki artırılması onların iqtisadi potensialının möhkəmləndirilməsi ilə müÇayət olunurdu. Ermənilər çarizmin hərtərəfli dəstəyi və yaratdığı əlverişli Çərait sayəsində Qafqazın iqtisadi həyatında da möhkəmlənə bildilər. Beləliklə,

çevrildi. Qarabağda komendant idarə üsulu yaradıldı. Qarabağ əyaləti hərbi-müsəlman dairəsinin (mərkəzi guÇa) tərkibinə daxil edildi. Bu dövrdə əslən erməni olan general-leytenant V.Q.Mədətov Qarabağda, sözün əsl mənasında, erməni-Rusiya müstəmləkə sistemi yaratmıÇdı. Çar Rusiyasının 1840 il 10 aprel tarixli idarə-inzibati islahatı nəticəsində Qarabağ əyaləti *Şuşa qəzasına* çevrildi və Kaspi vilayətinə (mərkəzi gəmaxı) tabe edildi. Bununla da, Qarabağ anlayıÇı siyasi mənasını itirərək, yalnız coğrafi məfhum kimi qaldı. 1846 ildə həyata keçirilən yeni inzibati-ərazi bölgüsü zəmam guÇa qəzası yeni yaradılmıÇ gəmaxı (1859 il-dən Bakı) quberniyasına tabe edildi. 1867 ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası yaradıldıqda, guÇa qəzası bu dəfə onun tərkibinə verildi. guÇa qəzasının ərazisində *Zəngəzur, Cavanşir* və *Cəbrayıl* qəzaları təÇkil edildi. Bununla, guÇa qəzası da vahid inzibati-siyasi idarəsinə itirdi.

Çarizmin gimali Azərbaycan torpaqlarını iÇğal etməsi, bütövlükdə onun, o cümlədən Qarabağın erməniləÇdirilməsi ilə yanaÇı gedirdi. *Türkmənçay müqaviləsindən* (sonra bu hal daha müntəzəm xarakter aldı. Ermənilərin köçürülməsi müqavilənin 15-ci maddəsində təsbit olundu. Ədimə müqaviləsi (1829) ilə Osmanlı imperiyası: da ermənilərin yeni iÇğal olunmuÇ ərazilərə, o cün Qarabağa köçürülməsi həyata keçirilməyə bağladı. Bu da, Qarabağ əhalisinin etnik tərkibinin ermənilərin dəyiÇdirilməsi üçün daha bir addım atıldı. Qafqazda qoÇunların bağ komandanı P.Yermolovun göstəriÇi ilə Qarabağ xanlığının ləğv edilməsi ilə əlaqədar tərtib Qarabağ əyalətinin təsvirinə (1823) görə, qeydiyyatda 20095 ailədən 15729-u (78,3%) azərbaycanlı (Çəhərdə, 14618-i kənddə), 4366-sı (21,7%) erməni Çəhərdə, 3945-i kənddə) idi. Ermənilərin kütləvi Qarabağa köçürülməsi nəticəsində burada yeni kəndləri (Marağalı, Canyataq və s.) meydana gəlmiÇ mənilər sonralar Azərbaycana qarÇ

At heykəli. Qəbirüstü abidə. 18 əsr. Ağdam rayonu

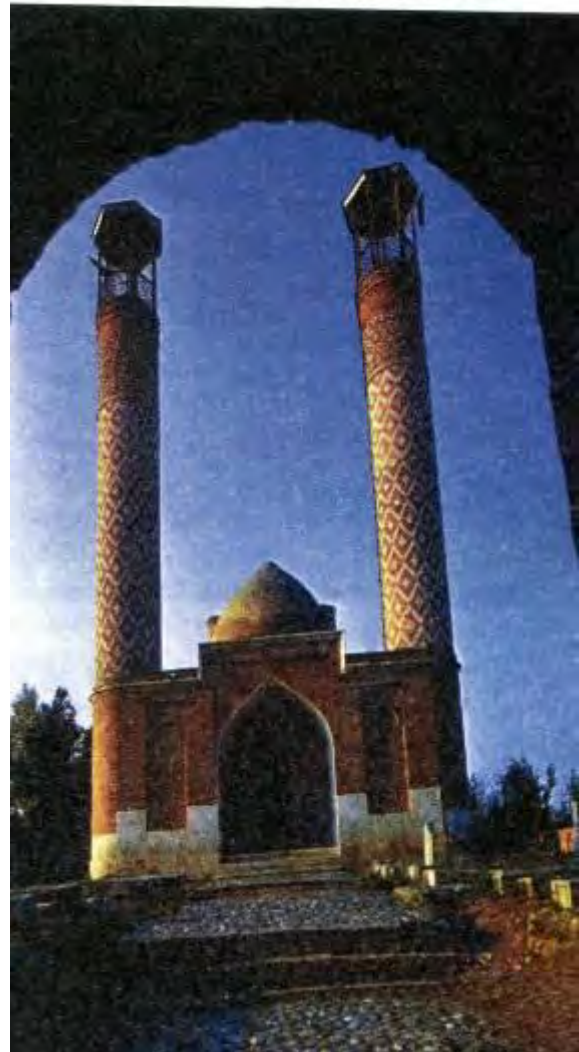
Gövhərağa məscidinin portalı. Şuşa. 18 əsr

Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində daha dəhşətli soyqırımı törətdilər. 1918 il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması Qarabağın da tarixində mühüm hadisə oldu. Xalq Cümhuriyyəti Qarabağın bütün tarixi ərazisini respublikanın ayrılmaz tərkib hissəsi sayır və burada siyasi hakimiyyətinin bərqərar edilməsinə çalışdı.

Tiflisdə elan edilmiş Ermənistan Respublikası da Qarabağa əsassız iddia irəli sürürdü. Azərbaycan Hökuməti bu iddianı qətiyyətlə rədd etdi. Parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov 1918 il noyabrın 18-də İstanbulda Osmanlı dövlətinin xarici işlər naziri ilə söhbətində bildirmişdi: **"Ermənilərin ortaya atdıqları Qarabağ məsələsi 5, ya 10 kənd məsələsi deyil, mübahisə bütöv 4 sancaq - Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur üstündədir. Bu, elə bir xanlıqın ərazisidir, burada erməni və müsəlmanların sayı bərabər olmasa da, hər halda ermənilərin mütləq çoxluğu barədə danışımağa əsas yoxdur, özü də onlar buranın yerli əhalisi deyillər. Rusiya ilə müharibədən sonra Türkiyədən buraya köçənlərdir... Nəhayət, Qarabağ özündə ermənilər yığcam halda yaşayırlar, müsəlmanlarla qarışıq məskundurlar. Bununla belə, biz məsləhin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarıyıq"**. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sülhsevər siyasətinə baxmayaraq, ermənilərin Qarabağda hakimiyyətə nail olmaq üçün əvvəllər başladıkları soyqırımı siyasətini davam etdirirdilər. Cümhuriyyət Hökuməti yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq, 1919 il yanvarın 13-də "Cavanşir, güçə, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarına general-qubernator təyin edilməsi haqqında" qərar qəbul etdi (bax *Qarabağ general-qubernatorluğu*). Bu vəzifəyə Xosrov Paşa bəy Sultanov təyin edildi. X.Sultanov 1919 ilin fevralında güçəyə gələrək, vəzifəsinin icrasına başladı. Ermənistan Respublikasının etirazına, ingilis və amerikalılarla gərgin münasibətlərə baxmayaraq, Qarabağda qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli sahəsində mühüm işlər görüldü. Ermənilər isə Qarabağda etnik təmizləmə siyasətini davam etdirməyə cəhd göstərirlər, Cavanşir, güçə, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında Azərbaycanlılara qarşı aramsız olaraq qırğınlar törədirdilər. Ermənilərin bolşevik Rusiyasının sifarişli ilə Qarabağda apardığı separatçı və işğalçı müharibə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi qüvvəsini daim həmin regiona cəlb edirdi ki, bu da dövlətin şimal sərhədlərinin müdafiəsi üçün ağır zərbə vururdu. 1920 il aprelin 28-də

sosial iqtisadi, hərbi-siyasi və mədəni həyatın bütün sahələrində yer alan ermənilər Rusiyaya arxalanaraq, sərəmsəm "Böyük Ermənistan" xülyasının reallaşdırılması uğrunda açıq mübarizəyə başladılar. Bu bədnam siyasətin əsas tərkib hissələrindən biri də Qarabağ, Gəvan, Naxçıvan və digər Azərbaycan torpaqlarının yerli türk-müsəlman əhalisini məhv etmək və bu torpaqları ələ keçirmək idi. Ermənilərin 1890-cı illərdən Osmanlı dövlətində mərkəzi hakimiyyətə qarşı xəyanətkar çıxışları uğursuzluğa düşər olduqdan sonra bu mübarizənin mərkəzinin gəməli Azərbaycana keçməsi Qarabağda vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi. Ermənilər 1905 ildə yerli azərbaycanlılara qarşı tarixə "erməni-müsəlman davası" adı ilə daxil olan dəhşətli soyqırımı törətdilər. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti Qarabağda daha faciəli çökəl aldı. 1905-06 illərdə türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı ilə kifayətlənməyən ermənilər Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə yaranan çəraitdən yenidən istifadə etməyə cəhd göstərərək, 1918 ildə

Cümə məscidinin ümumi görünüşü. Ağdam. 19 əsr

Qarabağ bu gün. Erməni vandallarının törətdiyi dağıntılar

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra, mayın birinci yarısında Gücə, Cəbrayıl, Cavançir qəzalarında sovet hakimiyyəti quruldu. 1920 il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra, bolşevik Rusiyanın bilavasitə köməyi və iÇirakı ilə Zəngəzurun böyük bir hissəsi ermənilərə verildi, nəticədə, Naxçıvanla Azərbaycanın digər torpaqları bir-birindən ayrı salındı. 1923 il iyulun 7-də Qarabağın dağlıq hissəsində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) yaradılması ilə gələcək erməni separatçılığının əsası qoyuldu. Bununla yanaşı, Ermənistan SSR hökuməti də Dağlıq Qarabağa olan iddialarını davam etdirdi. 1920-30-cu illərdə istədiklərinə nail ola bilməyən ermənilər 1941-45 illər müharibəsindən sonra yenidən fəallaşdılar. Ermənistan K(b)P MK katibi Q.Arutyunov 1945 ilin noyabrında ÇStalinə müraciət edərək, Azərbaycan SSR-in DQMV-nin Qarabağ vilayəti kimi Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında məsələ qaldırdı. Həmin müraciətin mətai ÜÇK(b)P MK katibi G.M.Malenkov tərəfindən təklif üçün Azərbaycan K(b)P MK katibi M.C.Bağirova göndərilmişdi. Bağirovun 1945 il 10 dekabr tarixli cavab məktubunda təkzibolunmaz faktlar əsasında sübut edilirdi ki, **"Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazi cəhətdən heç vaxt Ermənistan SSR-ə bitişik olmamışdır və hazırda da bitişik deyildir"**. Bu və digər inkaredilməz faktlardan sonra Ermənistan SSR-in iddiası bağtutmamışdı. Lakin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından əl çəkməyən Ermənistan 1980-ci illərin sonlarında, yaranmış gəlvəriÇi Çəraitdən istifadə edərək yenidən Azərbaycana qarşı müharibəyə baÇadı.

Ermənistan Rusiya hərbi qüvvələrinin köməyi ilə 1992 ilin fevralında Xocalıda azərbaycanlılara qarşı soyqırımını törətdi, daha sonra Dağlıq Qarabağı və onun ətrafındakı 7 rayonu (respublika ərazisinin 20%-i) iÇğal etdi, bir milyona yaxın azərbaycanlını dədə-baba yurdundan didərgin saldı. Birləşmiş Millətlər TəÇkilatının Təhlükəsizlik Çurası Ermənistanın iÇğal etdiyi torpaqları azad etməsinə dair 4 qətnamə (822, 853, 874, 884 № -li) qəbul etsə də, Ermənistan onları yerinə yetirməkdən boyun qaÇırdı. Azərbaycan Respublikası iÇğal olunmuş torpaqların azad edilməsi, dövlətin ərazi bütövlüyünün bərpa olunması, Azərbaycan-Ermənistan, Dağlıq Qarabağ münəaqiÇəsinin sülh yolu ilə və ədalətli həll edilməsi üçün dönmədən fəal siyasət yeridir.

Əd.: Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, B., 2000; Qarabağnamələr. I-II kitablar, B., 1989; 1991; Qeybullayev

Ata-baba yurdundan didərgin salınmış qarabağlılar

Q., Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair), B., 1990; güküröv K., Ermənilərin Azərbaycanda və Osmanlı imperiyasındakı türk genosidi tarixinin öyrənilməsi: metodoloji problemlər. Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri, B., 2000; Yüzbaçov R., Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin toponimikası, Azərbaycan SSR EA xəbərləri (Yer haqqında elmlər seriyası), 1969, № 2; Azərbaycan bölgələrində erməni sorunu (1918-1920), Ankara, 2001; Köçərlı T., Qarabağ (Qarabağ tarixinin saxtalaşdırılması əleyhinə), B., 2002; Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920) Qanunvericilik aktları (səbırnık dökümentov), B., 1998; İstoria Azərbaycanı po dökümentam i publikatsiyam, B., 1990; K İstoria obrazovaniya Nağorno-Qarabağskoy avtonomnoy oblasti Azerb., SŞP. 1918-1925. Dökümentı i materialı, B., 1989; Nağornıy Karabağ: razum pobedit, B., 1989; Opisanıe Karabağskoy provıncıı, sostavlennoe v 1823 g., Tıflıs, 1866; Opisanıe pıreselenıya arıyan azərbaycanıskıx v pıredely Rossıı. M., 1831; Alıev İ. G., Z., Nağornıy Karabağ: neızvestnaya pravda, B., 1995; Karabağ. Oçerki İstoria i kulıtırı, B., 2004, 2004.

QARABAĞ ƏMƏLİYYATI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qarabağda Azərbaycanın dövlət suverenliyini bərpa etmək məqsədilə 1920 il mart və aprel aylarında həyata keçirilmişdir. Qarabağ əməliyyatı Cümhuriyyət ordusunun müstəqil çəkildə həyata keçirdiyi ən irimiqyaslı hərbi əməliyyat olmuşdur. Əməliyyat nəticəsində qarşıya qoyulan bütün döyüş tapşırıqları müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilmiş Qarabağda Azərbaycanın suverenliyi tam bərpa edilmişdir.

1920 il martın əvvəllərində ermənilərin Zəngəzurdə 3 minədək silahlı dəstə toplayaraq, Qarabağ üzərinə hücum hazırladığı məlum olmuşdur. Erməni silahlı qüvvələri rəhbərlik edirdi. Dəstənin sərəncamında 2 ədəd top və pulemyot vardı. Bir ədəd top da Xanazəkda var idi. 7-10 gündən sonra erməni silahlı dəstələrinin Mamzək istiqamətindən hücumu başlandı. Məqsəd Qarabağdakı silahlı dəstələrlə birləşmək və buradakı Azərbaycan hakimiyyət orqanlarını devirmək idi. Hücum başlanan kimi bütün Qarabağ erməniləri də ayağa qalxaraq, Azərbaycan Hökuməti əleyhinə qiyamə qoçulmalı idilər. Plana görə Zəngəzurdə hücum başlanan kimi Gəncə qəzasının silahlı erməni dəstələri Əsgəran üzərinə yürüç edib, oranı tutmalı idilər. Martın əvvəlində Gəncə ətrafındakı erməni kəndlərindən Qarabağ ərazisinə 1000 nəfərlik silahlı dəstə göndərilmişdir. Çaykənddə isə

2500-3000-ə qədər erməni silahlısı toplandı. Onların çoxu rus ordusunda hərbi xidmət keçmiş ermənilər idi.

Erməni silahlı dəstələrinin təcavüz əməliyyatı Novruz bayramı günləri başladı. Martın 19-da erməni silahlıları hücum edərək, 2 azərbaycanlı əsgərini qətlə yetirdilər. Martın 20-də 25 nəfər erməni silahlısı yerli hökumət orqanlarında iğləyən 2 erməni məmurum vasitəsilə gizləncə gücəyə gətirildi. Martın 22-də gücəda onların sayı 200 nəfərə çatdırıldı.

Martın 22-də gecə saat 3-də separatçı erməni qüvvələrinin gücə, Xankəndi, Əsgəran, Xocalı və Tərtərdə yerləcən qoçun bölmələrinin üzərinə eyni vaxtda hücumu başladı. Azərbaycan ordusunun Əsgərandakı 50 nəfərlik kiçik dəstəsi erməni silahlılara qəhrəmancasına müqavimət göstərsələr də, qüvvələr nisbəti bərabər olmadıqından ermənilər Əsgəran postunu ələ keçirib, onların hamısını qırdılar. Digər məntəqələrdə isə erməni silahlı dəstələri uğur qazana bilmədilər. Erməni silahlı qüvvələrinin martın 24-də səhər saat 6-da Tərtər üzərinə başladanan hücumu da dəf edildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyü üçün çox ciddi təhlükə yarandığından milli ordunun bütün potensialı səfərbərliyə alındı və onun əsas gücü Qarabağa istiqamətəndirildi.

Bölgədəki hərbi hissələrin möhkəmləndirilməsi üçün Cimal sərhədlərindəki qüvvələrin bir hissəsinin də Qarabağa göndərilməsi qərarə alındı. Hələ martın 19-da hərbi nazir 1-ci Tatar süvari alayının tam tərkibdə, habelə Quba piyada alayının bir taborunun Qarabağa yola salınması barədə göstəriç vermici. Martın 24-də Gəncə piyada alayının 2 ədəd topa malik olan bir taboru da bölgəyə yola salındı. Bu dəstəyə podpolkovnik Qasımbəyov komandirlik edirdi. Həmin dəstənin tərkibində 18 zabit, 633 əsgər, 1 həkim, 97 baçat var idi. Döyüç əməliyyatlarına rəhbərlik üçün Azərbaycan ordusunun qərarğah rəisi general-mayor H.Səlimovun rəhbərliyi ilə xüsusi bir qərarğah da yaradıldı. Həmin qərarğah martın 26-da Ağdamda yerlədirildi.

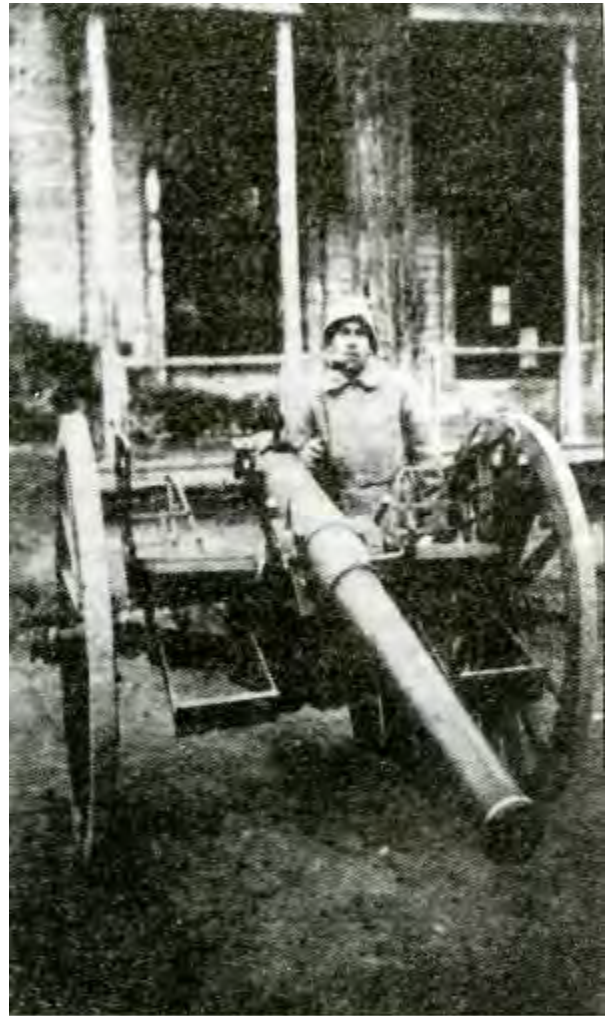
Təcavüzün başladanmasının ələ ilk günlərində hərbi nazir S.Mehmandarov ölkənin qərb bölgəsinə gəldi və həm onun möhkəmləndirilməsi, həm də qüvvələrin Qarabağa səfərbər edilməsi ilə məçğul olmağa başladı.

Martın 24-25-də erməni qüvvələri yenidən Tərtər üzərinə hücumə keçdi. Lakin bu hücum da uğursuz oldu. Əvəzində, Azərbaycan qoçun hissələri və partizanların əks-hücumə keçərək, əvvəlcə Marağalı kəndini ermənilərdən azad etdilər, sonra isə Marquçevan kəndində Yüzbaçovun malikanəsini tutdular. Martın 26-da Tərtər ətrafında Azərbaycanın qoçun bölmələrinin və partizanların uğurlu hücumları davam etdirildi. Gündüz saat 12-də Çaylı və Bruc erməni kəndləri ələ keçirildi.

Qarabağdakı hərbi qüvvələrin daha da möhkəmləndirilməsi üçün 8-ci Ağdaçpiyada alayı və Zaqatala piyada alayının 700 nəfərlik Nuxa taboru da Qarabağa hərəkət etmək əmri aldı. Martın 29-da Azərbaycanın qoçun hissələrinin Əsgəran istiqamətində əsas hücumu başladı. Döyüç partizan dəstələri də cəlb edilmici. Onlar 3360 nömrəli hündürlük istiqamətində hərəkət etməli idilər. Parlament mühafizə dəstəsi Xramort kəndi, Bakı piyada alayının bölmələri isə Daçbaç kəndi istiqamətində irəliləməli idi. Bakı alayı bölmələrinin sağ cinahının mühafizəsi üçün süvari partizan dəstəsi və Tərtər süvari alayı bölüyünün yarısı ora göndərilmici.

Bu döyüç milli qoçun hissələrinin uğuru ilə başasa da, həmin uğuru davam etdirmək və qarçya qoyulan məqsədə nail olmaq mümkün olmadı. Döyüç təcrübəsizliyi, bölmələr arasında qarçılıqlı əlaqələrin düzgün tənzimlənməməsi hücumun nəticələrinə öz təsirini göstərdi və qüvvələr əvvəlki mövqelərinə çəkməyə məcbur oldular.

Aprelin 2-də Zaqatala piyada alayı, girvan alayının və Tərtər süvari alayının hissə və bölmələrinin bölgəyə gəlib çatması ilə Əsgəran üzərinə yeni hücum hazırlığına başladı. Əlavə nizami qüvvələrlə möhkəmləndirilən Ağdam dəstəsi aprelin 3-də yenidən Əsgəran istiqamətində hücumə keçdi. Erməni silahlı qüvvələri bütün imkanlarını səfərbərliyə ahb, əvvəlki hücumda olduğu kimi Ağdam dəstəsinin qarçısını kəsəməyə çalışsalar da, böyük tələfat verib, əvvəlcə Əsgəranın, sonra da Xocalını tərk etməyə məcbur oldular. Bölgədə

Azərbaycan ordusunun topçu əsgəri

Strateji əhəmiyyəti malik olan bu iki məntəqə Ağdam dəstəsi tərəfindən azad edildi. Uğurlu hücumu davam etdirən Ağdam dəstəsi gün ərzində Ağdam-Əsgəran yolunun kənarında yerləşən Kətik, Aranzəmin və Naxçıvanik kimi möhkəmləndirilmiş məntəqələri də erməni qüvvələrindən azad etdilər və Mahbəyli kəndinə yaxınlaşdılar.

Əsgəran ətrafında uğursuzluğa düçar olan düşmən qüvvələri geri çəkilərək, Malibəyli-Daşkənd və Şükənd məntəqələri arasında toplaşdı. Ətraf kəndlərdəki erməni silahlı dəstələri də bura axıyaraq, güclü zərbə qüvvəsi yaratdılar. Bu düşmən dəstəsinin sərəncamında 3 ədəd dağ topu və 2 ədəd pulemyot var idi. Aprelin 5-də Ağdam dəstəsi Şükənd istiqamətindəki erməni mövqeləri üzərinə hücum keçdi. Səhər saat 10-da başlanan hücum üç istiqamətdə aparıldı. Cəbhənin mərkəzində 4-cü Quba piyada alayının bölmələri döyüldü. Sağ cənabda Malibəyli kəndini ötüb keçərək, Şükəndin Çərçindəki yüksəkliklərə doğru Tatar süvari alayının bölmələri irəliləyirdi. Sol cənabdən - Şükənd qəbiristanlığı istiqamətindən isə kəsə yolla Bakı piyada alayının bir taboru hücum edirdi. Saat 20-də döyüş uğurla başa vurdu və bölmələr Şükəndə daxil oldular.

Aprelin 9-dan 12-dək Şükənd yaxınlığındakı Keçikənd ətrafında da gərgin döyüşlər davam etdi. Bu döyüşlərin nəticəsində Qarabağdakı erməni qüvvələrinin ən güclü və möhkəm bazası məhv edildi.

Bununla, 1920 il martın 22-dən başlanan Şükənd əməliyyatı Azərbaycan ordusunun hissə və bölmələrinin tam qələbəsi ilə başa çatdı. Qarabağda Azərbaycanın dövlət suverenliyi bərpa olundu. Cümhuriyyət ordusu öz tarixinə şanlı bir səhifə yazdı.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия, Б., 1998; Azərbaycan Cümhuriyyəti, B., 1998; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

QARABAĞ GENERAL-QUBERNATORLUĞU Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ermənilərin Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları nəticəsində məcburiyyət qarşısında Qarabağda yaradılmış müvəqqəti inzibati idarəçilik rejimi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra Cənubi Qafqazda sülh və əmin-amanlıq yaratmaq məqsədilə Azərbaycan hökuməti 1918 il mayın **29-da Qəvənli ermənilərə güzəştə getdi**. Bununla, Azərbay

Azərbaycan ordusunun əsgərləri

ciddi ərazi itkisinə yol verdi. Lakin ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını davam etdirdilər. Qarabağın dağlıq hissəsində qaçıyan ermənilər iyulun 22-də onun "müstəqilliyini" elan etməyə cəhd göstərdilər. Azərbaycan xalqının qatı düşməni Andronik qiyamçı ermənilərə kömək məqsədilə silahsız azərbaycanlıların kütləvi surətdə qıraqa Zəngəzurdan Şükəndə qəzasına keçdi. Gəncədə yerləşən Cümhuriyyət Hökuməti Bakını ələ keçirmiş Şuşa qiyamının daşnak-bolşevik rejiminin hərbi qüvvələrinə qarşı mübarizə apardığından, erməni separatçılarının törətdiyi problemi danışıqlar yolu ilə nizama salmağa çalışırdı. Bu məqsədlə Şükəndə nümayəndə heyəti göndərilmədi. Avqustun 15-də isə Andronikin törətdiyi soyqırımlar ilə əlaqədar Ermənistan hökumətinə etiraz notası verilmədi. Erməni hökuməti iki gün sonra verdiyi cavabında Andronikin guya Xüsusi erməni korpusuna "təbə olmadığını" bildirərək, bu yalanla məsuliyyətdən yaxa qurtarmağa çalışırdı. Həmin dövrdə Ermənistan hökuməti Qarabağın Azərbaycanın tərkibində olmasını təsdiq edirdi. Bunu avqustda Şükəndə nümayəndə heyəti göndərmək üçün Ermənistanın Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyinin oradakı (Tiflisdəki) rəsmi Azərbaycan orqanlarına müraciəti də sübut edir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə müqavilə əsasında (1918, iyun) dəvət edilmiş türk hərbi hissələri oktyabrda Şükəndə qəvənli, demək olar ki, müqavimətsiz daxil olmuş ermənilər Azərbaycan Hökumətinin hakimiyyətini qəbul etdiklərin bildirmişdilər. Andronik isə dekabrda guya "ingilislərin Qarabağı onun ixtiyarına verməsi haqqında" Şükəndə yığmağa başlamışdı. Azərbaycan Hökumətinin sədri Fətəli xan Xoyski dekabrın 20-də Parlamentdəki çıxışında buna qarşı etirazını bildirmişdi. Eyni zamanda, dekabrın 22-də Bakıdakı ingilis qoşunlarının komandanı Tomson da bu Şükəndəni

təzib etdi. Buna baxmayaraq, erməni separatçıları və Gorusda möhkəmlənmiş Andronik azərbaycanlılara qarşı soyqırımını davam etdirirdi. Buna görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Daxili İşlər Nazirliyi 1919 il yanvarın əvvəllərində Güca, Cavançır, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları əsasında müvəqqəti general-qubernatorluq yaradılmasını təklif etdi. Hökumət bu təklifi qəbul etdi və yanvarın 13-də həmin qəzalarda müvəqqəti general-qubernatorluq vəzifəsinin təsis edilməsi haqqında qərar çıxardı. Bu vəzifəyə yanvarın 29-da Xosrov paça bəy Sultanov təyin olundu. Azərbaycan Hökumətinin qəti addımlarından narahat olan Ermənistan belə bir Çarətdə Dağlıq Qarabağa açıq iddia ilə çıxış etdi. Azərbaycan Hökuməti yanvarın 31-də cavab notasında Qarabağın tarixən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu bildirdi və Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması Ermənistanın etirazını Azərbaycanın suverenliyinə qəsd və onun daxili işlərinə qarşı cəhd kimi qiymətləndirdi. Ermənistan bununla sakitləşməyərək, təzyiqləri artırmağa çalışdı. O, fevralda Britaniyanın Tiflisdəki silahlı qüvvələrinin komandanı Uorkerə müraciət etdi. Müraciətdə Xosrov paça bəy Sultanovun Qarabağa general-qubernator təyin edilməsinə etiraz olunur, onun səlahiyyətləri etibarsız elan edilirdi. Lakin bu müraciət cavabsız qaldı. Belə olduqda, Ermənistan xarici işlər naziri general Tomsona müraciət etdi. Qarabağda yaşayan erməni milli qurması və Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi Bekzadyan da müxtəlif vasitələrlə ingilis komandanlığına təsir göstərməyə çalışdı. 1919 il martın axırlarında Tomsonun Gəvəna səfəri zamanı Ermənistan hökuməti ona təzyiqləri gücləndirməyə cəhd etmişdi lakin bu cəhd nəticəsiz qalmışdı. General Tomsonun nümayəndəsi polkovnik gətelvort Bakıdan Gücayaya gedərək, ermənilərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinə təbə olmasını tələb etmişdi. Cümhuriyyət Hökuməti isə Ermənistanın əsassız iddialarına baxmayaraq, general-qubernatorluğun fəaliyyətə başlaması üçün tədbirlərini davam etdirirdi.

Aprelin 4-də general-qubernatorun orada yerləşən hərbi hissələrə münasibətdə səlahiyyət çərçivəsini müəyyən edən qanun qəbul olundu. Azərbaycan Hökuməti görülən tədbirlərin süni surətdə yaradılmış Qarabağ probleminin həllində mühüm əhəmiyyətə malik olacağını düşünərək, daha inamlı addımlar atmağa başlamışdı. Baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli aprelin 14-də Parlamentdə Hökumət bəyannaməsinin müzakirəsi zamanı demişdi: **"Qarabağ xüsusində mübahisə yoxdur"**. Lakin belə arxayınçılığa da əsas yox idi. Ermənilər separatçılıq fəaliyyətini davam etdirirdilər. Onlar aprelin axırında keçirdikləri qurultayda Qarabağ general-qubernatorunun hakimiyyətini tammaqdan imtina etmişdilər. Bu tipli qərarların qəbul olunmasında Ermənistan hökuməti və onun Dağlıq Qarabağdakı emissarlarının pozuculuq fəaliyyəti mühüm rol oynayırdı. Tomson mayın 5-də F.X.Xoyski ilə keçirilən görüşündə belə fəxslərin sürgün edilməsi haqqında sərəncam verdiyini bildirmişdi. Bütün bunlara baxmayaraq, separatçılar Qarabağda vəziyyəti kəskinləşdirməkdə davam edirdilər. Bu cür mürəkkəb Çarətdə Qarabağ general-qubernatorluğunun səmərəli fəaliyyəti regionda əmin-amanlığın qorunub saxlanmasında mühüm rol oynayırdı. General-qubernator X.Sultanov separatçılara qarşı qətiyyətlə mübarizə aparırdı. İyunun 5-də erməni milli qurmasının qatı irticaçı üzvləri ingilis komandanlığı nümayəndəsinin müqayəti ilə Gücaydan Tiflisə sürgün edildi. İyunun 6-da isə Azərbaycan batalyonu Gücayın ermənilər yaşayan hissəsindəki kazarmalarda yerləşdirildi. Burada keçirilən mitinqdə ermənilər Cümhuriyyət Hökumətini tanıdıqlarını bildirdilər. X.Sultanov konkret tədbirlərlə yanaşı, Qarabağ probleminin əsaslı şəkildə həlli proqramının hazırlanmasına da xüsusi önəm verirdi. Onun bu bərdəki baxışları Hökumətə təqdim etdiyi məlumat-məruzəsində və Bakıda müttəfiq qoşunlarının komandanı gətelvorqla iyunun 25-də keçirilən görüşündə qərhləndirildi. Ermənilər general-qubernatorluğun fəaliyyət prinsiplərini qəbul edərək, müzakirələr aparmağa başlamışdılar. Baş nazir N.Yusifbəyli, Gəncə qubernatoru Xudadat bəy Rəfibəyli və hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun Gücayaya səfəri və orada görülən tədbirlər də general-qubernatorluğun nüfuzunu artırmışdı. Bütün bunların nəticəsində avqustun 15-də ermənilər Azərbaycan Hökuməti ilə saziş imzaladılar və ermənilər yaşayan ərazilərin Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu qəbul etdilər. Lakin Ermənistan Respublikasının azərbaycanlılara qarşı genişlənən soyqırım siyasəti Qarabağda da vəziyyətin sabitləşməsinə mənfi təsir göstərirdi. Bununla belə, Cümhuriyyət hökuməti Qarabağı diqqət mərkəzində saxlayır, diyarın həyatının müxtəlif sahələrinə dair tədbirlərini davam etdirirdi. Sentyabrın 27-də Gücayda müəllimlər qurultayı keçirilməsi üçün vəsait ayrılması haqqında qərar qəbul edilmişdi. İyunun 29-da isə general-qubernatorun sərəncamı ilə yardım kimi Qarabağın erməni müəllimlərinə paylanmaq üçün bir milyon manat pul ayrılmışdı. Ermənistan hökumətinin siyasəti isə orada yaşayan azərbaycanlıların öz dədə-baba torpağından didərgin düşürək qaçqınlaşdırılmasına səbəb olmuşdu. Güca, Cavançır, Cəbrayıl, Zəngəzur qəzalarında da minlərlə qaçqın yerləşmişdi. Bu, general-qubernatorluğun işini daha da mürəkkəbləşdirirdi. Oktyabrın 29-da hökumət general-qubernatorluğa dair daha iki qərar qəbul etmişdi. Onlardan biri general-qubernatorluqda fəaliyyət göstərən qulluqçuların maaşının artırılmasına, digəri isə general-qubernatorluğun ehtiyacı və qəzet nəşri üçün mətbəə almaqdan ötrü vəsait ayrılmasına aid idi. 1919 il noyabrın əvvəllərində ermənilərin Zəngəzurdə törətdikləri qətl-qarətlərə qarşı mübarizə məqsədilə general-qubernatorluğa kiçik qoşun hissələri göndərilmişdi. Bununla da, Zəngəzurdə azərbaycanlıların müdafiəsi sahəsində müəyyən işlər görüldü. Lakin Ermənistan hökuməti separatçılara kömək göstərir, pozuculuq işlərini artırmaqda davam edirdi. Nəticədə, müttəfiq dövlətlərin Cənubi Qafqazda Ali komissarının müavini C.Reyn işi ilə noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cüm-

huriyyəti Nazirlər gurasının sədri Nəsim bəy Yusifbəyli və Ermənistanın baş naziri Xatısoy arasında saziş imzalandı. Ermənistan hökuməti bu sazişin şərtlərini pozaraq, dekabrın 8-də Zəngəzurə qoşun yeritdi. Ermənistan hökuməti Azərbaycan torpaqlarına iddiasını həyata keçirmək üçün silahlı hərbi müdaxilə ilə yanaşı, pul vəsaiti sərf edilməsinə də xüsusi fikir verirdi. 1919 ilin axırlarında Ermənistan hökuməti Dağlıq Qarabağın "azad" edilməsi üçün 19 milyon manat pul ayırmırdı. Bütün bunların nəticəsində 1920 ilin martında erməni separatçıları daha da azğınlaşdı. Martın 22-23-də Ermənistanın bilavasitə İrakı və Moskvanın sifarişi ilə Dağlıq Qarabağda Azərbaycana qarşı xəyanətkar çıxışlar baş verdi. Azərbaycan Hökumətinin hərbi və diplomatik tədbirləri nəticəsində martın axırlarında - apreldə ermənilərin Qarabağdakı dönmənçilik fəaliyyətinin qarşısı alındı. Qarabağda hadisələrin bu yöndə inkişafında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı təcavüzkarlıq planlarını həyata keçirməyə hazırlanan Sovet Rusiyası və bolşeviklərin ölkə daxilində apardığı pozuculuq-təxribatçılıq işləri də mühüm rol oynadı. *Aprel işğalı (1920)* və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Qarabağ general-qubernatorluğunun fəaliyyətinə də son qoyuldu.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.1-2, B., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c. 5, B., 2001; Paçayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Köçərli T., Qarabağ, B., 2002; Musayev L., Xosrov bəy Sultanov Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli haqqında, "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" kitabında, B., 2002; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998.. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия (документы и материалы), Б., 1998; История Азербайджана по документам и публикациям, Б., 1990.

QARABAĞ ÜSYANI (1920) - *Aprel işğalından (1920)* sonra Azərbaycanda sovet-bolşevik rejiminə qarşı baş vermiş qüvvətli xalq üsyanlarından biri (1920 il 29 may - 13 iyun). Rəhbəri və istiqamətverici qüvvələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabıtları və hərbi qulluqçuları idi. Üsyanda partizan və qaçaq dəstələri, Qarabağ əhalisi fəal iştirak edirdi. Üsyana hazırlıqın həlledici mərhələsi 1920 il mayın sonlarında baş çatdı. *Gənə üsyanının* başlanması xəbəri alman kimi, Cəbrayıl ətrafında milli qüvvələrin toplantısı keçirildi və burada üsyanın mayın 29-dan 30-na keçən gecə başlanması qərarlaşdırıldı.

Üsyana hazırlıq zamanı Cəbrayıl qəzasında 20-yə yaxın könüllü silahlı dəstə yaradılmışdı. Tofiq bəyin başçılıq etdiyi belə dəstələrdən biri mayın 29-da Yolçu məntəqəsində dayanan bolşevik postuna hücumə keçdi. Mayın 30-da bolşevik orqanlarının nümayəndələri həbs olundular və qəzada hakimiyyət milli qüvvələrin əlinə keçdi. 1920 il iyunun 3-dən 4-nə keçən gecə *Qafqaz İslam Ordusunun* keçmiş komandanı Nuru paşa və polkovnik Zeynalov milli qüvvələrlə birliktə, Cəhərin sovet hakimiyyəti nümayəndələrinin hamısını həbs etdilər. Səhəri gün Qarabağda sovet hakimiyyətinin devrildiği elan olundu. Polkovnik Zeynalov Qarabağdakı milli hərbi qüvvələrin ümumi komandanı təyin edildi. İyunun 5-də Xankəndi və Ağdam da sovet hərbi qüvvələrindən təmizləndi. Qırmızı qüvvələr geri çəkilərək, Bərdədə, Tərtər çayının sol sahilində mövqə tutdular. Bölgə əhalisi sovet işğalına qarşı başlanmış üsyanı böyük rəğbətlə qarşıladı. Qarabağda baş verən üsyan əhatə dairəsinə görə son dərəcə geniş idi. Üsyan nəticəsində Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsi sovet-bolşevik işğalçıların nəzarəti altında qalmışdı. Üsyan sovet hakimiyyətinin Azərbaycandakı dayaqlarına ciddi zərbə vura bilərdi. Buna görə də həm 11-ci Qırmızı ordu komandanlığı, həm də Azərbaycanın yeni hakimiyyət orqanları üsyanı yatırmaq üçün təcili tədbirlərə əl atdılar. Azərbaycan Kommunist (bolşevik) Partiyası Mərkəzi Komitəsi və Azərbaycan İstiqbal Komitəsi Çingiz Qudırım və Dadağ Bünyadzadənin başçılığı ilə Qarabağa partiya fəallarıdan ibarət 20-25 nəfərlik bir qrup göndərdi. 11-ci Qırmızı ordunun komandanı Levandovski də bölgəyə yollandı. Qarabağ üsyanının yatırılması ilə bağlı 11-ci Qırmızı ordunun səhra qərargahının və Hərbi İstiqbal gurasının birgə iclası keçirildi.

1920 il iyunun 9-da 11-ci Qırmızı ordunun komandanı üsyanın yatırılması ilə bağlı xüsusi əmr imzaladı. Əmrdə Qarabağ bolşeviklərdən təmizləmiş milli qüvvələrə qarşı irimiqyaslı hərbi əməliyyatın keçirilməsi nəzərdə tutuldu. Qarabağ üsyançılarına əsas zərbənin 32-ci diviziya tərəfindən vurulması planlaşdırıldı. Qüvvə üstünlüyü yaradılması üçün 20-ci atıcı diviziyanın bir briqadası, zirehli avtomobillər və müsəlman fəhlə dəstəsi 32-ci diviziya komandanlığının tabeliyinə verilmədi. 18-ci süvari diviziyasında üsyanın yatırılması üçün bölgəyə yeridilmişdi. Bundan əlavə, qırmızı qüvvələri hərbi təyyarələr də müdaxilə etməli idilər.

Üsyançı qüvvələr də işğalçılarla döyüşdə ciddi hazırlanırdılar. Qırmızı ordunun qəti hücumə başlaması ərəfəsində polkovnik Sofiyevin komandir olduğu 1-ci Tatar süvari alayı, Cavanşir piyada alayının bölmələri, top divizionu və digər bölmələr Tərtər çayının sağ sahilində müdafiə mövqeləri tutmuşdular.

1920 il iyunun 10-da Qırmızı ordu qüvvələri üsyançılara qarşı bütün cəbhə boyu hücumə keçdi. Üsyançılar sayca onlardan qat-qat üstün olan, çoxsaylı toplardan və başqa silahlardan, zirehli avtomobillərdən, hərbi təyyarələrdən istifadə edən Qırmızı ordunun qarşısını saxlaya bilmədilər. İstiqbal yolunda ayağa qalxan Azərbaycanın milli qüvvələri öz amalları yolunda bütün qüvvələri ilə vuruşalar da, həm sayca, həm də hərbi texnika baxımından böyük üstünlüyə malik olan bolşevik qüvvələrinin təzyiqinə davam gətirə bilmədilər. İyunun 11-də Tərtər, Bərdə və Ağdam ərazisi 11-ci Qırmızı ordu qüvvələrinin nəzarəti altına keçdi. İyunun 13-də gümüş müdafiəçilərinin də müqaviməti qırıldı. Burada sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 11-ci Qırmızı ordunun hissələri tezliklə Qaryagin (indiki Füzuli), Cəbrayıl, Hadrut, Qubadlı, Zəngilan və s. yerlərdə də üsyançıları geri çəkməyə məcbur etdilər. Qırmızı bolşevik cəlladları Qarabağ üsyanının yayıldığı bütün ərazidə kütləvi qırğınlar həyata keçirdilər. Qarabağ üsyanı bolşevik rejiminə qarşı

Azərbaycan xalqının istiqlal mübarizəsinin ən parlaq səhifələrindən biridir.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.6, B., 2000; Qaffarov T., Azərbaycan tarixi. 1920-1991, B., 1999; Süleymanov M., Azərbaycanın ordusu (1918-1920), B., 1998.

QARABAĞDA AZƏRBAYCANLILARA QARĞI SOYQIRIMLARI - erməni-dağnak quldur dəstələrinin Qarabağın guça, Cavançır və Cəbrayıl qəzalarında azərbaycanlılara qarğı törətdikləri soyqırımı və talanlar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən yaradılmış *Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası* bu vəhşilikləri dərindən arağırmıq bu haqda çoxlu çahid ifadələri, baxıqprotokolları, məruzələr, faktik məlumatlar toplamıdır.

Sovet Rusiyasının Birinci dünya müharibəsi (1914-18) cəbhələrində hərbi əməliyyatların dayandırmasından əvvəl erməni əsgərləri kütləvi surətdə fərarilik edərək, cəbhədən qaçır və özləri ilə çoxlu oğurluq tufəng, pulemyot və digər hərbi sursatlar aparırdılar. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü N.Mixaylovun toplanmıqfaktlar əsasında hazırladığı məruzədə deyilirdi ki, Cavançır qəzasının müsəlman əhalisi qonçuları ermənilərə çox sadələvhəsine inanır və həmin silahların gələcəkdə onlara qarğı yönəldiləcəyini təəvvürlərinə belə gətirmirdilər. Buna görə də onlar həmin silahların gətirilməsinin qarğısını almaq üçün heç bir tədbir görmüdürlər. Rusiyada Oktyabr çevriliğindən (1917) sonra isə Yuxarı Qarabağa, o cümlədən Cavançır qəzasının erməni kəndlərinə silah və sursat, demək olar ki, açıq çəkildə gətirilməyə baçadı.

N.Mixaylovun məruzəsində göstərilirdi ki, 1917 ilin dekabrından baçayaraq, erməni-dağnak quldur dəstələri Kolanı icmasının azərbaycanlı kəndlərinə basqın edir və onlardan hələ yer üzərində mövcud olmayan Ermənistan Respublikasının tanımağı tələb edir və guya öz dövrləri üçün azərbaycanlılardan zorla vergi yığırdılar.

Erməni təqiblərindən bezmiqCavançır qəzasının bir neçə kəndinin, o cümlədən Çnarət-Qərvənd kəndinin əhalisi və Umudlu kəndi əhalisinin bir hissəsi payız aylarında böyük tələfatla Murovdağı açaraq, Cavançır qəzasının aran kəndlərinə üz tutur və orada məskunlaşır. N.Mixaylovun 1919 il mayın 9-da Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına təqdim etdiyi məruzədə göstərilirdi ki, axır vaxtlar vəziyyət bir qədər yüngülləşmə də, Cavançır qəzasındakı ermənilər buradakı azərbaycanlıların torpaqlarını Ermənistan Respublikasının ərazisi elan edərək, Azərbaycan Respublikasının hakimiyyətini tanımaq belə istəmir və öz zorakılıq hərəkətlərini əvvəlki kimi davam etdirirlər. Ona görə də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri erməni kəndlərindən keçərək, qəzanın dağətəyi hissəsində dağıdılmışAzərbaycanlı kəndlərinə baxıqkeçirə bilmirdilər.

Qarabağ bölgəsində 1918 ilvə 1919 ilin əvvəllərində ermənilərin törətdikləri soyqırımlarına daha çox məruz qalan qəzalardan biri də Cəbrayıl qəzası idi. Qəza 12 azərbaycanlı və 3 erməni kənd icmasından ibarət idi. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı materiala və dindirilmıqçahidlərin ifadələrinə görə, qəza əhalisi Qarabağın baçqa qəzalarında ərənlərin azərbaycanlılara qarğı törətdikləri vəhşiliklər haqında deyilənləri əvvəllər ağıllarına belə sığıdırı bilmirdilər. 1918 il dekabrın ilk günlərindən ermənilər qəzanın azərbaycanlı əhalisinə qarğı silahlı təxribatlara baçadılar. Ermənilər, əvvəlcə, tək-tək qətlər törədir, basqın edərək, azərbaycanlılara məxsus mal-heyvanı sürüb aparırdılar. Getdikcə daha da mütəçəkilləçən erməni quldur dəstələri azərbaycanlı kəndlərinə açıq silahlı hücumlar etməyə baçayırlar. Buna baxmayaraq, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası üzvlərinin dindirdikləri çahidlərin ifadələrində və Cəbrayıl qəza rəisinin 1919 il fevralın 17-də Qarabağ general-qubernatoru Xosrov Paçqa bəy Sultanova raportunda bildirilirdi ki, "qəzanın bu cür hadisələri böyük təəssüf hissi ilə qarğılayan müsəlman əhalisi heç bir fəal mübarizə yoluna keçməyərək, yalnız özlərini və öz əmlaklarını erməni hücumlarından qorumaq üçün müdafiə mövqeyi tutmuq və ermənilərə qarğı heç bir qanunsuz hərəkətə yol verməmiçər. Buna da sübut odur ki, bütün bu müddət ərzində erməni kəndlərindən heç biri müsəlmanlar tərəfindən zərər görməmiçdir". Məruzədə 1918 ilin sonu - 1919 ilin əvvəllərində Cəbrayıl qəzasında erməni silahlı quldur dəstələrinin azərbaycanlılar yaçayan Eyvazlı, Dolanlar, gıxlar, Məlikü və digər kəndlərə hücum edərək, azərbaycanlı əhalinin əmlakını qarət edib yandırdıqları, mal-heyvanlarının isə sürüb apardıqları haqda çoxlu faktlar sadalanır.

Qarabağda ermənilərin azərbaycanlılara vurduğı ən böyük ziyan isə guça qəzasının ərazisi və hemičə ələ keçirməyə can atdıqları guça çəhəri idi. Oktyabr çevriliğindən (1917) sonra onsuz da hədsiz sursat ələ keçirmıq ermənilər daha sürətlə silahlanmağa baçadılar. Silahlı erməni quldur dəstələri cəbhələrdən qaçan fərari erməni əsgər və zabitlərinin hesabına getdikcə daha da çoxalırdı. guça-Qaryagin (Cəbrayıl) və guça-Əsgəran yollarının tamamilə nəzarət altına alan ermənilər həmin yollarla gedib-gələnlər azərbaycanlıları qarət edir, silahlarını əllərindən alır və bu keçidləri tədricən bütünlüklə azərbaycanlıların üzünə bağlayırdılar. Bu quldur dəstələri getdikcə daha mütəçəkill hərbi birləçmələrə çevrilirdilər.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məruzəsində göstərilirdi ki, guça çəhərindəki və ətraf kəndlərdəki erməni əhalisi Azərbaycanın hakimiyyətini tanımayıb, bu günə qədər də tanımaq istəmirlər. Onlar Azərbaycan Hökumətinə vergi verməkdən və hər hansı mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməkdən imtina edirlər.

çahidlərin ifadələrinə görə, 1918 ilin dekabrında ermənilər Qoqo kəndinin azərbaycanlılar yaçayan 55 evini dağıtmıq və yandırmıçlar. Mülkədar Cavançırın də malikanəsini viran edərək, ailə baçısı Əsəd ağa Cavançırı, oğlu Soltan ağanı, qızı Çnanə bəyimi, qardağı qızı Fatma bəyimi, evin qulluqçusu və nökrələrini vəhçəsine qətlə yetirmıq bütün avadanlıq, mal-qara və kənd təsərrüfatı alətlərini qarət edib aparmıçdılar.

Ermənilər Tuğ kəndinin azərbaycanlılara məxsus hissəsini də dağıtmıçlar. 33 evdən ibarət Salakətin kəndini,

gıxımlı, Gövqadlı, Divanlılar və Çərəküz kəndlərini tamamilə dağıdaraq yandırmıq əmlaklarını qarət etmişdilər.

gahid ifadələrini ümumiləşdirən komissiya qeyd edirdi ki, təkcə guca qəzasında dağıdılmış yandırılmış talan edilmiş azərbaycanlı kəndlərində öldürülənlərin sayı 100 nəfərdən çox idi. Öldürülənlər üzərində ağlagəlməz vəhşiliklər edilmişdi. Qəzanın azərbaycanlı əhalisi 100 milyon manatdan çox zərər çəkmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Bakıdakı ingilis komandanlığı ilə razılaşdıraraq, 1919 ilin yanvarında Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Cavançır, guca, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları ərazisində ermənilərin törətdikləri soyqırımların qarşısını almaq üçün müvəqqəti general-qubernatorluq yaratdı. Buna baxmayaraq, guca Cəbrayıl və ətraf kəndlərdəki ermənilər general-qubernatorun hakimiyyətini tanımır, gucadakı erməni milli qüvvələrinin bütün tapşırıqlarını danıqsız yerinə yetirirdilər. guca-Gorus, gucaCəbrayıl yollarını tam nəzarətdə saxlayan ermənilər bu yollarla guca ermənilərinə gizli yardım, silah-sursat və s. gətirirdilər. 1919 il iyunun 1-də çoxlu sayda silahlı ermənilərin gizli yolla Cəbrayıl daxil olması barədə məlumat alan gucadakı Azərbaycan hakimiyyət orqanları azərbaycanlılara məxsus Üçtiğ yüksəkliyində gözetçilərin sayını artırırdı. İyunun 4-də Üçtiğ yüksəkliyi tərəfdən gözlənilmədən başlanan atışma tezliklə bütün Cəbrayıl bürüdü. 50 nəfərə yaxın silahlı erməni qulduru azərbaycanlı əsgərlərin səngərlərinə hücum etdi. Nəticədə, 3 nəfər azərbaycanlı əsgər qətlə yetirilmiş ermənilərdən isə hücumə rəhbərlik edən Arzumənov və digərləri məhv edilmişdi.

Azərbaycanın yüzlərlə kəndini yerlə yeksan edən, əhalisinə qarşı tarixdə görünməmiş vəhşiliklər törədən ermənilər bütün bu faktları saxtalaşdırır, özlərini "zərərçəkən" kimi qələmə verir, azərbaycanlılara və Azərbaycan Hökumətinə qarşı təbliğat aparır, bütün dünyaya haray-həşir salırdılar.

Ermənilərin bütün pozuculuq hərəkətlərinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin ciddi səyləri nəticəsində 1919 il avqustun sonlarında Azərbaycan Hökuməti ilə erməni milli qüvvəsi arasında bəyannamə imzalanmışdı. Bu bəyannamə ilə Qarabağ erməniləri Azərbaycan Hökumətinin hakimiyyətini tanıyır, Azərbaycan Hökuməti isə onlara mədəni-millə muxtariyyət hüququ verirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Qarabağ erməniləri, gizli olaraq, yeni təxribatlara hazırlanırdılar. Belə təxribatlardan biri 1920 il martın 22-də -Azərbaycan xalqının Novruz bayramı günü törədilmişdi. Martın 23-də bütün günü gucada atışma getmiş və günbatma yaxın qiyamçılar Azərbaycan ordu hissələrinin qarşısında duruşqətirə bilməyərək, Cəbrayıl tərki etmişdilər.

guca Cəbrayıl və guca qəzası kəndləri ilə yanaşı, Qarabağın Cavançır və Zəngəzur qəzalarının erməni əhalisi də qiyam qaldıraraq Azərbaycan əhalisi və Azərbaycan əsgərləri üzərinə hücum etmişdilər. Lakin hər yerdə erməni-dəhşət quldur birləşmələrinə ağır zərbələr endirilmiş, onların hücumları dəf edilmişdi. Ermənilərin gizli şəkildə hazırladıqları hücum planları puça çıxmışdı.

Aprel işğalınadək (1920) Qarabağ erməniləri öz idarələrindən əl çəkməmişdilər. Əki səbhəyə iğməməyi məharətlə bacaran ermənilər, bir tərəfdən, Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirməyə çalışmış, digər tərəfdən də bolşevik ordusunun Azərbaycana müdaxiləsini asanlaşdırmaq məqsədilə Sovet Rusiyası ilə əlaqəyə girərək 1920 ilin yazında Moskvanın sifarişilə qiyam qaldırmış, Azərbaycan ordusunun əsas qüvvələrinin başını Dağlıq Qarabağda qatmışlar. Bununla da, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti öz hərbi qüvvələrini ölkəni şimal sərhədlərini keçmiş bolşeviklərə qarşı yönəldə bilməmişdi.

Əd.: Paçayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XI əsrlər). Müxtəsər xronoloji ensiklopediya, B., 2003; Претупления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XX вв.) Краткая хронологическая энциклопедия, B., 2002.

QARABƏYLİĞ Qarabəy Əmayıl ağa oğlu (14.1.1873, Yelizavetpol quberniyası, Yuxarı Ayıblı kəndi - sentyabr, 1953, Səmərqənd) - ictimai-siyasi xadim, həkim, publisist, dilçi-lüğətçi, mühərrir. Əki təhsilini gəmkir

alman-rus litseyində almışdır. Daha sonra Tiflis klassik gimnaziyasını bitirərək (1892) Moskva Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuş burada 4 il təhsil aldıqdan sonra 1896 ildə siyasi fəaliyyətinə görə bir il həbs cəzasına məhkum edilmişdir. Həbsdən azad olunduqdan sonra təhsilini Yuryev (Tartu) Universitetinin tibb fakültəsində davam etdirmişdir. Buranı bitirdikdən (1899) sonra iki il Moskvada işləmişdir. 1901 ildə Bakıya qayıdaraq, müstəqil həkimlik fəaliyyətinə başlamış Cəbrayıl ildə ilk dəfə olaraq, zöhrəvi xəstəliklərin müalicəsi üzrə kabinet açmışdır. Birinci rus inqilabının (1905-07) təsiri ilə ictimai fəaliyyətə başlanan Qarabəyli Rusiya müsəlmanlarının birinci qurultayında (1905, 15 avqust, Nijni Novqorod) iştirak etmiş "İttifaqi-müslimin" təşkilatının üzvü, Əhməd bəy Ağayevin "Difai" partiyasının rəhbərlərindən olmuşdur. Həmin dövrdən publisist fəaliyyətinə başlamış "Həyat", "Güdə", "Kaspi" və s. nəşrlərlə əməkdaşlıq etmişdir. Bəzi mənbələrdə Qarabəylinin "Hümmət" in yaradılmasında da iştirak etdiyi bildirilir.

1906 ildə o, Ərana mühacirətə gedərək, inqilabi fəaliyyətini burada davam etdirmiş Rəşit tutulduqdan sonra Avropaya mühacirət etmək məcburiyyətində qalmışdır. 1908 ildə İstanbulla gəlib, burada "Səadət" adlı təşkilat yaratmışdır. Həmin il hakimiyyətə gələn "Gənc türklər" Qarabəyliyə vəzifə təklif etsələr də, bundan imtina etmişdir. 1911 ildə Bakıya qayıdaraq, həkimlik və publisistik fəaliyyətini davam etdirmiş "Haqq yolu" adlı jurnal buraxmışdır. O, həmçinin, Azərbaycanda ilk ikicildlik türk-rus lüğətini nəşr etdirmişdir.

Birinci dünya müharibəsinin (1914-18) başlanması ilə cəbhəyə yollanmış rus ordusunun tərkibində müsəlmanlardan ibarət "Vəhşi diviziya"nın baş həkimi olmuşdur. Fevral inqilabından (1917) sonra Bakıya qayıtmış bir müddət "Kaspi" və "Yeni həyat" qəzetlərinin baş redaktoru olmuşdur. *Mart soyqırımından (1918)* sonra Bakı tərk etmək məcburiyyətində qalan Qarabəyli Əhməd Necməddin Qotsinskiyin dəstələri ilə birlikdə Dağıstana getmiş bir müddət oradakı aullarda yaşamışdır. Bakı azad edildikdən (1918, 15 sentyabr) sonra vətənə qayıdan Qarabəyli Bakı bələdiyyəsi tərəfindən türk ordusu önünə təşkil olunan tədbirlərin rəsmi rəhbəri təyin edilmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinə keçirilən əlavə seçkilərdə onun üzvü seçilmiş *"İttihad"* partiyası rəhbərliyinin xahişi ilə bu partiya daxil olmuş parlamentdə onun fraksiyaya rəhbərlik etmiş 1919 ilin aprelində *"Əttihad"* partiyasının sədri seçilmişdir. Qarabəylinin bilavasitə rəhbərliyi sayəsində *"Əttihad"*-ın fəaliyyəti xeyli canlanmış və o, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə "Müsavat"dan sonra ən güclü siyasi təşkilata çevrilmişdir.

Aprəl işğalından (1920) sonra Qarabəyli bir neçə dəfə həbs edilmiş əvvəlcə Arxangelsk vilayətindəki Solovki həbs düşərgəsinə göndərilmişdir. Nərimanovun xahişindən sonra Leninin müdaxiləsi nəticəsində 1923 ildə sürgündən azad olunmuş Moskvaya köçərək, Rusiya Fövqəladə Komissarlığının (VÇK) xəstəxanasında həkim işləmişdir. Eyni zamanda, bir müddət tibb institutunda patoloji anatomiyadan dərs demiş Kreml xəstəxanasına rəhbərlik etmişdir. Bununla yanaşı, xalq komissarlığı Qarasının işlər idarəsində tərcüməçi olmuşdur. 1924 ildə Qırğızıstana köçərək, burada ilk məmurluq tibb texnikumunun əsasını qoymuşdur. 1932 ildə Qırğızıstanda ilk rentgenoloji kabinet təşkil etmişdir. 1933 ildə Özbəkistana gəlmək məcburiyyətində qalan Qarabəyli Səmərqənd xəstəxanasında baş həkimin müavini vəzifəsində işləmişdir. 1934 ildə gizli olaraq Bakıya gələrkən bir erməni döyüşü üçün həbs edilmiş həbsdən buraxıldıqdan sonra yenidən Səmərqəndə göndərilmişdir. 1936 ildə Səmərqənddə vərəm sanatoriyasının baş həkimi işləmişdir. Lakin bir həkimin Qayıt məktubu əsasında "pantürkist, panislamist" kimi həbs edilərək, 10 il müddətinə Kolımayaya (Rusiya, Maqadan vilayəti) sürgün olunmuşdur. 1947 ildə Bakıya qayıtsa da, burada iş və qeydiyyat problemləri ilə üzləndiyindən yenidən Səmərqəndə qayıtmışdır.

Əd.: Göyüçev A., Azərbaycanın Əttihadçılığı, B., 1997.

QARAMƏRYƏM DÖYÜŞ LƏRGİ(1918) - Qafqaz İslam Ordusu qüvvələri ilə S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin bolşevik-dağhak quldur dəstələrindən ibarət Qafqaz Qırmızı Ordusu hissələri arasında baş vermiş döyüşlər (1918, 16-30 iyun). 1918 il iyunun 16-da səhər saat 9-da başlanan döyüşdə Qafqaz Qırmızı Ordusunun 3-cü briqadasının qüvvələri azərbaycanlılardan, gürcü və dağıstanlılardan ibarət dəstənin üzərinə hücum keçdi. Türk hərbi qüvvələri bölgəyə gəlib çatmadığından Qaraməryəm ətrafında dayanan müdafiə dəstələri qeyri-bərabər döyüşdə geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar və bolşevik-dağhak qoşunları Qaraməryəmi ələ keçirdilər. İyunun 18-də bölgəyə yetişmiş 5-ci Qafqaz firqəsinin (diviziyasının) 10-cu alayı da döyüşə qoşuldu. Lakin döyüş hazırlığı görülmədiyindən və əməliyyat planı istər diviziya, istərsə də ordu komandanlığı ilə razılaşdırılmadığından, nəticə uğursuz oldu. Göstərilən bütün cəhdlər boş çıxdı. Dağhak Hamazaspın başçılıq etdiyi 3-cü briqadanın hissələri isə, əksinə, Qaraməryəmdə daha da möhkəmləndilər və Göyçaya hücum etmək üçün əlverişli mövqelər ələ keçirdilər.

Üç döyüşün nəticələri Qafqaz İslam Ordusu komandanlığında ciddi təhlil olundu. Ordu komandanı Nuru paşa, müsəlman korpusu komandanı Əlağa Əlxinski, 5-ci Qafqaz firqəsinin qərargah rəisi Rüşdü bəy vəziyyətlə daha yaxşı tanış olmaq, qüvvələri yenidən qruplaşdırmaq və imkanları bütünlüklə səfərbər etmək məqsədilə cəbhə xəttinə gəldilər.

Bakıya doğru uğurlu hücumların təşkil edilməsi üçün zəruri tədbirlər həyata keçirildi. Hər şeydən əvvəl, məhəlli komandanlıqlara azərbaycanlılardan ibarət silahlı dəstələrin təşkilini və Göyçay ətrafına göndərilməsini sürətləndirmək göstərişi verildi. Ağdağdan 2 minlik silahlı dəstənin Göyçaya göndərilməsi qərar alındı. Bunlardan əlavə, Nuru paşa Gəncədən 46-cı və 26-cı ta-

Göyçay-Qaraməryəm türk şəhid abidəsi

Göyçay-Qaraməryəm türk şəhid abidəsi

borun, istehkam bölyünün, dağ toplarının, 9-cu alayın pulemyot bölyünün və könüllülərin göndərilməsi barədə əmr verdi. Bu iQər ayın 27-nə qədər davam etdirildi. Qafqaz G'lam Ordusu qoQunları ayın 28-də bolÇevik-daÇnak qüvvələri üzərinə hücumla təÇəbbüsü ələ almağı planlaşdırırdı. Lakin döyüÇə hazırlıq planı iyunun 26-da bolÇevik-daÇnak qüvvələrinə məlum oldu. Qırmızı ordunun üç taboru ayın 27-də səhər saat 6-da Göyçay-Qaraməryəm Çösesi boyunca, iki böyük piyada qüvvəsi isə Çımalından 10-cu və 13-cü alayların cinahlarına hücumla keçdi. BolÇevik-daÇnak qüvvələrinin Göyçayın Çımalından hücumla keçib, Qafqaz G'lam Ordusu hissələrini qəfildən mühasirəyə almaq və zərbə vurmaq niyyəti aydın olanda, köməyə gəlmiÇ azərbaycanlı könüllü qüvvələrinə Veysəlli istiqamətində hücumla baÇlamaq, düÇmənə cinahlardan və arxadan zərbə endirmək və Ağsu-Qaraməryəm yolunu kəsərək, onun geri çəkilməsinə mane olmaq əmri verildi. Saat 10-a yaxın bolÇevik-daÇnak qoQunlarının 10-cu alayının sol cinahına keçmək təhlükəsi güclənəndə, ehtiyatda saxlanmış 25-ci tabor döyüÇə qoÇıldı. Göyçayın Çımalından bir bölyə qədər süvari dəstəsi, həmçinin AğdaÇlan gətirilmiş könüllülər, Müsüslü dəstəsindən qüvvələr də 13-cü alayın sağ cinahına köməyə göndərildi. Nəticədə, Biğır istiqamətində irəliləyən bolÇevik-daÇnak qoQunlarının hərəkəti təxminən saat 15-də dayandırıldı, hətta 10-cu Qafqaz alayı cəbhəsində əks-hücum üçün yaxÇ imkan yarandı. 5-ci Qafqaz firqəsi komandanlığı bu imkandan istifadə edərək, saat 18-də hər iki alaya əks-hücum əmri verdi. 10-cu alay əks-hücumla düÇmən qüvvələrini 3 kilometr geriyyə atdı. Lakin qarənliq düÇdüyü üçün alaya əvvəlki mövqelərinə qayıtmaq əmri verildi.

Çyunun 29-da səhər tezdən davam edən döyüÇ Qafqaz G'lam Ordusu hissələrinin daha böyük uğuru ilə nəticələndi. Elə ilk anlardan təÇəbbüsü ələ alan 10-cu və 13-cü alayın döyüÇüləri düÇmənün müqavimətini tamamilə qırdılar. Qırmızı ordu hissələrinin məğlubiyyəti ilə baÇa çatan döyüÇlərin sonunda Qaraməryəmin qərb hissəsi tamamilə, Çərç hissəsi isə qismən Qafqaz G'lam Ordusu hissələrinin nəzarəti altına keçdi. Həllədicü döyüÇlərin uğurla baÇa çatdırılması ordunun Çöksi heyətində qəti qələbəyə inam yaratdı, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda aparılan mübarizədə dönüÇnöqsanın baÇanğıcını qoydu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5., B., 2001; Süleymanov M., Qafqaz G'lam Ordusu və Azərbaycan, B., 1999.

QARACƏMƏRLƏMƏcid bəy Qasım oğlu (? , Gədəbəy - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına li təhsil almaq üçün xaricə göndərilməsi nəzərdə tutulan sləbələrdən biri. Xarkov Universitetinin hüquq fakültəsində 3 il təhsil almıÇdı (1919 ilədək). Qaracəmirli Məcid təhsilini davam etdirmək üçün Azərbaycan hökumətinin Xalq Maarifi Nazirliyinə müraciət etmiÇdi. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarı ilə adı Rusiyaya göndəriləcək tələbələrin siyahısına salınmışdı. Lakin VətəndaÇ müharibəsi ilə əlaqədar yaranmış mürəkkəbl vəziyyətdə oraya tələbə göndərmək baÇtutmamışdı. Sonrakı taleyi barədə məlumat aÇkar olunmamışdır.

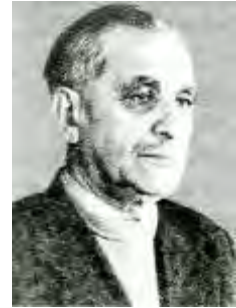
QARAG'AROV (QaraÇarlı) Rza bəy (?-?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. *Zaqafqaziya seymi Müsəlman fraksiyasının*, *Zaqafqaziya Federasiyasının* süqutundan sonra isə (1918, 26 may) *Azərbaycan Milli Şurasının* (1918, 27 may) üzvü olmuşdur. Milli g'uranın "*Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsis haqqında qanun*"una (1918, 19 noyabr) əsasən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir. Parlamentdə Sosialistlər bloku fraksiyasının üzvü idi.

QARAYAZI, Q a r a y a z ı düzü - Kür çayının sol sahili boyunca Tiflisə qədər uzanan düzənlik. Gəncə-Qazax düzənliyinin davamı. Qarayazı Azərbaycan türklərinin ən qədim məskənlərindəndir. Qədim türk dilindəki "qara" ("böyük") və "yazı" ("düzənlik", "çöl") sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlməklə "böyük çöl", "böyük düzənlik", "böyük çöllük" mənasındadır. Qarayazı tarix boyu, əsasən, Azərbaycan-türk dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşdur. Nadir Çahın [1736-47] vaxtında Qarayazının tarixində dəyiÇiklik baÇverdi. Tərkibinə Qarayazının da daxil olduğu *Borçalının* idarəsi Kaxeti [1733-44], sonra Kartli [1744-62] çarı olan II Teymuraza (1700-62) tapÇıldı. Nadir Çahın ölümündən (1747) sonra Azərbaycan ərazisində xanlıqlar meydana gəldi. Bu dövrdə Borçalı da müstəqil Azərbaycan sultanlığına çevrildi. Kartli-Kaxeti çarı II Çakli [1762-98] 1765 ildə Borçalının, o cümlədən Qarayazının idarəsini öz əlinə aldı. 1801 ildə Borçalının tərkibində Rusiyaya ilhaq edildi. 1819 ildə Qarayazı Borçalı distansiyasının tərkibində nahiyəyə çevrildi. 1846 il inzibati-ərazi bölgüsü zamanı Borçalı müstəqil qəzaya çevrildi, Qarayazı isə nahiyə kimi *Tiflis quberniyasının* tərkibinə qatıldı. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Qarayazı polis sahəsi (mərkəzi Qaratəpə kəndi) Qarayazı, Mixaylovsk, Təklə kənd icmalarını birləşdirirdi. Cənubi Qafqazda müstəqil respublikalar yarandıqdan sonra Gürcüstan Azərbaycanın digər torpaqları (Zaqatala, Sığnaq qəzası və s.) kimi Qarayaziya da ərazi iddiası irəli sürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici Çlər Nazirliyinin əməkdaÇ A.ğepotyevin sənədlər əsasında müəyyən etdiyinə görə, Qarayazı düzü əhalisinin tərkibində, demək olar ki, bir nəfər də gürcü yox idi. Onun əhalisinin 88,8%-ni Azərbaycan türkləri, qalanlarını isə ruslar (6,6%) və müxtəlif millətlərdən olan kolonistlər (4,6%) təÇkil edirdi. ğepotyevin fikrincə, möhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Qarayazı düzünə olan hüququ mübahisəsiz idi. Bu hüquq iqtisadi amillərlə də əsaslandırılmışdı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, gürcü hərbi birləşmələri Cənubi Qafqaza müdaxilə etmiş Çalman qoQunları ilə birləşərək, Qarayazını iÇğal etdilər. Borçalı qaziləri 1918 il sentyabrın 19-da Azərbaycan

Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər gurasına (surəti Osmanlı sultanına) göndərdikləri məktubda Gürcüstan hökumətinin və alman qoçunlarının bölgədə törətdikləri özbaşnalığa qarşı çıxaraq, iki təklif - mərkəzi Tiflis Cəhəri olmaqla, Qarapapaq xanlığının yaradılması, yaxud Tiflis Cəhəri ilə birlikdə tarixi Borçalı, Baqkeçid, Qaraçöp, Qarayazı torpaqlarının Azərbaycanla birləşdirilməsi təklifini irəli sürdülər. *Aprel işğalı (1920)* nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu problemin həmin təkliflər əsasında həll olunmasına imkan vermədi. Azərbaycanda və Gürcüstanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, Gürcüstan SSR, faktik olaraq, Qarayazıya ərazi iddiasını qismən reallaşdıra bildi. Yuxarı Qarayazı [müasir Tbilisinin həndəvərindən başayaraq, Kür və Qabırçı (Çəri) çayları arasındakı ərazi] Gürcüstana verildi; Qareci çölü və AÇağı Qarayazı (658,89 kv.km. ərazi) Azərbaycan SSR-in tərkibində qaldı. Gürcüstan SSR-də həyata keçirilən müxtəlif inzibati-ərazi bölgüləri zamanı Qarayazı rayonu yaradıldı. Sonradan bu ərazi Qardabani rayonunun tərkibinə qatıldı.

Əd: Ömərov V., Qarayazı. Gürcüstanda türklər, h.1, B., 2001; Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax (1728-ci il), B., 2001; Шепотьев А., Доклад о спорных кавказских территориях, на которые имеют самоопределившие азербайджанские турки. Изв. АН Азерб. ССР (серия истории, философии, права), 1990, №2; Кавказский календарь на 1917 г.

QARAYEV Əbülfəz Fərəc oğlu (20.4.1885, Bakı -24.10.1952, Bakı) - görkəmli həkim-pediatr, tibb elmləri doktoru, professor (1939), əməkdar elm xadimi (1940). Odessadakı Novorossiya Universitetini bitirmişdir (1916). Əbülfəz Qarayev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə *Bakı Şəhər Həkimlər Cəmiyyəti* idarə heyətinin üzvü olmuş yatalaq xəstəliyi epidemiyasına qarşı mübarizədə yaxından iştirak etmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra respublikada qadın və uşaq müalicə müəssisələrinin yaradıcılarından biri olan Əbülfəz Qarayev bağırsağ infeksiyasına qarşı mübarizə problemi üzərində çahmış qan xəstəliklərinin etiologiyası, patogenezi və müalicə yollarını araşdırmışdır. 1930 ildən ömrünün sonunadək Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunda dərsmişdir.

QARAYEV Əliheydər Ağakərim oğlu (20.6.1896, gəməxi 21.4.1938) - *Aprel işğalında (1920)* və gəməli Azərbaycanda bolşevik rejiminin bərqərar olmasında fəal iştirak etmiş sovet siyasi xadimi. gəməxi realni məktəbində oxumuşdur. 1916 ildə Don (Novoçerkassk) Politeknik İnstitutuna daxil olmuş inqilabi hərəkatda iştirak etmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra gəməxiyə qayıtmış burada Fəhlə və Əsqər Deputatları

Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri seçilmişdir. Zaqafqaziya Kəndli Deputat Soveti Ölkə İcraiyyə Komitəsinin tərkibində daxil idi. Ümumrusiya Kəndli Deputatları Sovetləri qurultayı iştirak etmişdir. 1917 ilin yayından Tiflisdə inqilabı aparmışdır. Tiflis "Hümmət" (məşevik) komitəsinin kəbi, "Al bayraq" qəzetinin redaktoru idi. 1918 ilin dekabrından Bakıda inqilabi iştirak aparmışdır. 1918 ilin dekabrın "Hümmət" partiyasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü olmuşdur. Həmin ilin sonlarında E Fəhlə Konfransının, 1919 ildə rəyasət heyətinin üzvü, sə isə sədri seçilmişdir. 1919 ilin fevralında RK(b)P - yə d. olmuş RK(b)P Bakı komitəsinin üzvü, 1919-20 illərdə sıra bolşevik qəzetlərinin redaktoru olmuşdur. Bu nəq vasitəsilə xalq mövcud hökuməti devirib, yerində Sovet hakimiyyəti qurmağı təbliğ edirdi.

Bir çox mətbuat səhifələrində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti "Müsavat" partiyasının kəskin tənqid və təhqir edən Qarayev Parlamentdə "Mətbuat nizamnaməsi haqqında" qanun layihəsinin özünün redaktoru və nağri olduğu "Füqəra sədası" qəzetinə qarşı olduğunu bildirirdi. Bu qəzeti "füqəranı aldadanların nidası" adlandıran M.Ə.Rəsulzadə göstərirdi ki, sosialistlərin məqsədi ölkədə söz və mətbuat azadlığı adı altında anarxiya yaratmaq, axır nəticədə isə bolşevikləri Azərbaycana gətirməkdir. Ə.Qarayev Parlamentdə ifrat mövqe tutmuş Cümhuriyyət Hökumətinin müxtəlif sahələrdə yeritdiyi siyasəti müntəzəm surətdə tənqid etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinə qarşı çevrilişin hazırlanmasında fəal rol oynamışdır. 1920 ilin yanvarında RK(b)P Bakı Komitəsi yanında Ə.Qarayevin sədrliyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirmək üçün silahlı üsyan təşkil etmək məqsədilə "operativ qərargah" fəaliyyət göstərirdi. Ə.Qarayev Azərbaycan Kommunist Partiyası 1-ci qurultayında (1920 il, fevral) MK üzvü seçilmişdir. Onun 1920 il martın 30-da Dağıstandakı sovet qoçunlar komandanı B.ğeboldayevə göndərdiyi teleqramda deyil "Ən yaxın günlərdə Bakıda çevriliş hazırlanır. Hərəkat başlandı əvvəl öz yürüqümüzdün məqsədləri haqqında Azərbaycan fəhlələrinə və kəndlilərinə müraciətnamə buraxacağıq". Elə həmin günlərdə ermənilərin Qarabağ və Zəngəzurda qaldırdıqları qiyamların günahını da Qarayev Hökumətin üzərinə yıxmışdır. Onun Hökuməti üsyanla devirmək, Parlamenti dağıtmaq və gura hökuməti elan etmək barədə planı imzalaması xəbəri Parlamentin iclas salonunda "Ar olsun! Eyib olsun! Rədd olsun xain!" nidaları ilə qarşılanmışdır. Bu məsələ ilə əlaqədar Məhəmməd Əmin Rəsulzadə çıxış etmişdir: "Üsyan çağıranın adı Əliheydərmi olsun, ya Vartazarmı olsun, ikisi də birdir. Qarabağdamı və ya Bakıdamı çıxışda bulunsun, ikisi də birdir". Apre işğalında fəal rol oynamış Ə.Qarayev 1920 il aprelin 27 Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin tərkibində də olmuş Bakı müvəqqəti inqilab komitəsinin sədri, Azərbaycan SSR xalq ədliyyə və əmək komissarı, Bakı Soveti icraiyyə Komitəsinin sədri olmuşdur. Azərbaycan SSR xalq hərbi dəniz işləri komissarı (iyun 1920 - yanvar 1923), eyni,

vaxtda, 11-ci ordunun hərbi-inqilabi Qurasının üzvü (noyabr 1920 - may 1921) olmuşdur. Qarayev respublikanın bir sıra bölgələrində sovet hakimiyyəti əleyhinə bağıran silahlı üsyanların yatırılması əməliyyatlarına rəhbərlik etmişdir. Üsyanların əsas zərbə qüvvəsini milli ordunun hissələri təşkil etdiyindən, yeni milli hərbi hissələrin formalaşdırılması üçün də Qarayev rəhbərlik etmişdir. 1923 ildə AK(b)P MK katibi, 1929 ildə ÜÇK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin katibi seçilmişdir. 1930-31 illərdə AK(b)P Gəncə mahal komitəsinin katibi olmuşdur. Qarayev AK(b)P daxilində bağıran ixtilafalarda "sol" qrupun fəal nümayəndəsi kimi milli məsələdə N.Nərimanovun əleyhinə çıxmışdır. "Qarayev-Hüseynov qrupu" siyasi opponentləri tərəfindən Azərbaycanın milli mənafeyini Rusiyaya "satmaqda ittiham olunurdu". O, bir sıra milli ruhlu azərbaycanlı kommunistləri millətçilikdə, Çövinizmdə günahlandırmışdı. panturanist və panislamist fikirlərini "sovet dərslərinə" soxmuşdur "Türkiyə agentləri"ni ciddi cəhdlə üzə çıxarmağı özü üçün böyük bir hünər sayan Əliheydər Qarayev "*Müsavat*" partiyası ilə *beynəlxalq faşizmin "soysuz bir uşağı" kimi işə edilərək*" (M.Ə.Rəsulzadə), repressiyaya məruz qalmışdır.

Əd: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Hüseynov A.Ə., Əliheydər Qarayev, B., 1961; Ağayev L., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Çəri, B., 2002; Paşayev A., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlament təcrübəsindən, Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz (məqalə toplusu), B., 2001.

"QARDAĞ KÖMƏYİ" - ictimai təşkilat. Birinci dünya müharibəsi (1914-18) illərində Azərbaycanın bir sıra yaqayıq məntəqələrində fəaliyyət göstərmişdir. Təşkilatın əsas məqsədi müharibədə əsir düşmüş türk əsgərlərinə, kimsəsizlərə yardım etmək, müalicə olunmalarına kömək göstərmək, onları ərzaqla, geyimlə təmin edib vətənlərinə yola salmaq idi. Cəbhə bölgələrində sahibsiz qalmış türk uşaqlarını toplayıb uşaq evlərinə göndərirdi.

Təşkilatın Bakı Çöbəsi Nargin adasında saxlamaları türk əsirlərinin azad olunmasında böyük Çucaət göstərmişdir. Belə ki, gecələr kiçik qayıqlarda Nargin adasına yan alan bakılılar yüzlərlə əsiri azad edib Türkiyəyə yola salmağa nail olmuşdular. Əsirlərin bəziləri vətənlərinə qayıtmaqdan imtina edərək, Azərbaycanı özlərinə vətən seçmişdilər. O cümlədən, iki türk əsiri azad olunduqdan sonra Mərdəkanda qalmış ailə qurmuş və 20 əsrin sonlarına qədər yaşayırdı. Onların törəmələri Mərdəkanda böyük bir nəsil halında yaşamaqdadır.

Nağı Şeyxzamanlının verdiyi məlumata görə, təşkilat "Qardağköməyi" adlı jurnal da nəşr etdirmişdir. Jurnalın bir nüsxəsi Çatanbulda mühafizə olunur.

Əd: Şeyxzamanlı N., Azərbaycan Çiqlal mücadiləsi xatirələri, B., 1997.

"QARDAĞ KÖMƏYİ" - ictimai-siyasi toplu. Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə Azərbaycanın bir sıra yaqayıq məntəqələrində fəaliyyət göstərmiş "*Qardağ köməyi*" təşkilatının orqanı. Əsasən, Qars vilayəti ətrafında zərər çəkmiş müsəlman qaçqınlarının həyatına həsr olunmuş məqalələr dərc edilirdi. Toplunun əsas mühərrirləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cavad, Həyri Cavid, Firdun bəy Köçərli, Seyid Hüseyn, Abdulla gəiq, gəfiqə xanım Əfəndizadə idi.

Əd: Qılman Əkin, Bakı və bakılılar, B., 1998.

QARDAĞOV Aslan bəy (?-?) - ictimai-siyasi xadim "*Əhrar*" partiyasının liderlərindən biri. Zaqafqaziya seyminin, Azərbaycan Milli qurasının, Azərbaycan Parlamentinin üzvü olmuşdur. "*Əhrar*" fraksiyasının təmsilçisi Parlament iclaslarında fəal iştirak etmiş əsasən Hökumət iqtisadi sahədəki fəaliyyətinə qarşı tənqidi mövqe tutmuşdur. Aslan bəy Qardağov 1918 il dekabrın 25-də Parlamentin siyasi dustaqların amnistiyası üzrə yaratdığı komissiyalrının üzvü olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 4-cü hökumət kabinəsində (1919 il, 14 aprel-22 dekabr) əkinçilik naziri idi. 1920 il aprelin 15-də Aslan bəy Qardağov "*Əhrar*" fraksiyası adından koalisiyadan çıxdığını və öz nümayəndələrini Hökumətdən geri çağırıldığını bəyan etmişdi, 1920 il aprelin 27-də hakimiyyətin kommunistlərə təhvil verilməsi haqqında ultimatumu müzakirə etmək üçün Parlamentdə yaradılmış komissiyaya daxil olmuş müzakirə zamanı hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil vermək təklifini müdafiə etmişdir.

Əd: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.1-2, B., 1998.

QARS DEMOKRATİK CÜMHURİYYƏTİ - Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə erməni-daÇnak silahlı quldur dəstələri tərəfindən türk-müsəlman əhalinin soyqırımına məruz qaldığı Cənub-Qərbi Qafqazda yaranmış demokratik respublika (bax *Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti*).

QARS İSLAM gURASI - Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə erməni-daÇnak silahlı quldur dəstələri tərəfindən türk-müsəlman əhalinin soyqırımına məruz qaldığı Cənub—Qərbi Qafqazda yaradılmış (1918, 5 noyabr) demokratik respublika. Ətraflı məlumat üçün bax *Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti*.

QARS MÜQAVİLƏSİ (1921) - Cənubi Qafqazın sovet respublikaları ilə Türkiyə hökuməti arasında, Sovet Rusiyasının iÇirakı ilə 1921 il oktyabrın 13-də Qarsda bağlanmış müqavilə. 1921 il 16 mart Sovet-Türkiyə müqaviləsinə uyğun olaraq, Türkiyə və Cənubi Qafqaz sovet respublikaları arasında müqavilə bağlanması üçün danışıqlar başlandı. Müəyyən müzakirələrdən sonra nümayəndə heyətlərinin Qarsda konfransını çağırmaq qərara alındı. Konfrans 1921 il sentyabrın 26-da iÇə başladı və oktyabrın 13-dək davam etdi. Azərbaycanın B.ğahtaxinski (xalq dövlət nəzarəti komissarı), Ermənistanı A.Mravyan (xalq xarici iÇər komissarı) və P.Makinzyan (xalq daxili iÇər komissarı), Gürcüstanın g.Eliava (xalq hərbi və dəniz qüvvələri komissarı) və A.Svanidze (xalq xarici iÇər naziri), Türkiyəni Kazım Qarabəkir paÇa və Vəli bəy (Böyük Millət Məclisinin üzvləri), Muxtar bəy (keçmiş ictimai iÇər naziri), Memduh gövkət bəy (Türkiyənin Azərbaycandakı səlahiyyətli nümayəndəsi),

Rusiyanı isə vasitəçi kimi Y.Qanetski (Rusiyanın Latviyadakı səlahiyyətli nümayəndəsi) təmsil edirdi. Konfrans müzakirələrdən sonra tərəflər arasında müqavilə bağlamağı qərara aldı. Oktyabrın 13-də RSFSR-in iştirakı ilə bir tərəfdən Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan respublikaları, digər tərəfdən, Türkiyə arasında müqavilə imzalandı. Qars müqaviləsi 20 maddə və 3 əlavədən ibarət idi. **Birinci maddədə** 1921 il 16 mart Moskva müqaviləsi istisna olmaqla, razılığa gələn tərəflərin tabeliyindəki ərazilərdə öz suveren hüquqlarının həyata keçirən dövlətlər arasında bağlanmış və yuxarıda göstərilən ərazilərə, həmçinin Cənubi Qafqaz respublikalarına aidiyyəti olan, habelə üçüncü dövlətlərlə bağlanmış müqavilələrin ləğv olunduğu və qüvvədən düşdüyü bildirilirdi. **İkinci maddəyə** görə tərəflər onlardan hər hansı birinə güclə, məcburi qəbul etdirilən heç bir sülh müqaviləsini və ya digər beynəlxalq aktı tanımağa razılaşırdılar. Cənubi Qafqaz respublikaları Türkiyənin, Türkiyə isə onların qəbul etmədiyi hər bir beynəlxalq aktı tanımağı üzərinə götürürdü. **Üçüncü maddədə** kapitulyasiya rejiminə hər hansı münasibəti olan bütün funksiya və hüquqların öz qüvvəsini itirdiyi və ləğv olunduğu qeyd edilirdi. **Dördüncü maddə** sərhədlər məsələsinə həsr olunmuşdu. Qars müqaviləsinin beşinci maddəsi Naxçıvana aid idi. Həmin maddədə göstərilirdi ki, **"Türkiyə hökuməti, Sovet Ermənistanı və Azərbaycan hökumətləri Naxçıvan vilayətinin hazırkı müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhəd daxilində Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdırlar".** **Altıncı maddə** ilə Türkiyə Batum Çəhəri və limanın müəyyən Çərtlərlə Gürcüstana güzəştə gedirdi. 7, 8 və 9-cu maddələrdə Türkiyə və Gürcüstan arasındakı sərhəd məsələlərindən, Qara dəniz və boğazlarına statusundan bəhs olunurdu. **Onuncu maddə** ilə "razılığa gələn tərəflər öz ərazilərində digər ölkənin və ya onun ərazisinin bir hissəsində hökumət roluna iddia edən təşkilat və ya qrupların yaranmasına və ya olmasına, həmçinin digər ölkəyə qarşı mübarizə məqsədi güdən qrupların olmasına yol verməməyi öhdəsinə götürürlər". 11, 12 və 13-cü maddələr müqaviləyə qoşulan dövlətlərin vətəndaşları ilə bağlı məsələlərə həsr edilmişdi. **On dördüncü** maddə ilə Müqavilənin imzalandığı gündən sonra 6 ay ərzində 1918-20 illər müharibələri qaçqınlarına aid xüsusi müahidə bağlanması nəzərdə tutulurdu. 15 və 16-cı maddələr Qafqaz cəbhəsindəki hərbi əməliyyatlardan irəli gələn cinayətlərə görə tam əfv-ümumiyyə (amnistiya) elan edilməsi, hərbi və mülki əsirlərin geri qaytarılması haqqında idi. 17 və 18-ci maddələr isə razılığa gələn tərəflər arasında kommunikasiya və iqtisadi əlaqələrə həsr olunmuşdu. **On doqquzuncu maddəyə** görə, tərəflər müqavilənin imzalanmasından sonrakı 3 ay ərzində konsul konvensiyası bağlamağı öhdələrinə götürürdülər. **Sonuncu - iyirminci maddə** müqavilənin ratifikasiya olunmasını nəzərdə tuturdu. Ratifikasiya fərmanları mübadiləsinin Gəvanda həyata keçirilməsi qeyd olunmuşdu. Müqavilə onun imzalanmasından sonra dərhal qüvvəyə minən 6, 14, 15, 16, 18 və 19-cu maddələr istisna onunla, ratifikasiya fərmanlarının mübadilə olunduğu qüvvəyə minməli idi. Qars müqaviləsinin ratifi mübadiləsi 1922 il sentyabrın 22-də Gəvanda olmuşdu. Müqavilənin fəaliyyət müddəti məhdudlaşdırılmamışdır.

Əd.: *Документы внешней политика СССР., т.4, док. 264, М., 1960*; Musayev Ç Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgə siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci il 1996; Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi (tərtib edən ÇHacıyev), B., 1999; Çrahimzadə F., Behbud gah və Qars müqaviləsi, "Tarix və onun problemləri", 2002, № 3.

QARS VİLAYƏTİ- 1877-78 illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi nəticəsində Rusiyanın iğal etdiyi türk torpaq yaratdığı inzibati-ərazi vahidi. 1920 ilin dekabr mövcud olmuşdu. 1877-78 illər müharibəsində məğlub olan Osmanlı imperiyası fevralın 19-da Rusiya ilə San-Stefano sülh müqaviləsini imzalamağa məcbur oldu. Rusiyanın geniş iğalçılıq planları Avropa dövlətlər razi saldı. San-Stefano müqaviləsinin Çərtləri 1878 nun 13-də Rusiya, Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Çigiltərə, Çəliya və Türkiyənin iştirakı ilə iÇə baÇyan Berlin konqresində yenidən nəzərdən keçirildi. Bununla Berlin konqresi də Qars torpaqlarının Rusiyaya ilhaq olunmasını təsdiq etdi. Qarsda yeni inzibati-ərazi sistemi Rusiya iÇə alı prosesində (1877, may-iyun) formalaşdırmağa baÇamıÇ noyabrın 6-da inzibati idarə yaradı Qafqaz canıÇnliyi 1878 il dekabrın 27-də "Qars vilayətinin idarə nizamnaməsi"ni təsdiq etmiÇ bu ərazi Qafqaz dairəsinə daxil olunmuşdu. 1917 il Qafqaz təqvimini məlumatına görə, Qars vilayəti Ərdəhan, Kağızman, Qars, Olti dairələrinə bölünürdü. Vilayətin ərazisi 16466,15 km əhalisi 364214 nəfər idi. Əhalinin çoxu müsəlmanlardan cümlədən Azərbaycan türklərindən ibarət idi. Qars Birinci dünya müharibəsinin Qafqaz cəbhəsində əhəmiyyətə malik idi. Müharibə baÇayan kimi çar generalları vilayətdə azlıq təÇkil edən (31,08%) ermənilər silahlandırdılar. Silahlı erməni quldur dəstələri yerli türk müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımına baÇadı. Rus qoÇunlarının tərkibinə daxil olmuş erməni birləÇmələri də müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımında fəal iÇirak edirdilər. Fevral inqilabından (1917) sonra burada Müvəqqəti hökuməti idarə orqanları yaradılmağa baÇamıÇdı. Qars komitəsi silahlı erməni əhalisinin vilayətdə ciddi təhlükə mənbəyi olduğunu nəzərə alaraq, onun tərksilah olunması haqqında qərar qəbul etdi. Vilayətdə, eyni zamanda, fəhlə və deputatları sovetləri də yaradılmışdı. Oktyabr çevriliÇindən (1917) sonra Cənubi Qafqazda idarəçilik, əsasən, *Zaqafqaziya komissarlığına* keçdi. Dekabrın 5-də Qafqaz komandanlığı ilə Türkiyə arasında barıÇıq imzalan çəkilən rus qoÇunları bütün silah-sursatı ermənilərə verildilər. Rus qoÇunlarının yerləÇiyi ərazilərdə ermənilərin türklərə qarşı törətdiyi soyqırımları Osmanlı dövlət təhlükəsizlik tədbirləri görməyə məcbur etdi. Türk qoÇunları hərbi əməliyyata baÇamağı qərara aldı. Belə bir Çəraitdə Sovet Rusiyası Brest sülhünü (1918) imzalayaraq, qoÇunlarını Qars, Ərdəhan və Batumdan çıxarmağa razı oldu. Həmin

min ərazilər Türkiyəyə qaytarıldı. Yeni yaramıq *Zaqafqaziya seymi* Brest sülhünün şərtlərini qəbul etməkdən boyun qaçırdı. Buna görə də türk qoşunları hərbi əməliyyatları davam etdirdi. Cənubi Qafqazın nümayəndə heyəti 1918 il martın 8-də Trabzonda Türkiyə ilə danışıqlara başladı. Danışıqların gedişində Brest sülhünün şərtlərinə yenidən baxıldıqdan sonra, nümayəndə heyəti daxilindəki ziddiyyətlər üzə çıxdı. Gürcü mençevikləri Qars və Kağızmanın türklərə verilməsinin lehində, dağlıklar isə bunun əleyhinə çıxırdı. Belə olduqda, türk qoşunları martın 12-də Ərzurumu tutdular və Qarsa doğru hərəkət etdilər. Aprelin 5-6-da Sarıqamış azad edildi. Trabzondakı türk nümayəndə heyəti 48 saat ərzində Batum, Ərdəhan və Qars dairələrinin təhvil verilməsini tələb etdi. Aprelin 5-də Zaqafqaziya seymi, Olti dairəsinin, Ərdəhan dairəsinin cənub hissəsinin, Qars və Kağızman dairələrinin bir hissəsinin türklərə verilməsinə razı oldu. Türkiyə aprelin 7-də Brest sülhünün tanınması barədə ultimatum verdi. Trabzonda danışıqlar dayandırıldıqdan bir gün sonra, aprelin 13-də Batum azad olundu. Aprelin 22-də Zaqafqaziya Respublikasının yaradılması elan edildi. Türkiyə ilə danışıqların Batumda davam etdirilməsi qərara alındı. Türklər aprelin 25-də Qars qalasının azad edilməsi haqqında qərar çıxarılmamasına nail oldu, qaladakı qoşunlar Aleksandropol (Gümrü) geri çəkildilər. Türklər qaladakı ermənilərin evakuasiyası üçün hər cür şərait yaratmışdılar. Türkiyə tarixi torpaqlarının azad olunmasını davam etdirirdi. Cənubi Qafqazda müstəqil Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları yaradıldıqdan sonra, onlar 1918 il iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə müqavilə imzaladılar [bax *Batum müqaviləsi (1918)*]. Bununla, Türkiyə 1877-78 illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı itirilmiş torpaqlarını 30-da *Mudros barışığını (1918)* imzalaməğa məcbur oldu. Türk qoşunları yerlədiyi torpaqlardan çıxarıldı, həmin yerləri ingilislər tutdular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Cənub-Qərbi Qafqazda cərəyan edən hadisələrə diqqətlə yanaşır, Azərbaycan türklərinin ata-baba yurdları olan və Qara dənizə çıxışı imkanı verən bu ərazilərin tələyinə böyük maraq göstərirdi. Yerli əhali də Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə birləşməyi istəyirdi. Lakin ümumi beynəlxalq-siyasi vəziyyət, xüsusilə ingilis müdaxiləçilərinin erməniləri müdafiə etməsi nəticəsində bu niyyətin həyata keçirilməsi mümkün olmadı. 1918 ilin payızında - 1919 ilin əvvəllərində bölgədə bir neçə dövlət qurumu yarandı. Onların içərisində Cənub-Qərbi Qafqaz və ya Qars Demokratik Cümhuriyyəti (QDC) mühüm yer tuturdu. 1919 ilin aprelinde QDC ingilislərin hərbi müdaxiləsi nəticəsində süqut etdi. Hakimiyyət ingilislərin köməyi ilə ermənilərin əlinə keçdi. Erməni-dəğlik hakimiyyəti dövründə bölgənin türk-müsəlman əhalisi dəhşətli soyqırma məruz qaldı. Qarsın iqtisadi həyatının bütün sahələri tənəzzülə uğradı. Bölgədə dağlıklara qarşı narazılıq daha da artdı. Mayın 10-da Qarsda sovet hakimiyyəti elan olundu. Dağlıklar mayın 12-də Qarsda "Vətəni xilas komitəsi" yaratdılar. Komitə şəhərdə hakimiyyəti ələ keçirə bildi. 1920-ci il avqustun 10-da imzalanan və əslində, Türkiyəni parçalayan *Sevr müqaviləsi (1920)* dağlıkların əl-qolunu daha açdı. Dağlıkların siyasəti Türkiyə ilə müharibəyə səl oldu [bax *Ermənistan-Türkiyə müharibəsi (1920)*]. Mustafa Kamal Atatürk yazmışdır: "Bizim gərç ordumuz oktyat 28-də Qarsa doğru hərəkətə başladı. Düğmən şəhəri müqavimətsiz tərk etdi və türklər oktyabrın 30-da onu tut Bizim ordumuz noyabrın 7-dək Arpaçayadək olan ərazi həmişinin Gümrünü tutdu". Müharibə dekabrın 2-də *Alt sandropol (Gümrü) müqaviləsinin (1920)* imzalanması ilə çatdı. Bu zaman Ermənistanda dağlıkların hakimiyyəti dağılmışdır. Qırımızı ordu hissələri Gəvana daxil olmuşdu. Ermənistan sovet hökuməti 1920 il 10 dekabr notası ilə Aleksandropol müqaviləsi şərtlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsi təklifini irəli sürdü. Bölgə ilə bağlı bütün mübahisəli məsələləri 1921 il 16 mart Moskva və 13 oktyabr Qars müqavilələri nizama saldı. Beləliklə, Qars, Kağızman Ərdəhan, Olti, Artvin dairələrinin və Sürməli qəzasını Türkiyə tərkibində qalması təsdiq olundu.

Əd. Hacıyev A., Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixində: B., 1994; Kızıoğlu F., Kars tarihi, İstanbul, 1953; Мустафа Кемаль, Путь новой Турции т. 3, М., 1934; Погоян А.М., Карсская область в составе России, Ереван, 1983; Шеповьев А., Доклад о спорных Кавказских территориях, на которые имеют права самоопределившиеся азербайджанские турки. Изв. Ан Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1990, №2,

QARYAĞDI QƏZASI - gimali Azərbaycanda inzibat ərazi vahidi. 1873 ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının tərkibində yaradılmışdır. Şuğa, Zəngəzur, Cavad qəzaları, cənubdan isə Şanla həmsərhəd idi. Mərkəzi Cəbrayıl məntəqəsi idi. Azərbaycanın itirilməsində iştirak etmiş (19 əsrin əvvəlləri) rus zabiti R.M.Karyaginın adı ilə Qaryagin qəzası adlandırılmışdır (1905). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1918 il 30 avqust tarixli qərarı ilə Qaryagin qəzası yenidən *Cəbrayıl qəzası adlandırılmışdır*.

QARYAĞDI OĞLU CABBAR, Cabbar Məşədli Şmayıl oğlu (31.3.1861, Şuğa - 20.4.1944, Bakı) – musiqi xadimi, Azərbaycan xanəndəlik sənətinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri. Azərbaycanın xalq artisti (1935). Cabbar Qaryaqdı oğlunda xanəndəlik sənətinə həvəs ucaqlıqdan oyanmış ilk musiqi təhsilini Şuğada Xərrat Qulunun məktəbində almışdır. Cabbar Qaryaqdı oğlu xalq Qarabağda Şöhrət qazanmışdır. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin 1887 ildə hazırladığı "Məcnun Leylinin məzarı üstündə" musiqili səhnəsində Məcnun rolunu ifa etmişdir. Bir müddət tarzən Sadıq Əsəd oğlunun (Sadıqcan) sazandalar dəstəsi ilə çıxış etmişdir. Sonralar isə məşhur xanəndə kimi Bakı, Gəncə, gəməxi, Ağdağlıqlarına

"Neft və milyonlar səltənəti" kinofilmindən səhnə.
Xanəndə Cabbar Qaryağdıoğlu

xeyyə məqsədilə konsertlər vermiş musiqi səhnəciklərində çalib-oxumuş bayramlarda, el çənliklərində yaxından iştirak etmiş musiqi və mədəniyyət xadimlərinə maddi yardım göstərmişdir. Musiqimizin təməl dağı olan muğamatı yaqadan, ona guçələr və xallar əlavə edərək zənginləşdirən Cabbar Qaryağdı oğlu nəinki Azərbaycanda, həmçinin bütün Qafqazda və Yaxıq gərqdə ustad sənətkar kimi məşur idi.

Cabbar Qaryağdı oğlu Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının yaradıcılarından olmuş burada klassik xalq musiqisindən dərs demiş gənc kadrların yetişdirilməsində böyük iştirakçısıdır. Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası nəzdində Bülbülün rəhbərlik etdiyi xalq musiqisini öyrənən elmi-tədqiqat kabinetində onun ifasında 300-ə yaxın mahnı və təsnif, təqribən 70 xalq musiqisi nümunəsi lentə yazılmış Səid Rüstəmov isə 50 xalq mahnısını nota köçürmüşdür. Cabbar Qaryağdı oğlu öz Çər, qəzəl və qoçmalarına, eləcə də bağı qirlərin sözlərinə 30-dan artıq mahnı bəstələmişdir. O, 1934 ildə Firdövsinin 1000 illik yubileyi münasibətilə 6 musiqi parçası hazırlamışdır.

Cabbar Qaryağdı oğlu fitri istedadla, zil və olduqca güclü, gözəl tembrli, geniş diapazonlu tenor səsə, qeyri-adi musiqi hafızasına malik sənətkar idi. Musiqi xadimləri onu məşur italyan müğənnisi Karuzo, rus vokal sənətinin görkəmli nümayəndəsi Fyodor qalyapin ilə müqayisə etmişlər. Cabbar Qaryağdı oğlu əsərlərində klassik xalq musiqisindən istifadə edən bəstəkarlardan R. Qlierə ("gəhsənəm" operasının yaradılmasında), Üzeyir bəy Hacıbəyliyə, Niyaziyə, Fikrət Əmirova və bağılarına yaradıcılıq köməyi göstərmişdir.

F. qalyapin və görkəmli rus Çairi Sergey Yeseninlə tanış olmuşdur. Yesenin onu "gər q musiqisinin peyğəmbəri" adlandırmışdır. Cabbar Qaryağdı oğlu həm də musiqi tədqiqatçısı idi. Onun "Azərbaycan musiqisinin keçmiş haqqında xatirələr" əlyazmasında 19 əsrin xanəndə və musiqiçilərindən, muğamların tarixindən, təsnif və mahnılardan bəhs edilir. Görkəmli xanəndə və müğənnilərdən Seyid guçinski, Bülbül, Xan guçinski, Zülfü Adıgözəlov, Yavər Kələntərli, Sürəyya Qacar, Haqim Kələntərli və b. Cabbar Qaryağdı oğlu məktəbinin davamçıları olmuşlar.

Əd.: guçinski F., Azərbaycan xalq musiqiçiləri, B., 1985; yenə onun, Cabbar Qaryağdı oğlu, B., 1987; yenə onun, Народные музыканты и певцы Азербайджана, М., 1979.

QASIMOV Hacı Əbrahim Hacı Mahmud oğlu (1886, Bakı -1936, Bakı) - mətbuat xadimi, jurnalist, publisist, yazıçı, teatr tənqidçisi, tərcüməçi. Bakıda ilk "rus-müsəlman" məktəbini bitirmişdir. 1907 ildə mətbuat aləminə gəlmiş "Təzə həyat" (1907-08), "Məlumat" (1911), "Qəbal" (1912-15), "Qadam" (1914-15), "Yeni iqbal" (1915-17) qəzetlərində əməkdaşlıq etmiş Seyid Hüseyinin nəf etdiyi "Kəlniyət" satirik jurnalının redaktoru olmuşdur. Ədəbiyyat və teatr sənətinə dair tənqidi məqalələr, felyetonlar və publisistik əsərlər yazmışdır. M.Ə.Sabirlə görüşləri haqqında xatirələri var. Bağı mühərrir iqediyi "Bəsirət" qəzeti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ölkədə gedən prosesləri obyektiv çəkildə əks etdirmişdir.

Sovet dövründə "Kommunist" qəzetində və "Azər-nəq" də tərcüməçi iqedmişdir. L.N.Andreyevin "Əsan həyatı" pyesini, M.Tvenin hekayələrini və s. əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Əd.: Məmmədzadə M., Azərbaycan türk mətbuatı, B., 1922; Talıbzadə K., XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi, B., 1966.

QASIMZADƏ Feyzulla Səməd oğlu (19.11.1898, Bakı yaxınlığındakı Mərdəkan kəndi - 29.3.1976, Bakı) - məarif xadimi, ədəbiyyatçinas. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (1967). Mollaxanada, Bakı Çəhəri Aleksey ali-ibtidai "rus-müsəlman" məktəbində, Yemelyanovun axşam gimnaziyasında oxumuşdur. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu (1925), Azərbaycan Dövlət Universitetinin gər qinaslıq fakültəsini (1929) bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə Bakıda "Kazennaya palata" Azərbaycan Göyçay qəzasının Qazyan və Mərdəkan kənd ibtidai məktəblərində müəllim və müdir (1917-22) iqedmişdir. Cümhuriyyət illərində Mərdəkan-Qala məntəqələrində

hərlərinə dəvət olunmuşdur. 1905 ildən tarzən Qurban Pirimov ilə birlikdə geniş proqramlı "gər q konsertləri"ndə iştirak etmiş Cənubi Qafqaz, Orta Asiya, Kiyev, Moskva, Qan və bağı yerlərdə qastrol səfərlərində olmuşdur. 1906-12 illərdə "Qrammofon", "Sport-rekord", "Ekstrafon" səhmdar cəmiyyətləri tərəfindən Kiyev, Moskva və Varşavadada səsi qrammofon valında yazılmışdır. 1912 ildə Varşavadan qayıdarkən Moskvada "gər q konsertləri" vermişdir. Kürd-ğahnaz, Mahur, Bayatı-Qacar, Heyratı, xüsusilə Mənsuriyyə muğamlarını müstəsna ustalıqla ifa edirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə və sonralar Cabbar Qaryağdı oğlu Azərbaycan milli musiqi mədəniyyətinin, xüsusilə xanəndəlik sənətinin zənginləşməsində böyük əmək sərf etmişdir. O, mahir musiqiçilər dəstəsi ilə birlikdə

təxribatçılara qarşı mübarizə aparmış əməlləri ilə xalq arasında narazılıq yaradanlar haqqında rəsmi hökumət dairələrinə raportlar yazmışdır. "Mərdəkan" sözünün etimologiyası ilə əlaqədar "Azərbaycan" qəzetində dərc etdiyi məqalədə ("Mərdəkanlı Feyzulla Qasımzadə. Etiraz. "Azərbaycan" qəzeti, 1919, 5 həziran, №196») 1918 ilin mart qırğını zamanı mərdəkanlı igidlərin erməni quldurlarına qarşı mərdlik və fədakarlıqla vuruşması haqqında məlumat vermişdir: "Keçən sənə sübh tezdən Mart hadisəsini eşidərək dərhal Mərdəkan köyünün gəncləri yüz nəfərdən ziyadə müsəlləh olub, "Ğlam qardağarımızı mühafizət etməyə gediyoruz", - deyə sevinclə düğməyə tərəf rəvanə oldular. Və haman gün Sabunçu ətrafındakı yol üstündə düğmənlərlə Ğr kimi müharibə edib, altı nəfər Ğhid verib, canlarını vətən və millət yolunda təslim etdilər".

F.Qasımzadə sovet hakimiyyəti illərində xalq maarifi sahəsində iğəmiğ ümumtəhsil, orta ixtisas təhsili məktəblərində və ali məktəblərdə dərs demiğdir.

Qasımzadə zəngin ədəbiyyatğınaslıq irsi yaratmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının mürəkkəb 19 əsr mərhələsinin tədqiqi və elmi tarixinin yaradılması onun adı ilə bağlıdır. "Mirzə Fətəli Axundovun həyatı və yaradıcılığı" (1939; 1962), "Xalq ağıq poeziyası" (1950), "Tənqidi realizm" (1952), "N.Vəzirov" (1954), "Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi" (1956), "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" (1956, 2-ci nəğri, 1974), monoqrafiyaları müasir Azərbaycan ədəbiyyatğınaslığının nailiyyətlərindən sayılır.

Əd.: Məmmədov K., Feyzulla Qasımzadə (Bibliografiya, B.,1968, ön söz); B., Məmmədov X., Feyzulla Qasımzadə məktəbi, "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1988, 18 noyabr; yenə onun, Bir yazı və onun haqqında xatirə, "Ədəbiyyat" qəzeti, 2003, 25 iyul; Mirəhmədov Ə., Feyzulla Qasımzadə ("Fikrin karvanı" kitabında), B.,1984.

QASIMZADƏ Hacı Səlim Hacı Qasım oğlu - maarif xadimi, Ğair. "*Nəşri-maarif*" cəmiyyətinin iğində yaxından iğirak etimğ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə maarifçiliyin təbliği yönündə çoğğun fəaliyyət göstərmişdir. Bax *Hacı Səlim Səyyah*.

QASPRALI (Qasprinski) Ğmayıl bəy Mustafə ağa oğlu [21.3.1851, Avçiköy (Kırım) - 11.9.1914, Baxçasaray Ğ]-Rusiya müsəlmanları arasında maarifçi türkçülük hərəkatının görkəmli xadimlərindən biri, Kırım türklərinin

(tatarların) ictimai-siyasi xadimi, maarif islahatçısı, milli nəğriyyat və mətbuatın banisi, alim, yazıçı. Zadəgan məmur ailəsində doğulmuşdur. Ğk təhsilini ailədə xüsusi müəllimdən almış gimnaziyasında (1861-63). Voronej məktəblərində (1863-67), Parisdə görq dilləri litseyində (1871-75) oxumuğdur. Baxçasarayın Zəncirli mədrəsəsində, Yaltanın Dərəköy məktəbində rus dili müəllimi (1868-71), Parisin "Ağy" reklam agentliyində məmur, yazıçı ĞS.Turgenevin katibi (1872-74), Baxçasaray Ğhər bələdiyyə idarəsinin rəisi (1878-83) iğəmiğdir. 1874-75 illərdə Ğstanbulda yağamış Odessa, Moskva, Peterburq qəzetləri də məqalələr dərc etdirmişdir. Türk zabiti, dövlət məmur olmaq səyləri bağtutmamış 1875 ildə Baxçasaray dönmüş üç il Kırım yarmadasını gəzib dolağaraq xalq həyatını öyrənmişdir.

Ğmayıl bəy Qaspralı Rusiyanın türk-müsəlman əhalisinin mədəni birliyi ideyasını irəli sürmüş onun tez bir zamanda həyata keçirilməsi üçün doğma türk dilində dövrü mətbuat və müasir milli məktəb yaratmaq təğbbüsü ilə çıxış etmişdir. Bu məqsədlə "Məktəb" adlı qəzetin nəğrinə icazə almış (1879), "Tuncuc", "ğəfəq", "Qəmər", "Ulduz", "Ğünəğ" və s. imzalarla yazdığı məqalələrdə (1880-83) maarifçilik ideyalarını yaymışdır. "Tavriya" qəzetində dərc olunmuş milli məzmunlu silsilə məqalələri əsasında imperiyada türk-müsəlman xalqlarının hüquq və vəzifələrinə dair "Rusiya müsəlmanları" kitabını nəğf etdirmişdir.

Qaspralı Kırımın Rusiya tərəfindən iğğal olunmasının 100 illiyi günü - 1883 il aprelin 10-da türkcə-rusca "Tercüman-Perevodçik" qəzetinin nəğrinə icazə almış onu imperiyanın türkdilli əhalisinin ümumi mətbuat orqanına çevirmişdir. "*Dildə, fikirdə, işdə birlik*" tezisini irəli sürmüş onu otuz bir il nəğri və redaktoru olduğu "Tercüman" qəzeti vasitəsilə Kırımdan Kağğara qədər geniğ bir ərazidə -Vəlqaboyunda, Qafqazda, Orta Asiyada, Sibirdə ardıcıl surətdə təbliğ etmişdir.

Qaspralı Baxçasarayda ilk "üsuli-cədid" məktəbi açmış (1884), müxtəlif bölgələrdən topladığı Ğğirdlərə sovti üsulla (fonetik) təlim qaydalarına öyrətməklə, onları bütün Rusiya müsəlmanların arasında yaymağa nail olmuşdur. Tərtib etdiyi "Xoceyi Sibyan" adlı əlifba dərsliyi ilə Rusiya müsəlmanlarının mədəni həyatında, maarif sahəsində yeni mərhələnin bağanğıcını qoymuşdur.

"19 əsrin ən böyük islahatçısı", "türk dünyasını oyandıran" Ğmayıl bəy Qaspralı "Tercüman" qəzetində dərc etdiyi yazıları ilə bütün türk xalqlarının ortaq və təmiz bir dil zəminində birləğdirmək istəyirdi. Qaspralı isla-

İsmayıl bəy Qaspralı, Yusif Akçura Kırım (Qırzıf)

hatçılıq fəaliyyətinə baqayarkən Azərbaycan maarifçiləri H.Zərdabi, S.Ünsizadə, C.Ünsizadə və S.Vəlibəyovun, həmçinin A.O.Çernyayevskinin nağırlıq, müəllimlik təcrübəsindən bəhrələnməyi "Tərcüman" və "Xoceyi Sibyan"ın nəşrindən sonra Ə.Topçubaqov, S.Qənizadə, N.Nərimanov, F.Köçərli kimi onlarla ziyalının "mürşid"inə çevrilməyidir.

Ğmayıl bəy Qaspralı velikoros millətçiliyinin türk-müsəlman xalqları üçün böyük təhlükə yaratdığını dərk edirdi və imperiyanın müsəlman xalqları arasında milli Çiunun formalaşması, onların əməkdaşlığı, birliyi ideyası ilə çıxış edirdi. O yazırdı: *"Asiya və Avropanın bir qisminə sanki böyük bir millət — türk-tatar milləti var. Bu millət dağınmış, parçalanmış, zəif haldadır, digər millətlərə nisbətən elm və mərifətə, sərvət və mədəniyyətə çox geridə qalmışdır. Belə davam edərsə, əbədi mübarizə qanununa uyğun olaraq (bu millət) məhv olacaq, başqa millətlər tərəfindən udulacaqdır..."*

Ğmayıl bəy Qaspralı irəli sürdüyü *"dildə, fikirdə, işdə birlik"* tezisini, prinsip etibarını ilə, həm "müsəlman birliyi" (panislamizm), həm də "türk-tatar müsəlman birliyi" (pantürkizm) təliminə tətbiq edirdi. Dil, din, adət və ənənə birliyini millətin əsas əlamətləri kimi səciyyələndirən götürən Ğmayıl bəy "cədidçilik" ("üsuli-cədid"), yəni "yeni üsul" adlanan maarifçi-isləhatçı hərəkatın genişlənməsində, bu cərəyanın "qədimçilər"ə, yəni "köhnə üsul" cərəyanına qarşı mübarizəsində fəal iştirak etmişdir.

Qaspralı ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə dair elmi, publisist və bədii əsərlər yazmışdır. Onun "Rusiya müsəlmanlığı" (1881), "Ğlamlığa dair nizamlar və imtiyazlar" (1885), "Avropa mədəniyyətinə bir nəzəri-müvazinə" (1885), "Rus-ğərq razılaşması" (1886), "Mirati-cədid" (1882), "Atlaslı cahannüma" (1892), "Qiraəti-türki" (1894), "Ğündoğdu" və s. əsərləri məşhurdur.

Qaspralının Azərbaycanla sıx ictimai-siyasi, elmi-ədəbi və Çəxsi əlaqələri olmuşdur. Tərəqqipərvər Azərbaycan ziyahları Ğaspralının türk-müsəlman xalqlarının milli və mədəni intibahı yolunda fədakar fəaliyyətini yüksək qiymətləndirməyi milli mətbuat onu "məhtərəm ustad", "fəxri-millət", "böyük Ğmayıl bəy", "türklüyü paydar, milləti nidər etməyə çalışmaqdan yorulmaq bilməyən... ustadi-əziz" adlandırmışdır. Ğmayıl bəy Qaspralı ilə sıx əməkdaşlıq edən və onun yaradıcılığından bəhrələndən Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaqov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Sultanməcid Qənizadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Əlabbas Müznib, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Mirzə Bala Məmmədzadə və başqaları türkçülük ideya və siyasətini müdafiə və inkişaf etdirmişlər. ĞQaspralı da, öz növbəsində, onların fəaliyyətini izləyir, uğurlarını qiymətləndirirdi. "Molla Nəsrəddin" jurnalı təqiblərə məruz qaldıqda o, həmkarlarına ürək-dirək verərək yazırdı: "Sizin məcmuənizdə hədəfə olduqca sərrast dəyən Çeylər vardır..., gümrah çalışın".

Ğmayıl bəy Qaspralı erməni dağnaklarının 1897 ildə Anadoluda, 1905-06 illərdə Qafqazda törətdikləri qanlı cinayətləri hiddətlə pisləmişvə bu fəsad əhlini ağılını başına yığmağa çağırmışdır.

ĞQaspralı Azərbaycana Çəxsi tellərlə də bağlı olmuşdur. "Türk ədəmi-mərkəziyyət" partiyasının banisi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderlərindən və

İsmayıl bəy Qaspralının cənazəsi evindən çıxarıarkən, 1914

rəhbərlərindən olan Nəsim bəy Yusifbəyli bir müddət Baxçasarayda yaqamıq Əmayıl bəy Qaspralının qızı gəfiqə xanım ilə ailə həyatı qurmuşdur.

Nəriman Nərimanov Qaspralının vəfatı ilə əlaqədar "Bəsirət" qəzetində dərc etdiyi "Baxçasarayda imtahan meydanı" məqaləsində millətə böyük itki üz verdiyini bildirərək yazırdı ki, millət yolunda "bütün ömrünü sərf edən", onu "axır nəfəsindənk nicat yoluna dəvət edən" "ustadın qəbri üzərində abidə ucaltmaq zəruridir. Əhməd bəy Ağaoğlu da Qaspralı ilə 1905 ildə Peterburqda tanış olmuşdu. 1908-11 illərdə isə Türkiyədə yaradılmış "Türk ocağı", "Türk yurdu" jurnallarında onunla birlikdə əməkdaşlıq etmişdir. Qaspralının vəfatı münasibətilə "Türk yurdu" jurnalında dərc olunmuş nekroloqu da məhz Ağaoğlu yazmışdı.

Qaspralının ictimai-siyasi görüşləri Azərbaycan ictimai fikrinə, milli müstəqillik ideologiyasının təşkilatçılığına, o cümlədən onun ideoloqlarının dünyagörüşünün formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Əd.: Cəfərzadə Ə., Əmayıl bəy Qaspralı, "Elm və həyat" jurnalı, № 6; Kırımlı Seyid Cəfər, Qaspralı Əmayıl bəy, İstanbul, 1934; Məmmədov X., Qasprinski və Azərbaycan, "Ulduz" jurnalı, № 9; yenə onun, Qasprinski "Molla Nəsrəddin" haqqında, "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1992, 20 may; yenə onun, Qasprinski "Hüseynzadəyə "Açıq məktubu", "Ədəbiyyat qəzeti", 1992, 17 iyul; yenə onun, "Tərcüman"da Azərbaycan ədəbiyyatı, "Ədəbiyyat qəzeti", 2000, 17 noyabr; Kəngərli A., Əmayıl bəy Qasprinski, B., 2004; Kırımlı Hakan, Əmayıl bəy Qaspralı, Ankara, 2001; Крикчи А.И., Исмаилов бей Гаспринский, журнал «Дружба народов», 1991, № 12; Ганкевич В., На службе правде и просвещению, Симферополь, 2000.

QASPRALI gəfiqə xanım (19 əsrin sonları, Kırım - 1964, İstanbul) - jurnalist. Əmayıl bəy Qaspralının qızı, Nəsim bəy Yusifbəylinin həyat yoldaşı. Atasının redaktorluğu ilə nəşr olunan "Tərcüman" qəzetində işləmişdir. 20

əsrin əvvəllərində atasının yanına gələn azərbaycanlı tələbələr Nəriman Nərimanov və Nəsim bəy Yusifbəyli hər ikisi gəfiqə xanıma elçi düşmüşdü, o, Nəsim bəyə üstünlük vermişdi və onunla ailə qurmuşdu. Bu izdivacdən Zöhrə və Niyazi adlı iki övladı dünyaya gəlmişdir. gəfiqə xanım 1918 ilədək Gəncədə, 1918 ilin sentyabrından isə Bakıda yaşamışdır. O zamankı dövrü mətbuatda yazıları dərc olunmuşdur. *Aprəl işğalından (1920)* sonra övladları ilə birlikdə yaşadığı mənzilindən çıxarılmışdır. 1922 ili Əmayıl bəy Qaspralının yaxın dostu, Bakıda işləyən titul diplomatının köməyi ilə əvvəlcə türk hərbiçiləri ilə birlikdə Batuma, sonra Trabzona, oradan da böyük çətinliklə İstanbula gəlmişdir. "Qızıl ay" beynəlxal xeyriyyə cəmiyyətində işləmişdir.

Əd.: Qadın, gözəllik və ülviyyət (ensiklopedik toplusu), B., 2001.

QATIR MƏMMƏD [Məmməd Əli oğlu Məmmədov 1887, Gəncə (Yelizavetpol) quberniyası, Goranboy Əhmədli k. - 18.9.1919] - çar Rusiyası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə kəndli hərəkatının başçılarından biri. 1903 ii də Gəncədə sənət

Səfiqə xanım Qaspralı tələbələri ilə birlikdə. Bakı, 1919

məktəbinə daxil olmuşdu. 1905 ildə inqilabi hərəkatda iştirakına görə oradan qovulmuşdu. 1907 ildə Goranboy-Əhmədliyə mülkədarı öldürülməsinə görə qaça düşmüşdür. 1909 ildə həbs olunaraq Çukotsk quberniyasına sürgün edilmişdir lakin yolda qaça bilmişdir. 1914-cü ildə həbs edilərək, yenidən Çukotska sürgün olunmuş bura da bolşeviklərlə daha da yaxınlaşmışdır. Fevral inqilabından (1917) sonra Azərbaycana qayıdaraq, Bakı bolşevikləri ilə sıx əlaqə saxlamış və dəfələrlə S.Şaumyan, M.Əzizbəyov və b. bolşeviklərlə görüşüb tapşırıqlar almışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Qatır Məmməd milli hökumətə qarşı çıxmışdır. Bu işdə bolşeviklərin ona maddi köməyi ilə yanaşı, hökumətin aqrar siyasətindəki səhvlər də müəyyən rol oynamışdır. 1919 ilin yayında "xanları və bəyləri öldürün!" Çıtan ilə çıxış edən bolşeviklər Qatır Məmmədə pul vəsaiti göndərmişlər. Cümhuriyyət Hökumətinin 500 nəfərlik seçmə qüvvəsi Gəncəbasarda Qatır Məmməd tərəfindən məğlub edilmişdir. Qatır Məmmədin silahlı dəstələri Gəncə qəzasında iri torpaq sahiblərinin mülklərini dağıdır, Bakı-Tiflis dəmir yol xəttində hərəkatə mane olurdu. Pusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiya Gəncə Komitəsinin tapşırığı ilə Dağıstandakı 11-ci Qırmızı ordu hissələri ilə birləşməyə çalışan Qatır Məmməd bu məqsədlə Kür çayının sol sahilinə - Çiməliyə keçmişdir. Hökumət qüvvələrinin gördüyü tədbirlər nəticəsində Qaraqovnaq kəndində öldürülmüşdür.

Əd.: Hüseynov C, Xalq qəhrəmanı Qatır Məmməd, B., 1969; Gəncə (tarixi очерk), B., 1994.

QAYIBOV Bahadır Hüseyn əfəndi oğlu (1878-1949) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunda hərbi-tibb xidmətini fəal təşkilatçılarından biri. Hərbi nazirin 1919 il 19 iyul tarixli əmri ilə Azərbaycan ordusuna qəbul edilərək, hərbi-sanitar hissəsinin rəis təyin olunmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədər bu vəzifəni icra etmişdir. Onun rəhbərliyi ilə Şuşada hərbi feldşer məktəbi,

təbi, bir sıra hərbi hissələrdə və məntəqələrdə tibbi müayinə obyektləri açılmışdı (bax *Hərbi-sanitar hissəsi*).

Əd.: Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; Nəzirli g., Arxivlərin sirri açılır, B., 1999.

QAYIBOV Cahangir Hüseyn əfəndi oğlu (1882-1938) - Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının iştirakçılarından biri. Moskvada gərç dilləri institutunu bitirmişdir (1909). Bakı, Tiflis və Tehran banklarında işləmişdir. "Azərbaycan Respublikasının 1920 il üçün ünvan-təqvimi" soraq kitabındakı məlumata əsasən, Qayıbov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra Xarici İşlər Nazirliyinin dəftərxana müdiri işləmişdir. Zakaspi hökumətində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti diplomatik nümayəndəliyinin üzvü, İstanbulda Azərbaycan diplomatik nümayəndəsinin müavini və maliyyə müşaviri vəzifələrində çalışmışdır. Dövrünün qabaqcıl maarifpərvər ziyalıları Mirzə Fətəli Axundzadə, Əyca Cavcavadzə, Adolf Berje, Məhəmməd ağa gəhtaxlı, Səid Ünsizadə və başqaları ilə birgə fəaliyyət göstərmiş və dostluq etmiş klassik Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində mühüm xidmətləri olmuş atası Mirzə Hüseyn əfəndi kimi incəsənətə böyük maraq göstərmiş "Tiflis dram cəmiyyəti"nin nizamnaməsinin hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), B., 1998.

QAYTABAĞI Əbdülhəmid bəy gərif bəy oğlu (1888-1920) - hərbi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun general-mayoru. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarovun 1918 il 15 noyabr tarixli əmri ilə Ümumi qərargahın tərkibindəki növbətçi general vəzifəsinə təyin olunmuşdu. Onun tabeliyində müfəttişlər bölməsi, təmir və bərpa bölməsi, ümumi bölmə, qeyri-nizami bölmə və nəqliyyat var idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər gurasının 1919 il 25 iyun tarixli qərarı ilə Qaytabağ general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdü. 1919 il dekabrın 10-da general-mayor Həbib bəy Səlimov Bakı istehkamçıları hissəsinin rəisi təyin edilərkən, Ümumi qərargah rəisi vəzifəsinin müvəqqəti icrası Qaytabağa həvalə olunmuşdu. Bu vəzifəni Azərbaycan ordusunun qərargahı yaradılana qədər icra etmişdir.

1920 il martın 1-dən

fəaliyyətə başlayan Azərbaycan ordusu qərargahında Qaytabağ növbətçi generalın idarəsinə rəhbərlik edirdi. Hərbi nazirlikdə struktur dəyişikliklərindən sonra ümumi bölmə, təftiş bölməsi, pensiya bölməsi və nəqliyyat işləri bu idarəyə verilmişdi. *Aprel işğalından (1920)* sonra Qaytabağ qısa müddət Azərbaycan ordusu qərargahının rəisi vəzifəsini icra etmişdi. Lakin Azərbaycanda sovet-bolşevik rejiminə qarşı müqavimət hərəkatı genişləndikdə, bir çox Cümhuriyyət generalları kimi, Qaytabağ da bolşeviklər tərəfindən repressiyaya məruz qaldı və güllələndi.

Qayıbov qardaşları

Əd.: Nəzirli g., Cümhuriyyət generalları, B., 1995; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

QAZAX QƏZASI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə inzibati-ərazi vahidi. Səfəvilər dövründə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi tərkibinə daxil idi. 18 əsrin birinci rübündə Osmanlı dövlətinin əlinə keçmiş Tiflis əyalətinin tərkibinə qatılmışdı. 1723-28 illərdə tərtib olunmuş "Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri" nə görə, Qazax bölgəsi "liva" ("sancaq") statusuna malik olmuş Gəncə, Çuvar, Axstav və Türk nahiyələrini əhatə etmişdi. Səfəvilərdən sonra hakimiyyətə gələn Nadir Şah [1736-47] bu torpaqları öz hakimiyyəti altına qaytarmışdı. Gəncə-Qarabağ bəylərbəyi Uğurlu xan Ziyadoğlu Nadirin Şah seçilməsinə etiraz etdiyi üçün Qazax torpaqları gəncəddil və Borçalı ilə birlikdə Kartli çarı Teymurazın idarəsinə verilmişdi. gəncə xanı Hacı Çələbinin [1743-55] Kartli çarı II Şakli üzərində qələbəsi (1752) sonra Qazax sultanlığı gəncə xanlığının tərkibinə qatılmışdı. 18 əsrin axırlarında Qazax sultanlığı yenidən II Şaklin hakimiyyəti altına keçmişdi. Bu dövrdə Qazax sultanlığı gəncəddil ilə birlikdə Qazax-gəncəddil sultanlığı adlandırılmışdı. Bu sultanlıq 1801 ildə Rusiyaya ilhaq edilmişdi 1819 ildə ləğv olunaraq, yerində Qazax və gəncəddil distansiyaları yaradılmışdı. 1840 il inzibati-ərazi bölgüsü zamanı Qazax və gəncəddil distansiyaları sahəyə çevrilərək Gürcü-Şereti quberniyasının *Yelizavetpol (Gəncə) qəzasının* tərkibinə daxil edilmişdi.

19 əsrin 40-cı illərindəki aqrar islahatları zamanı Qazax və gəncəddil kəndlilərinin çar hakimiyyətinə qarşı çıxışları (1844-45) baş vermişdi. 1846 il dekabrın 14-də keçirilən yeni inzibati ərazi bölgüsü zamanı Qazax və gəncəddil *Tiflis quberniyasının* tərkibinə qatılmışdı. Lakin dəyişikliklər bununla bağlı çatmamış "Qafqaz və Zaqafqaziya diyarının idarə olunmasının dəyişdirilməsi haqqında" 1867 il 9 dekabr tarixli çar fərmanı ilə yeni *Yelizavetpol*

Quberniyası təşkil edilmişdi. Həmin fərman əsasında Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının tərkibində ayrıca Qazax qəzası yaradılmışdı. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Qazax qəzasının sahəsi 5096,52 kv.verst idi. Qəzada 137049 nəfər əhali yaşayırdı. Onun 78601 nəfəri (57,4%) kişi, 58448 nəfəri (42,6%) qadın, 131032 nəfəri yerli sakin, 6.017 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar idi. Burada qəza idarə sistemi mövcud idi. Qəzada iri mülkədar təsərrüfatları üstünlük təşkil edirdi. Qazax qəzasında əkinə yararlı torpağın 98,9%-i (518573 desyatin) xəzinəyə və mülkədarlara məxsus idi. Kəndlilərin ixtiyarında isə cəmi 5362 desyatin satılma pay torpağı vardı. Qəzanın iqtisadi həyatında kənd təsərrüfatı əsas yer tuturdu.

Fevral inqilabından (1917) sonra Qazax qəzasında Müvəqqəti hökumətin yerli hakimiyyət orqanları yaradılmağa başladı. Martda Qazax Cəhər icraiyə komitəsi seçildi. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Qazax qəzası *Zaqafqaziya komissarlığının* hakimiyyəti altına keçdi. Bu dövrdə qəzada kəndli hərəkatı genişləndi. Bolşeviklər kəndlilərin narazılığından istifadə edərək fəallaşdılar. 1917 il dekabrın ikinci yarısında Qovlar stansiyasında S.Şaumyan və Həmid Sultanovun iştirakı ilə müqavimət keçirildi. Müqavimətdə mülkədar torpaqlarının müsadirə edilərək kəndlilərə verilməsi, silahlı kəndli dəstələri yaradılması haqqında qərarlar qəbul olundu. 1918 il yanvarın əvvəllərində kəndli çıxışları artdı. Bəzi tədqiqatlarda Qazax qəzasında 1918 ilin yanvar-iyun aylarında sovet hakimiyyəti qurulduğu qeyd edilir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918 ilin iyununda Qazax qəzasında öz hakimiyyətini bərqərar edə bildi. Ermənistan Respublikası, digər Azərbaycan torpaqları kimi, Qazax qəzasının dağlıq hissəsinə də iddia irəli sürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qazax qəzası ilə əlaqədar bəzi qanunvericilik sənədləri qəbul olunmuşdu. 1918 il iyunun 22-də Qori müəllimlər seminariyası Azərbaycan Cəbəsinin Qazaxa köçürülməsi üçün vəsait ayrılması barədə qərar qəbul edilmiş 21 oktyabr tarixli qərarla seminariyanın saxlanması vəsait ayrılmışdı. 1918 il 12 iyul tarixli qərarla Silahlı, gıxlı kəndlilərdə və Poylu stansiyasında sərhəd məntəqələri təşkil olunmuşdu. Qazax qəzasının idarəçiliyini möhkəmləndirmək üçün də tədbirlər görülmüşdü. 1919 il 17 fevral tarixli qərarla qəzada, müvəqqəti olaraq, Daxili Cəhər Nazirliyinin fəvqəladə səlahiyyətli müvəkkili vəzifəsi təsis olunmuş 7 may tarixli qərarla R.Qaraçarov bu vəzifəyə təyin edilmişdi. Lakin Cümhuriyyət Hökumətinin aqrar məsələnin həllini ləngitməsi Qazax qəzasında kəndlilərin narazılığının davam etməsinə səbəb oldu. 919 ilin sentyabrında Qazaxda kəndli qurultayı keçirildi. Qurultay torpaq məsələsi haqqında bolşevik qətnaməsini qəbul etdi. Vəziyyəti nəzərə alan Cümhuriyyət Hökuməti Bakı qubernatorunun köməkçisi Əmiraslan xan Xoyskini) Qazax qəzasına göndərsə də, o, tezliklə buranı tərk etməli oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Qazax qəzasında hərbi inqilab komitəsi yaradıldı. Ermənistanda sovet hökuməti qurulduqdan (1920, 29 noyabr) sonra Qazax qəzası ərazisinin 44,5%-i, o cümlədən 1874 il inzibati bölgüsünə görə Azasu, Qaradağ Qılınc kənd, Uzuntala, Baranın, Qalaçı, Kötikənd, Qoçqotan Külpi, Yeni Dilican, Köhnə Dilican, Karvansara, Qaraqo yunlu, Polad, Ayrım, Xaçar, Baçkənd, Küləli, Mixaylovsk, Tatlıkənd, Tovuzqala kəndləri Ermənistanın tərkibində qaldı. Qazax qəzasının Azərbaycanın tərkibində qalan torpaqlarında Qazax, Ağstafa, Tovuz, Gədəbəy gəmxor rayonları, Ermənistana verilmiş torpaqlarda isə Karvansara (Gəvan), Çəmbərək (Krasnoselsk), Gəməddil, Dilican rayonları yaradıldı.

Əd.: Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax (1728-ci il), B., 2001; Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998. Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Миралаев Т.С., Революционное движение трудящихся крестьян партия-организатор победы Советской власти и строительства социализма в Азербайджане, Б., 1958.

QAZAX MÜƏLLİMLƏR SEMİNARİYASI - Azərbaycanda ibtidai məktəblər üçün müəllim hazırlayan ilk tədris ocağı (1918-1925). Qazax əhalisinin xahişi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1918-ci il 22 iyun tarixli qərarına əsasən, *Qori müəllimlər seminariyası* Azərbaycan Cəbəsinin bazasında yaradılmışdı.

Seminariya 1918 il noyabrın 10-da Məçədi Əbrahim Kosalının malikanəsində fəaliyyətə başlamışdır. Seminariyanın direktoru vəzifəsinə Qori seminariyası Azərbaycan Cəbəsinin sonuncu müfəttişi, məşhur pedaqoq və ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli təyin olunmuşdu. O, 1920 ilin mayında Gəncədə qətlə yetiriləndən sonra seminariyaya Əli Hüseynov (yazçı Mehdi Hüseynin atası) rəhbərlik etmişdir. Seminariyanın pedaqoji heyəti müxtəlif illərdə Qori seminariyasında təhsil almış Əhmədəğa Mustafayev, Əbrahim Qayıbov, Mirzə Vəliyev, Müstafa Məmmədov, Yusif Qasımov, Əfəndiyar Vəkilov və b.-dan ibarət idi.

Qazax müəllimlər seminariyasına bütün bölgələrdən Çağird qəbul edilirdi. Lakin dövrün iqtisadi çətinlikləri ilə əlaqədar, tələbə kontingenti Qazax və onun ətraf məntəqələrində yaşayan yeniyetmə və gənclərdən komplektləşdirilmişdi. Azərbaycanın maarif, elm və ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətləri olan xalq Çairləri Səməd Vurğun və Osman Sarıvəlli, Mehdiqan Vəkilov, Hacıbala Hacıyev və b. seminariyanın ilk məzunlarından idilər. Seminariya Qori müəllimlər seminariyasının D.D.Semyonov və A.O.Çemyayevskinin adı ilə bağlı olan mütərəqqi pedaqoji ənənələri, mühüm elmi-metodik prinsipləri zəminində, yeni dövrün tələblərinə, yerli Çəraitin xüsusiyyətlərinə və milli maraqlara uyğun qurulmuşdu. Seminariyanın tədris planına "Azərbaycan tarixi" fənni daxil edilmiş bütün fənlərin ana dilində tədrisi həyata keçirilmişdi. 1923 ildə seminariyanın ilk buraxılışı oldu. Seminariya 1925 ildə pedaqoji texnikaya çevrildi.

Əd.: Nəbiyev B., Firidun bəy Köçərli, B., 1984; Nəzirli g., Qoridən gələn qatar, B., 1993; Seyidov F., Maarifimizin təkrarsız xəzinəsi, B., 2001.

QAZAX QƏZASINDA DAXİLGİQLƏR NAZİRLİYİNİN XÜSUSİ MÜVƏKKİLİGİ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Qazax qəzasında yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət etmək, azərbaycanlılar, ermənilər və gürcülər arasında münasibətləri tənzimləmək məqsədilə 1919 il fevralın 17-də təsis etdiyi müvəqqəti vəzifə. 1919 il mayın 7-də bu vəzifəyə Rza bəy Qaraçarov təyin olunmuş ona qəzada fəaliyyət göstərən hakimiyyət nümayəndələrinə nəzarət etmək, lazım gəldikdə, onları tutduqları vəzifələrdən kənarlaşdırmaq səlahiyyəti verilmişdi.

QAZAXDA KƏNDLİGQURULTAYI - Qazax qəzası kəndlilərinin 1919 il sentyabrın 25-də Qazax çəhərində keçirilən qurultayı. Qurultay hümmətçi mençeviklərin təşəbbüsü ilə çağırılmışdı. Bolşeviklərlə digər sosial-demokratlar arasında kəskin mübahisə çərçivəsində keçən qurultayda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin aqrar siyasəti müzakirə olunmuşdur. "Müsavat" partiyasının nümayəndələri qurultayda iştirak etmədi. Qurultayda iştirak edən Bakı Fəhlə Konfransının nümayəndə heyəti kəndliləri fəhlələrlə ittifaqda sovet hakimiyyəti uğrunda, burjuva-mülkədarlar əleyhinə mübarizəyə çağırırdı. Qurultayda hümmətçi mençeviklər öz aqrar proqramlarını, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti sosialist fraksiyasının üzvləri isə aqrar komissiyada yeridməkləri torpaq siyasətinin mahiyyətini izah və müdafiə edirdilər. S.Ağamalıoğlu hər mülkədara 10 desyatin bağ yeri, 15 desyatin əkin yeri və 45-50 desyatin otlaq saxlamaqla, qalan torpaqların ödənc ilə kəndlilərə paylanması, torpaq pulunun ödənilməsi üçün əhaliyə gəlir vergisi qoymaq yolu ilə fond yaradılmasını təklif etdi. Cəbilov və Ə.Pepinov da bu aqrar proqrama tərəfdar çıxdılar. D.Bünyadzadə, R.Hüseynov, Ə.Qarayev, A.Yusifzadə isə bütün mülkədar torpaqlarının müsadirə edilib, təmənnəsiz olaraq kəndlilərə paylanması təklifini irəli sürdülər. Qurultayın qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi: "...Rusiya inqilabının ən böyük nailiyyətlərindən biri torpağın zəhmətkeçlərə verilməsi çəiri idi. Ona görə də biz parlament və hökumətdən tələb edirik ki, ən yaxın müddətdə bu məsələni həll etsin və kəndlilərin tələbini yerinə yetirsin". Qurultayın seçdiyi xüsusi nümayəndə heyəti oktyabrın 12-də Bakı Fəhlə Konfransının iclasında iştirak etmişdir. Konfransda qurultay haqqında məruzə dinlənilmiş müvafiq qətnamə qəbul olunmuşdu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 3 cildə, c.3, B., 1973; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Борьба за победу Советской власти в Азербайджане. 1918-1920 Документы и материалы, Б., 1967; Агамалиева Н., Худиев Р., Азербайджанская Республика . Страницы политической истории 1918-1920 гг., Б., 1994.

"QEYRƏT" - Azərbaycanda ilk milli sosial-federalist təşkilatı. 1905 ildə Gəncədə yaradılmışdır. Təşkilata hüquqçinas Ələkbər bəy *Rəfibəyli*, Gəncə (Yelizavetpol) dairə məhkəməsinin üzvü Ələkbər bəy *Xasrəmmədov*, çəhər polis idarəsinin pristav köməkçisi A.Quliyev başçılıq edirdilər. Q.Fətəhov, M.H.Əmayilzadə, H.M.Həməzəyev, M.Xəlilov da təşkilatın üzvü idilər.

Təşkilat əvvəlcə özünü "Türk sosial-federativ inqilabi komitəsi" adlandırır, bu adla vəərəqlər buraxırdı. Azərbaycan xalqına qarşı törədilən soyqırımları ilə bağlı bu vəərəqlərdə türk-müsəlman əhaliyə müraciət edilir və onlar bütün vəərəqləri milli qırğınların əsas təşkilatçısı olan çar hökumətinə qarşı yönəltməyə çağırılırdı. Komitənin Qafqaz xalqlarına müraciətində onları birliyə, Rusiya hakimiyyətinə qarşı mübarizəyə dəvət edilir və göstərilirdi ki, Qafqaz xalqları çar hökumətindən özləri üçün bərabər hüquqlar almaq istəyirlər və birləşib muxtariyyət yaratmalıdırlar. Azərbaycanda federalizm ideyaları ilə ilk dəfə çıxış edən bu komitə 1905 ilin ortalarında "Qeyrət" təşkilatının əsasını qoydu. "Qeyrət" gürcü sosial-federalist partiyası ilə də əlaqələr yaratmışdı. Təşkilat Bakıda və Gücədə də fəaliyyət göstərirdi. "Qeyr" üzvləri əhali arasında federalizm ideyalarının təbliğ ilə yanaşı, sosial-demokratlarla birlikdə mitinqlərdə iştirak edərək, millət lərarası toqquşmaları dayandırmaya çağırılırdı.

Balkan müharibələrinin (1911-12) başlanması və Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin kəskinləşməsi ilə əla (Azərbaycan, eləcə də gürcü sosial-federalistlərin fəaliyyəti genişləndi. Rusiya tərkibində muxtariyyət ideyalarının təbliğatçıları çar hakimiyyəti üçün təhlükə törətdiyindən onlara qarşı repressiyalar başlandı. "Qeyrəfin bəzi üzvləri (H.M.Həməzəyev, M.Xəlilov və b.) həbs olundular, təşkilatın fəaliyyəti dayandırıldı. Azərbaycan sosial-federalistləri Fevral inqilabından (1917) sonra "Türk ədəmi-mərkəz partiyası" adı ilə yenidən fəaliyyətə başladılar.

Əd.: Seyidzadə D., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparıcı yollar, B., 1998; Багирова И.С., Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, Б., 1997; Ахмедов А., Азербайджанские турки в революции 1905 г., Б., 2001.

"QEYRƏT" - Cəlil *Məmmədquluzadə* və Ömər *Nəmanzadənin* naxçıvanlı tacir Məçədi Ələsgər Bağırzadənin maddi köməkliliyi ilə Tiflisdə "gərqi-Rus" qəz bazasında yaratdıqları mətbəə-nəçriyyat (1905-11) "Qeyrətin sahibi-imtiazı C.Məmmədquluzadə, müdiri Ö.F.Nəmanzadə idi. Ö.F.Nəmanzadə yazırdı ki, *mən, əziz yoldaşlarım: əhli-qələmdən Məmmədquluzadə, tüccardan Şeyx Ələsgər Bağırzadə, bu üçümüz ittihad edib... Tiflisdə bir müsəlman mətbəəsi açdıq, adını "Qeyrət" təmsiyyə etdik.* Moskvada alman firması tərəfindən buraxılmış "Frok və "Amerikanka" adlı çap maşınları, çoxlu hürufat klişeləri olan mətbəədə "türkcə, farsca, ərəbcə, rusca və firəncə hər növ kitab, məcmuə..." nəçri nəzərdə tutulmuşdu.

20 əsrin başlanğıcında xalqın milli dirçəlişinə 5 göstərmək "Qeyrət" in əsas amalı idi. Burada müxtəlif mövzularda kitablar - bədii ədəbiyyat (C.Məmmədquluzadə "Poçt qutusu", "Gəndə hürriyyət", "Usta Zeynal", "Qurbanəli bəy" hekayələri, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin " Millət dostları" komediyası, Mirzə Əbdürrəhim Talibovun " Məsailül-həyat" romanı, Məmməd Səid Ordubadinin "Qəflət" " Vətən və hürriyyət" Çər topluları, Seyid Nigarinin "Divan"ı) bədii tərcümə (Firdovsinin "Rüstəm və Söhrab" dastanı, Namiq Kamalın "Röya" pyesi), dərsləklər ("Vətən dili", "Çinci il", "Nəsihətül-ətəf", "Ana dili") və s. nəçr olunurdu.

Xalqın siyasi düşüncəsini oyaatmaq "Qeyrət" in məramnaməsində aparıcı yer tuturdu. Onun əməkdaşları 2 (əvvəlində bütün siyasi qüvvələri ətrafında birləşdirən

"Qeyrət" mətbəsinin binası. Tiflis

C. Məmmədquluzadə "Qeyrət" mətbəsinə. Rəssam Nəcəfqulu

"Hümmət" təqilati ilə sıx əlaqədə iqləyirdi. "Qeyrət"-in nəq etdirdiyi kitablar arasında Fyodoroviçin "Millətin paraları nasıl toplanır və nasıl sərf olunur?", O. Völkenqeynin "Azadə danıqmaq və bir yerə cəm olmaq nə üçündür?", Peçxonovun "Neft, nur və hürriyət" kimi sırf siyasi mündəricəli kitabçalar, broqürələr vardı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli qurası və Parlamenti sədrinin müavini Həsən bəy Ağayevin rus dilindən tərcümə etdiyi "Silk, sinif, firqə" kitabı da "Qeyrət"də nəq olunmuşdu. "Qeyrət" ğan və türk inqilabçıları ilə sıx əlaqə saxlamıq onların sifariqlərini yerinə yetirərək, xalqı istibdad rejiminə qarq mübarizəyə çağıran intibahnamələr çap etmişdi.

ğərğ xalqlarının siyasi və milli oyanıqında misilsiz xidmət göstərən "Molla Nəsrəddin" jurnalı da 1906-11 illərdə "Qeyrət" mətbəsinə nəq olunurdu. "Qeyrət" mətbəə-nəqriyyatı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərfəsində xalqın milli-siyasi oyanıqında mühüm rol oynamışdır.

Əd.: Axundov H., "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəqi tarixi, B., 1959; Məmmədi Q., Molla Nəsrəddin (sahnə), B., 1984; Mirəhmədov Ə., Azərbaycan Molla Nəsrəddini, B., 1980; Qurbanov ğ., Ömər Faiq Nemanzadə, B., 1992; Həbibbəyli ğ, Cəlil Məmmədquluzadə: mühtii və müasirləri, B., 1997.

QƏBULOV Baba bəy (?-?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli qurasının *Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun* (1918, 19 noyabr) əsasən, Parlamentə daxil olunmuşdu. Qəbulzadə Cümhuriyyətin görkəmli xadimi Məmməd bəy *Topçubaşov*, Səməd bəy *Mehmandarov* və Cudadət bəy *Məlik-Aslanovla* birlikdə Parlamentin müstəqillər fraksiyasını təmsil edirdi.

QƏBULOV Ğlam bəy Hacı Pirməmməd bəy oğlu 15.10.1879, Qax - ?) - məarifçi, publisist, "Müsəvat" partiyasının fəal üzvlərindən biri. Mollaxanada oxumuq Zaqatala 4-cü dərəcəli Çəhər məktəbini bitirmişdir. 1905 də Tiflis quberniyası xalq məktəbləri inspektorunun vəsətəti ilə Qax məktəbinin nəzdində tatar (Azərbaycan) Çəbəsinə, 1910 ildə isə Bakı Çəhər dumasının məktəb komissiyasında imtahan verərək, 5-ci "rus-müsəlman" məktəbinə müəllim təyin olunmuşdur. Qəbulov "Müsəvat" partiyasının 1919 il dekabrın 2-də çağırılan II qurultayının katibi seçilmişdir. 20 əsrin əvvəlində dövu mətbuatda publisist məqalələrlə çıxışetmişq "Qəvaidi-lisani-türki" (1902) və "Rəhbəri-hesab" (1904) dərsliklərini nəq etdirmişdir. Sonrakı taleyi barədə məlumat aqkar olunmamışdır.

QƏDƏMOV Lətif ğirin oğlu (20.3.1895, ğuqa - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. ğuqa realnı məktəbini bitirmişdi (1918). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini nəqliyyat sahəsində davam etdirmək üçün Berlin Parloffen institutuna (Almaniya) göndərilmişdi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitirməsinə il yarım qaldıqı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aqkar olunmamışdır.

QƏMƏRLİNSQĞ Əhməd Haqım oğlu Məlikov (1880, Bakı - 9.3.1952, Bakı) - aktyor, Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi (1940). Səhnəyə ilk dəfə 1906 ildə, həvəskar aktyorların Balaxanda hazırladıqları tamaqlarda çıxmışq həmcinin xalq mərasim, oyun və əyləncələrində iqlirak etmişdir. Sonralar milli teatr sənətinin inkiqafında mühüm rolu olmuş *"Nicat"* cəmiyyətinin nəzdindəki teatr truppasının aktyoru olmuş bir sıra obrazlar yaratmışdır. Rüstəm bəy, Kərbəlayı Qubad ("O olmasın, bu olsun", "Ər və arvad", Üzeyir bəy Hacıbəyli), Bayram ("Hekayəti-Xırs quldurbasan", Mirzə Fətəli Axundzadə),

Əlis ("Pəru-cadu", Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə təqvil olunmuş (1919, 17 noyabr) Dövlət türk opera dram Teatrında iQəmiQdir. Sonralar Bakı Azad Tənqid-Təbliğ Teatrında aktyor və rejissor kimi çalışmış "Gmət", "Almas", "Səbuhi" filmlərində çəkilməQdir.

QƏMKÜSAR, Əliqulu Ələkbər oğlu Nəcəfov (1880, Naxçıvan - 14.3.1919, Tiflis) - Çair, jurnalist, ictimai xadim. Qk təhsilini mollaxanada almış ərəb və fars dillərini öyrənmişdir. Sonralar Məhəmməd Tağı Sidqinin Naxçıvanda açdığı "Tərbiyə" ("Məktəbi-tərbiyə") məktəbində oxumuQdur. 1896-1912 illərdə Culfa gəmrükxanasında iQəmiQdir. Dövrün mürəkkəb ictimai-siyasi həyatına qoçulan Qəmküsar burada Tiflis "Hümmət" təqvilatının yerli özəyində çalışmışdır. Səttarxan hərəkatı, Qan Azərbaycan inqilabçıları ilə əlaqə saxlamış onlara yardım göstərmişdir. 1912 ildə Cəlil Məmmədquluzadənin dəvəti ilə Tiflisə gələrək, "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəQində ona yaxından kömək etmiş 1913-14 illərdə jurnalın məsul mühərriri olmuşdur. 1916-17 illərdə C.Məmmədquluzadə ilə birlikdə ədibin "Ölülər" komediyasının Bakıda, Orta Asiyada və Volqaboyu vilayətlərində tamaçaya qoyulmasında fəal iQirak etmiş geyx Nəsrullah rolunun ilk ifaçısı olmuşdur. 1917 ildə bir müddət Naxçıvanda yaşamış burada "El güzğüsü" adlı dram dəməyi təqvil etmişdir. Həmin il yenidən Tiflisə köçən Qəmküsar "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə yanaşı, digər mətbuat orqanlarında da Çər, məqalə və felyetonlar dərc etdirmişdir.

Tiflisdə qaragürühpçular tərəfindən xəincəsinə qətlə yetirilmişdir.

Qəmküsar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə mollanəsrəddinçi Çair kimi daxil olmuşdur. Məhz "Molla Nəsrəddin" ədəbi mühitinin ən qabaqcıl nümayəndələrindən olan Qəmküsar 1906 ildə "Cüvəllağı", "Cüvəllağibəy", "Sarsaqqulubəy", "Simurq", "Xadimi-millət", "O taylı" və s. imzalarla dərc etdirdiyi satirik Çər və felyetonlarda fanatizmi, gerilik və cəhaləti, firıldaqçı və cahil ruhaniləri, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətini, Qan əks-inqilabını, gərq, xüsusən Qan istibdadını, beynəlxalq imperializmi kəskin satira atəQinə tutmuşdur. Onun satirası həm ideya məzmunu, həm də bədii üslubu ilə Mirzə Ələkbər Sabir satirasının davamı idi.

Siyasi əqidəsinə görə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun bəzi liderləri ilə müxalifətdə olmuş "Ələman" müxəmməsində Cümhuriyyət Hökumətini kəskin tənqid etmişdir.

Əsəri: Seçilmiş əsərləri, B., 1959.

Əd.: Ağayev Q. Əliqulu Qəmküsar, B., 1976; Həbibbəyli Q. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri, B., 1997.

QƏNİZADƏ Sultanməcid Hacı Murtuzəli oğlu (aprel, 1866, gəmaxı - 1937, Bakı) - maarif xadimi, yazıçı, tərcüməçi, filoloq alim. Tacir-müəllim ailəsində doğulmuşdur. "Məclis" məktəbində (1872-79), 3-cü dərəcəli Çəhər məktəbində (1879-82) oxumuQ və birillik pedaqoji kurs bitirmişdir (1883). Tiflisdə Aleksandr Müəllimlər Qstitütunda almışdır. Bakıda Həbib bəy Mamudbəyovla açdığı ilk xususı rus-müsəlman məktəbində (1887-91) müəllim, 2-ci "rus-müsəlman" məktəbində (1891-98), 2-ci dərəcəli ali ibtidai məktəbdə (1898-1905) müdiri, *Qori müəllimlər seminarı*nın Azərbaycan Qəbəsində (1905-08), Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti xalq məktəbləri idarəsinin 2-ci rayonu üzrə müfəttiş (1908-17) və vilayət xalq məktəblərinin direktoru (1917-18) iQəmiQdir.

Birinci rus inqilabından (1905-07) sonra Qənizadənin dünyagörüşündə islamçılıq və islam birliyi meylləri güclənmiş və o, 1917 ildə bütün müsəlmanların birliyini təbliğ edən "Qitihad" partiyasının təqvilatçılarından olmuşdur. 1918 il mayın 28-də Azərbaycan Milli gurasının üzvü seçilmiş Qitihəl bəyannaməsi imzalanarkən bitərəf qalmışdır. Qənizadə ilk milli dövlətin quruculuq iQərində və Parlament iclaslarında fəal iQirak etmişdir. 1919 ilin avqustunda Parlamentin sədr müavini seçilmişdir. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin iclaslarında müzakirə olunan məsələlərə "Qitihad" partiyasının və özünün Çəxi münasibətlərini bildirdi. "Qitihad" partiyasının liderlərindən biri kimi, "müsavət"çılarla ardıcıl surətdə davam edən ixtilafı Qənizadənin keçmiş Çagirdi Məhəmməd Əmin *Rəsulzadənin* və Nəsim bəy *Yusifbəylinin* idarəçilik üsullarına mənfi və inkarçı münasibətin yaranması səbəb olmuşdu. "XIX əsrin axır illərində maarif və ədəbiyyata dair xatiratım" əsərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderlərinin fəaliyyətini tənqid etmişdir. "Kommunist" qəzetində dərc etdirdiyi məktubda (1920 il, 5 may) və "Tərcüməyi-hal"ında (1931 il, 31 mart) "Müsavət" fırqəsinin sol cinahında durub, bolÇeviklərlə iQəməyi müdafiə etdiyini açıqlamışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığında dərslük və sinifdənkənar oxu materialı hazırlayan Qəbənin müdiri (1920-25), Bakı Çəhər xalq maarifi idarəsində inspektor (1925-29), pedaqoji təcrübə məÇğlələrinin rəhbəri olmuş hərbi məktəbdə və sənaye institutunda dərslük demişdir.

Qənizadə bədii və elmi yaradıcılıqla müntəzəm məÇğul olmuş realist ədəbiyyatın inkişafında, ilk dərslüklərin və lüğətlərin yaranmasında mühüm xidmət göstərmişdir. Ədibin "Məktubati - geyda bəy gırvanı" dilogiyası ["Müəllimlər ixtiyarı" (1898)], "Gəlinlər həməyili" (1900)], "Allah xəfu" (1906), "Qurban bayramı, yaxud on gün riyazət" (1907) hekayələri milli realist ədəbiyyatın dəyərlı nümunələrindəndir. Rus ədəbiyyatından tərcümələri "Əvvəlinci Çərabçi" [Lev Tolstoy, 1894], "Allah divanı", "Nabəkar qonÇu" (Poqosski, 1896) və s. var. Alim 19 əsrin 80-90-cı illərində və birinci rus inqilabı ərəfəsində Azərbaycan, rus

və fars» dillərinin tədrisindən ötrü "Ğilahi-Azərbaycan" (h.1-2, 1889), "Rus dilinin müəllimi" (1896), "Kilidi-ədəbiyyat" (Əlisgəndər Cəfərzadə ilə birgə, 1900), "Əlifbəyi-mütəhərriki" (1905) dərsliklərini, "Lüqəti-rusi və türki" (1890), "Rus dilinin dilmancı" (1896), "Lüqəti-türki və rusi" (1904) lüğətlərini yazıb nəq etdirmişdir.

Qənizadənin "Bir para mətləblər" bağı ilə "Həyat" və "Ğad" qəzetlərində dərc etdirdiyi publisist məqalə və felyetonlarda Birinci rus inqilabı nəticəsində əldə edilmiş azadlıqlar, çarizmin müstəmləkəçilik rejimini müdafiə edən müsəlman ruhaniləri və ana dilini lüzumsuz ərəb-fars sözləri ilə korlayan mühərrirlər kəskin tənqid olunur.

Hüseyn Ərəblinskidən bəhs edən "Böyük aktyor haqqında xatirələr", "Sabir haqqında kiçik bir xatirə"nin də müəllifidir. Əsərləri: Seçilmiş əsərləri, B., 1965; Gəlinlər həməyli, B., 1986.

Əd: Məmmədov X., Sultan Məcid Qənizadə, B., 1983.

QƏZA - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yerli inzibati-ərazi vahidi, quberniyanın tərkib hissəsi. Qəzalar inzibati-ərazi vahidləri kimi çar Rusiyası zamanı yaradılmışdır. Azərbaycanın Qımālının Rusiya tərəfindən iğğaldan sonra ləğv olunan xanlıqların əvəzində əyalətlər yaradıldı. 1840 il 10 aprel tarixli fərman əsasında inzibati-məhkəmə islahatının gediğ zamanı əyalətlərin yerinə qəzalar yaradılmışdır. 1867 və 1873 illərdə qəzaların sayı artırılmışdır. Çar II Aleksandrın 1888 il fərmanı ilə Cənubi Qafqazda 37 qəza yaradılmışdır. Bu vəziyyət Rusiyada çarizmin süqutunadək davam etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra quberniya inzibati-ərazi bölgüsü saxlandığına görə, onun tərkib hissəsi kimi, qəzalar da qalmaqda davam etdi. Cümhuriyyətin ərazisində müəyyən edilmiş 18 yerli inzibati-ərazi vahidindən ikisi (Zaqatala və Göyçə mahalları) istisna olmaqla, qalanları qəzalar idi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da qəzalar yerli inzibati-ərazi vahidi kimi saxlanmışdır yalnız 1929 ildə ləğv edilmişdir.

Əd: Bax *Quberniya* məqaləsinin ədəbiyyatına.

QƏZA İDARƏ SİSTEMİ - qəzalarda idarəçiliyi həyata keçirən hakimiyyət orqanı. Çar Rusiyasında qəzaların yaradılması nəticəsində təşkil edilmişdir. Azərbaycanın Qımālında qəza idarələri 1840 il 10 aprel qanunu əsasında yaradılmağa başlamışdır. Qəza idarəçiliyinə qəza rəisi, onun köməkçisi, qəza xəzinədarı, sahə iclasçıları və Çəhər polisi vəzifələri daxil idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində qəza rəisi çar Rusiyasındakına nisbətən daha geniş hüquqlara malik idi. Cümhuriyyət dövründə qəzaların yerli inzibati-ərazi vahidi kimi saxlanması ilə əlaqədar olaraq, qəza idarəsi də müəyyən dəyişikliklərlə fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Əd: Bax *Quberniya idarə sistemi* məqaləsinin ədəbiyyatına.

QIRMIZI QVARDİYA DƏSTƏLƏRİ Bakıda sovet hakimiyyətinin ilk silahlı dəstələri. Sovet hakimiyyəti elan olunduqdan sonra RSDF(b)P Bakı komitəsinin qərarına əsasən 1917 ilin noyabrından yaradılmağa başlamışdır. Təşkilinə başlıq etmək üçün Bakı Sovetinin İdarəetmə Komitəsi mərkəzi büro yaratmışdır. 1918 ilin əvvəlində həmin büro Qırmızı qvardiyanın başqərargahına çevrilmişdir. Həmid Sultanov istisna olmaqla, qeyri millətlərdən ibarət başqərargahın sədri erməni A. Bağdasarov idi. Qırmızı qvardiyanın əsasını onluqlar təşkil edirdi. Dörd onluq bir taqım, üç taqım bir drujina, üç drujina bir tabor sayılırdı. Bir taborda təxminən 500-600 nəfər olurdu. Qırmızı qvardiyaya yalnız Bakı Sovetinin platformasını dəstəkləyən fəhlələr qəbul edilirdilər. Bütün qvardiyaçılar iğ yeri və maağa təmin olunurdular. Sahibkarlar onlara maağ verməkdən boyun qaçırırdıqda yerli sovetlər bunu təmin edirdilər. Qvardiyaçılar, əsasən, rus, fransız və alman tüfəngləri ilə silahlandırılırdı. Başqərargahın tabeliyində Qafqaz ordusundan təxsis olunmuş əsgərlər tərəfindən verilmiş zirehli qatar var idi. 1917 ilin sonunda Qırmızı qvardiyanın tərkibində 400 döyüçü var idi, 1918 ilin aprelində Qafqaz cəbhəsindən qayıdan erməni əsgər və zabitlərinin hesabına onun sayı 4000 nəfərə çatırdı. 1918 ilin əvvəlində RSDF(b)P-nin Bakı komitəsi hərbi drujinaların təşkilinə başladı. Bolşevik drujinalarının yaradılmasına əsas köməyi Qafqaz ordusu hərbi inqilab komitəsi göstərirdi. gəhər cəbhəxanalarında olan ən yaxşı silahlar bolşeviklərə verilir. Döyüç drujinalarına, ən azı dörd aylıq stajı olan partiya üzvləri qəbul edilirdilər. Əvvəllər drujinaların tərkibində 50-60 döyüç olduğu halda, 1918 ilin martında onların sayı 400-ə çatdırıldı. Hər bir drujina müxtəlif silahlarla, o cümlədən "kolt" tipli iki pulemyotla silahlanmışdır.

Qırmızı qvardiyanın təşkilinə Azərbaycan xalqının münasibəti mənfidir. Çünki S. Şaumyanın başlıq etdiyi Bakı Soveti onun milli varlığı üçün ciddi təhlükə yaradırdı. Qırmızı qvardiyanın rəhbərliyi və Çəxi heyəti əsasən ermənilərdən ibarət idi. 1918 ilin mart soyqırımı ərəfəsində Bakı Xalq Komissarları Sovetinin Qırmızı qvardiya dəstələrindən ibarət olan hərbi qüvvələri 18 min nəfərə çatırdı ki, bunun da böyük əksəriyyəti Birinci dünya müharibəsi cəbhələrindən Bakıya gətirilmiş silahlı erməni əsgər və zabitlərdən ibarət idi. Qırmızı qvardiya dəstələri 1918 ilin mart soyqırımında Azərbaycan xalqına qarşı xüsusi qəddarlıq göstərmişlər.

Əd: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Nəsimzadə N., Azərbaycan Demokratik Respublikası, B., 1990; Həsəni C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993.

"QIRMIZI TABOR" - 1918-22 illərdə Naxçıvan, Ğəvan, Dərələyəz, Zəngəzur və b. ərazilərdə fəaliyyət göstərmiş xalq könüllülərindən ibarət partizan birləşməsi. Abbasqulu bəy Şadlinskiyin başlığı ilə 1918 ilin yayında Vedibasər bölgəsində yaradılmışdır. Erməni-dağnak quldur dəstələrinin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri qanlı cinayətlərin, soyqırımların qarşısını almaqda mühüm rol oynamışdır. 1918 ilin iyulunda dağnakların Vədiyə birinci hücumu zamanı "Qırmızı tabor" hissələri onlara ciddi müqavimət göstərmiş, düşməni canlı qüvvə və texnika sardan çoxlu itki verərək, qaçmağa məcbur etmişdir. Bu əməliyyat zamanı "qırmızı tabor"çular qənimət kimi çoxlu silah və sursat ələ keçirmişdir. 1919

ilin iyulunda dağnakların Vədiyə ikinci hücumu zamanı "Qırmızı tabor" dəstələri yenə də qəhrəmancasına müqavimət göstərmiş lakin düşmənin üstün qüvvələri qarşısında vuruşa-vuruşa öz mövqelərini tərk etməyə və Cəvan Cəhərinə doğru geri çəkilməyə məcbur olmuşdular. Bundan sonra Vedibasar, Zəngibasar əhalisinin əksər hissəsi ilə Cəvan ərazisinə keçən "Qırmızı tabor" hissələri əvvəlcə Xoy Cəhəri yaxınlığındakı Qəzənfərdə adlı yerdə, sonra isə Mərənd Cəhəri ətrafında mövqe tutmuşdular. Naxçıvanda sovet hakimiyyəti elan edildikdən (1920, 28 iyul) sonra Naxçıvan hərbi inqilab komitəsinin dəvəti ilə A.ğadlinskiyin başçılığı ilə 200 nəfərlik "Qırmızı tabor" dəstəsi sentyabrın 17-də Naxçıvana gəlmiş buradakı qırmızı qvardiya dəstələri "Qırmızı tabor"la birləşmişdi. "Qırmızı tabor" əvvəlcə, Naxçıvan sərhədlərinin qorunması tapşırılmışı sonra isə, onun döyüşçüləri dağnaklara qarşı Zəngəzur istiqamətində döyüş əməliyyatları aparmışlar. 1921 ilin fevralında Ermənistan sovet hakimiyyətinə qarşı dağnak qiyamı zamanı Ermənistan SSR hökumətinin dəvətilə köməyə gəlmiş "Qırmızı tabor" hissələri həmin qiyamın yatırılmasında mühüm rol oynamışdılar. Dağnaklara qarşı döyüşlərdə göstərdikləri cücaətə görə A.ğadlinski başda olmaqla "Qırmızı tabor"un 19 üzvü Ermənistan SSR-in "Qırmızı bayraq" ordeni ilə təltif olunmuşdu. "Qırmızı tabor" hissələri Zəngəzurun dağnaklardan təmizlənməsində də böyük qəhrəmanlıq göstərmişdilər. Ermənistan və Zəngəzurdə sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra "Qırmızı tabor" Naxçıvanda saxlanılmışı və onun sərhədlərinin qorunmasında fəal iştirak etmişdir. 1986 ilin oktyabrında Naxçıvan Muxtar Respublikasının gəzur rayonunda "Qırmızı tabor" partizan dəstəsinə həsr olunmuş "göhrət müzeyi" açılmışdır. Yazıçı F. Kərimzadənin "Qarlı ağırlıq" romanı və onun əsasında çəkilməmiş "A xırncı ağırlıq" bədii filmi "Qırmızı tabor"un fəaliyyətindən bəhs edir.

Əd: Əliyev Ə., Qırmızı tabor, B., 1990; Musayev G. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1998.

QOLÇOMAQLAR - kənd burjuaziyası, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə əhalinin sosial qruplarından biri. Kəndlilərin sosial təbəqələşməsi prosesində yaranmışdı. Oktyabr çevrilişi (1917) ərəfəsində qolçomaqlar kəndlilərin 15%-ni, ölkə əhalisinin (1939 il sentyabrın 17-dək olan SSRİ sərhədlərində) 12%-ni təşkil edirdi. Bəzi hesablamalara görə, gəməli Azərbaycanda 19 əsrin 80-ci illərində 12 min (6,61%), 1917 ildə isə 28 min (9-10%) varlı və qolçomaq təsərrüfatı var idi. Bu dövrdə qolçomaqların və varlı kəndlilərin əlində olan torpaqların sahəsi də xeyli artmışdı. 19 əsrin 80-90-cı illərində bu təsərrüfatlarının əlində 568,5 min desyatin (23%) pay torpağı var idisə, 1917 ildə bu rəqəm 900 min desyatınə (30%) çatmışdı. Gərəyə verilən və digər torpaq sahələri üzrə də artım var idi. Qolçomaqlar və varlı kəndlilərin təsərrüfatı bazarının tələblərinə, əsasən, uyğunlaşmışdı. Qolçomaqların gəməli Azərbaycan kəndli təsərrüfatının cəmi 9-10%-nə sahib olduqlarına baxmayaraq, onlar təsərrüfat əməliyyatların üçdə birini, ticarət əməliyyatlarının isə daha çox hissə öz əlində cəmləşdirmişdilər. Qolçomaqlar kəndlilərin digər təbəqələri kimi, mülkədar torpaq sahibliyinə ləğv edilməsinə tərəfdar idilər. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti aqrar məsələnin həllində kifayət qədər çeviklik göstərmədiyindən kəndlilərin qalan təbəqələri kimi, qolçomaqlar da narazı qaldılar. Buna görə də kənddə baş verən iğtişələrdə qolçomaqlar da fəal iştirak edirdilər. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan (1920, 28 aprel) və möhkəmləndikdən sonra qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində onların varlığına son qoyuldu.

Əd: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5-6, B., 2000-2001; Исмаилов М. А., Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX и начале XX вв., Б., 1964; Умаев А., Процессы капиталистического развития в сельском хозяйстве Азербайджана в конце XIX-начале XX века.

QORĞUMÜƏLLƏMLƏR SƏMİNARÇIYASI, Zaqafqaziya Müəllimlər Səminariyası, Qori Seminariyası – Cənubi Qafqazın yerli əhalisindən ibarət məktəb müəllimi hazırlayan orta pedaqoji təhsil müəssəsi. K.D.Uçnskinin layihəsi əsasında 1876 ildə Qori Cəhərində (Gürcüstan) açılmışdı. Seminariyada dövlət hesab təhsil alan Çagirdlərdən əlavə, zemstvo, Cəhər və kənd təşkilatları təqaüdüçüləri, öz xərcinə oxuyan Çagirdlər də idi. Qori seminariyasında hesab, həndəsə, tarix, coğraf təbiət, ana dili (rus, Azərbaycan, gürcü və erməni Cəbələrində milli dil), pedaqogika, psixologiya, hüsnxətt, rəsm, musiqi, nəğmə, səhiyyə və tibb tədris olunurdu. Qori seminariyasında pedaqoji təcrübəyə böyük əhəmiyyət verilirdi. Tədris prosesinin təşkili baxımından Qori seminariyası Rusiyanın qabaqcıl seminariyalarından biri sayılırdı. Müəllim seminariyaları və institutlarının 1900 ildə Parisdə keçirilmiş ümumdünya sərgisində Qori seminariyası metodiki iqlərin təşkilinə görə qızıl medala layiq görülmüşdü.

Seminariyanın Azərbaycan Cəbəsi 1879 ildə fəaliyyətə başlamışdı. Azərbaycan Cəbəsinin yaradılmasında Mirzə Fətəli Axundzadənin böyük rolu olmuşdu. Gələcək azərbaycanlı müəllimlərin hazırlanmasında bu Cəbənin müfəttişi Azərbaycanın Mərəzə kəndindən olan A.O.Çernyayevskin xidməti təqdirəlayiq idi. Seminariyada təhsil rus dili aparılırdı. Azərbaycan dili isə yalnız Azərbaycan Cəbəsi tədris olunurdu. Yuxarı hazırlıq sinfinin tələblərinə cavab verə bilən müsəlman Çagirdlərinin sayı az olduğundan, Rusiyadakı başqa müəllim seminariyalarından fərqli olan Qori seminariyasında üç əsas və bir yuxarı hazırlıq sinfi təsis edilmişdi. Buraya yağı 15-dən yuxarı olmayan, əsas az hazırlıqlı kəndli müsəlman uşaqları qəbul edilirdi. Azərbaycan Cəbəsinin Çagirdləri Azərbaycan dili və Çəriət dərslərindən başqa, qalan bütün fənləri xristian uşaqları ilə birlikdə keçir və təlim kursunu bitirdikdən sonra onlarla eyni hüquqa malik olurdular. Lakin seminariya Azərbaycan müəllimləri hazırlamırdı.

Seminariyanın müəllimləri yeni dərslilər və tədris vəsaitlərinin yaradılması, Cənubi Qafqaz məktəblərində

Üzeyir bəy Hacıbəyli və Müslüm Maqomayev Qari Seminariyasının tələbələri arasında. 1904

tədris üsullarının yaxşılaşdırılması və s. ilə məşğul olurdular. Mütərəqqi müəllimlər qabaqcıl ideyaları yaymaq üçün sinifdən-kənar tədbirlərdən (sinifdən-kənar qiraət, ekskursiya və gəzintilər, özfəaliyyət gecələri, əmək işləri, idman və s.) geniş istifadə edirdilər. Qori seminariyası Azərbaycanın maarifçilik tarixində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Üzeyir bəy Hacıbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Sultanməcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov, Müslüm Maqomayev, Rəqib bəy Əfəndiyev, Həbib bəy Mahmudbəyov, Süleyman Sani Axundov, Fərhad Ağazadə, Fəridun bəy Köçərli, S.Vəlibəyov və bir çox başqaları bu seminariyanı bitirmişlər. Bununla belə, 20 əsrin əvvəllərində Qori seminariyasında milli müəllim kadrlarının hazırlanması sistemi Azərbaycanın mütərəqqi ziyalıların qane etmədi. Ə.Ağayev (Ağa oğlu) 1905 ildə həmin seminariyada kadrların hazırlanması sistemini tənqid edərək, buradakı təhsil metodlarını "missioner pedaqogikası" adlandırmışdı. O, həmin seminariyanın direktoru Miropiyevin fəaliyyəti haqqında yazırdı ki, o, hər şeydən əvvəl, ruslaşdırma vəzifələrini yerinə yetirir və onun bu təhsil müəssisəsinə rəhbər təyin olunması ilə seminariya müəllimlər yox, məmurlar hazırlamağa başlamışdır. Ə.Ağayev 1905 il mayın 22-də "Kaspi" qəzetində dərc olunmuş məqaləsində seminariyanın islam dini qanunlarının öyrənilməsinə dair buraxdığı dərs vəsaitinin müsəlman cəmiyyətində narazılıqdan və məktəbə ümumi nifrətdən başqa bir hissə doğurmayacağını xüsusi qeyd edirdi. Azərbaycan ziyalıları Qori seminariyasının başçıların fəaliyyətinə xalq maarifi sahəsində dövlət siyasəti kontekstində yanaşdılar. Onlar uzun illər ərzində seminariyanın Azərbaycan Qəbəsinin Azərbaycan Qəhərlərindən köçürülməsi və ya Azərbaycanda başqa bir seminarın açılması uğrunda mübarizə aparmışlar. 1906 ildə mətbuatda seminariyanın Bakıda Qəbəsinin açılması məsələsi qalmışdı. Nəhayət, 1914 ildə Gəncədə müəllimlər seminariyası açılmışdı 1916 ildə belə bir seminariya Bakıda fəaliyyətə başlamışdı. 1918 ildə Qori seminariyasının Azərbaycan Qəbəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən Qazaxa köçürüldü və müstəqillik statusu aldı. Seriyada başqa tədbirlərlə yanaşı, milli məktəblər üçün peşəkar müəllimlər hazırlanmalı idi. F.Köçərli onun direktoru təyin olundu. Bax *Qazax müəllimlər seminariyası*.

Əd.: Seyidov F.Ə., Azərbaycan müəllimlərinin hazırlanmasında Zaqafqaziya (Qori) seminariyasının rolu, B., 1960; Azərbaycan I cildə, c.5, B., 2001; Səidə Əliqızı, Əhməd bəy Ağayevın maarifçilik fəaliyyəti haqqında, "Tarix və onun problemləri" 2003, №3.

QOTSİNSKİN Nəcməddin (1859-65 illər arasında) — gimali Qafqaz dağlılarının azadlıq hərəkatı liderlərindən biri. Dağıstan və Çeçenistanın 5-ci imamı. Avar dairəsinin Qotso aulunda İmam gamilin naibi Donoqo Məhəmmədin ailəsində anadan olmuşdur. Ali dini təhsil almışdır. Dağıstanın ən iri torpaq sahiblərindən biri idi. Dini mövzulu Çərləri Dağıstan əhalisi arasında Çitirət qazanmış Suriya və Türkiyədə də məşhurlaşmışdı. gərqinas akademik Kraqkovski Nəcməddin Qotsinskinin əsərlərini yüksək dəyərləndirmişdir. Qotsinski Avar dairəsinin Koysubul

sahəsinin naib-rəisi olmuş Dağıstan Xalq Məhkəməsinin üzvü seçilmişdir. 1903 ildə Türkiyəyə getmiş və bir müddət burada yaşayaraq dini təhsilini təkmilləşdirmişdir. Geri döndükdən sonra Dağıstanın Avar dairəsinin dini məktəblərində müəllimlik etmişdir.

Fevral inqilabından (1917) dərhal sonra, martın 9-da Temirxan-ğura Cəhərinde təşkil olunmuş Müvəqqəti Dağıstan Vətəndaş Cəriyyə Komitəsinin üzvü, mayda gimali Qafqaz Dağlılarının Vladıqafqazda keçirilən 1-ci qurultayında Dağıstan və Çeçenistan müftisi və Dağlı Xalqlarının Dini Cəhərinin sədri, həmin ilin avqustunda Dağıstanın Əndi kəndində keçirilən qurultayda isə yekdilliklə Dağıstan və Çeçenistanın beşinci imamı seçilmişdi.

1918 ilin yanvarında Dağıstan xalqlarının Temirxan-ğurada keçirilən ikinci qurultayında İmam Nəcməddinin İmaməti bərpa etmək haqqında təklifi azadlıq hərəkatının liberal-demokrat və sosial-demokrat cərəyanları tərəfindən rədd edildikdən sonra naibi Uzun Hacı'nın bütün təkidlərinə rəğmən, bu işi zorla həyata keçirməkdən imtina etmiş və dağlara çəkilməmişdir. Lakin 1918 ilin martında Bakıda dağınların türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımını xəbərini eşitdikdən dərhal sonra öz hərbi dəstələri ilə hərəkatə başlanmış Petrovsk-Port (indiki Mahaçqala) Cəhərinin sovetlərdən təmizləmiş və fərmanla bu Cəhərin adını dəyişdirərək gəmilqala qoymuşdur. Bundan sonra Bakının türk-müsəlman əhalisinə kömək üçün irəliləyərək Xaçmaz yaxınlığında bolşevik dəstələri üzərində qələbə çalmış yürüşünü Bakı istiqamətində davam etdirmişdir. Erməni-bolşevik birləşmələrinin Biləcəri-Xırdalan müdafiə xəttinə qədər yaxınlaşmış ilk toqquşmada onları məğlub edərək uğradıb, Cəhər üzərinə son hücum hazırlığına başlamışdır. Lakin Həçər-xandan Xəzər dənizi vasitəsilə göndərilən bolşevik hərbi hissələrinin gəmilqala (Mahaçqala) və Bakıya çatması nəticəsində qüvvələr nisbəti dəyişmiş və o, mühasirəyə düşmək təhlükəsi qarşısında qalaraq geri çəkilməli olmuşdur. Dağıstanın Osmanlı ordusu tərəfindən azad edilməsindən sonra, 1919 ilin martında Pçəmaxo Kotsev tərəfindən təşkil edilmiş 2-ci dağlı hökumətində Cəhər məsələlərinə məsul olmuşdur. gimali Qafqazın Denikin tərəfindən işğal dövrü İmam Nəcməddinin həyatında ən ziddiyyətli məqam hesab olunur. Könüllü ordu rəhbərliyi ilə əməkdaşlıq etməsə də, sabiq naibi Uzun Hacı və Dağıstan geyxülislamı Əli Hacı Akuçalından fərqli olaraq, işğalçılara qarşı mübarizədən də imtina etmişdir. Bununla əlaqədar, Nəriman Nərimanovun İmam Nəcməddinə müraciəti də mövcuddur.

1920-21 illərdə İmam Nəcməddin gimali Qafqaz Dağlılarının bolşevik Rusiyasına qarşı 8 ay davam edən silahlı üsyanının təşkilatçısı və rəhbəri olmuşdur. Üsyan yatırılmasından sonra sovet hökuməti tərəfindən rəsmən "Dağıstan və Çeçenistan zəhmətkeşlərinin düşməni" elan edilmiş və Çeçenistan ərazisində gizlənmək məcburiyyətində qalmışdır. 1925 ildə əsir düşmüş və Bağısiyasi Cəhərinin gimali Qafqaz diyar Cəhəsinin qərarı ilə güllələnmişdir.

Əd.: Göyüçev A., 1917-1920-ci illərdə gimali Qafqaz dağlılarının azadlıq uğrunda mübarizəsi, B., 2000.

QUBA HƏRBİ DƏSTƏSİ - Azərbaycan Xalq

Cümhuriyyəti dövründə Qımdan gözlənilən Denikin təcavüzünə qarşı 1919 ilin noyabrında yaradılmış taktiki hərbi qrup. *Xaçmaz dəstəsinin* bazasında təşkil edilmişdən, həmin dəstənin komandiri polkovnik girin bəy Kəsəmənli Quba dəstəsinin də komandiri vəzifəsində saxlanmışdır. Quba qəzasındakı bütün hərbi hissə və bölmələr g.Kəsəmənliyə tabe etdirildi. Quba dəstəsinin qərargahı Qusara köçürüldü və g.Kəsəmənli, eyni zamanda, Qusar qamizonunun rəisi vəzifəsini də öz üzərinə götürdü.

Quba dəstəsi Qımal sərhədi boyunca müdafiə mövqelərini möhkəmləndirməklə bərabər, kəçiyat işləri də aparmalı, Denikin qüvvələrinin Dağıstan ərazisindəki yerdəyişmələrini izləməli, toplanılan məlumatları Bakıya göndərməklə yanaşı, zəruri hallarda vəziyyətə uyğun qərarlar qəbul etməli idi.

1919 il dekabrın 4-də g.Kəsəmənli 2-ci piyada diviziyasının komandir müavini təyin edilməsi ilə əlaqədar Quba dəstəsinin komandiri vəzifəsindən azad edildi və bu vəzifəyə süvari diviziyasının komandiri general-mayor Teymur bəy *Novruzov* təsdiq olundu. Ancaq bir neçə gündən sonra onun da, yalnız birbaşa vəzifəsinin icrası ilə məşğul olması məqsəduyğun bilindi, dəstəyə komandirlik isə 2-ci piyada diviziyasının komandiri vəzifəsinin icraçısı general-mayor Makeyevə həvalə olundu.

Denikin təcavüzü təhlükəsinin sövüşməsi ilə əlaqədar 1919 il dekabrın 31-də Quba dəstəsi ləğv edildi.

Quba hərbi dəstəsinin əsgərləri

QUBA QƏZASI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dəstəsi Quba Cəhərində 3000-dək dinc sakini qətlə yetirmiş 4 milyon manat nağd pul, həmçinin 4,5 milyon manatlıq brilyant, qızıl, gümür və digər qiymətli dağqağ 25 milyon manatlıq müxtəlif əşyalar qarət etmişdi. Quba qəzasında 122 müsəlman kəndi dağıdılmış və yandırılmış əhalisi kütləvi şəkildə qətlə yetirilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra Quba qəzasında öz hakimiyyətini bərqərar etmişdi. Parlamentin 1919 il 2 iyun tarixli qərarı ilə səpmə yataqla mübarizə üçün Quba Cəhər özünü idarəsinə 100 min manat məbləğində faizsiz borc ayrılmışdı. Aprelin 12-də isə Qusar sahəsinin Xuluq kəndində ali ibtidai məktəb açılması barədə qanun qəbul olunmuşdu. Lakin sovet Rusiyasının yaxından köməklik göstərdiyi bolşeviklər qəzada Hökumət əleyhinə iş aparırdı. Quba Cəhərində silahlı üsyan qəragahı təşkil edilmişdi. 1920 il aprelin 27-də gündüz saat 2-də istilacı 11-ci Qırmızı ordu hissələri Qubaya girdi. Quba qəzasında sovet hakimiyyətinin qələbəsi elan olundu. 1929 ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında həyata keçirilən rayonlaşdırma prosesində Quba qəzası ləğv edildi.

*Quba qəzasının gerbi. 1840.
Azərbaycan Tarixi Muzeyi*

Bakı quberniyasının inzibati ərazi vahidlərindən biri. Keçmiş Quba xanlığının ərazisində yaradılmışdı. Quba xanlığı 1806 ildə Rusiya imperiyası tərəfindən iğal olunaraq, əyalətə çevrildikdən sonra onu Gürcüstan Bağ rəisliyinin tabeliyindəki naib idarə edirdi. 1809 ildə Quba əyalətini idarə etmək üçün Abbasqulu ağa Bakıxanovun atası Mirzə Məhəmməd xan başda olmaqla, dörd nüfuzlu bəydən ibarət Quba idarəsi yaradılmışdı. 1810 il üsyanından sonra Qubada komendant üsul-idarəsi formalaşdırıldı. Quba əyaləti Bakı və Dərbənd əyalətləri ilə birgə Dağıstan dairəsində birləşdirildi. 1840 il 10 aprel tarixli inzibati-məhkəmə islahatından sonra yaradılan Quba qəzası (Samur dairəsi ilə birlikdə) Dərbənd hərbi dairəsinə daxil edildi. 1846 il inzibati-ərazi bölgüsü nəticəsində Quba əyaləti yeni yaradılmış Dərbənd quberniyasının tərkibində qaldı. Dağıstan vilayətinin idarə edilməsi haqqında 1860 il 5 may tarixli Əsasnaməyə görə Dərbənd quberniyası ləğv olundu. Quba qəzası Bakı quberniyasının tərkibinə daxil edildi. Qəzanın mərkəzi Quba Cəhəri idi. Quba qəzasında qəza idarə sistemi yaradılmışdı. Qafqaz təqviminin (1917) məlumatına görə, Quba qəzasının sahəsi 6308,61 kv.verst idi. Qəzada 171248 nəfər əhali yaşayırdı. Onlardan 170148 nəfəri yerli sakinlər, 1100 nəfəri isə müvəqqəti yaşayışçılar idi. Qəza əhalisinin 91.871 nəfəri kişi (53,65%), 79377 nəfəri qadın (46,35%) idi. Müsəlmanların sayı 164,8 min nəfər idi. Qəzada 5206 nəfər rus qeydə alınmışdı. Quba Cəhərində 26956 nəfər yaşayırdı. Qəzanın təsərrüfat həyatında bağçılıq daha çox inkişaf etmişdi. Fevral inqilabından (1917) sonra Quba qəzasında Müvəqqəti hökumətin yerli orqanlarının təşkilinə başlandı. Martın sonlarında Qubada ictimai təşkilatların icraiyə komitəsi yaradıldı. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Bakıda hakimiyyəti ələ almış Bakı Soveti Quba qəzasını sovetləşdirmək pərdəsi altında azərbaycanlılara qarşı soyqırımını həyata keçirdi. 1918 il aprelin 21-də Bakı bolşevik təşkilatı və Bakı Soveti Quba qəzasına hərbi dəstələr göndərirdi. Aprelin 23-də qəzada sovet hakimiyyəti elan olunmuş qəza hərbi-inqilab komitəsi yaradılmışdı. Quba qəzasında azərbaycanlılara qarşı soyqırımını mayın 1-də başlanmış və 9 gün davam etmişdi. Qubada törədilən soyqırımlarını dağnak qulduru Hamazaspın başçılıq etdiyi erməni cəza dəstələri həyata keçirmişdi. *Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının* üzvü A.F.Novatskinin Quba Cəhərinin və qəza kəndlərinin dağıdılması, onların sakinlərinə qarşı edilən zorakılıqlar haqqında məruzəsində göstərilirdi ki, Hamazaspın cəza dəstəsi Qubaya komissar Şaumyanın göstərişi ilə göndərilmiş dəstənin döyüşçülərini o zamanlı hərbi komissar Korqanov seçmişdir. Dəstə yalnız "Dağnaksutyun" partiyasının üzvü olan təqribən iki minə yaxın ermənidən təşkil edilmiş dəstənin başçısı "məşhur" dağnak Sakan Hamazasp, komissarı isə Venunovun ailə üzvü təyin edilmişdir. "Cəza dəstəsi" yalnız azərbaycanlıları qırmaq məqsədini güdmüşdür. Hesablamalara görə, Hamazaspın

Əd. Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998. : Azərbaycan belgələrində erməni sorunu (1918-1920), Ankara, 2001; Paşayev A., Açılmamış sənədlərin izi ilə, B., 2001; Rüstəmbəyov M, Quba qəzasında kəndlilərin torpaq uğrunda mübarizəsi (sentyabr 1918-ci il - aprel 1920-ci il), BDU-nun Elmi Əsərləri (tarix və fəlsəfə seriyası), 1978; Vəlixanlı N., 31 mart - azərbaycanlıların soyqırımını gündür, "Qök yolu" jurnalı, 1998;

QUBA QIRĞINLARI - 1918 ilin aprel-may aylarında erməni-dağnak quldur dəstələrinin Quba Cəhəri və qəzasının kəndlərində azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımını cinayəti. Azərbaycan xalqının qatı düşmənləri Şaumyan və Q.Korqanovun təşkilatçılığı ilə həyata keçir-

liqdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 8 ilin iyulunda yaratdığı *Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası* erməni-dağnak quldur dəstələrinin törətdikləri vəhşətə haqqında 5 cilddən ibarət materiallar (zərərçüdülərin şahidlərin dindirilmə protokolları, Quba Cəhərinin yan-İmıGvə dağıdılmış Gəvlərinə və dükanların baxıGproto-ları, Komissiyamın üzvü A.Novatskinin və baGqalarınm 'ırladıqları məruzələr, sənədlər, əhaliyə dəymiG maddi ərin miqdan barədə arayışlar və s.) toplanmışdır.

Dağnak Hamazaspm quldur dəstələri tərəfindən soyqırımı və talanlar həyata keçirilənə qədər Quba Cəhərində ribən 20 minə yaxın əhali və 10 min ev olmuşdur. Dağnakların Cəhərə basqını mayın 1-də başlandı və onların azlıqları doqquz gün davam etmişdir. Bundan əvvəl isə, 18 ilin aprelində, Bakı Cəhəri və quberniyasının bir hissəsində hakimiyyət bolşeviklərin əlində olarkən, bolşevik partiyasının nümayəndəsi David Qolovani Qubaya gəlmiş 2 saat müddətində Sovet hakimiyyətini tanımalarını əhəliyə tələb etmiş əks təqdirdə, hadisələrin gediGnə cavabı olmadığını bildirmişdi. Quba Cəhər rəisi Əlabbas bəy Əlibəyov Cəhər əhalisinin D.Qolovaninin təklifini qəbul etməsindən sonra baş verən hadisələr haqqında bildirdi ki, ondan sonra o, Xaçmaza getmiş altı gündən sonra 170 fərlik silahlı dəstə və pulemyotlarla yenidən Qubaya qalmışdı. Ruslar, yəhudilər və ermənilərdən (axırıncılar çoxluq təqil edilirdilər) ibarət dəstənin başında poruçik Ağacanyan dururdu. O, həm də pulemyotçuların rəisi idi.

D.Qolovaninin dəstələri Qubadan çıxanlarından təxminən 2 həftə sonra Bakıdan top və pulemyotlarla silahlanmış böyük ordu hissəsi Qubaya doğru hərəkətə başlamışdı. Yalnız ermənilərdən təqil edilmiş bu dəstənin başında türklərə qarşı vəhşətlər törətməkdə "ad çıxarmış" Hamazasp dururdu. Onun köməkçisi Nikolay, komissarı Venuns, bələdçisi "Dəyirmançı" ləqəbli qubalı erməni Hərtün Hazrapetov idi.

1918 il mayın 1-də dəstə üç istiqamətdən Cəhərə daxil araq, dinc əhalini hədsiz amansızlıq və qəddarlıqla qətlə yetirməyə və var-dövlətlərini qarət etməyə başlamışdı. Təkcə birinci gün Cəhərin aGğı hissəsində əksəriyyəti qadın və uGqlardan ibarət 713 nəfər azərbaycanlı öldürüldü. Ermənilərin Qubada azğımlığı doqquz gün davam etdi. Hücumun ikinci günü 1012 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirildi, bunların əksəriyyəti Cəhərin yoxsul əhalisi və Gəndan içdalmca gəlmişkiGlər idi. Hamazaspm quldur dəstələrinin Quba Cəhərində və ətraf kəndlərdə törətdiyi vəhşətlər Fövqəladə təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Novatskinin rəhbərlik etdiyi qrup tərəfindən ümumiləşdirilmiş məruzədə əksini tapmışdır. Məruzədə göstərilirdi ki, erməni silahlı dəstələrinin Cəhərə axıl olması müsəlman əhalinin kütləvi surətdə qətlə və onlar üzərində hər cür zorakılıq halları ilə müGyət olunurdu. Ermənilər küçələrdə əllərinə keçən kiG, qadın və uGqları amansızlıqla qətlə yetirir, evlərə soxularaq, südümər uGqlara elə rəhm etmir, onları analarının qucağında qılıncla doğrayırdılar. A.Novatskinin məruzəsindən, D.Qolovaninin və Ə.Əlibəyovun məlumatlarından göründüyü kimi, Çəxsən S.ğaumyanın tapGığı ilə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin hərbi komissarı Q.Korqanov tərəfindən Qubaya göndərilmiş təxminən iki min nəfərlik hərbi hissəyə yalnız "Dağnakıutyun" partiyasına mənsub ermənilər daxil edilmişdi.

Quba Cəhərində 3 minədək dinc sakin qətlə yetirilmişdi. Hamazaspm dəstəsi tərəfindən oğurlanmış əmlak 4 milyon manat nağd pul, 4,5 milyon manatlıq brilyant, qızıl, gümüş və digər qiymətli daGqaG 25 milyon manatlıq müxtəlif mallar - xalça, ev əGyaları və s. olmuşdu.

Bundan əlavə, Hamazaspm dəstələri təkcə Quba Cəhərində 105 evi və digər tikililəri tamamilə yandıraraq dağıtmışdılar ki, bunun da nəticəsində onların sahiblərinə dəyən zərər 100 milyon manatdan yuxarı olmuşdu. A.Novatski məruzəsində göstərirdi ki, ümumiyyətlə Hamazaspm dəstələri tərəfindən Quba qəzası ərazisində 122 müsəlman kəndi dağıdılmış və yandırılmış əhali kütləvi Gəkilə qətlə yetirilmişdi.

Məruzənin yekunlarında Quba Cəhərində və qəzanın 122 kəndində vəhşətlər törətməmiş Hamazaspa və onun əlaltılarına qarşı cinayət iG qaldırılması, keçmiş komissarlar S.ğaumyan və Q.Korqanov öldüləri üçün onlara qarşı cinayət iGnin xətm edilməsi təklif olunurdu.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası göstərilən Çəxslərə qarşı cinayət iGnin qaldırılması haqqında qərar qəbul etmiş onları iGəri 1920 il yanvarın 29-da Bakı dairə məhkəməsinə göndərmişdi.

Aprel işğalından (1920) sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin bütün qanun və qərarlarını ləğv edən Sovet hakimiyyətinin məhkəmə orqanları Cümhuriyyət Parlamentinin 1920 il fevralın 9-da qəbul etdiyi amnistiya haqqında qanunu əsas götürərək, Quba qırğınları ilə əlaqədar cinayət iGnə xitam vermişdir.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; PaGyev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəGriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XXI əsrlər). Müxtəssər xronoloji ensiklopediya, B., 2003;

"QUBA MƏSƏLƏSİ" - *Dağlı Respublikası* hökumətinin bəzi üzvlərinin Quba qəzası ilə bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə əsassız ərazi iddiası. Dağlı Respublikası 1918 ilin payızında gəməli Qafqazda öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün müəyyən tədbirlər görməklə yanaşı, bəzi addımları ilə Azərbaycan və Gürcüstanla münasibətlərdə problemlər yaratdı. Dağlı hökumətinin bəzi üzvləri Quba qəzası ilə bağlı Azərbaycana, Cənubi Osetiya və Abxaziya ilə əlaqədar isə Gürcüstanla qarşı ərazi iddiası qaldırdılar.

Dağlı Respublikası rəhbərliyinin ayrı-ayrı üzvləri Quba qəzası ilə bağlı ərazi iddiası irəli sürərkən, həmin bölgədə ləzgilərin də başması əsas gətirirdilər. Dağlı hərbiçiləri bu əsassız iddianı həyata keçirmək məqsədilə, hətta, Quba qəzası ərazisində müdaxilə etmiş Yalama dəmir yolu stansiyasını ələ keçirmişdilər. Azərbaycan sərhəd keGkçiləri 1918 il dekabrın 24-də onları bu ərazidən çıxarmış Gməl sərhədini keçmiş Bakı quberniyası hüduqları boyunca bərpa

etmişdilər. Dağlı hökumətinin Bakıdakı nümayəndəsi Əlixan Qantəmir bu münaqişə ilə bağlı Azərbaycan hökumətinə etirazını bildirmiş "mübahisəli" sərhəd məsələlərinin həlli üçün xüsusi orqan yaradılması, ona qədər isə Quba qəzasının idarə olunmasında hər iki tərəfi təmsil edən müqərrək qrupun fəaliyyət göstərməsi təklifini irəli sürmüşdü.

Dağlı hökumətinin bəzi nümayəndələri bu cür əsassız hərəkətləri ilə ən yaxın müttəfiqləri olan qoncu dövlətlərlə münasibətlərdə soyuqluq yaradırdılar. Lakin hökumətin əksər üzvləri Azərbaycan və Gürcüstana qarşı ərazi iddiaları qaldırılmasına qəti etiraz etdilər. Xarici işlər naziri Heydər Bammatovun başçılıq etdiyi bu qrup Qafqazda ərazi mübahisələrinin həlli zamanı Azərbaycanın təklif etdiyi prinsipləri dəstəklədi. Həmin prinsiplər bunlar idi: ərazi məsələlərinin həllində mübahisəli bölgədə yaşıyan əhalinin öz iradəsini azad surətdə bildirməsinin əsas götürülməsini ərazi mübahisəsinin yalnız əhalinin qarşıq yaşıdığı bölgələrə aid edilməsini əhalinin rəyi yekdil olmadığı halda bölgənin iqtisadi-təsərrüfat əlaqələrinə üstünlük verilməsi.

Quba qəzası əhalisi və Quba Müsəlman gurası bu ərazinin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu qəti qətkildə bəyan etdi. Quba nümayəndəsi Murtuza Axundov Azərbaycan Parlamentində bu məsələ ilə bağlı 1919 il fevralın 5-dəki çıxışında bildirdi: "Qubada kəsib, dövlətli - hər kəsin ipək parçadan tikilmiş üçrəngli bayrağı var". Quba Müsəlman gurası Dağlı hökumətinə göndərdiyi məktubda onun bəzi üzvlərinin ərazi iddiasının ümummüsəlman mənafeyini müəmmalə məqsədlərə qurban vermək kimi qiymətləndirdi.

"Quba məsələsi" Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin qətiyyətli mövqeyi, Quba qəzası əhalisinin öz iradəsini birmənalı qətkildə bildirməsi və Dağlı hökumətində sağlam düşüncənin üstün gəlməsi nəticəsində qısa müddətdə həll edilmişdir.

Əd.: Göyüçev A., 1917-1920-ci illərdə gimali Qafqaz dağlılarının azadlıq uğrunda mübarizəsi, B., 2000; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar, c.1, B., 1998.

QUBERNİYA - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ən iri inzibati-ərazi vahidi. İlk dəfə Rusiyada çar I Pyotr zamanı tətbiq edilmişdir. 1708 il 18 dekabr tarixli fərman əsasında ölkədə 8 quberniya yaradılmışdır. 1719 ildə quberniyaların sayı 11-ə, 1745 ildə 16-ya çatmışdır. II Yekaterina dövründə quberniyaların sayı xeyli artırılmışdır 1781 il 13 iyun tarixli fərmanla ölkə 40 quberniyaya bölünmüşdür. 19 əsrin əvvəllərində onların sayı yeni işğal olunan torpaqlar hesabına daha da artmışdır. Əsrin sonlarında Rusiya imperiyasında olan 78 quberniyanın 7-si Qafqazda idi. Quberniyalar qəzalara bölünmüşdür.

Çar hökuməti Cənubi Qafqazdakı işğalın ilk mərhələsində ümumrusiya inzibati-ərazi bölgüsünü burada tətbiq etməyə tələsmirdi. 1840 il 10 aprel tarixli inzibati idarə islahatlarına görə, Cənubi Qafqaz diyarı Gürcü-Ənəti quberniyasına və Kaspı vilayətinə bölündü. 1846 ildə Cənubi Qafqaz Tiflis, Kutais, gəməxi və Dərbənd quberniyalarına ayrıldı. 1849 ildə *İrəvan quberniyası* da yaradıldı (bununla Qərbi Azərbaycan ərazisində gələcək Ermənistan dövləti yaradılması üçün daha bir addım atıldı). 1859 il gəməxi zəlzələsindən sonra quberniya mərkəzi Bakıya köçürüldü. 1860 ildə Dərbənd quberniyası ləğv olundu, onun tərkibindəki Quba qəzası Bakı quberniyasına verildi, qalan ərazidə Dağıstan dairəsi yaradıldı (bununla əzəli Azərbaycan torpaqları olan Dərbənd və onun ətrafındakı ərazilərin Azərbaycandan ayrılmasının əsası qoyuldu). 1867 ilin dekabrında Tiflis, Gəvan və Bakı quberniyalarına daxil olan torpaqlar hesabına yeni - Yelizavetpol quberniyası təşkil olundu. Beləliklə, Rusiya imperiyasının dağılması ərəfəsində Cənubi Qafqazda 5 quberniya var idi. Rusiyada həyata keçirilən bütün bu islahatlar nəticəsində Azərbaycanın ərazi-dövlətçilik ənənələrinə ağır zərbə vuruldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra quberniya inzibati-ərazi bölgüsü saxlanıldı. Respublikanın ərazisində iki quberniya-Bakı və Yelizavetpol quberniyaları mövcud idi. Yelizavetpol quberniyasının adı dəyişdirilərək Gəncə adlandırıldı. Azərbaycanın digər torpaqları isə Cənubi Qafqazdakı başqa quberniyaların tərkibində qaldı və ana vətəndən ayrı düşdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin bu torpaqları geri qaytarmaq üçün göstərdiyi təşəbbüslər nəticə vermədi.

Əd.: Мильман А. И., *Политический строй Азербайджана в XIX-нач. XX веков. Б., 1966; Хрестоматия по истории государства и права СССР, М., 1990.*

QUBERNİYA İDARƏ SİSTEMİ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yüksək yerli idarəçilik orqanı. Bu idarə sistemi çar I Pyotrın 1708 ildə Rusiyada quberniyalar təsis etməsi nəticəsində yaranmışdır. Quberniya idarə sisteminin təkmilləşdirilməsində II Yekaterinanın Rusiya imperiyası quberniyalarının idarəsi üçün təsisatlar haqqında 1775 il 7 noyabr tarixli qanunu mühüm rol oynamışdır. Həmin qanunda göstərilirdi ki, quberniyaların nizamlı idarə edilməsi üçün onların əhalisi 300000-dən 400000-dək olmalıdır. General-qubernatorun başçılığı ilə quberniya idarələri təşkil olunurdu. Azərbaycanın Gimalı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra burada bəzi xanlıqlar bir müddət saxlanmış ləğv olunmuş xanlıqların ərazisində əyalətlər yaradılmışdır. Bu, komendant idarə üsulu adlanmışdır. 1840 il 10 aprel qanunu ilə üç pilləli (quberniya-qəza-sahə) inzibati ərazi quruluşu tətbiq edilmişdir sonrakı inzibati-ərazi bölgülərində Cənubi Qafqazdakı quberniyaların sayı beş (Tiflis, Kutais, Bakı, Yelizavetpol, Gəvan) çatdırılmışdır. Beləliklə, quberniya idarə sisteminin formalaşması başlanmışdır. Bu sistemə qubernator, quberniya idarəsi, xəzina palatası və dövlət mülkiyyəti palatası və b. qurumlar daxil idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra quberniya idarə sistemi müəyyən dəyişikliklərlə saxlanmış xüsusi hal kimi, Qarabağ general-qubernatorluğu (1919, yanvar) yaradılmışdır. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra quberniya idarə sistemi ləğv edildi.

Əd.: Bax *Quberniya* məqaləsinin ədəbiyyatına.

QUBERNİYA VƏ QƏZA KOMİSSARLARI - gimali Azərbaycan və Dağıstanın Sovet hakimiyyəti elan edilmişdir

ərəzilərində Bakı Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyət icraçıları. Bakı quberniya komissarı Məçədi Əzizbəyov, Cavad Lənkəran qəzalarının fəvqəladə komissarı M.Ğrafilbəyov, Bakı qəza komissarı B.Əfəndiyev, Quba qəza komissarı A.B.Yusifzadə, Dağıstanın fəvqəladə komissarı V. Naneyqılı, Dərbənd qəza komissarı Q.Ağasiyev təyin etmişdilər. Onlar sovet hakimiyyətinin tədbirlərini, əsasən, yerli qəraiti nəzərə almadan həyata keçirməyə çalışdılar. da əhalinin narazılığına səbəb olurdu. Bakı XKS-nin süqutu ilə (1918 il, 31 iyul) bu vəzifələr də ləğv olundu. XMAN Moisey Arkadyevič (?-?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli qurasının "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"una (1918, 19 noyabr) əsasən, yəhudi əhalisinin nümayəndəsi kimi Parlamentin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə "milli azlıqlar" fraksiyasının tərkibində idi.

QUQUĞOV Hüseyn bəy (?-?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabiti, podpolkovnik. Hərbi nazirin 1919 il 4 yanvar tarixli əmri ilə 2-ci piyada alayının komandiri təyin edilmişdi. Hərbi nazirin 1919 il 25 iyun tarixli əmri ilə bu alay 2-ci Quba piyada alayı, 1919 ü 14 iyul tarixli əmri ilə 4-cü Quba piyada alayı adlandırılmışdı. Hüseyn bəy Ququqov alayın komandiri kimi 1920 ilin martında Qarabağda dağnak-erməni qiyamının yatırılmasında iştirak etmişdir.

QULĞEV Mirzə Hüseyn Hənifə oğlu (1.1.1900, Bakı, İbülə k. - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Bakı kiç gimnaziyasını bitirmişdir (1919). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən kimya sahəsində təhsilini davam etdirmək üçün Berlin Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Sonrakı taleyi barədə məlumat aqcar olunmamışdır.

QULLUQÇULARIN ƏMƏK HAQLARININ MÜVƏQQƏTĞ ARTIRILMASI HAQQINDA QANUN Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 1919 il aprelin 7-də qəbul etdiyi qanun. Həmin qanuna əsasən, vəzifəli qəxslərin təzə qatları, qulluqçuların yeni maağı, müvafiq maaqar üzrə qulluqçuların dərəcələrə bölünməsinin layihəsi təsdiq olunmuşdu. Bundan əlavə, yol tikintisi iğəri Yollar Nazirliyinə verildiyindən, quberniya idarələrinin mühəndis-məmarlıq və tikinti bölmələdəki qulluqçu qatları ləğv edilmişdi.

QURBAN BAYRAMININ QEYD EDƏLMƏSĞHAQQINDA QƏRAR - dünya müsəlmanlarının Qurani-Kərimlə təsbit olunmuş və ən geniş yayılmış bayramlarından - Qurban bayramının rəsmi qəkildə qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 19 il 14 sentyabr tarixli qərarı. Rusiya hakimiyyəti dövründə, baqqa türk-müsəlman xalqları kimi, gimali Azərbaycan müsəlmanlarının da dini bayramlarının qeyd olunmasına və müqəddəs yerlərə ziyarətlərinə əngəllər törədilirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Hökumətin göstərilən sənədində 1919 ildə Qurban bayramının rəsmən sentyabrın 17-də qeyd olunması qərar alındı. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Qurban bayramının qeyd edilməsi ləğv olundu. Azərbaycanın yenidən müstəqilliyə qovuşması ilə (1991) baqqa milli və dini bayramlarla yanaq, Qurban bayramının da azad surətdə qeyd olunması rəsmiləşdirildi.

Əd.: Азербайла)КашККaa fleмоКраТНМec Kaa Pecnyö.иHKa (1918-1920). ЗаКОНОлаТејибHbie aKTM (с6opHHK AOKyMeHTOB), B., 1998.

"QURTULUĞ" - Azərbaycan siyasi mühacirlərinin Almaniyanın Berlin qəhərində nəq etdirdikləri toplu. İlk sayı 1934 ilin noyabrında, son - 51-ci sayı isə 1939 ilin yanvarında iğq üzü gönnüqdür. "Qurtuluğ" toplusu da, digər siyasi mühacir nəqləri kimi, bolqevik Rusiyasının əsarətində olan azərbaycanlılara müraciətlə nəq edilirdi. Xüsusilə, hər il 28 May qtiqlalı, 27 Aprel qtila günləri məcmuədə daha geniş əks olunurdu. Topluda Azərbaycan xalqının yenidən öz istiqlalına qovuqacağı günün gələcəyinə inam ifadə edilirdi. "Qurtuluğ"da Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyəti, türk dünyası, beynəlxalq məsələlər və s. barədə də dəyərli yazılar verilirdi. Məcmuədə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Mir Yaqub, Hilal Münq, B.Nuhoğlu, Almas qdirim, Cəfər Seyid Əhməd, Əhad Əli-

İnsanlara Hürriyyət, Milletlere İstiklâl!

KURTULUŞ

Azərbaycan Milli Kurtuluş Hərəkatının Orqanı

AYLIK MECMUA

Sayı 1

İl-ci Teqrin — 1934 — November
Birinci Yil

„Die Befreiung“
Das Organ der nationalen Verteidigung von Aserbeidschan

„La Délivrance“
Organe de libération nationale d'Azerbaïdjan

Milli Azerb. Neşr. mevkute serisinden: Nr. 324
Adress: Berlin-Charlottenburg 2, Postfach Nr. 16

Zadə, Kərim Yayqılı və başqalarının məqalələri dərc olunurdu. B.Nuhoğlu "Qurtuluq" məcmuəsinin 1936 il 18-ci nömrəsində dərc etdirdiyi "27 Nisan" ("27 Aprel") məqaləsində yazırdı: *"27 Nisan ən qara bir günümüzdür. 27 Nisan Milli hüriyyətimizin, Milli istiqlalımızın çalındığı bir gündür. 27 Nisan müqəddəs milli bayrağımızın yendirildiyi qara bir matəm günüdür. 27 Nisan haqqın çeynəndiyi, vəhşətin və istibdadın müzəffər olduğu bir gündür.. Bu gün günəşimiz tutulmuş və sonu gəlməyən bir qaranlıq başlamışdır. 27 Nisanda milli Azərbaycan vicdanı zədələnmiş, milli şüurumuzda daima sızlayan müqəddəs bir yara açılmışdır. Hər 27 Nisanda o yaranın közü qopuyor"*.

Əd.: Gəməli Səbahəddin, Azərbaycanın İstiqlal mücadiləsi. İstanbul, 2002; Tahirli A., Azərbaycan mühacirət mətbuatı, 2 hissədə, h. 1, B, 2002.

L

LENİN (Ulyanov) Vladimir **Ğiç** [22.4.1870, Simbirsk (indiki Ulyanovsk Çəhəri) - 21.1.1924, Qorki qəsəbəsi] -bolÇevik partiyasının və Sovet dövlətinin banisi, Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin 1879-87 illərdə Simbirsk gimnaziyasında oxumuğu Kazan Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Tələbə çıxışlarında iğrakına görə 1887 ilin dekabrında universitetdən xaric olunmuş və sürgün edilmişdir. 1891 ildə Peterburq Universiteti yanında hüquq fakültəsinə ekstern qaydası ilə dövlət imtahanları vermiş vəkil köməkçisi kimi işə başlamışdır.

1895 ildə Peterburq "Fəhlə sinfinin azadlığı uğrunda mübarizə ittifaqı"nı yaratmışdır. Çiqilabi fəaliyyətinə görə yenidən həbs və sürgün olunur. 1900-05 illərdə Münxen, London, Cenevrədə yaşamış "Ğkra" qəzetinin xaricdə nəşrini qaydaya salmışdır. Həmin dövrdə qəzetin təkrar çapı üçün Bakıda da gizli mətbəə təşkil edilmişdir. Lenin RSDFP-nin 2-ci qurultayının (1903) hazırlanması və gedişində fəal rol oynamışdır. Qurultayda partiyanın rəhbər orqanlarına seçkilər zamanı keçirilən qızğın müzakirələrdə "Ğkra" redaksiyası Leninin təklifini müdafiə etmədiyindən, o, "Ğkra"ya yeni seçkilər keçirməyi təklif etmişdir. Nümayəndələrin əksəriyyəti Leninin mövqeyini dəstəklədiyindən qəbul olunmuş qətnamə tərəfdarları **bolÇeviklər** adlanmağa başlamışlar. Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının (RSDFP) 3-cü (1905) və 5-ci (1907) qurultayları da Leninin rəhbərliyi ilə keçirilmişdir. 1905 ilin noyabrında gizli surətdə Peterburqa gələn Lenin bolÇevik MK-na və Peterburq komitəsinə, "Vperyod", "Proletari", "Novaya jizn"

qəzetlərinə rəhbərlik etmişdir. Təqiblərə məruz qaldığından 1907 ilin iyununda yenidən mühacirətə getmişdir. 10 il çəkən ikinci mühacirət illərində o, bolÇevizmin nəzəri əsaslarını hazırlamış sosialist hərəkatının bolÇevizmə müxalif cərəyanlarına qarşı mübarizə aparmış Rusiyanın sürətlə dəyişən çəraitinə uyğun olaraq RSDFP-nin strategiya və taktikasını müəyyənləşdirmişdir. Əvvəllər olduğu kimi, Bakı sosial-demokratları ilə sıx əlaqə saxlayan Lenin Bakı bolÇevik təşkilatını 1910-11-ci illər Rusiyası üçün nümunəvi və qabaqcıl sosial-demokrat təşkilatlarından biri adlandırmışdır. 1912 il martın 28-də Parisdən Tiflisə göndərdiyi məktubunda Lenin Bakı və Tiflisin son dərəcə mühüm mərkəzlər olduğunu qeyd etmişdir. Müxtəlif yazılarında Lenin Bakı quberniyasını müntəzəm qeyd etmiş milli məsələ ilə bağlı yazılarında Qafqaz sosial-demokratlarının əlbir fəaliyyətini nümunə göstərmişdir.

Lenin Rusiya ilə daha yaxından əlaqə saxlamaq üçün 1912 ilin iyununda Krakova (Polça) köçmüş və Birinci dünya müharibəsi (1914-18) başlanana qədər burada yaşamışdır. Həmin dövrdə "Millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ haqqında", "Milli məsələyə dair tənqidi qeydlər" əsərlərini yazmışdır. Müharibənin əvvəlindən 1917 ilin martınadək Gəvçərdə yaşayan Lenin *Fevral inqilabından (1917)* sonra, aprelin əvvəlində Petroqrada gələrək, bolÇeviklər qarşısında "Aprel tezisləri" kimi məşhur olan "Hazırkı inqilabda proletariatin vəzifələri haqqında" məruzəsi ilə çıxış etmişdir. Leninə, demək olar ki, bir vaxtda Rusiyaya qayıtmış Q.V.Plexanov "Aprel tezislərini" "sayıqlama" adlandırmışdır. Lakin "Aprel tezisləri" bolÇeviklərin sosial dayağını sürətlə artırdı. Lenin Müvəqqəti hökuməti tənqid edir, yalnız qalibiyyətli sosialist inqilabı yolu ilə imperialist müharibəsindən çıxmağın mümkün olacağını göstərirdi. Lenin 1-ci Ümumrusiya Sovetlər qurultayında (1917, 3-24 iyun) onun başçılıq etdiyi bolÇeviklər partiyasının istənilən vaxt bütün hakimiyyəti öz üzərinə götürməyə hazır olduğunu bəyan etdi.

Rusiyaya qayıtdığı vaxtdan (1917, aprel) iyul hökumət böhranına qədər (1917) Lenin 170-dən çox məqalə, kitabça, qətnamə layihələri, müraciətnamələr yazdı. Onun başçılığı ilə oktyabrın 24-də hakimiyyət çevrilişi məqsədilə silahlı üsyan başlandı [bax *Oktyabr çevrilişi (1917)*] və Müvəqqəti hökumət devrildi. Oktyabrın 25-də Leninin "Rusiya vətəndaşlarına" müraciəti elan olundu. Oktyabrın 26-da Lenin İkinci Sovetlər qurultayında sülh və torpaq haqqında məruzələrlə çıxış etdi. Leninin başçılığı ilə Xalq Komissarları Soveti yaradıldı. Noyabrda Leninin imzası ilə dərc edilən "Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi"ndə xalqların öz müqəddəratlarını azad çəkildə müəyyən etmək hüququ elan edilirdi. 1918 ilin yanvarında Lenin "Zəhmətkeş və istismar olunan xalqın hüquq bəyannaməsi"ni yazdı. Bu bəyannamələrə inanan Rusiya xalqları, o cümlədən Azərbaycanın müsəlman siyasətçiləri öz məramlarının həyata keçirilməsi üçün çərait yarandığını güman etdilər. Lakin çox çəkmədən onların yanıldıqları aydın oldu. 1917 ilin dekabrında Leninin S.ğaumyanı Qafqaz iğəri üzrə Fövqəladə Komissar təyin etməsi və bu komissarlıq üçün xüsusi maliyyə vəsaiti ayrılması Qafqazın yeni Rusiya dövlətinin maraq dairəsində olduğunu təsdiq etdi.

Ulyanovlar ailəsi. 1879, Simbirsk

Keçmiş Rusiya imperiyasının bütün ərazilərinin sovetləşdirilməsi uğrunda qanlı mübarizə başlandı. Bolşeviklərin Bakıda sovet hakimiyyəti qurmaq uğrunda mübarizəsindən istifadə edən S.ğaumyan Azərbaycan xalqına qarşı kütləvi soyqırımı həyata keçirdi (bax *Mart soyqırımı*). **Leninin 1918 mayında "Sizin möhkəm və qəti siyasətiniz bizi çox sevindirir" deyərək S.ğaumyana teleqram göndərməsi onun başlıq etdiyi Bakı bolşeviklərinin və silahlı dağnak birləşmələrinin bütün Azərbaycan ərazisində türk-müsəlman əhaliyə qarşı qanlı cinayətlər törətməsinə haqq qazandırdı və rəvac verdi.** Lenin Bakı neftinin Rusiyaya daşınmasını təmin etmək üçün mayın 22-də Xalq Komissarları Sovetinin xüsusi qərarını imzaladı. ғаumyana verdiyi göstərişdə də Lenin, neft aləsinin 1 nömrəli vəzifə kimi qarşıya qoydu, neft məhsullarının təcili surətdə Rusiyaya çatdırılması üçün bütün tədbirlərin görülməsini, neft sənayesinin vəziyyəti haqqında gündəlik məlumat verilməsini tələb etdi. Bakıda azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən mart soyqırımına ғаumyanın saxta məlumatları əsasında qiymət verən Lenin ona etimad göstərdiyini yazdı. Lenin Bakıda sovet hakimiyyətinin saxlanması naminə hər cür hərbi yardım göstərməyə hazır idi və bu məqsədlə müvafiq sərəncamlar verirdi. Sovet dövlətinin müharibədən çıxmasını təmin edən Lenin Bakı məsələsində də almanlarla sövdələşməkdən çəkinməmişdi. O, 1918 il iyulun 7-də ÇStalinə teleqramında bildirirdi ki, almanlar neftin bir hissəsinin onlara verilməsi müqabilində türklərin Bakıya yürüdünlü dayandırmaya razıdılar. Lenin almanların Bakını tutacağı təqdirdə, onlara neft

ehtiyatlarını ələ keçirə bilməmələri üçün bütün tədbirlərin görülməsini tələb edirdi. Hələ 1918 il iyunun 5-də Lenin qeyd vərəqində yürüdünlərsə, Bakını tamamilə yandırmaq üçün hər şeyi hazırlamağı və bunu Bakıda mətbuatda bəyan etməyi Bağ neft komitəsinin üzvü S.M.Ter-Qabrielyana çatdırmaq barədə yazmışdı. Almanlarla gizli sövdələşmə ittihamına S.ғаumyan "Sentrokaspi diktaturası" dövründə "Vperyod" dağnak qəzetinə cavab verərək, Leninin tələbini təsdiq etmiş müvafiq tədbirlər görüldüyünü etiraf etmişdi. Bakı ingilislərin əlinə keçdiyi zaman da, Lenin Bakını diqqət mərkəzində saxlamışdı. 1919 ilin fevralında Xəzər-Qafqaz cəbhəsi hərbi-inqilab çarısına teleqramında "ən ciddi tədbirlər görüb, bəkililərin əhvali-ruhiyyəindən sürətli və həlledici hərəkət üçün istifadə" etməyə çağırmışdı. Bakını ələ keçirmək və burada sovet hakimiyyəti qurmaq məsələsində Leninin mövqeyi və fəaliyyəti 1920 ilin əvvəlindən başayaraq daha intensiv xarakter alır. 1920 ilin yanvarından Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Bakı Komitəsi yanında Əliheydər Qarayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirmək üçün silahlı üsyan təşkil etmək məqsədilə "operativ qərargah" fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətindən Denikin əleyhinə saziş bağlamaq təklifinə rədd cavabı alan Lenin, 1920 il martın 17-də Qafqaz cəbhəsinin Hərbi İnqilab çarısına teleqramında bildirirdi: **"Bakını almaq bizə olduqca və olduqca zəruridir. Bütün səyinizi buna verin"**. Həmin ünvana aprelin 2-də göndərdiyi teleqramında **"ehtiyatlı hərəkət etməyi və müsəlmanlara münasibətdə mütləq maksimum xeyirxahlıq göstərməyi"** xahiş edir: **"Müsəlmanlara, onların muxtariyyətinə, müstəqilliyinə və sairəyə rəğbət göstərdiyimizi hər vasitə ilə, həm də ən təntənəli bir surətdə nümayiş etdirin"**. Az sonra, 1920 il aprelin 27-də 11-ci Qırmızı ordusunun birbaşa hərbi müdaxiləsi nəticəsində 23 ay müstəqil fəaliyyət göstərmiş və beynəlxalq aləmdə de-fakto tanınmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildi [bax *Aprel işğalı (1920)*]. Bu xəbərə Leninin reaksiyası, həm də kütlə qarşısında etirafı onun Bakı və Azərbaycan barədə həqiqi məramını əks etdirir. O, Bakı nefti sayəsində sovet Rusiyasının vəziyyətinin yaxşılaşacağını bir neçə dəfə vurğulayır: **"... Dünən Bakıdan aldığınız bir xəbər göstərir ki, sovet Rusiyasının vəziyyəti yaxşılaşacaqdır... İndi bizim bütün sənayemizi canlandırma biləcək bir iqtisadi bazamız vardır"**. Lenin Bakı neftini həmişə diqqət mərkəzində saxlamış onun Azərbaycanla əlaqədar yazılarının əksəriyyəti Bakı nefti ilə bağlı olmuş və bu barədə müntəzəm olaraq sərəncamlar vermişdir. O, eyni zamanda, Antantanın Bakı üzərinə yürüdünlü ehtimalına qarşı Çəhrin qurudan və dənizdən təcili surətdə möhkəmləndirilməsi barədə göstəriş vermişdi.

1921 ilin yazında Leninin Cənubi Qafqazla bağlı digər tələbi bu region üçün vahid təsərrüfat orqanının yaradılması

idi. O, Zaqafqaziya Federasiyasının yaradılmasının təqəbbüsçüsü və müdafiəçisi olmuşdur. Onun 1921 il aprelin 14-də "Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Dağıstan və Dağlılar Respublikasındakı kommunist yoldaçlara" ünvanladığı məktubda Qafqaz regionunun RSFSR-dən fərqli çəraitə və siyasi-iqtisadi vəziyyəti müqayisə olunmuş Qafqaz respublikaları qarşısında, xüsusən iqtisadi baxımdan, həyata keçirilməli vəzifələrin perspektiv imkanları proqramlaşdırılmışdır. Bölgənin xarici ticarət sahəsində geniş imkanlarını açıqlayan **Lenin 1921 il sentyabrın 26-da Nəriman Nərimanova teleqramında bildirdi ki, RK(b)P Mərkəzi Komitəsinin sanksiyası və Diyar xarici ticarət orqanının razılığı olmadan nə almanlarla, nə də başqa biriləri ilə xarici ticarət haqqında qətiyyənlə müqavilə bağlamayın.** Belə sət qadağa yalnız neft məhsullarına aid deyildi. Azərbaycan hökumətinin digər təbii sərvətlər, xanım əhtiyatları barədə də sərbəst sərəncam vermək hüququ yox idi. Aprel iğğalından az sonra hələ RSFSR ilə ittifaq müqaviləsinə daxil olmasdan əvvəl, **V.ÇLenin Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı gurasına da iqtisadi sanksiya səciyyəli daçyan teleqram göndərdi: "...Sizin sərəncamınızda altı min pud sızılımqçara kürü vardır və siz bunu müstəqil əmtə mübadiləsi qaydasında xaricə göndərmək istəyirsiniz. Lazım bilirik diqqətinizi cəlb edək ki, sizin əmtə mübadiləsi məsələsində bizimlə razılaçmadan hərəkət etməyiniz ümumdövlət baxımından arzuedilməz-dir".** Azərbaycanın yalnız iqtisadi həyatına deyil, "bütün xarici və daxili siyasətinə rəhbərlik" **Lenin tərəfindən Azərbaycan SSR hökumətinin başçısı N.Nərimanova deyil, RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun sədri Q.K.Orconiki dzeyə həvalə edilmişdi.** Bununla belə, Lenin gərqlə bağlı məsələlərdə N.Nərimanovun təklif və tövsiyələrinə diqqətlə yanaçmış bir çox hallarda bunu nəzərə almışdı. Xüsusən Sovet-Türkiyə yaxınlaşmasında, Moskva və Qars müqavilələrinin bağlanması, habelə gərqlə bağlı digər məsələlərin həlli zamanı Leninin real beynəlxalq çəraitə nəzərə alınmasında N.Nərimanovun tövsiyələri mühüm rol oynamışdır [bax *Moskva müqaviləsi (1921)*, *Qars müqaviləsi (1921)*]. Sovet Rusiyasının Mustafa Kamal hərəkətinə maddi və hərbi yardım hər iki dövlət arasında əlaqələrin güclənməsinə, Antantaya qarşı müttəfiqlərə çevrilməsinə mühüm təsir etmişdir.

Lenin başda olmaqla bolçeviklər Vətəndaçmüharibəsi və xarici hərbi müdaxilə çəraitində mövcud çətinlikləri dəf etmək üçün hərbi-kommunist idarəçilik rejimi yaratmışdılar və sosializm ideyalarından uzaqlaşmışdılar. Ölkəni dərin iqtisadi və siyasi böhrandan çıxartmaq məqsədilə Lenin, Yeni Çtəsadi Siyasət (NEP) xətti yeritməyə başladı. Səhvləri etiraf etməyi bacaran, çevik siyasətçi olan Lenin NEP-ə müvəqqəti tədbir kimi baxsa da, xarici ticarətə dövlət nəzarətinin ləğv olunmasına imkan verməmiş ömrünün sonunadək xarici ticarətdə dövlət inhisarının tərəfdarı olmuşdur. **O, 1922 ilin martında L.Kamenevə yazırdı: "NEP-in terrora son qoyduğunu düşünmək böyük səhv olardı. Biz hələ terrora, həm də iqtisadi terrora qayıdacağıq".**

Lenin artıq 1921 ilin qıçından tez-tez müalicə olunmağa və istirahət etməyə məcbur idi. 1922 ilin dekabrından cari məsələlərin həllində bilavasitə iğirak edə bilməsə də, SSRÇnin yaradılması, partiyanın 12-ci qurultayına hazırlıq iğirətinə rəhbərlik etmişdir. Lenin ÇStalinin "muxtariyyətləçirmə" ideyasını kökündən yanıçsaymış respublikaların muxtariyyət statusu ilə RSFSR-in tərkibinə qatılmasını və onların vahid mərkəzə tabe etdirilməsini çar dövrünü xatırladan siyasət kimi qiymətləndirmişdir. O, bütün sovet respublikalarının tam hüquq bərabərliyi və suverenlik əsasında yeni, çoxmillətli ittifaq dövləti formasında könüllü birliyin tərəfdarı idi. Stalin Leninin bu mövqeyini sonralar "milli liberalizm" adlandırmışdı. **Lenin millətçiliyin və hakim millətçilik çəvinizminin əleyhinə olmuş velikorus çəvinizminə qarşı qətiyyətlə çıxış etmişdir: "Velikorus çəvinizminə ölüm-dirim müharibəsi elan edirəm. Lənətə gəlmişdiçdən xilas olan kimi, onu bütün sağlam diçərilmə çeynəyəcəyəm".** O, milli məsələnin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, federasiyaya üstünlük verməmiş lakin federasiya ilə konfederasiya, mərkəzlə respublikaların funksiyası arasında dəqiq sədd qoymamışdı. NEP-in tətbiqində olduğı kimi, milli məsələnin həllində də imperializmlə mübarizə və birpartiyalı rejimin möhkəmləndirilməsi məqsədi güdülmüşdü.

Lenin ağır xəstə olduğundan SSRÇnin yaradıldığı 1-ci Ümumittifaq Sovetlər qurultayında (1922, 30 dekabr) iğirak edə bilmədi. SSRÇMK-in 2-ci sessiyasında (1923, iyul) Nəriman Nərimanovun təklifi ilə Lenin SSRÇnin ilk Xalq Komissarları Sovetinin sədri seçildi. 1923 ilin payızında Leninin səhhəti daha da pisləçdi. Onun xəstəliyi çiddətləndikcə partiyadaxili itxilaflar da kəskinləçdi, hakimiyyət uğrunda mübarizə gücləndirdi. Lenin "Qurultaya məktub" adlı vəsiyyətnaməsində partiya xadimlərinin çəxsi xarakteristikasını verməmiş və tədbir görülməzsə partiyanın parçalanma təhlükəsi barədə xəbərdarlıq etmişdi.

Əsərləri: Əsərlərinin tam külliyyatı, c.1-55, B., 1973-1985; V.ÇLenin Azərbaycan haqqında, B., 1970.

Əd.: V.ÇLenin. Tərcümeyi-halı, B., 1975; Azərbaycan elçiləri Çiçin yanında, B., 1970; Nərimanov N., Lenin və gərqlər, B., 1970; Воспоминания азербайджанских коммунистов о В.И. Ленине, Б., 1958.

LEVANDOVSKİÇ Mixail Karloviç (1890-1937) - Rusiya hərbcisi. 1918 ilin fevralından gimali Qafqazda sovet qoçunlarının komandanı. 1920 ilin mart-iyulunda 11-ci Qırmızı ordunun komandanı olmuşdur. 1920 il aprelin 25-də hələ Dərbənd çəhərində ikən onun Azərbaycanın iğğalı barədə hərbi hissələrə konkret göstəriçər verdiyi 52 saylı əmrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusu çəxsi heyətinin sayı, qoçun növləri, hərbi potensialı, qoçunların Azərbaycan ərazisində yerləçmə mənzərəsi təsvir edilirdi; Levandovskinin başçılıq etdiyi iğğalçı 11-ci Qırmızı ordu 1920 il aprelin 27-də Azərbaycan sərhədlərini keçməli, sürətli hücumla Bakı quberniyası ərazisini zəbt etməli və Yalama-Bakı əməliyyatını beç gün müddətində başa çatdırmalı idi. 11-ci Qırmızı ordunun müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı olan Bakı çəhərini ələ keçirmək

Məqsədi dağyan əmr açıq hərbi müdaxilə idi (bax *Bakı əməliyyatı*). Levandovski "aprelin 27-də Xudatda, aprelin 28-də Dəvəçidə, 29-da Giləzidə, aprelin 30-da Yaçmada, mayın 1-də Biləcəri-Bakıda olacağına" tam əmin idi. Onun 53 sayılı və sonrakı əmrlərində Bakı əməliyyatı ilə bağlı vəzifələr bir daha dəqiqləşdirilir, Azərbaycan ordu və donanmasının 11-ci Qırmızı orduya tabeçilik məsələləri müəyyənləşdirilir.

Levandovski Bakı əməliyyatına görə Azərbaycan SSR-in Qırmızı Bayraq Ordeni ilə təltif olunmuşdu (1921). O, 1924-25 illərdə Türkünstan cəbhəsinin, sonra isə hərbi dairələrin komandanı olmuşdur. Repressiyaya məruz qalmışdır.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001.

LƏMBƏRANSKİ Cəmil bəy Nəsir bəy oğlu (1884, Bərdə, Ləmbəran k. - 1959, Bakı) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. 1913 ildə Kiyev Universitetinin tibb fakültəsini bitirmiş 1920 ilə qədər özünün təşkil etdiyi Tərtər xəstəxanasında işləmişdir. *Batum konfransında* (1918) iştirak etmişdir. Azərbaycan Milli şurasının *Azərbaycan da qanun*"una (1918, 19 noyabr) əsasən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinə üzv seçilmiş Parlamente "Ətihad" fraksiyasına daxil olmuşdur. Ləmbəranski *Aprəl işğalından* (1920) sonra Azərbaycan Xalq Səhiyyə Komissarlığının müalicə Cəbəsinə başçılıq etmiş 1-ci cərrahiyyə xəstəxanasının baş həkimi, neft-mədən rayonu (Sabunçu, Qara Cəhər) xəstəxanalarında travmatologiya Cəbələrini müdiri, İkinci dünya müharibəsi (1939-45) illərində qarnizon hospitalının baş cərrahi və səhiyyə komissarlığı təxliyə hospitallarının məsləhətçisi vəzifələrində işləmişdir. 1949 ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş Azərbaycan Həkimləri Təkmilləşdirmə Cəsusatında optopediya və travmatologiya kafedrasının müdiri olmuşdur. 1957 ildə Ləmbəranskiyə Azərbaycanın əməkdar həkimi fəxri adı verilmişdir.

LƏNKƏRAN ƏMƏLİYYATI (1919) - Azərbaycanın cənub bölgəsində ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordu hissələri 1919 ilin avqustunda həyata keçirdiyi hərbi əməliyyat. Ölkənin cənub bölgəsi hələ Azərbaycanın müstəqilliyinin təyin edilməsindən əvvəl bolşeviklərin, sonra isə ağqvardiyaçı qüvvələrin nəzarətində olduğundan, orada hərbi əməliyyat keçirilməsi zəruri idi. 1919 il iyulun sonu, avqustun əvvəllərində Lənkəran bölgəsinə hərbi qüvvə yeritmək imkanı yarandı. Bu məqsədlə xüsusi dəstə yaradıldı, general-mayor Həbib bəy Səlimov dəstənin komandiri təyin idi. 1919 il avqustun 4-də hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov Lənkərana qoşun dəstəsi göndərilməsi haqqında - imzaladı. Əmrə görə dəstə Hacıqabul, Salyan, Pokrovsk (Xol-Teklə), Priqib (Göytəpə) marşutu ilə Lənkəran qəzasına doğru hərəkət etməli, bölgədə olan silahlı dəstələri neytrallaşdırmalı və onları tərk-silah etməli idi. Lənkəran əməliyyatının başlanması ərafəsində hərbi nazir S.Mehmandarov bölgə əhalisinə müraciət etdi və onları silahları təhvil verməyə çağırırdı. Hərbi nazirin müvafiq əmrinə əsasən Lənkəran dəstəsinə daxil olan hissə və bölmələr 1919 il avqustun 12-də Hacıqabulda toplandı. Onlar 5-ci Bakı piyada alayı, 3-cü gəki süvari alayı, 2-ci yüngül topçu, 6-cı dağ topçu və əlahiddə qaubitsa batareyaları, istehkam taqımı və zirehli maçınlar taqımından ibarət idi. Dəstə avqustun 14-də hərəkətə başladı və ertəsi gün Salyana çatdı. Dəstənin komandiri general-mayor Səlimov dərhal öz nümayəndələrini məntəqədəki hərbi qüvvələrin başçılarına yanına göndərdi və onların Azərbaycan Hökumətini tanımağa çağırırdı. Bununla yanaşı, Lənkəran dəstəsi yolboyu yerləcən rus kəndlərindən də silahları topladı. Avqustun 17-18-də həmin kəndlərdən 3 top və 5 pulemyot alınıb Bakıya yola salındı. Ayn 19-da həmin silahlar artıq Bakıya çatmışdı. Hərbi nazir S.Mehmandarov avqustun 19-da H.Səlimova göndərdiyi teleqramda Azərbaycan hökumətinin və ordusunun nüfuzunun açağı düşməsinə yol verməmək üçün daha qətiyyətlə hərəkət etməyi və əməliyyat başlatması

Lənkəran əməliyyatının əsgərləri

Lənkəran əməliyyatının əsgərləri

vilayətinin tərkibinə daxil idi. 1846 il 14 dekabr tarixli fərmanla gəməxi quberniyası təşkil edildikdə, onun tərkibinə qatılmışdı (1859 il gəməxi zəlzələsindən sonra mərkəzi Bakıya köçürüldüyündən Bakı quberniyası adlandırılmışdı). Qəzanın mərkəzi Lənkəran ҫəhəri idi Qəza Səbican, Lənkəran, Ərkivan məntəqələrindən və Muğan pristavlığından ibarət idi. Burada qəza idarəçi sistemi fəaliyyət göstərirdi. Qafqaz təqviminin (1917 məlumatına görə, qəzanın ərazisi 4726,88 kv.verst idi Lenkeran qəzasında yaÇayan 185518 nəfər əhalinir 183583 nəfəri yerli sakinlər, 1935 nəfəri müvəqqət yaÇayanlar, 96904 nəfəri kiÇi, 88614 nəfəri qadın idi Qəza əhalisinin 170 min nəfərə qədəri müsəlman idi Çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində Lənkəran qəzasının əhalisinin tərkibində rusların sayı artmışdı. Həmin məlumata görə, qəzada 16206 nəfər rus qeydiyyatına alınmışdı onların 6974 nəfəri pravoslav, 9232 nəfəri sektant idi Lənkəran ҫəhərində 17801 nəfər yaÇayırdı. Qəzanın təsərrüfat həyatında taxılçılıq, çəltikçilik, balıqçılıq əsas yer tuturdu. Fevral inqilabından (1917) sonra Lənkərandə sovetlər yarandı. Oktyabr çevriliÇindən (1917) sonra Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş Bakı Soveti quberniyaya daxil olan qəzaların, o cümlədən Lənkəran qəzasının zor gücünə sovetləÇdirilməsinə çalıÇırdı. 1918 il aprelin 12-də Bakı Soveti Lənkərana 280 nəfərlik silahlı dəstə göndərdi və aprelin 14-də qəzada sovet hakimiyyətinin qurulması elan olundu. Lakin 1918 il avqustun 4-də Lənkəran qəzasında sovet hakimiyyəti süqut etdi. Burada sağ esərlərlə "Muğan Müvəqqəti hərbi diktaturası və ya BeÇər dikta-turası" yaradıldı. "Muğan hökuməti" antiazərbaycan siyasəti yeridir, denikinçilərin Cənubi Qafqazda ağalığını təmin etməyə çalıÇırdı. BolÇeviklər də Lənkərandə hakimiyyəti ələ keçirməyə cidd-cəhd göstərirdilər. Rusiya Kommunist (bolÇeviklər) Partiyası Qafqaz Diyar Komitəsi

çatdırıldıqdan sonra dəstənin Bakıya mümkün qədər tez qaytarılmasının təmin olunmasını tələb edirdi.

Dəstə avqustun 20-də Pokrovsk kəndini mühasirəyə aldı və əhalidə olan silahları toplamağa baÇladı. Kənd əhalisindən 2 ədəd top və 4 pulemyot alındı. Avqustun 23-də dəstə Lənkərana çatdı. Sürətli və qətiyyətli tədbirlər nəticəsində bölgədəki qüvvələrin hər hansı silahlı müqavimət göstərmək imkanı heçə endirildi. Bununla da, avqustun sonunda Lənkəran dəstəsi ona həvalə olunmuş vəzifələri tamamilə yerinə yetirdi, xüsusi silahlı müqavimətə rast gəlmədən bölgənin rus əhalisini, polkovnik ÇyaÇeviçin baÇqılığı altında olan silahlı dəstələri tamamilə tərk-silah etdi.

Nəticədə, Cümhuriyyət ordusu üçün xeyli silah və hərbi sursat əldə olundu. 1919 il sentyabrın 3-də Lənkəran dəstəsi Hacıqabula qayıtdı. Azərbaycan milli ordusunun Lənkəran əməliyyatı nəticəsində ölkənin cənub bölgəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti təmin olundu.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

LƏNKƏRAN QƏZASI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakı quberniyası tərkibində inzibati-ərazi vahidi. Hələ çar I Nikolayın dövründə [1825-55] həyata keçirilmiş 1840 il 10 aprel qanunu ilə TalıÇəyalətinin əsasında yaradılmışdı. Lənkəran qəzası 1841-46 illərdə Kəsp

*Lənkəran qəzasının gerbi. 1840.
Azərbaycan Tarixi Muzeyi*

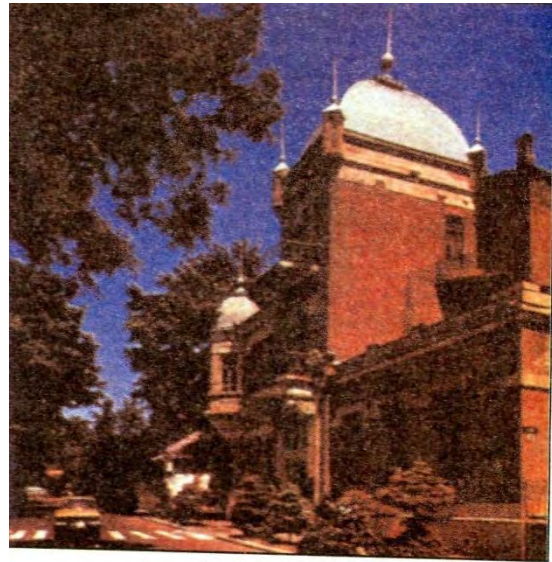

Lənkəranda gizli radiostansiya təqvil etmiş sovet hakimiyyəti tərəfdarlarına hərbi və maddi kömək göstərmişdi. "Muğan hökuməti" 1919 il aprelin 25-də yıxıldı, *Muğan Sovet Respublikası* (1919 il 25 aprel - 27 iyul) quruldu. Muğan Sovet Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımaqdan imtina etdi. Bəzi sosialist tədbirlərinə baxmayaraq, Muğan Sovet Respublikası xalq arasında nüfuz qazana bilmədi və iyulun 27-də süquta uğradı. Lənkəran qəzasında hakimiyyət Muğan qüvvələrinin əlinə keçdi. Ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpasına xüsusi önəm verən Cümhuriyyət Hökuməti Lənkəran qəzasında öz hakimiyyətinin qurulması uğrunda fəal mübarizəyə başladı. Bu məqsədlə xüsusi dəstə təqvil olundu. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov iyulun 23-də Lənkəran qəzasının sakinlərinə müraciət imzaladı. Müraciətdə deyilirdi: *"Vətəndaşlar! Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin iradəsi ilə mən Lənkəran qəzasına dəstə göndərirəm. Vətəndaş müharibəsinə birdəfəlik son qoymaq, qayda-qanun yaratmaq, sizi dinc əhaliyə əzab verən zorakı dəstələrdən və qatillərdən azad etmək işi bu dəstəyə tapşırılıb. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan qəzada məskunlaşmış bütün millətlərə ədalətli münasibət bəsləyən Azərbaycan qoşunları sizin yanınıza qanunçuluğun daşıyıcısı kimi gəlirlər... Bununla bərabər, məlum edirəm ki, sovetlər, komitələr və ya "Muğan respublikası" adı altında hər hansı özbaşına təşkilatın yaradılmasına yol verilməyəcəkdir..."*. Lənkəran əməliyyatı uğurla başa çatdı. Avqustun sonunda Lənkəran dəstəsi qarşıya qoyulan vəzifəni yerinə yetirdi. 1919 ilin avqustundan Lənkəran qəzasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin suveren hüquqları bərpa edildi. *Aprel işğalından (1920)* sonra Cümhuriyyət hakimiyyətinin süqutu nəticəsində 1920 il mayın 3-də Lənkəran qəzasında yenidən sovet hakimiyyəti quruldu. Azərbaycanın rayonlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq, Lənkəran qəzası 1929 ildə ləğv edildi.

Əd. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Əlizadə N.Ğ., Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizə tarixindən (Lənkəran qəzası zəhmətkeçlərinin sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəsi). B., 1974; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998. Армия (документы и материалы), Б., 1998 Привольный А.А., Синицын В.М., Сражающаяся Мугань. Документы истории к ним, Б., 1979.

"LƏNKƏRAN ǦƏHƏRǦTƏLƏBƏ VƏ ABǦTURǦYENTLƏR ǦTǦFAQI" – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş qurum (1919). Əsas məqsədi Lənkəran Ǧəhəri əhalisi arasında mədəni-maarif işi aparmaq, burada savad kursları, kitabxana-qiraətxanalar təqvil etmək, məǦǧələlər keçirmək və s. idi. Ǧtifaq əhali arasında milli-mənəvi dəyərlərin təbliǦi və möhkəmləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayırdı. *Aprel işğalından (1920)* sonra fəaliyyəti dayandırılmışdır.

LƏNKƏRAN ÜSYANI (1920) - Azərbaycanın Lənkəran-Astara bölgəsində sovet işğalına qarşı xalq üsyanı. 1920 ilin iyununda başlanmış həmin ilin sentyabrında kütləvi xarakter almışdır. Üsyan, əsasən, bölgədə yaradılmış 7 böyük silahlı dəstə tərəfindən aparılırdı. Ən böyük dəstələrə Cümhuriyyətin süqutundan sonra Azərbaycanda qalmış türk zabiti Yusif Camal bəy, Nəcəfqulu xan və Ǧahverən rəhbərlik edirdilər. Üsyançı silahlı dəstələrdəki döyüǦülərin sayının 6-10 min arasında olduğu güman edilir. Yusif Camal bəyin dəstəsi Lənkəranın cənubunda, Nəcəfqulu xanın dəstəsi isə Ǧimalında fəaliyyət göstərirdi. Yusif Camal bəyin silahlı dəstəsi, ilk olaraq, Lənkəranın ǦahaǦac, Təngərud, Səfidar kəndlərini sovet rejimindən azad etdi. Züvənd sahəsindəki sovet milis dəstəsini isə Ǧahverənin dəstəsi zərərsizləndirdi. Sentyabrın (1920) əvvəllərində Astara ətrafında genişlənən xalq üsyanının əsas zərbə qüvvəsi Ramazanın dəstəsi idi. Astaranın güvə kəndində yaradılmış başqa bir üsyançı dəstəyə isə Qüdrət MollaǦa oǦlu

Lənkəran xan evi

Lənkəranın yerli idarə orqanının rəhbərləri əhali arasında

baçılıq edirdi. Üsyançı qüvvələr 1920 ilin sonlarına kimi ölkənin müxtəlif məntəqələrində sovet qüvvələrinə ağır zərbələr endirdilər. Dekabrda Yusif Camal bəyin dəstəsi Astaranı sovet qüvvələrindən təmizləyərək, Lənkərana doğru istiqamət götürdü. Yusif Camal bəyin irəliləməsini yalnız Lənkəran ətrafında dayanmış 245-ci sovet alayının və dənizdəki sovet hərbi gəmilərinin birgə səyi ilə dayandırmaq mümkün oldu.

Geniçlənən xalq üsyanlarının qarşısını almaq üçün 11-ci rüdə komandanlığı 248-ci, 249-cu atıcı alaylarını, "Ukrayna" və "Dostoyını" eskadron minadarıyanlarını, "Roza Lüksemburq" kreyserini, "Pritki" minadarıyanını, "Kursk" gəmisini və desant dəstəyən əlavə beş nəqliyyat gəmisini bölgəyə göndərdi. Bakıdan göndərilən qüvvələr bölgəyə yetişəndən sonra iki taktiki qrupa bölünməli və onların köməyi ilə Lənkəran və Astara arasındakı ərazini nəzarət altına alması üsyançı qüvvələr neytrallaşdırılmalı idi. Qrupun iri Lənkərandan cənuba, digəri isə Astaradan Qımla doğru hərəkət etməli idi. Bölgədə yerləşən 1-ci süvari diviziyası və digər bölmələr də bu iki taktiki qrupla birgə fəaliyyət göstərməli idi. Üsyançılara qarşı hazırlanan döyüşün planına əsasən, bölgədəki bütün sovet qüvvələri Lənkəranın cənuba doğru hərəkət edən qrupu, Bakıdan gələn qüvvələr isə, sahilə çıxmaqla, Astaradan Qımla doğru hərəkət dəyə qrupu təşkil etməli idilər. Çox böyük imkanlara malik olmasına baxmayaraq, Bakıdan gələn qüvvələrin 1920 il dekabrın 23-də Astara yaxınlığında sahilə çıxmaq üçün göstərdikləri ilk cəhd baş tutmadı. Buradakı üsyançı dəstələr son dərəcə böyük çəcaət göstərərək sovet qüvvələrinin ilk hücumunu dəf etdilər. Lakin üsyançıların sovet gəmilərində qurulmuş zaqafqaz toplardan açılan atəşin qarşısını almaq üçün heç bir texniki vasitəsi yox idi. Məhz gəmi artilleriyasının işə salınması üsyançıları geri çəkilməyə məcbur etdi. Sovet qüvvələri gəmi artilleriyasından fəal istifadə etməklə, Lənkəran və Astara arasında sahil boyu olaqda döyüşməvqələrini ələ keçirib möhkəmləndilər. 1920 il dekabrın 25-də Lənkəran və Astara bölgəsi yenidən sovet qüvvələrinin nəzarəti altına alındı.

1921 il yanvarın əvvəllərində Lerik ətrafında gəhverənin başçılığı ilə sovet iğalçılarına qarşı üsyan yenidən alovlandı. gəhverən kifayət qədər taktiki çeviklik göstərərək, bura gətirilmiş sovet bölmələrinə ciddi zərbələr endirdi. Yanvarın 9-dan 26-dək bölgədə gedən döyüşlərdə əlaliddə sovet süvari divizionu 196 nəfər itki verməyi 78 nəfər yaralanmış 75 nəfər isə döyüşqabiliyyətini itirmişdi.

1921 il fevralın əvvəlində Lənkəran ətrafında Nəcəfzadə xanın başçılığı ilə, həmin il avqustun sonlarında isə Astara ətrafında bir neçə dəstənin iğirakı ilə xalq üsyanı yenidən alovlandı. Astara ətrafındakı üsyanda Rəcəf xan, Hüseyin xan, gəhverən, Ataxan, Nəcəfzadə xan və onun qardağı Əhməd xanın dəstələri iğirak edirdilər. Üsyançılar kifayət qədər çəcaət göstərsələr də, Bakıdan gətirilən əlavə qüvvələrdən, xüsusən gəmi artilleriyasından geniş istifadə etməklə onların müqavimətini qırmaq mümkün oldu. Lənkəran üsyanı (1920) Azərbaycan xalqının sovet-bolşevik iğalına qarşı mübarizəsinin ən parlaq səhifələrindən biridir.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Əbrahimi F., Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930), B., 2001; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; Qaffarov T., Azərbaycan tarixi. 1920-1991, B., 1999.

LƏVAZİMAT (İNTENDANT) DƏRƏSİ Azərbaycan ordusunun ərzaq və əqya təminatı ilə məşğul olan orqanı. Əsası 1918 il noyabrın 15-də *Ümumi qərargahın* Cəbəsi kimi qoyulmuşdur. Polkovnik Seyfulla Mirzə hərbi nazirin əmri ilə ləvazimat Cəbəsinin rəisi təyin edilmişdi. Bax *Hərbi ləvazimat (intendant idarəsi)*.

LƏZQAR Konstantin Nikolayeviç (1882 - 15.5.1920, Bakı) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 3-cü hökumət kabinetində ərzaq naziri. 1914 ilə qədər Bakıda və Vladıqafqazda mağazalar sahibi olmuş 1914 ildə praporçik rütbəsi ilə orduya çağırılmış 499-cu səhra hospitalında, Tiflis avtomobil komandasında, Türkiyədə xidmət etmişdir. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsində yollar komissiyasının kargüzarı olmuş yollar komissarlığında xüsusi tapşırıqlar məmuru vəzifəsində çalışmışdır. 1918 ilin martında *"Slavyan-rus cəmiyyəti"* ni yarıdanlardan biri və onun sədri olmuşdur. Həmin ilin oktyabrda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin əkinçilik naziri Xosrov Paçay bəy Sultanovun dəvəti ilə Bakıya gəlməyi nazirlikdə xüsusi tapşırıqlar məmuru təyin olunmuş Cümhuriyyətin 3-cü hökumət kabinetində isə ərzaq naziri vəzifəsini tutmuşdur. 1920 il mayın 2-də 11-ci Qırmızı ordu inqilabi Çırası yanındakı xüsusi Cəbə tərəfindən həbs edilmiş mayın 15-də əks-inqilabi fəaliyyətdə və sovet hökumətinə qarşı düşmənçilikdə ittiham edilərək güllələnmişdir.

Əd.: güküröglü L., Cümhuriyyət hökuməti repressiya məngənəsində, B., 2000.

LLOYD CORC Devid (17.1.1863, Mançester-26.3.1945, Llan istamdvi, KarnarvənÇir) - Böyük Britaniya siyasi və dövlət xadimi, diplomat. Liberallar partiyasının lideri. 1905-08 illərdə ticarət naziri, 1908-15 illərdə maliyyə naziri, 1916-22 illərdə baş nazir olmuşdur. *Paris sülh konfransının (1919-20)* əsas təşkilatçılarından və *Versal sülh müqaviləsinin (1919)* müəlliflərindəndir. Bu dövrdə bolşeviklərin qələbələri sovet Rusiyasının qonşuluğunda yerləşən yeni yaranmış dövlətlər üçün ciddi təhlükə yaradırdı. Digər tərəfdən, Qərbin bir sıra dövlət xadimləri keçmiş Rusiyanın sərhədləri boyunca yaranmış milli dövlətlərə bolşevizmin digər bölgələrə yayılmasının qarşısını ala biləcək bir qüvvə kimi baxırdılar. Müttəfiqlərin Rusiya məsələsində öz siyasətlərinə düzəliş etməsi vaxtın çatdığını ilk dəfə Lloyd Corc bildirmişdi. Müttəfiqlərin bu vaxta qədər Rusiyanın daxilindəki antibolşevik qüvvələrin ruhlandırılması üçün "vahid və bölünməz Rusiya" prinsipi ilə formalaşdırılan siyasəti artıq əhəmiyyətini itirmişdi.

O, 1919 il noyabrın 17-də Çingiltərə parlamentinin icmalar palatasında çıxış edərkən bildirdi ki, Rusiyada kifayət qədər antibolşevik qüvvələrin olmasına baxmayaraq, onlar birləşə bilmirlər. Bu qüvvələr sırasında Azərbaycanın da

adını çəkən L. Corcun fikrincə, onların birləşmə bilməmələrinin başlıca səbəbi müstəqillik məsələsində "ağlar" ilə milli ucaqların mənafeələrinin uyğun gəlməməsidir. L. Corc Kolçakın və Denikin, bir tərəfdən, bolşevikləri devirib Rusiyada köhnə rejimi bərpa etmək, digər tərəfdən isə, "vahid və bölünməz Rusiya" uğrunda mübarizə apardıqlarını qeyd edərək, bildirdi ki, birinci məsələdə onların milli ucaqlar ilə bir mövqedən çıxış etmələri mümkündür, lakin ikinci məsələdə mənafeələri heç cür uyğun gələ bilməz. O, çıxışında qeyd edirdi: "...Denikin deyir ki, Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan Rusiyanın bir hissəsidir. Onları Rusiyaya birləşdirmək onun siyasətinin əsas özəyidir, lakin onlar bu haqda eşitmək belə istəmərlər. Onlar müstəqillik uğrunda mübarizə aparırlar". O, açıq göstərdi ki, Rusiyanın daxilindəki antibolşevik mərkəzlərinə olan ümidlər boşa çıxmıdır, "ağ" generallar ilə milli ucaqların vahid ittifaqda bolşevizmə qarşı mübarizə aparmaları mümkün deyil. Beləliklə, L. Corc parçalanmış bufer dövlətlərlə əhatə olunmuş və bolşevizm ideologiyasının təcrid olunduğu bir Rusiyanı daha məqbul sayırdı. O, sovet Rusiyasının hərbi yolla məğlub edilməsinin mümkün olacağına şübhə ilə yanaşır, əsas diqqəti onun qonşu bölgələrdən təcrid olunmasına yönəldirdi. Bunun üçün isə, Qərbi dövlətlərinin yeni yaranmış milli dövlətlərə münasibətində əsaslı dəyişiklik edilməli idi.

L. Corcun çıxışında Azərbaycana da mühüm yer ayrıldı. Bu, gənc Cümhuriyyətin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına müəyyən təsir göstərmişdi. Corcun göstərilən çıxışı, eyni zamanda, ermənilərin Azərbaycana qarşı apardıqları böhtan kampaniyasına da ağır zərbə vurmuşdu. Bundan əlavə, onun çıxışı Qərbi dövlətlərinin Qafqaza, o cümlədən Azərbaycanı maraqlarının artmasına səbəb oldu. Bu isə Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə de-fakto tanınmasını sürətləndirdi və dünya dövlətləri birliyində bərabər hüquqlu yer tutmasına zəmin yaratdı.

L. Corc Paris sülh konfransı Ali gurasının 1920 il yanvarın 10-da B. Britaniyanın təşəbbüsü ilə çağırılan sessiyasında Cənubi Qafqaz respublikaları ilə bağlı məsələlərin müzakirəsində fəal iştirak etdi. Onun təşəbbüsü ilə Ali guranın qəbul etdiyi qərar əsasən, hərbi ekspertlər Cənubi Qafqaz respublikalarına kömək üçün təkliflər hazırlamağı idilər. L. Corc Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqil dövlətlər kimi tanınması məsələsini irəli sürmüşdü. O, hərbi ekspertlərin Qafqaza qoşun göndərmək təklifinə etiraz etmiş Cənubi Qafqaz respublikalarına silah-sursatla və geyimlə təcili yardım göstərilməsini zəruri saymışdı. L. Corc bildirmişdi ki, Cənubi Qafqaz respublikaları müdafiə qabiliyyətlərini, xüsusən Bakının müdafiə qabiliyyətini öz silahlı qüvvələri hesabına gücləndirməlidirlər. O, Dağlılar Respublikasının de-fakto tanınması haqqında Əlimərdan bəy Topçubaşovun təklifini bəyənmiş və Ali gura Qafqaza aid 4 maddədən ibarət qərar qəbul etmişdi. Lloyd Corc Sovet Rusiyasına qarşı müdaxiləni müdafiə etmiş lakin bu siyasətin perspektivsizliyini görüb, Sovet dövləti ilə münasibətləri nizama salmağa məcbur olmuşdu. Türk xalqının milli azadlıq hərəkatına (1918-23) qarşı silahlı müdaxilənin təcizatçısı olmuş Antanta dövlətlərinin bu avantürist siyasəti boşa çıxdıqdan sonra istefa vermişdi. Sonralar faşist təcavüzünə qarşı Sovet-Ügiltərə Həmkədaçılığına tərəfdar çıxmışdır.

Əd.: Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993.

LONDON KONFRANSLARI - təzminat və Yaşın gərək məsələlərinə dair konfranslar. 1921 il fevralın 21-də martın 14-dək keçirilən birinci konfransda B. Britaniya, Fransa, Çaliya, Türkiyə və b. dövlətlər, həmçinin Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığı ilə Azərbaycanın siyasi mühacirətinin nümayəndə heyəti iştirak etmişlər. Türkiyədən Osmanlı dövlətinin və Türkiyə Böyük Millət Məclisi (TBMM) hökumətinin nümayəndə heyətləri iştirak etmişlər. Konfransda Türkiyənin tələbləri bunlar idi: Türkiyənin 1913 il sərhədləri bərpa olunsun, İzmir Yunan ordusundan azad edilsin və türklərə qaytarılsın; boğazlardan keçidi nəsrəbət olacağı halda, Türkiyənin suverenliyinə və təhlükəsizliyinə təminat verilsin; iğal rejimi ləğv edilsin; öz sahillərini və ərazilərini qorumaq üçün Türkiyəyə hərbi dəniz donanması saxlamaq hüququ verilsin.

Konfransda Böyük Britaniyanın baş naziri Lloyd Gorc TBMM nümayəndə heyətinin başçısı Bəkir Sami ilə məxfi görüşündə belə bir təklif irəli sürmüşdü: "Türkiyə, Bakı neft mənbələri ilə birlikdə, bütün Cənubi Qafqazı öz protektoratlığa götürsün".

Konfransda təzminat ödəmək barədə Almaniyaya ultimatum verilməmişdi. Türklərlə Yunanlar arasında razılıq əldə edilmədiyindən konfransın iştirakçıları pozulmuşdu. Bundan sonra Türkiyə 1921 il martın 16-da Rusiya ilə müqavilə (bax *Moskva müqaviləsi*) bağlamışdır.

1921 il aprelin 29-dan mayın 5-dək keçirilən ikinci konfransda Almaniyanın ödəyəcəyi təzminatın məbləği 132 milyard qızıl marka həcmində müəyyən edilmişdi. Almaniya təzminatı ödəmək, tərksilahlı keçirmək, müharibə cəzalarını təhvil vermək barədə qətləri qəbul etmişdir.

London konfranslarında Azərbaycan nümayəndə heyəti müharibədə vurulan ziyana görə təzminat verilməsini və bolşevik iğalına son qoyulmasını tələb etsə də, istəyinə çatmamışdır.

Əd.: Qasımov M., Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi, 2 hissədə, h. 1 (1918-1945-ci illər), B., 2003.

LUKOMS KİA leksandr Sergeyeviç (1868-1939) – rus hərbi xadimi, general. Denikin Kənnüllü ordusunun təcizatçılarının biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Kuban hökumətində diplomatik nümayəndəsi Cəfər bəy Rüstəmbəyov 1919 il oktyabrın 2-ci yarısında Lukomski ilə görüşüb danışıqlar aparmışdı. Görüşdə Lukomski bildirmişdi ki, Kənnüllü ordu üçün Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi tanınması müvəqqəti haldır; Azərbaycan yeni yaranmış digər dövlətlər kimi Rusiyanın bir hissəsidir. Lakin Azərbaycan məsələsinin ümumrusiya miqyasında həllinədək Kənnüllü ordu onun müstəqilliyinə qəsd etmək fikrində deyildir. Görüşdə Dağıstan və demarkasiya xətti məsələləri

də müzakirə edilmişdir. Lukomski bildirmişdi ki, "onlar arxada bolşeviklərin mövcudluğuna göz yumma bilməzlər və buna görə də dağlı üsyanının yatırılması üçün əllərindən gələni əsirgəməyəcəklər. Dağıstanlılar bütün gərc xalqları kimi ancaq gücə tabe olduqlarından onlara qarşı... bu güc tətbiq ediləcəkdir".

1920 il yanvarın 20-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Kuban hökuməti yanında diplomatik nümayəndəliyini ləğv etməklə, dağlı üsyanına qarşı olan münasibətlə razılaçağını göstərdi. Lukomski Samur çayını Azərbaycan sərhəddi hesab etdiyini söyləmişdi. 1920 ilin martından müttəfiqlərin İstanbul komitəsində general Vrangelin nümayəndəsi olmuş sonra mühacirət etmişdir.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Документы и материалы, Б., 1998. 1998; Гөйүҹөв А., 1917-1920-лөрдө ғимали Қағқаз дағһиларının азадлиқ уғрунда мүбаризəsi, В., 2000.

M

MAHMUDBƏYOV Ələsgər bəy (1875, ƒamaxı - 1968, Qahirə) - *Azərbaycan Milli Şurasının* üzvü. Bakı realnı məktəbini, Peterburq Politehnik İnstitutunu bitirmişdir. Təhsilini başa vurduqdan sonra Hacı Zeynalabdin Tağıyevin toxuculuq fabrikində çalışmış 1908 ildə Tiflisə köçərək ictimai fəaliyyət göstərmiş Qafqaz Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin içində yaxından iştirak etmişdir. Azərbaycan Milli ƒurasının *İstiqlal bəyannaməsini* imzalayan 26 üzvündən biri idi. 1918 ildə Türkiyəyə getmiş Adana Cəhərində toxuculuq fabrikinə başlıq olmuşdur. Sonralar Qahirəyə köçmüş ömrünü orada başa vurmuşdur.

MAHMUDBƏYOV Həbib bəy Hacı Cərahimxəlil oğlu (16.6.1864, ƒamaxı - 30.7.1928, Bakı) - məarif xadimi. Çk təhsilini ƒamaxıda almış (1871-73), Bakıda realnı məktəbdə oxumuşdur (1873-81). Tiflisdə Aleksandr Müəllimlər İnstitutunda təhsil almışdır (1883-87). Rusiyanın məarif naziri qraf G.D. Delyanovun müsəlmanları ali tipli xalq məktəblərinə buraxmamaq haqqında sərəncamına əsasən, digər azərbaycanlı həmkarları ilə birlikdə təyinatdan kənarda qalmışdır. 1887 ildə Bakıda Sultanməcid *Qənizadə* ilə birlikdə ilk xüsusi "rüs-müsəlman" məktəbinin əsasını qoymuşdur. Sonralar Cəriçəhərdə açılan birinci "rus-müsəlman" məktəbinə müdir təyin olunmuş on dörd il ona rəhbərlik etmişdir. 1905-16 illərdə ikinci dərəcəli Bakı Cəhər məktəbinin müdiri işləmiş yoxsul uşaqların təhsilə cəlb olunmasına çalışmışdır.

Mahmudbəyov Bakı Cəhər dumasında məktəb komissiyasının üzvü, Azərbaycan müəllimlərinin 1-ci qurultayının nümayəndəsi olmuşdur. 1916 ildə pedaqoji sahədən uzaqlaşmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində Bakı lombardında, Sovet hakimiyyəti illərində xalq məarifinin yenidən qurulmasında fəaliyyət göstərmiş Ali Pedaqoji İnstitutda direktor müavini (1921-27) işləmişdir.

Əd.: Abdullayev A., Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən, B, 964; Məmmədov X., Çk "Rus-müsəlman" məktəbi və onun tarixi rolu, "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 1964, №5; Mustafayeva D., Görkəmli məarifpərvər müəllim Həbib bəy Mahmudbəyov, "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 1964.

MAHMUDBƏYOV Mahmud bəy Polad bəy oğlu (1863, ƒamaxı - 1923, Bakı) - məarif və mətbuat xadimi, publisist. Bəy ailəsində doğulmuşdur. ƒamaxıda məhəllə və Cəhər məktəblərində (1870-79), Qori Seminariyasında (1879-83) təhsil almışdır. Pedaqoji fəaliyyətində Yelizavetpol və Cəvan quberniyası xalq məktəbləri direktorluğunda

başlamış Padar, Ağcabədi və Ağdam kənd ibtidai məktəblərində (1883-88) müəllim işləmişdir. Bakı quberniyası, Dağıstan vilayəti xalq məktəbi direktorluğuna dəyilmiş Dilmən və Kalavat kənd ibtidai, Göyçay və Sabuncu ikisinfli məktəblərində (1888-97) pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1897 ildə Bakı Cəhəri 2-ci "rus-müsəlman" məktəbində müəllim, 1898 ildə 3-cü "rus-müsəlman" məktəblərində müdir olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ölkənin mədəni-məarif həyatında yaxından iştirak etmiş 1919 il yanvarın 16-da məarif naziri Nəsim bəy Yusifbəylinin əmri ilə Bakı quberniyası xalq məktəblərinin 4-cü rayonu üzrə inspektor vəzifəsinə təyin olunmuş nazirliyin təşkil etdiyi əlifba komissiyasının içində fəal iştirak etmişdir.

Təhsilin milliləşdirilməsi, demokratikləşməsi, xalq həyatına yaxınlaşması, milli mənlük ƒiurunun oyanması uğrunda mübarizə M.Mahmudbəyov fəaliyyətinin əsas istiqamətini təşkil edir. 20 əsrin əvvəllərində xalq inqilabının təsiri altın milli mənəvi həyatda milliləşmə prosesi başlanarkən M.Mahmudbəyov Qafqaz müsəlman müəllimlərinin 1-ci və 2-ci qurultaylarında tədris-pedaqoji ədəbiyyatın yaradılmasına rəhbərlik etmişdir. O, "Birinci il Məsəvvər türk əlifbası" (1907), "Çkinci il" (1908; S.Əbdül-Rəhmanbəy zadə və S.Axundovla birgə) "Yeni məktəb" (1909; Abbas Səhhətlə birgə), "Türk ədəbiyyatına ilk qədəm" (1914; Abbas Səhhətlə birgə) dərsliklərini yaratmış milli məktəblərin tarixində yeni mərhələnin təməlini qoymuşdur. Məktəbdə və mətbuatda yazı qaydalarını nizam salmaq və vahid orfoqrafiya prinsipi yaratmaq məqsədilə "Gönlənuz" (1911) əsərini yazmışdır.

Mahmudbəyov milli bədii və pedaqoji ədəbiyyatın sağlam inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş ədəbiyyatdan və üsuli-təlim və tərbiyədən bəhs edən "Rəhbər" (1906-07) adlı jurnal nəşr etmiş "Maarif" (1922) uşaq jurnalının redaktorlarından biri olmuşdur. Onun fəaliyyətində milli ədəbiyyatın toplanması, nəşri və təbliği məsələləri aparıcı yer tutur. O, uşaq mütaliəsində fars və ərəb ədəbiyyatı nümunələrinin təsirini tənqid etmiş ("Müsəlman məktəbləri", 1905), ədəbiyyat tarixi materiallarının toplanıb tədqiqi məsələsini irəli sürmüş ("Ədəbiyyatımıza dair"; 1906), F.Köçərliyə sifariş verərək "Seyid Əbülqasım Nəbatı", "Vaqif və Vidadi" haqqında məqalələr yazdırmış ("Rəhbər" jurnalı, 1906, № 1, 5), xalq ədəbiyyatı nümunələrini

toplayıb nəf etdirmiş ("Zaqafqaziya türklərinin poeziyadan", "Molla Qasım nağılı", "Abbas və Gülgəz", "AÇq rib"), "Hophopnamə"nin birinci və ikinci çapının (1912-14) fəal təşkilatçılarından olmuşdur.

Əd.: Abdullayev A., Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən, B., 1966; Əfəndiyev P., Azərbaycan folklorşünaslığı, B., 2000; Həsənov gərəfli xidmət, "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1975, 28 noyabr; Məmmədov X., "Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX-XX əsrlərin hədudlarında", B., 1999; Talıbzadə K., "Abbas Səhət", B., 1986.

MAHMUDOV Mustafə Hacımusə oğlu (1878, Göyçay qəbirinin Kürdəmir k., - 20.12. 1937, Bakı) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirmiş Bakıda 1-ci "rus-müsəlman" məktəbində müəllim (1899-1907) və müdir (1910-20), dağınıq Cəhər mülkiyyətini qiymətləndirən komissiyada məmur (1908-10) işləmişdir. 1907 ildə Bakı quberniyasından 2-ci Dövlət Duma" sına deputat seçilmişdir. Dumada müsəlman fraksiyasının, 9-cu Cəbənin və dörd komissiyanın üzvü olmuşdur. Hərbi-səhra məhkəmələrinin ləğvinə tərəfdar çıxmış Fətəli xan Xoyski və Xəlil bəy Xasməmmədovla liqdə hərbi nazirə müraciət edərək, Qafqaz hərbi-səhra məhkəməsi tərəfindən ölüm cəzasına məhkum olunanların cəzasını yüngülləndirmək barədə vəsətət qaldırmışdır. Mahmudov işizlərə yardım komissiyasının üzvü kimi "Proqres" qəzeti vasitəsi ilə işizlər və onlara lazımı yardımın həcmi barədə məlumat göndərilməsi üçün oxuculara müraciət etmişdir. Dumanın xalq təhsili komissiyasının üzvü M.Mahmudov maarif nazirini müsəlman əhalisinin təhsilinin vəziyyətinə göz yummaqda təqsirləndirmiş müsəlman müəllimlərinə qarşı ayrı-seçkiliyin mövcud olduğunu və onların "kastalara" bölündüyünü tənqid etmişdir. 1917 ildə *Zaqafqaziya seyminin*, *Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının* süqutundan (1918, 26 may) sonra isə *Azərbaycan Milli Şurasının* üzvü, Milli guranın "*Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun*" una (1918, 19 noyabr) əsasən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin deputatı seçilmişdir. "Müsəvat" fraksiyasının, parlamentin aqrar komissiyasının üzvü olmuşdur.

Aprel işğalından (1920) sonra təqiblərə məruz qalmış illətçilikdə, "əks-inqilabi fəaliyyətdə" ittiham edilmişdir. kədəki 132 saylı məktəbdə dərs demişdir. 1924 və 1929 >rdə işdən çıxarılması barədə məsələ qaldırılmış 1937 1 noyabrında həbs olunaraq güllələnmişdir.

Əd.: Seyidzadə D., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, B., 2004; Elçad Qoca, Sibir dərəsi, B., 2000; За семью печатями" (сборник документов), Б., 1992.

MAK-DONELL Ronald (?-?) - 1906-18 illərdə Bakıda ingilis vitse-konsulu. Bakıda ingilis vitse-konsulu olan L. Urkvart ermənilərin ona qarşı təşkil etdiyi sui-qəsdlə qədər Bakını tərk etdikdən sonra bu vəzifəyə təyin olunmuşdur. 1917 ildə bu vəzifədən, müvəqqəti olaraq, uzaqlaşsa da, Tiflisdəki ingilis missiyasının rəhbəri general Offliqer yenidən Bakıya qayıdaraq vəzifəsini icra etməyi ona tapşırılmışdır. Mak-Donell Gəndəki ingilis ordusu komandanlığından göndərilən pulları türklərə qarşı vuruşan qüvvələrin maliyyələşdirilməsinə sərf etməli idi. 1918 ildə Bakıda azərbaycanlılara qarşı mart soyqırım hadisələrindən sonra Denstervill missiyasını təkidlə sıx əlaqə saxladığı gəumyana qəbul etdirməyə çalışmışdır. gəumyan bu yardımı müəyyən şərtlərlə qəbul etməyə hazır olsa da, şərtlər ingilislər üçün məqbul deyildi. Gəndəki ingilis komandanlığı Mak-Donelle, zəruri olduqda, neft mədənlərinin yandırılmasına və bolşeviklərin Bakıdan qovulmasına səlahiyyət vermişdir. 1918 ilin yayında Mak-Donell Bakıda hazırlanmış antibolşevik çevrilişin fəal üzvlərindən biri olmuşdur. Onun qarşısına qoyulan başlıca vəzifə erməniləri bu çevrilişə cəlb etməkdir. Gəulun əvvəlinə təyin olunmuş çevrilişuğursuz nəticələndikdən sonra Bakı Xalq Komissarları Soveti (BXKS) onu çevrilmiş cəhdində təqsirləndirərək mühakimə etmək istədikdə, ermənilərin yardımı ilə azad edilmişdir. Bundan sonra Ənzəliyə gələn Mak-Donell burada Denstervill ilə görüşmüş avqustda yenidən Bakıya qayıtmışdır. Ənzəlidə olarkən BXKS onu yenidən günahlandıraraq, qiyabi olaraq ölümə məhkum etmişdir. 1918 il sentyabrın 15-dən ingilis ordusunun mayoru rütbəsində Ənzəlidə siyasi zabitin müavini təyin edilmiş noyabrın 17-də general Tomsonun missiyası ilə Bakıya qayıtmışdır. 1919 ilin əvvəlindən B. Britaniya xarici işlər nazirliyində Yaxın gərq Cəbəsinin Cənubi Qafqaz üzrə mütəxəssisi vəzifəsinə təyin olunmuş və 1922 ildə istefaya çıxmışdır.

MAKİNSKİ Teymur bəy (?-?) - 20 əsrin əvvəlində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının fəal işrakçılarından biri, ictimai-siyasi xadim. Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyasının, Zaqafqaziya Federasiyasının süqutundan sonra isə (1918, 26 may) *Azərbaycan Milli Şurasının* üzvü olmuşdur. Milli guranın "*Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun*" una. (1918, 19 noyabr) əsasən, seçkisiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir (bax *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin təsis olunması haqqında qanun*).

Makinski 1918 ilin iyun-oktyabr aylarında Azərbaycan Hökuməti ədliyyə nazirinin müavini, oktyabrın 20-dən noyabrın 6-dək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ermənistan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi olmuş (əslində, bu vəzifəni dekabrın sonuna qədər icra etmişdir), 1918 il dekabrın 26-dan 1919 il aprelin 14-ə qədər Fətəli xan Xoyskinin 3-cü hökumət kabinetində ədliyyə naziri vəzifəsini icra etmişdir. 1919 ilin iyunundan 1920 ilin yanvarına qədər Azərbaycan hərbi məhkəməsinin sədri, 1920 ilin martından isə yenidən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ermənistan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi olmuşdur.

MAQALOV L. (?-?) - 1917 ilin dekabrında general-leytenant Əliağa Şıxlinskiyin komandanlığı altında əsas qoyulmuş *Müsəlman korpusunda* xidmətə dəvət edilmiş gürcü hərbiçisi, polkovnik, knyaz. O, həmin korpusun Gəncədə

yerləşən Tatar süvari alayına komandir təyin edilmişdi. Alay komandiri kimi Maqalov 1918 ilin yanvarında Zaqafqaziya hökumətinin qərarı ilə gəmxor ətrafında rus ordu hissələrinin tərk-silah olunmasında fəal iştirak etmişdir (bax *Şamxor hadisəsi*).

Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş və 1918 ilin martında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım törətmiş bolşevik-daşnak qüvvələrinə qarşı mübarizə üçün Zaqafqaziya hökuməti tərəfindən göndərilən hərbi hissə və bölmələrə də polkovnik Maqalov rəhbərlik etmişdi. Həmin qüvvələrin tərkibinə Maqalovun komandiri olduğu tatar süvari alayı, müsəlman korpusunun tərkibinə daxil olan niçançı alaylardan birinin bölmələri, pulemyot komandası, gürcü təlim taburunun bir bölüyü, 4 ədəd top və 6 ədəd pulemyot daxil idi. Polkovnik Maqalovun rəhbərliyi altında olan bu dəstənin ümumi sayı 2 min nəfərə çatırdı. Bu dəstə 1918 il aprelin əvvəllərində Hacıqabul ətrafına yetişərək buradakı bolşevik-daşnak qüvvələrinə güclü zərbə endirdi və Hacıqabulu nəzarət altına ala bildi. Maqalovun göstərişi ilə dəstənin bölmələri Hacıqabulun sağından hücumu davam etdirərək qarşı tərəfin müdafiə xəttini yarmağa cəhd göstərdi. Bu bölmələr Duvanniya (indiki Qobustan) qədər hərəkət etsələr də, burada güclü müqavimətlə rastlaşaraq geri çəkildilər.

Maqalovun dəstəsinin fəallığı Bakıda hakimiyyəti ələ almış bolşevik-daşnak qüvvələrinin ciddi narahatçılığına səbəb oldu və həmin dəstənin Bakıya doğru irəliləməsinin qarşısını almaq üçün Hacıqabul ətrafına əlavə hərbi qüvvələr, Xəzər hərbi donanmasının 6 xüsusi heyətinin bir bölməsi və bir zirehli qatar göndərildi. Bununla da daşnak-bolşevik qüvvələri cəbhədə üstünlüyü ələ keçirdilər. Nəticədə, 1918 il aprelin 20-də baş verən təkrar döyüşlə Hacıqabul yenidən bolşeviklərin nəzarəti altına keçdi. Maqalovun dəstəsi isə qərbə doğru geri çəkildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra Maqalov müsəlman korpusunu tərk etdi və gürcü milli qoşun hissələrində xidmətə cəlb olundu.

Əd.: Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.5, B., 2001; Сеф С.Е., Борьба за октябрь в Закавказье, Тифлис, 1932; Süleymanov M., Qafqaz Glan Ordusu və Azərbaycan, B., 1999.

MAQOMAYEV Müslüm (Əbdülmüslüm) Məhəmməd oğlu (18.9.1885, Qroznı - 28.7.1937, Nalçik; Bakıda dəfn olunmuşdur) - görkəmli Azərbaycan bəstəkarı, dirijor, ictimai xadim, əməkdar incəsənət xadimi (1936). Atası nəslən Azərbaycanın Qax rayonundan olmuş sonralar Qroznıya köçmüşdür. Qorı Müəllimlər Seminariyasında oxumuş (1899-1904), burada ilk musiqi əsərlərini yazmış Üzeyir bəy Hacıbəyli ilə tanış olmuşdur. Seminariyanı bitirdikdən sonra gümali Qafqazda, Lənkəranda müəllimlik etmişdir (1905-11). Müslüm Maqomayev 1911 ildə Bakıya köçmüş Sabunçuda müəllim, opera tamaşalarında skripkaçı işləmişdir. Həmin vaxtdan mütərəqqi mədəniyyət xadimlərinin (Üzeyir bəy Hacıbəyli, Hüseynqulu Sarabski, Hənəvi Terequlov və Azərbaycan musiqili teatrının təşkilçisi və inkişafı) apardıqları mübarizəyə qoşulmuş Ü. Hacıbəylinin ən yaxın silahdaşı olmuşdur.

Müslüm Maqomayev milli musiqi janrlarının yaranması yolunda Üzeyir bəy Hacıbəyli ilə çiyin-çiyinə çalışmış sənətkarlardan idi. Teatr fəaliyyətinə orkestrin skripkaçısı kimi başlayan Müslüm Maqomayev 1912 ildən ömrünün axırındakı opera tamaşalarında dirijorluq etmişdir. Bəstəkar 1916 ildə Azərbaycan opera sənətinin klassik əsərlərindən biri olan "Gəh Gəmayıl" operasını yaratmışdır. Bu o 1919 ildə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə səhnəyə qoyulmuş və böyük uğur qazanmışdır.

Müslüm Maqomayev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Zülfüqar və Üzeyir Hacıbəyli qardaqları, Qurban Pirimov ilə birlikdə "milli sənətimizi daha müntəzəm bir hala salmaq", müqtədir aktyor və aktrisalardan hazırlamaq, onların peşəkarlıq səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə təsis edilmiş "bədaiyə kursları"nın musiqi şöbəsində müəllim kimi çalışmışdır. Azərbaycan xalq mahnılarının toplayıb işləməsi Maqomayevin bəstəkarlıq üslubunun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. 1927 ildə Maqomayevin ümumi redaktəsi "Azərbaycan türk el nəğmələri" toplusu nəşr edilmişdir.

Maqomayevin böyük yaradıcılıq uğuru olan "Nərgiz" operası (1935; yeni redaksiyası 1938) Azərbaycan musiqili teatrının inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir. Klassik opera əsərləri əsasında yazılmış "Nərgiz" in musiqi dili Azərbaycan xalq musiqisi intonasionaları ilə ağıllanmışdır. "Nərgiz" 1938 ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti on günlüyündə böyük müvəffəqiyyət

Üzeyir bəy Hacıbəyli, Müslüm Maqomayev, Hüseynqulu Sarabski və Hənəvi Terequlov

qazanmışdı. O, dram tamaqlarına ("Ölümlər", "1905-ci ildə"), sənədli filmlərə ("Azərbaycan incəsənəti", "Bizim raport" və s.) musiqi yazmış mahnı, rapsodiya, rəqs, marş və fantaziyaqlarını, "gələl" simfonik pyesinin müəllifidir. Maqomayev 300-dən artıq Azərbaycan xalq mahnı və rəqslərini nota salmışdır. Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasına, Bakı küçələrindən birinə Maqomayevin adı verilmişdir. Anadan olmasının 100 illik yubileyi geniş miqyasda qeyd edilmişdir.

Əd.: Şm ayılova Q., Müslüm Maqomayev, B., 1965; yenə onun, Муслим Магомаев, B., 1975; Qasimova S., M. Maqomayev in "Nərgiz" operası, B., 1967; Касимов К., Муслим Магомаев, Б., 1948.

MALİYYƏ-İQTİSAD KOMİTƏSİ– Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə maliyyə-iqtisad məsələlərinə dair sənədlərin ilkin hazırlanması ilə məşğul olan qurum. Cümhuriyyət hökumətinin 1919 il 12 fevral tarixli qərarı ilə yaradılmışdı. Tərkibinə maliyyə, ticarət, sənaye və ərzaq, yollar, xalq maarifi və nəzarət nazirləri daxil idi. Komitənin hazırladığı maliyyə-iqtisad sənədləri Nazirlər qurasında baxılmağa çıxarılmazdan əvvəl ətraflı müzakirədən keçirilirdi. Maliyyə-İqtisad Komitəsi 1919 il dekabrın 24-də ləğv edilmişdir.

Əd.: Azərbaycanская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

MALİYYƏ NAZİRLİYİNİN QURULMASI HAQQINDA QANUN - 1919 il martın 17-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş sənəd. Qanuna əsasən, müxtəlif vergilərin qoyulmasına dair qərarlara baxılması üzrə ali müfəttiş kimi, maliyyə naziri yanında Qura yaradılmışdı. Quraya daimi üzvlərlə yanaşı, həlledici səs hüququ ilə məhkəmə palatasının sədri və ya üzvü, prokuror və vergi ödəyicilərindən beş nəfər də daxil idi.

MALİYYƏ NAZİRLİYİ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Maliyyə Nazirliyi- ölkənin maliyyə sisteminin təşkilinə və tənzimlənməsinə bütövsitə rəhbərlik edən hakimiyyət orqanı. 1918 il mayın 28-də Azərbaycan Milli qurasının qərarı ilə Fətəli xan Xoyski tərəfindən Tiflis-də yaradılmışdı -ci hökumət kabinetində ilk maliyyə naziri və xalq maarifi naziri vəzifələrinin icrası Nəsim bəy Yusifbəyliyə tapşırılmışdı. Həmin il iyunun 17-də F.x.Xoyskinin Gəncədə təşkil etdiyi 2-ci hökumət kabinetində maliyyə naziri vəzifəsinə Əbdülməli bəy Əmiraslanov təyin olunmuşdu.

1918 ilin sentyabrında *Qafqaz İslam Ordusu* Bakıya azad etdikdən və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçdükdən sonra oktyabrın 6-da F.x.Xoyskinin 2-ci hökumət kabinetində vəzifəliklər edilərkən maliyyə naziri vəzifəsi Məmməd Həsən Hacınskiyə tapşırıldı. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti* yaradıldıqdan (1918, dekabr) sonra F.x.Xoyskinin dekabrın 26-da Parlamentin tapşırığı ilə təşkil etdiyi 3-cü hökumət kabinetində maliyyə naziri vəzifəsinə Slavyan-Rus Cəmiyyətindən olan Çprotasov tutdu. F.x.Xoyskinin kabinetisi istefa verdikdən sonra 1919 il aprelin 14-də N. Yusifbəylinin təşkil etdiyi 4-cü hökumət kabinetində bu vəzifəyə Ələgə Həsənov, 1919 ilin dekabrın 24-də N. Yusifbəylinin təşkil etdiyi beşinci hökumət kabinetində isə Rəşad bəy Qaplanov təyin olundular. Nazirlik ilk günlərdən öz fəaliyyətini dövlətin pul vəsaiti fondlarının yaradılması, gəlirlərin artırılması, xərclərə mümkün qədər qənaət edilməsi, dağıdılmış maliyyə iğnin qaydaya salınması, müxtəlif sahələr üzrə pul və kredit sistemlərinin tənzimlənməsi, dövlətin maliyyə strukturunun yaradılması və onun iğnin düzgün qurulması istiqamətlərinə yönəlmişdi. Pul tədavülü və inflyasiya məsələsi o illərdə tək cə müstəqilliyini yenidən elan etmiş Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün deyil, eləcə də Birinci Dünya müharibəsinin (1914—18) təsiri ilə bütün dünya dövlətləri qarşısında duran bəzi məsələ idi. Inflyasiya nəticəsində qiymətdən düşməkdə olan manatın məzənnəsini tənzimləmək mümkün olmasa da, nazirlik ölkədə normal pul tədavülü dövrüyəsini qoruyub saxlamaq üçün ciddi addımlar atmışdı. 1919 il sentyabrın 30-da Bakıda fəaliyyətə başlamış *Azərbaycan Dövlət Bankının* bu sahədə müstəsna əhəmiyyəti olmuşdu. Dövlət Bankının Gəncədə, Gəməxıda, Lənkəranda və başqa qəhərlərdə də qəbələri yaradılmışdı. 1919-20 illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət atributlarından birini əks etdirən 25, 50, 100, 250 və 500 manat dəyərində kağız əsginaslar dövriyyəyə buraxılmışdı. Yüksək bədii zövqlə hazırlanmış bu əsginasların üzərində Nazirlər qurasının sədri N. Yusifbəylinin və maliyyə naziri Ə. Həsənovun imzaları var idi.

Maliyyə nazirliyi, qısa vaxtda, ölkədə maliyyə aparatının yaradılması sahəsində də çox işlər görə bilməmişdi. Ölkənin maliyyə strukturunun bütün sahələrində, həm mərkəzi, həm də yerli maliyyə idarələrinin mükəmməl və planlı sistemi yaradılmışdı. Nazirlik ölkədə pul-kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üzərində tam nəzarəti təmin etməklə öz işlərini getdikcə daha da təkmilləşdirirdi.

Aprel işğah (1920) nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin başqa nazirlikləri kimi, maliyyə nazirliyinin də fəaliyyətinə son qoyuldu.

Əd.: *Адрес-календарь* .: Азербайджанская Демократическая Республика

MANDATLIQ SİSTEMİ - Paris Sülh Konfransında (1919-20) yaradılmış Millətlər Cəmiyyətinin Birinci dünya müharibəsində (1914-18) qalib gəlmiş dövlətlərə məğlub olmuş Almaniya və Osmanlı imperiyasının keçmiş müstəmləkələrini idarə etmək üçün verdiyi səlahiyyətlər sistemi. Mandatlıq sistemi 3 dərəcəyə bölünürdü: 1. Osmanlı imperiyasının keçmiş müstəmləkələrinə münasibətdə bu, protektoratlıq statusuna yaxın idi; 2. Mərkəzi Afrika-dakı keçmiş Alman müstəmləkələrinə münasibətdə müəyyən qədər özünüidarə hüququ saxlanırdı; 3. Cənub-Qərbi Afrika və Sakit okean adalarında tətbiq edilən mandatlıq əsasında isə bu ərazilər mandat sahibi olan ölkələrə ilhaq edilirdi. Mandat sahibi olan dövlət mandat aldığı ərazinin siyasi, iqtisadi, mədəni inkişafı üçün Millətlər Cəmiyyəti qarşısında məsul idi. Lakin böyük dövlətlər bu sistemi dağılmış Rusiya imperiyasının hüdudlarında meydana gəlmiş müstəqil dövlətlərə tətbiq etməyə ehtiyatla yanaşırdılar.

Azərbaycanın himayəçilik prinsipinə meyli xeyli dərəcədə xarici təhlükə ilə bağlı idi. İstiqalyyətin elan olun-

masından (1918, 28 may) sonra keçən müddət sübut edirdi ki, özünümüdafiə üçün təkə müstəqillik kifayət deyildir, böyük dövlətlərin hər hansı birindən yardım almaq milli təhlükəsizliyi təmin etmək üçün mühüm çərtdir. Xüsusilə, köhnə və yeni Rusiyanın Azərbaycana formaca fərqli, mahiyyətə eyni cür münasibəti böyük dövlətlər arasından himayəçi axtarmağı tarixi zərurətə çevirmişdi. Dünya müharibəsindəki məğlubiyyətinə qədər Azərbaycanın arxalana biləcəyi himayəçi dövlət ancaq Osmanlı imperiyası idi. Dünya müharibəsi qurtardıqdan sonra beynəlxalq vəziyyət tamamilə dəyişdi. Həmin dövrdən Azərbaycan üçün belə himayəçi dövlət Fransa, B.Britaniya, ABŞ və Əliya dövlətlərindən biri ola bilərdi.

Qafqaz millətlərinə Fransa himayədarlığı o qədər də real deyildi. Fransa iğzuar dairələrinin Qafqaza marağı güclü olsa da, Klemanso hökumətinin "vahid və bölünməz Rusiya" ideyasına sədaqəti daha üstün idi. Paris Sülh Konfransında (1919-20) yüksək nüfuzə malik olan böyük dövlətlər içərisində məhz Fransa yeni yaranmış respublikaların müstəqilliyinin tanınması əleyhinə idi.

Bu dövrdə B.Britaniya Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan mandatını götürməyə hər cür imkanı olan yeganə ölkə idi. B.Britaniyanın regiondakı güclü hərbi qüvvələri xarici təcavüzdən müdafiə olunmaqda, qüdrətli iqtisadi potensialı, bütün dünyadakı siyasi nüfuzu Azərbaycanın tərəqqisində və taleyində əhəmiyyətli rol oynaya bilərdi. Lakin B.Britaniya imperiyası bu dövrdə müstəmləkələrinin ərazilərini geniləndirməkdən daha çox, müharibə dövründə ələ keçirdiyi müstəmləkələri qoruyub saxlamaq üzərində düşünürdü. Bununla ələ, ingilislər Qafqazdan çıxmaqla yanaşı, ələ etmək istəyirlər ki, nə amerikalılar, nə də fransızlar bu regionda birtərəfli qaydada qüvvətlənməsinlər. Çünki 1919 ilin fevral-mart ayında, ABŞ və Fransanın Paris Sülh Konfransında siyasi dairələrinin çıxışı bu ölkələrin Qafqaza marağını açıq aydın əks etdirirdi. Belə olduqda, italyanların Qafqaza cəlb edilməsi ideyası ilk dəfə ingilislər tərəfindən irəli sürüldü. Doğrudan da, Əliyanın Qafqazda ingilisləri əvəz etməsi yaxın gələcəkdə mövcud olan qüvvələr nisbətini pozmurdu.

1919 il iyunun 28-də B.Britaniya hökuməti ingilis ordusunun Qafqazdan və ümumiyyətlə, keçmiş Rusiya ərazisindən çıxarılması barədə Paris Sülh Konfransına rəsmi Çökildə məlumat verdi və müttəfiqlər Qafqazdan çıxan ingilis ordusunun Əliya ordusu ilə əvəz olunması haqqında qərar qəbul etdilər.

Belə bir vəziyyətdə Əliyada hökumət dəyişikliyi oldu. Əvvəllər Qafqaza həvəs göstərən, oraya ordu göndərməyə razılıq verən Orlando hökuməti istefa verdi, yeni yaradılmış F.Nitti hökuməti isə Qafqaza ordu göndərməkdən imtina. Əliya hökumətinin avqustun 15-də rəsmi bəyanatı da qərarı təsdiqlədi.

Digər Qərb ölkələri ilə müqayisədə, Fransanın Qafqazı, o cümlədən Azərbaycana marağı zəif idi. Almaniyə Türkiyə müstəmləkələrinin bir hissəsini ələ keçirən Fransa Rusiya imperiyasındakı ərazilərə son dərəcə ehtiyatla yanaşırdı. Fransız siyasətçiləri "vahid və bölünməz Rusiya" ideyasının tərəfdən idilər. Digər tərəfdən Fransanın regionda və ona yaxın olan ərazilərdə güclü birləşmələri yox idi.

Əliyanların Azərbaycana iqtisadi marağı güclü lakin Əliya mandatlığa götürmək istədiyi əraziləri təcavüzdən qorumaq imkanına malik deyildi. Gələcəkdə Rusiya və Türkiyə ilə qarşılaşmaq qorxusu Əliyanı belə addımdan çəkirdi. Azərbaycan Respublikası üçün Əliya mandatlığı sərfəli deyildi.

ABŞ-in Qafqazda güclü hərbi, siyasi, iqtisadi və strateji marağı olsa da, o, Cənubi Qafqaz respublikalarını etibarlı Çökildə müdafiə edə bilməzdi. Digər tərəfdən, Birləşmiş Ştatların avropalı müttəfiqləri onun regionda qüvvətlənməsindən ehtiyat edirdilər.

Qalib dövlətlər arasındakı ziddiyyətlər Cənubi Qafqazın, o cümlədən gimali Azərbaycanın bolşevik Rusiya tərəfindən iğsal ilə nəticələndi.

Əd.: Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Nəsimzadə N., Azərbaycan xarici siyasəti (1918-1920), B., 1996; Musayev G. Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr), h.1 (mart 1917-aprel 1920), B., 2001.

MART SOYQIRIMI (1918) - Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri S.ğaumyanın təşkilatçılığı və rəhbərliyi ilə silahlı bolşevik-dağnak birləşmələrinin Bakıda türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri kütləvi soyqırımı. S.ğaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik-dağnak rejiminin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda güclənməkdə olan milli dirçəliş prosesini, "Müsəvat" partiyasının durmadan artan nüfuzu bolşevik-dağnak qruplarını daha da yaxınlaşdırırdı. "Dağnaksutyun"un liderlərindən olan Kaçaznuni bununla bağlı yazmışdı: "Bolşeviklərə qarşı ancaq iki partiya real qüvvə kimi duruşgətirə bilərdi — tatarların (azərbaycanlıların - red.) "Müsəvat" və ermənilərin "Dağnaksutyun" partiyaları. Bolşeviklərlə mübarizədə qalib gəlmək üçün bu partiyalar hökmən birləşməliyidilər, bu isə ağılsızlıq idi. Bakının erməni əhalisinə gəlinə, onlar üçün bolşevik diktaturası "Müsəvat" dikturasından daha məqbul idi. Elə buna görə də bizimkilər (dağnaklar - red.) Bakıda daha çox bolşeviklərə xidmət edərək, onun dayağına çevrilirdi".

Bolşeviklərin yerli əhali arasında heç bir nüfuzu, sosial dayağı yox idi. Bunu 1917 ilin oktyabrında Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərin nəticələri də aydın sübut etdi. Seçkilərdə cüzi səs qazanan bolşeviklər "Müsəvat" partiyasına ciddi Çökildə uduzmuşdu. "Müsəvat"ın Azərbaycanın ərazi muxtariyyəti və siyasi hakimiyyət uğrunda inamlı mübarizəsi bolşevikləri ciddi narahat edirdi. Elə buna görə də ғаumyan Bakıda azərbaycanlılara qarşı milli qırğın törədərək, xalqın oyanmaqda olan milli azadlıq, qurtuluş hərəkatını beçikdə ikən boğmaq, "Müsəvat" partiyasının sosial bazasını zəiflətmək, müsəlmanlara "dərs vermək" istəyirdi.

Bakının türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımına ciddi hazırlaşan ғаumyan Stalinə məktub yazaraq, Qafqaz Qırğını ordusunun təşkilatı üçün təcili surətdə on milyon rubl göndərilməsini xahiş edirdi. Bolşeviklərin ғаumyana göndərdikləri ərzaq eçəlonları bu dövrdə gimali Qafqazda

Bakı Mart soyqırımı günlərində. 1918

Bakı Mart soyqırımı günlərində. 1918

Yaranmış Terek-Dağıstan müsəlman hökumətinin maneçilik törətməsi nəticəsində Bakıya yetişməsə də, ermənilər Moskvadan böyük mənəvi dəstək aldılar. 1917 ilin 29 dekabrında Lenin Türkiyə ərazisində ermənilərə muxtariyyət verilməsinə dair sənəd imzaladı. Bu sənəd dağnak-bolşevik ittifaqını daha da gücləndirdi. Bakıda törədilən 1918 ilin mart soyqırımında "Dağnaksutyun" bolşeviklərin zərbə qüvvəsini təşkil etdi. Digər tərəfdən, S.ğaumyanın təşkilatçılığı ilə Birinci dünya müharibəsi cəbhələrindən geri çəkilən erməni əsgər və zabidləri Bakıda cəmləndirildi. Sonradan, 1918 il aprelin 19-da Bakı Sovetinin yığıncağında ɣaumyan etiraf etmişdi ki, Bakının milli tərkibi onu çox qorxudurmuş və o, erməni-dağnak alaylarının köməyindən heç cür imtina edə bilməzdi.

Həqiqətən də, Bakıda azərbaycanlılara qarşı törədilən mart soyqırımının əsas təşkilatçısı və icraçısı V.Leninin Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar təyin etdiyi ɣaumyan idi. Onun təşkil etdiyi "Qırmızı ordu"nın tərkibi də, demək olar ki, tamamilə ermənilərdən ibarət olmuşdur.

Bu cinayəti həyata keçirmək üçün bəhanə lazım idi. Bu məqsədlə "Evelina" münəfiqəsi törədildi. Azərbaycan milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Lənkəranda xidmət edən oğlu Məhəmməd Tağıyev təsadüfən öz əlindəki silahdan açılan atəş nəticəsində həlak olmuş müsəlman alayının zabidləri onun dəfnində iştirak etmək üçün Bakıya gəlmişdilər. Dəfn mərasimindən sonra zabidlər "Evelina" gəmisi ilə Lənkərana qayıtmalı idilər. Əlverişli məqamın yetişdiyini gören ermənilər gizli çəkildə Rus Milli ɣurası, Xəzər matrosları, eser və menşevik partiyaları arasında belə bir ɣayə yaydılar ki, guya "Evelina" ilə gedən zabidlər Lənkəranda olan müsəlman hərbi dəstələri ilə birlikdə Muğandakı rus-molokan kəndlərini məhv etmək tapşırığı almışlar. Bu təxribat xarakterli ɣayə öz nəticəsini verdi, Bakıda olan bütün qeyri-azərbaycanlı siyasi və hərbi qüvvələr "Evelina" gəmisinin tərk-silah edilməsinə tərəfdar oldu. Təcili çəkildə, martın 30-da Bakı Cəhəri mədən-zavod rayonlarının Ʉqilabi Müdafiə Komitəsi yaradıldı. Ʉqilabi Komitənin təşəbbüsü ilə "Evelina"nın Lənkərana yola düşməsi dayandırıldı və gəmidəki zabidlər tərk-silah edildi. Müsəlman əhalisi məscidlərə toplanaraq, silahların qaytarılmasını tələb etdi. Vəziyyətin ciddi xarakter aldığı gören Azərbaycanın milli təşkilatlarının nümayəndələri Ʉqilabi Komitəyə gəlib, alınmış silahları "Hümmət" müsəlman bolşevik komitəsi vasitəsilə qaytarmağa cəhd göstərdilər. Martın 30-da N.Nərimanovun evində S.ɣaumyanla və həmin gün Ʉqilabi Müdafiə Komitəsində M.Ə.Rəsulzadə ilə keçirilən görüşdə müəyyən razılıq əldə edilməsinə, silahların qaytarılmasına vəd verilməsinə baxmayaraq, bolşevik-dağnak koalisiyası sözünə əməl etmədi.

Martın 30-da saat 16.40 radələrində erməni kilsəsinin yanında toplanan dağnak dəstələri müsəlmanlara ilk atəş açdılar və soyqırıma başladılar. Martın 31-də səhər

Bakı Mart soyqırımı günlərində. 1918

məhəllələrinə göndərildilər. Yaxşı silahlanmış və hazırlanmış erməni əsgərləri müsəlmanların evlərinə soxular, sakinləri öldürür, onları xəncər və süngü ilə doğrayır, uşaqları yanacaq evlərin içində atır, körpə uşaqları süngülərin ucuna keçirirdilər. Dinc əhalini qorxudan dəhşətə gətirib, istədiklərinə nail olmaq üçün hər cür vəhşiliyə əl atan bolşevik-erməni cəlladları müsəlman qadınlarını daha ağır formada qətlə yetirirdilər. Cəhərin təkcə bir yerində qulaqları, burunları kəsilməmiş qadınları yırtılmış 57 müsəlman qadının meyiti tapılmışdı. Çoxlu gənc qadını diri-diri divara mıxlanmışdılar. Qaçıb canını qurtarmağa çalışın əhalini gülləbaran etmək üçün Cəhərin müvafiq yerlərində əvvəlcədən plemiyotlar qoyulmuşdu.

Bir çox müsəlman məhəllələri məhv edildikdən sonra martın 31-də axşamüstü Cəhəri Cəhərin alınması əhəmiyyətli oldu. Bununla bağlı fəvqəladə istintaq komissiyasının Ədliyyə Nazirliyinə təqdim etdiyi məruzədə aşağıdakı faktlar göstərilir: Nikolay (indiki Gətiqləliyyət) küçəsi ilə keçmiş erməni əsgərlərinə başlıca olaraq, erməni ziyalıların nümayəndələri rəhbərlik ediblər. Belə ki, lərdən biri evə girib, səkkiz qadın və uşağı güllələmiş Başqa dəstə Fərs küçəsində Bala Əhməd Muxtarovunə girərək, doqquz müsəlman küçəyə çıxarmış və kilsə məhəlləsində güllələmiş meyitlərin ikisini "Dağıstan" məhəlləsinə alovu içində atmışlar...

Dəhşətli soyqırımına məruz qalan azərbaycanlılar martın 31-də müqaviməti dayandırdılar. Lakin erməni daşnak birləşmələri soyqırımını aprelin 2-si gecədən xeyli keçənədək davam etdirdilər.

Rəsmi məlumatlara görə, mart soyqırımı nəticəsində Bakıda 12 mindən çox azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi. Bolşevik-daşnak birləşmələri "Kaspi" mətbəəsini, "Açıq söz" qəzetinin redaksiyasını, "İsmailiyə" (hazırda Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin binası) binasını yandırmış "Təzəpir" məscidinin minarələrini top atmış və zədələmişdilər.

Daşnak-bolşevik hərbi birləşmələri Bakıdan sonra Qarabağ (bax *Qarabağda azərbaycanlılara qarşı soyqırımları*) Quba (bax *Quba qırğınları*), Naxçıvan [bax *Naxçıvan bölgəsində soyqırımları (1917-20)*], Şamaxı (bax *Şamaxı qırğınları*), Zəngəzur (bax *Zəngəzur qırğınları*) bölgələrində, həmçinin gərqi Anadoluda (bax *Şərqi Anadoluda soyqırımı*), Cənubi Azərbaycanda (bax *Cənubi Azərbaycanda soyqırımı*) da Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımları həyata keçirdilər.

Bakı Sovetinin anti-azərbaycan siyasətini xalq nümayəndələri Mart soyqırımına qədər Azərbaycanın milli demokratik qüvvələri Rusiya tərkibində milli-məhəlləli muxtariyyət tələbi ilə çıxış edirdilərsə, artıq qırğınlardan sonra bu ümidlər boşa çıxdı. Mart soyqırımı nəticəsində Azərbaycan

Bakı Mart soyqırımı günlərində. 1918

Bakı Mart soyqırımı günlərində. 1918

xalqına yabançı olan sovetləşmə ideyasına güclü zərbə vuruldu, xalqın milli birliyini və qədim ənənələrə malik müstəqil dövlətçiliyini bərpa etmək əzmi daha da gücləndi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ümummilli lider Heydər Əliyevin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" 1998 il 26 mart tarixli Fərmanına əsasən, martın 31 — i azərbaycanlıların soyqırımı günü elan olunmuşdur (bax, həmçinin *Soyqırımı* məqaləsinə).

Əd.: Əliyev Heydər, Müstəqilliyimiz əbədidir, 1-13 cildlər, B., 1997-2004; yenə onun, Müstəqillik yolu (seçilmiş fikirləri), B., 1997; Tariximizin faciəli səhifələri: Soyqırımı, B., 2000; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Gəndərov A., 1918-ci il mart qırğımının tarixçiliyi, B., 1997; Мамедова Л., Февраль 1917г.: новая фаза подъема армянского политического экстремизма в Азербайджане, Б., 1995; Bax, həmçinin *Soyqırımı* məqaləsinin ədəbiyyatına.

MAĞ TAĞA HƏRBİ DƏSTƏSİ - Qafqaz İslam Ordusunun 1918 il avqustun 13-də Mağtağa kəndi ətrafında döyüş hissə və bölmələrindən təşkil edilmiş xüsusi taktiki qrup. Onun yaradılmasında məqsəd məntəqədəki nizami bölmələrin, habelə Bakı ətrafındakı kəndlərin könüllü dəstələrinin və yerli əhali nümayəndələrinin ümumi səylərini birləşdirmək və Bakı Çəhərinin yad qüvvələrdən azad edilməsi uğrunda onların fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq idi. Məntəqədə bir neçə gün davam edən döyüşün təcrübəsi də belə zərbə qüvvəsinin təşkilini zəruri edirdi.

1918 il avqustun 10-dan etibarən Abçəron yarmadasında başlanan döyüşdə Mağtağa kəndini yerli könüllülərlə bərabər, Əlahiddə Azərbaycan korpusunun ləzgi süvari alayı qoruyurdu. Elə həmin gün gərc cəbhəsi komandanlığı ləzgi süvari alayının köməyinə bir piyada bölüyü ilə bir pulemyot taqımı göndərdi. Avqustun 11-də isə, əlavə olaraq, 38-ci türk piyada alayının bir taboru da məntəqəyə gətirildi. Avqustun 13-də həmin bölmələr və ləzgi süvari alayı gərc cəbhəsi komandanı Mürşəl bəyin əmrilə Mağtağa dəstəsində birləşdirildi və 38-ci piyada alayının 2-ci taboru komandiri qaymıqam Həçən bəy bu dəstənin komandiri təyin edildi.

Mağtağa dəstəsi Binəqədi döyüşündə fəal iştirak etdi. 1918 il sentyabrın əvvəllərində dəstə ləğv edildi. Onun tərkibinə daxil olan ləzgi süvari alayı, Azərbaycan korpusunun digər süvari bölmələri və 5-ci Qafqaz fırqəsinin 2-ci süvari alayı əsasında ayrıca bir dəstə yaradıldı və Zehni bəy həmin dəstənin komandiri təyin olundu.

Əd.: Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

MEHDİYEY (Mirmehdiyev) Mir Yaqub (1891, Bakı, Xırdalan kəndi - 1952, Türkiyə) - Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarından biri. 1909 ildə Aleksandropol (Gümrü) kommünə məktəbini bitirdikdən sonra təhsilini Peterburq Politeknik İnstitutunun iqtisadiyyat fakültəsində davam etdirmişdir. 1913 ildə qısa müddətli məzuniyyət götürərək, Kiyevdə Rusiya müsəlman tələbələrinin gizli yığıncağında iştirak etmişdir. Həbs olunduğundan vaxtında Peterburqa qayıda bilməyən Mehdiyev institutdan xaric edilsə də, az sonra bərpa olunmuşdur. İnstitutu bitirdikdən (1915) sonra təhsilini davam etdirmək məqsədilə Almanyanın Bonn Çəhərinə getmişdir. Mehdiyev "İttihad" partiyasının təşkilatçılarından olmağı partiyanın birinci (1918, aprel) və ikinci (1920, yanvar) qurultaylarında Mərkəzi Komitə üzvü seçilmişdir. Bu partiyada fəaliyyətinə qədər *Kəndlilər İttifaqının* və *Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Şurasının* sədr müavini kimi ölkənin ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak etmişdir.

"İttihad" partiyasını təmsil edən Mehdiyev *Qafqaziya seyminin* 1918 il 25 mart tarixli iclasında Cənubi Qafqazın müstəqil elan olunması tələbi ilə müsəlman fraksiyası adından ilk dəfə çıxış etmişdir. *Qafqaziya Federasiyasının* süqutundan (1918, 26 may) sonra *Azərbaycan Milli Şurasının* (1918, 27 may) üzvü olmağı Milli güranın "Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsisində qanun"una (1918, 19 noyabr) əsasən, seçkisiz *Azərbaycan Parlamentinin* tərkibinə daxil edilmişdir. Parlamentdə "İttihad" fraksiyasının üzvü idi. *Paris Sülh Konfransında (1919-20)* iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil olmuşdur. *Aprel işğalından (1920)* sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Mühacirətdəki "İttihad" liderlərindən olan Mir Yaqub Mehdiyevin bütün səylərinə baxmayaraq, partiyanın xarici ölkələr bürosu yaradılmadı.

O, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə birlikdə "Prometey" təşkilatında Azərbaycanı təmsil edirdi. Məmməd Məhərrəmovla birlikdə Cenevrə və Lozanna konfranslarında iştirak etmiş Azərbaycan neftini heç kimin hərəcə qoymağa səlahiyyətli olmadığı barədə kəskin etiraz notaları ilə çıxış etmişdir. SSRİ-nin Millətlər Cəmiyyətinin (MC) üzvlüyünə daxil olunması ilə bağlı MC-nin XVIII ümumi toplantısının rəisinə ünvanlanmış etiraz notasını Azərbaycan adından Mir Yaqub Mehdiyev imzalamışdır. 1928 ildə Gəndəbulda "Beynəlmiləl siyasətdə petrol" kitabı nəşr edilmişdir. Kitab M.Ə. Rəsulzadənin Gəndəbulda yaratdığı Milli Azərbaycan Nəşriyyatının sayca 9-cu kitabı idi. M.Ə. Rəsulzadənin ön söz yazdığı kitab "Petrolün cahan hərbindəki rolu", "Cenevrə Konfransında Azərbaycan", "Gəndəbul-Amerika rəqabəti", "Bolşeviklərə qarşı müqəddəs bir cəbhə", "Neft rəqabətinin təvəllüd etdiyi məhzurlar" bölümlərindən ibarətdir. Kitabda Bakı nefti uğrunda beynəlxalq aləmdə gedən mübarizə ətraflı təhlil olunmuşdur. Əsər Gəndəbul nəşrindən az sonra fransız dilinə, 1931 ildə isə Çin dilinə tərcümə edilmişdir. 1934 ildə Parisdə M.Y. Mehdiyevin "Beynəlxalq vəziyyət və sovetlərdə milliyət məsələsi" əsəri rus dilində nəşr olunmuşdur.

MEHMƏNDAROV Əbdülkərim (Kərim) bəy Mirzə Mustafə bəy oğlu (2.12.1854, guça - 20.12.1929, orada) - həkim, terapevt, cərrah, ictimai xadim. guça qəza məktəbinin əlaçı Çagirdi kimi Bakı realını məktəbinə dəyişilmiş 1872 ildə buranı qızıl medalla qurtarmışdır. Akademiyasını bitirdikdən (1877) sonra təyinatla Peterburq klinik hospitalına göndərilmiş burada "yaralı və xəstə döyüşçülərə kömək cəmiyyəti"nə daxil olmuş və yenidən başlanmış Rusiya-Türkiyə müharibəsi

ilə əlaqədar Dunayda döyüqən ordunun sanitariya dəstələrindən birinə göndərilmiş bir il üç ay cəbhədə olmuşdur. Əla xidmətinə görə 1878 ildə üçüncü dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni və bürünc medalla, bir qədər sonra III Aleksandrın xatirəsinə gümüş medalla mükafatlandırılmışdır. 1879 ildə Baq Hərbi Tibb Qarəsi tərəfindən elmi-praktik təkmilləşmə üçün bir illiyə Peterburq klinik hospitalına qəbul olunmuş qəza həkimi adı almışdır. 1880 ilin yazında Rusiya Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin sanitariya dəstəsinin tərkibində Poltava quberniyasında difteriya epidemiyasına qarşı mübarizədə fəal iştirak etmiş fədakar əməyinə görə ikinci dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordeninə layiq görülmüşdür. Təhsil illərində dostluq etdiyi Aleksandra Mixaylovna Dolqanova ilə izdivacından 1882 ildə oğlu, gələcəyin məşhur həkimi, akademik Mixail Dmitriyeviç Tuqnski - Mixail Əbdülkərim bəy oğlu Mehmandarov dünyaya gəlmişdir. Peterburqa qayıdan Əbdülkərim bəy tibb doktoru adı almaq üçün uğurla qfahi və praktik imtahanlar versə də, Qafqaza getməli olması onun doktorluq dissertasiyasını müdafiə etməsinə imkan verməmişdir. Tədqiqatı, əsasən, epidemik, yoluxucu xəstəliklərin profilaktikasına və müalicəsinə aid idi. 162-ci A xalsıx piyada polkuna həkim təyin olunan Əbdülkərim bəy az sonra Qafqaz mülki idarəsinin əmri ilə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Cavanqır qəzasına həkim göndərilmişdir. 1883 ildə mülki xidmətə keçmiş həkimliyi davam etdirmiş on ildən artıq Cavanqır qəzasında işləmiş 1893 ilin aprelində Qafqaz həkimlərinin bir il evvel bütün Qafqazda geniş yayılmış vəba epidemiyası ilə mübarizənin yekunlarına həsr olunmuş birinci qurultayında (Tiflis) çıxış edərkən, iqlədiy i qəzada əhalinin tibbi sanitariya cəhətdən dözülməz vəziyyətdə olduğunu vurğulamışdır. 1895 ildə guqə qəzasında kənd həkimliyi vəzifəsinə dəyişilmiş iki il sonra guqə qəza həkimi vəzifəsinə irəli çəkilmiş eyni zamanda guqə həbsxanası lazaretinin müdiri təyin olunmuşdur. 1897 ildə tibbi fəaliyyətinin iyirmi illiyi münasibətilə ikinci dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif edilmişdir.

1905 ildə baqanan erməni-müsəlman davasında guqanın müdafiəsini təqil etmiş müsəlmanları kütləvi qırğınlardan qorumuşdur. Həmin dövrdə Cəhərin müsəlmanlar yaqayan aqığı hissəsində xəstəxana və yetim qalmış guqalar üçün məktəb də açmışdır. Əhməd bəy Ağayevlə birlikdə guqada qiraətxana təqil etmişdir. "Difai" partiyasının üzvü olan Mehmandarov partiyanın guqadakı "Qarabağm birlik məclisi" adlanan Cəbəsinin sədri idi. gəbənin 400 nəfərlik döyüqdrujinası vardı. Bu təqilat müsəlmanların birliyini, maarifin genişlənməsini, cəmiyyətdə qanun-qayda yaradılmasını təbliğ edirdi. Mehmandarov "guqə xeyriyyə cəmiyyəti"nin sədri kimi də geniş fəaliyyət göstərmiş Cəhərdə keçirilən bütün mədəni-kütləvi tədbirlərə baqılıq etmişdir. gəhər klubunda tibbin müxtəlif sahələrinə dair müntəzəm surətdə mühazirələr oxumuş xeyriyyə tədbirlərindən əldə olunan vəsaiti kasıblara, daha çox ehtiyacı olan tələbələrə paylamışdır.

1907 ildə Qarabağda yatalaq xəstəliyinə qarşı fəal mübarizə aparmışdır. 1911 ildə Mehmandarovun təqəbbüsü və səyi nəticəsində guqada ilk rus-tatar (Azərt məktəbi açılmışdır. Maarif və mədəniyyət sahə təbliğat i q aparmış nümunə olaraq, kiçik qızını məktəbə birinci yazdırmışdır. 1911 ildə Əbdü guqə Cəhər həkimi vəzifəsinə keçirilmiş dördüncü Müqəddəs Vladimir ordeni ilə mükafatları Birinci dünya müharibəsi illərində sanitar kadrların hazırlanmasına təqil etmiş müxtəlif xeyriyyə tədbirlərində iştirak etmişdir. guqə "Nəqi-maarif" cəmiyyəti təqilatçılarından biri olmuşdur.

Mehmandarov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində də səhiyyənin inkiqafında, əhaliyə tibbi yardımın təqilində böyük səy göstərmişdir. Həkimlik fəaliyyəti dövründə də davam etdirmiş 1923 ildə guqə xəstəxanasının baqəhəkimisi təyin olunmuşdur. Vaxtilə partiyasının üzvü olması ittihamı ilə hökumət incidilmiş "müsavətçi", "xalq düşməni" kimi fiziki və mənəvi zərbələr onun ölümü ilə nəticələnmiş oqlanları 1937 il repressiyasının qurbanları olmuşdular.

Əd.: Süleymanova S., Azərbaycanda ictimai-siyasi yüzilliyin sonu- XX yüzilliyin əvvəlləri), B., 1999; Quliyev deyil, loğmandır "Azərbaycan" qəzeti, 2003, 5-6 fevral; Таирзаде Н., Известные материалы об одном из первых врачей-азербайджанцев А.М.Мехмандарове. Доклады АН Азерб.ССР, Б., 1962, № 12; Багирова И., Политические партии и организации Азербайджана нач. XX в., Б., 1997.

MEHMANDAROV Səməd bəy Sadıq (16.10.1856, Lənkəran - 12.2.1931, Bakı) - Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri, görkəmli hərbi xadim, artilleriya generalı leytenantdan sonra gələn rütbə). Əslən guqadan dövlət xidməti ilə əlaqə Lənkəranda yaqamışdır. Qk təhsilini Bakıdakı Edadiyə məktəbində almış 1873-cü ildə Peterburqdakı 2-ci Konstantin hərbi məktəbinə daxil olmuş Mehmandarov praporçik rütbəsi (ilk zabit rütbəsi) alaraq, 1-ci Türküstan topçu briqadasına göndərilmişdir. Sonralar 2-ci və 38-ci topçu briq xidmət keçən Mehmandarov 1894 ildə Varqava rəsinə göndərilmiş 1898 ildə isə Əlahiddə Zabaykalye hərbi divizionuna dəyişilmişdir. Həmin divizionun Çində 1900-01 illərdə baqvermiş antiimperialist üsyanının qarşısının alınmasında iştirak etsə də, çar generalların təkidli tələbinə baxmayaraq, silahsız xalq kütlələrinə qarşı atəq açmağı zabit Cərfəndən kənar sayaraq, boyun qaçırmişdir.

19 əsrin sonlarında Mehmandarov xalqın maariflənməsini son dərəcə vacib sayırdı və vətəndən uzaqlaşmasına baxmayaraq, dövrü mətbuat orqanlarında bu bir sıra yazılar çap etdirmişdir. Onun ictimai narahatlığını əks etdirən "Müsəlmanların geriliyinin səbəbləri", "Qitədi qiraət dərsləri", "Müsəlman mühafizəkarlığı əleyhinə", "gələrin dini Cəbhələri", "Müsəlmanların öz-

özlərinə iğncə vermələri haqqında" və s. məqalələri Tiflisdə nəşr olunan "Novoye obozreniye" qəzetinin səhifələrində dərc olunmuşdu.

Mehmandarov 1904-05 illər Rusiya-Yaponiya müharibəsində iştirak etmiş 7-ci gərqi Sibir artilleriya divizionunun komandiri, eyni zamanda, Port-Arturun gərqi cəbhəsinin artilleriya rəisi olmuşdur. Müharibədə göstərdiyi fəxratlarına görə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif edilmiş və general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdür. Onun təşkilatçılıq qabiliyyəti və peşkarlığı təkcə xidmət yoldaşlarını deyil, yapon hərbiçilərini də valeh etmişdi. Mehmandarov bu müharibədə həm də zabıt prinsipliliyi və cərəfinə sədaqəti ilə müasirlərinin yanında qalmışdı. Rus generallarının fərsizliyi və savadsızlığı üzündən Port-Artur təslim ediləndə yapon komandanlığının tələbi ilə gələcəkdə bir daha bu dövlətə qarşı vuruşmayacağına iltizam verən zabıtlər evə buraxılır, qalanları isə əsir götürülürdü. Mehmandarov da bir sıra xidmət yoldaşları ilə bərabər əsir düşməyi həqarətli azadlıqdan üstün sayaraq, yalnız 1905 ilin avqustunda Portsmutda (ABŞ) bağlanmış sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə əsirdən qurtarmışdır.

Mehmandarov Birinci dünya müharibəsinin də iştirakçısı olmuş əvvəlcə birinci piyada diviziyasına, sonra isə 2-ci Qafqaz ordusuna komandanlıq etmiş həmin vəzifələrdə də ona tapşırılan ən məsuliyyətli tapşırıqları uğurla yerinə yetirmişdir. Əməliyyatların keçirilməsi zamanı nümayişgətirdiyi yüksək komandirlik məharəti, təşkilatçılıq vərdiçəri çar Rusiyası komandanlığı tərəfindən lazımcına dəyərləndirilmiş və o, hərbi akademiya təhsilinin olmasına baxmayaraq, 1915 il martın 22-də tam general rütbəsinə layiq görülmüşdür.

Fevral inqilabından (1917) sonra rus ordusunun böhranlı vəziyyəti və ordu daxilində anarxiyanın artması ilə əlaqədar Mehmandarov istefa verərək, 1918 ilin payızında vətənə qayıtmışdır.

1918 il noyabrın 1-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Hərbi Nazirliyi bərpa etmək barədə qərar qəbul edərkən Mehmandarov Cümhuriyyət ordusunda xidmətə çağırılaraq, hərbi nazirin müavini təyin edildi, nazirliyin və ordunun formalaşdırılması ona tapşırıldı. Mehmandarovun peşkarlığı, təşkilatçılıq qabiliyyəti, bacarığı isə Azərbaycanın müstəqilliyinə sədaqəti yeni cəraitdə də tezliklə öz təsdiqini tapdı və 1918 il dekabrın 25-də o, hərbi nazir təyin edildi.

Mehmandarov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusu quruculuğunun memarı idi. O, hər şeydən əvvəl, bu prosesin məhiyyətini, onun dövlət quruculuğundakı yerini dəqiqliklə müəyyənləşdirdi və bütün imkanları da bu məsələlərin həllinə istiqamətləndirdi. Mehmandarov dəfələrlə bəyan etmişdi ki, Cümhuriyyət ordusu, siyasətdən kənar qalmaq, yalnız Azərbaycanın müstəqilliyinin keçyində dayanmalıdır. Bu prinsipə hərbi nazir olduğu bütün müddət ərzində dönmədən riayət edən Mehmandarovun mövqeyi hakimiyyətdə təmsil olunan siyasi qüvvələr tərəfindən də yüksək qiymətləndirilirdi və bunun nəticəsi idi ki, Cümhuriyyətin mövcud olduğu dövrdə hökumətdə hərbi nazir portfeli yalnız ona tapşırılmışdı.

1918 il noyabrın 17-də Müttəfiq dövlətlər adından Bakıya daxil olan ingilis qoşunlarının komandanlığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hərbi qüvvələrinin, o cümlədən Hərbi Nazirliyin Bakıdan çıxarılmasını tələb etdi. Bununla əlaqədar, nazirlik Gəncəyə köçürüldü və 1919 ilin ortalarına kimi orada fəaliyyət göstərdi. Paytaxtdan ayrı düşmək qarşısında dayanan mürəkkəb vəzifələrin həllinin operativliyinə təsir göstərsə də, Mehmandarovun iğzərliyi, ətrafına topladığı zabıtlərin və generalların iğkeyfiyyətlərindən məqsədyönlü istifadə etməsi mövcud çətinliklərin həllində bir dinamiklik yaratdı. Kadrlarla iğrin düzgün qurulması Mehmandarovun hərbi nazir kimi uğurlu fəaliyyətini şərtləndirən bacarıca amillərdən biri idi. Böyük etimad, yüksək tələbkarlıq və daimi qayğı Əlağa Əlxinski, Məmməd bəy Sulkeviç, Həbib bəy Səlimov, Əbrahim ağa Usubov, Əbrahim bəy Vəkilov, Cavad bəy Əlxinski, Əbdülhəmid bəy Qayıtaq, Teymur bəy Novruzov və onlarla digər general və yüksək rütbəli milli zabıtlərin təşəbbüsə fəaliyyətinə geniş meydan açdı. Zabıt kadrlarının sayının artırılmasını Mehmandarov ordu quruculuğunun milli zəmin üzərində təkmilləşdirilməsinin mühüm şərti sayırdı. Məhz onun təşəbbüsü ilə Gəncə hərbi məktəbinin bazasında əvvəlcə *Praporşiklər məktəbi*, sonra isə *Hərbiyyə məktəbi* açıldı. Eyni zamanda, *İstehkamçılar məktəbi*, *Hərbi dəmiryolçular məktəbi*, *Şuşa hərbi-feldşer məktəbi* fəaliyyətə başladı.

Ordu quruculuğunun milli zəmində qurulması və aparılması Mehmandarovun hərbi nazir kimi izlədiyi əsas xətt idi. Konkret tarixi cəraitdə Azərbaycanda türk və rus hərbi təcrübələrinin təsiri olmasına baxmayaraq, o, həmin təcrübələrin ən yaxşı cəhətlərindən məhz milli zəmin, cərait və ənənə əsasında istifadəsinə üstünlük verirdi. Milli məqamları Cümhuriyyət ordusu hərbi qulluqçusunu xalqına daha da yaxınlaşdıraraq, vətəninə daha dərinə bağlayan dəyərlər kimi qiymətləndirən Mehmandarov orduda rəsmi dilin Azərbaycan dili olduğunu elan edərək, azərbaycanlı döyüş

Mehmandarovlar atlası, 1890

çülərin Quranı-Kərimin altından keçməklə, Vətənə sədaqət andı içmələrini vacib saydı, Azərbaycan dilinin öyrənilməsi üçün göstəriş verdi, əsgərlərin marşları Azərbaycan dilində oxumasını tələb etdi, milli və tarixi rəmzləri özündə əks etdirən döyüq bayraqların və geyim formalarının layihələrini təsdiqlədi, Azərbaycan xalqının zəngin hərbi tarixinin öyrənilməsinə və hərbi qulluqçular arasında yayılmasına, hətta əsgərlərin qidalanmasında milli xörəklərin üstünlük təqil etməsinə göstəriş verdi.

Mehmandarov Hərbi Nazirlikdəki fəaliyyətinin ilk günlərindən qoçunlardakı vəziyyətlə tanışlıq məqsədilə hərbi hissələrdə olmuşdur. Bunun nəticəsində açkara çıxan fərarilik, çağırış- səfərbərlik içnin düzgün qurulmaması kimi ciddi nöqsanları aradan qaldırmaq, əhalidə orduya inam yaratmaq üçün Mehmandarov xalqa müraciət etdi, 1919 il fevralın 25-də Parlamentdəki proqram xarakterli çıxışında, habelə digər əmr və yazışmalarında imkanlı çəxslərin övladlarının xidmətdən yayındırılmasını sərt tənqid etdi. Əhalinin hərbi xidmətə yaq çatmıq bütün kateqoriyalarının orduya cəlb edilməsi üçün çağırış və səfərbərlik içnin yeni sistemi tətbiq olundu, bu sistemi içək vəziyyətə gətirəcək orqanların çəbəkəsi geniçəndirildi, fərarilərin, habelə imkanlı çəxslərin xidmətdən yayınan övladlarının xidmətə qaytarılması üçün daxili içər orqanları ilə əlaqələr gücləndirildi. Fərarilik və xidmətdən yayınmanın əsas səbəblərindən biri olan xidmət çəraitinin yaxşılaşdırılması üçün mütəmadi addımlar atılmağa baçlandı. Ordunun çəvik və içək strukturları və idarətmə orqanları yaradıldı, konkret tarixi çəraitdə Azərbaycanın hərbi təhlükəsizliyinin daha səmərəli təmin edilməsi vəzifələrinə uyğun olaraq, bu struktur və idarətmə orqanları daha da təkmilləçdirildi, ordunun maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması və döyüç hazırlığının yüksəldilməsi üçün zəruri tədbirlər həyata keçirildi.

Denikin qoçunlarının hücum təhlükəsinin qarçısını almaq məqsədilə Bakı ətrafında və çimal sərhədi boyunca güclü müdafiə sisteminin yaradılması, Lənkəran bölgəsindəki separatçılığın aradan qaldırılması üçün planlaşdırılan döyüç tapırığının icrasının təçkili, habelə 1920 il martın sonlarında Qarabağa erməni təcavüzünün çətiyyətlə dəf olunması və Cümhuriyyətin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi Mehmandarovun hərbi nazir kimi fəaliyyətinin dəyərli nəticələri idi. Həm Qarabağ istiqamətində, həm də Qazax-Tovuz bölgəsində geniçənən erməni təcavüzünün qarçısının alınması üçün ölkənin hərbi potensialını məharətlə istiqamətləndirən Mehmandarov, strateji təçəbbüsü öz əlində saxlamaqla, Azərbaycanın hərbi tarixinə layiqli səhifələr yazdı.

Aprəl işğalı (1920) ilə əlaqədar Mehmandarov vəzifəsindən istefa verdi. Azərbaycanın müstəqilliyinə qənim kəsilməç qüvvələr onu Gəncə üsyanının təçkilində günahkar bilərək, 1920 il iyunun 4-də Ə.ğixlinski ilə birlikdə həbs etdilər. Yalnız Nəriman Nərimanovun içə qarışmasından sonra Mehmandarov bolçevik terrorundan xilas oldu və Ə.ğixlinski ilə bərabər bir il Moskvada yaçmaq məcburiyyətində qaldı. Mehmandarov 1921 ilin yayda Bakıya qa-

General Səməd bəy Mehmandarovun büstü. "N" hərbi hissəsi

yıdaraq, Xalq Hərbiyyə və Bəhriyyə Komissarlığında iÇə düzəlməÇ 1924-28 illərdə BirləÇmiÇ Komandirlər məktəbində müəllim iÇəmiÇ 1929 ildə isə təqaüdə çıxmıÇdır. Çənbərəkənd qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Çəbrahəbəyli H., Səməd bəy Məhmandarov, B., 1946; Nəzəri li ğ., Cümhuriyyət generalları, B., 1995; Süleymanov M., Məhmandarov, B., 2000; Azərbaycan tarixi Çəcərə cəmiyyətinin xəbərləri, 4-cü buraxılıÇ B., 2003; Абасов А., Генерал Мехмандаров Б.,

MEMORANDUM (latınca *memorandum* - yadda saxlanılmalı Çey) - beynəlxalq münasibətlərdə diplomatik yazıÇma forması; xətırlatma notasına oxÇayır. Burada memorandumun göndərilmə səbəbi ilə əlaqədar məsələnin faktik hüquqi, yaxud sənəd hissəsi Çərh edilir. Çox zaman möhürsüz, imzalanmadan müstəqil sənəd kimi təqdim olunur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) Osmanlı imperiyası, Ermənistan və Gürcüstan hökumətləri yanında fəvqəladə nazir - səfiri Əlimərdan bəy *Topçubaşovun* Cənubi Qafqaz respublikaları arasında ərazi problemlərini həll etmək məqsədilə Çtanbulda keçirilməsi nəzərdə tutulan (1918, yay) beynəlxalq konfransa memorandum təqdim etmişdi.

Cənubi Qafqazm müstəqil respublikaları 1918 il iyunun 4-də Batumda Osmanlı dövləti ilə müqavilələr imzalamıÇ dılar. Gürcüstan müqavilənin imzalanmasından sonra iyunun 6-da *dördlər ittifaqı* ilə əlaqələr yaratmaq məqsədilə konfrans çağırmaq ideyasını irəli sürdü. Almaniya iyunun 9-da cavab notasında bu təklifi inkiÇaf etdirərək, təkcə Gürcüstanla deyil, Qafqazdakı yeni respublikalarla birlikdə Çtanbulda konfrans keçirilməsinə tərəfdar olduğunu bildirdi. Beləliklə, Mərkəz (Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Türkiyə və Bolqarıstan) və Qafqaz (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağlılar Respublikası) dövlətlərinin Çtanbulda birgə konfransının keçirilməsi qərara alındı. AXC Hökuməti iyunun 17-də nümayəndə heyətinin tərkibini (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Xəlil bəy Xas məmmədov, Aslan bəy Səfikürdski) müəyyən etdi. Nümayəndə heyətinə geniş səlahiyyətlər verildi. Çyunun 24-də Çtanbula gələn Azərbaycan nümayəndə heyəti, mandatına uyğun olaraq, fəaliyyətə başladı. Sentyabrda Ə.TopçubaÇov da Çtanbula gəldi. Birinci dünya müharibəsinin (1914-18) gediÇində dördlər ittifaqı dövlətlərinin vəziyyətinin ağırlaşması ilə əlaqədar Çtanbul konfransı baş tutmadı. Azərbaycan nümayəndə heyəti geri döndü. Ə.TopçubaÇov fəaliyyətini davam etdirərək, yeni tarixi Çəraitdə AXC-nin beynəlxalq aləmdə tanınması üçün böyük səy göstərdi. Onun AXC-nin yaran-masına, siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyətinə və gələcək inkiÇafına dair baxıÇarını əks etdirən "Azərbaycanın təÇəkkülü" (Çtanbul, 1918) əsəri əsasında tərtib edilərək diplomatik sənəd Çəklinə salınmışÇ 14 hissədən ibarət memorandum fransız dilində yazılmışÇdır. Birinci hissə memorandumun məqsədinə, Qafqazın sərhədləri, ərazisi və əhalisinə həsr olunmuşÇdur. Bu hissədə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması Çəraiti aydınlaşdırılmışÇ onun yaÇamasına, iqtisadiyyatının inkiÇafına, sosial tərəqqisinə, maddi və mənəvi sərvətlərinin artırılmasına Antanta hökumətləri tərəfindən kömək göstərilməsi ümidləri əksini tapmışÇdır. Sənəddə rəsmi statistikaya əsasən, Cənubi Qafqaz əhalisinin tərkibində Azərbaycan türklərinin 2653000, ermənilərin 1782000, gürcülərin 1641000 nəfər olduğu göstərilirdi. Çkin c i hissədə rəsmi Rusiya statistikasının əhaliyə, xüsusilə müsəlman əhalisinə dair məlumatların etibarsızlığı əsaslandırılır, 1897 il Ümumrusiya əhali siyahıyaalması yekunları tənqid edilir və göstərilir ki, hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanun türk-müsəlmanlar yaÇayan əraziyə Çamil edilmədiyindən, Azərbaycan türklərinin sayı daha çox olmalı idi. Üçüncü hissədə Rusiya tərəfindən iÇğala qədər Cənubi Qafqazda mövcud olmuş Azərbaycan dövlət qurumları haqqında məlumat verilir, onların iÇğalı, sonralar 1877-78 illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi nəticəsində Qars, Batum və Suxum hesabına region ərazisinin genişləndirildiyi göstərilir. Rusiya hakimiyyəti altın yaradılan inzibati-ərazi bölgüsü verilir, Cənubi Qafqaz ərazisinin 237055 kv.km, əhalisinin 7667370 nəfər olduğu bildirilir, müsəlmanların 3306000 (43,1%), ermənilərin 1786000 (23,3%), gürcülərin 1641000 (21,4%) olduğu qeyd edilir. Dördüncü hissədə çarizmin müstəmləkə siyasətinin xalqların milli varlığına ağır zərbə vurduğu, bu zərbənin islam dininə mənsub Azərbaycan türklərinə münasibətdə daha amansız olduğu vurğulanır. Memorandumda Cənubi Qafqazda xalqlar arası münasibətlər obyektiv təhlil olunmaqla yanaÇ, onların dinc, dostluq, məhrəban qonÇuluq Çəraitində yaÇaması ideyasına üstünlük verilir, 1905-06 illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarÇ soyqırımını hakim dairələrin diqqəti Rusiyada baş verən inqilabdan yaymırmaq məqsədi ilə törətdiyi əsaslandırılır. BeÇinci hissədə 1905-07 illər inqilabından sonra Cənubi Qafqaz xalqları arasında siyasi fəaliyyətin genişvüsət aldığı, siyasi partiyaların sayının artdığı, köhnə partiya təÇkilatlarının yeniləri ilə qovuşduğu qeyd olunur. Burada Qafqaz və Rusiya qəzetlərinin, həmçinin demək olar ki, bütün Qərbi Avropa ölkələrinin paytaxtlarında təmsil olunan erməni publisistləri və onların vəkillərinin ixtilaflara yardım göstərməsi, onlara rəvac verməsi aydınlaşdırılır. YaranmışÇ Çəraitdə çarizmin, Rusiya imperiyasının bütün sahələrdə süqutu sürətlənir. *Zaqafqaziya seymi* 1918 il aprelin 9-da Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan edir, onun parçalanması ilə müstəqil respublikalar yaranır. Alt ın c i hissə AXC-nin yaranmasına, ərazisinə və əhalisinə həsr olunmuşÇdur. Burada Azərbaycan nümayəndə heyətinin Çtanbul konfransına ərazi ilə bağlı layihə təqdim etdiyi göstərir. Layihəyə uyğun olaraq, AXC-nin inzibati ərazi bölgüsü verilir.

Təxmini hesablamalara görə, bu ərazinin 85 min kv.verst, yaxud 96502 kv.km olduğu, burada rəsmi Rusiya statistikasına görə, müsəlman-türklərin üstünlüyü, 2353 min əhalinin yaÇadığı, ermənilərin isə cəmi 300.000 nəfər (12,7%) təÇkil etdiyi bildirilir. Yeddinci hissədə Azərbaycan türkləri dərin və hərtərəfli səciyyələndirilir. Bütün sahələrdə Rusiyanın 25 milyonluq müsəlman əhalisi kimi, Azərbaycan türklərinin də qarÇısında süni sədlər yaradıldığı nəzərə çarpdırılır. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan türkləri arasında intellektual

və mədəni təbəqənin təçköl tapdığı qeyd olunurdu. Səkkizinci hissə Azərbaycanın təbi sərvtlərinə, iqtisadi durumunun səciyyəsinə, dövlət xəzinəsi gəlirlərinin mənbələrinə, bir sözlə, respublikanın müstəqilliyinin iqtisadi təminatının əsaslandırılmasına həsr edilmişdi. Dövlət gəlirlərinin əsas mənbəyi kimi, neftin rolu qeyd olunurdu. Adı vaxtlarda neft hasilatı 550-660 milyon pud, yaxud 9836100 ton (1 pud - 16,38 kq, 61 pud isə 1 tona bərabər olmaqla) idi. Fevral inqilabı (1917) dövründə, xüsusilə Bakı və onun ətrafı bolşeviklər tərəfindən tutulduqdan sonra (1918 il mart-avqust) neft hasilatı 250-300 milyon puda (4097000-4918000 ton) enmişdi. Hasil edilən neftin üçdə iki hissəsi Rusiyaya daqınır, qalanı isə Türkiyə və digər xarici dövlətlərin bazarlarına çıxarılırdı. İqtisadiyyatdan bəhs olunarkən kənd təsərrüfatı haqqında da yığcam məlumat veriliirdi. Potensial vergi verənlər də nəzərə alınmaqla, AXC-nin bütün xərclərini öz vəsaiti hesabına ödəyə biləcəyi göstərilirdi. Bunun ardınca müvəqqəti iqamətgahı Gəncədə yerləşən Cümhuriyyət hökumətinin Bakını azad etmək tədbirlərindən danıqlır, Azərbaycanın Bakısız mövcud ola bilməyəcəyi qeyd olunur, Almaniya və Sovet Rusiyasının Bakıya dair sövdələçməsi kəskin tənqid edilir. Doqquzuncu hissədə rus bolşevizminin tərkib hissəsi olan Bakı bolşevizmi hərtərəfli səciyyələndirilir, 1918 ilin martında bolşevik-daçnakların Bakıda Azərbaycan türklərinə qarşı törətdiyi soyqırımın kökləri, miqyası qərhl olunur, bu hadisələrin Bakıdan kənar da yaçayan ermənilər tərəfindən belə məhkum olduğu nəzərə çarpdırılır. Onuncu hissədə Bakıdakı bolşevik hakimiyyətinin mürtəce mahiyyəti açıqlanırdı. On birinci və on ikinci hissələrdə Cümhuriyyət hökumətinin dövlətin müstəqilliyini möhkəmləndirmək üçün hərbi sahədə gördüyü tədbirlərdən, Bakının azad edilməsinin əhəmiyyətindən, ölkə ərazisində sülh və sabitlik yaratmaq səylərindən, Andronikin quldur dəstələrinin Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi qəddar soyqırımı cinayətlərindən bəhs edilir. On üçüncü hissə müstəqilliyin tanınması probleminə həsr edilmişdir. Burada göstərilir ki, hazırda Azərbaycan Respublikasını narahat edən yeganə məsələ, onun müstəqilliyinin digər dövlətlər, xüsusilə, Antanta dövlətləri tərəfindən tanınmasıdır. Sənəddə Azərbaycanın, eləcə də digər Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyini tanıyan Osmanlı dövlətinin fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilir, Almanyanın mövqeyi tənqid edilir. Sonuncu - on dördüncü hissədə Azərbaycan xalqının müstəqillik yolunda çığəkən məyə nail olmaq istəyindən, bunun ABğ prezidenti Vilsonun prinsiplərində ifadə olunmasından söz açılır. Cənubi Qafqaz millətlərinin Çveçrə nümunəsində konfederasiya prinsiplərinə əsaslanan siyasi birliyin yaradılmasının zəruriliyi fikri irəli sürülür.

Bu sənədin başca müddəaları "*Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyətinin Paris sülh konfransına memorandumu*"nda da əks olunmuşdur.

Əd.: *Топчибаиов А.М., Меморандум, Б., 1993*; yəne onun, Azərbaycanın təçkölü, Azərbaycan SSR EA xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1990, № 3; Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sisteminə (1918-1920-ci illər), B., 1993.

MENĞEVƏKLƏR - bax *Rusiya Sosial Demokrat (Mənşevik) Partiyası*.

METRİKA KİTABLARI - vətəndaçlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı kitabları. Rusiyada 18 əsrin əvvəllərindən tərtib edilməyə başlanmışdı. 19 əsrin 31 illərində yənliz pravoslav əhaliyə çamil edilirdi. Si qeyri-pravoslav əhali üçün də tətbiq olunmağa başladı. Azərbaycanda metrika kitablarının tərtib edilməsi əsasən, Cənubi Qafqaz müsəlman ruhani idarələri 1872 il 5 aprel tarixli əsasnamədən sonra başlandı. Met kitablarının tərtibi Tiflisdə aparılırdı. Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Cənubi Qafqaz ruhani idarəsinin bütün əmlakı ilə birlikdə metrika kitablarını Tiflisdən gətirilməsi üçün tədbirlər görüldü. Hökumətin 1918 il 25 iyun tarixli qərarı ilə Çeyxülislama və müftiyə metrika kitablarının təxirə salınmadan Tiflisdən Gəncəyə gətirilməsi həvalə olundu. Həmin qərara əsasən, metrika kitablarının müəyyən qisminin gətirilməsi və onlar qazı idarələrinə verilməsi təmin olunmuşdu. Hökumətin 1919 18 oktyabr tarixli qərarı ilə bu məqsəd üçün yetmişyonluq fondan Dini Etihad Nazirliyinə əlli min manat vəsait ayrılmışdı.

Sovet hakimiyyəti dövründə metrika kitablarının aparılması ləğv edildi. Hazırda metrika kitablarının bir qismi Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin fondlarında [Cənubi Qafqaz gəru Ruhani Çlarəsi (f.290), Cənubi Qafqaz Sünni Ruhani Çlarəsi (f.291)] saxlanılır.

Metrika kitabları, bütövlükdə, Cənubi Qafqazın demoqrafiya tarixini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920)*. Hüseynli R., Azərbaycan ruhaniliyi, B., 2002.

"METROPOL" - Bakı Çəhrinin mərkəzində mehmanxana (hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyinin yerləşdiyi bina). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə bu tarixi binada müxtəlif xarakterli rəsmi və qeyri-rəsmi tədbirlər keçirilmişdir. Əvvəllər mehmanxanada 38 nömrə vardı. Hər nömrənin qiyməti sutkada 1 manat 50 qəpikdən 5 manatadək idi. Mehmanxananın alt qatında mağazalar yerləşirdi. Hərçaca qoyulanda "Metropol" mehmanxanasını Bakı milyonçusu Hacı Hacığa almışdı. 20 yüzilliyin əvvəllərində neft sənayeçiləri ilə fəhlə nümayəndələri arasında danıqlar, əsasən, bu binada aparılmışdır. 1918 ilin martında azərbaycanlılara qarşı soyqırımı zamanı daçnaklar "Metropol" mehmanxanasının damından ətraf mülkləri, o cümlədən "*İsmailiyyə*"ni atəçə tutmuşdular. Denstervillin Bakıda olduğu dövrdə ingilis müdaxiləçilərinin hərbi qərarı "Metropol"da yerləşirdi.

MƏCLİS GƏMƏBUSAN - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndəli ali qanunvericilik orqanı - parlamenti (bax *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti*).

MƏHƏMMƏD HADÇ Ağaməhəmməd Hacı Əbdülsəlim oğlu - görkəmli Azərbaycan Çairi, müəllim, jurnalist, publisist. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin görkəmli nümayəndəsi (bax *Hadi Məhəmməd*).

MƏHƏMMƏDBƏYOV Qazi Əhməd (?-?) - Azərbaycanda milli istiqlal mübarizəsinin fəal iştirakçılarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Məhəmmədbəyov *Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyasının, Zaqafqaziya Federasiyasının* süqutundan (1918, 26 may) sonra isə Azərbaycan Milli quruluşunun (1918, 27 may) üzvü olmuşdur. Milli quruluşun "*Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisində qanununa*" (1918, 19 noyabr) əsasən, seçkisiz Cümhuriyyət parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir. Əvvəllər "*Müsəvat*" partiyasının üzvü olmuş, sonra "*İttihad*" partiyasına keçmişdir. O, "*Ğitihad*" partiyasının sədr müavini idi. Məhəmmədbəyov 1877-78 illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi zamanı Rusiya imperiyasına qarşı Samur-Axtı üsyanına bəççilik etmiş Qazi Məhəmməd bəyin nəvəsi, bəzi mənbələrə görə geyx gəmilin nəticəsi idi. Vəkilliklə məşğul olmuşdur. Məhəmmədbəyov 1919 ilin iyunundan rus dilində çıxan "*Ğitihad*" qəzetinin redaktoru (doktor *Q. Qarabəylidən* sonra) olmuşdur. Parlamentdə "*Ğitihad*" fraksiyasını təmsil edirdi.

MƏHƏRRƏMOV Məhəmməd (1886, Ğəvan quberniyasının Qəmərli k. - 1982, Paris) - Azərbaycanda milli istiqlal mübarizəsinin fəal iştirakçılarından biri. Ğəvan gimnaziyasının bitirdikdən (1914) sonra Moskva Universitetinin tibb fakültəsində oxumuşdur. Fevral inqilabından (1917) sonra təhsilini yarımçıq qoyub Tiflisə qayıtmış, burada "Hümmət" sosial-demokrat təşkilatına daxil olmuşdur.

Məhərrəmov Müsəlman sosialist blokundan Zaqafqaziya seyminə seçilmiş Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının süqutundan (1918, 26 may) sonra Azərbaycan Milli quruluşunun (1918, 27 may) üzvü olmuşdur. *İstiqlal bəyannaməsinin* qəbul olunmasında iştirak etmişdir. Milli quruluşun "*Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisində qanununa*" (1918, 19 noyabr) əsasən, seçkisiz Azərbaycan Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir. Azərbaycan Hökumətinin Parlamentin ağısaqqallar quruluşu ilə birgə iclasında (1918, 28 dekabr) Paris Sülh Konfransında iştirak edəcək Azərbaycan nümayəndə heyətinin müəviri (Mir Yaqub Mehdiyev və Ceyhun bəy Hacıbəyli ilə birlikdə) təyin olunmuşdur.

Aprel işğalından (1920) sonra Məhərrəmov Vətənə qayıda bilməyərək, Fransada qalmış Sorbonnada iqtisadiyyat sahəsində ali təhsil almışdır. 1927 ildən Bankda çalışmış, sonralar 18-19-cu əsrlər fransız ədəbiyyatı bu-kinist mağazası açmışdır.

İkinci dünya müharibəsindən sonra vətənə qayıtmaq ümidini itirən Məhərrəmov 1948 ildə Fransa təbəəliyini qəbul etmişdir. O, 1972 və 1975 illərdə Bakıda olmuş Ğəhrin muzey və kitabxanalarına Azərbaycan mədəniyyətinə aid qiymətli materiallar bağışlamışdır.

MƏHKƏMƏ ĞLƏRİNƏ DAİR QANUN LAYİHƏLƏRĜHAZIRLAYAN KOMİSSİYA Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti üçün məhkəmə iğərinə dair qanun layihələri hazırlayan komissiya. 1919 il fevralın 11-də Ədliyyə Nazirliyi nəzdində yaradılmışdır. Komissiyaya ədliyyə naziri (sədr), əkinçilik nazirinin müavini, hüquq məsləhətçisi, ədliyyə nazirliyi dəftərxanasının Azərbaycan Məhkəmə Palatasının böyük sədri və prokuroru, palatanın 2 üzvü, palata prokurorunun müavini Dairə Məhkəməsinin prokuroru, 3 vəkil və komissiya sədrinin dəvət etdiyi digər Ğəxslər daxil idi. Komissiya də parlamentin, məhkəmə palatasının üzvləri, nazirliklərin hüquq məsləhətçiləri iştirak etdirilirdi. siyanın cəmi üç iclası keçirilmişdir. Ğlaslarda mahalında, Quba qəzasında ədalət məhkəməsi ilə yaranmış vəziyyət müzakirə olunmuşdur. Zaqatala mahalı sakinlərinin qurultayı Zaqatala bəççiq Ğəbəsini ləğv etmiş Qəfqaz canığini dəftərxanasının hərbi idarəsinə tabe olan xalq məhkəmələri deyilən məhkəmələr də fəaliyyətlərini dayandırmışdır. Qurultayın qərarı Ğəriət məhkəməsi tətbiq olunmuşdur.

Mahalda ədalət məhkəməsi ilə bəççiq yaranmış vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün Parlamentin Zaqatala olan deputatları -Aslan bəy Qardağov, Kiçikxanlı Niyazi və Abdulla əfəndi Əfəndiyev komissiyasının dəvət edilmişdilər. Ətraflı müzakirədən sonra komissiya bütün məsələləri yerində aydınlaşdırmaqdan ötrü nümayəndələr göndərmək barədə qərar qəbul etmişdir. Quba qəzasında da Ğəriət məhkəməsi yaradılmışdır. Komissiya qəzada məhkəmə fəaliyyətini bərpa etmişdir.

Komissiya öz iğni uğurla aparmaq üçün minlərlə üzrə bir neçə yardımçı komissiya da (Ali Məhkəmənin yaradılması, ictimaiyyət nümayəndələrinin ədalət mühakiməsinə cəlb olunması, yerli məhkəmə, cinayət hüququ və prosesi, mülki hüquq və proses və s.) yaratmışdır.

"MƏKTƏB" - demokratik istiqamətli, elmi-ədəbi-bədii jurnal. Bakıda (rəsmən 2 həftədə 1 də Azərbaycan dilində nəççiq olunmuşdur. İlk nömrəsi 1911 il 29-da, sonuncusu 1920 il martın 21-də (cəmi 95 nömrə) çıxmışdır. Redaktorları *Qafur Rəşad* (həm də nəççiqi) və Ə. Əfəndizadə olmuşlar. 1-ci nömrəsindən Nəriman Nərimanovun "*Əziz balalar!*" bəççiqi ilə uçuqlara müraciəti verilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-20) məktəblərdə milli mədəniyyətli yeni nəsillə yetişdirmək "*Məktəb*" jurnalının səhifələrində milli dirçəliğ istiqlal ideyası, ana dilinə bəççiqlik, vətənə məhəbbət, övladlıq borcu, ədəb-ərkan, yoldaçlıq, qayğıkeççiq, səmimi münasibət möv-

zularında yazılar və kiçik uçaq hekayələri, eyni zamanda, xalqın müdrikliyindən, mübariz ruhundan bəhs edən folklor nümunələri, xüsusilə nağıllar, lətifələr, oyun və əyləncələr çap olunurdu. Jurnalda Həsən bəy *Zərdabi*, Mirzə Ələkbər *Sabir*, Süleyman *Sani Axundov*, *Üzeyir bəy Hacıbəyli*, *Abdulla Şaiq*, *Abbas Səhhət*, *Cəfər Cabbarlı* və b.-nin yazıları ilə yanaşı, xarici dillərdən tərcümələr də dərc edilmişdir. "Məktəb" pedaqoji biliyin və dünyagörüşünün genişlənməsində, maarifə, elmə həvəsin artmasında, uçaqlara yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin aşılanması əhəmiyyətli rol oynamışdır. *Əd.*: Əzizov Ə., Uçaqların sevimliləri, B., 1978.

MƏLİK-ASLANOV Xudat bəy Ağa oğlu (?4.1879, gücə Cəhəri - 23.7.1935) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli dövlət xadimlərindən biri, Parlament üzvü, alim, ixtiraçı-mühəndis; Dəmiryol nəqliyyatı mühəndisi, texnika

elmləri sahəsində ilk azərbaycanlı professorlardan biri. gücə realni məktəbini (1898) bitirmiş 1904 ildə Sankt-Peterburq Yol Mühəndisliyi İnstitutunda ali təhsilini birinci dərəcəli diplomla başa vurmuşdur. 1901-04 illərdə Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının üzvü olmuş və partiyanın Peterburq komitəsində çalışmışdır. Xudat bəy sonralar heç bir partiyağa mənsub olmamış ömrünün sonunadək bitərəf qalmışdır. İnstitutu bitirdikdən sonra təyinatla əsasən altı ay Sankt-Peterburqda Vəloqda-Petrozavodsk dəmiryolunun çəkiliş idarəsində işləmişdir. 1905 ilin əvvəlində Tiflisə köçmüş və Zaqafqaziya dəmiryol nəqliyyatı sistemində işləməyə başlamışdır. Əvvəlcə mühəndis, stansiya rəisinin köməkçisi, sonra isə Zaqafqaziya dəmir yolunun Suram aqırımı keçidində yol xidməti rəisinin köməkçisi və rəisi təyin olunmuşdur. Bu dövrdə Məlik-Aslanovun Peterburq jurnallarında elmi məqalələri çap olunmuşdur. O, dəmiryol texnikası sahəsində yeni ixtiraları ilə tanınmış mühəndis olmuşdur. Fevral inqilabından (1917) sonra, martda Müvəqqəti hökumətin sərəncamı ilə Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsində Zaqafqaziya dəmir yolu üzrə müvəkkil təyin olunmuşdur. Məlik-Aslanov Zaqafqaziya

Komissarlığının və Zaqafqaziya Federativ Respublikasının dəmiryol nəqliyyatı komissarı və naziri idi (1917, noyabr - 1918, may). 1918 ildə Məlik-Aslanovun Tiflis dəmir yolu nəqliyyatı tarixindən bəhs edən kitabı (rus dilində) çap edilmişdir. O, Zaqafqaziya seyminin, Azərbaycan Milli qurasının üzvü olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1-ci və 2-ci hökumət kabinetlərində yollar və poçt-teleqraf naziri, 3, 4 və 5-ci kabinetlərdə yollar naziri idi. 5-ci hökumət kabinetində 1920 il fevralın 18-dək, həm də, müvəqqəti olaraq, ticarət, sənaye və ərzaq nazirinin səlahiyyətlərini yerinə yetirmişdir. 1918 il iyulun 14-də Osmanlı hərbi dəmiryolları və limanları bəqidarəsi ilə, 1919 il martın 8-də Gürcüstan Respublikası ilə dəmir yollarından istifadəyə dair müqavilə və saziş 1920 il fevralın 5-də isə Gürcüstan dövləti ilə tranzit müqaviləsini imzalamışdır. Azərbaycan Parlamentinin üzvü olan Məlik-Aslanov 1919 ilin iyununda yaradılmış Dövlət Müdafiə Komitələri sədrinin birinci müavini təyin edilmişdir. 1919 ildə Bakıda ana dilində dərs keçirilən ilk dəmiryol məktəbi Məlik-Aslanovun təşəbbüsü ilə açılmışdır. Onun gərgin əməyi sayəsində Azərbaycan dəmir yolunda böyük təmir işləri yaradılmış və nəqliyyatın nizamla işləməsi təmin olunmuşdur. Məlik-Aslanov 1919 ilin aprelində latın əlifbasına keçirilməsi üçün yaradılan xüsusi komissiyanın sədri təyin edilmişdir. O, *April işğalından (1920)* sonra da rəhbər vəzifələrdə çalışmışdır. 1921 ilin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Tikinti Komitəsində Cəbə müdiri, sonra isə komitə sədri işləmişdir. Azərbaycan Ali Xalq Təsərrüfatı qurası yanında dəmir yolu tikintisi idarəsinin rəisi və Qıranın məsləhətçisi idi. Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsinin sənaye-nəqliyyat tikinti bölməsinin müdiri və rəyasət heyətinin üzvü (1923-25), Zaqafqaziya Dəmir yolu idarəsinin üzvü (1922-24) Azərbaycan Politehnik İnstitutunun inqiat fakültəsində yol, sənaye, nəqliyyat və tikinti bölməsinin sədri (1921-30) həmin fakültənin dekanı (1924-30), Azərbaycan SSR; Texnika Komitəsinin sədr müavini (1928), RSFSR və Azərbaycanın bir sıra elmi-texniki və mədəni-maarif təşkilatlarının üzvü (1921-30), SSRG Ali Xalq Təsərrüfatı qurasının elmi-texniki kollegiyasının üzvü (1927-30) olmuşdur. Məlik-Aslanov 1926-30 illərdə Azərbaycan SSR Mərkəzi Qeydiyyat Komitəsinin (MCK) üzvü seçilmişdir. Zaqafqaziya MCK üzvlüyünə namizəd idi. Moskva jurnallarında məqalələri çap olunmuşdur. 1927 ildə Politehnik institutunun nəqriyyatı, 1929 ildə isə Azərbaycan Dövlət Nəqriyyatı Məlik-Aslanov dəmir yolu texnikasına aid iki kitabını nəqretmişdir. Azərbaycan SSR MCK-in qərarı ilə (1929) Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutuna həqiqi üzv seçilmişdir. Azərbaycan Neft İnstitutu nəqliyyat fakültəsinə rəhbərlik etmişdir (1930).

Məlik-Aslanov 1930 ilin əvvəlində Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı Dövlət Siyasi İşlərə tərəfindən —Azərbaycan Milli Mərkəzinin işi" üzrə ittiham olunub həbs edilmiş 1933 ilin ortalarında azad olunmuşdur. 1933 il sentyabrın 1-dən Azərbaycan Nəqliyyat İnstitutunda dəmir yolu kafedrasına və Azərbaycan İnqiat İnstitutunda inqiat işinin təşkilatçı kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Azərbaycan SSR-də magistral dəmir yol Cəbəkəsinin inkişaf planının işlənilib həyata keçirilməsi, Cəhərdaxili nəqliyyat və s. məsələlərin həlli ilə məşğul olmuş 70-dən çox əsər (o cümlədən dəmir yol nəqliyyatına dair 3 monoqrafiya və s.) dərc etdirmişdir. 1934 ilin avqustunda əsassız ittihamla yenidən həbs edilmiş və həbs düşərgəsində həlak olmuşdur. 1959 ildə ona bəraət verilmişdir.

Əsərləri: Влияние профиля пути на разрывы поездов и возможные меры для их устранения, Б., 1927; Расчет верхнего строения железнодорожных путей, Б., 1929.

Əd.: Əliyev M., Xudat bəy Məlik-Aslanov, "Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan hökuməti (1918-1920)" kitabında, B., 1990; Elçad Qoca, Sibir dərsi, B., 2000; Azərbaycan tarixi gəcəmə Cəmiyyətinin xəbəri, ikinci buraxılış B., 2001; .. Azərbaycan Respublikası (1918-1920).

MƏLİK-YEQANOV Cavad bəy Rza bəy oğlu (1878, Qarabağın Tuğ kəndi - 18.5.1942) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli dövlət xadimi, Cümhuriyyətin Həmkarlar İttifaqları Təşkilatının banilərindən biri, Parlament üzvü, müsəlman fəhlələrinin həmkarlar ittifaqının yaradıcısı. Qarabağ bəyləri nəslindəndir. Ətidai təhsilini məşhur maarifçi Mir Mehdi Xəzaninin ev məktəbində almış, sonra texniki məktəb bitirmişdir. Rus, fars, alman, gürcü, erməni dillərini bilirdi. 1903 ildən Bakının neft mədənlərində iqtisadi inqilabi hərəkatda iştirak etmişdir. "Hümmət" təşkilatının üzvü olmuşdur. 1909 ildə çar hakimiyyətinə qarşı mübarizə apardığına görə həbs olunaraq Bakıdan sürgün edilmişdir. 1914 ildə yenidən Bakıya qayıtmış neft mədənlərində iqtisadi. 1917 ildə "Müsavət" partiyasının üzvü olmuş və partiyanın birinci qurultayında fəal iştirak etmişdir. Partiyada fəhlə münafiqələri üzrə iş aparmışdır. Məlik-

Yeşanov Zaqafqaziya səyminin müsəlman fraksiyasının üzvü olmuş 1918 il mayın 28-də Azərbaycan Milli quruluşunun üzvü kimi Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında *İstiqlal bəyannaməsinə* imza atmış Azərbaycan Cümhuriyyətinin banilərindən biri olmuşdur. Məlik-Yeqanov Azərbaycan Parlamentinin üzvü idi. Parlament üzvü kimi münafiqəli, məsuliyyətli bölgələrə eham edilirdi, qayıdanda isə fəhlə kütləsi qarşısında hesabat verirdi. 1919 il martın 10-da Parlament tərəfindən təsdiq edilən fəhlə məsələsi üzrə xüsusi müəvəzənin tərkibinə daxil edilmişdi. Fəhlələrin Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizədəki xidmətlərindən, 1918 ilin mart soyqırımında verdikləri tələfatdan, Denikin əleyhinə məvqələrindən bəhs edərək, onların ağır güzəranı ilə bağlı hökumət qarşısında kəskin tələblərlə çıxış edirdi. O, fəhlə məsələsini bolşevik ideologiyasının inhisarına verənlərdən fərqli olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi naminə çalışan fəhlələrin təmsilçisi idi. Azərbaycanın müstəqilliyinin Avropa dövlətləri tərəfindən tanınması təntənələrində çıxış edərək demişdi: **"Elan olunmuş müstəqilliyi Avropa tanımasaydı belə, fəhlələr onun uğrunda öz həyatlarını qoymağa həmişə hazır olmuşlar"**.

Cavad bəy Məlik-Yeqanov 1919 ildə Lənkəranın general qubernatoru təyin edilmiş denikinçilərə qarşı mübarizə aparmışdır. 1919 il avqustun 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin təmsilçiləri kimi Məlik-Yeqanov və T.Məmmədov "Muğanın Azərbaycan hakimiyyətini tanınması haqqında barışq şərtlərini imzalamış bütün diyarda hərbi vəziyyət elan etmiş Lənkəranın və Muğanın Azərbaycan hakimiyyətinə tabe edilməsində mühüm rol oynamışdır. 1919 ilin oktyabrında "Müsavət" partiyasının ikinci qurultayında mandat komissiyasının üzvü olmuş elə həmin ay partiyanın Bakı komitəsinə seçilmişdir. Məlik-Yeqanov Türk Fəhlə Konfransının təşkilatçılarından olmuş Mərkəzi Həmkarlar İttifaqının sədri vəzifəsində çalışmışdır. 1920 il mayın 11-də həbs edilmiş ittiham aktı sübuta yetirilməyindən iyulun 19-da azad olunmuş sonra yenidən həbs edilərək, 1921 il yanvarın 21-də azadlığa buraxılmışdır. Aprel iqtisadından sonra o, ümumiyyətlə, 6 dəfə həbs edilmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində tikinti trestində, əmək birjasında çalışmışdır. Respublika Xalq Əmək komissarlığı qaçqınlar Şöbəsinin rəisi, 1927-28 illərdə neft məhsulları satışı idarəsinin rəisi vəzifələrində iqtisadi N.Nərimanov adına Bakı Sənaye Texnikumunun təsərrüfat hissəsinə başlıq etmişdir. Gizli "Müsavət" partiyasının üzvü ittihamı ilə 1931 ildə həbs edilərək, 10 il müddətinə uzaq Qımla sürgün olunmuşdur. Sürgündən həyat yoldağı Məryəm xanım Bayramlıbəyova-Məlik-Yeqanovaya göndərdiyi məktublarında yazırdı: **"...Mən öz xalqımı, Azərbaycanımı çox sevirəm. Həyatımı, varlığımı onlarsız təsəvvür etməirəm"**.

Məlik-Yeqanov 1942 ildə sürgündə vəfat etmişdir. 1959 il fevralın 7-də Kəreliya MSSR Ali Məhkə-

məsi tərəfindən ona bəraət verilmişdir.

Əd.: Əhmədova F., Böyük terrorun qurbanı, "Ülfət" qəzeti, № 19-22, 25 may-iyun 2000; Elçad Qoca, Sibir dərsi, B., 2000.

MƏLİKOV Həsən bəy Səlim bəy oğlu - Azərbaycanın görkəmli maarif və mətbuat xadimi, təbiətşünas-alim, pedaqoq (bax *Zərdabi* Həsən bəy).

MƏLİKOV Səffət Həsən bəy oğlu (? , Zərdab kəndi - ?, Əstanbul) - tikinti mühəndisi. 1914 ildə Rıqa Politexnik İnstitutunun memarlıq fakültəsinə daxil olmuş 1915-17 illərdə atası Həsən bəy Zərdabinin adına təsis edilmiş təqaüdlə oxumuşdur. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra təhsilini davam etdirərək bilməmiş və Bakıya qayıtmışdır.

1918 ildə Əlimərdan bəy Topçubaşovun Əstanbulda səfərdə müəvəzət etmiş Əstanbulda Paris Sülh Konfransına gedəcək Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibinə katib kimi daxil edilmişdi. Parisə getməsi haqqında məlumat yoxdur. 1919 il martın 9-da Ə.Topçubaşov Fətəli xan Xoyskiyə

Həsən bəy Zərdabi və Hənifə xanım Məlikova

göndərdiyi məktubda bildirmişdi ki, o, Paris Sülh Konfransına yola düşməyə hazırlanmışdı, Səffət bəy Məlikovu müvəqqəti olaraq Gənbulda konsul funksiyasını icra etmək üçün hazırlamışdır.

S.Məlikov 1921 il fevralın 7-də təhsilini davam etdirmək üçün xaricə göndərilməsi haqqında ərizə ilə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığına müraciət etmiş komissarlıq 1 mart 1921 il tarixli iclasında təhsilini başa çatdırmaq üçün onun Almaniyaya göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. 1922 ilin sonunda Xalq Komissarlar Sovetinin xaricdə oxuyan tələbələrə baxan komissiyası S.Məlikovun "varlı ailədən və Əlimərdan bəy Topçubağovun qohumu olduğunu" əsas gətirib təqaüdünün kəsilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Həmişə xanım Məlikova Xalq Komissarlar Sovetinə və Maarif Komissarlığına ərizə ilə müraciət etmiş Qəzənfər Musabəyov, Tağı gəhbəzi, Mustafa Quliyev və Dadağ Bünyadzadənin səyi ilə təqaüdü müddəti uzadılmışdır. Almaniyada mühəndis-arkitektoru diplomu aldıqdan sonra Azərbaycana qayıtmamış bir müddət Parisdə bacısı və onun əri Əlimərdan bəy Topçubağovun yanında yaşamışdır. Gənbulda köçmüş 20 əsrin 70-ci illərinin ortalarına qədər orada yaşamışdır.

Əd.: Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920). Məmmədov X., Həsən bəy Zərdabının oğlu Səffət Məlikov təhsil üçün təqaüd istəyir, "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1998, 13 avqust.

MƏLİKOVA-ABAYEVA Həmişə xanım Aslan bəy qızı (5.5.1856, gimali Qafqaz, Nalçik Q - 1929, Bakı) - maarif xadimi, pedaqoq. Həsən bəy Zərdabının həyat yoldaşı və silahdaşı. Tiflisdə Müqəddəs Nina qız gimnaziyasını (1872) bitirmişdir. H.Zərdabının "Cəmiyyəti-xeyriyyə" ("Xeyriyyə cəmiyyəti") pansionunda tərbiyəçi, Aleksandr "rus-müsəlman" qadın məktəbində (1901-09), Bakı Şəhəri birinci qadın "rus-müsəlman" məktəbində (1909-18) müdir işləmişdir. Məlikova-Abayeva Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə birinci qadın türk məktəbində də müdir (1918-20) vəzifəsində çalışmışdır. Pedaqoji fəaliyyətini sovet hakimiyyəti illərində də davam etdirmişdir. 1925 ildə "Əkinçi" qəzetinin 50 illik yubileyi münasibətilə "Həsən bəy Məlikov-Zərdabının bioqrafiyası" əsərini yazmışdır.

Əd.: Məmmədov S., Hər sətirdə bir tarix, B., 1994; Современники о Г. Зардаби, Б., 1985.

MƏMMƏDBƏYLİ Heybətqulu Həbibulla oğlu (1888, Bakı yaxınlığındakı gəğan k. - 16.12.1937, orada) - ictimai-siyasi xadim. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Bakı realni məktəbini bitirdikdən sonra texniki sənaye məktəbində oxumuşdur. Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti, "Nəşri-maarif" və "Nicat" cəmiyyətləri tərəfindən Bakıda göstərilən təmənlərdə və müsəmirələrin təşkilində yaxından iştirak etmişdir. Məmmədbəyli Fevral inqilabından (1917) sonra siyasi fəaliyyətə başlamış "Rusiyada müsəlmanlıq" partiyasının (1917 il noyabrın axırlarından "İttihad" partiyası) təsis olunmasında yaxından iştirak etmişdir. 1918 ilin fevralında Zaqafqaziya seyminin üzvü seçilmiş həmin il fevralın 28-də Seym tərəfindən təsdiq olunmuş müsəlman fraksiyasının tərkibinə "İttihad" partiyasının nümayəndəsi kimi daxil olmuşdur. 1918 il dekabrın 7-də Bakıda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin ilk təsis iclasında Parlamentin üzvü seçilmişdir. Parlamentdə "İttihad" fraksiyasının rəhbərlərindən biri idi. Məmmədbəyli həmin dövrdə Bakıda bir sıra mədəni-maarif tədbirlərinin təşkilatçılarından olmuşdur. O, Nəsim bəy Yusifbəylinin 2-ci hökumət kabinetində dövlət nəzarəti naziri vəzifəsində çalışmışdır. Aprel işğalından (1920) sonra: müxtəlif idarələrdə fəaliyyət göstərmiş təqiblərə məruz qalmış həbs edilmiş işdən çıxarılmışdır.

MƏMMƏDQULUZADƏ Cəlil Məmmədqulu oğlu (təxəllüsü Molla Nəsrəddin; 22.2.1869, Naxçıvan - 4.1.1932, 1 Bakı) - yazıçı, dramaturq, jurnalist, ictimai xadim. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə nəticələnən müstəqil

milli dövlətçilik ideyalarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. İlk təhsilini əvvəlcə mollaxanada, sonra isə üçsinipli Naxçıvan Şəhər məktəbində almışdır. Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən (1887) sonra, Gəvən qubemiyasının Uluxanlı, Naxçıvan mahalının Baqınoraçen (indiki gəvən rayonunun Cəlilkənd kəndi), Nehrəm kəndlərində müəllimlik etmişdir (1887-97). Müəllim işini illər ədəbin gələcək yaradıcılığı üçün zəngin material vermişdir: "Çay dəstgahı" (1889) alleqorik mənzum dramı, "Kiçik oyun" (1892) komediyası, "Danabağ kəndinin əhvalatları" (1894; 1936 ildə nəşr olunmuşdur) povesti və s. Naxçıvanda və Gəvəndə müxtəlif hüquq idarələrində çalışmışdır (1897-1903). Cəlil Məmmədquluzadənin yazıçı və jurnalist kimi püxtələşməsində 1903 ildən Tiflisdə nəşr edilən "gərqi-Rus" qəzetində işləməsinin və onun redaktoru Məhəmmədəğa Şaxtaxlının mühüm rolu olmuşdur. İlk mətbu əsəri olan "Poçt qutusu" hekayəsi bu qəzetdə dərc edilmişdir. 1905 ilin əvvəlində "gərqi-Rus" bağlanarkən jurnalist Ömər

Faiq Nəmanzadə və maarifpərvər tacir Məçədi Ələsgər Bağırzadə ilə birlikdə bu qəzetin mətbəəsini alıb, onu "Qeyrət" adlandırmışdır. Ədəbin ilk kitabçaları ("Poçt qutusu", "Usta Zeynal", "Qurbanəli bəy", "Gəvəndə hürriyyət") "Qeyrət" mətbəəsində nəşr olunmuşdur (1905-07). 1905 ildə Tiflisdə uşaqlar üçün məktəb və pansion açmışdır. Həmin il "Kavkazski raboçi listok" qəzetində Cənubi Azərbaycandan gəlmiş fəhlələrin ağır həyatını təsvir edən "Binəşiblər" və "Xeyir-dua" məqalələri ilə çıxış etmişdir. Onlardan birincisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin tərcüməsində "Həyat" qəzetində dərc olunmuşdur.

İlk nömrəsi 1906 il aprelin 7-də (20-də) çıxan "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrinə başlamaqla Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanda, eləcə də türk-müsəlman dünyasında satirik jurnalistikanın əsasını qoydu. Mirzə Ələkbər Sabir, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Səid Ordubadi, Ömər Faiq Nəmanzadə, Əli Nəzmi

*Cəlil Məmmədquluzadənin abidəsi, 1974, Naxçıvan şəhəri.
Heykəltarası M. Mürqasimov*

C.M.Məmmədquluzadə ailə üzvləri ilə İsa bulağında. Şuşa, 1926, iyul

kəndində yaÇamıÇdır. Azərbaycan Xalq Cümhuyəti dövründə müstəqil dövlət quruculuğunda bilavasitə irak etməsə də, onun ideyalarını dəstəkləmiş Əsgəran uğrunda döyüçərdə iÇirak etmişdir. O və Həmidə xanım 19 il iyunun 18-də Ağdamdan Azərbaycan Xalq Cümhuyəti hökumətinin sədri Nəsim bəy Yusifbəyliyə və parlamentin üzvləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə və Əhməd Pepinova teleqram göndərərək, Ermənistan azərbayclılara qarÇı aparılan soyqırımı siyasəti nəticəsində evlərindən didərgin düşüb, Qarabağ general qubernatorluğu ərazisinə pənah gətirmiş 50 minə yaxın soydaÇımızı Mil düzünün yanına milyon desyatinlik torpaqlarında yerləşdirmiş 15 mindən yuxarı əmək qabiliyyətli qaçqını iÇə təmin etmək barədə Əmək və Əkinçilik Nazirliyinin qaldırdığı məiyə qoÇulduqlarını bildirmişdir. "Azərbaycan" qəzetinin 9 il 6 iyul tarixli 140-cı nömrəsində dərc olunmuş həmin teleqramda deyilirdi: "50 min müsəlman qaçqının ağır vəziyyəti bizi Kür və Araz çaylarının köhnə "Çavur Arxı" kanalı vasitəsilə birləşdirərək, Mil düzündə yarım on desyatin torpağın suvarılması barədə məsələ qaldırmağa məcbur etdi... Atamız Əhməd bəy CavanÇır (Həmi xanımın atasıdır) hələ 19 əsrin 60-70-ci illərində bu istiqamətdə bəzi iÇər görmüşdü. Lakin fitnə-fəsadlar nəticəsində bu iÇi yarımçıq qoymağa məcbur olmuşdu..."

Əziz vətənimizə məhəbbət naminə biz də öz səsimi bu qədər vacib və təxirə salınmaz məsələnin tezliklə həllini qoÇuruq. Bizdə atamızın bu məsələ ilə bağlı çoxlu məktubları var, onları məmnuniyyətlə plan və layihələrlə birlikdə hökumətin serəncamına verməyə hazırıq. Həmidə xanım CavanÇır, Cəlil Məmmədquluzadə".

Cəlil Məmmədquluzadə sovet dövründə "Molla Nəsrəddin" jurnalı və "Yeni yol" (Bakı) qəzetinin redaktorunu, Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü, Tənqid-Təbliğ Teatrının təÇkilatçılarından olmuşdur.

20 illərin 2-ci yarısından etibarən Cəlil Məmmədquluzadənin həyatında ciddi sarsıntılar dövrü başlanmışdır. redaktoru olduğu "Molla Nəsrəddin" jurnalına ciddi senzura nəzarəti qoyulmuşdur jurnalın nəÇi üçün ayrılan dövlət vəsaiti (dotasiya) azaldılmışdır. Hətta "Molla Nəsrəddin" jurnalı Mübariz Allahsızlar Cəmiyyətinin orqanına çevrilmiş və Cəlil Məmmədquluzadə redaktorluqdan uzaqlandırılmışdır. Bütün bunlar, habelə, dövrü mətbuatda haqqında çap olunan qərəzli məqalələr və digər haqsızlıqlar böyük demokrat-ədib üçün gözlənilməz ağır mənəvi zərbələrə çevrilmiş yazıçının sağlamlığını ciddi surətdə sarsıtmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə 40 illik yaradıcılığı boyu müxtəlif janrlarda (dram, hekayə, povest, Çer, publisistika, ədəbi tənqid, xatirə və s.) yazdığı əsərləri ilə realist Azərbaycan ədəbiyyatının yeni, yüksək pilləyə qalxmasında müstəsna rol oynamışdır. Mirzə Fətəli Axundzadənin realist ənənə

Əliqulu Qəmküsar kimi yazıçı və jurnalistlərlə Cəlil Məmmədquluzadə arasında möhkəm ideya-yaradıcılıq əlaqəsi yarandı. Jurnalın təbliğ etdiyi dərin demokratik və azadlıq ideyaları ona ümumxalq məhəbbəti, beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz qazandırdı. Cəlil Məmmədquluzadənin rəhbərliyi ilə mollanəsrəddinçilər Yaxın və Orta gərçə "Molla Nəsrəddin məktəbi" adlı qüdrətli mətbuat və dəbiyyat məktəbi yaratdılar. BaÇqa mollanəsrəddinçilər kimi, Cəlil Məmmədquluzadə də irtica və qaraguruhçuların arasıkəsilməz təqib və təzyiqinə məruz qalırdı. Çar hökuməti onu tez-tez məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edir, "Qeyt" mətbəəsində axtarıÇar aparır, bəzən də "Molla Nəsrəddin" in nəÇini dayandırır. Jurnal müəyyən fasilələrlə) 31 ilədək Tiflisdə (340 nömrə), Təbrizdə (8 nömrə) və Bakıda (400 nömrə) nəÇ edilmişdir. Ölkədə yaranmış mürəkkəb vəziyyətlə əlaqədar olaraq Cəlil Məmmədquluzadə 1918-20 illərdə, əsasən, Qarabağ, ömür-gün yoldaÇı Həmidə xanımın malikanəsi olan Kəhrizli

lərinə əsaslanan ədib sənətdə mücərrədliyə, formalizm təzahürlərinə, ideyasızlıq meyillərinə qarşı kəskin mübarizə aparırdı. Ədəbiyyatı və mətbuatı geniş xalq kütlələrinin mənafeyi uğrunda mübarizəyə yönəltmək, onu bütün xalqın, hətta sadə və savadsız, avam adamların malı etmək onun əsas yaradıcılıq qayələrindən idi. Xalqın, hətta sadə və savadsız, avam adamların malı etmək onun əsas yaradıcılıq qayələrindən idi.

"Danabağkəndinin əhvalatları" povestində və ilk hekayələrində ("Poçt qutusu", "Usta Zeynal", "Qurbanəli bəy" və s.) yazdığı o zamankı Azərbaycan həyatında hökm sürən feodal-patriarxal münasibətləri, çar məmurlarının və riyakar din xadimlərinin özbəcnahı, Qıurlarda və məişətdəki geriliyi, mövhumət, cəhəlet və xurafatı, qadınların acınacaqlı taleyini böyük vətəndaş yangısı ilə qələmə almışdı. Məşhur "Ölülər" (1909) tragiko-mediya Azərbaycan realizmi və satirası tarixində çərfli yer tutur. Bu əsərlərdə Cəlil Məmmədquluzadə "ölülər" mühitinin rəzəllərini nifrətlə damğalamıq iqlı həyat haqqında arzularının tərcümanı olmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadə bədii yaradıcılığında olduğu kimi, publisistikasında da, əsasən, satirik janrlardan istifadə etmişdir. O, çarizm, sosial ədalətsizlik, fanatizm, xurafat, cəhəlet və nadanlıq, köhnəliq zehniyyət, vaxtı ötməyi ictimai tərəqqini buxovlayan adət-ənənələr, Qərb imperializminin müstəmləkəçilik siyasəti və gərq istibdadı əleyhinə çevrilmiş yüzrlə publisistik məqalə, felyeton və satirik miniatürün müəllifidir. Digər dünya demokrat yazıcıları və Mirzə Fətəli Axundzadə kimi, Cəlil Məmmədquluzadə də ustalıqla, eyhamlar vasitəsilə məzmunları birləşib, "islam millətini çürüdən və çürütməkdə olan milyonca... həqarətlərlə, zorbalarla" haqq-hesab çəkməyə çağırırdı. "Cümhuriyyət" (1917) adlı məqaləsində çarizmin devrilməsini alqıqlayan ədib, onun yerində xalq hakimiyyəti, demokratik respublika qurulması tələbini irəli sürərək yazırdı: *"Padşahlıq taxtından yıxılan Nikolayın zalım və xain idarəsi dağılandan sonra Rusiya məmləkətində yaşayan millətləri, o cümlədən də biz müsəlmanları məşğul edən tək bir məsələdir: həmin məsələ cümhuriyyət məsələsidir"*.

"Cümhuriyyət, yəni latınca "respublika" elə bir hökumətə deyirlər ki, orada məmləkətin idarəsi camaatın öz öhdəsində və ixtiyarındadır, necə ki, məsələn, Firəngistan, Gəveçrə və qeyrilər".

Cəlil Məmmədquluzadə və onun ətrafında birləşən əməlpərvər ziyalılar həqiqi azərbaycançılığın əsaslarını yaratdılar. Xalqımızın tarixi taleyi ilə bağlı olan bu məfkurə Azərbaycanın milli maraqlarını önə qoyan bir məslək, yol idi. Ədib bu yolu 1917 ilin noyabrında "Molla Nəsrəddin"-də dərc olunan "Azərbaycan" məqaləsində ifadə etmiş və Rusiyada baş verən hadisələrin Azərbaycanın istiqlalına doğru apardığı uzaqgörənliklə duymuşdu. Məqalədə vahid Azərbaycan ideyası qabarıq çəkildə irəli sürülürdü. Parçalanmış Vətənin coğrafi hüdudları haqqında məlumat verən ədib "Haradadır Azərbaycan" sualının cavabında yazırdı: "Azərbaycanın çox hissəsi Gəndadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz Cəhəridən; qalan hissələri də Gilandan tutub, qədim Rusiya hökumətilə Osmanlı hökuməti daxilindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdüstanından, Bəyaziddən ibarət olsun".

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanın həqiqi övladları birləşib, Vətəni "yad millətlərin südünü əmmiç", millətin "ruhundan xəbərsiz" xainlərin xəyanətindən qorumağa, birliyini bərpa etməyə səsləyirdi: "Ax, gözəl Azərbaycan vətənim! Harada qalmısən? Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardağım, ay keçə papaq meçkinli, sərablı, goruslu və moruslu qardağarım... Gəlin, biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək, hardadır bizim vətənimiz?". Hər iki məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti uğrunda mübarizənin ideoloji əsasları öz əksini tapmışdır.

Azərbaycançılıq məfkurəsi böyük demokratın Azərbaycan ədəbiyyatında Cümhuriyyət ideyaları ilə birbaşa səsleşən ilk sanballı bədii əsəri olan "Anamın kitabı" (1919) pyesində xüsusilə bariz əksini tapmışdır. Vətəndaş əsərindəki rəmzi "Anamın kitabı" obrazı ilə o dövr üçün son dərəcə mühüm və aktual ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edən Azərbaycanın bütövlüyü və müstəqilliyi ideyasının yüksək sənətkarlıqla ümumiləşdirmişdi.

Dövrün daha bir aktual mövzusunda - erməni-Azərbaycan münəqiçəsindən bəhs edən bərpərdəli "Kamança" pyesində də Azərbaycan xalqının yüksək humanizmi dərin psixoloji-bədii inandırıcılıqla və müstəsna emosional təsir gücü ilə əks etdirilmişdir.

Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və b. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-ictimai fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişlər.

Əsərləri: Əsərləri, c. 1-3, B., 1936-47; Seçilmiş əsərləri, c.1-2, B., 1951-54; Felyetonlar, məqalələr, xatirələr, məktublar, B., 1961; Əsərləri, c. 1-3, B., 1966-67; Əsərləri, c. 1-6, B., 1983-85; Seçilmiş əsərləri, B., 1987; Избр. произв., т. 1-2, Б., 1966; Рассказы, Б., 1976; Сборише сумашедших, М., 1989.

Əd.: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, c. 2, B., 1960; Cəbrəhimov M., Böyük demokrat, B., 1957; Paçayev M., Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsrli, B., 1963; Məmməd Cəfər, Cəlil Məmmədquluzadə, B., 1966; Məmmədli Q., Molla Nəsrəddin (Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin sahnaməsi), B., 1966; 1984; Hüseynov F., Adı əhvalatlarda böyük həqiqətlər, B., 1977; Əlimirzəyev X., Problemlər və xarakterlər dramaturgiyası, B., 1979; Mirəhmədov Ə., Azərbaycan Molla Nəsrəddini, B., 1980; gərif Ə., "Molla Nəsrəddin" necə yarandı, B., 1986; Həbibbəyli G. Cəlil Məmmədquluzadə; Mühiti və müasirləri, B., 1997; Paçayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Габиббейли И., Джалил Мамедкулизаде (Моллю Насреддин), Б., 1999.

MƏMMƏDQULUZADƏ-CAVANĞİR Həmidə Əhməd bəy qızı [19.1.1873, Cavanğır qəzasının (indiki Ağcabədi rayonu) Kəhrizli k., - 6.2.1955, Bakı] - Azərbaycanın ilk maarifçivə ziyalı qadınlarından biri. Maarifçi, tarixçi, qair və tərcüməçi Əhməd bəy Cavanğirin (1834-1902) qızı, Cəlil Məmmədquluzadənin ömür-gün yoldağı. Ailə təhsili almışdır. Ata mülkü olan Kəhrizlidə ibtidai məktəb, tibb məntəqəsi və toxuculuq emalatxanası açmış

Tiflisdə Qafqaz Musəlman Qadınları Xeyriyyə Cəmiyyətinin (1908-17) yaradıcılarından biri və sədr müavini olmuş "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrində ərinə kömək etmişdir. 1912 ildə Qafqaz pambıqçılarının Tiflisdə çağırılmış yığıncağında iştirak etmiş irəli sürdüyü təkliflər yüksək qiymətləndirilmişdir. Xalq Çirisi Mirzə Ələkbər Sabirə böyük qayğı bəsləmiş onun müəssisə maddi yardım göstərmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ata mülkü olan Kəhrizlidə yaqamış kənd təsərrüfatı iqləri ilə məşğul olmuş emalatxanasını genişləndirmiş qadınların iqləməsinə və dolansına çərait yaratmışdır. 1919 il iyunun 18-də C.Məmmədquluzadə ilə birgə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sədri Nəsim bəy Yusifbəyliyə, habelə Parlamentin üzvləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə və Əhməd bəy Pepinova teleqram göndərərək, Əmək və Əkinçilik Nazirliyinin Ermənistan azərbaycanlılara qarşı aparılan soyqırım siyasəti nəticəsində ata-baba torpaqlarından, ev-eqlərindən didərgin düşmüş Qarabağa pənah gətirmiş 50 minə yaxın soydaşımızı Mil düzünün yarım on desyatınlik torpaqlarında yerləşdirmək, 15 mindən əmək qabiliyyətli qaçqını iqlə təmin etmək barədə qalıq məsələyə qoşulduğunu, atasının hələ 19 əsrin 60-70 ində bu yöndə bəzi iqlər gördüyünü, lakin fitnələr nəticəsində bu iqlə yarımçıq qoymağa məcbur olduğunu, onun bu məsələ ilə bağlı çoxlu məktubların məmnuniyyətlə plan və layihələrlə birlikdə hökumətin sərəncamına verməyə hazır olduğunu bildirmişdir.

1920 ilin mayında C.Məmmədquluzadə ilə birlikdə ibi Azərbaycana getmiş iki il Təbrizdə yaqamışdır. ilin ortalarında sovet Azərbaycana dönüb, bir müddət Kəhrizlidə yaqamış mülkləri müsadirə edilərək, təqibə məruz qalmışdır. Sonralar Bakıya köçərək, ömrünün sonunadək burada yaqamışdır. 1939 ildə Azərbaycan Sovet İttifaqının üzvü seçilmişdir. Əsasən, bədii tərcüməsində çalışmış C.Məmmədquluzadənin bir sıra hekayəsini, Mir Cəlalın "Dirilən adam" romanını rus dilinə tərcümə etmişdir. Azərbaycanda memuar ədəbiyyatının inkişafına xeyli xidmət göstərmiş atasının tərcüməyi halını, Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir haqqında xatirələr yaz". C.Məmmədquluzadə ilə məktublaşmaları yazıcının və fəaliyyətinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Qarabağ folklorunun toplanması və öyrənilməsi məşğul olmuşdur.

Əsərləri: Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim, B., 1981; Həmidə və Tədquluzadə. Məktublar (tərtib edən Ə.Mirəhmədov), B., 1994.

Əd.: Axundov H., "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri tarixi, B., Həbibbəyli C Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, 7; Məmmədli Q., Molla Nəsrəddin (sahnə), B., 1984; Mirəhmədov., Azərbaycan Molla Nəsrəddini, B., 1980.

MƏMMƏDOV Ağabala Ələsgər oğlu (1892, Tiflis - ?) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarı *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar* və özünün müraciətinə əsasən, hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Tiflisdə real mktəb bitirmiş (1913), Xarkov Texnologiya İnstitutunun mexanika qubəsində 3 il təhsil almış lakin maddi çətinlik üzündən 1918 ildə geri qayıtmağa məcbur olmuşdu. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, yenidən Xarkova göndərilmişdir. Sonrakı taleyi barədə məlumat aqkar olunmamışdır.

MƏMMƏDOV Həmid (Həmidi) Məmməd oğlu (20.1.1900, Qars —?) — Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. 1-ci Bakı kiç gimnaziyasını bitirmiş (1919). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini tibb sahəsində davam etdirmək üçün gəturtart İnstitutuna (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aqkar olunmamışdır.

MƏMMƏDOV Hüseynbala Cəfərqulu oğlu (22.10.1899, Dərbənd - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Dərbənd realni mktəbini bitirmiş (1917). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün Bonn Ali Kənd Təsərrüfatı Mktəbinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə 6 ay qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aqkar olunmamışdır.

MƏMMƏDOV Qəhrəman Ğrafil oğlu (1897, Tiflis - ?) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Bakı politexnik mktəbinin memarlıq-inqat qubəsini bitirmiş (1918). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarix

li qərarına əsasən, təhsilini dağ mühəndisliyi sahəsində davam etdirmək üçün Berlin Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında təhsilini bitirməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olunmamışdır.

MƏMMƏDOV Nəbi (?-?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) və xalq maarifi nazirinə müraciətinə əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. 1919 ildə Kiyev Dövlət Kommersiya İnstitutunun tələbəsi olmuş maddi çətinlik üzündən təhsilini yarımqı buraxıb geri qayıtmış və bütün sənədləri Kiyevdə qalmışdır. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini bitirmək üçün yenidən Kiyevə göndərilmişdir. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olunmamışdır.

MƏMMƏDOV Zəl Məmmədcavad oğlu (1898, gücə - ?) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Yelizavetpol kəç gimnaziyasını bitirmişdir (1918). Parlamentin 1919 il sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini dağ mühəndisliyi sahəsində davam etdirmək üçün Drezden universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında təhsilini bitirməsinə il yarım qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olunmamışdır.

MƏMMƏDSADIQ Aran (1898, Zəngəzur, Urud kəndi - 1972, İstanbul) - Çair, ədib və publisist. Çk təhsilini atasının kənd uçaqları üçün tikdirdiyi xüsusi məktəbdə almış bir müddət nahiyə mərkəzi Qarakilsədə oxumuş daha sonra Naxçıvanda rus məktəbini bitirmişdir. Çk Çərlərini "Açıq söz" və s. mətbuat orqanlarında dərc etdirmişdir. gərlərində dövrün haqsızlıqlarını, xüsusilə ictimai-siyasi qüsurları dilə gətirdiyi üçün təqib və məhrumiyyətlər üzündən 1914 ildə Çana mühacirət etmək məcburiyyətində qalmış Marağa Çəhərində ibtidai məktəb açaraq, müəllimlik etmişdir. 1916 ildə Qafqaza qayıtmış 1917 ildə Gorusa gələrək orada məktəb açmışdır. M.Aran *Aprəl işğalına* (1920) qədər coğun siyasi fəaliyyət göstərmişdir. Həmin tarixdən sonra, Qaryagin (indiki Füzuli) Çəhərində gizli iÇ aparmışdır. 1921 ilin 2-ci yarısında "Müsavat" partiyası tərəfindən Türkiyəyə ezam olunmuş İstanbulda hökumət xadimləri ilə danışıqlar aparmışdır. Batum yolu ilə Qafqaza qayıdarkən sovet orqanları tərəfindən həbs edilmiş iki il Tiflisdə fəvqəladə komissiyanın ("çeka") zindanında yatmışdır. Hebsxanadan qurtulduqdan sonra 1924 ilin yanvarında Türkiyəyə mühacirət edən M.Aran 2 il Trabzonda müəllim iÇəmiş sonra İstanbula gələrək, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə birlikdə "Yeni Qafqasya" jurnalının buraxmağa başlamışdır. 1932 ildə M.Aran Tampere Çəhərindəki türklərin dəvətilə Finlandiyaya köçərək, türk uçaqlarına müəllimlik etmiş siyasi fəaliyyətini də davam etdirmişdir. Burada türkcə-fincə "Yeni Turan" adlı qəzet buraxmışdır. 1936 ildə Çana getmiş "Cümhuriyyət" və "Ulus" qəzetlərinin xüsusi müxbiri iÇəmişdir. 1941 ildə yenidən İstanbula köçən M.Aran 1942 ildə Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyəti, tarixi, görkəmli Çəsiyyətləri barədə dolğun məlumat verən "Çan türkləri" adlı kitabını çap etdirmişdir. Az sonra müəllifin "Türkün altın kitabı" adlı ikinci əsəri nəÇ olunmuşdur. M.Aran pedaqoji, siyasi fəaliyyətlə yanaÇ, bədii yaradıcılıqla da məÇul olmuşdur. Onun "Qara köynək", "Çəncələrə nəsihət", "Millətlərin haqqı və məhkum türklərin davası" adlı nəsr əsərləri, "Qaçaq Nəbi", "Top səsləri" pyesləri, çoxlu Çərləri vardır.

Əd.: Tahirli A., Azərbaycan mühacirəti, B., 2001.

MƏMMƏDYAROV Əbdülsəməd Bağır oğlu (27.9.1889, Bakı - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilməsi nəzərdə tutulmuş tələbələrdən biri. Bakı orta inÇaat-mexanika məktəbini bitirmiş (1913), Xarkov Texnologiya İnstitutunun mexanika Çəbəsində 4 il təhsil almış lakin maddi çətinlik üzündən təhsilini yarımqı buraxmış 1918 ildə vətənə qayıtmışdır. 1919 ildə müraciətinə əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün Parlament tərəfindən yenidən Rusiyaya (Xarkov) göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin VətəndaÇmüharibəsi ilə əlaqədar yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə oraya tələbə göndərmək mümkün olmamışdır. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olunmamışdır.

MƏMMƏDZADƏ Əbdülvahab, Yurdsevər - Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iÇirakçısı, Çair, publisist (bax *Yurdsevər*).

MƏMMƏDZADƏ Mirzə Bala (1898, Bakı yaxınlığındakı Zirə kəndi - 8.3.1959, İstanbul) - Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının görkəmli xadimlərindən biri, publisist, yazıçı, tarixçi. Balıqçı ailəsində doğulmuşdur. Atası ailəsini dolandırmaq üçün əsrin əvvəllərində Bakıya köçərək, Çəhərin Çənbərə-kənd adlanan hissəsində məskunlaşmışdır. Mirzə Bala Bakıdakı 7ci "rus-tatar" məktəbini (1914), 3-cü ali ibtidai məktəbi bitirdikdən sonra təhsilini Bakı texniki sənaye məktəbində davam etdirmişdir. Ədəbi yaradıcılıqla təhsil illərində başlamış 1912 ildə Çə bəy AÇurbəyovun "Kaspi" mətbəəsində "Nəfi-elm və yaxud elmin sonu" adlı kitabı çap olun-

muğdur. *Fevral inqilabından (1917)* sonra açıq siyasi fəaliyyətə qoşulmuş "Müsavat" partiyası sıralarına daxil olmuşdur. *"Açıq söz", "Bəsirət"* və s. mətbuat orqanlarında dövrün siyasi problemləri ilə bağlı məqalələr dərc etdirmişdir. Məqalələrinin birində o, gəncliyə müraciətlə yazırdı: **"Bu gün Kəbəyi-müqəddəsiniz olan vətəninizi azad ediniz... Sizi bir insan olaraq vətən yaşadar. Sizin diliniz, sizin irz və namusunuz yenə vətəniniz içində səlamət qala bilər"** ("Açıq söz", 4yanvar, 1918).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən dərhal sonra M.B.Məmmədşadə "Müsavat" partiyası nəzdində yaradılmış "Gənclər cəmiyyəti"nin orqanı *"Gənclər yurdu"* (1918, iyun-noyabr) jurnalının redaktoru (T.F.Hacışadə ilə birgə) olmuşdur. Həmin dövrdə Mirzə Balanın Tiflisdə "Əki inqilab arasında" adlı risaləsi də çap edilmişdir. Kitabçada 1905-17 illər arasında Azərbaycanda mətbuat, maarif, ədəbiyyat, teatr, din və qadın məsələləri tarixinə ümumi nəzər salınırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində stenoqrafçı iQəyən M.B.Məmmədşadə 1919 ilin oktyabrında "Müsavat" partiyası Bakı Komitəsinin üzvü seçilmişdir. Həmin ilin sentyabrında Azərbaycan Dövlət Teatrında onun 1918 il mart soyqırımından bəhs edən "Bakı uğrunda mübarizə" pyesi tamaşaya qoyulmuşdu.

Aprel işğalından (1920) sonra M.B.Məmmədşadə Bakıda "Müsavat"m gizli təşkilatının rəhbəri olmuş 1923 ilə qədər onun orqan *"İstiqlal"* qəzetini nəşr etdirmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycan Ali Xalq Təsərrüfatı gurasında tərçüməçi və orta məktəbdə müəllim iQəyən M.B.Məmmədşadə mətbuatla da əlaqəsini üznməmiş "Yeni yıldız" jurnalında Azərbaycan tarixinə dair silsilə məqalələr dərc etdirmiş 1922 ildə Bakıda "Azərbaycan türk mətbuatı" adlı kitabı nəşr olunmuşdur.

1923 ilin iyulunda "Ətiqlal" qəzeti mətbəəsinin yeri hökumət orqanları tərəfindən aşkar edildikdən sonra "Müsavat"m gizli təşkilatının üzvləri həbs olunduqda M.B.Məmmədşadə həbsdən yayma bilmiş həbs olunanların bir qrupunun sovet hakimiyyətini müdafiə etmələri barədə verdikləri bəyanatın əleyhinə vəərəqələr yaymışdır. 1924 il yazın axınına qədər gizli fəaliyyət göstərən M.B.Məmmədşadə mayda Ətanm Ənzəli Cəhərinə gedərək, buradakı mühacirlərin fəaliyyətinə bəçılıq etmişdir. Bir müddət Təbrizdə yaşayan, sonra isə Sulduz Cəhəri ətrafında Cəse yolu çəkilişində mühəndis-texnik iQəyən M.B.Məmmədşadə Ətanbulda M.Ə.Rəsulşadənin rəhbərliyi ilə nəşr olunan "Yeni Qafqasya" jurnalına məqalələr göndərmişdir.

Bolşevizmin, sovet ideologiyası və rejiminin, partiya-sovet aparatının tərkib hissəsi kimi bolşevik mətbuatının ifşası M.B.Məmmədşadənin bu dövr publisistikasının əsas mövzularından idi. M.B.Məmmədşadə 1927 ildə Ətanbula köçmüş ele həmin il Ətanbulda onun "Azərbaycan misaqi-millisi: 28 Mayıs Ətiqlal Bəyannaməsinin təhlili", "Ermənilər və Ətan" kitabları çap olunmuşdur. M.Ə.Rəsulşadənin redaktorluğu ilə çıxan "Azəri türk" (1928-31) və "Odlu yurd" (1929-31) jurnalları, habelə "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalı ilə də yaxından əməkdaşlıq etmişdir. "Azəri türk" və "Odlu yurd" jurnallarının əsas yazarlarından olan Mirzə Balanın "Fətəli xan Xoyski", "Doktor Həsən bəy" adlı məqalələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət xadimlərini səciyyələndirmək baxımından çox qiymətlidir. "Solovkidən gələn səslər" məqaləsində Rusiyanın 9 ayı qıç olan Solovki adalarına - "təbiətin bu qorxunc sekasına", "kommunizm zindanlarına sürülmüş Azərbaycan istiqlal mücahidlərinin dəhşətli iQəncələrə məruz qalmalarına baxmayaraq, yenilmədiklərindən, amansız Cəraitdə belə "Ətiqlal" marqim oxumalarından bəhs edilir.

M.Məmmədşadənin "Bolşevizm və türkçülük", "Azərbaycan və bolşeviklər", "Mədəniləşdirmə ünvanı altında ruslaşdırma", "Kommunistlər və istila", "On illik istismar", "Rusiya əsarətində türk Bakı", "Sovet Azərbaycanında —İfşası-mətbuat", "Yeni türk əlifbası və bolşevik mətbuatı" və s. məqalələrində bolşevizmin iç üzünü açılır, sovet hakimiyyətinin antimilliyə siyasəti ifş olunur. M.B.Məmmədşadə mühacirət illərində Ətanbul Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir.

1931 ildə Sovet Ətifaqının tələbi ilə Türkiyə hökuməti "Müsavat"ın xarici bürosunun Türkiyədə fəaliyyətini qadağan etdikdən sonra, M.Ə.Rəsulşadə və onun digər silahdaşları ilə birlikdə M.B.Məmmədşadə də Ətanbulu tərk edərək Varşavaya köçdü. Bu dövrdə onun Berlində M.Ə.Rəsulşadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan "Ətiqlal" (1932-34) qəzetində və "Qurtuluş" (1934-38) jurnalında Azərbaycanın istiqlal probleminə aid xeyli məqaləsi çap olunmuşdur. M.B.Məmmədşadə "Milli Azərbaycan "Müsavat" xalq firqəsi"nin 1936 ildə Varşavada keçirilmiş konfransında yaxından iştirak etmişdir.

"Müsavat" partiyasının nəşr etdiyi bülletenlərdə rus müstəmləkə üsuli-idarəsini ifş edən xeyli məqaləsi dərc olunmuş Polşada keçirilən bir neçə elmi konfransda məruzə ilə çıxış etmişdir. 1938 ildə Berlində "Qurtuluş" jurnalı mətbəəsində Mirzə Bala Məmmədşadənin "Milli Azərbaycan hərəkəti. Milli Azərbaycan "Müsavat" xalq firqəsinin tarixi" adlı kitabı çapdan çıxmışdır.

Əkinici dünya müharibəsinin başlanması və Polşanın Almaniya tərəfindən iQğalı ilə əlaqədar yenidən Ətanbula köçən M.B.Məmmədşadənin "Milliyyət" və "Cümhuriyyət" qəzetlərində, "Türk ensiklopediyası"nda, "Əlam ensiklopediyası"nda və digər nəşrlərdə Azərbaycan tarixinə dair çoxlu məqaləsi dərc edilmişdir.

1949 ildə M.B.Məmmədşadənin yaxından iştirakı ilə Ankarada "Azərbaycan Kültür Dərnəyi"nin əsası qoyulmuş 1951 ildə "Azərbaycan tarixində türk Albaniya" adlı əsəri həmin dərnək tərəfindən çap olunmuşdur. 1952 ildən Ankarada onun "Azərbaycan Kültür Dərnəyi"nin "Azərbaycan" jurnalında da Azərbaycan tarixi ilə bağlı çox saylı məqaləsi dərc edilmişdir. Jurnalda Mirzə Bala Məmmədşadənin "Qafqaz ölkələri istiqlal elanın 40-cı ildönümü münasibətilə" adlı iri həcmli məqaləsi Qafqaz

problemini, bu regionun beynəlxalq aləmdə yerini və rolunu düzgün dəyərləndirmək baxımından əhəmiyyətli dir.

Visbaden konfransında (1951) siyasi mühacirətin görkəmli nümayəndələri Ceyhun bəy Hacıbəyli, Əkbər ağa geyxülislamov və Əmayıl Əkbərin "Vahid antibolşevik cəbhə" yaradılması haqqında Rusiya mühacirət təşkilatları ilə müqəddəs bəyannamə imzalamaları Azərbaycan mühacirət təşkilatlarının ciddi narazılığa səbəb oldu. M.B.Məmmədzaadənin "Qafqasya" jurnalında çıxan (1952, avqust, №13,) "Milli Ətiqlal davamızın bugünkü səhifəsi" adlı yazısı bir tərəfdən, məqsədi "vahid və bölünməz Rusiya qurmaqdan" ibarət olan rus siyasi mühacirlərinin niyyətlərinin iç üzünü ifadə edirsə, digər tərəfdən, Visbaden konfransına qatılan qeyri-rus, o cümlədən Azərbaycan mühacirlərinin yanlış mövqelərini tənqid edirdi. Mirzə Bala bu qənaətdə idi ki, **"Milli İstiqlal davamızı ruslarla bir bazarlıq mövzusu halına gətirmək rus imperialistlərinin qayə və əməllərini asanlaşdırmağa yararır"**. Məmmədzaadə "Hər şeydən öncə -milli istiqlal" məqaləsində Rusiya mühacirət təşkilatlarının fəaliyyətini əlaqələndirən və maliyyələşdirən, Visbaden konfransını təşkil edən Amerika Komitəsini "Sovetlərdəki millətlərin istiqlal haqqını Çibhə altına aldığına" görə ciddi tənqid edirdi. Qafqaz Ətiqlal Komitəsinin orqanı olan "Birləşik Qafqasya" jurnalında dərc etdiyi məqaləsində Qafqaz xalqlarının istiqlal mübarizəsi tarixini və yolunu iqlandiran M.B.Məmmədzaadə SSRİ-dəki qeyri-rusların istiqlal haqqını tanımaq istəməyən rus mühacirlərini, habelə, sovet rejimini, kommunist ideologiyasını tənqid edir, ədəbi, mədəni həyatla bağlı məsələlərə toxunurdu.

O, 1954 ildən Münxendəki SSRİ-ni öyrənən institutda çalışdığı burada iki il elmi Qıranın sədri, iki il isə sədr müavini vəzifəsini icra etmişdi. Türkiyənin bir çox qəzet və jurnallarında da onun SSRİ-dəki totalitar rejimi kəskin tənqid edən məqalələri dərc olunmuşdur. Onun "Proletar ədəbiyyatı milliyətçi ədəbiyyatın vahid cəbhəsi qarşısında", "Ədəbi hakimiyyət qovğası", "Azəri türk ədəbiyyatının dünəni və bu günü", "Müasir Azərbaycan Çairləri", "Romantik və realist cərəyanlarını mücadiləsi", "Milli dil və milli kültür", "Cəfər Cabbarlı", "Mirzə Ələkbər Sabir", "Sovet dil siyasətinin bugünkü səhifəsi", "Dədə Qorqud", "Milli dastanlarımıza dair" və s. məqalələrində ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü ilə bağlı mülahizələr irəli sürülür, Azərbaycanda yeridilən ruslaşdırma siyasətinin (dil, mədəniyyət, ədəbiyyat və s. sahələrdə) mahiyyəti aqlarlanır.

M.B.Məmmədzaadənin "Mirzə Bala", "Nuhoglu", "A.Kut", "M.M.Məmmədzaadə", "M.B.Dağdər" və "Əli Kutluk" imzaları ilə 2000-dən çox məqaləsi vardır.

M.Ə.Rəsulzaadənin vəfatından (1955) sonra "Müsavat" partiyasına və *Azərbaycan Milli Mərkəzinə* M.B.Məmmədzaadə rəhbərlik etmişdir. O, 1957 il iyulun 26-da Münxendə keçirilən "Qırx illik sovet hakimiyyəti" adlı elmi konfransın təşkilatçısı olmuşdur. İstanbulda Qaracəhməd məzarlığında dəfn edilmişdir.

Əsəri: Milli Azərbaycan hərəkatı, B., 1992.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu), B., 1998; Sultanlı V., Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, B., 1998; Tahirli A., Azərbaycan mühacirət mətbuatı, 2 hissədə, hissə 2. B., 2003.

MƏMURLAR (bürokratiya) - 1) Rusiyada 1722 ildə tətbiq edilən "Dərəcələr haqqında tabel" ə uyğun olaraq rütbəsi olan dövlət müəssisəsi qulluqçuları; 2) Dövlət müəssisələri və ictimai təşkilatlar sistemində çalışan qulluqçuların ümumi adı. Oktyabr çevrilişindən (1917) Rusiyanın iqtisadi fəal əhalisinin 2%-ni təşkil edirdi. Məmurların yuxarı təbəqəsi - ali bürokratiya, bilavasitə nəslə zadəganlara mənsub idi. Əksəriyyətinin iri torpaq sahibi olmasına baxmayaraq, onlar kapitalist birlikləri, banklar və b. sahələrdə fəaliyyətə qoşulmuşdular. Orta məmurlar zadəganlardan, aqlılar isə xırda burjuva, yaxud yaxın proletar təbəqə və bacqalarından ibarət idi. *Müvəqqəti hökumət* "Dərəcələr haqqında tabel" və "Mülki xidmət haqqında nizamnamə"ni (1832) qüvvədə saxladı.

gimali Azərbaycanın iqlal gedişində (1801-28) və iqlaldan sonra Rusiya burada yaradılmış dövlət idarə sistemi üçün məmurlar formalaqlırılmasına xüsusi diqqət yetirmişdi. gimali Azərbaycanda məmurluq sisteminin əsasını çarizmin müstəmləkə siyasətinin həyata keçirilməsi təşkil edirdi. Çar hökuməti Rusiyanın mərkəzi Çəhərlərindən Qafqaza, o cümlədən gimali Azərbaycana məmurlar cəlb etmək üçün onlara imtiyazlar verirdi. Buraya gələn qulluqçuya "Dərəcələr haqqında tabel"da mayora uyğun olan kollec əssoru rütbəsi verilir. 1840 il 15 aprel islahatından sonra inzibati-idarə sistemində çalışan məmurların sayı artırıldı; buraya ruslarla yanaql, yerli xalqların nümayəndələri də cəlb edildi. Çar hökuməti gürcü və ermənilərə nisbətən azərbaycanlıların dövlət qulluğuna cəlb edilməsinə ehtiyatla yanaqlırdı. Azərbaycanlılar məmurların yuxarı və orta təbəqəsinə, demək olar ki, buraxılmırdı. Çarizmin devrilməsindən sonra Müvəqqəti hökumətin təşkil etdiyi Xüsusi Zaqaqaziya Komitəsi və Ətimai Təşkilatların Əraiyyə Komitəsinə azərbaycanlıların cəlb edilməsi artdı. Lakin çarizmin yüz ildən çox davam edən müstəmləkə siyasəti azərbaycanlılar içərisindən məmurluq sistemində çalışmaq üçün savadlı kadrlar hazırlıqlıma mənfi təsir göstərmişdi. Bu problem Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dövründə (1918-20) özünü bütün çətinlikləri ilə bürüzə verdi. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə sistemində çalışmaq üçün kifayət qədər azərbaycanlı kadr olmadığı ortaya çıxdı. Ali təhsil almıqlazərbaycanlıların bir hissəsinin bolşeviklərin mövqeyində dayanması da bu sahədə imkanları məhdudlaqlırdı. AXC Bakı Dövlət Universitetinin açılması, təhsil sahəsində bəzi tədbirlərlə idarə sistemində çalışqla bilən qulluqçular hazırlanmasına da həll etmək istəyirdi. Lakin bu tədbirlər perspektiv üçün nəzərdə turulurdu. AXC Hökuməti bütün problemlərə baxmayaraq, dövlət idarəetmə sistemini formalaqlırmaqla nail olmuşdu. Məmurlar bu sistemdə mühüm yer tuturdu. AXC Hökuməti dövlət idarə sistemində çalışqlan qulluqçuların həyat Çraitinin yaxqlaqlırılmasına çalışqlı, onların əmək haqlarını artırır və i.a. Məmurların etnik

tərkibi müxtəlif idi. Azərbaycan Respublikasının Təqvim-Ünvanında (1920) çap olunmuş "Hökumət idarələri qulluqçularının Cəxsi tərkibi" adlı siyahı bu məsələnin öyrənilməsində qiymətli mənbə rolunu oynayır. Bu siyahılardan aydın olur ki, Cümhuriyyət hökuməti idarələrində yuxarı məmurlar azərbaycanlılar içərisindən təyin edilmişlərlə müəyyən dərəcədə təmin olunsada, orta və aşağı təbəqə, əsasən, əvvəlki dövrdən burada çalışanlar idi. Bu təbəqənin əksər hissəsi qeyri-azərbaycanlılar olduğundan, hökumətin siyasətinin həyata keçirilməsində çeviklik göstərmirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunda bu amil də müəyyən rol oynamışdı.

Əd.: Адрес-каледары. .: Азербайджанской Республики (1918-1920). .: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Исмаиладзе Д., Население городов Закавказского края в XIX-начале XX в., Историко-демографический анализ, Б., 1991.

MƏNZİLLƏRDƏN İSTİFADƏ HAQQINDA QANUN - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin qəbul etdiyi (1920, 12 aprel) qanunlardan biri. 44 maddədən ibarət idi. Qanunda mənzillərin, ticarət və digər məqsədlər üçün nəzərdə tutulan binaların kirayəyə verilməsi, qiymətlərinin son həddi və istifadə qərtləri müfəssəl qəbildə əks olunmuşdur. Qanunun icrasına nəzarət edənələr, icarədarlar və icarəyə verənlər arasında mübahisələrin həlli üçün bəriçirici mənzil komissiyaları yaradılmışdı. Qanuna Bakı qəhrində bəriçirici mənzil komissiyalarının yaradılması haqqında Qaydalar da əlavə olunmuşdu. Paytaxtda, bütövlükdə, 5 komissiya yaradılmışdı. Hər komissiya sədr, sədr müavini və ən azı 8 üzvdən ibarət idi. Qanun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün digər qəhlərlərinə də qamill edilirdi.

MƏRKƏZİ BAKI FƏHLƏ KONFRANSI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətinə qarşı fəaliyyət göstərmiş bolqevik təqilatı (bax *Bakı Fəhlə Konfransı*).

MƏRKƏZİEV KOMİTƏSİ Sentrodom - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qeyri-hökumət xeyriyyə cəmiyyəti. 1918 ilin sentyabrında yaradılmışdır. Köməyə ehtiyacı olanların qeydiyyatına alınması, evlərdə və küçələrdə qayda-qanuna və təmizliyə nəzarət, yanğıla mübarizə, əhalinin zəruri ərzaq məhsulları ilə təchizatı, yoluxucu xəstəliklərlə mübarizə və s. vəzifələri yerinə yetirirdi. Komitənin sədri A.K.Leontoviç seçilmişdi (1918 il mart qırğımları zamanı onun həyat yoldağı və 3 yağı oğlu öldürülmüşü özü isə 1920 ilin aprelində güllələnmişdir). Komitənin aqğıdakı orqanları var idi: 1. Qidalanma məntəqələri qəbəsi (1918 il sentyabrın 27-də yaradılmışdı). qəbəninin müdiri doktor Q.B.Bron seçilmişdi. Qidalanma məntəqələrində ehtiyacı olanlara pulsuz yemək verirdi. Məntəqələrin birinci iğ həftəsi ərzində hər gün 3 minədək adama nahar yeməyi verilmişdi. Məsəlman əhalisi bu məntəqələrin yeməklərindən imtina etdiyindən, onlara ərzaq məhsulları paylayan xüsusi məntəqələr açılmışdı; 2. ərzaq qəbəsi (1919 ilin yanvarın təqil edilmişdi). qəbəninin əsas vəzifəsi əhalini ucuz və keyfiyyətli məhsullarla təchiz etmək olmuşdur. ərzaq qəbəsinin ticarət, tədarükçü və paylağıricı bölmələri var idi. 1919 il yanvarın 3-dən ucuz çörək biçirmək üçün çörəkxanalar fəaliyyət göstərirdi. Bu məqsədlə qəhrin müxtəlif yerlərində komitənin 10 dükanı açılmışdı məsəlman məhəllələrində isə ucuz təndir çörəyinin satığı üçün xüsusi dükanlar təqil edilmişdi; 3. Hüquq qəbəsi (1918 ilin sentyabrında yaradılmışdı). Məqsədi əhaliyə ucuz hüquqi yardım göstərmək idi; 4. Səhiyyə qəbəsi. Məqsədi qəhrin yağığı məhəllələrində yoluxucu xəstəliklərlə mübarizə aparmaq idi. qəbəninin həkim və feldqərləri yoxsul əhaliyə pulsuz tibbi yardım göstərirdilər. Yoxsul əhali üçün hamam icarə edilmişdi.

Mərkəzi ev komitəsi 1918 ilin sentyabrında *Uşaqlara yardım Bürosu* təqil etdi. *Aprel işğalından (1920)* sonra Mərkəzi ev komitəsinin fəaliyyəti dayandırıldı.

MƏRKƏZİ FƏHLƏ KLUBU - Bakı qəhəri və onun rayonlarına xidmət edən fəhlə klubu. 1918 il mayın 31-də açılmışdı. Klubun yaradılması ilə bağı təqilat iğəri Rusiya Kommunist (bolqeviklər) Partiyası Bakı Komitəsinin üzvü R.M.Okinçeviçin bağılıq etdiyi həmkarlar ittifaqları komissiyası tərəfindən həyata keçirilmişdir. Klubun rayon qəbələri və müxtəlif bilik sahələri üzrə bölmələri var idi. Bütün həmkarlar ittifaqları klubun saxlanması üçün xüsusi vəsait ayırırdılar. Klub fəhlələr, qəhr əhalisi arasında geniçsiyasi maarifləndirmə iğ aparırdı. 1919 ildə klubun idarə heyəti, bütönlüklə, bolqeviklərdən ibarət idi.

Bolqeviklərin rəsmi partiya iclasları Mərkəzi Fəhlə Klubunun binasında keçirilirdi. Bolqevik hərəkatının qəragahına çevrilən fəhlə klublarından milli dövlətçilik əleyhinə istifadə edilməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətini müvafiq tədbirlər görməyə vadar etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili iğər naziri 1919 il dekabrın 9-da Bakıda fəaliyyət göstərən bütün fəhlə klublarının bağlanması haqqında sərəncam verdi. Buna cavab olaraq ertəsi gün fəhlələrin tətili bağıandı. Fəhlə klublarının binası açılmasada, siyasi mövzularda mühazirələr oxunması yasaqlandı. Hökumətin dəfəllərlə xəbərdarlıqları nəticəsiz qaldığından, 1920 il martın 15-də fəhlə klubları yenidən bağlandı. Martın 23-də mərkəzi fəhlə konfransının rəyasət heyəti və həmkarlar qurasının idarə heyəti hökumətə etirazlarını bildirdilər. Martın 25-də hökumət Mərkəzi Fəhlə Klubundan bağına, bütün klubların fəaliyyətə baqamalarına icazə verdi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildde, c.5, B., 2001.

MƏRKƏZİ QƏZA, NAHİYƏ VƏ qƏHƏR HƏRBİ GƏDƏRƏLƏR GƏHAQQINDA QANUN - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin qəbul etdiyi (1919, 26 may) qanunlardan biri. Qanuna əsasən, Azərbaycan Mərkəzi Hərbi Dairəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisində hərbi mükəlləfiyyət iğəri ilə məqul olan ali idarə orqanı oldu. Onun bağıca vəzifəsi vətəndaqarın hərbi xidmətə çağırılmasını və hərbi mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməsini təqil etmək idi. Mərkəzi Hərbi Dairənin sədri daxili iğər nazirinin müavini, üzvləri isə hərbi və ədliyyə nazirliklərinin nümayəndələri təyin olunmuşdular. Mərkəzi Hərbi Dairə yerlərdə hərbi mükəlləfiyyət iğəri ilə məqul olan qəza, nahiyə və qəhr hərbi dairələrinin iğinə nəzarət edirdi.

MƏRKƏZTƏTİL KOMİTƏSİ- 1918 il dekabr ümumi siyasi tətilinə rəhbərlik etmək üçün *Bakı fəhlə konfransı* tərəfindən yaradılmış komitə. Tətil komitəsi fəhlə konfransı ilə həmkarlar ittifaqları arasında əlaqə yaradırdı. Komitənin başqa vəzifəsi tətilin təşkili və onlara rəhbərlik idi.

Mərkəzi tətil komitəsinin "Bakı Tətil Komitəsinin xəbərləri" adlı qəzeti vardı. Qəzet eser və məqalələr tərəfindən redaktə olunurdu. Mərkəzi tətil komitəsinin bolşeviklərin səyi ilə keçirdiyi dekabr tətili Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı yönəlmişdi. Ümumiyyətlə, komitənin təşkil etdiyi bütün tətilər iqtisadi pərdə altında keçirilsə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti əleyhinə yönəlmişdi. Tətil komitəsinin əsas başçıları A.Anaçkin, A.Çurayev, A.Mikoyan, F.Qubanov idilər.

"MƏG YƏXƏT-ĞƏSLAMQYƏ" İDARƏSİ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə müsəlman ruhani idarəsi. Çar Rusiyası gəməli Azərbaycanı işğal etdikdən sonra, Cənubi Qafqaz Ələrinə başçılıq etmək üçün Şeyxülislam (1823), sünnilərə rəhbərlik etmək üçün isə müfti (1832) vəzifələri təsis olundu. Lakin Cənubi Qafqaz müsəlmanları ruhani idarəsinin yaradılması ləngidirdi. Cənubi Qafqazda Şə və sünni məzhəbləri üzrə müvafiq ruhani idarələri yalnız 1872 il aprelin 5-də yaradıldı. Bu idarələr Tiflisdə yerləşirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra dini işlərin həllində Şeyxülislamın və müftinin roluna diqqət artırıldı. Cümhuriyyət hökumətinin 1918 il 18 iyun tarixli qərarı ilə islam dininə aid məsələlərin Nazirlər qurumunda müzakirəsi zamanı Şeyxülislama və müftiyə həlledici səs hüququ verildi. Fətəli xan Xoyskinin 2-ci hökumət kabinetində Xalq Maarifi və Dini Etihad Nazirliyi yaradıldı. Həmin nazirliyin Şeyxülislama və müftiyə 1918 il 10 avqust tarixli müraciəti nəticəsində Cənubi Qafqaz müsəlman ruhani idarələri Tiflisdən Gəncəyə köçürüldü, Hər iki idarə rəhbərinin 1918 il 1 sentyabr tarixli qərarı ilə Şə və sünni ruhani idarələri birləşdirildi. Yeni yaradılan ruhani idarəsi, Osmanlı dövlətində olduğu kimi, "Məğyaxət-i islamiyə" ("Məğyaxati" "Şeyx" sözünün cəm şəkillərindən biridir. "Məğyaxət-i islamiyə", yəni müsəlman Şeyxləri, ağsaqqalları, rəhbərləri, başçıları mənasındadır) adlandırıldı və onun strukturu müəyyənləşdirildi. Xalq Maarifi və Dini Etihad Nazirliyinə təqdim edilmiş qərar əsasında, "Məğyaxət-i islamiyə" idarəsi 2 sədr, 4 idarə üzvü, katib, 2 kargüzar, ümumiyyətlə, 15 nəfərdən ibarət olmalı idi. Hökumət 1918 il 8 oktyabr tarixli qərarı ilə müftinin və Şeyxülislamın aylıq məvacibini 2 min 500 manat müəyyən etmiş digər dövlət və hökumət orqanları ilə birlikdə, onların da dəftərxanalarını Bakıya köçürmüşdü. Sonralar müftinin və Şeyxülislamın məvacibi 1 min 500 manat müəyyənləşdirildi. "Məğyaxət-i islamiyə" idarəsi Bakıya köçürüldükdən sonra onun strukturunun dəqiqləşdirilməsi sahəsində işlər davam etdirildi. Ələyə Şeyxülislamın və müftinin həmsədrlik etməsi qərara alındı. Hökumətin 1920 il mart sərəncamına əsasən, həmsədrlər nazir köməkçisi ilə eyni status alırdı. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra "Məğyaxət-i islamiyə" idarəsi ləğv olundu.

Əd.: Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920). Əhadov A., Azərbaycanda din və dini təsisatlar, B., 1991; Quluzadə M., Dinimiz dünən və bu gün (1920-1995-ci illər), B., 1996; Hüseyinli R., Azərbaycan ruhaniliyi (xanlıqlar çağırılışından sovet işğalına qədər), B., 2002.

MƏTBUAT HAQQINDA NİZAMNAMƏ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mətbuat məsələlərini tənzimləyən sənəd. 1919 il oktyabrın 30-da Parlament tərəfindən qəbul olunmuşdu. Hökumətin 1919 il 30 aprel tarixli qərarına əsasən, nizamnamə layihəsini hazırlamaq ədliyyə nazirliyinə tapşırılmışdı. Lakin 1919 il iyunun 20-də hökumət daxili işlər nazirliyinin təqdim etdiyi qanun layihəsini bəyəndi və onu Parlamentin müzakirəsinə çıxardı. Nizamnamə söz və mətbuat azadlığı prinsiplərinə əsaslanırdı. Sənəddə deyilirdi ki, insan fəaliyyətinin hər bir sahəsi kimi, mətbuat da azadlıqla anarxiya arasında sərhədi müəyyən edən qanunlara tabe olmalıdır.

Mətbuat azadlığına yekdilliklə tərəfdar olan parlament üzvləri bu qanun layihəsini ən ciddi sənədlərdən biri hesab edirdilər. Bununla belə, layihənin Parlamentdə hər üç oxunuşu qızğın müzakirələrlə keçdi. "Hümmət" partiyası və sosialist fraksiyası layihənin əleyhinə çıxır və bildirirdilər ki, mətbuatı heç bir qanunla məhdudlaşdırmaq olmaz, Nizamnamə demokratiya və müstəqil dövlətçilik prinsiplərinə ziddir. Maddələrin ayrı-ayrılıqda müzakirəsi zamanı mətbuata ümumi nəzarət və rəhbərlik haqqında, redaktorun təbəəliyi, təhsili, yaq senzi, mətbəə yaradılmasına icazə verilməsi barədə maddələr geniş diskussiya doğurdu. Ələslərin birində bəzi bəndlərin qəbul olunması ilə razılaşmayan sosialistlər salonu nümayişkaranə tərki etmişdilər.

Mətbuat haqqında Nizamnamə oktyabrın 23-dən 30-dək parlamentin 87-90-cı iclaslarında müzakirə edildi və üçüncü oxunuşda, 1 deputat bitərəf qalmaqla, 21 səsə qarşı 28 səsle qəbul olundu. Nizamnaməyə əsasən, mətbəə açmaq, çap məhsullarını nəq etmək, buraxmaq və satmaq üçün hökumətin heç bir icazəsi tələb edilmirdi. Yetkinlik yaqına çatmış hər bir vətəndaş mətbu nəşrin məsul redaktoru ola bilərdi. Mətbəə açmaq və ya mətbu nəq buraxmaq istəyənlər mətbuat işləri üzrə baş müfəttişə bu barədə müəyyən edilmiş formada ərizə verməli idilər. Nizamnamənin bir sıra maddələrini pozmaqda təqsirli bilinən nəqir, mətbəə sahibi və redaktor pulla cərimə ödəməli və ya həbs cəzasına məhkum edilməli idi. Nizamnaməyə mətbuat işləri üzrə baş müfəttişə əlavə olunmuşdu.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.2, B., 1998.

MƏLƏTLƏR CƏMƏYYƏTİ- Birinci və İkinci dünya müharibələri arasındakı dövrdə fəaliyyət göstərmiş beynəlxalq təşkilat. Nizamnaməsi *Paris Sülh Konfransında* (1919-20) bəyənilmiş və *Versal sülh müqaviləsinin* (1919) mətninə daxil edilmişdi. Əsas orqanları Cenevrədə (Şveçrə) yerləşən assambleya, Qura və katiblik idi. Cəmiyyətin

Nizamnaməsini əvvəlcə 44 dövlət qəbul etmişdi. Nizamnaməyə görə, Millətlər cəmiyyətinin məqsədi xalqlar arasındakı əməkdaşlığı genişləndirmək, sülhü və beynəlxalq təhlükəsizliyi qorumaq idi. Onun 16-cı maddəsində cəmiyyətin kollektiv iqtisadi və hərbi sanksiyalar tətbiq etməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün Millətlər cəmiyyətinə ümid bəsləyirdi. Lakin Millətlər cəmiyyəti bu ümidləri doğrultmurdu. Əlimərdan bəy Topçubaşov bununla bağlı yazdı: *"Hər halda, kiçik xalqları xilas etmək üçün yaradılmış bu təşkilat, Millətlər cəmiyyəti, hələlik olub doğulmuş uşağa bənzəyir, onu kimin, necə və nə zaman dirildəcəyi məlum deyil. Elə bil, Fransa, İtaliya və İngiltərə də bunları unudubdur"*.

Millətlər cəmiyyətinin təsis edilməsi ilə meydana çıxan mühüm məsələlərdən biri də mandatlıq məsələsi idi. Osmanlı imperiyasının və Almanyanın keçmiş müstəmləkələri Millətlər cəmiyyətinin hamiliyi altında mandat yolu ilə qalib dövlətlər arasında bölüşdürüldü. Böyük dövlətlər mandatlıq sistemini dağılmış Rusiya imperiyasının hüduqlarında meydana gəlmiş yeni dövlətlərə tətbiq etməyə bir qədər ehtiyatla yanaşırdılar.

1919 il avqustun 6-da Versal konfransında Azərbaycanın, Gürcüstanın və Dağlılar Respublikasının xarici dövlətlərə meyli məsələsinin müzakirəsi zamanı Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri mandatı qəbul edən ölkənin Millətlər cəmiyyəti tərəfindən müəyyən olunması haqqında cəmiyyətə müraciət etmək təklifini irəli sürdülər. Məmməd Həsən Hacınski isə Azərbaycanın İngiltərə tərəfindən mandatlığa götürülməsini təklif etdi. Gürcüstan nümayəndələri də buna tərəfdar çıxdılar. Qeyd olundu ki, bu, digər dövlətlərin İngiltərədən inciməməsi çətilə həyata keçirilməlidir. Ona görə də əvvəlcə İngiltərənin fikrini öyrənmək, sonra isə Millətlər cəmiyyətinə müraciət etmək haqqında razılıq əldə olundu. Lakin ingilislərin 1919 il avqustun sonlarında Qafqazdan çıxması nəticəsində bu təklif bağışlandı.

Versal konfransında Azərbaycan nümayəndələri 1919 ilin noyabr-dekabr aylarında beynəlxalq Çərçivəni əlverişli olduğunu görüb, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Millətlər cəmiyyətinə qəbul edilməsi barədə memorandum hazırlayaraq, cəmiyyətin katibliyinə təqdim etdilər. Gürcü nümayəndələri də müvafiq memorandum hazırlayıb təqdim etmişdilər. Millətlər cəmiyyətinin katibliyində Azərbaycanın və Gürcüstan müraciətlərini öyrənmək üçün xüsusi komissiya yaradılmışdı. Komissiya həmin materialları və real vəziyyəti öyrəndikdən sonra Azərbaycan məsələsini Gürcüstan, Ermənistan, Ukrayna və Kosta-Rika məsələləri ilə birlikdə Millətlər cəmiyyətinin üçüncü komissiyasının müzakirəsinə verdi. Komissiyanın müəyyən etdiyi Çərtlər daxilində Cənubi Qafqaz respublikaları de-yure tanınmadığı və aralarında mübahisəli ərazi məsələləri olduğu üçün onların Millətlər cəmiyyətinə qəbul edilməsi məsələsi müvafiq olaraq dayandırıldı.

1920 ilin aprelində Azərbaycan bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra Avropadakı Azərbaycan mühacirəti Millətlər cəmiyyətinə üzv olmaqdan ötrü yenidən səy göstərdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyəti 1920 il noyabrın 1-də 669 sayılı məktubla Millətlər cəmiyyətinə müraciət edərək, Azərbaycanın işğalına etiraz bildirməsini və onun müstəqilliyinin müdafiə olunmasını tələb etdi. Azərbaycan nümayəndələrinin müraciəti nəzərə alınaraq noyabrın 24-də Baş katib bu barədə 204868 sayılı memorandum imzaladı. Memorandumda Millətlər cəmiyyəti Assambleyası Azərbaycanın beynəlxalq statusunu "özünü idarə edən bir dövlət" kimi qiymətləndirdi. Parisdə çıxan "Tan" qəzetinin məlumatına görə, Cenevrədə xalqların hüquqları üzrə 5-ci beynəlxalq konqres Azərbaycan nümayəndələrinin məlumatını dinləyərək, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Millətlər cəmiyyətinə qəbul edilməsini bəyənmişdi. Lakin konqres, eyni zamanda, "Azərbaycanın rus sovet hakimiyyəti tərəfindən işğal olduğunu" da nəzərə çarpdırmışdı. Beləliklə, *Aprəl işğalı (1920)* Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Millətlər cəmiyyəti üzvlüyünə qəbul olunmasının reallaşdırılmasına imkan vermədi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə c.5, B., 2001; Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Qasımov M., Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər), B., 1998.

MƏLLƏ AZƏRBAYCAN KOMİTƏSİ - Azərbaycan siyasi mühacirlərinin 1941 ilin sonunda Berlində təsis olunmuş təşkilatı. Almaniyaya Xarici İşlər Nazirliyinin dəvətilə Buxarestdən Berlinə gələn Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Mustafə Vəkilovu, Mir Yaqub Mehdiyev, Xosrov Paşa Sultanovu buraya dəvət edərək, Hilal Münşi ilə birgə Milli Azərbaycan Komitəsini yaratdı. Komitəyə 4 nəfər daxil idi. Onun tərkibi təsdiq üçün Almaniyaya Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim edildi. Bu sənədlə yanaşı, M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin Almaniyaya tərəfindən dərhal tanınması, vahid Azərbaycan ordusunun yaradılması və s. təkliflərin nəzərdə tutulduğu geniş bəyanatı da nazirliyə təqdim olundu. Komitə Almaniyaya rəhbərliyi ilə əməkdaşlığı yalnız gəlməli Qafqazdakək mümkün sayırdı. Belə hesab olunurdu ki, alman orduları bolşevik rejimini devirdikdən sonra Qafqaza girməməli, onun taleyini region xalqlarının özləri həll etməlidir. Lakin Almaniyaya hökuməti bu təklifləri qəbul etmədi. M.Ə. Rəsulzadənin təkliflərinin Almaniyaya rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilməməsinin başlıca səbəbi müharibənin əvvəlində SSRİ zərində sürətli qələbə çalınacağına dair yanlış inamı ilə bağlı idi. Nasional-sosialistlər əlavə yardıma ehtiyac olmadan da qalib gələcəklərinə əmin idilər. Nəticədə, Almaniyaya hökuməti ilə ittifak yarandı, Komitənin almanlarla əməkdaşlığı, əslində, bağışlandı. 1943 ilin avqustunadək mövcud olan komitə Almaniyaya rəhbərliyi ilə əlaqələrdən çəkinmişdir.

Əd.: Çorahimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991), B., 1997; Qasımov M., Güney Kafkasya Böyük devletlerin mensesinde: Azerbaycan tarihi 1920-1945 yılları, İstanbul, 2005.

MƏLLƏ AZLIQLAR FRAKSİYASI (MAF) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin fraksiyalarından biri. Azərbaycan Milli şurasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) müvafiq olaraq, Azərbaycanda sayca azlıq təşkil edən gürcü, yəhudi, alman və polyakların hərəsindən Azərbaycan Parlamentinə bir nəfər nümayəndə göndərilməsi qərara alındı. Həmin qanuna əsasən, Parlamentdə təmsil olunan bu millətlərin nümayəndələri parlament nizamnaməsinin fraksiyalar yaratmaq barədə tələblərinə uyğun olaraq, birləşib Milli azlıqlar fraksiyasını təşkil etdilər. 1919 ilin axırlarına yaxın MAF-a alman - L.Y. Kun, yəhudi - M.A. Quxman, polyak - S.A. Vənsoviç, həmçinin ukraynalı - V. Kujim daxil idi. Gürcü V.A. Bakaradze sosial-demokrat kimi sosialistlər fraksiyasına daxil olmuşdu. MAF-ın parlament iclaslarında daha çox fəallıq göstərən üzvlərdən olan S.A. Vənsoviç Azərbaycanın tələpklü məsələlərinin müzakirəsində həmişə yaxından iştirakı ilə seçilirdi.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (səe-noqrafik hesabatlar), c.1-2, B., 1998; Адрес-календарь : Азербайджанская Республика (1918-1920).

MƏLLƏGBAYRAQ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət suverenliyi rəmzlərindən biri (bax *Dövlət bayrağı*). **MƏLLƏG BAYRAĞIN TƏSƏĞ HAQQINDA QƏRAR** - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin mühüm qərarlarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti suverenlik rəmzlərindən biri olan dövlət bayrağının təsis haqqında ilk qərarı 1918 il iyunun 21-də Gəncədə qəbul etmişdir. Həmin qərara əsasən, Cümhuriyyətin qırmızı (al) rəngli ilk bayrağının üzərində ağ rəngli aypara və ağ rəngli səkkizguçli ulduz təsvir olunurdu. Bugünkü Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzi olan üçrəngli milli bayraq isə 1918 il noyabrın 9-da Cümhuriyyət Hökumətinin iclasında hökumətin sədri Fətəli xan Xoyskinin məruzəsi əsasında qəbul edilmişdir. Qərara əsasən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dövlət bayrağının "yaqıl, qırmızı və mavi rənglərdən, ağ aypara və səkkizguçli ulduzdan ibarət" olması qərara alındı. Bayraqdakı üç rəng - mavi türklüyün, qırmızı (al) müasir azadlıq ideologiyasının, yaqıl isə islamın rəmzi idi. 1918 ilin iyununda təsdiq edilmiş bayraqdakı ağ rəngli aypara və səkkizguçli ulduz isə olduğu kimi saxlanılmışdır (bax *Dövlət bayrağı*).

"MƏLLƏGBƏRLİK MƏCLİSİ", "Azərbaycan Milli Birlik Məclisi" - Azərbaycan mühacirətinin Avropada fəaliyyət göstərmiş siyasi təşkilatı. 1943 ildə Berlində keçirilən ümumazərbaycan qurultayında Əbdürrəhman Fətəlibəyli (Düdənginski) tərəfindən yaradılmışdır. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ətrafında birləşən əski Azərbaycan mühacirlərinə müxalif mövqedə dayanırdı. Ceyhun bəy Hacıbəyli, Əkbər ağa geyxülislamov təşkilatın rəyət heyətinin üzvləri idilər. Visbaden bəyannaməsini imzaladıqlarına görə C.Hacıbəyli, Ə.A. geyxülislamov və Əkbər Azərbaycan mühacirlərinin kəskin hiddətinə məruz qalmışdılar. Onların bu sənədi "Milli Birlik Məclisi" adından imzalamaları kəskin reaksiya doğurmuşdu. "Müsavat" partiyası belə bir təşkilatı tanımadığını bəyan edərək bildirdi ki, "Azərbaycan Milli Birlik Məclisi" deyilən bir təşkilatdan qətiyyətlə xəbərimiz yoxdur. Mövcud olmayan bir təşkilat haqqında söz söyləmək ümumi əfkarı göz görə-görə aldatmaqdır". 1952 ilin oktyabrında Münxəndə 4 rus mühacir partiyası, 5 qeyri-rus mühacir təşkilatının nümayəndələri "Bolşevik Əleyhdarları Əlaqələndirmə Mərkəzi"ni yaratdılar. Mərkəzin yaranması barədə razılaşmanı "Azərbaycan Milli Birlik Məclisi" adından C.Hacıbəyli, Ə. geyxülislamov və polkovnik C.Kazımbəyli imzalamışdılar. Bu, Azərbaycan mühacirəti arasında ixtilafı daha da kəskinləşdirdi. Əlaqələndirmə Mərkəzində də artan daxili ixtilafın onun iki yerə parçalanması ilə nəticələndi (1953). Amerikalıların və ingilislərin maliyyə yardımı kəsildikdən sonra əlaqələndirmə mərkəzlərinin hər ikisi dağıldı. "Milli Birlik Məclisi"nin orqanı olan "Azərbaycan" jurnalının nəşri dayandı. Ə.Fətəlibəyli 1954 ildə qətlə yetirildikdən sonra "Milli Birlik Məclisi"nin də fəaliyyəti sona çatdı.

Əd.: Əbrəhəimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991), B., 1997.

"MƏLLƏG DİREKTORİYA", Krım "Milli direktoriyası" - Krım türklərinin müstəqil hökuməti. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra bolşevik hakimiyyətini tanımaqdan imtina edən Krım türklərinin nümayəndələri 1917 il noyabrın 26-da Baxçasarayda qurultay keçirərək, Ç.Çələbiyevin başçılığında müstəqil hökumət - "Milli direktoriya" yaratdılar. Hərbi işlər üzrə direktor Cəfər Seyidəhməd tatar atlı eskadronları əsasında milli hərbi qüvvələrin təşkilinə başladı. Qurultayda Krım ölkəsinin dövlət bayrağı qəbul edildi. Bayraqda göy rəngli parça üzərində qızıl tamğa təsvir olunurdu (ətraflı məlumat üçün *Krım hökuməti* məqaləsinə bax).

MƏLLƏGGERB - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət suverenliyi rəmzlərindən biri (bax *Dövlət gerbi*).

MƏLLƏGHİMN - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət suverenliyi rəmzlərindən biri (bax *Dövlət himni*).

MƏLLƏGŞTƏQLALİYYƏT BAYRAMI Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayramı. Çək dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1919 il 26 may tarixli qərarı ilə həmin il mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasının 1-ci ildönümü günü kimi qeyd edilmişdi. Hökumətin qərarına əsasən, həmin gün qeyri işgünü elan olundu. Bayram günü bütün qəzetlərin, xüsusilə Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunan hökumət qəzeti "Azərbaycan"ın bir nömrəsi başlan-başla ştiqlaliyyətin ildönümünə həsr edilmişdi. 6 səhifədə çıxan "Azərbaycan" qəzetinin bütün səhifələrində aqışdakı ştiqlal qərarları manşetə çıxarılmışdı: *"Yaşasın müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti"*, *"Yaşasın Cahan Demokratiyası!"*, *"Yaşasın təyini müqəddərat hüququ!"*, *"Yaşasın türk milləti!"*, *"Yaşasın millətlərin qardaşlığı!"*, *"Yaşasın Hürriyyət və İstiqlal, qəhr olsun düşmənlər!"*.

Həmin nömrədə Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəsim bəy Yusifbəyli, Həsən bəy Ağayev və Səməd bəy Mehmandarovun portretləri

dərc olunmuş *"ilk dəfə Azərbaycan ordusunun vətəninə paytaxtına vürüdü"* alt yazısı ilə Azərbaycan ordusunun Bakının mərkəzi küçələrindəki rəsm-keçidi və Parlament binasının Çəkli də verilməmişdi.

Ətiqliliyyətin birinci ildönümü münasibətilə hökumətin sədri Nəsim bəy Yusifbəylinin *"Azərbaycan vətəndaşlarına!"* müraciəti, habelə 1918 il mayın 28-də elan edilmiş *İstiqlal bəyannaməsi* yenidən dərc olunmuşdu. gey xülsam Axund Ağzağadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Xəlil Cərahim, Əlabbas Müznib, gəfiqə Əfəndizadə və başqalarının bayram münasibətilə məqalələri "Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində dərc edilmişdi.

Parlamentin həmin gün keçirilən 42-ci fəvqəladə təntənəli iclası Cümhuriyyətin birinci ildönümünə həsr olunmuşdu. Parlament sədri vəzifəsini icra edən H.Ağayev, Parlamentin "Müsavat" fraksiyasından M.Ə.Rəsulzadə, sosialistlər blokundan "Hümmət"çi Ə.Pepinov, "Ətihad" fraksiyasından Q.Qarabəyli, "Əhrar" fraksiyasından A.Əfəndizadə və başqaları bu tarixi iclasdakı nitqlərində Cümhuriyyətin yaranmasının və istiqlaliyyətin Azərbaycan tarixində əhəmiyyətindən bəhs etmişdilər. H.Ağayev bu tarixi günün yaddan çıxması üçün həmin "tarixi günün Çərəfinə abidə" qoymağı təklif edərək demişdi ki, *"böylə olarsa, paytaxtımızın gözəl bir yerində təsis olunmuş o abidə daim bizim nəsilər üçün bir xatirə və bir yaddaş olacaq, istiqlaliyyət fikri, istiqlaliyyət duyğusu daim onların fikrinə və beyninə yeriyəcəkdir"*.

"Azərbaycan" qəzetinin ertəsi gün çıxan nömrəsində verilməmiş məlumatlarda deyilirdi ki, 1919 il mayın 28-də Azərbaycanın istiqlalının elan edildiyi gün keçirilən bayram tədbirləri özünün rəngarəngliyi və möhtəşəmliyi ilə yadda qalan nadir günlərdən biri olmuşdur. Bütün Çəhər, xüsusilə keçmiş Nikolay (indiki "Ətiqlaliyyət") küçəsi çox böyük zövqlə bayramsayığı bəzədilmişdi. Parlament binası üzərində elektrik lampaları ilə yazılmış *"Yaşasın İstiqlal!"* sözləri uzaqdan diqqəti cəlb edirdi. Binanın fasadında Əzim Əzimzadənin çəkdiyi, əlində üzərində *"Yaşasın Azərbaycan Cümhuriyyəti!"* yazılmış Azərbaycan Cümhuriyyətinin bayrağını tutmuş mələk təsvir edilən Çəklin ətrafı xalçalarla və elektrik lampaları ilə bəzədilmişdi. Parlament binasının içərisi də bayramsayığı bəzədilmişdi binanın qarşısında bayram tədbirləri üçün bağtribuna qurulmuşdu. Küçə başlan-başa bayram nümayişinin iştirakçıları ilə dolu idi. Çək olaraq tribunadan "Müsavat" partiyasının sədri M.Ə.Rəsulzadə bayram tədbirlərində iştirak edən nümayişçilərə müraciətlə nitq söylədi. Sonra fəhlələr adından Səməd Əlisgəndərov, sosial-demokrat "Hümmət" partiyasından Ağzağadə və başqaları çıxış etdilər. Bu vaxt küçə boyu məqlənlə hərəkət edən hökumətin sədri N. Yusifbəyli nümayişçilərlə salamladı, onlar da hökumət sədrini alqıqlarla qarşıladılar. H.Ağayev Parlament binasının balkonundan nümayişçiləri təbrik etdi. gərifovun (Abbas Mirzə gərifzadə) xüsusi ahənginə söylədiyi "Azərbaycan bayrağı" Çəri nümayişçilər tərəfindən hərərlə qarşılandı.

Elə həmin gün saat 13-də Azərbaycan ordusu Bakı qarnizonunun hərbi paradı keçirildi. Paradı hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov qəbul etdi. Parad da Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti və Hökumətinin üzvləri tam tərkibdə iştirak edirdi. Bütün bu təntənələrin sonunda isə Cümhuriyyət hökuməti Azərbaycanın istiqlaliyyətinin birinci ildönümü günü münasibətilə qəbul düzəltdi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın istiqlalının birinci ildönümü günü çox təntənəli Çəkildə bayram edildi və gələcəkdə həmin günün daim bu cür bayram edilməsi qərara alındı. Lakin 1920 il aprelin 27-də Azərbaycanın sovet Rusiyası tərəfindən iğaldan sonra, bu bayram yalnız xaricə mühacirət etmiş Cümhuriyyət xadimlərinin təçəbbüsü ilə hər il anılırdı. Yalnız 1991 ildə Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra həmin gün yenidən xalqımızın və dövlətimizin ən əziz bayramı - Respublika günü kimi hər il təntənəli Çəkildə qeyd olunur. Bax, həminin *İyirmi səkkiz may, Respublika günü* məqalələrinə.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.I, B., 1998; .: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

MƏLLƏKOMİTƏLƏRİN LƏĞVƏHAQQINDA QƏRARLAR - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin özündən əvvəlki yerli hakimiyyət orqanlarının ləğv olunmasına dair qərarları (1918, iyun-iyul). Fevral inqilabı (1917) bütün müsəlmanların, eyni zamanda, azərbaycanlıların siyasi fəallığını artırdı. Yerlərdə Müsəlman Milli Komitələri yaradıldı. Bakıda, Gəncədə, Gəvəndə və başqa Çəhərlərdə yaradılmış milli komitələrin qarşısına qoyduğu əsas məqsədlərdən biri müsəlmanların yerli özünü idarə orqanlarında və Rusiyanın gələcək Müəssisələr Məclisində proporsional Çəkildə təmsil olunmasına nail olmaq idi (bax *Müsəlman Milli Komitələri*). Lakin Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra buna ehtiyac qalmadı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra milli komitələrin yerlərdə hakimiyyət orqanları kimi fəaliyyətinə xitam vermək məqsədilə hökumət qərarları qəbul edildi. Hökumətin 1918 il 27 iyun tarixli qərarı ilə Gəncə (Yelizavetpol) milli komitəsinin sərəncamında olan ən zəruri mallar və bütün ərzaq ehtiyatı Ərzaq Nazirliyinin sərəncamına keçdi. 1918 il iyulun 7-də verilməmiş qərara görə daxili iğər, maliyyə və ərzaq nazirlərinə Gəncə müsəlman milli komitəsinin əmlakının aydınlaşdırılması və qəbul edilməsi üçün ləğvetmə komissiyası yaratmaq tapşırıldı. Elə həmin gün verilməmiş qərara əsasən, daxili iğər nazirinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisindəki bütün milli komitələrin ləğv olunması və onların əmlakının dövlətin sərəncamına keçirilməsi tapşırıldı.

Əd.: .: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

MƏLLƏGÖRDÜ - gimali Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin yaratdığı ordu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti silahlı qüvvələrinin təçkilinə Cümhuriyyətin elan edildiyi gündən (1918, 28 may) başlanılmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1918 il 26 iyun tarixli qərarı ilə milli ordunun formaslandırılmasına başlanılmış və əsasən, azərbaycanlılardan ibarət olan Müsəlman korpusu *Əlahiddə Azərbaycan korpusu* adlandırılmışdı bununla da Cümhuriyyət ordusunun əsası qoyulmuşdur.

Azərbaycan Milli ordusunun ilk hərbi birləşmələri xalq könüllü dəstələri ilə birlikdə *Nuru paşanın* başçılıq etdiyi *Qafqaz İslam Ordusunun* tərkibində bolşevik-daşnak hərbi qüvvələrinə qarşı döyüşlərdə, Bakı azad olunmasında (1918, 15 sentyabr) fəal iştirak etmiş müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin döşmələrinə qarşı Qarabağda, Lənkəranda uğurlu döyüş əməliyyatları aparmış daşnak-bolşevik hərbi birləşmələrinin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri soyqırımların qarşısını almışdır. Cümhuriyyət dövründə milli ordunun yaradılmasında istedadlı general Səməd bəy Mehmandarov və Əlağa gıxlinski mühüm rol oynamışdır. Milli Ordu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu 23 ay ərzində çətin və çətinli döyüş yolu keçmişdir (bax *Azərbaycan ordusu*).

MƏLLƏGÖRDÜ GÜNÜ - Azərbaycan Respublikasının dövlət və ümumxalq bayramlarından biri. Azərbaycan Milli ordusunun yaranma günü. Hər il iyunun 26-da qeyd olunur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1998 il 22 may tarixli Fərmanı ilə təsis edilmişdir. Azərbaycan Prezidentinin fərmanına əsasən, iyunun 26-sı Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri günü elan edilmişdir. Həmin fərmanla iyunun 26-sı qeyri iğgünü elan olunmuşdur.

MƏLLƏGÖRDÜNUN BAĞ QƏRARGAHI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qoşun hissələrinin formalaşmasına, döyüş hazırlığına, təlim-təربiyəsinə, hərbi əməliyyatların icrasına rəhbərlik edən ali hərbi idarəçilik orqanı (bax, həmçinin *Baş ərkani-hərb*).

MƏLLƏGÖRDÜNUN BİRİNCİ PİYADA DÖVƏZƏSİ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun tərkibində hərbi birləşmə (bax *Birinci piyada diviziyası*).

MƏLLƏGÖRDÜNUN İKİNCİ PİYADA DÖVƏZƏSİ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun tərkibində hərbi birləşmə (bax *İkinci piyada diviziyası*).

MƏLLƏGÖRDÜNUN HƏRBİ RÜTBƏLƏRİ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xidməti vəzifəsinə, hərbi və ixtisas hazırlığına, xidmət müddətinə, xidmət dövründə əldə etdiyi nəticələrə və qoşun növlərinə görə hərbi qulluqçulara fərdi qaydada verilən rütbələr (bax *Hərbi rütbələr*).

MƏLLƏG ÖRDÜNUN SÜVƏRİ DÖVƏZƏSİ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun tərkibində hərbi birləşmə. Diviziyaya daxil olan süvari hissələrinin əsası *Müsəlman korpusunun* formalaşması dövründə qoyulmuşdu (bax *Süvari diviziyası*).

MƏLLƏGÖRDÜNUN TƏCHİZAT RƏSƏNİ İDARƏSİ - Azərbaycan ordusunun təchizat məsələlərini həll edən qurum. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyində təchizat sahəsində aparılan islahatlar nəticəsində 1920 il martın 15-də yaradılmışdır (bax *Azərbaycan ordusu təchizat rəisinin idarəsi*).

MƏLLƏG ÖRƏ, Azərbaycan Milli gurası-ümumxalq seçkisi yolu ilə seçilmiş deputatlardan ibarət qanunvericilik səlahiyyətinə malik ali hakimiyyət orqanı-parlament. 1918 il mayın 27-də Tiflis şəhərində Zaqafqaziya seyminin müsəlman fraksiyasının fəvqəladə iclasında yaradılmışdır. Həmin iclasda "Müsəvat" partiyası Mərkəzi Komitəsinin sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Milli guranın sədri, bitərəf Fətəli xan Xoyski isə icraedici orqanın sədri (hökumət başçısı) təsdiq olunmuşdur (bax, həmçinin *Azərbaycan Milli Şurası*).

MƏLLƏG ÖRƏNİN AZƏRBAYCAN ƏHALƏSİNƏ MÜRƏCƏTİ - ilk Azərbaycan Parlamentinin - Milli guranın Azərbaycan vətəndaşlarına 1918 il 29 noyabr tarixli müraciəti (bax *"Bütün Azərbaycan əhalisinə"*).

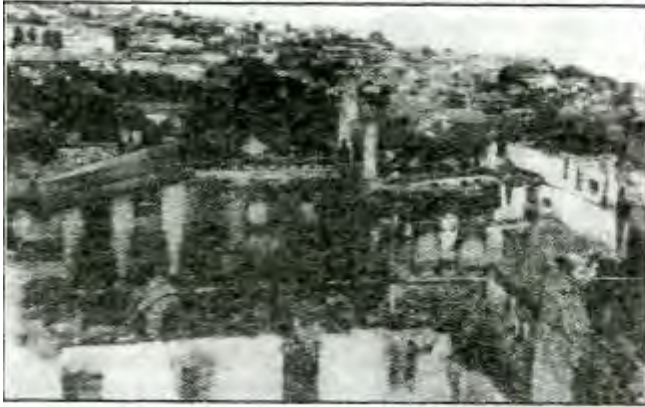
MƏLLƏG ÖRƏNİN CƏRƏYYƏ ÖRƏNİ - *Zaqafqaziya seymi* dağılıqdan sonra seymin müsəlman fraksiyasının üzvləri 1918 il mayın 27-də Tiflisdə toplanaraq, hərtərəfli müzakirədən sonra, belə ağır bir zamanda Azərbaycanın idarə olunmasını öz üzərlərinə götürmək qərarına gəlmişlər və özlərini Azərbaycan Milli gurası elan etmişlər. Həmin iclasda Milli guranın rəyasət heyəti seçilmişdir. Rəyasət heyətinə "Müsəvat" partiyası və bitərəflərin demokratik qrupu tərəfindən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Həsən bəy Ağayev, Məmməd Həsən Hacınski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Xəlil bəy Xasəmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov, müsəlman sosialistlər partiyasından Xudadət bəy Məlik-Aslanov, Camo bəy Hacınski, sosial-demokrat (menşevik) "Hümmət" qrupundan Əkbər ağa geyxülislamov, "Ətihad" partiyasından doktor Xosrov paşa Sultanov daxil oldu. Bu zaman *Batum konfransında* Türkiyə nümayəndə heyəti ilə danışıqlar aparılan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə gizli səsvermə yolu ilə Azərbaycan Milli gurasının sədri, Həsən bəy Ağayev isə onun müavini seçilmişdir.

Əd.: *Адрес-календарь Азербайджанской Республики.*

MƏLLƏG VƏLYUTƏ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin pul nişanları, əhcılıq və ödəmə vasitəsi kimi istifadə olunan qısamüddətli borc öhdəliyi (bax, həmçinin *Bakı bonları*).

MƏLN CÖRC F. (?-?) - ingilis generalı. Birinci Dünya müharibəsində (1914-18) Böyük Britaniyanın Qara dəniz orduları baş komandanı. Milnin hərbi səlahiyyətləri dairəsinə Rusiyanın əyalətləri, Qara dəniz, Qafqaz, Xəzər dənizi, Türkmənistanda Mərvə qədər Zakaspi vilayəti daxil idi. Bu ərazilər 1918 il oktyabrın 30-dan 1920 ilin avqustunadək Britaniya ordularının nəzarət dairəsinə daxil idi. Onun Britaniya hərbi nazirliyinə göndərdiyi "General Corc Milnin Qafqazda və Orta Asiyadakı hadisələr haqqında məlumatları" adlı hesabatda, 1918-20 illərdə regionda, o cümlədən, Azərbaycanda gedən proseslər təsvir və təhlil edilmişdir. Sənəddə 1918 ilin martında Bakıda bolşevik-daşnak qüvvələrinin dinc türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi kütləvi qırğınlar, "Sentrokaspi diktaturası"nın siyasəti, Bakının azad edilməsi, Qafqazda, xüsusən Bakıda ingilis ordu hissələrinin qarşısında duran vəzifələr, bütövlükdə, B. Britaniyanın Azərbaycanda maraqları, general Tomsonun, Biçeraxovun fəaliyyəti və s. öz əksini tapmışdır.

Şuşa ermənilərin törətdiyi dağıntılardan sonra. 1905

Ermənilərin törətdiyi soyqırımın qurbanları. Bakı. 1905

Əd.: Qasımov M., Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918—ci illər), 3 hissədə, h.2, B., 2002; Мир Льва Гумилева, Каспийский транзит, в 2-ч томах, т., 2., М., 1995.

MİLYUKOV Pavel Nikolayeviç (27.1.1859, Moskva -31.3.1943, Eks-le-Bel, Fransa) - Rusiya siyasi xadimi, tarixçi, publisist, rus burjuaziyasının ideoloqu, kadetlər partiyasının liderlərindən biri. Fevral inqilabından (1917) sonra Müvəqqəti hökumətin birinci kabinetində xarici işlər naziri olmuş "müharibəni qələbəyədək davam etdirmək" siyasəti yeritmişdir. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Sovet hakimiyyətinə qarşı xarici hərbi müdaxilənin təşkilatçılarından olmuşdur. Milyukov gizli "Milli mərkəz" in təşkilatçılarından və rəhbərlərindən idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov 1918 il dekabrın 7-də Gəncədə Milyukovla görüşüb, danışıqlar aparmışdır. 1920 ildən mühacirətdə yaşamışdır.

MƏN DOQQUZ YÜZ BEĞ ÖNCÜL SOYQIRIMI - çarizmin fəal köməyi ilə erməni-daşnak silahlı birləşmələrinin Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdiyi soyqırımı. Birinci rus inqilabı (1905-07) başlanan dövrdə çarizm ucqar əyalətlərdə öz mövqeyini qoruyub saxlamaq məqsədilə milli qırğınlar üçün tədbirlər planı hazırlamışdır. Azərbaycandakı qırğına qədər çarizm bu üsuldən Polşada, Baltıqyanı ölkələrdə və digər milli ucqarlarda istifadə etmişdir. Lakin digər ucqarlardan fərqli olaraq, Azərbaycanda çarizmin bu mənfur siyasətindən öz maraqları üçün istifadə edən qatı millətçi "Daşnaksutyun" partiyası Bakıda, Gücədə, Naxçıvanda, Gəncədə, Gəvəndə və digər bölgələrdə azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi soyqırımları törətmişlər.

Birinci rus inqilabı illərində Azərbaycanda və Cənubi Qafqazın müsəlmanlar yaşayan bölgələrində törədilən milli qırğınlar çar ordusunun və rəsmi dövlət adamlarının gözləri önündə baş verirdi. Ordu və polis bu milli qırğını cəllad soyuqqanlılığı ilə seyr edirdi. "Daşnaksutyun" partiyası və erməni quldur dəstələri hökumətin bu "seyrçi" mövqeyindən istifadə edərək, az vaxt ərzində azərbaycanlılar yaşayan 158 kəndi dağıtmış evləri yandırmış və yüzlərlə insanın həyatına son qoymuşdur. Təkcə 1905-06 illərdə erməni quldurları müsəlmanlara qarşı 500-ə qədər cinayət hadisəsi törətmişlər. Daşnaklar zahirən muxtariyyət tələbi ilə çıxış etsələr də, bunun arxasında "Böyük Ermənistan" yaratmaq xulyası dururdu. Onlar bu sərəmsəm niyyətlərini həyata keçirmək üçün daha çox Rusiyadan istifadə etmək istəyirdilər.

1905 il fevralın əvvəllərində Bakıda milli qırğına başlamaq üçün bəhanə axtaran daşnaklar hər yerdə müsəlmanların qanıqən, vəhş olmaları barədə təbliğat aparırdılar. Fevralın 2-də azərbaycanlı əhaliyə qarşı düşmənçilik ruhunda tərbiyə olunmuş ermənilər tərəfindən bir azərbaycanlı öldürüldü. Səhərisi ermənilər daha bir qətl törətmişlər. Daha sonra erməni əsgəri istintaqa apardığı müsəlman dustağı yolda güllələdi. Bu qətlər əvvəlcədən hazırlanmış plana əsasən həyata keçirilirdi. Özünü müdafiə etmək məcburiyyətində qalan əliyalın müsəlmanlar küçələrə çıxdılla giddətli döyüşlər başlandı. Evlər dağıdılır, mal-mülk qarət edilirdi. Qubernatorun ixtiyarında kifayət qədər əsgər və polis olsa da, o, baş verən qırğının qarşısını almaq istəmirdər. Fevralın 6-dan 10-na qədər Bakıda davam edən qırğın nəticəsində hər iki tərəfdən yüzlərlə insan öldürüldü. Bakıda kırıqından sonra fevralın 18-də II Nikolayın fərmanına əsasən, Bakı quberniyasında hərbi vəziyyət elan edilsədə 1905 il avqustun 16-21-də Gücədə, avqustun 20-26-da Bakıda, noyabrın 18-də Gəncədə azərbaycanlıların soyqırımı həyata keçirildi.

Erməni quldurlarının növbəti hədəfi Naxçıvan oldu. Daşnaklar qəflətən hücum etməklə, azərbaycanlılar içərisində vahimə yaratmağa çalışırdılar. Naxçıvan əhalisinin ermənilərin cinayət əməllərindən Gəvən qubernatorunun müavini Baranovskiyyə Qıkayətinə məhəl qoyulmadı. Bu, ermənilərin əl-qol açmasına imkan verdi Onlar Çəhərin müsəlmanlar yaşayan məhəllələrini kütləvi Gökildə atəş tutdular. Adamlar öldürüldü, dükənlər yandırılır və qarət edilirdi. Döyüş müqəhidə edən polis rəisi Angil qırğına mane olmadı. Bir qədər sonra azərbaycanlılarla ermənilər birlikdə yaşadığı Çəhri kəndində dəhşətli faciə baş verdi. Noyabrın 26-da kazaklarla birləşən erməni caniləri bir neçə ailəni qətlə yetirdikdən sonra, kəndi xarabalığa çevirdilər Camaata bir daha aydın oldu ki, erməniləri qızıqırdıran və qırğına rəvac verən Rusiya hökumətidir.

Ermənilər Bakı və Naxçıvandan sonra öz məkrli niyyətlərini Gəvan Cəhərində və onun ətrafındakı bölgələrdə ya-Çayan müsəlmanlara qarşı həyata keçirdilər. Bu məqsədlə onlar silahlı quldur dəstələri yaratmışdılar. Ermənilərin niyyətinə xəbərsiz olan Gəvan azərbaycanlıların lazımi müdafiə tədbirləri görməmişdilər. Mayın 24-də ermənilər Cəhərin azərbaycanlılar yaÇayan hissəsinə qəflətən hücum edərək, xeyli adamı qətlə yetirdilər. Azərbaycanlıları soyqırımından xilas etmək üçün qonşu qəzalardan, Türkiyədən və Gəvandan müsəlman könüllüləri Gəvana doğru hərəkət etdilər.

Məngüs kəndinin ağsaqqalı Novruz Kazım oğlu son gülləsinə qədər vuruşaraq, onlarca erməni quldurunu məhv etdi. Ermənilər Novruz kiÇini tutub qətlə yetirdilər və kəndə od vurdular. Onlar iyunun əvvəlində Güllücə və Kamal kəndlərini də viran qoydular, onlarca adam vəhşəsinə qətlə yetirildi. Çunun 3-də UÇü kəndində 8 saat davam edən döyüşdə könüllülər erməni quldurlarının geri oturdular. Ermənilər yaralıları və meyitləri səngələrdə qoyub qaçdılar. Onlar iki gündən sonra böyük qüvvə ilə təzədən hücumə keçsələr də, yenə məğlubiyyətə uğradılar. Çunun 9-u və 10-da erməni quldurları yaxşı silahlanmış yeni qüvvələrlə UÇü və Təkyə kəndləri üzərinə hücumə keçdi. Düşmənin sayca çoxluğu və kənardan lazımi kömək göstərilməməsi əhalini hər iki kəndi tərk etmək məcburiyyətində qoydu.

Zəngəzurda erməni kəndlərindən və digər yerlərdən toplanan quldur dəstələri Sokratın baÇılığı ilə qəflətən hücumə keçərək, Cəbrayıl qəzasını Veysəlli kəndini yandırdılar. 150 evdən ibarət olan Qacar kəndi 6 saatdan çox davam edən döyüşdə düşməni pərən-pərən saldı. Qonşu müsəlman kəndindən gələn yeni könüllü dəstələri döyüş meydanından qaçan erməniləri təqib etdilər və xeyli quldur əsir götürüldü. DaÇnaklar 3 min quldurla Qacar kəndinə yenidən hücumə keçsələr də, döyüşdə qələbə çalan qacarlılar və könüllülər xeyli quldura qətlə yetirdilər.

Müsəlman süvariləri geyxməli kəndində məÇü edən min nəfərlik quldur dəstəsinə qəflətən hücum etdilər. Bütün gün davam edən döyüşün sonunda xeyli itki verdikdən sonra qaçıb, Düşüklü kəndinə sığınan ermənilər az sonra oradan da çıxarıldılar. Həmin günün səhəri müsəlman süvariləri Çəmənli kəndinə hücum edən erməniləri məğlubiyyətə uğratdılar. Bu məğlubiyyətdən və itkilərdən sonra ermənilər Xırmancıq kəndinə 2500 quldur topladılar. Onlar müsəlman könüllülərinin toplaÇılığını ArıÇkəndini ələ keçirmək istəyirdilər. Lakin quldurlar döyüşdə atlıları və silahlarını da qoyub qaçdılar. Alınmaz hesab edilən Xırmancıq kəndi döyüşlərimiz tərəfindən tutuldu. Pristav Davidovun öz strajnikləri ilə ermənilərə köməyi də nəticə vermədi. Buna baxmayaraq, ermənilər Cəbrayıl və Qaryagin (indiki Füzuli rayonu) qəzalarında Veysəlli, Divanəllilər, Süleymanlı kəndlərini yandırmış insanları kütləvi Çökildə qırmışdılar.

1905 il hadisələri içərisində ÇuÇı faciəsi daha dəhşətli idi. Qəzalardakı qırğın qarÇısını almaları olan əsgərlər qəsdən ÇuÇada saxlanılırdı. Məqsəd müsəlmanların soyqırımında onlardan istifadə etmək idi. Ermənilər ÇuÇı döyüşünə böyük hazırlıq içəri göndürsə də çoxlu canlı qüvvə toplamışdılar. Avqustun 8-də növbəti fitnə törədildi - Cənubi Azərbaycandan gəlmiş və bir məktəbin təmiri ilə məÇul olan 17 fəhlə qətlə yetirildi. Avqustun 16-da silahlı ermənilər azərbaycanlıları atəÇ tutdular. Rus ordusunda qulluq edən 15 nəfər erməni əsgəri komandanlığı rəzilığı ilə silahlarını götürüb vuruşan quldurlara qoÇuldu. Tiflisdən də 100 erməni köməyə gəlmişdi. Azərbaycanlılar müdafiə olunmaq üçün Cəhərin müxtəlif yerlərində 5 səngər qurmuşdular. Hər səngərə bacarıqlı adamlar baÇılıq edirdilər. Onlardan Abbas bəy Talib oğlu, Əfrasiyab Hacı Əziz oğlu, MəÇədi AbıÇ Bəylər oğlu və b. Xüsusilə fərqlənirdilər. Ətraf kəndlərdən Cəhərə xeyli atlı dəstələri köməyə gəlmişdi. Elə həmin gün ermənilərin hücumlarının qarÇısı alındı. Çki-üç gün ərzində ermənilərin bütün mövqeləri ələ keçirildi. Ermənilərin yandırdıqları binalar içərisində teatr və qız məktəbinin binası da vardı. 1905 il avqustun 16-dan 21-dək ÇuÇada ermənilərin törətdikləri milli qırğında daÇnak qüvvələri istədiklərinə nail ola bilmədilər.

Ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri qırğınlar sonrakı illərdə də təkrar olundu və 1918 ilin yazında azərbaycanlılara qarşı kütləvi soyqırımları Qarabağda (bax *Qarabağda azərbaycanlılara qarşı soyqırımları*), Qubada (bax *Quba qırğınları*), Naxçıvanda [bax *Naxçıvan bölgəsində soyqırımları (1917-20)*], Çamaxıda (bax *Çamaxı qırğınları*), Zəngəzurda (bax *Zəngəzur qırğınları*), həmçinin Şərqi Anadoluda (bax *Şərqi Anadoluda soyqırımı*), Cənubi Azərbaycanda (bax *Cənubi Azərbaycanda soyqırımı*) davam etdirildi. 20 əsrdə azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən dəfələrlə məruz qaldığı soyqırımı siyasəti əsrin sonlarında Xocalı faciəsi ilə bir daha təkrar olundu. Azərbaycan əhalisinin 1 milyondan çoxu qaçqına çevrildi, ərazisinin 20%-i iÇğal edildi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Ordubadi M.S., Qanlı illər, B., 1991; Nəvvab MirMöhsün, 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, B., 1993; Назжафов Б., Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX-начале XX в., В 2-х частях, Б., 1993-1994; Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле. Сборник статей (редакторы-составители: Т. Мусаева, А. Мамедов), Б., 2003.

MÇN DOQQUZ YÜZ ON DOQQUZUNCU ÇL 1 MAY NÜMAYİÇİ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin iÇirakı ilə Bir may bayramının Bakıda qeyd olunması [bax *Bir may nümayişi (1919)*].

MÇN DOQQUZ YÜZ ON SƏKKİZİNÇİ ÇL 30 MAY RADÇÖQRAMI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin baÇısı Fətəli xan Xoyskinin Azərbaycanın müstəqil dövlət elan olunması barədə dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə [Çstanbul, Berlin, Vyana, Paris, London, Roma, VaÇınqton, Sofiya, Buxarest, Tehran, Madrid, Haaqa, Moskva, Stokholm, Kiyev, Kristianiya (Oslo), Kopenhagen, Tokio] radioteleqrafla göndərdiyi məlumat, tarixi sənəd (bax həmçinin *Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında teleqram*).

MÇRBAÇIROV Mirabbas (?-?) - *İrəvan quberniyası müsəlmanları həmyerlilər cəmiyyətinin* nümayəndəsi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin tapÇırığı ilə 1919

ilin yanvarın yerli əhalinin ehtiyacları ilə tanış olmaq üçün Naxçıvana göndərilmişdi. Əhali Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elçilərini böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşıladı. Onlar gəlişlərinin səbəbi, eləcə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranma tarixi haqqında əhaliyə məlumat verirdilər.

1919 il fevralın 22-də Mirbağirovun başçılıq etdiyi elçilər Naxçıvanda ingilis general-qubernatoru ilə görüşərək, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Naxçıvanla bağlı mövqeyini onun diqqətinə çatdırdılar. Naxçıvanda hakimiyyətin sonrakı taleyi ilə bağlı Cəfərqulu xanın iqamətgahında keçirilən görüşdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyəti ilə yanaşı, ingilis general-qubernatoru da iştirak edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndələri Cəfərqulu xanın başçılıq etdiyi hökuməti tanıdıqlarını bildirdilər. Həmin görüşdə Naxçıvanın könüllü olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə birləşməsi haqqında akt tərtib olundu. Aktın mətninin hazırlanması üçün yaradılan komissiyanın üzvlərindən biri də Mirbağirov idi. Siyasi, hərbi, iqtisadi, maddi və mədəni məsələlərə aid bəndlərdən ibarət akt hökumət və Milli gürə üzvləri, əhalinin nümayəndələri tərəfindən imzalanaraq, hökumət möhürü ilə təsdiq edilmişdi.

M.Mirbağirovun bu missiyası Araz-Türk Respublikası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında münasibətlərin yeni mərhələsinin başlanğıcı idi. Bu mərhələnin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, Azərbaycan hökuməti Naxçıvanın problemləri ilə ardıcıl məşğul olmağa başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yardımına arxalanan Naxçıvan hökuməti həm öz əhalisinin, həm də keçmiş Qəhvən quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların hüququnu fəal müdafiə etməyə başladı.

Əd.: Hacıyev A., Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən, B., 1994; Musayev G., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996.

MİRQASIMOV Mirəsədulla Mirələsgər oğlu (17.11.1883, Bakı - 20.7.1958, orada) - ilk azərbaycanlı alim-cərrah, Azərbaycan SSR EA ilk prezidenti (1945-47). uhanı seminariyası müəlliminin ailəsində doğulmuşdur. Gimnaziyada oxuyarkən ictimai həyatda fəal iştirak etmiş gərcək ölkələrində müsəlman qadınlarının acınacaqlı vəziyyəti haqqında məqalələrlə qəzet və jurnal səhifələrində çıxış etmişdir. 1913 ildə Novorossiysk Universitetinin (Odessa) tibb fakültəsini bitirmişdir. Tələbəlik illərində Uzaq gərçin mədənlərində feldçer, 1916 ilədək Odessa Çəhr xəstəxanalarından birində həkimintem, sonra isə ordinator işləmişdir.

1916-18 illərdə Bakıda hərbi xəstəxanada, 1918-27 illərdə Mixail xəstəxanasında cərrah, Bakı Dövlət Uni-versitetinin tibb fakültəsində dosent işləmişdir. Mirqasimov Azərbaycanda müasir tibb elminin əsasını qoyanlardan biridir. Azərbaycanda ilk doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş (1924) həkim-cərrah kimi Mirqasimov respublikada urologiyanın əsasını qoymuşdur. Elmi fəaliyyəti, əsasən, sidikdağı xəstəliyinin etiologiya, klinika və müalicəsinin öyrənilməsinə, irinli peritonitlərə, urologiya və cərrahlığın digər aktual məsələlərinə həsr olunmuşdur. 1928 ildə professor adına layiq görülmüşdür. 1931 ildən ömrünün sonunadək Nəriman Nəriman adına Azərbaycan Tibb İnstitutunun (indiki Azərbaycan Tibb Universiteti) hospital cərrahiyyəsi kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlanmasında mühüm xidməti var. Cərrahlıq sahəsində Azərbaycan dilində yazılmış ilk dərsləyin (1933), 50 elmi əsərin müəllifidir.

Mirqasimov 1934 ildə Azərbaycan SSR əməkdar elm xadimi adına layiq görülmüş 1945 ildən Azərbaycan SSR EA akademiki və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının ilk prezidenti (1945-47) olmuşdur. 1955 ildə Cərrahların Beynəlxalq Assosiasiyasının həqiqi üzvü seçilmişdir. Respublika səhiyyə nazirliyi kollegiyasının üzvü, çoxsaylı komissiyaların sədri olmuşdur. Azərbaycan SSR MƏK üzvü (1931-34), SSRİ Ali Sovetinin (1-3-cü çağırış) deputatı seçilmiş bir çox orden və medallarla təltif edilmişdir.

Əsərləri: Qısaca ümumi xirurgiya kursu, B., 1933; Материалы к изучению мочекаменной болезни в Азербайджане, 1928; Роль хирургии в обороне страны, Б., 1941; Хирургия Брюшного тифа, 2 изд., т. 1-2, Б., 1957-59.

Əd.: M.A. Мир-Касимов, Библиография, Б., 1964; M.A. Мир-Касимов (1883-1958), «Хирургия», 1966, №4.

MİRQASIMOV Zeynalabdin Mirələsgər oğlu (1887, Bakı - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. İstanbulda osmanlı imperator litseyini bitirmiş Fransanın Nansi Universitetinin elektrotexnika sahəsində 3 il oxumuşdur (1919 ilədək). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini hüquq sahəsində davam etdirmək üçün Paris Universitetinə (Fransa) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında təhsilin bitməsinə 6 ay qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olunmamışdır.

MİRZƏ BƏY GÖYGÖL - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 1919 il 1 sentyabr tarixli xüsusi qərarına əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün Almanyanın Berlin Çəhrinə göndərilmiş tələbələrdən biri. Təhsilini başa vurduqdan sonra sovet işğalına məruz qalmış Azərbaycana dönə bilməmişdir (ətraflı məlumat üçün bax *Hacızadə Mirzə Məçədi Yusif oğlu*).

MİRZƏ KÜÇEK XAN, Kiçik xan - Gən inqilabçısı, Gilanda antiimperialist cəngəllər hərəkatının təşkilatçısı və rəhbəri. "Ətihad-Əlam" ("Əlam Birliyi") adlı siyasi təşkilatının yaradıcılarından (1917) biri və rəhbəri. 1918 il-də Kiçik xanın dəstələri Bakıya can atan Denstervillein kor-

pusuna ciddi müqavimət göstərmiş lakin məğlub olmuşdur. Gilan Respublikası Müvəqqəti İqilabi hökumətinin, sonra isə İqilab Komitəsinin sədri olmuşdur (bax *Kiçikxan*).

MİRZƏCAMALOV Hüseyn bəy (?-?) - sənətşünas. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-20) milli mədəniyyətin tərəqqisində yaxından iştirak etmişdir. Mir-zəcamalov görkəmli sənətşünas Məhəmməd Ağaoğlu ilə birlikdə ilk milli *İstiqlal muzeyinin* təsis olunması təşəbbüsünü göstərmiş və Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti hökumətə muzeyin yaradılması barədə qərar qəbul etmişdir (1919, 7 dekabr). "*Yaşıl qələm*" cəmiyyətinin fəal üzvü olan Mir-zəcamalov muzeydə "Fransa və Rusiyada böyük inqilablar, onları doğuran amillər haqqında" və s. mövzularda məruzələr etmiş dövrü mətbuatda mühüm ictimai-siyasi məsələləri vətəndaş mövqeyindən iqlandıraraq yazıları çap olunmuşdur. Mirzəcamalov bir sıra maarif və sənət ocaqlarının açılmasında, qədim mədəniyyət abidələrinin qorunması sahəsində də fəal çalışmışdır.

MİRZƏZADƏ Qafur - maarif xadimi, nağılmüəllim, publisist, tərcüməçi, coğrafiyaşünas. Bax *Qafur Rəşad*.

MƏSAQİMLİĞ - Azərbaycan Milli gürasının 1918 il 28 may tarixli qərarına əsasən, Azərbaycanın istiqlalyyətini rəsmən elan edən sənəd (bax *İstiqlal bəyannaməsi*).

"MOLLA NƏSRƏDDİN" - həftəlik, illüstrasiyalı ilk Azərbaycan satirik jurnalı. Birinci nömrəsi 1906 il aprelin 7-də (20-də) Tiflisdə çapdan çıxmışdır. 1906-17 illərdə Tiflisdə, 1921 ildə Təbrizdə, 1922-31 illərdə Bakıda nəşr olunmuşdur. Redaktora və nağır Cəlil Məmmədquluzadə idi. 25 il ərzində 748 nömrəsi (340-1 Tiflisdə, 8-i Təbrizdə, 400-ü Bakıda) çıxmışdır. Mütərəqqi ideyalarını cərcisi olan "Molla Nəsrəddin" zəhmətkeş xalq və demokratiya cəbhəsində duraraq, azadlıq düşmənlərini - çar mütləqiyyətini, hakim təbəqələrin ağalığı, imperalizmin müstəmləkəçilik siyasətini, geriliyi, mövhumat, cəhəlat və xurafatı amansız satira atəşinə tutmuş Azərbaycan xalqının milli oyanışında, əhəlinin geniş təbəqələri içərisində istiqlal ideyalarının yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Jurnal, eyni zamanda, maarif və mədəniyyətin tərəqqisi, qadın azadlığı, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. Kəskin və cəsarətli tənqidi çıxışlarına, "acı həqiqətləri" söylədiyinə görə daim hücum və təqiblərə məruz qalan jurnalın nağır çar senzurası tərəfindən tez-tez dayandırılmış, bir sıra nömrələri müsadirə olunmuş redaktoru dəfələrlə məhkəmə məsuliyyətinə cəlb olunmuş cərimə edilmişdir. Lakin bütün təqib və təzyiqlərə baxmayaraq, "Molla Nəsrəddin" in haqq səsi çox keçmədən Şimali-Cənublu bütün Azərbaycanın, Qafqazm hududlarını aqib Rusiyada, Yaxın və Orta gərqdə eqlidilmişdir. Jurnalın Tiflis, Bakı, Gəvan, Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, gəmaxı, gəki, Dərbəndlə yanaq Orta Asiyada, Krimda, Kazan, Ufa, Həqərxan, Orenburq, Tehran, Ərzurum, Gətanbul, Qahirə, Bombay, Kəlkətə və s. Şəhərlərdə də çoxlu oxucusu var idi. C.Məmmədquluzadənin dediyi kimi, zəmanənin yaratdığı "Molla Nəsrəddin" dövrünün mühüm ictimai-siyasi hadisələrinə səs verir, onları inqilabi-demokratik baxımdan Şərh edirdi. Jurnalın mövzu və təsir dairəsi çox geniş idi. "Molla Nəsrəddin" in yazıları və dərin mənalı karikaturaları Orta Asiya və Tataristanda, bir sıra qonşu gərq ölkələrində bilavasitə onun təsiri ilə nəşr edilən satirik jurnallar üçün ömək olmuşdur. "Molla Nəsrəddin" Gəvan, Türkiyə və gərq ölkələrində genişlənməyən milli azadlıq hərəkatını diqqətlə izləyir, beynəlxalq irtica qüvvələrini, yerli istibdadı ifqə edirdi. Şərtarxan, Bağırxan, Xiyabani kimi azadlıq mücahidlərinin bağılığı ilə Cənubi Azərbaycanda və bütün Gəvan gedən milli-demokratik mübarizə haqqında jurnalın yazıları və rəsmləri yüksək vətənpərvərlik nümunələri idi. "Sabirin əsərləri Gəvan məqutəsinə... bir ordudan ziyadə xidmət etmişdir" (Abbas Şəhhət) sözləri eynilə "Molla Nəsrəddin"ə də aid edilə bilər. "Molla Nəsrəddin" Azərbaycan xalqının mütərəqqi qüvvələrini, demokratik ziyalıları öz ətrafında toplamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin meydana gəlməsilə nəticələnməyən milli azadlıq ideyalarının təbliğində mühüm rol oynamışdır. Jurnalda Ömər Faiq Nəmanzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmkəsər, Məmməd Səid Ordubadi, Mirzəli Möcüz və b. Şəir, yazıçı və jurnalistlər, O.gmerlinq, G.Rotter. Əzim Əzimzadə kimi rəssamlar fəaliyyət göstərirdilər. "Molla Nəsrəddin" in realist-demokratik ədəbiyyat, zəhmətkeş xalqın mənafeyi uğrunda mübarizəsi, onun inqilabi satirası jurnalda əməkdaşlıq edən Şəir və yazıçıların yaradıcılıq isti-

مِلَّةُ الْإِسْلَامِ

Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur-olsun, nə işim var?!

Laylay, bala, laylay,
Yat, qal dəfa, laylay!

Nədir olur bu çocuşlar, ayan, bu boyda-bu boyda?
Hara gedir bu yazıqlar, aman, bu boyda-bu boyda?

Ev madam, mənzil madam, balkon madam, bulvar madam!
Müxtəsər əqlim çəşib, ey dad-bidad, Ördəbil!

Rədd ol qapıdan, ağlama zar-zar, dilənçi!
Vaqqıldama bayquş kimi, idbar, dilənçi!

Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngösər, oxutmuram, əl çəkin!

Mollanəsrəddinçilərdən bir qrup: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Rzaqulu Nəcəfov, Salman Mümtaz, Zeynal Məmmədov, Əliqulu Qəmküsar

qamətini müəyyən etmiş onların görkəmli sənətkar kimi formalaşmasında həlledici amil olmuş beləliklə də "Mollanəsrəddinçilik" adlı böyük bir ictimai-ədəbi hərəkat yaranmışdır. Mollanəsrəddinçilər klassik Azərbaycan, gərç, rus və dünya bədii publisist irsinin ənənələrindən, xalq yumorundan məharətlə bəhrələnərək, milli mətbuat tarixində satirik jurnalistikanın bünövrəsini qoymuş Azərbaycan publisistikasını janr və üslub rəngarəngliyi ilə zənginləşdirmişlər.

Sovet hakimiyyəti illərində ciddi təzyiq və qadağalara baxmayaraq, "Molla Nəsrəddin" öz mütərəqqi ənənələrini davam etdirmiş ictimai tələqqiyə, elmin, mədəniyyətin inkişafına maneçilik törədən qüvvələri satira atəşinə tutmuşdur. "Molla Nəsrəddin" beynəlxalq məsələlərə geniş yer vermiş imperializmin təcavüzkar təbiətini damğalamış müstəmləkə və asılı ölkə xalqlarının milli azadlıq hərəkatını alqışlamışdır. Bu dövrdə Ə. Haqverdiyev, Ə. Əzimzadə və b. ilə yanaşı, jurnalda Cəfər Cabbarlı, Əlağa Vahid, Böyükağa Talıblı və digər şair və yazıçılar da əməkdaşlıq edirdilər. Jurnal 1926 ildən "Heyəti-təhririyyə" imzası ilə buraxılmışdır.

"Molla Nəsrəddin" in yalnız Azərbaycanın deyil, eləcə də Yaxın gərç ölkələrinin ictimai və ədəbi-bədii fikir tarixində müstəsna rolu olmuşdur. Mübaligəsiz demək olar ki, "Kolokol", "Sovremennik", "Oteçestvenniye zapiski" jurnallarının Rusiyada oynadığı rolu, Azərbaycanda və bütün Yaxın gərç ölkələrində "Molla Nəsrəddin" oynamışdır. Müasir Azərbaycan satirik publisistikasının təşəkkülü və inkişafı da bilavasitə "Molla Nəsrəddin"lə bağlıdır. 20-ci illərdə çıxmış "Əqrəb", "Tikan", "Damğa", "Ələməzin güzgüsü" kimi jurnallarda, sonralar "Kirpi" jurnalında, "Mozalan" satirik kinojurnalında və eyniadlı telejurnalda "Molla Nəsrəddin" ənənələrini aydın görmək olar. Mollanəsrəddinçilərin böyük istedadla yaratdıqları, yüksək xəlqilik nümunəsi olan poetik, publisist və qrafika əsərləri bu gün də satirik sənətkarlar üçün yaradıcılıq nümunəsidir. Nəçə bəçəməsinin 75, 80 və 90 illiyi qeyd olunmuşdur. Kitab çöklində 12 cildə nəçə edilir (2 cildi çəpədən çıxmışdır).

Əd.: Axundov N., "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəçə tarixi, B., 1959; Məmmədli Q., "Molla Nəsrəddin", B., 1966; Ağayev L., "Molla Nəsrəddin" in tarixi hünəri, B., 1976; Əziz gərçif, "Molla Nəsrəddin" necə yarandı, B., 1986; Həbibbəy li Ç. Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997; Касумов М., Боевой революционно-демократический журнал «Молло Насреддин», Б., 1966.

"MOLOT" - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə nəçə olunmuş gündəlik leqal bolçevik qəzeti. 1919 ildə Ba-kıda rus dilində nəçə olunmuşdur. Birinci nömrəsi 1919 il iyulun 9-da, sonuncu nömrəsi isə avqustun 14-də (cəmi 31 nömrə) çıxmışdır. "Molot" da Rusiya Kommunist (bolçeviklər) Partiyasının ideya-siyasi xətti təbliğ edilir, Azərbaycan xalqının milli hökumətinə qarşı yönəldilən yazılar

dərc olunurdu. Pozucu fəaliyyətinə görə "Molot"un nəfəri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən qadağan edilmişdi. Lakin qəzet 1919 il avqustun 19-dan 28-dək "Proletari" adı ilə nəfərini davam etdirmişdir (8 nömrə). **MORGENTAU** Henri (?-?) - ABŞ diplomatı. Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə Osmanlı dövlətində Amerika səfiri. *Paris Sülh Konfransında (1919-20)* ABŞ nümayəndə heyətinin üzvü olmuşdur. Konfransın gedişində, Azərbaycan istiqlalının birinci ildönümü günündə (1919 il mayın 28-i) Əlimərdan bəy *Topçubaşovla* görüşmüşdür. Görüşdə həmin günün ikinci yarısında ABŞ prezidenti Tomas Vudro Vilsonla keçiriləcək danışıqlarda müzakirə ediləcək məsələlər müəyyənləşdirilmişdir. Morgentau Azərbaycanın zəngin təbii ehtiyatlarını və sənaye potensialını nəzərə alaraq, ölkənin iqtisadiyyatına Amerika kapitalının cəlb edilməsini və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə maliyyə yardımı göstərilməsini mümkün hesab etmişdir. 1919 ildə Yaxın şərqdə Amerika yardımı komitəsinin sədr müavini olmuşdur. *Əd.: Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər)*, B., 1993; Qasımlı M., Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi, 2 hissədə, h.1 (1918-1945-ci illər), B., 2003; Архив полковника Зайца. 1,4, Б., 1944.

MOSKVA MÜQAVİLƏSİ(1921) - Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası və Türkiyə arasında "Dostluq və qardaşlıq haqqında" müqavilə. Tərəflər arasında müqavilə bağlanması təşəbbüsü Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri Mustafə Kamal *Atatürkün* RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri *V. İ.Leninə* 1920 il 26 aprel tarixli məktubunda irəli sürülmüşdür. Müəyyən diplomatik hazırlıqdan sonra 1921 il fevralın 26-da Moskvada Sovet-Türkiyə danışıqları başlanmış müqavilə hazırlanmışdır. Müqaviləni martın 21-də Rusiya tərəfindən RSFSR xalq xarici işlər komissarı *G.Çiçerin* və ÜRMƏK-in üzvü Cəlaləddin Qorxmazov, Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti tərəfindən xarici işlər naziri Yusif Kamal bəy, doktor Rza Nuri bəy və Əli Fuad paşa imzalamışdır. Müqavilə 16 maddə və 2 əlavədən ibarət idi.

Birinci maddədə tərəflər hər birinin zorla qəbul olunmağa məcbur edildiyi heç bir sülh müqaviləsini və ya başqa beynəlxalq aktları tanınmaması prinsipi ilə razılaşırdılar. Bu maddədə Türkiyənin Qırmızı-Çarq sərhədi də müəyyənləşdirilirdi (sərhədlər və ona aid məsələlər I (A) və II (B) əlavələrində və hər iki tərəfin imzaladığı əlavə xəritədə ətraflı təsvir olunmuşdu).

İkinci maddədə göstərilirdi ki, Türkiyə Bəsum Şəhəri və limanı və müqavilənin birinci maddəsində göstərilən sərhədlərdən Qırmızı yerləşən və Bəsum dairəsinin tərkib hissəsinə təşkil edən ərazilər üzərində suverenliyi iki Çərtlə - həmin yerlərin əhalisinin yerli muxtariyyətə, arzusuna müvafiq torpaq qanunu müəyyən etmək imkanına malik olması; Türkiyə mallarının Bəsum limanı vasitəsilə gömrüksüz və maneəsiz keçməsi, ona azad tranzit təmin olunması Çərtlə Gürcüstana güzəştə getməyə razıdır. **Üçüncü maddə** Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı idi. Həmin maddədə göstərilirdi ki, razılığa gələn tərəflər Naxçıvan vilayətinin hazırkı müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Azərbaycanın protektoratlığı altın muxtar ərazi yaradılmasına razıdılar, bir Çərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratlığı üçüncü dövlətə güzəştə getməməlidir. **Dördüncü maddəyə** görə, tərəflər xalqların azadlıq və istiqlalıyyət hüququnu, həmçinin onların öz arzularına uyğun idarə forması seçmək hüququnu qeyd-şərtsiz etiraf etdiklərini bildirdilər. **Beşinci maddədə** boğazların açılmasının və oradan bütün ölkələrin ticarət gəmilərinin azad keçməsinin təmin edilməsi üçün Qara dəniz və boğazların beynəlxalq statusunun qəti Şəkildə hazırlanmasını sahilboyu dövlətlərin nümayəndələrindən ibarət gələcək konfransın öhdəsinə verməyə razılaşırdılar. Bir Çərtlə ki, onun çıxardığı qərar Türkiyənin tam suverenliyinə, həmçinin ölkənin və onun paytaxtı Ştanbulun təhlükəsizliyinə zərər yetirməsin. **Altıncı maddədə** hər iki ölkə arasında o vaxtdək bağlanmış bütün müqavilələrin, qarşılıqlı surətdə, onların mənaflərinə uyğun olmadığı etiraf edilir, ona görə də bu müqavilələrin ləğv olunduğu və qüvvədən düşdüyü bildirilirdi. **Yeddinci maddəyə** görə, RSFSR hökuməti kapitulyasiya rejiminin hər bir ölkənin azad milli inkişafı ilə, həmçinin onun suveren hüquqlarının tam həyata keçirilməsi ilə bir araya sığmadığını etiraf edərək, bu rejimə hansısa aidiyyəti olan, hər cür funksiya və hüquqlarını öz qüvvəsini itirdiyini və ləğv olunduğunu hesab edirdi. **Səkkizinci maddə** ilə hər iki tərəf öz ərazisində digər ölkənin və ya onun ərazisinin bir hissəsində hökumət roluna iddia edən təşkilat və ya qrupların yaranmasına və ya olmasına, həmçinin digər ölkəyə qarşı mübarizə məqsədi güdən qrupların olmasına yol verməməyi öhdəsinə götürürdü. Rusiya və Türkiyə qarşılıqlı Çərtlərlə Qafqazın sovet respublikalarına münasibətdə də üzərinə belə öhdəlik götürürdü. **Doqquzuncu maddədə** tərəflər hər iki ölkə arasında əlaqələrin fasiləsizliyini təmin etmək üçün qarşılıqlı razılıq üzrə də-mir yol, teleqraf və digər əlaqə vasitələrini saxlamaq və mümkün qədər inkişaf etdirmək məqsədilə, həmçinin adamların və malların heç bir maneə olmadan hər iki ölkə arasında sərbəst hərəkətini təmin etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyi öhdələrinə götürürdülər. **Onuncu maddə** ilə hər iki tərəfin digər tərəfin ərazisində olan vətəndaşlarına olduğu ölkənin (onların azad edildiyi milli müdafiə üzrə təəhhüdləri istisna olmaqla) qanunlarından irəli gələn bütün hüquq və vəzifələr Şamil edilirdi. **On birinci maddədə** tərəflər onlardan hər birinin digər tərəfin ərazisində olan vətəndaşlarına daha əlverişli Şərait prinsipi tətbiq etməyə razı olduqlarını bildirdirdi. **On ikinci maddəyə** görə, 1918 ilədək Rusiyanın tərkib hissəsi olan, RSFSR hökumətinin bu müqaviləyə əsasən Türkiyənin suverenliyi altın olduğunu etiraf etdiyi ərazilərin hər bir sakini Türkiyəni sərbəst tərk etmək və özü ilə əmlakını, mülkiyyətini və ya onların dəyərini götürmək hüququna malik idi. **On üçüncü maddə** hərbi əsirlər məsələsinə həsr olunmuşdu. **On dördüncü maddədə** tərəflərin yaxın zamanlarda kon-

sul müahidəsi, həmçinin hər iki ölkə arasında hazırkı müqavilənin preambulasında qeyd edilən dostluq münasibətləri yaratmaq üçün bütün iqtisadi, maliyyə və digər məsələləri tənzimləyən zəruri sazişlər bağlamağa razı olduqları göstərilirdi. **On beğinci maddə** ilə Rusiya Cənubi Qafqaz respublikalarına münasibətdə onların Türkiyə ilə bağlayacağı müqavilələrdə hazırkı müqavilənin bilavasitə onlara aidliyi olan maddələrini, bu respublikaları hökmən tanımaq üçün zəruri addımlar atmağı öhdəsinə götürürdü. **On altıncı maddə** müqavilənin ratifikasiya olunmasını, ratifikasiya fərmanları mübadiləsinin Qarsda həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Müqavilə, on üçüncü maddə istisna olmaqla, ratifikasiya fərmanları mübadilə olunduğu andan qüvvəyə minməli idi. Moskva müqaviləsi RSFSR MCK tərəfindən 1921 il iyulun 20-də, Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən isə 1921 il iyulun 21-də ratifikasiya olunmuş onları mübadiləsi sentyabrın 22-də həyata keçirilmişdi. Moskva müqaviləsinə uyğun olaraq, 1921 ilin oktyabrında *Qars müqaviləsi (1921)* bağlanmışdı. Əd.: *Документы внешней политики СССР, т.3, М., 1959*; Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi (tərtib edən G H a c ı - yev), B., 1999.

MÖVSÜMOV Mirəğa Mirmövsüm oğlu (1850, gəmaxı -1926, Bakı) - maarif xadimi, pedaqoq, dinçünas alim-metodist, Çair. gəmaxıda mollaxanada və mədrəsədə təhsil almış (1859-82), ərəb, fars dillərini, Çəriət, islam tarixini öyrənmişdir. gəmaxıda xüsusi məktəb açmış (1882-87), oğlanlara əlifba və Çəriət qaydalarını tədris etmişdir. 1887 ildə Bakıya köçərək, burada da gəmaxıdakı məktəb kimi məktəb açmışdır. 1892 ildə Bakı realnı məktəbində və Cənubi Qafqaz Gə ruhani idarəsində xüsusi komissiya qarşısında imtahan verərək, Çəriət və Azərbaycan dili müəllimi dərəcəsi almış uzun müddət Bakı məktəblərində Çəriətdən dərs demişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Həsən bəy Zərdabi ilə dost olan M.Mövsümov onun millətin oyanmasına kömək edən nəğmələr yazmaq çağırışına cavab olaraq, "Əkinçi"də təbliğ olunan fikirlərin məzmununa uyğun yazdığı Çərləri 1901 ildə Bakıda "Türk nəğmələrinin məcmuəsi" adlı kitab halında nəşr etdirmişdir. H.Zərdabi "Türk nəğmələri"nin əhalinin siyasi düşüncəsinin oyanmasına təsirini yüksək qiymətləndirmiş və müasir Çairlərə M.Mövsümovun yolunu davam etdirməyi məsləhət görmüşdü.

M.Mövsümovun uçaq Çərlərindən ibarət "Hədiyyeyi-ətfal" (1911) kitabı da nəşr olunmuşdur. 20 əsrin əvvəllərində "rus-müsəlman" məktəbləri üçün "Təsvid" (1909), "ğəriət kitabı" (1909), "Tarixi müqəddəs" (1911), "Əhaili-islam" (1914), "Yeni təlimül-Çəriə" (1916) və s. dərsliklər yazıb çap etdirmişdir.

Əsəri: girvani M.M., ğəriət kitabı, B., 1992.

Əd.: Məmmədov X., H.Zərdabının "Türk nəğmələrinin məcmuəsi" haqqında, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun "Elmi əsərləri", 1975, №2.

MUDROS BARIĞIĞI (1918) - B.Britaniya (admiral Kaltom) və Türkiyə (Rauf Hikmət və Sədulla bəy) nümayəndələri arasında Türkiyənin Birinci dünya müharibəsində (1914-18) məğlub olması haqqında barışıq sazişi. Oktyabrın 30-da Ğiltərənin Mudros limanında (Egey dənizi, Lemnos adası) dayanmış "Aqamemnon" kreyserində imzalanmışdı. Ğiltərənin diktəsi ilə hazırlanmışdı. Mudros barışığının Çərtləri türk ordusunun danışıqsız təslim olmasını, Antanta dövlətləri silahlı qüvvələrinin Qara dəniz boğazlarını tutmasını, onların hərbi gəmilərinin boğazlardan sərbəst gediğgəliğinin təmin edilməsini, Türkiyə hərbi hissələrinin Ğandan, Kilikiyadan, Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan və Dağıstandan çıxarılmasını, habelə "fövqəladə vəziyyət yaranarsa", Türkiyənin bütün strateji məntəqələrinin Antanta qoşunları tərəfindən iğğalını nəzərdə tuturdu. Barışıq sazişinin 6 və 9-cu maddələrinə əsasən, Türkiyə özünün bütün hərbi donanmasını, gəmi təmiri emalatxanalarını və hərbi-dəniz cəbbəxanalarını müttəfiqlərin ixtiyarına verməli idi. Mudros barışığının 11 -ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Ğiltərənin nüfuz dairəsi elan edilir, 15-ci maddəyə əsasən isə, Azərbaycanın yolları və neft mənbələri ingilis komandanlığının ixtiyarına keçir, Bakının iğğalına Türkiyənin etiraz etməməsi tələb olunurdu. Sazişimzalanmazdan əvvəl oktyabrın 27-də Türkiyənin yeni xarici iğğər naziri Nəbi bəyin qəbulunda olan Əlimərdan bəy Topçubağov qarışdakilə Vyana və Berlin səfərini dayandıraraq Antanta nümayəndələri ilə sülh danışıqları aparılan Lemnos (Sakkız) adasına getmək istədiyini bildirmişdi. Lakin nazir gözləmək lazım olduğunu söyləmişdi. Barışığın 24-cü maddəsinə görə isə, Türkiyənin "altı erməni vilayətindən" hər hansı birində qarışqılıq, iğğtiğğbağ verərsə, müttəfiqlər oranı tutmaq ixtiyarına malik idilər. Azərbaycan hökuməti və onun Osmanlı dövlətində olan diplomatik nümayəndəsi Mudros barışığının Azərbaycana aid ağır Çərtlərinə biganə qalmadı. Noyabrın 3-də Mudros barışığının Çərtləri rəsmi Çəkildə elan edildi. Azərbaycanın fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi həmin gün Rauf bəylə danışıqlarda Azərbaycan nümayəndəsinin iğğirakı olmadan Bakı və Azərbaycan dəmir yolu haqqında Mudros barışığın bəndlər daxil edilməsinə öz etirazını bildirdi. Noyabrın 4-də Ə.Topçubağov Mudros barışığının Azərbaycana aid hissəsi ilə bağlı Osmanlı hökumətinin xarici iğğər nazirinin müavini Rəşad Hikmət bəyə etiraz notası verdi. Notada deyilirdi ki, Osmanlı hökumətinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımasına baxmayaraq, Cümhuriyyətin paytaxtı Bakı Çəhəri haqqında maddənin Mudros barışığına daxil edilməsi beynəlxalq hüquq və normalarına zidd olub, Azərbaycanın ingilislər tərəfindən iğğal olunmasının asanlaşdırılmasına xidmət edir. Notada qeyd edilirdi ki, barışığın Qafqaza və xüsusən Azərbaycana aid olan bəzi maddələrinin Azərbaycan hökumətinə aydmlaşdırılması yaxşı olardı. Mudros barışığının Transqafqaza aid olan 15-ci maddəsi ilə bağlı notada göstərilirdi ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin dəmir yolları heç bir halda bu

maddənin subyekti ola bilməz. Notanın sonunda bildirilirdi ki, Azərbaycan hökuməti Mudros barıqığında Cümhuriyyətin mənafeyinə toxunan məsələlərlə bağlı birbaşa, yaxud Osmanlı hökumətinin vasitəçiliyi ilə danışıqlar aparılmasını zəruri hesab edir.

Mudros barıqığının Azərbaycana aid maddələrinə görə narazı qalmasına baxmayaraq, Azərbaycan xalqı vaxtilə türk ordusunu böyük hərəzlə qarşıladığı kimi, dünya müharibəsində məğlub dövlətlər arasında olmasından ehtiyat etməyərək, onu dərin hörmət və ehtiramla yola saldı. Mudros barıqığı təkcə Osmanlı imperiyasının varlığına son qoymur, eyni zamanda, Türkiyənin müstəqil dövlət kimi yaşımasını da təhlükə altına alırdı. Mudros barıqığı imzalandıqdan az sonra Antanta qoşunlarının Türkiyəni işğal etməyə başlaması (noyabrın 9-da ingilis desant qoşunlarının Dardanel sahilindəki limanların tutması, noyabrın 13-də isə 10 min nəfərədək ingilis qoşununun fransız və italyan qoşunlarının köməyi ilə İstanbuldakı hərbi qüçləri və bir çox yaşıyıcı binalarını tutması və s.) onların məhz bu niyyətindən xəbər verirdi. Türk xalqının milli azadlıq mübarizəsi (1918-23 illər) və dünyanın mütərəqqi ictimaiyyətinin həmrəyliyi Mudros barıqığı çərtlərinin həyata keçirilməsinə yol vermədi.

Əd.: Hüseynov Q.H., Atatürk dövründə Türkiyənin xarici siyasətinə dair, B., 1970; Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sisteminə (1918-1920-ci illər), B., 1993.

MUĞAN MÜVƏQQƏTGHƏRBƏDƏKTATURASI (MMHD), Beğlər Diktaturası, Lənkəran Respublikası - Bakı Xalq Komissarları Sovetinin süqutu və "Sentrokaspi diktaturası"nın yaradılması ilə Azərbaycan ərazisinin cənub bölgəsində Çövinist rus zabitlərinin yaratdıqları (1918, 5 avqust) oyuncaq qurum. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı dövrdə Lənkəran-Muğan bölgəsi vəziyyətin ən gərgin olduğu yerlərdən idi. Çar hakimiyyəti dövründə bölgədə yerləşdirilən və buradakı rus əhalisi tərəfindən dəstəklənən Rusiya qoşun hissələrinin zabitləri fəal anti-azərbaycan mövqeyi tuturdular. Bu qoşunlara Ənənəli sərəhədi qorumaq üçün Muğanın cənubunda yerləşdirilmiş 29-cu rus sərəhəd briqadasının komandiri polkovnik Əyaseviç başçılıq edirdi. O, Denikin qoşunlarının zabitləri ilə sıx əlaqədə idi. Əyaseviçin briqadası 1918 ilin avqustunda Cavad qəzasının Biləsuvar kəndindən Lənkəran qəzasının Priqib (G ö y t ə p ə) kəndinə köçmüşdü. Bu briqadada 6 min nəfərə qədər döyüçünün olması ehtimal edilirdi. Briqada heyətinin təzyiqi ilə avqustun 4-5-də Priqibdə fəvqəladə qurultay çağırıldı. Qurultayda Lənkəran və Cavad qəzalarında hakimiyyət məsələsi müzakirə olundu. Həmin qəzaları idarə etmək üçün 5 nəfərdən ibarət "Müvəqqəti diktatura" yaradıldı. Bu diktatura bəzən "Beğlər diktaturası" da adlandırılırdı. Bununla da, Azərbaycan Cümhuriyyətinin cənub bölgəsində hakimiyyət Çövinist rus zabitlərinin əlinə keçdi. MMHD öz sərəncamındakı hərbcilərə, Bakıdakı Rus Milli gürasına və Denikin dəstəyinə arxalanaraq, bölgədə hakimiyyətini möhkəmləndirməyə çalışdı. Bu hakimiyyətə qanuni don geyindirmək üçün 1919 ilin fevralında rus hərbcilərinin nəzarətində olan ərazilər "Lənkəran Respublikası" elan edildi və Suxorukovun başçılığı ilə demokratik hökumətin təşkili bəyan olundu.

Martın 21-də Priqibdə çağırılan qurultayda Paris Sülh Konfransı içni qurtaranadək Lənkəran qəzasının Azərbaycanın hakimiyyətinə verilməməsi, "Muğan vilayəti" adı ilə yaradılan müstəqil quruma tabe edilməsi qərara alındı. Denikin qüvvələrinin Cənubi Qafqazda gələcək hakimiyyəti üçün dayaq rolunu oynamağı olan "Muğan hökuməti" böyük dövlətçilik siyasəti yeridir, "Vahid və bölünməz Rusiya" prinsiplərindən çıxış edir, yerli əhali arasında milli ədavət salırdı. Bolşeviklərin "Muğan hökuməti"ni qarşı mübarizəsi 1919 il aprelin 25-də baş verən silahlı üsyanla hakimiyyətin bolşeviklərin əlinə keçməsi ilə nəticələndi. Polkovnik Əyaseviç və tərəfdarları həbs edildi. "Muğan hökuməti" yıxıldı, hakimiyyət inqilab komitəsinin əlinə keçdi. Bolşeviklər Lənkəran bölgəsinə nəzarəti ələ alıb, Azərbaycanın cənubunda sovet hakimiyyətinin qurulduğunu elan etdilər. Bax *Muğan Sovet Respublikası*.

Əd.: Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920), B., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Əlizadə N., Lənkəran qəzası zəhmətkeşlərinin Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizəsi tarixindən, B., 1963; Гусейинов А.А., Синицын В.М., Сражающаяся Мугань, Б., 1979.

MUĞAN SOVET RESPUBLİKASI (MSR) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə bolşeviklərin ölkənin cənub bölgəsində yaratdıqları oyuncaq qurum. 1919 il aprelin 25-dən iyulun 27-nə kimi Lənkəran qəzasında mövcud olmuşdur. Bolşeviklər 1919 ilin martından Lənkərandə hakimiyyəti ələ almağa hazırlanırdılar. Sovet qoşunlarını Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilinə çıxarmaq məqsədilə istinadgah yaradılmasında Lənkəranın və Muğanın strateji mövqeyini nəzərə alan RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin (QDK) rəhbərliyi ilə aprelin 25-də silahlı üsyan baş verdi, "Muğan hökuməti" devrildi. Bolşeviklər Lənkəran bölgəsinə nəzarəti ələ keçirdilər. Hakimiyyətlərinin qanuniliyini təmin etmək üçün 1919 il mayın 15-də Lənkərandə Muğan Kəndli Deputatları Sovetinin Fəvqəladə Qurultayını çağırıldı. Çirakçıların yarısı qeyri-azərbaycanlı olan qurultay Lənkərandə və Muğanda sovet hakimiyyətinin qurulduğunu elan etdi. MSR Cənubi Qafqazda bolşevik Rusiyasının yeganə dayaq məntəqəsi oldu. Qurultayda seçilən Muğan ölkə fəhlə və kəndli deputatları Soveti Azərbaycanı işğal etməyə hazırlanan bolşeviklərin başçılığı ilə Ölkə Əraziyə Komitəsinə yaratdı. MSR bir sıra sosialist tədbirləri həyata keçirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Azərbaycanın cənubunda hakimiyyətini bərqərar etməyə kifayət qədər gücü yox idi. Əsas hərbi qüvvələr Qarabağda erməni təcavüzünün və Qırmaldan gözlənilən təhlükənin qarşısını almağa cəlb edilmişdi. RK(b)P QDK və Bakı komitəsi MSR-na hərtərəfli yardım edir, silah, sursat, pul və siyasi ədəbiyyat göndərirdilər. Həçərxandan da kömək göstərilirdi. V.ĞLeninin tapşırığı ilə Baltik matrosu, kommunist T.ĞUlyantsev (Otradnev) Həçərxandan Lənkərana gəlib, Hərbi inqilab Qurası və Hərbi-səhra qorqahı təşkil etdi. Sovet Rusiyasının diplomatik

tapırıqla Grana göndərdiyi G.O. Kolomiitsev də MSR-nın rəhbərlərindən biri idi. g imali Qafqazdakı 11-ci Qırmızı ordunun tərkibindən MSR-na 200 döyüçü göndərilmədi. 1919 il iyulun ortalarında aqşvardiyaçı rus zabitlərinin rəhbərlik etdiyi qüvvələr Lənkəran üzərinə hücumla keçdilər. Gylun 24-25-də Lənkəranın mühüm obyektlərini yenidən nəzarət altına alan aqşvardiyaçılar iyulun 26-da Priqibdə qurultay çağıraraq, bölgədə öz hakimiyyətlərini bərpa etdiklərini bildirdilər. MSR-nın üçaylıq hakimiyyətinə son qoyuldu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 3 cildə, c.3, B., 1973; Məmmədova g., Muğan Sovet Respublikası: Həqiqətlər, uydurmalar, "Tarix və onun problemləri", 1999; Ns2; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Əli -zadə N., Lənkəran qəzası zəhmətkeçərinin Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəsi tarixindən, B., 1963; Гусейинов А.А., Синицын В.М., Сражающаяся Мугань, Б., 1979.

MUGANIN SUVARMA SİSTEMİ- suyu suvarma mənbələrindən götürüb, suvarılmaya ehtiyacı olan sahələrə paylayan və suvarılmanı təmin edən qurğular sistemi. Muğanda suvarma sisteminin yaradılması qədim tarixə malikdir. Lakin iğalçı yürüçər zamanı suvarma sistemi dəfələrlə dağıdılmış müxtəlif tarixi dövrlərdə yenidən bərpa edilmişdi. 19 əsrdə-20 əsrin əvvəllərində, xüsusilə rusların Muğana köçürülməsinin artması ilə əlaqədar olaraq, suvarma sisteminin yeniləçdirilməsinə diqqət artdı. Lakin Muğanda bolçevik anarxiyası suvarma sisteminə ciddi zərbə vurdu. Kənd təsərrüfatının inkiçafi üçün Muğanın suvarma sisteminin bərpasına və inkiçafına böyük əhəmiyyət verən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti özünün 1918 il 24 iyul tarixli qərarı ilə AÇğı Muğan kanalının təmiri və digər içər üçün 26,5 min manat ayrılmışdi. 1919 il 24 fevral tarixli qərarla isə Muğanın su qurğularının və suvarma kanallarının təmirinə ayrılan vəsaitin miqdarı 200 min manat müəyyən edilmişdi.

Əd.: *Азербайджанская Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов)*, Б., 1998; Исмаиладде Д., Русское крестьянство в Закавказье.30-е годы XIX-нач. XX в., М., 1982.

MUXARSKİSüleyman Bikir oğlu (20.7.1900, Vilno quberniyası, Ostrino - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr - haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri, milliyətçə tatar, Litva vətəndaç. Tiflis realnı məktəbini bitirmişdi (1919). Parlamentin 1919 il sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini hüquq sahəsində davam etdirmək üçün Lion çəhrinə (Fransa) göndərilmişdir. Sonrakı taleyi barədə məlumat açkar olunmamışdır.

MUXTAR ƏFƏNDİ(1880-1975) - maarif xadimi, müəllim, Çorçünas-tərcüməçi. Bax *Əfəndizadə Muxtar Şmayıl oğlu*.

MUXTAROV Murtuza (1855, Bakı yaxınlığındakı Əmircan kəndi - 1920, Bakı) - məçur Azərbaycan milyonçusu, xeyriyyəçi, Azərbaycan sahibkarlığının və neft sənayesinin görkəmli nümayəndəsi. Neft

sənayesində podratla qazma içinin xeyli hissəsini öz əlində cəmləçdirmiş iri sahibkar idi. Əvvəllər maləçik etmiş arabaçı olmuş çəlləkdə mədənlərdən çəhrə qara neft daçyib satmaqla məçul olmuşdu. 1870 ildən Balaxanı-Zabrat kəndləri ətrafındakı mədənlərdən birində fəhləlik etmişdir. Buruqda adı fəhlə kimi içə bəçamış sonra usta təyin edilmişdir. Çtiraçılıq qabiliyyəti, qazma dəzgahını təkmilləçdirməsi, dözü mü və qətiyyəti sayəsində sahibkara çevrilmiş çəxi qazma kontoru açmışdi. Muxtarovun adı daha çox neftçixarma texnologiyasının inkiçafi ilə bağlıdır. Ali texniki təhsili olmasa da, neft maqnatları içərisində neft yataqlarının sirrini və qazma içərini dərinədən bilən sahibkar kimi tanınmışdi. Muxtarov Azərbaycan neft sənayesi tarixinə metal çanqlarla zərbə

qazma dəzgahının ixtirası (1895) ilə daxil olmuşdur. O, dövlət patenti aldığı bu ixtirasına "Bakı qazma sistemi" adı vermişdi. Əsasını 1891 ildə qoyduğu "Muxtarov M."

Çirkəti neft sənayesi üçün texniki avadanlıq buraxır və neft quyuları qazmaqla məçul olurdu. Balaxanı, Suraxanı, Ramana və Sabunçu neft rayonlarında neft quyularının əksəriyyəti onun "Podrat qazma" kontoru tərəfindən qazılmışdır. Sabunçu, Bibiheybət və Suraxanıda özünün mexaniki zavodları və neft mədənləri vardı. Bakıdan Buzovnaya elektrik qatırı yolunda Sabunçudan sonra birinci dayanacaq onun adı ilə adlanır. Dayanacağın ətrafındakı bütün neft quyuları Muxtarova məxsus olmuşdur. Onun Bibiheybətdəki qazma avadanlığı zavodu Rusiyada ilk neft avadanlığı müəssisəsi idi. O, təkçə Bakıda deyil, Maykop və Qroznıda da neft mədən sahiblərilə müqavilə bağlayıb, quyuları qazırdı. "Muxtarov M" Çirkəti 1906 ildən "Qazma içəri sahibkarları sindikatının", "Neft

Murtuza Muxtarovun Vladıqafqazda tikədirilmiş məscidi. 1919

Murtuza Muxtarovun tikdirdiyi "Səadət" sarayı. Bakı. 1911-12

Liza xanım Muxtarova

quyuları qazan Bakı podratçılar cəmiyyətinin", 1917 ildən isə "Podrat qazıma Çirkətləri ittifaqının əsas iştirakçılarından olmuşdur. 1913 ildə Muxtarovun müəssisələri daha da genişləndi, Suraxanıda onun üçüncü zavodu fəaliyyətə başladı. Elə həmin il Çirkət səhmdar cəmiyyətinə çevrilmişdi və 4 milyon manat əsas kapitalı vardı. 1916 ildən cəmiyyətin səhmlərinin əksəriyyəti Petroqraddakı Azov-Don bankının əlinə keçdi və idarəsi Bakıdan Petroqrada köçürüldü. Muxtarov 1914 ildə Bakı Tacir Bankının yaradılmasında iştirak etmişdi. Vladıqafqazda qoça minarəli, qoça eyvanlı məscid, Əmirçanda eyni memarlıq üslubunda məscid (1910), habelə məktəb inşa etdirmişdi. Mərdəkanda salınan (1890) ilk bağlardan biri (sahəsi 8 hektar) Muxtarova məxsus idi.

Muxtarov geniş xeyriyyəçilik fəaliyyəti göstərmiş ictimai binalarını, məktəblərin inşasına heç zaman vəsaitini əsirgəməmişdir. O, "Nəşri-maarif" və "Nicat" cəmiyyətlərinin içində fəal iştirak etmişdir. Bakıda və ətraf kəndlərdə, Rusiya və Avropanın bir sıra şəhərlərindəki çoxlu binalar onun adı ilə bağlıdır. Həyat yoldaşı Liza xanım Muxtarova ilə Avropa səyahətində olarkən Venesiyadakı binaların memarlığına valeh olmuş Bakıda bir il ərzində (1911-12) onlara oxşar saray tikdirmişdir. Memar GK.Ploçkonun layihəsi əsasında fransız qotikası üslubunda tikilmiş bu mülk indi onun adına olan küçədəki "Səadət" sarayının binasıdır. Muxtarov, demək olar ki, Bakının bütün xeyriyyə cəmiyyətlərinin fəaliyyətində yaxından iştirak etmiş idarə heyətlərinin üzvü olmuş mətbuata, maarif və mədəniyyətə, incəsənət xadimlərinə qayğı ilə yanaşmış maddi və mənəvi yardım göstərmişdir. O, məşhur aktyor Hüseyn Ərəblinskinin müalicə xərclərini öz üzərinə götürmüş Saratovda küçələrdə mahnı oxuyan azərbaycanlı qızın musiqi təhsili almasına yardım göstərmiş onu konservatoriyaya apararaq, vokal qəbəsinə daxil olmasına kömək etmiş həmçinin öz soyadını ona verərək, qızıla götürmüşdür (həmin qız sonralar məşhur opera müğənnisi, xalq artisti, 1938-53 illərdə Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının solisti Fatma Muxtarova idi). "Səadət" xeyriyyə cəmiyyəti üçün məktəb binasını da Muxtarov tikdirmişdir. 1908 il iyunun 3-dən fəaliyyətə başlamış "Tərəqqi" qəzeti "Gənd" mətbəəsində Muxtarovun pulu ilə çap edilirdi. Bir müddət sonra Muxtarov "Gənd" mətbəəsini satın alıb, daimi istifadə üçün Haqim bəy Vəzirovun sərəncamına vermişdir. Muxtarov İran inqilabçılarına (Səttarxan hərəkatı) da pul və silahla kömək etmişdir.

AbÇeronun dəniz sahilində mayak qülləsi (1913), Mərdəkanın Pırhəsən pırində Axund Mirzə Əbu Turabın qəbri üstündə günbəz, Kislovodskda (gimali Qafqaz), Çəliyanın Florensiya Çəhərində bir çox yaraqlı binalar Muxtarovun vəsaiti ilə tikilmədir. *Aprel işğalının (1920)* ilk "talan həftəsi" günlərində Muxtarov mənzilinə basqın etmiş silahlı hərbiçilərdən birini, sonra isə özünü güllə ilə vürmüdü. Çğaldan sonra "Muxtarov M." Çrkətinin müəssisələri millilədirilmişdir.

Əd.: Azərbaycanın tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Süleymanov M., EÇdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim, B., 1987; Qılıman Çkin, Bakı və bakılılar, B., 1998; Алияров С.С., Нефтяные монополии в Азербайджане в период первой мировой войны, Б., 1974; Исмаилов М.А., Промышленность Баку в XX века, Е., 1976.

MUXTAROVA Liza xanım (? , Vladiqafqaz - 1956, Çtanbul) - *Bakı Müsəlman Qadın Xeyriyyə cəmiyyətinin* sədri, Azər-baycanın görkəmli sənayeçisi, milyonçu və xeyriyyəçi Murtuza Muxtarovun həyat yoldağı. General Əhməd bəy Tuqanovun qızı idi. Avropa səyahəti zamanı Liza xanımın Çəliyada Venesiya saraylarından birinə valeh olduğunu görən Murtuza Muxtarov həmin binanın layihəsində Bakıda onun Çərəfinə əzəmətli saray ucaltdırılmışdır (1911-12). Bakı Müsəlman Qadın Xeyriyyə Cəmiyyəti bu binada (hazırda "Səa-dəl" sarayının binasıdır) fəaliyyət göstərmişdir. Həmin sa-rayda Liza xanım qızlar üçün pansion açmışdır. Muxtarova Azərbaycanın maarifpərvər qadınları ilə birlikdə cəmiyyətin içində fəal çalışmışdır. 1917 ilin oktyabrında Muxtarovanın sədrlik etdiyi xeyriyyə cəmiyyətinin yoxsul qızlar üçün açdığı peÇə məktəbi 1918 ilin mart soyqırımı zamanı bağlanmış 1919 ilin əvvəllərində fəaliyyətini yenidən bərpa etmişdir. O, ehtiyacı olan gənclərə qayğı göstərir, yardım edirdi. Azərbaycanda qadın təhsilinin inkiçafına çalışmışdır. Muxtarova "Müqəddəs Nina" qız məktəbinin qəyyumluq Çurasının sədri olmuşdur. *Aprel işğalından (1920)*, Murtuza Muxtarovun faciəli ölümündən sonra "Müsavət" partiyası gizli təÇkilatının üzvləri onun mənzilində türk nümayəndələri ilə görüşürdü. Muxtarova sonradan Çtanbulda yaşamışdır.

Əd.: Gəncəli S., Qadın, gözəllik və ülvyyət (ensiklopedik topla), B., 2001.

MURAD GƏRAY TLEXAS - hərbi xadim. Azərbaycan Milli Ordusunun generalı. Hərbi Nazirliyin topçu idarəsinə və başqa strukturlarına rəhbərlik etmiş Bakının hərbi general-qubernatoru olmuşdur (bax *Tlexas* Murad Gəray).

MURADXANOV Əsədulla bəy (1866, Salyan - 1942, orada) - ictimai-siyasi xadim, maarifpərvər-publisist. Rusiyanın 1-ci Dövlət Dumasının deputatı. Görkəmli pedaqoq-alim, professor Mərdan Muradxanovun atasıdır. Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirmiş (1886), həmin ildən Kürdəmirdə müəllim işləmişdir. Uzun illərdən sonra müəllimlikdən uzaqlaşan Əsədulla bəy Cavad qəzasının kəndlilərlə əlaqə Çöbəsində kargüzar və tərçüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1906 ildə Bakı quberniyasının Cavad qəzasından Rusiyanın 1-ci Dövlət Dumasına deputat seçilmişdir. Dumada Xalq Azadlıq Partiyasına mənsub olmuşdur. Əlimərdan bəy TopçubaÇov, Çmayıl xan Ziyadxanov, Məmmədağı Əliyevlə birlikdə çarizmin Rusiya imperiyasında yaşayan xalqlar arasında ədavət salmaq siyasətinə qarşı çıxmış qeyri-rus xalqlarını milli muxtariyyəti ideyasını müdafiə etmişdir. Duma çar Nikolay tərəfindən qovulduqdan sonra Muradxanov Peterburqdan Salyana qayıtmış burada bir neçə maarifçinin fəal iÇirakı ilə əhali arasında mədəni-maarif işləri aparmış "cəmiyyəti-xeyriyyə" yaratmış kitabxana-qiraət xana açmış həvəskar teatr cəmiyyəti təÇkil etmiş və s. xeyriyyə işləri ilə məÇğul olmuşdur. Dövrü mətbuatda çıxış etmiş inqilabdan əvvəl "Brokhauz və Yefron ensiklopedik lüğəti"ndə məqalələri çap olunmuşdur.

Əsədulla bəy 1926 ildə Bakıya köçmüş və Qara Çəhərdə mülki məhkəmənin sədri vəzifəsində çalışmışdır. 1929 ildən təqaüdə çıxmışdır.

Əd.: Seyidzadə D.B., Azərbaycan XX əsin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, B., 2004; Azərbaycan teatr sahəməsi, B., 1975.

MURADOV Abbas Həmid oğlu (? , guÇa - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Ağdam rus-tatar (Azərbaycan) məktəbini (1912) və Peterburq realni məktəbini bitirdikdən (1918) sonra bir müddət Ümumrusiya Müsəlmanlar Çtifaqının Çraiyyə komitəsində işləmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti himayədarlıq nazirliyinin qaçqınlarla işləməsində çalışmışdır. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini tibb sahəsində davam etdirmək üçün Paris Universitetinə (Fransa) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənmək üçün 1921-22 illərdə Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun tapÇırığı ilə xaricə ezam olunmuş xüsusi nümayəndənin hesabatında onun təhsilini uğurla davam etdirdiyi, *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aÇkar olunmamışdır.

MURADOV Məmməd bəy Fəxrəddin oğlu (1.1.1900, guÇa — ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. 3-cü Bakı kiÇ gimnaziyasını bitirmişdir (1918). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini tibb sahə-

sində davam etdirmək üçün Paris universitetinə (Fransa) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin maddi vəziyyətini, təhsilin gediğini və məiyyət məsələlərini öyrənmək üçün 1921-22 illərdə Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun tapşırığı ilə xaricə eza olunmuş xüsusi nümayəndənin hesabatında onun təhsilini uğurla davam etdirdiyi, *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında isə təhsilin bitməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olunmamışdır.

MURADZADƏ Məmməd (?-?)- Bakıdakı *Mart soyqırımı (1918)* hadisələrini öz gözləri ilə görmüş həmin hadisələr zamanı dağnaklar tərəfindən evləri qarət edilib dağıdılmış atası güllələnmiş anası əsir kimi Mailöv teatrına aparılmış yeniyetmə Bakı sakini. 1918 ilin dekabrında həmin hadisələri qələmə almış 1919 ilin martında ona əlavələr etmişdir. 1920 ildə "Həyat dəftərindən bir parça" rubrikasında "Mart hadisəyi-əliməsi" adı ilə hökumət mətbəəsində kitabça halında çap etdirmişdir (kitabça 1996 ildə kirit əlifbası ilə yenidən nəşr olunmuşdur). Ailəsinin bacına gətirilən müsibətlərdən, atasının qohum və tanışlarının güllələnməsindən, həmin hadisələr zamanı kiçik qardağı ilə qoncu yəhudinin evində gizlənməsindən danışan, qahidi olduğu acınacaqlı mənzərəni təsvir edən gənc yazısını belə yekunlaşdırırdı: **"Hələ qarşında o gün müşahidə etdiyim ürək dağlayan bir mənzərə təcəssüm edib durur. O gün küçə ilə bir neçə kişinin çiyində qısa bir nərdivan üzərində əlvan boyalı xalça salınmış bir meyitin aparıldığını gördünüz? O, mart günlərinin məzlum qurbanı, mənim zavallı atam idi. O dövrün vəziyyətinə nəzərən bu hala da qibtə edirdilər. Ona görə ki, çox şəhidlərin meyiti o gün tapılmaz oldu. Ana və bacıların qəlbinə acı və daim sağalmaz dağlar basıldı. O gün bu müəzzəm Bakı şəhərinin yarından çoxu bir matəm sarayına çevrildi. Çox evlərin üzvləri südəmə uşaqlarınadək zəhərli xəncərlər ilə doğrandı. Fəryad, ah-fəğan sədası eşidilməyən bir ev qalmadı. Söyləyiniz, belə ürək yandıran tarixi bir vaxtəni unutmaq olarmı?"**

Yazıda hadisələr zamanı öz niyyətlərinə çataraq "qalib çıxmıq", kiçikləri öz evlərində qətlə yetirib, qadm və qocaları əsir kimi nümayişkarənə surətdə küçələrdən keçirən qaniçən ermənilərin vəhşilikləri dərin ürək ağrısı ilə təsvir edilirdi.

"Qafqazıyyəyə bizimki söyləyirdiniz, iştə Qafqazıyyəyə sahib oldunuz?" deyəən düğmənin istehzalı tənələrinə dözə bilməyən gənc müəllif yazırdı: **"Düşmənin bu növ tənələri acı, fəqət doğru idi. Çalışmaq nəticəsi olaraq, azlıq təşkil edən millətin bu gün vəhşi qüvvələri qarşısında baş əyməyə məcbur olmuşuq"**. M.Muradzadənin sonrakı taleyi haqqında məlumat əldə olunmamışdır.

MUSAYEV Cəmil Ərahim oğlu (14.3.1897, guğa -29.1.1970, guğa) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. guğa realını məktəbini bitirmiş (1914), Bakıya köçdükdən sonra riyaziyyat və rəsmxətdən dərəcə almışdır. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün əvvəlcə Əliyaya, sonradan isə Berlin Politeknik İnstitutuna göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan xaricə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənmək üçün 1921-22 illərdə Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun tapşırığı ilə xaricə eza olunmuş xüsusi nümayəndənin hesabatında onun təhsilini uğurla davam etdirməsi, *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında təhsilin bitməsinə 1 il qaldığı göstərilirdi. 1925 ildə təhsilini bacı vuraraq Bakıya qayıtmış ömrünün sonunadək öz ixtisası (məmarlıq) üzrə iqləməklə bərabər, orta məktəbdə alman dilindən dərəcə almışdır. 1960 ildə "Azərbaycan SSR-in əməkdar inqatçısı" fəxri adına layiq görülmüşdür.

MUSƏVĞSeyid (Mihəsən Hacı Mirağa oğlu Mövsümov; 1882, gəməxi - 17.6.1907, Bakı) - sosial-demokrat, "Hümmət" təşkilatının banilərindən biri, nəşr, yazıçı-publisist. Ətidai təhsilini Bakıda mollaxanada və "rus-müsəlman" məktəbində almışdır. Bakı realını məktəbində oxumuşdur. gəriət müəllimi, alim-metodist, qair Hacı Mirağa Mövsümovun oğludur.

Erkən yaşlarından əmək fəaliyyətinə başlamış çarizmə qarşı siyasi mübarizəyə qoşulmuş Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Sultanməcidi Əfəndiyev, Məqədi Əzizbəyov, Məmmədsadiq Axundov və b. ilə birlikdə müsəlman sosial-demokrat "Hümmət" təşkilatının əsasını qoymuşdur. Evində gizli mətbəə yaratmış "Hümmət" qəzetinin 6 nömrəsini (1904-05) və bir sıra siyasi vərəqələr buraxmışdır. Sosial-demokratik ideyaları təbliğ etdiyinə görə həbs olunmuş irəli sürülən ittihamlar sübuta yetmədiyindən azad edilmişdir. Təqiblərdən qurtarmaq üçün Gədəbəyin gülmüş mis mədənlərində fəhlə iqləmişdir. Seyid Musəvi siyasi mübarizədə bədi və publisist sözlün təsir gücünə önəm vermiş "Hümmət", "Dəvət-Qoç", "Təkamül", "Güdə" qəzetlərində müxtəlif janrlarda yazılar (hekayə, pyes, məqalə və s.) dərc etdirmişdir. Seyid Musəvinin "Çaq-çuk", "Təzə əsrin tüluunda", "Məqədi Gəmayıl" hekayələri, "Mis mədəni" pyesi, "Bakı həbsxanası" məqaləsi və inqilabi vərəqələri Azərbaycan ədəbiyyatı və publisistikasında özünəməxsus yer tutur.

Əd.: XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı, B., 1958; Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, c.2, B., 1960; XX əsr Azərbaycan bədi nəşri, B., 1992; Hüseyinov g., Həqiqət və ədalət çarçısı, B., 1988; Talıbzadə K., Ədəbiyyatımızın inqilabi ənənələri, onun "Ədəbi irs və varislər" kitabında, B., 1974.

MUSTAFAYEV Ağahəsən Manaf oğlu (1900, Bakı - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Birinci

Bakı kiç gimnaziyasını bitirmişdi (1918). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini gəmiqayırma sahəsində davam etdirmək üçün Berlin Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olunmamışdır.

MUSTAFAYEV Ağasəfər Hüseynqulu oğlu (9.1.1894, Tiflis - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilməsi nəzərdə tutulmuş tələbələrdən biri. İkinci Bakı kiç gimnaziyasını bitirmiş (1913), 1918 ilədək

Rusiyanın Don (Novoçerkassk) Universitetinin fizika-riyaziyyat Çöbəsində 3 il oxumuş lakin maddi çətinlik üzündən təhsilini yarımçıq buraxıb, geri qayıtmağa məcbur olmuşdu. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün Rusiyaya göndəriləcək tələbələrin siyahısına daxil edilmişdi. Lakin Vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə oraya tələbə göndərmək mümkün olmamışdır. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olunmamışdır.

MUSTAFAYEV Mustafa Hacı Rəhim oğlu (17.10.1895, Qazax - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Bakı realni məktəbini bitirmişdir (1914). Parlamentin

1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini elektrotexnika sahəsində davam etdirmək üçün Fransaya göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənmək üçün 1921-22 illərdə Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun tapşırığı ilə xaricə ezam olunmuş xüsusi nümayəndənin hesabatında Mustafayevin təhsilini uğurla davam etdirməsi, *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında isə təhsilinin bitməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi. Tələbəlik illərində M.Mustafayev dünya şöhrətli "Reno" Çirkətinin müəssisələrində istehsalat təcrübəsi keçmişdir. Tuluza İnstitutunda təhsilini başa vurduqdan sonra ona "Reno" Çirkətində mühəndis yerini tutmaq təklif edilmişdi. Fransada ailə həyatı quran Mustafayev 1927 ildə Azərbaycana qayıtmış sənayeləşmə illərində mühəndis-energetik kimi 15 il bir sıra elektrik stansiyalarını və Bakı tramvay xəttinin tikintisində çalışmışdır. İkinci dünya müharibəsi başla-

yanda fransız həyat yoldağı Səmərqənd Çəhərinə (Özbəkistan), Mustafayev özü isə gəməli Qazaxstana sürgün edilmişdir (1942). O, 1943 ilin noyabrında azad edilərək, Səmərqəndə gəlmiş 1961 ilədək burada ixtisası üzrə işləmişdir. Bakıya qayıtdıqdan sonra Bakı Dövlət Universitetində və Sənaye İnstitutunda riyaziyyat və fransız dili fənlərindən dərs demişdir.

Əd.: Дулаев З., Страницы истории национальной интеллигенции "Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2003" (məqalələr toplusu), B., 2003.

"MUSULMANSKƏYE ÖZVESTQYA" - Bakı müsəlman ictimai təşkilatları komitəsinin mətbu orqanı. "Kaspi" qəzetinin redaksiyası ilə komitənin mətbuat orqanının nəşri haqqında razılığa əsasən, qəzetin 30 aprel 1917 il 95-ci sayından etibarən 4-cü səhifəsi "Bakı müsəlman ictimai təşkilatları komitəsinin xəbərləri" adı ilə çıxmağa başlamışdır. Qunun 9-dan etibarən "Xəbərlər" in müvəqqəti redaktoru Ceyhun bəy Hacıbəyli idi. Burada millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi problemi başlıca məsələ kimi işləndirilmişdir. "Xəbərlər"də "Həzrkı vəzifələrə dair", "Milli komitədə", "Biz necə işləməliyik", "Vəzifələrimiz" başlıqları altında materiallar dərc edilirdi. Qəzetdə müntəzəm olaraq gəməli Qafqaz, Türkiyə, Volqaboyu və digər türk diyarlarından xəbərlər dərc edilir, Rusiya xalqları arasında müsəlman və türk həmrəyliyi, Rusiyanın və dünyanın türk və müsəlman cəmiyyətlərinin quruluşu haqqında, "Müsavət" partiyasının təsir dairəsinin genişləndiyi, hətta Stavropolda öz Çöbəsini yaratdığı barədə məlumatlar verilir. Rusiyanın müsəlman mətbuatından parçalar, "Müsavət" partiyasının orqanı olan "Açıq söz" qəzetindən tez-tez xülasələr, habelə gürcü və erməni mətbuatından yazılar da dərc edilirdi.

"Xəbərlər"də müsəlmanların seçkilərdə iştirakına, tibbi xidmətə, qadınların ictimai həyatda fəallaşmasına, tələbə gənclər və müsəlman ziyalıları arasında qarşılıqlı münasibət problemlərinə dair izahat iş aparılır, tövsiyələr verilir. Qəzetdə müsəlman məmarlıq abidələri haqqında məqalələr dərc edilir, Bakıdakı girvançahlar sarayının tarixi əhəmiyyəti, çar hakimiyyətinin ona etinasız münasibət bəslədiyi göstərilirdi. "Xəbərlər" Azərbaycanın rusdilli ziyalılarında və bütövlükdə, Azərbaycan xalqının siyasi Çürünmə formalaşmasında, Rusiyanın türk və müsəlman xalqlarının həmrəyliyində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Əd.: Гасанов Г., Комитетъ Бакинскихъ мусульманскихъ организацій "Tarix və onun problemləri", B., 2003, №2.

"MÜCAHİD" - Azərbaycan siyasi mühacirətinin Türkiyədə nəşr etdiyi aylıq jurnal. 1955 ilin iyulundan 1962 ilin iyununa kimi Çingiz Göygölün redaktorluğu ilə çıxmışdır. Ək nömrəsindəki proqram məqaləsində *"bütün gücünü məhkum türk elli illərinin qurtuluş davasına və kommunizm ilə mücadiləyə"* yönəldəcəyini bildirdi.

Qafqaz birliyi ideyasına və bu fikrin daşıyıcılarına kəskin müxalifətdə duran *"Türk izi"* jurnalının nəşri dayandıqdan sonra çıxmağa başlayan "Mücahid" öz sələfinin mövqeyini bir qədər yumşaltsa da, yalnız türk birliyini qəbul etdiyini

gizlətmir, "Türküstan, Qıl-Ural, gimali Qafqaz, Azərbaycan və Krım mücahidlərinin də müqəvə bir türk cəbhəsi halında çalışmaları lüzumuna inandığını bəyan edirdi" ("Üçüncü cildə baqayarkən" məqaləsi, 1960, JV°25-26). Bununla bərabər, "Mücahid" gimali Qafqazla Azərbaycan arasında dostluq və iğbirliliyi tərəfdarı və təbliğatçısı olmuşdur. "gimali Qafqaz və Azərbaycan qardaqlığı" məqaləsində (1962, may-iyun, № 49-50) jurnal qeyd edirdi ki, gimali Qafqazla Azərbaycan arasında sıx mənəvi yaxınlaşma mövcud olmuş hətta gimali Qafqazlılar Rusiyada çar rejimi devrildikdən sonra, qurduqları müstəqil Cümhuriyyətin dövlət dili kimi Azərbaycan türkcəsini qəbul etmiş orta və ali məktəblərdə təhsilin türkçə tədrisinə qərar vermişdilər.

"Mücahid" türkdilli xalqların tarixi, ədəbiyyatı, adət-ənənəsi, tanınmış liderləri haqqında materiallar dərc etmiş türkçülük, türk birliyi ideyasına öz töhfəsini vermişdir.

"**MÜCAHİD**" (ərəbcə *mübariz, döyüşçü*) - Bakıda iğyən və əksəriyyəti Cənubi Azərbaycandan gəlmiş fəhlələrin ilk sosial-demokrat təkilatı olan İctimaiyyun-amiyyun partiyasının adlarından biri. Bax "*İctimaiyyun-amiyyun*".

"**MÜDAFƏ**" - Azərbaycanın siyasi partiyalarından biri. 1907 ilin mayında Tiflisdə yaradılmışdı. Partiyaya korpus topoqrafı podpolkovnik Ərahim *Vəkilov* rəhbərlik edirdi. Təkilatın fəaliyyət dairəsi Yelizavetpol quberniyasının qərbi, əsas etibarilə, Qazax qəzasının və Tiflis quberniyasının bir sıra qəzalarını əhatə edirdi. Partiyanın yaradılmasında Ağabəy Qiyasbəyov, Hacı Kərim Samlı, A.Xəlilbəyov fəal iştirak etmişdilər.

"Müdafə" proqram sənədi kimi, "*Difai*" partiyasının proqramını qəbul etmişdi. Partiyanın buraxdığı intibahnamələrdə bildirilirdi ki, o, "müsəlmanların bütün ictimai iğrinə qarşıcaq, onların arasında birlik yaradacaq, maarif və mədəniyyət iğrinə qayğı göstərəcəkdir". Partiya öz tərəfdarlarını millətin azadlığı və ədalət uğrunda mübarizəyə çağırırdı.

Partiyanın əsas diqqəti daqların azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları ilə əlaqədar çarizmin Azərbaycanın qərb qəzalarında yerləşirdiyi kazak hissələrinin boykot edilməsinə yönəlmişdi. "Müdafə" 1907 ildə Qazaxda yerləşirilmiş hərbi hissələrə kömək göstərən əhaliyə xəbərdarlıq edərək, kazakların 1906 ildə azərbaycanlıların başına gətirdiyi müsibətləri onlara xatırladırdı.

Lakin üzvlərinin azlığı və polis tərəfindən təzyiqlərə məruz qalması üzündən "Müdafə", müəyyən təbliğatçılıq fəaliyyəti istisna edilməklə, əməli fəaliyyət göstərə bilmədi və 1908 ildə fəaliyyətini dayandırdı. Bəzi mənbələrə görə, "Müdafə"nin fəaliyyəti 1909 ilə qədər davam etmişdi.

Əd: Seyidzadə D.B., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, B., 2004; Süleymanova S., Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat, B., 1999; Вагирова И.С., Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, B., 1997; Ахмедов А., Азербайджанские турки революции 1905 года, B., 2002.

MÜƏSSİSLƏR MƏCLİSİ Ümumrusiya müəssislər məclisi - dövlətin idarə formasını müəyyən etmək və konstitusiyaya hazırlamaq üçün ümumi seçki hüququ əsasında yaradılan ali nümayəndəli orqan. Müəssislər məclisi ideyası Rusiyada 20 əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdi. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra yaranan *Müvəqqəti hökumət* Müəssislər məclisinin çağırılmasını başca vəzifəsi hesab edirdi. Martın 13 (26)-də Müəssislər məclisinə seçkilər haqqında qanun hazırlanması üzrə xüsusi müqavimə (sədri kadet F.F.Kokoçkin idi) yaradılmışdı. O, mayın 25-də (iyunun 7-də) fəaliyyətə başayaraq, sentyabrda iğni başa çatdırılmışdı.

Müvəqqəti hökumət iyunun 14 (27)-də Müəssislər məclisinə seçkilərin sentyabrın 17 (30)-də keçiriləcəyini, 30-da (oktyabrın 13-də) isə çağırılmasını elan etmişdi. Avqustun 9 (22)-də isə Müəssislər məclisinə seçkilər noyabrın 12 (25)-nə, çağırılması isə 28-nə (dekabrın 11-nə) təyin edildi. Seçkilər haqqında Əsasnamədə ümumi seçki hüququ əsasında proporsional seçki sistemi nəzərdə tutulurdu. Avqustun 7 (20)-də Müəssislər məclisinə seçkilər haqqında Ümumrusiya iğri üzrə komissiyanın (Vsevoloz) iclasları başlandı. Onun əsas vəzifəsi seçkiyə texniki hazırlıq və keçirilməsi idi. Sentyabrda seçici siyahılarının hazırlanmasına başlandı, oktyabrda isə siyasi partiyaların namizəd siyahıları dərc olundu. *Oktyabr çevrilişindən (1917)* sonra Xalq Komissarları Soveti (XKS) 27 oktyabr (9 noyabr) tarixli qərarı ilə seçkilərin noyabrın 12 (25)-də keçirilməsini təsdiq etdi. Müxtəlif səbəblər üzündən seçkilər yalnız 39 seçki dairəsində vaxtında keçirildi. Bir sıra yerlərdə seçkilər noyabrın sonu - dekabrın əvvəllərində, bəzi ucqar dairələrdə isə yanvarın əvvəllərində keçirildi. XKS noyabrın 26-da (dekabrın 9-da) Müəssislər məclisinin 800 nümayəndədən 400-nün olduğu halda açılacağı barədə dekret qəbul etdi. Müəssislər məclisinə seçkilər 79 dairədə keçirilməli, burada 90 milyon seçici iştirak etməli idi. 67 dairə üzrə səsvermədə 44,4 milyon seçici iştirak etmişdi. 54 seçki dairəsi üzrə məlumatla görə, seçicilərin 62%-i eser, mençevik və başqalarına, 25%-i bolçeviklərə, 13%—i kadetlərə və digər partiyalara səs vermişdi. Müəssislər məclisinə 715

"Müdafə" təkilatının möhürü

nümayəndə seçilmişdi. Tam olmayan məlumata görə, məclisdə eserlər 370 (52,4%), bolşeviklər 175 (24,8%), sol eserlər 40 (5,7%), kadetlər 17, menşeviklər 15, xalq socialistləri 2, partiya mənsubiyyətini bildirməyənlər 1, milli qruplar 86 (12,2%) nümayəndə ilə təmsil olunurdular.

Müəssislər məclisinə seçkilər Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın da siyasi həyatında mühüm rol oynadı. *Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi* nəzdində Müəssislər məclisinə seçkilər üzrə Mərkəzi Zaqafqaziya Komissiyası təşkil edilmişdi. Azərbaycanda yaradılmış müvafiq komissiyaya Fətəli xan Xoyski başçılıq edirdi. Müəssislər məclisinə seçkilərə hazırlıq işi bir sıra çətinliklərlə (seçici siyahılarının hazırlanması, maddi-texniki təminatın kifayət qədər olmaması, lazımi təlimatların vaxtında verilməməsi, əhalinin savad səviyyəsinin aşağı olması və s.) müşayiət olunurdu. Sentyabrın sonlarında qəzalarda seçkilərə hazırlıq işləri qaydaya düşsə də, Bakı şəhəri və mədən-zavod rayonlarında məsələ mürəkkəb olaraq qalırdı. Bolşeviklər mədən-zavod rayonları ərazisinin Şəhər idarəsi dairəsinə qatılmasına çalışırdı. "Müsavət"çilər də bunun tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi bu barədə göstəriş vermişdi. Müəssislər məclisinə seçkilər üzrə komissiya müsəlman qadınlarının seçkidə iştirakına xüsusi diqqət yetirmişdi onların səs verməsinin təmin olunması üçün 9 seçki dairəsində xüsusi binalar ayrılmasına icazə vermişdi. Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda seçkilər 1917 il noyabrın 26-29-da keçirildi. Cənubi Qafqaz üzrə seçkilərdə 15 partiya, 2455274 seçici iştirak etdi. Səsvərmənin nəticələrinə görə, gürcü menşevikləri 661934 (26,9%), "Müsavət" 615816 (25,1%), dağnaklar 558400 (22,7%), müsəlman socialistləri bloku 159770 (6,5%), eserlər 117522 (4,8%), bolşeviklər 95581 (3,9%), menşevik hümmətçilər 84748 (3,5%), ittihad 66504 (2,7%) səs toplamışdı. Noyabrın 29-da Bakıda keçirilmiş seçkidə 160 min seçicidən 110 min nəfəri iştirak etmişdi. Seçkinin nəticələrinə görə, bolşeviklər 22,2 min, "Müsavət"çilər 21,7 min, dağnaklar 20,3 min, eserlər 18,8 min səs toplamışdı. Ümumi səsvərmənin nəticələrinə görə hər 6000 səsə bir nümayəndə olmaqla gürcü menşevikləri 11, "Müsavət" 10, dağnaklar 9, müsəlman socialist bloku 2, bolşeviklər, eserlər, menşevik "Hümmət" və ittihadçılar hərəyə bir yer qazandı.

Azərbaycan partiyaları Ümumrusiya Müəssislər məclisinə seçkilərdə 926838 səs, ümumi səsin 37,7%-ini aldı ki, bunun da 66,5%-i "Müsavət"ın payına düşürdü. Məclisə "Müsavət"dan Həsən bəy Ağayev, Məmməd Yusif Cəfərov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Xosrov Paşa bəy Sultanov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəsim bəy Yusifbəyli, Qazı Əhməd Məmmədbəyov; müsəlman socialist blokundan Əbrahim Heydərov, Əlixan Qantəmir, Aslan bəy Səfikürdski; "İttihad"dan Sultanməcid Qənizadə; "Hümmət"dən Cəfər Axundov seçilmişdilər.

Müəssislər məclisi 1918 il yanvarın 5 (18)-də açıldı. Bununla əlaqədar keçirilən nümayişçi iştirakçıları ilə sovet hökumətinin hərbi qüvvələri arasında baş verən toqquşmada ölənlər və yaralananlar oldu. Müəssislər məclisinin iclasına 715 nümayəndədən 410-u gəlmişdi. Məclisdə V.M.Çernov başda olmaqla mərkəzçi eserlər üstünlük təşkil edirdilər. Bolşeviklər və eserlər 155 nəfər (30,5%) idi. Müəssislər Məclisi (sədri Çernov idi) Y.M.Sverdlovun ÜRMƏK adından təklif etdiyi "Zəhmətkeş və istismar olunan xalqların hüquq bəyannaməsi"nin müzakirəsini rədd etdi, sovet hökumətinin dekretlərini tanımadığını bildirdi. Bolşevik fraksiyası, sol eserlər və bəzi digər qruplar müxtəlif bəhanələrlə zalı tərk etdilər. 13 saat davam edən iclas saray mühafizəsi rəisinin tələbi ilə yanvarın 6 (19)-da səhər saat 5-də bağlandı. Yanvarın 6 (19)-dan 7 (20)-nə keçən gecə ÜRMƏK Leninin məruzəsi əsasında Müəssislər məclisinin buraxılması haqqında dekret qəbul etdi. Müəssislər məclisi buraxıldıqdan sonra Cənubi Qafqazdan seçilmiş nümayəndələr 1918 il fevralın 22-də *Zaqafqaziya seyminin* yaradılması və hakimiyyətin ona verilməsi barədə qərar qəbul etdi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Ağaməliyev H., О выборах в Учредительное Собрание азербайджане, Изв.АН Азерб., ССР (серия истории, философии и права), 1990 №4; Свиегоховский Т., Русский Азербайджан. 1905-1920. Формирование национального самознания в мусульманском сообществе, «Хазар», 1990, №2; Спирин А.Б., Итоги выборов во Всероссийское Учредительное собрание в 1907 г., «История СССР» журнал, 1998, №2; Балаев А., Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Б., 1998.

MÜƏSSİSLƏR MƏCLİSİNƏ SEÇKİLƏR HAQQINDA ƏSASNAMƏ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ali seçkili orqanın səlahiyyətlərini tənzimləyən sənəd. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sədrliyi ilə Azərbaycan parlamentinə daxil olan ayrı-ayrı fraksiyaların üzvlərindən yaradılmış Müəssislər məclisinə seçkilər keçirilməsi üzrə Mərkəzi Komissiya "Azərbaycan Cümhuriyyəti Müəssislər məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə" layihəsini hazırlayaraq parlamentin müzakirəsinə təqdim etdi. Əsasnamənin ilk müzakirəsi parlamentin 1919 il mayın 15-də keçirilən 38-ci iclasında parlament komissiyasının sədri M.Ə.Rəsulzadənin məruzəsi ilə başlandı. Müəssislər məclisinə seçkilər haqqında qanun layihəsinin 3-cü son oxunuşu isə parlamentin həmin il iyulun 21-də keçirilmiş 57-ci iclasında baş çatdı. Həmin iclasda Əsasnamənin təsdiqi barədə qanun qəbul olundu. Əsasnamənin 10-cu maddəsinə əsasən, həmin iclasda 21 nəfərdən ibarət mərkəzi seçki komissiyası təşkil edildi. Əsasnamə 10 fəsil (ümumi müddəalar; seçki hüququ haqqında; Müəssislər məclisinə seçkiləri həyata keçirən təşkilatlar haqqında; seçici siyahıları; namizədlərin siyahıları haqqında; seçki bülletenlərinin verilməsi və sayılması haqqında; seçkilərin nəticələrinin müəyyən edilməsi haqqında; Müəssislər məclisinə nümayəndəlikdən imtina etməsi və ya çıxması üzvlərin yerinə yeni seçkilərin keçirilməsi haqqında; seçkilərin azad və düzgün keçirilməsi haqqında; Müəssislər məclisinə seçkilər üçün xərclər haqqında) və 116 maddədən ibarət idi.

Əsasnamənin əsas müddəalarında göstərilirdi ki, Müəssislər məclisi cinsindən asılı olmayaraq ümumi, bərabər və gizli səsvərmə yolu ilə seçilmiş üzvlərdən təşkil olunur. Əsasnamədə Müəssislər məclisinə 120 nəfər nümayəndənin

seçilməsi nəzərdə tutulurdu. Seçkilərdə hər nümayəndə üçün bir seçki dairəsi və səsləri hesablamaq üçün seçki məntəqələri yaradılmalı idi. Əsasnaməyə görə, cinsindən, irqindən, milliyətindən, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, 20 yaşna çatmış və səs vermə hüququ olan bütün Azərbaycan vətəndaşları səs vermə hüququna malik idilər. Bu Əsasnamə o dövrdə təkə Azərbaycan da deyil, bütün müsəlman gərində ən demokratik seçki hüququ müəyyən edən tarixi sənəd idi. Mərkəzi seçki komissiyası Müəssislər məclisinə seçkilərə hazırlığa bələm və bu sahədə bir sıra iğər görmüdü. Lakin Azərbaycanın 1920 il aprelin 27-də sovet Rusiyası tərəfindən iğah bu iğn bələm çatdırılmasına imkan vermədi.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c. I, B, 1998; *Азербайджанская Республика* (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), В., 1998.

MÜHACİRƏT (latınca *emigro* - köçürəm, çıxıram) - 1) daimi və ya müvəqqəti (uzun zamana) yaÇamaq üçün digər ölkəyə könüllü və ya məcburi köçmə; 2) hər hansı bir ölkədə yaÇayan mühacirlərin toplusu. Mühacirətin tarixi uzaq keç-

miğdən bələm iğdir. Qədim imperiyaların, sonralar isə Sasanilərin, Ərəb xilafətinin və digər dövlətlərin Azərbaycanda iğğalçı siyasəti mühacirətə səbəb olmuşdu. Lakin müasir anlarda mühacirət Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və İğan arasında bölüğüdürülməsilə [bax *Gülüstan müqaviləsi* (1813) və *Türkmənçay müqaviləsi* (1828)] bağh olmuşdur. Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti, ermənilərin azərbaycanlılara qarğı soyqırımları gimali Azərbaycandan, hakim dairələrin sosial-siyasi zülmündən narazılıq isə Cənubi Azərbaycandan əhalinin zaman-zaman mühacirətinə səbəb olmuşdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra yaranan mühacirət, Azərbaycanın mühacirət tarixində yeni bir səhifə açmışdı. Cümhuriyyətin rəhbərlərinin böyük bir hissəsi, yeni qurulmuş sovet hakimiyyətinin ideya düşmənləri, keçmiş sahibkarların əksəriyyəti ölkəni tərk edərək, mühacirətə getmişdi. İğk dəfə olaraq, Azərbaycan mühacirəti siyasi cəhətdən təğkilatlanmış (bax *Siyasi mühacirət*), ədəbi-bədii məktəb, (bax *Mühacirət ədəbiyyatı*), dövrü mətbuat (bax *Mühacirət mətbuatı*) yaratmışdı. Bu dövr mühacirəti Azərbaycanda bəğ verən hadisələrə münasibətini bildirməyə, vəziyyətin dəyiğıdirilməsinə təsir göstərməyə çalığmışdır (bu barədə bax Əlimərdan bəy *Topçubaşov*, Məhəmməd Əmin *Rəsulzadə*, Mirzə Bala *Məmmədzadə*, gəii bəy *Rüstəmbəyli*, Xəlil bəy *Xasmməədov* və b.). Azərbaycan mühacirətinin yeni bir mərhələsi 1941-45 illər müharibəsi dövrünə təsadüf edir. İğnci dünya müharibəsindən sonra Cənubi Azərbaycandan, SSRİnin dağılmasından sonra isə gimali Azərbaycandan mühacirətin miqyası artmışdır. Mühacirət Azərbaycan diasporunun yaranması və mövqeyinin möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərmişdir.

Əd.: Bax "*Mühacirət ədəbiyyatı*", "*Mühacirət mətbuatı*", "*Siyasi mühacirət*" məqalələrinin ədəbiyyatına.

MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATI, gimali Azərbaycanın mühacirət ədəbiyyatı - Azərbaycanın söz sənətinin mühüm qollarından biri. Azərbaycanın mühacirət ədəbiyyatı qədim tarixə malikdir. Belə ki, böyük filoloq alim Xətib Təbrizi (1030-1109) indiki İğaqa mühacirət etmiş ömrünün sonunadək Bağdadda yaÇayıb-yaratmışdır. 12 yüzilin görkəmli Azərbaycan filosofu, Çairi və nasiri gihabəddin Sührəverdi (1154-92) bir çox qürbət elləri gəzib dolağmış ömrünün son illərini Hələbdə yaÇamışdır. İğnadəddin Nəsiminin (1369-1417) də faciəli ömrü Hələbdə bitmişdir. 16 yüzildə Azərbaycan Çairlərindən gahi, Süruri, Tüfeyli, Həbibli, Xəlili, Matəmi, Qasimi, Gülləni, Bidari, Sahibi, Pənahi, Xəlifə, Xəzani (Əsiri), Bəsiri və bəğçaları Osmanlı imperatorluğunun müxtəlif bölgələrinə köç etmişlər. 17 yüzil Çairlərindən Məsihi (1575-1655), Saib Təbrizi (1601-79), İğrahim Ordubadi bir müddət Hindistanda yaÇayıb-yaratmışlar. Əslən Qarabağdan olan 19 əsrin məÇhur təriqət Çairi Seyid Nigari (1795-1886) həyat və yaradıcılığının mühüm bir dövrünü Anadoluda keçirmişdir. Sonrakı dövrün sənətkarları içərisində də mühacirətdə yaÇayanlar az olmamışdır. Lakin Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı məfhumu 20 yüzilin siyasi mühacirətinin doğurduğu və formalağırdığı ədəbi-estetik anlayığı ifadə edir. Buna görə də Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı dedikdə, əsas etibarilə, 20 əsrdə siyasi səbəblərdən dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş ədəbi Çəxsiyyətlərin yaradıcılıq irsi nəzərdə tutulur.

20 əsr Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı bir neçə mühüm inkiçaf mərhələsindən keçmişdir. Bu dövrdə mühacirətin **ilk dalğası** hələ əsrin əvvəllərində, Birinci rus inqilabının (1905-07) məğlubiyyəti ilə əlaqədar azad fikirliliyin təqib olunması nəticəsində bələm iğdi. Bu təqiblər nəticəsində 1908-10 illərdə Azərbaycanı tərk edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və bəğçaları Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ilk mərhələsini formalağırdı onun bir sıra dəyərli nümunələrini yaratmışlar. 1909 ilin əvvəllərində İğana mühacirət edən M.Ə.Rəsulzadə Tehrandə "İğan inou" ("Yeni İğan") qəzetini çıxarmış və onun səhifələrində müxtəlif səpkili məqalə, Çər və tərcümələrlə çıxış etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin sonralar Türkiyədə və Azərbaycanda nəğ olunmuş xeyli elmi-nəzəri tədqiqatlarının və bədii əsərlərinin materialları da İğanda yaÇadığı illərdə toplanmışdır.

Azərbaycan siyasi mühacirləri. İstanbul (Türkiyə)

1911 ilin mayında Rusiya səfirliyinin təzyiqi ilə Türkiyəyə getməyə məcbur olan ədib İstanbulda yenidən çıxmağa başlayan "Türk yurdu" jurnalında mühüm bir qismi ədəbiyyatçılıqla bağlı olan "Gən türkleri" silsilə məqalələrini, "Səbilürreşad" jurnalında isə həmin silsilənin davamı olan "Gən tarixçeyi-inqilabi" əsərini nəşr etdirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə bununla yanaşı, Azərbaycanın və bütün gərqi böyük mütəfəkkiri Cəmaləddin Əfqanının "Məqalati-cəmalyyə"sinin "Vəhdəti-cinsiyə fəlsəfəsi və ittihad-i-lisani mahiyyəti-həqiqiyyəsi" bölümünü fars dilindən türkcəyə çevirərək, "Türk yurdu" jurnalında dərc etdirmişdir. Həmin dövrdə İstanbulda yayınan Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu da "Türk ocağı"nda, "İttihad və tərəqqi" cəmiyyətində çalığı müxtəlif mətbuat orqanlarında ədəbi-publisistik yazılarla ardıcıl çıxış etmişdir.

20 əsrdə mühacirətin daha böyük və kütləvi xarakter daşıyan **ikinci mərhələsi** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-20) süqutu ilə başlamışdır. Təxminən 1920-40 illəri əhatə edən bu mərhələdə Azərbaycanın siyasi xadimləri ilə yanaşı, onlarla vətənpərvər ziyalı, alim, yazıçı ölkəni tərk etməyə məcbur olmuşdur. Bunların içərisində Əlimərdan bəy *Topçubaşov*, Ceyhun *Hacıbəyli*, Mirzə Bala *Məmmədzadə*, Almas *İldırım*, Əbdülvahab *Yurdsever*, Kərim *Odər*, Əhməd Cəfəroğlu, Abbasqulu *Kazımzadə*, Məhəmmədəli Rəsuloğlu, Hüseyn Baykara, *Məmmədsadiq Aran*, Ümmülbənu (Bənin) və başqaları kimi görkəmli şəxsiyyətlər vardır.

Mühacirət ədəbiyyatının bu mərhələsi janr baxımından da rəngarəngdir. Onun əsas nümayəndələri poeziya, nəsr, ədəbi tənqid, ədəbiyyatçılıq, publisistika ilə məşğul olmuşlar. Almas İldırım, Kərim Yayıcı, Əli Vulkan, Teymur Atəşi və başqalarının poeziya sahəsindəki uğurları diqqəti cəkməkdədir. Xüsusilə, Almas İldırımın yaradıcılıq irsi mühacirət poeziyasının ən kamil örnəklərindən sayılır.

Əhməd Ağaoğlunun, Ümmülbənunun, Ceyhun Hacıbəylinin, Səməd Ağaoğlunun, Qurban Səidin nəsr yaradıcılığı xüsusilə maraq doğurur. Ə.Ağaoğlunun bəzi siyasi-fəlsəfi yazıları, o cümlədən "Sərbəst insanlar ölkəsində", "Mən nəyəm?", "Könülsüz olmaz" əsərləri bədii səpkidə iqlənmişdir.

Ümmülbənunun "Nami" (1943), "Qafqaz günləri" (1945), "Paris günləri" (1947), "Ernst Yunkerlə görüş" (1951), "Mən tiryəki seçdim" (1959), "Sonra" (1961), "Yad Fransa" (1968), "Son ümidin çağırışı" (1971), "Gən Buninin son höcəti" kimi bədii nəsr nümunələri onu təkcə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının deyil, həmçinin fransız nəsrinin tanınmış nümayəndələrindən birinə çevirmişdir.

Səməd Ağaoğlunun bədii irsi əsas etibarilə "Strasburq xatirələri", "Zürriyyət", "Öyrətmən Qafur", "Böyük ailə", "Hücrədəki adam", "Qatırın ölümü" kitablarında toplanmışdır. Onun atası Ə.Ağaoğlu haqqında yazdığı "Babam xatirələri" və "Babamın arkadaşları" əsərləri mühacirətdə yaranmış memuar nəsrinin ən dəyərli nümunələrindəndir. Bu dövrdə tənqid, ədəbiyyatçılıq və publisistika sahəsində də ciddi uğurlar qazanılmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan Cümhuriyyəti", "İttihadi məfkurəsi və gənclik", "Qafqazya türkləri", "İttihadi sosializmin iflası və demokrasiyanın gələcəyi", "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı", M.B.Məmmədzadənin "Milli Azərbaycan hərəkatı", Hilal Münşinin "Azərbaycan Cümhuriyyəti", Ə.Cəfəroğlunun "Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi" və s. əsərlər bu qəbildəndir. Azərbaycan folklorçılığının, ədəbiyyatçılığının, ümumən, filoloji fikrinin dünya miqyasında təmsilçilərindən biri olan Əhməd Cəfəroğlunun (1899-1975) tədqiqatlarında qədim türk yazılı abidələri, folklorçılıq, ədəbiyyatçılıq və nəzəriyyə problemləri, klassik və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatına dair araşdırmalar xüsusi yer tutur.

"Azərbaycan yurd bilgisi", "Türk amacı", habelə İstanbul Universitetinin nəşr etdiyi "Türk dili və ədəbiyyatı" jurnallarının redaktoru olan Ə.Cəfəroğlu onların səhifələrində "Azəri xalq ədəbiyyatında sənəti sözləri", "Gənçə dialektində 75 Azərbaycan bayatısının dil baxımından təhlili", "Dədə Qorqud dastanlarının antroponimlər sistemi" və s. ciddi nəzəri-analitik yazılar dərc etdirmişdir. A.limin mifologiya ilə bağlı araşdırmaları da ("Azəri türk ədəbiyyatında batıl etiqadlar", "Anadolu və Azərbaycan ucaq folklorunda Çamanizm qalıqları", "Azərbaycan və Anadolu folklorunda saxlanan iki Çaman tanrısı") diqqətə layiqdir.

Ə.Cəfəroğlu klassik irsimizin və müasir ədəbi prosesin tədqiqi ilə də ardıcıl məşğul olmuşdur. 1932-33 illərdə nəşr etdirdiyi "XIX əsr azəri Çairi Siraci", "XVIII əsr azəri Çairi Məlik bəy Avçı", "Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış" və s. əsərləri müəllifin bu sahədə elmi uğurudur.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının **üçüncü mərhələsi** İkinci dünya savaşı, əsas etibarilə, 1941-45 illər müharibəsi nəticəsində mühacirət ömrü yaşamağa məcbur olan siyasi-intellektual potensialı əhatə edir. Bu mühacirət nəslini artıq yarım əsrə yaxın bir dövrdə formalaşmış olan mühacirət ədəbiyyatının özülü və sütunları üzərində yüksəlmiş onun ideya məfkurəsini mənimsəmiş gənclərinin davam etdirmişdir. Müxtəlif ədəbi janrlarda yazmış Süleyman Təkinər, Abay Dağlı, Əbdürrəhman Fətəlibəyli (Düdənginski), Alazan Baycan, Məhəmməd Kəngərli, Məcid Musazadə və başqaları həmin nəslə təmsil etməkdədir.

Bu mərhələdə memuar janrı xüsusilə inkişaf etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin "Stalinlə ixtilal xatirələri", M.S.Aranın "Hüriyyətə ucan türk", Süreyya Ağaoğlunun "Bir ömür böylə keçdi", Ə.Yurdseverin "Azərbaycan istiqlal savaşından xatirələr", Nağı geyxzamanlının "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri" və s. əsərlər bu qəbildəndir.

M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan kulturu gələnləri", "Azərbaycan Çairi Nizami", "Çağdaş Azərbaycan tarixi", Ə.Yurdseverin "Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və əsərləri", "Azərbaycan dram ədəbiyyatı", "Sabirin Azər-

baycan ədəbiyyatındakı yeri", "Azərbaycan Qairələrindən Vaqif və Vidadinin yaradıcılığı", H. Baykaranın "Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatları", "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi", M. B. Məmmədşadının "Qafqaz tarixində türk Albaniya", Kərim Odərin "Azərbaycan" və başqa ədəbi-tənqidi və publisistik tədqiqatları bu dövrün məhsuludur.

Mühacirət ədəbiyyatının bu mərhələsinin görkəmli nümayəndələrindən olan Abay Dağlının "Füzuli", "Dədə Qorqud", "Gənc ata", "Sakarya gərgahı", "Malazgirdən Sakaryaya", "Sakaryada 22-ci gün", "Albay", "Natəvan", "Əsir ruhlar", "Okullular" və başqa pyesləri Türkiyə ədəbi-mədəni mühitində maraqla qarşılanmışdır.

Mühacirət ədəbiyyatının son mərhələsi Güney Azərbaycanda Şam rejiminin (1979) formalaşması ilə əlaqədar başlanmışdır. Təxminən həmin illərdən etibarən keçmiş Sovetlər Birliyində milli azadlıq hərəkatının güclənməsi, "yenidənqurma", "açaqlıq" və s. kimi siyasi proseslər dəmir pərdənin tədricən aradan götürülməsinə gətirib çıxarmış bu isə mühacirətin yeni bir dalğasının yaranmasına təkan vermişdir. Bu illərdə mühacirətin yaranmasını Çərtləndirən əsas amil, bir tərəfdən, Vətənimizin güneyində yaşıyan soydaşlarımızın milli hüquqlarının tapdanması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, Quzeydə milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi, itirilmiş dövlətçiliyin bərpa olunması (Azərbaycan Respublikasının yaranması), azad, demokratik dünya ilə əlaqə və rəhbət ehtiyaclarının reallaşmasıdır.

Mühacirət ədəbiyyatının müasir mərhələsinin özünə-məxsusluğunu Çərtləndirən cəhətlərdən biri onun daha çox Güneydəki ədəbi potensiala söykənməsidir.

Bu mərhələnin özünə-məxsusluğunu Çərtləndirən əsas amillərdən biri həmin mərhələdə Azərbaycanın hər iki parçasının - həm Şimalının, həm də cənubunun ədəbi potensialının birgə inkişafı, istiqlalçılıq, vətəncilik, dövlətçilik dünyagörüşü zəminində Bütov Azərbaycan məfkurəsini formalaşdırmaq cəhdi ilə bağlıdır. Bu, olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən və mühacirətin keyfiyyətcə yeniləşməsini göstərən siyasi-mədəni amildir.

Azərbaycanın Şimalında istiqlaliyyətin bərpasından sonra Azərbaycan türklərinin məskunlaşdığı ayrı-ayrı ölkələrdə təşkilatlarına inkişafı sürətlənmiş yeni-yeni mərkəz, ocaq və cəmiyyətlər meydana gəlmişdir. Məhz bu təşkilatlanma nəticəsində Azərbaycan diasporunun güclənməsi milli-mədəni mərkəzlərin yaranması prosesini sürətləndirmiş bu isə özlüyündə mühacirət ədəbiyyatının inkişafına və yeni mərhələyə qədəm qoymasına ciddi zəmin hazırlamışdır.

Mühacirətin son mərhələsi mətbuatın kütləvi inkişafı ilə də bağlıdır. Əgər əvvəlki illərdə Azərbaycan mühacirət mətbuatı əsas etibarilə Türkiyə və Avropa ölkələrini əhatə edirdisə, hazırda Amerika Birləşmiş Ştatlarından tutmuş Yaponiyaya qədər dünyanın bir çox ölkələrində mühacirət mətbuatı nəşr olunmaqdadır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının son mərhələsindən danışarkən onu təmsil edən bir çox ədəbi cəsiyyətlərin uzun illik qərbət həyatı yaşısa da, ədəbi-kulturoloji fəaliyyətlərinin müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpasından sonra genişləndiyini qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının çağdaş mərhələsi janr baxımından da zəngin və rəngarəngdir. Mövcud ədəbi nümunələr içərisində poeziya, nəsr, dramaturgiya, tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı əsərlərə təsadüf olunur. Mühacirətin poetik irsi Həmid Nisqi, Məhəmmədli Mahmud, Turxan Gənceyi, Qulamrza Səbri Təbrizi, Əlirza Miyanalı və başqalarının adları ilə təmsil olunur. Onların poetik və elmi əsərləri ədəbiyyatımıza yeni mövzu və çalarlar gətirmiş onu üslub baxımından zənginləşirmişdir. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının son mərhələsi özünün yaygınlığı və çoxməkanlılığı ilə də diqqəti cəlb etməkdədir. Belə ki, əgər əvvəlki mərhələlərdə mühacirətin fəaliyyəti, başlıca olaraq, Türkiyə, Fransa, Almaniya, Polşa kimi bir neçə ölkə ilə məhdudlaşdırsa, son mərhələdə bu ədəbiyyatın planetimizin əksər dövlətlərində yarandığı müşahidə olunmaqdadır.

Son illərdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının digər türk xalqlarının mühacirət ədəbiyyatı ilə əlaqəsi genişlənməmişdir. Bu əlaqələr gücləndikcə qərbətdə türk dünyasının vahid mədəniyyət məkanının yaranması daha intensiv səciyyə daşıyır. Bu proses, şübhəsiz ki, ədəbi düşüncədən də yan keçməmiş və qərbətdə yaranan ədəbiyyatına məzmununa, xarakterinə, ruhuna əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Mühacirətdə yaşayan Azərbaycan ədəbi cəsiyyətlərinin yaradıcılığında türkçülük amilinin güclənməsi, həmçinin bir çox mühacir türk ədiblərinin Azərbaycan ünvanlı yazıları bu təsirdən qaynaqlanmaqdadır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının sonuncu mərhələsini səciyələndirən digər mühüm və fərqləndirici cəhət vaxtilə vahid ədəbi məkan hesab olunan postsovet regionunun bu gün mühacirətin məskunlaşdığı məkana inteqrasiya olmasıdır. Başqa sözlə, Azərbaycanın istiqlaliyyətə qovuşması sovet imperiyası dövrünün təbii miqrasiyasını birbaşa mühacirətin ədəbi potensialına çevirmişdir.

Əd.: Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr toplusu), B., 1990; Cəmənzəminli Y.V., Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər, "Azərbaycan", 1989, № 9-10; Sultanlı V., Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, B., 1998; Tahiri A., Azərbaycan mühacirəti, B., 2001.

MÜHACİRƏT MƏTBUATI, gəməli Azərbaycanın mühacirət mətbuatı - Azərbaycan mətbuatının mühüm qollarından biri. Azərbaycan mühacirət jurnalistikasının tarixi 19 əsrin sonlarından başlayır. Həmin dövrdə görkəmli Çərqşünas-alim, publisist, tənqidçi, ictimai-siyasi xadim Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu), böyük mütəfəkkir və ideoloq Əli bəy Hüseynzadə, yazıçı-publisist, tərcüməçi, nəşr və redaktor Ceyhun bəy Hacıbəyli, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, istiqlal çirisi Məhəmməd Hədi mühacirət jurnalistikasının ilk və parlaq nümunələrini yaratmışlar.

Böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadənin 1921 ildə Təbrizdə nəşrini davam etdirdiyi "Molla Nəsrəddin" jurnalı da, əslində, başqa bir dövlətin (Şam) ərazisində yayımlanan mühacirət nəşri idi. Lakin sözün əsl mənasında, mühacirət

mətbuatı dedikdə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildikdən sonra istiqlal mücadiləsinin xaricdə davam etdirən Azərbaycanın siyasi mühacirlərinin - başda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmaqla, Cümhuriyyət xadimlərinin və onların ardıcıllarının bütün 20 əsr boyu - SSRİnin süqutunadək, əsasən, Türkiyədə və bəzi Qərbi Avropa ölkələrində yaratdıqları mətbuat nəzərdə tutulur.

Ətiqlal mübarizəsi ideoloqlarından biri Mirzə Bala Məmmədzadənin "Milli Azərbaycan hərəkatı" (1937) əsərində göstərilirdi ki, "Yeni Qafqasya" (Ətənbul, 1923-27) yalnız azərbaycanlıların deyil, rus əsərəti altındaki bütün türklərin xaricdə çıxardıqları ilk məcmuə idi.

1927 ildə "Yeni Qafqasya" Sovet Ətifaqının Türkiyəyə təzyiqlərindən sonra fəaliyyətini dayandırdı. Lakin 1932 ilədək - Azərbaycan mühacirləri Türkiyədən çıxarılan qədər bu və ya digər adlarla öz nəqlərini buraxmağa müvəffəq olmuşlar. Həmin müddətdə Azərbaycan mühacirləri Ətənbulda "Azəri türk" (1928-30), "Yaql yarpaq" (1928), "Odlu yurd" (1929-31) məcmuələrini və "Bildiriç" qəzetini (1930-31) nəql etmişlər. Həmin nəqlərin də proqramları cüzi dəyiqliklərlə "Yeni Qafqasya"nın proqramının təkrarı idi. Jurnalda imtiyaz sahibi və məsul müdir kimi əvvəlcə Seyid Tahir, sonra Əhməd Haqqının adları göstərilə də, əslində, nəqlə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə rəhbərlik etmişdir.

"Yeni Qafqasya" ərəb əlifbası ilə, "Azəri-türk"ün ilk 20 sayı ərəb, sonrakı 10 nömrəsi latın əlifbası, sonrakı bütün nəqlər isə latın əlifbası ilə buraxılmışdır. Ətənbul nəqlərinin ("Yeni Qafqasya", "Azəri-türk", "Yaql yarpaq", "Odlu yurd", "Bildiriç") müəllifləri, əsasən, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, A.Battal, Əbdülqədir, Ə.Z.Validi, Əli Mərdan, Ayaz Əaqi, Gültəkin, g.Rüstəmbəyli, Ə.Cəfəroğlu, Kırımlı Cəfər Seyid Əhməd, Məmməd Sadıq, Abdulla Cövdət, Hilal Münç, Kamal, Seyid Əhməd, M. Ağaoglu və b. idi.

30-cu illərdə Türkiyədə mühacirlər 7 kitab [M.Ə.Rəsulzadə, "Azərbaycan Cümhuriyyəti" (Ətənbul, 1923),

"Əsrimizin Siyavuçı" (Ətənbul, 1923), "Ətiqlal məfkurəsi və gənlik" (Ətənbul, 1925), "Rusiyada siyasi vəziyyət" (Ətənbul, 1925), M.B.Məmmədzadə, "Azərbaycan Misaqi millisi" (Ətənbul, 1927), "Ermənilər və Əan" (Ətənbul, 1927), gərlər məcmuəsi: "Ətiqlal uğrunda" (Ətənbul, 1928)] buraxmışlar.

Paris Sülh Konfransına (1919-20) yola düşən Azərbaycan nümayəndə heyəti də nəql sahəsində faydalı və fədakar fəaliyyət göstərmişdir. Onlar qısa vaxt ərzində Fransada 3 kitab, 12 bülleten nəql etdirmişlər.

30-cu illərdə azərbaycanlı mühacirlərin Türkiyədə yeganə mətbu orqanı professor Əhməd Cəfəroğlunun redaktorluq etdiyi "Azərbaycan yurd bilgisi" adlı ədəbi-nəzəri-elmi tədqiqat jurnalı (1932-34, 36 nömrə; 1954, 1 nömrə) olmuşdur. Jurnalda Azərbaycan xalqının tarixi, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənəti, coğrafiyası, həmçinin iqtisadiyyatı ilə bağlı çox sayda materiallar, bir sıra türkdilli xalqların mədəni irsi, görkəmli xadimləri və istiqlal mücadiləsi qəhrəmanları barədə yazılar çap olunmuşdur.

Azərbaycanlı mühacirlərin xaricdə əcnəbi dildə nəql etdikləri ilk mətbu orqanı 1926 ildə Parisdə C.Hacıbəylinin redaktorluğu ilə buraxılan "Azərbaycan" jurnalı olmuşdur. Azərbaycanlı mühacirlər Türkiyədən çıxarıldıqdan sonra, M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə Berlində "Ətiqlal" (1932-34) qəzetini və "Qurtuluç" jurnalının (1934-39) nəql etmişlər.

Mühacirlər 30-cu illərdə Fuad Daryalın tərtib etdiyi "Qafqaz almanaxı"nın 2 nömrəsini, "Müsavat" partiyasının 3 bülletenini və 30-40-cı illərdə Nağı geyxzamanlının "Biz və onlar" (Ətənbul, 1934), gəfi Rüstəmbəylinin "Yıxılan bütələr" (Ətənbul, 1934), "M.Ə.Rəsulzadənin fəci süqutu" (Ətənbul, 1935), M.B.Məmmədzadənin "Milli Azərbaycan hərəkatı" (Berlin, 1938), M.Ə.Rəsulzadənin "Das problem Azerbaidschan" (Berlin, 1938), Ə.Cəfəroğlunun "Azərbaycan" (Ətənbul, 1940), Sənan Azərin "Əan türkləri" (Ətənbul, 1942), "Azərbaycan tarixindən" (Münxen, 1947), M.S.Aranın "Türkün altın kitabı "Kutadqu bilik" (Ətənbul, 1944) kitablarını nəql etdirmişlər.

Üçüncü dünya müharibəsi ərfəsi və dövrü mühacirlərin fəaliyyətində sönük və durğunluq mərhələsidir. Vermaxt öz nüfuz dairəsindəki ərazilərdə mühacirlərin bütün, o cümlədən nəqriyyat fəaliyyətinə yasaq qoyduğundan həmin dövrdə azərbaycanlı mühacirlərin fəaliyyəti xeyli zəifləyir. Lakin Azərbaycan Rabitə Heyətinin fəaliyyətə başlamasından, Azərbaycan legionerlərinin təşkilatlanmasından, xüsusilə 1943 ilin noyabrında azərbaycanlıların Berlində Azərbaycan Milli Birlük Mərkəzinin təşəbbüsü ilə keçirilən qurultayından sonra nəqriyyat fəaliyyəti sahəsində müəyyən canlanma əmələ gəldi. Legionerlər 1942-45 illərdə Berlində "Azərbaycan", "Hücum" qəzetlərini, "Milli birlik" jurnalını nəqretməliqər.

Müharibədən sonra, xüsusilə soyuq müharibə başlanandan Azərbaycan mühacirləri yenidən təşkilatlanmağa, bolşevizm və sovet rejiminə qarşı amansız ideoloji mücadiləyə girişdilər. 1949 ildə Ankarada "Azərbaycan Kültür Dərnəyi" təsis edildi. 1952 il aprelin 1 -dən dərnəyin "Azərbaycan" adlı aylıq jurnalı nəqre başladı. Elə həmin tarixdən də Münxendə Azərbaycan və rus dillərində Milli Birlüyün orqanı "Azərbaycan" jurnalı çıxmağa başladı. 50-ci illərdə Azərbaycan Kültür Dərnəyi 11 kitab nəqretməlidir. M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan kültür gelenekləri" (Ankara, 1949), "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" (Ankara, 1950), "M.F.Axundzadənin həyatı və əsərləri" (Ankara, 1950), "Nizami" (Ankara, 1951), "Azərbaycan dram ədəbiyyatı" (Ankara), "Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri" (Ankara), "Azərbaycan ədəbiyyatında Vidadi və Vaqifin yaradıcılığı" (Ankara, 1952), Mirzə Balanın "Azərbaycan tarixində türk Albaniya" (Ankara, 1951), Kərim Odərin "Azərbaycan iqtisadiyyatı" (Ankara, 1952), Almas Ədirimin "Seçilmiş qərlər"i (Ankara, 1953), Ə.Cəfəroqlunun "Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri" (Ankara, 1953) əsərləri həmin dövrün məhsuludur.

Ötən əsrin 60-70-ci illəri Azərbaycan mühacirəti, xüsusilə mühacirət mətbuatı tarixində süslük və durğunluq dövrü kimi səciyələndirilir. 70-ci illərin sonu - 80-ci illərin əvvəllərində mühacirlərin fəaliyyətində nisbətən canlanma yarandı. 1979-80 illərdə Ənan Əlam inqilabından sonra hakimiyyətə gələn rejimin siyasəti yüz minlərlə azərbaycanlının ölkədən didərgin saldı. 1985-86 illərdə SSRGdə başlanan aqarlıq və yenidənqurma siyasəti imperiyanı süquta aparan milli azadlıq hərəkatının başlanmasına səbəb oldu. qovinist ermənilərin Dağlıq Qarabağdakı seperatçılıq fəaliyyəti və onların azərbaycanlılara qarşı aqlasıqmaz vəhşilikləri ölkə daxilində olduğu kimi, xaricdəki azərbaycanlılarda da kəskin etiraz və qəzəb doğurdu. Mühacir nəqlərin başıca mövzusu Azərbaycanın azadlığı, ərazi bütövlüyü və eyni zamanda, erməni vəhşiliyinin ifqası idi.

1978-90 illər ərzində yalnız "Azərbaycan Kültür Dərnəyi" nin xətti ilə 30-a yaxın kitab, bir neçə risalə çap edildi. Cemender Arslanoqlu və dr. Əmayıl Kayabalının ("Azərbaycan türkləri kültür tarixinin ana xətləri", Ankara, 1978; "Türk milli kültürü", Ankara, 1981; "Bolqar türkləri", Ankara 1985), Cemender Arslanoqlunun ("Cənub-Qərbi Qafqaz hökuməti Müvəqqəti Milliyyəsi", Ankara, 1986 və s., Əhməd Qaracanın ("Azərbaycanın yaxın tarixinə qısa bir baxış", Ankara, 1982), dr.A. Baycanın ("Könül sazından", Ankara, 1983; "Dağ çiçəkləri", Ankara, 1987), gükrü Kaya Səfəroqlu və Adnan Müdərrişoqlunun ("Türk dövlətləri tarixi", Ankara, 1986), dr.Orxan Türkdəğanın ("Doğu Anadolunun sosial yapısı", Ankara, 1987), Əhak Süngüroqlunun ("Harput yollarında" (Seçmələr), Ankara, 1987), dr.Ənvər Konukçunun ("Koroqlu"ya qədər Bingöl", Ankara, 1987), Cəmil Ünalın ("Türk və islam aləmində Azərbaycanın yeri", Ankara, 1987), Sədi Bayramın ("Güney Doğu Anadoluda proto-türk izləri", Ankara, 1988), dr.Ədhəm Ruhi Fiqlalın ("Atatürk və din", Ankara, 1988), dr.Əbdürrəhman Güzəl və Kaya Səfəroqlunun ("Atatürk və milli birlik", Ankara, 1988), Yılmaz Öztunayın ("XX yüzilliyin son çərəyində gərq məsələsi", Ankara, 1989), Mələhət Altunbayın ("Hüriyyətə uçan türk", Ankara, 1989), dr.Mehmət Sarayın ("Qiyafət və layıqlıq", Ankara, 1989) əsərləri, habelə üç hissədən ibarət "Azərbaycan türk ədəbiyyatı tarixində abidə xəsiyyətlər" (Ankara, 1987), "Dağlıq Qarabağ xəyallar və gerçəklər" (Ankara, 1989) və s. kitablar Azərbaycan mühacirlərinin fəaliyyət dairəsinin genişliyində dəlalət edir. Nağı Keykurun (ğeyxzamanlı) "Ətiqlal mücadiləsi xətirələri" (Əstanbul, 1969), Hüseyin Baykaranın "Azərbaycan yenilənmə hərəkatları XIX yüz il" (Ankara, 1966), "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi" (Ankara, 1975), "Ənan inqilabı və azadlıq hərəkatları" (Əstanbul, 1978), Kərim Odərin "Azərbaycan", Taha Akyolun "Azərbaycan Sovetlər və ötəsi" (Əstanbul, 1990), Əhməd Mehribaninin tərtib etdiyi "Dağlıq Qarabağ: tarixi sənədlər" (Fransa, 1989) və digər kitablar da diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanın öz müstəqilliyini yenidən bərpa etmək uğrunda mübarizə apardığı illər - 80-ci illərin sonu - 90-cı illərin əvvəllərində mühacirət mətbuatı yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Həmin dövrdə və müstəqilliyin ilk illərində "Azərbaycan" (Ankara) jurnalı ölkədə gedən ictimai-siyasi prosesləri, xüsusilə Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələri diqqətlə izləyir və dərhal reaksiya verirdi. Türkiyədə ("Azərbaycan türkləri", "Xəzər", Əstanbul, 1990), Şveçdə ("Araz", Lund, 1991; "Azərbaycan", Stokholm), Böyük Britaniyada ("Aydınlıq", 1988, London; "Odlar ölkəsi", 1988, Edinburq), Almaniyada ("Azər", 1990, Berlin; "Ana dili", 1984, Bonn; "Savalan", 1967, Berlin, "Ərk", 1975), İspaniyada ("Dədə Qorqud", 1988, Madrid), Belçikada ("Qürbət", 1984, Brüssel; "Odlu vətən", 1992, Brüssel), habelə keçmiş SSRG məkanında-Rusiya Federasiyasında ("Azəros", "Azərbaycan XXI əsr", "Millətin səsi", "Azərbaycan diasporu", "Asudə vaxt", Moskva; "Azərbaycan media", Ənovo; "Azərbaycan", Yekaterinburq; "Bizim qəzet", Kemerovo; "Yurd", Saratov; "Ənam", Sankt-Peterburq; "Azərbaycan", Vladivostok; "Dərbənd", Dərbənd), Estoniyada ("Ocaq, Tallin"), Ukraynada ("Savalan", Dnepropetrovsk; "Exo Azerbaydjana", "Qolos Azerbaydjana", Kiyev; "Millət", Simferopol),

Moldovada ("Araz", Kiçinyov) nəq edilən qəzet və jurnallar mühacirət mətbuatı tarixində müəyyən iz qoymuşdur.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu), B., 1998; Tahirli A., Azərbaycan mühacirəti (tarixi, mətbuatı, mədəniyyət mərkəzləri), B., 2001; yenə onun, Azərbaycan mühacirət mətbuatı, hissə 1-2, B., 2002-03; Paçayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001.

MÜHƏNDİS DƏRƏSİ - Azərbaycan ordusunun istehkam bölmələrinin formalaşmasına, hərbi xarakterli mühəndis-istehkam qurğularının inşasına rəhbərlik edən orqan (bax həmçinin *İstehkam idarəsi*).

MÜLKƏDARLAR, gımalı Azərbaycanda mülkədarlar -torpaq sahibləri. Çar Rusiyası gımalı Azərbaycanı iğal edərkən ona müqavimət göstərən bəy və ağaların torpaqlarını müsadirə etməklə dövlət torpaqlarının miqdarını artırır, onların iqtisadi gücünü qırmağa çalışırdı. Bəylərin və ağaların hüquqi-siyasi statusunda da qeyri-müəyyənlik qalırdı. Azərbaycanın bəy və ağalarına, gürcülərdən fərqli olaraq, rus zadəganları ilə eyni status verilməmişdi. Ona görə də Azərbaycan bəyləri və ağaları zadəgan-mülkədarlar deyil, mülkədarlar adlandırılırdı. Bununla belə, Rusiyada olduğu kimi, gımalı Azərbaycanda da mülkədarların əlində xeyli torpaq sahəsi var idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Əkinçilik Nazirliyinin məlumatına görə, xüsusi sahibkar və hüquqi şəxslərin torpaqlarının miqdarı Bakı, Gəncə və Zaqatala quberniyaları üzrə 936563 desyatin (1 des. = 100982 ha) idi. Həmin məlumata görə ölkədə 8484 torpaq sahibi vardı, hər torpaq sahibinə, orta hesabla, 110,4 desyatin torpaq düşürdü. Torpaq sahiblərindən 195 nəfəri daha çox torpağa malik idi. Onların içərisində Zülqədorovların (34278 des.), Məlikbəylərovların (14522 des., Gəncə qəzası), Colalovların (21513 des.), Ağalarovların (9402 des.), Rüstəmbəyovların (5907 des.), Məlikbəylərovların (9376 des., Cavançir qəzası), Cavançirovların (17670 des., Cəbrayıl qəzası), de-Burun (6552 des.), Mirzəyevlərin (7318 des., Quba qəzası), gırvanskilərin (13146 des., Salyan qəzası), Fərrux bəy Vəzirovun (8990 des., guça qəzası), Urmiyevlərin (39295 des., Zəngəzur qəzası) daha çox torpağı var idi. Lənkəran qəzasında Talışniklərin böyük torpaq sahəsi vardı. Naxçıvan qəzasında torpaqların 89,3%-i mülkədarların (xəzinə ilə birləşə) əlində toplanmışdı. 182 bəy-xan və mülkədarın hərəsi isə 1000 desyatindən çox torpağa malik idi. Azərbaycan mülkədarları həmin torpaqlarda öz təsərrüfatlarının yaradılmasına xüsusi maraq göstərmir, əksəriyyəti torpaqlarını kəndlilərə icarəyə verirdi. Bununla belə, az da, olsa öz təsərrüfatını yaradıb, mızdlu əmək tətbiq edənlər də var idi. Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, bəzi mülkədarlar, torpaqlarını banklara girov qoyurdu.

Rusiyada oktyabr çevrilişindən (1917) sonra mülkədarlar yeni qurulmuş hakimiyyətə qarşı mübarizəyə qoşulmuşdular. Azərbaycanda isə mülkədarlar Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında və möhkəmləndirilməsində iştirak edirdi. Cümhuriyyət hökuməti də öz siyasətində onların mənafeyinin qorunmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Fətəli xan Xoyski 1918 il iyunun 22-də *Zaqafqaziya seyminin* aqrar qanununun Azərbaycana qəbul edilməsini dayandırmış həm dövlət, həm də xüsusi torpaqların tutulması hallarının aradan qaldırılmasını tələb etmişdi. *Bakı Xalq Komissarları Sovetinin* torpaq haqqında dekreti də ləğv olunmuşdu. *Aqrar məsələnin* həll edilməməsi nəticəsində Azərbaycan kəndində baş verən aqrar hərəkatlar zamanı da dövlət mülkədarların mövqeyini müdafiə edirdi. Mülkədarlar isə aqrar məsələnin həllinə köməklik göstərmək, dövlət üçün həyati əhəmiyyətə malik olan gərginlik mənbələrindən birini aradan qaldırmaq əvəzinə, müstəqilliyin yaratdığı imkandan öz mənafehləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin böyük ehtiyatla yanaşdığı mülkədar torpaq sahibliyi, Azərbaycan SSR dövründə aradan qaldırıldı. Azərbaycan İnkılab Komitəsinin 1920 il 5 may tarixli dekreti ilə torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ ləğv olundu.

Əd.: *Адрес-календарь : Азербайджанской Республики на 1920 г.*, B., 1920; *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов)*, B., 1998; Декрет Азревкома Б., 1988; Rəhimov Ə.C., 1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi, B., 1962; Исмаилов М., Социально-экономическая структура а Азербайджане в эпоху империализма, B., 1982; Сумбатзаде А.С., Социально-экономическая предпосылки победы Советской власти в Азербайджане, М., 1972.

MÜMTAZ, Salman Məmmədamin oğlu Əsgərov görkəmli ədəbiyyatşünas-əlim, mətnşünas, şair, publisist. Milli mətnşünaslığın inkişafında böyük xidməti olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-20) fəaliyyət göstərmiş "Yağıl qələm" ədəbi cəmiyyətinin fəal üzvlərindən idi (bax *Salman Mümtaz*).

MÜNƏRƏ Ağadadağ Cəfərov (1863, Bakı yaxınlığındakı Hövsan k. - 1940, Bakı) - Şair. Klassik qəzəl, qəsidə üslubunda yazmışdır. 19 əsrin 80-ci illərində Bakıda Məhəmmədəğa Cürminin sədrliyi ilə təşkil edilmiş "Məcmə üçün" ədəbi məclisinin fəal üzvlərindən olmuşdur. 20 əsrin əvvəllərində 1905 il inqilabı hadisələrinin təsiri ilə xalqı milli azadlığa, ictimai oyanığa səsləyən şeirlər də yazmışdır. Müniri 1919 ildə Bakıda görkəmli yazıçı və tənqidçi Seyid Hüseynin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən "Yağıl qələm" ədəbi cəmiyyətinin iclaslarında yaxından iştirak etmişdir. Əsərləri "Dirilik" (1914-16) jurnalında, "Türkcə qəzəllər" kitabında (1917), 1918-20 illər demokratik mətbuat səhifələrində dərc olunmuşdur. Əlyazması Çekində zəngin arxivə vardır.

Əsəri: şeirlər, "Deyilən söz yadigarıdır" (tərtib edən Cəfər Rəmzi) kitabında, B., 1981.

MÜNƏ ÜZADƏ Hilal Mirzə Hüseyn oğlu, Hilal Münə (12.4.1899, guça - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. guça realını məktəbini bitirmişdir (1918). Parlamentin 1919 il sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini dağ-mədən mühəndisliyi sahəsində davam etdirmək üçün Berlin

Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilini bitirməsinə 1 il qaldığı göstərilirdi.

Aprel işğalından (1920) sonra Hilal Münq Azərbaycan mühacirləri içərisində fəal siyasi iştirakçı 1924 ildə Almaniya təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin yaratdığı "Azərbaycan Ətiqlal Komitəsi" nə sonralar sədrlik etmişdir. Onun rəhbərliyi ilə bu təşkilat uzun müddət Avropa ictimaiyyətinin və dövlətlərinin diqqətini Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsinə cəlb edə bilmişdir. Hilal Münq "Müsavət" partiyasının Berlin komitəsinə başçılıq etmiş 1928 il mayın 28-də Berlində Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasının 10 illiyinin bayram edilməsinin əsas təşkilatçılarından olmuş bu münasibətlə keçirilən iclas onun "1918 il 28 mayın əhəmiyyəti" mövzusunda çıxışı ilə açılmışdır. 1930 ildə Berlində almanca "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsəri nəşr olunmuşdur. 1934 ildə Berlində Hilal Münqin redaktorluğu ilə əsas qoyulan "Qurtuluş" jurnalı 1939 ilin sentyabrınadək fasiləsiz olaraq çıxmışdır. Mühacirətdə baş verən ixtisafar dövründə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin mövqeyini müdafiə etmişdir. İkinci dünya müharibəsi başlandı M.Ə.Rəsulzadə ilə birlikdə Berlində *Milli Azərbaycan Komitəsinə* yaratmışdır.

Əd.: Gəhəimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991), B., 1997; Qasımlı M., Güney Qafqasya böyük devletlerin menegeninde: Azerbaycan tarihi 1920-1945 yılları, İstanbul, 2005.

MÜRSƏL PAĞA BAKI - türk generalı. Nuru paşanın komandanlığı altında Azərbaycana hərbi yardım üçün göndərilmiş *Qafqaz İslam Ordusunun* tərkibindəki Beşinci Qafqaz firqəsinin komandiri. Bakının azad olunmasında yaxından iştirak etmişdir. 20 əsrin 30-cu illərində Türkiyədə soyadların tətbiqinə başlandı, Bakı adını fəxrətlə özünə soyadı seçmişdir (bax *Bakı Mürsəlpəşə*).

MÜRĞÜD Balacaqardağ (?-?) -istiqlal çairi. 1918-20 illər milli istiqlal poeziyasının nümayəndəsi. Əsərləri "Azərbaycan", "Ətiqlal", "Hüriyyət", "Qurtuluş", "Gəncələr yurdu", "Övrəqi-nəfisə", "Bəsirət" kimi mətbuat orqanlarında çap edilmişdir. çairin silsilə "Əsgər Çərləri" ində ("Əsgər hərbə gedərkən", "Əsgər Çərqisi", "Ana deyir", "Qarabağda həlak olmuş Çarkadağın ruhuna ithaf", "Bu günün gəncələrinə" və s.) vətənin fədakar oğullarına müraciət, azadlıq uğrunda mübarizəyə, milli istiqlalın qorunmasına çağırış motivləri güclüdür.

Mənim eşqim ancaq Vətən eşqidir,

Könlümdəki Azərbaycan eşqidir.

Ömrü boyu bu ideala sadıq qalan çair çərlərindən birində hərbə gedən əsgərin dilindən deyirdi:

Mən gedirəm məqsədimə yetməyə,

Azərbaycanına xidmət etməyə!

"gühədayi-Vətən" çerində Mürçid dostu Məhəmməd Hadinin əsinə səs verir, vətən yolunda, Qarabağ müharibəsində çəhid olanların millət qəlbində əbədiyyət qazandığını göstərir:

Sən dəfəxr et, bambaşqadır bu ölüm,

Bənzəməzsən sən bir adi ölmüşə.

Cismın əgər gömülmüşsə məzara,

Ruhunu millət qəlbindədir həmişə.

"Bir qaçqın cöcəğün dilindən" çerində çair erməni quldurlarının əzab-icqəncə verdiyi, yurd-yuvasız qoyduğu, körpə qəlbinə sağalmaz yaralar vurduğu balaca uçağın fəryadını, üsyanını dərin ürək yangısı ilə qələmə almışdır.

Yaradıcılığında Türk birliyinə, Azərbaycan türklərini milli dövlət ətrafında birləşməyə çağırış ruhlu çərlər də mühüm yer tutur.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu), B., 1998; Əliyeva A., Unudulmuşlar, "Elm" qəzeti, 1990, 26 may.

"MÜSAVAT" (ərəbcə *bərabərlik*) - Azərbaycan milli-demokratik partiyası. 1911 ildə Bakıda keçmiş hümmətçilər (bax *"Hümmət"*) Abbas Kazımzadə, Tağı Nağıoğlu və Məmmədəli Rəsulzadə (Rəsuloğlu; Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əmisi oğlu) tərəfindən yaradılmışdır. 1913 ildən partiya mühacirətdən qayıtmış Məhəmməd Əmin Rəsulzadə rəhbərlik etmişdir. Partiyanın mətbuat orqanı *"Açıq söz"* qəzeti idi. Partiya Fevral inqilabına (1917) qədər qizli fəaliyyət göstərmiş və "Cəmiyyət" adlanmışdır.

"Müsavət"ın 1911 ildə yazılmış ilk proqramında bütüin dünya müsəlmanları birliyə çağırılırdı. Səkkiz maddədən ibarət proqramda müsəlman ölkələrinin müstəqilliyinin bərpasına, bu ölkələrə mənəvi və maddi yardım göstərilməsinə, habelə müsəlmanların tərəqqisi, onların iqtisadi həyatlarının inkişafı üçün bütün mübarizə formalarının gücləndirilməsinə çağırışını tapmışdı. Partiyanın proqramı və "Müsavət"ın 1912 il Birinci Balkan müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar yaydığı intibahnamə göstərir ki, müsəlman xalqlarının birləşməsi ideyası, hər çəydən öncə, bu xalqları zaman Türkiyə əleyhinə vahid cəbhədə çıxış edən Qərb ölkələri və Rusiya imperiyasına qarşı birgə mübarizəyə qaldırmaq üçün atılan addım idi. Lakin bu mütərəqqi ideyaya görə "Müsavət" a sovet tarixçiləri, o cümlədən bəzi Azərbaycan sovet tarixçiləri "panislamizm" damğası vurmuşlar.

"Müsavət"ın Mərkəzi Komitəsi Bakıda idi. Yerlərdə mərkəzdən təyin olunan və azı üç nəfərdən ibarət partiya özləri fəaliyyət göstərirdi.

1913 ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə əlaqədar verilmiş gəmnə istiya nəticəsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə İstanbuldan Bakıya qayıdı və həmin vaxtdan "Müsavət" a rəhbərlik etdi. 1915 ildə M.Ə.Rəsulzadə Qafqaz çarlığının icazəsi ilə "Müsavət"ın mərkəzi mətbu orqanı olan "Açıq söz" qəzetini nəşr etməyə başladı. Həmin vaxtdan 1918 ilin martında bağlanana qədər milli inkişaf, Rusiyanın müsəlman əhalisinin xristianlarla hüquq bərabərliyi, 4-cü Dövlət Dumasının müsəlman fraksiyasının fəaliyyəti və başqa məsələlər qəzetin diqqət mərkəzində olmuşdur. "Açıq söz" qəzeti 1917 ilin aprelində təsis olunmuş müsəlman ictimai təşkilatları gurasının və onun çarlığı Orqanının - müsəlman ictimai təşkilatları Komitəsinin (MCK) də rəsmi mətbu orqanı idi. 1917 ilin fevralında Ru-

siyada mütləqiyyətin süqutundan sonra "Müsavat" qizli fəaliyyətdən çıxaraq, MTK-də fəaliyyətini gücləndirdi. Həmin dövrdə "Müsavat" 1917 ilin martında Nəsim bəy Yusifbəylinin başçılığında Gəncədə yaradılmış və Azərbaycanın Rusiya imperiyası daxilində muxtariyyətini özünün məqsədi elan etmiş "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" partiyası ilə əməkdaşlığa başladı.

Qafqaz müsəlmanlarının 1917 il aprelin 15-də Bakıda açılmış birinci qurultayında M.Ə.Rəsulzadə Rusiya müsəlmanları üçün ərazi muxtariyyəti tələbini və onun gələcəkdə Məclisi-müəssisənin gündəliyinə salınması təklifini irəli sürdü. M.Ə.Rəsulzadə ərazi muxtariyyəti ideyasını mayda Moskvada keçirilən Ümumrusiya müsəlmanlar qurultayında da müdafiə etdi. Nümayəndələrin müzakirəsinə verilən iki qətnamədən (Ə.Salikovun Milli-mədəni muxtariyyət və M.Ə.Rəsulzadənin ərazi muxtariyyəti qətnamələri) M.Ə.Rəsulzadənin ki qəbul olundu. Burada deyilirdi ki, *"Rusiyada müsəlman xalqlarının mənafeələrini təmin edən ən məqbul dövlət quruluşu forması milli ərazi federasiyası əsasında yaradılacaq demokratik respublikadır"*.

1917 il iyulun 3-də "Müsavat"la "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" partiyaları birləşdi. Yeni partiya "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" Partiyası" adlandırıldı. Buraxdığı bəyannamədə partiya özünü *"Əməkçi kütlələrə, habelə Rusiyanın türk və digər müsəlman xalqlarının milli-mədəni istəklərinə arxalanan demokratik"* partiya kimi təqdim edirdi. Həmin vaxtdan etibarən "Müsavat" Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamağa başladı. Partiyanın sosial tərkibi ziyalılardan, fəhlələrin, qismən kəndlilərin, habelə burjuazianın nümayəndələrindən ibarət idi. 1917 il oktyabrın 22-də Bakı Sovetinə keçirilən seçkilər "Müsavat"ın nüfuzunun xeyli artdığını göstərdi. Bu seçkilərdə "Müsavat" ən çox səs (9617) toplayaraq, hələ 20 əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sosialist partiyalarını xeyli qabaqladı.

1917 il oktyabrın 25-dən 31 -də Bakıda birləşmiş "Müsavat" partiyasının Birinci qurultayı keçirildi. Qurultay "Müsavat" partiyası Mərkəzi Komitəsinin tərkibi və onun iqamətgahı haqqında qərar qəbul etdi. Qərara əsasən "Müsavat" partiyasının mərkəzi orqanı Bakıda 9 nəfərdən ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərməli idi. Mərkəzi orqana Nəsim bəy Yusifbəyli, Həsən bəy Ağayev, Əliqəmmədzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Məmməd Həsən Hacınski, Qulam gərifzadə, gəfi bəy Rüstəmbəyli, Molla Qafar Axundov, Gəndər Hüseynzadə, Səməd Əliisgəndərov, Musa bəy Rəfiyev, Oruc Orucov, Həmdü Qarağazadə, Əbdülməli bəy Əmircanov və Mirzə Məmməd Axundovun namizədləri verilmədi.

Lakin partiyanın Mərkəzi Komitəsi aşağıdakı tərkibdə formalaşdı: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (sədr), Nəsim bəy Yusifbəyli, Həsən bəy Ağayev, gəfi bəy Rüstəmbəyli, Məmməd Həsən Hacınski, Mirzə Məmməd Axundov, Musa bəy Rəfiyev. Mərkəzi Komitəyə tərkibə, əlavə olaraq, daha iki nəfərin cəlb edilməsi səlahiyyəti verildi.

"Müsavat"ın qurultayda qəbul olunmuş proqramı fəhlə və torpaq məsələlərini, milli və dini məsələləri, mülki hüquqları və s. əhatə edən 9 bölmədən və 76 bənddən ibarət idi.

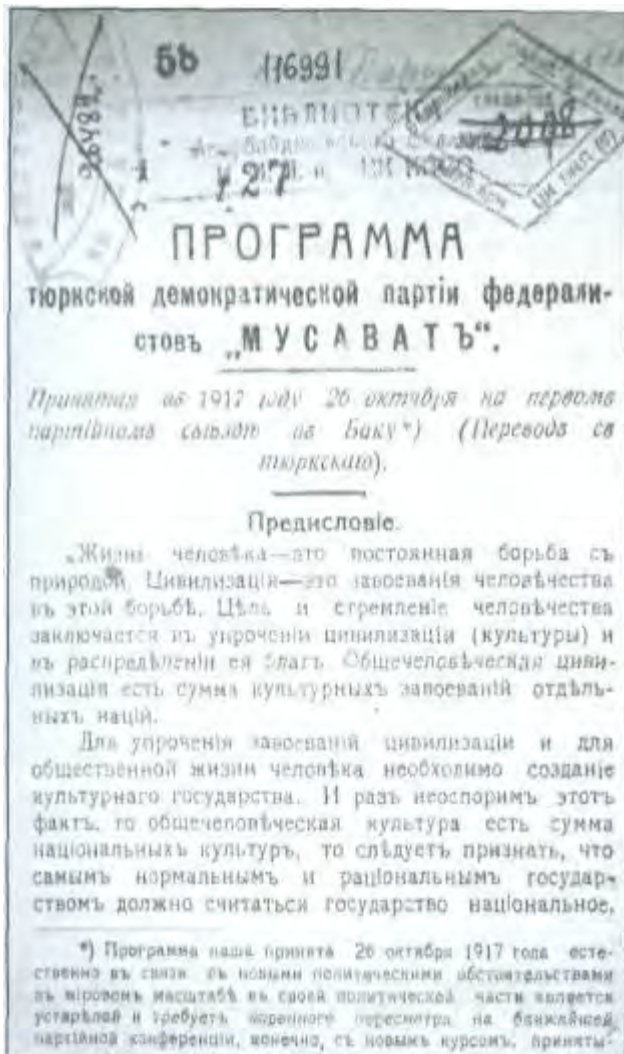
Qurultay Azərbaycana milli-ərazi muxtariyyəti verilməsi uğrunda gələcək siyasi mübarizəsində partiyanın taktika və strategiyasını müəyyənləşdirdi.

Proqramda elan edilirdi ki, Rusiya öz dövlət quruluşuna görə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının konstitusiyaya ilə qorunacağı demokratik federativ respublika olacaqdır. Proqramda Rusiya imperiyasında yaşıyan xalqların gələcək dövlət quruluşunun formaları federasiya və milli-məhəlli muxtariyyət kimi müəyyənləşdirilirdi. Federasiyaya daxil olan muxtar vahidlər öz aralarında, əsasən, iqtisadi baxımdan ittifaq bağlamalı, müdafiə məsələləri, maliyyə və gömrük sistemləri, xarici siyasət, dəmir yolları və s. isə mərkəzi hakimiyyətin səərəncamında olmalı idi.

Muxtar vilayətlərin hər birində rəsmi dil yerli xalqın, yəni həmin vilayətin əksəriyyətini təşkil edən əhalinin danışdığı dil olmalıdır. Parlamentə cinsindən, milliyətindən və dini etiqadından asılı olmayaraq, 20 yaşına çatmış bütün vətəndaş seçilə bilərdilər. Rusiya ərazisində yaşıyan bütün türk xalqları üçün milli və mədəni ittifaq yaradılması nəzərdə tutulurdu.

Proqramda dini məsələlərə də toxunulurdu. Milli mənsubiyyətinə və dini məzhəbinə fərq qoyulmadan Rusiya müsəlmanları üçün Müfti (geyxülislam) seçilirdi. Dini təşkilatların fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün onun sədrliyi ilə bütün müsəlman vilayətlərinin nümayəndələrindən ibarət komissiya yaradılırdı. Vətəndaş hüquqları sahəsində milliyətindən, dini etiqadından, partiya mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, federativ respublikanın bütün vətəndaşlarının qanun qarşısında bərabərliyi irəli sürülürdü.

İqtisadi və maliyyə siyasətində, gəlir vergisi istisna

olmaqla, bütün vergilər ləğv edilirdi. Partiya yeni vergi növü - mirasdan vergi məsələsini irəli sürürdü. Qıtlıq sənədlərin sürətli inkişafını təmin etmək məqsədilə partiya gömrük rüsumunun minimuma endirilməsinə nail olmağa çalışırdı. Əsas məsələlərdən biri arqar məsələ idi. Torpaqların dövlət fonduna verilməsi nəzərdə tutulurdu. Bütün xəzinə, xanədan, mülkədar torpaqları və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar təmənnəsiz olaraq, kəndlilərin tam mülkiyyətinə verilir. Sənəddə göstərilirdi ki, ayrı-ayrı Çəxslərə məxsus maksimum torpaq həddi qanunla müəyyən edilir. Xüsusi mülkiyyət yalnız torpağın səthinə qətil olunurdu. Yerin təkisi isə dövlətə məxsus olmalı idi. Keçmiş torpaq sahiblərinə dəyən zərəri ödəmək üçün varlı təbəqədən mütərəqqi vergi tutmaq vasitəsilə yaradılan xüsusi fondan öncə verilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin partiyanın arqar proqramı qarşıya qoyulan vəzifənin yeniliyi üzündən həddən çox ümumi, yarımçıq, hətta ziddiyyətli idi (bax *Aqrar məsələ*).

Fəhlə məsələsində "Müsavət" partiyası, əsasən, RSDFP-nin II qurultayında (1903 il) qəbul olunmuş proqramı bəyəndi. Bu proqrama əsasən, bütün fəhlələr üçün 8 saatlıq işgünü və həftədə 24 saatlıq fasiləsiz istirahət müəyyən olunurdu. Qıvaxtıdan əlavə əmək fəaliyyəti qadağan edilirdi. 16-18 yaşlı yeniyetmələr üçün 6 saatlıq işgünü müəyyən edilir, eyni zamanda, uşaqların və miktəb yaşlı yeniyetmələrin müzdü əməyindən istifadə qadağan olunurdu. Qadın əməyindən istifadə olunan fabrik və zavodlarda südəmər uşaqlar üçün körpələr evləri açılmalı, qanunlara əməl olunmasına nəzarət etmək üçün müəssisələrdə fəhlə müfəttişiyi yaradılmalı idi. Əmək qanununu pozan sahibkarlar cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurdular.

Məhkəmə quruculuğu sahəsində "Müsavət" partiyası məhkəmə orqanlarının yerli hakimiyyət orqanlarından tam müstəqilliyini irəli sürürdü. Məhkəmələr ancaq qanuna tabe olmalı idi. Məhkəmə xərclərinin əhalinin hesabına ödənilməsi ləğv olunurdu.

Xalq təhsili sahəsində ibtidai və ali təhsil müəssisələrində pullu təlim ləğv edilirdi. Təhsil hər bir muxtar vilayətin əksəriyyət təşkil edən əhalisinin dilində aparılmalı idi. Ali təhsil müəssisələrində təlim türk dilində keçirilməli idi. Bütün ali təhsil müəssisələrinə tam muxtariyyət verilir.

1917 ilin noyabrında Ümumrusiya Məclisi-müəssisəsinə seçkilərdə müsavətçilər 615816 səs (10 yer) qazana bildilər. Lakin bolşeviklərin *Oktyabr çevrilişi (1917)* nəticəsində yaratdıqları diktatura bu seçkilərin fəaliyyət göstərməsinə imkan vermədi. Məclisi I müəssisənin Cənubi Qafqazdan olan deputatları 1918 ilin fevralında Tiflisdə toplaşaraq, *Zaqafqaziya seyminin yaradılması* və bütün Cənubi Qafqazda hakimiyyətin bu orqana verilməsi barədə qərar qəbul etdilər. Seymdə Azərbaycanı 44 deputat təmsil edirdi ki, onların da 30-u müsavətçi və onlara qoşulan bitərəflər qrupuna mənsub idi. O zamanlı mürəkkəb beynəlxalq və daxili vəziyyət, habelə milli mənafe ziddiyyətləri nəticəsində Zaqafqaziya seyminin fraksiyaları arasında xeyli gərgin münasibət yarandı. Bakı kommunasının başçısı S.ğau myanın göstərişi və başçılığı ilə daşnakların 1918 ilin martında Bakıda törətdikləri və 12 mindən çox azərbaycanlının qətlə yetirilməsinə səbəb olan soyqırımı [bax *Mart soyqırımı (1918)*] Zaqafqaziya seymi daxilindəki ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi. Müsəlman fraksiyası azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımını dayandırmaq üçün Bakıya qoşun göndərilməsini tələb etdirir, əks-halda hökumətin tərkibindən çıxacağını bildirdi. Lakin Bakı Sovetinin hərbi qüvvələri Zaqafqaziya seyminin Bakıya göndərdiyi qoşunu Kürdəmirə çəkilməyə məcbur etdi və Seymin azərbaycanlı deputatlarının Türkiyənin köməyinə ümid bəsləməkdən başqa çıxış yolu qalmadı. Zaqafqaziya seymi ilə Türkiyə arasında danışıqlar aparıldığı *Batum konfransında* Gürcüstan niyyəndə heyəti Almaniyaya ilə separat danışıqlara başladı, mayın 25-də *Zaqafqaziya Respublikasının* tərkibindən çıxdığını bildirdi və mayın 26-da müstəqilliyini elan etdi. Seymin müsəlman fraksiyasının mayın 27-də keçirilən fəvqəladə iclasında Müvəqqəti Milli güranın yaradılması qərar alındı. "Müsavət"-in lideri M.Ə.Rəsulzadə güranın sədri, bitərəf Fətəli xan Xoyski isə icraedici orqanın sədri seçildi. Milli güranın 1918 il mayın 28-də keçirilən tarixi iclasında *İstiqlal bəyannaməsi* qəbul edildi və Azərbaycanın müstəqilliyi elan olundu. F.x.Xoyskinin başçılığı ilə milli hökumət təşkil edildi. Müstəqil respublikanın 1-ci kabinetinin üç naziri - N.Yusifbəyli, M.H.Hacinski və X.Xasməmmədov "Müsavət" partiyasının üzvü idilər.

1918 il iyunun 16-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdü. Yaranmış tarixi qəraitdə Milli güranı buraxıldı və F.x.Xoyskinin başçılığı ilə 2-ci hökumət kabinəsi yaradıldı. Türkiyə və Azərbaycan qoşunlarından təşkil edilmiş *Qafqaz İslam Ordusu* homin il sentyabrın 15-də Bakını azad etdi. Azərbaycan Hökuməti Cümhuriyyətin bütün ərazisində öz hakimiyyətini təmin etdi.

1918 il dekabrın 7-də ölkənin, demək olar ki, bütün partiya və xalqların təmsil olunduğu Azərbaycan Parlamenti fəaliyyətə başladı. Parlamentin doqquz fraksiyasından ən böyüyü "Müsavət" fraksiyası idi. Parlamentin 79 deputatının 23-ü "Müsavət"-in üzvü idi. Yaradılan yeni koalisiya hökumətində də dörd nazir vəzifəsini müsavətçilər (F.x.Xoyski, N.Yusifbəyli, X.Xasməmmədov, M.Əsədullayev) tutdu. Lakin davam etməkdə olan iqtisadi böhran, fəhlə məsələsinin kəskinləşməsi və bəzi Parlament fraksiyalarının, xüsusilə "Qitihad" fraksiyasının bərkəməz mövqeyi bu hökumət kabinetinin də uzun müddət iqtisadına imkan vermədi. 1919 il aprelin 14-də Parlament müsavətçi N.Yusifbəylinin başçılığı ilə sayca 4-cü hökumət kabinetini təşdiq etdi. Yeni koalisiya hökumətində başnazir istisna olmaqla, müsavətçi nazirlərin sayı ikiyə endirildi. Parlament fraksiyaları arasındakı ciddi ziddiyyətlər nəticəsində ölkədə daha da gərginləşən mürəkkəb siyasi və iqtisadi qərait N.Yusifbəyli kabinetinin də uzun müddət iqtisadına imkan vermədi və o, 1919 ilin sentyabrında öz səlahiyyətlərini dayandırdı. "Qitihad" fraksiyası və sosialistlərlə çoxsaylı müzakirələrdən sonra, nəhayət, həmin ilin dekabrında yenidən "Müsavət" partiyasının üzvü N.Yusifbəylinin başçılığı ilə 5-ci hökumət kabinetini yaratmaq mümkün oldu.

1919 ilin dekabrında "Müsavət" partiyasının ikinci qurultayı keçirildi. M.Ə.Rəsulzadə qurultayı açaraq, partiyanın növbəti qurultayının Azərbaycan xalqının öz istiqlalıyyətinə qovuşduğu yeni tarixi qəraitdə və müstəqil Azərbaycanın paytaxtında keçirildiyini vurğuladı. O, partiyanın iki qurultay arasındakı dövrdə fəaliyyətinə siyasi qiymət verməklə yanaşı, onun millət qarşısında daşdığı məsul vəzifələri xatırladaraq, onların qəriflə yerinə yetirilməsi naminə bütün partiya üzvlərini daha sıx birləşməyə çağırırdı.

Qurultayın rəyasət heyətinə M.Ə.Rəsulzadə (sədr), g.Rüstəmbəyli, M.Rəfiyev A.B.Rüstənzadə, Əbrahim Yusif (sədrin müavinləri), G.Qəbulov, M.M.Axundov, D.Axundzadə və Mövsümzadə (katib) seçildilər.

Qurultaydakı ilk çıxışlarda "Müsavət"ın, bir siyasi partiya kimi, dövlət quruculuğu sahəsində aparıcı rolu qeyd olundu. Baqınazir N.Yusifbəyli, yollar naziri X.Məlik-Aslanov müstəqilliyin möhkəmləndirilməsində, xalqın mənfəyinin qorunmasında partiyanın göstərdiyi mühüm xidmətin tarixi əhəmiyyətini vurğuladılar.

MK-nın sədri M.Ə.Rəsulzadənin hesabat məruzəsində partiyanın birinci qurultaydan sonra keçən dövrdəki fəaliyyəti, ikinci qurultaydan qabaq Azərbaycandakı siyasi vəziyyət dərinlən təhlil edilmiş habelə partiyanın Parlament fəaliyyəti də əksini tapmışdı. Hesabat məruzəsi ciddi müzakirələrə səbəb oldu. Müzakirələrdə çıxış edənlər xüsusilə aqrar və fəhlə məsələləri üzrə partiya siyasətinin hesabatda kifayət qədər əks olunmadığını göstərərək, "Müsavət" nümayəndələrinin baqınlarına nisbətən çoxluq təqil etdiyi hökumətin bu sahədə hələ də ciddi bir qərar qəbul etmədiyini, buna görə də Azərbaycanda vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün hökumət orqanlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsinin zərurətini vurğuladılar. Qurultay, nümayəndələrin tələbi ilə, partiyanın aqrar proqramının müzakirəsinə yenidən qayıtdı və dekabrın 8-də keçirilən 4-cü iclasını tamamilə həmin məsələnin müzakirəsinə həsr etdi. Məsələ barəsində fikrini bildirən 20 nümayəndənin əksəriyyəti qurultayın aqrar komissiyasının mövqeyini müdafiə etdi. Dörd saatlıq müzakirədən sonra həmin komissiyanın irəli sürdüyü aqıdada qətnamə qəbul olundu: "1. Xəzinəyə, keçmiş çar ailəsinə, həmçinin mülkədarlara və xüsusi sahibkarlara məxsus olan torpaqlar əvəzsiz olaraq onların əlindən alınır və zəhmətkeş kəndlilər arasında bölüşdürülür; 2. Torpaqların zəhmətkeşlərə verilməsilə əlaqədar olaraq, suvarma qurğuları və mühərriklər alınır və onların dəyəri varlı siniflər üzərində qoyulan gəlir vergisi hesabına yaranan fondan ödənilir".

Fəhlə məsələsi üzrə müzakirələrdə çıxış edən bütün nümayəndələr fəhlələrin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün partiya rəhbərliyindən təcili tədbirlər görməyi tələb etdilər. Qurultay nümayəndəsi Cavad Məlik-Yeqanov çıxışında partiyanın fəhlə məsələsi ilə bağlı fəaliyyətini kəskin tənqid edərək, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılmasında və onun ərazi bütövlüyünün qorunmasında fəhlələrin rolunu xatırlatdı və bildirdi ki, bunun müqabilində onlara "heç də yaxşı çərait yaradılmayıb. Buna baxmayaraq, fəhlələr "Müsavət"ın arxasınca gedir və inanırlar ki, bu partiya onların iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdıracaq".

Qurultay Denikin ordusunun yaxınlaşmaqda olan müdaxilə təhlükəsi barədə qətnamə qəbul edərək, xalqı hökumətin ətrafında, habelə Qafqazın bütün respublikalarını azad Qafqaz Konfederasiyasında birləşməyə çağırırdı. Qurultayda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə başda olmaqla Mərkəzi Komitə seçildi. MK-nın tərkibinə Həsən bəy Ağayev, Nəsim bəy Yusifbəyli, Məmməd Həsən Hacımski, gəfi bəy Rüstəmbəyli, Mehdi bəy Hacımski daxil oldular.

1920 il yanvarın 11-də Paris Sülh Konfransında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti böyük dövlətlər tərəfindən defakto tanındı. Bu, Əlimərdan bəy Topçubaqov başda olmaqla, Azərbaycan diplomatiyasının böyük qələbəsi idi. Denikin müdaxilə təhlükəsinin artması, denikinçilər darmadağın olunduqdan sonra isə sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazı işğal etmək təhlükəsinin güclənməsi, daqınların təhriki ilə Qarabağda dövlətə qarşı qalxan qiyam, dərinləşməkdə olan daxili iqtisadi böhran 1920 ilin əvvəlində Azərbaycan Parlamentini və Hökumətini çox ağır vəziyyətə saldı. Parlamentdə bir tərəfdən "Müsavət", "Ətilad" və "Əhrar" fraksiyaları, digər tərəfdən isə sosialistlər və bitərəflər arasındakı mübarizə və qarşıdurmalar-böhranı daha da dərinləşdirdi. Bu vaxt "Müsavət" partiyasında parçalanma baş verdi. Partiyanın M.H.Hacımskinin başçılıq etdiyi kifayət qədər güclü sol qolu meydana gəldi. Daxili işlər naziri olan M.H.Hacımski sosialist partiyaları ilə sövdələşməyə girdi və rusiyapərəst mövqə tutdu. Qətiyyətli mövqedə duran F.x.Xoyskinin tələbi ilə fevralda M.H.Hacımski vəzifəsini tərk etdi. Bu, "Müsavət"la "Ətilad" və digər sosialist partiyaları arasındakı ixtilafı daha da dərinləşdirdi. "Müsavət"ın üzvü M.Vəkilov daxili işlər naziri, g.Rüstəmbəyli isə onun müavini təyin olundu. Lakin Parlamentdəki qarşıdurmanın güclənməsi, "Müsavət"dakı partiyadaxili ixtilaf, bolşeviklərin fəallaşması və Rusiyanın müdaxilə təhlükəsinin artması hakim partiyayı yeni nazirlər kabinetinin təqilini rusiyapərəst M.H.Hacımskiyə tapırmağa məcbur

etdi. Partiyalar arasında davam edən kəskin mübarizə, real surətdə hakimiyyətə gəlməyə hazırlanan bolşeviklərin hökumətdə iştirakdan imtina etməsi M.H.Hacınskinin yeni kabineti təşkil etmək cəhdlərini boşa çıxardı. Aprelin 27-də başla Həmid Sultanov olmaqla, bolşeviklərin niiməyəndə heyəti hakimiyyətin Fəhlə-Kəndli gurası hokumətinə təslim edilməsi barədə Parlamentə ultimatum verdi. Eyni zamanda 11-ci Qırmızı ordu hissələri Bakıya daxil oldu. Ultimatum, müəyyən şərtlər daxilində, səs çoxluğu ilə qəbul edildi. Lakin hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər həmin şərtlərin heç birini yerinə yetirmədi [bax, həmçinin *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* məqaləsinin tarix bölməsinə, *Bakı əməliyyatı (1920)*, *İyirmi səkkiz aprel (1920)*]. Beləliklə, aprelin 28-də sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti devrildi. Müsəlman gərəqində ilk demokratik respublika süqut etdi. "Müsəvat" partiyasına qarşı repressiyalar başlandı. Partiya üzvlərinin bir çoxu mühacirətə getdi, digər qismi isə 1920 ilin mayında Gəncə üsyanı yatırıldıqdan sonra güllələndi. Partiyanın başçısı M.Ə.Rəsulzadə isə Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası tərəfindən həbs olundu. Lakin az sonra o, G.V.Stalinin köməkliliyi ilə Moskvaya getdi. 1922 ildə Petroqraddan gizli yolla Finlandiyaya gedən, sonra isə Türkiyəyə gələn M.Ə.Rəsulzadə ilk növbədə "Müsəvat" partiyasının xarici bürosunu yaratdı və 1923 ilin iyunundan "Yeni Qafqasya" məcmuəsinin nəşrinə başlandı. Xarici Büro əsasən, "Müsəvat" partiyasının mühacirətdəki üzvlərindən təşkil olunmuşdu (bax "*Müsəvat*" partiyasının xarici bürosu).

Aprel işğalı (1920) nəticəsində "Müsəvat"ın əsas özəyi məhv edilsə də, partiyanın ayrı-ayrı nümayəndələri və tərəfdarları bolşevik rejiminə qarşı mübarizəni davam etdirdilər. Qəğalın ikinci gününü partiyanın gizli yığıncağı keçirildi. Sonra isə hökumətin icazəsi ilə keçmiş Çəhər dumasının yerləşdiyi binada 300-dək adamın iştirak etdiyi ümumi iclas oldu. Qəğalda hökumətə müraciət qəbul olundu və təxminən 15 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitə seçildi. Onun tərkibinə Mirzə Bala Məmmədzadə (sədr), Məmmədsadiq Quliyev (təşkilat katibi), Əbdülvahab Məmmədzadə (məavin), Cəfər Cabbarlı (katib), Məmməd Həsən Baharlı (maliyyə katibi) və b. daxil oldular.

Lakin az sonra "Müsəvat" partiyasının leqal fəaliyyət göstərmək hüququ ələ bilməyəcəyi aydın oldu. Partiya fəaliyyətini gizli şəraitdə davam etdirmək qərarına gəldi. Gizli "Müsəvat" təşkilatı 3 nəfərdən ibarət qruplar şəklində qurulmuşdu. Yalnız Çəhər komitələri və Mərkəzi Komitə komissiyaları beşvəyə yeddi nəfərdən ibarət idi.

Azərbaycan Dövlət Siyasi Qəğarəsinin məlumatından aydın olur ki, 1921 ilin axırlarında "Müsəvat" partiyası "*Müstəqil Azərbaycan uğrunda* Qəğarı ilə hakimiyyəti ələ almağa hazırlanıb. Bununla əlaqədar, partiyanın hərbi təşkilatının əsası qoyulmuşdu.

1923 ilin sentyabrında partiyanın gizli mətbəəsinin açılaraq edilməsinin ardınca kütləvi həbslər həyata keçirildi. Ağır şəraitə baxmayaraq, "Müsəvat" MK-nın ikinci tərkibi yaradılmış və 1926 ilin noyabrına qədər fəaliyyət göstərmişdi. 1926 il martın 11-də Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sərəncamı ilə MK üzvləri Dadaş Həsənov, Əhməd Hacinski, MK-nın müvəkkili Əli Yusifzadə və 34 nəfər digər partiya üzvü həbs edildi. Oktyabrda keçirilən növbəti həbslər zamanı partiyanın daha 31 üzvü həbs edilmiş və bununla da MK-nın ikinci tərkibi ləğv edilmişdi. Lakin tezliklə MK-nın üçüncü tərkibi də formalaşdı.

1923-26 illərdə partiya, sovet hökumətini silahlı üsyan yolu ilə devirmək məqsədindən əl çəkməsə də, öz taktikasını dəyişməyə və daha ehtiyatla fəaliyyət göstərməyə məcbur olmuşdu. Bu dövrdə əsas diqqət partiyanın yerli təşkilat və özlərlərinin möhkəmləndirilməsinə, bolşevizmə qarşı təbliğatın gücləndirilməsinə və Xarici Büro ilə əlaqələrin genişləndirilməsinə yönəldilmişdi.

1926-31 illərdə Sovet Qəğiltərə münasibətlərinin kəskinləşməsi ilə "Müsəvat" partiyasının fəaliyyətində müəyyən canlanma baş verir. Silahlı üsyan cəhdləri yenidən yaranır, repressiyalar nəticəsində ləğv edilmiş təşkilatların bərpasına başlanır. Partiya bu dövrdə ideoloji mübarizəyə üstünlük verir, gənclərlə aparılan iş xüsusi diqqət yetirirdi.

1927 ildə Həsənağa Axundzadə (məsul katib), Haqım Aslanov (təşkilat qəğbəsinin müdiri), Əliqəğ Aslanov (xəzinədar) tərəfindən "Gənc Azər" təşkilatı yaradılmışdı. "Gənc Azər" öz qarışına, sosial vəziyyəti və partiya mənsubiyyəti nəzərə alınmadan, milli əhval-ruhiyyəli gənclərin təşkilata cəlb edilməsi, Bakıda və təşkilatın genişlənməyəyi halda, Azərbaycanın qəğzalarında təhsil alan gənclər arasında fəal milli təşviqatın aparılması kimi vəzifələr qoymuşdu.

"Gənc Azər"ın özlərləri ilk əvvəl Xalq Maarif Komissarlığının Bakı Pedaqoji Texnikumunda, Bakı Xalq Təhsili qəğbəsinin Pedaqoji Texnikumunda, Lenin adına fabrikdəki fəhlə fakültəsində yaradılmışdı. Təşkilata yeni üzvlərin cəlb olunmasına 1927-28 dərslərinin əvvəlindən başlanmışdı. Bu dövrdə partiya əsasən, Xarici Büronun göstərişləri ilə fəaliyyət göstərirdi. Partiyadakı canlanma yeni repressiyalara səbəb oldu. 1929 ildə "Müsəvat" partiyasının 1142 nəfər cəza orqanları tərəfindən həbs olundu. 1931 il həbsləri nəticəsində isə "Müsəvat"ın fəallarının bir qismi güllələndi, digər qismi isə Azərbaycandan sürgün edildi. 1929 il yanvarın əvvəlində gənc müsəvatçıların "Gənc Azər" təşkilatının rəhbər özəyi də Azərbaycan Dövlət Siyasi Qəğarəsi tərəfindən ləğv olundu. "Gənc Azər" təşkilatının istintaq işi 37 adamı əhatə etmişdi. Bunlardan 19 nəfəri Bakı Pedaqoji Texnikumunun tələbəsi, 7 nəfəri müəllim, 8 nəfəri qulluqçu və b. idilər. Bunlardan 13 nəfəri Azərbaycan Lenin Kommunist Gənclər Qəğifaqının (ALKGQ, 2 nəfəri isə Azərbaycan Kommunist (bolşevik) Partiyasının [AK(b)P] üzvləri idi. Qəğüzrə 7 adam həbs olunmuşdu. "Gənc Azər"dən başqa, ölkənin təhsil müəssisələrində bir sıra gizli təşkilatlar da ("Gənc Türklər Birliyi", "Zaqafqaziya Milli Mərkəzi", "Türkçülər" və s. fəaliyyət göstərirdi.

1931-37 illərdə "Müsavət" müəvəqqil təşkilatı malik olmamışdır. Bu mərhələdə Azərbaycanın müvəqqil fikirləri ziyalıları, qair və yazıçıları həbsdən yayınan müsavətlərlə birləşərək, gizli təşkilat və qruplar təşkil etmişlər. Onlar gənclərin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında, azadlıq və istiqlaliyyət ideyalarının yayılmasında mühüm rol oynamışlar. Bu dövrdə Azərbaycanın müvəqqil fikirləri ziyalıların bir çoxu "müsavətçi" damğası ilə repressiyaya məruz qalmışlar.

1936 ildə keçirilən kütləvi həbslər və 1937 ildə davam etdirilən repressiyalar ölkə daxilində müsavətçiliyə son qoymuşdu. "Müsavət" partiyası Azərbaycan daxilində fəaliyyətini dayandırmışa məcbur olmuşdu.

Əd.: Rəsulzadə M.Ə., Azərbaycan təşkilatlarında Müsavət, B., 1919; Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920; Программные документы мусаватских политических партий 1917-1920 гг., Оксфорд, 1985; Müsavət Partiyasının Program və nizamnamə sənədləri, Gəncə, 1993; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; "Gənc Azər" (Gəncə materialları üzrə), B., 1993; Görahimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti, B., 1996; Məmmədov X., Azərbaycan milli hərəkatı (1875-1918), B., 1996; Yaqublu N., Müsavət Partiyasının tarixi, B., 1997; Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920), B., 1998; Oruçlu M.R., Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavət Partiyasının fəaliyyəti (1911-1992), B., 2001; Məhmədzadə M.B., Milli Azərbaycan "Müsavət" Halk Fırkası tarixi, Ankara, 1991 (B., 1992); Гусейнов М.Д., Тюркская демократическая партия федералистов «Мусават» в прошлом и настоящем, Б., 1927; Багирова И.С., Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, Б., 1997; Валаев А., Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Б., 1998.

"MÜSAVAT" PARTİYASININ XARİCİ BÜROSU - *Aprel işğalından (1920) sonra "Müsavət" in mühacirətdə fəaliyyət göstərən təşkilatı. Azərbaycanın işğaldan sonra xaricə güclü mühacir axını başlandı. Siyasi mühacirləri təşkilatlandırmaq zərurəti yarandı. Əgəldən sonra xaricə gedən Azərbaycan siyasi mühacirləri Tehran, Gilan, Təbriz, Astara, Ərdəbil, Trabzon, İstanbul və başqa şəhərlərdə mühacir cəmiyyətləri yaratsalar da bu cəmiyyətlər qısa müddətdən sonra fəaliyyətlərini dayandırmışdılar. Yalnız "Müsavət" in görkəmli nümayəndələrinin, xüsusilə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin xaricə mühacirətindən sonra müxtəlif ölkələrə səpələnmiş Azərbaycan mühacirlərini bir təşkilat ətrafına toplamaq mümkün olmuşdu. M.Ə.Rəsulzadə 1922 ildə Türkiyəyə gələrək, ilk növbədə, "Müsavət" Partiyasının Xarici Bürosunu təşkil etdi.*

"Müsavət" Partiyasının Xarici Bürosu ilk vaxtlar öz komitələrini partiya üzvlərinin daha çox məskunlaşdığı Türkiyəyə və Əndanə yaratdı. Bu komitələr geniş fəaliyyətə başladılar. İstanbulda fəaliyyət göstərən Xarici Büronun sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, katibi Mirzə Bala Məmmədzadə, xəzinədarı Xəlil bəy Xas məmmədov idi. Onlar Xarici Büronun Rəyasət Heyətini təşkil edirdi. Büro üzvləri gəfi bəy Rüstəmbəyli və Mustafə Vəkilov Rəyasət Heyətinin üzvləri ilə birlikdə onun Ətrafiyə orqanına daxil idilər ki, bunları da "beşik" adlandırdılar. Məmmədsadiq Axundzadə və Abbasqulu Kazımzadə Büronun üzvləri idilər. Bu dövrdə partiyanın Əndanə Cəfər Cəfərov (sədr), Məmmədəli Rəsulzadə və Qulam gərifovdan ibarət Tehran (Rəqət və Ənzəli təşkilatları da bu komitəyə tabe idilər), Teymur bəy Məlik-Aslanovun sədrliyi ilə Təbriz komitələri (Ərdəbil və Astara təşkilatları bu komitəyə tabe idilər) fəaliyyət göstərirdi.

"Müsavət" partiyası Gürcüstan və gimali Qafqaz milli təşkilatları ilə ittifaqa girmiş ilk əvvəl Qafqaz Ətraflı Komitəsi təşkil etmiş sonra isə istiqlalın bərpa ediləcəyi təqdirdə Qafqaz iqlərini idarə edəcək *Qafqaz Konfederasiyası Şurasını* yaratmışa nail olmuşdu.

M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə "Müsavət" partiyasının xaricdə fəaliyyətinin genişlənməsi Sovet hakimiyyəti dairələrində böyük narahatlıq doğurmuşdu. 1925 ildə Sovet Ətrafının xarici iqlər komissarı G.V.Çişerin Bakıda keçirilən IV Sovetlər qurultayındakı çıxışında demişdi: **"Son zamanlar müsavətlərin Türkiyədə fəaliyyətlərinin gücləndiyini qeyd etməmək olmaz- Biz dəfələrlə Türkiyə hökumətinə müraciət edərək, Sovet hökuməti əleyhinə intriqalara etirazımızı bildirmişik və buna, nəhayət, son qoyulmasını tələb etmişik"**.

Bu dövrdə Türkiyənin beynəlxalq vəziyyətinin pis olması və böyük dövlətlərin bu dövlətə təzyiqinin artması onu eyni vəziyyətdə olan Sovet Ətrafı ilə yaxınlaşdırmışdı. Sovet Ətrafının tələbi ilə Türkiyədə müsavətlərin fəaliyyəti xeyli dərəcədə məhdudlanmışdı. 1931 ildə müsavətlər Türkiyəni tərk etməyə məcbur olmuşdular. Polşa hökuməti Azərbaycan mühacirlərini qəbul etmişdi. "Müsavət" partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadə himayəyə alındı.

Əndanədəki müsavətlər içərisində fars və türk təmayülləri arasında mübarizə gedirdi. Fars meyilli qüvvələrə parlamentin sabiq üzvü molla Mirzə Səlim Axundzadə başlıq edirdi. Ən hökumətinin nümayəndələri fars meyilli qüvvələrin təsir dairəsini genişləndirmək məqsədilə onlara maddi yardım göstərirdilər. Türk təmayüllü qüvvələrə isə Məmmədsadiq Quliyev rəhbərlik edirdi. M.B.Məmmədzadə İstanbula getdikdən sonra M.Quliyev Xarici Büronun Cənubi Azərbaycandakı nümayəndəsi təsdiq olunmuşdu.

1931-32-ci illərdən sonra Azərbaycanın daxilində və xaricdə "Müsavət" təşkilatlarının fəallığının zəifləməsi müşahidə olunmuşdu. Bu, bir tərəfdən, Azərbaycan Dövlət Siyasi Ətrafının müntəzəm olaraq keçirdiyi həbs və sürgünlərə, digər tərəfdən isə, "Müsavət" in Xarici Bürosu və *Azərbaycan Milli Mərkəzi* (AMM, İstanbul) daxilindəki fikir ayrılığının və ixtilafların dərinləşməsi ilə əlaqədar idi. Belə ki, "Müsavət" in Xarici Bürosunun və AMM-in İstanbul qrupunda Mustafa Vəkilov, gəfi bəy Rüstəmbəyli, Xəlil bəy Xas məmmədov və digərləri M.Ə.Rəsulzadəyə müxəlif mövqedə durmuşdular. Getdikcə dərinləşən ixtilaflar Müsavət mərkəzlərinin fəaliyyətini çətinləşdirmişdi. Vəziyyəti nizamlamaq məqsədilə 1928 ildə partiyanın rəhbər orqanı olan Divan yenidən formalaşdırılması qərarə alındı. Yeni Divan ayrı-ayrı partiya mərkəzlərinin təmsilçilərindən ibarət olmalı idi. Əksəriyyətin qəbul etdiyi qərarə qarşı çıxdıqlarına görə g.Rüstəmbəyli, X.Xas məmmədov, M.Axundzadə İstanbul təşkilatından xaric edilmişlər. Lakin tezliklə

nüfuzlu partiya üzvlərinin səyi ilə partiyada parçalanmasının qarşısı alındı. Çik vaxtlar ixtilafın səbəbi, formal olaraq, "Müsavat"ın Xarici Bürosunun və AMM-in İstanbuldan Parisə və yaxud Varşavaya köçürülməsi məsələsində yararlanmış fikir ayrılığı kimi qələmə verilsə də, əslində, bu mübarizə partiyaya rəhbərlik, onun rəhbər xadimlərinin təsir dairəsinin müəyyən edilməsi ilə bağlı idi. Getdikcə güclənən təşkilatda xili çəkiçmələr 1934 ildə bir qrupun partiyadan xaric edilməsi ilə nəticələndi.

1936 ilin avqustunda Varşavada Milli Müsavat Xalq Partiyasının qurultay səlahiyyətli konfransı keçirildi.

Konfransda M.Ə.Rəsulzadə "Milli hərəkətdə birgə" mövzusunda hesabat məruzəsi ilə çıxış edərək, partiyanın həm Azərbaycanın daxilində, həm də mühacirətdə öz taktiki xəttini düzgün müəyyənləyərək bildirdi. O, "şəxslər müvəqqəti, ideologiya əbədidir" tezisini əsas tutaraq, müsavatçıları ideologiyaya sadıqlıya çağırırdı. Konfrans partiyası sıralarının təmizlənməsi məsələsini müzakirə edərək, ilk növbədə, partiya rəhbərliyinin Mir Əziz Seyidli və gəfi bəy Rüstəmbəylin partiyadan xaric olunması haqqında vaxtilə çıxardığı qərar təsdiq etdi. Sonra isə Nağı geyxzamanlı, Xəlil bəy Xasmməmmədov və Səlim Ağasibəyli partiya sıralarından xaric olundular.

Konfrans partiyanın 7 nəfərdən ibarət Divanını seçdi, Divan üzvlüyünə sonradan daha iki nəfərin cəlb olunması haqqında qərar qəbul edildi.

Partiyanın əvvəlki proqramının qəbulundan keçən müddət ərzində milli və beynəlxalq sahədə baş verən fəvqəladə hadisələri özündə əks etdirən "Yeni Proqram Əsasları" müzakirə edilərək qəbul olundu. "Yeni Proqram Əsasları"nda partiyanın məqsədləri 1917 il proqramına nisbətən daha aydın ifadə olunurdu.

1917 il proqramındakı "*Mitti istiqlal və ya muxtariyyətə malik olmayan bir mütəttə hürriyyət və mədəniyyətini hiş etməz*" tezisi yeni proqramda təkmilləşdirilərək, "*Müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rus istilasından qurtulacaq, qeydsiz-şərtsiz müstəqil bir dövlət halında yaşayacaqdır*" şəklində ifadə olunmuşdu. "Yeni Proqram Əsasları"nda müsavatçılığın "*böyük türk kultürünə bağlı, milli, mədəni və insani dəyərləri mənimsəyən, hürriyyət, cümhuriyyət və istiqlal idealına sadıq Azərbaycan vətənpərvərliyindən*" ibarət olduğu göstərilirdi. Birinci proqramında millətin siniflərdən ibarət olduğunu və "Müsavat"ın zəhmətkeş xalqın mənafeyini müdafiə etdiyini bildirən Partiya "Yeni Proqram Əsasları"nda fərdlə ümumünün mənafelərini uzlaşdırılması, hər cür sinif və zümrə hakimiyyətinin rədd edilməsini nəzərdə tutan daha mükəmməl nəzəriyyə irəli sürürdü.

"Yeni Proqram Əsasları"nda sözdə sülhsevər cildə girən Sovet hökumətinin iç üzünü açılıb göstərilir, bolşevizmin əleyhinə olan beynəlxalq təşkilatlarla əlaqə yaradılmasının, Azərbaycanın istiqlal mübarizəsinin bütün dünyada beynəlmiləl məsələ səviyyəsinə qaldırılmasının zəruriliyi qeyd olunur, həmçinin, Milli Ştiqləli bərpa etmək və onu hər cür təhlükələrdən qorumaq üçün siyasi müqəddəratları eyni olan Qafqaz xalqları ilə konfederasiya əsasında bağlılığın vacibliyi nəzərə çarpdırılırdı. Varşava konfransı müsavatçılığın ideoloji cəhətdən dolğunlaşmasında və partiyadaxili ixtilafın aradan qaldırılmasında mühüm rol oynadı. Belə ki, 1936 il konfransından sonra partiya daxilində ixtilafın olması ilə bağlı heç bir fakt məlum deyil.

Aprel iğğalından sonra "Müsavat" partiyası Türkiyə, Çın, Fransa və Polşada məskunlaşan müsavatçıları və digər Azərbaycan mühacirlərini vahid təşkilat ətrafında birləşdirməyə nail olmuşdu. "Müsavat" partiyasının Xarici Bürosu və AMM Azərbaycan mühacirlərinin bolşevizmə qarşı mütəçkil mübarizəsinin təmin etmiş ölkə daxilində fəaliyyət göstərən müsavatçılarla əlaqələr yaradaraq, onların sovet hakimiyyəti əleyhinə mübarizəsinin istiqamətləndirmiş. Partiya, eyni zamanda, bolşevizmə qarşı mübarizə aparın xalqların mühacirətdəki nümayəndələri ilə birlikdə antisovet təşkilatların yaradılmasına çalışmış və bu təşkilatların içində fəal iştirak etmişdir (bax, həmçinin *Siyasi mühacirəti*).

Əd.: Ərahimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991), B., 1997, Oruclu M, Azərbaycanca və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992), B., 2001.

"MÜSAVAT" VƏ BƏTƏRƏFLƏR FRAKSİYASI -Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin aparıcı fraksiyası. Parlamentin fəaliyyətə başladığı ilk vaxtlarda fraksiya üzvlərinin sayı 18 nəfər idi. Parlamentin bütün fəaliyyət dövründə "Müsavat" fraksiyasına Məhəmməd Əmin Rəsulzadə rəhbərlik etmişdir.

Parlamentin 1918 il dekabrın 10-da keçirilmiş ikinci iclasında, ilk olaraq, Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" Partiyası fraksiyasının rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə öz partiyasının fəaliyyəti və gələcək planları barədə bəyannaməni elan etdi. O bildirdi ki, "Müsavat" partiyası həm Rusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı, həm də Zaqafqaziya seymi dövründə bitərəf və partiyasız ictimai xadimlərin demokratik qrupları ilə fraksiya təşkil edərək, onlarla birlikdə fəaliyyət göstərmişdir. M.Ə.Rəsulzadə "Müsavat" partiyasının öz ideallarına sadıq qaldığını, həmçinin ədəmi-mərkəziyyət, sonra muxtariyyət, daha sonra isə istiqlalyyət tərəfdarı, Azərbaycan məfkurəsinin müdafiəçisi olduğunu, cəmiyyətin zehmində Azərbaycanın istiqlal fikrinin möhkəm yer tutduğunu və buna görə bu gün artıq Azərbaycanın müsəlman firqələri arasında ixtilaf qalmadığını, üçrəngli məğrur bayrağın cəmiyyətin bütün üzvlərini birləşdirdiyini vurğulayaraq, "Müsavat" partiyası fraksiyasının Parlamentdə yeridəcəyi siyasət haqqında geniş məlumat vermişdi. O, Azərbaycanın bütün partiyalarını artıq müstəqillik ideyasının təbliğinə deyil, mövcud tarixi faktın siyasi, hüquqi və diplomatik cəhətlərdən təsbit edilməsinə yönəlməmiş fəaliyyətə çağırırdı. Bəyannamədə "Müsavat"ın milli demokratiya mövqeyində dayanması vurğulanır, Azərbaycanın dünya dövlətləri tərəfindən tanınması və Qafqaz xalqlarının birliyinə nail olması yeni formalaşacaq hökumətin xarici siyasət sahəsində əsas vəzifələri kimi göstərilirdi. Fraksiyanın bəyannaməsində milliyətindən asılı olmayaraq, Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların bərabərliyi ideyası xüsusi ifadə edilirdi.

Bəyannamədə partiyanın torpaq və fəhlə məsələlərinə dair mövqeyinin açıqlanmasına mühüm yer ayrılmıq. Aqrar məsələ ilə bağlı bütün torpaqların kəndlilərə pulsuz verilməsinin, torpağın kəndlilərin tam mülkiyyətinə çevrilməsinin nəzərdə tutulduğu bildirilir, eyni zamanda, qeyd olunurdu ki, kəndlilərə yalnız yerin üstü verilməli, yerin təki isə dövlətin mülkiyyətində saxlanmalıdır. Meçələr, göllər, Çoranlıqlar və sular ümumxalq sərvəti elan edilirdi. Fəhlə məsələsi ilə bağlı tədbirlərdə 8 saatlıq iğ gününə keçilməsi, sosial sığortanın tətbiq edilməsi, bariçirici komissiyaların, əmək birjasının təçkili, bütün müəssisələrə fabrik müfəttiçərinin təyin olunması, gecə qulluğunun, 16 yaçına qədər uçaqın içətməyini qadağan edilməsi, qadımların səhhətlərinə zərərli içərdən azad olunması kimi mühüm vəzifələr nəzərdə tutulurdu.

Bəyannamədə, həmçinin, xalq təhsilinin inkiçafı, Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində içədilməsi, ərzaq probleminin həlli, ordunun təçkili məsələlərinə toxunulur, yeni hökumətin təçkilinə gəldikdə isə, onun koalisiya çəklində qurulması istəyi ifadə olunurdu. Bu koalisiyanın həm millətlərarası, həm də partiyalararası zəmində formalaçmasının vacibliyi bildirilir, parlament qarçısında cavabdeh olan hökumətin bərqərar edilməsi xüsusi vurğulanırdı.

Azərbaycan parlamentində ən nüfuzlu qüvvə "Müsəvat" fraksiyası idi. O, koalisiya prinsipini dövlətin maraqlarına uyğun hesab edərək, öz fəaliyyətində bütün siyasi təçkilatlarla konstruktiv əməkdaçığa meyl göstərirdi.

Bir sıra parlament fraksiyaları, xüsusilə "Çtihad" və "Sosialistlər", kəskin çəklidə, "Müsəvat" partiyasının Parlamentdə və Hökumətdə yeritdiyi siyasətə qarç çıxırdılar. "Müsəvat"ı isə bitərəflər, qismən isə "Əhrar" fraksiyası müdafiə edirdi. "Müsəvat" fraksiyası rəhbərinin öz bəyannaməsində bitərəflərdən ayrıca fəaliyyət göstərəcəklərini elan etməsinə baxmayaraq, 1919 ilin oktyabrında bitərəflər fraksiyasında parçalanma baç veridikdə, onların 8 nəfərdən ibarət böyük əksəriyyəti - Fətəli xan Xoyski, Mirzə Əsədullayev, Əsədulla Əhmədov, Cəmil Sultanov, Yusif Əhmədov, Baxıç bəy Rüstəmbəyov, Abuzər bəy Rzayev və Ağa Açurov "Müsəvat" fraksiyası ilə birləçərək, həlledici səsə malik "Müsəvat" və bitərəflər fraksiyasını yaratdılar. Bu birləçmə müsəvatçılarnın mövqeyini daha da gücləndirdi. "Müsəvat"la birləçmələrinə baxmayaraq, bitərəflər müstəqil səsvermə hüquqlarını özlərində saxlayırdılar. 1919 ilin sonlarında bu fraksiya üzvlərinin sayı 38 nəfərə çətdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, artıq 1919 ilin sonu və 1920 ilin əvvəllərində parlamentdəki digər fraksiyalar tez-tez parlament və hökumət böhranı yaradırdılar. "Müsəvat" və bitərəflər fraksiyası ilə "Sosialistlər", "Çtihadçılar" arasında gedən rəqəbat 1920 il martın sonunda Nəsim bəy Yusifbəyli hökumətinin istefasına və yeni hökumət böhranına gətirib çıxardı. "Müsəvat" və bitərəflər fraksiyasında baç vermə çəparçalanmanı aradan qaldırmaq və yaradılan kabinetdə liderliyi saxlamaq üçün "Müsəvat" partiyası yeni hökumətin təçkilini müsəvatçı Məmməd həsən Hacınskiyə tapçırmağa məcbur oldu və ona bütün parlament fraksiyaları ilə danıçqlarda hərəkət sərbəstliyi verdi. Lakin o, bunu 1920 il aprel içğalına qədər gecikdirdi, sonra isə "Müsəvat" partiyasından çıxaraq, bolçeviklərə qoçıldı. Parlamentin aprelin 27-də keçirilən son fəvqəladə iclasında 11-ci Qırmızı ordunun içğal çəraitində hökumət bolçeviklərə təhvil verildi. Bu iclasda fraksiya sədri M.Ə. Rəsulzadə çıxıçedərək, təslimçilik əleyhinə kəskin etirazını bildirmişdi. 1920 il 28 aprel içğal nəticəsində "Müsəvat" və bitərəflər fraksiyası süquta uğradı və onun üzvləri yeni yaradılmış bolçevik hakimiyyəti tərəfindən amansız repressiyalara məruz çaldı (bax, həmçinin *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti*).

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar, c. 1-2. B., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Paçayev A., Açılmamış səhiyələrin izi ilə, B., 2001; Адрес-календарь Азербайджанской Респуб.ики 1920 г., E., 1920.

"MÜSƏLMAN AKTYORLAR CƏMİYYƏTİ" - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakıda fəaliyyət göstərmiş peçkar aktyor truppası. "Nicat" və "Səfa" maarifçilik cəmiyyətlərinin köməyi ilə yaradılmışdı. Truppanın fəaliyyətində Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Nəriman Nərimanov və b. yaxından içirək etmişlər. Cəmiyyət aktyorların peçkarlığının yüksəldilməsinə, ustalığının təkmilləçdirilməsinə, onların yaradıcılıq inkiçafına daim qayğı göstərirdi. Cəmiyyətin aktyor truppası Ə. Haqverdiyevin, N. Vəzirovun, Ü. Hacıbəylinin, Namiq Kamalın sərlərindən ibarət tamaçalar hazırlayıp, xeyriyyə tamaçalarında içirək edir, Bakı və onun ətraf rayonlarında çıxıçedirdilər. Milli teatr sənətinin inkiçafında cəmiyyətin aktyor truppasının mühüm rolu olmuşdur.

MÜSƏLMAN DRAM CƏMİYYƏTİ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş teatr cəmiyyəti. 1916 ilin mayında Bakıda təsis olunmuş 1920 ilədək fəaliyyət göstərmişdir. Birinci iclasında Sadiq bəy Hacınski (sədr), Mir Yaqub Mehdiyev (sədr müavini), Hüseyin Ərəblinski, Hüseyinqulu Sarabski, Baçır bəy Əlibəyov (idarə heyətinin üzvləri), Bala bəy Xocayev (katib), Əliheydər Babayev (daxıldar - xəzinədar), Əhməd bəy Hacınski, Süleyman Abdullayev cəmiyyətin üzvü seçilmişlər. Cəmiyyətin məqsədi, nizamnaməsində deyildiyi kimi, "teatr və səhnoni ticarət halından çıxarıb, sənət halına vəz" etməkdən, teatr qüvvələri hazırlamaqdan ibarət olmuşdur. Müsəlman Dram Cəmiyyəti 1916 ilin 19 oktyabrında çağırılmış növbəti iclasında Abbas Mirzə gərifzadənin üç il müddətinə Xarkov çəhərinə, Eylin studiyasının dram kursunda təhsil almağa göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Müsəlman Dram Cəmiyyəti üzvlərdən, xeyriyyəçilərdən alınan ianələr və teatr tamaçalanndan toplanan vəsait hesabına yaçayırdı.

Əd.: Cəfərov C, Azərbaycan Dram teatri, B., 1959; Kərimov Ç, Azərbaycan peçkar teatrının tarixi və inkiçaf mərhələləri, B., 2002; Məmmədli Q., Azərbaycan teatrının salnaməsi, B., 1975; Сарабский А.Г., Возникновение и развитие Азербайджанского музыкального театра, B., 1968.

MÜSƏLMAN FƏHLƏ KONFRANSI - Bakı mədən rayonu müsəlman fəhlələrinin konfransı. 1920 il aprelin 8-də "Türk ocağı"nın binasında keçirilmişdir. Konfransda hər 25 nəfərə bir mandat olmaqla, Mədən rayonunun bütün həmkarlar ittifaqlarının 700-ə yaxın nümayəndəsi iştirak etmişdir. Mərkəzi həmkarlar ittifaqının sədri Cavad bəy Məlik-Yeqanov konfransın açılışındakı çıxışında müsəlman fəhlələrin maraqlarını müdafiə edə biləcək, xalqların öz müqəddəratını təyin etmək və Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi prinsiplərinə cavab verə biləcək ali fəhlə orqanının yaradılmasının zərurliyini vurğulamışdır. Hökumət adından daxili işlər nazirinin müavini gəfi bəy Rüstəmbəyli və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə cari vəziyyətə dair məruzə etmişdilər. g.Rüstəmbəyli hökumətin fəhlə və kəndlilərə dair tədbirlərindən ətraflı bəhs etmiş Azərbaycan zəhmətkeçlərini həmrəyliyə və hökuməti dəstəkləməyə çağırmışdır. M.Ə.Rəsulzadə konfrans iştirakçılarına baş verən hadisələrlə əlaqədar Azərbaycanın mövcud vəziyyəti barədə ətraflı məlumat vermişdir. Piri Mürsəlzadə mərkəzi fəhlə orqanının, həmkarlar ittifaqları Qurasının vəzifələri haqqında məruzə etmişdir. gura kooptasiya hüququ ilə 15 fəxsdən ibarət olub, 5 komissiyaya (təqvilat, bərdəkar, mədəni-maarif, sanitariya-gigiyena və tətill komissiyaları) bölünürdü. Sonra guraya seçkilər keçirilmişdir.

Əd.: *Azərbaycan Demokratik Respublika* (1918-1920. Документы и материалы 1918-1920 гг., Б., 1998.

MÜSƏLMAN FRAKSİYASI - Rusiyada Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Cənubi Qafqazda yaradılmış *Zaqafqaziya seymində* Azərbaycanı təmsil edən qanunvericilik qurumu. 1918 il fevralın 23-də təqvil olunmuş həmin il mayın 26-da Gürcüstanın Zaqafqaziya seymindən çıxması ilə fəaliyyəti sona çatmışdır (ətraflı məlumat üçün bax *Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası*).

MÜSƏLMAN HƏKİMLƏRİN HƏRBİ XİDMƏTƏ ÇAĞIRILMASI HAQQINDA QANUN - Azərbaycanda doğulmuş və ya son beş ildə burada yaşayan 45 yaşnadək kiçik həkimlərin orduda üç illik məcburi xidmətini nəzərdə tutan hüquqi sənəd. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti tərəfindən 1919 il iyunun 16-da qəbul olunmuşdu.

Daxili işlər və hərbi nazirliklərə təcili surətdə, istisnasız olaraq, bütün kiçik həkimləri qeydiyyatla almaq, onların yağını, yağıyçerini, dini etiqadını, ailə və xidməti vəziyyətini, hərbi xidmət keçməsinə, sağlamlığını, universiteti bitirmə tarixini, həkimlik təcrübəsini və ixtisasını dəqiq müəyyənləşdirmək tapşırılırdı. Daxili işlər və xalq səhiyyəsi nazirləri ilə razılaşma əsasında hərbi nazirə, ilk növbədə, müsəlman həkimləri həqiqi hərbi xidmətə cəlb etmək hüququ verilir. Bu zaman onların yağı, həkimlik təcrübəsi, sağlamlığı, ailə vəziyyəti nəzərə alınmalı idi. Qeyri-müsəlman həkimlərin hamısı ehtiyatda hesab olunurdular. Müsəlman həkimlər çatışmadıqda, onların arasından müəyyən sayda və müsəlman həkimlərlə bərabər əsasda, həqiqi hərbi xidmətə çağırılaraq tutulurdu. Həkimlərin daimi iş yerlərində saxlanması zəruri olduqda, daxili işlər və səhiyyə nazirlikləri ilə razılaşma əsasında hərbi nazirə, onlara hərbi müqəlləfiyyətdən möhlət vermək ixtiyarı verilir.

Əd.: *Azərbaycan Demokratik Respublika* (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

MÜSƏLMAN XEYRİYYƏ CƏMİYYƏTLƏRİ - gimali Azərbaycanda *aprel işğalına* (1920) qədər əhali arasında mədəni-maarif işləri aparmış müxtəlif istiqamətli qeyri-hökumət təqvilatları. Ucqarlarda yaşayan xalqlara qarşı dözülməz müstəmləkəçilik siyasətiləridən çar Rusiyası yerli xalqların, xüsusilə də müsəlmanların öz xeyriyyə cəmiyyətlərini yaratmasına hər vasitə ilə mane olurdu. Belə ki, Bakıda rusların xeyriyyə cəmiyyəti 1875 ildə, ermənilərin xeyriyyə cəmiyyəti 1899 ildə yaradıldığı halda, azərbaycanlıların ilk xeyriyyə cəmiyyəti yalnız 1905 ildə, Birinci rus inqilabının təsiri ilə yaranmışdır. Qonşu erməni və gürcülərin öz milli məktəbləri, milli mətbuatı, xeyriyyə cəmiyyətləri, digər milli-ictimai qurumları olduğu halda, azərbaycanlılar bunlardan, demək olar, məhrum idi. Onu demək kifayətdir ki, məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi qadağan olunmuşdu, azərbaycanlı ucaqlar zorla rus məktəblərinə cəlb edilirdilər. Ana dilində mətbuat, nəqriyyat, teatr tamaqları çar məmurları tərəfindən amansız təqibə məruz qalırdı. Bu işdə milliyətçə erməni olan məmurlar xüsusilə fəallıq göstərmiş, azərbaycanlıların iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafına hər vasitə ilə mane olmağa çalışmışdılar. Azərbaycanda ilk müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin nizamnaməsi 1905 il oktyabrın 10-da Qafqaz canığını qraf G.G.Vorontsov-Dağkov tərəfindən təsdiq edilmişdir. Cəmiyyətin təqvilinin təqvilbüsçüləri Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Həsən bəy Zərdabi, Əlimərdan bəy Topçubaqov, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə və b. idi. Cəmiyyətlərin yaradılmasından məqsəd ziyarətə gedən, müalicəyə ehtiyacı olan qocalara, əmək qabiliyyətini itirmiş imkansız müsəlmanlara, çagird və tələbələrə kömək göstərmək, zəruri hallarda, maliyyə yardımı etmək və s. idi. Maddi yardımla yanağı, əhalini maarifləndirmək məqsədilə məktəb və kurslar açan xeyriyyə cəmiyyətləri də yaranırdı. Bakıda 1906-07 illərdə bir-birinin ardınca "*Nəşri-maarif*", "*Nicat*", "*Səadət*" və s. xeyriyyə cəmiyyətləri fəaliyyətə başlamışdır. Bu cəmiyyətlərin nizamnamələri oxşar olsa da, fəaliyyət yönlərinə görə fərqləndirilirdi. Cəmiyyətlərdə təhsil almış bəzi mütəxəssislər ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi-mədəni həyatında yaxından iştirak etmişlər.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Paqayev A., Aqlmamış həfələrin izi ilə, B., 2001.

MÜSƏLMAN KORPUSU - *Zaqafqaziya Komissarlığı* dövründə təqvilinə başlanmış müsəlman hərbi birləşməsi. Əsasən, azərbaycanlılardan ibarət idi. Yaradılması barədə dekret Zaqafqaziya komissarlığı tərəfindən 1917 il dekabrın 11-də verilmişdir. Korpusun komandiri vəzifəsinə general-leytenant Əlağa Şixlinski təyin edilmişdir. 1917 ilin sonu, 1918 ilin əvvəllərində Korpusun qarargahı Tiflisdə yerləşirdi, bütün təqvilatı işlərə də buradan

rəhbərlik edirdi. Qərargahın tərkibinə açağıdakı qurumlar daxil idi: ümumi qərargah, ləvazimat rəisi xidməti, topçu müfəttiş xidməti, istehkam rəisi xidməti, ober-kvartirmeyster xidməti, növbətçi zabit Cəbəsi, tibb xidməti və baytar həkimi xidməti.

Müsəlman korpusunun formalaşması bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmışdı. Onlardan biri korpusun təchizat məsələsi idi. Bu çətinliyin aradan qaldırılmasında müsəlman milli Quraları da öz köməklərini əsirgəmədilər. Hələ Ə.ğ.İlinski korpus komandiri təyin edilməzdən əvvəlki Tiflis Müsəlman gürası milli qoçun hissələrinin təşkili üçün müəyyən qədər zəruri əşyalar toplamağa və onları korpus komandanlığına təhvil verməmişdi. Müsəlman ictimai təşkilatlarının fəalları, imkan daxilində, satılma yolu ilə də silah, sursat əldə edərək, qoçun hissələrinə verirdilər.

Mövcud olan bütün imkanlardan istifadə edilsə də, Müsəlman korpusunun silah və sursatla təmin edilməsində əsas ümid Qafqazdakı Rusiya ordusunun tərk-silah olunmasına və onun ləvazimatının milli qoçun hissələrinə verilməsinə bağlanmışdı.

Zaqafqaziya Komissarlığı və milli Quralar da silah, sursat və təchizat problemini lazımcına həll etmək üçün "Cəbhənin silahları Zaqafqaziyada saxlanılmalıdır" Qıranı ilə çıxış edərək, ləğv olunan Rusiya hərbi hissələri əmlakının Cənubi Qafqazda saxlanılmasına çalışırdılar. Bunun həyata keçirilməsi üçün azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilərdən təşkil olunmuş Milli Tərəf Hərbi gura ilə Qafqaz cəbhəsi qoçunlarının ümumi qərargahı bir sıra qərarlar qəbul etdilər və bu qərarlara əsasən, ləğv edilmiş hissələrin əmlakını hansı hissələrə təhvil verməli olduğu müəyyənləşdirildi. Məsələn, qarğılıqlı razılaşmaya əsasən, Yelizavetpolda yerləşən 219 sayılı alay özünün bütün əmlakını burada formalaşmaqda olan Tatar alayına təhvil verməli idi. Müvafiq əmr 1917 il dekabrın 14-də həmin alaya çatdırıldı da, alay əmlakı təhvil verməkdən imtina etdi. Buna görə də Gəncə Müsəlman gürasının fəalları qətiyyət göstərərək və güc tətbiq edərək, həmin alayın ərzaq, ləvazimat anbarlarının ələ keçirilməsinə, Cəxsi heyətinin tərk-silah edilməsinə nail oldular.

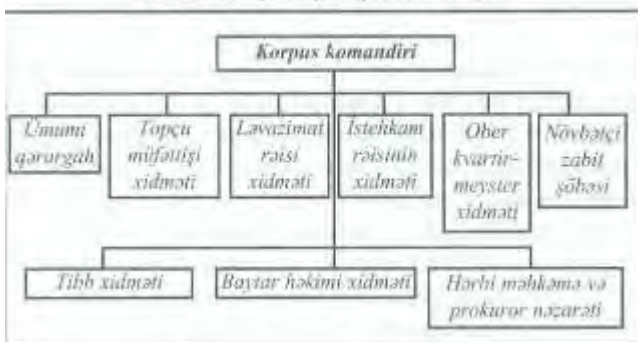
Zaqafqaziya Komissarlığının razılığı ilə Qafqaz cəbhəsinin ləğv olunmuş 5-ci və 7-ci diviziyalarının tərkibinə daxil olan hissələr də bölgəni tərk etdikcə öz əmlakını yaradılmaqda olan müsəlman hissələrinə təhvil verməli idilər. Ancaq ləğv olunan hissələrin əksəriyyəti, bir tərəfdən, bolşevik təbliğatının, digər tərəfdən də, Cəvinst hissələrin təsiri altında silah və əmlakını könüllü surətdə təhvil vermək istəmirdilər. Belə hissələrin bəzilərinə qarşı imkan daxilində, güc tətbiq edilirdi. Məsələn, Lənkəranda formalaşdıran milli qoçun dəstəsi Müsəlman gürasının fəalları ilə birlikdə qəza bolşeviklərinin təsiri altında olan 4-cü və 7-ci sərhəd alaylarını tərk-silah etdi. Elə orada "Milyutin" gəmisində Qandan geri qayıdan Rusiya əsgərləri milli qüvvələr və Priqəbdən (indiki Göytəpə) çağırılmış Kərim bəy gəhtaxtinskiyin başçılıq etdiyi gəhsevən dəstələri tərəfindən tərk-silah olundular. Bu zaman Rusiya silahlarından 6 pulemyot, 3 min tüfəng, 85 min patron, 10 qutu bomba alındı. Yanvarın 15-də isə milli silahlı qüvvələrlə gəhsevən süvariləri Astara sovetinin 60 nəfərlik milis dəstəsini tərk-silah etdi və əmlakını əlindən aldı.

Rusiya hərbi hissələrinin kütləvi Cəkildə tərk-silah edilməsi isə 1918 il yanvarın 8-10-da gəmxor (indiki gəmkir) stansiyası yaxınlığında baş verdi. Rusiya hərbiçiləri bolşeviklərin təsiri altında silahları təhvil verməkdən imtina etdi. Nəticədə tərəflər arasında silahlı toqquşma baş verdi və hər iki tərəfdən itkilər oldu. Bu əməliyyat nəticəsində, Rusiya qoçun hissələrindən 20 top, 70 pulemyot və 15000 tüfəng alındı ki, bu da Müsəlman korpusunun silahlı təchiz olunmasına xeyli kömək etdi.

Müsəlman milli qoçun hissələrinin təşkilində qarşıya çıxan digər başlıca çətinliklərdən biri isə kadr və səfərbərlik məsələsi idi. Korpusun tərkibinə daxil olan hissələrin Cəxsi heyəti yalnız azərbaycanlılardan və digər müsəlmanlardan komplektləşdirilə bilərdi. Bu isə çağırılmağın lazımı səviyyədə qurulmasını tələb edirdi. Bir tərəfdən, azərbaycanlıların uzun illər boyu hərbi xidmətə çağırılmaması, digər tərəfdən də, çağırılmağın təşkil edəcək orqanların təşkil olunmaması bu məsələnin həllində çətinliklər yaradırdı. Bununla belə, Müsəlman korpusunun tərkibinə könüllü yazılan azərbaycanlılar da az deyildi. Məsələn, Bakının Cənbərkənd hissəsində Cəhər könüllülərinin toplanmasına başlanmışdı. Burada könüllülərin toplanılması üçün süvari zabiti Gəndərbəyli rəhbərlik edirdi. Qoçun bölməsinə könüllü yazılanlar arasında dağıstanlılar da

vardı. Cənbərkənddə bir məktəb binasında könüllülər üçün qıçıca düzəldildi və dərhal da onların təliminə başlandı. Korpusun zabit heyətində azərbaycanlıların və digər müsəlman xalqları nümayəndələrinin sayını artırmaq lazım idi. Bu məqsədlə Qafqaz cəbhəsində xidmət edən azərbaycanlılar və digər müsəlman zabitləri hərbi xidmətə çağırıldılar. Onlar sayca o qədər də çox deyildilər. Ancaq korpusun komandanlığı bu kadrlardan daha səmərəli istifadə etməyə, onları komanda vəzifələrində yerləşdirməyə çalışırdı. Həmin zabitlərin arasında sonradan Cümhuriyyət ordusunda general-mayor rütbəsinə yüksəlmiş Həbib bəy Səlimov, Murad Gəray Təxas, Süleyman bəy Əfəndiyev, Əmənulla Mirzə Qacar kimi zabitlər də var idi.

Müsəlman korpusu qərargahının strukturu

Müsəlman korpusu zabitlərinin böyük əksəriyyətini ruslar təşkil edirdilər. Onların sayı korpus zabitlərinin ümumi sayının 65%-nə çatırdı. Təşkilati işlərin əsas hissəsi onların əlində idi. Korpusa rus zabitlərinin cəlb edilməsi həm könüllülük əsasında, həm də komanda üzrə aparılırdı.

Zabitlərin xidməti çar Rusiyası dövründə qəbul edilmiş müvafiq sənədlər və qərarlar əsasında nizamlanırdı. Müsəlman korpusu Zaqafqaziya Komissarlığına tabe olan Qafqaz cəbhəsi qoşunlarının tərkib hissəsi sayıldığından zabitlərin rütbələri də Zaqafqaziya Komissarlığı hökumətinin qərarı ilə artırılırdı. Müsəlman korpusunun sıralarında bir neçə general xidmət edirdi. General-leytenant Ə.Ğixlinski, general-mayor X.Talıçinski və general-mayor Ağausbov da onların arasında idi.

Rusiya ordusu zabitləri Müsəlman korpusunun zabitlərlə komplektləşdirilməsinin əsas bazası olsa da, milli zabit kadrlarının hazırlanması sahəsində də müəyyən addımlar atılırdı. Müsəlman korpusunun komandanlığı Bakıda bütün hərbi tələblərə cavab verən hərbi məktəb açmağı planlaşdırırdı. Korpusun komandiri Ə.Ğixlinski və qərargah rəisi polkovnik Mençukov 1918 il fevralın 6-da Qafqaz cəbhəsi qoşunlarının Bağı komandanına göndərdikləri raportda ağa rütbəli milli zabitlərin çatdırılması ilə əlaqədar olaraq, Bakıda 1-ci Müsəlman diviziyasının nəzdində milli hərbiyyət məktəbinin açılmasına razılıq verilməsini xahiş etmişdilər. Raportda qaldırılan məsələ üzrə Qafqaz cəbhəsi qoşunları baş komandanlığının razılığı alınmışdı. Ancaq təşkilati məsələlərin uzanması və bölgədə baş verən hərbi-siyasi proseslər nəticəsində milli hərbiyyət məktəbinin fəaliyyətə başlaması yalnız Azərbaycanın müstəqilliyi elan edildikdən sonra mümkün oldu.

Müsəlman korpusunun tərkibində iki niçançı diviziya var idi. Diviziyalar dörd alaydan ibarət idi. Bundan başqa korpusun tərkibinə 1-ci və 2-ci topçu briqadaları, üç süvari alayından ibarət xüsusi müsəlman süvari briqadası, müsəlman istehkam taboru, müsəlman süvari batareyası, müsəlman mortir (gödək lüləli top) və park divizionu, ikinci müsəlman mortir parkı və s. birləşmələr daxil idi.

Korpus komandanlığı hərbi xidmət rejimində müəyyən dəyişikliklər apararaq, onu müsəlman həyatının müəyyən cəhətləri ilə uyğunlaşdırmağa çalışırdı. Məsələn, həftənin cümə gününün Müsəlman korpusunun fəxri heyəti üçün istirahət günü olması və həmin gün hərbi hissələrdə heç bir təlim keçirilməməsi qərara alınmışdı.

Rusiya ordusu nizamnamələrinin yenidən işlənməsi və onların Müsəlman korpusundakı xidmət və məişət şəraitinə uyğunlaşdırılması da qərara alınmış və bunun üçün xüsusi komissiya yaradılmışdı. Komissiya qısa müddət ərzində nizamnamələrdə dəyişiklik edilməsi barədə təkliflər hazırlayıb komandanlığa təqdim etməli idi.

Azərbaycanda milli hərbi hissələrin yaradılması Bakıda hakimiyyəti ələ keçirməyə çalışan bolşevikləri ciddi narahat edirdi. Bunun nəticəsi idi ki, 1918 il fevralın 24-də Bakıda 1-ci Müsəlman niçançı alayının təşkil edilməsi üçün general-mayor X.Talıçinskiyə rəhbərliyi ilə 1-ci niçançı diviziyasının buraya gəlməsinə qərargah zabitləri dərhal əl vəzəldəca həbs edildi. Bu xəbər azərbaycanlı əhali arasında çox böyük narazılığa səbəb oldu. Xalqın narazılıqların geniş miqyas aldığı görün bolşeviklər general-mayor X.Talıçinski ilə gələn müsəlman zabitləri həbsdən azad etməyə məcbur oldular. Bütünlükdə isə, Bakıda milli qoşun bölmələrinin tam açıq şəkildə formalaşdırılması üçün lazımı şərait mövcud deyildi. Bakı ətrafında bəzi qoşun bölmələri yaradılsa da, bu iş çox çətin şəraitdə baş verirdi və "Gəməliyyə"də yerləşən Müsəlman diviziyası qərargah üzvlərinin hər bir addımı izlənilirdi. Azərbaycanda cərəyan edən hadisələr, bolşevik-dəhşətçilik irticasının güclənməsi Müsəlman korpusunun tezliklə formalaşmasını və onun Azərbaycan xalqının mənafeyi üçün dayanmağa qadir səviyyəyə çatdırılması tələb edirdi. Lakin dəhşətçilik-qüvvələrinin əngəl törətməsilə yanaşı, zəruri maddi-texniki bazanın olmaması, kadr və çağırış problemləri, hərbi infrastrukturun çatdırılmaması milli hissələrin formalaşmasını xeyli çətinləşdirirdi. Bunun nəticəsi idi ki, Müsəlman korpusunun Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərzində mövcud 1 olan bolşevik-dəhşətçilik təhlükəsinin qarşısını almaq mümkün deyildi. 1918 ilin mart soyqırımından sonra Bakıda Çarizm hakimiyyəti sahib olan S.Şaumyan və onun əlaltıları Moskvanın maliyyə və texniki yardımını ilə, əsasən, ermənilərdən ibarət olan bolşevik və dəhşətçilik silahlılarını birləşdirərək, sayı 20 minə yaxın böyük bir hərbi qüvvənin formalaşdırılmasına nail oldular. Təşkilati işlər başlandıqdan sonra bu qüvvələrə Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatını beşkdə ikən boğmaq üçün Gəncəyə doğru hücum etmək əmri verildi. 1918 il mayın 21 -də Müsəlman korpusunun Hacıqabul ətrafına gətirilmiş hərbi birləşmələrinin həmin qüvvələrlə ilk toqquşması oldu. Müsəlman korpusu qüvvələrinə tatar süvari alayı, niçançı alay, knyaz Maqalovun başçılıq etdiyi Borçalı süvari alayının bir bölüyü, gəzi süvari alayının iki bölüyü, Azərbaycan könüllüləri dəstəsi, Ləzgi süvari alayı, Xan Naxçıvanskiyənin süvari dəstəsi daxil idi. Müsəlman korpusunun tərkibində gürcü korpusunun bir təlim taboru və pulemyot komandası da var idi." Hərbi qüvvələrə ümumi rəhbərlik də knyaz Maqalova tapşırılmışdı. Bununla belə, Bakı Soveti hərbi qüvvələrinin əsas zərbə qüvvəsinin bu istiqamətə yönəldilməsi nəticəsində hələ tam formalaşmamış Müsəlman korpusunun hissə və bölmələri düşmənin qabağını saxlaya bilmədi. Böyük say və hərbi texnika üstünlüyünə malik olan dəhşətçilik bolşevik qoşunları Hacıqabul ətrafındakı müdafiəni yarmaqla, Gəncəyə doğru irəliləmək fürsəti əldə etdilər. Azərbaycan xalqını daha böyük faciə və qırğınlardan qurtarmaq, Gəncəyə doğru irəliləməkdə olan dəhşətçilik bolşevik qoşunlarının qarşısını kəsmək üçün istiqlal mübarizəsinin liderləri Osmanlı Türkiyəsindən hərbi yardım almaq qərarına gəldilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsindən dərhal sonra qardaşlarına yetişmiş türk hərbi qüvvələri dəhşətçilik-

bolşevik qoşunlarının qarşısını saxlamaqla bərabər, Müsəlman korpusunun da formalaşdırılması üçün əlverişli zəmin yaratdılar.

1918 il iyunun 26-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin qərarı ilə Müsəlman korpusu *Əlahiddə Azərbaycan korpusu* adlandırıldı və korpusun formalaşdırılması üçün başlanan işlər yeni çərçivədə davam etdirildi. Bununla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun təşkilinə bəqlandı.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

MÜSƏLMAN KORPUSUNUN ƏLAHİDDƏ AZƏRBAYCAN KORPUSU ADLANDIRILMASI HAQQINDA QƏRAR - Azərbaycan milli ordusunun yaradılması haqqında ilk tarixi sənəd. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1918 il 26 iyun tarixli qərarı ilə 1917 ildə Zaqafqaziya komissarlığının ordu strukturu kimi formalaşdırılmış *Müsəlman korpusu* adlanan hərbi birləşmə *Əlahiddə Azərbaycan Korpusu* adlandırıldı. Həmin qərarla Azərbaycan Hökuməti bu hərbi birləşməyə sahibliyini hüquqi cəhətdən təsdiqlədi. Bununla, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun əsası qoyuldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1998 il 22 may tarixli fərmanı ilə iyunun 26-sı Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri Günü elan edilmişdir (bax, həmçinin *Milli ordu günü*).

MÜSƏLMAN QADINLARI XEYRİYYƏ CƏMİYYƏTİ- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş mədəni-maarif təşkilatı. Burada qadınlar arasında ictimai həyatın müxtəlif problemləri ilə bağlı iş aparılır, onların savad və biliyinin artırılması, milli ənənələrin yaşadılması, milli özünüdərkini dirçəldilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilirdi. Ətraflı məlumat üçün bax *Bakı müsəlman qadın xeyriyyə cəmiyyəti*.

MÜSƏLMAN MƏLLƏKOMİTƏLƏRİ- Susiyada Fevral inqilabından (1917) sonra Azərbaycan Cəhərlərində yaradılmış təşkilatlar. Tərkibinə milli burjuaziya və ziyalı nümayəndələrinin də daxil olduğu ən güclü təşkilat aparıcı rol oynayan Bakı Müsəlman Milli Komitəsi idi. 1917 il martın 29-da *Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsi* yaradıldı. Məmməd Həsən Hacinski onun sədri, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə isə sədr müavini seçildilər. Milli hakimiyyətin rüfeymini təşkil edən müsəlman milli komitələri "Ümumi milli mənafeyi" qorumaq bayrağı altında çıxış edirdi, "Milli hüquq bərabərliyi", "milli zülmün aradan qaldırılması" qıarlarını irəli sürərək, mübarizəyə qalxmış Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatına rəhbərlik edirdilər. *Gəncə Müsəlman Milli Komitəsinə* Adil xan Ziyadxanov, Aslan bəy Səfirkürdski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Xəlil bəy Xasməmmədov, Həsən bəy Ağayev və b. başlıq edirdilər. Gəncə Milli Komitəsinin üzvləri Mir Hidayət Seyidov, Bağır Rzayev, Nəriman bəy Nərimanbəyov və b. idi.

Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsi 1917 il aprelin 15-20-də Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanları qurultayı ərəfəsində Qafqaz müsəlmanlarına müraciət dərc etmişdi. Müvəqqəti Cəraiyyə Komitəsinin qarşıya qoyduğu başlıca məqsədlərdən biri özünüidarə orqanlarında və gələcək Müəssislər məclisində müsəlmanların proporsional şəkildə təmsil olunmasına nail olmaq idi. Qafqaz müsəlmanları qurultayında Cənubi Qafqaz üçün, mərkəzi Bakı olmaqla, gəməli Qafqaz və Dağıstan üçün isə mərkəzi Vladıqafqaz olmaqla Mərkəzi Komitələr yaratmaq qərarı alındı.

Cənubi Qafqaz üçün Mərkəzi Komitənin təşkilatı Bakı müsəlman ictimai təşkilatları komitəsinə tapşırıldı. Bakı müsəlman ictimai təşkilatları komitəsinin güraya çevrilməsi ilə əlaqədar onun tərkibi təmsilçilik əsasında genişləndirildi. güranın rəhbər orqanları - Komitə və Cəraiyyə bürosu oldu. 1917 il iyulun 12-də Ə.Topçubağov Komitənin sədri, M.H.Hacinski və M.Ə.Rəsulzadə sədrin müavirləri, Mirhəsən Vəzirov katib seçildi. Bakı Müsəlman Milli Komitəsi Azərbaycan milli hərəkatının rəhbər orqanına çevrildi.

Milli Komitələr vətənpəvər qüvvələri öz ətrafında birləşdirir və yerlərdə hakimiyyəti ələ alırdılar. Bakı Müsəlman Milli Komitəsinin qarşısını isə bolşeviklərin başlıq etdiyi Bakı Soveti kəsmişdi. Milli hərbi hissələrin yaradılması yerli milli komitələrin fəaliyyətində əsas yer tuturdu. İlk milli dəstələrdən biri "Dikaya diviziya" ("Vəhş diviziya") adlanan "Qafqaz yerli diviziyası"na daxil olan "Tatar süvari alayı" idi. Çar ordusu dağılıqdan sonra bu alay Azərbaycana qayıdaraq, milli silahlı qüvvələrin özəyini təşkil etdi. Silaha olan ehtiyacı ödəmək üçün Gəncə Milli Komitəsi dekabrın 17-də Cəhərdəki keçmiş Çar ordusunun 219-cu alayını, həmçinin Qafqaz cəbhəsindən Rusiyaya qayıdan bir neçə hərbi eçelonu tərk-silah etməyə məcbur oldu. Bu əməliyyat Zaqafqaziya komissarlığının sədri N.Jordaniyanın sərəncamı ilə həyata keçirildi. 1918 il yanvarın 7-də A.Ziyadxanov, A.Səfirkürdski, N.Yusifbəyli, X.Xasməmmədov və b. başlıq etdiyi Gəncə Müsəlman Milli Komitəsi gəmkir və Dəllər stansiyası yaxınlığında gürcülərin göndərdiyi zirehli qatarın köməyi ilə tərk-silah əməliyyatı keçirərək, 15 min tüfəng, 70-ə yaxın pulemyot və 20 top əldə etdi.

1917 il noyabrın 9-12-də Bakıda Cənubi Qafqaz müsəlman milli komitələrinin konfransı keçirildi. Konfrans millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun dərhal reallaşması məqsədilə milli Müəssislər Məclisinin çağırılmasını qərar aldı. Sürətlə cərəyan edən siyasi proseslərin gedişində Azərbaycan Müəssislər Məclisini çağırmaq qeyri-mümkün olduğundan Cənubi Qafqaz Mərkəzi Müsəlman Komitəsi bu məsələnin həllini Zaqafqaziya seyminin müsəlman üzvlərinə həvalə etdi. 1918 il mayın 27-də Seymin müsəlman fraksiyası özünü Azərbaycan Müvəqqəti Milli gürası adlandırılaraq, mayın 28-də Azərbaycanın İstiqlal bəyannaməsini elan etdi. Beləliklə, Müsəlman Milli Komitələri başlıca məqsədinə nail oldu (bax *Azərbaycan Milli Şurayı*).

Əd.: Azərbaycan tarixi, 3 cildli, c.1, B., 1973; Azərbaycan tarixi, 7 cildli, c.5, B., 2001; Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., B., 1998.

MÜSƏLMAN MƏLLƏ KOMİTƏSİNİN MÜVƏQQƏTİ CƏRAĞYƏ KOMİTƏSİ - Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra baş verən proseslərdə müsəlmanların fəallığını təmin etmək, Azərbaycan milli qüvvələrini birləşdirmək məqsədilə təsis olunmuş qurum. Komitə Azərbaycan siyasi qüvvələrinin rəhbər orqanına çevrilməmiş Azərbaycan milli hərəkatında görkəmli rol oynamışdır. Komitə mürəkkəb tarixi cəraitdə Azərbaycan xalqının maraqlarını ifadə və müdafiə etmişdir. Müsəlman Milli Komitəsinin təbii varisi 1918 il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasını elan edən *Azərbaycan Milli Şurası* oldu. Ətraflı məlumat üçün bax *Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsi*.

MÜSƏLMAN SOSIAL-DEMOKRAT (MƏNƏVƏK) "HÜMMƏT" PARTİYASI - "*Hümmət*" təşkilatının Tiflis Cəbəsi. 1905 ildən fəaliyyətə başlamışdı. Təşkilatçıları Mir Bağır Mir-Heydərzadə, Qasım Camalbəyov, Ə.Yüzbaçov, Ə.Bayramov, H.Ə.Tağızadə, Hüseyn Hacı Əliqulu oğlu Novruzov, A.K.Xanməmmədov olmuşdur. 1905 ilin sonunda artıq 100-dən çox üzvü var idi. Göbə sonralar öz proqramı olan partiyaya çevrildi.

RSDFP proqramını yayan Bakı "Hümmət" təşkilatından fərqli olaraq, Tiflis "Hümmət"inin 13 bənddən ibarət proqramında (mətni 1909 ildə Naxçıvanda jandarmlar tərəfindən açığa edilməmişdir) demokratik azadlıqlar tələbi əks olunmuşdu. Bu, bütün yoxsul təbəqələrin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, söz, mətbuat və yığıncaq azadlıqları tələbləri idi. Qıtisadi sahədə 8 saatlıq iş günü, siyasi və iqtisadi tətillər keçirmək hüququ tələb olunurdu. Partiyanın qarşısında "Ədalət, bərabərlik, azadlıq" tələbləri irəli sürülürdü. Nizamnaməyə görə, rəhbər orqanı 12 nəfərdən ibarət gizli xüsusi yığıncaq hesab olunurdu. Partiyanın məhkəməsi, kassası və digər zəruri atributları var idi. Tiflis hümmətçiləri öz vərəqələrində erməni-müsəlman qırğınlarını dayandırmağa, beynəlxalq sosialist hərəkatı ilə həmrəylikə çağırırdılar. Qıtibahnamə və bəyanatların çap olunmasında "*Qeyrat*" mətbəəsindən istifadə edilirdi. Giircü mençevikləri Kutateladze və Boquslavski təşkilatı içərdə Tiflis hümmətçilərinə böyük kömək göstərmişdilər.

Azərbaycanın, ümumiyyətlə, Cənubi və gimali Qafqazın, demək olar ki, bütün Cəhər və kəndlərində, o cümlədən Gəncə, Naxçıvan, Qazax, Gəvan, Batum, Petrovsk-Port (indiki Mahaçqala), Vladıqafqaz, Qars və s. Cəhərlərdə Tiflis "Hümmət"inin Cəbələri təşkil olunmuşdu.

Tiflis "Hümmət"i yerli sosial-demokratlarla Gəvan inqilabçılarını Bakı təşkilatına nisbətən daha çox birləşdirirdi. Tiflisdə "Qıtimaıyyun-amiyyun" və ya "Mücahid" partiyasının Cəbələri yaradılmışdı. 1906 ildə Bakıda və Tiflisdə Gəvan inqilabçılarına yardım komitələri fəaliyyət göstərirdi. Bakı komitəsinə M.Əzizbəyov, Tiflis komitəsinə isə N.Nərimanov rəhbərlik edirdi. Cənubi Azərbaycana yardım komitəsinə N.Nərimanovdan başqa, M.B.Mir-Heydərzadə, Ə.Bayramov, Q.A.Tağızadə, H.ğirinzadə, Y.A.xundov və b.daxil idilər. 1908 ilin əvvəllərində Tiflis komitəsinin tapşırığı ilə M.B.Mir-Heydərzadə Təbriz və Xoy komitələrinin içinə nəzarət etmək üçün oraya göndərilmişdi. Təbrizdən qayıdarkən Səttarxan onun vasitəsi ilə Tiflis komitəsinə məktub göndərmişdi. Gəvan inqilabçılarına yardım göstərilməsi 1909 il Təbriz üsyanı zamanı daha da güclənmişdi. Əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət Cənubi Qafqaz könüllülərinin sayı 800 nəfərə çatırdı. Onların 50-si Təbrizin müdafiəsi zamanı həlak olmuşdu. 1911 ilin dekabrında Gəqilab yatırıldıqdan sonra Təbrizdə və Rəçdə hərbi-səhra məhkəmələri təşkil edilmişdi, 200-dək könüllü yayına bilsə də, çoxları həbs olunmuşdu. Gənda, eləcə də Rusiyada hümmətçilərin sürgün və həbs olunması Tiflis "Hümmət"inə və onun müxtəlif bölgə və Cəhərlərdəki filiallarına ciddi zərbə vurdu. Tiflis təşkilatı Bakı "Hümmət"indən daha çox yaşasa da, 1911 ildən 1917 ilin martınadək onun fəaliyyəti barədə məlumatlara yalnız tək-tək hallarda təsadüf edilir.

1917 ilin martından "Hümmət"in Bakı təşkilatı bolçeviklərlə sıx əlaqədə içədiyi halda, elə həmin vaxtda bərpa olunmuş Tiflis təşkilatı, əvvəlki kimi, mençevik yönünə üstünlük verirdi. Tiflis "Hümmət"inə Gəbilov, S.Ağamalıoğlu, Ə.Qarayev, Ə.Pepinov rəhbərlik edirdilər. Yalnız 1917 ilin oktyabrında Tiflisdə Ə.Yüzbaçov, Ə.Tağızadə, N.Bağirovun rəhbərliyi ilə bolçevikiyönlü "Hiimmət" qrupu yarandı. Tiflis "Hümmət"inin Qazaxda, Gəncədə, Naxçıvanda, Tovuzda Cəbələri bərpa olundu. Bakı kommunasının süqutundan sonra Tiflis hümmətçiləri Bakıya gəldilər. Tiflis və Bakı hümmətçilərinin mençevik tərəfdarları (onlar özlərini sosial-demokrat adlandırırdılar) S.Ağamalıoğlu, Ə.Pepinov, Ə.ğeyxülislamov, Q.Camalbəyov, Ə.Qarayev bolçeviklərdən fərqli olaraq, Parlament mübarizəsi metodlarının tərəfdarı olduqlarını nümayişetdirdilər və 1918 ilin 7 dekabrında fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin tərkibinə daxil olub, sosialist fraksiyası yaratdılar. Parlamentin içində içirak edən hümmətçilər bir çox məsələlərdə "Müsəvat" və bitərəflər fraksiyası ilə həmrəy olurdular. Mençevik hümmətçilərin liderlərindən olan Ə.Pepinov 1918 il dekabrın 19-da N.Yusifbəylinin kabinetində əmək naziri vəzifəsi tutmuşdu. "Hümmət"in Bakı Komitəsi 1919 ildə parçalandıqdan sonra mençevik hümmətçilərin bir qismi bolçeviklərlə əlbir olub, Sovet hakimiyyətinin qurulmasında içirak etdi, digərləri isə 1920 ilin aprelindən sonra ya repressiyalara məruz qaldılar, ya da mühacirətə gətdilər.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), B., 1998; Əfəndiyev S.M., Türk proletariyatının inqilabihərəkatı tarixindən, B., 1957; Süleymanova S., Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu - XX yüzilliyin əvvəlləri), B., 1999; Nəsimzadə N., Azərbaycan Demokratik Respublikası, B., 1991; Rəsulzadə M.Ə., Əsərləri, c.1 (toplayanı və tərtib edənə ğirməmməd Hüseynov), B., 1992; Багирова И.С., Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, B., 1997

MÜSƏLMAN ğƏRQƏĞ ÖYRƏNƏN CƏMƏYYƏT - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş Qeyri-hökumət elm təşkilatı. 1919 il dekabrın

29-da Bakı Universitetinin nəzdində yaradılmışdı. Əsas məqsədi islam dininə etiqad edən xalqların, onların yaqadqları ölkələrin tarixini, həmçinin müsəlman mədəniyyətinin inkişafına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərmiş tarixi və mədəni amillərin öyrənilməsi idi. L.A.Zimin cəmiyyətin sədri, Y.A.Belyayev sədrin müavini, Seydiyev katib, Abdulla bəy Sübhanverdixanov (Divanbəyoğlu) xəzinədar seçilmişdilər. Cavad bəy Rəfibəyli, general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç də cəmiyyətin üzvləri arasında idilər. Cəmiyyət müsəlman gərqinin, xüsusən də Azərbaycan, Türkiyə, İran və Türkünstanın tarix, dil, arxoloji və et-noqrafik baxımından öyrənilməsinə xüsusi önəm verirdi. Əldə olunan əlyazmalar və materiallar cəmiyyətin muzeyinə toplanmalı, yaxud mühafizə və sistemləndirilmək üçün "Ətiqlal" milli muzeyinə verilməli, onların nəqri və tədqiq olunması ilə Bakı Universiteti məğul olmalı idi. Qədim sikkələrin toplanmasına, salamat qalmıq köhnə binaların və qədim Çəhər qahqlarının dəqiq və ətraflı qeydiyyatına alınmasına xüsusi diqqət yetirilirdi.

Müsəlman gərqinin öyrənilməsi ilə maraqlanan azərbaycanlıların iÇə cəlb olunmasını və onların lazımı elmi hazırlıq keçməsinə cəmiyyət özünün əsas vəzifələrindən hesab edirdi. Cəmiyyətin nizamnaməsi 1920 il fevralın 2-də təsdiq edilmişdi (mətni hələlik tapılmamışdır). Cəmiyyət 1920 ilin əvvəllərində Bakıdakı gürvanÇahlar Sarayının bərpası ilə məğul olmuşdur. Bu abidənin mühafizəsi üçün M.Sulkeviç, V.A.Belyayev və Nəbioğludan ibarət komissiya yaradılmışdı. Cəmiyyət müsəlman incəsənətinə və mədəniyyətinə həsr olunmuş sərgi hazırlanması ilə məğul olmuş sərgini 1920 ilin sentyabrında açmaq, Azərbaycanın hər yerindən eksponatlar toplamaq nəzərdə tutulmuşdu. Cəmiyyət Tiflisdə Azərbaycana və müsəlman gərqinə aid ərəb, fars və türkdilli əlyazmaları ilə tanışlığa; Zaqatalanın arxeoloji baxımdan tədqiqinə; yerli kurqan arxeoloji abidələrinin planlarının çəkilməsinə; qədim Azərbaycanın (Qaf-qaz Albaniyasının) paytaxtı Bərdənin öyrənilməsinə; Quba qəzasındakı gəbran Çəhərinin ycrinin müəyyənələndirilməsinə; Nizami Gəncəvinin qəbirüstü abidəsinin, Gəncədə gah Abbas dövrü abidələrinin, Suraxanıda Xilə məscidinin, Bülbülə kəndində İnamzadə qəbrinin, Mərdəkan qalalarının tədqiqinə dair elmi tədqiqat planları hazırlanmışdı.

Cəmiyyətin iclaslarında tarix, numizmatika, ÇərqÇınaslıq və incəsənətə dair silsilə müəhazirələr oxunmuşdur. *Aprel işğalından (1920)* sonra müsəlman gərqini Öyrənən Cəmiyyətin fəaliyyəti dayandırılmışdır.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə. c.5. B., 2001.

MÜSƏLMAN ZƏHMƏTKƏĞ ZƏYALILAR ƏTTƏFAQI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş qeyri-hökumət təqilatı. 1919 il fevralın 15-də gənc Azərbaycan dövlətini möhkəmləndirmək üçün hökumətə yardım etməkdən ötrü ziyalıları birləşdirmək məqsədilə yaradılmışdı. Məhdi bəy *Hacıbababəyovim* sədrliyi ilə keçirilən təsis iclasında ittifaqın nizamnaməsi qəbul edilmiş 12 üzvdən və 6 namizəddən ibarət gura seçilmişdi. 1919 il fevralın 17-də gura Əttifaqın gələcək fəaliyyətinə həsr olunmuş ilk iclasını keçirdi. Əlasda doktor Əli Seyidovun sədrliyi ilə guranın rəyasət heyəti seçildi və texniki, maliyyə-iqtisadi, tibbi-sanitar, təsərrüfat, mətbuat komissiyaları yaradıldı.

Ziyalılar ittifaqı dövrün bütün demokratik təqilatları ilə əl-ələ verərək Azərbaycanın müstəqilliyinə təhlükə törədən xarici və daxili qüvvələrə qarşı mübarizədə hökuməti qızğın müdafiə edirdi. Əttifaqın iclaslarında ölkə həyatının mühüm məsələləri müzakirə olunurdu. Müzakirələrdə müxtəlif partiyaaların təmsilçiləri, həmçinin Türkiyə, İran, Kırım və Türkünstandan gələn nümayəndələr də çıxış edirdilər.

"**MÜSƏLMANLIQ**" - siyasi, ictimai, ədəbi qəzet. "*Qafqaz İttihad Firqəsi*" ("Rusiyada müsəlmanlıq") partiyasının rəsmi orqanı. 1917 ilin oktyabr və noyabr aylarında iki nömrəsi çıxmışdır. "YaÇasın Əttihad-Əlam, var olsun Hürriyyəti-Ənam" Çıarı ilə çap olunurdu. Qəzetə redaksiya heyəti (heyəti-təhririyyə) rəhbərlik edirdi. Eyni ideologiyalı "*İttihad*" qəzeti nəqəbaÇayandan sonra "Müsəlmanlıq" qəzetinin çapına ehtiyac görülməmişdir.

Əd.: Mustafayev Q., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Əlam ideologiyası və onun tənqidi, B., 1973; GöyüÇev A., Azərbaycanda Əttihadçılıq, B., 1997; Rüstəmov-Təhidi S., Azərbaycan dövrü mətbuatı, B., 1993.

"**MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN**" - 1928 ildə Bakıda müsəvatçılarla ittihadçılarn yaratdığı təqilat. 1927 ildə gizli fəaliyyət göstərən müsəvatçılarn kütləvi həbsindən sonra partiyanın fəallığının zəifləməsi müÇahidə olunurdu. Bu Çəraitdə müsəvatçılar ittihadçılarla ümumi təqilat yaratmağa cəhd göstərdilər. Belə ki, Çəxsi tanışlıq əsasında bir-birinin mənzillərinə toplaÇb siyasi-ədəbi mövzularda söhbətlər edən müsəvatçılarn və ittihadçılarn Sovet hökumətindən ümumi narazılıq birləşdirirdi. 1928 ilin mayında belə yığıncaqlarn birində müsəvatçılar və ittihadçılar Mirzə Cəlil Yusifzadə, Əli Heydər Babayev, Əhməd Hacıyev, Yusif Əli Əliyev, Yusif Nəcəfov, Məmməd Salayev və b. "Müstəqil Azərbaycan" adlandırdıqları təqilatı təsis etmək üçün təÇəbbüs mərkəzi yaratdılar. Bu təqilatın əsas vəzifəsi Azərbaycan mühacirlərinin iÇə və beynəlxalq vəziyyət haqqında müntəzəm olaraq informasiya almaq üçün "Müsəvat"ın Xarici Bürosu və onun İrandakı komitələri ilə əlaqə yaratmaq idi. 1928 il mayın axırlarında "Müstəqil Azərbaycan" təqilatının üzvləri Y.Ə.Əliyev və Ə.Hacıyev Türkiyənin Bakıdakı vitse-konsulu ilə əlaqə yaratmış və onun vasitəsilə Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə "Ocaq-Saz" qəzeti, antisovet xarakterli Çərlər, M.Ə.Rəsulzadənin ailəsinin məktubunu və Bakıdakı müsəvatçılarn vəziyyətinə dair məktub göndərmişdilər.

Təqilat sürgündəki müsəvatçılarn vəziyyətini yüngülləşdirmək və Sovet hakimiyyət orqanlarında ümumi vəziyyəti öyrənmək məqsədilə 2 nəfər kommunisti öz tərəfinə çəkmişdi. 1928 ilin iyulunda bu kommunistlərdən biri təqilatın keçirdiyi yığıncaqlarla əlaqədar hökumətin informasiyaya malik olması barədə xəbərdarlıq etmiş və həbslərdən yayınmaq üçün təqilatın iÇni dayandırmağı təklif etmişdi. "Müstəqil

Azərbaycan" təşkilatının üzvləri güclü repressiyalardan ehtiyatlanaraq, fəaliyyətlərini müvəqqəti olaraq dayandırmışdılar.

Əd.: Oruçlu M., Azərbaycan və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992), B., 2001.

"MÜSTƏQİL SOVET AZƏRBAYCANI" - bolşeviklərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirmək və Azərbaycan milli qüvvələrinin istiqlal mübarizəsini zəiflətmək niyyətilə irəli sürdüyü Qıar. 1918 ilin sonlarında Azərbaycan kommunistləri arasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirdikdən sonra onun yerində müstəqil sovet sosialist respublikası yaratmaq, ya da Azərbaycanı qubemiyalara bölüb RSFSR-ə birləşdirmək kimi iki fikir var idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birinci ildönümünü qeyd etməyə hazırlanmış dövrdə bolşeviklərin milli dövlətçiliyin sosial təməlini sarsıtmaq niyyətilə "Müstəqil Sovet Azərbaycanı" Qıarını irəli sürməsi taktiki manevr idi.

Nəriman Nərimanov HəGörxəndə olarkən Bakı Xalq Komissarları Sovetinin milli məsələdə buraxdığı səhvləri nəzərə alaraq, Azərbaycan Sovet Respublikasının yaradılması lüzumunu hərtərəfli əsaslandırılmışdı.

1919 il mayın 2-də bolşeviklərin keçirdiyi Ümumbakı partiya konfransı "Müstəqil sovet Azərbaycanı" Qıarını partiya təşkilatlarının növbəti siyasi vəzifəsi kimi qəbul etdi. Cənubi Qafqaz partiya konfransı isə bu Qıarı ilkin mərhələdə məqsəduyğun saymadı. Bu Cənubi Qafqaz kommunistləri arasında fikir ayrılığına səbəb oldu. Lakin Qafqaz Ölkə Komitəsinin Bakıda keçirilən plenumu, başda Q.Orconikidze olmaqla, həmin Qıara tərəfdar çıxdı. Bu qərar RK(b)P MK və V.Lenin tərəfindən bəyənilirdi.

1919 il iyulun 19-da RK(b)P MK-nın Siyasi bürosu ilə Təşkilat bürosunun birgə iclasında gələcəkdə Sovet Azərbaycanının müstəqil respublika kimi tanınması haqqında qərar qəbul edildi. Avqustun 20-də RK(b)P MK katibi Y.Stasova partiyanın Qafqaz Ölkə Komitəsinə yazmışdı: "Azərbaycanın gələcəkdə müstəqil Sovet Respublikası elan olunmasını tamamilə məqsəduyğun hesab edirik".

RSFSR-in milli iQər üzrə xalq komissarı GStalin "Müstəqil sovet Azərbaycanı" Qıarına daha açıq münasibət bildirmişdi; "Azərbaycanın güman edilən gələcək müstəqilliyi ciddi əməli əhəmiyyəti olmayan bir bəyannamədir". N.Nərimanov, sonralar hakimiyyətdə olarkən "Müstəqil sovet Azərbaycanı" Qıarından partiyada xilə etirazını bildirmək üçün istifadə etmişdir "Vladimir Çiç, məgər, "Müstəqil Azərbaycan" sözləri Sizin dilinizdən çıxmayıb?".

Aprel işğalından (1920) dərhal sonra A.Mikoyan Azərbaycanın müstəqil sovet respublikasına çevrilməsinə yol verməmək üçün "Müstəqil sovet Azərbaycanı" Qıarının partiyanın qəbul etdiyi müvəqqəti taktiki Qıar kimi artıq əhəmiyyətini itirdiyini bəyan etmişdi. Az sonra Q.Orconikidze müstəqillik məsələsini AK(b)P MK-nın müzakirəsinə çıxarmışdı: "Azərbaycan Respublikası müstəqilini yaÇamalı, yoxsa, Sovet Rusiyasının tərkibinə daxil olmalıdır?" Bir qrup azərbaycanlı kommunist ikinci yola tərəfdar çıxsada, N.Nərimanovun mövqeyi, qısa bir zaman kəsiyi üçün olsa da, qalib gəlmişdi. Lakin bu qərar 28 Aprel işğalının mahiyyətini dəyiçməmişdi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 3 cildə, c.3, B., 1973; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Azərbaycan Kommunist Partiyasının tarixi, B., 1958; Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçəkləri, B., 1986; Nərimanov N., Uçqarlarda inqilabımızın tarixinə dair, B., 1992; Əhmədova F., Nəriman Nərimanov - ideal və gerçəklik, B., 1998; Гусейинов И.А., Советский Азербайджан, Ученые записки АГУ, 1957; № 10; Глииев Дж.Б., К истории образования второй республики Азербайджана, B., 1997.

MÜSTƏQİLLƏR QRUPU - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində fəaliyyət göstərmiş qrup. 1919 ilin axırlarında yaradılmışdı. Qrupa Əlimərdan bəy TopçubaÇov, Səməd bəy Mehmandarov, Xudadat bəy Məlik-Aslanov və Baba bəy Qəbulzadə (Q ə b u l o v) daxil idi.

Əd.: Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920г., B., 1920.

MÜSTƏQİLLYİN DE-FAKTO TANINMASI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Paris Sülh Konfransı Ali ğurası tərəfindən de-fakto tanınması (1920, II yanvar). 1919 ilin sonunda beynəlxalq Çrait yeni yaranmış müstəqil respublikaların xeyrinə dəyiçmişdi. Antanta ölkələri bolşeviklərə qarşı mübarizə aparan rus generallarının uğursuzluqlarına təəssüflənərək, onlara kömək göstərməyin əhəmiyyətsiz olduğunu etiraf etirdilər. 1919 ilin dekabrında Əlimərdan bəy TopçubaÇov başda olmaqla Versaldakı Azərbaycan diplomatik missiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin *Millətlər Cəmiyyətinə* qəbul edilməsi barədə memorandum hazırlayıb cəmiyyətin katibliyinə təqdim etdi. Azərbaycan məsələsi Millətlər Cəmiyyətinin üçüncü komissiyasının müzakirəsinə verildi. Komissiyanın qoyduğu Çərtlər daxilində Cənubi Qafqaz respublikaları de-yure tanınmadığı və aralarında ərazi məsələləri sabit olmadığı üçün onların Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edümləri məsələsi müvəqqəti dayandırıldı. Lakin 1920 ilin əvvəlində Qafqazda bolşevik təhlükəsilə bağlı yaranmış vəziyyət Azərbaycanın və Gürcüstanın müstəqilliyinin tanınmasını təxirəsalınmaz etdi. Bu məqsədlə Böyük Britaniyanın təÇəbbüsü ilə 1920 il yanvarın 10-da Paris Sülh Konfransı Ali ğurasının sessiyası çağırıldı. Müttəfiqlərin Ali ğurası B.Britaniyanın xarici iQər naziri Lərd Kerzonun təklifi ilə yanvarın 11 -də qərar qəbul etdi. Qərarında göstərilirdi ki, **"müttəfiq və birlik ölkələri Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərini birlikdə de-fakto səviyyəsində tanıyırlar"**. Yaponiya fevralın 7-də Ali ğuranın qəbul etdiyi bu qərara qoÇıldı. ABĝ isə qərara qoÇılmaqdan rəsmi olaraq imtina etdi. 1920 il yanvarın 15-də Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri Fransa xarici iQər nazirliyinə dəvət edildilər. Azərbaycanın de-fakto tanınması barədə Paris Sülh Konfransının rəsmi qərarı Əlimərdan bəy TopçubaÇova təqdim olundu. Yanvarın 15-16-da Versalda hərbi ekspertlər Çurası Azərbaycana və Gürcüstana hərbi yardım göstərmək məsələsini müzakirə etdi. Yanvarın 19-da Paris Sülh Konfransı Ali ğurasının iclasında Cənubi Qafqaz res-

publikaları məsələsi ətraflı müzakirə olundu. Azərbaycan nümayəndələri bu iclasda tam heyətdə iştirak edirdi. GeniŞ müzakirədən sonra Ali gura Qafqaz məsələsinə dair qərar qəbul etdi. Qərarla deyilirdi ki, Müttəfiq hökumətlərin Cənubi Qafqaz respublikalarına ordu göndərmək imkanı yoxdur, onlar bu respublikalara silah, hərbi sursat və ərzaq göndərməklə yardım göstərəcəklər.

Azərbaycanın müstəqilliyinin de-fakto tanınması barədə məlumatı Azərbaycan hökumətinə Böyük Britaniyanın Qafqazdakı səlahiyyətli nümayəndəsi O.Uordrop bildirdi. Onun yanvarın 12-də Tiflisdən göndərdiyi teleqram alınan kimi Azərbaycan hökumətinin təcili iclası çağırıldı. Yanvarın 13-də bu mühüm hadisə barədə hökumət məlumatı elan edildi, yanvarın 14-nün bütün Azərbaycanda bayram günü olduğu bildirildi. Paytaxtda mitinq və nümayişlərin, Azərbaycan ordusunun hərbi paradının və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin təntənəli iclasının keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Yanvarın 14-də hökumət sədri Nəsim bəy Yusifbəylinin "Azərbaycan vətəndaşlarına" müraciəti elan olundu.

Parlamentin yanvarın 14-də keçirilən təntənəli iclasında Böyük Britaniya, Gürcüstan, Estoniya və Polçanın diplomatik nümayəndələri iştirak etdilər. Təbrik nitqləri, müstəqilliyin tanınması ilə bağlı təbrik teleqramları dinlənilirdi. İclasın sonunda ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmmədov Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması münasibətilə amnistiya elan etmək haqqında hökumətin qərarını oxudu. Azərbaycan istiqlalının Ali gura tərəfindən tanınması Gəncədə də təntənəli Çəkildə bayram edildi. Bu münasibətlə Azərbaycan mətbuatında xeyli yazılar dərc olundu. "Azərbaycan" qəzetinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq aləmdə tanınması ilə əlaqədar xəbər və materialları dərc edilən 24 yanvar 1920 il tarixli 12-ci sayı "Müstəqil Azərbaycan" adı ilə çıxmışdı. BolÇevik mətbuatı isə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasını imperialist dövlətlərin qəsbkarlıq planları kimi qiymətləndirirdi. Müstəqilliyin de-fakto tanınması haqqında Azərbaycan nümayəndələrinin Parisdən göndərdikləri məlumat yanvarın 18-də alındı.

Azərbaycanın müstəqilliyinin Antanta Ali gurası tərəfindən de-fakto tanınması Azərbaycan diplomatiyasının, xüsusən də Əlimərdan bəy Topçubağov başda olmaqla, Paris Sülh Konfransındakı Azərbaycan nümayəndəliyinin uğurlu fəaliyyətinin nəticəsi olmaqla yanaşı, Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpası baxımından çox əhəmiyyətli hadisə idi.

Müstəqilliyin tanınması beynəlxalq aləmdə Azərbaycana marağın artmasına təkan verdi.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sisteminə (1918-1920-ci illər), B., 1993; Nəsimzadə N., Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr və sənədlər), B., 1990.

MÜSTƏQİLLİYİN TANINMASI MÜNASİBƏTLƏ ƏHALƏ VƏ VERİLƏN GÜZƏĞTLƏR HAQQINDA QANUN, Əfvi-ümumi haqqında qanun - Azərbaycanın müstəqilliyinin Antanta dövlətləri tərəfindən defakto tanınması (1920, 11 yanvar) münasibətilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 1920 il 9 fevral tarixli 123-cü iclasında qəbul olunmuş sənəd. Qanuna əsasən, cinayət törətməmişlərin, o cümlədən, bu qanun qəbul edilənədək dövləti cinayətlər (casusluq yolu ilə dövlətə xəyanət istisna olunmaqla), milli ədavət zəminində cinayət əməlləri törətməmiş xidməti vəzifəsinə görə ona tapşırılmış əmlakı mənimsəmiş və ya məsrəf etmiş (mənimsənilmiş və ya məsrəf edilmiş məbləğ bu qanunun dərc olunduğu gündən tamamilə ödənilmişdirsə) şəxslər, 1918 il 28 mayadək cinayət əməlləri (qanunla islah-həbs müəssisəsində saxlanılmaqdan yüksək cəza nəzərdə tutulmayanlar) törədənlərin, həmçinin daha ağır cinayətlər üstündə belə cəzaya məhkum edilənlərin hamısı təqibdən və cəzaçəkmədən azad olunur, 1918 il mayın 28-dək törədilmiş cinayətlərə görə katorqa cəzasına məhkum olunmuş və ya məhkum olunacaq şəxslərin hamısına məhkəmənin kəsdiyi cəza müddəti yarıyadək azaldılır, yaxud da müddətsiz katorqa cəzası oniki illik həbslə əvəzlənirdi.

Qanunun 8-ci maddəsində nəzərdə tutulan güzədlər sələmçilik və rüvətəxorluq etməmişlərinin azğımlıqda, insan çərəfinə, cismani toxunulmazlığa və sağlamlığa qəsd etməkdə təqsirli bilinən şəxslərə tətbiq edililmirdi.

Birinci dünya müharibəsi (1914-18) başlandıqdan bütün Cənubi Qafqaz ərazisində baş vermiş və müsəlmanların canına, malına qarşı yönəlmiş zorakılıqların təhqiqi üçün 1918 il iyulun 15-də yaradılmış *Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının* icraatında olan cinayət işlərinə həmiçilik xitam verilirdi.

Qanunda hərbi cinayətlərlə bağlı nəzərdə tutulmuş cəza növlərinə də toxunulurdu. Belə ki, Hərbi Nizamnamənin 279-cu maddəsinə əsasən, ölüm cəzasına məhkum olunmuş və ya olunacaq şəxslər mülki cinayət məəcəlləsindəki müvafiq cəza növü ilə cəzalandırılmalı idilər. Xidmətdən yayınma və ya hissəni özbaşına tərketmə hallarına görə təqsirli bilinənlər 1920 il martın 15-dən gec olmayaraq könüllü surətdə yerlərinə qayıdıqda bütün növ təqib və cəzalardan azad edilməli idilər.

Qanunda vergi borcları ilə bağlı maddələr də vardı. Ləğv olunmuş dövlət mənzil vergisi borcları, 1919 il yanvarın 1-nə kimi olan dövlət töycü borcları, dövlət torpaq vergisi borcları və bir sıra digər borclar başlanırdı.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

MÜSÜSLÜ HƏRBİ DƏSTƏSİ - Bakı Xalq Komissarları Sovetinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini aradan qaldırmaq üçün Gəncə istiqamətində hərəkət edən bolÇevik-dağnak dəstələrindən ibarət 1-ci Qafqaz qırmızı korpusunun qüvvələrinə qarşı 1918 ilin iyununda Müsüslü stansiyası yaxınlığında mövqe tutmuş milli hərbi hissə və bölmələr. Onların əsasını müsəlman korpusu tərkibində yaradılmış Azərbaycan hissə və bölmələri təşkil edirdi. BolÇevik-dağnak qüvvələrinin Gəncəyə doğru hücumu güclənərkən *Qafqaz İslam Ordusunun* (QİO) qə-

rəgah rəisi Nazim bəy 1918 il iyunun 14-də Müsüslü ətrafına gələrək, buradakı milli hissə və bölmələrə ümumi rəhbərliyi öz üzərinə götürdü. 1918 il iyunun 27-də Nazim bəy Gəncəyə çağırıldı, Müsüslü ətrafındakı hissə və bölmələr isə vahid komandanlıq altında birləşdirildi və ona Müsüslü dəstəsi (müfəzəsi) adı verildi. QƏ komandanının əmri ilə podpolkovnik Həbib bəy Səlimov Müsüslü dəstəsinin komandiri təyin edildi. Dəstənin tərkibinə aÇağdakı Azərbaycan hissə və bölmələri daxil idi: dəstənin qərargahı, dəstənin bir böliüyü, 1-ci Tatar süvari alayının 1 və 2-ci bölükləri, 2-ci süvari alayının 1-ci böliüyü, Qarayazı süvari-piyada böliüyü, pulemyot böliüyü, zirehli qatar, dəstənin səhra batareyası, teleqraf taqımı və Göyçay əsgər böliüyü.

Müsüslü dəstəsinə qarşı 1-ci Qafqaz qırmızı bolşevik-daÇnak korpusunun 1-ci briqadası və təlimatçılar məktəbinin Çəxi heyətindən ibarət cəbhə yaranmışdı. Qırmızılardan zirehli qatarı da var idi. 1918 il iyulun 2-də L. Biçeraxovun dəstəsi də Müsüslü dəstəsinin qarşısında yerləşdirildi və cəbhə komandanlığı ona həvalə olundu. Müsüslü dəstəsi üç böyük döyükdə - 1918 il iyunun 18-29-da Müsüslü-Qaraməryəm xəttində, iyulun 5-10-da Kürdəmir ətrafında və iyulun 12-14-də Karrar stansiyası ətrafında baş verən döyüklərdə iÇirak etmişdi. Döyüqün miqyasından asılı olaraq, Müsüslü dəstəsi həm türk hərbi qüvvələri, həm də könüllü Azərbaycan dəstələri ilə möhkəmləndirilir. Məsələn, Kürdəmir döyüqünün gediÇin-də QƏ komandanı Nuru paÇanın əmri ilə AğdaÇvə Xaldandakı könüllü dəstələr, Qazaxda toplanmış 350 nəfərlik silahlı dəstə Müsüslü dəstəsinin tabeliyinə verilmişdi.

1918 il iyulun 16-da Müsüslü dəstəsinin bazasında Cənub qrupu təÇkil edildi və bununla da Müsüslü dəstəsinin mövcudluğuna son qoyuldu.

Əd.: Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c. 5, B., 2001; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

MÜVƏQQƏTİGHƏRBƏDƏKTATURA - Azərbaycanın müstəqilliyini qəbul etməyən Çövinist-millətçi Rusiya zabitlərinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisinin cənub bölgəsində hakimiyyəti ələ keçirərək (1918, 4-5 avqust) yaratdıqları qurum. Bax *Muğan Müvəqqəti Hərbi Diktaturası*.

MÜVƏQQƏTİGHÖKUMƏT (2(15) mart - 25 oktyabr (7 noyabr) 1917] - Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra yaranmış mərkəzi dövlət hakimiyyəti orqanı. Dövlət Dumasının Müvəqqəti komitəsi və Petroqrada Soveti tərəfindən təÇkil edilmişdi. Ali icraedici-sərəncamverici orqan olmaqla bərabər, qanunvericilik funksiyasını da yerinə yetirirdi. Yerli hakimiyyət orqanları quberniya və qəza komissarları idi. Eyni tərkibli üç koalisiya hökuməti mövcud olmuşdu (bax *cədvəl*). Müvəqqəti hökuməti ilk olaraq ABÇ [9(22) mart], sonra isə B. Britaniya və Fransa [11(24) mart] tanımışdı.

Müvəqqəti hökumət 3 (16) martda tərkibi, vəzifələri və s. haqqında bəyannamə və 6 (19) martda "Rusiya vətəndaÇlarına müraciət" qəbul etmişdi. Hökumətin proqramı bu sənədlərdə əks olunmuşdu. "Birinci ictimai kəbinet" in qarşısında 8 əsas vəzifə qoyulurdu: bütün siyasi və dini iÇirə üzrə tam və təxirəsalınmaz amnistiya; söz, mətbuat, ittifaq, yığıncaq və tətill azadlıqları; bütün silki, dini etiqad və milli məhdudiyətlərin ləğvi və i.a. Xarici siyasət sahəsində müharibənin qələbə ilə başa çatdırılması, müttəfiqlərlə bağlanmış müqavilələrin yerinə yetirilməsi ifadə edilmişdi.

Müvəqqəti hökumət vəzifələrini yerinə yetirmək üçün müəyyən addımlar atsa da, Rusiyadan Ötrü həyatı əhəmiyyətə malik olan milli, aqrar, sülh və b. məsələlərin həlli sahəsində zəruri dəyiÇikliklər həyata keçirə bilmədi. Müvəqqəti hökumət "böyük və bölünməz Rusiya" prinsipindən çıxış edirdi, xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu tanıyırdı. Xarici siyasət xəttində Birinci diunya müharibəsinin davam etdirilməsi əsas yer tuturdu. Müvəqqəti hökumətin siyasətindən narazılıq nəticəsində hökumət əleyhinə çıxışlar genişlənir, siyasi böhran (aprel, iyun böhranları, iyul hadisələri) dərinləşirdi. Qısa müddət ərzində hökumətin tərkibi dörd dəfə dəyiÇdirilmişdi. Ölkədə siyasi və iqtisadi vəziyyətin sürətlə pisləÇdiyini Çəraitdə bolşeviklər oktyabrın 25 (7 noyabr)-də çevrilmişdərək, hakimiyyəti ələ aldılar. Həmin gün səhər Petroqraddan qaÇmış Kerenski istisna olmaqla, Müvəqqəti hökumətin üzvləri oktyabrın 25-dən 26-na keçən gecə həbs olundular. 2-ci Ümumrusiya sovetlər qurultayı Müvəqqəti hökumətin devrildiyini elan etdi. Lenin başda olmaqla sovet hökuməti yaradıldı. Müvəqqəti hökumətin həbs olunmamış nazir müavinləri və həbsdən azad edilmiş sosialist nazirlər Müvəqqəti hökumət adından fəaliyyətlərini gizli Çəkildə davam etdirirdilər. Noyabrın 16 (29)-da gizli Müvəqqəti hökumətin də fəaliyyətinə son qoyuldu.

Müvəqqəti hökumət, bitün ucqarlar kimi, Cənubi Qafqazı da Rusiyanın tərkibində saxlamağa çalışırdı. Cənubi Qafqazda mərkəzi diyar hakimiyyət orqanı kimi, Xüsusi Zaqafqaziya komissarlığı (Osobyi Zakavkazskiy Komissariat - Ozakom) yaradılmışdı. Lakin Xüsusi Zaqafqaziya komissarlığı və yerlərdə yaradılmış icraiyyə komitələri həyat

Hökumətlərin adı	Tərkibi	Fəaliyyət dövrü	Hökumət böhranlarının davam etməsi
G.Y.Lyovon hökuməti	Eyni tərkibli	2 (15) mart - 2 (15) may	3-4 (16-17) may
G.Y.Lyovon 1-ci koalisiya hökuməti	10 kapitalist - 6 sosialist	5 (18) may - 2 (15) iyul	3 (16) iyul - 23 (5) avqust
A.F.Kerenskinin 2-ci koalisiya hökuməti	8 kapitalist + 7 sosialist	24 iyul (6 avqust) - 26 avqust (8 sentyabr)	26 avqust (8 sentyabr) - 24 sentyabr (7 oktyabr)
A.F.Kerenskinin 3-cü koalisiya hökuməti	6 kapitalist - 10 sosialist	25 sentyabr (8 oktyabr) - 25 oktyabr (7 noyabr)	25 oktyabr (7 noyabr) devrilmişdir

Müvəqqəti hökumətin tərkibi və hökumətlərin fəaliyyət dövrləri

qabiliyyətli orqanlara çevrilmədi. Müvəqqəti hökumətin gimali Azərbaycandakı siyasəti də özünü doğrultmadı, Oktyabr çevrilişi ilə yeni tarixi çərait yarandı.

Əd.: Əbrar İmova Z., Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəlimətkeçlərinin mübarizəsi (1917-1918-ci illər), B., 1957; Adıgözlov A.P., Fevral inqilabından sonra Azərbaycanda Müvəqqəti hökumətin yerli hakimiyyət orqanlarının və Çəhər özünü idarələrinin təşkili və fəaliyyəti (mart 1917 - aprel 1918-ci illər). NDA, B., 1995; Игнагьев А.В., Внешняя политика Временного правительства, Б., 1974; Страцев В.А., Внутренняя политика Временного правительства первого состава, Л., 1980

MÜVƏQQƏTİĞİ ÖZƏLƏB KOMİTƏSİĞ- *Aprel işğalı (1920)* nəticəsində gimali Azərbaycanda yaradılmış ali dövlət hakimiyyəti orqanı (bax *Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsi*).

MÜVƏQQƏTİĞRUS MƏLLİĞKOMİTƏSİĞ- milli mənsubiyyət prinsipi əsasında yaradılmış və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş ictimai-siyasi təşkilatlardan biri. 1918 il sentyabrın 21-də tanınması barədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinə müraciət etmiş sentyabrın 22-də isə Nazirlər gurasının sədrinə məktubunda qarşıya qoyduğu vəzifələri açıqlamışdır: "Komitə Azərbaycan hökuməti qarşısında Rusiya dövlətinin və ya rus xalqının siyasi nümayəndəliyi olmaq məqsədi dağır. Müvəqqəti komitənin məqsədi rus millətindən olan vətəndaşların, əsasən, iqtisadi və mənəvi ehtiyaclarına, özü də, ilk növbədə, son günlərin hadisələri ilə bağlı olan və onların doğurduğu ehtiyacları ödəməkdir". 1918 il sentyabrın 25-də Çəhər dumasının və Çəhər özünüidarəsinin milliyətçə rus olan bütün deputatları və rəsmi nümayəndələri komitənin tərkibinə daxil edildi. Beləliklə, komitənin tərkibinə 18 nəfər daxil oldu və daha 12 nəfər tam üzv kimi tərkibə salındı. M.F.Podqıyakin komitənin sədri seçildi.

Komitə öz fəaliyyətini böyük Rusiya dövlətini bərpa etmək ideyasında görürdü. Buna görə də öz nümayəndəsini parlamentə göndərmək barədə Azərbaycan hökumətinin çağırışına cavab olaraq, komitə 1918 il noyabrın 28-dəki iclasında Ümumrusiya Müəssisələr məclisi çağırışına qədər yerli qanunvericilik orqanlarının yaradılmasını lüzumsuz sayaraq, bu təklifi qəbul etməməyi qərara aldı.

Komitənin 13 noyabr tarixli iclasında A.ĞNeçerstov belə bir sorğu verdi: "1. Rus Milli Komitəsi Bakıda törədilmiş vəhşiliklərə nə üçün vaxtında etirazını bildirməmişdir. 2. Rus Milli Komitəsinin aldığı 100 min rubl nə üçün digər millətlər arasında bölünməmiş bütünlüklə, Rus Komitəsi tərəfindən götürülmüşdür" və s. Lakin bu sorğu iclasda müzakirə olunmamışdır. 1919 il mayın 23-də komitədə Kiçik gura yaradıldı. Onun vəzifəsi məsələləri ümumi yığıncağa çıxarmaq üçün hazırlamaq, təxirəsalınmaz məsələləri həll etmək və s. idi. Komitə Bakının rus əhalisinə maddi kömək göstərmək məqsədilə Çəhərin müxtəlif rayonlarında, mədən ərazilərində, ilk növbədə, valideynləri Bayılda iğayən uşaqlar üçün gündüz uçaq evi-bağçalar yaratmış və bunlara 3 min rubl ayırmışdır.

1919 il oktyabrın 15-də keçirilmiş iclasda Bakıda komitə adından, təcili olaraq, rus orta təhsil müəssisəsinin təşkilinə başlamaq qərara alınmışdır. Buraya ilk növbədə nas uşaqlarını qəbul etmək nəzərdə tutulurdu.

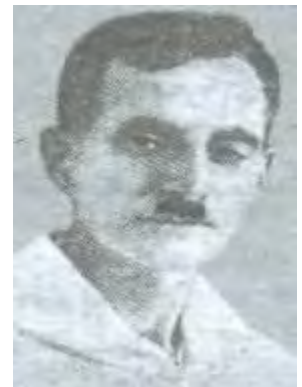
Rus Milli Komitəsi Denikin Kənnüllü ordusu ilə sıx əlaqədə idi. Bakıda gimnaziya açmaq, uçaq evini saxlamaq, kasıblara himayədarlıq etmək üçün vəsait verilməsi barədə xahişə Kənnüllü ordu nəzdindəki Xüsusi müəvərinəyə müraciət olunmuş gürəmn üzvləri A.D.Roqov və B.L.Baybakov bu məqsədlə gimali Qafqaza göndərilmişdilər.

1919 ilin dekabrında Kənnüllü ordunun gəmiləri Azərbaycanın limanlarını blokadaya almışdır. Bununla əlaqədar dekabrın 22-də komitə məktubla müraciətində bildirdi ki, blokada Azərbaycana yox, Kənnüllü ordunun özünə ziyan vurduğuna görə məqsəduyğun sayılmamalıdır. Rus Milli Komitəsi ingilis komandanlığından və Amerika xeyriyyə komitəsindən də vəsait alırdı. Sonuncunun Bakıdakı nümayəndəliyi komitəyə hər ay 100 min rubl vəsait ayırırdı.

MÜZNB Əlabbas Mütəllibzadə (1883, Bakı - 1938, Vladivostok) - Çair, publisist, ədəbiyyatşünas və folklorşünas, islam dini tarixçisi, tərçüməçi. Yaradıcılığa təqlidçi kimi başlamış 1905 il inqilabından sonra lirik-romantik və "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin təsiri ilə çarizmi, ictimai ətaləti və dini fanatizmi tənqid edən satirik Çair kimi tanınmışdır. Əsərləri "Hürriyyəti-bəçəriyyə" (1911), "Çəkməsələn" s (1911), "Sibiryə məktubları" (1913), "Ürək yangısı" (1913), "Tikan kolu", (1913-17) və s. Ktiabçalarında toplanmışdır. "Hilal" (1910-11), "ğəhabi-saqib" (1911) qəzetlərinin, "Zənbur" (1909-10), "Dirilik" (1914-16), "Babayi-Əmir" (1915-16), "Övrəqi-nəfisə" (1919) jurnallarının baş mühərriri və redaktoru olmuşdur. Müznibin yaradıcılığı Azərbaycanda 1911 ildən sonra başlayan milli azadlıq hərəkatı amalları ilə formalaşmışdır. O, "Müsəvat" partiyasının fəal üzvü olmuş onun liderləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, A.Kazımzadə, Hüseyn Sadiq (Seyid Hüseyn) və b. ilə dostluq və əməkdaşlıq etmişdir.

Redaktoru olduğu "Hilal" və "ğəhabi-saqib" qəzetlərində Azərbaycan xalqını çarizmin milli müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı üsyana çağırışına görə 1912 ilin aprelində Sibiryə sürgün edilmişdir. Sürgündən qayıtdıqdan sonra "Ğəbal" (1912-15) qəzetində, özünün nəç etdiyi "Dirilik" jurnalında, "Müsəvat" partiyasının "Türkçülük", "Ğəlamçılıq" və "Müsəvətlik" ideallarını təbliğ etmiş böyük vətəndaşlıq cəsəreti göstərərək, "Ru-siya imperatoru Böyük Pyotrın vəsiyyətnaməsi" adlı məçhur anonim yazını ictimaiyyətə çatdırmışdır ("Dirilik", 1915, sayı 16).

Müznib 20 əsrin 10-cu illərində yaxın gərəq və Azərbaycan folklorunun toplayıcısı, tərçüməçisi və nəçri kimi geniş fəaliyyət göstərmiş məçhur ərəb folkloru abidəsi "Mın bir gecə"ni, Kərbəlayı Vəli Mikayılova "Molla Nəsrəddin" və "Bəhlul Danəndə" lətifələrini nəç etdir-

miçdir (1909, 1910). Müznib islam dininin tarixinə aid elmi və bədi əsərlər yazmış Məhəmməd peyğəmbərin həyatından bəhs edən "Muxtarnamə" kitabını fars dilindən Azərbaycan dilinə çevirmişdir (1912). 1917 ildə "Müxtəsərənbiya və islam tarixi" əsərini yazıb, çap etdirmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Müznib milli istiqlal ideallarını fəal təbliğ edən ziyalılardan biri idi. Bu dövrdə o, Azərbaycan (1918-20), "Ğtiqla" (1918-20) qəzetlərində Çer və publisist əsərlərlə çıxış etmişdir. 1919 ildə yazdığı "Azərbaycan" Çeri elan edilmiş müsabiqədə birinci yer tutmuşdur. ğair Vətəninin yenilməzliyini tərənnü m edərək yazmışdır:

*Turan boyu başqa soya qarışmaz,
Qul olmağa heç bir zaman alışmaz,
Qucağında yad tutmağa alışmaz,
Düşmənlərin əğyarıdır bu ölkə.
Məbudumuz üç boyalı bayrağı,
Kəbəmizdir hər bir ovuc torpağı.
Sevməz bu yer hər xaini, alçağı,
Doğruların asarıdır bu ölkə.*

ğer A.ğaiqin 1919 ildə nəç olunmuş "Türk çələngi" (1919) dərsliyində daxil edilmişdir. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində ğuç qəza siyasi maarif idarəsinin müdiri içmişdir. "Qarabağ fūqərası birliyi" qəzetinin redaktoru olmuş Kommunist" qəzetində mədəni-məçət mövzularında Çerlər dərc etdirmişdir. 1920-30 illərdə, əsasən, ədəbiyyatçınasılıqla məççul olmuş "Kommunist" qəzetində silsilə məqalələri, "Açq Pəri və müasirləri" (1928), "Nakam" (1928), "M.Ə.Sabir" (1928), "S.Ə.ğirvani" (1930), "Abbas Səhhət" 1928, 1935) kitabları çıxmışdır. Müznib 1937 ildə milli ruhlu əsərlərinə və Osmanlı qoçunlarının Bakıya ğəlməsini alqıçayan Çerinə ğörə 8 il həbs cəzasına məhkum olunub Sibirə göndərilmişdir. Vladivostokdakı xüsusi cəzaçəkmə məntəqəsində vəfat etmişdir.

Əd.: Ağayev Ğ, Əlabbas Müznib (həyatı, yaradıcılığı, mübarizəsi), B., 2000; yenə onun, Əlabbas Müznib (həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr), B., 2003.

N

"NABAT"-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakıda rus dilində nəşr olunan leqal fəhlə qəzeti. Mətbəə fəhlələrinin həmkarlar ittifaqı tərəfindən 1919 il martın 10-dan iyulun 21-dək (cəmi 51 nömrə, 4 min nüsxə tirajla) nəşr edilmişdir. "Nabat" 11-ci nömrəyədək həftəlik, sonra gündəlik çıxmışdır. Ək nömrələrində məqalələrin "vahid sosialist cəbhəsi" xəttini təbliğ etməyə 8-ci nömrədən bütünlüklə bolşeviklərin mövqeyinə keçmişdir. "Nabat" Azərbaycanın müstəqilliyi oleyhinə ziyankar təbliğat apardığı üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən bağlanmışdır.

Əd.: Гусейнов А.А., Мангасарова Н.А., *Большевистская периодическая печать Азербайджана (1904-апрель 1920 гг.)*, Б., 1964.

NADİM NAXÇIVANÇI Hüseyn Abdulla oğlu Mehdiyev; 1871, indiki Babək rayonunun Nehrəm k. - 1927, orada - Çair. Ək təhsilini mollaxanada almış sonra Cəlil Məmmədquluzadənin müəllim olduğu Nehrəm kənd məktəbində oxumuşdur. Atasını erkən itirdiyindən təhsilini davam etdirə bilməmişdir. Çoxsaylı mütaliə yolu ilə ərəb və fars dillərini, islam tarixini və gərqli klassiklərinin əsərlərini öyrənmişdir. Nadim Naxçıvani 1918-20 illərdə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatında iştirak etməyə partizan dəstələrində erməni dağınıqlarına qarşı vuruşmuşdur. Ələngəz dağı ətrafında ağır yaralanmış və sonralar həmin yarıdan da vəfat etmişdir. Nadim Naxçıvanının ədəbi irsinin xeyli hissəsi itmişdir, qalan Çərləri onun 19 əsrin sonu-20 əsrin əvvəllərində Azərbaycan Çərinin inkişafına töhfə vermiş sənətkarlardan olduğunu göstərir. Ətimai məzmunlu Çərlərində ictimai zülmə etiraz, xalq, vətən məhəbbəti başlıca yer tutur. "Yox birçə kəs xilas edə bu naridən bizi" misrası ilə başlayan qəzəli bu baxımdan xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Əsəri: Seçmə Çərlər (tərtib edən Ə.Qədimov), B., 1993.

NAĞIYEV Hüseyn Hacı Musa oğlu (1897, Gəncə - ?) -Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Yelizavetpol (Gəncə) kiçik gimnaziyasını bitirmişdir (1917), Kiyev Politeknik İnstitutunun mühəndislik Çöbəsində 2 il təhsil almışdır lakin maddi çətinlik üzündən təhsilini davam etdirə bilməmişdir. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini kənd təsərrüfatı sahəsində davam etdirmək üçün Berlin Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında təhsilin bitməsinə 6 ay qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olunmamışdır.

NAĞIYEV Musa Hacı oğlu (1842, Bakı yaxınlığındakı Biləcəri kəndi - 4.3.1919, Bakı) - məşhur Azərbaycan sahibkarı, iri neft milyonçusu, xeyriyyəçi. Musa Nağıyev sahibkarlıq fəaliyyətinə manufaktura ticarətindən başlayaraq, 1862 ildə kiçik bir dükən açmışdır 19 əsrin sonlarında Balaxanı, Sabunçu, Əmircan, Ramanada neftli torpaq sahələri icarəyə götürmüşdür. 1887 ildə "M.Nağıyev" neftçixarma firmasını yaratmışdır. 1913 ildə bu firma Bakının ən sabit iqləyən firmaları sırasına daxil olmuşdur. Onun neftayırma zavodları, mexaniki emalatxanası, neft daşıyan gəmiləri, Sabunçu, Suraxanı və Ramanada 65 neft buruğu, habelə iri mülkləri vardı.

M.Nağıyevin buxar qazanları istehsal edən müəssisəsi bu tipli iri müəssisələrdən sayılırdı. 1906 ildə Kür çayı boyunda iri balıq vətəgələri almış "Kür balıq sənayesi" Çirkətini yaranlardan biri olmuşdur. O, həm də Xəzərdə iri gəmiçilik sahiblərindən idi; onun öz bankir kontoru vardı. 1914 ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə birlikdə Bakı Ticarət Bankını təsis etməmişdir onun idarə heyətinin sədri seçilmişdir. M.Nağıyev geniş xeyriyyəçilik fəaliyyəti göstərmişdir. Məşhur "İsmailiyyə" kompleksi, hazırda onun adını daşıyan Çəhr təcili yardım xəstəxanası, lüteran kilsəsi və bir çox monumental binaları onun vəsaiti hesabına inşa edilmişdir. Cavankən vəfat etmişdir oğlu Əməylin xatirəsinə tikdirdiyi binanı ("Əməliyyə") Mü-

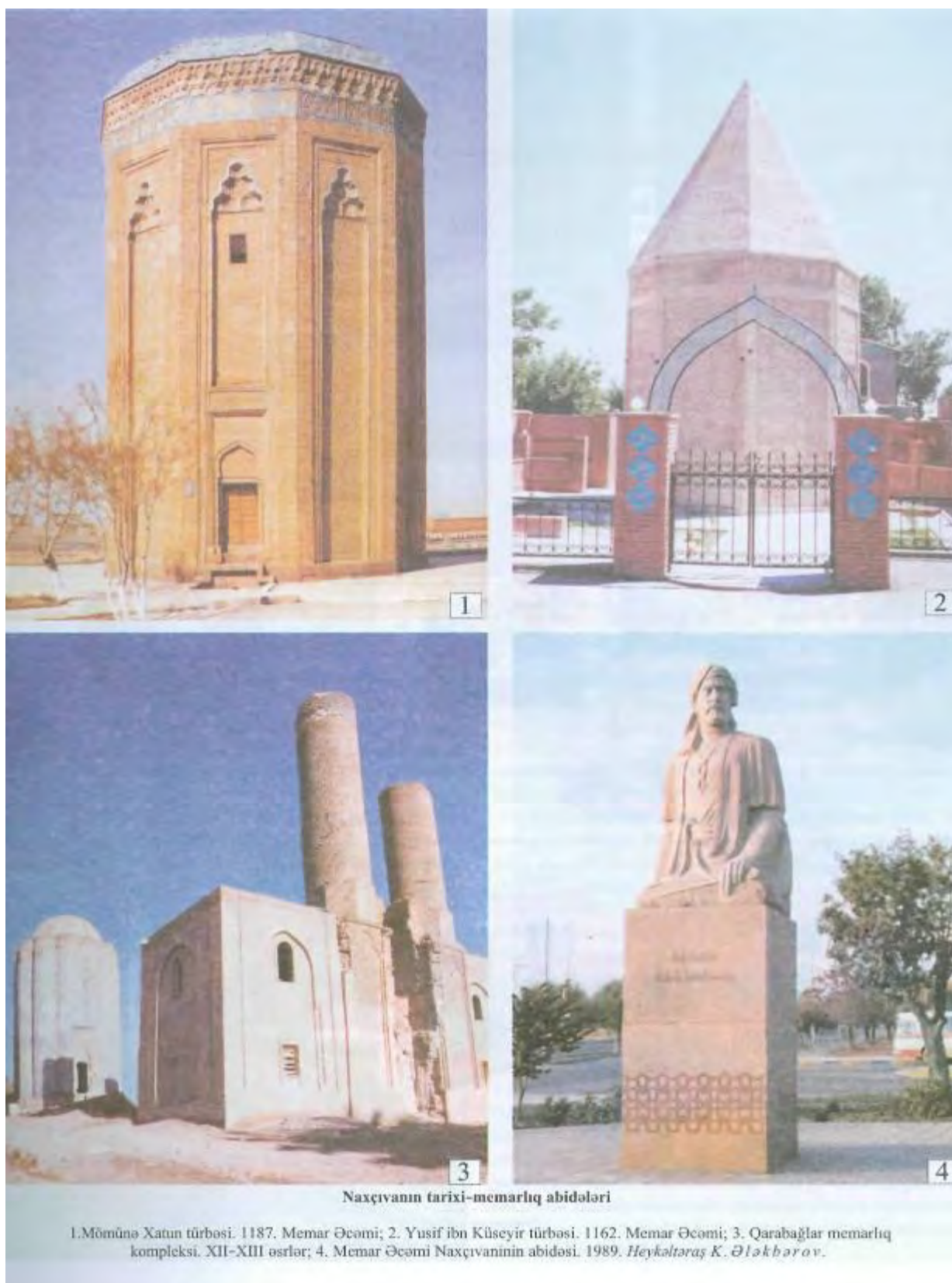

səlman xeyriyyə cəmiyyətinə bağlandı. M.Nağıyevin "Əmailiyyə" binasındakı 50 yerlik qonaq evinin bütün xərcləri onun kassasından ödənilirdi. 1918 ilin martında erməni-dağnak quldurları və bolşevik vandalları tərəfindən "xaincəsinə" yandırılan "Əmailiyyə" binası millətimizin müqəddəs azadlıq və istiqlal məbədəgahı" (Seyid Hüseyn) olmuşdur.

Musa Nağıyev, "*Nəşri-maarif*" xeyriyyə cəmiyyətinin fəxri üzvü seçilmiş cəmiyyətin keçirdiyi tədbirlərə müntəzəm olaraq ianələr vermişdir. *Aprəl işğalından (1920)* sonra Nağıyevin müəssisələri milliləşdirildi.

Əd.: Süleymanov M., Ağa Musa Nağıyev, B., 1994; Cavadov C, Azərbaycanca xeyriyyəçilik hərəkatı (XIX əsrin sonu və XX əsrdə), B., 1999; Seyidzadə D., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, B., 2004.

NAXÇIVAN - Azərbaycanın və dünyanın ən qədim şəhərlərindən biri. Müasir Naxçıvan qədim, antik və orta əsr şəhər yerinin xarabalıqları üzərində yerləşmişdir. Strateji cəhətdən əlverişli ərazidə salınan qədim şəhərin və onun nekropolunun Naxçıvanın şimal hissəsində yerləşdiyi ehtimal olunur. E.ə. 9-6 əsrlərdə Naxçıvan qədim Manna və Midiya dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Midiya dövründə Naxçıvan tanınmış şəhərlərdən biri idi. E.ə. 6 əsrin ortalarından 4 əsrin 30-cu illərinədək Əhəmənilər (Haxamanilər) dövlətinin, 4 əsrin sonlarından e.ə. 1 əsrin 1-ci yarımədək isə Atropatenanın tərkibində olmuşdu. Bu dövrdə Naxçıvanın yaxın gərqi bir sıra şəhərləri və antik dövlətlərlə iqtisadi və mədəni əlaqələri xeyli genişlənmişdi. Era-mızın əvvəllərində Naxçıvan Albaniyanın (Qafqaz) şəhər və vilayəti olmuş 4 əsrdən Sasani dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdir. Naxçıvan İranın, Gürcüstanın (xüsusilə Mtsxeti) bir sıra şəhərləri ilə, Qara dəniz limanları, Kiçik Asiya və Beynəlxəndəki şəhərlərlə sıx ticarət əlaqəsi saxlayırdı. 6 əsrin 1-ci yarımından Naxçıvanda Sasanilərə məxsus zərbxana olmuşdur. Bu, Azərbaycanda ən qədim zərbxanalardan biri sayılır. 7 əsrdən Naxçıvan Ərəb xilafətinin Azərbaycanda hərbi və inzibati mərkəzi, ərəb əmirlərinin əsas iqamətgahı idi. 9 əsrdə Azərbaycanda Xilafət əleyhinə yüksələn Xürrəmilər hərəkatı Naxçıvanı da bürümüşdü. 12 əsrin 30-70-ci illərinin ortalarında Azərbaycan Eldənizlər (Atabəylər) dövlətinin (1136-1225) və Naxçıvan xanlığının (1747-1828) paytaxtı olmuşdur. 1826-28 illər Rusiya-İran müharibəsi zamanı rus qoşunları tərəfindən işğal olunmuş (1827, 27 iyun), *Türkmənçay müqaviləsinə (1828)* əsasən, xanlıqla birlikdə Rusiyaya ilhaq edilmişdir. İşğaldan sonra çar Rusiyasının xüsusi məqsədlə yaratdığı "*Erməni vilayəti*"nin tərkibinə verilmiş Naxçıvan vilayətinin (1828-40), sonra isə Naxçıvan qəzasının mərkəzi olmuşdu.

Naxçıvan şəhəri

1. Yeni yaşayış massivi; 2. Doda Qorqud meydanı; 3. Xalça muzeyi; 4. Heydər Əliyevin büstü.

Naxçıvanda tərb olunmuş sikkə nümunələri: 1-2. Sasani hökmdarı II Xosrov (591-628) və Boran (629-631) dövrlərinə aid üzərində "Naxç." sözü yazılmış gümüş dirhəmlər; 3. Atabey Şəmsəddin Eldəniz (1136-1175) dövrünə aid mis dirhəmlər

1829-32 illərdə keçirilən kameral təsvirə görə, Rusiya iğlal ərafəsində Naxçıvan Җhərində təxminən 1065 ailə, 4360 nəfər əhali olmuşdur. İğlal prosesində Җhərin müsəlman (azərbaycanlı) əhalisinin zərəkə miqrasiyasına və bura Җandan, Türkiyədən xeyli erməni köçürülməsinə baxmayaraq, azərbaycanlılar yenə də əhalinin əksəriyyətini - 909 ailə (85,3%), 3641 nəfər (83,5%) təşkil edirdi. Həmin dövrdə Naxçıvanda cəmi 156 erməni ailəsi (14,6%), yaxud 719 nəfər (16,5%) vardı ki, bu da çar hakimiyyət orqanları tərəfindən köçürülüb gətirilənlər idi. Çar hökuməti iğaldan sonra da ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Naxçıvan Җhərinə köçürülməsinə baҖadı. Bu zaman Naxçıvana 265 ailə (bütün ailələrin 24,9%-i qədər) və ya 1110 nəfər (25,4%) erməni köçürülmüşdü. Bunun nəticəsində Naxçıvan Җhəri əhalisinin etnik tərkibində ermənilərin sayı süni Җkildə artırılmışdı.

1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Naxçıvan Җhərində 8934 nəfər əhali qeydiyyatda alınmışdı, yəni əvvəlki dövrlə müqayisədə Җhər əhalisi 3464 nəfər (63,3%) çoxalmışdı. Əhalinin 4541 nəfəri (50,8%) kiҖi, 4393 nəfəri (49,2%) qadın, 8477 nəfəri daimi, 457 nəfəri müvəqqəti yaҖayanlar idi.

Naxçıvan şəhərinin qala divarı və bürc. Orta əsrlər

Çarizmin Naxçıvan Җhəri əhalisinin etnik tərkibini məqsədyönlü və sistemətik Җkildə dəyiҖdirmək siyasətinə baxmayaraq, azərbaycanlılar doğma Җhəri tərk etmir, yenə də Җhər əhalisinin 70%-ni təşkil edirdi.

Naxçıvan Җhərinin iqtisadiyyatı Rusiya iğğalından sonrakı dövrlərdə də, əsasən, aqrar xarakter daҖıyırdı, lakin kapitalist münasibətlərinin inkiҖafı tədricən Naxçıvanda da özünü göstərməyə baҖadı. Sənaye statistikasının məlumatına görə, 1876-77-ci illərdə Җhərdə 56 sənaye, 86 ticarət müəssisəsi var idi. Duz istehsalı ilə yanaҖı, digər sahələr də yaranmağa baҖayırdı. 1882 ildə Naxçıvanda ilk pambıqtəmizləmə zavodu tikilmişdi. Җəkçilik sürətlə inkiҖaf edirdi. 1897 il yanvarın 1-dən Naxçıvanda sadələҖdirilmişictimai idarə sistemi tətbiq olundu.

Çar hökumətinin Naxçıvana köçürdüyü ermənilər 1905-06 illər soyqırımı zamanı burada da azərbaycanlılara qarşı qanlı cinayətlər törətdilər (bax *Min doqquz yüz beşinci il soyqırımı*). Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək yenidən fəallaşan erməni-dağnak silahlı dəstələri Naxçıvanda dinc azərbaycanlı əhaliyə divan tutdu [bax *Naxçıvan bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımlar (1917-20)*]. 1918 il mayın 28-də yaranan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Naxçıvanı öz ərazisi elan etdi. Ermənilər Naxçıvanı Azərbaycanın qoparmaq cəhdlərini davam etdirsələr də, yerli əhalinin müqaviməti və türk əsgərlərinin bölgəyə daxil olması onların bu məkrli niyyətlərini həyata keçirmələrinə imkan vermədi. *Mudros barışıqına (1918)* əsasən, türk qoşunları bölgədən çıxarıldıqdan sonra, noyabrda erməni-dağnak quldurlarından qorunmaq məqsədilə *Araz-Türk Respublikası* yaradıldı. Naxçıvan Çəhəri onun mərkəzi elan olundu. 1919 ilin əvvəllərində Naxçıvanı tutan ingilislər Araz-Türk Respublikasını tanımaqdan imtina etdilər. Dağnaklar iyulda ingilislərin yardımı ilə Naxçıvanı tutsalar da, ingilislərin Naxçıvanı tərk etməsilə Naxçıvan Milli Komitəsinin hərbi hissələri erməni-dağnak qüvvələrini qovmağa nail oldu. Naxçıvan Çəhəri bölgənin Azərbaycanın tərkibində qalmasının təmin edilməsində mühüm rol oynadı. Naxçıvanda baş verən hadisələrə həmişə diqqət yetirən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti və Hökuməti Naxçıvanda vəziyyəti dəfələrlə müzakirə etmişdi. Naxçıvan əhalisi özünü Azərbaycandan ayrı təəvvür etmədiklərini döndə-döndə bildirmişdi.

Bakıda sovet hakimiyyətinin elan edilməsindən sonra (1920, 28 aprel) iyulun 28-də Naxçıvanda da sovet hakimiyyəti quruldu. 11-ci Qırmızı ordu tərəfindən Ermənistan sovetləşdirildikdən sonra da sovet Ermənistanı Naxçıvanı ələ keçirmək cəhdlərini davam etdirirdi. 1921 ilin yanvarında naxçıvanlılar muxtariyyət statusunda Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasına birləşməyə səs verdi. 1921 il Moskva və Qars müqavilələri Azərbaycanın tərkibində Naxçıvanın muxtariyyət statusunu qəti çəkildə və birdəfəlik müəyyənləşdirdi. 1924 il fevralın 9-da Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası yaradıldıqda Naxçıvan onun mərkəzi oldu. *Əd: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.1-7, B., 1998-2003; Musayev Ç. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən, B., 1995; KaBKascKHJi K&ieHaapb na 1917 r., 1916; IUoneH H., HeTopHieCKHH naMHTHHK COCTOH-IEHa ApMHnCKOH oÖJiacTH Bənoxy ee npHcoeüHieiiHfl K POCCTIÖKÖÜHM-epHH. Cn6., 1852.*

NAXÇIVAN ARAZ-TÜRK CÜMHURİYYƏTİ Türk Araz Cümhuriyyəti - Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində və onun çevrəsindəki Azərbaycan ərazilərində yaradılmış dövlət qurumu. 1918 ilin noyabrından 1919 ilin martnadək fəaliyyət göstərmişdir. Ətraflı məlumat üçün bax *Araz-Türk Cümhuriyyəti*.

NAXÇIVAN BÖLGƏSİNDƏ AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIMLARI (1917-20) - erməni-dağnak silahlı dəstələrinin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri kütləvi soyqırımlardan biri. Rusiyada çarizmin devrilməsi ermənilərin Azərbaycanda həyata keçirdikləri türk-müsəlman soyqırımlarının yeni dalğasının başlanması təkan verdi. 1917 ilin əvvəllərindən 1918 ilin martnadək təkcə Gəvan quberniyasında 197 Azərbaycan kəndi erməni silahlı qüvvələri tərəfindən dağıdıldı və boşaldıldı. Onların da müəyyən hissəsi həmin quberniyaya daxil olan Naxçıvan qəzasına və digər qonşu qəzalara aid idi. Zaqafqaziya səyminin Azərbaycandan olan təmsilçiləri bütün bu vəhşilik və zorakılıq hərəkətlərinə ciddi etiraz etmişdilər.

S.ğaumyanın vasitəçiliyi ilə sovet Rusiyasının himayə və yardımına nail olan ermənilər, xüsusilə də Andronikin silahlı quldur dəstəsi 1918 ilin iyun-avqust aylarında Naxçıvan mahalının dinc türk-müsəlman əhalisinə heç bir çərcivəyə sığmayan vəhşiliklə divan tutdular. Andronikin yürüdü zamanı ermənilər Yaycı kəndinin əhalisinin ciddi müqavimətilə üzləşsələr də, oranı viran qoymuşdular. Onlar Culfada Araz çayı üzərindəki körpünü yandırmış və Ordubadda 2000 türk-müsəlmanı qətlə yetirmişdilər. 300-ə qədər adam Arazı keçərkən boğulmuşdu. Yaycı kəndində ermənilər tarixdə bənzəri olmayan vəhşiliklər törətmişdilər (insanların kürəyinə qaynar samovar bağlanması, hamilə qadınların qarınlarının xəncərlə yırtılması və s.).

Digər bir erməni silahlı dəstəsi 1918 ildə "Yaqon" ləqəbli quldurun başçılığı ilə Naxçıvan Çəhərindən 40 km şimalda yerləşən Almalı yayığı məntəqəsinin əhalisini qıraraq, öz tarixi yurdlarından didərgin salmışdı. Təxminən 2000 kişi öldürülmüş, xeyli gənc qadın əsir aparılmışdı. Osmanlı ordu hissələrinin Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı ilə Naxçıvan bölgəsinə gəlişi mahalın əhalisini daha irimiqyaslı qırğınlardan xilas etdi. 1919 ilin əvvəlində erməni polkovniki Doluxanovun başçılıq etdiyi silahlı qüvvələr gəmr-Sədərk ərazilərində onları duz-çörəklə qarşılayan dinc əhaliyə qarşı zorakılıqlar törətdilər. Müsəlmanlar yayılan 8 kənd mühasirəyə alındı, Dəmirçi kəndi dağıdıldı.

Möminə xatun türbəsi (1186) və açq səma altında muzey. Naxçıvan

və qarət olundu, 60 nəfər həbs edilərək Gəvana göndərildi, 200 nəfər Arazı keçmək istərkən çayda boğuldu. Yerli əhali ilə toqquqmada ağır itkilər verən erməni hərbi hissəsi geri çəkilməyə məcbur oldu.

1919 ilin 1-ci yarısında Naxçıvan mahalında həyata keçirilən ingilis və erməni idarəçiliyi (bax *Naxçıvanda erməni idarəçiliyi*) zamanı da mahalın azərbaycanlı əhalisinə qarşı ağılaşmaz zorakılıqlar edildi. Təxminən iki aylıq "erməni idarəçiliyi" (1919, may-iyul) müddətində yalnız Naxçıvan Cəhərinə 330-adək axtarıq aparılıq 500-600 nəfər həbs olunmuş 100-150 nəfərə isə dəhşətli iğməncələr verilmişdi. Bölgənin yerli əhalisinin "erməni idarəçiliyi"nə qarşı bir həftəlik üsyanının (19-25 iyul) uğurla nəticələnməsi, yəni daqnak silahlı dəstələrinin mahaldan çıxarılması yeni soyqırımların qarşısını aldı.

Ermənilərin yürütdükləri "yandırılmış torpaq" - etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan mahalı 1918-20 illərdə böyük qaçqınlar ordusu problemi ilə də üz-üzə qaldı. Bir tərəfdən, ermənilərin Gəvan ətrafından və Zəngəzurdan qovduqları türk-müsəlman əhali Naxçıvana pənah gətirmiş digər tərəfdən isə, Andronikin yürüdü və "erməni idarəçiliyi" zamanı bölgənin xeyli yerli sakinini Cənubi Azərbaycana üz tutmuşdu. Erməni hərbi hissələrinin Ordubad mahalına 1920 ilin martındakı hücumları da çoxsaylı dinc əhalinin qırılması ilə nəticələnməmişdi.

Naxçıvan mahalının türk-müsəlman əhalisi gəməli Azərbaycan Rusiya tərəfindən yenidən iğmə olunduqdan sonra, sovet hakimiyyətinin ilk çağlarında da ermənilərin törətdikləri soyqırımlarına məruz qalmışdır. Belə dəhşətli qırğımlardan biri 1920 ilin yay aylarında həyata keçirilmişdi. Erməni silahlı qüvvələrinin Zəngibasar-Vedibasar-ğahtaxı-gəzur istiqamətindəki qanlı yürüdü zamanı həmin ərazilərin dinc əhalisinə qarşı törədilən vəhşilik və zorakılıqlara dair rəsmi araqdırma-təhqiqatlar ağıdadakı dəhşətli faciələri üzə çıxarmışdı:

Zəngibasarda 48 kənd tamamilə yandırılmış 18 qız və gənc qadın əsir aparılmış 400-dən çox uqaq, 150 qoca kiq və qadın öldürülmüş 100 xəstə yandırılmış 816 qaçqın Arazda boğulmuş 160 min nəfər isə Cənubi Azərbaycana keçərək, orada evsiz-eğıksiz qalmışdı; Vedibasarda 118 kənd yandırılmış 900 nəfər artilleriya atəqərilə öldürülmüş 6 qadın əsir aparılmış 300-dən artıq uqaq və qoca qətlə yetirilmişdi; Dərələyəzdə 74, gəzur və ғаhtaxıda isə 76 kənd yandırılmışdı. gəzurda 810 xəstə yatağındaca qətlə yetirilmiş 144 qadın əsir götürülmüş 72 nəfər top atəqilə məhv edilmiş 150 qoca və qadın öldürülmüşdü. ғаhtaxıda isə 3 qadın əsir aparılmış 35 uqaq, 14 qoca kiq, 8 qadın və 9 xəstə qətlə yetirilmişdi.

Bütövlükdə, 1918-21 illərdə erməni quldur dəstələri Naxçıvan bölgəsində 73727 nəfər türk-müsəlman əhalisini vəhşicəsinə qətlə yetirmişdilər.

Bütün bu mahallardan 50000 iri və xırda buynuzlu mə-qara aparılmışdı. Onların 500 min nəfərlik əhalisi tamamilə yoxsul vəziyyətə düşmüşdü. Kütləvi qırqın və talanlardan Cənubi Azərbaycana qaçanların 45 mindən çoxu aclıqdan və xəstəliklərdən tələf olmuşdu. Qaçqınların 70 mini Cənubi Azərbaycanda, 400 min nəfəri isə Naxçıvanda, onun ətrafındakı ərazilərdə yurdsuz-yuvasız qalmışdı.

1921 ilin yanvarında Naxçıvan əhalisinin referendum əsasında Azərbaycanın tərkibində qalmaq arzusunu qəti qə-kildə bildirməsi, Moskva və Qars müqavilələri (1921) ilə diyara Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilməsi və Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması (1924) ilə bölgədə türk-müsəlmanların soyqırımına qismən son qoyuldu. Lakin "Böyük Ermənistan" yaratmaq kimi sərsəm xülyələrlə yaqayan erməni qövinistləri sonralar da bu siyasətdən əl çəkməmiş zaman-zaman bütün 20 əsr boyu açıq və gizli qəkildə davam etdirmişlər (30-cu illərin qanlı repressiyaları, 40-50-ci və 80-ci illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından - Qərbi Azərbaycandan kütləvi surətdə deportasiyası və s.). 1990-93 illərdə Ermənistanın Naxçıvan Muxtar Respublikasına silahlı təcavüzü nəticəsində muxtar respublikanın gəzur-Sədərək bölgəsində qanlı döyüqər getmiş bu döyüqərdə 108 vətənpərvər

Şəhidlər abidəsi, Naxçıvan

Naxçıvanda türk şəhidliyi

Cəhid olmuş 500-ə yaxını yaralanmış 500-ə yaxın yaşayış evi, ictimai-inzibati bina, sosial obyektlər dağıdılmışdır. "Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 1998 il 26 mart tarixli fərmanında erməni millətçilərinin Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da xalqımıza qarşı dəhşətli soyqırımları törətdikləri qeyd olunmuşdur.

Əd: Azərbaycan tarixi, 7 cild, c.5, B., 2001; Ordubadi M.S. Qanlı sənələr, B., 1991; Əliyev M., Qanlı günlərimiz (1918-1920-ci illər), B., 1993; Musayev G. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996; Qasımov A., XX əsrdə Naxçıvanda erməni-Azərbaycan ziddiyyətləri, "Naxçıvan Azərbaycan tarixində" kitabı, B., 1996; Əliyev Ə., Əlincə yaddağı: Naxçıvan, 1914-1992, B., 1997.

NAXÇIVAN GENERAL-QUBERNATORLUĞU,

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Əlahiddə Naxçıvan general-qubernatorluğu - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Naxçıvan bölgəsində yaratdığı idarəçilik orqanı; yerli Azərbaycanlı əhəlinin qəti tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 28 fevral 1919 il tarixli qərarı ilə yaradılmışdı (sənədlərdə həmçinin "Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğu", yaxud "Naxçıvan, Ordubad, Gəsur-Dərələyəz və Vedibasar rayonlarının general-qubernatorluğu" da adlanır). Həmin qərarə Bəhram xan Naxçıvanski general-qubernator, Kərim xan Gəvanski hərbi iqtisadçı, Hacı Mehdi Bağırov isə mülki iqtisadçı onun müavinləri təyin olunmuşdular. Naxçıvan general-qubernatorluğunun nəzdində 7 nəfərdən ibarət Qura yaradılmışdı; martın 16-da istefa verən Bəhram xan Naxçıvanski Haçımbəyov əvəz etmiş o, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Daxili İşlər Nazirliyinin sərəncamına çağırıldıqdan sonra isə Səməd bəy Cəmillinski Naxçıvan general-qubernatoru təyin olunmuşdu. Siyasi Çəraitin mürəkkəbliyi, ilk növbədə isə Ermənistan dağınıq hökumətinin fitnəkar hərəkətləri üzündən yüksək vəzifəli Çəxslərin Naxçıvana gələrək vaxtında öz vəzifələrinin icrasına başlama büməmələri general-qubernatorluğun içində ciddi çətinliklər yaratmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti general-qubernatorluğun fəaliyyətinin bir an da olsun dayanmasına yol verməmişdi; 1919 ilin avqustunda qısa müddət Ordubadda fəaliyyət göstərmişə məcbur olan general-qubernatorluğun iqtisadi vəziyyəti sonra yenidən Naxçıvana köçürülmüşdü. Naxçıvan general-qubernatorluğu o zamankı mürəkkəb Çəraitlə bağlı səbəblər üzündən daha geniş və səmərəli fəaliyyət göstərə bilməsə də, bölgənin erməni təəcavüzündən müdafiəsində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti ilə əlaqə yaradılmasında və möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynamışdı.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cild, c.5, B., 2001; Musayev G. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996.

NAXÇIVAN QƏZASI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə inzibati-ərazi vahidi. Əhali Azərbaycan Rusiyaya ilhaq olunduqdan sonra Naxçıvan xanlığı ləğv edilmiş 1828 ilin martında "Erməni vilayəti"nin tərkibinə verilmişdi. 1840 il islahatı zamanı Naxçıvan əyaləti əsasında qəza yaradılmışdı. 1849 ildə Gəvan quberniyası yaradıldıqda Naxçıvan qəzası onun tərkibinə daxil edilmişdi. Rusiya iqtisadi ərəfəsində Naxçıvan xanlığının ərazisi təxminən 4500 kv.verst (1 verst = 1,0668 km) olduğu halda, sonralar onun torpaqları xüsusi məqsədlə digər inzibati vahidlər arasında bölünmüşdü. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Naxçıvan qəzasının sahəsi 3939 kv.verst, yəni xanlığın ərazisindən 561 kv.verst az idi. Həmin dövrdə qəzada 122208 nəfər əhali yaşayırdı. Qəza əhalisinin 66117 nəfəri (54,1%) kənd, 56091 nəfəri (45,9%) qadın, 119272 nəfəri yerli sakin, 2936 nəfəri müvəqqəti yaşayışlı idi. Naxçıvan xanlığı Rusiyanın tərkibinə qatıldığı dövrdə (sonra Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsi) burada təxminən 29463 nəfər (köçürülüb gətirilmiş ermənilərin sayı çıxılmaqla) əhali yaşayırdı. Çarizmin Türkmənçay müqaviləsindən (1828) sonra həyata keçirdiyi kütləvi erməni köçürmələri zamanı buraya 12 min (oradakı əhalinin 40,7%-i qədər) erməni gətirilmiş nəticədə əhalinin etnik tərkibində ciddi dəyişiklik yaradılmışdı. Ermənilərin Naxçıvan ərazisinə köçürülməsi sonralar da davam etdirilmişdi. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Naxçıvan qəzasında azərbaycanlıların sayı 70 min (57,3%) təşkil edirdi. Bu onu göstərirdi ki, çarizmin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Naxçıvan qəzasını erməniləşdirmək siyasəti boş çıxmışdı.

Çar hökuməti burada qəza idarə sistemi yaratmışdı. Qəzanın təsərrüfat həyatında aqrar bölmə (əkinçilik, bağçılıq, maldarlıq və s.) əsas yer tuturdu. Duz istehsalı da inkişaf etmişdi. Eyni zamanda, ipəkəyirmə, pambıqtəmizləmə müəssisələri fəaliyyət göstərirdi. 19 əsrin 60-70-ci illərində Tiflis-Gəvan-Naxçıvan, 19 əsrin sonu - 20 əsrin

Naxçıvan qəzasının gerbi, 1840.
Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Naxçıvan xanlarının evi

əvvəllərində Yevlax-ĞuĞa-Gorus-Naxçıvan Çose yolunun çəkilməsi iqtisadi əlaqələri genişləndirdi. 1864 ildə Tiflis-Naxçıvan teleqraf xətti istifadəyə verildi. Sosial-siyasi və mədəni həyatda da müəyyən dəyişikliklər baş verdi. 1837 ildə Naxçıvanda qəza məktəbi açılmışdı. Çar Rusiyası tərəfindən ermənilərin Naxçıvana köçürülməsi ilə yanaşı, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı aparıcıları soyqırım siyasəti qəzada ağır vəziyyət yaratdı. Ermənilər 1905-06 illərdə Naxçıvan qəzasında yerli azərbaycanlılara qarşı dəhşətli qırğınlar törətdilər (bax *Min doqquz yüz beşinci il soyqırımı*). Nəticədə, 1897 illə müqayisədə Naxçıvanda azərbaycanlıların sayı 31279 nəfər (34,6%) azalmışdı. Təbii artımı da nəzərə alınsa, erməni soyqırımı nəticəsində Naxçıvanda azərbaycanlıların sayı iki dəfə aşağı düşmüşdü.

Rusiyada Müvəqqəti hökumət dövründə fəallaşan ermənilər, Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Naxçıvanda yeni qırğınlar törətməklə yenidən etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirməyə başladılar [bax *Naxçıvan bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırınları (1917-20)*]. Xüsusi Zaqafqaziya komitəsi (1917, mart-noyabr) və Zaqafqaziya komissarlığı (1917, noyabr - 1918, aprel) orqanları bu qırğının qarşısını almaqda fəallıq göstərmədi. Türk ordusunun bölgəyə daxil olması Naxçıvanın həyatında mühüm hadisə oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması (1918, 28 may) dövlətin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəni gücləndirdi. Lakin *Mudros barışıqına (1918)* əsasən, türk ordusunun Azərbaycanı, o cümlədən Naxçıvanı tərk etməsi vəziyyəti yenidən mürəkkəbləşdirdi. Bölgə əhalisini qırğınlardan xilas etmək məqsədilə Naxçıvan - ğərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarını, həmçinin Sərdarabad, Ulu xanlı, Vedibasar, Qəmərli, Mehri və b. əraziləri əhatə edən məhəlli - Araz-Türk Respublikası (1918, noyabr - 1919, mart) quruldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bölgədə vəziyyəti yaxşılaşdırmaq məqsədilə 1919 il 28 fevral tarixli qərarı ilə Cənub-Qərbi Azərbaycan general qubernatorluğu yaratmışdı (bax *Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğunun yaradılması haqqında qərar, Naxçıvan general-qubernatorluğu*). Türklərin bölgəni tərk etməsindən sonra burada fəallaşan ingilislər Naxçıvanda təxminən iki ay müddətinə (1919, may-iyul) erməni idarəçiliyi qurmağa nail oldular, lakin xalqın qətiyyətli müqaviməti nəticəsində onun faktik fəaliyyətini təmin edə bilmədilər. Çulun sonlarında ermənilər Naxçıvandan qovuldu (bax *Naxçıvanda erməni idarəçiliyi*). Ermənilərin Naxçıvanda qısa müddətdə idarəçilik cəhdi bölgəyə ağır zərbə vurdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bölgədə möhkəmlənmək tədbirlərini davam etdirirdi. 1919 ilin avqustunda Səməd bəy Cəmillinski Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatoru təyin olundu. Qubernatorluğun iqamətgahı qısa bir müddətdə Ordubadda olsa da, tezliklə Naxçıvan Çəhərinə köçürülmüşdü. Lakin ABĞ-ın bölgə üzərində Millətlər Cəmiyyətinin mandatını alması ilə yeni vəziyyət yarandı. 1919 ilin iyulunda müttəfiqlərin Ermənistanı ali komissarı təyin edilmiş amerikalı polkovnik V.Haskel avqustun 26-da Bakıya gəldi. O, ğorur və Naxçıvandan ibarət neytral zona yaradılması ideyasını irəli sürdü. Haskel oktyabrın 24-də polkovnik Edmund Dellini Amerika general-qubernatoru təyin etdi, lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin və yerli əhalinin səyi nəticəsində bu niyyət baş tutmadı (bax *Naxçıvanda Amerika general-qubernatorluğu*). Naxçıvanda, yalnız Paris Sülh Konfransının (1919-20) nümayəndəsi kimi fəaliyyətə başlayan Delli az sonra, bütün Amerika zabitləri isə, 1920 ilin əvvəllərində Naxçıvanı tərk etdilər. Amerika general-qubernatorluğu ideyası baş tutmasa da, müttəfiq qoçunlarının Ali komissarlığının qorğah rəisi Haskel Parisə qayıtdığı üçün

onu əvəz edən C.Rey noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycanla Ermənistan arasında beğmaddədən ibarət saziş imzalanmasına nail oldu. Azərbaycan hökuməti sazişə inanaraq, hərbi qüvvələrini Zəngəzurdan çıxardı. Bununla da, Naxçıvan erməni-dağnak hərbi birləşmələrinin hücum təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı. 1920 ilin əvvəllərində ermənilərin hücumu daha da gücləndi, yüzlərlə azərbaycanlı qətlə yetirildi. Sovet Rusiyasının 11-ci Qırmızı ordu hissələrinin Azərbaycana hərbi müdaxiləsi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu (1920, 28 aprel) regionda vəziyyəti yenidən dəyişdi. Sovet qoşunları iyulun 28-də Naxçıvanı ələ keçirdi, Naxçıvan İqbal Komitəsi yaradıldı. Sovet Rusiyası Ermənistanın sovetləşdirilməsindən sonra (1920, noyabr) Naxçıvan torpaqlarının Azərbaycandan qoparılması siyasətini həyata keçirməyə çalışdı. Naxçıvanın taleyini Moskva və Qars müqavilələri (1921) qəti şəkildə həll etdi. Naxçıvan qəzasının ərazisi Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikasının (1920-23), Naxçıvan Muxtar Diyarının (1923-24), 1924 il fevralın 9-dan isə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının tərkibinə daxil oldu.

Naxçıvan MSSR yaradıldığı vaxt ərazisi Qars müqaviləsinin III əlavəsi əsasında 5988 kv.km müəyyən edilmişdi. 1929 il fevralın 18-də Zaqafqaziya Mərkəzi Əraiyə Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvana məxsus ərazilərin bir hissəsi, o cümlədən Qərçivan, Qurdublaq, Horadiz, Ağxəç, Oqbin, Almalı, Qıran, Sultanbəy kəndləri həmçinin Kilit kəndi torpaqlarının bir hissəsi əkin sahəsi, otlığı, biçənəyi ilə birlikdə (cəmi 657 kv.km) Ermənistanə verildi. Beləliklə, 1929-30 illərdə Ermənistan SSR-ə verilən ərazilər hesabına Naxçıvan MSSR-in ərazisi azalaraq 5,5 min kv.km oldu. 1930 ildə isə Naxçıvan MSSR-in Aldəro, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və s. yaqayıq məntəqələri Ermənistanə verilməmiş və həmin ərazidə Mehri rayonu yaradılmışdır.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.4-5, B., 2000, 2001; Əliyev M., Qanlı günlərimiz (1918-1920-ci illər), B., 1993; Sadiqov S., Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən, B., 1995; Musayev G., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996.

NAXÇIVAN MƏSƏLƏSİ- çar Rusiyasının Cənubi Qafqazı iğlal etməsi prosesində və bundan sonrakı dövrdə erməniləri şandan və Osmanlı imperiyası ərazilərindən kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürməsi nəticəsində yaranmış beynəlxalq problem. Çik mənbələrin sübut etdiyi kimi, bugünkü Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılmışdır. Bu torpaqlar *Gülüstan müqaviləsi (1813)* və *Türkmənçay müqaviləsi (1828)* ilə Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiya tərəfindən iğlalının başa çatmasından, şəvan xanlığının ləğvindən sonra ermənilərə verilmişdi. Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ ərazilərinə göz dikən ermənilərin əcdadları bu qədim yurda 1828 ilin martında Rusiyanın yaratdığı xüsusi komissiya tərəfindən köçürülmüş 2 il içərisində Naxçıvana əvvəlcə 434, sonra 2285 ailə (10 mindən çox erməni) gətirilmişdi. Köçürmə kampaniyası çarizmin zorakılıq siyasəti nəticəsində baş tutmuşdu. *Köçürmə siyasətinin* reallaşmasından sonra tarixi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşan və "Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan" xülyası ilə yaşıyan üzdünlük mərkəli erməni qəsbkarları ərazi iddialarına başladılar. Bu proses 20 əsrdə daha da genişləndi. Ermənilərin təqsiri üzündən istər 20 əsrin əvvəllərində, istərsə də 1918-20 illərdə Naxçıvan, gərur, Dərələyəz, Culfa və Ordubadda baş verən ictimai-siyasi hadisələr, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımını cinayətləri dəhşətli, faciəli şəkildə aldı. Bunlar Cənubi Qafqaz sərhədləri çərçivəsindən çıxaraq, beynəlxalq aləmi düşündürən mühüm bir problemə çevrildi.

Naxçıvan məsələsi 1918 ildə bir neçə dəfə Zaqafqaziya seymində, 1918-20 illərdə dəfələrlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində, Ermənistanın, Türkiyənin parlamentlərində, Təbriz bələdiyyə idarəsində, Maku xanlığında, Paris sülh konfransında (1919-20), 1919-20 illərdə ABğ-ın Ermənistan və Naxçıvanda nümayəndəliklərində, 1920-21 illərdə Azərbaycan Sovet Respublikası və Ermənistan Sovet Respublikasının inqilab komitələrində, 1921 il martın 16-da Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının siyasi bürosunda, 1920-21 illərdə Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetində müzakirə olunsada, Naxçıvanın əsl mənada tarixi taleyini - Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika statusunu yalnız *Moskva müqaviləsi (1921)* və *Qars müqaviləsi (1921)* təsbit etdi. Moskva və Qars müqavilələrində Rusiya, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan dövlətləri Naxçıvanı Azərbaycanın tərkibində muxtar qurum kimi tanıdılar və buna beynəlxalq hüquqi təminat verdilər.

Əd.: Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi (tərtib edən ŞHacıyev), B., 1999.

NAXÇIVANDA AMERİKA GENERAL-QUBERNATORLUĞU - Amerika Birləşmiş Ştatlarının (ABğ) Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək və Naxçıvanı erməni nəzarətinə vermək üçün zəmin hazırlamaq məqsədilə yaratdığı hərbi inzibati idarəçilik forması. Qafqazda nüfuz dairəsi qazanmağa çalışan ABğ-ın əlverişli strateji mövqedə yerləşən Naxçıvan bölgəsində möhkəmlənmək planları Antanta dövlətlərinin Ermənistanə ali komissar təyin etdikləri amerikalı polkovnik V.Haskelin 1919 ilin sentyabrında irəli sürdüyü "*Haskel layihələri*" adlandırılan sənəddə öz əksini tapmışdı. Layihədə Azərbaycan torpaqları olan Naxçıvan və gərur-Dərələyəz qəzalarının əlahiddə bitərəf zona elan edilməsi və bu ərazidə Naxçıvan general-qubernatorluğunun yaradılması nəzərdə tutulurdu. ABğ-ın himayəsi altın Naxçıvana yiyələnməyə çalışan Ermənistanın dağnak hökuməti "Haskel layihələri"nin gerçəkləşməsi üçün canfəcanlıq göstərirdi. 1919 ildə ABğ Azərbaycan ərazisinin bir hissəsini - Naxçıvan diyarını ələ keçirməyə cəhd göstərdi. Birləşmiş Ştatlar Cənubi Qafqaz, şən və Türkiyənin qovucuşğunda yerləşən Naxçıvana xüsusi hərbi-strateji əhəmiyyəti olan ərazi kimi baxırdı. V.Haskelin Azərbaycan və dağnak Ermənistanı hökumətlərinə göndərdiyi direktivdə göstərilirdi ki, Naxçıvan

diyarında və gərur-Dərələyəz qəzasında baqda amerikan general-qubernatoru olmaqla "Neytral idarə zonası" təsis edilir. Eyni zamanda polkovnik Haskel dəmir yollarının və Gəvanla Culfa arasındakı teleqraf xəttinin Birləşmiş Dövlətlərin nəzarəti altına verilməsini tələb edirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Azərbaycan xalqının, o cümlədən Naxçıvan əhalisinin mənafeyinə zidd olan bu layihələri qətiyyətlə rədd etdi və onların gerçəkləşməsinə imkan verməyəcəyini bildirdi. Haskelin müavini polkovnik Ceyms Rey 1919 il oktyabrın 24-də Naxçıvana gəldi və Müsəlman Milli qurması qarşısında V.Haskelin bəyanatını elan edərək, qubernatorluğun yaradıldığını, ABŞ ordusunun mühəndisi, polkovnik Edmund L.Dellin ona baqçı təyin olunduğunu bildirdi. Ermənistan-dağnak hökumətinin razılıqla qarşıladığı bu bəyanat Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin qəti etirazı və Naxçıvan əhalisinin ciddi müqaviməti ilə üzldü. Naxçıvan Milli qurmasının və bütün Naxçıvan əhalisinin təkidilə Ceyms Rey qərarını dəyişməyə məcbur oldu. Delli Naxçıvanda general-qubernator kimi deyil, Antanta ali komissarı V.Haskelin nümayəndəsi kimi qaldı. 1920 ilin yanvarında sonuncu Amerika əsgəri Naxçıvan torpağını tərk etdi. Beləliklə, bölgə əhalisinin güclü müqaviməti və inadlı mübarizəsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin isə ciddi diplomatik səyləri bu növbəti təxribat aktının qarşısını vaxtında aldı və ermənilərin Naxçıvanı ABŞ-ın yardımı ilə ələ keçirmək niyyətini növbəti dəfə puça çıxardı.

Əd.: Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б1998; Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Musayev G, Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyəti və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996.

NAXÇIVANDA ERMƏNİDARƏÇİLİĞİ- 1919 ilin may-iyul aylarında Qütblərinin təqbbüsü və dəstəyi ilə Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində yaradılmış idarəçilik forması. Bölgə əhalisinin iradəsi əleyhinə bu diyan Ermənistanla birləşdirmək məqsədi güdüdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti və bölgə əhalisi tarixi Azərbaycan ərazisi olan Naxçıvanın zorla onun əlindən qoparılması təhlükəsi qarşısında zəruri tədbirlər görmək məcburiyyətində qaldı, "erməni idarəçiliyi"nə yol verməmək tələbləri ilə Paris Sülh Konfransına (1919), müttəfiq dövlətlərin Qafqazdakı nümayəndəliklərinə dəfələrlə müraciət edildi. Lakin bu müraciətlərə məhəl qoyulmadığından yerli əhali "erməni idarəçiliyi"nə öz qüvvəsi ilə son qoymaq qərarına gəldi; əli silah tutan kiçik əhalisi arasında səfərbərlik keçirildi. Görülmüç zəruri hərbi hazırlıq tədbirlərindən sonra iyulun 18-i ilə 25-i arasında Naxçıvanı və ətraf əraziləri içğalçı erməni silahlı qüvvələrindən təmizləmək, habelə qondarma "erməni idarəçiliyi"nə son qoymaq məqsədilə qanlı döyüçər aparıldı. Qıvrıq kəndindən gələn silahlı yardım sayəsində erməni-dağnak silahlı dəstələri Naxçıvandan çıxarıldı, qahtaxtı və Noraçen stansiyalarında gedən döyüçərdə xeyli itkilər verərək, "Qurd qapıları"ndan "Ermənistan"a tərəf geri çəkilməyə məcbur oldu. Beləliklə, 1919 ilin 25 iyulu Naxçıvan mahalının erməni içğalçıları üzərində qələbəsi günü kimi xalqın yaddaçına əbədi həkk olundu, ermənilərin Naxçıvan bölgəsindəki siyasi, hərbi və iqtisadi mövqelərinə sarsıdıcı zərbə endirildi.

Əd.: Musayev G, Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996.

NAXÇIVANIN MUXTARLIYƏTİ STATUSU 1918-24 illərdə erməni-dağnak təcavüzünün qarşısını almaq, diyanın Ermənistanla ilhaq edilməsinə və Azərbaycan əhalisinə qarşı soyqırımına yol verməmək məqsədilə Naxçıvan diyanına Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilməsi ilə bağı məsələnin beynəlxalq səviyyədə həlli prosesi. Naxçıvanın muxtariyyəti statusunun əldə edilməsində Mustafa Kamal Atatürk, Nəriman Nərimanov, Behbud ağa qahtaxtinski, Kazım Qarabəkir Paça və b. mühüm rol oynadı. 1917-20 illərdə Naxçıvan diyanı üçün daha çətin inkiçaf dövrü olmuç bu qədim Azərbaycan torpağının real olaraq Ermənistanla ilhaq edilmək təhlükəsi yaranmıçdı. Birinci dünya müharibəsində qalib gəlmiş dövlətlərin (ABŞ, Qütblərə) himayə etdiyi Ermənistanın dağnak hökuməti bu bölgəni xəyalı "*Böyük Ermənistan*"a qatmaq üçün silahlı təcavüzə əl atmıç bu məqsədlə Andronik, Dro, Njde və b. qaniçənlərin baqçılıq etdikləri quldur dağnak dəstələrindən də fəal istifadə etmiçdi. Lakin diyanın yerli azərbaycanlı əhalisi bu amansız təcavüzlərə mərdliklə müqavimət göstərmiş özünün yeganə xilas yolunu tarixi vətənə-Azərbaycana birləşməkdə görmüçdü. Həmin dövrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları nəticəsində Naxçıvan diyanında baq verən qırğınlar faciəli həddə çatdığından mühüm beynəlxalq problemə çevrilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin bu problemi sülh yolu ilə həll etmək cəhdlərini zəiflik əlaməti kimi qiymətləndirən dağnak hökuməti bu diyanın tezliklə Ermənistanla qatılacağı barədə qayıqlar yayırdı. Naxçıvan ərazisinin ermənilər tərəfindən içğalının qarşısını almaq üçün 1918 ilin noyabrında burada müstəqil *Araz-Türk Cümhuriyyəti* yaradıldı. 1919 ilin martınadək mövcud olan Araz-Türk Cümhuriyyəti gimali Azərbaycan üçün çox gərgin bir dövrdə bölgə əhalisinin erməni dağnaklarına qarşı səfərbərliyə alınmasında mühüm rol oynadı. Ən baqcası isə bölgənin erməni təcavüzü təhlükəsi qarşısında toxunulmazlığının və bununla da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünü təmin etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ağır vəziyyətdə olsa da, Naxçıvana maddi, mənəvi, hərbi yardım göstərir, bölgədə baq verən hadisələri diqqət mərkəzində saxlayırdı. Azərbaycan Parlamenti, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Naxçıvanda vəziyyəti dəfələrlə müzakirə etmiçdi. Naxçıvan əhalisi özünü Azərbaycandan ayrı təsəvvür etmədiyinə dönə-dönə bəyan etmiçdi. N.Nərimanov və onun yaxın silahdaçlarının prinsipliliyi və cəsəətli tələbləri sayəsində, ermənilərin Q.K.Orconikidze və onun əlaltılarının "xeyir-duası" ilə Naxçıvanı Ermənistanla birləşdirmək cəhdi baq tutmadı. 1920 il dekabrın 2-də Aleksandro-

polda (Gümrüdə) Ermənistanın dağnak hökuməti ilə Türkiyə arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən, Naxçıvan, gəur və ғаhtaxtıda səsvermə yolu ilə xüsusi idarəçilik yaradılmalı və Ermənistan onun iğnə qarışmamalı idi. Lakin 1920 ildə qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur dağnak quldurlarının yuvasına çevrilmədi. Silahlı dağnak-erməni dəstələrinin və Türkiyədən qaçmış ermənilərin cəmlədiyi Zəngəzur ətrafında o zaman yaranmış son dərəcə mürəkkəb siyasi vəziyyətdə Azərbaycan öz torpaqlarının bütövlüyünü qoruyub saxlaya bilmədi. Zəngəzur qəzasının qərb hissəsi yaranmaqda olan qondarma "Ermənistanın" əlinə keçdi. Bununla, faktiki olaraq, Naxçıvan qalan Azərbaycan torpaqlarından ayrı salındı. Bu, Naxçıvanın muxtariyyəti məsələsinin daha qətiyyətlə irəli sürülməsini zəruriləşdirdi.

1920 ilin iyulunda Naxçıvan, Culfa və Ordubad əhalisi məktubla N.Nərimanova və Q.K.Orconikidzeyə müraciət etdi. Məktubda deyilirdi: *"Yerli əhəti öz qüvvəsi ilə daşnaklardan müdafiə olunur, Qırmızı ordunun köməyi ilə bizim diyarı azad etməyi və Azərbaycanla birləşdirməyi təmin etməyi təvəqqe edirik"*. 1920 il iyulun 28-də Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu Naxçıvanda vəziyyəti müzakirə edərək, Azərbaycan İnkilab Komitəsinə tapşırırdı ki, Naxçıvan məsələsinə prinsipial cəhətdə aydınlansın, Ermənistan ilə Azərbaycan arasında sərhədləri müəyyənləşdirsin və Naxçıvan diyarında sovet hakimiyyəti qurulmasına kömək göstərməsi haqqında 11-ci Qırmızı ordunun hərbi inkilab qırası ilə danışıqlar aparsın.

Beləliklə, 11-ci Qırmızı ordu hissələrinə Naxçıvan ərazisini erməni-dağnak işğalçılarından təmizləmək əmri verildi. 11-ci Qırmızı ordunun 1-ci Qafqaz polku Gorus, ғаhbuz və Cəhridən keçərək, 1920 il iyulun 28-də axşamüstü Naxçıvan şəhərinə daxil oldu. Naxçıvan diyarında da sovet hakimiyyəti quruldu. Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi və respublikanın ali hakimiyyət orqanı-Naxçıvan İnkilab Komitəsi (M.Bəktərov, A.Kazımov, F.Mahmudbəyov, Q.Babayev və b.) yaradıldı. Avqustun 10-da Naxçıvan İnkilab Komitəsi Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanova məktub göndərdi. Məktubda deyilirdi: *"Naxçıvan camaatının çox böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan diyarı özünü Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmişdir"*.

1921 ilin əvvəllərində Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya nümayəndələrinin tələbbüsü ilə keçirilmiş rəy sorğusunda diyar əhalisinin 90 faizindən çoxu Naxçıvanın muxtariyyət statusu ilə Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi. Məsələnin həllində Atatürkün və N.Nərimanovun qətiyyəti, B.ğahtaxtinskiyin və Türkiyə nümayəndə heyətinin Moskvada apardığı danışıqlar mühüm rol oynadı və Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası hökumətinin bu məsələdə mövqeyinin dəyişməsinə təsir göstərdi. Naxçıvan diyarı o zaman çox böyük çətinliklər içində idi; dağnak hissələrinin və İnanın İmal əyalətində fəaliyyət göstərən əksinqilabi qüvvələrin mühasirəsində qalmışdı. Bu qüvvələr Naxçıvanda sovet hakimiyyətini devirməyə dəfələrlə cəhd göstərdilər. Lakin 1921 il martın 16-da RSFSR ilə Türkiyə arasında imzalanmış dostluq müqaviləsi sayəsində, böyük dövlətlər tərəfdən dəstəklənən erməni-dağnak silahlı dəstələrinin fənlələrinə son qoyuldu. Bu müqavilənin üçüncü bəndinə əsasən, Naxçıvan vilayəti "Azərbaycanın qəyyumluğu (protektoratı) altında muxtar ərazi elan olundu, bir cərtlə ki, Azərbaycan bu qəyyumluğu üçüncü dövlətə güzəğə getməyəcəkdir". V.İLenin 1921 il aprelin 9-da Türkiyə ilə sülh sazişindən danışıqların demidi ki, bu, *"bizi Qafqazdakı daimi müharibələrdən xilas edir"*. Lakin bu sözlər özünü doğrultmadı!

1921 ildə imzalanmış Moskva və Qars müqavilələri Naxçıvan diyarının Azərbaycanın tərkibində muxtar qurum kimi qalmaq imkanlarını reallaşdırdı [bax *Moskva müqaviləsi (1921)*, *Qars müqaviləsi (1921)*]. Bu beynəlxalq müqavilələr Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtar ərazi statusunu təsbit etdi; bu müqavilələrlə Rusiya, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Naxçıvanı Azərbaycanın tərkibində muxtar qurum kimi tanıdı və ona beynəlxalq hüquqi təminat verdi.

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Mərkəzi İdarəetmə Komitəsinin 1924 il 9 fevral tarixli qərarı Azərbaycanın tərkibində Naxçıvanın muxtariyyət statusunu qəti təsbit etdi. Naxçıvanın muxtariyyəti statusu diyarın sonrakı tarixi taleyində çox mühüm rol oynamışdır. *"Naxçıvan muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük bir amildir. Biz bu amiti qoruyub saxlamalıyıq"* (Heydər Əliyev).

Əd.: Gümrü, Moskva. Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi (tərtib edən İ.Ğ.Hacıyev), B., 1999; Azərbaycan tarixi, 7 cildə. c.5-6, B., 2000-01; Qasımov A., Naxçıvanın muxtar ərazi taleyi və müasir dövr, Naxçıvan tarixinin səhifələri (məqalələr toplusu) kitabında, B., 1996; Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi-hərbi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). B., 1996.

NAXÇIVANSKİ Bəhram xan (? - ?) - Araz-Türk Cümhuriyyətinin görkəmli xadimlərindən biri, könüllü xalq dəstələrinin tərkibində tabor komandiri; Araz-Türk Cümhuriyyətinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti ilə danışıqlar aparmaq üçün Bakıya ezam etdiyi nümayəndə heyətinin başçısı.

Bəhram xan Naxçıvanskiyin başçılığı ilə Araz-Türk Cümhuriyyətinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə ezam olunan xüsusi nümayəndə heyəti 1919 il martın 8-də Naxçıvandan Bakıya gəlmişdi. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Hüseyn Cavidin də daxil olduğu nümayəndə heyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyi ilə müəyyən məsləhətləşmələr, o cümlədən, Naxçıvan məsələsinin Paris sülh konfransında müzakirə olunmasının mümkünlüyü haqqında danışıqlar aparmışdı. B.Naxçıvanski 1919 ilin martında Bakıya gələrkən, yolüstü Tiflisdə Gürcüstan hökumətinin üzvləri ilə, eləcə də Gəncədə "müsavat"çılarla görüşərək, Naxçıvanın Azərbaycan

Xalq Cümhuriyyətinə birləşdirilməsi ilə bağlı məsləhətəlmələr aparmıqdı.

Bəhram xan Naxçıvanskidən Araz-Türk Cümhuriyyətindəki vəziyyət haqqında genişməlumat alan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Naxçıvan, gərrur, Sürməli, Vedibasər və Milistan bölgələrinə Teymur bəy Makinski, R.Ğmayiləv və doktor Qənizadədən ibarət hökumət nümayəndə heyəti göndərmək qərarına gəldi. Bölgə əhalisinin nümayəndələri də (Bağır Rzayev, Məhərrəm Əliyev, ƏləĞəf Kazımov, Hüseyn Cavid, Əsəd Manafəv, Bəhram xan və Əziz xan Naxçıvanskilər) Hökumət nümayəndə heyətinə qatıldılar. Nümayəndə heyətinin məqsədi Ğəvan quberniyasının erməni quldurlarının təcavüzündən ziyan çəkmiĞ yerli azərbaycanlı əhalisinin ehtiyacları üçün Hökumət tərəfindən ayrılmiĞbir milyon manat pulu oraya çatdırmaq idi.

Əd.: Мамедов Г., Победа Советской в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР., Б., 1968; Насыев А., Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən, B., 1994.

NAXÇIVANSKİĞCəfərqulu xan (?-?) - görkəmli ictimai-siyasi xadim. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Naxçıvan bölgəsinin ictimai-siyasi həyatında və bölgənin qarĞılaĞdıĞı problemlərin həllində mühüm rol oynamıĞdır. Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində və onun fəaliyyətinin ilk çağlarında Naxçıvan Milli Komitəsinin sədri kimi bölgənin erməni təcavüzündən müdafiəsində, əhalinin daĞnaklann törətdikləri qırğmlardan xilas edilməsində fəal iĞtirak etmiĞdir. *Araz-Türk Cümhuriyyətinin* süqutundan sonra Kəlbəli xan və Kərim xan Ğəvanski ilə birlikdə mahalda yeni qurum - Müvəqqəti hökumət yaratmıĞvə onun sədri olmuĞdur.

Naxçıvandağı ingilis general-qubernatoruna ünvanladığı 1919 il 26 fevral tarixli məktubda Osmanlı qoĞunlarının getməsindən sonra ermənilərin bölgə üçün təhlükə yaratmasından və mahalın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən aralı dıĞməsindən ciddi narahatlıq, diyarın ana torpaqla – Azərbaycanla birləĞə bilməsi üçün Çəraitin təmin olunması istəyi ifadə olunmuĞdur. Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyinin razılığı və *İrəvan quberniyası müsəlmanları həmyerlə cəmiyyətinin* tapĞırığı ilə 1919 ilin fevralında Bakıdan Naxçıvana gələn Mirabbas Mirbəğirovla və yerli hökumətin silahlı dəstəsinin komandanı Kəlbəli xanla birlikdə mahalın erməni-daĞnak silahlı dəstələrindən müdafiəsi və onun tezliklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qatılması məsələlərini ingilis general-qubernatoru ilə müzakirə etmiĞdir. Naxçıvan bölgəsində 1919 ilin may-iyun aylarında ingilislərin dəstəyi ilə elan olunan "erməni idarəçiliyi'nin ləğvinə, bununla da mahalın daĞnaklar tərəfindən iĞğalının əngəllənməsinə çalışmıĞdır. Mahalın sovetləĞdirilməsi prosesinin ilk çağlarında Naxçıvan Milli Ğurasının sədri kimi yenə də bölgənin türk-müsəlman əhalisinin ermənilərdən müdafiəsi iĞndə fəallıq göstərmiĞ lakin tezliklə sovet hökuməti tərəfindən təqib olunmaĞa baĞamıĞ "qardaĞ qırğınlarının təÇkilatçısı" və "antisovet təbliğatçısı" damĞaları ilə 1920 il avqustun sonlarında Naxçıvan Ğıqilab Komitəsi tərəfindən həbs edilərək, Bakıya göndərilmiĞdir. 1920 il oktyabrın 5-də qardaĞ Rəhim xan Naxçıvanski ilə birlikdə *Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin* rəhbərliyinə ərizə ilə müraciət edərək, haqsız repressiyaya məruz qaldığını bildirsə də, azadlığa buraxılma mıĞ sonralar ĞuĞa həbsxanasına göndərilmiĞvə orada da vəfat etmiĞdir.

Əd.: Musayev Ğ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917—1921 -ci illər), B., 1996.

NAXÇIVANSKİĞCəmĞid Cəfərqulu oğlu (10.8.1895, Naxçıvan Ğ - 26.8.1938) - görkəmli hərbi xadim, briqada komandiri. Yelizavetqrad (Qərbi Ukrayna) qvardiya məktəbini bitirmıĞdir (1915). Birinci dünya müharibəsində (1914-18) müsəlmanlardan təÇkil olunmuĞsüvari eskadronunun komandiri olmuĞ "Brusilov cəbhəsi"nin yaradılmasında iĞtirak etmiĞ 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunmuĞdur. Avstriya-Rumıniya cəbhəsində üç dəfə yaralanan Naxçıvanski igid süvari zabiti kimi ĞümüĞsilahla mü kafatlandırılmıĞ 2-ci, 3-cü, 4-cü dərəcəli Anna, 2-ci dərəcəli Stanislav ordenləri ilə təltif olunmuĞdu. Cənub-Qərb cəbhəsi dağıdıldıqdan sonra Çəbrotmistri Naxçıvanski baĞlılıq etdiyi alayla birlikdə Azərbaycana qayıtmıĞ 1918 il sentyabrın 15-də türk qoĞunları və Azərbaycan Əlahiddə Korpusu ilə birgə Bakını daĞnak, eser-mənÇeviklərdən ibarət olan və ingilislərə arxalanan "Sentrokaspi diktaturası" qüvvələrindən təmizləmiĞdi. Azərbaycanın müstəqilliyi uğnında Naxçıvanski də inamla vuruĞmuĞdur. 1920 ilin martında onun Qarabağda (ĞuĞada) yerləÇən alayı daĞnaklara və daxili dıĞmənələrə qarĞ döyiĞ əməliyyatlarında fəal iĞtirak etmiĞdi. *Aprəl işğalından {1920}* sonra onun suvari alayı bolÇeviklərin tərəfinə keçmiĞdir. Nəriman Nərimanov ĞuĞaya, CəmĞid Naxçıvanskiyə dərhal Bakıya qayıtmaq, milli ordu hissələrinin təÇkilinə baĞlamaq haqqında teleqram göndərmiĞdi. CəmĞid Naxçıvanski Azərbaycanda baĞverən antisovet üsyanların yatırılmasında iĞtirak etmiĞdir. O, Bakıda yaradılmıĞ Azərbaycan BirləĞmiĞ Komanda Məktəbinin rəisi, 1921 ilin dekabrında isə Azərbaycanın ilk milli atıcı diviziyasının komandiri təyin olunmuĞ yüksək ixtisaslı hərbi kadr hazırlığında mühüm rol oynamıĞdır.

Naxçıvanski 1923 və 1928 illərdə Moskvada Ali Hərbi Akademiyanın qısa müddətli kurslarında oxumuĞ Azərbaycan qayıtdıqdan sonra yenidən diviziya komandiri olmuĞdur. 1922-29 illərdə general ƏləĞa Ğıxlinskiyin təÇəbbüsü ilə Azərbaycan dilində nəÇə olunan "Hərbi bilik" jurnalının redaktorlarından biri idi. Naxçıvanski 1931 ildə Moskvaya M.V.Frunze adına Ali Hərbi-Siyasi Akademiyaya oxumaĞa göndərilmiĞdi. Akademiyanı fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən (1933) sonra, orada müəllim saxlanılmıĞ 3 il Ümumi taktika kafedrasına rəhbərlik etmiĞ akademiya əsas fakültənin kurs rəisi ol-

muğdur. 1935 ildə Naxçıvanski briqada komandiri (kombriq) hərbi vəzifəsinə təyin olunmuşdu.

30-cu illərin axırlarında Naxçıvanski guya başçılıq etdiyi "casus təxribat dəstəsi" ilə mühacirətdə olan qardaqları Davudxan və Kalbalı xanla (Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra onlar rəsmi icazə alıb Gəna getmiş tezliklə gəh qvardiyasında yüksək rütbələrə çatmışdılar. Sovet hökuməti onların antisovet fəaliyyətini dayandırmaq üçün Gəna hökumətinə təzyiqlər etmiş notalar vermişdir. Nəticədə, Kalbalı xan Azərbaycanla sərhəddə xidməti vəzifəsindən uzaqlaşdırılmışdır. Cəmiyyət Naxçıvanski Sovet Ordusunda briqada komandiri olmasını, ata-babalarının isə rus qoçunlarının tərkibində Gəna ordusuna qarşı vuruşmasını bilən şah onları güllələtdirmişdir) sıx əlaqə saxlamaqda təqsirləndirilərək repressiyaya məruz qalmışdır.

Naxçıvanski Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası və Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Mərkəzi Şura Komitələrinin üzvü idi. Qırmızı bayraq, Qırmızı Əmək Bayrağı, Qırmızı Ulduz ordenləri ilə təltif edilmişdir. Adına Bakıda hərbi litsey (Naxçıvanda filialı açılmışdır), Bakıda və Naxçıvanda küçə var. Naxçıvanda ev-muzeyi yaradılmışdır.

Əd.: Nazirliq., Azərbaycan generalları, B., 1991.

"**NAĞ QOLOS**" - gündəlik ədəbi, ictimai-siyasi, men-Şevik qəzeti. 1-ci nömrəsi 1918 il yanvarın 6-da, sonuncu (59-cu) nömrəsi həmin ilin martında Bakıda çıxmışdır. Qəzet redaksiya heyəti tərəfindən buraxılırdı. Erməni-dağnak silahlı dəstələrinin Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi *Mart soyqırımı* (1918) günlərində "Nağqolos" Şəhərdəki vəziyyəti təsvir edərək yazmışdır: "Hər yerdə meyitlər qıç olmuş eybəcər hala salınmışdır. Təzəpir məscidinin yanında ağır mənzərə var. Məscid atəşdən zərər çəkmişdir. Şadətəhənin təhqir olunması genişkütlələrin qəlbini göynədir, meyitlər onları daha çox narahat edir. Nifrət və təhqir zəhərinin necə dərinliyə içədiyi hiss olunur. Bu düşmənçiliyi aradan qaldırmaq, bu nifrətin qəzəbli intiqam hissəsinə çevrilməsinin qarşısını almaq üçün çox iş görmək lazım gələcək" ("Nağqolos", 24 mart, 1918-ci il).

NAZİR PORTFELLƏRİNİN BÖLÜG DÜRÜLMƏSİ HAQQINDA QƏRARLAR - 1918 il iyunun 19-da və oktyabrın 6-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş sənədlər. Birinci qərara əsasən, Fətəli xan Xoyski 2-ci hökumət kabinetində Nazirlər gurasının sədri və ədliyyə naziri, Məmməd Həsən Hacınski xarici işlər naziri, Behbud ağa Cavanşir daxili işlər naziri, Xudadat bəy Məlik-Aslanov yollar naziri, Əbdüləli bəy Əmircanov maliyyə naziri, Xosrov Paşa bəy Sultanov əkinçilik naziri, Nəsim bəy Yusifbəyli xalq maarifi və dini etiqad naziri, Ağa Aqırov ticarət və sənaye naziri, Xudadat bəy Rəfibəyli səhiyyə və himayədarlıq naziri, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Xəlil bəy Xasməmmədov və Musa bəy Rəfiyev portfelsiz nazirlər təyin olunmuşdular. Müvəqqəti olaraq, poçt və teleqraf nazirliyinə rəhbərlik Xudadat bəy Məlik-Aslanova, ərzaq nazirliyi Ağa Aqırova, nəzarət nazirliyi isə Məmməd Həsən Hacınskiyə tapşırılmışdır. 1918 il 6 oktyabr tarixli qərarla Fətəli xan Xoyskinin 2-ci hökumət kabinetində dəyişikliklər edildi. Fətəli xan Xoyski Nazirlər gurasının sədri, Behbud ağa Cavanşir daxili işlər naziri, ticarət və sənaye naziri, Əlimərdan bəy Topçubaşov xarici işlər naziri, Məmməd Həsən Hacınski maliyyə naziri, Nəsim bəy Yusifbəyli xalq maarifi naziri və ərzaq naziri, Xudadat bəy Məlik-Aslanov yollar naziri, Ağa Aqırov poçt və teleqraf naziri, Xəlil bəy Xasməmmədov ədliyyə naziri, Xudadat bəy Rəfibəyli səhiyyə naziri, Musa bəy Rəfiyev himayədarlıq və dini etiqad naziri, Şəmayıl bəy Ziyadxanov hərbi işlər üzrə müvəkkil, Əbdüləli bəy Əmircanov dövlət nəzarətçisi təsdiq edilmişdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ikinci hökuməti 1918 il dekabrın 7-nə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов)*, Б., 1998.

NAZİRLƏR ŞURASININ BİRİNCİ KABİNETİNİN TƏSDİQİ HAQQINDA QƏRAR, Birinci Cümhuriyyət hökuməti tərkibinin təsdiq olunması haqqında qərar - 1918 il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Milli gurası tərəfindən qəbul edilmiş tarixi sənəd. Həmin qərara əsasən, Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər gurasının sədri və daxili işlər naziri, Xosrov Paşa bəy Sultanov hərbi nazir, Məmməd Həsən Hacınski xarici işlər naziri, Nəsim bəy Yusifbəyli maliyyə və xalq maarifi naziri, Xəlil bəy Xasməmmədov ədliyyə naziri, Məmməd Yusif Cəfərov ticarət və sənaye naziri, Əkbər ağa geyxülislamov əkinçilik və əmək naziri, Xudadat bəy Məlik-Aslanov yollar, poçt-teleqraf naziri, Camo bəy Hacınski dövlət nəzarətçisi təyin olunmuşdular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birinci hökuməti 1918 il iyunun 17-nə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

NAZİRLƏR ŞURASININ HÜQUQ VƏ VƏZİFƏLƏRİ HAQQINDA QƏRAR - Azərbaycan Milli gurasının 1918 il iyunun 17-də qəbul etdiyi qərar. Milli gura bu qərarla dövlət müstəqilliyinin, mövcud siyasi azadlıqların ləğvi, inqilabi qanunların dəyişdirilməsi məsələlərində Müvəqqəti Hökumətin səlahiyyətli olmadığını təsbit etmiş habelə hökumətə altı aydan gec olmayaraq, Məclisi-müəssisən çağırmağı tapşırılmışdır. Qalan idarəetmə məsələlərində hökumətə bütün hüquq və səlahiyyətlər verilmişdir. Bax *Azərbaycan Milli Şurasının buraxılması haqqında qərar*.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов)*, Б., 1998.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının iclası

NAZİRLƏR ŞURASININ İKİNCİ KABİNƏSİNİN TƏSDİQ HAQQINDA QƏRAR, İkinci Cümhuriyyət hökuməti tərkibinin təsdiq olunması haqqında qərar – 1918 il iyunun 17-də Gəncədə Azərbaycan Milli şurası tərəfindən qəbul edilmiş tarixi sənəd. Həmin qərara əsasən, Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər şurasının sədri, Məmməd həsən Hacınski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Behbud ağa Cavanşir, Xəlil bəy Xasməmmədov, Xosrov Paşa bəy Sultanov, Xudadət bəy Rəfibəyli, Xudadət bəy Məlik-Aslanov, Ağa Aqırov, Əbdüləli bəy Əmircanov, Musa bəy Rəfiyev nazirlər təsdiq olunmuşdular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 2-ci hökuməti 1918 il dekabrın 7-nə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Bax, həmçinin *Azərbaycan Milli Şurasının buraxılması haqqında qərar*. **NEFT SƏNAYESİNİN MİLLƏLƏŞDİRİLMƏSİ HAQQINDA DEKRET** - 1918 il iyunun 1-də Bakı Xalq Komissarları Sovetinin qəbul etdiyi sənəd. S.Şaumyanın imzaladığı həmin dekretə əsasən, neft sənayesinin bütün müəssisələri inzibati, texniki və maliyyə cəhətdən Bakı Xalq Təsərrüfatı şurasına tabe edilirdi; bütün fəhlələrə, inzibati və texniki işçilərə öz yerlərində qalmaq və vəzifələrini yerinə yetirmək tapşırılırdı. Dekret Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) Xalq Komissarları Sovetinin 1918 il mayın sonlarında qəbul etdiyi qərarın yerinə yetirilməsini, daha doğrusu, Azərbaycan neftinin qarət olunaraq, Rusiyaya daşınmasını təmin etməli idi. İyunun 2-də Bakı Xalq Komissarları Soveti neft sənayesi müəssisələrinin fəhlə və qulluqçularına müraciət qəbul etdi. Müraciətdə deyilirdi: **"Bakı neft sənayesi Rusiya Sovetlər Respublikasının sərvəti elan olunur. Bundan sonra bütün mədənlərin, zavodların, emalatxanaların bütün avadanlıqları, neft sənayeçilərinin bütün əmlakı fəhlə-kəndli Sovet hakimiyyətinin şəxsində bütün xalqa məxsusdur"**.

Bakı Xalq Komissarları Sovetinə rəhbərlik edən bolşevik cildinə girmiş daşnak S.Şaumyan Azərbaycan xalqına məxsus sərvəti Rusiyanın malı elan etməklə, əslində, bu yolla erməniləri Bakının sahibi etməyə çalışırdı. Buna görə də Bakı neft sənayeçilərinin ciddi etirazı nəticəsində iyunun 4-də RSFSR Ali Xalq Təsərrüfatı şurasının BaqNeft Komitəsi Bakıya teleqram göndərərək, milliləşdirməni təxirə salmağı təklif etdi. Bundan hiddətlənən S.Şaumyan iyunun 14-də V.Leninə göndərdiyi teleqramda bildirirdi ki, *"belə bir siyasətə qarşı qəti protest edirəm. Görünür, Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasının Baş Neft Komitəsi nə etdiyini bilmi"* BaqNeft Komitəsi isə özünün Bakıya göndərdiyi ikinci teleqramında neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında dekretin təxirə salınmasında yenə də təkid etdi. Bu, S.Şaumyanı daha da hiddətləndirdi. O, yenidən V.Leninə müraciət etdi: **"İçgörüləndən və yaxşı gömlükdən sonra geriye qayıtmaq olmaz. Bu teleqramlar yalnız pozuculuq salır. Sənayeyə ağır zərərələr vurulmasının qarşısını almaq üçün Sizin iş şəxsən qarışmağınızı xahiş edirəm"**.

Nəticədə, V.Leninin təklifi ilə RSFSR Xalq Koraissarları Soveti Bakı neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqındakı dekreti təxirə salmaq barədə BaQ Neft Komitəsinin teleqramlarını ləğv etdi. Bununla əlaqədar Bakı Xalq Komissarları Soveti 1918 il iyulun 2-də neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında yeni dekret verdi. Bu dekretə əsasən, yalnız xırda müəssisələr istisna edilməklə, neftçixarma, neft emalı, neft satışı, yardımçı qazma və nəqliyyat müəssisələri bütün əmlakları ilə birlikdə dövlət mülkiyyəti elan olundu, neft və neft məhsullarının satışı isə dövlətin inhisarına keçdi.

1918 il sentyabrın 15-də Azərbaycan və Türkiyə hissələrindən ibarət *Qafqaz İslam Ordusu* Bakını azad etdikdən sonra buraya köçən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti həmin il oktyabrın 1-də neft sənayesinin milliləşdirilməsinə dair Bakı Xalq Komissarları Sovetinin qəbul etdiyi bütün dekret və sərəncamları ləğv etdi. Azərbaycan xalqının sərvəti özünə qaytarıldı. Həmin qərarla sahibkarların müəssisələri özlərinə verildi və onların hər birinə özlərinin neft və neft məhsulları ehtiyatı barədə Ticarət və Sənaye Nazirliyinə təcili olaraq məlumat vermələri tapşırıldı.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Milman A., Bakı Soveti - Azərbaycanda proletar diktaturası orqanıdır (oktyabr 1917 — iyul 1918), B., 1957; *Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане (1917-1918)* (документы и материалы), *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), B., 1998.

NEFT SƏNAYESİNİN MİLLİLƏŞDİRİLMƏSİNİN LƏĞV EDİLMƏSİ HAQQINDA QƏRAR - 1918 il oktyabrın 1-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş sənəd. BeQ bənddən ibarət olan bu qərara əsasən, dağnak qaumyanın baqılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin neft sənayesinin və ticarət donanmasının milliləşdirilməsi haqqında verdiyi bütün dekret və sərəncamlar ləğv olundu. Mədənlər, zavodlar, gəmilər, onların idarə olunması əvvəlki sahiblərinə verilmədi. Bütün mövcud neft və neft məhsulları ehtiyatı hökumətin xüsusi qərarınadək onun sərəncamında saxlandı. Bununla Cümhuriyyət hökuməti Azərbaycan xalqının sərvətini özünə qaytardı.

"NEFTYANOYE DELO" - Bakıda ayda iki dəfə rus dilində nəşr olunan jurnal, *Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurasının* orqanı. İlk nömrəsi 1899 ilin yanvarında, sonuncusu 1920 ilin aprelində çıxmışdır. Neft sənayeçilərinin mənafeyini müdafiə etmişdir. "Neftyanoye delo" Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi tarixini öyrənmək üçün də qiymətli mənbədir. Jurnalın 1918-20 illərdə buraxılmış saylarında neft sənayeçiləri qurultayı Şurasının dövlət hakimiyyətinin həyata keçirdiyi tədbirlərə münasibəti ifadə edilmişdir. Rusiyada bolşeviklərin mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirməsi jurnalda kəskin pislənirdi. Rusiya burjuaziyası kimi, Bakı burjuaziyası da Sovet hakimiyyətinin yeritdiyi siyasətdən narazı idi. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin neft müəssisələrini və Xəzər ticarət donanmasını milliləşdirmək haqqında dekretlərdən sonra jurnal sovet hakimiyyətinə qarşı açıq çıxışı etməyə başladı. *"Sentrokaspi diktaturası"* dövründə çıxan nömrəsində isə (9 sentyabr) bolşeviklər 1918 ilin martında hakimiyyəti qəsb etməkdə günahlandırılırdılar. Bakı nefti uğrunda mübarizə dövründə ingilislərin neft sənayesini böhrandan çıxaracağına inanmayan neft sənayeçilərinin milli və dövlətçilik ideallarına biganə mövqeyi jurnalda dərc olunan məqalələrdə əksini tapmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə düşmənçilik mövqeyindən yanaşan jurnal Bakının azad olunması ərəfəsində ingilislərə üstünlük versə də, almanların müdaxiləsinin də əleyhinə olmamışdır. Bununla belə, jurnal Bakıda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətinin bərqərar olmasını neft sənayeçiləri üçün yeni mərhələnin başlanğıcı kimi səciyyələndirmişdir. Neft sənayesinin milliləşdirilməsinin Fətəli xan Xoyski hökuməti tərəfindən ləğvi təqdir olunsada, bu sahənin içində sərt nəzarət qəran razılıqla qarşılanmamışdır. Neft məhsullarının ixracı probleminin yalnız Rusiya ilə sərbəst məal mübadiləsinin bərpası sayəsində həll edilməsinin mümkünlüyü qeyd olunurdu. Yeni dövlət qurumlarının yaranmasının iqtisadi maraqlara zidd olduğunu göstərən jurnal ümumrusiya bazarında sərbəst əmtəə mübadiləsinin müdafiə edir, hökumətin neft məhsullarının ixracına əksiz tətbiqi qanunundan kəskin narazılığını bildirirdi. 1919 il yanvarın 30-da jurnalda neft sənayeçilərinin ingilislərə müraciəti dərc edilmişdir. Müraciətdə müttəfiq komandanlığın iqtisadi sahəyə müdaxilə etməklə sənaye və ticarətə yardım göstərəcəyinə ümid ifadə olunur, rəsmi hakimiyyətdənsə, ingilislərlə əməkdaşlığa üstünlük verilir.

Jurnalın 1919 ilin sonu - 1920 ilin əvvəlindəki saylarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin ticarət-sənaye siyasəti tənqid edilir, neft ixracı üçün Həştərxan yolunun açılması tələb olunurdu. Jurnalın 1920 il aprelin 30-da çıxmış sonuncu nömrəsindəki məqalələrin başlıqları – «Бакинская нефть для советской России (—Bakı nefti Sovet Rusiyası üçün)», «Победу советской России и Бакинский нефтяной экспорт» ("Sovet Rusiyasının qələbəsi və Bakı neftinin ixracı") *Апрел işğalının (1920)* məhiyyətini açmaq baxımından səciyyəvidir.

Əd.: *Наджафалиев Т., Журнал «Нефтяное дело» и политическая история Бакинской буржуазии (1918-1920 гг.): источниковедческий аспект* Azərbaycan tarixi Muzeyi-80" toplusu, B., 2001.

NEMANZADƏ Ömər Faiq - görkəmli məarif və mətbuat xadimi, publisist. *"Qeyrət"* mətbəəsinin və *"Molla Nəsrəddin"* jurnalının yaradıcılarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət idarələrində fəaliyyət göstərmişdir (bax *Ömər Faiq*).

NƏBİBƏYOV Bəhrəmbəy Qasımbəy oğlu (1884-1930)-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun yüksək rütbəli zabitlərindən biri, polkovnik. Kutaisi realını məktəbində və Peterburqdakı Konstantin topçu məktəbində təhsil almışdır. 1904 ildən Rusiya ordusunun Qafqazdakı topçu briqadasında xidmətə başlamışdır. İkinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" və "Müqəddəs Stanislav" ordenləri ilə təltif edilmişdir. 1918 il noyabrın 27-də B.Nəbibəyov Azərbaycan topçu briqadasına təyinat almış sonra isə 2-ci topçu briqadasının 3-cü batareyaya komandiri vəzifəsində xidmət

etmişdir. 1919 ilin noyabrında güvəlan-Türkan istiqamətində Bakının dənizdən müdafiəsinin təşkili B.Nəbibəyovun rəhbərliyi ilə 3-cü topçu batareyasından və 5-ci Bakı piyada alayının bir bölüyündən təşkil edilmiş dəstəyə tapdırılmışdır. Denikin qüvvələrinin dənizdən ehtimal edilən təhlükəsinin qarşısını almaq üçün B.Nəbibəyov güvəlan-Türkan-Qala xətti üzrə dəniz sahili boyunca müdafiə mövqeləri tutmuşdur.

B.Nəbibəyov 1920 ilin mart-aprel aylarında Cümhuriyyət hərbi qüvvələrinin Qarabağda erməni-daşnak işğalçılarına qarşı apardığı əməliyyatlarda fəal iştirak etmişdir. Onun komandiri olduğu batareya 1920 il aprelin 8-də Malibəyli-ğucükənd ətrafında gedən döyüşdə xüsusilə fərqlənmişdir. General H.Səlimovun hərbi nazir S.Mehmandarova göndərdiyi teleqramda

B.Nəbibəyovun bu xidmətləri xüsusi qeyd olunmuşdur.

Aprel işğalından (1920) sonra bir müddət sovet ordusu sıralarında xidmət etmiş gəkinin hərbi komissarı olmuşdur. Bu vəzifədə olarkən 1930 ildə gəki-Zaqatala bölgəsində sovet hakimiyyətinə qarşı baş vermiş xalq üsyanının rəhbərlərindən biri idi. Həmin ilin iyulunda üsyanın yatırılması üçün göndərilmiş çoxsaylı sovet hərbi qüvvələri ilə döyüşlə həlak olmuşdur.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920)*. Армия Б., 1998; Nəzirli g., Topoqraf general Əbrahim ağa Vəkilov, B., 2002.

NƏBİYEV Mahmud (3.4.1893, Nuxa - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilməsi nəzərdə tutulmuş tələbələrdən biri. Tiflisdəki imperator I Aleksandr kİG gimnaziyasını bitirmiş (1914), Kiyev Universitetinin fizika-riyaziyyat fəhsində 3 il oxumuş lakin maddi çətinliklə əlaqədar təhsilini davam etdirə bilməmişdir. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarı ilə adı Rusiyaya göndəriləcək tələbələrin siyahısına daxil edilmişdir. Lakin Vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə oraya tələbə göndərmək mümkün olmamışdır. Sonrakı taleyi barədə məlumat aqkar olunmamışdır.

NƏCƏFOV Rzaqulu Məçədi Ələkbər oğlu (1884, Naçıvan - 1938, Bakı) - mətbuat xadimi, publisist. gair Əliqulu Qəmküsərin kiçik qardaşdır. Ruhani təhsili almış Məhəmməd Tağı Sidqinin Naçıvanda açdığı "Tərbiyə" məktəbində oxumuşdur. Culfə gömrükxanasında işləmiş inqilabına (1906-11) kömək etmişdir. 1912 ildə Tiflisə köçmüş "Molla Nəsrəddin" jurnalına ikinci redaktor təyin edilmiş Ə.Qəmküsərin köməkçisi olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Gürcüstanda Azərbaycan hökumətinin konsulu vəzifəsində çalışmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində "Yeni fikir" qəzetinin redaktor müavini, "Dan ulduzu" jurnalının redaktoru, "Molla Nəsrəddin" in müxbiri, Zaqafqaziya Yeni Əlifba Komitəsinin sədr müavini, Tiflis Türk (Azərbaycan) Dövlət Dram Teatrının direktoru olmuşdur. 20 əsrin 30-cu illərində Bakıya köçmüş nəçriyyatda işləmişdir. Dövrü mətbuatda müntəzəm olaraq, aktual problemlərə dair elmi, ciddi və satirik üslubda məqalələr, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir haqqında xatirələrini dərc etdirmişdir.

Əd.: Zamanov A., Sabir və müasirləri, B., 1973; Salamzadə Q., Kiçikpöncərdən görünən dünya, B., 1986; Həbibbəyli G., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997.

NƏRİMANBƏYLİ Nəriman bəy Həçim oğlu (1889, ғuça ғ - 1937) - Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, ictimai-siyasi və dövlət xadimi. Ailəsi ғəvana köçdüyü üçün, orta təhsilini ғəvan gimnaziyasında almış Moskva Universitetinin fizikiyaziyyat fəhsində, sonra isə Xarkov Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil almışdır. Burada "Azərbaycanlı tələbələrin həmyerlilər cəmiyyəti"nin rəhbərliyinə seçilmiş inqilabi fəaliyyət göstərmişdir. Onun iştirakı ilə cəmiyyət üzvlərinin verdikləri təməqlərin gəliri Birinci dünya müharibəsindən zərər çəkmiş müəllimlərin ailələrinə paylanırdı. Nərimanbəyli 1915 ildə ali təhsilini baş vurub vətənə qayıtmış vəkil işləməklə yanaşı, "Müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin" rəhbərlərindən biri olmuşdur. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra "Müsəvat" partiyasına daxil olmuş Zaqafqaz müsəlmanlarının Bakı qurultayında, "Müsəvat" partiyasının birinci qurultayında iştirak etmişdir. Nərimanbəyli 1918 ilin fevralında Zaqafqaziya seyminin üzvü seçilmiş seymin müsəlman fraksiyasının, *Zaqafqaziya Federasiyasının* süqutundan (26 may 1918) sonra isə

Azərbaycan Milli ғurasının (27 may 1918) üzvü olmuşdur. Milli ғuranın "*Azərbaycan Məclisi-Məbusamın təsis haqqında qanun*"una (1918, 19 noyabr) əsasən, seçkisiz Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir. Parlamentdə "Müsəvat" və bitərəflər fraksiyasının üzvü olan Nərimanbəyli 4-cü hökumət kabinetində dövlət müfəttiş vəzifəsini tutmuşdur. O, Bakıda keçirilən bir sıra mədəni tədbirlərdə yaxından iştirak etmişdir. *Aprel işğalından (1920)* sonra müxtəlif idarələrdə hüquq məsləhətçisi olmuş təqiblərə məruz qalaraq iğdən çıxarılmış sonralar vəkil işləmişdir. 1937 ildə repressiyaya məruz qalmışdır.

Əd.: Əliyev M., Nərimanbəy Nərimanbəyli, "Ədlar yurdu" qəzeti, 1989, № 23; Süleymanova S., Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu - XX yüzilliyin əvvəlləri), B., 1999.

NƏRİMANBƏYOV Yaqub Fərman Əmir oğlu (14.6.1898, ғuça ғ - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azər-*

baycanlı tələbələr haqqında qərar) əsasən, dövlət hesabına elektricləşdirmə üzrə ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrəndən biri. 1-ci Tiflis kiçik gimnaziyasını bitirmişdir (1917). Atasını Əmir bəy Azər baycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1919 il 25 avqust tarixli qərarı ilə Bakının general-qubernatoru təyin olunmuş və Dövlət Müdafiə Komitəsinin iqlər müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Parlamentin 1919 il I sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün Paris (Fransa) Universitetinə göndərilmişdir. Nərimanbəyov təhsil illərində Əmir adlı fransız qadını ilə həyatı qurmuşdu. Respublikanın xalq rəssamları Vidadi (Fransanın Kann şəhərində doğulmuşdur) və Toğrul Nərimanbəyovların atasıdır. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənmək üçün 1921-22 illərdə Xalq komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun tapşırığı ilə xaricə ezam olunmuş xüsusi nümayəndənin

hesabatında onun təhsilini uğurla davam etdirməsi, *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında isə təhsilinin bitməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi. Xalq təsərrüfatında elektrik enerjisinin geniş tətbiqi sahəsində təcrübəli mütəxəssis kimi vətəna qayıdan (1927) Nərimanbəyov Respublika Plan Komitəsində elektricləşdirmə bölməsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. 1937 il dekabrın 31-də əksinqilabi burjuva-millətçi təşkilatının üzvü kimi həbs olunmuş Sibirin Kolına Şəhərinə sürgün edilmişdir. 1956 il iyunun 9-da iqlində cinayət tərkibi olmadığı üçün bəraət verilmişdir.

Əd.: El Cə d Q o c a, Sibir dərsi, B., 2000.

NƏRİMANOV Nəriman Nəcəf oğlu (14.4.1870, Tiflis 19.3.1925, Moskva) - görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi, yazıçı, publisist, həkim. Ək təhsilini Tiflis müsəlman ruhani məktəbində almışdır. *Qori seminariyasını* bitirdikdən

(1890) sonra, Tiflis quberniyası Borçalı qəzasının Qızılhacılı kəndinə müəllim təyin olunmuşdur. 1891 ildə Bakıya gələrək, geniş fəaliyyətə başlamış Bakıda türk-müsəlman əhali üçün ilk xalq qiraət xanasını təşkil etmiş (1894), bir sıra gərəq ölkələrindən, Rusiyadan qiraət xana üçün ədəbiyyat almışdır. 1894 ildə Nərimanovun "Nadanlıq" pyesi Azərbaycan dilində çap olunmuş 1895 il yanvarın 15-də isə ilk dəfə Bakıda tamaçaya qoyulmuş əldə olunan gəlir qiraət xanaya verilmişdir. Bu dövrdə Nərimanov "Dilin bəlası", yaxud "ğamdan bəy" (1895), "Bahadır və Sona" (1896-1908), "Nadir Şah" (1899) əsərlərini, bir çox publisistik məqalələr, Azərbaycan və rus dillərini öyrənənlər üçün dərslilər yazmışdır. Azərbaycan dramaturgiyasında ilk tarixi dram olan "Nadir Şah" pyesi çap olunsa da, tamaçaya qoyulmasına yalnız 8 ildən sonra icazə verilmişdir. Nərimanovun ədəbi-publisistik fəaliyyəti cəmiyyəti ətalətdən qurtarmağa, türk-müsəlman əhalinin milli oyanıçına xidmət etmişdir. 1896 ilin mayında Bakı realni

məktəbində Çatlı müəllim vəzifəsinə təyin olunmuş Nərimanov 1902 ildə ekstern qaydası ilə imtahanı verərək, Bakı kiçik gimnaziyasını bitirmək haqqında kamal attestatı almış və həmin ildə Odessadakı Novorossiya Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. Odessada oxuyarkən bir qrup tələbə ilə Baxçasarayaya (Kıyva) gedərək, orada teatr tamaçaları vermiş Əmir bəy *Qaspralı* ilə görüşmüşdür. Nərimanov bu görüşlərəndə yazırdı ki, "bir-birimizin dərdindən və məqsədindən xəbərdar olduq".

Nərimanov siyasi fəaliyyətə Odessada tələbə hərəkatında başlamış çar hökuməti universiteti müvəqqəti bağladıqdan sonra Bakıya qayıtmış sosial-demokrat "Hümmət" təşkilatına daxil olmuş həmin təşkilatın fəaliyyətində yaxından iqlirək etmişdir. Bu dövrdə Əmir inqilabçılarını ilə sıx əlaqə saxlamış Əmir sosial-demokrat "*İctimaiyyun-amiyyun*" ("M ü c a h i d") partiyasının əsasını qoyanlardan biri olmuşdur. 1906 ildə Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının (RSDFP) proqramını Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. 1906 ildən başlayaraq Nərimanovun mətbuatdakı çıxışları mədəni, maarif problemləri ilə yanaşı, açıq siyasi məzmunu daşımışdır. "Ğad" və "Həyat" qəzetlərində silsilə məqalələr dərc etdirmişdir. 1906 ildə o, Qafqaz müsəlman müəllimlərinin Bakıda keçirilən birinci qurultayını təsis komissiyasına sədrlik etmişdir. 1906 ilin dekabrında təhsilini başa vurmuş üçün Odessaya qayıtmışdır. 1907-08 illərdə "Nadir Şah" faciəsi Vəliqaboyu, Türkünstan, Cənubi Qafqaz Şəhərlərində və Tehranda tamaçaya qoyulmuşdur. 1908 ildə Nərimanov universiteti bitirib Bakıya gəlmişdir (bu münasibətlə tərəqqipərvər ziyalılar təntənəli qəbul təşkil etmişdilər), Şəhər xəstəxanasında işləmişdir. 1909 ilin əvvəlində Tiflisə köçüb həkim-terapevt iqləyən Nərimanov "Mücahid" təşkilatının üzvü olması və Əmir inqilabçılara yardım göstərməsi ilə bağlı martın 1-də həbs edilib, Metex qalasına sahnlanmışdır.

1909 ilin sentyabrında Həşərxana sürgün edilən Nərimanov burada olduğu müddətdə Qafqazla əlaqələrini kəsməmiş ictimai-siyasi fəaliyyətini davam etdirmiş yerli mətbuatla fəal əməkdaşlıq etmiş mədəni-kültəvi təşkilatların iqlində çalışmış həkimliklə məşğul olmuşdur. Həşərxan Xalq Universitetinin sədri olan Nərimanov quberniya həkimlərinin 2-ci qurultayında "ğuray-Ğlam" cəmiyyəti adından çıxış etmiş (1911, aprel), Həşərxan gəhər Dumasının üzvü seçilmişdir (1913). Həşərxanda yayınan türk əsirlərinin birinci qurultayını keçirmişdir. Onun Həşərxandakı fəaliyyətinin əks-sədası Avropaya da çatmışdır. "Paris" qəzetində verilən məlumatda deyilirdi ki, "Həşərxan, Kazan və Ufa Şəhərlərində mətbuat vasitəsilə müsəlman millətçiliyi qızğın təbliğ edilir. Bu iqlə Xalq Universitetləri Cəmiyyətinin sədri N. Nərimanov görkəmli rol oynayır. Həşərxan quberniyasında yayınan müsəlman əhalisi arasında onun təbliğatı böyük uğur qazanmışdır".

1913 ilin iyulunda HəGərxandan Bakıya qayıdan Nərimanov həkimliklə yanaşı, "Nicat" cəmiyyətinin maarif bölməsinin sədri seçilmiş "Tənqid gecələri" ədəbi dərnəyinin yaradılmasına rəhbərlik etmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra "Xalq yurdu", "Ədəb yurdu", "Xalq evi", "El yurdu", "Qonaot" adlı təşkilat və cəmiyyətlərin fəal təşkilatçılarından, siyasi mühazirəçilərdən biri kimi Rusiyadakı inqilabi proseslər haqqında müntəzəm məlumatlar vermişdir.

Nərimanov 1917 ilin martında "Hümmət" (bolşevik) təşkilatı Komitəsinin sədri və RSDF(b)P Bakı Komitəsinin üzvü seçilmişdir. Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları bürosunun tərkibinə Əlimərdan bəy Topçubağov, Fətəli xan Xoyski, Əbdülməli bəy Əmircanovla birlikdə Nərimanov da daxil idi. O, Qafqaz müsəlmanlarının Bakıda keçirilmiş qurultayında iştirak etmiş qurultayın rəyasət heyətinə seçilmişdir (1917, aprel). Həmin dövrdə qızğın ictimai-siyasi fəaliyyət göstərən Nərimanov 1917 ilin iyununda RSDF(b)P Bakı Komitəsindən partiyalararası Məlumat Bürosu müəvəzəsinə nümayəndə seçilmiş Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsinin xüsusi müəvəzəsində məruzə etmişdir. İyulun 3-də Nərimanovun redaktorluğu ilə "Hümmət" qəzeti nəşrə başlamışdır. 1917 ilin oktyabrında Bakı Çəhər Dumasının üzvü seçilmiş noyabrında isə Müəssisələr Məclisinə namizəd göstərilmişdir. O, 1917 ilin dekabrında hərbi əsirlərə yardım göstərilməsi üzrə xüsusi komitənin sədri təyin edilmiş Bakıda türk əsirlərinə böyük qayğı göstərmişdir. Nargin adasında saxlanılan türk əsirlərinin dözülməz vəziyyəti haqqında dəfələrlə mətbuatda, Çəhər dumasında çıxış etmiş onlara yardım göstərməyə çağırmış və vəziyyətlərinin yaxşılaşmasına nail olmuşdur.

1917 ilin payızında bolşeviklər Bakıda hakimiyyəti ələ keçirdiyi dövrdən Nərimanov türk-müsəlman milli qüvvələrinə qarşı S.ğaumyanın rəhbərliyi ilə həyata keçirilən milli düşmənçilik siyasətinin qarşısını almağa çalışmışdır. 1918 ilin əvvəlində müsəlman diviziyasının başçısı general Talçinski Nərimanovun təkidi ilə həbsdən azad olunmuş martda Nərimanovun təşəbbüsü ilə bolşeviklərlə müsavətçilər arasında danışıqlar aparılmış qarşıdurmanın aradan qaldırılması yönündə müəyyən razılıq əldə edilmiş də, "Hümmət"ə o qədər də etibar olmayan bolşevik-dəhşət koalisiyası sözlünə əməl etmədi. Onlar həm də Nərimanovun çoxluğu öz ətrafında birləşdirib "sağa meyli etməsindən" narazı idilər. S.ğaumyanın başçılığı və göstərişi ilə "sinfi mübarizə" adı altında bolşevik-dəhşət hərbiqüvvələri türk-müsəlman əhaliyə qarşı dəhşətli soyqırımı həyata keçirmişdilər [bax *Mart soyqırımı (1918)*]. Nərimanov müsəlmanlara qarşı qırğınları dayandırmaq üçün S.ğaumyana və P.Caparidzeyə məktubla müraciət etmiş nəticədə, müsəlman sosialistləri ilə ğaumyan və Caparidzenin birgə müzakirəsi keçirilmişdir. 1918 il martın axırlarında yaradılmış Bakı gəhəri və Rayonlarının İctimai Müdafiə Komitəsinin üzvü olan Nərimanov silahlı erməni milli hərbi hissələrinin ləğv edilməsi haqqında Komitənin göstərişini imzalamışdır.

1918 il aprelin 25-də Nərimanov Çəhər təsərrüfatı komissarı kimi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (BXKS) tərkibinə daxil edildi. gəhərin sanitar Çərait, Çəhər müəssisələrinin, xəstəxanaların, təhsil müəssisələrinin vəziyyəti ilə bağlı tədbirlər görmüş onun təklifi və imzası ilə BXKS-nin kağız pul nişanları buraxılmışdır. O, 1918 ilin mayında Bakı qəza kəndli deputatları sovetlərinin 1-ci qurultayının təşkilatçılarından biri idi. İyunda ağır xəstələnərək, RSDF(b)P Bakı Komitəsinin qərarı ilə müalicə üçün HəGərxana göndərilmişdir. Nərimanov BXKS-nin fəaliyyətindən narazı qalmış 1918 ilin martında müsəlmanlara qarşı vəhşilikləri, sonradan isə bu cinayətlərin qəzalarda eyni dərəcədə davam etdirilməsini qətiyyətlə pisləmişdir. Bu cinayətlər üçün "1918 ildə Bakıdakı Sovet hakimiyyəti cavab verməlidir" tələbində olsa da, sosializm ideyalarına inanan Nərimanov Qafqazda sovet hakimiyyətinin qurulmasına çalışmışdır. Lakin bu prosesin "sinfi qırğınlar", vətəndağmüharibəsi, silahlı mübarizə yolu ilə deyil, yerli əhalinin milli-tarixi təfəkkürünü, sosial-məişət ənənəsini, mənəvi tələbatını, psixologiyasını nəzərə almaqla, siyasi mübarizə vasitəsi ilə həyata keçirilməsini qəbul edirdi. O, RK(b)P HəGərxan təşkilatı müsəlman bölməsinin komitə üzvü, "Hümmət" Qafqaz Müsəlman Kommunist Partiyası Mərkəzi Bürosunun sədri, həmçinin HəGərxan İctimai komitəsi maarif Çöbəsinin müdiri olmuşdur. 1919 ilin yanvarında Nərimanov HəGərxanda Zaqafqaziya müsəlmanlarının işləri üzrə komissarlığın sədri seçilmişdir.

Nərimanovun "Qafqazın fəthinə baxıq" məruzəsi və "Biz Qafqaza hansı Qırla gedirik?" məqaləsi Qafqazda bol-Çevik siyasətinin proqram məzmunlu sənədləri idi. 1919 ilin iyulunda Nərimanov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 4-cü hökumət kabinəsinin başçısı N. Yusifbəyliyə məktubla müraciət etdi. Məktubda hökumətin Qılgiltərəyə münasibətdə mövqeyi tənqid edilir, Denikin tohlükəsinə qarşı mübarizənin mahiyyəti açıqlanır, sovet Rusiyası ilə əlaqələrin əhəmiyyətindən bəhs olunurdu. Ümumdünya inqilabına güclü inam olduğu dövrdə Azərbaycanda da sovet hakimiyyətinin qurulmasını labüd sayan Nərimanov hökuməti könüllü tərzdə hakimiyyətdən əl çəkməyə çağırırdı. Məktubunu tarixi sənəd kimi dəyərləndirən Nərimanov sonrakı nəticələr üçün məsuliyyəti hökumətin üzərinə qoyurdu. Oxşar məzmununda məktubla Nərimanov az sonra Hacı Nəcməddin *Qotsinskiyə* də müraciət etmiş onun "panislamizm" ideyasına sədaqətini Qıbhə altına almış güclü xarici müdaxiləçilərin istəyinə uyğun hərəkət etdiyinə görə onu məzəmmətləmişdi.

Nərimanov 1919 il avqustun 10-da milli azlıqların Moskvada çağırılan müqavirəsinə nümayəndə seçilmişdir. 1919 ilin iyulunda RK(b)P MK-nın çağırışı ilə Həğərəxandan Moskvaya gələn Nərimanov RSFSR Xalq Xarici Qıqr Komissarlığı (XXIK) Yaxın gərğ Qıbbəsinin müdiri təyin edilmiş bir müddət həm də RSFSR Xalq Milli Qıqr Komissarının müavini iÇəmişdir. Həmin dövrdə Nərimanov I V.Leninlə tez-tez görüşmüş Rusiyanın xarici siyasətində gərğın xüsusiyyətlərini nəzərə almağı ona tövsiyə etmişdir. 1919 il noyabrın 27-də gərğ xalqları kommunis təÇkilatının 2-ci Ümumrusiya qurultayında çıxış etmişdir. 1920 ilin fevralında Bakıda gizli Çəkildə keçirilən AK(b)P I-ci qurultayının fəxri sədri seçilmişdir. gərğlə bağlı məsələlərdə Nərimanovun məsləhətlərinə böyük önəm verən V.Lenin 1920 il martın axırlarında Bakıda. Azərbaycanın vəziyyəti, Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqaz milli hökumətlərinə münasibəti barədə Nərimanovla söhbət etmişdi. Nərimanov RK(b)P MK-nın qərarı ilə gimali Qafqazda sovet hakimiyyətini bəpa etmək üçün aprelin 8-də yaradılmış Büronun üzvü idi. V.Leninin göstərişilə Qafqaza yola düşən Nərimanova Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının iÇəri üzrə komissar vəzifəsi tapÇırılmışdı. Aprelin 27-də Nərimanov qiyabi olaraq Azərbaycan Müvəqqəti Çıqılav Komitəsinin, sonra isə Azərbaycan Çitimai gura Cümhuriyyəti hökumətinin (Azərbaycanın SSR Xalq Komissarları Soveti) sədri seçildi.

1920 il mayın 16-da Bakıda təntənə ilə qarÇılan Nərimanova məlumat verildi ki, "Azərbaycanı başdan-baÇa qarət edirlər, sağa və sola gülləyirlər". Onun gəliÇ ərəfəsində Q.Orconikidze və S.Kirov V.Leninə teleqram gön-

Nəriman Nərimanov Şəki məscidində çıxış edir.

*Nəriman Nərimanovun heykəli, Tunc, qranit.
1972, Bakı, Heykəltoraş C.M.Qarayədi*

Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti hökumətinin ilk tərkibi. 1920

dərək, "bütün Qafqaz və daha geniş ərazi üçün səlahiyyət" istəmiş həm də "Nərimanova belə səlahiyyət verməməyi" tövsiyə etmişdilər. Nərimanovun gəlişi ərəfəsində Naxçıvan qəzasından başqa, demək olar, bütün Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmuşdu. Onun, baş verən haqsızlıqlara qarşı mübarizə ilə başlayan fəaliyyəti Azərbaycan xalqının düşüncələri tərəfindən "milli təmayülçülük", "millətçilik" siyasəti, sonralar isə "nərimanovçuluq" adlandırılmışdır.

Nərimanov Azərbaycan xalqının milli-mədəni tələqlərinə, din problemlərinə, Azərbaycan dilinə dövlət statusu verilməsinə, milli ziyalılara və təhsilə xüsusi diqqət yetirmiş bütün bunlara milli dövlət quruculuğunun tərkib hissəsi kimi baxmış milli adət-ənənələri qorumuş elm, maarif və mədəniyyətin inkişafına qayğı göstərmişdir. Onun bu fəaliyyəti birmənalı qarşılanmamış əleyhinə geniş kampaniya aparılmışdır. Nərimanov fəaliyyətə başlayarkən Azərbaycan artıq Gəvan və Dərbənd ərazilərini itirmiş Zaqatala, Zəngəzur, Naxçıvan, Qarabağ və Bakının taleyi isə mürək-kəb olaraq qalırdı. Onun qətiyyəti sayəsində Naxçıvan, Qarabağ, Zaqatala Azərbaycanın tərkibində saxlanılmış Bakı Azərbaycanın paytaxtı kimi tanınmışdır. O, Naxçıvanın Azərbaycandan təcrid olunmaması üçün Mehridən yol almaqdan ötrü ardıcıl mübarizə aparmış Zəngəzurun isə Azərbaycandan ayrılmasının qarşısını ala bilməmişdir. Azərbaycanı sovet Rusiyasının müttəfiqi, müstəqil bir respublika kimi gören Nərimanov qarğılıq etimad əsasında mərkəzlə Azərbaycan arasında siyasi və iqtisadi hüquqların bölgüsü, Bakının milli simasının itirməsinin qarşısının alınması, milli və dini ənənələrin qorunması uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır. Mərkəzin Azərbaycana qərəzli münasibətini, rüslərə, ermənilərə və b. qeyri millətlərə xüsusi imtiyazların verilməsini pisləyərək, "kommunist cildinə girmiş dağnakların" məkrli fəaliyyətini ifşa etmişdir. O, Azərbaycan nümayəndəsinin bilavasitə iştirakı olmadan mərkəzdə Azərbaycana aid heç bir məsələnin müzakirə edilməməsinə, mərkəzi strukturlarda Azərbaycanın tam səlahiyyətli nümayəndələrlə təmsil olunmasını, neft istehsalına və satışına Azərbaycan hökumətinin nəzarətinin artırılmasını tələb etmişdir. Milli ordunun, aviasiyanın, nəqliyyat sisteminin yaradılmasına diqqət yetirmiş Bakı-Culfa də-

miryolunun, Bakı-Tiflis-Batum neft kəmərinin çəkilməsini bacarıb çatdırmıdır.

Nərimanov gərçə xalqların Qərbin müstəmləkə zülmündən xilasını öz mübarizəsinin bacarıca amalı saymışdır. 1920 ilin sentyabrında Kommunist İnternasionalı Əraiyə Komitəsi (KİƏK) tərəfindən Bakıda çağırılan gərçə xalqların 1-ci qurultayının hazırlanması və keçirilməsində fəal iştirak etmiş KİƏK yanında təşkil olunmuş "gərçə Xalqların Təbliğat və Fəaliyyət quruluşu"na daxil olmuşdur.

Nərimanov Sovet hökumətini gərçə siyasətini düzgün anlamamaqda ittiham edirdi. "Gəndə kommunist inqilabını inkişaf etdirmək" tərəfdarlarının tezliklə iflasa uğrayacağını əvvəlcədən bildirirdi. O, Rusiyanın Türkiyə siyasətinə müsbət yön verilməsinə fəal təsir göstərmişdir. Türkiyədən Moskvaya göndərilən nümayəndə heyətlərinin hamısı Bakıda Nərimanovdan məsləhət aldıqdan sonra oraya gedirdilər. Bakıdakı Britaniya hərbi əsirlərini Malta sürgünləri olan türk-kamalçılara, həmçinin Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti hökumət üzvlərinə dəyişmək məsələsində Nərimanovun həlledici rolu olmuşdur. Nərimanov Atatürk və türk xalqının istiqlal savaqına dərin rəğbət bəsləmiş əlindən gələnlə yardım göstərmişdir. Türkiyə rəsmiləri və mətbuatı onun bu fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişlər. Türkiyə Böyük Millət Məclisi Nərimanova fəxri qılınç vermək məqsədilə Azərbaycan xüsusi heyət göndərmək haqqında qərar qəbul etmişdir. Kremləki ermənipərəst qüvvələrin təcrid olunmasında, *Qars müqaviləsinin (1921)* bağlanması və ratifikasiya edilməsində Nərimanov xüsusi rol oynamışdır.

Nərimanov sovet Rusiyanın Azərbaycanın səlahiyyətlərini tam məhdudlaşdırmaq siyasətinə qarşı çıxmış Azərbaycanlı gərçə "inqilabi proseslərə" digər bolşeviklərdən fərqli münasibət bəsləmişdir. Bu səbəbdən də AK(b)P-nin 2-ci qurultayında (1920, oktyabr) ifrat bolşeviklər - V.V. Lominadze, Sarkis, Orconikidze, Zemlyanski, Yeqorov və b. tərəfindən kəskin tənqid olunmuşdur. Nərimanov noyabrın 9-da yenidən Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri təsdiq ediləndə, İnkilab Komitəsinə, həmçinin təbliğat və fəaliyyət quruluşuna ümumi siyasi rəhbərlik Q.Orconikidzeyə tapşırılmışdır. Nərimanov bu barədə yazmışdır: "Mərkəz ancaq Serqo Orconikidzeyə etibar edib... Ona özünün heç bir xüsusi fikri olmayan, yalnız icraçı adamlar lazım idi".

1921 ilin mayında 1-ci Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayını, Azərbaycan Mərkəzi Əraiyə Komitəsinin ilk iclasını açmış və sessiya, Nərimanov başda olmaqla, Azərbaycan SSR hökumətini təşkil etmişdir. 1921 ildə Azərbaycan rəhbərliyində (S.M. Kirov, M.D. Hüseynov, L.G. Mirzoyan, Ə.A. Qarayev, R.Ə. Axundov və b.) ona qarşı ixtilaf güclənmişdir. Yarandıqda mövqeyini qorumaq, siyasi fəaliyyət xəttinə dəstək almaq üçün mərkəzi orqanlara, partiya rəhbərliyinə müraciət etmiş əks halda, istefa verəcəyini bildirmişdir. Gələcətdə səlahiyyətləri məhdud olsa da, xalq arasında böyük nüfuzu onun Azərbaycandakı fəaliyyətini rəqibləri üçün təhlükəli - dövlətə zərərli edirdi. Nərimanovun yüksək statusla rəhbər vəzifələrə təyinatı ilə müxalif qüvvələr onu Azərbaycandan uzaqlaşdırmağa nail oldular. 1922 ilin martında Nərimanov Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (ZSFSR) İttifaq Sovetinin sədrilərindən biri oldu. O, Zaqafqaziya partiya təşkilatlarının 1-ci qurultayında (1922, fevral) RK(b)P Qafqaz Ölkə Komitəsinin, iyunda isə Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi Rəyasət Heyətinin üzvü, RK(b) P 12-13-cü qurultaylarında MK üzvlüyünə namizəd seçilmiş Sovet nümayəndə heyətinin üzvü kimi Genuya konfransında (1922) iştirak etmişdir. SSRG-nin 1-ci Sovetlər Qurultayında (1922, dekabr) yaradılmış Mərkəzi Əraiyə Komitəsinin ilk sessiyasında ZSFSR-dən SSRGMK sədri seçilmiş SSRG-nin ilk konstitusiyasının (1924) hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir. SSRGMK Rəyasət Heyətinin N. Nərimanovun sədrliyi ilə keçirilən iclasında (1925, 13 fevral) Böyük Sovet Ensiklopediyasının nəşri qərarına alınmışdır. gərçə Qınaslıq Elmi Cəmiyyəti və onun "Noviy Vostok" jurnalı ilə əməkdaşlıq etmişdir. Moskva gərçə Qınaslıq İnstitutu uzun müddət Nərimanovun adını dağmışdır. 1925 ildə Nərimanovun ictimai-siyasi və elmi-ədəbi fəaliyyətinin 30 illiyi təntənə ilə qeyd olunmuşdur. Müəmmalılıq qəflətən vəfat edən Nərimanovun zəhərləndirilərək öldürülməsi fikri geniş yayılmışdır. Onun dəfn günü - martın 23-ü mətəm günü elan edilmişdir. Nərimanov Moskvada, Qızıl Meydanda Kreml divarı yanında dəfn olunmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Nərimanov siyasi müxalifətdə olsa da, pyesləri Azərbaycan teatrının səhnəsində oynanılmışdır. Üzeyir bəy Hacıbəyli hələ 1917 ildə Nərimanovu "ustad dramaturq" adlandırmışdı. Türk (Azərbaycan) dilinə dair bir sıra kəsərli yazılarla çıxış edən Nərimanov Azərbaycan dilində həftəlik "Təzə xəbərlər" qəzetinin, həmçinin aylıq elmi-pedaqoji "Məktəb" jurnalının nəşri barədə rəsmi müraciətlər etmişdir. Nərimanov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətinə xalqın həqiqi mənafeyinin ifadəsi prinsipindən çıxış edərək münasibət göstərmişdir. Dövlət idarəçilərinin, hökumət tərkibinin, sosial mənafeyindən fəaliyyət göstərdiyi qənaətinə olan Nərimanovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinə şəxsi münasibəti qərəzli olmamış onların çoxunun sovet hakimiyyəti tərəfindən məhv edilməsinin qarşısını alması təhlükəsizlikləri baxımından xaricə getməsinə imkan yaratmış ölkədə qalanları isə, imkanı daxilində, himayə edib qorumuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xaricə təhsil almağa göndərilmiş Azərbaycanlı tələbələrə yardımın davam etdirilməsi haqqında N. Nərimanov xüsusi qərar imzalamışdır. Onun şəxsi göstərişləri ilə xaricə oxuyan tələbələrə təhsillərini müvəffəqiyyətlə davam etdirmələri üçün lazımı qənaət yaradılması tapşırılmışdır. Nərimanov ZSFSR və SSRG rəhbərliyində çalışdığı vaxtlarda da Azərbaycanda gedən prosesləri diqqət mərkəzində saxlamışdır. Azərbaycan neftinin 15%-nin respublikaya çatması, məarif və səhiyyəyə sərf edilməsi uğrunda

gərgin mübarizə aparmıqdır. Bu barədə müvafiq razılıq əldə edilməsinə baxmayaraq, "Azərment"-in sədri "Serebrovski mövcud qərarı lazımi surətdə yerinə yetirməmiqdir". Nərimanov Rusiya Kommunist (bolqeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə məktubunda yazmıqdır: "...Sovet respublikasında baqda "kral" Serebrovski olmaqla, "monarxiya" yaratmaq nəyə lazım idi, o, indiyə qədər elə bilir ki, azərbaycanlıları aypara və ulduzla aldadır".

Nərimanov Azərbaycan xalqının mənafeyinə zidd siyasəti cəsarətlə ifqə etmiq mərkəz qarqısında müvafiq məsələlər qaldırmıq "gərq məsələsi" və "Azərbaycanda vəziyyət" bölmələrindən ibarət "Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair" adlandırdıq iri həcmli məktub-məruzəni Mərkəzi Komitəyə, QStalinə, L.Trotskiyə, K.Radekə göndərmıqdir. Nərimanovun məruzədə qeyd etdiyi "Bu sənədin iqq üzü görməyə imkanı yoxdur, lakin vaxt olacaq ki, tarix bizim qəzanın müqəssirlərini axtaracaqdır" mülahizəsi düzgün çıxdı. Mövcud hakimiyyət, dövlət idarəçiliyi məzmununda kommunist partiyasının iflasa məhkumluqunu irəlicədən bildirən Nərimanov məruzədə yazırdı ki, "hal-hazırda Azərbaycanda Azərbaycanı təmsil edən partiya yoxdur... partiya günbəgün deyil, saatbasaat parçalanır... Azərbaycanda daqnak siyasəti tam gücü ilə həyata keçirilir... Serqo (Q.Orconikidze - red.) və Stalinin simasında AKP MK biz türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini erməni daqnaklarına tapqırır". Məruzə ilə əlaqədar Bakıya komissiya göndərilmiq respublika partiya rəhbərliyinin Nərimanova qarq mənfi münasibətinin təsiri altında keçirilən yığımcaqlarda onun ünvanına qərəzli fikirlər, böhtanlar səslənmiqdir. Komissiyanın iqnin yekunları RK(b) P MK Siyasi Bürosunun iclasında dinlənilmiq Nərimanova siyasi etimad göstərilmiqdir. Ona heç bir partiya cəzası verilməsə də, mənfi münasibət davam etməkdə idi. Dövlətin yeritdiyi siyasətdən narazı qüvvələrin ümid yeri olan Nərimanov SSRQmiqyasmda gələn Qkayətlərə baxılmasına və müvafiq tədbir görülməsinə nəzarət edirdi.

Nərimanovun vəfatı ilə Azərbaycanda "milli təmayülçülük" hərəkatı zəifləmiq "nərimanovçuluq" cərəyanına qarq təqiblər baqamıqdi. Uzun müddət Azərbaycanda onun adının belə çəkilməsi yasaq edilmiqdi. 1950 illərin ortalarından Nərimanova "ictimai və siyasi bəraət" istiqamətli tədqiqat iqqəri dərc edilmiqdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin təqəbbüsü və qətiyyəti sayəsində Nəriman Nərimanovun ictimai-siyasi fəaliyyəti layiqli qiymətini almıq anadan olmasının 100 illiyi təntənə ilə qeyd olunmuq Bakıda əzəmətli abidəsi ucaldılmıq Xatirə muzeyi yaradılmıqdir. Azərbaycandan baqqa yerlərdə, o cümlədən Ulyanovskda (1977), Mameuli Qəhərində (1983)

Nəriman Nərimavla son vida. Həyat yoldaq Gülsüm xanım və oqlu Nəcəf. Moskvf, Kreml divarı

Nərimanova abidə qoyulmuşdur. 1982 ildə Moskvada Nərimanovun 1925 ildə yaşadığı binada onun qranitdən baryef portreti təsvir olunan xatirə lövhəsi açılmışdır.

Əsərləri: Əsərləri, B., 1956; Məqalələr və nitqlər, c.1, B., 1971; Seçilmiş əsərləri, B., 1973; Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (G.V.Stalinə məktub), B., 1992; Seçilmiş əsərləri, B., 2001; Məktublər və Qarabağ məsələsinə dair sənədlər, B., 2002;

Əd.: Məmmədov V., Nəriman Nərimanov, B., 1957; Köçərli F., Nəriman Nərimanov, B., 1965; Əhmədov T., Nəriman Nərimanov, B., 1982; Nəriman Nərimanov (anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş yubiley təntənələrinin materialları), B., 1974; Əhmədov H., Nəriman Nərimanov, B., 2004; Kərimov G. Nərimanov və teatr, B., 1983; Məmmədli Q., Nəriman Nərimanov, B., 1987; Əhmədova F., Nəriman Nərimanov - ideal və gerçəklik, B., 1998; Qurbanov g., Nərimanov. Ömrünün son illəri, B., 2003; yenə onun, Atatürk və Nərimanov, B., 2003; Həsənov H., Nəriman Nərimanovun tarixi missiyası, B., 2005; Hüseyin Adıgüzel, Nəriman Nərimanov. Hayatı və mücahədi, İstanbul, 2004; Памяти Н.Нариманова (сборник статей), М., 1925; Казиев М., Нариман Нариманов, Б., 1970; Рафили М., Нариман Нариманов выдающийся революционер и писатель, Б., 1956; Гулиев Дж. Б., Нариман Нариманов выдающийся партийный и государственный деятель, Труды Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, т. XX, Б., 1957; Дубинский-Мухазаде И., Нариманов, М., 1978.

"NƏĞİMAARIF" - Azərbaycanca mədəni-maarif işləri sahəsində fəaliyyət göstərmiş xeyriyyə cəmiyyəti. Fəaliyyətinin ilk mərhələsində "Bakı quberniyası müsəlman əhalisi arasında savadı artıran cəmiyyət" də adlandırılır. Çıx Nizamnamə layihəsi 1906 il avqustun 1-də təsdiq olunmuş 1912 il oktyabrın 19-da bəzi əlavələr və dəyişikliklərlə ikinci dəfə qeydiyyatdan keçmişdir. Təsisçiləri Əmayıl bəy Səfərləyev, Həsənağa Həsənov, Məmməd Həsən Hacımski, Əsədulla Əhmədov, Ağahüseyn Tağıyev, Əlağa Həsənov və Həsən Mustafayev idilər. "Nəğri-maarif" in idarə heyətinə 1906 il noyabrın 24-də keçirilən ilk seçkilərdə cəmiyyətin tərkibinə Hacı Zeynalabdin Tağıyev (sədr), Məmməd Həsən Hacımski (sədr müavini), Ə.Ə.Əmircanov, H.Məlikov, M.Ə.Nəzirov (təftiş komissiyası), Ə.Ağayev, Ə.Ə.Cəfərov, M.Əfəndiyev (katiblik), A.Tağıyev (xəzinədar) və 14 nəfərdən, o cümlədən Ə.Məlikov, M.Muxtarov, Ə.Həsənov, Ə.Əhmədov, Ə.Çarəbəyov, Q.Qarabəyli və başqalarından ibarət idarə heyəti, fəxri və ömürlük üzvlər (H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, g.Əsədullayev, M.Muxtarov, Y. Dadaçov və A.Tağıyev) seçildilər.

"Nəğri-maarif" in əsas məqsədi müsəlman əhalisi arasında Azərbaycan türkcəsində savadın yayılması idi. Cəmiyyətin müxtəlif illərdə Qubada, Göyçayda, Astarada, Bankə bölgəsində, Ağdağda, Qaryagində (indiki Füzuli rayonu), güçada, Gəncədə, habelə Həçər xan quberniyasında, Saratovda, Moskvada, Türkiyədə, Rumıniyada Çöbələri açılmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə "Nəğri-maarif" in Bakı Çöhrində və onun kəndlərində 20 məktəbi fəaliyyət göstərmişdir. Onlardan ikisi qız məktəbi (Balaxanıda və Zabratda) idi. Bütün məktəblərdə təhsil pulsuz idi və Çagirdlər pulsuz dərs ləvazimatı və geyimlə təmin olu-nurdular. Təhsil müddəti 4 il idi. Çagirdlərə təkcə Çəriət, ana dili, rus dili, hesab deyil, həmçinin tarix, coğrafiya, biologiya, astronomiya haqqında da ibtidai biliklər verilirdi. Qız məktəblərində H.Z.Tağıyevin qız məktəblərinin yetirmələri N.Axundova, M.Axundova, G.Heydərova, M.Molikova, D.Muradxanova, S.Əfəndiyeva-ğuyayeva, oğlan məktəblərində M.Ə.Sabir, K.Ağayev, A.Əliyev, H.Həsənov, Ç.Mustafayev, A.Nabatəliyev, H.Süleymanov və digər görkəmli pedaqoqlar və ali seminariya təhsilli müəllimlər çalışırdı.

"Nəğri-maarif" 1907 ildə Bakıda Dərülmüəllimin -"Ğlam" müsəlman müəllimlər seminariyası açmışdı. Seminariyanın müdiri Çtanbuldan dəvət olunmuş Məhəmməd Cövdət bəy idi. Burada M.Mahmudboyov, F.Ağa-zadə, S.Əbdülrəhmanbəyov, Y.Əfəndiyev, Q.Mirzəzadə (Qafur Rəçad) kimi görkəmli pedaqoqlar çalışırdı. Seminariyaya kitablar Türkiyədən gətirilirdi. Tələbələr üçün xüsusi geyim forması hazırlanmışdı. Fəaliyyət göstərdiyi 3 il ərzində seminariya Azərbaycan xalq maarifi üçün ibtidai məktəb müəllimi dərəcəsi olan 28 müəllim kadri hazırlamışdı. Seminariya sonralar maliyyə çətinlikləri üzündən bağlanmışdı.

"Nəğri-maarif" cəmiyyətinin qız məktəbi. 1911

"Nəğri-maarif" cəmiyyətinin oğlan məktəbi

Əlisəndər Cəfərov və N.Qiyasbəyov Bakı altsinifli şəhər məktəbinin 2-ci sinif şagirdləri arasında. 1904

"Nəqri-maarif" müxtəlif illərdə Bakının bir çox təhsil ocaqlarında - Aleksandr rus-müsəlman qız məktəbində, texniki məktəbdə, realni məktəbdə, 3-cü ali ibtidai məktəbdə, Aleksey Çəhər məktəbində, "Gütihad" Gən məktəbində və s. məktəblərdə, həmçinin Azərbaycandan kənarında - Tiflis edadiyyə məktəbində, Tiflis Aleksandr Müəllimlər Gəstitutunda, Gəvan ticarət məktəbində, Vladıqafqaz Müəllim Seminariyasında, Moskva Kommersiya Gəstitutunda, Xarkov Universitetində, Türkiyənin bəzi təhsil ocaqlarında, Varşava Politehnik Gəstitutunda və s. təhsil müəssisələrində oxuyan azərbaycanlı tələbələrin təhsil haqqının, təqaüdünün və s. əlavə xərclərinin ödənməsinə yardım göstərirdi.

Kitabxana və qiraət xanalarının təşkilinə xüsusi əhəmiyyət verən "Nəqri-maarif" 1907 ilin mayından həftədə iki dəfə xalq arasında açıq oxular təşkil edirdi. Bu tədbirin həyata keçirilməsi üçün yaradılan komissiyanın tərkibinə Ə.Ağayev, Ə.Cəfərov, A.Tağıyev, G.Məlikov, Ə.Həsənov və M.Sadiqov daxil idilər. "Nəqri-maarif" in ilk böyük kitabxanası isə 1911 ildə Balaxanıda açılan "Nur" kitabxanası idi. "Nəqri-maarif" in buna qədər və bundan sonra açdığı məktəblərin hər birinin zəngin kitabxanası vardı. 1914 ildə isə Bakıda böyük kitab anbarı açılmışdı.

"Nəqri-maarif" in keçirdiyi milli-mədəni tədbirlər içərisində teatr tamaşaları, xüsusilə "Müsəlman axtarıları" mühüm yer tuturdu. 1908-17 illərdə keçirilən 8 "Müsəlman axtarı" nın təşkilində S.Qənizadə, Ə.Ağayev, F.x.Xoyski, Z.Əhmədbəyov, M.Əzizbəyov, Ə.Cəfərov, G.Məlikov, M.Muxtarov, H.Mahmudbəyov, M.H.Hactnski, A.Açurov və digər görkəmli şəxslər yaxından iştirak etmişdilər. Bədi hissə "Nicat" və "Səfa" cəmiyyətlərinin teatr truppaları tərəfindən təşkil olunurdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə "Nəqri-maarif" ölkənin mədəni-maarif həyatında mühüm rol oynamış əhalinin maariflənməsinə, milli mədəniyyətin inkişafına xidmət etmişdir. Bu dövrdə cəmiyyət-öz məktəblərini Maarif Nazirliyinin sərəncamına vermişdi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Paçayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Süleymanova S., Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu - XX yüzilliyin əvvəlləri), B., 1999; Məmmədova N.Ə., "Nəqri-maarif" cəmiyyətinin məktəbləri, "Tarix və onun problemləri", B., 2000, № 3-4.

"NƏCAT", Bakı müsəlman maarif cəmiyyəti - Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş mədəni-maarif cəmiyyəti. 1906 ildə Bakıda fəaliyyətə başlamışdır. Cəmiyyətin əsas məqsədi azərbaycanlı əhali arasında milli oyanışa nail olmaq üçün maarifi yaymaq, orta və ali təhsil müəssisələrinin ehtiyacı olan tələbələrinə nı addi yardım göstərmək, həmçinin Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının, milli teatr sənətinin inkişafına kömək etmək idi. Cəmiyyət Bakıda və onun ətraf rayonlarında kitabxana və qiraət xanalar, mək-

"Nicat" xeyriyyə cəmiyyətinin üzvləri

təblər, savadsızlığı ləğv etmək üçün axşam kursları açır, xeyriyyə məqsədilə konsert-gecələr, ictimai-siyasi və elmi-kütləvi mövzularda mühazirə və məruzələr təşkil edir, Azərbaycan dilində qəzet və kitab nəşrinə qayğı və kömək göstərirdi. "Nicat" cəmiyyətinə müxtəlif illərdə Həsən bəy Ağayev, Gəbə bəy Aqarbəyov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov sədrlik etmişlər. "Nicat"ın tərkibində demokratik ziyalılarla yanaşı, milli burjuaziya nümayəndələri də var idi. Cəmiyyətin içində Həsən bəy Zərdabi, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Üzeyir Hacıbəyli, Nəriman Nərimanov, Məçədi Əzizbəyov, Sultanməcid Əfəndiyev və b. yaxından iştirak etmişlər.

"Nicat"ın təşəbbüsü ilə Qafqaz müsəlman müəllimlərinin 1-ci və 2-ci qurultayları (1906, 1907) keçirilmişdir. "Nicat"ın teatr bölməsi görkəmli aktyorlar Hüseyn Ərəblinski, Cahangir Zeynalov, Mirzəğa Əliyev, Hüseynqulu Sarabski və başqalarının iştirakı ilə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Üzeyir Hacıbəyli, Uilyam geksper, Fridrix giller, Henrix Heyne, Nikolay Qoqol və başqalarının əsərlərini tamaşaçıya qoyurdu. Ü. Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun", "geyx Sənan" operaları, "Ər və arvad" musiqili komediyası ilk dəfə cəmiyyətin vəsaiti ilə tamaşaçıya qoyulmuşdu. "Nicat"ın təşəbbüsü ilə Gəncə, gəməxi, güçə, Lənkəran və Ağdamda müxtəlif adda xeyriyyə cəmiyyətləri və məktəbləri yaradılmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə "Nicat" cəmiyyəti, "Nəşri-maarif"lə birlikdə, Azərbaycanın mədəni həyatında mühüm rol oynanmış azərbaycanlı əhəlinin maariflənməsinə, milli ruhun, mədəniyyətin dirçəlməsinə, milli teatr sənətinin inkişafına xidmət etmişdir.

Əd.: Bax "Nəşri-maarif" məqaləsinin ədəbiyyatına

NİTTİ Françesko Saverio (1868-1953) - İtaliyanın siyasi və dövlət xadimi. 1919 ilin iyulu - 1920 ilin iyununda Nazirlər kabinetinin sədri və daxili işlər naziri olmuşdur. Nitti Qafqaza mandatdan və buraya hərbi hissələr göndərməkdən imtina etmiş Qafqaz üzərində İtaliya mandatını baha başa gələ biləcək avantüra adlandırmışdır. Maddi, texniki və maliyyə problemləri ucbatından "İtalyan mandati"ni həyata keçirmək mümkün olmamışdır. 1920 ilin yanvarında Antantın Ali şurasının iclaslarında Qafqaz respublikalarına maddi yardım göstərilməsi məsələsinin müzakirəsində iştirak etmiş Nitti bu yardımı hərbi sursat göndərməklə məhdudlaşdırmaq tərəfdarı olmuşdur. 1920 ilin iyununda Nitti hökuməti istefaya getmişdir.

"NOBEL QARDAĞ LARI" ĞRKƏTĞ Nobel qardaqlarının neft istehsalı şirkəti (Branobel) - 19 əsrin sonu - 20 əsrin əvvəllərində Bakıda fəaliyyət göstərmiş qiri neft səhmdar cəmiyyətlərindən biri. Nobellər, əslən, İsveçli

idilər. Stokholm Universitetinin professoru Emmanuel Nobel (1801-72) 1837 ildən 1859 ilədək Rusiyada yaqamıq burada ilk mina zavodu tikdirmişdi. Onun oğulları Alfred, Lüdviq və Robert atalarının ixtiraçılıq və sahibkarlıq fəaliyyətini davam etdirmişdilər. Lüdviq digər qardağı Robertlə birlikdə Rusiyada silah istehsalı və ağ neft ticarətilə də məşğul olurdu. Robert 1870 illərin əvvəllərində Azərbaycana gəlmişdi. Bu zaman Bakı neft sənayesi sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Vəziyyəti qiymətləndirən Robert digər qardaqları Lüdviq və Albertlə birlikdə 1879 ildə səhm kapitalı 3 mln. manat olan "Nobel qardaqları" şirkətini təsis etmişdi.

şirkətin idarə edilməsinə uzun müddət (1888-1917) Lüdviqin oğlu Emmanuel Nobel (1859-1932) rəhbərlik etmişdir. şirkət tezliklə neft istehsalında həlledici rol oynamağa başlamışdı. Belə ki, ölkədə istehsal olunan neftin 20%-i, ağ neft emalının 49%-i onun payına düşürdü. "Nobel qardaqları" şirkəti neft sənayesinin inhisarlaşdırılmasında xüsusi fəallıq göstərirdi. O, Rusiyada ilk neft ixracı sindikatu - "Ağ neft zavodçuları ittifaqı"nda (1893-97) əsas yer tuturdu. şirkət təkcə neft sənayesi ilə kifayətlənməmiş müxtəlif sənaye sahələrinə kapital qoymuş 1908 ildə konsermə çevrilmişdi. Onun tərkibində əsas kapitalı 130 mln. manatdan çox olan 25 müxtəlif müəssisə var idi. 1908 ildə Rusiyada kükürd istehsalı və satımında üstün rola malik olan "Kükürd turşusu sindikatu" yaradılmışdı. 1916 ildə şirkətin səhm kapitalı 45 mln. Manata çatmışdı. Rokfeller və Rotşild şirkətlərilə bərabər, dünyanın ağ neft bazarının bölünürülməsində iştirak edirdi. "Nobel qardaqları" şirkəti Azərbaycanın sosial-siyasi və mədəni həyatında da iştirak edirdi. Bakı və Krasnovodskda üç seysmik stansiya tikdirmişdi. 1882-83 illərdə Qara Cəhərdə "Villa Petrolia" - neft villası yaradılmışdı. Burada 80 min ağac və kol əkilmişdi.

Nobellərin vəsəiti hesabına bir neçə mükafat təsis olunmuşdu. Lüdviq Nobelin ölümündən sonra (1888) Rusiya imperator texniki cəmiyyəti metallurgiya və neft sahələrində nailiyyətlərə görə (3 ildən bir), 1904 ildə Emmanuel Nobelin qərafinə isə neft hasilatı və emalı, geologiya və neft kimyası sahəsində kəşflərə görə mükafatlar təsis etmişdi. Alfred Nobel Nobel mükafatını təsis etmişdir. Onun vəsiyyətinə əsasən, ölümündən sonra qalan kapitalı Nobel fonduna çevrilmişdir. Mühüm bir hissəsini Bakı neftindən əldə olunmuş gəlirin təqvil etdiyi bu fondun hesabına 1901 ildən fizika, kimya, ədəbiyyat, tibb və s. sahələrdə nailiyyətlərə görə Nobel mükafatları verilir.

"Nobel qardaqları" şirkəti 1918 ildə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə milliləşdirilmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bu qərarı ləğv etmişdi. 1920 ilin aprelində Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra neft sənayesi yenidən milliləşdirilmiş Nobelərlə bağlı sosial-mədəni obyektlərin adı ləğv olunmuşdu.

Əd.: Vəliyev T.T., İmperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletariati, B., 1987; Алияров С.С., Нефтяные монополии в Азербайджане в период первой войны, Б., 1974; Дьяконова И.А., Нобелевская корпорация в России, М., 1980.

"NOVIY MİR" - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakıda nəşr olunan gündəlik leqal bolşevik qəzeti. İlk nömrəsi 1919 il dekabrın 7-də, sonuncusu (59-cu) 1920 il fevralın 21-də çıxmışdır. Qəzetdə Azərbaycanda, sovet Rusiyasında baş verən hadisələr, Azərbaycanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti, fəhlə konfransının fəaliyyəti, kollektiv müqavilə uğrunda mübarizə və s. məsələlər iqlandırılmışdır. Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası hökumətinin başçısı V.ÇLeninin çıxışı və məqalələri dərc edilmişdir. "Azərbaycan hökumətinə qarşı mütəmadi çıxışlarına" və

"Nobel qardaqları" şirkətinin Bakıdakı neft mədənləri

"hökumət əleyhinə təbliğatına" görə qəzet Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən bağlanmışdır. *Aprel işğalı (1920)* ərəfəsində (aprelin 24-də) qəzetin 60-cı nömrəsi Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Mərkəzi Komitəsi və Bakı Komitəsinin orqanı kimi gizli çıxarılmışdır. Dövlətin əleyhinə yönəlməli qəzetin bu sayı, hökumətə qarşı silahlı üsyana hazırlığa həsr olunmuş əhalini sovet hakimiyyəti uğrunda döyüçə çağırmışdır.

NOVRUZ BAYRAMI MÜNASİBƏTİƏ HÖKUMƏT MƏMURLARINA MÜAVİNƏTİ - NƏQDİYYƏ VERİLMƏSİ HAQQINDA QANUN - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Novruz bayramının yüksək səviyyədə keçirilməsini təmin edən hüquqi sənəd. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti tərəfindən 1919 il martın 19-da qəbul edilmişdir. Rusiya əsarəti dövründə Novruz bayramı rəsmən qeyd olunmurdu. Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Novruz bayramının keçirilməsinə xüsusi önəm verərək, bu məqsədlə 1919 il fevralın 18-də bayram münasibətilə müavinət verilməsi barədə Parlamentə qanun layihəsi təqdim etdi. Qanun layihəsi Parlamentin 17 mart tarixli iclasında müzakirə olundu. Müzakirədə Əhməd bəy Pepinov, Ağa Ağırov, Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Mustafa Vəkilov çıxış etdilər. Layihə səs çoxluğu ilə qəbul olundu. Qanuna əsasən, hökumət məmurları əmək haqqına görə üç kateqoriyaya bölünərək, onlara məvəciblərinin 40-70%-i qədər müavinət verilməsi qərara alındı. Hökumətin 1919 il 19 mart tarixli qərarı ilə nazirlər, onların müavinləri və hökumətin iÇər idarələri rəislərinin mart ayı üçün maaÇi iki dəfə artırıldı.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. c.1, B., 1998; *Azerbaïdžanская Демократическая Республика* (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

NOVRUZOV (Berker) Cahangir Hüseyn oğlu [1894, Bakı - 17.7.1958, Bornova (Türkiyə)] - hərbi xadim. Türkiyə ordusunun generalı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusu süvari diviziyasının komandiri Teymur bəy *Novruzovun* nəslindəndir. *Aprel işğalı (1920)* ərəfəsində kapitan rütbəsində topçu batareyasının komandiri olmuşdur. Sovet qoÇunlarının Azərbaycana təcavüzü ilə barıÇmayan Berker öz bölməsi ilə 1920 ilin yayında iÇğalçılara qarÇi geniÇdənən xalq üsyanlarında fəal iÇirak etmişdir. Yeni rejimi qəbul etməyən Berker Çan ərazisindən keçərək Ərzuruma gəlmiş və burada Kazım Qarabəkir paÇanın hərbi qüvvələrinə qoÇulmuşdur. Türk xalqının istiqlal mübarizəsində fəal iÇirak etmiş ölkənin Çərçində tüğyan edən daÇnak-erməni silahlı quldur dəstələrinə qarÇi döyüÇərdə böyük Çıcaət göstərmişdir. Hərbi təhsilini artırmaq üçün 1928 ildə hərbi məktəbə göndərilmiş 1929 ildə topçu atıÇ kursunu, 1930 ildə böyük zabitlər üçün topçu kursunu, 1938 ildə komandirlik kursunu və 1944 ildə Geliboluda topçu kursunu bitirmişdir. Bir sıra məsul hərbi vəzifələrdə iÇəmiş 3-cü zirehli diviziyasının topçu briqadasının komandiri olmuşdur. 1942 ildə polkovnik (albay), 1948 ildə isə general-mayor (tuğgeneral) rütbəsinə layiq görülmüşdür. 1953 ildə təqaüdə çıxmışdır.

NOVRUZOV Teymur bəy Novruz oğlu (?-?) - hərbi xadim. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun general mayoru. Çar Rusiyası ordusu sıralarında xidmətə başlamış Birinci dünya müharibəsində (1914-18) iÇirak etmişdir. Müqəddəs Xorxi ordeninin bütün dörd dərəcəsi ilə təltif olunmuşdur. Azərbaycan ordusunun təÇkil olunmağa baÇladığı ilk günlərdən onun sıralarında idi. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun 1919 il 9 yanvar tarixli əmri ilə polkovnik rütbəsində olan Novruzov Hərbi Nazirlikdə xüsusi tapÇırıqlar üzrə qərarqah zabiti vəzifəsinə təyin edilmiş qoÇun hissələrinin təÇkilinə nəzarət sahəsində məsul tapÇırıqları yerinə yetirmişdir. 1919 ilin aprelində birinci tatar süvari alayının komandiri - Bakı qarnizonunun komandiri təyin edildikdən sonra alaya rəhbərlik Novruzova həvalə olundu. Həmin il avqustun 1-dən süvari diviziyasına komandirlik etmək Novruzova tapÇırıldı və avqustun 2-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin qərarı ilə ona general-mayor rütbəsi verildi. Süvari diviziyasının komandiri kimi süvari alaylarının formalaÇmasında fəal iÇirak etmişdir. Süvari diviziyasının hissə və bölmələri Azərbaycan ordusuna verilməmiş bütün döyüÇ tapÇırıqlarının icrasında iÇirak etmişdir. Novruzov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun, hələ sağlığında haqqında Çərçilər qoÇulmuş tək hərbiçilərindəndir. Novruzov sovet iÇğalçılara qarÇi *Gəncə üsyanının (1920)* təÇkilatçılardan və fəal iÇirakçılardan idi. 11-ci Qırmızı ordu çox böyük qüvvə üstünlüyü hesabına bu üsyanı yatırandan sonra Novruzov mühacirət etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Əd.: Nəzirli Ç., Cümhuriyyət generalları, B., 1995.; Süleymanov M., Mehmandarov, B., 2000.

NUXA QƏZASI, Çəki qəzası - Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti dövründə inzibati-ərazi vahidi. Çəki xanlığının ərazisində yaradılmışdır. Xanlıq Kürəkçay müqaviləsi ilə (1805, 21 may) Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılmış 1813 ildə ləğv olunaraq, əyalətə çevrilmişdir. 1840 il 10 aprel qanununa əsasən, Çəki əyaləti əsasında Nuxa qəzası yaradılmışdır. Qəza Nuxa, Qəbələ, Xaçmaz və ƏrəÇsahələrinə bölünürdü. Kaspı vilayətinin, sonra isə Çamaxı (1859 ildən Bakı) quberniyasının tərkibinə daxil idi. Yelizavetpol (Çənçə) quberniyası yaradıldıqdan (1867) sonra onun tərkibinə verilməmişdir. 1873 ildə ƏrəÇ ayrıca qəzaya çevrilmişdir. 1917 il Qafqaz təqviminə görə, Nuxa qəzasının ərazisi 3685 kv.verst (4201 kv.km) idi. Qəzanın əhalisi 133505 nəfər idi. Əhalinin 73819 nəfəri (55,3%) kiÇi, 59686 nəfəri (44,7%) qadın, 131132 nəfəri yerli sakin, 2373 nəfəri müvəqqəti yaÇayanlar idi. Qəzanın əsas əhalisi azərbaycanlılar (93557 nəfər və ya 70,1%) idi. Bundan başÇa, qəzada 17751 (13,3%) erməni (əslində qriqorianlaÇmıÇalbanlar və ya udinlər), 7861 müsəlman dağlı əhalisi (5,9%), 1831 (1,4%) rus qeydiyyatına alınmışdır. Qəzanın mərkəzi Nuxa Çəhəri (əhalisi 52243 nəfər) idi. *Qəza idarə sistemi* yaradıl-

mıqıdı. Qəzanın iqtisadi həyatında kənd təsərrüfatı (taxılçılıq, o cümlədən çəltikçilik, bağçılıq, baramaçılıq, tütünçülük, maldarlıq və s.) əsas yer tuturdu. Yun istehsalı, dulusçuluq və s. kустar sənaye sahələri inkişaf etmişdi. Nuxa qəzası düyü və ipək istehsalı ilə məşhur idi. 20 əsrin əvvəlində qəzada yüzdən çox ipəkəyirmə müəssisəsi var idi.

Fevral inqilabından (1917) sonra Müvəqqəti hökumət yaradıldıqda, Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Nuxa qəzasında da ictimai təşkilatların icraiyyə komitəsi təşkil edilmişdi. İcraiyyə komitəsi ilə birlikdə sovetlər də yaradılmağa başlamışdı. Mayda Nuxa qəhərində fəhlələrin tətili başlandı. Tətillər fəhlələrin qələbəsi ilə başlandı, əmək haqqı artırıldı. Fəhlələr iyulda yenidən tətillər etdilər. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra yaradılmış *Zaqafqaziya Komissarlığı* (1917, noyabr - 1918, aprel) dövründə də əhalinin vəziyyəti yaxşılaşmadı. 1918 ildə Nuxada (gəkidə) erməni-daşnak quldur dəstələri baş qaldırıqda xalq könüllüləri onları ağır məğlubiyyətlərə uğrattı və bölgəni daşnaklardan təmizlədi. 1918 il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması Nuxa qəzasında da ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı. Lakin bolşeviklərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı mübarizəsi burada da özünü göstərirdi. Onların Bakıda yaradılmış hərbi-döyüş qərargahının Nuxada da hərbi təşkilatı var idi. Sovet Rusiyasının müdaxiləsi nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra (1920, 28 aprel) iğalçı 11-ci Qırmızı ordu hissələri mayın əvvəllərində Nuxaya yönəldi, mayın 5-də Nuxada sovet hakimiyyəti quruldu. 1929 ildə Azərbaycan SSR-in rayonlaşdırılması zamanı Nuxa qəzası ləğv edildi. 1968 ildə Nuxanın adı dəyişdirilərək gəki adlandırıldı.

Əd: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.4-5, B., 2000, 2001; Vəliyev T.T., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ipək emalı sənayesi (1900-1917-ci illər), B., 1977; Əsmayilov M.Ə., gəki (tarixi очерк), B., 1982; Кавказский календарь на 1917 г., B., 1916.

NURU PAÇA (1889, İstanbul - 1949, İstanbul) - *Qafqaz İslam Ordusunun* komandanı, Osmanlı ordusunun general-leytenantı. 1934 ildən etibarən Killigil soyadını götürmüşdür. İlk təhsilini başlandıqdan sonra 1906 ildə quru qoşunları məktəbinə daxil olmuş 1909 ildə həmin məktəbi bitirərək, zabit kimi xidmətə başlamışdı. 1913 ildə yüzbaşı, 1916 ildə minbaşı, 1918 ildə isə yarbay rütbələri almışdı. *Birinci dünya müharibəsi (1914-18)* illərində gimali Afrikada olan Osmanlı ordusunda xidmət edirdi. O, Liviya ərazisində cəbhə komandanı idi. Elə buradakı xidməti dövründə Nuru paça özünün hərbi istedadına malik olduğunu nümayiş etdirmişdi. Liviya cəbhəsində göstərdiyi igidliklərə görə Nuru paça minbaşı rütbəsinə, 1916 ildə "Altun ləyaqət" medalına, Almaniyanın Dəmir xaç medalına, 1917 ildə "Altun imtiyaz" medalına, habelə Avstriya-Macarıstan dövlətinin üçüncü dərəcəli fərqlənmə nişanına layiq görülmüşdü. Trablus qərb cəbhəsində göstərdiyi qücaətə görə, Nuru paça Trablus qərb qəhrəmanı kimi də tanınır.

Nuru paçanın hərbi xidmətinin ən mühüm dövrü Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu ordunun yaradılması 1918 ilin əvvəllərində reallaşmağa başladı. Azərbaycanda bolşevik-daşnak rejiminin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımları dayandırmaq məqsədilə milli azadlıq hərəkatı fəallığının kömək üçün Osmanlı dövlətinə müraciətindən sonra Qafqaz İslam Ordusu yaradılması qərara alındı. Türkiyənin hərbi naziri *Ənvər paşa* Azərbaycana yardım göstərilməsinin əsas təşkilatçısı idi. İlk qərara əsasən, Azərbaycana göndəriləcək türk zabitlərinin rəhbərliyi və iştirakı ilə yerli milli qüvvələrdən ordu formalaşdırılmalı idi. Azərbaycana göstəriləcək hərbi yardıma rəhbərlik Nuru paçaya tapşırıldı. Vəzifəsinin icrasına başlamazdan əvvəl Nuru paçaya fəriq (general-leytenant) hərbi rütbəsi, bütün Qafqaz İslam Ordusu hissələrinə komandanlıq vəkəlati, Qafqazda Türkiyə sultanının siyasətini təmsil etmək hüququ verildi.

Nuru paça 1918 il martın 2-ci yarısında 20 nəfərlik bir heyətlə Azərbaycana doğru hərəkatə başladı. Martın 25-də onun heyəti Mosul qəhərinə çatdı. Aprelin əvvəllərində Nuru paça öz heyəti ilə birlikdə Mosul-Təbriz-Naxçıvan-Qarabağ-Yevlax-Gəncə yolu ilə Azərbaycana doğru istiqamət götürdü. 1918 il mayın 24-də Yevlaxda, mayın 25-də isə Gəncədə Nuru paçanın qarşılanması mərasimi keçirildi. O, Azərbaycandakı hərbi-siyasi vəziyyətlə tanış olduğundan sonra bolşevik-daşnak qüvvələrinin müqavimətini qırmaq üçün, qısa müddət ərzində, milli hərbi struktur formalaşdırılmasının qeyri-mümkün olması qənaətinə gəldi. Bu barədə o, 3-cü ordu komandanı Vehib paçaya təcili məlumat göndərdi və dövlət orqanları qarşısında Azərbaycana türk hərbi qüvvələrinin göndərilməsi barədə mə-

Nuxa (Şəki) qəzasının gerbi. 1840.
Azərbaycan Tarixi Muzeyi

sələ qaldırmasını xahiş etdi. 1918 il iyunun 4-də Batumda iki dövlət arasında imzalanan müqavilədən sonra Nuru paşanın vəsəti əsasında 5-ci Qafqaz firqəsi Azərbaycana göndərildi. Nuru paşa türk və Azərbaycan hərbi hissələrindən təşkil edilmiş Qafqaz Əlam Ordusunun komandanı olmaqla bərabər, Azərbaycan hökumətinin qərarı əsasında milli hərbi hissələrin formalaşdırılmasına rəhbərliyi də Öz üzərinə götürdü. Onun qarşısında Bakı Sovetinə tabe olan bolşevik-daşnak hərbi qüvvələrinə, erməni silahlı dəstələrinə qarşı mübarizəni təşkil etmək, Azərbaycanın milli hərbi hissələrinin formalaşdırılmasına nail olmaq, Qafqaz Əlam Ordusunun komandanlığı altın olan qüvvələrin təchizat və təminat məsələlərini həll etmək kimi mürəkkəb vəzifələr dururdu. Əcə və çevik hərbi duyuma malik olan Nuru paşa ona həvalə olunmuş hərbi vəzifələrin öhdəsindən bacarıqla gəldi, Azərbaycan hökumətinin və xalqının dəstəyi ilə onun komandanlığı altında olan hərbi qüvvələr qısa vaxt ərzində Gəncədən Bakıya qədər uğurlu döyüş yolu keçdilər.

Döyüşün getdiyi müddətdə Nuru paşa Əlahiddə Azərbaycan korpusunun komandiri Əlağa Şıxlinski ilə birlikdə üç dəfə birbaşa cəbhə xəttində olmuşdu - 1918 il iyunun 18-də Qaraməryəm cəbhəsində, iyulun 5-də Ağsu cəbhəsində, sentyabrın 10-da isə Bakı cəbhəsində olan Nuru paşanın qüvvələrinin yenidən səfərbərliyə alınmasında, döyüş planlarının taktiki baxımdan təkmilləşdirilməsində böyük rolu oldu.

Bakının azad olunması (1918) üçün keçirilən həlledici hücumun planı Nuru paşa tərəfindən hazırlanmışdı. Gəhərin azad edilməsindən sonra Cümhuriyyət Hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyski öz minnətdarlığını və təbrikini Nuru paşaya bu sözlərlə bildirmişdi: **"...Komandanız altında bulunan cəsur türk əsgərlərimiz tərəfindən Azərbaycanın baş kəndi olan Bakının düşməndən təmizlənməsi münasibətilə millətim, zəti-həmiyyəti-pərvəranələri və dünyanın ən cəsur və soylu əsgəri olan türkün oğullarına minnətdar olduğumu ərz etməklə iftixar edərim"**.

Qarabağın erməni silahlı dəstələrindən təmizlənməsinə başlanmadan əvvəl də, 1918 il oktyabrın 1-də Nuru paşa Ağdama gəldi, döyüşlərə hazırlanan türk-Azərbaycan hərbi qüvvələrinin vəziyyəti ilə yaxından tanış oldu.

Mudros barışıqının (1918) şərtlərinə əsasən türk hərbi qüvvələri bölgəni tərk etməyə məcbur olduqda Nuru paşa Azərbaycanda qalib fəaliyyətini davam etdirmək istəyirdi. Ancaq ingilis hərbi komandanlığı buna imkan vermədi. Azərbaycanı tərk etməli olan Nuru paşa 1918 il noyabrın sonlarında Gəncəyə gəldi. Noyabrın 29-da Gəncə bələdiyyəsində Nuru paşanın və onun xidmət yoldaşlarının yola sahnması ilə bağlı ziyafət verildi. Nuru paşa bu ziyafətdə çıxış edib, türkçülük və turançılıqla bağlı geniş nitq söylədi.

Nuru paşa Batum-Artvin-Ərdəhan-Qars-Ərzurum-Trabzon yolu ilə İstanbula qayıtdı. İngilislər tərəfindən təqibə məruz qalan Nuru paşa Hərbi Nazirliyin polisləri tərəfindən həbs edilib ingilislərə təhvil verildi. O, Batum həbsxanasına gətirildi. İngilislər onlara qarşı vurduğuna və Azərbaycanda göstərdiyi hərbi sücaətlərinə görə Nuru paşanın edamına qərar verdilər. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının fəalları Nuru paşanın rəsmi yolla azad edilməsinin mümkün olmadığını biləndə Batum həbsxanasına silahlı basqın təşkil edilməsini qərarlaşdırdılar. Bunun üçün Batuma xüsusi dəstə göndərildi. 1919 ilin yayında həmin dəstə Batum həbsxanasına basqın etdi. Əməliyyat zamanı itki verilsə də, Nuru paşanı azad etmək mümkün oldu. O, Artvin-Sarıqamış yolu ilə Ərzuruma gəlsə də, bir müddət sonra Bakıya qayıtdı. 1920 ilin aprelində Sovet qüvvələrinin Azərbaycana təcavüzü ərəfəsində Nuru paşa Dağıstan ərazisində fəaliyyət göstərir, yerli milli müqavimət qüvvələrinin yaradılmasına çalışırdı. Sonra yenidən Azərbaycana dönməyə Nuru paşa 1920 ilin iyununda Qarabağda bolşevik rejiminə qarşı alovlanan xalq üsyanının rəhbərlərindən biri oldu. Üsyan yatırıldıqdan sonra isə Nuru paşa Türkiyəyə döndü.

Hərbi xidmətdən ayrıldıqdan sonra Nuru paşa İstanbulda dəmir-tökmə fabriki açdı. Bir sıra digər məhsullarla bərabər bu fabrikdə hərbi təyinat məhsullarının da istehsalı mənimləndirildi. 1949 il martın 2-də fabrikdə naməlum səbəblər üzündən baş vermiş partlayış nəticəsində həlak olmuşdur.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.7, B., 2003; Süleymanov M., Nuru paşa, B., 1999; Aydemir g.S., Makedoniyadan Ortaasiyaya Enver paşa, c.3, İstanbul, 1993; Yüceer N., Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkatı, Ankara, 1996; geyxamanlı N., Azərbaycanın istiqlal mücadiləsi xatirələri, B., 1997.

NURUZADƏ Hacı Molla Əhməd (? - ?) - Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının fəal iştirakçılarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli şurasının "Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsis haqqında qanun"una (1918, 19 noyabr) əsasən, Gəncə qəzasından Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. "Əhrar" partiyasının üzvü idi. Parlamentdə "Əhrar" fraksiyasını təmsil edirdi.

O

"ODLU YURD" - Azərbaycan siyasi mühacirətinin İstanbulda nəşr etdiyi aylıq ictimai-siyasi toplu. İlk nömrəsi 1929 ilin martında, son - 31-ci nömrəsi isə 1931 ilin avqustunda çıxmışdır. Toplunun nəşrinin imtiyaz sahibi Abbasqulu Kazımzadə, məsul müdiri Kamil, başmühərriri isə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə idi. "Odlu yurd" özündən əvvəl nəşr olunmuş "Yeni Qafqasya", "Azəri-türk" məcmuələrinin ideya istiqamətini davam etdirmişdir. Toplunun birinci sayında verilən proqram-məqalədə Azərbaycançılıq fikrinə önəm vermək məqsədilə təsis olunan "Odlu yurd" un, hər şeydən əvvəl, milliyətçi, türkçü, cümhuriyyətçi və xalqçı olduğu; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məfkurəsini üstün tutduğu və müdafiə etdiyi açıqlanır, topluda türk xalqları və türk dünyasının yeganə müstəqil dövləti olan Türkiyə Cümhuriyyəti haqqında oxuculara məlumat veriləcəyi; Qafqazın ictimai və xilasının reallaşması üçün qafqazlıların ümumi düşmənlərə qarşı ittifaqa çağırılacağı; gərçin, xüsusən məzlum və məhkum türk xalqlarının ictimai savaqını doğrultmaq və milli mücadiləsini yüksəltmək üçün təbliğ olunacağı bəyan edilirdi.

"Odlu yurd"da dərc olunan məqalələrin ana xəttini, hər şeydən əvvəl, Azərbaycanın azadlığı ideyalarının təbliği, 28

MILLİ AZERBAIJAN FİKRİYYATINI TERVİÇ EDEN AYLIK MECMUA
Başmuharriri M. E. Resul-zadə
Yıl : 1 27 Nisan 1929 Sayı : 3

Odlu - Yurdun təziyeti

27 Nisan. Azərbaycan Cümhuriyyətinin təziyyəti...
Bu gündə "Odlu-Yurd", Azərbaycanlı mühacirlərinin bütöklük
bir təziyyətlə təziyyət edər. Bir türk cümhuriyyətinin quruluşu
kəndəli bu gündə "Odlu-Yurd", bütün türk cümhuriyyətlərini
təziyyət edər. O, demokratiyanın təbliği edildiyi bu gündə sənəmin
dövlətlərinə dəhşətli təziyyətlərini təziyyət edər.

Şu cəhətdən təziyyət və təziyyətlərini bəyan edərkən "Odlu-Yurd",
yasayan Azərbaycan nəslinin təziyyət kabul edəcək ne səhifələr
məhkəmə, ne kəhramanlar məhkəmə, ne yığıt yavuklusunu
təziyyətlə gəlirlərə, ne kara gücləri yollarla kəlmə hənçirə
ve kərdəylərə, ne dördmənt sömürmə əllərə ve ne yordandan
olun... mühacirlərə malik olduğunu pekala bilir.

Kəlmə rəsulüklə yapılan bu mücadilənin yərkəli zəhmət "Odlu-
Yurd"ca mühkəmədir. çünki ögürdür ki Həzrət kəlmə kəlmədən
nəzərək, şairin "buzlu cəhəmənt, dediyi Siberya mədrələrinə
kəlmə sayılan kəhramanlar, məhkəmənin yolunda yürürkən,
kəlmə kəlmədən kəlməyəyəyə, bütöklük məhkəmə dəyə oğlun
məhkəmədən gəcəməntin yolunu təziyyət edər.

Bunu bütöklük bir millətə bu gündə məhkəmə təziyyət təziyyətlə
təziyyət yərkəli bəyramı de təziyyət təziyyətlə

May ictimai və 28 Aprel ictimai, erməni dağaklarının xalqımıza qarşı
Bakıda törətdiyi 1918 il 31 mart soyqırımını günlərinin anılması,
Azərbaycanın gec-tez öz ictimai qovucacağı ümidləri təziyyət edirdi.
Məhkəmənin əsas müəllifləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə
Bala Məmmədzadə, Mustafa Vəkilli (Vəkilov), Hilal Munciq, Mir
Yaqub Mehdiyev, Əhməd Cəfəroğlu və başqaları idi. Özündən əv-
vəlki Azərbaycan siyasi mühacirəti nəşrlərinin əməllərini davam
etdirən "Odlu yurd" Azərbaycan mühacir mətbuatı tarixində parlaq iz
buraxmışdır.

Əd.: Tahirli A., Azərbaycan mühacir mətbuatı, B., 2002; gimçir
Səbəhəddin, Azərbaycanın ictimai mücadiləsi, İstanbul, 2002.

OKTYABR ÇEVRIĞİ (1917) - Rusiyada 1917 il ok-
tyabrın 25-də (yeni təqvimlə noyabrın 7-də) həyata keçirilmiş dövlət
çevriliği. 1917 il oktyabrın 10-da Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə
(bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (MK) iclasında Lenin,
Sverdlov, Stalin, Trotski və b. Fevral inqilabı (1917) nəticəsində
yaradılmış Müvəqqəti hökuməti devirmək üçün silahlı üsyan
haqqında qətnaməyə səs verdilər. Kamenev və Zinoviyev isə əleyhinə
çıxaraq, inqilabın kifayət qədər gücü olmadığını və bu səbəbdən
Müəssislər Məclisinin açılmasını gözləməyi, orada hakimiyyət
haqqında məsələni həll etməyi təziyyət bildirdilər. Oktyabrın 16-da MK-
nın geniş iclasında silahlı üsyanın keçirilməsinə hazırlıq planı təsdiq
edildi. Kamenev və Zinoviyev əleyhinə səs verdilər. Silahlı üsyan
hazırlıq mərkəzi - Müvəqqəti İctimai Komitə (MCK) yaradıldı. MCK-ə
bolşeviklər, sol eserlər, beynəlmillətçi-menşeviklər, anarxistlər daxil
idilər. MCK-nin faktiki rəhbəri L.D.Trotski hesab olunurdu. O, silahlı
üsyanın hazırlanmasında və keçirilməsində mühim rol oynamışdır.
1917 il oktyabrın 24-də V.İ.Lenin tərəfindən hazırlanmış plana uyğun
olaraq, Petroqradda silahlı üsyan başlandı. Oktyabrın 25-də (noyabrın
7-də) səhərə yaxın Petroqradda strateji əhəmiyyətli bütün məntəqələri
üsyançıların əlində idi. MCK V.İ.Lenin in yazdığı

"Rusiya vətəndaşlarına!" müraciətnaməsini yaydı. Həmin gün axşam 2-ci Ümumrusiya Sovetlər qurultayı açıldı. Oktyabrın 25-dən 26-na keçən gecə üsyançılar Qırsarayını hücumla aldılar. Müvəqqəti hökumət həbs edildi, silahlı üsyan qalib gəldi. V.ÇLeninin başçılığı ilə sovet hakimiyyətinin əsası qoyuldu. Petroqradda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ alması xəbəri Bakıya çatdıqdan sonra, oktyabrın 27-də Bakı Fəhlə və Hərbi Deputatları Sovetinin fəvqəladə iclası keçirildi. Menşevik-eser-daşnak bloku 168 səsə qarşı 246 səsle Bakıda ali hakimiyyət orqanı kimi Ətimai Təhlükəsizlik Komitəsinin (ƏTK) yaradılması haqqında qərarın qəbul edilməsinə nail oldu. Bu siyasi qüvvələr ölkədə bütün hakimiyyətin Müəssislər Məclisinə verilməsini, ona qədər isə Bakıda koalisiya hakimiyyət orqanı yaradılmasını tələb edirdilər. Sovetin qərarı ilə razılaanmayan bolşeviklər Bakı Sovetinin geniş iclasını çağırmaq qərarına qəldilər. Mədən-zavod, alay və donanma komitələrinin dəstəyinə arxalanan bolşeviklər oktyabrın 31-də Bakı Sovetinin yeni iclasında səs üstünlüyünü təmin etdilər və onların təklifi ilə Bakı rayonunda bütün hakimiyyətin Bakı Sovetinə keçməsi haqqında qətnamə qəbul olundu. Noyabrın 2-də Bakı Sovetinin geniş iclasında bolşeviklər yenidən bütün hakimiyyətin Sovetə verilməsi məsələsini qoydular. Siyasi qüvvələr nisbəti onların xeyrinə idi. "Müsavət" partiyası yaranmış Çəraitdə ƏTK-nin hərəkətlərinin barıq və saziş siyasəti üçün ziyanlı olduğunu, bu səbəbdən həmin qurumda iştirakını mümkün saymadığını bildirdi. "Müsavət" Oktyabr çevrilişindən sonra öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun həyata keçiriləcəyinə ümid bəsləyirdi. Sağ eser, menşevik və daşnaklar Sovetin iclasını tərk etdikdən sonra, noyabrın 2-də əksəriyyətin iştirakı ilə Bakı Sovetinin Çərayya Komitəsi Çəhərdə ali hakimiyyət orqanı elan olundu. S.ğaumyanın sədrliyi ilə yeni Çərayya Komitəsi seçildi. Bakı Fəhlə və Hərbi Deputatları Sovetinin adının dəyişdirilib Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti adlandırılması da qərar alındı. Bolşeviklər Sovetdə iştirak edən partiyalar arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edərək, Bakı Sovetində əsas vəzifələri ələ keçirdilər. Oktyabr çevriliş "Müsavət" partiyasının 1917 il oktyabrın 25-dən 31-dək davam edən 1-ci qurultayın keçirildiyi günlərə düşsə də, qurultay bu hadisəyə konkret münasibət göstərməyib, gözləmə mövqeyi tutdu. Qurultayın sonuncu günü qəbul edilən qətnamədə Mərkəzi Komitəyə Azərbaycanın muxtariyyət əldə etməsi üçün bütün tədbirləri görmək və Mərkəzi Müsəlman Komitəsi qarşısında Azərbaycan Müəssislər Məclisini çağırmaq tələbini qoymaq tapşırığı verildi.

Sovet hakimiyyətinin bəyan etdiyi ilk sənədlərin təsiri ilə müsavətçilər, səhvə yol verərək, Rusiyada baş verməmiş Oktyabr çevrilişinə loyallıq münasibət göstərmiş müharibəni davam etdirməkdə və Rusiyadakı milli azlıqların ümidlərini doğrultmamaqda günahlandığı Müvəqqəti hökumətin devrilməsini bəyənmiş "Müsavət" partiyasının siyasi proqramını həyata keçirmək üçün Çərait yarandığını güman etmişdilər. *Aprel işğalı (1920)* bunun səhv addım olduğunu bir daha təsdiq etdi.

Əd.: Azərbaycanın sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917-1918-ci illər. B., 1960; Azərbaycan tarixi, 3 cildə, c.3, B., 1973; Azərbaycanın tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Orulu M.R., Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat Partiyasının fəaliyyəti (1911-1992), B., 2001.

OLLENQREN V.K. (?-?)- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli şurasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun"unun* (1918, 19 noyabr) əsasən, *Slavyan-Rus Cəmiyyətindən* Cümhuriyyət parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə "Slavyan-rus Cəmiyyəti" fraksiyasını, sonra isə milli azlıqlar fraksiyasını təmsil edirdi.

ON BİRİNCİ QIRMIZI ORDU (OQO) - sovet Rusiyası qoşunlarının Qafqaz cəbhəsinin tərkibinə daxil olan iri hərbi birləşmə. Əsası 1918 il oktyabrın 3-də qoyulmuşdur. Həmin tarixdə Cənub cəbhəsi komandanının 16 saylı əmri əsasında şimali Qafqazın qərb rayonlarındakı qırmızı hərbi hissələrlə Taman qoşunları birləşdirilərək 11-ci ordu yaradıldı. OQO, başlıca olaraq, Qafqazda azadlıq əldə etməmiş gənc müstəqil dövlətlərə qarşı iğğalçı hərbi əməliyyatlarda iştirak etmişdir. Saritsını, Həçər xanı və bütünlükdə şimali Qafqazın Xəzərboyu ərazilərini bolşevik nəzarətinə aldıqdan sonra OQO cənuba doğru irəliləmək və Azərbaycanı iğğal etmək tapşırığı almışdı. Həyata keçiriləcək iğğalçılıq yürüşü *Bakı əməliyyatı (1920)* adlandırılmışdı. Cənubi Qafqaza yaxınlaşarkən tərkibində 12 süvari və piyada alayın olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın tezliklə iğğal üçün OQO daha da möhkəmləndirildi. Cənub cəbhəsində fəaliyyət göstərən P.Kurıçkonun süvari briqadası, 9 və 10-cu ordulardan 20, 28 və 32-ci atıcı diviziyalar OQO-ya verildi. Azərbaycana hücum ərzində OQO-nun möhkəmləndirilməsi məqsədilə Qafqaz Cəbhəsində qüvvələr yenidən qruplaşdırıldı. Cəbhə komandanlığının 1920 il 6 aprel tarixli

İşğalçı 11-ci Qırmızı ordu Bakıda

əmrilə 7-vi süvari diviziyası, Taman süvari briqadası və KurıÇkonun süvari briqadası 2-ci süvari korpusunda birləşdirilən OQO-nun tərkibinə verildi. Beləliklə, Azərbaycanca girməzdən əvvəl OQO-nun tərkibində 20, 28 və 32-ci atıcı diviziyalar, Taman atıcı briqadası, 2-ci süvari korpusu, 1-ci süvari diviziyası, 11 zirehli qatar və bir təyyarə eskadriyası var idi. Ordunun bütün Çəxsi heyəti 72472 nofərdən ibarət idi. 1920 il martın 26-dan OQO-ya M.K.Levandovski komandanlıq edirdi.

1920 il aprelin 27-nə keçən gecə OQO qüvvələri heç bir xəbərdarlıq etmədən və beynəlxalq hüquq normaların kobudcasına pozaraq müstəqil Azərbaycan dövlətinin -Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədini keçdilər və mövcud mürəkkəb Çəraitdən istifadə edərək, qısa müddət ərzində ölkəni işğal etdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradı.

1921 il mayın 4-dən etibarən tərkibi bir qədər də möhkəmləndirilmiş OQO-nun bazasında Əlahiddə Qafqaz ordusu yaradıldı. 1923 ilin avqustundan bu ordu Qafqaz Qırmızı Ordusu adlandırıldı. 1935 il iyunun 6-da isə Qafqaz Qırmızı Ordusu Zaqafqaziya hərbi dairəsinə çevrildi. Çıncı dünya müharibəsindən sonra bu struktur, qismən dəyişikliyə məruz qalmaqla, SSRİ dağılana qədər öz mövcudluğunu saxladı.

ON BEĞ İNCİ FİRQƏ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Türkiyə dövlətləri arasındakı qarşılaşılıq razılıqnamaya əsasən, 1918 il sentyabrın əvvəlində hərbi yardım məqsədilə Azərbaycana gəlmiş və Bakının azad olunmasında fəal iştirak etmiş türk piyada diviziyası. Diviziya Osmanlı dövlətinin hərbi naziri Ənvər paÇanın əmrinə əsasən, Xəlil paÇanın komandanlıq etdiyi Çörq ordular qrupunun tərkibində olan 9-cu ordunun tabeliyindən alınaraq, *Qafqaz İslam Ordusuna* verildi. Azərbaycana yetişdikdən sonra onun tərkibində 38-ci, 56-cı və 106-cı piyada alayları, habelə bir sıra topçu və digər yardımçı bölmələr, cəmi 157 zabit və 7636 əsgər olmalı idi. Azərbaycana daha əvvəl göndərilmiş 38-ci piyada alayı ölkə ərazisinə 1918 il iyulun 14-də daxil olmuşdu. On beçinci firqənin Azərbaycana doğru hərəkətə başlamasına 1918 il avqustun 23-də əmr verildi. Firqə Qarakilsə (Sisyan) - Qazax yolu ilə Azərbaycana çatmalı və sonra da qatarlar vasitəsilə Bakıya yetişməli idi. Firqənin qərargahı 1918 il sentyabrın 6-da Ağstafaya, 9-da isə Bakı ətrafına çatdı. Firqəyə yarıbay Süleyman Çzət bəy komandirlik edirdi. Bu birləşmə Bakının Çimalında yerləşdirildi. *Bakı əməliyyatı (1920)* başlamazdan əvvəl Qafqaz Çlam Ordusu komandanının əmrilə onun tərkibində müəyyən dəyişikliklər edildi. 56-cı piyada alayı *Beşinci Qafqaz Firqəsi* (diviziya) komandirinin əməliyyat tabeliyinə verilərək Qurd qapısı istiqamətində yerləşdirildi. 106-cı piyada alayı isə Qafqaz Çlam Ordusu komandanının ehtiyatını təçkil etdi. Bu hissələrin əvəzində isə 107-ci piyada türk alayı, 2-ci

On beşinci firqənin türk əsgəri

süvari türk alayı, Azərbaycan süvari alayları, Azərbaycan piyada bölmələri və könüllü taborları on beşinci firqəyə verildi. Ona Biləcəri məntəqəsinin Çərç tərəfindən Bakıya doğru hücum keçmək tapşırılırdı. Hücum ərəfəsində 107-ci piyada alayı da firqə komandirinin tabeliyindən alınaraq, ordu komandanının ehtiyatına verildi. Ancaq sentyabrın 14-də döyüqərin gedişində 15-ci firqə cəbhəsində yaranan ağır vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün 107-ci alay ordu komandanının ehtiyatından alınıb firqə komandirinin tabeliyinə qaytarıldı. Sentyabrın 15-də firqənin hissə və bölmələri hücumu uğurla davam etdirərək, Bakının Qara Cəhər rayonuna qədər irəlilədilər. Tümanın əsgər və zabitləri Bakının düşməndən azad olunmasında böyük qüvvət və qəhrəmanlıqlar göstədilər. Bakı əməliyyatı baş çatdırıldıqdan sonra 107-ci piyada alayı firqənin tabeliyindən çıxarıldı və əvəzində 56-cı alay ona qaytarıldı. 1918 il sentyabrın 22-də firqə bu tərkibdə Dağıstana doğru hərəkətə başladı. Orada uğurlu döyüqər keçirən firqə Dağıstanda milli qüvvələrin hakimiyyətinin yaranmasına yardımçı oldu.

Mudros barışıqının (1918) şərtlərinə əsasən, on beşinci firqə də Beşinci Qafqaz Firqəsi ilə birləşərək 1918 il noyabrın 2-ci yarısından etibarən Türkiyəyə geri çəkilməyə başladı.

Əd.: Yüceer N., Birinci Dünya savaqında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkatı, Ankara, 1996; Süleymanov M., Qafqaz İslam ordusu və Azərbaycanın, B., 1999.

ON DOQQUZ YANVAR MEMORANDUMU (1920) -Birinci dünya müharibəsində (1914-18) iştirak etmiş müttəfiq dövlətlərin Cənubi Qafqaz respublikalarına, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə hərbi yardım göstərmək barədə qərarı (bax *Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının 1920 il 19 yanvar tarixli qərarı*).

ORCONİKİDZE Qriqori Konstantinoviç (Serqo; 24.10.1886, Gürcüstan - 18.2.1937, Moskva) - bolşeviklərin qanlı Cənubi Qafqaz siyasətini həyata keçirən və antiAzərbaycan mövqeyi ilə "fərqlənən" dövlət xadimlərindən biri. 1903 ildən Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının (RSDFP) üzvü idi. 1903 ildən Tiflisdə inqilabi fəaliyyətə başladı. Dəfələrlə həbs və sürgün olunmuşdur. 1907 ilin martında Bakıya gizli iştə göndərilmiş RSDFP Bakı Komitəsinin tərkibinə daxil edilmişdir. 1909 ilin avqustunda sürgündən qaçıb Bakıya qayıtmış İnan inqilabına (1905-11) kömək göstərmək üçün bir qrup bolşeviklərlə ora getmişdir. Rusiyada vətəndaş müharibəsi illərində (1918-20) bolşeviklərin Qafqazda apardığı iştənin rəhbərlərindən biri olmuş gümali Qafqazda sovet hakimiyyətinin qalib gəlməsində mühüm rol oynamışdır. 1920 ildən Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Qafqaz Bürosunun sədri idi. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra azadlıq qazanmış üç Cənubi Qafqaz respublikası (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan) hökumətlərinin devrilməsi üçün silahlı müdaxiləyə başladıq etmiş iştə alçı 11-ci Qırmızı ordunun rəhbərlərindən olmuşdur. Qafqaz cəbhəsi Hərbi İqtisadi qüvvələrinin üzvü olan Orconikidze 1920 il aprelin 30-da 11-ci Qırmızı ordunun əsas hissələri ilə Bakıya gəlmiş və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsində birbaşa iştirak etmişdir. *Aprel işğalından (1920)* az sonra, mayın 2-də Q.Orconikidze və S.Kirov V.Leninə göndərdikləri teleqramda yazırlar: *"Sizin Azərbaycana təbrikiniz və onu ümumi formada tanımağınız zəmrirdir. Sovet Rusiyası ilə hərbi-iqtisadi birləşməni həyata keçirəcəyik"*. Bundan sonra Azərbaycana V.Leninin 1920 il 5 may tarixli məlum "təbrik teleqramı" göndərilmişdir. Orconikidzenin və Kirovun Leninə teleqramında deyirdi: *"Vəziyyət bütün Qafqaz və daha geniş ərazi üçün Xalq Komissarları Sovetinin bizzə səlahiyyət verməsini tələb edir. Bizzə radio vasitəsilə səlahiyyət verin, yaxud başqa bir adam göndərin, lakin bir an da təxirə salmayın. Nərimanova belə səlahiyyət verməyin"*. Lenin buna cavab olaraq Orconikidzeyə teleqram göndərərək, Azərbaycanın bütün xarici və daxili siyasətinə rəhbərliyi ona həvalə etmişdir.

Bakının sovet Rusiyası tərəfindən tutulması üçün Azərbaycanın müstəqilliyi İnanın dəstəkləyən Orconikidze Aprel işğalından az sonra müstəqillik məsələsini partiya Mərkəzi Komitəsinin müzakirəsinə çıxartmışdır: *"Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini yaşamaq, yaxud Sovet Rusiyasının tərkibinə daxil olmalıdır"*. 1920 ilin noyabrında Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun iclasında Qafqazdakı, xüsusən Azərbaycandakı vəziyyət müzakirə edilmiş İstəlinin məlumatına əsasən, Azərbaycan İqtisadi Komitəsinə və gərç xalqlarının 1-ci qurultayında seçilmiş Tobliqat və Fəaliyyət qüvvəsinə ümumi siyasi rəhbərlik Q.Orconikidzeyə tapşırılmışdır. Bundan sonra Q.Orconikidze, habelə qeyri millətlərdən olan digər bolşevik cəlladlarının Azərbaycan xalqına divan tutması dövrü başlamışdır. Nərimanov Orconikidzeni **"Qafqazın canişini"** kimi fəaliyyət göstərməkdə ittiham etmiş **onun arxasında İstəlinin dayandığını yazmışdır**. Nərimanov yaranmış vəziyyəti belə qiymətləndirirdi: *"Mərkəz ancaq Serqo Orconikidzeyə etibar edib... Ona yalnız özünün heç bir xüsusi fikri olmayan, icraçı adamlar lazım idi"*. Orconikidze Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsində fəal rol oynamışdır. 1922-26 illərdə Zaqafqaziya, gümali Qafqaz ölkə partiya komitələrinin birinci katibi, sonralar digər məsul dövlət və partiya vəzifələrində çalışmış İstəmiçə antiAzərbaycan mövqeyi ilə "fərqlənmişdir".

Əd.: Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.5, B., 2001. Nərimanov N., Ucaqlarda inqilabımızın tarixinə dair, B., 1992; O Серго Орджоникидзе Воспоминания очерки, статьи современников, М., 1981.

ORDUBADĞMəmməd Səid (Məmməd Səid Hacıqası oğlu; 3.14.1872, Ordubad - 1.5.1950, Bakı) - yazıçı, Qair, dramaturq, publisist, tərcüməçi, ictimai xadim. Ordubadda mollaxanada və Məhəmməd Tağı Sidqinin "Əxtər" məktəbində oxumuşdur. Ordubad ipək fabriklərində (1886-1904) fəhlə iştəmiş Culfa gömrük xidmətində

Məmməd Səid Ordubadının büstü, Naxçıvan

tərkibində Əli Məqutə hərəkatına kömək edən qrupun fəal üzvlərindən olmuşdur. 1915 ildə siyasi fəaliyyətinə görə Saritsına sürgün edilmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra Dağıstana gəlmiş Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası sıralarına daxil olaraq, siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1918 ildə Nəriman Nərimanovun dəvətilə Həqərxana gedərək, "Hümmət" qəzetinin redaksiyasında çalışmışdır. 1920 ildə 11-ci Qırmızı ordunun tərkibində Dağıstana gəlmiş Temirxan-gura Cəhərində "Qırmızı Dağıstan" qəzetinin nəşrini təşkil etmişdir. 1920 il mayın 2-də Bakıya gələn Ordubadi "Əxbar" qəzetinin redaktor müavini vəzifəsinə təyin edilmiş "Əxbar" və "Kommunist" qəzetləri birləşdirildikdən sonra onun redaksiya heyətinin üzvü və redaktor müavini, 1920 ilin sentyabrından isə "Füqərə füyuzatı" jurnalının redaktoru olmuşdur. 1928 ildə "Yeni yol" qəzetinin redaktoru vəzifəsinə təyin edilmişdir. Azərbaycanın SSR Ali Sovetinin (1-3-cü çağırış) deputatı seçilmişdir.

Ordubadi ədəbi fəaliyyətə 19 əsrin 90-cı illərində başlamışdır. İlk Çərləri 1903 ildə "gərqi-Rus" qəzetində dərc olunmuşdur. gair "Qeyrət" mətbəəsində (Tiflis) "Qəflət" (1906), "Vətən və hüriyyət" (1907) adlı Çər kitablarını nəşr etdirmişdir. "Qəflət"də islam millətlərinin geriliyini tənqid edən Ordubadi "Vətən və hüriyyət" kitabında fikirlərini

siyasi məcraya yönəlmiş Cavad xanın və geyx gəmilin rus çarizminin Qafqazda iğalçı siyasətinə qarşı mübarizəsini tərənnüm etmişdir. 20 əsrin əvvəlində Bakı və Tiflis dövrü mətbuatında, o cümlədən, "Gəlad", "Təzə həyat", "Tərəqqi", "Səda", "Sədayi-həqq" və s. qəzetlərdə, "Molla Nəsrəddin" jurnalında Çərlər, publisistik məqalə və felyetonlarla çıxış etmişdir. "Qanlı sənədlər" (1911) kitabı, "Əli cəcuğun Avropa səyahəti" (1908), "Bağı-Çah, yaxud Tehran faciəsi" (1910), "Əndəlisin son günləri, yaxud Qrenadanın təslimi" (1914) tarixi pyesləri, "Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan Firəngiməb" (1914) romanı nəşr olunmuşdur. "Qanlı sənədlər"də müəllif 1905-06 illərdə dağnak-erməni quldurlarının Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Qarabağda, Qazax qəzasında, Zəngəzurda, Göycə ətrafında, Mehridə Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırımlarını real faktlar və sənədlər əsasında qələmə almışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində ədəbi fəaliyyətinin miqyasını genişləndirmiş dövrü mətbuatda müntəzəm olaraq publisist və elmi-kütləvi, ədəbi-tənqidi məqalə və felyetonlar dərc etdirmişdir. Ordubadi Azərbaycanın ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisidir. 20 əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq mübarizəsinə həsr olunmuş dördcildlik "Dumanlı Təbriz" (1933-48) epopeyasının, Nizami Gəncəvi dövründən bəhs edən "Qılmc və qələm" (1946-48), inqilabi mövzuda "Döyüçün Çəhər" (1936), "Gizli Bakı" (1940) romanlarının və s. əsərlərin müəllifidir.

Əsərləri: Əsərləri, 8 cildə, B., 1964-1967.

Əd.: Vəzirova F., M.S.Ordubadi, B., 1972; Rüstəmov T., Alovlarda bərkıyən qələm, B., 1981; Axundov Y., Məmməd Səid Ordubadi, B., 1987.

ORDU GÜNÜ - Azərbaycanın Milli ordusunun yaranma günü. Azərbaycan Respublikasının ümumxalq bayramlarından biri. Azərbaycanın Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1998 il 22 may tarixli Fərmanı ilə təsis edilmişdir (bax *Milli ordu günü*).

ORUCOV Oruc Əli oğlu [1878, Yelizavetpol quberniyasının Cavançır qəzası (indiki Bərdə rayonu), Alpout k. - 1934, Bərdə] - mətbuat xadimi, nəşr, publisist. Kənd mollaxanasında oxumuş Yelizavetpol (Gəncə) Mixail sənət məktəbini bitirmişdir. 1896 ildə Bakıya köçərək, ticarətlə məşğul olmuşdur. 1905 ildə nəşrlik fəaliyyətinə başlamış qardaqları Qənbər və Abuzər ilə birlikdə "Orucov qardaqları" nəşriyyatını təşkil etmişdir. Nəşriyyatın müasir avadanlıqla təchiz olunmuş mətbəəsi, kitab və yazı ləvazimatı satılan mağazası vardı. "Orucov qardaqları" nəşriyyatında (1905-17) müxtəlif adda və məzmununda 333 kitab, bir neçə qəzet, o cümlədən "Həqiqət", "Yeni həqiqət", "Günəç", "Asari-həqiqət", "Bəsirət", "Qəbal", "Yeni iqbal" və s. qəzetlər çap olunmuşdur.

Orucov 1909 ildən etibarən qəzetçilik fəaliyyətinə başlamış "Həqiqət" (1909-10), "Günəç" (1910-11), "Yeni həqiqət" (1911) qəzetlərinin nəşri olmuşdur. Publisist məqalələrində Avropa imperializminin gərqdə yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətini tənqid etmişdir. Orucov 1911 ilin martında panislamizm ideyalarını təbliğdə təqsirləndirilərək, bir qrup jurnalistlə birgə həbs olunmuş və Rusiyanın daxili quberniyalarına sürgün edilmişdir (1911-13). Saratov, Nijni Novqorod və Varşavadan "Qəbal" qəzetinə göndərdiyi məqalələrdə Bakıda baş verən hadisələrə münasibət bildirdi. Romanovlar sülaləsinin 300 illik yubileyi ilə əlaqədar elan edilən əfvi-ümumidən sonra Bakıya dönerək, nəşrlik fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1917 ilin dekabrında qardaqları Abuzər və

Qənbərdən ayrılaraq, "Açıq söz" qəzetində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə əməkdaşlığa başlandı. Qəzetin nəşriyyat işi üzrə müdiri vəzifəsini icra etmişdir. Bax, həmçinin "Orucov qardaşları" mətbəə-nəşriyyatı məqaləsinə.

Əd.: Əfəndiyev Ə., Əliyeva Y., Orucov qardaşlarının mətbəəsi, B., 1999; Ükin Q., Bakı və bakılılar, B., 1998; Həsənov H., Qılqıldan əvvəl Azərbaycanında kitabçılıq işi, B., 1965; Zeynalov Ə., Orucov qardaşlarının mətbəəsi, B., 1988.

"ORUCOV QARDAŞLARI" MƏTBƏƏ-NƏŞRİYYATI - 1906-17-ci illərdə Bakıda Oruc, Qənbər və Abuzər Orucov qardaşlarına məxsus mətbəə-nəşriyyat. Mətbəə-nəşriyyatın o dövr üçün müasir və mükəmməl avadanlığı ("Mille" markalı özü qıfıyılan maqin, "Frangental", "Aqzburq", "Amerikanka" çap dəzgahları, tikən və kəsən alətlər, sinkoqrafiya aparatları və s.) var idi. Nəşriyyatın avadanlığı Bakı Xalq Komissarları Soveti tərəfindən müsadirə edilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918 ilin sentyabrında Bakıya köçdükdən sonra nəşriyyat dövlət mülkiyyətinə keçirilmişdi. Bununla bağlı "Orucov qardaşları" mətbəə-nəşriyyatı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti qarşısında iddia qaldırmışdı. Hökumət "Orucov qardaşları"nın mətbəə avadanlığının dövlət nəşriyyatı üçün alınması barədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti qarşısında məsələ irəli sürür. Bu məsələ Parlamentin 1919 il martın 20-də keçirilən 25-ci iclasında müzakirə olunur. Plan-büdcə komissiyasının üzvü Məhəmməd Əmin Rəsulzadə məruzə ilə çıxış edərək, mətbəə texnikasının son nailiyyətləri ilə təchiz edilmiş "Orucov qardaşları" nəşriyyatının 1918 ilin martında, bolşevik-dağnak ağalığı zamanı talan olunduğunu göstərmişdir. Məruzəçi bildirmişdir ki, Cümhuriyyət hökuməti Bakıya köçdükdən sonra mətbəənin çoxlu avadanlığı hökumətin əlinə keçmişdir. Xalq Maarifi Nazirliyinin məlumatına görə, Orucov qardaşlarına məxsus çap maqinaları, hürufatları və s. hazırda hökumət mətbəəsindədir. Orucov qardaşları ötən il mart soyqırımını hadisələrindən əvvəl mətbəəni iranlılara satmaq istəmiş və o vaxt iranlılar onlara yarım milyon rubl təklif etmişlər. Mütəxəssislərin hesablamasına görə, hökumət mətbəəsində olan Orucov qardaşları mətbəəsinə məxsus avadanlıq 468380 manat məbləğində dəyərləndirilmiş həm plan-büdcə komis-siyası, həm də mətbəə sahibləri bu qiymətlə razılaşmışdır. Parlament dövlət mətbəəsində Orucov qardaşlarına məxsus avadanlıq üçün onun sahiblərinin nümayəndəsi Abuzər Orucova dövlət xəzinəsindən 468380 manat pul ödəmək barədə Qanun qəbul etmişdir.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.1, B., 1998.

OSMANLI İMPERATORLUĞU İLƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ QARŞISINDA MÜQAVİLƏ - 1918 il iyunun 4-də imzalanmış dostluq müqaviləsi. Bax *Batum müqaviləsi (1918)*.

OZAKOM (Особый Закавказский Комитет)-Rusiyada fevral inqilabından (1917) sonra Cənubi Qafqazın idarə olunması məqsədilə 1917 il martın 9-da yaradılmış mülki hakimiyyət orqanının - *Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin* elmi ədəbiyyatda ixtisarla işlədilən adı.

ÖMƏR FAİQ, Ömər Neman oğlu Nemanzadə (1872, A xalsıx qəzası, Azqur k. (indiki Gürcüstan Respublikası) - 1937, Tiflis) - maarif və mətbuat xadimi, publisist. Azqurda mollaxanada və ibtidai rus məktəbində (1878-82), İstanbulda Fateh" və "Darülfəh" mədrəsələrində (82-91) oxumuşdur. İstanbulda, Qalatasaray poçtxanasında (1891- 92), gəkidə (1894-96; 1898-1900), geyxzadənin açdığı üsuli-cədid məktəbində müəllim işləmişdir. Azərbaycan mətbuatı ilə

bağlamış Tiflisdə M.ğahtaxlının nəf etdiyi "gərqi-Rus" qəzetində (1903-05) əməkdaşlıq etmişdir. "gərqi-Rus" fəaliyyətini dayandırarkən Ömər Faiq, Cəlil Məmmədquluzadə və Məhədi Ələsgər Bağırov birgə qəzetin mətbəəsini almış müstəqil "Qeyrət" adlı nəfiriyyət təsis etmiş müxtəlif mövzuda və məzmununda kitablar buraxmışdır. "Qeyrət"ın buraxdığı ilk kitab Ömər Faiqın "Dəvət" əsəri olmuşdur. Siyasi inülahizələrə görə "Torpaq" adlı jurnalın nəfirinə icazə ala bilməyən Ömər Faiq 1906 ildə "Molla Nəsrəddin"ın nəfində fəal iştirak etmiş qeyri-rəsmi Çəkildə jurnalın ikinci redaktoru vəzifəsini (1906-11) yerinə yetirmişdir. O, "Molla Nəsrəddin" la yanaşı, "Həyat", "Tərəcümən", "Gad", "Tərəqqi", "İqbal", "Yeni iqbal", "Açıq söz", "Qardağ köməyi", "Azərbaycan" və s. dövrü mətbuat orqanlarında **"Ömər Faiq", "Ümidvar", "Dərdmənd", "Lağlağı", "Cəhrəci xala"** və b. imzalarla dövrün aktual problemlərinə dair kəs-

kin məqalələr dərc etdirir. Xəstəliklə əlaqədar bir müddət Azqur kəndində yaşayan (1911-17) Ömər Faiq 1917 ildə siyasi fəaliyyətə qoçulur, Gürcüstanın türk xalqlarının dövlətçilik hüquqları uğrunda mübarizə aparır. Əmələ və əsgər hökumətinin üzvü olur. Təçkil edilmiş Milli Komitənin içində yaxından iştirak edir, torpaq islahatı ideyasını irəli sürür, müəllimlər üçün yay kursları təçkil edir. Ömər Faiqın Gürcüstanda mənsub olduğu xalqın siyasi və mədəni müxtariyyət-yyəti uğrunda mübarizəsi gürcü millətçi hakim dairələrini narahat edir və o, 1919 ilin yanvarında gürcü mənçevik hökuməti tərəfindən həbs edilir. Ömər Faiqın zindana salınmasından narazı qalan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti müxtəlif yollarla ədibin azad olunmasına çalışmışdır. 1919 ilin mayında Bakıya gələn Ömər Faiq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimləri tərəfindən təntənə ilə qarçlanır. "Gtiqla" qəzetində dərc olunmuş "Ömər Faiq əfəndi" adlı məqalədə deyilirdi: "Bizim mühərrirlər aləmində Çərəfli bir mövqe tutan, türklüyün, islamlığın ən inamlı və dirəçən bir siması olaraq bilinən və yenilməz bir qəlb, dönməz bir eçq, bir eçqlə mücadiləsində səbat göstərən sevgili və böyük arqadaçımız Ömər Faiq əfəndi Bakıya gəldilər. Ömər Faiq əfəndi Tiflisdə ağır günlərdə qaldığı bir zamanda Azərbaycan türk demokratiyası təsirlər, hüznlər içərisində bulunmuş onun qurtulması, onun sındırılmayan qələminin, sönməyən milliyət sevgisinin yenə bir həyat olmasını bütün millət arzu etmişdi. Ömər Faiq əfəndi türklük məfkürəsini, inqilab fikrini ən müstəsna bir surətdə təmsil edən bir simadır. O, bəzən millətinin dərdlərini yazır, bəzən millətə ümidlər verir, ümitsizlik zamanında ümidvar olur. Bir fədakar və qəhrəman kimi vəzifəsini ikməl edər və bütün bunlardan sonra etikarənə surətdə bir tərəfə çəkilib idi" ("Gtiqla" qəzeti, 1919, 10 may).

Ömər Faiq tezliklə dövlət içərinə cəlb olundu, ona Çəhr polis idarəsində nəzarətçi-müfəttiç vəzifəsi tapçıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin böyük etimad bəslədiyi Ömər Faiq ən mürəkkəb məsələlərin həlli həvalə olunurdu. Bu baxımdan Qazaxda baçverən münaqiçələrin həllində onun rəlu diçqətə layiqdir. 1920 ilin yanvarında Qazaxda hərc-mərcliyin kökünü kəsib, əmin-amanlıq yaradan general-qubernator Əmirxan Xoyski içdən çıxarılarəkən məsələni araçılmaq üçün Ömər Faiqın baçılığı ilə ora komissiya göndərilmiş münaqiçə haqqında səhih məlumat əldə edilmişdi.

Ömər Faiq 1921 ildə Gürcüstan İqilab Komitəsinin üzvü və Gürcüstan SSR-in müsəlman əhalisi üzrə çurasının sədri seçilmişdir. O, xalqın vəziyyətini yaxılaçılmaq üçün hökumət qarçısında məsələ qaldırır.

1924 ildə dövlət iQərindən ayrılan Ömər Faiq bir müddət Gəncə kənd təsərrüfatı texnikumunda müdir iQəyir, 1927 ildə təqaiddə çıxır. Qalan qüvvəsini maarif və mətbuat iQərinə sərf edir. O, "Dərdimiz və dərmanımız", "Dilimiz və imlanımız", "Dəvət", "Ağacı qurd içindən yeyər", "Qareyiruhaniyyələrimiz nə vaxt düzələcək?", "Müəllimlərimiz nə üçün Bakıya qaçırlar?", "Məzlum ən böyük zalımdır", "Millətperəstlik zamanıdır" və s. dərin siyasi-ictimai mündəricəli məqalələrin müəllifidir. 1936 ildə Azərbaycan maarifi və ədəbiyyatının əzablı inkişaf yolundan bəhs edən "Xatirələrim" əsərini yazmışdır.

1937 ildə doğma Azqur kəndində həbs edilərək, Tiflisdə Xüsusi Qıtınacaq Komissiyası nəzdindəki "üçlüyün" qərarı ilə güllələnmişdir.

Əsərləri: Xatirələrim, B., 1985;

Seçilmiş əsərləri, B., 1992.

Əd.: Mirəhmədov Ə., Azərbaycan Molla Nəsrəddini, B., 1980; Qurbanov g., Ömər Faiq Nemanzadə, B., 1992.

ÖMƏR NACİBƏY - (1916 il Kərkük, indiki İraq) - Türkiyə ordusunun yüksək rütbəli zabiti, polkovnik. "Qıti-had və tərəqqi" partiyasının görkəmli xadimlərindən biri. Türkiyə hökumətinin xüsusi tapşırıqlar üzrə səlahiyyətli nümayəndəsi kimi Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının güclənməsinə böyük kömək göstərmişdir.

20 əsrin əvvəllərində onun səyi nəticəsində Osmanlı hökuməti Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatına kömək məqsədilə maliyyə yardımı ayırmışdır. Səttar xanın başçılıq etdiyi 1905-06 illər inqilabını yaxından izləmiş Türkiyə silahlı qüvvələrinin Baş komandanı Ənvər paşanın tapşırığına əsasən Cənubi Azərbaycan türklərinin siyasi cəhətdən təşkilatlanması iQinə yaxından kömək göstərmişdir. Birinci dünya müharibəsi (1914-18) illərində türk-alman ordusunun Cənubi Azərbaycanda həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlarda yaxından iQirak etmişdir. Tarix ədəbiyyatında "kiçik müharibə" adlandırılan termin onun adı ilə bağlıdır. Beləki, 1915 ilin dekabrından başlayaraq, polkovnik Ömər Naci bəy və fon geybner-Rixterin komandanlıq etdiyi 650 nəfərlik kiçik mücahidlər dəstəsi Muqbilis-Cənubi Azərbaycan istiqamətində uğurlu hərbi əməliyyat apararaq 1916 il yanvarın 14-də Təbrizə daxil olmuşdu. Döyüldə aldığı yaradan Kərkük hərbi xəstəxanasında vəfat etmişdir.

Əd.: Лудивейт Е.Ф., Турция в годы первой мировой войны, М., 1966.

"ÖYRAQĞNƏFİSƏ" - aylıq milli demokratik ruhlu ədəbi-bədii, ictimai-siyasi jurnalı, Azərbaycan mətbuatı tarixində ədəbiyyat və incəsənət məsələlərinə həsr olunmuş ilk dövrü mətbuat orqanı. 1919 ilin mart-avqust aylarında Bakıda cəmisi 6 nömrəsi nəq edilmişdir. Naqri Zülfüqar *Hacıbəyli*, redaktoru Əlabbas *Müznib* idi. Rəngli Qəkillərini rəssam Əzim *Əzimzadə* çəkmişdir. Jurnalın səhifələrində Firidun bəy Köçərli, Abdulla gəiq, Cəmo Cəbrayılbəyli, Zülfüqar Hacıbəyli, Əlabbas Müznib, Əmin Abid, Məhəmməd Hadi və başqa müəlliflər iQirak edirdi. Burada ədəbiyyat, musiqi, teatr, həmçinin məmarlıq abidələri haqqında məqalələr və fotoQəkillər, aktyorların həyatı və səhnə fəaliyyəti barədə yazılar dərc olunurdu. Jurnalda ədəbiyyat tarixi məqalələri aparıcı yer tuturdu. Burada Molla Pənah Vaqif, Əbdülqasım Nəbati, Mirzə Fətəli Axundov, Əli bəy Hüseynzadə, Haqim bəy Vəzirov, Məhəmməd Hadi, Rəqəd bəy Əfəndiyev, Əlabbas Müznib, Xədicə xanım Ədvi, Hacı Səlim Səyyah, Bədri Seyidzadə, Əlağa Vahid və başqalarının tərcümeyi-halı və Qərlərindən nümunələr verilir. Toplada gərq musiqisi və musiqi alətlərinə dair məqşur ərəb yazıçısı Cürci Zeydanın əsəri, məmarlıq abidələrindən "Tac Mahal" haqqında məqalə və Bakı abidələrinin rəsmləri dərc edilmişdi. Jurnalın birinci nömrəsi yenidən qətlə yetirilmiş Hüseyin *Ərəblinskiy*ə həsr olunmuşdu.

Toplunun səhifələrində Azərbaycanda erməni soyqırımı və zorakılığı, qanlı daqnak vəhşilikləri barədə publisistik məqalələr də çap olunurdu. Toplu müstəqillik dövründə milli oyanıqın dirçəldilməsinə, türkləqmək, islamlaşmaq, müasirləqmək ideyalarının təbliğinə üstünlük verirdi.

"Övraqi-nəfisə", özünün 5-ci sayında yazdığına görə, kağız qıtlığı üzündən 1919 ilin 6-cı sayından sonra bağlanmışdır.

Əd.: "Övraqi-nəfisə", 1919, № 1-6.

P

PANİSLAMİZM (yunanca *pan* - bütün və islam sözlərindən) - antiislam mövqeyində duran rəsmi və ideoloji qüvvələrin ittihadı-islam (islam birliyi) dini-siyasi cərəyanına qarşı mürtəce baxışlar sistemi və ona verdikləri ad. Gələcənin bütün məsələləri həmin qüvvələrin siyasi-ideoloji maraqları baxımından təhrif olunmuş mürtəce mövqedən qəth edilmişdir. Panislamizm anlayışından müsəlman xalqlarının milli-siyasi oyanışına, dövlətçilik ənənələrinin dirçəliyinə mane olmağa, islam ölkələrini fəlakət və səfəlt altında saxlamağa və ya müstəqil islam dövlətlərinin daxili iqtisadi müdaxilə etməyə çalışdığı böyük dövlətlərin islam birliyi ideyasına qarşı mübarizə vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Seyid Cəmaləddin Əfqaninin davamçıları ittihadı-islamın "panislamizm" kimi təqdim edilməsinə qarşı çıxaraq bunu "xristian dövlətlərinin", Avropa millətçilərinin, onların əlaltılarının "müsəlmanlara düşmən münasibətindən doğan iftira və riyakarlığı" kimi qiymətləndirmişlər (hazırda bu, "islam fundamentalizmi" çöklündə təsvir edilir).

Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimləri panislamizmin mahiyyətini bütün dərəcəli ilə başa düşür və ona qarşı çıxırdılar. Ə. Ağayev (Ağaoğlu) 1905 ildə "Həyat" qəzetində (№ 51) yazırdı: "Bizdə nə panislamizmə (yəni, dünyanın cəmi müsəlmanlarının Osmanlı sultanının hökuməti-xəlifəsinə daxil olub, bir hökuməti-müstəqilliyə - islamıyyə etmək fikri), nə Əfqan və nə Osmanlıya meyl var. Qətiyyətlə və birdəfəlik cavab veririk ki, panislamizm ittihamı bir mövhumə, xəyali ittiham olub, sidiq və gizbini-zahirinə sübut etmək mümkün olmadığından dəni və bəinsaf qələm üçün böyük meydan verir". Lakin bütün bunlara baxmayaraq, müsəlman xalqlarının dirçəliyinə düşmən qüvvələr panislamizmi əldə bayraq edərək, mürtəce qüvvələrə qarşı təqib və cəza tədbirlərinə əl atmışdılar. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra "panislamist" damğası repressiyalar və xalqın qabaqcıl övladlarını məhv etmək üçün başlıca ittihamlardan biri olmuşdur.

Əd.: Bax "İslamçılıq" məqaləsinin ədəbiyyatına

PANTÜRKİZM - antitürk qüvvələrin türkcülüyn mahiyyətini təhrif edən mürtəce ideya-siyasi baxışlar sistemi və ona verilən ad. 19 əsrin sonları - 20 əsrin əvvəllərində türkcülük ideya-siyasi baxışlarının türk xalqları içərisində yayılması və özünə geniş tərəfdarlar toplaması ilə əlaqədar Qərbin və Rusiyanın hakim dairələrində pantürkizm doktrinası və bunu bəhanə edərək, türkcülüyə qarşı ideya-siyasi mübarizə platforması hazırlandı. Qərbin antirus, sonra isə antisovet dövlətləri burada yaşıyan türk xalqlarının birlik ideyasından çarizmə, onun devrilməsindən sonra isə sovet hakimiyyətinə qarşı istifadə etməyə çalışırdı. Çar Rusiyası və onun xarabalıqları üzərində qurulan sovet hakimiyyəti bir tərəfdən, beynəlxalq aləmdə, digər tərəfdən, daxilə türk xalqlarının birlik ideyasını pantürkizm adı altında damğalamağa çalışırdı. Türkcülər "pantürkist" adı ilə təqib edilirdi. Sovet dövründə, xüsusilə 1920-30 illər repressiyaları zamanı "pantürkist" ittihamlarından Azərbaycan xalqının qabaqcıl oğullarını - Hüseyn Cavid, Mikayıl Müqim, Salman Mümtaz, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Əhməd Cavad, Tağı gəhbəzi, Bəkir Çobanzadə və b. məhv etmək üçün geniş istifadə olunmuşdu. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan SSR-in müxtəlif dövlət və hakimiyyət strukturlarında yuva salmış ənənəli millətçiləri də Azərbaycanın görkəmli ziyalılarını ləkələyib aradan götürmək üçün "pantürkist" damğasından geniş istifadə etmişdir.

Əd.: Bax "Türkcülük" məqaləsinin ədəbiyyatına

PARİS SÜLH KONFRANSI (1919-20) - Birinci dünya müharibəsində (1914-18) qalib gəlmiş dövlətlərin məğlub dövlətlərlə sülh müqavilələrini hazırlamaq və bağlamaq üçün çağırışları beynəlxalq konfrans. Fasilələrlə 1919 il yanvarın 18-dən 1920 il yanvarın 21-dək davam etmişdir. Əvvəlcə konfransda 27 dövlətin nümayəndələri iştirak edirdi. Sonra iştirakçıların sayı tədricən artdı. Dövrün ən tanınmış dövlət xadimləri, siyasətçiləri, diplomatları, hərbiçiləri konfransın rəhbər heyətində və içi qruplarında təmsil olunmuşdular.

Fransanın baş naziri J. Klemanso konfransın prezidenti, ABŞ-ın dövlət katibi R. Lansinq, Böyük Britaniyanın baş naziri D. Lloyd Corc, Orlando (İtaliya) və Sayandzi (Yaponiya) vitse-prezidentləri seçildilər. J. Klemanso, D. Loyd Corc və ABŞ prezidenti V. Vilsondan ibarət "böyük üçlük" yaradıldı. Onlar - Dördlər və Beşlər quralları konfransın əsas içi orqanları idi. Birinci dünya müharibəsindən sonra dövrün ən mühüm məsələləri, müharibədən sonrakı yenidənqurma, məğlub dövlətlərlə sülh müqavilələrinin bağlanması, o zaman deyildiyi kimi, "rus məsələsi" və digər məsələlər konfransın gündəliyinə çıxarılmışdı.

Dağılmış Rusiya imperiyasının ərazisində yeni yaranmış müstəqil milli dövlətlər kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də dünya dövlətləri tərəfindən tanımaq, beynəlxalq birliklərin bərabər hüquqlu üzvü olmaq, respublikanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etmək baxımından Paris Sülh Konfransına böyük ümid bəsləyirdi.

Azərbaycan nümayəndə heyəti Parisdə, Soldan Abbas bəy Atamalıbəyov, Məmməd bəy Məhərrəmov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Mir Yaqub Mehdiyev. 1919

isə onun müavini təyin edildi. Nümayəndə heyətinə iki nəfər parlament üzvü - Əhməd Ağayev və Əkbər ağa Şeyxülislamov daxil idi. Mir Yaqub Mehdiyev, Ceyhun Hacıbəyli və Məhəmməd Məhərrəmovdan ibarət məsləhətçilər müəyyən olundu.

1919 il yanvarın 4-də Bakıdan yola düşən nümayəndə heyəti Tiflisdə və Batumda bir sıra ciddi görüşlərdən sonra yanvarın 20-də İstanbula çatdı. Nümayəndə heyəti aym 22-də burada Ə.Topçubaşovun sədrliyi ilə ilk iclasını keçirdi və iğ bölgüsü apardı. Ələsdə nümayəndə heyətinin tərkibinə texniki iğçilər - ekspertlər (Əli bəy Hüseynzadə və V.Marçevski), katiblər (Səffət Məlikov və Ələkbər bəy Topçubaşov), tərcüməçilər - A.Qafarov (fransız dili), Q.Qafarova (ingilis dili), H.Məmmədov (fransız və türk dilləri), sədrin xəssi katibi (Rəşid bəy Topçubaşov) də qatıldılar.

Lakin Azərbaycan nümayəndələri elə ilk gündən Parisə getməkdə ciddi çətinliklərlə üzləçilər. Nümayəndə heyətinin iki üzvü - Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağayev İstanbulda müttəfiqlər tərəfindən həbs edildi. Ə.Hüseynzadəni həbsdən azad etdirmək mümkün olsa da, Parisə getməyə viza verilmədi. Ə.Ağayev isə Malta adasına sürgün olundu.

Azərbaycan nümayəndə heyəti Parisə getmək üçün 3 ay İstanbulda viza gözləməli oldu. Bu müddətdə İstanbulda böyük dövlətlərin ali komissarlarına, Sülh konfransının sədrinə və həmsədrlərinə, digər rəsmi orqanlara müraciət edildi. Nəhayət, Azərbaycan nümayəndələri aprelin 22-də İstanbuldan Parisə yola düşçülər.

Parisə gəldikdən sonra nümayəndə heyətinin ilk mü-hüm iğ **"Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyətinin Paris sülh konfransına memorandumu "** adlı sənədi konfransını keçirildiyi ingilis və fransız dillərində hazırlayıb nəç etdirmək oldu. 50 səhifədən və on dörd bölmədən ibarət olan memorandumda Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, müasir durumu haqqında ən ümumi məlumatlar toplanmışdı.

Nümayəndə heyəti may ayı ərzində Polça, Gürcüstan, Dağlılar Respublikası, Ermənistan və Çan nümayəndələri ilə görüşçər keçirdi. Mayın 23-də ingilis nümayəndə heyətinin üzvü ser Luiz Malletlə görüşçöldü. Aym 28-də, Cümhuriyyətin birinci ildönümü günü ABğ prezidenti V.Vilson Ə.Topçubaşov başda olmaqla, Azərbaycan nümayəndələrini qəbul etdi. Ə.Topçubaşov ABğ prezidentinə Azərbaycan haqqında geniç məlumat verərək, bu barədə müxtəlif arayıçarı, ölkənin sülh konfransından tələblərini ona təqdim etdi. Altı bənddən ibarət olan bu sənəddə

Azərbaycan nümayəndə heyəti Parisdə. Soldan Abbas bəy Atamalıbəyov, Məmməd bəy Məhərrəmov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Mir Yaqub Mehdiyev. 1919

Azərbaycan hökumətinin nümayəndələri Qafqazdakı müttəfiq qoçunlarının komandanı general V.Tomsonla danı-çıqlar zamanı Azərbaycanın beynəlxalq sülh konfransında iğ tirakına təminat almıçdılar. Britaniya hökumətinin Bakıya gələn rəsmi nümayəndəsi general Corc Miln də öz bəyanatlarında bunu təsdiqləmişdi. General Tomson Azərbaycan hökumətinə yazılı çəkildə bildirmişdi ki, bütün mübahisəli ərazi məsələləri sülh konfransının qəran ilə həll ediləcəkdir.

Bu məqsədlə 1918 il dekabrın 26-da təçkil olunmuş yeni Azərbaycan hökumətinin ilk addımı dekabrın 28-də Paris Sülh Konfransına göndəriləcək nümayəndə heyətinin tərkibini və statusunu müəyyənləçdirmək oldu. Azərbaycan parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov sülh konfransına gedəcək heyətin başçısı, Məmməd Həsən Hacımski

Əlimərdan bəy Topçubaşovun Paris Sülh Konfransı sədrinə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması barədə məktubu. 1919, 31 may

Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması; Vilson prinsiplərinin Azərbaycana da qamıl edilməsi; Azərbaycan nümayəndələrinin sülh konfransına buraxılması; Azərbaycanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbul olunması; ABğ hərbi departamentliyinin Azərbaycana hərbi yardım göstərməsi; ABğ-la Azərbaycan arasında diplomatik münasibətlərin qurulması xahiş edilirdi. Danışqlar zamanı Qafqaza xüsusi Amerika missiyası göndərmək barədə razılıq əldə edildi. Lakin bu missiya Bakıya xeyli gec, 1919 ilin oktyabrında gəlib çatdı. Azərbaycan nümayəndələrinin prezident V. Vilson tərəfindən qəbul edilməsi əhəmiyyətli hadisə idi.

Paris Sülh Konfransının Ali qurası may ayı ərzində "rus məsələsi"ni iki dəfə müzakirə edərək, 1919 il 26 may və 12 iyun tarixli notaları ilə admiral Kolçak hökumətini ümumrusiya hökuməti kimi tanıdı. Parisə gəlmiş yeni dövlətlərin nümayəndələri Kolçak hökumətinin tanınmasını etirazla qarşıladı. İyunun 18-də Azərbaycan, Estoniya, Gürcüstan, Latviya, gümali Qafqaz, Belarusiya və Ukrayna nümayəndələri tərəfindən imzalanmış etiraz Bəyannaməsi ABğ prezidenti V. Vilsona təqdim edildi.

Parisdə olan Qafqaz təmsilçiləri (Azərbaycan, Gürcüstan, Dağlılar Respublikası) iyunun 15 və 18-də Azərbaycan nümayəndə heyətinin yerləşdiyi "Klaric" mehmanxanasında Denikin təhlükəsini müzakirə edib, iyunun 23-də sülh konfransına etiraz notası verdilər.

Xaricdəki rus siyasi mühacirlərinin fəallaşması və yeni yaranmış dövlətlərə qarşı mürtəcə mövqe tutması, Qımdan Denikin təhlükəsinin artması avqustun 19 və 26-da Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlılar Respublikası nümayəndələrinin Sülh konfransının sədrinə, Britaniya xarici işlər naziri A. Balfura, oktyabrın 9-da yenidən konfransın sədrinə məktubla müraciəti ilə nəticələndi. İngilis komandanlığının Qafqazdan getmək ərəfində Xəzər donanmasının bir hissəsini Denikinə verməsinə etiraz əlaməti olaraq Ə. Topçubaşov xarici işlər naziri A. Balfura xüsusi məktubla müraciət etdi.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri ermənilərin qondarma "Böyük Ermənistan" iddialarına qarşı mübarizə idi. Ermənilər özlərini "böyük müttəfiqlərin kiçik müttəfiqi" hesab edib, Aralıq dənizindən Qara dənizə, Qara dənizdən Xəzər dənizinə qədər "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasına düşmüşdülər. Onlar nəinki Anadolunun 6 vilayətinə, eyni zamanda, Kilikiyaya, hətta Cənubi Azərbaycanın bir hissəsinə də iddia edirdilər. Paris, London, xüsusilə Vaşinqton onların əsassız iddialarını müdafiə edirdi. Ermənilərin sülh Konfransına təqdim etdiyi tələblər ucsuz-bucaqsız ərazilərlə yanaşı, böyük məbləğdə təminat ödənilməsinə də nəzərdə tuturdu. Azərbaycan nümayəndə heyəti bu tələblərlə bağlı xüsusi bəyanatla çıxış etdi. 1919 ilin iyununda Azərbaycan nümayəndələri Gəvan Müsəlman Milli qurasının Gəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların dözülməz vəziyyəti haqqında hazırladığı məlumatı Avropa və Amerika dövlətlərinin Parisdəki nümayəndələrinə çatdırdı. Məlumatda qeyd edilirdi ki, mübahisəli ərazilər nəzərə alınmadan, azərbaycanlılar Ermənistan əhalisinin yarısını təşkil etsələr də, ən adi insan hüquqlarından məhrumdurlar.

1919 ilin yayında Azərbaycanın hökumətinin qətiyyəti nəticəsində Azərbaycan Cümhuriyyətinin Qarabağda suveren hüquqları bərpa edildikdən sonra Ə. Topçubaşovun Paris Sülh Konfransının sədrinə təqdim etdiyi məlumatda göstərilirdi ki, "Qarabağın erməni əhalisinin nümayəndələri bu əhalinin Azərbaycan hökumətinə tabe olması haqqında qətnamə qəbul etmişlər".

Paris Sülh Konfransında müzakirə edilən məsələlərdən biri də mandatlıq məsələsi idi. Vilson layihəsi əsasında təşkil edilən Millətlər Cəmiyyəti nizamnaməsinin 22-ci maddəsi mandatlıq sisteminin təsis olunması üçün hüquqi baza yaradırdı. Azərbaycanın mandatlıq sisteminə marağı xeyli dərəcədə xarici təhlükə ilə bağlı idi. Xüsusilə Azərbaycana formaca fərqli, mahiyyətə isə eyni münasibət böyük dövlətlərin simasında himayəçi axtarışını zərurətə çevirmişdi. 1919 ilin iyul-avqust aylarında Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlılar Respublikasının Parisdəki nümayəndələrinin Qafqazda Britaniya və İtaliya himayədarlığının perspektivləri ilə bağlı keçirdikləri müzakirələrdə Azərbaycan nümayəndələri Britaniya təhlükəsizlik sisteminə daxil olmağa daha çox üstünlük verirdilər. Lakin avqustun 25-də ingilis qoşunları Azərbaycanı tərk etdikdən sonra oriyentasiya məsələsi yenidən gündəliyə gəldi.

Qafqaz və Azərbaycanın mandatına maraq göstərən dövlətlərdən biri də ABğ idi. 1919 il iyulun 5-də amerikalı polkovnik Haskel Onlar qurasının qərarı ilə Ermənistanı ali komissar təsdiq edildi (bax "*Haskel layihələri*"). Avqustun 28-də Haskel Bakıya gələrək, baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli ilə danışıqlarda Qarabağ və Zəngəzuru Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etməklə yanaşı, Naxçıvan və gəzur-Dərələyəzdə Amerika general-qubernatorluğu yaratmaq ideyasını da irəli sürdü (bax *Naxçıvanda Amerika general-qubernatorluğu*). Bu ideya Azərbaycan hökuməti, yerli əhali, son nəticədə, sülh konfransı tərəfindən qəbul olunmadı. Parisdə olan Ə. Topçubaşov bu məsələ ilə bağlı sülh konfransının sədrinə etiraz notası təqdim etdi.

ABğ prezidenti V. Vilsonun tapşırığı ilə 1919 ilin payızında general Harbordun başçılığı ilə Anadoluya və Cənubi Qafqaza missiya göndərildi (bax *Harbord missiyası*). Amerika missiyası Gəvan və Tiflisdən sonra, oktyabrın əvvəllərində Bakıya gələrək, baş nazir N. Yusifbəyli və digər rəsmi şəxslərlə görüşlər keçirdi. Oktyabrın 16-da Parisə dönməyən Amerika missiyası ABğ Dövlət Katibinin müavini F. Polka, az sonra Dövlət Departamentinə və prezident V. Vilsona geniş hesabat təqdim etdi. Bu hesabat Qafqaz mandatının götürülməsinin əleyhinə idi. 1919 ilin payızında Versaldə olan Azərbaycan nümayəndələri Avropanın müxtəlif ölkələrində təbliğat işlərini xeyli genişləndirdilər. ABğ-da lobbı qrupunun yaradılması istiqamətində ilk addımlar atıldı. Ağqvardiyaçı rus generallarının məğlubluğundan sonra, 1919 ilin payızından başlayaraq Versal Ali

ğurasının, xüsusilə B.Britaniyanın Qafqaza, ilk növbədə, Azərbaycana marağı artırdı. Britaniyanın başnaziri 1919 ilin noyabrında parlamentin icmalar palatasındaki çıxışında Azərbaycanın və Gürcüstanın tanınması ideyasını irəli sürdü. 1919 ilin noyabr-dekabrında beynəlxalq Çaraitin yeni yaranmış dövlətlərin xeyrinə dəyişdiyini nəzərə alaraq, Azərbaycan nümayəndələri respublikanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbul olunması barədə memorandum hazırlayıb cəmiyyətin katibliyinə təqdim etdilər.

1920 ilin yanvarında Qafqazda bolşevik təhlükəsinin reallaşması Antanta dövlətlərini ciddi düşüncəyə vadar etdi. Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması təxirəsalınmaz vəzifəyə çevrildi. Bu məqsədlə B.Britaniyanın təşəbbüsü ilə yanvarın 10-da Paris Sülh Konfransı Ali ғurasının sessiyası çağırıldı. Fransa Xarici İşlər Nazirliyində keçirilən sessiyada Cənubi Qafqaz dövlətlərinin məsələsi çox geniş müzakirə edildi. B.Britaniyanın başnaziri D.Loyd Corc Qafqazdakı vəziyyət barədə ətraflı məlumat verdi. Yanvarın 11-də Versal Ali ғurasının iclasında B.Britaniyanın xarici işlər naziri C.Kerzonun təklifi ilə Ali ғura Azərbaycanın müstəqilliyini de-fakto tanıdı (bax *Müstəqilliyin de-fakto tanınması*). Ali ғuranın qərarında deyilirdi: "Müttəfiq və birlik ölkələri Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərini de-fakto səviyyəsində tanıyırlar".

Yanvarın 15-də Azərbaycan nümayəndələri Fransa Xarici İşlər Nazirliyinə dəvət edildi. Çingilis nümayəndəsi Filipp Kerrin və Əliya nümayəndəsi Markiz de-la Torretanın iştirakı ilə nazirliyin başkatibi Jül Kambon Azərbaycanın Paris sülh konfransı tərəfindən de-fakto tanınması barədə rəsmi qərarı Ə.Topçubaşova təqdim etdi. Həmin günün ikinci yarısı B.Britaniya hərbi naziri U.Çörçill, feld-marşal H.Vilson, admiralın birinci lordu U.Lanq, admiral lord Bitti, marşal Foqvə digərlərinin iştirakı ilə Azərbaycana hərbi yardım göstərmək məsələsi müzakirə olundu.

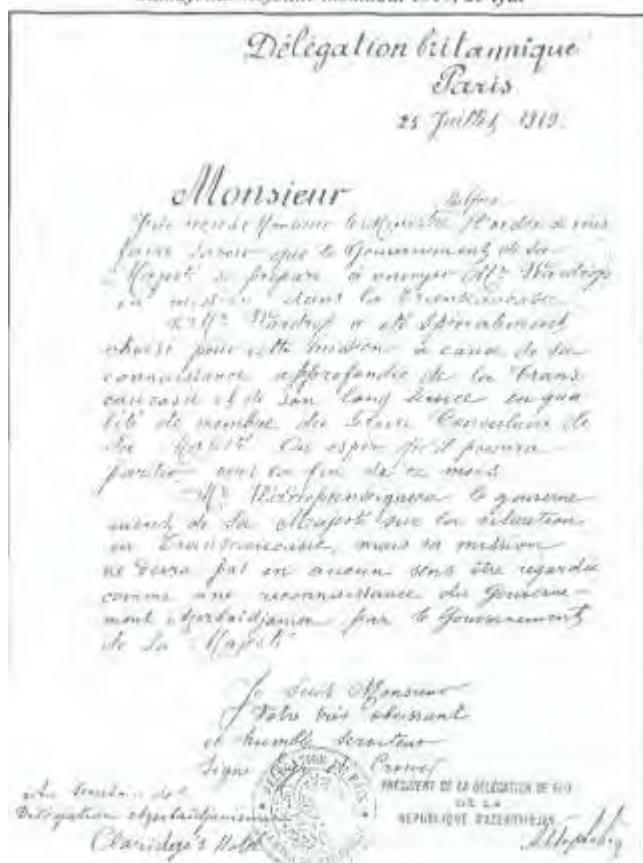
Yanvarın 17-də Azərbaycan nümayəndələrinin iştirakı ilə "Klaric" mehmanxanasında feldmarşal H.Vilsonun sədrliyi ilə hərbi ekspertlərin müşavirəsi oldu. Müşavirə dövlət başçıların yanvarın 19-da keçiriləcək iclasına təkliflər hazırlamalı idi. Yanvarın 19-da Ali ғuranın iclasında Lloyd Corc, Klemanso, Nitti, Kambon, Kerzon, Çörçill, Foq Bitti, Vilson və digər tanınmış dövlət xadimləri və Azərbaycanın nümayəndə heyəti tam tərkibdə iştirak edirdi. Əlasda müttəfiqlərin hərbi ekspertlər ғurasının məruzəsi ilə çıxış edən marşal F.Foq müttəfiqlərin bir neçə diviziyasının Qafqaza göndərilməsinin zəruri olduğunu bildirdi. Lloyd Corc hərbi ekspertlərin təklifinə etiraz edərək, Azərbaycana silah və hərbi sursat verilməsi ilə yardım göstərilməsinə tərəfdar oldu. Bununla da, sülh konfransı öz işini başa çatdırdı.

Beləliklə, 1920 ilin yanvarında Paris sülh konfransında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi cəhətdən tanınması, Ə.Topçubaşov başda olmaqla, Azərbaycan nümayəndə heyətinin, bütövlükdə, Cümhuriyyət hökumətinin uğurlu diplomatik fəaliyyətinin nəticəsi idi. Azərbaycan Versal Ali ғurasının tanıdığı ilk türk və müsəlman respublikası idi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Hacıbəyli C. Çik Müsəlman Respublikası Azərbaycanın, Paris, 1919; Rəsulzadə M.Ə., Azərbaycanın Cümhuriyyəti. B., 1990; Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Nəsibzadə N., Azərbaycanın xarici siyasəti, 1918-1920, B., 1996; Mir Yaqub, Qafqaz problemi, Paris, 1933; *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; Раевский А., Мусаватское правительство на Версальской конференции. Донесения представителей Азербайджанской Мусаватской делегации, Б., 1931.

PARS SÜLH KONFRANSI ALĞ ғURASININ 1920 Ə 19 YANVAR TARİXLİ QƏRARI - müttəfiq dövlətlərin Cənubi Qafqaz respublikalarına hərbi yardım göstərmək barədə qərarı. 1919 ilin sonu - 1920 ilin əvvəllərində sovet Rusiyasının hərbi uğurları nəticəsində Denikin qüvvələri darmadağın edilmişdi. Qırmızı ordu hissələri ғimali Qafqaz ərazisinə soxularaq, sürətlə Cənubi Qafqazdakı müstəqil dövlətlərin sərhədlərinə yaxınlaşdı. "Dünya inqilabı" ғiarını xarici siyasət fəaliyyətinin əsas prinsipinə çevirmiş sovet Rusiyası 1920 ilin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə diplomatik təzyiqləri daha da artırmışdı. Yeni yaranmış digər gənc dövlətlər kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin də bolşevik təhlükəsinə qarşı təkbaşına mübarizə aparması qeyri-mümkün idi. Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransında

Əlimərdan bəy Topçubaşovun Paris Sülh Konfransındakı B.Britaniya nümayəndə heyətinə məktubu. 1919, 25 iyul

(1919-20) iÇirak edən nümayəndə heyəti böyük dövlətlərdən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə dərhal hərbi yardım göstərilməsini xahiş etmişdi. Böyük dövlətlərin başçıları aydın dərk edirdilər ki, sovet Rusiyasının təcavüzü təhlükəsi qarşısında Azərbaycanın və Gürcüstanın diplomatik baxımdan tanınması hələ kifayət deyildir. Bolşevizmin Yaxın və Orta qərğ ölkələrinə yayılmasının qarşısını almaq üçün, Azərbaycan və Gürcüstana hərbi yardım göstərilməsi böyük dövlətlərin də maraqlarına cavab verirdi. Beləliklə, 1920 il yanvarın 15-də Versaldə toplanmış hərbi ekspertlər Qurası Azərbaycana və Gürcüstana hərbi yardım göstərilməsi məsələsini müzakirə etdi. Məsələnin ciddiliyini nəzərə alan B. Britaniya özünün yüksək rütbəli hərbiçilərini - hərbi nazir U. Cörçilli, imperiya baş qərargahının rəisi feldmarşal H. Vilsonu, admirallığın birinci lordu U. Lonqu, admiral lord Bittini və b. Parisə göndərmişdi. Fransanın baş naziri J. Klemansonun tapşırığı ilə Fransa xarici işlər nazirliyinin baş katibi Jül Kambon həmin gün Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri ilə görüşərək, onların bolşevik təcavüzü təhlükəsi ilə əlaqədar fikirlərini öyrənmişdi. Kambon bu respublikaların hərbi, maliyyə və b. yardımlara ehtiyacları olması barədə Klemansoya məlumat versə də, Klemanso həmin məlumatları qənaətbəxş hesab etməmiş və yanvarın 16-da hərbi ekspertlərin onun sədrliyi ilə keçirilən müzakirələrinin yanvarın 17-də H. Vilsonun sədrliyi ilə aparılacaq iclasda Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələrinin iÇirakı ilə davam etdirilməsini zəruri saymışdı. Yanvarın 17-də keçirilən iclasda Azərbaycana və Gürcüstana yardım göstərilməsi məsələsi müzakirə olunsada, müttəfiqlərin Qafqaza hərbi qüvvə göndərməsi məsələsinə toxunulmadı. Yanvarın 19-da Cügilərə, Fransa, İtaliya və digər dövlətlərin hökumət başçıları ilə Paris Sülh Konfransı Ali gurasının iclasında Cənubi Qafqaz respublikalarının vəziyyəti müzakirə olundu. Marşal F. Foq müttəfiqlərin hərbi ekspertlər Qurasının məruzəsi ilə çıxış etdi. İclasda ciddi mübahisə doğuran məsələ bu respublikalara göstəriləcək yardımın hansı formada və səviyyədə olması ilə bağlı idi. F. Foq H. Vilson, U. Cörçill, J. Klemanso Cənubi Qafqaza ordu göndərilməsində ısrarlı olduqları halda, Böyük Britaniyanın və İtaliyanın baş nazirləri Lloyd Corc və Nitti yalnız hərbi sursat verilməsini zəruri hesab edirdilər.

Lloyd Corcun Azərbaycana və Gürcüstana göndəriləcək yardımla bağlı sualına hər iki nümayəndəlik adından CŞerəteli cavab verdi. O, bildirdi ki, müttəfiqlərin yardımına böyük ehtiyac vardır və daha faydalı olardı ki, ordu göndərsin. Lloyd Corcun Azərbaycanın silahlı qüvvələri haqqında sorğusuna cavab verən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinin müçaviri M. Məhərrəmov zəruri silah-sursatın olacağı təqdirdə Azərbaycanın qısa müddətdə 100 min nəfəri orduya səfərbər edə biləcəyini bildirdi. Əlimərdan bəy Topçubaqov Ənzəlidəki ingilis donanmasının Bakının müdafiəsinə mühüm yardım göstərə biləcəyini nəzərə çatdırdı. O, həmçinin sovet Rusiyası ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında bufer rolunu oynayan Dağlılar Respublikasının müttəfiqlər tərəfindən de-fakto tanınmasını təklif etdi. İlasa yekun vuran Lloyd Corc Cənubi Qafqaza ordu göndərilməsinin qeyri mümkünliyünü, yardımın yalnız silah-sursat formasında olmasının vacibliyini bildirdi. O, açıq bəyan etdi ki, bu respublikalar hərbi qüvvələrini möhkəmləndirmək üçün özləri ciddi tədbirlər görməlidirlər. 19 yanvar iclasında Qafqaz məsələsinə dair 4 bənddən ibarət qərar qəbul edildi: 1) Ermənistan və Dağıstan de-fakto tanınmalıdır. Qərar Türkiyə ilə bağlı aparılacaq müzakirələrdə Ermənistanın sərhədləri məsələsinə toxunmur; 2) müttəfiq dövlətlər Cənubi Qafqaz respublikalarına ordu göndərmək imkanına malik deyillər;

3) müttəfiqlər Cənubi Qafqaz respublikalarına silah, hərbi sursat və ərzaq göndərməklə yardım göstərəcəklər;

4) marşal Foqdan və feldmarşal Vilsondan Cənubi Qafqaz respublikalarına göndəriləcək hərbi sursatın konkret çəkildə nədən ibarət olacağı və hansı yolla çatdırılacağı məsələlərinə baxmaları xahiş edilirdi.

Paris Sülh Konfransı Ali gurasının 1920 il 19 yanvar tarixli bu qərarı ilə müttəfiqlər, əslində, Azərbaycana və Gürcüstana bolşevik təcavüzü qarşısında kömək göstərmədilər. Bu məsələni daim diqqət mərkəzində saxlayan sovet Rusiyası Parisdə aparılan müzakirələrin məhz bu cür sonluqla bitməsini razılıqla qarşıladı. Bu qərarla böyük dövlətlər Sovet Rusiyasının keçmiş qar Rusiyası sərhədlərini yenidən bərpa etmək səylərini de-fakto tanıdığı oldular. Qərar Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqil dövlətlər kimi aradan qaldırılmasına yol açdı.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920)*. Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; Azərbaycanın tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Həsənov S, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Nəsibzadə N., Azərbaycanın xarici siyasəti, 1918-1920, B., 1996.

PARİS SÜLH KONFRANSINA GÖNDƏRİLƏCƏK AZƏRBAYCAN NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ HAQQINDA QƏRAR- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Parlamentin Ağsaqqallar gurasının üzvləri ilə birlikdə 1918 il dekabrın 28-də qəbul etdiyi sənəd. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin fəvqəladə elçisi və səlahiyyətli naziri kimi İstanbulda olan Əlimərdan bəy Topçubaqov. 1918 il dekabrın 16-da Nazirlər gurasının sədrinə yazdığı məktubunda Azərbaycanın qarşısındakı beynəlxalq sülh konfransında iÇirakının çox mühüm məsələ olduğunu vurğulayıb nümayəndə heyətinin təşkilinə və lazımi materialların toplanmasına yubanmadan başlamağa çağırmışdı. Fəaliyyətini yenidən bərpa etmiş Azərbaycan Milli gurası da beynəlxalq sülh konfransına ciddi hazırlanmağı zəruri hesab edirdi. Azərbaycanın hökuməti, yenicə işə başlayan Azərbaycan Parlamenti bu istiqamətdə yekdil mövqedə idilər. Parlament ilk iclaslarında dünya parlamentlərinə, həmçinin Amerika Birləşmiş Ştatları prezidenti V. Vilsona müraciətlə Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınmasını xahiş etmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi orqanı olan "Azərbaycan" qəzetində Paris Sülh Konfransına hazırlıq

məsələsi geniş müzakirə olunurdu. Çök növbədə, Qərbi Avropa ölkələrinə və ABŞ-a xüsusi nümayəndəlik göndərilməsi təklif edilirdi. Nümayəndəliyin qarşısında ölkənin müstəqilliyinin tanınmasına nail olmaq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Paris sülh konfransında bərabər hüquqlu iştirakını təmin etmək, beynəlxalq ictimai fikri Azərbaycan barədə məlumatlandırmaq, ticari-iqtisadi əlaqələr qurmaq və s. kimi vəzifələr qoyulurdu. Azərbaycan hökuməti 1918 ilin noyabrında Avropaya və ABŞ-a fəvqəladə nümayəndəlik göndərmək üçün 2,5 milyon manat həcmində vəsait ayırmıqdı. Paris sülh konfransının açılmasına az vaxt qaldığından hökumət nəzərdə tutulan vəzifələri bu konfransa gedəcək nümayəndə heyətinə həvalə etmək istəyirdi. 3-cü kabinənin təqdim edilən başçı çatan kimi, hökumətin ilk addımı beynəlxalq konfransda iştirak üçün Avropaya gedəcək nümayəndə heyətinin seçilməsi haqqında qərar qəbul etməsi oldu. Hökumətin həmin qərarı ilə parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov nümayəndə heyətinin rəhbəri, hökumət üzvü Məmməd Həsən Hacınski onun müavini, parlament üzvləri Əhməd bəy Ağayev və Əkbər ağa geyxülislamov heyətin üzvləri, Mir Yaqub Mehdiyev, Məhəmməd Məhərrəmov və Ceyhun Hacıbəyli məsləhətçi təyin edildilər. Ə.Topçubaşov Bakıda olmadığından, Ətanbula çatana qədər M.H.Hacınski nümayəndə heyətinə başçılıq etməli idi. Parisə səfəri asanlıqla qılmaq üçün V.Tomson nümayəndə heyətinə öz imzası ilə rəy məktubu vermişdi. Xarici işlər nazirliyinin qərarı ilə heyət sədrinin müavini M.H.Hacınskiyə 150 min manat pul verilmişdi həmçinin Avropa və Amerikaya nümayəndəlik göndərmək üçün ayrılmış 2,5 milyon manat vəsait nümayəndəliyin hesabına keçirilmişdi. Azərbaycanın sülh nümayəndə heyəti 1919 il yanvarın 10-da Tiflis-Batumi-Poti yolu ilə Avropaya yola düşdü (Ə.Topçubaşov Ətanbulda nümayəndə heyətinə qoşulmalı idi). Başçı nazir Fətəli xan Xoyski ilə birlikdə hökumət üzvləri, parlamentin deputatları, ictimaiyyətin nümayəndələri, nümayəndə heyətini yola saldılar. Parlament üzvləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Əhməd Cövdət Pepinov, nümayəndə heyəti adından isə Əhməd bəy Ağayev çıxış etdilər. Bax həmçinin *Paris sülh konfransı (1919-1920)*.

Əd.: Н а с а н о в С, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; *Азербайджанская Демократическая Республика* документы и материалы (1918-1920 гг.) Законодательные акты (сборник документов), B., 1998; Дипломатические беседы А.А. Топчибаева в Стамбуле (записи чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской Республики). 1918-1919 гг., B., 1994.

PARLAMENT FRAKSİYALARI Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində siyasi partiya və qrupları təmsil edən qurumlar. Parlamentdə aşağıdakı fraksiyalar vardı: "Müsavat" və bitərəflər fraksiyası, "Əttihad" fraksiyası, "Əhrar" fraksiyası, Sosialistlər fraksiyası, Bitərəflər fraksiyası, Müstəqillər fraksiyası, Sol müstəqillər fraksiyası, "Slavyan-rus cəmiyyəti" fraksiyası, Milli azlıqlar fraksiyası, Erməni fraksiyası, "Dağnaksutyun" fraksiyası (bax *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti*).

PARLAMENT KOMİSSİYALARI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin komissiyaları. Parlamentin müzakirəsinə təqdim olunan qanun layihələri əvvəlcə onun bu və ya digər komissiyasında müzakirə olunur, lazım gəldikdə, yenidən işlənmək üçün geri qaytarılırdı. Parlamentin ümumi iclasının müzakirəsinə yalnız tam hazır vəziyyətdə olan qanun layihələri çıxarılırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində 11 komissiya fəaliyyət göstərirdi: - maliyyə-büdcə komissiyası, qanunvericilik təklifləri komissiyası, Müəssislər məclisinə seçkilər keçirmək üzrə mərkəzi komissiya, mandat komissiyası, hərbi işlər üzrə komissiya, aqrar məsələlər üzrə komissiya, sorğular üzrə komissiya, təsərrüfat-sərəncamverici məsələlər üzrə komissiya, ölkənin istehsal qüvvələrindən istifadə üzərində nəzarət komissiyası, fəhlə məsələləri üzrə komissiya və nəqiyat-redaksiya komissiyası.

Komissiyalar parlamentin ümumi iclasında *Parlament fraksiyaları* üzvlərindən təqdim olunmuşdu. Komissiyalara onun üzvləri arasından seçilmiş sədrlər rəhbərlik edirdilər.

Əd.: Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.1-2, B., 1998; Paçayev A., Açılmamış sənədlərimizi, B., 2001.

PARLAMENT ÜZVÜNÜN EYNGZAMANDA DÖVLƏT QULLUQÇUSU OLA BİLMƏMƏSİ HAQQINDA QANUN - 1919 il yanvarın 25-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş sənəd. Qanunda deyilirdi ki, parlamentin üzvü eyni zamanda dövlət qulluqçusu ola bilməz. Bununla yanaşı, dövlət qulluğunda çalışan, lakin dövlət məmuru sayılmayan azad peşə sahibləri üçün istisna nəzərdə tutulmuşdu.

PARLAMENTİN MÜHAFİZƏ DƏSTƏSİ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin mühafizəsini təmin edən dəstə. Parlamentin 1919 il fevralın 18-də qəbul etdiyi qanuna əsasən yaradılmışdır (bax *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin mühafizə dəstəsi*).

PEPİNOV Əhməd bəy Ömər oğlu, Pepinov Əhməd Cövdət (1893, Gürcüstanın Axalkələk mahalının Bolazurk. 1938)-ictimai-siyasi və dövlət xadimi. Görkəmli Azərbaycan jurnalisti və ictimai xadimi Ömər Faiq Nemanzadənin bacısı oğludur. Tiflis gimnaziyasını bitirmiş 1913 ildə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuş eyni zamanda, iqtisadiyyat fakültəsində də oxumuşdur. Təhsil illərində "Azərbaycan həmyerlilər təqilatı"nın rəhbərlərindən biri olmuş "Axalkələkli Əhməd Cövdət" imzası ilə "Açıq söz" qəzetinə məqalələr göndərmişdir. Tələbələrin Moskvada keçirdiyi "Azərbaycan etnoqrafik konsert gecələri"ndə və digər mədəni tədbirlərdə yaxından iştirak etmişdir.

1918 ilin əvvəlində ali təhsilini başa vuraraq, Bakıya qayıdan Pepinov Cənubi Qafqazda baş verən siyasi hadisələrə fəal surətdə qoşulmuş Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyasının üzvü seçilmişdir. Azərbaycan Milli gurasının,

sonra isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü və katibi olan Əhməd bəy elə həmin dövrdə Parlamentin sədri vəzifəsini icra edən Həsən bəy Ağayevin qızı Xurçid xanımla (sonralar ilk azərbaycanlı qadın musiqiçinas, Üzeyir Hacıbəyli haqqında ilk monoqrafiyanın müəllifi) ailə qurmuşdur.

Ə.Pepinov Parlamentin fəaliyyətində yaxından iştirak etmiş bir sıra mühüm məsələlərin, o cümlədən Antanta dövlətləri ilə, Gürcüstan və Ermənistanla münasibətlərin, "Denikin təhlükəsi"nin müzakirəsində təmsil etdiyi sosialistlər fraksiyası adından çıxış etmiş bir sıra qanun layihələrinin, o cümlədən parlamentin 1919 il oktyabrın 20-də qəbul etdiyi "Nəqlər istehsalı haqqında" qanunun hazırlanmasında bilavasitə iştirak etmişdir. Pepinov Azərbaycanın Müəssislər məclisinə seçkilər üzrə komissiyaanın sədr müavini (sədri M.Ə.Rəsulzadə idi) seçilmişdi. Lakin "Hümmət" (məncəvik) partiyasının üzvü kimi, müəyyən siyasi və iqtisadi məsələlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin mövqeyi ilə razı olmamış və onun fəaliyyətini tənqid etmişdir. Nəsim bəy Yusifbəylinin təşkil etdiyi ikinci, Cümhuriyyətin isə sayca beşinci hökumət kabinəsində (24.12.1919 - 30.3.1920) Pepinov əmək və əkinçilik naziri idi. Bakı Dövlət Universitetinin təşkilində (1919) yaxından iştirak edən Pepinov Parlamentdə bu məsələ ilə bağlı müzakirələrin sürətləndirilməsinə, universitetin açılması üçün pul vəsaitinin ayrılmasına böyük əmək sərf etmişdir. Cümhuriyyət dövründə Bakıda təntənəli "Türk gecələri" konsertlərinin və digər müsəmirələrin təşkilində Pepinovun adı ilə bağlıdır. Çığalçı 11-ci Qırmızı ordunun Bakıya gözlənilən yürüşünü ləngitmək məqsədilə 1920 il aprelin əvvəllərində Pepinov Parlamentin digər üzvü Rəhim bəy Vəkilovla danışıqlar aparmaq üçün Qroznı Çəhərinə göndərilmişdi.

Aprel işğalından (1920) sonra Bakıya qayıdan Pepinov Azərbaycanda mədəni-maarif və nəqriyyat işlərinə rəhbərlik etmişdir. 20-ci illərin dövrü mətbuatında onun çox sayda məqalələri dərc olunmuşdur. Təqiblərlə üzlənən Pepinov 1930 ildə Ulyanovsk Çəhərinə köçməyə məcbur olmuşdur. Daha sonra Alma-Ataya (indiki Almatı) köçmüşdür (1934), Qazaxıstan SSR maarif nazirinin müavini işləmişdir. Repressiyaya məruz qalmışdır.

Əd.: Əliyev M., Əhməd bəy Pepinov, Azərbaycanın Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti (1918-1920) kitabında, B., 1990; gükür oğlu L., Cümhuriyyət hökuməti repressiya mənzərəsində, B., 2000.

PİRİMOV Qurban Baxçəli oğlu (1880, Ağdam rayonunun Gülablı kəndi - 29.8.1965, Bakı) - musiqi xadimi, mahir tarzən. Azərbaycanın xalq artisti (1931). Məşhur tarzən Sadıq Əsəd oğlundan dərslər almışdır: 1905 ildən Cabbar *Qaryağdı oğlu* ilə birlikdə geniş proqramlı "gərç konsertləri"ndə iştirak etmiş Qafqaz, Orta Asiya və Əndə, Kiyev və Moskvada qastrol səfərlərində olmuşdur. Qurban Pirimovun ifa etdiyi bir sıra muğam 1912 ildə Varşavada "Sportrekord" şirkəti tərəfindən qrammofon valına yazılmışdır. O, Keçəçi Məhəmməd, Əlam Abdullayev, Ələsgər Abdullayev kimi xanəndələri tədriş müəyyənlərini tədriş etmiş Üzeyir Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun" operasının ilk tamaşasında (1908) orkestrin solisti olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-20) Üzeyir Hacıbəyli, Müslüm Maqomayev ilə birlikdə musiqi çəbələri olan türk dram kurslarında müəllim kimi çalışmış eyni zamanda, "Türk gecələri"ndə, xanəndə və çalğıçıların musiqili səhnəciklərində, el çənliklərində, xeyriyyə konsertlərində çıxışları ilə milli musiqinin inkişafında yaxından iştirak etmişdir. Qurban Pirimov yaradıcı tarzən idi. O, Azərbaycanın xalq musiqisini yağıdan, onu zənginləşdirən sənətkar olmuşdur. Xüsusilə muğam sənətinin kamil bilicilərindən və mahir ifaçılardan olan Qurban Pirimov tarixi milli musiqi aləti kimi imkanlarını açmaqda və genişləndirməkdə böyük xidmət göstərmişdir.

Aprel işğalından (1920) sonra Azərbaycan Opera və Balet Teatrı orkestrinin solisti, xalq çalğı alətləri orkestrinin konsertmeysteri olmuşdur. O, konsertlərdə solist-tarzən kimi çıxış edən ilk musiqiçilərdən idi.

Əd.: Bədəlbəyli Ə., Qurban Pirimov, B., 1955; Шушинский Ф., Народные певцы и музыканты Азербайджана, М., 1979.

PİRVERDƏYEV Hənifə Hacı Murad oğlu (1893, Tiflis - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Bakı orta inqiat texniki məktəbini bitirmişdi (1917). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini memarlıq sahəsində davam etdirmək üçün Berlin Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanada sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə il yarım qaldığı göstərilirdi.

Qurban Pirimov Varşavada "Sport-rekord" şirkəti tərəfindən qrammofon valına yazılış zamanı. 1912

PİÇƏVƏRĞ Seyid Cəfər Mir Cavad oğlu Cavadzadə, Xalxali (12.6.1892, Cənubi Azərbaycan, Xalxal mahalının Zaviyə kəndi - 11.7.1947, Bakı, Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur) - ictimai-siyasi xadim. Şanda (xüsusilə Cənubi Azərbaycanda) inqilabi hərəkatın görkəmli xadimlərindən biri, publisist. Yoxsul ruhani ailəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini doğulduğu kənddə alan Seyid Cəfər 12 yaşında ailəsi ilə birlikdə Bakıya (Bülbülə kəndinə) köçmüşdür. 1913 ildə Xırdalan kəndində məktəb açmışdır. İldə Piçəvəri "Ədalət" partiyasına daxil olmuş Nəriman Nərimanovla sıx əməkdaşlıq etmişdir. Bu dövrdə o, həm də Bakıdakı "İttihad" mədrəsəsində dərs demişdir.

1918 ildə Şan "Ədalət" partiyası Mərkəzi Komitəsinin üzvü seçilmiş və partiyanın rəsmi orqanı olan "Hüriyyət" qəzetinin məsul redaktoru təyin olunmuşdur. Bununla yanaşı, "Azərbaycan fəqərəsi", "Zəhmət sədasi", "Füqərə sədasi", "Bakı fəhlə konfransının əxbarı" qəzetlərində məqalələrlə çıxış etmişdir. Piçəvəri bu dövrdə Gəncə Çililər İttifaqının orqanı olan "Yoldaş" jurnalının məsul redaktoru vəzifəsində də çalışmışdır. 1918-20 illərdə Şanın bir sıra qəhərlərində "Ədalət" in yerli təşkilatlarının yaradılmasında yaxından iştirak etmişdir. O, irtica və imperalizm, müstəmləkəçilik və despotizm əleyhinə mübarizədə Şan xalqlarının ittihad və ittifaqının təmin olunmasını başlıca çərt hesab edirdi.

1920 ilin yanvarında, eyni zamanda, "Yoldaş" jurnalının redaktoru olan Piçəvəri "Yaşın müstəqil Azərbaycan gürə Hökuməti" adlı məqalə ilə çıxış etmişdir. Piçəvəri gürə hökuməti uğrunda çıxış etsə də, o, Azərbaycanın müstəqilliyinin tərəfdarı idi.

Piçəvəri "Ədalət" partiyasının Gilan Respublikası hökumətinin sədri Kiçik xanla danışıqlar aparmaq üçün 1920 il mayın 23-də Rəşad göndərdiyi nümayəndə heyətinə başçılıq etmişdir. Uğurla keçən danışıqlardan sonra Piçəvəri Kiçik xan hökumətində xarici işlər komissarı vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Həmin ilin iyununda Şan Kommunist Partiyasının (ÇKP) Ənzəlidə keçirilən I qurultayında ÇKP MK-nın 15 üzvündən biri seçilən Piçəvəri 1922 ildə ÇKP MK Cənub bürosunun rəhbəri təyin edilərək, 1923 ilədək Şafahanda çalışmışdır. 1930 ilin dekabrında həbs edilmiş 1940 ildə azadlığa buraxılaraq, Kaşana sürgün olunmuş lakin az sonra burada yenidən tutulmuş 1941 ilin sonlarında azadlığa buraxılmışdır.

1941-45 illərdə Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın öncüllərindən biri olmuş və Azərbaycan xalqının muxtar hüquqları uğrunda mübarizədə fəal iştirak etmişdir. 1943-45 illərdə Tehranda marksist məfkurəli "Ajr" qəzetini buraxmışdır. 1944 ildə Şan Məclisinə seçilən Piçəvərinin deputatlıq mandatı məclisin mürtəcə çoxluğu tərəfindən rədd edilmişdir.

1945 ildə Piçəvərinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Demokrat Firqəsi (ADF) təşkil olundu. Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının qələbəsi nəticəsində 1945 il dekabrın 12-də (21 Azər) Təbriz qəhərində Azərbaycan Milli Məclisinin iclası açıldı. Milli Məclis Azərbaycan Milli hökumətinin təşkilini Piçəvəriyə tapmışdır. Məclis 10 nazirdən ibarət hökumətin tərkibini təsdiq etdi. Azərbaycan Milli hökuməti bir il yaşadı və Şan qəhlıq rejiminin hərbi təcavüzü nəticəsində 1946 il dekabrın 12-də süqut etdi.

Piçəvərinin siyasi mövqeyi Şan daxilində Azərbaycanın muxtariyyəti uğrunda mübarizədən onun tam müstəqilliyi ideyasınadək yüksəlmişdir. "12 qəhrivər", "Qızıl səhifələr" adlı bədii əsərlərin müəllifi və naşri idi. Ana dili və ədəbiyyatına, pedaqogikaya və s. məsələlərə dair məqalələrin müəllifidir.

Əsəri: Seçilmiş əsərləri, B., 1984.

Əd.: Əbrahimov (gəhin) T.A., Şan Kommunist partiyasının yaranması, B., 1963; Cənubi Azərbaycanın ədəbiyyatı antologiyası, 3 cildə, c.2-3, B., 1988; Vüqar Əhməd, M.C.Piçəvəri: həyatı, mühiti və yaradıcılığı, B., 1998.

PİÇNAMAZZADƏ Molla Məhəmməd Axund (1853, Gəncə - 1937, orada) - din xadimi, maarifçi, Çeyxülislam. İlk təhsilini Gəncə mədrəsəsində, ali ruhani təhsilini Təbrizdə almışdır. 1883 ildə Tiflisə gələrək, ruhani qəhdətnaməsinə layiq görülmüşdür. 1892 ildə Gəncə Cümə məscidində başmolla təyin olunmuş bir il sonra Tiflis quberniya məclisinə üzv seçilmiş 1895 ildə Gəncə quberniya məclisinin sədri təsdiq edilmişdir. Maarif sahəsində mühüm xidmətləri olmuş yeni tipli məktəb açdırmış müsəlman qızlarının təhsilinə qayğı göstərmiş keyriy -

Seyid Cəfər Piçəvəri
Azərbaycan Demokrat Firqəsi hökumətinin iclasını aparır

M. Pişnamazzadə Gəncə ziyalıları ilə, 1906

içirək etmiş "Məğyaxəti-islamiyyə" ("ğeyxül-islam") idarəsinin həmsədri olmuşdu. 1918 il dekabrın 10-da xəstəliyinə görə öz ərizəsi ilə vəzifəsindən azad olunaraq, Gəncə Cümə məscidinin axundu təyin edilmişdi. Sovet dövründə təqiblərə və həbslərə məruz qalmışdır. Gəncədə İmamzadə qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Əd.: Əhədov A., Azərbaycanın din və dini təsisatları, B., 1991; Hüseyinli R., Azərbaycan ruhaniliyi, B., 2002; Məmmədov V., ğeyxülislam Məhəmməd Pişnamazzadə, "Azərbaycan" qəzeti, 1991, 21 noyabr.

POÇT VƏ TELEQRAF NAZİRLİYİ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Poçt və Teleqraf Nazirliyi - ölkənin rabitə müəssisələrinin yaradılmasına və rabitə işinin təşkilinə rəhbərlik edən ali hakimiyyət orqanı. Əsası 1918 il mayın 28-də qoyulmuşdur; Azərbaycan Milli ғurasının tapşırığı ilə Fətəli xan Xoyskinin yaratdığı 1-ci müvəqqəti hökumət kabinetində təsis edilmiş ilk poçt və teleqraf naziri vəzifəsinə, eyni zamanda, yollar naziri olan Xudadət bəy Məlik-Aslanov təyin edilmişdi. Həmin il iyunun 17-də F.x.Xoyskinin Gəncədə təşkil etdiyi 2-ci hökumət kabinetində də hər iki vəzifənin icrası ona tapşırılmışdı. 1918 ilin sentyabrında Azərbaycan və Türkiyə hərbi hissələridən ibarət olan Qafqaz ғlam Ordusu Bakını azad etdikdən sonra F.x.Xoyski hökuməti Bakıya köçdü və 1918 il oktyabrın 6-da onun 2-ci hökumət kabinetində dəyişikliklər edilərkən, poçt və teleqraf naziri vəzifəsinin icrası Ağabəy Ağarova həvalə olundu. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti fəaliyyətə başlayandan sonra parlamentin tapşırığı ilə 1918 il dekabrın 26-da F.x.Xoyskinin yaratdığı üçüncü hökumət kabinetində poçt və teleqraf naziri vəzifəsi sosialist Aslan bəy Səfikürdskiyə tapşırıldı. 1919 il aprelin 14-də və dekabrın 24-də Nəsim bəy Yusifbəylinin təşkil etdiyi 4-cü və 5-ci hökumət kabinetlərində isə poçt və teleqraf naziri vəzifəsini sosialist Camo Hacınski tutdu.

Azərbaycan Cümhuriyyəti elan olunarkən ölkədə yaranmış xaos və anarxiya dövründə ən çox zərər çəkmiş sahələrdən biri də poçt və teleqraf xidməti idi. Bir tərəfdən, ölkə daxilində ayrı-ayrı bölgələr arasında poçt-teleqraf əlaqələri tamamilə pozulmuşdu, demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Digər tərəfdən isə, Tiflisdə yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918 il iyunun 16-da Gəncəyə köçdükdən sonra onun digər dövlətlərlə poçt və teleqraf əlaqələri saxlamasında böyük çətinliklər meydana çıxdı. Ona görə də Cümhuriyyət hökuməti hələ Gəncədə ikən, ilk növbədə, Tiflislə rabitə yaratmaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başladı. Nazirlik Bakıya köçəndən sonra onun fəaliyyət dairəsi daha da genişləndi; ilk növbədə, ғatı artırıldı, dəftərxanası formalaşdırıldı və yerlərdə poçt, teleqraf dairələri yaradıldı. Eyni zamanda, keçmişdə fəaliyyət göstərmiş poçt-teleqraf müəssisələri bərpa edildi, onlar poçt və teleqraf əməliyyatlarının həyata keçirməyə başladı. Poçtlar məktublarm, dövrü mətbuatın, korrespondensiyaların, bağlamaların, pul baratlarının da ғınması işlərini sahmana salır, dağıdılmış teleqraf xətlərinin bərpası işlərini həyata keçirirdilər.

1919 ilin axırlarına yaxın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisində artıq 856 nəfər xidmətçinin çalışdığı 54 poçt-teleqraf müəssisəsi bərpa olunmuş habelə 8 nəfər xidmətçidən ibarət bir beynəlxalq teleqraf stansiyası fəaliyyət göstərirdi. Bu müddət ərzində 4252 verst (1 verst = 1,0668 km) teleqraf və 443 verst telefon xətti bərpa və təmir olunmuş Ləki-Ağdağ Ucar-Göyçay, Bakı-Yalama arasında telefon əlaqəsi yaradılmışdı. Qazax və Zaqatala qəzaları ərazisində də bu əlaqələr yaradılmaqda idi. Bundan əlavə, bir teleqraf stansiyası açılmış 33 nəfərin xidmət etdiyi radiostansiya yaradılmışdı. Nazirlik poçt-teleqraf məktəbi açmış və 1919 il sentyabrın 1-də 24 nəfər bu məktəbin tam kursunu bitirmişdi. Bundan əlavə, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları ilə poçt və teleqraf əlaqələrinə dair sazişlər imzalanmış habelə Batumdakı ingilis komandanlığının vasitəçiliyi ilə, Avropa ölkələri ilə məktublaşmalar, poçt-teleqraf əlaqələri bərpa edilmişdi. 1920 il martın 20-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hö

yəçiliklə məğul olmuşdur. 1900 ilin dekabrında guya Türkiyə və ғan hökumətləri ilə əlaqə saxladığına görə və Qafqazda Rusiya əleyhinə təbliğatda təqsirləndirilərək həbs olunmuş və Türkünə sürgün edilmişdi. 1905 ildə "Difai" partiyası yaradılarkən onun sıralarına daxil olmuş və Gəncə komitəsinin sədri seçilmişdir. 1906 ildə yenidən Gəncə qazısı seçilən Pişnamazzadə az sonra "Difai"də fəaliyyətinə görə həbs edilib, Kazana sürgün olunmuş sürgündə olarkən dövrü mətbuatda məqalələr dərc etdirmişdir. Sürgün müddəti başa çatdıqdan sonra Tiflisə qayıdaraq, 1909 il iyulun 20-də Cənubi Qafqaz müsəlmanları ғə ruhani idarəsinin üzvü təyin edilmiş ғeyxülislamıq və ғə ruhani idarəsi ona həvalə olunmuşdu. O, Rusiya daxili işlər nazirinin 1915 il 14 yanvar tarixli təqdimatına əsasən, imperator tərəfindən bu vəzifəyə rəsmən təyin edilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının və fəaliyyətinin ilk dövründə Pişnamazzadə müsəlman ruhani idarəsinin işinin qurulmasında yaxından

kuməti ilə Cənub hökuməti arasında, bir sıra digər müqavilələrlə yanaşı, teleqraf və poçt əlaqələrinə aid ayrıca iki müqavilə də imzalanmışdır. Həmin müqavilələr Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin Seyid Ziyaəddin Təbətəbai başda olmaqla Cənub nümayəndə heyətinin də iştirak etdiyi 1920 il 15 aprel tarixli iclasında ratifikasiya olunmuşdur. Poçt və Teleqraf Nazirliyinin fəaliyyəti dövründə həyata keçirilən mühüm tədbirlərdən biri də Azərbaycan hökumətinin poçt markalarının hazırlanaraq, tədaviyə buraxılması olmuşdur.

Aprəl işğalı (1920) nəticəsində nazirliyin fəaliyyəti dayandırılmışdır.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.2, B.,1998; Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 гг., Б., 1920.

POTİĞ RAZILAĞ MASI (1918) - Gürcüstanla Almaniya arasında imzalanmış razılaşma. 1918 il mayın 14-də Zaqafqaziya seyminin gürcü fraksiyası seymdəki digər fraksiyaların xəbəri olmadan Almaniyanın regiondakı təmsilçisi Fon Lossov ilə gizli-separat danışıqlara getmək qərarına gəldi. Batum konfransı zamanı Cənubi Qafqaz sülh nümayəndə heyətinin gürcü təmsilçisi konfransda məğvərətçi səs hüququ ilə iştirak edən Fon Lossova bəyanat təqdim etdi. Bəyanatda deyilirdi ki, Gürcü Milli qüvəsi Gürcüstanın beynəlxalq məsələlərdə hərtərəfli müdafiə olunmasını Almaniyadan xahiş edir.

Almaniya ilə danışıqları sürətləndirmək üçün Gürcü Milli qüvəsinin sədri Noy Jordaniya başda olmaqla nümayəndə heyəti Batuma gəldi. Burada Jordaniya ilə Fon Lossov arasında aparılan danışıqda əldə olunan razılığa əsasən, Gürcüstan tezliklə Zaqafqaziya Federasiyasının tərkibindən çıxaraq, müstəqilliyini elan etməli idi. Almaniya tərəfi isə, Gürcüstanla müqavilə bağlamaqla, onun hökumətini de-fakto tanımağı öhdəsinə götürdü.

Potidə başlayan alman-gürcü danışıqları Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının parçalanmasını sürətləndirdi, eyni zamanda, Osmanlı hökumətini Cənubi və şimali Qafqazda başlayan müsəlman-türk xalqlarının müstəqilliyi məsələsinə yeni mövqedən yanaşmağa məcbur etdi. 1918

il mayın 25-də Fon Lossovin rəhbərliyi ilə alman nümayəndə heyəti Batumdan gəmi ilə Potiyə gəldi. Mayın 28-də burada Almaniya ilə Gürcüstan arasında bir sıra məsələləri əhatə edən 5 maddədən (Ökən razılaşma; hər iki tərəfdən olan hərbi əsirlərin tezliklə dəyişdirilməsi haqqında; qarğılıqlı valyuta əlaqələrinin ilkin nizamlanması haqqında; Gürcüstanın tabeliyində olan bütün gəmilərin Almaniyanın səərəcamına verilməsi haqqında; birinci və ikinci razılaşmaya əlavə olaraq, Gürcüstan və Almaniya arasında əlaqələrin öncədən nizamlanması haqqında) ibarət razılaşma imzalandı.

Zaqafqaziya seyminin gürcü fraksiyasının Almaniyaya arxalanması Türkiyə hökumətinin ciddi narahatlığına səbəb oldu. 1918 il mayın 14-də Ənvər paşanın Batuma gəlməsinin əsas səbəblərindən biri də bu məsələ idi. O, burada olarkən həmin məsələni Osmanlı sülh nümayəndə heyətinin üzvü Mehmet Vehib paşa ilə ciddi müzakirə edərək, gürcülərin bu hərəkətini səhv addım kimi qiymətləndirdi. Poti razılaşmasından az sonra Zaqafqaziya seymi və komissarlığı süqut etdi. Cənubi Qafqazda üç dövlət, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı.

Əd.: Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Хачатуридзе Г. В., Борьба за пролетарскую революцию в Грузии. Очерки 1917-1921 гг., Тифлис, 1936; Людендорф В., Мои воспоминания о войне 1914-1918, тт. 1-2, М., 1923-1924.

PRAPORÇIKLƏR MƏKTƏBİ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli ordu üçün zabit kadrları hazırlayan ilk hərbi təhsil müəssisəsi. 1918 il dekabrın 1-də Gəncə hərbi məktəbinin əsasında yaradılmışdır. Yeni Çarətdə məktəbin statusu da genişləndirildi. Belə ki, praporçiklər məktəbinin məzunu buraxılıq imtahanlarını uğurla verdikdə dərhal ilk zabit rütbəsinə - praporçik rütbəsinə layiq görülürdü. 1918 il dekabrın 24-də polkovnik gərin bəy Kəsəmənli Praporçiklər məktəbinin rəisi təyin olundu. Hərbi na-zirin 1919 il 8 aprel tarixli 186 sayılı əmri ilə g. Kəsəmənli 2-ci Bakı piyada alayının komandiri təyin olunduğundan həmin əmrlə 1-ci qaubitsa-topçu divizionunun komandiri polkovnik Rüstəm bəy gixlinski Praporçiklər məktəbinin rəisi təyin edildi. 1919 ilin aprelində Praporçiklər məktəbinin yeni statusda ilk buraxılıq oldu. Azərbaycan Parlamenti sədrinin müavini Həsən bəy Ağayev və digər rəsmi şəxslər bu əlamətdar hadisə münasibətilə Gəncəyə gəldilər. Çk buraxılıqda Praporçiklər məktəbinin 135 məzunu zabit rütbəsinə layiq görüldü. Məktəbin 1919 ilin sentyabrındakı ikinci buraxılıqında isə onu 119 nəfər bitirdi. 1919 ilin oktyabrında Praporçiklər məktəbinin bazasında Hərbiyyə məktəbi yaradıldı (bax *Hərbiyyə məktəbi*).

Əd.: Süleymanov M., Azərbaycanda ilk milli hərbiyyə məktəbi, B., 2000.

PRJEVALSKİĞN. (?-?) - rus hərbi xadimi, general. 1917 ilin iyunundan Qafqaz cəbhəsi qoşunlarının başkomandanı idi. 1917 ilin dekabrında Türkiyə ilə sülh bağlanmasında iştirak etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti

Gəncə praporçiklər məktəbinin müdavimləri. 1919

general Prjevalskini bütün qərargahı ilə birlikdə Bakı Çəhərindən çıxarmıq Azərbaycan ərazisində Denikin ordusu üçün rus zabitlərinin səfərbər edilməsinə nəinki imkan verməmiş hətta Petrovsk-Port Çəhərində rus zabitlərinin səfərbərliyi haqqında qəzetlərdə elan yerlədirməyi ona qəti qadağan etmişdi. Prjevalski sovet hakimiyyətinə qarşı fəal mübarizə və vahid antibolşevik hökumət yaradılması haqqında general Kaledinlə danışıqlar aparmışdı.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-20). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c. I, B., 1998.

"PROLETARÇI" - rus dilində gündəlik leqal bolşevik qəzeti. 1919 il avqustun 19-dan 28-dək (cəmi 8 nömrə) Bakıda redaksiya heyəti tərəfindən nəşr olunmuşdur. Qəzet kütlələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinə qarşı mübarizəyə qaldırmaq məqsədilə yazılar dərc etmişdir. "Proletari"də "Pravda" qəzetindən və "Kommunist İnternasionalı" jurnalından məqalələr, V.İ.Leninin, S.M.Kirovun məruzə və yazıları dərc olunurdu. Qəzet milli hökumətin əleyhinə açıq təbliğat apardığı üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən bağlanmışdır.

"PROMETEY" - SSRİ-dən olan milli mühacir təşkilatlarının siyasi birliyi. Qeyri-rus mühacirlərin sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizəsini istiqamətləndirən bu təşkilat Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təşəbbüsü və Polşa hökumətinin yardımı ilə 1926 ildə Parisdə yaradılmışdır. "Prometey"də ermənilər və ruslar istisna olmaqla, SSRİ-dən olan bütün milli mühacir təşkilatlarının - Azərbaycan, Ukrayna, Belarus, ǧimali Qafqaz, Gürcüstan, Türkiistan, Moldova, ǧil-Ural, Krım, Kareliya, Komi və Kuban nümayəndələri təmsil olunmuşdu. Onların əksəriyyəti, hətə 1-ci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə Lozanna konfransına (1916) toplaǧan Rusiya Dövlət Dumasının bir-biri ilə yaxıq tanıǧ olan üzvləri idilər. Təşkilatda Azərbaycanı M.Ə.Rəsulzadə, Mir Yaqub Mehdiyev, Ukraynanı professor Roman Smal Stotski, A.ǧulgin, Türkiistanı Mustafə Çəkayev, Gürcüstanı N.Jordaniya, Q.Qvazava, ǧimali Qafqazı Səid ǧamil, Xurǧiləv, Tausultan ǧakmanov, Krımı Cəfər Seyid Əhməd, ǧil-Uralı Ayaz ǧhaki və b. nüfuzlu mühacirlər təmsil edirdi. "Prometey" in ilk rəhbəri Tausultan ǧakmanov, sonralar isə Roman Smal Stotski olmuşdu. Təşkilat meyni adlı jurnalı nəşr edirdi (birinci sayı 1926 il yanvarın 10-da çıxmışdır). M.Ə.Rəsulzadə jurnalda müntəzəm olaraq yazılar dərc etdirirdi. Təşkilatın ǧtanbulda M.Vəkilov, Seyid Əhmədov, Osman Xoca, M.Çəkayev, V.Murskinin təmsil olunduqları böyük bir ǧöbəsi fəaliyyət göstərirdi. "Prometey" təşkilatının "Prometey gəncliyi" ǧöbəsi də yaradılmışdır. 1936 ildə bu ǧöbənin "Gənc Prometey" adlı toplusu nəşrə başlamışdır. Onun ilk sayında Mirzə Bala Məmmədzadə ǧöbənin fəaliyyət istiqamətləri və yaranma məqsədləri barədə yazırdı: "Kommunist firqələri və Komintern yeni kadrosunu gənc kommunistlər birliyindən alır. Buna qarşı məhkum millətlərin gəncləri "Prometey Gənclər" təşkilatını yaratmalı və yaǧı nəslin açıqları istiqlal davasını davam etdirəcək kadr və nəsəl yetirdirməlidirlər: Kominternə qarşı "Prometey", Gənclər Kominterninə qarşı "Gənc Prometeyçilər". "Prometey" mühacir təşkilatlarının müǧərək antibolşevik fəaliyyətini gücləndirməyə çalışır, SSRİ-də baş verən hüquq pozuntuları ilə baǧlı rəsmi etiraz-zımlı bildirir, SSRİ-də gizli fəaliyyət göstərən milli təşkilatlara istiqamət verir, onlara sənəd və mətbu materiallar göndərirdi. "Prometey" in başlıca fəaliyyət sahələrindən biri öz jurnalını yayımlamaqla yanaşı, təşkilatın mənafeyinə uyğun gələn, lakin ayrı-ayrı mühacir təşkilatları tərəfindən çap olunan qəzet və jurnallara maliyyə yardımı göstərmək idi. Bu məqsədlə Parisdəki "Sakartvelo" (Gürcüstan), Rumıniyadakı "Əməl" (Krım), Varşavadakı "Severniy Kavkaz" (ǧimali Qafqaz), "Yana Milli Yol" - "Yeni Milli Yol" (ǧil-Ural), Berlindəki "Qurtuluş" (Azərbaycan) və "YaǧTürkiistan" - "Gənc Türkiistan" (Türkiistan) jurnalları maliyyələndirilir, fəaliyyətləri əlaqələndirilirdi.

1936 ildə (31 may - 1 iyun) Varşavada, "Prometey" birliyində təmsil olunan millətlərin qurultayı keçirilmişdir. Qurultayda, SSRİ-də yeridilən ruslaşdırma siyasətinə etiraz bildirilmişdir. Türk millətindən olan mühacirlər SSRİ-də yaǧayan türklər arasında süni sədlər çəkilməsindən, əlifba islahatlarından bəhs etmişdilər. Qurultayda dil problemi ilə baǧlı qərar və Millətlər Cəmiyyətinə rəsmi müraciət qəbul olunmuşdu. Müraciətdə deyilirdi: "...Qeyri-ruslar öz dillərinin sərbəst inkişafına tam hüquqlu olduqlarından, qurultay buna ǧərait yaradılmasının Sovetlər birliyindən tələb olunmasını Millətlər Cəmiyyətindən xahiş edir". "Prometey" təşkilatı yalnız dil problemini deyil, SSRİ-də cərəyan edən hadisələri araǧdırıb, Millətlər Cəmiyyətinə tez-tez rəsmi bəyanatlar, etiraz notaları göndərirdi. SSRİ-nin Millətlər Cəmiyyətinin üzvlüyünə daxil olması ilə baǧlı "Prometey" təşkilatının etiraz notasını Azərbaycan adından Mir Yaqub Mehdiyev imzalamışdı. Rus mühacir təşkilatları "Prometey"ə qarşı kəskin müxalif mövqedə idilər. Radikal millətçiliyi müdafiə edən sağ yönəlmiş Qafqaz mühacirləri də "Prometey"ə kəskin müxalifət mövqeyi tuturdu. Heydər Bammətın lider olduğu bu qrupa Azərbaycan mühacirlərindən Xəlil bəy Xas məmmədov, ǧəfi bəy Rüstəmbəyli, Naǧı bəy ǧeyxzamanlı, Fuad Əmircan və b. daxil idi.

1939 ildə Almaniyanın Polşanı işğal etməsi ilə "Prometey" birliyi, əsasən, dağıldı. Birlik üzvlərindən almanların əlinə düşənlər siyasətdən əl çəkmək ǧərti ilə faşist rejiminin ciddi nəzarəti altında elmi araǧdırmalara cəlb edildi. Qalanlardan Əhməd Xoca Londona, oradan da ǧana getdi. Ayaz ǧhaqi Londona, sonra isə ǧtanbula gedərək, faşist Almaniyası əleyhinə açıq təbliğat aparmaǧa

bağadı. Cəfər Seyid Əhməd Polça və Əgiltərənin mövqeyini müdafiə edir, Almanıyanın siyasətinə qarşı çıxırdı. Polçanın iğğalı ərəfəsində Varşavada yaÇayan M.Ə.Rəsulzadə də faÇist təcavüzkarlığınə qarşı çıxmıÇdı. Paris almanların əlinə keçdikdən sonra "Prometey" in qərargahı dağıdıldı. Çkinci dünya müharibəsindən (1939-45) sonra ayrı-ayrı qruplar Çəklində fəaliyyət göstərən "Prometey" çilər Londonda yeni rəhbərlik orqanı – Divan yaratdılar. Nisbətən zəif bir qrup isə Varşavada formalaÇdı. Lakin bu qruplar öz aralarında mükəmməl əlaqə yarada bilmədilər, 20 əsrin 60-cı illərinə qədər mövcud olsalar da, beynəlxalq aləmdə fəaliyyətləri nəzərə çarpmadı. "Prometey" təÇkilatı 1920-30-cu illərdə SSRÇdaxilində baÇverən hadisələrin, yeridilən milli ayrı-seçkilik siyasətinin mahiyyətinin açıqlanıb beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasında xeyli iÇgörmüÇ mühacirətdə milli azadlıq ideologiyasının formalaÇmasında mühüm rol oynamıÇdır.

Əd.: Çbr ahimli X., Azərbaycanın siyasi mühacirəti (1920-1991), B., 1997; Oruclu M.R., Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat Partiyasının fəaliyyəti (1911-1992), B., 2001.

PROTASOV Ç (?-?)- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli ğurasının "*Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsisi haqqında qanun*"una (19 noyabr, 1918) əsasən, *Slavyan-Rus Cəmiyyətindən* parlamentin tərkibinə daxil edilmiÇdi. Parlamentdə "Slavyan-Rus cəmiyyəti" fraksiyasını təmsil edirdi. Fətəli xan Xoyskinin 3-cü hökumət kabinetində (26.12.1918 - 14.3.1919) maliyyə naziri vəzifəsini tutmuÇdır.

PUANKARE Raymon (20.8.1860, Möz departamenti, Bar-le-Dük - 15.10.1934, Paris) - Fransa siyasi və dövlət xadimi. Fransa prezidenti (1913-20), baÇnaziri (1912-13, 1922-24, 1926-29). Puankare 1922 il martın 31-də parlamentdəki məruzəsində Azərbaycanla əlaqələrə xüsusi yer ayırmıÇdır. O demiÇdi: biz müstəqil Azərbaycan hökumətinin hüquqlarını pozan hər hansı fəaliyyəti qəbul edə bilmərik... Biz Bakıda nüfuzlu neft siyasətimizi yeridə bilərik. Heç bir bölgə Bakı nefti ilə müqayisə edilə bilməz. Dünyanın heç bir yerində, hətta Meksikada da Bakı neft hövzəsindəki qədər neft yoxdur. Bu rayonda neft ehtiyatları tükənməz dərəcədə böyükdür. Ona ğorə də bizim fəaliyyətimizin əsas mərkəzi məhz Bakı olmalıdır.

Puankare hökuməti Azərbaycanda bolÇevik iÇğalına qarşı silahlı üsyanlara rəğbət və ümid bəsləmiÇdir. Fransa hökuməti, Əlimərdan bəy TopçubaÇov baÇda olmaqla, Parisdə qalmağa məcbur olan Azərbaycan nümayəndə heyətinə maliyyə yardımını göstərməÇ Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etmək məqsədilə TopçubaÇov və Ankara hökuməti ilə danıÇqlar aparmıÇdır.

Əd.: Q a s ı m o v M., Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi, 2 hissədə, h.1, 1918-1945-ci illər, B., 2003.

R

RAZUMOVSKİ Vasili Ğanoviç (8.4.1857, Simbirsk vil. -7.4.1935, Yesentuki) - görkəmli alim, pedaqoq, cərrah. Bakı Universitetini (hazırda Bakı Dövlət Universiteti) təşkil edənlərdən biri və ilk rektoru (1919). 1880 Kazan Universitetinin tibb fakül təsini bitirmiş 1884 ildə tibb elmləri doktoru elmi dərəcəsi almışdır. 1885 ildən Kazan Universitetinin operativ kafedrasında prozektor, professor (1887), qospital və fakültə cərahlığı klinikasında iğəmiçdir. 1917 ildə Qafqaz ordusunun baş cərrahı təyin olunan Razumovski Tiflisə gəlmiş həmin ilin payızında Ali qadın kurslarında tibb fakültəsi açılması iğnə cəlb olunmuş 1918 ilin yanvarında professor, 1918 ilin iyununda Ali qadın kursları Zaqafqaziya Universitetinə çevrildikdən sonra isə Universitetin rektoru seçilmişdir. Lakin Zaqafqaziya Universiteti sonralar fəaliyyətini davam etdirə bilməmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Bakıda universitet açılmasına böyük dövləti əhəmiyyət verirdi. Məsələnin həllinə tezliklə nail olmaq məqsədilə professor Razumovski başda olmaqla Universitet komissiyası təşkil edilmişdir. Komissiya qısa müddət ərzində Universitetin təsis edilməsi haqqında qanun layihəsini, Universitet nizamnaməsini, həmçinin 1919-20 tədris ili üçün müvəqqəti Ğat və smeta cədvəllərini hazırlayıb təqdim etmişdir. Razumovski yazırdı: *"Azərbaycan öz maarif ocağını yaratdı, türk (Azərbaycan - red.) xalqının tarixinə yeni parlaq səhifə yazıldı. Asiya ilə Avropanın qovşağında yeni məşəl yandı"*. 1919 il sentyabrın 1-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti müsəlman gərində ilk Avropa tipli ali məktəb - "Bakı Ğəhrində dövlət universitetinin təsis edilməsi haqqında qanun" qəbul etdi. Bax, həmçinin *Bakı Dövlət Universiteti*.

Əd.: *Azərbaycan Demokratik Respublika* (1918-1920). Зако́ндалельные акты (сборник документов), Б., 1998; AtakiĞyev A.M., Bakı Dövlət Universitetinin tarixi, 1-ci hissə, B., 1991; Məhərrəmov A.M., Bakı Dövlət Universiteti, B., 2000; Алимйрəв X.O., Азербайджанский государственный университет за 50 лет, Б., 1969; Шиловцев С.П., В.И.Разумовский, 1857-1935, Куйбышев, 1968.

REMİZOV Sergey (?-?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli Ğurasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, *Slavyan-Rus Cəmiyyətindən* parlamentin tərkibinə daxil edilmişdir. Parlamentdə "Slavyan-Rus cəmiyyəti" fraksiyasını təmsil edirdi.

RESPUBLİKA DÖVLƏT ARXİVİ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi - əsası Azərbaycan Ğıqilab Komitəsinin 1920 il dekabrın 6-da Nəriman Nərimanov tərəfindən imzalanmış "Vahid dövlət arxiv fondunun yaradılması və Xalq Maarif Komissarlığı yanında Mərkəzi Dövlət Arxivinin təşkilatı haqqında"kı dekretlə qoyulmuşdur. 1930 il aprelin 19-da Mərkəzi Dövlət Arxivinin Ğıqilab Tarixi Ğöbəsinin bazasında yaradılmışdır. Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 1994 ildən Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi adlanır. Respublika Dövlət Arxivində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixini öyrənmək üçün əsas mənbələr saxlanılır. Burada 1918-20 illərə aid dövlət hakimiyyəti və idarəetmə, hüquq-mühafizə, təhlükəsizlik və yerli idarəçilik orqanlarının və digər təşkilatların fəaliyyətini əks etdirən 25 mindən yuxarı arxiv iğ vardır. Cümhuriyyət dövrünü əks etdirən ən zəngin arxiv fondlarından biri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin fondudur. Səkkiz yüzdən yuxarı iğdən ibarət olan bu fondun 1918 il dekabrın 7-dəki ilk açılığ iclasından 1920 il aprelin 19-da keçirilmiş 142-ci iclasınadək bütün iclasların protokolları, bir çoxunun stenoqrafik hesabatları qorunub saxlanılır. Arxivdə Xalq Cümhuriyyəti hökuməti nazirliklərinin, digər mərkəzi və yerli idarə orqanlarının sənədləri də mühafizə olunur. Sənədlər Cümhuriyyət hakimiyyəti zamanı ölkədəki siyasi durum, dövlət və ordu quruculuğu, ölkənin müdafiəsi, xarici siyasət, hüquq-mühafizə və yerli idarə orqanlarının fəaliyyəti, sənaye, ticarət, kənd təsərrüfatı, xalq maarifi, mədəniyyət, səhiyyə, əhəlinin sosial vəziyyəti, ölkədəxili əlaqələrin möhkəmləndirilməsi üçün poçt-teleqraf, rabitə, Ğose və dəmir yollarının bərpası, erməni təcavüzü nəticəsində yaranmış çoxmimli qaçqınlara yardım göstərilməsi və s. haqqında geniş məlumat verir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən-ali təhsil almaq üçün xarici ölkələrə göndərilmiş 100 tələbənin Ğəxi iğəri arxivdə mühafizə olunan nadir sənədlərdəndir.

Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv Ğarəsinin kollektivi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 1998 il 30 yanvar tarixli sərəncamına əsasən yaradılmış Dövlət Komissiyasının qərarı ilə Cümhuriyyət dövrünə aid 7 cildlik sənədlər toplusunu (Azərbaycan və rus dillərində) çap etdirmişdir (1998).

Əd.: Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivləri (məlumat kitabı), B., 2003; PaĞyev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001.

RESPUBLİKA DÖVLƏT ƏDƏBİYYAT VƏ İNCƏSƏNƏT ARXİVİ Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi - Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1965 il 17 iyul tarixli qərarı ilə yaradılmışdır. 1966 ilin yanvarından fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamı ilə 1996 ildə arxivə görkəmli mətnçin *Salman Mümtazın* adı verilmişdir. Hazırda arxivdə 700-ə yaxın ədəbiyyat və incəsənət xadiminin 60-ə, 40-dan artıq isə idarə arxivlərinin fondları mühafizə olunur.

Ayrı-ayrı ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin 60-ə fondlarında, habelə arxivdə yaradılmış sənəd kolleksiyalarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-20) dövrünə aid qiymətli sənədlər, məlumatlar, Çekillər, proqramlar və s. vardır.

Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin YUNESKO məsələləri üzrə Milli Komissiyasının Baş katibi Ramiz Abutalıbovun Fransa və başqa ölkələrdən gətirərək arxivə təqdim etdiyi Ceyhun Hacıbəylinin 60-ə fondu, Azərbaycan mühacirətinin xaricdə fəaliyyətini əks etdirən sənədlər, qəzet-jurnallar, tarixi-ədəbi əhəmiyyətə malik digər materiallar da Cümhuriyyət dövrü haqqında mühüm məlumatlar verir. 1919-20 illərdə Paris Sülh Konfransında iştirak etmiş Azərbaycan nümayəndə heyətinin konfransın iştirakçısı olan dövlətlərə göndərdiyi memorandum, teleqram, radioqram və başqa sənədlərin surətləri də həmin materiallar arasındadır.

Əd.: *Bax Respublika Dövlət Arxivi* məqaləsinin ədəbiyyat mə

RESPUBLİKA DÖVLƏT KİNO-FOTO SƏNƏDLƏRİ ARXİVİ Azərbaycan Respublikası Dövlət Kino-Foto Sənədləri Arxivi - 1930 il aprelin 19-da yaradılmış Mərkəzi Dövlət Oktyabr İqilabı Arxivinin foto sənədləri qəbəri. 1943 ildə müstəqil Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Kino-Foto-Fono Sənədləri Arxivinə çevrilmişdir. 1968 ilin aprelində Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Səs Yazmaları Arxivi yaradılaraq, fono sənədlər həmin arxivə verilmişdir. 1994 ildən isə arxiv Azərbaycan Respublikası Kino-Foto Sənədləri Arxivi adlanır.

Kino-Foto Sənədləri Arxivində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli xadimləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Həsən bəy Ağayev, Məmməd Həsən Hacınski, Məmməd Yusif Cəfərov və başqalarına aid çoxlu foto Çekillər mühafizə olunur. Burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun əsgər və zabitlərinə, generallardan Səməd ağa Mehmandarova, Əlağa gıxlinskiyə və başqalarına, habelə Cümhuriyyət Hökuməti tərəfindən ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrə aid də çoxlu nadir foto Çekillər qorunub saxlanılır.

Əd.: *Bax Respublika Dövlət Arxivi* məqaləsinin ədəbiyyat mə

RESPUBLİKA DÖVLƏT SİYASİ PARTİYALAR VƏ İTTİPƏT HƏRƏKATLAR ARXİVİ Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İttifəq Hərəkatları Arxivi - Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1991 il 18 dekabr tarixli qərarı ilə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Partiya Tarixi İnstitutu Arxivinin bazasında yaradılmışdır.

Partiya Tarixi İnstitutu hakim partiyanın təsisatı olması səlahiyyətlərindən sui-istifadə edərək, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş mühüm nazirlik, idarə və təşkilatların ən qiymətli sənədlərini seçib, partiya arxivində xüsusi kolleksiya fondu yaratmışdır. Fondada daha çox Cümhuriyyət hökumətinin xarici və daxili işlər nazirliklərinə, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına və başqa təşkilatlara aid sənədlər toplanmışdır. Burada mühafizə edilən sənədlər Cümhuriyyət tarixini və onun beynəlxalq əlaqələrini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Müstəqil Azərbaycanın ilk ordenlərini hazırlamaq üçün keçirilmiş müsabiqənin materialları da burada saxlanılan sənədlər arasındadır.

Əd.: *Bax Respublika Dövlət Arxivi* məqaləsinin ədəbiyyat mə

RESPUBLİKA GÜNÜ - müsəlman gərçində ilk demokratik respublikanın - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunduğu (1918, 28 may) və Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpa edildiyi gün. Həmin gün Azərbaycan Milli qurasının iclasında 6 bənddən ibarət Azərbaycanın *İstiqlal bəyannaməsi* qəbul olundu. Çk konstitusiya aktı - İstiqlal bəyannaməsinin qəbulu ilə Azərbaycan dövlətçiliyi dünyəvi Xalq Cümhuriyyəti formasında elan edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1919 ilin 21 mayında 28 may İstiqlal gününün bayram edilməsi haqqında qərar qəbul etmiş və bayramın keçirilməsi üçün komissiya yaratmışdır. 1919 il mayın 27-28-də istiqlaliyyətin birinci ildönümü münasibətilə Bakıda və bölgələrdə təntənəli bayram mərasimləri və kütləvi tədbirlər keçirildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay yaşadı, Azərbaycan xalqının tarixində silinməz iz buraxmış milli dövlətçilik ənənələrinin yaşamasında və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa edəndən (1991) sonra Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı (1992) ilə 28 may - Respublika günü elan edilərək, hər il dövlət və ümumxalq bayramı kimi təntənəli Çekildə qeyd olunur [bax, həminin *İyirmi səkkiz may {1918}*].

RƏCƏBLİGƏHMƏD Cabbar oğlu (14.2.1898, Gəvan 15.12.1963, Bakı) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (hax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Gəvan kiç gimnaziyasını bitirmiş (1916), həmin il Moskvada Petrovski-Razumovski Akademiyasının tibb qəbəsində qəbul edilmişdir. Lakin maddi çətinliklə əlaqədar təhsilini yarımaq buraxmağa məcbur olmuşdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün Çaliyaya göndərilmiş 1923 ildə Peruca Çəhərindəki Ali Kral Eksperimental Aqrar İnstitutunu genetikalseleksiya ixtisası üzrə bitirmişdir. 1925 ildə Azərbaycana

dönmüq Zaqatala dairəsinin aqronomu vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Kənd təsərrüfatı texnikumunun yaradılması, kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslı kadrların hazırlanması da ona tapşırılmışdır. Bir çox bitkilərin introduksiyası və seleksiyası ilə məşğul olmuş yərfindiği (araxis), tütən, kənaf, soya, yerəlməsi və digər bitkiləri ilk dəfə təsərrüfatda yaymış bir neçə buğda, çəltik, həmçinin alma, heyva, ərik, zeytun, çəftəli sortlarının yaratmış aqrotexniki tədbirlər hazırlamışdır. 1930-36 illərdə Ə.Rəcəbli Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda kafedra müdiri, eyni zamanda, respublika xalq əkinçilik komissarlığında məsləhətçi olmuşdur. Böyük elmi əməyini nəzərə alaraq, 1935 ildə ona professor elmi adı verilmişdir. O, 40-dan çox elmi əsərin, o cümlədən "Azərbaycanın meyvə bitkiləri" monoqrafiyasının müəllifidir.

1937 ildə repressiyaya məruz qalaraq, Kolumaya (Rusiyanın Maqadan vilayəti), 1950 ildə isə Qazaxstana sürgün olunmuşdur. 1955 ildə bəraət almışdır. 1958 ildə Ə.Rəcəbli Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının akademiki və rəyasət heyətinin üzvü seçilmişdir.

Əsəri: Azərbaycanın meyvə bitkiləri, B., 1976.

Əd.: Дулаева З., Страницы истории национальной интеллигенции "Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2003", B., 2003.

RƏFƏBƏYLİĞ Cavad bəy Hadı bəy oğlu (1890, Gəncə 1956, Bakı) - maarif xadimi. Ük təhsilini Yelizavetpol (Gəncə) rus gimnaziyasında almış (1898-1908), əmisi Ələkbər bəyi Rəfibəylinin məsləhəti ilə 1911 ildə Kiyev İmperator Universitetinin tarixgenologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. Alman, fransız, latın, ərəb və fars dülərini bilirdi. 1916 ildə Universiteti bitirdikdən sonra vaxtilə oxuduğu Gəncə oğlan rus gimnaziyasına latın dili müəllimi təyin edilmişdir. O, bu gimnaziyada latın dilini tədris edən ilk türk müəllim idi. Pedaqoji sahədəki uğurlarına görə tezliklə Temirxan-ğura müəllimlər seminarıyana direktor təyin edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulandan sonra 1918 il dekabrın 31-də xalq maarif naziri Nəsim bəy Yusifbəylinin əmri ilə o, Gəncə Gimnaziyasının müfəttişi, 1919 il oktyabrın 1-dən isə gimnaziyanın direktoru təyin edildi. Direktor olduğu dövrdə təhsil sahəsində mühüm islahatlar apardı. Nəticədə, 2 il ərzində gimnaziyada təhsil alan azərbaycanlıların sayı bir neçə dəfə artdı, Cavad bəy Rəfibəyli gimnaziyada yeritdiyi türkçülük və millətçilik xəttinə görə 1927 ildə Gəncədən uzaqlandırıldı. Həmin il Bakı Dövlət Universitetində "gərc incəsənəti tarixi" kafedrasına müəllim göndərildi və "İncəsənət Qinaslıq" fənninin tədrisinə başladı. 1930 ildə ona universitetin dosenti adı verildi. Cavad bəy 1941 ilədək həmçinin, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları qurası kinoekskursiyası bürosunda mühazirəçi, Bakı TikiqT resti təlimatçılar kurslarının müdiri, Azərbaycan Mərkəzi Əraiyə Komitəsi yanında Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunda lektor, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq və Azərbaycan Dövlət Teatrı məktəblərində incəsənət tarixi müəllimi, Azərbaycan Qiyabi Texniki Təhsil İnstitutunun rus Qəbələrində Azərbaycan dili müəllimi, SSRG Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya filialı Azərbaycan Qəbəsində elmi əməkdaş Elmlər Akademiyasının aspiranturasında müəllim, M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutunda rus və Azərbaycan dilləri kafedrasında müəllim vəzifələrində işləmişdir.

Azərbaycanın mədəniyyətinə aid sanbalh əsərlərin müəllifidir. 1941 ildə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyinin elmi məsləhətçisi və muzeyin Bədii qurasının üzvü seçilmiş 1941 il sentyabrın 1-də ailəsi ilə (3 qızı, 2 oğlu) birlikdə Qazaxstana sürgün edilmişdir.

1947 ildə sürgündən azad edilərək Bakıya qayıtmış yenə də universitetdə və İncəsənət İnstitutunda fəaliyyətə başlamışdır. Lakin ona Bakıda işləməyə imkan verilməmiş Gəncədə rus dili müəllimi kimi pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir.

RƏFƏBƏYLİĞ Cəmil bəy Bağır bəy oğlu (1894, Gəncə, Balabağmanlar - 1981) - Gəncə 8 illik Qəhər məktəbini bitirmişdir (1916). Gənc yəqlərindən "Müsəvat" partiyası sıralarına daxil olmuş 1918 ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunda hərbi xidmətə başlamış 6 ayhəq unter-zabit məktəbini bitirdikdən sonra 1-ci piyada alayında zabit köməkçisi vəzifəsinə təyin olunmuşdur. 1919 ildə həmin alayın tərkibində Qarabağa göndərilərək, dağnak-erməni qiyamçılara qarşı döyüqdə fəal iştirak etmiş burada göstərdiyi Qıcaətə görə kapitan rütbəsinədək yüksəlmişdir.

Aprel işğalından (1920) sonra Azərbaycan ordusunun 244-cü piyada alayında atıcı taqımın komandir köməkçisi vəzifəsinə yerinə yetirmişdir. 1920 ilin ortalarında alayın tərkibində erməni dağnaklarına qarşı döyüqdə fəal iştirak etmişdir. 1924 ildə ictimai mənəpəyini gizlətməkdə ittiham olunaraq, ordu sıralarından uzaqlandırılmış və Gəncəyə qayıtmışdır. Təqiblərə məruz qalmış 1927 ildə həbs olunaraq 10 illik həbs cəzası ilə "Medvejya Qora" (Kareliya) həbs düçərgəsinə sürgün edilmişdir. Orada məhbuslara xidmət edən ambulatoriyada feldçer işləmiş cəza müddəti dövründə 2 illik tibb texnikumunu bitirmişdir. Sür-gündən sonra Gəncəyə qayıdaraq, feldçer işləmişdir. Lakin az sonra (1937)

yenə də həbs edilərək 10 illik həbs cəzası ilə Novosibirsk (Siblaqa - Sibir) həbs düçərgəsinə göndərilmişdir. 1947 ildə azad olunduqdan sonra xaricə keçmək ümidi ilə Özbəkistanın Dənaus sərhəd rayonuna getmişdir. Sərhəd zonasında tibb məntəqəsində işlə düzəlməmiş tezliklə məntəqənin müdiri vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Az sonra 3-cü dəfə "vətən xaini" ittihamı ilə həbs olunmuş bu dəfə Krasnoyarsk vilayətinə sürgün edilmişdir. 1958 ildə əfv olunaraq vətənə dönmüşdür.

RƏFƏBƏYLİĞ Ələkbər Kərbəlayi Həsən oğlu (1839, Gəncə -3.4.1919, orada) - görkəmli ictimai və siyasi xadim.

Azərbaycan xalqının milli istiqlal hərəkatının fəal mübarizlərindən biri. Progimnaziya bitirmiş ilk təhsilini rusca almışdır. Peterburqda kənd təsərrüfatı üzrə təhsil aldıqdan sonra Gəncəyə qayıtmışdır. 1870 ildən 1896 il avqustun 10-dək polis sistemində fəaliyyət göstərmişdir. Nuxa (ğəki) qəzasının Bum məntəqəsinə pristav təyin edilmiş bir müddət quberniya katibliyində tərçüməçi işləmişdir. 1888 il iyulun 1-də Yelizavetpol (Gəncə) qəzası polis sahəsinin pristavı təyin edilmiş həmin il noyabrın 30-da Ərəğ qəzasının 1 saylı polis sahəsinə köçürülmüşdür. 1890 il sentyabrın 17-də Yelizavetpol qubernatorunun 42 saylı əmri ilə Yelizavetpol qəzasının pristavı təyin edilmişdir. 1891 il sentyabrın 28-də Müqəddəs Vladimir ordeni ilə təltif olunmuşdur. Senatın fərmanı ilə 1892 il noyabrın 6-da və 1894 il dekabrın 30-da qüsursuz xidmətlərinə görə rütbəsi artırılmışdır. Ələkbər bəy 1895 ilin dekabrından 1896 ilin yanvarınadək Yelizavetpol polismeysteri

vəzifəsində çalışmışdır. Polis sistemindən saray müqaviri rütbəsində ayrılmışdır.

Ələkbər bəy 1896 ildən başlayaraq maarifçi və xeyriyyəçi kimi geniş fəaliyyət göstərmişdir. Əlaqələrindən istifadə edərək, Gəncəyə Türkiyədən müasir təlim verəcək müəllimlərin gətirilməsinə çalışmışdır. Gəncəli gənclərin xaricdə təhsil almaşına da xeyli səy göstərmişdir. Ələkbər bəy Rəfibəyli "Gəncə müsəlman dram məclisi"nin yaradılmasının, Gəncə milli məktəbinin açılmasının, Gəncədə Nizamının qəbirüstü məqbərəsinin tikilməsinin ilk təşəbbüsçülərindən olmuşdur. O, erməni terrorçularına qarşı mübarizə məqsədi ilə yaradılmış "Difai" partiyasının Gəncə təşkilatının rəhbərlərindən biri idi.

1905 ildə Gəncədə silahlı dağnak-erməni dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımlarının qarşısını almaq üçün Ələkbər bəy ümumi səfərbərlik keçirmiş xalqa rəhbərlik etmişdir. Erməni vəhşiliklərini ifşa etmək məqsədilə 1905 il noyabrın 1-dən başlayaraq qanlı soyqırımı faktlarını ardıcıl surətdə rus dilində qeydə almış çoxsaylı məqalələr dərc etdirmiş 245 müxbir məktubunun əksəriyyətini fəxşən özü yazmışdır. O, banqıq yaratma, əsirdəyicilərə heyətlərinin nüfuzlu üzvü idi. Ələkbər bəy Rəfibəyli 22 il ərzində Gəncə Bələdiyyə gurasının - Dumanın üzvü olmuşdur. O, Yeliza-vetpol qubernatorunun 1906 il 30 iyun tarixli fərmanı ilə Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin ömürlük fəxri üzvü təsdiq edilmişdir. 1905 ildə dağnak-erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları zamanı və bundan sonra fəal milli mövqeyinə görə hökumətin məxfi nəzarətində olan Ələkbər bəy 1908 il iyulun 31-də general-qubernatorun fərmanı ilə 5 il müddətinə Orenburq quberniyasına sürgün edilmişdir. General-qubernator, eyni zamanda, Qafqaz canişininin müraciət edərək, onun qısnılıq-dan geri çağınması məsələsinə qaldırmışdır. Lakin sürgün baş tutmamış Rəfibəyli 1909-13 illərdə Yelizavetpol Çəhər dumasının qısnısı kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Mübariz milli mövqeyindən geri çəkilməyən Ələkbər bəy 1905-11 illər İran inqilabı zamanı Səttar xan dəstələrinə silah və sursatla yardım göstərmişdir. Birinci dünya müharibəsi dövründə Türkiyənin zərərçəkən əhalisinə yardım göstərilməsi üçün icazə alınması, almanların Sibirə sürgün edilməsi haqqında 1915 il tarixli çar fərmanının Azərbaycan almanlarına qəbul edilməməsi məhz Ələkbər bəyin cəsarətli mövqeyi və diplomatik çalışmaları sayəsində baş tutmuşdur.

Birinci dünya müharibəsi (1914-18) zamanı rus koman-danlığı zəifləyən Rusiya ordusunun say tərkibini artırmaq məqsədilə Qafqaz türklərindən (azərbaycanlılardan) də əsgər götürməyi və onları Türkiyəyə qarşı döyüşlərə cəlb etməyi qərara almışdır. Bu məkrli planın baş tutmasına mane olmaq üçün Xəlil bəy Xasməmmədov, Əmayıl xan Ziyadxanov və Ələkbər bəy Rəfibəyildən ibarət nümayəndə heyəti Tiflisdə Qafqaz general-qubernatoru ilə danışıqlar aparmışdır. Nəticədə, Qafqaz türklərinin orduya məcburi qaydada deyil, könüllü cəlb edilməsi qərara alınmışdır. Fevral inqilabından (1917) sonra Ələkbər bəy Rəfibəyli Gəncə Milli Komitəsinin üzvü kimi daha geniş fəaliyyət göstərmişdir.

Nuru paşanın komandanlığı ilə Azərbaycana köməyə gələn Qafqaz Əlam Ordusunun fəaliyyətinin Gəncə dövründə Ələkbər bəy Rəfibəyli xüsusi rol oynamışdır.

Ələkbər bəy Rəfibəyli xalqın güzəranı, məişəti və həyat tərzinin, Çəhər təsərrüfatının hərtərəfli bilicisi olmuş publisist kimi də fəaliyyət göstərmiş qəzetlərdə vaxtaşırı məqalələr dərc etdirmişdir. O, "Tərçümən" qəzetinin tanınmış yazarlarından biri idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli xadimləri onu "Azərbaycanın namuslu vətəndaşı" (Nəsim bəy Yusifbəyli), "Gəncənin ən yaxşı vətəndaşı, Azərbaycanın milli ideallarının təəssübkeşi" (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə), "Bütün həyatı boyu millətinin maraqlarının müdafiəsi naminə fədakarlıq ilə çalışmış Azərbaycanın nəhəng ictimai xadimi" (ğəfi bəy Rüstəmbəyli) kimi qiymətləndirmişlər. Ələkbər bəy Rəfibəylinin vəfatı ümummilləti itki kimi qəbul edilmişdir.

Ölümündən sonra Gəncə Çəhər idarəsi onun xatirəsinin əbədiləşdirilməsi üçün 7 maddədən ibarət qərar qəbul etmişdir lakin bolşevik işğalı bu qərarın yerinə yetirilməsinə imkan verməmişdir.

Əd.: Hüseynov R., Rəfibəyililər, B., 1996; güküröğlu L., Cümhuriyyət hökuməti repressiya məngənəsində, B., 2000.

RƏFİBƏYLİ Gəyub bəy Məşadi bəy oğlu (1890, Gəncə 19.1.1979, Ankara) - siyasi mühacir, hərbi xadim, polkovnik. İlk təhsilini rus dilli litseydə almış 1909 ilin sentyabrında Yelizavetpol (Gəncə) Çəhərinin 3-cü hissəsinin pristav köməkçisi işləmiş bir müddət həmin hissənin pristavı vəzifəsini icra etmişdir. 1917 ilin sonlarında Yelizavetpol Çəhər polisinin pristavı, 1920 ilin aprelində isə Nuxa (ğəki) qəzasının rəisi idi. *Aprəl işğalından (1920) sonra sovet-*

bolşevik rejiminə qarşı *Gəncə üsyanının (1920)* fəal iştirakçılarından olmuşdur. Üsyan amansızlıqla yatırıldıqda təqiblərdən qurtularaq 1920 ilin iyununda bir qrup silahdaş ilə bərabər Türkiyəyə keçə bilməmişdir. Türkiyənin xüsusi xidmət orqanlarında fəaliyyət göstərmiş 1941 ildə Türkiyə kəfəriyyət idarəsinin Qars filialının rəis müavini təyin edilmişdir. Türkiyədə Eyyub Sayqın adını daşımışdır.

Əd.: Hüseynov R., Rəfibəylilər, B., 1996; Əlyarlı Q. Behbudov T., Müstəqil Azərbaycan polisinin yaranması və fəaliyyəti (1918-1920-ci illər), B., 1998; gükür oğlu L., Cümhuriyyət hökuməti repressiya məngənəsində, B., 2000.

RƏFİBƏYLİXudadət bəy Ələkbər bəy oğlu (12.1.1877, Gəncə - 1.6.1920, Bakı) - Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsinin fəal iştirakçılarından biri, görkəmli dövlət xadimi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında və fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdir. Azərbaycanın ilk ali təhsilli cərrah həkimlərindən biri idi. Atası Ələkbər bəy *Rəfibəyli* xeyirxah, bütün mahalda tanınan müdrik el ağsaqqalı və ictimai xadim idi. Xudadət bəy ilk təhsilini Gəncə gimnaziyasında almış 1904 ildə Xarkov İmperator Universitetinin tibb fakültəsini bitirmiş həmin universitetin qospital-klinikasının cərrahiyyə şöbəsində 3 il ordinator işləmişdir. Xarkovda tələbə dostları ilə birlikdə azərbaycanlılardan ibarət "Zemlyaqestvo" ("Həmyerlilər") dərnəyi yaratmışdır. 1907 ildə Gəncəyə qayıtmış qubernatorun əmri ilə Qəhər xəstəxanasına direktor təyin olunmuşdur. 1912-13-cü tədris ilində Sankt-Peterburqdakı İmperator Klinik İnstitutunda 12 ixtisas üzrə dinləyici olmuşdur. Səmərəli fəaliyyəti, peşəkərliliyi və qüsusuz xidməti nəzərə alınaraq Xudadət bəy Rəfibəyli titulyar müəviri (1909), kolleq assessoru (1910), saray müəviri (1912) rütbələrinə təqdim olunmuş 1909 ildə Gəncə Mahal Məhkəməsində fəxri barıq hakimi (mirovaya sudya) təyin edilmişdir (1916 ilədək). 1915 il noyabrın 18-ində kolleq müəviri rütbəsinə irəli çəkilmişdir. 1916 ildə 3-cü dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Xudadət bəy Rəfibəyli 1914 ildə Həsən bəy *Ağayevlə* birlikdə Azərbaycanda ilk səhiyyə-sağlamlıq cəmiyyəti olan "Gəncə tibb cəmiyyəti"ni yaratmışdır. O, cəmiyyətin üzvü, Xarkov Universitetinin məzunu Musa bəy *Rəfiyev* və b. ilə birlikdə yoluxucu xəstəliklərin qarşısını almağa çalışmış, imkansızlara, yoxsullara pulsuz tibbi yardım etmiş xeyriyyəçilik fəaliyyəti göstərmişdir. Xudadət bəy 1918 ilin yanvarında Türkiyə cəbhəsindən qayıdan yaralı rus əsgərləri üzərində gəmkir və Zəyəmdə cərrahiyyə əməliyyatları aparmış neçə-neçə yaralı ölüməndən qurtarmışdır.

Xudadət bəy Rəfibəyli 1917 ilin martında Gəncədə yaranmış Müsəlman Milli gurasının Müvəqqəti Cəriyyə Komitəsinin üzvü seçilmişdir. O, heç bir partiyamın, yaxud qrupun üzvü olmamış ömrünün sonuna qədər bitərəf qalmışdır. Bununla belə, ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən kənar qalmamış azadlıq və istiqlal ideyası onu həmişə düğündürmüşdür.

1918 il iyunun 17-də Fətəli xan Xoyski tərəfindən Gəncədə təqil edilmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 2-ci hökumət kabinetində Xudadət bəy Rəfibəyli xalq səhiyyəsi və himayədarlıq naziri təyin olunmuşdur. Cümhuriyyət hökuməti Bakıya köçdükdən sonra həmin ilin oktyabrında Səhiyyə Nazirliyi müstəqil nazirliyə çevrilmiş və Xudadət bəy yenə də nazir vəzifəsinə təyin edilmişdir. Müstəqil səhiyyə sisteminin yaradılması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ən böyük nailiyyətlərindən biri idi. Bu işdə Xudadət bəy fəal rol oynadı. Həmin dövrdə onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə tibb müəssisələrinin genişlənməsinə başlandı, xəstəxanalar, ambulatoriyalar, həkim və feldşer məntəqələri işə başlandı, dövlət hesabına pulsuz müalicəxanalar açıldı, yoluxucu xəstəliklərə qarşı profilaktik tədbirlər həyata keçirildi, yeni-yeni müalicə ocaqlarının bünövrəsi qoyuldu. 1918 ilin dekabrında F.x.Xoyski hökuməti istefa verdikdə, Xudadət bəy xalq səhiyyəsi naziri vəzifəsini tərk etdi.

Xudadət bəy Rəfibəylinin ədalətli, nəcib adam olduğunu, habelə yüksək peşəkərliliyini, bölgədə böyük nüfuzunu gören Azərbaycan hökuməti 1919 ilin mayında

Xudadət bəy Rəfibəyli və arvadı Cəvahir xanım

onu Gəncə quberniyasının qubernatoru vəzifəsinə təyin etdi. O, ilk gündən Gəncə quberniyası ərazisində dağnak qulduru Andronikin başçılıq etdiyi erməni-dağnak silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımlarının qarşısını almaq üçün qətiyyətli mübarizə aparmağa başladı. Ərazidə azərbaycanlılara qarşı soyqırımının qarşısının alınması, hərc-mərcliyə, soyğunçuluğa son qoyulması, asayişin bərqərar edilməsi, sabitlik yaradılması üçün qəti tədbirlər gördü. Nəticədə, quberniya quldur dəstələrindən təmizlənməyi erməni terrorçuları zərərsizləşdirilməyi əmin-amanlıq xeyli möhkəmlənmişdi. Bu dövrdə erməni-dağnak quldur dəstələrinin törətdikləri qanlı cinayətlər, vəhşiliklər nəticəsində Zəngəzurda, bütövlükdə, Azərbaycanın qərb bölgəsində (indiki Ermənistan ərazisində) neçə-neçə Çəhər və kənd dağıdılmış, yandırılmış azərbaycanlılar kütləvi surətdə məhv edilmiş uşaqlar, qocalar amansızcasına qətlə yetirilmişdi. Xudadat bəy Rəfibəyli erməni vəhşilikləri nəticəsində doğma yurd-yuvalarından - Qərbi Azərbaycandan qovulmuş 20 mindən çox soydaşımızı Gəncə mahalında yerləşdirmək, onlara ilkin yardım göstərmək, ərzaq məhsulları ilə təmin etmək, yaralıları və xəstələrə tibbi xidmət göstərmək sahəsində gərgin fəaliyyət göstərmişdi.

Aprel işğalından (1920) sonra Rəfibəyli aprelin 30-da bolşeviklərin tələbi ilə qubernator kimi səlahiyyəti öz üzərindən götürdü. Hakimiyyəti yeni yaranmış inqilab komitəsinə təhvil verdi. Mayın 12-də Rəfibəyli həbs olundu və ona qarşı bir neçə ittiham irəli sürüldü. Əsas ittiham ermənilərin yazdığı danoslara əsaslanırdı. Bolşeviklər onu erməni kəndlərinin yandırılması, quberniyanın erməni sakinlərinin sıxışdırılması ittihamı ilə Nargin adasında güllələdilər. Rəfibəylinin arvadı Cəvahir xanım kiçik yaşı 3 uşaqla birlikdə tələyin ümidinə qaldı: ataları qətlə yetirilərkən Kamilin 11, Rəşidin 9, Nigarın isə 7 yaşı vardı. 1930 ilin oktyabrında Gəncə gəhər Soveti Rəyasət Heyəti X. Rəfibəylinin arvadı Cəvahir xanımın ailəsi ilə birlikdə, əmlakı müsadirə olunmaqla keçmiş Gəncə dairəsi hüduqlarından çıxarılması (sürgün edilməsi) haqqında qərar qəbul etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun 1990 il 2 iyul tarixli qərarı ilə Xudadat bəy Rəfibəyli barəsində cinayət işinə cinayət hadisəsi tərkibi olmadığına görə xitam verildi.

Xudadat bəy Rəfibəylinin övladları ata-babalarının Çərfləri ömür yolunu davam etdirdilər. Kamil bəy Rəfibəyli ömrünün sonuna kimi Türkiyədə həkimlik etmiş Nigar Rəfibəyli Azərbaycanın poeziyasının görkəmli nümayəndəsi - Xalq Çairi zirvəsinə ucalmışdır. Rəşid bəy isə tanınmış geoloq olmuşdur.

Əd.: Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan hökuməti (1918-1920), B., 1990; Hüseynov R., Rəfibəyililər, B., 1996; güküröglü L., Cümhuriyyət hökuməti repressiya məngənəsində, B., 2000.

RƏFİBƏYLİ Səməd bəy Məçədi bəy oğlu (1892, Gəncə - 19.1.1980, İstanbul) - görkəmli hərbi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabiti, Türkiyə ordusunun generalı (1948). Azərbaycan milli istiqlal hərəkatı tarixində görkəmli yeri olan Rəfibəyililər nəslindəndir. 1916 ilin yanvarında Tiflis kadet korpusunu bitirmiş bir müddət Qafqaz Sərhəd Alayında rota komandiri olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusu hissələrinin formalaşdırılmasında böyük xidmətləri olmuşdur. 1917 ilin sonlarında milli qoşun hissələrindən təşkil olunmuş Müsəlman korpusu formalaşdırılmasında Səməd bəy Rəfibəyli də onun sıralarına cəlb edilmiş 1-ci Bakı alayına rota komandiri təyin olunmuşdur. 1918 il iyulun 2-də Azərbaycan dəmir yolunun müvəqqəti hərbi komissarı təyin edilmişdi. Azərbaycanın istiqlalyyəti elan edildikdən sonra Azərbaycan və Türkiyə hərbi hissələrindən ibarət *Qafqaz İslam Ordusu* sıralarında Azərbaycan torpaqlarının dağnak-bolşevik qüvvələrindən təmizlənməsində fəal iştirak etmişdir. Həmin vaxt kapitan (yüzbaşı) rütbəsində olan Səməd bəy birbaşa Qafqaz İslam Ordusu komandanına tabe olan əlahiddə süvari bölüyünün komandiri idi.

Türk qoşunları Azərbaycana tərkdikdən sonra Səməd bəy Rəfibəyli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun 1-ci piyada diviziyasına qəbul olunmuş və baş adyutant vəzifəsinə təyin edilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarov öz əmr və qərarlarında Rəfibəyli bəy bacarıqlı, milli mənafelərə sadıq zabit kimi səciyyələndirmişdir. 1919 il fevralın 3-də Ağdama ezam olunan Çabs-kapitan Səməd bəy 1-ci piyada alayının 3-cü batalyonunun komandiri olmuşdur. 1919 il avqustun 26-da Səməd bəy Rəfibəyli yəni yaradılmış Lənkəran ehtiyat taborunun komandiri təyin edildi. Bir müddətdən sonra bu tabor alaya çevrildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun sayca 7-ci olan bu piyada alayı gürvan piyada alayı adlandırılmış və Səməd bəy Rəfibəyli onun komandiri saxlanmışdı. gürvan alayı Qarabağda erməni-dağnak təcavüzkarlarına qarşı döyüşlərdə də yaxından iştirak etmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ərəfəsində isə Səməd bəy süvari alayının komandiri təyin olunmuşdu.

Azərbaycan ordusunda sonuncu rütbəsi podpolkovnik olan Səməd bəy Rəfibəyli *Aprel işğalından (1920)* sonra bolşevik rejiminə qarşı geniş miqyas almış xalq üsyanlarının fəal iştirakçılarından idi. Bu üsyanlar yatırıldıqdan sonra öz qüvvələri ilə birlikdə Türkiyəyə keçmək məcburiyyətində qalan Səməd bəy Türkiyə ordusu sıralarına qatılaraq, Atatürkün başçılıq etdiyi İstiqlal savağına qoşuldu. Türkiyədə yaşadığı dövrdə Səməd bəy Rəfibəyli Əbdülsəməd Sayqın adı ilə tanınmışdır. Səməd bəy Türkiyədə bir sıra hərbi vəzifələrdə çalışmış 45-ci və 2-ci süvari alaylarının komandiri olmuşdur. Sədaqətli xidmətinə görə o, Türkiyənin Hərb və İstiqlal medalları ilə təltif edilmişdir.

Əd.: Əlyarlı Ç. Behbudov T., Müstəqil Azərbaycanın polisinin yaranması və fəaliyyəti (1918-1920-ci illər), B., 1998; güküröglü L., Cümhuriyyət hökuməti repressiya məngənəsində, B., 2000.

RƏFİQEV Hacı Məmməd Hüseyn (1860, Gəncə - 1920, orada) - maarifçi ziyalı, xeyriyyəçi. Nizaminin qəbirüstü

məqbərəsinin bərpasının təqəbbüsçülərindən biri olmuğu onun maliyyələşdirilməsində iştirak etmişdir. 1902 ildə Gəncədə Azərbaycan məktəbinin açılmasında da onun böyük rolu olmuşdur. Klassik ədəbiyyatın gözəl bilicisi idi. Gənc yaşlarından Çer yazmış dövrünün görkəmli Çairləri ilə tanış və dost olmuşdur. Gəncədə zəngin kitabxanası var idi. M. Rəfiyev Gəncədə I -ci gildiya tacir rütbəsi almış yeganə məçhur ticarətçi və sənayeçi idi. Xalça toxuculuğu və satışı sahəsində dünyanın bir çox ölkələrində məçhurlaşmışdı. Onun Təbriz, Nijni Novqorod, İstanbul, Tehran və Parisdə xalça mağazaları var idi. Gözəl rəssamlıq qabiliyyətinə malik olan Hacı Məmmədhüseyn özünü milli nağıllarla nəfis xalçalar toxutdururdu. Ümumdünya Paris xalça sərgisində "Grand prix" yüksək mükafatı və qızıl medalla (1900), maarifçilik sahəsində fəaliyyətinə görə çar hökuməti tərəfindən "Za userdie" ("Göstərdiyi səyə görə") qızıl medalı ilə təltif olunmuşdu. Yelizavetpol (Gəncə) general-qubernatorunun 1906 il 30 iyun tarixli fərmanı ilə Hacı Məmmədhüseyn Rəfiyev və onun oğlanları Məçdi Əli və Abbas Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəxri üzvü təsdiq edilmişdir. Hacı Məmmədhüseyn və oğlu Məçdi Əli 1909-13 illərdə Gəncə Çəhər dumasının qəzasını olmuşlar.

1906 ildə ermənilərin törətdiyi soyqırımlarına qarşı mübarizə aparmaq üçün yaradılan "Difai" partiyası Gəncə təşkilatının fəal üzvlərindən idi. 1918 il yanvarın 7-də Qafqaz cəbhəsindən qayıdan rus qoşunları tərk-silah edilərkən həlak olan azərbaycanlı çəhidlərin Gəncədə dəfn mərasiminin təşkilatçıları Hacı Məmmədhüseyn Rəfiyev və Həsən bəy Ağayev olmuşlar.

RƏFİYEV Məçdi Əli Hacı Məmmədhüseyn oğlu (1886, Gəncə - 9.9.1948, İstanbul) - Azərbaycan istiqlal hərəkatının iştirakçılarından biri, xeyriyyəçi. İlk təhsilini Gəncənin "gah Abbas" məscidi yanında mədrəsədə almış sonra Yelizavetpol (Gəncə) klassik gimnaziyasını bitirmişdir. Maliyyə və kommersiya işləri ilə məşğul olmuş Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü kimi xeyriyyəçilik fəaliyyəti göstərmişdir. Gəncə general-qubernatorunun fərmanı ilə atası Hacı Məmmədhüseyn və qardağı Abbasla birlikdə Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəxri üzvü təsdiq edilmişdir. 1909-13 illərdə Gəncə Çəhər dumasının qəzasını olmuşdur.

Fevral inqilabından (1917) sonra siyasi fəaliyyətə qoşulmuş "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" partiyasının, bu partiyanın "Müsavat"la birləşməsindən sonra "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" Partiyasının fəal üzvlərindən olmuşdur. Nəsim bəy Yusifbəylidən sonra "Müsavat"ın Gəncə təşkilatına rəhbərlik etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ilk milli Gəncə Dövlət Bankının müdiri olmuşdur.

Aprel işğalından (1920) sonra qardağı ilə birlikdə sovet-bolşevik rejiminə qarşı Gəncə üsyanının (1920) təşkilində fəal iştirak etmişdir. Üsyan qəddarlıqla yatırıldıqdan sonra təqiblərdən qurtularaq Türkiyəyə mühacirət etmiş "Müsavat" ın Xarici Bürosunun fəallərindən olmuşdur.

RƏFİYEV (Rəfizadə) Musa bəy Hacı Məmmədhüseyn oğlu (1888, Gəncə - 1938, Təbriz) - ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin üzvü. İlk təhsilini Gəncənin "gah Abbas" məscidi nəzdindəki mədrəsədə almış sonra Gəncə klassik gimnaziyasında oxumuğu 1906 ildə Xarkov Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. Təhsil illərində azərbaycanlı tələbələrin həmyerlilər cəmiyyətində fəal iştirak etmişdir. 1911 ildə universiteti bitirib Gəncəyə qayıtmış Çəhər xəstəxanasında həkim işləmişdir. Nümunəvi xidmətlərinə görə ona 1913 ildə "Titulyar müçavir", 1914 ildə "Kollej assessoru", 1916 ildə "Saray müçaviri" rütbələri verilmişdir. 1914 ilin sonlarında Xudadət bəy Rəfibəyli, Həsən bəy Ağayev ilə birlikdə Gəncədə ilk səhiyyə cəmiyyətinin yaradılmasında iştirak etmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra Müvəqqəti hökumətin yaratdığı Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin Yelizavetpol quberniyası üzvü müvəkkili olmuşdur. 1917 ildə Gəncədə yaradılan "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" partiyasının fəal üzvlərindən olmuş 1917 il oktyabrın 25-də Bakıda "Müsavat" partiyasının birinci qurultayında Mərkəzi Komitənin üzvü seçilmişdir. Musa bəy Rəfiyev *Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyasının*, Zaqafqaziya Federasiyasının süqutundan sonra isə (1918, 26 may) Azərbaycan Milli quruluşunun (27 may 1918 ildən) üzvü olmuşdur. 1918 il iyunun 17-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncədə ikinci müvəqqəti hökumət təşkil edilərkən Musa bəy Rəfiyev portfelsiz nazir təyin olunmuşdur. Gəncədə fəaliyyət göstərən Müsəlman Milli quruluşunun nəzdindəki qaçqın qəbəsi əsasında Səhiyyə və Himayədarlıq Nazirliyi

yaradılmış oktyabrda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Bakıya köçərkən bu nazirlik iki nazirliyə - Səhiyyə Nazirliyinə və Himayədarlıq Nazirliyinə bölünmüşdür. Musa bəy Rəfiyev Himayədarlıq Nazirliyinə rəhbərlik etmişdir. Bu müddətdə o, qaçqınlar probleminin həllinə xüsusi diqqət yetirmiş bu problemi mütərəqqi yollarla, milli ayrı-seçkiliyə yol vermədən həll etməyə səy göstərmişdir.

Azərbaycan Milli quruluşunun *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun"una* (1918, 19 noyabr) əsasən, Musa bəy Rəfiyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir. Parlamentdə "Müsavat və bitərəflər fraksiyası"ndan maliyyə-büdcə komissiyasının üzvü, həm də hərbi komissiyanın sədri idi. 1919 il dekabrın 24-də Nəsim bəy Yusifbəylinin təşkil etdiyi Azərbaycan

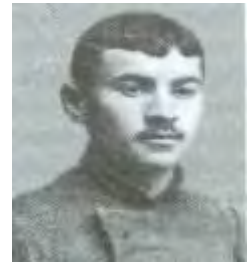
baycan Xalq Cümhuriyyətinin 5-ci hökumət kabinetində Musa bəy Rəfiyev səhiyyə və himayədarlıq naziri olmuşdur. Musa bəy milli dövlətçiliyi bərpa etmək üçün *Gəncə üsyanının (1920) təşkilatçılarından biri* olmuş üsyan qəddarlıqla yatırıldıqdan sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Bir neçə ildən sonra Çana getmiş Təbrizdə klinika yaradaraq, ömrünün axırına qədər orada həkimlik etmişdir.

RƏHİMLİĞ Məmmədali Paşasadiq oğlu (10.4.1899, Tiflis -?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Tiflis gimnaziyasını bitirmişdir (1918). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini maqinçayırma sahəsində davam etdirmək üçün Darmşadt İnstitutuna (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə 1 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olunmamışdır.

RƏHİMOV Cəbrayıl Məmmədrza oğlu (1892, Bakı -?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Gəncə realni məktəbini bitirmişdir (1912), Moskva Kommersiya İnstitutuna daxil olmuşdur. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün Paris Universitetinə (Fransa) göndərilmişdir. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olunmamışdır.

RƏHİMZADƏ Abdulla Məmməd oğlu (1898, Gəncə -?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Yelizavetpol kİÇ gimnaziyasını bitirmişdir (1917). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini elektrotexnika sahəsində davam etdirmək üçün Berlin Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olunmamışdır.

RƏSULZADƏ Məhəmməd Əmin Hacı Molla Ələkbər oğlu (31.1.1884, Bakı, Novxanı k. - 6.3.1955, Türkiyə, Ankara) - Azərbaycanın görkəmli siyasi və dövlət xadimi; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-20) banilərindən biri; Azərbaycan Milli Şurasının sədri (1918, 27 may - 1918, 17 iyun; 1918, 16 noyabr - 7 dekabr), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində "Müsəvat" və bitərəflər fraksiyasının sədri; jurnalist, publisist. Çk təhsilini Sultan məcid Qənizadənin 2 saylı rus-tatar (rus-Azərbaycan) məktəbində almış Bakı texniki məktəbini bitirmişdir. Gənc yaşlarından inqilabi hərəkata qoşulmuş "Müsəlman Gənclik Təşkilatı" adlı gənc azərbaycanlı inqilabçılar dərnəyi yaratmış və ona başçılıq etmişdir (1902-03).

Təşkilat mətbəə üsulu ilə intibahnamələr çap edib əhali arasında yaymışdır. 1904 ildə o, Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyası Bakı Komitəsi nəzdində "Müsəlman sosial-demokrat "Hümmət" qrupunun yaradılmasında iştirak etmişdir. Bu dövrdə mətbuatda ("Gərqi-Rus", "Hümmət", "Təkamül" və s.) dərc olunmuş yazılarında xalqa söz, mətbuat, vicdan, cəmiyyət və ittifaqlar yaratmaq azadlıqları verilməsi, vətəndaşların əmlakının və canlarının

toxunulmazlığının təmin olunması tələbləri ilə çıxış edirdi, xalqı maariflənməyə çağırırdı, Rusiyanın Azərbaycanda yeritdiyi milli qırğın siyasətini kəskin tənqid edirdi. 1905-07 illər rus inqilabının gedişində və bundan sonra Azərbaycanda yaranan milli oyanış Əlimərdan bəy *Topçubaşov*, Əhməd *Ağaoğlu*, Əli bəy *Hüseynzadə*, Həsən bəy *Zərdabi* və b.-nin çar Rusiyasının milli ayrı-seçkilik siyasətinə qarşı mübarizəsi, getdikcə genişlənməkdə olan "türkləşmə, islamlaşma və müasirləşmə" ("türk qanlı, islam imanlı, Avropa qiyafətli") məfkurəsi Rəsulzadənin milli-siyasi görüşlərinin formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. 1906-07 illərdə "Təkamül" də, həmçinin başqa qə

İstanbulda sülh konfransında iştirak etmək üçün Azərbaycan nümayəndə heyətinə - M.Ə. Rəsulzadəyə, X. Xasrəmmədov və A. Səfikiürdskiyə Cümhuriyyət Hökuməti tərəfindən verilmiş etimadnamə. 1918, 17 iyun

türkcəyə çevirib "Türk yurdu"nda çap etdirir.

Rəsulzadə 1913 ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətilə verilmiş ümumidən sonra Bakıya dönür, "Müsavət" partiyasının rəhbərliyinə keçir ("Müsəlman Demokratik Partiyası" "Müsavət" 1911 ilin oktyabrında, Rəsulzadə hələ Türkiyədə mühacirətdə olduğu zaman, Məmmədli Rəsulzadə, Abbasqulu Kazımzadə və Tağı Nağıoğlu tərəfindən yaradılmışdı) və milli azadlıq mübarizəsində daha fəal iştirak edir. 1915 ildə "Açıq söz" qəzetini nəşr edir. Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparır, "Dirilik" (1914-16) jurnalında "Milli dirilik" başlığı ilə silsilə məqalələr dərc etdirir, millətin tərifində dini birliyi deyil, dil və mədəniyyət birliyini önə çəkir, milli istiqlal ideyalarını genişləndirir. Onun rəhbərlik etdiyi "Müsavət" partiyası milli azadlıq mübarizəsinin önünə keçir. Rusiyada Fevral inqilabının (1917) qələbəsindən sonra milli əsarət altında olan xalqlara, o cümlədən Azərbaycan xalqına yeni yaradılacaq demokratik Rusiyada "Milli-məhəlli (ərazi) muxtariyyət" verilməsi uğrunda mübarizə aparır. Qafqaz müsəlmanlarının Bakı (1917, aprel) və Rusiya müsəlmanlarının Moskva (1917, may) qurultaylarında öz mövqeyini uğurla müdafiə edir. Moskva qurultayında onun Azərbaycan dilində etdiyi çıxışda irəli sürülən "Milli-məhəlli (ərazi) muxtariyyət" proqramı Əhməd Salikovun "milli-mədəni muxtariyyət" proqramından fərqli olaraq böyük səs üstünlüyü ilə (446:291) qəbul olunur. Bu, Rusiyanın türk xalqları arasında onun nüfuzunu daha da artırdı. Nəticədə o, Rusiyanın gələcək dövlət idarəçiliyi formasını müəyyən edəcək Müəssislər məclisinə Azərbaycanla yanaşı Türkiyədən də deputat seçildi. 1917 ilin iyununda "Müsavət" la Nəsim bəy Yusifbəylinin başçılıq etdiyi "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" Partiyası birləşdi. Rəsulzadə birləşmiş "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi Müsavat"ın sədri oldu. 1917 ilin oktyabrında "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi Müsavat"ın 1-ci qurultayında M.Ə. Rəsulzadə partiyanın Mərkəzi Komitəsinin sədri seçildi. O, qurultaydakı çıxışında partiyanın mübarizə istiqamətini müəyyən edərək bildirdi: **"Milli istiqlalə malik olmayan bir millət, hürriyyət və mədəniyyətini də hiş edə bilməz. İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal"**. Lakin Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Rusiyada bolşevik irticası və yeni milli əsarət dövrü başlandı. Silah gücünə keçmiş Rusiya imperiyasının sərhədlərini bərpa etmək siyasəti yeridildi. Bakıda və onun ətraflarında hakimiyyəti ələ keçirən S. Şauşevski bolşevik-daşnak qrupu Azərbaycana "muxtariyyət" əvəzinə "məzaristan" vəd etdi və 1918 ilin martında Bakıda və bunun ardınca ölkənin digər bölgələrində Azərbaycan xalqına qarşı kütləvi soyqırımları törədildi [bax *Mart soyqırımı (1918)*, *Zəngəzur qırğınları*, *Qarabağda azərbaycanlılara qarşı soyqırımları*, *Quba qırğınları*, *Naxçıvan bölgəsində soyqırımları (1917-20)*, *Şamaxı qırğınları*, *Cənubi Azərbaycanda soyqırımı*]. Mart soyqırımı zamanı milli-istiqlalçı qüvvələrə başçılıq edən "Müsavət"ın binası və "Açıq söz"ün redaksiyası yandırıldı. Bu zaman Rəsulzadə milli azadlıq hərəkatının digər görkəmli nümayəndələri ilə birlikdə Qafqazın Rusiyadan ayrılaraq müstəqil konfederasiya dövləti yaratması və Türkiyə ilə sülh danışıqlarına girməsi uğrunda mübarizəyə başçayır və Tiflisdə - Zaqafqaziya

zətlərdə millətlərə, tayfalara, siniflərə, insanlara (fərdlərə) hüquq bərabərliyi və azadlıq tələb edən yazılarla çıxış etmiş və zaman keçdikcə bu siyasət tələbləri **"insanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!"** çağırış kimi formalaşmışdır. 1905-07 illər inqilabının məğlub olmasından sonra Rusiyada təqiblərin artdığı Çaritdə Rəsulzadə Çana mühacirət etdi. Rəsulzadə 1908-11 illər Çan inqilabında, Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik oyanıqda fəal iştirak etmiş Səttarxan və Bağırxanla görüşmüşdü. Bu müddətdə o, Teh-randa Avropa tipli ilk gündəlik "Çane-nou" ("Yeni Çan") qəzetini dərc etmişdir (1910-11). Həmin dövrdə o, Seyid Həsən Tağızadə ilə birlikdə Çan Demokrat Partiyasını yaratmış və onun Mərkəzi Komitəsinə üzv seçilmişdir. Çan inqilabı yatırıldıqdan (1911) sonra Rəsulzadə S.H. Tağızadə ilə birlikdə Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Burada çar Rusiyasının təqiblərindən qurtularaq Türkiyəyə sığınmış Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlu ilə sıx əməkdaşlıq etmiş "Türk ocağı" təşkilatına daxil olmuş "Türk yurdu" jurnalında Cənubi Azərbaycan türklərinə həsr olunmuş məqalələrində onların milli-siyasi hüquqlarını müdafiə etmişdir. Rəsulzadə, eyni zamanda, bu dövrdə türkcülük ideyaları ilə daha dərinlən tanış olur, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri geyx Cəmaləddin Əfqaninin "Vəhdəti cinsiyyə fəlsəfəsi"nə ("Milli Birlik fəlsəfəsi"nə) yiyələnir, onu farscadan

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin ilk iclasının açılışında M.Ə.Rəsulzadənin çıxışı. 1918, 7 dekabr

fraksiyası rəyasət heyətinin sədri kimi çıxışlar edir. *Zaqafqaziya seymi* dağıldıqda Rəsulzadə Batum konfransında iştirak etdiyinə görə gizli səsvermə nəticəsində qiyabi olaraq *Azərbaycan Milli Şurasının* (parlamentinin) sədri seçilir (1918, 27 may). Milli gura Azərbaycanı müstəqil dövlət elan edir (bax *İstiqlal bəyannaməsi*) və M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Milli şurasının sədri kimi xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacınski ilə birlikdə Osmanlı dövləti ilə Batum müqaviləsini imzalayır (1918, 4 iyun). Müqavilənin 4-cü maddəsinə əsasən Osmanlı dövləti Bakı sovetinin dağnak-bolşevik hərbi birləşmələri və erməni-dağnak quldur dəstələri tərəfindən soyqırıma məruz qalmaqda olan Azərbaycan xalqına qardaşlıq yardımını göstərir. Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisi qırılıb məhv olmaqdan qurtulur. Rəsulzadə dövlət xadimi kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1918 ilin iyununda baş verməmiş ilk hökumət böhranının aradan qaldırılmasında mühüm rol oynamış istiqlalın qorunub saxlanması naminə sədri olduğu Milli şuranın müvəqqəti olaraq, istefasına razılıq vermişdir [bax "*Hyun böhranı*"]. O, 1918 ilin iyununda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İstanbul beynəlxalq konfransına göndərilən səlahiyyətli nümayəndə heyətinə (Rəsulzadədən başqa Xəlil bəy Xasməmmədov və Aslan bəy Səfərkürdski daxil idi) sədrlik etmiş çox mürəkkəb beynəlxalq çərçivədə Azərbaycanın mənafeyini uğurla müdafiə etmiş Azərbaycanda hərbi işin təşkili, maliyyə problemi, ərazi məsələsi haqqında Türkiyə rəsmiləri ilə danışıqlar aparmış xüsusən Bakı məsələsində çevik və prinsipial mövqə tutmuşdur. 1918 il noyabrın 16-da Azərbaycan Milli şurasının fəaliyyəti bərpa olunduqdan sonra onun sədri kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır.

Parlamentin təntənəli açılışında (1918, 7 dekabr) parlaq nitq söyləmiş və sonra "Müsavət" partiyası adından gənc Cümhuriyyətin dövlət quruluşu, daxili və xarici siyasətinin əsas prinsipləri barədə bəyannamə ilə çıxış etmişdir. Onun "*...müstəqil Azərbaycanı təmsil edən o üç boyalq bayrağı Şurayi-Milli qaldırmış, türk hüriyyəti, islam mədəniyyəti və müasir Avropa iqtidarı-əhrarnəsini təmsil edən bu üç boyalq bayraq daima başlarımızın üstündə ehtiraz edəcəkdir. Bir dəfə qaldırılmış bayraq bir daha enməyəcəkdir*" sözləri Parlament üzvlərinin ayaq üstə sürəkli alqışları ilə qarşılanmışdır. Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində "Müsavət" fraksiyasına (1919 ilin oktyabrından "*Müsavət*" və *bitərəflər fraksiyası*) başçılıq etmiş digər istiqlalçı qüvvələrlə birlikdə Azərbaycanın milli və dövlət maraqlarına cavab verən qanunların qəbulunda həlledici rol oynamışdır.

M.Ə.Rəsulzadə Parlamentdə Bakı Dövlət Universitetinin açılması ətrafında gedən müzakirələrdə də qətiyyətli çıxış etmişdi. O, milli kadrların azlığına görə Universitetin açılmasını vaxtsız hesab edənələrə və başqa dildə açılmasına qarşı çıxanlara cavabında demişdi: "...Universitetin təsis edilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biri olmalıdır, buna görə də bütün maneələr aradan qaldırılmalıdır. Əlbəttə, yaxşı olardı ki, açılacaq elm ocağı türk dilində olaydı, lakin bu hələlik mümkün deyildir. Lakin, bu, başqa dildə də olsa, Universitetin fəaliyyət göstərməsinə mane olmamalıdır. ...Universitetdə türk dili keçiləcək, tələbələrin özləri də Bakıda, öz doğma xalqı içərisində özlərini rahat hiss edəcəklər". M.Ə.Rəsulzadə Universitet fəaliyyətə başladığından sonra tarix-filologiya fakültəsində Osmanlı ədəbiyyatı tarixindən dərs demişdir.

Rəsulzadə bu dövrdə Borçalı və Qarabağla bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı qaldırılmış Çarazi iddialarında prinsipial mövqe tutmuşdur. Borçalı ilə bağlı Azərbaycan hökumətini "qan tökməklə" hədələyən gürcü nümayəndəsinə *"nə etmək olar, əgər məcbur etsələr, qan da tökmək olar"* deyərək qətiyyətlə cavab vermişdi. O, Qarabağ məsələsində də eyni cür qətiyyət göstərmişdi: *bizim fikrimizcə və hökumətin fikrinə görə Qarabağ məsələsi yoxdur. Necə ki, Bakı məsələsi yoxdur. Buna görə də Qarabağ ünvanı ilə olan hər növ təklifi rədd edirik.*

Rəsulzadə "Müsavat" partiyasının 1919 ilin dekabrında keçirilmiş 2-ci qurultayının rəyasət heyətinin sədri seçilmiş partiyanın Mərkəzi Komitəsinin və Parlament fraksiyasının fəaliyyəti haqqında hesabat məruzəsi ilə çıxış etmişdir. Yenidən partiyanın Mərkəzi Komitəsinin sədri seçilmişdir.

1920 il aprelin 27-də 11-ci Qırmızı ordunun artıq Bakını ələ keçirmiş olduğu Çarətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil vermək məsələsi müzakirə olunarkən qətiyyətlə bunun əleyhinə çıxmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra gizli fəaliyyətə keçən Rəsulzadənin göstərişi ilə Bakıda "Müsavat"ın gizli mərkəzi yaradıldı. Onun özü isə Lahıda gizləndi. Rəsulzadə qırmızı istiladan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət strukturlarının dağıdılması, repressiyalar, qanlı qırğınlar dövründə xalqın sovet-bolşevik rejiminə qarşı göstərdiyi qəddətli müqaviməti və verdiyi saysız qurbanları görərək, *milli bayrağın torpaqlara deyil, millətin vicdanına enmiş olduğunu, hər kəsin bu bayrağı ruhunda, qəlbində və bəğrində mühafizə etməkdə olduğuna inandığını* bildirdi.

M.Ə.Rəsulzadə 1920 il avqustun 17-də həbs olunmuş lakin ÇStalinin göstərişi ilə həbsdən azad olunub Moskvaya aparılmış Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının Milli Şöhrə Komissarlığında işə təmin olunmuşdu. Bir müddət sonra Sankt-Peterburqa, oradan isə gizli yolla Finlandiyaya keçərək Türkiyəyə mühacirət etdi. 1922 ilin sonlarında onun İstanbulda siyasi mühacir həyatı başladı. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra müxtəlif xarici ölkələrə getməyə məcbur olan azərbaycanlıların istiqlal mübarizəsini vahid mərkəzdən ibarət etmək məqsədilə *Azərbaycan Milli Mərkəzini* (İstanbulda), *"Müsavat" Partiyasının Xarici Bürosunu* yaratdı və "Müsavat"ın Azərbaycanda fəaliyyət göstərən gizli təşkilatına istiqamət verdi. O, eyni zamanda siyasi mühacirətin parçalanmasının qarşısını almağa, onun vahid mərkəzdən idarə olunmasına çalışdı. 1926 ildə onun fəal iştirakı ilə Parisdə *"Prometey"* təşkilatı yaradıldı. "Prometey" sovet rejiminə qarşı müxtəlif xalqların nümayəndələrinin vahid mübarizə blokunu yaratmalı idi. O, 1931 ildə sovet hökumətinin tələbinə əsasən, Türkiyəni tərk etməyə məcbur oldu. 1932 ildə Rəsulzadənin siyasi mühacirətinin Polşa dövrü başladı. 1934 ildə Ə.Topçubaşovla birlikdə Brüsseldə Qafqaz Konfederasiyası sazişini imzaladı. Sazişə əsasən Qafqazda Azərbaycan, Gürcüstan və gimali Qafqaz respublikalarından ibarət konfederasiya dövləti - respublikası yaratmaq nəzərdə tutulurdu. Ə.Topçubaşovun ölümündən (1934) sonra siyasi mühacirətin istiqlal mübarizəsində aparıcı rol oynadı. 1936 ildə Varşavada "Müsavat"ın qurultay səlahiyyətli konfransını keçirdi. M.Ə.Rəsulzadə konfransda "Milli hərəkatda Firqə"

mövzusunda hesabat məruzəsi ilə çıxış edərək, partiyanın həm Azərbaycan daxilində, həm də mühacirətdə öz taktiki xəttini düzgün müəyyənləşdirdiyini bildirdi. O, *"şəxslər müvəqqəti, ideologiya əbədidir"* tezisini əsas tutaraq, siyasi mühacirləri istiqlal ideologiyasına sadıq olmağa çağırırdı. 1939 ildə İkinci dünya müharibəsinin başlanması ilə Polşadan Fransaya, oradan Çveçərəyə, Çveçərədən İngiltərəyə, nəhayət Rumıniyaya keçdi. 1942 ildə Azərbaycanın istiqlalına nail olmaq məqsədilə Almanyanın Xarici Şöhrə Nazirliyi və gərç Nazirliyi ilə danışıqlara girdi. Lakin danışıqlar uğursuzluqla nəticələndi. M.Ə.Rəsulzadə Berlində "Azərbaycanın milli haqlarını qorumaq, vətənin xilasını və istiqlalı üçün mübarizə etmək, qafqasiyalı millətlərin dostluqları və siyasətə bir yerdə yaqamaları üçün çalışmaq və Almaniya ilə sıx surətdə işbirliyi təmin etmək" məqsədilə Milli Azərbaycan Komitəsi yaratdı. Almaniya tərəfindən Azərbaycan müstəqilliyinin tanınması məsələsində müsbət

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan siyasi mühacirləri ilə, İstanbul (Türkiyə)

nəticə əldə olunmadığını görən Rəsulzadə 1942 ilin sonlarında Almaniyanı tərk edib Buxarestə getdi. Mühəribənin sonuna yaxın Münxendə gizli Çəraitdə yayınan Rəsulzadənin yaratdığı "Azərbaycan Demokrat Birliyi" cəmiyyəti azərbaycanlıların faşist əsirliyindən azad olunmasına, bir müddət sonra yaratdığı "Türkiyə-Azərbaycan" cəmiyyəti isə onların Türkiyəyə aparılmasına kömək göstərdi. Mühəribədən sonra, 1947 ildə Türkiyəyə qayıdan Rəsulzadə burada Azərbaycan Milli Mərkəzinin başçısı kimi fəaliyyətini davam etdirdi. O, eyni zamanda bütün Azərbaycan mühacirlərini vahid mərkəz ətrafında birləşdirmək məqsədilə Ankarada Azərbaycan Kültür Dərnəyini yaratdı (1949, 1 fevral). 1952 ilin dekabrında Münxendə keçirilən Ümumi Qafqaz Konfransında iştirak etdi. Konfransın qərarına əsasən, Azərbaycanın, Gürcüstan və ərimalı Qafqazın təmsil olduğu Qafqaz İttifaqı Komitəsi yaradıldı. Amerika Birləşmiş Ştatlarına gedərək Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 35-ci ildönümü münasibətilə 1953 il mayın 28-də "Amerikanın səsi" radiosu ilə Azərbaycan xalqına müraciət etdi.

Rəsulzadə Azərbaycanın mətbuatı tarixində siyasi publisistikanın ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Tədqiqatlar göstərir ki, onun 1903-20 illərdə təkcə Azərbaycanın dövrü mətbuatında 1200-dən artıq müxtəlif janrdə yazıları dərc olunmuşdur. O, ədəbi-publisistik fəaliyyətini siyasi mühacirət illərində də davam etdirmiş Azərbaycan xalqının tarixi və ədəbiyyatı ilə bağlı çoxsaylı məqalələr dərc etdirmişdir. Bu dövrdə "Yeni Qafqasya" (1923), "Azəri Türk" (1928), "Odlu yurd" (1929), "Qurtuluş" (1934), "Müsavət bülleteni" (1936), "Azərbaycan" (1952) jurnallarını, "İttifaq" (1932) qəzetini nəşr etdirmişdir. Rəsulzadə Ömrünün sonunadək Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa olunması uğrunda istiqlal mübarizəsini davam etdirmişdir. Ankarada Əsr qəbristanında dəfn olunmuşdur.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Həyrdər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli xadimlərinin, o cümlədən M.Ə. Rəsulzadənin xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir.

Əsərləri: Seçilmiş əsərləri, c.1 (1903-1909), B., 1992; c.2, 1909-1914 (toplanmış, tərtib və transliterasiya edilmiş və ön sözün müəllifi prof. girməmməd Hüseynov), B., 2001; Azərbaycan Cümhuriyyəti, İstanbul, 1922; Azərbaycan Cümhuriyyəti: keyfiyyət-təşkilat və indiki vəziyyəti, İstanbul, 1923, B., 1990; Əsrimizin Siyavuşu, İstanbul, 1923, B., 1995; İttifaq məfkurəsi və Gənclik, İstanbul, 1925; gəfəbəçilik, İstanbul, 1934; Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Berlin, 1936, Ankara, 1950, B., 1991; Azərbaycan kultür gələnləri, Ankara, 1949; Çağdaş Azərbaycanın tarixi, Ankara, 1951, B., 1991; Azərbaycan Gəri Nizami, Ankara, 1951, İstanbul, 1991, B., 1991; Milli təsəvvüd, Ankara, 1984; Stalinlə ixtilal xatirələri, B., 1991; Gənclikləri, İstanbul, 1993; Kafkasya türkləri, İstanbul, 1993.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.1-2, B., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Məmməd zadə M.B., Milli Azərbaycan hərəkatı, Berlin, 1938, B., 1992; Azərbaycanın Demokratik Respublikası: Azərbaycan hökuməti (1918-1920), B., 1990; Gərahimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti, B., 1996; Paçayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Yaqublu N., Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, B., 1991; yenə onun, Azərbaycanın milli istiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, B., 2001; Oruçlu M.R., Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat Partiyasının fəaliyyəti (1911-1992), B., 2001; Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ictimai-siyasi ideallar, B., 2005.

RƏSULZADƏ Məmmədəli Əbdüləziz oğlu (7.4.1882, Bakı, Novxanı kəndi - 3.2.1982, İstanbul) - Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əmisi oğludur. Çik təhsilini din xadimi olan atasından almış sonralar məarif xadimi Sultanməcid Qənizadənin rəhbərliyi ilə Bakıda açılmış 2-ci "rus-müsəlman" məktəbində oxumuşdur. Siyasi fəaliyyətə 1902 ildə M.Ə. Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə yaranmış və Azərbaycanda Rusiya müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizə aparan "Müsəlman gənclik təşkilatı"nda başlanmışdır. 1904 ilin axırında Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyası (RSDFP) Bakı Komitəsinin nəzdində Mirhəsən Mövsümov, Məmməd Həsən Hacinski və Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə yaradılan ilk müsəlman sosial-demokrat təşkilatın əsası bu təşkilatla qoyulmuşdur. Həmin "Hümmət" təşkilatına ilk daxil olanlardan biri də Məmmədəli Rəsulzadə idi. O, "Hümmət" in

M.Ə. Rəsulzadənin qəbirüstü abidəsi, Ankarada, Əsr qəbristanı (Türkiyə)

"Təkamül" (1906-07) və "Yoldaş" (1907)

qəzetlərində inqilabi hərəkata dair məqalələrlə çıxış etmişdir. 1907 ildə Balaxanı neft rayonunda P. Caparidze, M. Əzizbəyov, Ç. Fioletov, S. Əfəndiyev və başqalarının iştirakı ilə təşkil olunan "Neft sənayesi fəhlələrinin ittifaqı"nın sədri P. Caparidze, texniki katibi isə Məmmədəli Rəsulzadə idi. 1911 ilin oktyabrında Bakıda gizli şəkildə təşkil olunmuş Müsəlman demokratik "Müsavət" partiyasının müəssislərindən olmuşdur. Partiyanın əsas orqanı olan "Açıq söz" (1915-19) qəzetinin müxtəlif vaxtlarda naçiri və redaktoru Məmmədəli Rəsulzadə idi.

Məmmədəli Rəsulzadənin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü fəaliyyəti diqqətəlayiqdir. O, 1918 il dekabrın 7-də Bakıda təntənəli surətdə açılmış Azərbaycan Parlamentinə gizli səsvermə yolu ilə Bakıdan üzv seçilmişdir.

1919 ilin əvvəllərində təşkil olunmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumət mətbəəsinin müdiri təyin olunmuşdur. Məmmədəli Rəsulzadə 1919 ilin oktyabrında "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsəvat" partiyası" Bakı komitəsinin üzvü seçilmişdi.

Aprel işğalından (1920) sonra iki ilə yaxın Moskvada Xalq Millətlər Komissarlığına tabe olan kooperativ təşkilatında iqlayən Məmmədəli Rəsulzadə 1922 ilin yayında Bakıdan Gəna və oradan isə Gətanbula mühacirətə getmişdir. M.Rəsulzadə həmin dövrdə Gətanbulda nəşr olunan "Yeni Qafqasya", "Azəri türk", "Odlu yurd", "Azərbaycan yurd bilgisi" və s. mətbuat orqanları ilə yaxından əməkdaşlıq etmişdir. Onun Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatının təbliği sahəsindəki fəaliyyəti də diqqətəlayiqdir. 1952 ildən Ankarada nəşr olunan "Azərbaycan" jurnalında "M.Ə.Rəsuloğlu" imzası ilə çoxlu məqaləsi dərc olunmuşdur.

RUS-AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ Rus-müsəlman məktəbi, Rus-tatar məktəbi - 19 əsrin sonu - 20 əsrin əvvəllərində Qafqaz azərbaycanlıları arasında geniş yayılmış məktəblər. Daha çox rus-müsəlman məktəbləri adı ilə tanınırdılar. Əsası 1887 ildə Bakıda Həbib bəy Mahmudbəyov və Sultanməcid Qənizadə tərəfindən qoyulmuşdur. Xüsusi Qəbildə açılmış ilk rus-Azərbaycan məktəbi dörd il Qəgirdlərdən toplanmış təhsil haqqı hesabına fəaliyyət göstərmişdir. 1891 ildə Bakı əhalisinin xahişi ilə ilk xüsusi rus-Azərbaycan məktəbinin iqlay xitam verilmiş onun yerində xalq məktəbləri direktorunun nəzarəti altında Qəhər bələdiyyə idarəsinin vəsaiti hesabına iki ibtidai təhsil ocağı yaradılmışdır. Birinci məktəbə S.Qənizadə müdir təyin edilmişdi. Qəhər əhalisinin təhsilə olan ehtiyacını təmin etmək üçün rus-müsəlman məktəblərinin sayı ildən ilə artırılmış birinci rus inqilabı ərəfəsində Bakıda 12 oğlan, 4 qız rus-Azərbaycan məktəbi açılmışdı. 1898 ildə S.Qənizadənin təqəbbüsü ilə onun müdir olduğu ikinci rus-Azərbaycan məktəbi natamam orta təhsil verən ikinci dərəcəli məktəbə çevrilmiş A.leksey ali ibtidai məktəbi adı ilə tanınmışdır.

Rus-Azərbaycan məktəbi xalqın təhsil maraqlarına cavab verən güclü təhsil hərəkatına çevrilmiş onun nümunəsində Bakı, Tiflis, Gəncə, Gəvan quberniyalarında rus-Azərbaycan məktəbi açılmışdır. Rus-Azərbaycan məktəbinin təsiri ilə əski molla və məhəllə məktəblərində islahatlar aparılmış onların böyük əksəriyyəti müasir tələblərə uyğunlaşdırılmışdır. Rus-Azərbaycan məktəbi Azərbaycanda siyasi müstəqillik və istiqlaliyyət, milli dirçəliş uğrunda mübarizə tarixində, xalq maarifinin və mədəniyyətin inkişafında misilsiz rol oynamışdır. Rus-Azərbaycan məktəbinin açılışı ilə "Əkinçi"dən sonra Bakıda azərbaycanlıların ikinci ictimai qurumu yaradılmışdır. Məktəblərin sayı artdıqca Qori, Gəvan seminariyalarında, ali pedaqoji institutlarda və gimnaziyalarda təhsil alan gənclərin Bakıya toplanması üçün geniş imkanlar yaranmış 19 əsrin 90-cı illərində azərbaycanlılara məxsus "Müsəlman ziyalıların özəyi" adlı ilk ictimai təşkilat təsis olunmuş əyalət Qəhərlərində, kənd və qəsəbələrdə milli-mədəni həyat dirçəlmişdi. Rus-Azərbaycan məktəbi müəllimlərinin təqəbbüsü ilə Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Gəkidə, Qubada, Tiflisdə, Gəvanda və s. Qəhərlərdə ilk teatr truppaları təşkil olunmuş səhnə vasitəsilə maarifçilik ideyaları təbliğ olunmuşdur. 19 əsrin sonu, 20 əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında fəaliyyət göstərən, əsasən, rus-Azərbaycan məktəbi müəllimlərindən və məzunlarından ibarət olmuşdur.

Rus-müsəlman məktəbləri pedaqoji heyətinin Sultanməcid Qənizadə, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Süleyman Sani Axundov, Abdulla Gəiq, Abdulla bəy Divanbəyoglu, Əlisgəndər Cəfərzadə, Qafur Pəqəd (Mirzəzadə), Fərhad Ağzadə (görlü) və b.-nin istedadı sayəsində milli realist və romantik ədəbiyyat rəvnəq tapmış ilk dərslilər yaradılmış ilk uşaq jurnalları nəşr edilmiş və yüksək bədii təsir gücünə malik sağlam mündəricəli uşaq ədəbiyyatı təşkil edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasında və fəaliyyətində rus-Azərbaycan məktəbinin xidmətləri xüsusilə əlamətdardır. Həmin məktəblərin məzunları 20 əsrin əvvəllərində siyasi mübarizədə, siyasi partiyaların təşkilində iqlay etmişdir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli gurasının sədri, Məmməd Yusif Cəfərov onun fəal liderlərindən biri olmuşdur. Üzeyir bəy Hacıbəyli, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Seyid Hüseyn, Cəfər Cabbarlı və b. milli dövlət quruculuğunda fəal iqlay etmişdir.

Rus-Azərbaycan məktəbinin müəllimlərindən Sultan-məcid Qənizadə və Mustafa Mahmudov Azərbaycanın parlamentinin üzvü olmuşlar.

Əd.: Məmmədov X., Qk "Rus-müsəlman" məktəbi və onun tarixi rolu, "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 1964, № 5; Vəzirov H., "Rus-müsəlman" məktəblərinin iyirmi beşillik yubileyi münasibətilə. "Kəfim gələndə" kitabında, B., 2001.

RUS XEYRİYYƏ CƏMİYYƏTİ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş xeyriyyə cəmiyyətlərindən biri. 1875 ildə yaradılmışdır. 1918 ildə cəmiyyətin 123 oğlan və 138 qız üçün uşaq evi, 66 kiş və qadın üçün qocalar evi vardı. Bunlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Himayədarlıq Nazirliyinin köməyi ilə və cəmiyyətin vəsaiti hesabına saxlanırdı. Nazirlik ayda hər nəfərə 200 rubl ayırırdı. 1919 il oktyabrın 1-dən "Uşaq bağçası" adlı yetimxana da "Uşaqlara yardım bürosu"ndan alınmış bu cəmiyyətə verilmişdi. Uşaq evi nəzdindəki 2 sinifli məktəbdə 6 müəllim iqlayirdi. Əl əməyi emalatxanalarında uşaqlara xarratlıq, çəkməçilik və dərzilik öyrədilirdi. Cəmiyyətin idarə heyətinin sədri V.Klementyev idi.

Əd.: Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Б., 1920.

RUS MƏLLİGƏ URASI - 1918 ilin noyabrında Bakıda yaradılmış siyasi qurum. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kadet və mənçevik partiyalarının, "Rus demokratik cəmiyyəti"nin (üzvlərinin sayı 12 min nəfər), zabitlər, müəllimlər, məmurlar ittifaqlarının, pravoslav kilsələrinin, məlokən icmalarının və b. nümayəndələrini birləşdirirdi. guranın tərkibi 70 nəfər idi, cari iqlay 12 nəfərdən ibarət "kiçik qura" rəhbərlik edirdi (sədri kadet M.F.Podqıbyakin idi). Muğanda, gəmaxı qəzasında, Lənkəranda, Dərbənddə, Petrovsk-Portda (indiki Mahaç-

qala), Gəncədə və b. yerlərdə Qəbələri fəaliyyət göstərirdi. Mərkəzi orqanları "Yedinaya Rossiya", "Rossiya" (Bakı) qəzetləri idi. Proqramlarına "vahid, bölünməz və böyük Rusiya" uğrunda mübarizə; "dövlət quruluşu formasının müəyyən edilməsi" üçün Müəssislər Məclisi çağırılması; "Rusiyanın ucqarlarının" milli-mədəni muxtariyyəti; oxcar məqsədlərə xidmət edən bütün qüvvələrlə əməkdaşlıq daxil idi. Azərbaycan Milli qurmasının qəbul etdiyi qanunda Cümhuriyyət Parlamentində rus nümayəndələri üçün 10 yer ayrılırdı. "Vahid və bölünməz Rusiya" ideyalarına xidmət edən Bakı Rus milli Qırası Azərbaycandakı ruslar adından danışmaq üçün heç bir mənəvi hüququ olmadığı halda, Parlamentdə iştirak etməmək barədə qərar qəbul etdi. Lakin Bakıda fəaliyyət göstərən "Slavyan-Rus cəmiyyəti" Azərbaycan Milli qurasına müraciət edərək, onların Parlamentə daxil olmalarına razılıq verməyi xahiş etdi. Parlament tərəfindən "Slavyan-Rus cəmiyyəti" üçün 5 yer ayrılırdı. Rus milli Qurasına 1918 ilin payızında ingilis iğlal qoçunlarının komandanlığı, sonra isə Denikin kömək edirdi. 1919 ilin martında Gürcüstandakı eyni birliklə (1918 ilin əvvəllərində Tiflisdə yaradılmışdı; sədri kadet Z.F.Semyonov idi; eser və menşeviklər hakim mövqə tuturdu) olaqə yaratmışdılar. Dağıstanın ağqvardiyaçılar tərəfindən iğlal ilə Qura Qovnist təbliğatını genişləndirdi, ağqvardiyaçı dəstələrin formalaşdırılmasına baqladı. İngilis qoçunları Azərbaycanı tərk etdikdən sonra gura Cümhuriyyət Hökumətinin təqib etdiyi ağqvardiyaçı zabıtlərə kömək etmiş "Xüsusi müqavirə" ilə, "Milli mərkəz" in Kislovodsk, Rostov və b. Qəhərlərdəki Qəbələri ilə əlaqə saxlamış Denikin Kənüllü ordu agentlərinin (general N.N.Baratov və b.) Cənubi Qafqazdakı fəaliyyətinə yardım göstərmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan (1920, 28 aprel) sonra Rus milli Qırası üzvlərinin əksəriyyəti xaricə qaçmışdır.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.I, B. 1998; Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия, М., 1983.

RUSYA DÖVLƏT BANKININ BAKI QƏBƏSİ - Rusiya Dövlət Bankının yerli qurumlarından biri. 1875 il iyulun 6-dan fəaliyyətə baqlamışdı. Bankın sərəncamında xəzinədarlıq və kredit idarələri vardı.

Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonrakı hərə-mərcək dövründə bank əməliyyatları dayandırılmışdı. Azərbaycanın müstəqilliyi elan edildikdən sonra Cümhuriyyət Hökumətinin əsas vəzifələrindən biri bankın fəaliyyətinin bərpaı oldu. Bu sahədə hökumətin ilk tədbiri bankın uçot əməliyyatlarının yenidən baqlanması haqqında 1918 il 23 iyun tarixli qərarı idi. 1918 il dekabrın 24-də neft sənayesi müəssisələrinə borc vermək üçün maliyyə nazirliyinə 2 milyon rubl məbləğində kredit açılması barədə qərar qəbul edildi. Həmin borc veksellərlə (borc sənədi) təmin olunmaq, Dövlət bankının uçot (hesabaalma) komitəsi borc verilən sahibkarların borc-ödəmə qabiliyyətini aydınlaşdırmalı idi. 1919 il martın 17-də fəhlələrə əmək haqqı verməkdən ötrü neft sənayeçilərinə maliyyə yardımı ayrılmışdı. Maliyyə yardımının verilməsi əməliyyatını Bankın Bakı Qəbəsi aparırdı. 1919 ilin aprel və iyun aylarında Britaniya komandanlığının maliyyələşdirilməsi də Dövlət bankının Bakı Qəbəsi tərəfindən həyata keçirilmişdi. 1919 il avqustun 17-də hökumət 1918 ilin mart hadisələri zamanı əhalidən talan olunmuş və Bankda saxlanan qiymətli əşyalann qaytarılması haqqında qərar çıxarmışdı. Bank 1920 ilin iyununadək fəaliyyət göstərmişdi. Həmin il iyunun 9-da Azərbaycan inqilab Komitəsinin bankların milliləşdirilməsi haqqında dekretinə əsasən, Bankın Bakı Qəbəsi müstəqil fəaliyyətini dayandırdı.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Декреты Азревкома (1920-1921 гг.) сборник документов., 1988.

RUSYA DÖVLƏT DUMALARI - 1906-17 illərdə Rusiyada fəaliyyət göstərmişli nümayəndə qanunvericilik təsisatı. 1905-07 illər inqilabının təsiri ilə Rusiyanın siyasi sistemində dəyişikliklər etmək zərurəti yarandı. 1905 il Ümumrusiya Oktyabr siyasi tətili bu prosesi daha da sürətləndirdi. Çar II Nikolay 17 oktyabr manifestini elan etdi. Manifestdə əhalinin bütün təbəqələrinin iştirakını təmin edəcək qanunverici Dövlət dumasının çağırılması da nəzərdə tutuldu.

Birinci Dövlət duması (1906, 27 aprel - 8 iyun; bir sessiyası olmuşdur). Dövlət dumasına 524 nümayəndə seçilməli idi. Seçkilər 1906 ilin fevral-mart aylarında [Bakı və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarında mayda] keçirildi. Kadetlər fəal seçki kampaniyası apardı. Bolşeviklər boykot taktikasını seçdi. Seçkilər müxtəlif vaxtlarda keçirildiyindən duma natamam tərkibdə iqlə baqladı. Birinci Dövlət dumasının 478 deputatından 179-u kadet, 63-ü muxtariyyətçi, 16-sı oktyabrist, 105-i bitərəf, 18-i sosial-demokrat idi. Dumaya bütün Cənubi Qafqazdan beqazərbaycanlı deputat seçilmişdi: Məmmədağı Əliyev, Əsədulla Muradxanov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Gməyil bəy Ziyadxanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Onlar 36 nəfərdən ibarət olması nəzərdə tutulan müsəlman parlament qrupuna (sədr Ə.Topçubaşov) daxil idilər. Azərbaycanlı deputatlar dumanın iqlində fəal iştirak edirdilər. Ə.Topçubaşov aqrar komissiyanın məruzəsinin müzakirəsində çıxış etmişdi. Ziyadxanov millətlərarası toqquğmalarla əlaqədar verilmisə sorğu ilə baqlı nitq söyləmişdi. O, çıxışında çarizmin Azərbaycandakı siyasətini kəskin tənqid edərək demişdi: "Artıq elə bir vaxt gəlib çatmışdır ki, biz də oyanmışıq və bizim susmağa ixtiyarımız yoxdur. Rusiya yüz il bundan əvvəl Cənubi Qafqazı zəbt etmişdir. Yüz il ərzində biz, bir növ, hərbi əsir hesab olunurduq və hərbi əsir kimi daim nəzarət altında idik, heç bir hüququmuz yox idi...". Dumadaxili və ondan kənar da ziddiyyətlərin kəskinləşməsi çar hökumətini narahat etməyə baqladı. 20 iyun bəyannaməsilə mülkədarların torpaq üzərindəki mülkiyyətinin toxunulmazlığı bildirildi, lakin bununla kifayətlənməyən çar 9 iyun manifesti ilə Dumanın buraxıldığını elan etdi.

Əlimərdan bəy
Topçubaşov

Fətəli xan
Xoyski

İsmayıl xan
Ziyadxanov

Əbdürrəhim bəy
Haqverdiyev

Xəlil bəy
Xasməmmədov

Məhəmməd ağa
Şahtaxtı

Məmmədağa
Əliyev

Əsədulla bəy
Muradxanov

Məmməd Yusif
Cəfərov

Mustafa
Mahmudov

Zeynal
Zeynalov

Bununla razılaşmayan kadetlər trudoviklər və sosial-demokratlarla birgə iclasları Viborqda davam etdirməyi qərara almışdı. İyulun 9-10-da Viborqda 200-dək deputatın iştirakı ilə iclaslar keçirilmiş burada hökumətə passiv müqaviməti nəzərdə tutan *Viborq müraciətnaməsi* qəbul olunmuşdu. Həmin müraciətnaməni Topçubaşov və Ziyadxanov da imzalamışdı. Çar hökuməti müraciətnaməni imzalayanlara qarşı repressiya tədbirlərinə əl atmışdı. Onlara üç aylıq həbs cəzası verilmişdi. Həmin deputatlar, o cümlədən Topçubaşov və Ziyadxanov növbəti Dövlət dumalarına seçkidə iştirak etmək hüququndan məhrum olunmuşdu.

İkinci Dövlət duması (1907, 20 fevral - 2 iyun; bir sessiyası olmuşdur). 1905 il 11 dekabr tarixli seçki qanununa "senat izahatı" ilə seçkidə iştirak edənlərin dairəsi məhdudlaşdırılmışdı. İkinci Dövlət dumasına seçkilər 1907 ilin yanvar-fevral aylarında keçirilmişdi. Dumaya 518 deputat seçilmişdi. Onlardan 104-ü trudovik, 98-i kadet, 76-sı millilər, 65-i sosial-demokrat və b. idi. İkinci Dövlət dumasına altı azərbaycanlı deputat seçilmişdi: Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, İsmayıl Tağıyev, Məhəmməd ağa Şahtaxtı, Mustafa Mahmudov, Zeynal Zeynalov. Lakin Tağıyev Dumanın içində iştirak etməmişdi. İkinci Dövlət dumasına seçkilərin nəticələri çar hökumətinin ümidlərini doğrultmadı. Duma daim qovulmaq təhlükəsi altında fəaliyyət göstərirdi.

Dumada aqrar məsələnin müzakirəsində azərbaycanlı deputatların daxil olduğu müsəlman fraksiyası adından F.x.Xoyski çıxış etmişdi. Azərbaycanlı deputatlar Dumada müzakirə olunan digər məsələlər ətrafında da çıxışlar etmişdilər. Dumanın fəaliyyətindən narazı qalan çar hökuməti onun qovulması üçün bəhanə axtarırdı. Nəhayət, 103 günlük fəaliyyətdən sonra, İkinci Dövlət duması 1907 il iyunun 3-də qovuldu və yeni seçki qanunu elan edildi.

Üçüncü Dövlət duması (1907, 1 noyabr- 1912, 9 iyun; beş sessiyası olmuşdur). 1907 il 3 iyun seçki qanunu vəziriyyəti mülkədar və burjuaziyanın xeyrinə daha da dəyişirdi. Milli ucqarlardan nümayəndəlik azaldıldı. Dövlət dumasına deputatların sayı 442-yə endirildi. Üçüncü Dövlət dumasının deputatları içərisində oktyabristlər və onlara qoşulanlar 154, ifrat sağ, mötədil sağ və millilər 97, kadetlər 54 nəfər və s. idi. Müsəlman qrupu 8 nəfər təşkil edirdi. Dumaya yalnız bir azərbaycanlı - X.Xasməmmədov seçilmişdi. Çar hökuməti həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində, əvvəlki dumalardan fərqli olaraq, üçüncü dumada hökumətlə əlaqə ala bildi. X.Xasməmmədov Dövlət dumasının içində fəal iştirak etmişdi. Onun çıxışlarında müsəlmanların hüquq və azadlıqları, köçürmə məsələsi, ana dilində təhsil və s. məsələlər mühüm yer tuturdu. Üçüncü Dövlət duması qanun müddətini başa vurduqdan sonra, çarın 1912 il 9 iyun fərmanı ilə fəaliyyətini dayandırdı.

Dördüncü Dövlət duması (1912, 15 noyabr - 1917, 6 oktyabr; beş sessiyası olmuşdur). Dumaya seçkilər 1912 ilin sentyabr-oktyabr aylarında keçirilmişdi. Dördüncü Dövlət dumasına 442 deputat seçilmişdi. Burada sağ-oktyabrist (283 səs) və oktyabrist-kadet (226 səs) çoxluğunun saxlanması təmin edilmişdi.

Dördüncü Dövlət dumasına cəmi bir nəfər azərbaycanlı deputat - Məmməd Yusif Coforov seçilmişdi. Dumanın müsəlman fraksiyası 7 nəfərdən ibarət idi. Dördüncü Dövlət dumasının nüfuzu, əvvəlkilərlə müqayisədə, aşağı düşmüşdü. Birinci dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar ölkədəki mürəkkəb vəziyyətə baxmayaraq, Duma hələ də çarizmə münasibətdə gözləmə mövqeyində durmaqda davam edirdi. Vəziyyət yalnız 1916 il noyabrın 1-də açılan beşinci sessiyadan sonra dəyişdi. Dövlət Çarası da Duma ilə həmrəy çıxış etməyə başladı. Lakin Fevral inqilabına qədər Duma səmərəli fəaliyyət göstərə bilmədi.

Fevral inqilabı zamanı Dövlət dumasının Müvəqqəti komitəsi yaradıldı. Martın 2 (15)-də Petroqrada Sovet tərafiyə Komitəsi ilə danışıqlar nəticəsində Müvəqqəti hökumət təşkil olundu. 1917 ilin martında isə Cənubi Qafqazda mərkəzi diyar hakimiyyəti kimi *Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi* yaradıldı. Müvəqqəti hökumət Müəssislər Məclisinə seçkilərin başlanması ilə əlaqədar olaraq, 1917 il oktyabrın 6 (19)-da Dövlət dumasını buraxmağı qərara aldı. Lakin Dövlət duması qəti qətilə Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra ləğv edildi. RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin 1917 il 18 (31) dekabr dekreti ilə Dövlət duması və Müvəqqəti Komitənin dəftərxanaları ləğv olundu.

Rusiya Dövlət dumaları Azərbaycan parlamentarizminin inkişafına müsbət təsir göstərdi. Rusiya Dövlət dumalarının azərbaycanlı deputatlarının əksəriyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentində fəaliyyətini davam etdirmişdi.

Əd.: Seyidzadə D., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparıcı yollar, B., 2004; Государственная Дума. Стенографический отчет. Созыв 1-4, СПб., 1906-1907; государственная Дума в России, сборник документов и материалов, М., 1957.

RUSİYA XALQLARININ HÜQUQ BƏYANNAMƏSİ-sovet Rusiyasının ilk hüquqi aktlarından biri. Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Soveti tərəfindən 1917 il noyabrın 2 (15)-də təsdiq edilmişdi. Bəyannamədə "Lenin milli siyasəti"nin aşağıdakı əsas prinsipləri elan olunmuşdu: Rusiya xalqlarının bərabərliyi və suverenliyi; Rusiya xalqlarının azad surətdə öz müqəddəratını təyin etməsi (ayrılmaq və müstəqil dövlət yaratmağa qədər); bütün milli və milli-dini imtiyaz və məhdudiyətlərin ləğvi; Rusiyada azlıqda qalan xalq və etnik qrupların müstəqil inkişafı. Lakin sovet Rusiyası bu bəyannaməni, demək olar ki, həyata keçirmədi, Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının (SSRİ) yaranmasınadək (1917, noyabr -1922, dekabr) keçmiş Rusiya xalqlarının müstəqil dövlət yaratmaq hüquqlarını açıq-açkar pozdu. Sovet Rusiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımaqdan imtina etdi. 1920 il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə 11-ci Qırmızı ordu onun varlığına son qoydu, ərazisini işğal etdi. Əgər Azərbaycan yenidən Rusiyaya qatıldı. Çox keçmədən keçmiş Rusiya imperiyasının ərazisində yaranmış digər müstəqil dövlətlərin də varlığına son qoyuldu. Sonra isə onlar SSRİ-nin tərkibində birləşdirildi (1922, dekabr). Bu siyasət özünü doğrultmadı, 1991 ilin dekabrında SSRİ süquta uğradı. Keçmiş müttəfiq respublikalar dövlət suverenliyini elan etdi.

RUSİYA KOMMUNIST (BOLŞEVİKLƏR) PARTİYASI [RK(B)P] - Rusiya proletariatinın inqilabı marksist partiyası. 1898 ildə Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyası (RSDFP), 1917 ildən Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə (bolşeviklər) Partiyası [RSDF(b)P], 1918 ilin martından isə Rusiya Kommunist (bolşeviklər) partiyası [RK(b)P] adlandırılmışdır. Onun yaradılmasında ilk addım 1895 ildə atılmışdır. Həmin ilin payızında V.İ. Lenin bir qrup marksistlə Peterburq "Fəhlə sinfinin azadlığı uğrunda mübarizə ittifaqı"nı yaratmışdı. Dekabrda Lenin ittifaqın digər üzvləri ilə birlikdə həbs edilmiş lakin marksist partiya yaradılması uğrunda mübarizə davam etdirilmişdi. 1898 ildə partiyanın birinci qurultayında (Minsk) RSDFP-nin yaradılması elan edilsə də, əslində, vahid mərkəzləşdirilmiş marksist partiya kimi fəaliyyət göstərə bilmədi. Sibirdə sürgündə olan Lenin Ümumrusiya siyasi qəzeti vasitəsi ilə belə bir partiya yaratmaq planını irəli sürdü. 1900 ildən nəçə başlayan Ümumrusiya marksist "Görk" qəzeti partiyanın təşkilində mühüm rol oynadı. 1903 ildə RSDFP-nin ikinci qurultayında (Brüssel, sonra London) partiyanın proqramı qəbul edildi. Qurultayın gedişində partiya bolşeviklərə və menşeviklərə bölündü. Belə bölünmə yerli partiya komitələrində, o cümlədən Bakı Komitəsində də özünü göstərdi. Rusiyada 1905-07 illər inqilabının gedişində üçüncü qurultay (1905, London) keçirildi. Burada partiyanın proqramına uyğun taktiki xətt qəbul edildi. 1906 ildə partiyanın dördüncü (Birləşdirici) qurultayında (Stokholm) bolşeviklərlə menşeviklər formal olaraq birləşdirildi. Beşinci qurultayda (1907, London) birləşmə sahəsində müəyyən addımlar atılsa da, 1905-07 illər inqilabının məğlubiyyətindən sonra partiyadaxili mübarizə yenidən kəskinləşdi. Altıncı konfransda (1912, Praqa) tösviyəçi menşeviklər partiyadan xaric edildi. Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə milli məsələnin kəskinləşdiyi çərçivədə bu məsələdən təbliğat məqsədilə istifadə etməyə başlayan bolşeviklər millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək və ayrılıb müstəqil dövlət yaratmaq hüququnu irəli sürdülər. Lakin sonrakı tarixi hadisələr, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə münasibət bu müddəanın yalnız təbliğat məqsədilə irəli sürüldüyünü sübut etdi.

Bolşeviklər partiyası Fevral inqilabından (1917) sonra gizli çərçivədən çıxdı. Mühacirətdən Rusiyaya qayıdan Lenin "Aprel tezisləri"ni irəli sürdü. Burada bir sıra müddəalarla birgə proletariyat diktaturasının forması kimi Sovetlər Respublikası ideyası irəli sürüldü. Yeddinci Ümumrusiya (1917, aprel) konfransı Leninin "Aprel tezisləri"ni bəyəndi. 1917 il iyul hadisələrindən sonra hakimiyyət bütünlüklə *Müvəqqəti hökumətə* keçdikdə "Bütün hakimiyyət sovetlərə!" Çiari müvəqqəti olaraq geri götürüldü. Altıncı qurultay (1917, Petroqrada) silahlı üsyan xəttini irəli sürdü. Kornilovçuluğun (bax "*Kornilov qiyamı*") ləğvindən sonra "Bütün hakimiyyət sovetlərə!" Çiari yenidən gündəmə gəldi. Bu dəfə onun silahlı üsyan yolu ilə qurulması xətti ortaya atıldı. Oktyabr çevrilişi (1917) ərəfəsində partiyanın 350

minədək üzvü var idi. Qafqazda, Qafqaz cəbhəsi və Don vilayətində partiya üzvlərinin sayı 20 min (bütün üzvlərin 5,5%-i) idi. 75 bolşevik qəzet və jurnalı nəşr olunurdu. Bolşeviklər 1917 il 25 oktyabr (7 noyabr) çevriliş nəticəsində Müvəqqəti hökuməti devirib hakimiyyəti ələ aldılar. Elə həmin gün iÇə baÇayan Çkinci Ümumrusiya Sovetlər qurultayı Lenin baÇda olmaqla Xalq Komissarları Soveti yaratdı. Beləliklə, bolşeviklər partiyası hakim partiya çevrildi. Sovet hökuməti torpaq və sülh haqqında dekretlə birgə, Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsini, zəhmətkeÇvə istismar olunan xalqın hüquq bəyannaməsini elan etdi. Lakin bu mühüm sənədlərə iÇdə əməl olunmadı. VətəndaÇmüharibəsində və xarici müdaxiləyə (1918-20) qarÇı mübarizədə dönuÇəldə edildikdən sonra, keçmiÇRusiya imperiyasının xarabahlıları üzərində meydana gələn sovet Rusiyası müstəqil dövlətlərə qarÇı təcavüzkar siyasət yeritdi. Onların ərazisini iÇğal etdi və sovetləÇdirmə həyata keçirdi. 1922 ilin dekabrında SSRÇyaradıldı. Partiya 1925 ildən Ünu mittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyası (ÜÇK(b)P), 1952 ildən isə Sovet Çtifaqı Kommunist Partiyası (Sov. ÇKP) adlandırıldı. 1991 ildə SSRÇnin dağılması ilə partiya parçalandı və ləğv olundu.

Bolşeviklər partiyası bütün tarixi boyunca Azərbaycanda təÇkilatlanmağa, burada siyasi mübarizəsini təÇkil etməyə və ölkəni öz hakimiyyətinə tabe etməyə cəhd göstərmiÇ Azərbaycanın milli mənafeyinə zidd siyasət yeritmiÇ 1920 ilin aprelinde Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarÇı hərbi müdaxilənin təÇkilatçısı olmuşdur [bax *Azərbaycan Kommunist partiyası, Aprel işğalı (1920)* məqalələrinə].

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cild, s.4-5, B., 2000-2001; Багирова И.С., Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, Б., 1997; Терне А., В Царстве Ленина, М., 1991.

RUSÇYA KOMMUNİST (BOLŞEVİKLƏR) PARTİYASI QAFQAZ ÖLKƏ KOMİTƏSİNİN BAKI BÜROSU [RK(b)P QÖK-in Bakı Bürosu] - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətinə qarÇı fəaliyyət göstərən bolşevik təÇkilatı. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin süqutundan sonra bolşeviklər 1919 ilin yazında yenidən fəallaÇdılar. 1919 ilin martında bolşeviklərin Bakı Çəhər partiya konfransında RK(b)P QÖK-in Bakı Bürosu təÇkil olundu. Əsasən, qeyri-azərbaycanlı bolşeviklərin rəhbərlik etdiyi Bakı Bürosu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətinə qarÇı yönəlmiÇ fəaliyyətini genişləndirdi.

Bakı Bürosu müsəlman kütlələri içərisində iÇhaqqında, "Hümmət" və "Ədalət" kommunist təÇkilatları barədə məsələləri müntəzəm olaraq müzakirə edirdi. Bu təÇkilatlara aid bütün maliyyə məsələləri RK(b)P QÖK-in Bakı Bürosu və Bakı Komitəsi tərəfindən həll olunurdu. "Ədalət" təÇkilatını Bakı Bürosunda DadaÇ Bünyadzadə təmsil edirdi. Bütün kommunist, həmkarlar ittifaqı, gənclər təÇkilatlarının, Bakı və rayon fəhlə konfranslarının, fəhlə klublarının fəaliyyətinə, qəzetlərin və siyasi ədəbiyyatın nəÇrinə RK(b)P QÖK-in Bakı Bürosu və Bakı Komitəsi rəhbərlik edirdi. Büronun üzvləri tez-tez Azərbaycanın qəza və Çəhərlərinə gedirdilər. RK(b)P QÖK-in Bakı Bürosu Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının [AK(b)P] yaradılmasında mühüm rol oynamıÇdır. Bakı Bürosunun qərarı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirmək məqsədilə silahlı üsyan hazırlamaq üçün xüsusi inqilab qorəgahı yaradılmışdı.

1920 il aprelin 27-də hakimiyyətin kommunistlərə təslim edilməsi barədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinə təqdim edilən ultimatum AK(b)P Mərkəzi Komitəsi və Mərkəzi fəhlə Konfransı ilə yanaÇ RK(b)P QÖK-in Bakı Bürosu adından verilmişdi.

Əd.: Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri, B., 1986.

RUSÇYA KOMMUNİST (BOLŞEVİKLƏR) PARTİYASI MƏRKƏZÇ KOMİTƏSİNİN QAFQAZ BÜROSU [RK(b)P MK-nın Qafqaz Bürosu] - RK(b)P MK-nın Qafqazda səlahiyyətli diyar nümayəndəliyi. RK(b)P MK-nın diyar bürolarını yaratmaq haqqında partiyanın 9-cu qurultayının (1920, 29 mart - 5 aprel) qərarına uyğun olaraq, Mərkəzi Komitəsinin plenumu 1920 il aprelin 8-də RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun təÇkili haqqında qərar qəbul etdi. Büronun tərkibinə S.Kirov, N.Nərimanov, A.Nazaretyan, Q.Orconikidze, Y. Stasova və b. daxil oldular. Qafqaz bürosu gimali Qafqazın kommunist təÇkilatlarının bütün təÇkilatı iÇərinə rəhbərlik üçün yaradılmışdı. Büro Cənubi Qafqaz partiya təÇkilatları ilə əlaqə yaratmalı, buradakı müstəqil dövlətləri devirib sovet hakimiyyəti qurmaq uğrunda kommunist təÇkilatlarının mübarizəsinə rəhbərlik etməli idi. Yerli partiya təÇkilatlarına operativ rəhbərlik üçün Bakı, Armavir, sonradan Rostov "üçlükləri" yaradılmışdı. Bakı "üçlüyü" Cənubi Qafqaz partiya təÇkilatları ilə məÇğul olurdu. Büro RK(b)P Zaqafqaziya diyar komitəsinin təÇkilinədək (1922, fevral) fəaliyyət göstərmişdir.

Əd.: Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, ч.1, Тбилиси, 1967; История Коммунистической Партии Советского Союза, т., М., 1970.

RUSÇYA MÜSƏLMANLARI TÜRK-TATAR MƏLƏTLƏRİNİN HÜQUQ MÜDAFƏ CƏMİYYƏTÇ Birinci dünya müharibəsi illərində Rusiya ilə Türkiyə arasında hərbi əməliyyatların başlanmasıdan az sonra Rusiyadakı müsəlman və türk xalqlarının mədəni və siyasi hüquq tələblərini beynəlxalq aləmə çatdırmaq məqsədi ilə Türkiyədə yaÇayan, əslən Rusiyadan olan xadimlərin yaratdığı çox saylı təÇkilatlardan biri. Cəmiyyətin müəssisləri Əli bəy Hüseyinzadə (Azərbaycanın) və Yusif bəy Akçura və ƏbdürrəÇd Çbrahimov (Tataristan) olmuşlar. Cəmiyyətə, həmçinin, Məhəmməd Əsəd Cələbizadə (Kırım) və Mukiməddin Beycan (Buxara) da daxil idilər. Bu heyət (Turan heyəti) Rusiya müsəlmanlarının hüquqlarını qorumaq və Mərkəzi Avropa dövlətlərinin hökumətlərinə anlatmaq məqsədilə 1915 ilin sonlarında Çtanbuldan Avropaya getmişdi. Səfər Türkiyə hökuməti tərəfindən dəstəklənir və maliyyələÇdirilirdi. Səfər zamanı Macarıstan, Avstriya, Almaniya və Çveçrədə görüşlər keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

1915 ilin sonlarında Ə.Hüseyinzadə və Y.Akçura səfər edəcəkləri dövlətlərin rəsmi nümayəndələrinə və tanınmış

siyasi xadimlərinə təqdim olunmaq üçün Cəmiyyət adından alman dilində "Rusiya müsəlmanlarının tələbləri" adlı kitabça buraxmışdılar. Memorandum xarakteri dağınıq sənəddə Rusiya müsəlmanları (türk-tatarlar) haqqında qısa məlumat verildikdən və statistik rəqəmlər gətirildikdən sonra bu xalqların siyasi və mədəni hüquqlarının tanınmasının vacibliyi qeyd edilirdi. Memorandumun siyasi tələblər hissəsində Buxara və Xivə xanlıqlarının hüquqlarının genişləndirilməsi, Kazan xanlığının, Osmanlı dövlətinin himayəsində Kırım xanlığının bərpası, Vələqə çayının neytrallaşdırılması və s. məsələlər də öz əksini tapmışdı.

Macarıstanda hökumət başçısı Kont Tissa tərəfindən yüksək səviyyədə qəbul olunan nümayəndələr Budapeştdə siyasi xadimlərlə yanaşı, ziyalılarla da görüşmüşü yerli mətbuatda məqalələr çap etdirmişdilər.

Vyanada baş nazir Strok və xarici işlər naziri Forqax tərəfindən qəbul edilən nümayəndələr cəmiyyətin memorandumunun müdafiə olunmasını Avstriya hökumətindən xahiş etmişdilər. Nümayəndələr Almaniyadakı görüşlərə xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Səfər zamanı Berlində və digər şəhərlərdə çox faydalı rəsmi görüşlər keçirilmişdi. Berlindən sonra heyət Şveçrəyə getdi.

Cəmiyyətin beynəlxalq miqyasda ən səmərəli fəaliyyəti yalnız bitərəf ölkə olan Şveçrədə mümkün oldu. Çünki qarşı-qarşıya duran hərbi-siyasi koalisiyalardan birinin üzvü olan ölkələrdə fəaliyyət beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən soyuq qarşılanırdı və bu cür fəaliyyət həmin koalisiyanın hərbi-strateji xəttinin reallaşdırılması üçün cəhd kimi qiymətləndirilirdi. Digər tərəfdən, Şveçrədə mühacirətdə olan rus siyasi xadimləri ilə rəsmi görüşlər onları bu tələblərə münasibətdə daha mülayim mövqə tutmağa vadar edə bilirdi.

Əli bəy Hüseynzadə və Yusif bəy Akçura 1916 il iyunun 27-29-da Lozannada keçirilən "Rusiyada azlıqda olan (və əzələn) millətlərin konqresi"ndə də iştirak etmişdilər. Y.Akçura konqres iştirakçılarına paylanmaq üçün 1916 ildə Berndə "Rusiyadakı müsəlman türk-tatarların bugünkü vəziyyəti və istəkləri" adlı kitabça nəşr etdirmişdi. Diqqəti cəlb edən cəhət "Rusiya müsəlmanlarının mədəni muxtariyyətdən başqa bir istəkləri yoxdur" fikri idi. Rus sosialistlərini ehtiyatlandırmaq üçün kitabçada siyasi hüquqlara toxunulmurdu. Y.Akçura Şveçrədə təhsil alan Əziz bəy ilə birlikdə Surişdo bolşeviklərin lideri V.Çulyanovla (Lenin) görüşündə kitabçanı ona təqdim etmişdi. Lenin onları yaxşı qarşılayıb, diqqətlə dinləsə də, mövzu ilə bağlı hələlik qəti bir görüşü olmadığını bildirmişdi.

1916 ilin yanvarında türk xalqlarının Berlində keçirilən konqresində iştirak edən nümayəndə heyəti həmin ay Türkiyəyə qayıtdı. Rusiya müsəlmanlarının problemlərinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması baxımından heyətin fəaliyyəti faydalı olsa da, Avropa dövlətləri Rusiya müsəlmanlarının hüquqlarının müdafiəsi üçün konkret bir iş görmədilər.

Əd.: Kurat A.N., Türkiyə və Rusiya, Ankara, 1990; Qasımov M., Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər), 3 hissədə, h.1, B., 2000.

RUSİYA MÜSƏLMANLARININ QURULTAYLARI - bax *Umumrusiya müsəlmanlarının qurultayları*.

RUSİYA MÜSƏLMANLARININ MOSKVA QURULTAYI (1917) - Rusiya müsəlmanlarının 1917 il mayın 1-dən 11-dək Moskva şəhərində keçirdiyi qurultay. Bakı milyoncusu gəmsi *Əsədullayevin* Moskva müsəlmanlarına başçılığı binada keçirilmişdi. Qurultaya Rusiyanın türk-müsəlman xalqlarından 600-ə qədər nümayəndə, o cümlədən 100 qadın dəvət olunmuşdu. Qurultayın gündəliyinə 13 məsələ daxil edilmişdi: dövlət idarə forması; milli-mədəni təyini-müqəddərat hüququ; müharibəyə münasibət; Müəssislər məclisi; qadın məsələsi; fəhlə məsələsi; aqrar məsələ; ucqarlar məsələsi; silahlı qüvvələrin təşkili; təşkilatı məsələ; Müəssislər məclisinə seçki kampaniyası taktikası; müharibədən zərər çəkənlərə yardımın təşkili; Ümumrusiya müsəlmanları gurasına seçkilər.

Əlimərdan bəy Topçubaşov və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qurultayın içində fəal iştirak edirdilər. Qurultayın mərkəzi məsələsi, Qafqaz müsəlmanlarının Bakı qurultayında olduğu kimi, Rusiyanın siyasi-dövlət quruluşu məsələsi oldu. Qurultaya sədrlik edən Əhməd Salikov və M.Ə.Rəsulzadə bu məsələyə dair qətnamə layihələrini müzakirəyə çıxardılar. Ə.Salikov Rusiyada yaşayan xalqlara milli-mədəni muxtariyyət verilməklə unitar dövlətin saxlanması təklifini irəli sürdü. O hesab edirdi ki, "Rusiya dövlətinin ərazi-federativ əsasda yenidən təşkil edilməsi müsəlman əhalisinin geniş təbəqələrinin marağına uyğun deyildir". M.Ə.Rəsulzadə isə Bakı qurultayında irəli sürdüyü fikri Moskvada daha qətiyyətlə müdafiə etdi. O, "milli-ərazi federasiya prinsipləri əsasında demokratik respublika yaradılması" tərəfdarı olub, Ə.Salikovun "federasiya idarə formasının türk-müsəlman qövmlərini parçalayacağı" iddiasını rədd edirdi. Hər iki layihə müzakirə olunarkən M.Ə.Rəsulzadənin təklif etdiyi layihənin lehinə 446, əleyhinə 271, Ə.Salikovun layihəsinin lehinə 291, əleyhinə isə 422 səs verildi. Beləliklə, qurultayda Rusiyanın milli-federativ respublikaya çevrilməsi və müsəlman əhalisi yağıyan vilayətlərə muxtariyyət verilməsi barədə qətnamə əksəriyyət səsle (717 səsdən 446 səs) qəbul edildi. Qurultay rus dilində aparıldığından M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan dilində çıxış etməsi müəyyən narazılıqlara səbəb olmuşdu. Qurultay bütün Rusiya müsəlmanlarının ictimai-siyasi həyatında böyük rol oynamışdır.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Süleymanova S., XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat, B., 2001.

RUSİYA SOSIAL-DEMOKRAT FƏHLƏ PARTİYASININ (BOLŞEVİKLƏR) BAKI TƏŞKİLATI - Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyası Mərkəzi Komitəsinin tapşırığı ilə Bakıya göndərilmiş sosial-demokratların fəhlə hərəkatına siyasi xarakter vermək üçün təsis etdikləri partiya təşkilatı. 1900 ildə 15 marksist dərnəyin birləşdirilməsi nəticəsində yaradılmışdı. Tərkibi, əsasən, qeyri-millətlərin nümayəndələrindən ibarət idi. 1901 ilin yazında RSDFP-nin Bakı komitəsi yaradıldı.

1903 ildə RSDFP-nin 2-ci qurultayında partiya bolÇevik və menÇeviklərə parçalanarkən Bakı komitəsi bolÇeviklərin mövqeyini dəstəklədi və onun rəhbəri L.Krasin 1903 ildə yaradılmış RSDFP bolÇevik Qafqaz Ətifaqının 1-ci qurultayında iştirak etdi. Mərkəzi Komitəni təmsil edən V.A.Noskovun (Qlebovun) Bakıya səfərindən sonra onun tövsiyəsi ilə menÇevik V.Mitrov Bakı komitəsi sıralarına qatıldı. Apreldə V.Mitrov komitənin tərkibini tamamilə dəyişdirərək orada menÇeviklərin sayını artırdı.

1907 il iyulun 10-da RSDFP-nin Bakı Çöbəsində menÇeviklərin üstünlük təşkil etdiyi "Rəhbərlikedic i kollektiv" adlı bir qurum yaradıldı. MenÇeviklərin birgə ümumÇəhər təşkilatının yaradılması təklifi Q.Orconikidze tərəfindən rədd olunandan sonra "Rəhbərlikedic i kollektiv" müstəqil təşkilat kimi fəaliyyət göstərməyə başladı və 1907 ilin oktyabrından Bakıda paralel fəaliyyət göstərən iki sosial-demokrat təşkilatı yarandı.

1908 ildən bolÇeviklər gizli fəaliyyətə keçdilər, menÇeviklər isə "təsviyəçilər" adı ilə leqal fəaliyyətlərini davam etdirdilər. 1912 ilin martında RSDFP Bakı təşkilatının hər iki fraksiyasının birlikdə konfransı keçirildi və 4-cü Dövlət Dumasına seçkilərdə birgə kampaniya aparılması qərara alındı. 1913 il avqustun 26-da RSDFP-nin Bakı təşkilatı ləğv edildi, həm bolÇevik, həm də menÇevik üzvləri həbs olundular. BolÇeviklər Bakı komitəsini yalnız 1914 ilin mayında bərpa edə bildilər.

1915 ilin əvvəlində S.ğaumyanın rəhbərliyi ilə RSDFP-nin yeni bolÇevik Bakı komitəsi seçildi. Onun tərkibinə P.A.Caparidze, N.N.Kolesnikova, G.T.Fioletov, A.B.Roxlin və b. daxil oldular. Qafqaz bolÇeviklərinin rəhbər orqanı RSDFP-nin Qafqaz bürosu oldu. Qafqaz bolÇevik təşkilatlarının 1915 ilin oktyabrında Bakıda keçirilmiş müÇavirəsində S.ğaumyanın yazdığı qətnamədə fəhlələr kəndlilərlə və digər demokratik qüvvələrlə birgə burjuaziyaya və mülkədarlara vətəndaşmüharibəsi elan etməyə çağırılırdı. Qətnamənin əsas tələblərindən biri də dünya müharibəsinə son qoyulması idi. Bakı bolÇevikləri öz fəallarını cəbhəyə göndərərək, orada müharibə əleyhinə təbliğat aparır, Çəhərdə neft sənayəçilərinə qarşı tətillər təşkil edirdilər. 1916 ilin fevralında bolÇeviklərin Bakı komitəsinin çox hissəsi, o cümlədən S.ğaumyan həbs olundu və Fevral inqilabına qədər bolÇeviklərin fəaliyyəti, demək olarkı, dayandırıldı.

Fevral inqilabından (1917) sonra, bütün Rusiyada olduğu kimi, Azərbaycanda da RSDFP-nin təşkilatları birləşməyə qərarına gəldilər. Martın 10-da bolÇeviklərdən və menÇeviklərdən ibarət Müvəqqəti Bakı komitəsi seçildi. Bakının bütün rayonlarında, həmçinin Azərbaycanın qəzalarında birləşmiş rayon komitələri təşkil olundu. Lakin tezliklə fraksiyalararası münaqiçələr özünü büruzə verdi. Bu, ilk növbədə, sosial-demokratların Müvəqqəti hökumətə münasibətində Özünü göstərdi. MenÇeviklər hökuməti dəstəklədiyi halda, bolÇeviklər onun qəti əleyhdarları idilər. S.ğaumyanın yazdığı məruzədə "vətəndaşsülhü yox, yalnız sinfi mübarizə" Çıarı səsləndirildi. Apreldə RSDFP-nin Bakı təşkilatı adından Bakı Sovetinə bolÇeviklər tərəfindən P.A.Caparidze, S.Əfəndiyev, menÇeviklərdən isə A.Xaçiyev, Bakradze, Əlandiya seçilmişdilər. Lakin bu müttəfiqlik uzun sürmədi. Petroqrada bolÇeviklərdən sonra, RSDFP Bakı təşkilatının 1917 il iyunun 25-də keçirilmiş konfransında bolÇeviklər menÇeviklərlə birgə iÇəməyin mümkünsüzlüyünü bəyan etdilər və Bakı komitəsinin 31 bolÇevikdən təşkil olunmuş yeni tərkibini təsdiqlədilər. Onların arasında "Hümmət" in üzvləri N.Nərimanov, S.Əfəndiyev və M.N.Ğrafilbəyov (Qədirlı) də var idi.

1917 il Oktyabr çevrilişindən sonra Bakı bolÇevikləri öz qüvvələrini səfərbər etməyə başladılar. Onlar Bakı Sovetini ələ keçirmək üçün burada çoxluq təşkil edən müsavətçilərin köməyi ilə eser-menÇevik blokunu təcrid etdilər və bu orqanı 1917 il noyabrın 2-dən fəhlə və əsgər deputatları Soveti adlandıraraq, siyasi hakimiyyət mərkəzinə çevirdilər. Həmin ilin dekabrında bolÇeviklərlə müsavətçilərin münasibətlərinin gərginləşməsi Çəraitində Bakı Sovetinə yeni seçkilər keçirildi və bolÇeviklər burada sos çoxluğu qazanmağa müvəffəq oldular. S.ğaumyan Bakı Sovetinin sədri seçildi. Lakin V.Lenin tərəfindən dekabrın 18-də S.ğaumyan Cənubi Qafqaz iÇəri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar təyin olunduqdan sonra P.A.Caparidze bir müddət onu Sovetin sədri vəzifəsində əvəz etdi. Bakı Sovetinin 1918 ilin iyuluna qədərki hakimiyyəti dövründə S.ğaumyanın başçılığı ilə Azərbaycan xalqına qarşı ən dəhşətli cinayət - soyqırımı (bax *Soyqırımı*) törədildi. Martın 30-dan aprelin 2-nə qədər davam edən qırğınlar zamanı S.ğaumyanın rəhbərlik etdiyi daÇnak-bolÇevik silahlı dəstələri Bakı, ғamaxı, Quba, Xaçmaz, Lənkəran və b. Çəhər və bölgələrdə azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi soyqırımları törədilər. Mart soyqırımı zamanı təkcə Bakıda 12 mindən çox azərbaycanlı qətlə yetirildi. S.ğaumyan Moskvaya göndərdiyi hesabatda bu hadisələrə "vətəndaş müharibəsi" donu geyindirdi və qeyd etdi ki, *"onlar (müsəlmanlar - red.) Bakıda üstün gəlsəydilər, şəhər Azərbaycanın paytaxtı elan edilərdi."* Mart hadisələrindən sonra Bakı Sovetinin Çəhərdə və bölgələrdə hakimiyyəti gücləndi. Aprelin 14-də Lənkəranda, 21-də Salyanda, 23-də Qubada sovet hakimiyyəti quruldu. Bu bölgəni idarə etmək üçün S.ğaumyanın rəhbərliyi ilə aprelin 25-də ali icra orqanı - Bakı Xalq Komissarları Soveti (XKS) yaradıldı. XKS, faktik olaraq, sovet Rusiyasının tabeçiliyində olan yerli idarə orqanı idi. DaÇnaklardan və sol esərlərdən başqa, bütün partiyalar hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldılar. Çəhər Duması buraxıldı və daÇnak B.Avakyan Bakı Çəhərinin komendantı təyin olundu. DaÇnakların və bolÇeviklərin siyasətini dəstəkləməyən "Kaspi", "Bakı", "Bakinskiye izvestiya", "NaÇqolos" və s. qəzetlər bağlandı. 1918 il aprelin 2-də Azərbaycan neft sənayesinin, bir neçə gün sonra isə Xəzər ticarət donanmasının milliləşdirilməsi haqqında dekretlər verildi. Əsas məqsəd Leninin göstəriş ilə sovet Rusiyasını neftlə təmin etmək idi. Aprel-

iyul ayları ərzində Bakıdan Rusiyaya 1,3 mln. tona yaxın neft və neft məhsulları göndərilmişdi.

1918 il mayın 28-də elan olunmuş *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* və Gəncədə fəaliyyətə başlamış Cümhuriyyət hökuməti Bakı Kommunasının ən ciddi rəqibinə çevrildi. Türk komandanlığının köməyi ilə yaradılmış Azərbaycan və Türkiyə hərbi hissələrindən ibarət *Qafqaz İslam Ordusu* Bakını azad etmək üçün iyundan hərbi əməliyyatlara başladı. Türk-Azərbaycan ordusu Bakı kommunasının dağaklardan və general L.Biçeraxovun alayından ibarət olan birləşmiş hərbi qüvvələrini məğlub edərək iyulun sonuna qədər Göyçayı, Kürdəmiri, gəmaxını azad etdi.

Son dərəcə gərgin siyasi vəziyyətdə, 1918 il iyulun 25-də Bakı Sovetinin iclası keçirildi və dağnak-eser-mənçevik blokunun tələbi ilə səsvermə nəticəsində ingilis qoşunlarının Bakıya dəvət olunması haqqında qərar qəbul olundu. Bakı kommunasının başçıları tezliklə Sentrokaspi hökuməti tərəfindən həbs edilib qətlə yetirildilər.

Bundan sonra zəifləyən Bakı bolşevik təşkilatı 1918 ilin sonundan fəallaşmağa başladı. Mərkəzdən göstəriş alan bolşeviklər həmin ilin dekabrında fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinə qarşı fəal boykot taktikası seçdilər və onun içində iştirak etməkdən imtina etdilər. Bolşeviklərin 1918-19 illərdəki fəaliyyəti, əsasən, *Bakı Fəhlə Konfransı (BFK)* çərçivəsində gedirdi. BFK-da eser və mençeviklərlə kəskin mübarizəyə qatılan bolşeviklər 1919 il ərzində təşkilatı öz əllərinə keçirməyə nail oldular. Bolşeviklər gərgin sosial-iqtisadi vəziyyətdən istifadə edərək, dövlətə qarşı pozuculuq işi aparır, neft və başqa istehsal sahələrində işçiyə fəhlələrin tətillərini təşkil edir, onların çıxışlarını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətinə qarşı yönəldirdilər. Bolşeviklərin pozuculuq fəaliyyəti nəticəsində əgər 1918 il tətillərində cəmi 849 fəhlə iştirak etmişdisə, 1919 ildə onların sayı 6189-a çatmışdı. Bolşeviklərin hazırladıkları 1919 ilin may tətili azərbaycanlı fəhlələrin hökumətə qarşı çıxmaqdan imtina etməsi nəticəsində baş tutmadı və onun təşkilatçıları olan bolşeviklər A.Mikoyan, A.Anaçkin, A.Çurayev, B.Qubanov həbs edildilər. Lakin sosial-iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi nəticəsində 1919 ilin sonunda bolşeviklərin kütlələr arasında nüfuzu artmağa başladı. Hələ 1918 ilin noyabrında təşkil olunmuş Ümumrusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının (ÜRK(b)P) müvəqqəti Bakı bürosu 1919 ildən Bakı Komitəsinə çevrildi. Ona Mikoyan başçılıq edirdi. 1920 ilin əvvəllərində Bakı kommunistləri Rusiyadan göstərişlə dəstək alaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirmək üçün fəal işə başladılar. Yanvarda RK(b)P Bakı Komitəsi yanında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirmək üçün silahlı üsyan təşkil etmək məqsədilə Əliheydər Qarayevin rəhbərliyi ilə "operativ qərargah" yaradıldı. "Hümmət" və "Ədalət" müsəlman sosialist təşkilatlarının sıralarında "təmizlik" aparan bolşeviklər 1920 il fevralın 11-12-də Bakıda keçirilən birinci qurultayda həmin təşkilatların üzvləri də qatılmaqla Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasını yaratdılar. Partiyaya həmçinin Ruhulla Axundovun rəhbərliyi ilə Azərbaycanın sol eserlər təşkilatı da daxil oldu. Bu vaxtdan etibarən bolşeviklərin təsiri altında olan fəhlələrin milli hökumətə qarşı çıxışları artdı. Bolşeviklər bütün qüvvələrini dövlətə qarşı silahlı üsyanın hazırlanmasına yönəldərək fəhlələri silahlandırır, hərbi drujinalar yaradırdılar. V.Lenin göstərişlə RK(b)P-nin Bakı komitəsinin sərəncamına hərbi məqsədlər üçün 15 milyon manat pul göndərilmişdi. Aprelin əvvəlində hökumət yaratmağa səlahiyyət almış Məmməd Həsən Hacımski bolşeviklərə nazir vəzifələri təklif etdi, lakin rədd cavabı aldı. Həmin dövrdə artıq bolşevik təşkilatının üzvü olan Əliheydər Qarayev Dağıstandakı sovet qoşunlarının komandanı B.ğəboldayevə ən yaxın günlərdə Bakıda çevrilmiş hazırlıq görüləsi barədə teleqram vurdu. RK(b)P Qafqaz ölkə komitəsi və AKP-nin birlikdə hazırladığı plana görə, 1920 il aprelin 27-də bolşeviklərin silahlı dəstələri Cəhər daxilində və onun ətrafında on mühüm obyektləri - dəmiryol vağzalını, poçt-teleqrafı və s. ələ keçirməyə başladılar. Günorta, artıq hərbi drujinaların Cəhərdə vəziyyətə tam nəzarət etdiyi və 11-ci Qırmızı ordunun Azərbaycanın ərazisinə müdaxilə etmiş olduğu bir vaxtda başda H.Sultanov olmaqla, kommunistlərin nümayəndə heyəti AK(b)P MK, RK(b)P Qafqaz ölkə komitəsinin Bakı bürosu və Mərkəzi Fəhlə Konfransı adından hakimiyyəti Nəriman Nərimanov başda olmaqla sovet fəhlə-kəndli hökumətinə təslim etmək barədə Parlamentə ultimatum təqdim etdi. Aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə Azərbaycanın Parlamenti buraxıldı. Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi. N.Nərimanov (sədr), A.A.Alimov, D.X.Bünyadzadə, M.D.Hüseynov, Ə.Qarayev və H.Sultanovdan ibarət Müvəqqəti İstiqbal Komitəsi həmin gün Azərbaycanı Sovet Sosialist Respublikası elan etdi. Aprelin 27-də gecə, parlamentə ultimatum verilməsindən 12 saat əvvəl A.Mikoyan, H.Cəbiyev, Q.Musabəyovun da olduğu "III İnternasional" zirehli qatanı Samur körpüsündən keçdi və Bakıya doğru hərəkət edərək, səhər saat 4-də Cəhərə daxil oldu. Mayın 1-də Volqa-Xəzər hərbi donanmasının gəmiləri Bakı limanını, 3-4-də isə Lənkəranı və Astaranı tutdular. 1920 il mayın ortalarında 11 -ci Qırmızı ordu Azərbaycanın, demək olar ki, bütün ərazisini nəzarət altına aldı. Bu vaxtdan başlayaraq, Azərbaycan Kommunist Partiyası 70 il ərzində ölkənin hakim partiyası oldu.

Əd.: Azərbaycanın tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri, B., 1964; Багирова И.С., Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, Б.,

RUSİYA SOSIAL-DEMOKRAT FƏHLƏ PARTİYASININ (MƏNÇEVİK LƏR) BAKI TƏŞKİLATI - Rusiya sosial-demokrat fəhlə partiyasının (RSDFP) yaranmasından (1898) 5 il sonra 1903 ildə baş verməmiş parçalarına nəticəsində əvvəlcə mençevik (azlıq) fraksiyası, sonralar isə partiya kimi siyasi səhnəyə çıxmışdı.

KSDFP-nin Bakı təqilatı 1900 ildə Partiya Mərkəzi Komitəsinin tapırığı ilə Bakıya göndərilmiş sosial-demokratlar tərəfindən yaradılmış 1901 ilin yazında fəaliyyətə başlamışdı.

1903 ildə RSDFP-nin 2-ci qurultayında proqramın bəzi maddələrinin qəbulu ilə əlaqədar yaranmış mübahisələr nəticəsində partiya bolşevik və menşevik fraksiyalarına parçalandı.

Münaqiçənin başlanğıcında partiyanın Bakı komitəsi bolşeviklərin mövqeyində durdu. Lakin Mərkəzi Komitəni təmsil edən V.A.Noskovun (QJebovun) 1904 ildə Bakıya səfərindən sonra onun tövsiyəsi ilə menşevik V.Mitrov Bakı komitəsinin sıralarına qatıldı. Apreldə V.Mitrov komitənin tərkibini tamamilə dəyişdirərək, orada menşeviklərin sayını artırdı. Həmin il Qafqaz İttifaq Komitəsinin tapırığı ilə bolşevik A.M.Stopani Bakıya göndərildi və Bakı komitəsinə yenidən bolşevikləşdirdi. A.M.Stopani 1905 ildə Bakını tərk etdikdən sonra isə komitənin tərkibi yenidən menşevik yönündə oldu. 1912 ilə kimi, yəni, bolşevik və menşevik fraksiyalarının qəti təqilatı haçalanmasına qədər, Bakı sosial-demokrat təqilatının rəhbərliyi tez-tez dəyişir, fəhlə kütlələrinə təsir göstərmək uğrunda mübarizə aparır və müxtəlif dövrlərdə gah bolşevik, gah da menşeviklərin üstünlük təqil etdiyi yeni rəhbər orqanları yaradılırdı. 1907 il iyun 10-da RSDFP-nin Bakı Qəbəsini "Rəhbərlikediciləri kollektiv" adlanan qurumu seçildi. Bu qurumun 26 üzvündən 19-u menşevik, 7-si bolşevik idi. Qəbəsini demək olar ki, bütün rayonlarına menşeviklər nəzarət edirdi. "Rəhbərlikediciləri kollektiv" ümumi Qəbəsini keçirmək təklifi ilə iki dəfə bolşeviklərə müraciət etmişdi, lakin Q.K.Orconikidzenin bu müraciəti kobud Qəbildə rədd etməsindən sonra menşeviklər özlərinin konfransını çağıraraq "Rəhbərlikediciləri kollektiv" in yeni tərkibini seçdilər və müstəqil təqilat kimi iQəməyə başladılar. Beləliklə, 1907 ilin oktyabrından Bakıda paralel olaraq iki sosial-demokrat təqilatı fəaliyyət göstərirdi.

Say tərkibinə görə menşeviklər 1907 ilə qədər bolşeviklərə nisbətən azlıq təqil edirdilər, lakin 1907 ildən başlayaraq onların sayı getdikcə artır və bolşevikləri iki dəfə üstələyir (1907 ildə bolşeviklər 500 nəfər, menşeviklər isə 1000 nəfər idi). Bunu menşeviklərin Jeqal iQə daha çox üstünlük verməsi və fəhlələr arasında, xüsusilə həmkarlar ittifaqlarında populyarlıqlarının artması ilə izah etmək mümkündür. 1908 il Bakıda irticanın başlanması ilə yadda qaldı. Bolşeviklər gizli fəaliyyətə keçdilər və ya sürgün edildilər, menşeviklər isə, əvvəlki kimi, leqal iQin tərəfdarı idilər ki, buna görə də onların bir hissəsi "təsviyəçilər", yəni qeyri-leqal iQin "ləğvediciləri" adı qazandılar.

Neft sənayesi fəhlələrinin növbəti çıxışları uğursuzluqla başlandıqdan sonra 1913 il avqustun 26-da RSDFP-nin Bakı təqilatı ləğv edildi, həm bolşevik, həm də menşevik üzvləri həbs olundular. Leqal fəaliyyət göstərdiklərindən polisin təqiblərinə məruz qalan menşeviklər, xüsusilə "təsviyəçilər" böyük itkilər verdilər. 1914-17 illərdəki inqilabi yüksəliş dövründə, yalnız gizli fəaliyyət göstərən menşevik təqilatını qoruyub saxlamaq və bərpa etmək mümkün oldu.

Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə menşeviklərin "Rəhbərlikediciləri kollektiv" i fəaliyyətini bərpa etmək üçün böyük səylər göstərsə də təqilatın üzvlərinin sayı yalnız 45 nəfərə çatırdı. Menşeviklərin və bolşeviklərin müharibəyə münasibəti əvvəllər üst-üstə düşürdü, yəni, onlar müharibənin əleyhinə çıxış edib, onu çar hökumətinə qarşı yönəltməyə çağırırdılar. Lakin 1915 ildən başlayaraq, menşeviklər Rusiya və Qafqaz sosial-demokratlarının liderləri G.V.Plexanovun və N.Jordaniyanın çağırışlarını rəhbər tutaraq, vətənpərvərlik mövqeyindən çıxış etməyə başladılar. 1915 ilin oktyabrında sosial-demokratların (menşeviklərin) Gürcüstanın Axalsixi Qəbərində keçirilən konfransında müharibə zamanı burjuaziyanın hakimiyyət əleyhinə addımlarını dəstəkləmək və bu addımları demokratik hökumətin yaradılmasına yönəltmək qərar alındı. Hərbi-iqtisadi qüvvələrin səfərbərliyi ilə məğul olan Hərbi-Sənaye Komitələrinin (HSK) iQində də fəal iQirak etmək barədə qərar qəbul olundu. Bakı HSK yanında yaradılmış fəhlə qruplarına menşeviklər V.G.Frolov və G.Y.Anqəles daxil edilmişdilər.

Menşeviklər 1917 il Fevral inqilabını, bolşeviklərdən fərqli olaraq, böyük rəğbətlə qarşıladılar. V.G.Frolov həmin dövrdə yaradılmış və Müvəqqəti hökumətin Bakıdakı təmsilçisi olmuş İttifaq Komitəsinin (İTK) sədri seçildi. Bundan başqa, bütün Rusiyada olduğu kimi, Bakı Sovetinin də yenidən seçilmiş tərkibinin çox hissəsini menşeviklər və eserlər təqil edirdilər. 1917 ilin birinci yarısında hər iki sosial-demokrat təqilatında bənişdiricilik əhval-ruhiyyəsi hökm sürürdü və martın 10-da keçirilmiş ümumi iclasda RSDFP-nin Müvəqqəti Bakı Komitəsi seçildi. Onun tərkibinə 3 menşevik və 2 bolşevik daxil oldu. Lakin tezliklə fraksiyaarası münaqiçələr özünü biruzə verdi. 1917 ilin üyulnadək hər iki təqilat formal olaraq bənişdiricilik, hətta 11 illik fasilədən sonra "Bakinski raboçi" qəzetinin də bənişdiricilikə başlamışdı. Lakin V.G.Lenin və onun Bakıda təmsilçisi olan S.Gaumyan müharibəni müdafiə edən menşeviklərlə heç bir iQirliyinə getməmək mövqelərində ısrarlı idilər. Qarşıdurmada son nöqtəni RSDFP Bakı təqilatının 1917 il iyunun 25-də keçirilən ümumi konfransı qoydu. Konfransda " ən mühüm proqram və taktiki məsələlərdə dərin fikir ayrılığına görə "müdafiəçi" mövqeyində duran menşeviklərlə heç bir iQirliyin mümkün olmadığı" haqqında qərar qəbul edildi. Bakı Sovetində də fraksiyaların parçalanması baş verdi. Bu vaxtdan etibarən hər iki təqilatın müstəqil fəaliyyəti rəsmi olaraq təsdiqləndi.

Bu dövrdə menşeviklərin nüfuzu nisbətən azalmışdı. Bunu 1917 ilin oktyabr və dekabr aylarında Bakı Sovetində, noyabrında isə Müəssisələr məclisinə keçirilən seçkilər də göstərdi. Menşeviklər bu seçkilərdə ən az səs toplayan partiyalardan biri oldu. Onlar həm Bakı Sovetində, həm də həmkarlar ittifaqlarında, əsasən, eserlərlə bir blokda fəaliyyət göstərirdilər.

Bakı Kommunası dövründə (1917, 2 noyabr- 1918, 25 iyul) mençeviklər eserlərlə birgə Bakı Sovetində S.ğaumyanın rəhbərlik etdiyi bolçevik fraksiyasına, sonra isə (1918 il aprelin 25-dən) Xalq Komissarları Sovetinə qarşı müxalifətdə olsalar da, bolçeviklərlə dağnakların 1918 ildə törətdiyi mart soyqırımını zamanı onların tərəfində durdular. Bu, mençeviklərin, əsasən, rus və erməni əhalisinə arxalanması ilə izah oluna bilər. Mençeviklərin lideri Q.Ayollo martın 30-da, onun partiyasının Bakı Sovetini müdafiə edəcəyini bildirdi. Lakin mart qırğınlarının nəticəsi mençevikləri dəhşətə gətirmişdi. Mençeviklərin "Nağqolos" qəzeti azərbaycanlıların kütləvi surətdə qətlə yetirilməsini təsvir edərək yazırdı ki, "bu düğmənçiliyi aradan qaldırmaq, bu nifrətin qəzəbli intiqam hissəsinə çevrilməsinin qarşısını almaq üçün çox iğgörmək lazım gələcəkdir". Apreldə S.ğaumyan "Nağqolos" qəzetini bağlatdı.

RSDFP-nin 7 qurultayında (1918, mart) bolçeviklər partiyalarının adını dəyişdirərək Rusiya Kommunist (bolçevik) Partiyası qoydular. Mençeviklər isə RSDFP adını saxlayıb, sosial-demokrat olaraq qaldılar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi ilə fəaliyyətə başlayan Azərbaycan milli hökumətini devirmək üçün Bakı Xalq Komissarları Soveti hərbi qüvvələrinin Gəncə üzərinə başladığı yürüşkomunna hakimiyyətində yaranmış iqtisadi-siyasi böhranı daha da gücləndirdi. Bakı Sovetinin mençevik-eser-dağnak bloku Cəhərə ingilis qoşunlarının çağırılmasını tələb edirdilər. Həmin ərsəfdə onlar Cəhərin Ənzəli limanında yerləşdirilmiş ingilis qoşunlarının komandanı L.Densterville intensiv danışıqlar aparırdılar. Bakı Kommunasının süqutundan sonra, 1918 il avqustun 1-də mençevik, eser və dağnaklardan ibarət "Sentrəkaspı Diktaturası və fəhlə və əsgər deputatları Müvəqqəti Cəraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyəti" adlı hökumət təşkil olundu. Yeni hökumətdə mençeviklərin lideri Sadovski idi. Bir neçə gün sonra üç batalyondan ibarət ingilis qoşunları Bakıya daxil oldular. Yeni hökumət, ilk növbədə, sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə apararaq demokratik Rusiya (yəni, ağ qvardiya) ilə həmrəyliyini bildirdi. Lakin hökumətdə təmsil olunan partiyalar, o cümlədən mençeviklər qoşunlarının sayının azlığına və Bakını türk-Azərbaycan ordusundan müdafiə etmək iqtidarında olmadığına görə ingilislərdən narazı idilər. Qafqaz Əlam Ordusunun Bakıya yaxınlaşdığını görə ingilislər sentyabrın 15-də Cəhəri tərk etdilər. Onların arxasınca Sentro-kaspi hökumətinin üzvləri də qaçmağa məcbur oldular.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə sosial-demokratlar (mençeviklər) əsasən, həmkarlar ittifaqlarında və Bakı Fəhlə Konfransında (BFK) fəaliyyət göstərirdilər. 1918 il dekabrın 6-dan 14-dək keçirilən Demokratik müəviriədə onlar kadet və eserlərlə birlikdə yeni milli hökuməti tanımaq və Rusiyanın bölünməzliyi haqqında bəyanat qəbul etdilər. Mençeviklər özlərini parlament partiyası saymalarına baxmayaraq, milli parlamentdə iştirakdan imtina etdilər. Onların rəhbərlik etdiyi həmkarlar qurması yeni hökumətə müxalif mövqedə dururdu. Lakin mençeviklərə yaxın sayılan Tiflis hümmətçiləri parlamentin içində iştirak edərək, sosialist fraksiyasına daxil oldular.

Bakı Fəhlə Konfransının içində fəal iştirak edən mençevik və eserlər bütün mühüm məsələlərdə ingilis komandanlığına mürciət edirdilər. Məsələn, onların 1918 ilin dekabrında təşkil etdiyi tətill zamanı fəhlələrin bütün tələbləri - söz və mətbuat azadlığı, həbs olunanların azad edilməsi, kollektiv müqavilənin bərpası və başqa tələblər ingilislərə ünvanlanmışdı. Bakı Fəhlə Konfransının yığıncağında iştirak edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə buna öz qəti etirazını bildirib ölkədə yeganə qanuni hakimiyyət orqanı kimi milli hökumətin tanınmasını tələb etmişdi. Bolçeviklərin tezliklə Bakı Fəhlə Konfransında üstünlük qazanması mençeviklərin təsir dairəsini daraltmağa başladı. Onların sonuncu dayağı - Bakının Həmkarlar qurması da 1919 ilin sentyabrında bolçeviklər tərəfindən zəbt olundu. Mençeviklər bir neçə fəhlə tətillinin təşkilində iştirak etsələr də, onların mövqeyi bolçeviklərlə müqayisədə çox zəif idi. Mençevikyönlü sosialist Əhməd bəy Pepinov Nəsim bəy Yusifbəylinin 1-ci kabinetində (Cümhuriyyətin 4-cü hökumət kabinetisi) əmək naziri vəzifəsini tutduğu zaman da mençeviklərin fəhlə təşkilatlarının hökumətə qarşı qaldırmaq cəhdləri davam edirdi. Buna cavab olaraq, Ə.Pepinov fəhlələrə böyük güzəştlər verilməsini və əmək məəcəlləsində islahatlar apanlmasını vəd etmişdi.

Aprel işğalından (1920) sonra bolçeviklər bütün sosialist partiyalarının, o cümlədən mençeviklərin təşkilatlarını ləğv etdilər. Sosial-demokratların bir hissəsi Kommunist partiyasının sıralarına daxil oldu, digər qismi isə gizli fəaliyyətə keçdi və sonralar repressiyalara məruz qaldı.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), B., 1998; Багирова И.С., Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, Б., 1997. Очерки коммунистической партии Азербайджана, т.1, Б., 1985.

RUSİYA SOVET FEDERATİV SOSİALİST RESPUBLİKASI XALQ KOMİSSARLARI SOVETİNİN "TÜRKİYƏ ERMƏNİSTAM HAQQINDA" DEKRETİ Osmanlı Türkiyəsinin parçalanmasına yönəlmisənəd. 1917 il 29 dekabrda (1918, 11 yanvar) verilmiş yanvarın 15-də (28) 3-cü Ümumrusiya sovetlər qurultayı tərəfindən təsdiq edilmişdi (bax "*Türkiyə Ermənistanı haqqında dekret*").

RUSİYA VƏ AZƏRBAYCAN ARASINDA HƏRBİ QİTİSADİ İTTİFAQ HAQQINDA MÜQAVİLƏ (1920)- sovet Rusiyası ilə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası (Azərbaycan SSR) arasında sentyabrın 30-da Moskva-da imzalanmış müttəfiqlik müqaviləsi. Sovet Rusiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirərək (1920, 28 aprel) Azərbaycanı sovetləşdirdikdən sonra buradakı mövqelərini siyasi-hüquqi cəhətdən möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görməyə başladı. Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerin Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsinin sədri Nəriman Nərimanova nota ilə mürciət edərək, ikitərəfli danışıqlar üçün Moskvaya səlahiyyətli nümayəndə göndərməyi təklif etdi. Azərbaycan hökuməti xalq ədliyyə komissarı Behbud

ağa gəhtaxtinskiyə belə səlahiyyət verdi. 1920 ilin avqustunda RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında xarici ticarət əlaqələri, dəmir yolları və dəmir yol qəbəkələrinin birləşdirilməsi haqqında saziş bağlandı. Digər mühüm müqavilələr sentyabrın 30-da bağlandı. Onların içərisində hərbi-iqtisadi müqavilə əsas yer tuturdu. Müqavilə preambula və dörd maddədən ibarət idi. Preambulada hər iki respublikanın *"Rusiya və Azərbaycanın zəhmətkeş kütlələrinin mənafehlərinin dərin birliyinin dərk edilməsindən çıxış edərək və yalnız hər iki qardaş respublikanın bütün qüvvələrinin tam birləşdirilməsinin ümumi düşməna - imperialist burjuaziya qarşı ağır mübarizədə onların müvəffəqiyyətini təmin edəcəyini nəzərə alaraq"* bu müqaviləni bağladıkları bəyan edilirdi. **Birinci maddədə** göstərilirdi ki, "Rusiya və Azərbaycan öz aralarında sıx hərbi və maliyyə-iqtisadi ittifaq bağlayırlar". **İkinci maddədə** RSFSR hökuməti ilə Azərbaycan Respublikasının 1) hərbi təşkilatları və hərbi komandanlığı; 2) xalq təsərrüfatını və xarici ticarəti idarə edən orqanları; 3) təchizat orqanlarını; 4) dəmir yol nəqliyyatını və poçt-teleqraf idarələrini; 5) maliyyəni ən qısa müddətdə birləşdirəcəkləri bildirilirdi. **Üçüncü maddəyə** görə, xalq həyatının göstərilən sahələrini idarə edən müəssisələrin birləşməsi qaydaları və forması hər iki hökumətin xüsusi saziş ilə müəyyənəldirilməli idi. **Dördüncü maddədə** qeyd olunurdu ki, bu müqavilə imzalandığı andan qüvvəyə minir və xüsusi ratifikasiya olunmayacaqdır. Müqaviləni RSFSR hökuməti adından G.Çiçerin, Azərbaycan hökuməti adından B. gəhtaxtinski imzalamışdı. Bu müqavilə ilə yanaşı, iqtisadi siyasət birliyi, poçt və teleqrafın idarəsi, maliyyə məsələləri və s. haqqında sazişlər də imzalanmışdı. Rusiya ilə Azərbaycan arasında hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqavilə və digər sazişlər faktik olaraq, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tamamilə məhdudlaşdırır, həlledici məsələlərdə suveren hüquqlarını Rusiyaya güzəştə gedilməsini göstərirdi. Bu isə müstəqilliyin saxlanılması çərti ilə hakimiyyətin kommunistlərə təhvil veril-məsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamenti-nin 1920 il aprelin 27-də qəbul etdiyi qərarla tamamilə zidd idi. Bu müqavilələrlə Azərbaycan SSR-in Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasına (ZSFSR), onun tərkibində isə Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqına (SSRİ) daxil olmasının əsası qoyuldu. Beləliklə, Azərbaycan SSR əsas suveren hüquqlarından məhrum oldu. Azərbaycan öz suveren hüquqlarını yalnız 1991 ildə yenidən bərpa edə bildi.

Əd.: Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında konstitusiya aktı. 1991-ci il 18 oktyabr, B., 1991; Qasımov M., Xarici dövlətlər və Azərbaycan, B., 1998;

RUSYA VƏ ZAQAFQAZIYA QANUNLARIMN MÜVƏQQƏTİ SAXLANMASI Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin reallıqla hesablaşaraq, qəbul etdiyi müvəqqəti qərarlardan biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyətə keçdiyi dövrdə dövlət quruluşunun, bütövlükdə, siyasi sistemin dəyişdirilməsi yeni qanunların qəbulunu zəruri edirdi. Lakin bunun üçün müvafiq təşkilati tədbirlər və qanunvericilik prosesi tələb olunurdu. Buna görə də, çıxış yolu kimi müvəqqəti olaraq köhnə qanunvericilik sistemi saxlandı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bu məqsədlə 1918 il 23 iyun tarixli qərar ilə idarəetmə və məhkəmənin bütün sahələri üzrə mövcud olan qanunları, həmin qanunlar hökumət tərəfindən ləğv olunana və ya dəyişdirilənədək qüvvədə saxlandı. Eyni zamanda, Milli gürə, Parlament və Hökumət qanunvericilik sahəsində gərgin çalışaraq, bu qanunların xeyli hissəsini ləğv etməyə və yenilərini qəbul etməyə nail oldu.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.1-2, B., 1998; *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

RUSYADA MÜSƏLMANLIQ "İTTİHAD" - 1918 ilin yanvarında Bakıda fəaliyyət göstərən "Rusiyada müsəlmanlıq" partiyası ilə Gəncədəki "İttihadi-İslam" cəmiyyətinin birləşməsi nəticəsində yaradılmış partiya. Ətraflı məlumat üçün bax *İttihad*.

"RUSYANIN VƏ GƏRQƏN BÜTÜN MÜSƏLMAN ZƏHMƏTKEŞLƏRİNƏ" - Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin (RSFSR XKS) 1917 il noyabrın 20-də (dekabrın 3-də) qəbul olunmuş müraciətnaməsi. XKS-nin sədri V.İ. Lenin və xalq milli işlər komissarı İ.V. Stalin imzalamışlar. Mətni Bakıda nəşr edilən qəzetlərdə, o cümlədən "Hümmət" qəzetində (1917 il 5 dekabr, № 22) dərc olunmuşdu. Müraciətnamədə deyilirdi: *"Rusiyada böyük hadisələr baş verir. Özgə ölkələrini bölüşdürmək üstündə başlanmış qanlı müharibə sona çatmaqdadır. Dünyanın xalqlarını əsarət altına almış yurtluların hökəmrənliyi süqut edir"*. Bunun ardınca Rusiyada baş vermiş *Oktyabr çevrilişinin (1917)* rolundan bəlağətlə bəhs edilirdi: *"Rus inqilabının zərbələri ilə köhnə əsarət və köləlik binası dağılır. Özbəşnalıq və zülm dünyası son günlərini keçirir. Yeni dünya, zəhmətkeşlər və azadlığa çıxanlar dünyası yaranır. Bu inqilabın başında Rusiyanın fəhlə və kəndli hökuməti, Xalq Komissarları Soveti durur"*. Sonra müraciətin ünvanı açağıdakı kimi müəyyənəldirildirdi: "Bu böyük hadisələrin baş verdiyi bir zamanda biz Rusiya və gərqin siz zəhmətkeşlər və bənəsib müsəlmanlara müraciət edirik. Rusiya müsəlmanları, Volqaboyu və Krım tatarları, Sibir və Türkünstanın qırğız və sartları (özbəklərin qədim zamanlardan oturaq həyat keçirən hissəsi), Zaqafqaziyanın türk və müsəlmanları, Qafqazın çeçen və dağlıları, məscidləri və ibadətgahları viran edilənlər, din və adətləri Rusiya çarları və zalimləri tərəfindən istehza edilənlər!" Lakin ən başlıca məsələ müraciətdə irəli sürülən müddəalar idi. Müraciətdə göstərilirdi ki, "Bu gündən sizin dininiz və adətləriniz, sizin milli və mədəni təsisatlarımız azad və toxunulmazdır. Öz milli həyatınızı azad və müməniətsiz qurun. Sizin buna haqqınız vardır. Bunu biliniz ki, Rusiyanın bütün xalqlarının hüququ kimi, sizin də hüququnuzu inqilab və onun orqanları, Fəhlə, Əsgər və Kəndli Deputatları Sovetləri var qüvvəsi ilə qoru-yur" və i.a. 1917 il noyabrın 2 (15)-də elan edilmiş *Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi* kimi, bu sənəd də bilavasitə

tə təbliğat xarakteri dağınıq orada elan edilmiş prinsipial müddəalara əməl olunmamışdı. Bu, "Zaqafqaziyanın türk və müsəlmanları"na, xüsusilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə münasibətdə özünü əyani fəkildə göstərmişdi. Müraciətdə göstərilirdi ki, "bu gündən sizin dininiz və adətləriniz, sizin milli və mədəni təsisatlarımız azad və toxunulmazdır". Lakin işdə buna məhəl qoyulmadı. *Aprel işğalı (1920)* nəticəsində sovet Rusiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığına son qoydu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917-1918-ci illər, B., 1960.

RÜSTƏMBƏYLİ Gəfi bəy Mustafə oğlu (1893, Ağdağ qəzasının Məmmədli kəndi - 1960, İstanbul) - Azərbaycan xalqının istiqlal mübarizəsinin fəal iştirakçılarından biri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Gəncə klassik gimnaziyasını və Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir (1916). Universitetdə təhsil aldığı illərdə "Azərbaycan həmyerlilər təşkilatı"nın üzvü və başçılarından biri, 1911 ilin oktyabrında gizli təsis edilən "Müsavət" artiyası Kiyev Qəbəsini fəal üzvlərindən olmuşdur. 1916 ildən Gəncə dairə məhkəməsində işləmişdir. 1917 ilin prelidə Bakıda Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında Azərbaycana muxtariyyət verilməsini qətiyyətlə tələb edənlərdən olmuş *Rusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayında (1917)* iştirak etmişdir. G. Rüstəmbəyli 1917 il noyabrın 15-də aradılmış Zaqafqaziya komissarlığı və seyminin müsəlman fraksiyasının, Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının süqutundan (1918, 26 may) sonra isə *Azərbaycan Milli Şurasının* üzvü olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin rəsmi orqanı olan "*Azərbaycan*" qəzeti Azərbaycan dilində 6-cı nömrəsindən, rus dilində isə 5-ci nömrəsindən "mühərrirləri: Ceyhun bəy Hacıbəyli və gəfi bəy Rüstəmbəyli" imzaları ilə buraxılmışdır. 1918 il noyabrın 28-dən qəzetin rus dilində çıxan nömrələri G. Rüstəmbəylinin redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir. Qəzetin səhifələrində onun Azərbaycanın siyasi həyatına aid xeyli məqaləsi dərc olunmuşdur. O, "Düçünmək vaxtıdır" məqaləsində "Daşnaksutyun" partiyasının Çövinist - qarğıdurma və terrorçuluq xəttini tənqid edərək yazırdı: "*Bizim üçün vacibdir ki, erməni xalqı, nəhayət, "Daşnaksutyun" partiyasının siyasi avantürasının məhvə məhkumluğunu başa düşsün, nə qədər ki gec deyil, ondan üz döndərsin, öz qonşuları ilə səmimi və mehriban yaşamaq yoluna qədəm qoysun. Başqa yol onlar üçün daim fəlakətli olacaqdır*".

G. Rüstəmbəyli Azərbaycan Milli Şurasının "*Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisində haqqında qanun*"una (1918, 19 noyabr) əsasən, Azərbaycanın Parlamentinə daxil edilmişdi. Parlamentin mandat komissiyasının sədri, Müəssislər məclisinin çağırılması üzrə Mərkəzi komissiyanın üzvü olmuşdur. O, "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavət" Partiyası"nın 1 -ci (1917, 26-31 oktyabr) və 2-ci (1919, dekabr) qurultaylarında Mərkəzi Komitənin üzvü, 2-ci qurultayda həm də partiya sədrinin müavini seçilmişdi. Qəzet redaktorluğu ilə yanaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti daxili işlər nazirliyi dəftərxanasının müdiri, 1920 il martın əvvəllərindən isə nazir müavini vəzifələrini icra etmişdir. 1920 il aprelin 27-də N. Yusifbəylinin yanında məhdud dairədə keçirilmiş müqavirədə G. Rüstəmbəyli qan tökülməsinə yol verməmək üçün Bakıdan çıxmağı və bolşeviklərə qarşı mübarizəni təşkil etmək üçün Gəncəyə köçməyi təklif etmişdi. Lakin onun təklifi toplantı iştirakçıları tərəfindən qəbul olunmamışdı.

Aprel işğalından (1920) sonra G. Rüstəmbəyli Tiflisə getmiş onun rəhbərliyi ilə burada "*Azərbaycanı qurtuluş komitəsi*" yaradılmışdı. 1921 ilin fevralında Gürcüstanın 11-ci Qırmızı ordu tərəfindən işğaldan sonra G. Rüstəmbəyli İstanbulla köçmüş *"Yeni Qafqasya"*, "*Azəri türk*", "*Odlu yurd*" və "*Azərbaycanın yurd bilgisi*" jurnallarında Azərbaycanın siyasi tarixinə dair məqalələr dərc etdirmişdi

dir. Parisdə çıxan "Prometey" (fransızca) və "Qafqaz" (rusca) jumallarında da siyasi mövzularda bir çox yazıları çap olunmuşdur.

ğ. Rüstəmbəyli "Müsavat" Partiyası Xarici Bürosunun fəal üzvü olmuşdur. 1927 ildən "Müsavat" partiyasının rəhbərliyində təmsil olunan ğ. Rüstəmbəyli Xəlil bəy Xasməmmədovla birlikdə müstəqil fəaliyyəti üstün tutdu. Onların *Azərbaycan Milli Mərkəzinin* (Ğstanbul) fəaliyyətinə üstünlük vermələri müsavətlərin kəskin etirazına səbəb oldu. Nəticədə, müsavətlər arasında təfriqə bağ verdi, ğəfi bəy və Xəlil bəy Ğstanbul təĞkilatından xaric edildilər. M.Ə. Rəsulzadə "ğəfi bəy heç bir mərkəzə lüzum olmayıb hər Ğbəninin kəndi bağna müstəqil olaraq, çalıĞması tezisini müdafiə ediyormuĞ" deyirdisə, ğəfi bəy də M.Ə. Rəsulzadəni "kəndi əmrinə tabe olan tərəfdarlarını milli və fırqə təĞkilatından ayıraraq, yeni qrup təĞkil etməklə, yeni ittifafa yol açmaqda" ittiham edirdi. 1934 il 5 aprel tarixli qərarla ğ. Rüstəmbəyli "Müsavat" partiyasından xaric edildi. 1934 ildə dərc edilən bir neçə kitabça mühacirlər arasındakı parçalarını daha da dərinləşdirdi. ğ. Rüstəmbəylinin "Yıxılan bütələr", Nağı ğeyxzamanlının "Biz və onlar" əsərləri müqabilində M.Ə. Rəsulzadə "ğəfibəyçilik" əsərini yazaraq, müxalifətçi qrupun mahiyyətini açıqlamışdır. "Müsavat" partiyasının VarĞava konfransında (1936) ğ. Rüstəmbəylinin partiyadan xaric edilməsi haqqında qərar təsdiqləndi.

ğ. Rüstəmbəyli "Prometey" təĞkilatına kəskin müxalif mövqə tutmuş *Bammət Heydərin* bağılıq etdiyi sağ müxalifətlər qrupuna daxil olmuşdur. X. Xasməmmədovla birgə Qafqaz xalqlarının birliyi ideyasının qəti tərəfdarı olmuş onun reallaĞmasına çalıĞmışdır. 1943 ildə Berlində keçirilmiş "*Milli Birlük Məclisi*"nin ümumazərbaycan qurultayında Rəyasət Heyətinin fəxri üzvü seçilmişdir.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Ğbrahimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991), B., 1997.

RÜSTƏMBƏYOV BaxıĞbəy (1870, Salyan - 1942) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. 1890 ildə Bakı realnı məktəbini bitirmiş həmin ildə Moskva texniki məktəbinə daxil olmuşdur. Lakin bu məktəbdə təhsilini bağ vurmada 1893 ildə Sankt-Peterburq Texnoloji Ğstitutunun mexanika Ğbəsində daxil olmuşdur. BuraxılıĞ ərfəsində tələbə hərəkatında iĞirakına ğörə institutdan xaric edilmiş lakin tezliklə bərpa olunmuşdur. Ğstitutu bitirdikdən sonra Bakıya qayıdaraq, 1906 ilə qədər ğəmsi Əsədullayevin yanında müdir müavini iĞəmişdir. Sonra Ağa Musa Nağiyevin yanında eyni vəzifəni icra etmiş balıqçılıq sahəsində, 1910-17 illərdə isə neft mədənlərində çalıĞmışdır. B. Rüstəmbəyov Azərbaycan Milli ğurasının "*Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsisi haqqında qanun*"una (1918, 19 noyabr) əsasən, Salyandan Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir. Parlamentdə "Müsavat" və bitərəflər fraksiyasını təmsil edirdi.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanın yüngül sənaye sistemində rəhbər vəzifələrdə çalıĞmış həmçinin balıqçılıq institutu və texnikumunda, Xalq yüngül sənaye komissarlığı yanında ixtisasartırma institutunda dərs demişdir.

1939 ildə repressiyaya məruz qalmış 1942 ildə azad olunmuş Bakıya qayıdarkən yolda vəfat etmişdir. **RÜSTƏMBƏYOV** Cəfər bəy (?-?) - 1919 il martın 19-dan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Kubanda və Donda, həmin il sentyabrın 23-dən, eyni zamanda, Cənubi Rusiya silahlı qüvvələri bağkomandanı Denikinın yanında diplomatik nümayəndəsi olmuşdur (bax *Azərbaycanın Kubanda və Donda diplomatik nümayəndəliyi*).

RZA ZAKİ Rza bəy L ə t i f b ə y o v (? - ?) - pedaqoq, yazıçı. ğəkiddə üsuli-cədid məktəbində, Batumda Anxazi məktəbində, Ğncə Ruhani Seminarıyasında (1906-09), Ğöycayda müsəlman cəmiyyətinin "Ğbal" məktəbində (1910), Hacı Zeynalabdin Tağiyevin fabrikinin məktəbində (1910-14) və rus-Azərbaycan (rus-müsəlman) məktəbində (1915-20) Azərbaycan dilindən və Ğriətdən dərs demişdir. Rza Zaki 20 əsrin əvvəllərində bədii yaradıcılıqla məĞğul olmuş "Zavallı Cavad" (1912), "Fədayi-eĞ" (1912), "KoroĞlu" (1913) romanlarını, "Sultan Ədbülhəmidin xəli" (1913) pyesini yazıb nəĞ etdirmişdir. Azərbaycanın istiqlal yazıçısı Seyid Hüseyn Rza Zakinin nəsr əsərlərinin ideya-bədii cəhətdən zəifliyini, xüsusilə Avropa məiĞətinin Azərbaycan adət-ənənəsi kimi təsvir olunmasını, xalq ədəbiyyatı nümunələrinin bəsit əksini kəskin surətdə tənqid etmişdir.

Rza Zaki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət teatr truppasının inzibatçısı vəzifəsində iĞəmiş 1919 il oktyabrın 24-də teatr mövsümü onun nitqi ilə açılmış sonra Ğa bəy AĞurbəyovun tarixi mövzuda "Azərbaycan" pyesinin tamaĞası ğöstərilmişdir. Həmin ildə Rza Zakinin "Sultan Ədbülhəmidin xəli" pyesi də tamaĞaya qoyulmuşdur.

RZAYEV (Ğizayev) Abuzər bəy Əsgər bəy oĞlu (1876, Ğncə - 1920, Bakı) - Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının fəal iĞirakçılarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Rəfibəylilər nəslindəndir. Tiflis realnı məktəbini (1894) və Moskva texniki məktəbini (1899) bitirmişdir. 1899 ildən Musa Nağiyev və Murtuza Muxtarovun Bibiheybətdəki neft mədənlərində mühəndis, sonra mədən müdiri iĞəmişdir. Neft sənayesində böhranla əlaqədar olaraq 1909 ildə Ğncəyə köçmüş bir müddətdən sonra Ğncə Ğhər idarəsi bağısının (Ğhər qlavası) müavini seçilmiş Ğhərin içməli su ilə təchizatı sahəsində səmərəli fəaliyyət ğöstərmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra təĞkil edilmiş Ğncə Quberniya Ğraiyə Komitəsinin üzvü olmuşdur.

Azərbaycan Milli ğurasının "*Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsisi haqqında qanun*"una (1918, 19 noyabr) əsasən, Ğncə Ğhərindən Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə seçilmişdir. Parlamentdə "Bitərəflər" fraksiyasını, 1919 ilin oktyabrında bu fraksiyanın parçalanmasından və böyük əksəriyyətin "Müsavat" fraksiyası ilə birləĞməsindən sonra "Müsavat" və bitərəflər fraksiyasını təmsil etmişdir. Eyni zaman-

da, maliyyə-büdcə komissiyasının üzvü, sonralar sədri olmuşdur.

Aprel işğalından (1920) sonra bir müddət Bibiheybət rayonu neft mədənlərinin müdiri iQəmiQ 1920 il iyunun 15-də Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası tərəfindən həbs edilmiş və güllələnmişdir.

RZAYEV Bağır (? - ?) - Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının iştirakçılarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Rzayev *Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyasının* (Müsəlman sosialist bloku), *Zaqafqaziya Federasiyasının* süqutundan (1918, 26 may) sonra isə Azərbaycan Milli qurmasının (1918, 27 may) üzvü olmuşdur. Milli qurmanın "*Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun*"una (1918, 19 noyabr) əsasən, Cümhuriyyət parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir. Parlamentdə "Sosialistlər" fraksiyasını təmsil edirdi.

RZAYEV Nüsrət Rza oğlu (1899, Lənkəran - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilin i tibb sahəsində davam etdirmək üçün Berlin Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan Azərbaycanlı tələbələrin maddi vəziyyətini, təhsilin gediğini və məişət məsələlərini öyrənmək üçün 1921-22 illərdə Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun tapşırığı ilə xaricə eza m olunmuş xüsusi nümayəndənin hesabatında Rzayevin təhsilini uğurla davam etdirdiyi, *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə il yarım qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi haqqında məlumat əldə olunmamışdır.

RZAYEV Tağı Əsgər oğlu (1895, Gəvan - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Gəvan kiç gimnaziyasını bitirmişdir (1916). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini dağ mühəndisliyi sahəsində davam etdirmək üçün Paris Universitetinə (Fransa) göndərilmişdir. Sonrakı taleyi haqqında məlumat əldə olunmamışdır.

RZAZADƏ Gəndər xan Cabbar oğlu (5.11.1897, Tehran 1938, Bakı) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qanuna*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Bakı realnı məktəbini, 3-cü Bakı kiç gimnaziyasını itirmiş (1915), Petroqrada Politeknik İnstitutunun elektrotexnika şöbəsində oxumuşdur. Maddi çətinliklə əlaqədar təhsilini davam etdirə bilməmiş Bakı dəmir yolu stansiyasında işləmişdir. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini elektrotexnika sahəsində başa vurmaq üçün Fransaya göndərilmişdir. Əki il Nansi Elektrotexnika İnstitutunda oxuduqdan sonra 1922 ilin əvvəllərində Darmşadt (Almaniya) Ali Texniki Məktəbinə keçmiş və 1924 ildə oranın elektrotexnika fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Bir müddət Darmşadt Çohər elektrik stansiyasında, "Azər-neft" in Berlin kontorunda, Berlində özəl Çirkətdə çalışmışdır. 1925 ilin sentyabrında Bakıya çağırılaraq, "Elektrotok" istehsalat birliyində mühəndis-layihəçi işləmiş "Qırmızı Ulduz" elektrik stansiyası ilə leytenant gəmid (indiki Səttarxan) adına maqinqayırma zavodu arasında yüksək gərginlikli elektrik xəttini layihələşdirmiş, gəki, Zurnabad, Zaqatala və Xankəndidə elektrik stansiyalarının layihələşdirilməsi və quraşdırılmasına rəhbərlik etmiş Azərbaycanın SSR-in 2-ci beşillik (1933-37) üçün elektrifikasiş planını hazırlamışdır. Azərbaycan Politeknik İnstitutunda pedaqoji fəaliyyət göstərmiş (1930 ildən dosent), kafedra müdiri işləmiş Azərbaycan dilində elmi-texniki terminologiyanın yaradıcılarından biri olmuşdur. 1931-33 illərdə Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsində energetika bölməsinin sədri idi. Ömrünün son 4 ilini SSRİEA Azərbaycan filialında çalışmış 1937 ildən filialın energetika bölməsi rəhbərinin müavini işləmişdir. Bir çox ixtiraların, elektrotexnikanın aktual problemlərinə dair elmi əsərlərin müəllifidir. Rzazadə 1937 ildə repressiyaya məruz qalmış ölümündən sonra bəraət almışdır (1956).

Əd.: Tahirzadə Ə., Gəndər Rzazadə, B., 2000.

S

SABİR Mirzə Ələkbər, Məçədi Ələkbər Hacı Zeynalabdin oğlu Tahirzadə (30.5.1862, ɡamaxı - 12.7.1911, ɡamaxı) - böyük Azərbaycanın ɡörkəmli  iri, Azərbaycan poeziyasında inqilabi satiranın banisi, ɡörkəmli maarif xadimi. Azərbaycan xalqının milli oyanıqında və istiqlal ideyalarının yayılmasında mühüm rolunu oynamışdır. ɡamaxıda mollaxanada (1869-74), Seyid Əzim ɡirvaninin üsuli-cədid məktəbində (1875-77) oxumuşdur. ɡərqə səyahət etmiş (1884-86),  anın,

Orta Asiyanın,  aqm  əhərlərində olmuş yerli ziyalılarla görüşmüş müşahidələr aparmışdır. 1886-1908 illərdə ɡamaxıda sabun bi irib satmaqla ɡüzəran keçirmişdir. 1901 ildə Abbas Səhhətlə dostlaşmış Aǵəli bəy Nəsehin tə kil etdiyi ədəbi məclisdə i irak etmişdir. Maarifpərvərlik ruhunda yazdığı " ukrilləh ki, afitabisüxən" misrası ilə ba ayan  eri 1903 ildə " ərqi-Rus" (Tiflis) qəzetində çıxmışdır. Birinci rus inqilabı (1905-07) illərində geni ictimai və ədəbi fəaliyyət göstərmiş "Həyat" (1905-06), "  ad" (1905-08) qəzetlərində  er və məqalələr dərc etdirmişdir. 1906 ildə Tiflisdə nə ə ba ayan satirik "Molla Nəsrəddin" jurnalının dördüncü sayında "Millət necə tarac olur olsun, nə işim var"  eri ilə çıxı edən Sabir onun daimi müəllifi olmuşdur. Dörd il ərzində (1906 ilin aprelindən 1910 ilin martına qədər) "Molla Nəsrəddin"də imzasız və 40-a yaxın gizli imza ilə 156  eri, eyni zamanda, Bakıda "Dəbistan" (1906-08), "Rəhbər" (1906-07), "Füyuzat" (1906-07), "Tazə həyat" (1907-08), "Həqiqət" (1909-10),

"Zənbur" (1909-10) və s. jurnal və qəzetlərdə  er və tərcümələri çıxmışdır. 1908 ildə Bakı qubemiyası ruhani idarəsində xüsusi komissiya qarşısında imtahan verərək  erət müəllimi hüququ qazanmış ɡamaxıda yeni üsulla "Ümid" adlı məktəb açmışdır. 1910 ildə Bakıya ɡələrək, "Tazə həyat", "Həqiqət" qəzetləri redaksiyalarında,

M.Ə.Sabir Balaxanı məktəbinin müəllimləri arasında. 1909

Mirza Abdolbax Sabirin abidəsi. 1958. Bakı. Heykəltaras C.M.Qarayevdir.

"Səda" mətbəəsində müsəhhih (korrektor) iQəmiQ "NəQi-maarif" cəmiyyətinin Balaxanı məktəbində dərslər deməkdir. Qara ciyər xəstəliyinə tutulan Qair Cəlil Məmmədquluzadə və Həmidə xanım tərəfindən müalicədən ötrü Tiflisə dəvət olunmuş fevral-mart aylarında "Molla Nəsrəddin" in redaksiyasında qalmışdır. Üç ay davam edən müalicədən sonra 1910 ilin dekabrında gəməxiyə qayıdaraq, ömrünün son aylarını ağır maddi çətinliklər içində yaşamışdır.

M.Ə.Sabir yaradıcılığa erkən yaşlarında lirik Qair kimi başlamış qəzəl, qəsidə, rübai, mərsiyə, növhə və s. formalarda Qairlər yazmışdır. Birinci rus inqilabı (1905-07) Sabirin yaradıcılıq taleyində həlledici rol oynamışdır. Qair sələfləri Qasım bəy Zakir, Baba bəy Qakir və Seyid Əzim gürvani simasında inkişaf edən ictimai satiraya kəskin siyasi məzmun aqlayaraq, onu inqilabi satira səviyyəsinə qaldırmış Azərbaycanın ədəbiyyatında yeni bir mərhələnin - inqilabi satira ədəbi məktəbinin əsasını qoymuşdur. Çarizmin milli zülmünün, sosial ədalətsizliyə əsaslanan yaramaz ictimai quruluşun, xalqı soyub-talayan "boynuyoğun" və "Qıqarın" hakim təbəqələrin, ictimai tərəqqiyə mane olan mədəni geriliyin, xurafat və mövhumatın, köhnəlik adət-ənənələrin, habelə gərgin, o cümlədən Qan, Türkiyə müstəbid Qah və sultan rejimlərinin amansız ifqası, milli və sosial azadlıq ideyalarının və mübarizəsinin tərənnümü Sabir Qairinin başca mövzularıdır.

Azərbaycan xalqının milli Qıurunun, özünüdərkinin formalaşmasında, istiqlal uğrunda mübarizə yoluna çıxmasında Sabir yaradıcılığının müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur.

Əsəri: Hophopnamə, 3 cildə, B., 1962-65; 2 cildə, B., 2004.

Əd.: Azərbaycanın ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, c.2, B., 1960; Mirəhmədov Ə., Sabir, B., 1958; Qərahimov M., Böyük Qairimiz Sabir, B., 1962; Sabir (məqalələr məcmuəsi), B., 1962; Zamanov A., Sabir və müasirləri, B., 1973; yenə onun, Sabir bu gün, B., 1985; Məmmədov M., Sabir və mətbuat, B., 1974; Мирахмедов А., Плачущий смеяча, М., 1989.

SADIQOV Əkbər ağa (?-?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Zakaspi hökuməti yanında konsulu (2.4.1919 - 6.11.1919), sonra isə Qandakı diplomatik missiyanın müqavir əvəzi və katibi olmuşdur. Bax *Azərbaycanın Zakaspidə konsulluğu*.

SADIQOV Mirsədid Səid Kamil oğlu (1896, Bakı, Maqtağa k. - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Bakı orta texniki məktəbinin mexanika Qəbəsini bitirmişdir (1917). Tomsk texnologiya institutunun dağ mühəndisliyi Qəbəsində 2-ci kursədə oxumuş lakin maddi çətinlik üzündən təhsilini yarımçıq buraxıb geri qayıtmışdır. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini dağ mühəndisliyi sahəsində davam etdirmək üçün Frayberq akademiyasına (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricədə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında Sadiqovun təhsilinin bitməsinə il yarım qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aqkar olunmamışdır.

SALAHOV Yusif Məqədi Hüseyn oğlu (6.9.1897, guqa - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. guqa realni məktəbini bitirmişdir (1918). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini tibb sahəsinə davam etdirmək üçün Münxen Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricədə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında təhsilinin bitməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi. Təhsilini başa vurduqdan sonra vətənə qayıtmış 1928-41 illərdə Bakıda həkimlik etmiş diaqnostika sahəsində gərkəmli mütəxəssis kimi tanınmışdır. 1941 ildə könüllü olaraq cəbhəyə yollanan Y.Salahov Kiyev ətrafında döyüQərdə əsir düşmüş müharibədən sonra Ölkədə tuğyan edən repressiyalar üzündən bir daha vətənə qayıda bilməmiş Türkiyəyə gedərək, ömrünün sonuna qədər orada yaşamışdır.

SALIKOV Əhməd Tembulatoviç (əsl soyadı Salik-katı; 1882, Rusiya, Tver vilayəti - 1928, Polqa, VarQava) - Rusiyada müsəlmanların azadlıq hərəkatı liderlərindən biri, ədib və Qair. Müsəlman osetin ailəsində anadan olmuşdur. Tələbə hərəkatında fəal iQirak etmiş Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının (RSDFP) mənQevik qanadının üzvü olmuşdur. 1905-07 illər inqilabının məqlubiyətindən sonra fəhlələrin Ümumrusiya qurultayının keçirilməsi və burada onların yeni siyasi təQilatının yaradılması təklifi ilə çıxış etmişdir. Bu təQəbbüsünə görə Lenin tərəfindən kəskin tənqid edilmişdir. Birinci dünya müharibəsi (1914-18) ərəfsində müsəlmanların milli dirçəliQ ideyaları ilə çıxış etmiş tatar dilində "Söz" qəzetini nəQ etdirmişdir (1915, dekabr - 1916, sentyabr). 4-cü Döylət Dumasının və onun müsəlman fraksiyasının büro üzvü seçilmişdir.

Fevral inqilabından (1917) sonra RSDFP-nin Petroqrada gurasının üzvü seçilmiş eyni zamanda, 4-cü Dumanın müsəlman fraksiyası üzvlərinin təQəbbüsü ilə yaradılmış Rusiya Müsəlmanlarının Müvəqqəti Mərkəzi Bürosunun sədri olmuşdur. Dəfələrlə Kırım, Xivə, gimali Qafqaz və Volqaboyunda milli azadlıq hərəkatına qarQ yönəlmiş müxtəlif təxribatların qarQsının alınmasında fəaliyyət göstərmişdir. 1917 ilin mayında *Rusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayında* (1917) milli mədəni

muxtariyyət ideyası layihəsinin əsas təqəbbüsçüsü və müəllifi olmuşdur. Qurultayda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə hazırlanmış və Rusiyanın federal əsaslarda qurulmasını, ayrı-ayrı müsəlman ərazilərinə "milli-məhəlli" ("milli-ərazi") muxtariyyət hüququ verilməsini nəzərdə tutan layihə onun layihəsinə qarşı səsə qoyulmuşdur. Qurultay iştirakçılarının əksəriyyəti Salikov layihəsinin əleyhinə səs verməklə, milli ərazi muxtariyyətinə tərəfdar olduqlarını bildirmişlər. Buna baxmayaraq, Ə.Salikov qurultayda demək olar ki, yekdilliklə yeni yaradılan Ümumrusiya Müsəlmanları Milli qurumunun sədri seçilmişdir. 1917 ilin iyunundan dekabrına kimi, eyni zamanda, "Ümumrusiya Müsəlmanları qurumunun Xəbərləri" (rusca) qəzetinə rəhbərlik etmişdir. Salikovun tatarların Daxili Rusiya, Volqaboyu, Ural və Sibir müsəlmanlarının vahid muxtariyyəti ("Ural-Volqa Qatı") ideyasını dəstəkləməsi və iyulun 22-də Kazanda keçirilən 2-ci Ümumrusiya Müsəlmanları Qurultayının bu haqda qərar çıxarması onunla bağırdılar arasında gərginlik yaratmışdır. Bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra, 1917 il dekabrın 1-də Stalinin dəvəti ilə onun yanında olmuş lakin bütün təkidlərə baxmayaraq, müsəlmanların "birtərəfli bolşevik hökumətini tanımayacaqlarını" bəyan etmişdir. Stalin Ümumrusiya Müsəlmanları Milli qurumuna məktubla müraciət edərək, RSFSR-in Xalq Milli Qərar Komissarlığı nəzdində Müsəlman Komissarlığının yaradılmasını və Ə.Salikovun bu quruma rəhbər təyin olunmasını təklif etsə də, rədd cavabı almışdır. 1918 il yanvarın 5-də Rusiya Müəssislər Məclisində müsəlman sosialist fraksiyası adından çıxış edən Ə.Salikov Sovet hökumətinin milli siyasətini kəskin tənqid etmiş və onun xalqlara vəd olunan azadlığı vermədiyini bildirmişdir.

Bundan sonra Lenin Salikovla çoxsən görüşürək, onu Sovet hökumətinin tərəfinə çəkməyə yenidən cəhd göstərmişdir. Bolşeviklərin bütün bu təqəbbüsləri uğursuzluğa düşürəndən sonra 1918 ilin mayında Xalq Milli Qərar Komissarı Stalinin dekreti ilə Ümumrusiya Müsəlmanları Milli qurumundan kənar qurum elan edilmişdir.

Həmin ilin yayında Osetiyaya gələn Salikov burada Terek xalqlarının 4-cü qurultayında iştirak etmiş Terek Xalq Sovetinin sədri seçilmişdir. Dağlı azadlıq hərəkatının bir çox üzvləri bolşeviklərin törətdiyi milli qurğuların qarşısını almaq üçün bu qurumda iştirak etmək qərarına gəlmiş lakin eyni zamanda, yenidən elan olunmuş gümali Qafqaz Dağlılar Respublikasının rəhbər qurumlarında da təmsil olunmuşdular. Ə.Salikov Tiflisdə fəaliyyət göstərən Qafqaz Dağlıları parlamentinin, Ətifaq Məclisinin sədri seçilmiş və bir müddət ona rəhbərlik etmişdir. 1919 ildən Denikinə qarşı dağlı üsyanının iştirakçısı və bir müddət gümali Qafqaz və Dağıstan Müdafiə qurumunun sədri olmuşdur. Bolşevik iğfalından sonra Tiflisə mühacirət etmiş buradan gümali Qafqazın Rusiya tərəfindən yenidən ələ keçirilməsinə qarşı beynəlxalq etirazın təşkilinə cəhdlər göstərmişdir. 1921 ildə Gürcüstanın sovetləşməsindən sonra Polçaya mühacirət etmişdir.

Əsərləri: Кавказ и Поволжье. Очерки инородческой политики и культурно-хозяйственного быта, Б, 1913; Брат на Брата. Роман из революционной жизни Кавказа, Прага, 1926.

Əd.: Göyüçev A., 1917-1920-ci illərdə gümali Qafqaz dağlılarının azadlıq uğrunda mübarizəsi, B., 2000; Магамедов Ш.М. Сверхъ Кавказ в трех революциях, М., 1986; Валаев А., Азербайджанское национальное движение 1917-1920 гг., Б., 1990.

SALMAN MÜMTAZ, Salman Məmmədəmin oğlu Əsgərov (1884, gəki - 1941) - Qair, publisist, görkəmli ədəbiyyatşünas-mətnşünas alim. Aqabadda məhəllə məktəbində oxumuş gərq ədəbiyyatını, ərəb, fars və urdu dillərini öyrənmişdir. Orta Asiya, Sibir, Zabaykalye və Qafqaz Cəhərlərində ticarətlə məşğul olmuşdur. 1908 ildən Azərbaycan mətbuatı ilə əlaqə yaratmış "Molla Nəsrəddin", "Zənbur", "Kəlniyət", "Tuti", "Qardaşköməyi", "Qurtuluş" jurnallarında, "Səda", "Tərəqqi", "Günəş", "Qəbal", "Yeni Qəbal", "Açıq söz" qəzetlərində "Salman Mümtaz", "Xortdan bəy" imzalan ilə satirik Çer və felyetonlar, publisist və ədəbi-tənqidi məqalələr dərc etdirmişdir. 1913 ildə "Seyid Əhməd Hatif Əfəhaninin tərcibəndi və tərcümeyi-hal" əsərini Tiflisdə kitab halında nəşr etməklə ədəbiyyatşünaslıq sahəsində fəaliyyətə başlamışdır. Salman Mümtaz 1918 ildə Aqabaddan Bakıya köçmüş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mədəni

quruculuq iqlərində fəal iştirak etmişdir. 1919 ildə təşkil edilmiş "Yaşıl qələm" ədəbi birliyinə üzv olmuş ona maddi yardım göstərmişdir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da ardıcıl surətdə Azərbaycanın qfəhi xalq ədəbiyyatının və klassik irsin (əlyazma, cüng, təzkirə və nadir kitablarını) toplanması, nəşri və tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. 1920-37 illər arasında 24 kitab, 70-dən çox məqalə çap etdirmiş 100-dən çox Azərbaycan və Yaxın gərq Qairi haqqında tədqiqat aparmışdır.

Alimin "Azərbaycan ədəbiyyatı" başlığı altında çap olunmuş "Ağa Məsihi gırvanı", "Molla Pənah Vaqif", "Niçat gırvanı", "Məhəmməd Hüseyn xan Müçtaq", "Qövsü", "Qasım bəy Zakir", "Mirzə gəfi Vazeh", "Seyid Əmadəddin Nəsimi", "Bababəy gəkir" (1925-26), "El Qairləri" (h. 1-2,

1927-28; təkrar çapı 1935) və s. kitabları, "Unudulmuş Gyarpaqlar", "Mirzə Fətəli (Səbuhi) və Cəfər qulu xan Nəva", "Rudəki və Molla Pənah Vaqif", "Sultanü-Ğörrə Həbib", "Əmir Əliqır Nəvai", "Dünya Çiri Firdövsi", "Rəqib bəy və Səadət xanım hekayəsi mühərriri Qutqaqlı Əmayıl bəyin həyatı", "ğeyx Nizami" və s. çoxsaylı məqalələri, araşdırmaları Azərbaycanın ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsində dəyərli qaynaqlardır.

Azərbaycanda mətnin əslində elminin inkişafında böyük xidmətləri vardır. Milli baxışlarına görə təqib olunmuş repressiyaya məruz qalmışdır.

Əsəri: Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları, B., 1986.

Əd.: Ağayev Ə., ғəxsiyyətinə vurulduğum insan, "Azərbaycan" jurnalı, 1984, Dadağadə A., Salman Mümtaz. "Fikrin karvanı" kitabında, B., 1983; Nəcəfov N., Salman Mümtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti, B., 1987.

SALYAN DÖYÜĞ LƏRĞ- dağnak-erməni silahlı birləşmələri tərəfindən soyqırımına məruz qalan Azərbaycan xalqının köməyinə ғəlmliğ türk hərbi qüvvələrinin (bax *Qafqaz İslam Ordusu*) və Azərbaycan hərbi birləşmələrinin keçirdiyi döyüğ əməliyyatlarından biri. S.ğaumyanın başçılığ etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin əsasən erməni zabit və əsgərlərindən ibarət olan qoşunlarına qarğ 1918 il iyulun sonunda və iyulun ortalarında Salyan bölgəsində (Kür çayı boyunca və indiki Neftçala ətrafında) başvermişdir.

Salyan ətrafında döyüğlərin aparılmasına hər iki tərəf mühüm diqqət yetirirdi. Çünki Muğanda bol taxıl ehtiyatları var idi. Digər tərəfdən Kür boyu ərazilərin nəzarət altında saxlanması ilə bolşevik-dağnak qüvvələrinin Yevlaxa qədər üzüb Yevlax körpüsünü partlatmaq təhlükəsinin qarğsını almağ olardı. Buna nail olmaq üçün Qafqaz ǒlam Ordusu komandanlığı konkret tədbirlərə əl atdı, çar ordusunda xidmət etmiş mayor Nazim Ramazanovun komandanlığı altında Cavadda silahlı dəstə təkil olunmasına yardım göstərildi. Dəstəyə 10-cu Qafqaz piyada alayının 28-ci taborundan bir bölük, 30-cu taborundan bir pulemyot tağımı və iki rus topu verildi. Azərbaycan süvarilərindən ibarət 140 nəfərlik bir dəstə də N.Ramazanovun tabeliyində idi.

ǒyunun 26-da Qarabucağ kəndində düğrgə salan bolşevik-dağnak qüvvələri səhəri gün Kür çayının hər iki sahili boyunca irəliyə doğru hərəkətə başladı. Surra kəndi yaxınlığında N.Ramazanovun dəstəsinin mühafizə postlarında dayanmış əzəzəzə döyüğçülərlə düğmən qüvvələri arasında iki saata qədər davam edən döyüğ başverdi. Ancaq mühafizə qrupunun döyüğçüləri bolşevik-dağnak qüvvələrinin təzyiqinə davam gətirə bilməyərək geri çəkildi. Ertəsi gün saat 4-də Surra ilə Qarabucağ kəndləri arasında döyüğlər yenidən qızıldı. Düğmənün Kür çaydakı hərbi ғəmilərinin aramsız atəğəri türk-Azərbaycan qoşunlarını yenidən öz mövqelərindən geri çəkilməyə məcbur etdi. Bu qüvvələrin Ərəbqardağlı kəndi yaxınlığında yeni mövqe tutub, bolşevik-dağnak qüvvələrinin qarğsını kəsmək cəhdi də bir nəticə vermədi. Burada döyüğün düğmən qüvvələrinin tərkibində əsasən rus və ermənilərdən ibarət 2 mindən çox piyada, 12 pulemyot və 6 top vardı. Düğmən qüvvələrinə dinc Azərbaycan əhalisinə divan tutmaqda "ad çıxarmığ" dağnak cəlladı Ter-Avakimov başçılığ edirdi. Kür çayında üzən iki hərbi ғəmisi və bir nəqliyyat ғəmisi də onlara yardım edirdi.

1918 il iyulun 12-14-də Salyan ətrafında hərbi əməliyyatlar yenidən qızıldı və üç gün aramsız davam edən döyüğ başverdi. Qırmızı ordu qüvvələri Salyanı top atəğinə tutub güclü dağmtılar törətməklə bərabər, 3-4 dəfə Türk-Azərbaycan qüvvələrinin mövqelərinə hücumə keçdilər. Ancaq hər dəfə böyük itkilər verərək geri çəkildilər.

Çox böyük üstünlüyə malik olmasına baxmayaraq, dağnak-bolşevik qüvvələri döyüğlərin 4-cü gününə Salyandan geri çəkilməyə məcbur oldular. Geri çəkilən Qırmızı ordu hissələri Bankədə toplağaraq yeni hücumə hazırlağmağa başdılar. Türk-Azərbaycan qoşun birləşmələri və könüllü dəstələr ciddi hazırlıq gördükdən sonra iyulun sonlarında Bankə üzərinə hücumə keçdilər. Qırmızı ordu hissələri nə qədər cəhd göstərsələr bu hücumun qarğsını ala bilmədilər və ağır məğlubiyyətə uğradılar. Sağ qalan dağnak-erməni əsgər və zabitləri çoxlu hərbi ləvazimatı döyüğ meydanında ataraq ғəmilərlə Bakıya qaçdılar. Salyan bölgəsi düğməndən tamamilə azad olundu.

Əd.: Süleymanov M., Qafqaz ǒlam Ordusu və Azərbaycan, B., 1999; yənə onun, Nürupağ, B., 1999.

SAN-REMO KONFRANSI (1920) - *Paris Sülh Konfransında (1919-20)* yarımçıq qalmığ məsələləri müzakirə etmək üçün ǒgiltərə, Fransa, ǒaliya başnazirlərinin və Yaponiya səfirinin iğirakı ilə Antanta dövlətləri Ali ғurasının San-Remo (ǒaliya) Çəhərində keçirilmiş konfransı (19-26 aprel). Amerika Birləşmiş ғətatları (ABğ) nümayəndələri konfransda müğhidəçi kimi, Yunanıstan və Belçika nümayəndələri isə yalnız onların mənafeyi ilə bağlı məsələlərin müzakirəsində iğirak edirdilər. Konfransda Azərbaycan nümayəndə heyətini maraqlandıran Batum, neft, Türkiyə ilə sülh müqaviləsinin ilkin lahiyəsi, Türkiyə-Ermənistan sərhədləri, Qafqaz respublikalarının daxili sərhədləri, bu respublikalara yardım göstərilməsi və s. məsələlər müzakirə edilməli idi. Konfrans ərəfasində Cənubi Qafqaz respublikaları arasında müxtəlif məsələlərə münasibətdə həmrəylik yaratmaq məqsədilə B.Britaniya Xarici ǒğər Nazirliyinin nümayəndəsinin iğirakı ilə aparılan müzakirələr nəticə

Salyan türk şahid abidəsi

vermədi; tərəflər mübahisəli məsələlərdə razılığa gələ bilmədilər. B.Britaniya nümayəndəsi Əlimərdan bəy Topçubağovun təqdim etdiyi memorandumu, mübahisəli məsələlərin həlli üçün memorandumda irəli sürülən ideyaları yüksək qiymətləndirdi. Cənubi Qafqaz respublikalarının nümayəndə heyəti konfransda çıxış etmək üçün San-Remoya yola düşdü. Konfransın ikinci günü, aprelin 20-də "erməni məsələsi" müzakirə edildi. Norveç Ermənistan mandatını götürmək təklifindən imtina etdi, həmin mandatın götürülməsi ABğ-a təklif olundu. Aprelin 23-də ABğ hökuməti Ermənistan de-fakto tanıdı, iyunun 1-də isə ABğ konqresi Ermənistan mandatı ilə bağlı hökumətin təklifini rədd etdi. Aprelin 23-də Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri Batum məsələsi haqqında konfransın katibliyinə birgə memorandum təqdim etdilər, aprelin 24-də hər üç Cənubi Qafqaz Respublikası ingilis nümayəndələri ilə birlikdə bu məsələni müzakirə etdilər. Konfransda Batum azad liman Qəhəri elan olundu. Azərbaycan Respublikasının Batum limanından sərbəst istifadə hüququ saxlandı. Millətlər Cəmiyyətinin iradəsini yerinə yetirmək üçün Batuma bir fransız və bir italyan alayı göndərilməli idi.

Konfrans sərhəd məsələlərini həll edə bilmədi. Cənubi Qafqaz respublikalarına xaricdən hücum olacağı halda onların müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək üçün yardım göstərilməsi məsələsində müttəfiqlər konfransın sonuncu günü bildirdilər ki, yalnız bu respublikalar arasında möhkəm sülh və həmrəylik olduğu halda yardım göstərilə bilər. Azərbaycan nümayəndə heyəti Çaliyadan Parisə qayıtmamıq Rusiyanın 11-ci Qırmızı ordusu tərəfindən Bakının işğal edildiyi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrildiyi xəbərini aldı. Azərbaycan nümayəndəliyi bu xəbəri alan kimi Antanta dövlətləri Ali gurasma, Çaliya hökumətinə, xarici dövlətlərin Romadakı səfirliklərinə Azərbaycan dövlətinin RSFSR ordusu tərəfindən işğal olduğu barədə nota təqdim etdi. Notada göstərildi ki, Azərbaycan müstəqilliyinin bərpa olunmasında sülh konfransı tərəfindən ona kömək göstəriləcəyinə ümid edir. Millətlər Cəmiyyətinə, dünya siyasətini müəyyən edən dövlətlərə bu məzmununda dəfərlə notalar, müraciətlər göndərildi. Spa, London, Genüya, Haaqa, Lozanna konfranslarına da bu məzmununda müraciətlər edilsə də, bir nəticəsi olmadı.

Əd.: Mehdizadə Mir Yaqub, Beynəlmiləl siyasət və petrol, B., 1994; Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Nəsibzadə N., Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920), B., 1996.

SANILI, Hacı Kərim Kərbəlayi Hüseyn oğlu Sanıyev (1878, Qazax qəzasının Çaylı-Kəsəmən kəndi - 1937) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, Qair, maarifçi, ictimai xadim. Kəndli ailəsində doğulmuşdur. Mollaxanada oxumuş (1886-93), Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirmişdir (1898). Zəngəzur qəzasının Xaçmaz kənd məktəbində (1898-1902), Gəncə Qəhər rus-müsəlman məktəbində (1902-04), Qazax qəzasının Poylu və Dağ Kəsəmən ibtidai məktəblərində (1905-18) müdir işləmişdir. 1905 ildə siyasi fəaliyyətə başlanmış "Difai" partiyasının fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdir. 1917 ildən Tiflis məncəvik "Hümmət" təşkilatının üzvü olmuşdur. 1918 ildə Qazax qəzasının general-qubernatoru vəzifəsində işləmişdir. 1918 ilin noyabrında Tiflis "Hümmət" partiyasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinə seçilmiş Sosialistlər fraksiyasının, sorğu komissiyasının üzvü olmuşdur. 1918-20 illərdə "Müsavat" partiyasına qarşı mübarizə aparmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı təxribatların həyata keçirilməsinə rəhbərlik etmişdir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində xalq maarifi sahəsində çalışmış Azərbaycan Əhtilak-Kooperasiya İnstitutunda (1933-35), Sovet Ticarəti İnstitutunun nəzdindəki içəri fakültəsində (1933-36) müəllim, Azərbaycan Dövlət Elmi-tədqiqat İnstitutunda elmi işçi, Bakı xalq maarifi Qəbəsində inspektor işləmişdir.

H.Sanlı bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş "Aran köçü", "Namus davası", "Turut qaçaqlar", "Zülmün sonu", "Novruz və Gülarə" kimi lirik-epik poemalarının, "Canavarlar hökuməti" mənzum satirik əsərinin, lirik Çerlərin müəllifi kimi tanınmışdır. 1937 ildə repressiyaya məruz qalmışdır.

Əsəri: Seçilmiş əsərləri, B., 1993. Əd.: gükürov S., Hacı Kərim Sanılının ədəbi və pedaqoji fəaliyyəti, B., 1970.

SARABSKİ Hüseynqulu Məlikoğlu Rzayev (20.3.1879, Bakı - 16.2.1945, Bakı) - görkəmli Azərbaycan aktyoru, müğənni, rejissor, pedaqoq, teatr xadimi. Azərbaycan peşkar musiqili teatrının banilərindən biri. Azərbaycanın xalq artisti (1932). Əslən Cənubi Azərbaycanın Sərab mahalından olduğu üçün "Sarabski" soyadını 1902 ildə başlanmış həvəskar artistinin qəndə fəal iştirak etmişdir. Burada o. Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cahangir Zeynalov, Hüseyn Ərəblinski, Mirzəğa Əliyev, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Müslüm Maqomayev və başqaları ilə yaxından tanış olmuş və dostluq etmişdir. 1908 ildən "Nicat" cəmiyyəti nəzdindəki opera truppasının solisti olmuş həmin il ilk Azərbaycan operası "Leyli və Məcnun" da (Üzeyir Hacıbəyli) Məcnunun partiyasını müvəffəqiyyətlə ifa etmişdir. Bu partiyada o, 400 dəfədən artıq çıxış etmişdir (sonuncu dəfə 1941 ildə). Bu vaxtdan başlayaraq o, opera sənətinin böyük ustalarından biri kimi məşhurlaşır. Digər milli opera və operettalarda da əsas partiyaları ilk dəfə Sarabski ifa etmişdir.

Sarabskinin Azərbaycan musiqi və teatr sənətinin inkişafında böyük xidməti var. "gərq gecələri"nin təqəbbüsçüsü və fəal iştirakçılardan idi. "Müsəlman opera truppası", "Müsəlman dram truppası"nın yaradıcılarından olmuşdur. 1910 ildən rejissor kimi də fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mədəni həyatında yaxından iştirak edən H.Sarabski 1919 ilin sentyabrında

H.Sarabski Mecnun (Ü.Hacıbəyli, "Leyli və Mecnun") rolunda

Oğlanları Qulu, Ğmayıl, qızı Brilyant Qazaxıstana sürgün edilmiş lakin Sarı Ələkbərin silaha daşarı onları 1924 ildə gizli yolla Trabzona keçirə bilmişlər. Gəncədə sovet hakimiyyəti qurularkən Sarı Ələkbərin bütün əmlakı müsadirə olunmuşdur.

Əd.: Hacıbəyli C, Gəncə üsyanı, Azərbaycan jurnalı, Paris, 1952, № 2; Bayramov X., Sarı Ələkbər, "Gəncəbasar" qəzeti, 1993, 23 fevral.

SARIQAMIĞ ƏMƏLİYYATI - Birinci dünya müharibəsi zamanı (1914-18) Osmanlı qoçunları ilə Rusiya hərbi qüvvələri arasında Sarıqamış (Türkiyə) ətrafında baş vermiş hərbi əməliyyat (1914, dekabr - 1915, yanvar). Sarıqamış əməliyyatı hər iki tərəf üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Hərbi nazir Ənvər paçanın rəhbərlik etdiyi türk hərbi qüvvələrinin qarşısına Qarsa doğru irəliləmək və sonradan Batuma çıxmaq vəzifəsi qoyulmuşdu. Sarıqamış əməliyyatında iştirak edən türk hərbi qüvvələri 90 min nəfərdən, rus hərbi qüvvələri isə 130 mindən artıq idi.

Türk hərbi komandanlığının kifayət qədər qətiyyətli hərbi plana əsaslanması əməliyyatın ilkin mərhələsində müəyyən uğurlar qazanılmasına imkan verdi.

açılan türk dram kurslarında müəllim kimi çalışmış Bakı mərkəzi fəhlə klubunda dram dərnəyinə rəhbərlik etmiş professional musiqi təhsilinin inkişafında, milli mədəniyyətin təbliğində, milli aktyor kadrlarının hazırlanmasında böyük xidmətləri olmuşdur.

H.Sarabski ədəbi yaradıcılıq sahəsində də özünü sınamışdır. Onun "Cəhalət", "Axtaran tapar", "Nə tökərsən aqna, o çıxar qağğına" dram əsərləri tamaşaçıya qoyulmuşdu. H.Sarabski "Azərbaycan milli kostyumu", "Azərbaycan teatr sənətinin oçerkləri", "Hüseyn Ərəblinskinin tərcümeyi-halı", "Bir aktyorun xatirələri" və s. əsərlərin müəllifidir. Etnoqrafik materiallar əsasında yazdığı "Köhnə Bakı" əsərində Bakının həyat və məişət tarixinin bəzi məsələləri öz əksini tapmışdır. O, "Dağlar", "Muğan" kimi populyar məhnələrin müəllifidir.

Sarabski Azərbaycan opera və balet teatrının solisti, həmçinin 1932 ildən ömrünün sonunadək respublika xalq yaradıcılıq evinin rəhbəri olmuş eyni zamanda Azərbaycan dövlət konservatoriyasında, Asaf Zeynallı adına Bakı Musiqi Məktəbində muğamatdan dərs demişdir.

Əsərləri: Bir aktyorun xatirələri, B., 1930; Köhnə Bakı, B., 1982.

Əd.: Cahangirov Ğ, H.Sarabski, B., 1933; Карагичева Л., Мастер азербайджанского музыкального театра, в кн.: Азербайджанская музыка, Б., 1961; Касимов К., Гусейн Кули Сарабский. Жизнь и творчество, Б., 1980.

SARI ƏLƏKBƏR Ğnamqulu oğlu (19 əsrin 2-ci yarısı, Gəncə, Bağbanlar qəsəbəsi - 1938 Türkiyə, Qars Ğ) - *Gəncə üsyanının* (1920) təşkilatçılarından və qəhrəmanlarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti dövründə taqım komandiri olmuş daha sonra polis idarəsi rəisinin müavini işləmişdir. Gəncə üsyanının başçılarından biri Cahangir bəy *Kazımbəy* xatirələrində 1920 il mayın 24-dən 25-nə keçən gecə Balabağban məscidində partizan dəstələrinin rəhbərləri Sarı Ələkbər və Qaçaq Qəmbərlə üsyana başlamaq haqqında razılığa gəldiklərini qeyd etmişdir. Üsyan zamanı qəhrəmanlıqlar göstərən Sarı Ələkbər 11-ci Qırmızı ordu hissələrinin tərk-silah olunmasında fəal iştirak etmişdir. 1952 ildə Parisdə nəşr olunan "Azərbaycan" jurnalının ikinci sayında Ceyhun bəy Hacıbəyli Gəncə üsyanının qəhrəmanları sırasında Sarı Ələkbərin də adını çəkmişdir. Gəncə üsyanı amansızcasına yatırıldıqdan sonra Sarı Ələkbərin qardaşarı və yaxın qohumları istintaqsız-məhkəməsiz güllələnmiş özü isə böyük çətinliklərlə Trabzona (Türkiyə) qaça bilmişdir.

Lakin sonradan yol verilən səhvlər Türkiyə hərbi qüvvələrini ağır vəziyyətə saldı. Son dərəcə soyuq keçən havalar türk hərbi qüvvələrinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Əməliyyatda uğursuzluğa düşər olan Türkiyə tərəfi çoxlu itki verdi. gəxsi heyətin böyük bir hissəsi isə rus hərbi qüvvələri tərəfindən əsir alındı.

Sarıqamıçətrafında və bütünlikdə, Birinci dünya müharibəsinin gediğində Qafqaz cəbhəsində əsir alınmış türk hərbiçilərinin bir hissəsi Azərbaycanında (Nargin adasında) saxlanılır, digər hissəsi isə Azərbaycan ərazisindən keçməklə Rusiyaya aparılırdı. İstər Azərbaycan, istərsə də Rusiya ərazisində saxlanılan türk əsgər və zabitlərinin əsirlikdən azad edilməsi Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı fəallarının qarşısında dayanan başlıca vəzifələrdən biri idi. Rusiya əsirliyindən qaçırılmış Hüsəməddin Tunac sonradan hərbi yardım xahişi ilə Nağı geyx zamanının başlığı ilə Türkiyəyə göndərilən Azərbaycan nümayəndə heyətin tərkibinə daxil edilmişdi. Əsirlikdən qaçırılmış başqa bir türk zabiti Müzəffər Tuğsavul sonradan xidmətini davam etdirərək türk ordusunun ordu generalı rütbəsinə qədər yüksəlmişdi.

Azərbaycan vətənpərvərlərinin səyi nəticəsində 1918 ilin əvvəlində təkcə bir gecədə Nargin adasından 16 türk zabiti qaçırıldı. Əsirlikdən nicat tapmış türk zabitlərinin çoxu Azərbaycanda qalaraq *Apriel işğalından (1920)* sonra milli müqavimət dəstələrinin yaranmasında və fəaliyyətində iştirak etmişlər. Azərbaycanın istiqlaliyyət əldə etməsi ərəfəsində əsirlikdən qaçırılmış türk zabitləri Bədri Əfəndi və Sidqi Əfəndi gəkidə təqvil edilmiş müqavimət dəstəsinə, Həqqi Əfəndi ilə Ələddin Əfəndi Zaqatalada yaradılmış müqavimət dəstəsinə rəhbərlik edirdilər.

Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının görkəmli xadimləri. eyni zamanda, Azərbaycan ərazisindən keçirilib Rusiyaya aparılan türk hərbi əsirlərinin qayğı ilə əhatə olunmasına da çalışmışlar. Bu işdə Nəsim bəy Yusifbəyli, Ələkbər bəy Rafibəyli, Xəlil bəy Xasməmmədov, Nağı bəy geyx zamanlı və başqaları fəal iştirak edirdilər. Onların və digər Azərbaycan vətənpərvərlərinin rəhbərliyi ilə əvvəlcə Gəncədən keçən qatarlardakı türk hərbi əsirlərinə yemək, pal-paltar paylanır, xəstələrə mənəvi yardım göstərilirdi. Bu iş üçün təqvil olunmuş xüsusi qrup əvvəlcədən yemək və paltar bağlamaları hazırlayırdı və əsirləri aparan qatar yetişən kimi türk hərbiçilərinə paylayırdı.

Gəncə dəmir yol stansiyasında türk hərbi əsirləri üçün xüsusi xəstəxana da təqvil edilmişdi. Gəncənin hakimiyyət orqanlarının icazəsi ilə xəstə türk hərbiçiləri, müvəqqəti olaraq, burada müalicə olunurdu.

Türk hərbi əsirlərinə kömək və yardımların nizamlı şəkildə istiqamətləndirilməsi üçün Gəncədə "*Qardaş köməyi*" adlı cəmiyyət də yaradılmışdı. Cəmiyyətin köməyi ilə Türkiyənin müharibə gədən bölgələrində yetim qalmış türk uşaqları toplanıb Azərbaycana gətirilib və burada onların böyüyüb təhsil alması üçün qərait yaradılırdı. Türk hərbi əsirlərinə qayğı göstərilməsi üçün zəruri olan maliyyə vəsaiti fəxsi ianələr və xeyriyyə tədbirləri hesabına toplanırdı. Azərbaycanda olan türk hərbi əsirlərinin vəziyyəti Nəriman Nərimanovun da diqqət mərkəzində olmuşdur. O, 1917 ilin dekabrında hərbi əsirlərə yardım göstərilməsi üzrə xüsusi komitənin sədri təyin edilmiş Bakıda türk əsirlərinə böyük qayğı göstərmişdir. Nargin adasında saxlanılan türk əsirlərinin dözülməz vəziyyəti haqqında dəfələrlə mətbuatda, fəhər dumasında çıxış etmiş onlara yardım göstərməyə çağırılmış və vəziyyətlərinin yaxşılaşmasına nail olmuşdur.

Əd.: geyx zamanlı N., Azərbaycan İstiqlal mücadiləsi xatirələri, B., 1997; Süleymanov M., Azərbaycanda türk fəhidlikləri, B., 2000; Birinci dünya harbinde türk hərbi Kafkas cəhəsi 3-cü ordu hərəkatı, c.1, Ankara. 1993; Строков А.А., Вооруженные силы военного искусство в Первой Мировой войне, М., 1974.

SENTRODOM - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmış qeyri-hökumət xeyriyyə cəmiyyəti. Köməyə ehtiyacı olanların qeydiyyatı alınması, evlərdə və küçələrdə qayda-qanuna və təmizliyə nəzarət, yanğımla mübarizə, əhalinin zəruri ərzaq məhsulları ilə təchizatı, yoluxucu xəstəliklərlə mübarizə və s. vəzifələri yerinə yetirirdi (bax *Mərkəzi ev komitəsi*).

SENTROKASPİ (Mərkəzi Xəzər) - Xəzər hərbi donanmasının mərkəzi komitəsi. 1917 ilin 1-ci yarısında Bakıda yaradılmışdı. Kadet, keçmiş çar zabiti Türkiyə, eserlər Yüzbaşev, Çurgin və b. rəhbərlik edirdi. Sentrokaspinin siyasəti qeyri-sabit idi. Donanma dənizçilərinin 1-ci qurultayı [1917 il 3 (16) noyabr] Oktyabr çevrilişini alqışlamış və fəhlə və əsgərlərin Bakı Sovetinə kömək göstərməsini Sentrokaspiyə həvalə etmişdi. Lakin eser-menşevik rəhbərlik bu tapşırığı həyata keçirməmişdi. gəumyan başda olmaqla, Bakı Sovetinin Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi 1918 il mart soyqırımını zəmmə neytral mövqe tutmuşdu. Yeni seçilən Sentrokaspi (sədri bolşevik A.R.Kuzminski) donanmanı *Bakı kommunasının* hərbi qüvvəsinə çevirdi, Bakı Xalq Komissarları Sovetinin bütün direktivlərini həyata keçirdi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Bakını azad etməsinə müqavimət göstərilməsində iştirak etdi. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sərətu ilə fəaliyyətini dayandırdı. Sentrokaspidə üstünlüyə nail olan daşnaklar və eser-menşeviklər avqustun 1-də "*Sentrokaspi diktaturası*" adlandırılan oyuncaq hökumət yaratdılar; sentyabrın ortalarında *Qafqaz İslam Ordusu* və Azərbaycan könüllü birləşmələri Bakını azad etdikdən sonra fəaliyyətinə son qoyuldu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c. 5, B., 2001; Əbrahimov Z., Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi (1917-1918-ci illər), B., 1957; Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия, М., Денстервиль Л, Бриганский империализм в Баку и Персии в 1917-1918 гг., Тифлис, 1925.

"SENTROKASPİDİKTATURASI", "Mərkəzi Xəzər və Sovetlərin Müvəqqəti Qəriyyə Komitəsinin Diktaturası" antimillə və antisovet oyuncaq hökumət. 1918 il avqustun 1-də, Bakıda sovet hakimiyyətinin süqutundan sonra Sentrokaspinin antimillə və antisovet əhval-ruhiyyəli zabitləri və Bakı Soveti icraiyyə komitəsi tərəfindən yaradılmışdı. Partiya mənsubiyyətinə görə daşnaklardan, sağ eser və menşeviklərdən (11 nəfər) ibarət idi. Hökumətin tərkibinə Sadovski (sədr), A.Arakelyan, Məlik-Yeqanov, L.Velunts, L.Umariski, S.Saakyan, Q.Ayollo və b. daxil idilər.

"Sentrokaspi dikturası"nın hərbi qüvvələri, əsasən, Bakı kommunası dövründə fonnalaşdırılmış erməni-dağnak dəstələrindən ibarət idi. Diktaturanın liderləri Azərbaycan və Türkiyə hərbi qüvvələrindən ibarət *Qafqaz İslam Ordusunun* Bakıya doğru irəliləməsinin qarşısını almaq üçün L.Biçeraxovun və Gəndakı ingilis hərbi qüvvələrinin komandanı Denstervillin köməyinə əl atdılar. L.Biçeraxov "Sentrokaspi dikturası" qoçunlarının komandanı elan edildi. Dağıstan ərazisində olan L.Biçeraxov Bakıya doğru hərəkətə başlaması barədə "Sentrokaspi dikturası"nın rəhbərliyinə teleqram göndərdi. Azərbaycanın Qırmızı rayonlarında yerli əhəlidən təşkil olunmuş könüllü silahlı dəstələr qətiyyət nümayiş etdirərək, L.Biçeraxovun dəstəsinin Bakıya irəliləməsinə imkan vermədilər. "Sentrokaspi dikturası"nın dəvəti ilə ingilis qoçunları avqustun 4-də Bakıya daxil oldu. Gəndan general Denstervillin başçılığı ilə 1000 nəfərlik hərbi qüvvə, bir neçə top və zirehli avtomobil Bakıya gəldi. Bu qüvvələrlə Bakını əldə saxlamağın mümkün olmayacağını gören "Sentrokaspi dikturası"nın rəhbərliyi Cəhərdə kütləvi səfərbərlik aparmaq qərarına gəldi. Bakıda və onun rayonlarında səfərbərliyin aparılması üçün məsul olan komissar vəzifəsi də təsis edilmədi.

"Sentrokaspi dikturası"nın mövcud olduğu qısa vaxtda 70 minədək Cəhər əhalisi hərbi səfərbərliyə alınmışdı. Onların 30 minə rüqət verib xidmətdən canını qurtarmışdı. 40 min nəfərə silah paylanmışdı ki, onlardan da 4-5 min nəfəri cəbhə xəttinə yollanmışdı. Müxtəlif adlar altında (hüquqşünaslar, artistlər, dükançılar və s.) dəstələr yaradılmışdı. gətə əsasən, 26 piyada taburu, bir neçə divizion, topçu briqadası və süvari bölmələri var idi. Lakin onlar kifayət qədər komplektləşdirilməmişdi.

"Sentrokaspi dikturası"nın hərbi komissarı əvvəlcə Markaryan, 1918 il avqustun 12-dən isə Baqratuni təyin olundu. "Sentrokaspi dikturası"nın qoçunları əvvəlcə "Döyüçün Qafqaz Qırmızı ordusu" (komandanı Avetisov), sonra isə "Bakı və onun rayonlarının ordu və donanması" (komandanı general Dokuçayev, müavini Avetisov) adlandırılmışdı. "Sentrokaspi dikturası"nda ingilis zabitləri də rəhbər vəzifələrə təyin edilmişdilər. Lakin hərbi komissar və qoçunların komandanı vəzifəsi "Sentrokaspi dikturası" fəallarının - dağnakların əlində idi. HəGərxana gedən Bakı Xalq Komissarları Soveti üzvləri diktatura tərəfindən həbs edildi.

"Sentrokaspi" qüvvələrinin başlıca vəzifəsi Bakı Cəhərinin Azərbaycanın milli qüvvələrinin əlinə keçməsinə yol verməmək idi. Bu məqsədlə onlar 1918 il avqustun ilk günlərindən sentyabrın 15-nə qədər ingilislərin yardımını və birbaça iÇirakı ilə Bakı ətrafında Azərbaycan xalqına qardaçığ yardımını göstərən türk hərbi qüvvələrinə, milli nizami hissələrə və könüllü dəstələrə müqavimət göstərdilər. Lakin Azərbaycan və Türkiyə hərbi hissələrindən ibarət Qafqaz Gəlam Ordusu Cəhəri azad etdi. Bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Sentrokaspi və ingilis hərbi qüvvələri tam uğursuzluğa düşər oldular. "Sentrokaspi dikturası" süqut etdi, onun üzvləri Petrovsk-Porta (indiki Mahaçqala), sonra isə Ənzəliyə qaçdı. Bax. həmçinin *Bakının azad olunması (1918)*.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920), B., 1998; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

SENZURANIN LƏĞVİ BARƏDƏ SƏRƏNCAM - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mətbuat və kütləvi informasiya vasitələrinin məzmununu, nəçri və yayılması üzərində dövlət nəzarətinin ləğv olunmasını həyata keçirən hüquqi sənəd. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1918 il 9 noyabr tarixli sərəncamı ilə qəbul edilmişdir.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Е., 1998.

SEREBROVSKİGA Aleksandr Pavloviç (25.12.1884, Peterburq - 10.2.1938) - sovet dövlət xadimi, Oktyabr çevriliğinin (1917) iÇirakçısı. 1920 ilin yazında V.Leninin imzaladığı mandatla Bakıya göndərilmədi. *Bakı əməliyyatı (1920)* zamanı neft mədənlərinin bolÇeviklərin nəzarətində saxlanılması, Bakı neftinin Rusiyaya daçınmasının təmin olunması Serebrovskiyə tapçırılmışdı. 11-ci Qırmızı ordunun sonrakı hərbi birləşmələri ilə aprelin 30-da Bakıya gələn Serebrovskiyə V.Leninin imzaladığı xüsusi mandatla geniÇ hüquq və səlahiyyətlər verilmədi. Baç neft idarəsinin üzvü Serebrovski 1920-26 illərdə "Azərneft" idarəsinin sədri iÇəmişdir. Azərbaycan neft sənayesini Rusiyanın yanacaq bazasına çevirmiş Serebrovski birbaça V.Leninin sərəncamında olan kadr idi. Azərbaycanın 1920 ildə "nəinki neft verir, hətta öz dövlət kassasından fəhlələrin məvacibini də ödəyirdi" (Nəriman Nərimanov). Bunun müqabilində, neftin 15%-nin Azərbaycanına verilməsi barədə razılıq əldə edildikdə belə, "Serebrovski mövcud qərarı lazımı surətdə yerinə yetirməmişdir". N.Nərimanov Azərbaycan SSR hökumətinin sədri olduğu halda, "neft məhsullarından Azərbaycanın xeyrinə faizli ayrımalara dair düz bir il Serebrovski ilə mübarizə apardığını" yazırdı. N.Nərimanov mərkəzə müraciətində yazmışdı: "...Sovet respublikasında başda "kral" Serebrovski olmaqla, "monarxiya" yaratmaq nəyə lazım idi, o indiyə qədər elə bilir ki, azərbaycanlıları aypara və ulduzla aldadır". Onun sədrlik etdiyi komitənin tərkibi, Nərimanovun yazdığı kimi, "qərəzsiz müÇahidəçini dəhçətə" gətirəcək qədər "rus, erməni və yəhudilərlə doldurulduğu" halda, iÇin ağırlığı mazıtun içərisində "çapalayan" müsəlman fəhlələrinin çiyində idi. Serebrovski 1921 ildə Gətanbulda olarkən Vrangəl ordusunun orada qalan əsgərləri arasında təbliğat apararaq, onların 5 mindən çoxunun-Bakıya gəlib, neft mədənlərində iÇəməsinə təmin etmişdi. Bakıda fəaliyyətindən sonra SSRÇmiqyasında bir sıra məsul təsərrüfat sahələrinə rəhbərlik etmişdir. SSRÇMÇK üzvü olmuşdur. Repressiyaya məruz qalmışdır.

SERETELG Çakli Georgiyeviç (20.11.1881, Kutaisi -20.5.1959, Nyu-York) - menÇevizmin liderlərindən biri, siyasi və dövlət xadimi. 20-ci yüzilliyin əvvəllərində inqilabi hərəkətə qoçulmuşdu. 1903 ildən gürcü sosial-demokrat jurnalı "Kvali"nin ("gürm") redaktoru idi. Kutaisi quberniyasından 2-ci Dövlət dumasının (1907) deputatı, sosial-demokrat fraksiyasının lideri olmuş 1907-17 illərdə

katorqaya və Sibirdə məcburi yaqamağa məhkum edilmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra Petroqrad Soveti Gəriyyə Komitəsinin, Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin (1-ci çağırış) Ümumrusiya MCK-in üzvü, Müvəqqəti hökumətdə 1917 ilin mayından poçt və teleqraf, iyuldan daxili işlər naziri olmuşdur. Müvəqqəti hökumətin 1917 ilin avqustunda Rusiyanın əks-inqilabi qüvvələrinə səfərbər etmək üçün çağırdığı dövlət müqaviləsində (Moskva) iştirak etmişdir. Müəssislər Məclisində antisovet blokun başçısı olmuşdur. 1918 ildən gürcü mençeviklərinin liderlərindən idi. 1918 il mayın 25-də Zaqafqaziya seyminin gürcü fraksiyası adından bəyanat verərək Zaqafqaziya Respublikasının ləğv olunacağını seymin müsəlman fraksiyasına bildirmişdir. Gürcüstan nümayəndə heyəti tərkibində *Paris Sülh Konfransında (1919-20)* iştirak etmişdir. 1920 il yanvarın 19-da konfransın Ali gurasının iclasında, əldə olunmuş razılığa görə, Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndə heyəti adından çıxış edən Sereteli müttəfiqlərin yardımına böyük ehtiyac olduğunu bildirmiş bolşeviklərin Qafqaza müdaxiləsinin labüd olduğunu söyləmişdir. Gürcüstanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra (1921) Fransaya mühacirət etmiş 1940 ildən ABŞ-da yaşamışdır.

SEVR SÜLH MÜQAVİLƏSİ (1920) - avqustun 10-da Sevr şəhərində (Paris yaxınlığında) Osmanlı dövləti ilə Birinci Dünya müharibəsində qalib gəlmiş "bağca müttəfiq dövlətlər" (B.Britaniya, Fransa, İtaliya, Yaponiya) və onlara kömək etmiş dövlətlər (Belçika, Yunanıstan, Polşa, Portuqaliya, Rumıniya, Çexoslovakiya, Yuqoslaviya) arasında bağlanmış müqavilə. Sevr sülh müqaviləsinin əsasını vaxtilə ingilis diplomatı M.Sayks və fransız diplomatı F.Jorio-Piko tərəfindən hazırlanmış gizli müqavilə-Fransa (Sayks-Piko) müqaviləsinin (1916) Çortləri və Antanta dövlətlərinin *San-Remo konfransında (1920)* iştirak hazırladıqları, Osmanlı imperiyası ərazilərinin, həm də digər türk torpaqlarının bölünməsi haqqında müqavilənin məni təqvil edirdi. Sevr sülh müqaviləsinə əsasən, Fələstin və İraq B.Britaniyanın, Suriya və Livan isə Fransanın mandatlığı altına keçirdi. Türkiyə Ərəbistan yarımadasına və gimali Afrikaya iddialarından əl çəkir. İtaliyanın Kipri ilhaq etməsini, həmçinin İtaliyanın Misir, Hicaz əmirliyi, Fransanın isə Mərakeş və Tunis üzərində protektoratlığını tanıyırdı; Dodekanes adaları İtaliyaya, Ədirne və Gelibolu ilə birlikdə gərqi Frakiya Yunanıstana, Anadolu vilayətinin cənub-gərqi Türkiyə torpaqlarında yaradılması nəzərdə tutulan "müstəqil Kürdüstan" a, əksər sərhəd əraziləri isə dağlara (Ermənistan) verildi; Sevr sülh müqaviləsinin İstanbul və Boğazlara aid Çortləri Türkiyəni nəinki Boğazlardan, əslində, həm də İstanbuldan məhrum edirdi. Boğazlar üzərində nəzarət üçün yaradılmış "komissiya"ya daxil ediləcək 7 dövlətin 4-ü (B.Britaniya, Fransa, İtaliya, Amerika Birləşmiş Ştatları) Qara dəniz dövləti deyildi; İstanbul formal olaraq Türkiyəyə verilsə də, onun quru tərəfinin Yunanıstan torpaqları ilə əhatə edilməsi, dəniz tərəfdən isə hər iki sahilin "Boğazlar komissiyası"nın nəzarəti altında olan "beynəlxalq boğazlar zonası"na aid edilməsi bu "güzəfti, əslində, heçə endirmişdir. Sevr sülh müqaviləsi təkcə Osmanlı imperiyasının varlığına son qoymaqla kifayətlənməyərək, Türkiyənin müstəqilliyini və türk dövlətçiliyini də məhv etməyə yönəldilmişdir; hətta Türkiyənin əlində qalan Daxili Anadolunun mərkəzi Ankara olan kiçik bir sahəsi üçün belə elə məhdudiyətlər və ağır Çortli təhhdilər qoyulurdu ki, bunlar, əslində, Türkiyəni gələcəkdə müstəmləkəyə çevirmək məqsədi güdürdü.

Sevr sülh müqaviləsi həm də Cənubi Qafqazda sabitliyin pozulmasına Çərait yaradırdı; müqaviləyə əsasən, Türkiyə əraziləri hesabına Gınıkləndirilən dağlar cürətlənərək, yenidən "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasına qapılır, Azərbaycan torpaqlarına olan ərazi iddialarını reallaşdırmaq üçün "tarixi əsaslar" axtarır, Naxçıvan bölgəsini və digər Azərbaycan ərazilərini işğal və ilhaq etmək üçün növbəti cəhdlər göstərirdilər.

Sevr sülh müqaviləsi Türkiyədə milli azadlıq hərəkatına güclü təkan vermiş və Mustafa Kamal Paşa Atatürkün başçılığı ilə xarici qəsbkarlara qarşı yönəlmiş Kamalçılar inqilabını sürətləndirmişdir. 1921-22 illərdə xarici işğalçılara ağır zərbələr endirərək onları ölkədən qovmağa əsasən nail olmuş Kamalçı türk hökumətinin diplomatik sahədə də fəaliyyətini xeyli gücləndirməsi sayəsində Sevr sülh müqaviləsi Lozanna konfransının (1922-23) qərarları ilə ləğv edilmişdir.

Əd.: Hüseynov Q.H., Atatürk dövründə Türkiyənin xarici siyasətinə dair, B., 1970; Орешкова С.Ф. и др., Очерки истории Турции, М., 1983.

SEYİD ƏZİM GƏRVANÇ Seyid Əzim Seyid Məhəmməd oğlu Mir Cəfərzadə (10.7.1835, gəmaxı - 20.5.1888, gəmaxı) görkəmli şair, maarif və mətbuat xadimi, tarixçi və ədəbiyyatşünas. Dağıstanın Yaqsay kəndində (1843-53), Nəcəf, gəmax (Dəmət), Bağdad şəhərlərində (1855-61) ruhani təhsili almışdır. 19 əsrin 60-cı illərində Məkkə ziyarətinə getmiş Səudiyyə Ərəbistanına, Misirə, Türkiyəyə, İtaliyaya səyahət etmişdir. 1869-70 illərdə gəmaxıda yeni üsullu (üsuli-cədid) məktəb açmışdır. Mirzə Ələkbər Sabir və Sultanməcid Qənizadə ilk təhsili bu məktəbdə almışlar. Bakı quberniyasının gəmaxı ruhani idarəsinin "Məclis" məktəbində (1874-88), gəmaxı Şəhər məktəbində (1877-88) müəllim işləmişdir. 1879 ildə Qori Müəllimlər Seminariyasında açılan Azərbaycan Qəbəsində Azərbaycan dili və Çəriət fənləri müəllimi yerini tutmağa təqbbüs göstərmişdir. 1875 ildə Bakıda nəşrə başlayan "Əkinçi" qəzetinin redaksiyası ilə əlaqə yaratmış qəzetin demokratik ideya istiqamətini müdafiə etmiş satirik, didaktik Çərlər dərc etdirməklə, maarifçi-realist poeziyanın bünövrəsini qoymuşdur. "Ziya" ("Ziyayi-Qafqaziyyə", 1879-83), "Kəçkü" (1884-91) qəzetlərində iştirak etmiş gərxanın sosial-iqtisadi həyatına dair məqalələr, əxlaqi, tərbiyəvi, didaktik mövzularda Çərlər, mənzum hekayələr dərc etdirmişdir. Seyid

Əzim 19 əsrin 70-80-ci illərində maarifçilik hərəkatında fəal iştirak etmiş məktəblərin ehtiyacını təmin etmək üçün "Rəbiül-əf fal" ("Ucaqların baharı"), "Əhvali-Ənbiya" ("gəriət"), "Tacül-kütub" dərsliklərini yazmışdır. Dərsliklərində çarizmin müstəmləkə ucqarlarındakı siyasətini təbliğ etmədiyinə görə 1879 ildə "siyasi etibarsızlıqda" ittiham edilmiş müəllimlikdən çıxarılması haqqında sərəncam verilmişdir. Yerinə bərpa olunduqdan sonra siyasi təqiblərə məruz qalmışdır. Azərbaycan Çarlərinin əsərlərini toplamış tərtib etdiyi "Təzkirə" də (1883) 270-dən çox Çarın qısa tərcümeyihəsinə və əsərlərindən nümunələr vermişdir. "Tarixi-girvannamə" (1887) adlı əsəri də var. Seyid Əzim yaradıcılığa erkən yaşlarından lirik Çar kimi bəqamış qəzəl, qəsidə, mütəzad, rübai, mərsiyə kimi klassik Çar janrlarında zəngin ədəbi irs yaratmışdır. 19 əsrin 70-ci illərində "Əkinçi"nin təsiri altında yaradıcılığında ictimai mövzulara meyli qüvvətlənmiş orta əsrlərin feodal qanunları üzərində bərqərar olan əski dünyanı yıxmaq, kapitalizm inkişafı dövrünün ahənginə uyğun yeni dünya qurmaq uğrunda mübarizə Seyid Əzim yaradıcılığının əsas əməlinə çevrilmişdir. gair yaradıcılıq məramını "Gətirmək təzə üsluba gərəkdir köhnə dünyanı" Çəklində bildirmiş yaradıcılığını bu məramın həyata keçməsi uğrunda mübarizəyə səfərbər etmişdir. Lirik, satira, mənzum hekayə, təmsil Seyid Əzim yaradıcılığının aparıcı janrlarıdır. Zərdabi, Ünsizadə və b. müasirlərinə ünvanladığı mənzumələrdə cəmiyyətin yenidən qurulması yolları haqqında düğünələrini əks etdirən Seyid Əzim satiralarında çarizmin və mürtəce ruhanilərin törətdiyi rəzalətləri amansızlıqla qamçılıyır, öyüd və nəsihətlərində müasir mündəricəli sağlam əxlaqi fikirləri təbliğ edirdi. Seyid Əzim qüvvətli tarixilik duyğusuna malik idi. O, Azərbaycan xalqının milli oyanığında, geniç kütlələr içərisində azadlıq və istiqlal ideyalarının yayılmasında mühüm rol oynamışdır. O, 19 əsrin iqtisadi inqilabının dünyanın əski simasını dəyişib, maarifçilik ideyaları zəminində sağlam və azad bir cəmiyyətin qurulması ilə nəticələnməsinə dərin inam bəsləyirdi. gerlərinin birində qurulacaq yeni dünyanın insanlarına müraciətlə onu da xatırlamalarını tövsiyə edirdi.

*Ol zaman kim, bu dövreyi-əflak,
Çürüdüb, eyləyər vücudumu xak.
Oxuyanlar həqiri yad eddlər,
Ruhumu qəbr evitdə şad edələr.
Gələcək, əmma çox əhli-məzaq,
Olacaqqlar vücuduma müştəq.
Deyəcəklər ki, heyf Seyyidi-zar,
Oldu Şirvan ara qəribə məzar.
Kaş olaydı zəmanəmizdə bizim,
Bəzmi-cəngü çəğənəmizdə bizim. ...
Bir ümidini ki, vəqti-ricətdə,
Kövkəbi-bəxt ola səadətdə.
Yetirəm xaki-payma canı.*

Əsəri: Əsərləri, 3 cildə, B., 1967-71; 3 cildə, B., 2005.

Əd.: Azərbaycanın ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, c.2, B., 1960; Mirbağır oğlu K., Seyid Əzim girvani, B., 1959; Hüseyinov S., Seyid Əzim girvanının yaradıcılıq yolu, B., 1977; Bağrov Ə., S.Ə. girvani və məktəb. B., 1986.

SEYİD HÜSEYN, Seyid Hüseyin Mir Kazım oğlu Sadıqzadə I (1887, Bakı - 1.8.1938, Bakı) - yazıçı, tənqidçi, publisist mətbuat xadimi. Dənizçi ailəsində doğulmuşdur. Gəriçəhərdə Sınıqqala məscidi nəzdindəki məktəbdə (1895-1902), birinci rus-müsəlman məktəbində (1902-05) təhsil almışdır. "Kaspi" mətbəəsində iğəmiç Haqım bəy Vəzirovun "Tazə həyat" və "Güftaq" qəzetlərinin müsəhhihi (korrek toru) olmuşdur (1905-11). Ələsgər Əliyev və qardağı Mir Hüseyinlə bir satirik "Bəhlul" jurnalını (cəmi 9 nömrəsi çıxmışdır) nəq etdirmişdir (1907). Seyid Hüseyin 1911 ildən aramsız olaraq dövrü mətbuat sahəsində fəaliyyət göstərmişdir. 1912 ildə Hacı Əbrahim Qasımovun redaktorluğu ilə Bakıda satirik "Kəlniyət" (1912-13) jurnalını buraxmışdır. 1912 ilin avqustunda Sənəttullah Eynullayev-Əbrahimovun nəq etdirdiyi "Qəbal" qəzetinin əməkdağı, 1914-15 illərdə həmin qəzetin nağıri və başmühərriri olmuşdur. 1915 ilin oktyabrında "Qurtuluç" jurnalını (cəmi 4 nömrə; 1920 ilin aprelinde 2 nömrə) nəq etdirmişdir. "Qəbal", "Yeni Qəbal", "Təzə xəbər", "Son xəbər", "Yeni Gəlad", "Açıq söz" qəzetlərində aktual sosial problemlərə dair publisist məqalələri və hekayələri dərc olunmuşdur.

1918 ilin martında S.ğaumyanın göstəriç və başçılığı ilə dağhakların Bakıda Azərbaycan xalqına qarğı törətdiyi dəhşətli soyqırımını zamanı, tarixi binaları, o cümlədən nadir memarlıq incisi olan "Gəmailiyə"ni yandırması ilə əlaqədar dərin ürək ağrısı ilə qələmə aldığı "Həzin bir xətirə", "Gəmailiyə" (1919) hekayələri ictimai-ədəbi mühitdə böyük əks-səda doğurmuşdu. 20 əsrin 10-cu illərində Seyid Hüseyin ardıcıl surətdə ədəbi tənqidlə məçğul olmuş milli ədəbiyyatın, ədəbi-bədii dilin saflığı, realist sənət uğrunda fəal mübarizə aparmışdır. "Müsəvat" partiyasının üzvü olan Seyid Hüseyin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin həyata keçirdiyi mədəni quruculuqda, o cümlədən "Azərbaycan" qəzetinin başçılıq etdiyi "Yağıl qələm" ədəbi birliyinin iğində yaxından iştirak etmişdir. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildikdən sonra "Müsəvat" partiyasının Bakıda gizli fəaliyyət göstərən Mərkəzi Komitəsinin üzvü idi. 1923 ilin avqustunda gizli təçkilatın üstü açılarkən, "Kommunist" qəzetində xüsusi bəyannamə ilə çıxığı edib, "Müsəvatın məxfi təçkilatını buraxılmışığı elan" edənlərin arasında Seyid Hüseyinin də imzası vardı. Sovet hakimiyyəti illərində müəllimlik (Xızı rayonu, Bakı), fəhlə klublarında ədəbiyyat dərnlərinə rəhbərlik etmiş "Maarif və mədəniyyət", "Hücum" jurnallarında məsul katib, "Kommunist" qəzetində buraxıcı. Azəməçdə redaktor iğəmişdir. "Yeni həyat yollarında" (1928), "Çki həyat arasında" (1930), "ğirinnaz" (1937) kitabları nəq olunmuşdur. Repressiyaya məruz qalmışdır.

Əsərləri: Seçilmiş əsərləri, B., 1960; Hekayələr, B., 1977.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğı), B., 1998;

Talıbzadə K., XX əsr Azərbaycanın tənqidi, B., 1966; Zamanov A., Əməl dostları, B., 1979; Sadiqzadə Q., Son mənzili Xəzər oldu, B., 1991; Hüseynzadə A., Romantik Gair Əlipaşa Səbur, B., 2000.

SEYD MÜSƏVĞ- "Hümmət" təqilatının banilərindən biri, nasir, yazıçı-publisist (bax *Musəvi*).

SEYD UĞUNSKİ Mir Möhsün ağa Seyid Əbrahim oğlu -Azərbaycan xanəndəlik sənətinin görkəmli nümayəndələrindən biri, musiqi xadimi, pedaqoq. Azərbaycanın xalq artisti (1956), respublikanın əməkdar müəllimi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ölkənin mədəni həyatında yaxından iştirak etmişdir (bax *Şuşinski Seyid*).

SEYDƏLƏYEV Mirməmmədrza Abutalıb oğlu (1898, gəməxi - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Bakı kiçik gimnaziyasını bitirmişdir (1919). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini tibb sahəsində davam etdirmək üçün Berlin Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Sonrakı taleyi barədə məlumat aqar olunmamışdır.

SEYDOV Mir Hidayət bəy Mir Adil oğlu (1887 - mart, 1919, Ordubad) - Azərbaycanın milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarından biri, Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyətinin təşkilatında və inkişafında fəal iştirak etmişdir. 1906 ildə Yelizavetpol (Gəncə) gimnaziyasını bitirmiş sonra Kazan Universitetinin hüquq fakültəsində oxumuşdur. 1907 ildən inqilabı hərəkata qoşulmuşdur. Gəvən quberniyası Müsəlman Milli gurasının sədri, Zaqafqaziya seymi Müsəlman fraksiyasının üzvü olmuşdur. 1918 il mayın 28-də İstiqlal bəyannaməsini qəbul və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasını elan edən Azərbaycan Milli gurasının 26 nəfər üzvü arasında M.H.Seyidov da vardı. Azərbaycan Milli gurasının "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun"una (1918, 19 noyabr) əsasən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü elan edilmişdir 44 nəfər Milli gura üzvündən biri olmuşdur.

"SƏDƏT" - 1907 ildən Bakıda fəaliyyət göstərən və xalqın maariflənməsində, milli oyanığında mühüm rol oynamış müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti. Cəmiyyətin yaranması və fəaliyyətində görkəmli xeyriyyəçi, maarifpərvər Hacı Zeynalabdin Tağıyevin böyük rolu olmuşdur. "Sədət"nin əsas məqsədi xalqı maarifləndirmək, onun mədəni inkişafında özünəməxsusluğunu qorumaq olmuşdur. Cəmiyyət köhnə üsullu məktəb və mədrəsələrin yenidən qurulmasına, təkmilləşdirilməsinə, onların yayılmasına, kitabxanalar, qiraət xanalar açılmasına çalışmışdır. 1908 ildə cəmiyyət tərəfindən Bakıda açılmış "Sədət" məktəbində Fərhad Ağazadə, Üzeyir və Ceyhun Hacıbəyli qardaqları, Axund Molla Ağa Əlizadə, Molla Qədir Əməyilzadə, Məmməd Hənəfi Terequlov, Əli Hüseynov, Kərim bəy Məlikov və b. müəl-

"Sədət" məktəbinin müəllim və şagirdləri

limlik edirdilər. Məktəbin müdiri Əli bəy *Hüseynzadə* idi. Cəmiyyətin bütün məktəb proqramlarına Qori seminariyasının məzunu Fərhad Ağazadə rəhbərlik edirdi. Cəmiyyətin fəaliyyətində mütərəqqi din xadimləri yaxından iştirak edirdilər. "Səadət" məktəbində dünyəvi fənlərlə (Azərbaycan, rus, fars, ərəb, alman və fransız dilləri, hesab, coğrafiya, rəsm, tarix, təbiətqinaslıq) yanaşı, ilahiyat da tədris olunur, türkcülük və islamçılıq təbliğ edilirdi. "Səadət" cəmiyyəti Azərbaycanın bir sıra Cəhərində məktəb və mədrəsələr açmış Cənubi Azərbaycandan gəlmiş fəhlələrin ucaqları üçün Bakıda "Ütihad", Tiflisdə isə "Ütifaq" məktəbi təşkil etmişdi.

"Səadət" müsəlman ruhani cəmiyyəti idarə heyətinin sədri Axund Molla Ağa Əlizadənin Azərbaycan qəzetlərində dərc olunmuş müraciətində Bakıda fəaliyyət göstərən 400 Çağirdi olan məktəbə yardım edilməsi xahiş olunurdu: "Biz, müsəlmanlar geridə qalmış xalqıq, bizə, ilk növbədə, maariflənmək lazımdır. Biz müsəlmanları yalnız məktəb xilas edə bilər. Bizə iqq saçan idarəyə hərtərəfli yardım göstərmək lazımdır. Gedin və mövcud olan məktəblərə dəstək verin. Gələcək nəslinizin sözün əsl mənasında ayılmasını istəyirsinizsə, məktəblərə yardım əlinizi uzadın" ("Kaspi" qəzeti, 1914, 31 yanvar).

Cəmiyyət Azərbaycanda elmin və maarifin yayılmasında, azərbaycanlıların təhsil alması və savadlandırılmasında böyük rol oynamışdır. "Səadət" məktəbində təhsil almış bəzi azərbaycanlı mütəxəssislər sonralar ictimai-siyasi fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra hökumətin tərkibinə daxil olmuşdular.

Əd.: Bax "Nəşri-maarif" məqaləsinin ədəbiyyatına

SƏBUR, Əlipaşa Fərəculla oğlu Hüseynzadə (1885, Bakı - 11.5.1934, Bakı) - mətbuat xadimi, qair, nağır, maarifçi. Fəhlə ailəsində doğulmuşdur. Cəriçəhərdə məhəllə məktəbində (1892-96), 1-ci rus-müsəlman məktəbində (1896-99), 2-ci dərəcəli ali ibtidai Cəhər məktəbində (1899-1902) oxumuşdur. 1909 ildə məşhur türk mühərriri Əhməd Kamal Rəsım oğlundan "Sərf-nəhv və qəsaidi-ədəbiyyə"ni öyrənmişdir. Əmək fəaliyyətinə 1902 ildə ticarət kontorunda başlamışdır. 1910 ildə "Yeni Füyuzat" jurnalını nəşr etdirmişdir. Jurnalda gərgin ölkələrində gedən milli azadlıq mübarizəsi də iqq landırılırdı. 1911 ildə "panislamizm"i təbliğ etməkdə, "zərərli ideyalar yaymaqda" və Avropa dövlətlərinin gərgindəki siyasətinə qarşı çıxmaqda ittiham olunaraq, mərkəzi Rusiyanın daxili quberniyalarına sürgün edilmiş Rostov və Həçərxan Cəhərlərində yaşamışdır (1911-14). Nəriman Nərimanov və Əbrahim Əbilovla birlikdə Həçərxan Cəhərinin mədəni həyatında yaxından iştirak etmişdir. 1913 ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illik yubileyi münasibəti ilə əfv-i-ümumi elan edildikdən sonra Bakıya qayıdaraq, "Səfa" maarif cəmiyyətində çalışmışdır. 1917 ildə hərbdəyə yardım üçün tərtib olunmuş "Qardağ köməyi" məcmuəsinin nəşrində fəal çalışmış və "Gəl, etmə fərariliyi" qerini dərc etdirmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mətbuat sahəsində çalışmış "Türk ocağı" ədəbi təşkilatında və onun nəzdində yaradılmış "Yağlı qələm" ədəbi dərnəyində fəal iştirak etmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində müəllimlik etmiş (1920-31), "Kommunist" və "Azərbaycan kolxozçusu" qəzetlərinin əməkdaş olmuşdur.

1923 ildə Bakı Dövlət Universitetinin tarix-filologiya fakültəsinə daxil olmuş maddi vəziyyətinin ağırlığı üzündən təhsilini davam etdirə bilməmişdir.

Səbur dövrü mətbuatda ("Yeni Həqiqət", "Qəbal", ("Bəsirət" qəzetləri, "Dirilik" jurnalı və s.) mütəmən çıxış etmiş əsərlərini "Ə.P.", "Səbur", "Giryan", "Paşa Hüseynov Bakılı", "Ə.S.", "Nüsrət", "Nasir" və s. imzalarla dərc etdirmişdir. Birlərdəli "Millətperəstlər" (1913) pyesi, "Təranə", "Düçüncə yarpağı" (1915) kitabları nəşr olunmuşdur.

Əd.: Hüseynzadə A., Romantik qair Əlipaşa Səbur, B., 2000.

SƏDƏĞ Hacı Həsən oğlu (? , Göyçay - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi

qəranna (bax *Xaricdə təhsil almağa göndərlən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. 1919 ildə Türkiyədə İstanbul Universitetinin tibb fakültəsinin son kursunda oxuyarkən maddi çətinlik üzündən təhsilini yarımçıq buraxmağa məcbur olmuş və Azərbaycana qayıtmışdır. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün yenidən İstanbul Universitetinə (Türkiyə) göndərilmişdir. Sonrakı taleyi barədə məlumat aqqar olunmamışdır. "SƏFA" - mədəni-maarif cəmiyyəti. 1912-20 illərdə Bakıda fəaliyyət göstərmişdir. Cəfər Bünyadzadənin təqəbbüsü, Seyid Hüseyn və digər ziyalıların köməklili ilə təsis olunmuşdu. Cəmiyyətin 1912 il avqustun 14-də çağırılan birinci iclasında Haqq bəy Vəzirov idarə heyətin sədri, Cəfər Bünyadzadə, Hacı Əbrahim Qasımov, Səməd Mənsur Kazımzadə, Seyid Hüseyn Sadıqzadə və b. üzvləri seçilmişdir.

"Səfa" xeyriyyə cəmiyyətinin üzvləri

Nəriman Nərimanov və Azərbaycan sahibkarları "Səfa" xeyriyyə cəmiyyəti məktəbinin şagirdləri arasında. Bakı, 1917

Bir ildən sonra (1913, 6 may) yenidən seçki keçirilmiş Mirtağı Mirbabayev fəxri, Əgəndər bəy Məlikov həqiqi sədr, Səməd Mənsur Kazımzadə müavin, Əlam bəy Qəbulov katib seçilmiş Seyid Hüseyn Sadiqzadə, Axund Molla Zəki, Əlağa Axundov idarə heyətinə daxil edilmişdilər.

Cəmiyyətin cəmi 50 üzvü vardı. "Səfa" üzvlük haqqı, fərdi ianələr və teatr tamaçalarından yığılan vəsait hesabına fəaliyyət göstərirdi. Məqsədi çoxsaylı baxımsız uşaqları təhsilə cəlb etmək, əhəlinin yoxsul təbəqəsinə tibbi yardım göstərmək, xalqın mədəni səviyyəsini yüksəltməkdən ibarət idi. 1912 ilin sentyabrında Cəfər Bünyadzadənin rəhbərliyi ilə "Səfa" məktəbi fəaliyyətə başladı. Ək vaxtlar burada 60 nəfər uşaq oxuyurdu. 1914 ildə onların sayı 160 nəfərə çatdı. Cəmiyyətin xəzinədarı Kərbəlayi Əlibala Zərbəliyev öz vəsaiti hesabına məktəb binası tikdirmişdi. Məktəbin müəllimləri arasında Hüseyn Cavid və Seyid Hüseyn də vardı.

"Səfa" cəmiyyətinin nəzdində xüsusi teatr bölməsi fəaliyyət göstərirdi. Tamaçaların təşkilinə, repertuarın seçilməsinə və icrasına Səməd Mənsur rəhbərlik edirdi. Onun fəaliyyəti sayəsində Hüseyn Ərəblinski, Cahangir Zeynalov, Abbas Mirzə gərifzadə, Hüseynqulu Sarabski, Sidqi Ruhulla kimi görkəmli aktyorlar "Səfa" truppasına cəlb olundular. Truppa Nəcəf bəy Vəzirovun "Ağakərim xan Ərdəbili", "Yağıdan çıxdı yağmura düşdük", Nəriman Nərimanovun "Nadanlıq", "Nadir Çah", Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Pəri-cadu", Bədrəddinin "Əmir Əbü-lüla", gəmsəddin Saminin "Dəmirçi Gavə" pyeslərini göstərmişdi. Zülfüqar bəy Hacıbəylinin "Evliyə subay" operettası ilk dəfə burada tamaçaya qoyulmuşdu. Azərbaycan opera müğənnilərinin səsinin qrammofon valna yazılmasında, milli opera sənətinin populyarlaşmasında da "Səfa" cəmiyyətinin mühüm rolu olmuşdur.

Əd.: Cəfərov C, Azərbaycan teatri, teatrının salnaməsi (toplayanı, tərtib edən Q.Məmmədli), B., 1975.

SƏFƏRƏLİYEV Ağə bəy (? - ?) - Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı iştirakçılarında biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli qurmasının "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun" una (1918, 19 noyabr) əsasən, Bakı Qəhrindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinə üzv seçilmişdi. Parlamentdə "Müsavat" və bitərəflər fraksiyasını təmsil edirdi.

SƏFƏROV Məhəç Məçədi Hacı oğlu (1.12.1899, güçə - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrəndə biri. Çmpəratör II Nikolay adına Dərdənd realnı məktəbini bitirmişdir (1917). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini yol mühəndisliyi sahəsində davam etdirmək üçün Dərmçədt Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azər

baycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında Səfərovun təhsilinin bitməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olunmamıdır.

SƏFİKÜRD SKGAslan bəy Ağalar bəy oğlu (30.9.1881, Gəncə qəzasının Səfikürd kəndi - 20.9.1937, Bakı) - görkəmli siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. 1901 ildə Gəncə klassik gimnaziyasını bitirərək, həmin ildə Xarkov Universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olunmuş 1902 ildə öz xahişi ilə

Peterburq Universitetinə dəyişmişdir. Tələbə hərəkatında fəal iştirakına görə 1903 ilin martında Pekturburq Universitetindən xaric edilmiş 1904 il yanvarın 20-də yenidən həmin Universitetə bərpa olunmuşdur. 1907 ildə universiteti bitirən Səfikürdski, 1907-11 illərdə Gəncənin ədliyyə orqanlarında andlı müvəkkil köməkçisi vəzifəsində işləmiş eyni zamanda, xeyriyyəçiliklə məşğul olmuşdur; Gəncə "Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti"nin rəhbərlərindən biri, həmçinin "Aktyorlar cəmiyyəti"nin sədri idi. 1911-17 illərdə əvvəlcə Güca Cəhər dumasında iclasçı, sonralar isə andlı müvəkkil olmuşdur. Fevral inqilabından (1917) sonra Səfikürdski Gəncə qəza icraiyyə komitəsinin tərkibinə, həmçinin Gəncə Müsəlman Milli gurasının üzvü seçilmişdir. Qasım bəy Əmircanovla birlikdə, Rusiya imperiyası qeyri-rus millətlərinin 1917 ildə Kiyevdə keçirilən qurultayında Azərbaycanın nümayəndə kimi iştirak etmiş və çıxışında Azərbaycana milli muxtariyyət verilməsi haqqında təklif irəli sürmüşdür. 1917 il noyabrın 11-də Cənubi Qafqazın siyasi partiya və ictimai

təşkilatların nümayəndələrinin Tiflisdə keçirilən konfransında iştirak etmişdir. Elə həmin il Səfikürdski eserlər partiyasının tərkibindən çıxaraq, Müsəlman sosialistləri blokuna daxil olmuşdur. Onun başçılıq etdiyi blok Rusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərdə 3 yer qazanmışdır.

Rusiya Müəssislər Məclisi buraxıldıqdan sonra yaradılan Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyasının, sonra isə Azərbaycanın Milli gurasının üzvü idi. Seymin Müsəlman sosialistləri blokunun lideri kimi Səfikürdski Bakıda müsəlman əhaliyə qarşı vəhşiliklərin qarşısının dərhal alınmasını tələb etmişdir. Azərbaycan Milli gurası yaradılanda onun məqsəd və vəzifələrini Cənubi Qafqazın bütün müsəlman bölgələrində xalqa izah etmək üçün göndərilən nümayəndələr içərisində A.Səfikürdski də vardı. 1918 ilin iyununda Gəncədə yaranmış hökumət böhranı (bax "*Hyun böhranı* ") zamanı, A.Səfikürdski Azərbaycan Milli gurasının və birinci hökumətinin buraxılmasına etiraz əlaməti olaraq, Müsəlman sosialistləri bloku adından partiyasının yeni hökumətin tərkibinə daxil olmayacağını bəyan etmişdir. İstanbul konfransında iştirak edəcək Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilmişdir. 1918 ilin dekabrında Qazax qəzasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinə deputat seçilmişdir. O, Müsəlman sosialistləri bloku adından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını alqışlamış aqrar problemin həllini parlamentin ən vacib məsələsi saymış torpağın əvəzsiz olaraq kəndlilərə paylanması tələb etmişdir. O, siyasi məhbuslara əfvi-ümumi verilməsi üzrə xüsusi komissiyanın üzvü idi. Onun təklifi ilə əfvi-ümuminin, kənd yerlərindən olan siyasi məhbuslara da tətbiq edilməsi qəbul olunmuşdu.

Səfikürdski Azərbaycanın Cümhuriyyəti 3-cü hökumət kabinetində poçt-teleqraf və əmək naziri, 4-cü kabinetdə isə ədliyyə və əmək naziri vəzifəsini tutmuşdur. Onun təşəbbüsü ilə respublikanın ayrı-ayrı bölgələrindəki poçt-teleqraf müəssisələrində əməliyyat və poçt daşınmaları işləri bərpa edilmiş telefon danışıq məntəqələri istismara buraxılmışdır. Səfikürdski rabitə sahəsində kadr hazırlanması işində xüsusi diqqət verirdi. Məhz onun səyi nəticəsində 1919 ildə Bakıda xüsusi poçt-teleqraf məktəbi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Onun qonşu dövlətlərlə rabitə işlərinin qaydaya salınmasında və inkişaf etdirilməsində böyük xidmətləri olmuşdur. Nazir olduğu dövrdə üzərində Azərbaycan dövlətinin niçanları olan poçt markaları buraxılmağa başlamışdır. Səfikürdski ədliyyə sisteminin işinin təkmilləşdirilməsi sahəsində vacib tədbirlər həyata keçirmişdir. Onun göstərişi ilə nazirliyin nəzdində Azərbaycanda ilk dəfə olaraq hüquq elmi üzrə mükəmməl kitabxananın təşkilinə, Azərbaycan Məhkəmə palatası nəzdində andlı müvəkkillər gurasının yaradılmasına başlanmışdır. Milli kadrların ədliyyə sistemində daha çox cəlb edilməsi də Səfikürdskinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Məhkəmə orqanlarına qəbul edilən şəxslərin dövlət dilini bilməsi zəruri idi. "*Xalq məhkəməyə deyil, məhkəmə xalqa xidmət etməlidir*" deyən Səfikürdski yerli dairə məhkəmələri şəbəkələrinin genişləndirilməsinə çalışmışdır. Həmin məhkəmələri yaymış məntəqələrinə yaxınlaşdırmaq məqsədilə Səfikürdski Cümhuriyyət ərazisində üç yeni dairə məhkəməsinin (gəki, güca və Kürdəmirdə) açılmasına nail olmuşdur. Cinayətin profilaktikası, cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi sahəsində mühüm tədbirlər görmüşdür. Səfikürdski 1919 ilin iyunundan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövlət Müdafiə Komitəsinin, 1920 ilin yanvarından Müəssislər Məclisinin çağırılması üzrə Mərkəzi Komissiyanın üzvü idi. 1920 ildən öz fəaliyyətini əsasən Parlamentdə davam etdirən Səfikürdski fevralın 5-də maliyyə-büdcə komissiyasının üzvü seçilmişdir. Paris Sülh Konfransının Ali gurası tərəfindən Azərbaycanın suverenliyinin "de-fakto" tanınması münasibətilə sosialist fraksiyası və bütün Azərbaycan zəhmətkeşləri adından parlamenti təbrik etmişdir. Azərbaycanı xarici ölkələrdə təmsil etmək üçün səfirliklərin ilk növbədə gərək ölkələrində, xüsusilə Yaponiyada, Çində, Əfqanıstan və Türkiyədə açılmasını təklif etmişdir. O, həmçinin ilk növbədə Rusiyada səfirliyin açılması fikrini irəli sürmüş və fikrini oradakı azərbaycanlıların hüquqlarının müdafiəyə ehtiyacı olması ilə əsaslandırmışdır. 1920 il aprelin 27-də Parlament müqavirəsi tərəfindən seçilmiş fəvqəladə səla-

hiyyətli nümayəndə heyətinin üzvü kimi bolşeviklərlə hakimiyyət haqqında danışıqlar aparmıq. Danışıqlarda Səfikiürdski təslimçi mövqə tutmuşdu. Həmin gün parlamentdəki çıxışında bildirmişdi ki, **"Biz Azərbaycan kommunistlərinin təklifini rədd etməyib qəbul etməli, hakimiyyəti və bununla birlikdə millətin ixtiyarını onlara verməliyik...Hərgah onlar istiqlalyyəti müdafiə edə bilməzlərsə, onda camaat özü müdafiə edər və öz istəyinə nail olar"**. Aprel işğalından (1920) sonra A.Səfikiürdski Azərbaycan SSR xalq ədliyyə komissarının müavini iqtisadi. Lakin 1922 ildə həbs edilmiş "eser partiyasının Zaqafqaziya təşkilatının iqi" adlı ittihamla 3 il azadlıqdan məhrum edilmişdir. Həbsdən azad edildikdən sonra Səfikiürdski "Azərneft" sistemində hüquq məsləhətçisi iqtisad da, daim təqiblərə məruz qalmışdır.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.1-2, B., 1998, Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Çıraqzadə V., Aslan bəy Səfikiürdski, B., 1994.

SƏHIYYƏ NAZİRLİYİ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Səhiyyə Nazirliyi- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ölkənin səhiyyə sisteminin yaradılmasına və fəaliyyətinə rəhbərlik edən ali icra orqanı. 1918 il iyunun 17-də Fətəli xan Xoyski tərəfindən Gəncədə təşkil edilmiş 2-ci hökumət kabinetində Xalq Səhiyyəsi və Himayədarlıq Nazirliyi adı ilə təsis edilmişdir. Doktor Xudadat bəy Rəfibəyli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin ilk səhiyyə və himayədarlıq naziri təyin olunmuşdur.

1918 ilin sentyabrında Bakı Azərbaycan və Türkiyə hərbi hissələrindən ibarət *Qafqaz İslam Ordusu* tərəfindən azad edildikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Gəncədən Bakıya köçdü və oktyabrın 6-da F.x.Xoyskinin 2-ci hökumətində dəyişikliklər edildikdə Səhiyyə Nazirliyi müstəqil nazirliyə çevrildi və X.Rəfibəyli səhiyyə naziri təyin olundu. Himayədarlıq və dini etiqad iqtisadi isə ayrıca nazirlikdə birləşdirildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti iqtisadi bədənindən (1918, dekabr) sonra Parlamentin tapşırığı ilə F.x.Xoyskinin təşkil etdiyi 3-cü hökumət kabinetində xalq səhiyyə naziri vəzifəsi Y.Gindəsə həvalə olundu. 1919 il aprelin 14-də Nəsim bəy Yusifbəylinin təşkil etdiyi 4-cü hökumət kabinetində səhiyyə naziri vəzifəsinə A.Dostakov, 1919 il dekabrın 24-də yenə N.Yusifbəylinin təşkil etdiyi 5-ci hökumət kabinetində isə Musa Rəfiyev təyin olundu.

Gəncədə fəaliyyətə başlayan Səhiyyə Nazirliyi Gəncə Şəhəri və Gəncə quberniyası ərazisindəki müalicə müəssisələrinin bina və avadanlıqlarını qeydiyyatı aldı və səhiyyə müəssisələrinin iqtisadi üzərində nəzarət yaratdı. 1918 ilin sentyabrında Qafqaz Şam Ordusu tərəfindən Bakı azad olunduqdan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti ilə Bakıya köçən Səhiyyə Nazirliyi Bakı Şəhərində Bakı quberniyasına tabe olan səhiyyə müəssisələrinin də nəzarətə götürdü. Səhiyyə Nazirliyi fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən ölkədə səhiyyə iqtisadi təşkil etməklə, əhalinin sağlamlığına mənfi təsir göstərən antisanitariyaya qarşı ciddi mübarizə aparmaqla, yoluxucu xəstəliklər, ağır epidemiyalar əleyhinə profilaktik tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Səhiyyə Nazirliyində bu sahədə qarşıda duran vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün təkliflər hazırlamaq məqsədilə mütəxəssislərdən ibarət xüsusi komissiya yaradılmışdı.

Azərbaycan əyalətlərində doğma yurd-yuvalarını tərk etməyə məcbur olmuş qaçqınların çoxluğu və onların yaşı-yığı üçün normal Çəraitin olmaması yoluxucu xəstəliklərin artmasına səbəb olurdu. Belə bir vaxtda Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən qaçqınların daha çox olduğu yerlərdə yoluxucu xəstəliklərlə mübarizə üçün əlavə 15 yeni həkim nəzarəti dəstələri yaradılmışdı.

Səhiyyə Nazirliyinin aparatı 5 funksional Şəbəkədən ibarət idi: Şəhər və məhkəmə tibb müəssisələri; qəzalarda kənd səhiyyə müəssisələri; tibbi statistika; əczaçılıq və baytarlıq Şəbələri.

Şəhər və məhkəmə tibb müəssisələri Şəbəsi Şəhərlərdə hökumətin tabeliyində olan səhiyyə müəssisələrinə rəhbərlik edir, onları lazımi tibbi xidmət heyəti vəsait və avadanlıqlarla təmin edir, Şəhərlərdə həkimləri və məhkəmə tibbi ekspertlərini seçir, onların iqtisadi nəzarət edirdi. Bundan əlavə, Şəbə Xəzərətəfi ərazilərdə yoluxucu xəstəliklərə qarşı karantin iqtisadi də rəhbərlik edirdi.

Qəzalarda kənd səhiyyə müəssisələri Şəbəsi bütün kənd rayonlarındakı xəstəxanaları lazımi avadanlıq və tibb xidməti personalı (həkimlər, feldşerlər) ilə təmin edirdi. Cümhuriyyət dövründə kənd yerlərində Səhiyyə Nazirliyinə tabe olan 33 kənd xəstəxanası var idi. Onların hərəsində 1 həkim, 2 feldşer və xidmətçi qadınlar iqtisadi. Bu tibbi heyət 6 çarpayılıq kənd xəstəxanalarında xəstələrə xidmət edir, ambulator müalicəyə ehtiyacı olanlara isə pulsuz tibbi yardım göstərirdi. Tibbi statistika Şəbəsi nazirlik sistemində olan bütün tibbi müəssisə və məntəqələrdə əhaliyə tibbi xidmət və müxtəlif xəstəliklərə aid məlumatları toplayaraq təhlil edir, ümumiləşdirərək nəticəsini Çəxən səhiyyə nazirinə çatdırırdı. Bu Şəbəkədə aparılan düzgün statistik hesabat ölkədə xəstəliklər haqqında dəqiq məlumatlar əldə etməyə, epidemiyaya və digər xəstəliklərə qarşı vaxtda mübarizə üçün tədbirlər görməyə imkan verirdi.

Əczaçılıq Şəbəsi bütün dövlət tibb müəssisələrini lazımi dərman və tibb avadanlıqları ilə təmin etməli idi. Bunun üçün dövlət aptek anbarı, laboratoriyası və s. yaradılmışdı. Baytarlıq Şəbəsi isə ölkədəki bütün baytarlıq-sanitariya iqtisadi lərinə, baytarlıqla məşğul olan müəssisələrə və baytar həkimlərinin fəaliyyətinə nəzarət edirdi. Şəhər və kənd səhiyyə Şəbələrinə, statistika Şəbəsinə bilavasitə həkimlər, əczaçılıq Şəbəsinə əczaçı-provizor, baytarlıq Şəbəsinə isə baytar həkimi rəhbərlik edirdi. Şəbələrin iqtisadi Səhiyyə Nazirliyi özü nəzarətdə saxlayırdı. Şəbələr hər gün hazırladıqları ətraflı məlumatları Çəxən nazirə təqdim edirdilər.

Nazir müavini ilə birlikdə Şəbə müdirləri nazirin Çərasını təşkil edirdi. Nazirin Çərası ölkədə səhiyyə iqtisadi in və əhaliyə tibbi xidmətin yaxşılaşdırılması barədə hazırlanmış layihələrə və təkliflərə baxaraq bəyənir, sonra isə həmin məsələlər baxılmaq üçün Nazirlər çərasına və ya Parlamente təqdim olunurdu. Bundan əlavə, Səhiyyə Nazirli-

yində nazirliyin dəftərxanası və mühasibat bölməsi də fəaliyyət göstərirdi.

Səhiyyə Nazirliyi öz fəaliyyətinin son dövrlərində yaxın gələcəkdə, xüsusilə 1920 ildə kənd yerlərində əhaliyə tibbi xidməti yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə qəzalarda kənd xəstəxanalarının sayını iki dəfə artırmağı nəzərdə tuturdu. Həmin ildə Azərbaycan ərazisini Səhiyyə Nazirliyinə tabc olan 6 dairə müfəttiçiyinə bölmək planlaşdırılırdı. Hər dairəyə rəhbərlik edəcək müfəttiç öz dairəsində olan tibb müəssisələrinin və onların heyətlərinin fəaliyyətinə rəhbərlik etməli idi. Digər tərəfdən, nazirlik ölkənin zəruri dərman preparatları ilə təchizi, hökumət və ictimai tibb müəssisələrinin dərmanla təminatı üçün mərkəzləşdirməyi planlaşdırırdı. *Aprəl işğalı (1920)* nəticəsində nazirliyin fəaliyyətini dayandırması bu planların yerinə yetirilməsinə imkan vermədi.

Əd.: Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. Б., 1920.

SƏƏZADƏ Mir Əmayıl Səid Əhməd oğlu (30.1.1896, Lənkəran - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentin xüsusi qərarı (bax *xəricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xəricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Lənkəran kiçik gimnaziyasını bitirmiş (1917), Kiyev Politeknik İnstitutunun elektrotexnika şöbəsində 2-ci kursa dək oxumuş lakin maddi çətinlik üzündən təhsilini davam etdirə bilməmişdi. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini elektrotexnika sahəsində davam etdirmək üçün Berlin Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xəricədə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında Səidzadənin təhsilinin bitməsinə 1 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olunmamışdır.

SƏLİMOV Həbib bəy Hacı Yusif oğlu (1881-1920) - hərbi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun general-mayoru. 1918 il martın 14-dən *Müsəlman korpusunda* xidmətə başlamışdır. Səlimov Müsəlman korpusu qərargahında məsul vəzifədə işləmiş hərbi nizamnamələrin təkmilləşdirilməsi üzrə komissiyanın üzvü olmuşdur. Sonradan korpusun üç süvari alayından ibarət süvari briqadasının qərargah rəisi təyin edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra Səlimov *Qafqaz İslam Ordusunun* (QİO) tərkibində dağnak-bolşevik qoşunlarına qarşı döyüşlərdə fəal iştirak etmişdir. 1918 il iyunun evvəllərində o, Bakı-Gəncə dəmir yolu xətti boyunca irəliləyən dağnak-bolşevik qoşunlarının hücumunu dəf etmək üçün Ucar ətrafına göndərilmişdi. Azsaylı milli qüvvələr burada mövqe tutmuşdular. Səlimov vəziyyəti ətraflı öyrənmiş təklif və mülahizələrini 1918 il iyunun 11-də QİO-nun və Müsəlman korpusunun komandirinə çatdırmışdı. İyunun 27-də Müsülslü stansiyası ətrafında olan qüvvələr Müsülslü dəstəsində birləşdirildi və Səlimov onun komandiri təyin edildi. Dəstə Müsülslü, Kürdəmir və Karrar ətrafındakı döyüşlərdə dağnak-bolşevik hərbi birləşmələri üzərində parlaq qələbə qazandı. 1918 il iyulun ortalarında Müsülslü dəstəsinin bazasında Cənub qrupu yaradıldı və Həbib bəy bu qrupun komandiri vəzifəsində saxlandı. Cənub qrupu Bakı ətrafına qədər çətin döyüş yolu keçdi. QİO-nun komandanı Nuru paşanın 1918 il 13 avqust tarixli əmri ilə Əlahiddə Azərbaycan Korpusunun yenidən qurulmasına başlandı. Həmin gün Səlimov Cənub qrupundan Gəncəyə geri çağırılmış korpusun formalaşdırılmasına cəlb edilmiş onun qərargah rəisi olmuş 1918 il noyabrın 15-də hərbi nazirliyinin 2 nömrəli əmrilə Səlimov Azərbaycan ordusunun Ümumi qərargahının və nazirliyin dəftərxanasının rəisi təyin edilmişdi. Səlimov həmçinin, nazirlik üzrə yaradılmış bir sıra komissiyaların, Böyük və Kiçik Hərbi Qıraların üzvü idi. O, *Praporşiklər məktəbində*, sonra isə *Hərbiyyə məktəbində* taktikadan dərslər demişdir, 1919 il fevralın 28-də Nazirlər qurumunun qərarı ilə Həbib bəy general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdür. H.Səlimov 1919 il avqustun 13-dən sentyabrın 3-nə qədər davam edən *Lənkəran əməliyyatına (1919)* rəhbərlik etmişdir. Onun qətiyyətli, düşünülmuş manevləri nəticəsində Lənkəran bölgəsində Azərbaycanın suverenliyi bərpa olunmuşdu.

1919 il dekabrın 10-da Səlimov Bakı Ətehkamçılar hissəsinin rəisi təyin edilmiş bu vəzifədə Bakı ətrafının müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirmişdi. 1920 il fevralın 17-də Səlimov hərbi nazirin əmri ilə Azərbaycan ordusu qərargahının yenidən qurulması üçün yaradılmış komissiyanın sədri təyin edildiyindən, fevralın 20-də Bakı Ətehkamçılar hissəsinin rəisi vəzifəsindən azad olunmuş Azərbaycan ordusunun vahid qərargahının yaradılmasından sonra onun rəisi təyin edilmişdi.

Həbib bəy Səlimovun başca xidmətlərindən biri 1920 ilin mart-aprel aylarında uğurla keçirilmiş Qarabağ əməliyyatıdır. Bu əməliyyat zamanı dövlətə xəyanət edərək, silahlı qiyam qaldıraraq erməni-dəğnak silahlı birləşmələrinə ağır zərbə vuruldu (bax *Qarabağ əməliyyatı*). Həbib bəy Səlimov *Aprəl işğalından (1920)* sonra ordu sıralarından istefa versə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun general kimi sovet orqanları tərəfindən həbs edilmiş və güllələnmişdir.

Əd.: Süлейманов М., Мехмандаров, В., 2000.

SƏLİMOV Hüseynqulu Yusif oğlu (9.10.1889, Bakı - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xəricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xəricə göndərilmiş nəzərdə tutulmuş tələbələrdən biri. Bakı realni məktəbini bitirmiş (1909), Xarkov Texnologiya İnstitutunun kimya şöbəsində 3-cü kursa dək oxumuşdur. Lakin maddi çətinlik üzündən təhsilini yarımçıq buraxıb geri qayıtmağa məcbur olmuşdu. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, Hüseynqulu Səlimovun təhsilini kimya sahəsində davam etdirməsi üçün Rusiyaya göndəriləcək tələbələrin siyahısına salınmışdı. Lakin Vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar yaranmış müdaxirə

kəb vəziyyətdə oraya tələbə göndərmək bağı tutmamıdır. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olunmamıdır. **SƏMƏD MƏNSUR**, Səməd Hacı Əhməd oğlu Kazımzadə (1879, Bakı - 3.1.1927, Bakı) - qair, naqir, jurnalist, teatr xadimi. Mollaxanada və rus-tatar məktəbində oxumuşdur. "Qəbal", dövlət mətbəsinin direktoru idi. Mətbəədə təkcə qəzet və jurnallar deyil. Bir sıra kitablar (o cümlədən Məhəmə-Əlabbas Müznib, Abdulla gəiq və b. müəlliflərin əsərləri) da nəşr edilirdi. Burada iqtisadi müddətdə o, ölkədə nəşriyyat iqtisadına və canlanmasına nail olmuşdu. 1918-19 illərdə satirik "gəypur" jurnalını nəşr etdirmişdir. Cəmi 13 sayı iqtisad üzrə görünən jurnalın rəsmi redaktoru Məmmədəli Sidqi idi. "Molla Nəsrəddin" ənənələrindən bəhrələnən jurnalın iqtisad bağıca müəlliflərinə yanaşı, Ə.Müznib və Cəfər Cabbarlı da iqtisad edirdilər. Jurnalın bağıca satira hədəflərindən biri də dağnak-erməni si-lahlı dəstələrinin Qarabağda törətdikləri vəhşiliklərin ifadəsi idi ("Erməni yuxusu", 1919, № 13). Səməd Mənsurun "gəypur"da çap etdirdiyi silsilə publisistik yazılarda ("Ziyalılarımız") yeni gerçəklik qarşısında çağıbağıqalmıq milli oyanıq, tərəqqiyə və islahatlarla biganə, bağıdan-bağıca rus ifadələri ilə danıqan üzdəniraq ziyalılar tənqid olunurdu.

Səməd Mənsur Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbər xadimlərindən çoxunu qəxsən tanıdığı onlarla yarıdıcılıq və dostluq əlaqəsi saxlamışdır. O, Cümhuriyyət hökumətinin rəsmi tədbirlərində iqtisad etmiş yaxın dostu, məşhur aktyor Hüseyn Ərəblinskiyin ölümünə qər həsr etmişdir. Seyid Hüseynin rəhbərliyi ilə 1919 ildə Bakıda yaradılmış "Yağıl qələm" cəmiyyətinin fəxri üzvlərindən idi.

Məşhur "Həpsi rəngdir" fəlsəfi qerinin müəllifi olan Səməd Mənsur Sovet dövründə yazdığı satirik qerlərində ("Bacıoğlunun dayıya ərizəsi", "Dayının bacıoğluna cavabı", "Mənim" kəlməsi" və s.) Mirzə Ələkbər Sabir ənənələrini yeni qerəitdə davam etdirərək, sovet quruluşunun eybəcərliklərini cəsərlə tənqid atəqinə tutmuş müstəmləkə olmaq, talanmaq dərdlərini qələmə almışdır. Pyesləri də var. Səməd Mənsur 1925 ildə yazdığı "Oğlum Əhməd Tofiqə vəsiyyətim" (görməli rejissor, xalq artisti Tofiq Kazımov nəzərdə tutulur - red.) qerində uzaqgörənliklə və inamla deyirdi:

*Bizim də ölkədə Əhməd, gələr bir öylə zaman
Hüquqa malik olar millət, güllər vələnim...
O gün məzarıma qoş! Sanma bir ovuc xakim
O gün vürudunu gözəl o xaki-qəmnakim.*

Ə s ə r l ə r i: "Deyilən söz yadigarıdır" kitablarında (toplayanı və tərtib edəni Cəfər Rəmzi Gəmayızadə), B., 1981, 1987; Həpsi rəngdir (tərtib edəni və ön sözün müəllifi Anar), B., 1993.

Əd.: Ələkbərli N., Bir ömrün rəngləri, B., 2000; Sona Xəyal, Əlabbas Müznib Bakı və bakılı qairlər haqqında, B., 2003.

SƏMƏDAĞA AĞAMALIOĞLU dövlət xadimi, maarifçi-publisist. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində sosialistlər fraksiyasının lideri olmuşdur (bax *Ağamalıoğlu Səmədağa*).

SƏNƏTULLA - mətbuat xadimi, naqir, redaktor, publisist. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə "Azərbaycan" qəzetinin redaksiyasında iqtisad qəzetin aparıcı müəlliflərindən biri olmuşdur (bax *Eynullayev Sənətulla Gərahim oğlu*).

SƏRHƏD KƏÇİKÇİ DƏSTƏSİNİN TƏKİL OLUNMASI HAQQINDA QƏRAR - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sərhəd kəçikçi dəstəsinin təkil olunmasını təmin edən sənəd. 1919 il martın 10-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən qəbul edilmişdir. Qərarla maliyyə nazirinə Azərbaycanda sərhəd kəçikçi dəstəsinin təkilinə dair layihəni hökumətin müzakirəsinə təqdim etmək, Daxili Qər Nazirliyinə isə həmin məsələnin qanun-vericilik qaydasında həllinə qədər Muğan ərazisində Azərbaycanın Gənla sərhədlərinin mühafizəsi üçün 200 atlıdan ibarət kəçikçi dəstəsi təkil etmək tapqırılmışdır.

SƏRHƏD MÜHAFİZƏSİNİN TƏSİS EDİLMƏSİ HAQQINDA QANUN - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin qəbul etdiyi mühüm qanunlardan biri. 1919 il avqustun 18-də qəbul edilmişdir. Səkkiz bənddən ibarət olan qanunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədlərinin mühafizəsi və qaçaqmalçılıqla mübarizə məqsədi ilə 99 sərhəd postu və bununla əlaqədar bir sıra vəzifələr təsis olunması nəzərdə tutulurdu. Bütün sərhədyanı təkilatlarla rəhbərlik etmək və gömrük iqtisad ilə məşğul olan idarələrlə birgə fəaliyyəti razılaşdırmaq və nizamlaşdırmaq məqsədilə mərkəzi orqan kimi Maliyyə Nazirliyinin dəftərxanasında xüsusi sərhəd mühafizəsi qəbəsi yaradılmışdır.

SXAKAYA Qriqori Gənoviç (?-?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli qurasının "Azərbaycan Məclisi-Məbusamın təsisi haqqında qanun"una (1918, 19 noyabr) əsasən, gürcü əhalisindən Cümhuriyyət parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir.

SİĞNAQ QƏZASI - Tiflis quberniyasında inzibati-ərazi vahidi. Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda təcavüzkarlıq siyasəti 19 əsrin bağınağıcında yeni mərhələyə qədəm qoydu. I Aleksandrın 1801 il 12 sentyabr Manifesti ilə Kartli-Kaxeti çarlığı ləğv olundu və Rusiyaya birləşdirildi. 1802 il mayın 8-də Tiflisdə Gürcüstanın Ali hökuməti fəaliyyətə bağıadı. Köhnə pristavlıqlar (samonravo) yeni qəza inzibati vahidləri ilə əvəz edilməyə bağıadı. Kartli-Kaxeti beqəzaya bölündü. Onlardan biri də Siğnaq qəzası idi. 1840 il 10 aprel islahatı zamanı Cənubi Qafqazda Gürcü-Gənereti quberniyası və Kaspı vilayəti təkil olundu. 1846 ildə isə onların əvəzinə Tiflis, Kutaisi, gəmaxı və Dərbənd quberniyaları yaradıldı və Siğnaq qəzası Tiflis quberniyasına daxil edildi. 19 əsrin sonlarında Siğnaq qəzasında (mərkəz Siğnaq qəhəri) dörd polis sahəsi (Bakursix, Kodalo, Maçxaan, girok) var idi. Sonralar beqinci polis sahəsi - Zaalan yaradılmışdır. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Siğnaq qəzasının ərazisi 5291,79 kv.verst (6032,65 kv.km)

idi. Sığnaq Җһәрində 17662 nəfər (10101 kiҖi, 7561 qadın) yaҖayırdı. Qəza əhalisi isə 136202 nəfər (70569 kiҖi, 65633 qadın) idi. Qəza əhalisinin 5137 nəfərini (3,8%) müsəlmanlar təşkil edirdi. Sığnaq qəzası tərkibindəki ցirək və Eldar җölləri azərbaycanlılara məxsus olan ցeniҖ və mühüm otlaq sahələri idi. Ona görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisini və sərhədlərini müəyyən edərkən Sığnaq qəzasının beҖinci sahəsini Gürcüstanla mübahisəli ərazilərə daxil etmiҖdi. Tarixən həmiҖə Azərbaycanın tərkibində olan bu ərazi Gəncə-Qaxax düzənliyi və Zaqatala dairəsi əhalisi üçün böyük təsərrüfat əһmiyyətində malik olan qıҖaҖ yerləri idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu ərazi məsələsini həll etməyə imkan vermədi. Azərbaycanın, sonra isə Gürcüstanın sovetləşməsindən sonra Sığnaq qəzası, Azərbaycan tərəfinin rəsmi razılığı olmadan, demək olar, bütünlüklə Gürcüstan SSR-nin tərkibinə qatıldı.

Әd.: Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1917 г., Б., 1916; Очерки истории Грузии, т. 5 Тбилиси, 1990; Шепотьев А. Доклад о спорных Кавказских территориях, на которые права самоопределившиеся Азербайджанские тюрки, Известия АН Азербайджанской ССР (серия истории, философии и права), 1990, № 2.

SİDQI Məһəmməd Tağı Kərbəlayi Səfər oğlu Səfərov (22.3.1854, Ordubad - 9.12.1903, indiki ցərrur rayonunun Qarabağlar kəndi) - ցörkəmli maarif xadimi, pedaqoq, Җair, publisist. Ordubadda mollaxanada, mədrəsədə və Səbzivarda (Җan) təhsil almıҖdır. Yeniyetmə ikən Ordubad ipək fabriklərində fəhlə iҖəmiҖi 19 əsrin 70-ci illərində ticarətlə məҖul olmuşdur. Bir müddət Bakıda neft məдənlərində iҖəmiҖdir. 1885 ildə Ordubada qayıdaraq, dükан açmıҖ "җaycılıqla ցüzəran keçirmiҖdir". Sidqinin dükanı maarifçilik, milli dirçəliҖ və tərəqqi ideyalarını təbliğ edən mərkəzə җevirilmişdi. Burada ցərq ölkələrində, Rusiyada җıxan qəzetlər alınmış oxunur, maarif və məдəni tərəqqi məsələləri müzakirə olunurdu.

Sidqi 1892 ildə Ordubadda "Әxtər" adlı üsulu-cədid məktəbi açmaqla, bütünlükdə istedadını döğmə җһərində xalq maarifinin inkiҖafı ilə baғlamıҖdır. O, 1894 ildə Naxçıvana dəvət olunaraq, burada "Tərbiyə" ("Məktəbi-Tərbiyə") məktəbini təsis etmiҖ xalq müəllimi kimi tanınmışdır. Әдəbi-məдəni tədbirlərin, teatr tamaҗalarının təşkilində yaxından iҖirək etmiҖdir.

Sidqinin maarifçilik fəaliyyətinin əsasında milli dirçəliҖ və siyasi müstəqillik uğrunda mübarizə dururdu. O, məqalələrinin birində assimilyatorların təzyiqi altın yad təsirlərə məruz qalmıҖana dilini və əдəbiyyatını milli zəmində inkiҖaf etdirmək zərurətini irəli sürürdü. Ana dilini millətin varlığının əsas əlaməti və tərəqqinin baҖıca vasitəsi sayan Sidqi ərəb, fars və rus dilinin təsiri altında milli müstəqilliyini itirmək təhlükəsi ilə җarҖılaҖan türk dilini yad təsirlərdən qorumaq, daxili imkanları hesabına zənginləşdirib xalqın xidmətinə verməyə җaғırırdı.

Sidqi mühüm elmi-pedaqoji dəyərə malik yeddi dərslinin ("Nümuneyi-əxlaq", "Təhveyi-bənat, yainki Qızlara hədiyyə", "Müxtəsər coğrafiya risaləsi" və s.) müəllifidir. Müntəzəm surətdə bədii yaradıcılıqla məҖul olmuşdur. Ordubadda fəaliyyət göstərən "Әncüməni-Җüra" əдəbi məclisinin fəal üzvlərindən idi. Pedaqoji fəaliyyəti ilə bilavasitə baғlı olan əдəbi irsi qəzəllərdən (300-dən җox), "Məsnəviyyati-məsnəviyyə" adlı iri həcmli mənzuməдən, Kəblə Nəsir mənzum hekayətindən, "Heykəli-insanə bir nəzər" əдəbi-fəlsəfi traktatından (1912 ildə kitab halında җap edilmişdir) və 20-dən җox hekayəдən ibarətdir. Məktəb hekayələri kimi tanınan bu əsərlərdə o, özünün maarifçilik ideyalarını, pedaqoji ցörüҖərini, yüksək məsnəvi-əxlaqi keyfiyyətləri təbliğ etmişdir. Sidqi publisistika sahəsində də fəaliyyət göstərmiş "Tərcüman" (Baxçasaray), "Әxtər" (Җstanbul), "Həblülmətin" (Kəlkətə), "Kaspi", "Nasiri" (Təbriz) və s. qəzetlərlə yaxından əməkdaşlıq etmişdir.

Әsərləri: Seçilmiş pedaqoji əsərləri, B., 1967; Әsərləri, B., 2004.

Әd.: Mollayev G.M.T.Sidqinin pedaqoji ցörüҖəri, B., 1997; Qədimov Ә., Məһəmməd Tağı Sidqi, B., 2004; Әйвазов Я. Мамед Таги Сидги, Б., 1986.

SİDQI Məmmədəli Məһəmməd Tağı oğlu Səfərov (1888, Ordubad - 1956, Sumqayıt) - müəllim, jurnalist, yazıçı-publisist. MəҖhur Җair və pedaqoq Məһəmməd Tağı Sidqinin oğludur. Naxçıvanda "Məktəbi-Tərbiyə"də və җһər məktəbində oxumuşdur. Naxçıvan җһər rus-müsəlman məktəbində, Qıvraq, ցahtaxı və Qahab kənd ibtidai məktəblərində müəllim iҖəmiҖdir. 1910 ildə Cəlil Məmmədquluzadənin dəvəti ilə Tiflisə ցələrək, "Molla Nəsrəddin" jurnalının müvəqqəti redaktoru (13.11.1910- 16.3.1911) vəzifəsini icra etmişdir. 1911 ildə Bakıya köçmüş "Nəşri-maarif" cəmiyyətinin Bülbülə kəndində açdığı məktəbdə iҖəmiҖdir. Bakıda atasının əlyazması halında qalan "Kəblə Nəsir" mənzum hekayəsini, "PuҖkin" və "Heykəli-insanə bir nəzər" adlı elmi-publisist əsərlərini "Kaspi" mətbəəsində kitabca halında buraxdırmışdır. "Həyat", "Җad", "Molla Nəsrəddin", "Җabal" və s. jurnal-qəzetlərdə məqalələr dərc etdirmişdir. 1916-17 illərdə "Sovqat", 1918 ildə "Açıq söz" qəzetində mütərcim, Bakı aktyorlar ittifaqında katib və suflyor iҖəmiҖdir. 1918 ilin may-avqust aylarında bir qrup artistlə HəҖərxanda qastrol səfərində olmuşdur. 1919 ilin sentyabrından Azərbaycan qəzetində mütərcim, Parlamentdə katib vəzifələrində җahmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Җair Səməd Mənsurla həftəlik satirik Şeypur (1918-19) jurnalını nəşr etdirmişdir. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan Dövlət Teatr truppasında inzibatçı və suflyor, "Kommunist" qəzeti redaksiyasında mütərcim kimi fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan zəhmətkeҖəдib və Җairlər ittifaqının katibi olmuşdur. Əsasən, "Kommunist" qəzetinin redaksiyasında җalıҖan Məmmədəli Sidqi jurnalist kimi böyük nü-

fuz qazanmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir və başqaları haqqında xatirələr yazmışdır.

Əd.: Axundov N., "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri tarixi, B., 1959; Müasirləri Sabir haqqında, B., 1962; gərif Ə., Keçmiş günlər, B., 1977; Mirəhmədov Ə., Azərbaycan Molla Nəsrəddini, B., 1980; Məmmədli Q., Molla Nəsrəddin (Salnamə), B., 1984; Həbibbəyli L., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997.

SƏDQURHULLA, Ruhulla Fətulla oğlu Axundov (28.3.1886, Bakı yaxınlığındakı Buzovna kəndi - 5.5.1959, Bakı) görkəmli aktyor, teatr xadimi. Azərbaycan peşkar teatr sənətinin banilərindən biri. SSRİ xalq artisti (1949). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1948). Müəllim ailəsində doğulmuşdur. Səhnə fəaliyyətinə 1908 ildə Nəcəf bəy Vəzirovun "Adı var, özü yox" komediyasında Telli rolu ilə başlamışdır. Hüseyin Ərəblinskiyin truppasında Rüstəm bəy ("Müsbəti-Fəxrəddin", Nəcəf bəy Vəzirov) rolunda uğurla çıxış etmiş bu trupa ilə birlikdə Gəvan, Naçıvan, Tiflis, Batum və Vladıqafqazda qastrol səfərlərində olmuş sonralar Cənubi və şimali Qafqaz, Orta Asiya və Cənubi Azərbaycan qəhərlərində, Rəfidə (Gəvan) yerli səhnə həvəskarları ilə birlikdə tamaqlar hazırlamışdır. Təbrizdə milli teatrın (1909) yaradıcılarından olan Sidqi Ruhulla Tiflis Azərbaycan Teatrının inkişafında da mühüm xidmət göstərmişdir. 1916 ildə Daşkənddə Üzeyir bəy Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun", "Əsli və Kərəm" operalarını tamaşaçıya qoymuş öz bəxş musiqili dram teatrının inkişafı üçün zəmin hazırlamışdır. Sidqi Ruhulla yaradıcılığının ilk dövründə Qacar, Fərhad və Hacı Səməd ağa ("Ağa Məhəmməd Cəh Qacar", "Bəxtsiz cavan", Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev), Nadir Cəh ("Nadir Cəh", Nəriman Nərimanov), Fəxrəddin ("Müsbəti-Fəxrəddin", N. Vəzirov), geyx Nəsrullah ("Ölülər", Cəlil Məmmədquluzadə), bələdiyyə rəisi ("Müfəttiş, N.V. Qoqol), Frans, Vilhelm Tell ("Qaçqlar", "Vilhelm Tell", F. Şiller) kimi müxtəlif xarakterli obrazlar yaratmışdır. 1913 ildə Moskvaya gedərək, rus səhnə xadimlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini öyrənmiş həmin il Ümumrusiya Teatr Cəmiyyətinə üzv qəbul olunmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mədəni həyatda yaxından iştirak edən Sidqi Ruhulla cəngün yaradıcılıq fəaliyyətini davam etdirmiş Üzeyir və Zülfüqar Hacıbəyli qardaqları teatr truppasının, sonra isə Azərbaycanın Dövlət Teatrının (1919) aparıcı aktyorlarından olmuş səhnəyə qoyulan tamaqlarda baş rolları oynamışdır. Bu dövrdə Azərbaycan teatrının təşkilatında, aktyorların peşkarlıq səviyyəsinin artmasında və püxtələşməsində Sidqi Ruhullanın böyük xidməti olmuşdur.

Sidqi Ruhulla 1924 ildən ömrünün sonuna qədər Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrında işləmişdir. Onun Azərbaycan, rus və Qərbi Avropa dramaturqlarının əsərlərinin tamaqlarında yaratdığı obrazlar [Qurban, Nəcəf bəy ("Pəri-cadu", "Dağılan tifaq", Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev), Hacı Qara ("Hacı Qara", Mirzə Fətəli Axundzadə), Rüstəm, dəvriş ("Səyavuş", "geyx Sənan", Hüseyin Cavid), Atakiş, Əbu Übeyd və Altunbay, Şad, ("Sevil", "Od gəlini", "Almas", Cəfər Cabbarlı), Süleyman ("Həyat", Mirzə Əbrahimov), Dikoy ("Tufan", A. Ostrovski), Yaqo, Banko ("Otello", "Makbet", Uilyam Şekspir)] və s. Azərbaycan teatr tarixində mühüm yer tutur. Onun ifasındakı Qacar (Vaqif, Səməd Vurğun) və Lir ("Kral Lir", U. Şekspir) obrazları diqqətə layiqdir. Sidqi Ruhulla 300-dən artıq səhnə obrazı yaratmışdır. Zəngin həyat təcrübəsinə, geniş müşahidə qabiliyyətinə malik sənətkar olan Sidqi Ruhullanın ifası üçün obrazı bütün incəliklərinə bənzər psixoloji dərinliklə açıb göstərmək məharəti səciyyəvi idi. Yaradıcılığında romantik və realist teatr ənənələri üzvi surətdə birləşmişdir. Bir çox Azərbaycan aktyorlarının yetişməsi və inkişafında Sidqi Ruhullanın mühüm xidməti var.

Çok Azərbaycan kino aktyorlarından olan Sidqi Ruhulla "Hacı Qara", "Gilan qızı", "Kəndlilər", "Fətəli xan" filmlərində çəkilmişdir.

Əd.: Cəfər M., Sidqi Ruhulla, B., 1956; Шейхзаде Э. Сидги Рухулла, Б., 1978.

Sidqi Ruhulla Qacar ("Vaqif", Səməd Vurğun) rolunda

SİYASƏ MÜHACİRƏTİ, Azərbaycan siyasi mühacirəti - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsindən sonra azərbaycanlıların siyasi təqiblər üzündən ölkəni tərk edərək, milli istiqlal mübarizəsini xaricdə davam etdirməsi. *Aprel işğalından (1920)* sonra on minlərlə azərbaycanlı təqiblər üzündən ölkəni tərk etdi. Bu mühacirlərin əsas hissəsini milli ordunun əsgər və zabitləri, nazirlər, parlament üzvləri, yüksək vəzifəli dövlət məmurları, siyasi partiya üzvləri, müstəqil əqidəyə malik ziyalılar, habelə sabiq mülkədarlar, sənaye və ticarət burjuaziyası, təşkil edirdi. Xaricdəki Azərbaycan mühacirəti iki əsas qrupa bölünürdü: siyasi və qeyri-siyasi mühacirlər. Mühacirlərin siyasi baxımdan təşkilatlanması ilə xaricdə Azərbaycanın istiqlal uğrunda mübarizə gücləndi. Siyasi mühacirlər, əsasən, Güən, Türkiyə, Fransa, Almaniya və Polçada fəaliyyət göstərirdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaşıdığı dövrdə xaricdə fəaliyyət göstərən dövlət xadimləri və diplomatik təmsilçilər, o cümlədən Əlimərdan bəy Topçubağovun başçılığı ilə Paris Sülh Konfransında iştirak edən nümayəndələr aprel işğalı ilə Azərbaycan siyasi mühacirlərinin ilk dəstəsinə çevrildilər. Çğal nəticəsində başamıç terror və həbslər üzündən Fətəli xan Xoyski, Mustafa Vəkilov, gəfi bəy Rüstəmbəyli, Nağı geyxzamanlı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin digər xadimləri Gürcüstana keçməyə məcbur oldular. Çğaldan bir qədər əvvəl Həsən bəy Ağayevin rəhbərliyi ilə Cənubi Qafqaz respublikalarının konfransına göndərilən nümayəndə heyəti də Tiflisdə qaldı. Gürcüstanda fəaliyyətə başlayan Azərbaycan mühacirləri sovet Rusiyasının Azərbaycana qarşı təcavüzünü dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün etiraz bəyannaməsi ilə çıxış etdilər. Aprel işğalına xaricdə ilk rəsmi etiraz ifadə edilən bu bəyannamədən bir ay sonra Fətəli xan Xoyski və Həsən bəy Ağayev Tiflisdə erməni terrorçuları tərəfindən qətlə yetirildilər. gəfi bəy Rüstəmbəyli tərəfindən Tiflisdə Azərbaycanın qurtuluşu komitəsinin osası qoyuldu. Azərbaycan mühacirəti, başlıca olaraq, Türkiyədə toplaçınıçdı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Türkiyəyə gəlməsi ilə (1922) burada Azərbaycan mühacirlərinin ilk siyasi təşkilatı - "*Müsavət*" Partiyasının Xarici Bürosu yaradıldı. Büro Azərbaycanda gizli fəaliyyətə başlayan "*Müsavət*" təşkilatı ilə əlaqə saxlayırdı. 1924 ildə xarici büronun qərarı ilə Azərbaycan Gəncələr Birliyi yaradıldı. Siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün Azərbaycan mühacirlərinin təmsil oluna biləcəyi yeni siyasi təşkilat yaratmaq sahəsində fəal iş aparılırdı. Məqsəd bütün siyasi mühacirləri bir araya toplamaq, Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə təmsil olunmasında vahid mövqedən çıxış etmək idi. Bu məqsədlə 1924 ildə Güəbulda *Azərbaycan Milli Mərkəzi* yaradıldı. Elə həmin ildə Avropada ilk mühacir siyasi təşkilatı "*Azərbaycan İstiqlal Komitəsi*" (AÇK) fəaliyyətə başladı. 1924 ildə Almaniya da təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin bazasında yaradılan bu təşkilatın ilk sədri Heydər adlı bir mühacir olmuçı sonralar ona Hilal Münç başlıq etmişdir. AÇK konfranslar keçirməklə və ədəbiyyat yaymaq vasitəsilə Avropa ictimaiyyətinin diqqətini Azərbaycanın istiqlalı məsələsinə cəlb edə bilmişdi. Siyasi mühacirətin vahid təşkilatda birləşməsi prosesi çətin gedirdi. "*Ğitihad*" partiyasının mühacirətdəki lideri Xosrov Paç bəy Sultanov partiyanın xarici ölkələr bürosunu formalaçırmağa və bütün ittihadçıları bir təşkilat ətrafında cəmləçirməyə çalışırdı. O, 1926 ildə Güəna gedərək, "*Ğitihad*"ın Tehran və Təbriz komitələrini yarada bildi. Lakin X.P.Sultanovun və Mir Yaqub Mehdiyevin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, partiyanın xarici ölkələr bürosunu yaratmaq mümkün olmadı. Azərbaycan mühacirlərinin bir mərkəzdə birləşməsi ideyasına tərəfdar olan Ə.Topçubağov bütün Qafqaz mühacirlərinin vahid təşkilat vasitəsilə Qafqaz Birliyində təmsil olunmasına çalışırdı. Parisdə Azərbaycan mühacirləri və digər Qafqaz respublikalarının nümayəndələri onun rəhbərliyi ilə müstəqil Qafqaz Konfederasiyası yaradılması uğrunda fəaliyyət göstərmişlər [*bax Qafqaz Konfederasiyası, "Prometey", Qafqaz İstiqlal Komitəsi (1927), Qafqaz Konfederasiyası Paktı, Qafqaz Konfederasiyası Şurası, Qafqaz İstiqlal Komitəsi (1952)*]. M.Ə.Rəsulzadə Qafqaz Birliyi məsələsini Türkiyənin öz inhisarına götürməsi yönündə çalışırdısa da, mövcud beynəlxalq çəraitdə Türkiyə dövləti SSRĞnin təzyiçi ilə mühacirətin həm siyasi, həm də mətbu fəaliyyətlərini məhdudlaçırmağa məcbur oldu. Bu, Türkiyənin o zamankı çəraitdə sovetlərlə yaxı münasibətləri itirməmək siyasətindən irəli gəlirdi. Bu siyasət isə 1921-25 illər arasında bağlanmış müqavilələrlə (Moskva və Qars müqavilələri, eləcə də hücum etməmək və bitərəflik haqqında 1925 il müqaviləsi) tənzimlənirdi.

1930-cu illərin əvvəlindən Türkiyədə SSRĞdən olan siyasi mühacirlər Avropa ölkələri ilə əlaqələrə üstünlük verməyə başladılar. Bu dövrdə Qafqaz mühacirəti bolçevik işğalından iki yolla qurtarmağı mümkün hesab edirdi: Xarici müdaxilə və müharibə, SSRĞnin dağılması vasitəsilə. Mühacirlər müharibə zamanı SSRĞdə başyan xalqların üsyana qalxacağına ümid bəsləyirdilər. 1928 ildə bir sıra xarici ölkələrdə, xüsusilə, Parisdə və Berlində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan olunmasının 10 illiyi bayram edildi. Britaniya və Polça dövlətləri də siyasi mühacirətə böyük dəstək verirdi. Parisdəki Azərbaycan nümayəndə heyəti Fransa rəsmi dairələri ilə danışıqlar aparırdı. Azərbaycan siyasi mühacirəti Polça rəsmi dairələri ilə daha sıx əlaqələr qurmuşdu. Lakin 30-cu illərin 1-ci yarısı Azərbaycan siyasi mühacirəti üçün kəskin ixtilaf dövrü olmuşdur. Nəticədə, Azərbaycan Milli Mərkəzi və "*Müsavət*" Partiyasının Xarici Bürosu daxilində qruplaşmalar yaranmışdı. gəfi bəy Rüstəmbəyli Mustafa Vəkilovla birlikdə Azərbaycan Milli Mərkəzinin, "*Müsavət*"ın Xarici Bürosunun fəaliyyətinin Türkiyə çərçivəsində məhdudlaşmasına görə M.Ə.Rəsulzadəni tənqid edir, Qərbə yönəli siyasətin tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Sonralar isə onlar M.Ə.Rəsulzadəni Qərblə əməkdaşlığı genişləndirməklə, Türkiyəni tamamilə yaddan çıxarmaqda suçlayırdılar. Bu dövrdə Parisdəki Azərbaycan mühacirlərinin bir qrupu (Əkbər ağa geyxü-

İslamov, Ceyhun bəy Hacıbəyli və b.) da ixtilaflara fəal qoşulmuşdular. İxtilaflarla əlaqədar M.Ə.Rəsulzadə 1928 ildə Parisə getmiş və uzun müzakirələrdən sonra Ə.Topçubağovla, yəni Paris qrupu ilə müəyyən razılaşma əldə olunmuşdu.

Əlimərdan bəy Topçubağovun rəhbərlik etdiyi Paris qrupuna M.Y.Mehdiyev, Ə.ğeyxülislamov, Məhəmməd Məhərrəmov, C.Hacıbəyli daxil idi. İstanbul qrupuna M.Ə.Rəsulzadə rəhbərlik edirdi. Qrupa gəfi bəy Rüstəmbəyli, Musa Rəfiyev və b. daxil idilər. M.Ə.Rəsulzadə Parisdən qayıdan ərəfədə Türkiyədəki mühacirlər arasında ziddiyyətlər xeyli kəskinləşə də, İstanbuldakı bir sıra nüfuzlu fəxslərin barıdırıcılıq səyi nəticəsində parçalanmanın qarşısı, müvəqqəti olaraq, alındı. Lakin bu çox çəkmədi. 1930-31-ci illərdə Azərbaycan mühacirləri arasında ziddiyyətlər xeyli dərinləşdi. Tərəflər aralarındakı ixtilafı mətbuat səhifəsinə çıxararaq, bir-birini Azərbaycan davasına xəyanətdə ittiham edirdilər. 1934 ildə mühacirlər arasındakı parçalanmanı daha da dərinləşdirən bir neçə kitabça (ğ.Rüstəmbəyli - "Yıxılan bütələr", N.ğeyxzamanlı - "Biz və onlar", M.Ə.Rəsulzadə - "ğəfəbəyçilik") nəşr olundu. 1934 ildə Azərbaycan mühacirətinin liderlərindən olan Ə.Topçubağov vəfat etdi. 1928-34 illər ixtilafı nəticəsində Azərbaycan mühacirətinin daxilində bir-birinə müxəlif mövqedə dayanan açıq qruplaşmalar meydana gəlmişdi. Mühacirət daxili münasibətlərdə yaranmış xoşagəlməz vəziyyət, həmçinin beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişikliklər və siyasi mühacirətin ideya-siyasi istiqamətdə təşkilatlı "Müsavat" partiyasının yeni qurultayının keçirilməsini zəruri etdi.

Partiya rəhbərliyi qurultay səlahiyyətinə malik olan növbəti konfrans çağırmağı qərara aldı. 1936 ilin avqustunda Varşavada keçirilən konfrans mühacirətdaxili böhranı aradan qaldırılmasında mühüm rol oynadı.

Mühacirlər ayrı-ayrılıqda öz milli təşkilatlarını qurmaqla yanaşı, bolşevizm qarşı beynəlxalq birliklər də yaradırdılar. 1920-30-cu illərdə Azərbaycan siyasi mühacirətinin də yaxından iştirak etdiyi iki belə birlik meydana gəlmişdi: "Qafqaz Konfederasiyası ғurası" və "Prometei". Bu təşkilatlar SSRİdə baş verən hadisələrin mahiyyətinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasında xeyli iğgörmüş mühacirətdə milli azadlıq ideologiyasının, dövlətçilik ғiurunun formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışlar. İkinci dünya müharibəsi (1939-45) dövründə Azərbaycan siyasi mühacirətinin fəaliyyət istiqamətləri dəyişikliyə məruz qaldı. 1920-30-cu illərdəki kimi, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi məsələsi başca istiqamət olsa da, mühacirlərin bu dövrdəki fəaliyyəti, əsasən, əsir düşmüş azərbaycanlıların xilas edilməsi, SSRİyə qarşı ayrıca döyüş legionlarının təşkil, Almaniyə tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması yönündə idi. Müharibə başayanda M.Ə.Rəsulzadə və Hilal Münğ Berlində *Milli Azərbaycan Komitəsi* yaratdılar. Komitə Azərbaycan legionlarının formalaşdırılmasında mühüm rol oynamışdı. Lakin Azərbaycanın müstəqilliyinin Almaniyə tərəfindən tanınması məsələsində müsbət nəticə hasil olmadığını görən M.Ə.Rəsulzadə 1942 ilin sonlarında Almaniyanı tərk etdi. Almaniyə silahlı qüvvələrinin başkomandanlığı milli legionlar yaratmağa başladıqda Azərbaycan mühacirətinin nümayəndəsi Məmməduğay Seyidəliyev və hərbi əsirlərin nümayəndəsi Bəydulla Babayev tərəfindən Polşa ərazisində Azərbaycan legionu təşkil olundu. Legion 1943 ilin sonunda oradan Fransanın Rodos ғəhərinə köçürüldü. Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasının legionçuların ғiurunda daha da möhkəmlənməsi üçün Əbdürrəhman bəy Fətəlibəyli-Düdənginskinin təşkilatı ilə Berlində ümumazərbaycan qurultayı çağırmaq qərara alındı. 1943 il noyabrın 6-9-da Berlində birinci Milli Azərbaycan Birliyi qurultayı keçirildi. Qurultay *Ğəncə üsyanının (1920)* başçılarından biri olmuş Cahangir bəy *Kazımbəyli* açmış Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski geniğ məruzə etmişdi. O, azərbaycanlıların çarizm və bolşevizm əsarətinə dözmədikləri kimi, başca bir millətin də hakimiyyətinə dözməyəcəyini bildirərək, nitqini "Azərbaycan müstəqil olmalıdır", "Yağsın azad Vətən" sözləri ilə bitirmişdi.

Qurultayın qəbul etdiyi bəğmaddədən ibarət qətnədə 1918 il mayın 28-dən 1920 il aprelin 27-dək fəaliyyətdə olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün tariximizin ən parlaq səhifəsini təşkil etdiyi, Azərbaycanın bolşevik istilasından sonra keçən 23 il ərzində xalqımızın öz istiqlalının bərpası uğrunda istər Vətən daxilində, istərsə də yad əllərdə mübarizə apardığı göstərilir və istiqlalımızın bərpa olunacağına sarsılmaz inamı bildirilir.

Qurultay mühacirlərin vahid təşkilatda birləşərək, Azərbaycan naminə fəaliyyətlərini davam etdirmələrinə kömək göstərdi. Bu dövrdə Münxendə gizli çəraitdə başayan M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə yeni yaradılan Azərbaycan Demokratik Birliyi Azərbaycanlı hərbi əsirlərin müxtəlif ölkələrdə yerləşdirilməsi ilə məğul olurdu.

Müharibədən sonra Fətəlibəyli-Düdənginski başda olmaqla, yeni mühacirət dalğası yarandı. Fətəlibəylinin hələ 1943 ildə yaratdığı "Azərbaycan Milli Birlik Məclisi" adlı siyasi təşkilat (baş *Milli Birlik Məclisi*) müharibədən sonra Ə.ğeyxülislamovu, C.Hacıbəyli, ғəkbəri, C.Kazımbəyli öz ətrafında birləşdirərək, Azərbaycan Milli Mərkəzinə və "Müsavat" Partiyasının Xarici Bürosuna qarşı müxəlifət mövqeyində durdu.

Milli Birlik Məclisi rus mühacirləri ilə birlikdə *Visbaden konfransında (1951)* iştirak edərək, müğərək bəyannamə imzaladı. Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan, Türkiyəstan və ғərqi Avropa siyasi mühacirləri Visbaden anlaşmasını beynəlxalq səviyyədə boykot etmək məqsədilə 1951 il noyabrın 30-da Münxendə konfrans çağıraraq, bu bəyannaməni rədd edən qərar qəbul etdilər. Qərarı Azərbaycan Milli Mərkəzi adından Məhəmməd Kəngərli imzaladı. 1952 ilin oktyabrında 4 rus, 5 qeyri-rus mühacir təşkilatının nümayəndələri yenidən Münxendə konfrans keçirərək, Bolşevizm Əleyhdarlarının Əlaqələndirmə Mərkəzinə yaratdılar. Mərkəzin yaradılması barədə razılaşmanı Milli Birlik Məclisi adından C.Hacıbəyli, Ə.ğeyxülislamov və

polkovnik C.Kazımbəyli imzaladılar. Əlaqələndirmə mərkəzi yaradıldıqdan sonra mühacirlər arasında ziddiyyətlər daha da dərinləşdi.

Ətilafların artdığı, parçalanmanın qaçılmaz olduğu bir vaxtda Azərbaycan, Gürcüstan və gimali Qafqaz mühacir təşkilatları Münxendə Ümumqafqaz Konfransına toplaşdılar (1952, 11-16 dekabr). Konfransda Azərbaycanı "Milli Mərkəz" (sədri M.Ə.Rəsulzadə), Gürcüstanı "Milli Siyasi Mərkəz" (sədri R.Qabaçvili), gimali Qafqazı "Milli Komitə" (sədri Ə.Maqoma) təmsil edirdi. 1935 ildə yaradılan "Qafqaz Konfederasiyası gurası"nın prinsiplərindən çıxış edən bu təşkilatlar antibolşevik cəbhəni gücləndirmək üçün gərqi Avropa, Türkiyə və digər milli mühacir təşkilatları ilə iğbirliyi qurtmaq məqsədilə 1952 ildə Qafqaz Ətiqlal Komitəsini yaratdılar. Konfrans Visbaden razılaşması və "Bolşevizm Əleyhdarlarının Əlaqələndirmə Mərkəzi" ilə bağlı xüsusi sənəd və mətbuat üçün birgə bəyanat qəbul etdi. Bu sənəddə deyilirdi: "Konfrans Qafqaz respublikaları müstəqilliyinin danışıqsız qəbul olunması hüququnu bilmədən Visbaden və Münxen razılaşmalarına imza atmaqla, onu Rusiyanın daxili məsələsinə çevirən naməlum və yeni yaradılmış Qafqaz təşkilatlarının hərəkətini pisləyir".

Münxendə təşkil edilmiş və ABŞ tərəfindən maliyyələşdirilən "Azadlıq" radiostansiyasının Azərbaycan redaksiyasına başçılıq edən Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski 1954 ildə geniş antisovet fəaliyyətinə görə SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi agenti tərəfindən qətlə yetirildikdən sonra "Azərbaycan Milli Birlik Məclisi"nin də fəaliyyətinə son qoyuldu.

1950 illərin sonlarından başlayaraq, Azərbaycan mühacirlərinin yaratdıqları siyasi və qeyri-siyasi təşkilatların əksəriyyəti öz fəaliyyətlərini dayandırdı. "Müsavət" partiyası və Azərbaycan Milli Mərkəzi 1949 ilin fevralında M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə yaradılmış Azərbaycan Kültür Dərnəyinin ətrafında birləşmişdi. Ankarada fəaliyyət göstərən bu təşkilatlardan başqa, İstanbulda Ədniz Qurtulaman rəhbərlik etdiyi "Azərbaycan Gənclik Dərnəyi" və Əhməd Cəfəroğlunun yaratdığı "Azərbaycanın Kültürünü Tanıtma Dərnəyi" də fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan siyasi mühacirəti SSRİ-dən olan digər mühacir təşkilatlarla əlaqədə fəaliyyət göstərir, dünya birliyinin diqqətini Azərbaycanın problemlərinə cəlb etməyə çalışırdı. Siyasi mühacirət Azərbaycanın mədəniyyəti ilə bağlı tədqiqat və təbliğat aparır, 1960-cı illərdən başlayaraq Azərbaycanla yaranmaqda olan mədəni əlaqələrin genişlənməsinə, 1979 il Ən Əlam Əqilabından sonra Türkiyəyə mühacirət etməyə məcbur olan cənubi azərbaycanlıları Kültür Dərnəyinin ətrafında cəmləşdirməyə, onların tapdalanan hüquqlarını dünya ictimaiyyətinə çatdırmağa soy göstərirdi.

1970 illərin sonlarına yaxın Azərbaycan siyasi mühacirətinin fəaliyyətində yeni istiqamət görünməyə başladı. SSRİ-dən olan müsəlman mühacirlər dini amilləri önə çəkərək, islam dövlətlərinin diqqətini Sovet Ətifaqında 60 milyona yaxın müsəlmanın hər cür məhrumiyətlərə məruz qaldığına cəlb etməyə çalışırdı. 1976 ildə Azərbaycan (Əbdülvahab *Yurdsevər*), Qərbi Türkiyə, gərqi Türkiyə, Əsil-Ural, gimali Qafqaz, Krım Milli Mərkəz başçıları Əlam dövlətləri xarici iğar nazirlərinin İstanbulda keçirilən konfransına müraciətnamə göndərərək, SSRİ-də və Çində türk-müsəlman əhalisinin ağır vəziyyəti-nəzərə alaraq, bir sıra tədbirlər görülməsini xahiş etdilər. 1986 ilin yanvarında Kasablankada keçirilən Əlam Konfransı zirvə toplantısına da Azərbaycan Kültür Dərnəyi adından SSRİ Çin və Əranda hüquqları tapdalanan müsəlman-türklərin müstəqilliyə, insan kimi yaşamaq haqqına malik olduğunu ifadə edən teleqram vurulmuşdu. Azərbaycan siyasi mühacirəti artıq yalnız gimali Azərbaycan adından çıxış etmir, Ənı tərək etmək məcburiyyəti qarşısında qalmış yüz minlərlə Cənubi Azərbaycanın türklərinin də məsələsinə beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərinə çatdırırdı.

SSRİ-Türkiyə münasibətlərinin nisbətən yumşalması ilə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində də canlanma yaranırdı. Azərbaycanın mühacirəti bu istiqamətdə bütün imkanlardan istifadə edirdi. Mədəniyyət xadimləri, xüsusən də məşhur bəstəkar-dirijor Niyazi Azərbaycanla Türkiyə arasında əlaqələrin qurulmasında və daha da genişlənməsində mühüm rol oynayırdı.

Avropaya mühacirət edənlər də məskunlaşdığı ölkələrdə cəmiyyətlər, dərnəklər yaradaraq, Azərbaycan Kültür Dərnəyi ilə əlaqə saxlayırdılar. Bunlardan Mad-riddə "Azərbaycan dostları", Londonda "Azərbaycan dayaqçıları", Avstriyada "Qafqaz dostları", Stokholmda "Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi", Malmödə (Şveç) "Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi", Almaniyada "Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi" (Köln), "Azərbaycan-Almaniya Kültür Dərnəyi" və b. fəaliyyət göstərir, Avropa ictimaiyyətini Azərbaycanla bağlı məlumatlandırırdılar.

1980-ci illərin sonlarında Sovetlər Ətifaqı respublikalarında milli azadlıq hərəkatının gətirdikə güclənməsi Azərbaycan siyasi mühacirətinin fəaliyyətindəki canlanmanı daha da artırdı. Bu dövrdə Azərbaycan mühacirləri, əsasən, ermənilərin əzəli Azərbaycan torpaqlarına, xüsusilə Dağlıq Qarabağ və Naxçıvana qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə bağlı qəsbkarlıq planlarını və onların bu məqsədlə törətdikləri cinayətkar əməlləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq yönündə iğ aparırdılar. Mühacirlər bütün imkanlardan istifadə edərək, Azərbaycanla əlaqələri gücləndirməyə can atırdılar. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə siyasi mühacirət 71 illik mübarizə əməlinə yetmişdi. Hazırda müxtəlif xarici ölkələrdə yaşayan keçmiş Azərbaycan siyasi mühacirlərinin nümayəndələri müstəqil Azərbaycanın fəal müdafiəçilərinə çevrilmişlər. Onlar xarici ölkələrdə Azərbaycan diasporunun formalaşmasına yaxından kömək göstərirlər.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.6, B., 2000; Ərahimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991), B., 1997; Oruçlu M.R., Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat Partiyasının fəaliyyəti (1911-1992), B., 2001; Qəndiləv S., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və siyasi mühacirət, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin aktual problemləri" beynəlxalq elmi sessiyasının materialları (mart-may 2003), B., 2003.

SKOTLAND-LİDDELL (?-?)- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakıda və Tiflisdə fəaliyyət göstərmiş ingilis hərbi müxbiri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivində Cümhuriyyət tarixinə aid sənədlər arasında Skotland-Liddellin ingilis və rus dillərində çoxlu məqalələrinin surətləri saxlanılır. Cənubi Qafqazdakı siyasi və millətlərəarası münasibətlərə həsr edilmiş məqalələrində daha çox azərbaycanlılarla ermənilər arasında münasibətlər əksini tapmışdır ["Erməni-tatar (azərbaycanlı) razılaşması - Qafqazda sülhün bərpa olunması", "Qarabağ erməniləri", "Müsəlmanlarla müharibə. Ermənilər yenə də hücum edirlər", "Tiflisdə bolşevik bombaları", "Bakıda faciə", "Siyasət lazımdır" və s.].

Skotland-Liddell erməni psixologiyasını, ermənilərin regionda və ona qonşu ərazilərdə yeridəkləri Çovinist millətçilik siyasətinin mahiyyətini çox gözəl başa düşmüşdür. Belə ki, 1920 ilin yanvarında Paris Sülh Konfransı dövlətləri tərəfindən Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin de-facto tanındığı bir vaxtda dağnak Ermənistanı hökumət ordusunun silahlı erməni quldur dəstələri ilə birlikdə Qarabağda gücə istiqamətində hücumunu Skotland-Liddell *"təkcə cinayət deyil, həm də son dərəcə ağılsız hərəkət" adlandırmışdır. O yazırdı: "Ermənilər ona görə bədbəxt xalqdır ki, orada daşnak partiyası hakimiyyətdədir. Bu terrorçu inqilabi təşkilat bir çox illər ərzində erməniləri ərazi iddiası ilə məqsədyönlü şəkildə müsəlmanlara qarşı hücumla çağıdır. Sonunculardan layiqli cavab aldıqda isə, onlar bu məsələni bilərəkdən şişirdərək, dünya ictimaiyyətinin rəğbətini yazq ermənilərə tərəf yönəltmək istəyirlər"*. Skotland-Liddell qeyd edirdi ki, Londonda erməni bürosu var. Ermənilərin belə təşkilatları Fransada və Amerikada da mövcuddur. Ermənilərin sevimli üsulları ucuz reklam xarakteri daşıyan "xristian" amilindən gen-bol istifadə etməkdir. Bu, ingilis ictimaiyyətinə bəlli deyilsə də, ingilis nazirləri bunu çox yaxşı bilirlər.

Skotland-Liddell məqalələrində Azərbaycan-erməni münasibətlərinə geniş yer verir və bu millətləri bir-biri ilə müqayisə edərək yazırdı: *"Ermənilər dünyanın ən yaxşı təbliğatçılarıdır"*. Onların bu hərəkəti son ayların işi deyil, uzun illər apardığın təbliğatlarının nəticəsidir. Buna baxmayaraq, *"nə Rusiyada, nə Qafqazda elə bir adam tapa bilməzsiniz ki, o, ermənilər haqqında hansısa yaxşı bir söz desin. Ruslar, tatarlar (azərbaycanlılar), gürcülər onlara nifrət edir və görmək belə istəmirlər. Bunun belə olub-olmadığını mənim deməyimə lüzum yoxdur, çünki burada ermənilər nifrət edilən irqdir. Ancaq xaricdə onların təbliğatı elə qurulubdur ki, Avropa və bütün dünya onların tərəfindədir"*.

Skotland-Liddell yazırdı ki, azərbaycanlılar ermənilərlə müqayisədə çox mürəkkəb və yüksəkdə duran bir millətdir.

Ermənilərin "Açkatavər" qəzetində dərc edilmiş "Müstəqil Ermənistan", Müttəfiqlərin mərhəməti lazım deyil məqalələrinə münasibət bildirən Skotland-Liddell yazırdı ki, "Azərbaycan və Gürcüstan Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin tanınmasını sevinclə qarşılayaraq, müttəfiqlərə öz səmimi minnətdarlıqlarını bildirdikləri bir vaxtda, Ermənistanın hakim partiyası "Dağnaksutyun" nə öz razılığını, nə də təşəkkürünü bildirmişdir". O göstərirdi ki, belə bir vaxtda *Ermənistan ordusu Zəngəzurdə hücumla keçərək, qırxa yaxın müsəlman kəndini dağıtmışdır*.

Skotland-Liddell məqalələrində Cənubi Qafqaz xalqlarını həmişə sülhə, qarğılıq anlaşıma çağırır, Qarabağa və Zəngəzurə səfərləri ilə bağlı yazdığı iri həcmli məqalədə göstərirdi ki, əgər Ermənistandakı və Qarabağdakı erməni rəhbərləri imkan versə, belə bir sülhün yaranmasına heç bir çəhbə etmirəm. Erməni saxtakarlığını kəskin Çəkil-də ifadə edən Skotland-Liddell 1920 il martın 30-da qələmə aldığı "Qarabağ erməniləri" məqaləsində həmin il fevralın 21-də buraxılmış "Qrafik" jurnalının redaktoruna ünvanladığı etiraz məktubunda göstərirdi ki, Tifran Nazaryan adlı Çəxs öz yazısında sülh konfransını inandırmağa çalışır ki, Qarabağın siyasi cəhətdən Ermənistanə qatılmasını sübut edən fakt odur ki, guya Qarabağdakı əhalinin 198 min nəfəri erməni, 80 min nəfəri isə müsəlmandır. Skotland-Liddell qeyd edirdi ki, bu yalandır. Bu sahədə böyük nüfuz sahibi və dəqiq hesablamalar müəllifi professor Şepotyevə görə, Qarabağda 415 min müsəlman və 170 min erməni var. Öz məqaləsində Skotland-Liddell ermənilərin homin il martın 22-də, müsəlmanların ən əziz Novruz bayramı günü bütün Qarabağda qaldırıldıqları qiyamı və qəfil basqınları bir daha erməni xəyanətinin bariz süburu olduğunu qeyd edirdi. O yazırdı ki, bütün erməni təbliğatına baxmayaraq, "biz Cənubi Qafqazdakı həqiqətləri bilirik. Sözsüz, artıq vaxtdır ki, onu Çəgiltərə cəmiyyəti də bilsin".

Skotland-Liddellin bir məlumatı da maraqlıdır. O, 1920 il martın 21-də Bakıdan "Müsəlman Respublikası de-yure tanındı" adlı xəbərdə bildirirdi ki, Çəgan ilə Azərbaycan hökumətləri arasında müqavilə bağlandıqdan sonra təşkil edilmiş rəsmi mərasimdə Çəgan nümayəndə heyətinin rəhbəri ağayi Təbatəbai bəyan etmişdir ki, Çəgan hökuməti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini de-yure tanıyır. Öz məqalələrində o, 1920 ilin əvvəllərində Bakı, Tiflis və Cənubi Qafqazın digər Çəhərlərində sovet Rusiyası bolşevik təxribatı və gizli təbliğatı barədə də məlumatlar verirdi.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы)*, Б., 1998; Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə (Z.M.Bünyadovun redaktəsi ilə), B., 1990.

SLAVYAN-RUS CƏMİYYƏTİ- "Vahid, bölünməz Rusiya" -uğrunda mübarizə məqsədilə Tiflis Çəhərində yaradılmış qurum. 1918 il martın 11-də K.N.Lizqarın sədrliyi ilə cəmiyyətin ilk iclası keçirilmiş nizamnaməsi qəbul edilmişdir. 1918 il martın 14-də qeydiyyatdan keçmiş nizamnaməsində onun slavyan və rus əsilli vətəndaşların milli, elmi, dini, məişət, texniki, tədris-tərbiyəvi birliyi məqsədilə yaradıldığı göstərilirdi. Bu məqsədə nail olmaq üçün Cəmiyyət mövcud qanunlar çərçivəsində müxtəlif tipli (praktiki və ümumtəhsil,) məktəblər, yaşılar və uşaqlar üçün bazar günü məktəbləri, peşə kursları, uşaqlar bağçaları, kitabxanalar və qiraət zalları, klublar, körpələr evi və

yetimxanalar, kilsələr, ambulatoriya və müalicə müəssisələri, kooperativlər, kredit idarələri, hüquqçinas, həkim, tibb bacıları dərəcələri, cəmiyyət üzvləri üçün məqsulluq büroları, əyləncə yerləri, mətbuat orqanları və mətbəələr açmağı nəzərdə tuturdu. Nizamnamədə, həmçinin cəmiyyətin, milliyətindən asılı olmayaraq, hamıya mədəni-maarifçilik və xeyriyyə köməyi göstərəcəyi qeyd olunurdu. Bakıda Qəbəsi fəaliyyət göstərirdi. 1918 il dekabrın 3-də Slavyan-Rus Cəmiyyəti gurası onun fəaliyyətinin əsasını təşkil edən ideyalarını həyata keçirilməsi məqsədilə tərkibini daxil olan cəmiyyət və təşkilat üzvlərini mənafələrinin müdafiəsi istiqamətində birgə iğararına üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinə daxil olmaq arzusu ilə Azərbaycanın Milli gurasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə müraciət etdi. Azərbaycan parlamentində 3 nümayəndəsi vardı. Slavyan-Rus Cəmiyyətinin nümayəndələri ÇProtasov, Y.Gindes, K.Lizqar, V.Klenevski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətində nazir vəzifələrində çalışmışlar. Cəmiyyət "bolşeviklərsiz Rusiya" ilə ittifaqa tərəfdar idi.

Əd.: güküröglü L., Cümhuriyyət hökuməti repressiya mənaşəsində, B., 2000.

SMİQA Gİ. (1892-1938) - Bakının sovet Rusiyası tərəfindən iğalının (1920) təşkilatçılarında biri. 1907 ildən Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə (bolşeviklər) Partiyasının üzvü olub. Fevral inqilabından (1917) sonra Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə (bolşeviklər) Partiyası Kronçadt komitəsinin tərkibinə daxil olmuş Finlandiya vilayət ordu, donanma və fəhlə icraiyyə komitəsinin sədri vəzifəsində iğəmiçdir. Oktyabr çevriliğindən (1917) sonra Rusiya Sovet Fede-rativ Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin (RSFSR XKS) Finlandiyada müvəkkili, respublika hərbi-inqilab Gurasının üzvü, Ali Xalq Təsərrüfatı gurası sədrinin müavini olmuşdur. Qafqaz cəbhəsinin rəhbərlərindən biri kimi Bakının iğalı planının hazırlanması və həyata keçirilməsində iğirak etmişdir. 1920 il 16 yanvar- 21 may və 1921 il 26 yanvar - 26 mayda Qafqaz cəbhəsi hərbi-inqilab Gurasının üzvü, həmin cəbhəyə daxil olan 11-ci Qır-mızı ordunun Bakını iğalı zamanı Qafqaz cəbhəsinin müvəqqəti komandanı (1920, 24 aprel - 15 may) olmuşdur. RSFSR XKS-nin sədri V.ĞLeninin Bakını iğal etmək haqqında 1920 il 17 mart tarixli Gfərəli teleqramı Smitqa və Q.K.Orconikidzeyə ünvanlanmışdır. Teleqramda deyilirdi: *"Bakını almaq bizdə olduqca və olduqca zəruridir. Bütün sayinizi buna verin, həm də bəyanatlarda son dərəcə dip-lomat olmaq və möhkəm yerli Sovet hakimiyyəti hazırlan-dığını tamamilə yaqın etmək lazımdır. Gürcüstan haqqında da eynilə belə hərəkət etməli, həm də Gürcüstana daha ehtiyath yanaşmağı məsləhət görürəm. Qüvvələr yeridilməsi haqqında Baş komandanla şərtləşin "*. Həmin teleqramın Leninin əlyazması ilə birlikdə arxivdən aÇkar edilmiş surətində Orconikidze bu sözləri yazmışdır: "Teleqram Ba-kiya hücum hazırlanması dövrünə aiddir. Əməliyyat hazırlanmışdır və Levandovskinin başçılığı ilə aprelin 25-26-da Azərbaycan sərhədini keçdik, 28-də isə Bakıda olduq". Smitqa 1920-21 illərdə həmkarlar ittifaqı diskussiyası zamanı L.D.Trotski platformasının tərəfdarı olmuşdur. Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının 15-ci qurultayında (1927), trotskiçi müxalifətin fəal xadimi kimi partiyadan çıxarılmışdır. 1930 ildə partiya bərpa edilməmiş lakin partiyanın siyasi xəttinə qarşı fəaliyyətini davam etdirdiyinə görə yenidən xaric olunmuşdur.

Əd.: Lenin V.Ğ Əsərlərinin tam külliyyatı, c.51, B., 1984; V.ĞLenin Azərbaycan haqqında, B., 1970; Интернациональная помощь 11 армии в борьбе за победу советской власти в Азербайджане. Документы и материалы. 1920-1921 гг., Б., 1989.

SMİT Villoqbi F. (? - ?) - ABğ diplomatı. 1917-18 illərdə ABğ-ın Tiflisdə konsulu, ABğ-ın Cənubi Qafqaz barəsində siyasi tədbirlərinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində mühüm rolü olmuşdur. Cənubi Qafqazda baş verən siyasi və hərbi proseslər barəsində VaÇinqtona və ABğ-ın Rusiyadakı diplomatik missiyalarına məlumatlar göndərərək, burada çevik və qətiyyətli hərbi-siyasi tədbirlər keçirilməsində israr edir, əks halda, "Qafqazdakı xristian əhalisinə qarşı baş verən biləcək böyük ədalətsizlik və zərərlər üçün günahkar" olacaqları haqqında xəbərdarlıq edirdi. O, erməniləri və gürcüləri təcili olaraq silahlandırmaq üçün iri məbləğdə vəsaitin göndərilməsini məqsəduyğun sayır, bununla da türk qoçunlarının bölgədə hücumlarının qarşısını alma biləcəyini bildirirdi. Onun göndərdiyi məlumatlar antitürk və anti-azərbaycan ruhunda olub regiondakı vəziyyəti obyektiv əks etdirmirdi. Onlarda ermənilərin dinc müsəlman əhalisinə qarşı törətdiyi cinayətlərinə haqq qazandırmaya cəhd göstərilirdi. Smit Zaqafqaziya Komissarlığı hökumətini de-fakto tanımaq üçün ABğ senatından ona səlahiyyət verilməsini xahiç etmişdir. Lakin bunun Rusiyanın parçalanmasına və separatizmin dərinləşməsinə səbəb ola biləcəyi nəzərə alınaraq, ona belə vəkalət verilməmişdir.

Smit 1918 il martın 10-12-də dövlət departamentinə göndərdiyi teleqramlarda türk ordularının hücumları ilə bağlı Cənubi Qafqazda yaranmış böhran vəziyyəti barədə məlumat verərək ora təcili olaraq maliyyə və maddi yardım göstərilməsində təkid edirdi. Dövlət katibi Lansinqin Smitin məlumatlarına əsaslanaraq, 1918 il aprelin 25-də ABğ-ın Fransadakı səfiri gərpa göndərdiyi teleqramda guya türklərin hücumları nəticəsində ermənilərin tam məhv edilməsi təhlükəsi olduğu bildirilirdi. Lansinqin Antanfanın Cənubi Qafqazda öz maraqlarının təmin olunması naminə ermənilərdən bir alət kimi istifadə etdiyini fikrini bir daha təsdiqləyir. Teleqramda diqqəti cəhət ABğ rəsmlərinin Cənubi Qafqazdakı vəziyyət barəsində qərəzli Çkildə məlumatlandırılmalarıdır. Konsulun verdiyi məlumatda yalnız erməni mənbələrinə istinadla Almanyanın yerli müsəlman əhalisindən öz planını həyata keçirmək üçün istifadə etdiyi və yaxud müsəlmanların erməni kəndlərinə və hərbi birləşmələrinə basqınlar etdiyi göstərilirdi. ABğ-ın dövlət katibi vəzifəsini icra edən Frenk Polkun 1918 il iyulun 31-də ABğ-ın Böyük Britaniyadakı səfiri Peycə yazdığı məktubdan məlum olur ki, erməni katolikosunun VaÇinqtondakı xüsusi nümayəndəsi Q.Pasdermaeyan erməni və gürcülərin Qafqazda müttəfiqlərə xidmət göstərəcəkləri barədə ona 2

məktub göndərmişdir. Polkun fikrincə, almanların və türklərin Qafqazda irəliləmələri islam dünyasının və Mərkəz dövlətlərinin rəyincə mənəvi qələbə olub, eyni zamanda, onlara strateji və maddi üstünlüklər verir. Onların hücumları bu bölgədəki xristianlar üçün təhlükə yaradır. F.Polk etiraf edirdi ki, departament Qafqazdakı həqiqi vəziyyət barədə etibarlı və ottraflı informasiyaya malik deyildir.

Əd.: Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920-ci illər, B., 1993; Qasımlı M., Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər), 3 cildə, c.3, B., 2004.

SOFİYEV Nuh bəy (?-?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabiti. Hərbi nazirin 1919 il 19 fevral tarixli əmri ilə 1 -ci Cavançır piyada alayının komandiri təyin edilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1919 il 28 fevral tarixli qərarı ilə ona polkovnik rütbəsi verilmişdi 1919 il avqustun 3-də 1-ci Tatar süvari alayına komandirlik həvalə olunmuşdu. Həmin vaxt 1 -ci Tatar süvari alayı gəiməl sərhədinin müdafiəsini möhkəmləndirmək məqsədi ilə Qusarda yerləşdirilmişdi. Bir müddət Qusar qamizonunun rəisi vəzifəsini icra etmişdi. Hərbi nazirin 1 dekabr 1919 il tarixli əmri ilə Nuh bəy Sofiyev 1-ci Cavançır piyada alayının komandiri təyin edilmişdi 7 dekabr 1919 il tarixli əmri ilə isə 1-ci Tatar süvari alayının komandirliyinə qaytarılmışdı. 1920 ilin martında Qarabağda dağnak-erməni silahlı dəstələrinin dövlətə qarşı qaldırdıqları qiyamın yatırılması zamanı Nuh bəy Sofiyevin komandir olduğu Tatar süvari alayı Qaryagin ətrafında düşmənlərə zərbələr endirmişdi. *Aprəl işğalından (1920)* sonra Qarabağda müstəqilliyin bərpası məqsədilə sovet hakimiyyətinə qarşı üsyan qalxanda Nuh bəy Sofiyev də öz alayı ilə həmin üsyana qoşulmuşdu.

SOSIALİST İNQILABÇILAR-esərlərin Bakıda 1903 il-də fəaliyyətə başlamış ilk dərnəyi. Bax *Eserlər*. **SOSIALİSTLƏR FRAKSİYASI** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin fraksiyalarından biri. Tərkibinə müsəlman sosialistlər bloku ilə "Hümmət" (məncəvik) fraksiyalarının üzvləri daxil idi. 13 nəfərdən ibarət olmuşdu. Fraksiyanın sədri Səmədağa Ağamalıoğlu, üzvləri Əli-heydər Qarayev, Əkbər Ağə geyxülislamov, Hacı Kərim Sanılı (Sanıyev), Qasım bəy Camalbəyov, Bağır Rzayev, Əhməd bəy Pepinov, Əbrahim Əbiləv, Rza bəy Qaraçarov, Vladislav Bakradze, Camo bəy Hacinski, Aslan bəy Səfikürdski, Əbrahim Əmayılzadə idi. Sosialistlər parlamentin komissiyalarında təmsil olunmuşdular. Əhməd bəy Pepinov və Səmədağa Ağamalıoğlu maliyyə-büdcə komissiyasında, Bağır Rzayev təsərrüfat komissiyasında, Əhməd bəy Pepinov, Bağır Rzayev, Qasım bəy Camalbəyov, Rza bəy Qaraçarov müəssisələr məclisinin çağırılması üzrə mərkəzi komissiyada, Əbrahim Əbiləv və Hacı Kərim Sanılı redaksiya, aqrar, həmcinin sorğu komissiyalarında fəaliyyət göstərirdilər. S.Ağamalıoğlu aqrar komissiyanın sədri idi. Sosialistlər fraksiyasının bəyannaməsində yeni hökumətin koalision olması və demokratik prinsiplərə əsaslanması tələbi qoyulurdu. Bəyannamədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin qorunması və demokratiyanın təsdiqi hökumətin başlıca vəzifəsi kimi müəyyənləşdirilmişdi. Fəhlə məsələsinin həlli üçün 8 saatlıq işgününün tətbiqi, inqilab dövründə fəhlələrlə bağlanmış müqavilələrin qüvvədə qalması, fəhlə təşkilatlarına dövlət tərəfindən maddi yardım göstərilməsi kimi tədbirlərin görülməsi təklif olunurdu. Aqrar məsələ ilə bağlı torpaq komitələri yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bəyannamədə "qadınların haqq və səlahiyyəti kiçiklərlə bərabər olmalıdır", - fikri xüsusi vurğulanırdı. Xarici siyasət sahəsində qonşu dövlətlərlə, Avropa ilə ən genişləndirən qurulmasının vacibliyi qeyd edilirdi.

Sosialistlər fraksiyası "Müsəlman Sosialist bloku" və "Hümmət" təşkilatları çərçivəsində fəaliyyət göstərən azərbaycanlı sosial-demokratları, eser və məncəvikləri birləşdirərək, parlamentin sol cinahını təşkil edirdi. Fraksiya hadisələrə və hakimiyyətdaxili proseslərə yanaşmada bir-mənalı mövqə tutmurdu. Sosialistlər hökumətə qarşı kəskin münasibətdə olmalarına baxmayaraq, hakimiyyətin sağlamlı əlinə keçəcəyindən ehtiyat etdikləri üçün, onun istefası əleyhinə çıxıb kabinetin tərkibində bəzi fərdi dəyişiklik edilməsinin tərəfdarı idilər. Onlar cinayət və möhtəklik məsələlərini araşdıracaq genişləndirilmiş xüsusi parlament komissiyasını təsis etmək, vəzifə cinayətləri, möhtəklik və ölkədəki əks-inqilabi cinayətləri mühakimə edəcək ali tribunalın əsaslarını işləyib hazırlamaq üçün xüsusi komissiya haqqında qətnamə layihələri təklif edirdilər. Parlament, sosialistlərin tələbi ilə, ölkədə ərzaq məsələsini tənzimləyəcək xüsusi komissiya yaratdı. Ali tribunal haqqında sosialistlərin təqdim etdikləri layihə parlament tərəfindən rədd olundu. Aqrar məsələdə isə sosialistlər torpağını müsadirə olunub, ödəncsiz olaraq kəndlilərə verilməsini tələb edirdilər. Uzun müzakirələrdən sonra keçirilən səsvermə sosialistlərin xeyrinə nəticələnsə də, aqrar məsələnin həllinə ciddi təsir göstərmədi. 3-cü hökumət kabinetinin istefasından sonra sosialistlər hesab edirdilər ki, təşkil olunacaq yeni hökumət genişləndirən tələblərinin tələblərini təmin edən əsl demokratik hökumət olmalıdır. Bunun üçün mərkəzin demokratik hissəsi ilə sol qüvvələrin koalisiyasını zəruri sayan sosialistlər hökumətin siyasətinə təsir etmək imkanı malik olmaq üçün nazirlər kabinetindəki yerlərin, daxili işlər naziri vəzifəsi də daxil olmaqla, yarıya qədərini tutmağa çalışmışdılar. Sosialistlər "bitərəfləri "ən mürtəce ünsürlər" kimi qiymətləndirib, onların koalisiyaya daxil olunmasının əleyhinə çıxmışdılar. Sosialistlər ("Hümmət"siz) hökumətin tərkibinə daxil olmağa razılıq verdikdə 4-cü kabinetdə Camo bəy Hacinski poçt və teleqraf naziri, Aslan bəy Səfikürdski ədliyyə və əmək naziri oldu. 1919 ilin sentyabrında parlamentdə hökumətə etimad məsələsi qoyularkən sosialistlər fraksiyası qəti və açıq şəkildə hökumətə etimad göstərmədiyini bildirdi. Yeni hökumət kabinetinin formalaşdırılması prosesində sosialistlər, "Ətihad" partiyası kimi, hökumətə daxil olmaq təklifini rədd etsələr də, irəli sürdükləri tələblər (Denikinə qarşı mübarizə aparanda dağılı xalqlarına fəal kömək göstərmək; qonşu respublikalar arasında bütün mübahisəli məsələləri

həll etmək; fəhlə təqilatlarının təqib edilməsini dayandırmaq və siyasi motivlərə görə həbs olunanları azad etmək; ölkədə mövcud olan qanunsuzluqların, özbaşnalıqların və siyasi hüquqların məhdudlaşdırılmasının qarşısını almaq; torpağın dərhal kəndlilərə verilməsini dekretləqđirmək, məsələ tam həll edilənə qədər bütün torpaq icarəsi müqavilələrinə ləğv etmək və torpaqları kəndlilərdə saxlamaq; ərzaq məsələsini nizamə salmaq üçün qəti tədbirlər görmək) yerinə yetiriləcəyi halda hökumətə daxil olmaq imkanını istisna etmədilər.

1919 ilin dekabrında təqkil olunan yeni koalisiyon hökumətin tərkibinə sosialistlərdən Əhməd bəy Pepinov (əmək və əkinçilik naziri), Camo bəy Hacinski (poçt və teleqraf naziri) daxil idilər. Əvvəlki iki kabinetdə olduğı kimi, sosialistlər fraksiyasının nümayəndələri sonuncu hökumət kabinetinin tərkibinə daxil edilsələr də, fraksiya hökumətə qarşı tənqidi mövqedə dayanmıqđı.

1920 ilin yanvarında sovet Rusiyasına münasibət məsələsi siyasi partiyalar arasında kəskin qütbləşmə yaratdıqda Aslan bəy Sofikürdski sosialist fraksiyası adından xarici iqrer naziri Fətəli xan Xoyskiyə sovet Rusiyasının notasına hökumətin münasibəti barədə sorğı göndərdi. Rusiyapərəst mövqedən çıxıqđeden sosialistlər G.V.Çiçerinin notasına müsbət cavab verilməsinin tərəfdarı idilər. 1920 ilin yazında bolqeviklərin və digər qüvvələrin dövlətə zidd fəaliyyətinə qarşı hökumətin həyata keçirdiyi qətiyyətli tədbirlər sosialistlərin etirazına səbəb oldu. Martın 20-də Ə.Pepinov parlamentin iclasında Fəhlə klubunun bağlanması və keçirilməqđəhəbslərlə bağlı ctiraz bəyanatı verdi. Onun bu bəyanatını təcili müzakirə etmək təklifi hökumət üzvlərinin əksəriyyəti tərəfindən rədd olundu. Parlamentin sonrakı iclasında Ə.Pepinov öz partiyasının qəranna əsasən, istefaya gctdiyini bildirdi və martın 23-də nazir səlahiyyətlərindən əl çəkdi. Ə.Pepinovun ardınca aprelin 9-da C.Hacinski də istefa verdi. Sosialistlərin və "Ğtihad" nümayəndələrinin gctməsi hökumət böhranını kəskinləqđirdi. Sosialistlər fraksiyası radikal-sosialist hakimiyyət yaradılmasında təkid edirdi. Üç nazir vəzifəsi tələb edən fraksiya daxili iqrer, xarici iqrer və hərbi nazir vəzifələrinə C.Hacinski, A.Səfikürdski və B.Rzayevin namizədliklərini irəli sürmüqđür.

1920 il aprelin 27-də parlamentdə hakimiyyəti kommunistlərə təhvil vermək barədə ultimatumun müzakirəsi zamanı sosialistlər hakimiyyətin təhvil verilməsinə tərəfdar olduqlarını bildirdilər.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c. 1-2, B., 1998; Azərbaycan tarixi cilddə, c. 5, B., 2001.

SOVET İQĞALINA QARŞI ÜSYANLAR (1920-22) - Azərbaycanın bolqeviklər tərəfindən iqrerəli əleyhinə müqavimət hərəkatı. Üsyan dalğası 28 aprel iqrerindən az sonra bütün Azərbayanı bürümüqđü. Mayın 18-də bolqeviklər və qırmızı döyüqđülər ğuqđada yeni hökumətə qarşı hazırlanan üsyandan xəbər tutub onun qarşısını ala bildilər. Həmin vaxtlarda Ucar və Bərgüqđada yeni rejimlə razılaşmayan əhali dəmir yolu xəttində qatarların hərəkatını dayandırməğa cəhd göstərdi. 1920 il mayın ortalarından Bakıda sovet hakimiyyəti əleyhinə üsyana hazırlıq aparıldı. ğəhər hərbi qarnizonunun rəisi, 28-ci diviziyanın komandiri Nesterovskinin 1920 il mayın 26-da imzaladığı əmrdə göstərilirdi ki, Bakı qđhə-rində fəhlə və kəndli hökumətinə qarşı üsyanların hazırlanması barədə ğayıələr dolaşmaqdadır. Əmrdə daha sonra deyilirdi: "Hansı evdən güllə atılsa, o ev top atəqđinə tutulacaq, evdə sükunət edənlər də fəhlə və kəndli hökumətinin düqđməni adlandırılaraq, 16 yaqđından 50 yaqđına qodur olan hər kəs mühakiməsiz güllələnəcək. Siqnal və yaxud niqđan ve-rənlər tutulduqları yerdə gülləbaran ediləcəklər".

Yeni hökumətə qarşı ilk qüvvətli üsyan Qarabağda baqđadı. Yerli əhali, xüsusən də daqđnak Ermənistanının nizami qoqđunlarına qarşı mübarizə aparmıqđ Cümhuriyyət ordusunun əsgər və zabitləri yeni rejimə qarşı nifrətini silahlı çıxıqđarla ifadə edirdilər. Bu zaman ğuqđada Qarabağ sakinlərindən ibarət 300 nəfərlik silahlı dəstə də formalaşmıqđı.

Qarabağda yaranmıqđ gərgin vəziyyət, nəhayət, partla-yıqđa nəticələndi. Mayın 21-də Tərtərdə yerli əhali buradakı 11 -ci Qırmızı ordu bölmələrinə qarşı hücumə keçdi. Üsyançılar qalib gəldilər. 11-ci Qırmızı ordu hissələri 80 nəfərə qədər itki verdi. Tərtərdəki 11-ci Qırmızı ordu alayının komandiri Naumov öldürüldü. Üsyan Azərbaycanda sovet rejiminə qarşı ilk güclü müqavimət idi. Onun daha da genişənməsinin qarşısını almaq üçün 11-ci ordu komandanlığı dərhal əməli tədbirlər gördü. Gəncədən Qarabağa süvari bölmələri gctirildi. Ermənilər xəyanət edərək, düqđmən tərəfinə keçdilər. Ermonilərdən təqkil edilmiş dəstə 11-ci Qırmızı ordu dəstələri ilə birlikdə üsyanın yatırılmasında fəal iqrerək etdi. Bütün bunların nəticəsində Törtordə üsyançılarını müvəqqəti olaraq sakitləqđirmək mümkün oldu.

Gəncə üsyanı (1920) 11-ci ordu komandanlığını daha ciddi təqviqđə saldı. Həm bu üsyanın, həm də digər bölgələrdə baqđverən üsyanların qarşısının alınması üçün 11 -ci ordu komandanı 1920 il mayın 26-da 60 nömrəli direktiv imzaladı. Azərbaycanda baqđverən xalq hərəkatı ilə bağılı mayın 28-də Qafqaz cəbhəsi komandanı V.Gittis də xüsusi direktiv imzaladı. Cəbhə komandanı Zaqatala, Gəncə, ğuqđa bölgələrində vəziyyətə nəzarət edilməsi üçün həmin yerlərdə lazımı qədər qüvvə saxlanılmasını lazım bildi. O, əsas vəzifə kimi, nəyin bahasına olursa-olsun, Bakıda vəziyyətə nəzarət olunması, neft mədənlərinin və qurğularının qorunması haqqında göstəriş verdi.

Azərbaycanda Moskvanın dayağı olan qüvvələr Bakını bəxaricdən qorunmasını təmin etməklə bərabər, onun daxilində də iqrer rejimini möhkəmləndirmişdilər. Xüsusi qđbənin əməkdaşları qđbhələndikləri adamları terrorla aradan götürürdülər. Əhalidə saxlanılan silahlar toplanırdı. Sovet rejiminə qarşı ən adi hərəkatlərə görə amansız tədbirlər görölürdü. Bu baxımdan Bakı qđhər qarnizonu rəisinin iyunun 7-də imzaladığı əmr səciyyəvidir. Əmrin imzalanmasına səbəb kimi Abqeron yarımadasında qırmızı hərbcilərin əhali tərəfindən öldürülməsi, yaralanması, bozilərinin isə itkin düqđməsi göstərilirdi. 11-ci ordu komandanlığı bu ha-

disələri kütləvi üsyana xəbərdarlıq kimi qəbul edir və əhalinin narazılığını yerindəcə boğmağa çalışırdı. Ona görə, qamizon rəisi Bakı kəndlərinin əhalisindən evlərində saxladıqları silahları təhvil verməyi tələb edirdi. Kənd sakinləri isə qamizon rəhbərliyinin tələblərinin əksinə olaraq, özlərini qorumaq üçün saxladıqları silahları təhvil verməyə meyl göstərmirdilər. Belə olduqda, sakinlərdən 10 nəfər girov götürülmüdü və bir neçə gündən sonra güllələnmişdilər. Lakin 11-ci ordu komandanlığının həyata keçirdiyi tədbirlər əhalinin narazılığını daha da artırdı.

Gəncə üsyanından sonra növbəti kütləvi üsyan Qarabağda və Zaqatala bölgəsində baş verdi [bax *Qarabağda antisovet üsyanı (1920), Zaqatalada antisovet üsyanı (1920)*].

Qarabağdakı üsyanın vüsət aldığı bir vaxtda Azərbaycanın digər ərazilərində də sovet rejiminə qarşı xalq üsyanları baş verdi. Kür və Qanıq (Alazan) çaylarının qovucularında sovet hakimiyyətindən narazı olan əhali 800 nəfərlik silahlı dəstə yaratmışdı. Dəstənin soruncamında 2 top və 8 odad pulemyot var idi. Qəbələdə bütün müsəlmanlar iğğalçılar əleyhinə müqəddəs müharibəyə (cihada) çağırıldı. Bu çağırış səs verənlər gəkidən 50 verst cənub-qərqdə olan Xaçmaz kəndinə toplanırdı. Xalq könüllüləri gəmaxı-Quba yolu ilə Gəmalə doğru hərəkət edib Azərbaycanın Sovet Dağıstanı ilə əlaqələrini kəsməli idi. 3000 nəfərlik başqa bir silahlı dəstə Cavad qəzasında, Saathda yaradılmışdı. Dəstə onlara qarşı göndərilmiş 28-ci diviziyanın 2-ci süvari alayına hücum etdi. Toqqumalar nəticəsində üsyançılar ağır tələfət verdilər.

1920 ilin yayında gəmkirin Müsğürlü kəndində də sovet rejimi əleyhinə üsyan baş verdi. Qırmızı ordu hissələrinə müqavimət göstərmək üçün burada da yerli əhalidən silahlı dəstə təşkil olunmuşdu. Digər bölgələrdə olduğu kimi, 11-ci ordu komandanlığı buradakı üsyanın da yatırılmasına böyük qüvvələr göndərirdi. gəmkirdə sovet qüvvələrinə qarşı qadınlar və uşaqlar da vuruşurdular. Payızda burada alovlanan başqa bir üsyana Namaz adlı bir kəndli rəhbərlik edirdi. Üsyançılar 500 nəfərlik dəstə ilə qəzanın böyük bir hissəsində sovet rejimini ləğv etmişdilər. Qırmızı ordunun çoxsaylı hərbi qüvvələri bu üsyanı da böyük qəddarlıq və amansızlıqla yatıraraq, yerli əhaliyə divan tutdu.

Avqustun 23-də Quba qəzasında Küzün kəndinin əhalisi silahlı üsyan qaldırdı. Onlar kənddə iki nəfər milisi öldürdülər və yeni hakimiyyətə itaətsizliklərini bəyan etdilər. Üsyanın qarşısını almaq üçün qəza komitəsi kəndə 4-cü süvari alayından 45 nəfərlik (30 nəfər süvari, 15 nəfər piyada) dəstə göndərirdi. Lakin dəstə üsyanı yatıra bilmədi və çoxlu itki verdi. Dəstədən yalnız 6 nəfər xilas oldu. Qubanın hərbi komissarı Küzün kəndində sovet hakimiyyətinin bərpa olunması üçün bir ekip və pulemyotçu göndərirdi. Avqustun 26-da Küzün kəndinin üsyançıları ilə sovet qüvvələri arasında yeni döyüş oldu. Kənd əhalisi bu dəfə də sovet qüvvələrinə ciddi müqavimət göstərdi. Avqustun 29-da Qubanın 4 verstliyində (1 verst = 1,0668 km) sovet qüvvələri ilə üsyançılar arasında yeni vuruş baş verdi. 100 nəfərlik sovet qüvvələri xeyli itki verdilər. Avqustun sonu - sentyabrın əvvəllərində üsyançıların silahlı dəstəsi tam fənalanaşmışdı. Cümhuriyyət ordusunun podpolkovniki Əfəndiyevin rəhbərlik etdiyi dəstədə türk zabitləri də vardı. Üsyançılar xeyli pulemyot və beşçapılan tüfəng əldə etmişdilər. Sentyabrın 3-də səhər saat 7-də üsyançılar Dəvəçi-Xaçmaz üzərinə hücum etdilər. Onların qarşısına 7-ci süvari dəstəsi çıxarıldı. Gərgin döyüşdən sonra sovet-bolşevik döyüşçüləri mövqelərini qoruyub saxlaya bildilər.

Quba ərazisində mövcud olan güclü dəstələrdən birinə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin keçmiş deputatı Həmdulla əfəndi *Əfəndizadə* rəhbərlik edirdi. Sovet rejimi üçün təhlükəli xarakter alan bu üsyanlar Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1920 il sentyabrın 9-da keçirilən plenumunda ciddi müzakirə edilmişdi. Plenum Quba üsyanını yatırmaq üçün Əlihəydər Qarayev və Qoqoberidzeni ora ezam etmək barədə qərar qəbul etdi. Üsyan sentyabrın birinci on günlüyünün sonlarına qədər davam etdi. Çətinliklə yatırılan Quba üsyançıların böyük silahlı dəstələrindən birinin rəhbəri Həmdulla əfəndi gəmaxı ilə sərhəd olan yüksək dağ kəndlərinə çəkildi. Üsyançı kəndlər isə qırmızılardan nəzarəti altına keçdi.

Sovet hakimiyyətinə qarşı vuruşan böyük üsyançı dəstələrdən biri də Muğanda formalaşmışdı. 1920 il avqustun sonundan başlayaraq bu dəstənin fəaliyyəti bölgənin bir çox kəndlərində sovet hakimiyyəti orqanlarının devrilməsi ilə baş çatmışdı. Sovet qüvvələri Qaradonlu (indiki Gəmiçi) otufında üsyançı dəstəni məhv etməyə cəhd göstərsə də, bu cəhd nəticəsiz qaldı. Qaradonlu ətrafındakı 7 kənd də üsyançılara qoşuldu. Bu kəndlərin birləşmiş silahlı dəstəsinə Sarıxan rəhbərlik edirdi. Həmin dəstə xeyli gücə malik idi. Cavad qəzası Gəmiçiləb Komitəsinin sədri Baxtamov Bakıya göndərdiyi raportlarında israrla əlavə kömək göndərilməsini xahiş edirdi. Sarıxanın 4 minlik dəstəsinin qarşısını almaq üçün qəzada kifayət qədər qüvvə yox idi. Üsyançı dəstə yerlərdəki sovet qüvvələrinin müqavimətini qıraraq, sentyabrın 21-də qəzanın daha bir neçə kəndini qırmızılardan təmizlədi. Kəndlərdə olan milislər də üsyançıların tərifinə keçdilər. Qəza rəisi sentyabrın sonlarına aid raportlarının birində sovet hakimiyyətinin qəzadakı mövqeyinin getdikcə mürəkkəbləşdiyini və yaxın vaxtlarda təcili tədbirlər görülməzsə, Salyana qədər olan ərazilərin üsyançıların nəzarəti altına keçəcəyini bildirirdi. Qəza rəisi sovet hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinin yeganə yolunu 11-ci ordu qüvvələrinin göndərilməsində ora görürdü. Çünki bölgədəki hərbi qüvvənin əsgər və komandirləri xalqla bir olduğundan üsyançılara qarşı çıxı getmirdilər.

Azərbaycanın cənubunda ən kütləvi antisovet üsyanı Lənkəran-Astara bölgəsində baş verdi [bax *Lənkəran üsyanı (1920)*]. Bu bölgədəki üsyanların əsas dalğası 1920-22-ci illərə təsadüf edir. Azərbaycanında sovet hakimiyyətinə qarşı çıxışlar 20 əsrin 30-cu illərində və ondan sonra da müxtəlif formalarda davam etmişdir.

Əd: Azərbaycan tarixi, 7 cildə c.6, B., 2000; XX əsr Azərbaycan tarixi, c.2. B., 2004; Əliyev F., Azərbaycanın kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930), B., 1996; Qaffarov T., Azərbaycan tarixi (1920-1991), B., 1999; Ибрагимов Б., Жизнь отданная народу, Б., 1989.

SOVET-TÜRKİYƏ MÜQAVİLƏSİ (1921) Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası ilə Türkiyə arasında "Dostluq və qardaşlıq" haqqında müqavilə [bax *Moskva müqaviləsi (1921)*].

SOVETLƏR - Rusiyada seçkili siyasi təşkilatlar. 1905-07 illər inqilabının gedişində yaranmış inqilabın məğlubiyyətindən sonra fəaliyyətini dayandırmışdı. *Fevral inqilabından (1917)* sonra Rusiyanın hər yerində Sovetlər yenidən təşkil edildi. 1905-07 illər inqilabı dövründən fərqli olaraq, bu dəfə vahid Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetləri yaradılırdı. Eyni zamanda, kəndli deputatları sovetləri də təşkil olunurdu. Cəbhədə Əsgər komitələri fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. 1917 il fevralın 27-də (martın 12-də) təşkil olunmuş Petroqrada Fəhlə və Əsgər deputatları soveti Ümumrusiya soveti funksiyasını yerinə yetirirdi. Lenin 1917 il Aprel tezislərində Sovetlər respublikası yaradılmasını proletariat diktaturasının dövlət forması kimi irəli sürmüşdü. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra İkinci Ümumrusiya Sovetlər qumlayı bütün hakimiyyətin Sovetlərə keçməsinə qanunvericiliklə təsbit etdi. 1918 ilin martında sovet Rusiyasında Sovetlərin vahid sistemi yaradıldı. Sovet hakimiyyəti müxtəlif qeyri-demokratik vasitələrlə Sovetlərdə fəhlələrin üstünlüyünü təmin etdi. Cari işlərin apanması məqsədilə Sovetlərin icraiyə komitələri seçildi. Yaradılmış sistem RSFSR-in 1918 il konstitusiyasında, sonralar isə SSRİ konstitusiyalarında təsbit edilmişdi.

Azərbaycanda ilk sovet 1905 ilin noyabrında mədən-zavod komissiyalarının seçdiyi Bakı Fəhlə Deputatları Soveti olmuşdur. 1905-07 illər inqilabının məğlubiyyətindən sonra sovet fəaliyyətini dayandırmışdı. Fevral inqilabından (1917) sonra Bakıda Fəhlə Deputatları Soveti yenidən təşkil olundu (1917, 7 mart). Eyni vaxtda əsgər və zabıt deputatları sovetləri də yaradıldı və az sonra vahid hərbi deputatlar sovetində birləşdilər. Mayın 10-da fəhlə və hərbi deputat sovetləri birləşdirilərək, Bakı Fəhlə və Hərbi Deputatları Soveti yaradıldı. Sovetdə eser və mençeviklər üstünlük təşkil edirdi. Bolşeviklər sovetdə möhkəmlənməyə və hakimiyyəti ələ almağa çalışırdılar. 1917 il oktyabrın 31-də (noyabrın 13-də) Bakı rayonunda bütün hakimiyyətin Bakı Sovetinə keçməsi haqqında qətnamə qəbul edildi. Noyabrın 2 (15)-də Bakı Soveti İcraiyə Komitəsi Bakıda ali hakimiyyət orqanı elan olundu, Sovetin adında hərbi sözü əsgərlə əvəz edildi. S. Gəumyanın başçılıq etdiyi Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti anti-azərbaycan siyasətinin mərkəzinə çevrildi, 1918 ilin martında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımın təşkilatçısı və icraçısı oldu. Bakı Soveti 1918 il aprelin 25-də Bakı Xalq Komissarları Sovetini yaratdı və Azərbaycanın qəzalarında da sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizəyə başladı. Lakin bu xətt iflasa uğradı. İyulun 31-də Bakıda sovet hakimiyyəti yıxıldı. Azərbaycan və Türkiyə hərbi hissələrindən ibarət *Qafqaz İslam Ordusu* tərəfindən Bakı azad olunduqdan sonra, Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, burada da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti bərqərar edildi. 11-ci Qırmızı ordunun köməyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirən sovet Rusiyası Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulduğunu elan etsə də, onun hakimiyyət orqanı Hərbi İnkilab Komitəsi oldu. 1920 ilin sentyabrından yoxsul komitələri yaradılmağa başlanmışdı. Bu, ölkədə sovetlərin yaranması üçün əlverişli şəraitin olmadığını göstərirdi. Sovetlərin "yuxarıdan" tətbiqi üçün müəyyən vaxt və qeyri-demokratik tədbirlər (seçki hüququnun məhdudlaşdırılması və s.) həyata keçirilmişdi. Azərbaycan SSR-də Sovetlərin hakimiyyəti 1921 il Konstitusiyasında təsbit edildi. 1991 ildə Azərbaycanın yenidən müstəqillik əldə etməsindən sonra Sovetlərin hakimiyyətinə son qoyulmuşdur.

Əd.: Azərbaycanın tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Əzimov II., Azərbaycan qəzalarında sovetlər (1917-1918-ci illər), B., 1971; Əbrahimoğlu Z., Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi (1917-1918-ci illər), B., 1957; Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана, т.1, Б., 1985.

SOYQIRIMI, genosid - bütöv əhali qruplarının, etnosların irqi, milli, etnik, yaxud dini əlamətlərə görə tamamilə və ya qismən məhv edilməsi. Azərbaycan xalqı dünyanın ən dəhşətli soyqırımlarına məruz qalmış xalqlarındandır. Rusiya-İttifaq müharibələri (1804-13; 1826-28) nəticəsində bağlanmış Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə əsasən, gəməli Azərbaycan xanlıqları Rusiyaya ilhaq edildikdən və Rusiya-Türkiyə müharibəsini (1828-29) başa çatdıran Ədirnə sülhünə (1829) görə, Türkiyə digər dövlətlərlə yanaşı, həm də Cənubi Qafqazın çox hissəsinin Rusiyaya ilhaq olunmasını tanıdıqdan sonra Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünürülməsinin əsası qoyuldu, ona qarşı soyqırımları dövrü başladı. Cənubi Qafqazın gəməli hissəsində xristian əhalini yerləqirdirməklə, yeni inzibati ərazi vahidi yaratmaq və gələcəkdə İttifaq və Türkiyə tərəfdən gözlənilən tohükəni aradan qaldırmaq barədə hələ 18 əsrin əvvəlindən hazırlanmış planın gerçəkləşdirilməyə başlandı. Bu məqsədlə çarizmin müttəfiqi olan ermənilər kütləvi qətlə İttifaq və Türkiyədən gəməli Azərbaycan torpaqlarına köçürüldü. Təkcə 1828 ildən 1830 ilədək Cənubi Qafqaza İttifaqdan 40 mindən, Türkiyədən isə 84 mindən çox erməni köçürülərək, gəməli Azərbaycan ərazisində yaradılmış Yelizavetpol və Gəvən quberniyalarının ən münbit torpaqlarında yerləqirdirildi (bax *Köçürmə siyasəti*). Gəvən, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində xüsusilə intensiv surətdə məskunlaşdırılan ermənilər yerli azərbaycanlılarla müqayisədə xeyli azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, çar Rusiyasının himayəsi altında 1828 il martın 21-də "*Erməni vilayəti*" adlandırılan süni inzibati bölgü yaradılmasına nail oldular; bununla da, azərbaycanlıların əzəli torpaqlarından qovulmasının və soyqırımı siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. Mifiki "Böyük Ermənistan" ideyaları təbliğ olunmağa başladı. 19 əsrin 2-ci yarısından sonra təşkilatlanmağa başlayan ermənilər Birinci rus inqilabı (1905-07) dövründə yaranmış şəraitdən istifadə edərək, azərbaycanlılara qarşı genişmiqyaslı qanlı aksiyalar törətdilər. Ermənilərin 1905 ilin fevralında Bakıdan başlanan vəhşilikləri bütün Azərbaycanı və indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan əra-

zisindəki yaqayıq məntəqələrini əhatə etdi; yüzlərlə Azərbaycan kəndi dağıdıldı, on minlərlə azərbaycanlı vəhçəsinə qətlə yetirildi (bax *Min doqquz yüz beşinci il soyqırımı*). Bütün bu vəhçiliklər ermənilərin vaxtilə yerləşdikləri, lakin o halının milli tərkibində azlıq təşkil etdikləri Azərbaycanın torpaqlarını zorla erməniləşdirmək, bədnam "azərbaycanlısuz Ermənistan" kimi qeyri-insani planlarını azərbaycanlıların soyqırımını hesabına həyata keçirmək niyyətindən xəbər verirdi.

1905-07 illərdə öz mənfur məqsədlərinə nail ola bilməyən ermənilər *Birinci dünya müharibəsindən (1914-18)*, Rusiyada baş vermiş *Fevral inqilabından (1917)* və *Oktyabr çevrilişindən (1917)* istifadə edərək sərsəm "Böyük Ermənistan" ideyalarını bolşevik bayrağı altında gerçəkləşdirməyə ciddi səy göstərdilər. 1918 ilin martından erməni-dağnak S.ğaumyanın başlıq etdiyi Bakı Kommunası "əks-inqilabi ünsürlərlə mübarizə" qüarı altında Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən soyqırımını planını həyata keçirməyə başladı. Nəticədə, 1918 il martın 31-dən aprel 2-dək təkcə Bakı şəhərində 12 min nəfərdən çox azərbaycanlı ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qaldı [bax *Mart soyqırımı (1918)*]. 1917-18 illər-də ermənilər Zəngəzurda 115 (bax *Zəngəzur qırğınları*), Qarabağda 157 (bax *Qarabağda azərbaycanlılara qarşı soyqırımları*), Qubada 122 (bax *Quba qırğınları*), Gəvan quberniyasında 211 [bax *Naxçıvan bölgəsində soyqırımları (1917-20)*], Gəncə ətrafında 272, Ağsu, Kürdəmir və Lənkəranda 130 yaqayıq məntəqəsinin əhalisini vəhçəsinə qırğıq kəndləri talan edərək yandırmışdılar. Təkcə 1918 ildə gəmaxı şəhərində 7 min (bax *Şamaxı qırğınları*), Quba şəhərində 2 min, Zəngəzurda 3 mindən çox, Gəvan quberniyasında 135 min, Cənubi Azərbaycanın Xoy və Səlməs şəhərlərində 130 min azərbaycanlı, Urmiya şəhərində bir gecədə 500 azərbaycanlı ailəsi (12 min nəfər) qətlə yetirilmişdi (bax *Cənubi Azərbaycanda soyqırımı*). 1919-21 illər-də Naxçıvanın 100 mindən bir qədər artıq əhalisinin 73720 nəfəri ermənilər tərəfindən öldürülmüş Gəvan quberniyasının 1916 ildəki 375 min nəfərlik azərbaycanlı əhalisinin sayı azalaraq, 1922 ildə 70 min nəfərə enmişdi.

Beləliklə, 1918-20 illərdə ermənilər yüz minlərlə azərbaycanlıyı qətlə yetirmiş xalqımıza məxsus çoxlu milli mədəniyyət abidələrini məhv və talan etmişdilər.

Cənubi Qafqazın sovetləşməsindən məkrli niyyətləri üçün istifadə edən ermənilər tez bir zamanda "bolşevikləşərək", Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımını siyasətini Azərbaycan SSR-in özündə də qəddarlıqla həyata keçirə bilmişdilər. 1920 ilin aprelindən 1921 ilin avqustunadək Azərbaycanın SSR-də rəhbər vəzifələrə soxulmuş ermənilərin əli ilə rəsmi məlumatlara görə daha 48 min nəfər azərbaycanlı məhv edilmişdi. Bu proses 30-cu illər repressiyası dövründə DTK orqanlarında yuva salmış xain xislətli ermənilər tərəfindən daha məkrli şəkildə davam etdirilmiş nəticədə, xalqımızın yüzlərlə say-seçmə ziyalıları - Qairlər, alimlər məhv edilmiş elm və mədəniyyətimizə ağır zərbə vurulmuşdur.

20 əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanın Zəngəzur qəzası və bir sıra digər əraziləri SSRİ hökumətinin qərarı

Bakı Mart soyqırımı günlərində. 1918

ilə Ermənistanla birləşdirilməyi hələ İkinci dünya müharibəsi ərzində kütləvi kolxoz hərəkatı və repressiya illərində Ermənistan SSR-dən repressiyaya məruz qalanların əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etmişdi.

20 əsrin 30-cu illərində Qərbi Azərbaycanın Vedibasar, Zəngibasar, Qəmərlı, Dərələyəz, Ağbaba və digər bölgələrinin 50 min nəfərdən artıq azərbaycanlı əhalisi Qazaxstan çöllərinə sürgün olunmuşdu. Sərt iqlim şəraitinə uyğunlaşa bilməyən azərbaycanlıların xeyli hissəsi tələf olmuşdu. Sürgün müddəti başa çatmışdır çox azərbaycanlılar isə sonralar müxtəlif bəhanələrlə Ermənistan SSR-ə buraxılmamışdılar.

Ermənilər İkinci dünya müharibəsindən (1939-45) sonrakı dövrdə də azərbaycanlılara qarşı deportasiya və soyqırımı siyasətini daha geniş miqyasda davam etdirərək, SSRİ Nazirlər Sovetinin "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 1947 il 23 dekabr tarixli xüsusi qərarının qəbul edilməsinə və 1948-53 illərdə Azərbaycanlıların kütləvi sürətdə (100 min nəfərdən çox) öz tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyasına nail oldular.

Erməni millətçiləri 20 əsrin 50-ci illərindən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı iyirənc mənəvi təcavüz kampaniyasına başlayaraq, mədəniyyətimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu "sübut etməyə" cəhdlər göstərirdilər, bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazlarını formalaşdırmaq üçün ən çirkin, böhtan və iftiralara əl atırdılar. Bunun ardınca isə ermənilərin 1987 il-dən törətdikləri yeni münafiqənin - qondarma Dağlıq Qarabağ münafiqəsinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə azərbaycanlı Ermənistandakı tarixi-etnik torpaqlarından qovuldu. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə qatılması haqqında qeyri-konstitusional qərar qəbul edildi. Azərbaycan xalqı o zaman SSRİnin partiya və dövlət rəhbərliyini ələ keçirməyi ermənipərəst M.S.Qorbaçovun göstərişi ilə SSRİ hökumətinin bu açıq-açkar iğlalçılıq aktına heç bir mənfi reaksiya verməməsini qəzəblə qarşıladı və siyasi etiraz aksiyalarına əl atmaq məcburiyyətində qaldı; etiraz mitinqlərində torpaqlarımızın iğlal siyasəti hamılıqla lənətləndi. Buna cavab olaraq, SSRİ hökuməti Azərbaycanda getdikcə güclənən xalq hərəkatını boğmaq məqsədilə Bakıya, əsasən, ehtiyatda olan erməni əsgər və zabitlərindən təşkil edilən qoçun hissələri yeritdi, 1990 il yanvarın 19-dan 20-ə keçən gecə yüzlərlə dinc azərbaycanlı məhv və çəkəst edildi, yaralandı, müxtəlif fiziki təzyiqlərə məruz qaldı (132 adam öldürüldü, 744 nəfər yaralandı, 400 nəfər həbs olundu, bir çoxları itkin düşdü).

1992 ilin fevralında ermənilər Azərbaycanın Xocalı Qəhorinin əhalisinə vəhşicəsinə divan tutdular, Azərbaycan

Bakıda Mart soyqırımı, 1918

Şəhidlər Xiyabanı, Bakı şəhəri.

Xocalı soyqırımı. 1992

mənbəyinə çevrilməyi və xalqımızı çoxsaylı soyqırımı faktları ilə üz-üzə qoymuqdur. Həm də bunların hamısı bütün dünyada sülh və əmin-amanlıq üçün cavabdeh olan beynəlxalq təşkilatlarını - BMT-nin, ATƏT-in - onun Dağlıq Qarabağ münaqiçəsini sülh yolu ilə nizama salmaq məqsədilə yaradılmış Minsk Qrupunun gözləri qarşısında bağ verməkdir. Nəticədə, Azərbaycan ərazisinin 20 faizini təşkil edən 12 rayonu içgəl olunmuş 1 milyondan çox vətəndaş qaçqın və məcburi köçkün düşmüş 30 min nəfər azərbaycanlı öldürülmüş 20 min nəfəri yaralanmış 50 mindən artıq insan ömürlük əlil olmuş 783 soydaşımız əsir alınmış 5 minə yaxın vətəndaşımız itkin düşmüşdür. Müharibə nəticəsində 877 qəhər, qəsəbə və kənd dağıdılmış və yandırılmış 4 mindən çox təhsil, 2 mindən çox mədəniyyət ocağı, 700 səhiyyə müəssisəsi, məscidlər, məbədlər, tarixi abidələr, muzeylər və s. məhv edilmişdir. Bütövlükdə, 20 əsr ərzində 1,5 milyon azərbaycanlı erməni qəsbkarlarının əli ilə soyqırma məruz qalaraq, qətlə yetirilmiş 2 milyon vətəndaşımız qaçqına, didərginə çevrilmişdir.

Ermənilərin xalqımıza qarşı soyqırımı nəticəsində milyonlarla insan məhv edilsə və qaçqına çevrilsə də, bəçəriyyət əleyhinə bu cinayət bütün təfərrüatı ilə heç vaxt dünya ictimaiyyətinin mühakiməsinə çıxarılmamış yüksək səviyyəli beynəlxalq məclislərdə ciddi müzakirə obyektinə olmamışdır. Azərbaycanın özündə 1918 il mart qırğınlarına yalnız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra, xüsusi diqqət yetirilmişdir. Cümhuriyyət Nazirlər qurasının 1918 il iyunun 15-də bu faciənin tədqiq olunması məqsədilə yaratdığı *Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası* mart soyqırımını, ilkin mərhələdə ermənilərin gəmaxıda, Gəvan quberniyası ərazisində törətdikləri vəhşilikləri, ağır cinayətləri araşdırmış bu həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün xarici işlər nazirliyi nəzdində xüsusi qurum təsis etmişdir. 1919 və 1920 illərdə martın 31-i Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummilli mətəm günü kimi qeyd olunmuşdu. Əslində, bu, azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı cinayətlərinə və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızda içgəl proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət cəhdi idi və Cümhuriyyətin süqutu bu işə bağlandımağa imkan verməmişdir.

Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilmiş soyqırımların siyasi baxımdan qiymətləndirilməsinə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının genişləndiyi ötən əsrin 80-ci illərinin sonu - 90-cı illərinin əvvəllərində başlasa da, ona

tarixində daha bir dəhşətli soyqırımı - Xocalı soyqırımını törətdilər; dinc azərbaycanlılar ağır içgəncələrə məruz qaldı, əsir götürüldü, məhv edildi, qəhər isə yerlə yeksan olundu. Təkcə fevralın 25-dən 26-a keçən gecə Rusiyanın, tərkibində xeyli erməni əsgər və zabiti olan Qarabağdakı 366-cı motoatıcı alayı ilə birgə Xocalıya hücum edən ermənilər 613 azərbaycanlı (o cümlədən 106 qadını, 63 uşağı, 70 qocanı) qətlə yetirdilər. Xocalı faciəsi zamanı 487 nəfər soydaşımız ömürlük çəkəst oldu, 1275 dinc sakin əsir alındı, 150 nəfər itkin düşdü, 8 ailə tamamilə məhv edildi, 25 uşaq hər iki valideynini, 70 uşaq isə bir valideynini itirdi. Beləliklə, dünyanın gözü qarşısında ermənilər bəçəriyyət tarixində ən ağır cinayətlərdən birini - Xocalı soyqırımını törətdilər.

1988 ildən ermənilərin təcavüzü ilə başlayan və hələ də həll olunmamış Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqiçəsi ölkəmiz üçün uzunmüddətli faciə

Xocalı soyqırımı. 1992

Xocalı soyqırımı, 1992

illər), B., 1993; Musayev G. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996; Deportasiya. Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası, B., 1998; "Naxçıvan" jurnalı, №5, Naxçıvan, 2001; Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəğriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XXI əsrlər). Müxtəlif xronoloji ensiklopediya, B., 2003; Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв.). КРАТКАЯ ХРОНОЛОГИЧЕСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, B., 2002.

STOKS S.V. (?-?)- Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə Cənubi Qafqazda B.Britaniya ordusu Bağ qərar-gahının rəisi, polkovnik. B.Britaniyanın Şəndakı səfərliliyinin hərbi ataçesi ikən 1911 ildə Tehranda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə tanış olmuşdu. Rəsulzadə onu "Şəndakı irtica qüvvələrini müdafiə edən Rusiya siyasətinin qatı müxaliflərindən" hesab etmişdir. 1918 il avqustun 4-də 600 nəfərlik ingilis hərbi dəstəsi Stoksun komandanlığı altında Bakı limanına daxil olmuşdu. Həm birinci, həm də general U.Tomsonun komandanlığı altında ikinci ingilis missiyasında geniş fəaliyyət göstərmişdir. General *D.Şatelvorqun* qərargahında siyasi müşavir olmuşdur. Azərbaycan Parlamentinin açılışının nəzərdə tutulduğu 1918 il dekabrın 3-də Stoks polkovnik Rolandsona təcili məktub göndərərək, müttəfiqlərin komandanlığı koalision Azərbaycan hökumətini tanımayınca Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılmasına imkan verməməsini tapşırılmışdır.

Stoks B.Britaniya imperiyasının mənafeyi naminə istənilən ölkədə müsəlmanların rəğbətini qazanıb, dostluq münasibətləri qurmağı gərəkli sayırdı. Qara dəniz və Xəzər dənizi sahillərindən Mərkəzi Asiyaya dək müsəlmanları əhatə etməklə, vahid müsəlman dövlətinin yaradılması ideyasının qızğın müdafiəçisi olmuşdur. Əsasən, Gə müsəlmanların məskunlaşma biləcəyi bu dövlətin Kiçik Asiyada istənilən sünni türk dövləti ilə düşmənçilik edəcəyi ehtimal olunurdu. B.Britaniyanın tərəfini saxlayacaq Gə dövlətinin ingilislərin Asiya müllkləri ilə Rusiya arasında bufer dövlət olacağı nəzərdə tutulurdu. B.Britaniyanın Cənubi Qafqazdakı diplomatik missiyasının başçısı O.Uordropdan fərqli olaraq, Stoks müsəlman bufer dövləti yaradılmasının qızğın tərəfdarı idi. Stoks Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökumət başçıları ilə dövlətin beynəlxalq vəziyyəti, xarici siyasəti haqqında danışıqlar aparmış təkliflər vermişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski Qırmızı ordu qoşunlarının irəliləməsi ilə bağlı yaranmış vəziyyətdə B.Britaniyanın göstərə biləcəyi hərbi yardım barəsində O.Uordrop ilə danışıqları Stoks vasitəsilə aparmışdır. Sonralar Stoks Cənubi Qafqazda B.Britaniyanın Bağko missarı təyin olunmuşdu.

Qafqaz müsəlmanları Stoksun təyinatı ilə B.Britaniyanın siyasətinin onların xeyrinə dəyişəcəyinə əmin idilər. Lakin Stoks 1921 il martın 10-da öz qərargahı ilə birlikdə Batumu tərk etmiş və bununla B.Britaniya ilə Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında rəsmi münasibətlər kəsilmişdir.

SUGQƏSD EDƏNLƏRİN VƏ QƏYAMÇILARIN MƏSULİYYƏTİ HAQQINDA QANUNLAR KÜLLİYYATININ BƏZG MADDƏLƏRİNƏ DƏYİŞİKLƏR - dövlət quruluşunun devrilməsini nəzərdə tutan cinayət hərəkətləri ilə mübarizəni gücləndirmək məqsədilə qəbul olunmuş hüquqi sənəd. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti 1919 il 13 oktyabr tarixli iclasında qüvvədə olan Qanunlar külliyyatının "Qiyamlar və hökumət əsaslarına sui-qəsd edənlərin məsuliyyəti haqqında" fəslinin, dövlət quruluşunun devrilməsinə, parlament sədrinin, hökumət sədrinin yaxud üzvlərinin həyatına və ya azadlığına qəsd etməkdə, parlamentin işinə mane olmaqda, ağır cinayətlərə təhrikçilikdə iştirak etməkdə təqsirkar bilinənlər barəsindəki 99-105 və 129-cu maddələrinə bir sıra əlavə və dəyişikliklər etdi. Dəyişikliklərə əsasən parlamentin sədri, hö-

əsl və tam siyasi qiymət həmin illərin sonunda verilmişdir. Bu qiymət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin "Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında" 1998 il 26 mart tarixli fərmanında bütün dolğunluğu ilə əksini tapmışdır. Fərmanda deyilir: "**Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarımızın zəbt ilə müqayisə olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırım siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təkil etmişdir.**" Bu hadisələrin yaxud birinə - 1918 il mart qırğımına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir". Həmin fərmanla martın 31 -i azərbaycanlıların soyqırımını günü elan edilmişdir.

Əd.: Əliyev Heydər, Müstəqilliyimiz əbədidir, 1-13-cü cildlər, B., 1997-2004; yene onun, Müstəqillik yolu (səçilmiş fikirləri), B., 1997; Tariximizin faciəli səhifələri: Soyqırım, B., 2000; Ordubadi M.S., Qanlı illər, B., 1991; Nəvvab M., 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, B., 1993; Əliyev M., Qanlı günlərimiz (1918-1920

ku mətin sədri və üzvlərinin həyatına və azadlığına qəsd edənlər, Cümhuriyyət ərazisində güc tətbiq etmək yolu ilə dövlət quruluşunu devirməyə və ya onun bir hissəsini ayırmağa cəhd göstərənlər müddətli və ya müddətsiz olaraq katorqa cəzasına məhkum olunmalı idilər.

Qorxutmaq və ya güc tətbiq etməklə parlament üzvlərinə öz vəzifələrini yerinə yetirməyə imkan verməyən, habelə güc tətbiq etməklə Parlamentin içinə mane olmağa cəhd göstərən Çəxslər həbsxanaya salınmalı və ya islah əmək düğrgələrinə göndərilməli idilər. gıfahi çıxıÇarında və əsərlərində açıq Çəkildə adam öldürmək, quldurluq, talançılıq, habelə əhalinin hər hansı bir qurumu üzərində güc tətbiq etməyə çağırənlər, cinayətkarlar, qanunları və məcburi qərarları pozənlər, qüvvədə olan qanunlar əsasında əsgəri mükəlləfiyyəti yerinə yetirməyənlər habelə, öz vəzifələrini yerinə yetirməkdən imtina edən hərbi vəzifəli Çəxslər barədə 6 ildən çox olmayaraq katorqa cəzası nəzərdə tutulurdu.

Əd.: Адрес-календарь Азербайджанской Республики Б., 1920.

SULKEVIÇ Süleyman bəy (20.7.1865, Vilno quberniyası, Litva- 15.7.1920)- hərbi xadim, general-leytenant (1915), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun BaÇ Ərkani-hərb (BaÇ qərgah) rəisi. MənÇəcə PolÇa-Litva tatarlarındandır. Veronens kadet korpusunu və Mixail Topçu məktəbini bitirmiş poruçik rütbəsində iken 1888 il oktyabrın 3-də Rusiyanın Bas Qərgah Akademiyasına daxil olmuşdu. Sonradan qərgah zabiti kimi Odessa hərbi dairəsində xidmətini davam etdirmişdir. 1899 ildə M.Sulkeviç həm podpolkovnik rütbəsi, həm də Müqəddəs Stanislav ordeninə layiq görülmüş Odessa hərbi dairəsi qərgahının baÇyavəri vəzifəsinə təyin olunmuşdu. 1904-05 illər Rusiya-Yaponiya müharibəsində iÇirak etmiş xidmətlərinə görə 2-ci dərəcəli Müqəddəs Anna və 4-cü dərəcəli Müqəddəs Vladimir ordenləri ilə təltif edilmişdir. 1910 ildə general-mayor rütbəsinə layiq görülmək Çukutsk hərbi dairəsinin general-kvartirmeysteri vəzifəsinə irəli çəkilmişdir. 1912 ildə ona 7-ci ordu korpusunun qərgah rəisi vəzifəsi həvalə olunmuşdu. 1915 il aprelin 26-da M.Sulkeviç növbəti general-leytenant rütbəsi verilmişdir. Birinci dünya müharibəsi (1914-18) illərində yaradılmış ilk Müsəlman korpusunun komandiri olmuşdur. Krimda yaradılan tatar hökumətinin sədri seçilmişdir. Denikin qoÇunları 1918 ilin axırlarında müstəqil Kırım-tatar hökumətini aradan qaldırdıqdan sonra 1919 ilin martında Sulkeviç Azərbaycana gəlmişdir (bu vaxtdan o, Azərbaycanda Məmməd bəy Sulkeviç kimi tanınmışdır).

Sulkeviçin BaÇ Ərkani-hərb (BaÇqərgah) rəisi təyin edilməsi ilə (1919, 19 mart) Azərbaycanın milli qoÇun hissələrinin formalaşdırılması sürətləndirildi, onların döyüş hazırlığı xeyli təkmilləşdirildi. Onun rəhbərliyi ilə hissə və birləşmələrdə çavuş məktəbləri yaradıldı, döyüş hazırlığının proqram və cədvəlləri tərtib edildi, qoÇun və agentura kəÇfiyyəti iÇinin təÇkilinə diqqət artırıldı. Bakıdakı ingilis qüvvələri komandanlığı ilə razılaşma əsasında ingilis toplarının öyrənilməsi üçün 50-80 nəfərlik qrupun yaradılmasına nail olundu. Həmin qrupda dərsləri ingilis zabitləri aparırdı. QoÇun hissələrinin atəÇ hazırlığının yüksəldilməsi üçün Sulkeviç 1919 ilin mayında Gəncə, Xankəndi, gəki, Zaqatala, Qusar və Bakı qamizonlarının rəisləri qarÇısında atəÇmeydanlarının təchiz olunması məsələsini qoydu. AtəÇ hazırlığı üçün metodik göstərişlər və rəhbər sənədlər hazırlandı.

Hərbi məktəblərin zabit və yunkerlərinin geyim forması, ölkədə səfərbərlik planının hazırlanması istiqamətində görülən iÇər də Sulkeviçin rəhbərliyi ilə həyata keçirilirdi. Denikin təhlükəsi güclənərkən Bakı müdafiə sisteminin, Bakının dənizdən və qurudan müdafiəsinin, AbÇeronun, Çmal sərhədinin müdafiə sistemlərinin qurulması da Sulkeviçin gördüyü əhəmiyyətli iÇərdəndir. Bakı limanındakı bəzi ticarət və nəqliyyat gəmilərinin hərbiyəÇdirilərək, Çəhərin müdafiəsinə cəlb edilməsi ideyası da ona məxsus olmuşdur. Səfərbərlik elan ediləcəyi təqdirdə dəmir yolu xətlərinin qorunması haqqında təlimat, Ermənistanın və *Könüllü ordunun* Azərbaycana təcavüzünün geniÇ miqyas alacağı halda qoÇun hissələrinin yerləÇdirilməsi, müharibə başanarsa, Gəncədə arxa cəbhə komandanlığının yaradılması planları və digər mühüm sənədlər Sulkeviç tərəfindən hazırlanmışdır.

Sulkeviç 1920 ilin yanvarın Qarabağda vəziyyətin sabitləÇdirilməsi və qoÇun hissələrinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində konkret tədbirlər həyata keçirərək, erməni-daÇnak silahlı dəstələrinin ləğv edilməsi üçün azərbaycalı hərbi pilotların Gürcüstan təyyarələrində döyüş cəlb edilməsi barədə təkliflər irəli sürmüşdür.

1920 il fevralın 17-də öz xahiÇi ilə ordu sıralarından tərxis edilən Sulkeviç az sonra Nazirlər gurasının qərarı ilə, Bakıdan keçərək, Rusiyaya gedən Könüllü ordu qalıqlarından silah və techizatı qəbul edən idarələrarası komissiyanın sədri təyin olunmuşdu.

Aprel işğalından (1920) sonra Sulkeviç bolÇeviklər tərəfindən mtularaq, ölümə məhkum edilmişdir.

Əd.: Süleymanov M., Mehmandarov, B., 2000; Гришин Я., Шарафтудинов Д., Отчизны верны сыны, Казань, 2001.

SULTAN VI MƏHƏMMƏD (1861 - 1926) - sonuncu Osmanlı sultanı. 1918 ildə vəfat etmiş V Məhəmmədin yerinə Çahzadə Vahidəddin VI Məhəmməd adı ilə taxta çıxmışdır. 1918 il sentyabrın 6-da VI Məhəmmədin Qılınças mə mərasimi zamanı sultanın bir sıra nümayəndəliklər arasında birinci olaraq məhz Azərbaycan nümayəndələrini qəbul etməsi o zaman Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyətinə müsbət təsir göstərmişdir. Qəbul zamanı sultan Azərbaycan nümayəndələri tərəfindən təbrik edilməsini "həyatında xoÇbəxt bir hadisə" saydığını söyləmişdir. Həmin ilin oktyabrında isə VI Məhəmməd Azərbaycanın Çtanbuldakı səla-

hiyyətli nümayəndəsi Ə.M.Topçubağovu qəbul etmişdi. Sultan Azərbaycana hər vasitə ilə kömək göstərəcəyini, Türkiyə və Azərbaycan xalqlarının qardaş olduqlarını bildirmişdi.

Atatürkün bacılığı ilə istiqlal savağı qalib gəldikdən sonra, VI Məhəmməd 1922 il noyabrın 7-də İstanbuldan Maltaya qaçdı.

Əd.: Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920), B., 1993; Nəsbzadə N, Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920), B., 1996.

SULTANOV Baxçəli bəy (? , Zəngəzur qəzasının Tanzıvar k. - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərana (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilməsi nəzərdə tutulmuş tələbələrdən biri. gəmaxı realni məktəbini bitirmişdir. Don-Alekseyevsk Politehnik İnstitutunun dağ mühəndisliyi Çöbəsində 3-cü kursadək oxumuşdur. Lakin maddi çətinlik üzündən təhsilini yarımçıq buraxaraq, geri qayıtmağa məcbur olmuşdur. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün Rusiyaya göndəriləcək tələbələrin siyahısına daxil olunmuşdu. Lakin Vətəndaşmüharibəsi ilə əlaqədar yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə oraya tələbə göndərmək mümkün olmamışdır. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq edilməmişdir.

SULTANOV Cəlil bəy (?-?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin deputatı. Azərbaycan Milli qurumun *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanına seçkilər haqqında qanun"una* (1918, 19 noyabr) əsasən, Parlamenta seçilmişdir. Əvvəlcə "Bitərəflər" fraksiyasına daxil olmuş 1919 ildə bu fraksiyanın parçalanmasından sonra 8 nəfərdən ibarət böyük əksəriyyətlə birlikdə "Müsavat" fraksiyasına keçmişdi. "Bitərəflər" in "Müsavat" fraksiyası ilə birləşməsindən sonra Parlamentdə həlledici səsə malik "Müsavat və bitərəflər fraksiyası" yaranmışdı.

SULTANOV Eynəli bəy Çölü bəy oğlu (5.5.1866, Naxçıvan - 5.6.1935, Tiflis) - yazıçı, publisist. Naxçıvanda mollaxanada, qəza məktəbində oxumuş. Gəvan kiçik gimnaziyasında təhsil almışdır (1880-86). 1880-ci illərdən Naxçıvanda maarif və mədəniyyət sahəsində fəaliyyət göstərmişdir. Onun təşəbbüsü ilə burada "Ziyalı məclisi", Naxçıvan teatrının təməlini qoyan Müsəlman Gə incəsənəti və dram cəmiyyəti yaradılmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə Ey-nəli bəyi əməl dostu, ilk müəllimi adlandırmışdır. Qars Cəhər idarəsində mühüm işlər məmuru (1886-91), Gəvan quberniya idarəsində birinci dərəcəli dəftərxana xidmətçisi, Gəvan dairə məhkəməsində tərcüməçi, məhkəmə katibinin köməkçisi, mühüm işlər üzrə məsələçisi (1892-97), dairə məhkəməsində prokuror köməkçisi və prokurorun Naxçıvan mahalı üzrə köməkçisi (1897-1908) işləmişdir. 1908 ildən Tiflisdə yayınan Eynəli bəy Sultanov burada çıxan dövri mətbuatla sıx əməkdaşlıq etmiş "Novoye obozreniye" qəzetində məqalələri ("Azərbaycanlılar nə oxuyurlar", "Bir daha Gə müsəlmanların dini qəbihləri haqqında", "gahtaxinski və gərg fonetik əlifbası", "Balıqçı və balıq nağılı") və hekayələri ("Kiçik sərgüzəşt", "Novruz ağa", "Çayı keç, sonra bərəkallah deyərsən", "Kürd qızı") dərc olunmuş 1905-08 illərdə "Kaspi" qəzetinin Gəvan və Naxçıvan üzrə müxbiri olmuş "Zakavkazye" (Tiflis) qəzetində Müsəlman həyatı Çöbəsinin müdiri işləmişdir. Sultanov mətbuatla yanaşı, pedaqoji sahədə də çalışmış 1912-16 illərdə Tiflis qadın gimnaziyasında rus dilindən, əlilbə sinfində ana dilindən dərs demiş sinif nəzarətçisi olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Tiflisdə "Vozrojdenye" qəzetinin redaksiyasında işləmiş digər qəzetlərlə əməkdaşlıq etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin fəaliyyəti haqqında məqalələr yazıb, Qafqaz oxucularını məlumatlandırmışdır.

Eynəli bəy Sultanov genişyaradıcılıq diapazonuna malik yazıçıdır. Bədii yaradıcılığa "Tatarka" ("Azərbaycan qızı") pyesi ilə başlamış mövzusu xalq ədəbiyyatından alınmış və real həyatdan götürülmüş silsilə hekayələr yazmışdır. Publisistika ilə müntəzəm məşğul olmuş bu sahədə böyük uğur qazanmışdır. Onun "Novoye obozreniye", "Kaspi", "Zakavkazye", "Zakavkazkayareç", "Vozrojdenye", "Yeni fikir", "Dan ulduzu" kimi müxtəlif dövrü mətbuat orqanlarında dərc olunmuş məqalələrində azərbaycanlıların həyat və məişəti əks olunmuşdur. Öz millətini azad, müstəqil, mədəni xalqlar arasında görmək arzusu Sultanov publisistikasının əsas qayəsini təşkil edir. O. soydaşına müraciətlə yazırdı: **"Mənim xalqım! Səni azad insanlar içərisində azad, xoşbəxtlər içərisində xoşbəxt, maarifçilər içərisində maarifçi görə biləcəyəmmi?"**

Əsəri: Seçilmiş hekayələri (tərtib edən İzzət Maqsudov), B., 1966.

Əd.: Maqsudov G Eynəli Sultanovun publisistikası haqqında, Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1963, № 5; Mirəhmədov Ə., Alim və jurnalist, "Elm və həyat", 1970, № 1; Həbibbəyli G, Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997.

SULTANOV Həmid Həsən oğlu (26.5.1889, Qazax qəzasının gəmiş Ayrıım k. - 1938) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsində və sovet hakimiyyətinin qurulmasında fəal iştirak etmiş dövlət xadimi. 1900 ildə Tiflis gimnaziyasına daxil olmuş 1906 ildə Bakıda gəlməmiş Balaxanıda işləmiş 1907-09 illərdə Ramana mədənlərində çalışmış fəhlələr arasında inqilabi təbliğat aparmışdır. 1907 ildən Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə (bolşeviklər) Partiyasının üzvü olmuşdur. 1909-13 illərdə Leypsiq (Almaniya) politehnik institutunda oxumuşdur. 1914-17 illərdə Bakıda neft mədənlərində işləmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra bolşevik "Hümmət" təşkilatı Mərkəzi Komitəsin, həmin ilin dekabrından Bakı Soveti Çəraiyyə Komitəsinin üzvü seçilmişdir. Bakıda Qırmızı qvardiya dəstələri Mərkəzi qərargahının məsul katibi, Qafqaz ordusu Hərbi İnqilab

Komitəsinin üzvü idi. 1918 ilin mart soyqırım zamanı Bakı Sovetinin tərəfində olmuşdur. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin qəza müvəkkili, Bakı qəzası Kəndli Deputatları Soveti Əraiyə Komitəsinin sədr müavini olmuşdur. Bakı XKS-nin süqutundan sonra Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Həğərən quberniyası komitəsi yanında Müsəlman kommunistləri bölməsinin təqili ilə məğul olmuşdur. 1919 ilin iyulunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı gizli iş aparmaq üçün Bakıya göndərilmişdir. RK(b)P Qafqaz ölkə komitəsinin tərkibinə daxil idi. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının 1-ci qurultayında (1920, fevral) AK(b)P MK üzvü seçilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinə qarşı çevrilişin təqilatçılarından olmuşdur. 1920 ilin yanvarın AK(b)P-nin Bakı Komitəsi yanında Əliheydər Qarayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı silahlı üsyan təqil etmək məqsədilə yaradılmış "Operativ qərargah"ın üzvü idi. 1920 il aprelin 27-də AK(b)P MK, RK(b)P Qafqaz Ölkə Komitəsi Bakı Bürosu və Mərkəzi Fəhlə Konfransı adından hakimiyyətin fəhlə-kəndli hökumətinə təslim edilməsi haqqında ultimatumu Azərbaycan parlamentinə təqdim etmişdir. Sultanov AK(b)P-nin 2-ci qurultayındakı (1920, oktyabr) çıxışında bu barədə demişdi ki, hakimiyyətin devrilməsi üçün heç bir fəhləyə, heç bir kəndliyə göstəriş verilməmişdi: *"Hakimiyyətin devrilməsində mən özün şəxsən iştirak etmişəm. Mən çox yaxşı başa düşürdüm ki, arxamızda MK-dan olan hörmətli yoldaşlar deyil, Yalamada yerləşən qırmızı siingülər dayanır... MK-ya ümid etmirdim ki, o işi ləngidə bilərdi"*. Sultanov Azərbaycan Müvəqqəti Əqilab Komitəsinin üzvü, xalq daxili işlər komissarı, Azərbaycan Əqilab Komitəsinin Gəncə quberniyasında fəvqəladə komissarı olmuş *Gəncə üsyamın (1920)* yatırılmasında fəal rol oynamışdır. Sultanov xalq sənaye və ticarət komissarı, Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı gurasının sədri, Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Azərbaycan SSR Mərkəzi Əraiyə Komitəsinin katibi, Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası xalq ticarət komissarının müavini və s. vəzifələrdə çalışmışdır. Repressiyaya məruz qalmışdır.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5-6, B., 2000-2001: Məmmədzadə N.B., Həmid Sultanov, B., 1966.

SULTANOV Xosrov Paça bəy oğlu (10.5.1879, Zəngəzur mahalının Kürdhacı k. - 1947, Türkiyə) - Azərbaycan Xalq cümhuriyyətinin görkəmli dövlət və siyasi xadimi. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının fəal işirəkçisi.

Gəncə gimnaziyasında oxumuş Novrossiysk Universitetinin tibb fakül təsini bitirmişdir (1903). Zəngəzur və Qarabağda topladığı zəngin bitkilərdən hazırladığı dərmanlarla kəndlilərə gedərək, xəstələri təmənnəsiz müalicə etmişdir. Vətən tarixini, ədəbiyyatını və mədəniyyətini sevən ziyalılardan olan Xosrov bəy güğədəki evlərindən birini gərç kitabxanası adlandırmış quberniya işçilərinə gərç xalqlarının tarix və mədəniyyətindən mühaizələr oxumuşdur.

Xosrov bəy Sultanov 1917 ildə "Müsavat" partiyasına daxil olmuş Rusiya Müəssislər Məclisinə deputat seçilmişdir. Zaqafqaziya seyminin üzvü idi. 1918 ildə "Ətihad" partiyasına keçmişdir. 1918 il mayın 28-də *İstiqlal bəyannaməsini* imzalayan 26 nəfərdən biri də Xosrov bəy Sultanov olmuşdur. Tiflisdə Azərbaycan Milli gurası tərəfindən təsdiq olunan 1-ci hökumət kabinetində hərbi nazir təyin edilmiş Azərbaycan Milli gurasının və Hökumətinin yaranmasını, onların məqsəd və vəzifələrini izah etmək, regionda qayda-qanun və əmin-amanlıq yaratmaq məqsədilə Nəsim bəy Yusifbəyli və gəfi bəy Rüstəbəyli ilə birlikdə ilk nümayəndə heyətinin tərkibində Gəncəyə göndərilmişdir. Xosrov bəy 1918 il iyunun 17-də Gəncədə təqil olunan 2-ci hökumət kabinetində əkinçilik naziri idi.

Xosrov bəy 1918-20 illərdə Qarabağın və Zəngəzurun dağnak-erməni quldur dəstələrindən təmizlənməsində qardağ Sultan bəylə birlikdə müstəsna xidmət göstərmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Ermənistanın dağnak hökumətinin 1918 ilin yayından baqayaraq Zəngəzur bölgəsində azərbaycanlılara qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirdiyi soyqırım siyasətinin, Andronikin, Njdenin, Dronun quldur dəstələrinin Cavanşir, Cəbrayıl, güğə qəzalarında törətdiyi kütləvi soyqırımlarının, vəhşiliklərin, qarətlərin qarşısını almaq məqsədilə güğə, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarını Gəncə quberniyasından ayıraraq, Müvəqqəti Qarabağ general-qubernatorluğu yaratdı və Xosrov bəy Sultanovu 1919 il fevralın 12-də həmin qubernatorluğun general-qubernatoru təyin etdi.

Azərbaycan hökumətinin öz tarixi torpaqlarında general-qubernatorluq yaratması və Xosrov Paça bəy Sultanovun bu vəzifəyə təyin etməsi haqqında qərarını dağnaklar çox böyük narahatlıqla qarşıladılar. Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin Rusiya hökumətinə, digər aparıcı dövlətlərə və beynəlxalq təqilatlara çoxsaylı müraciətlərində, Azərbaycan hökumətinə etiraz notalarında, belə bir iddia irəli sürülürdü ki, guya bu bölgənin böyük bir hissəsi Ermənistan ərazisidir, Xosrov Paça bəy isə guya ermənilərin düşmənidir.

Xosrov Paça bəy Sultanov güğəyə gələn kimi Qarabağda dağnak Andronik başda olmaqla erməni quldur dəstələri ilə amansız mübarizəyə başladı, təhlükəli yerlərdə milli ordunun əsgərlərindən ibarət mühafizə dəstəsi yaratdı, Erməni Milli gurası üzvlərinin Azərbaycandan çıxarılmasına nail oldu. Buna cavab olaraq erməni yaraqları güğədə silahlı toqquşma törətsə də, ertəsi gün - iyunun 6-da sülh əldə edilmiş Çəhərin dinc erməni əhalisi Xosrov bəy Sultanova üzrxahlıq məktubu yazaraq, erməni separatçılarının fitnəkarlığına görə onun Çəxsində güğənm müsəlman camaatından üzr istəmişdi. 1919 ilin yayında Azərbaycan hökumətinin qəti mövqeyi və məqsədyönlü siyasəti nəticəsində Qarabağda, Zəngəzurdə və ermənilərin ərazi iddiası irəli sürdüyü digər yerlərdə Azərbaycanın suveren hüquq-

larının bərpa edilməsində Xosrov bəy Sultanov böyük xidmət göstərdi. Həmin ilin sentyabrında Azərbaycan hökuməti burada yaşıyan ermənilərə mədəni muxtariyyət verdi. Xosrov bəy Sultanov *Aprel işğalından (1920)* sonra mühacirətdə yaşamağı "Ütihad" partiyasının liderlərindən biri kimi partiyanın xarici ölkələr bürosunu formalaşdırmağa və ittihadçıları bir təşkilat ətrafında cəmləndirməyə çalışmışdır. O, 1926 ildə Parisdən Gana gedərək, burada Ütihadın Tehran və Təbriz komitələrini yaratmışdır. Xosrov Paşa bəy Türkiyədə olarkən 1941-45 illər sovet-alman müharibəsində əsir alınmış Azərbaycanlıların həbs düşərgələrindən azad olunmasına yaxından kömək göstərmiş Fransada Azərbaycan xəstəxanası açmışdır.

Əd.: Azərbaycan tarixi. 7 cildə. c.5, B. 2001: Məmmədova H.Ğ, Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov, Azərbaycan Milli EA-nın Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1999, №2.

SULTANOV Gəndər Rüstəm oğlu (25.5.1897, Zəngəzur qəz. - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Bakı kommersiya məktəbini bitirmiş (1916), gücə qəza polis idarəsində işləmişdir. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini dağ mühəndisliyi sahəsində davam etdirmək üçün Berlin Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında Sultanovun təhsilinin bitməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aqar olunmamışdır.

SULTANOV Mehdi bəy (1880-1937) - Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabiti, polkovnik. Cümhuriyyət ordusunun sıralarında 1918 ildən xidmət edirdi. 1919 il yanvarın 4-də hərbi nazirin əmri ilə podpolkovnik Sultanov Ləki topçu anbarının rəisi təyin edildi. Azərbaycan Hökumətinin 1919 il 24 noyabr tarixli qərarı ilə ona polkovnik rütbəsi verilməmişdir. Hərbi nazirin 1920 il 9 yanvar tarixli əmri ilə o, 6-cı Göyçay piyada alayının komandiri təyin edilmişdir.

Əd.: Nəzirli G., Arxivlərin siri açılır, B., 1994; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920). B. 1998. **SULTANOV** Sultan Paşa bəy oğlu (? , Zəngəzur mahalının Kürdhacı kəndi - ?, Ərzurum) - Azərbaycanın Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində erməni dağnaklar tərəfindən soydaşlarımıza qarşı soyqırımının qarşısını alan, erməni hərbi birləşmələrinə, xüsusilə Andronikin quldur dəstəsinə divan tutan xalq qəhrəmanı. Xosrov Paşa bəy *Sultanovun* qardaşıdır. Qarabağda Andronikin, Hamazaspm, Dronun quldur-dağnak dəstələrinə öldürücü zərbələr endirmişdir. Xalq arasında xeyirxahlığı, sədaqəti, silahlı dəstələrə bacarıqla rəhbərlik etməsi ilə məşhur idi. Sultan bəy Sultanov Sovet hakimiyyəti elan ediləndən sonra da ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklər haqqında Azərbaycan Gənciləş Komitəsinə dəfələrlə məlumat verməyi təqiblərə məruz qalmış Gana, sonra isə Türkiyəyə mühacirət etmişdir.

Əd.: Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.6, B., 2000; gültüröglü L.. Cümhuriyyət hökuməti repressiya məngənəsində, B., 2000.

SÜBHANVERDİXANOV Abdulla bəy Vəli ağa oğlu-yazıçı, maarif xadimi, etnoqraf, folklorşünas. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə daxili işlər nazirliyində tərcüməçi işləmiş dövlət tərəfindən təşkil edilmiş kurslarda Azərbaycan dili fənnindən dərs demişdir (bax *Divanbəyli* Abdulla bəy).

SÜLEYMAN ƏZZƏT BƏY (? - ?) - Türkiyə hərbi xadimi. 1918 ildə Bakının dağnak-esermənçevik-İngilis işğalından azad olunmasında fəal iştirak etmiş Türkün ordusu 15-ci diviziyasının komandiri. 1918 il avqustun axırlarında Türkiyə və Azərbaycan hərbi hissələrindən ibarət *Qafqaz İslam Ordusunu* Bakını azad etməyə hazırladığı bir zamanda qəti həmlə üçün qüvvələrin azlığını yəqin edən komandanlıq əlavə kömək üçün Türkiyəyə müraciət etdi. Buna cavab olaraq daha bir diviziya - yarıbay Süleyman Əzzət bəyin 15-ci firqəsi avqustun 28-də Qarakilsə-Dilican-Ağstafa yolu ilə hərəkət edərək, sentyabrın 9-da Bakı ətrafına çatdı. Süleyman Əzzət bəy və onun komandanlıq etdiyi 5-ci və 15-ci firqələr Azərbaycanın nizami və könüllü qüvvələrindən ibarət hissələrlə birlikdə sentyabrın 12-15-də Bakı uğrunda gedən döyüşlərdə böyük sücaət göstərdilər. Bakı azad olunduqdan sonra Süleyman Əzzət bəyin başçılıq etdiyi 15-ci firqə Dərbənd və Petrovsk-Port (Mahaçqala) qəhrlərini azad etməyə göndərildi. Oktyabrın 6-da Biçeraxovun hərbi qüvvələri darmadağın edilərək, Dərbənd azad olundu. Firqə noyabrın 8-də Petrovsk-Portu da azad etdi. Süleyman Əzzət bəy sonralar 15-ci diviziyanın Azərbaycan və gimali Qafqazdakı xilaskarlıq əməliyyatlarına həsr olunmuş Gəncə yazıb çap etdirmişdir.

Əsəri: 15 piyade firkasının Azərbaycan və gimali Kafkasyadakı hərəkatı və müharibələri. "103 sayılı Askeri məcmuanın tarix kısmı", 1936. №4.

Əd.: Süleymanov M.. Qafqaz Gənc Ordusu və Azərbaycan, B., 1999.

SÜLEYMAN SANĞA xundov - yazıçı, maarif xadimi. Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirmişdir (1894). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-20) 4-cü türk məktəbində müdir işləmişdir (bax *Axundov* Süleyman Sani). **SÜLEYMANOV** Əhməd xan (1862-?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun yüksək rütbəli zabiti. Stavropol klassik gimnaziyasını bitirdikdən sonra rus ordusunun 84-cü gırvan piyada alayında sırası əsgər kimi xidmətə başlamışdır. Tiflisdəki piyada yunker məktəbi kursunu bitirmiş podpraporçik rütbəsi almış (1885) və yenidən 84-cü gırvan alayına qayıtmışdır. 1886 il iyunun 16-da Ə.Süleymanova podporuçik rütbəsi verilməmiş və o, 83-cü

Samur piyada alayına dəyişdirilmişdir. 1905 ilin dekabrında podpolkovnik, 1911 ilin aprelində isə polkovnik rütbəsi almışdır. 1914 ilin avqustundan 1915 ilin avqustunadək Qroznı piyada alayının komandiri olmuşdur. 1918 ilin yanvarın *Müsəlman korpusunda* atıcı alayın komandiri təyin edilmişdir. 1918 il dekabrın 8-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti hərbi nazirinin müavini səhhəti ilə əlaqədar Ə.Süleymanova general-mayor rütbəsi verilməsi haqqında vəsətət qaldırılmaqla ehtiyata buraxılması barədə nazir Səməd bəy Mehmandarova müraciət etmişdir. Nazirlik üzrə 1918 il 15 dekabr tarixli 15 nömrəli əmrlə polkovnik Ə.Süleymanov ehtiyata buraxılmış və dekabrın 21-də S.Mehmandarov Əhməd xan Süleymanova general-mayor rütbəsi verilməklə onun ehtiyata buraxılması barədə Nazirlər qurumunun sədri qarşısında vəsətət qaldırılmışdır. Hərbi Nazirlik üzrə 1918 il 25 dekabr tarixli əmrlə hökumət tərəfindən ona general-mayor hərbi rütbəsi verildiyi və xəstəliyinə görə ehtiyata buraxıldığı bildirilmişdir. Ə.Süleymanovun, təqaüdə çıxarıldıqdan sonra, ömrünün qalan hissəsini Temirxan-gura Çohərində yaşadığı güman edilir.

SÜRMƏLİGÖƏZASI - *İrəvan quberniyası* tərkibində inzibati vahid. Xanlıqlar dövründə mahal kimi Gəvan xanlığına daxil olmuşdu. Gəvan xanlığı çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra Sürməli mahalı erməniləşdirilməyə başlanmışdır. 1828-32 illərdə keçirilən kameral təsvirin yekunlarına görə mahala Gəvandan 299 erməni ailəsi və ya 1459 nəfər (788 kişi, 671 qadın), Türkiyədən isə 261 ailə və ya 1342 nəfər (746 kişi, 596 qadın), cəmi 560 ailə və ya 2801 nəfər köçürülmüşdür. 1849 ildə Gəvan quberniyası yaradıldıqda onun tərkibində olmuşdu. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, sahəsi 3147,09 kv.verst idi. Əhalisinin sayı 104791 nəfər (55364 kişi, 49427 qadın) idi. Onlardan 98212 nəfəri yerli sakin, 6579 nəfəri müvəqqəti yaqayanlar olmuşdu. Əhalinin əsas hissəsini türk-müsəlmanlar təşkil edirdi. 1920 il Ermənistan-Türkiyə müharibəsinin gedişində türk qoşunları Sürməli qəzasını erməni hakimiyyətindən azad etdi. *Gümrü müqaviləsinə* (1920) əsasən, Türkiyəyə keçmişdir. Ermənistan sovet hakimiyyəti 1920 il dekabrın 10-da Gümrü müqaviləsi şərtlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsi haqqında Türkiyəyə nota vermiş lakin Türkiyə hökuməti müqaviləni ədalətli sayaraq, notanı rədd etmişdir. Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında bağlanmış *Moskva müqaviləsinə* (1921) görə Qars, Kağızman, Ərdəhan, Oltı, Artvin dairəsi ilə bərgə Sürməli qəzasının da Türkiyəyə keçməsi qərara alınmışdır. Sovet Rusiyasının vasitəçiliyi ilə Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Türkiyə arasında bağlanmış *Qars müqaviləsi* (1921) ilə Türkiyə 1921 il Moskva müqaviləsi istisna olmaqla, Ermənistan Gürcüstan və Azərbaycana aid heç bir beynəlxalq aktı qəbul etmədiyini bildirmişdir. Beləliklə, Ermənistan özü də 1921 il Moskva müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş sərhədləri təsdiq etmişdir.

Əd.: Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi (tərtib edən Ş.Nacıyev), B., 1999; Кавказский календарь на 1917г., Тифлис 1916; Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852.

SÜVARI DÖVƏZASI - Azərbaycan ordusunun tərkibində hərbi birləşmə. Diviziyaya daxil olan süvari hissələrinin əsası *Müsəlman korpusunun* formalaşması dövründə qoyulmuşdu. Burada üç süvari alayı bir süvari briqadasında birləşdirilmişdir. Əlahiddə Azərbaycan korpusunun tərkibində isə süvari qüvvələri alay şəklində mövcud idi. Türkiyə və Azərbaycan hərbi hissələrindən ibarət *Qafqaz İslam Ordusunun* komandanı *Nuru paşanın* 1918-ci il 13 avqust tarixli əmri ilə ləğv edilmiş Əlahiddə Azərbaycan korpusunun yenidən qurulmasına başlananda onun tərkibində iki piyada, bir süvari diviziyasının təşkil planlaşdırıldı. Əvvəlcə piyada diviziyalarının hər birinə bir süvari alayı verildi, üçüncü süvari alayı isə birbaşa korpusun tabeliyində yaradıldı. Sonra 1, 2 və 3-cü süvari alayları 1-ci piyada diviziyasının tərkibinə qatıldı, 2-ci diviziyanın tərkibində isə 4-cü süvari alayının təşkilinə başlandı. Türk hərbi qüvvələri Azərbaycanı tərk edəndə süvari diviziyasının təşkilı yarımçıq qaldı və bu işin başa çatdırılması hərbi nazirliyin bərpasından sonra mümkün oldu. Mövcud süvari qüvvələri yenidən qurularaq 1-ci tatar və 2-ci Qarabağ süvari alaylarında birləşdirildi. Süvari diviziyasının komandiri general-mayor Feyzulla Mirzə Qacar, 1-ci tatar süvari alayının komandiri polkovnik Hacıbəylinski, 2-ci Qarabağ süvari alayının komandiri isə polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyev təyin edilmişdilər. Süvari diviziyasının qarargahı və 1-ci tatar süvari alayı Gəncədə, 2-ci Qarabağ süvari alayı isə Tərtər ətrafında yerləşirdi. 1918 il dekabrın 20-də Süvari diviziyasının komandiri general-mayor F.Qacarı xidmətdən azad edilməsi barədə hərbi nazirə müraciətindən sonra, 2-ci süvari alayının komandiri S.Əfəndiyev diviziya komandiri təyin olundu. Lakin bir neçə gündən sonra general-mayor F.Qacar vəzifəsinin icrasına davam etmək niyyətində olduğunu bildirdi. S.Əfəndiyev başqa vəzifəyə keçirildi.

1918 ilin fevralından diviziyaya rəhbərlik qarargah rəisi A.Maquneliyə həvalə olundu. Həmin ilin aprelində 3-cü gəki süvari alayının da təşkilı başa çatdırıldı. Polkovnik Xosrov Mirzə Qacarı komandir təyin edildiyi bu alay da Süvari diviziyanın tərkibinə qatıldı. 1919 ilin avqustunda diviziya komandiri vəzifəsinin icraçısı A.Maquneli xidmətdən tərxis olundu. Süvari diviziyasının formalaşmasında göstərdiyi xidmətlərə görə hərbi nazir S.Mehmandarov ona xüsusi təşəkkür elan etdi. Polkovnik Teymur bəy Novruzov avqustun 1-də diviziyanın komandiri təyin edildi və *Aprel işğalına* (1920) qədər bu vəzifəni icra etdi. Diviziyanın hissələri Qırmal sərhədi müdafiə sisteminin möhkəmləndirilməsində, Lənkəran və Qarabağ əməliyyatlarının uğurla başa çatdırılmasında, Zəngəzur ekspedisiyasının təşkilində fəal iştirak etmişdilər. Diviziya komandiri T.Novruzov layiqli xidmətlərinə görə 1919 il avqustun 2-də general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdür.

Aprel işğaldan sonra süvari diviziyası ləğv olundu, onun bölmələri sovet-boşevik işğalçılarına qarşı xalq üsyanlarında fəal iştirak etdilər.

ĞADLİNSKİ Abbasqulu bəy Xanbala oğlu (24.2.1886, Gəvan quberniyasının Böyük Vedi k. - fevral, 1930) – xalq qəhrəmanı, "Qırmızı tabor" un komandiri. Uçaqın atasını itirmiş 1894 ildə anasının köməyi ilə Vedidəki ikiillik rus-tatar (Azərbaycan) məktəbində oxumuş lakin maddi çətinlik üzündən təhsilini davam etdirə bilməmişdir. 1902 ildən

atadanqalma kiçik torpaq sahəsini əkib-becərməklə məşğul olmuşdur. Rusiyada 1905-07, Gəndə 1905-11 illər inqilabları ictimai-siyasi dünyagörüşünün formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra gədlinski həyatını xalq iğ uğrunda mübarizəyə həsr etmiş kommunistlərə rəğbət bəsləmişdir. 1918 ilin əvvəllərində Naxçıvan, Gəvan, Dərələyəz, Zəngəzur və b. ərazilərdə dağnak-erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımlarının başgah getdiyi bir çəraitdə xalq içərisində böyük nüfuzu olan gədlinski Vedidə erməni-dağnak quldur dəstələrinə qarşı köüllü xalq birləşməsi - gələcək "Qırmızı tabor"u təşkil etmişdir. 1918-19 illərin yay aylarında dağnak hərbi hissələrinin Vediyə hücumlarının qarşısının alınmasında böyük qəvət göstərən "Qırmızı tabor"çular sonradan gədlinskinin əmri ilə nizami dağnak ordusunun üstün qüvvələri qarşısında kəndi döyüldə tərki etmiş Vedibasər və Zəngibasər əhalisinin əksər hissəsi ilə Gəvan ərazisinə keçərək, əvvəlcə Xoy çəhəri yaxınlığında, sonra isə

Mərənd çəhəri ətrafında mövqə tutmuşdular. Naxçıvanda sovet hakimiyyəti elan olunduqdan (1920, 28 iyul) sonra Hərbi İnkilab Komitəsinin dəvətini qəbul edərək, sentyabrın 17-də 200 nəfərlik "Qırmızı tabor" dəstəsi ilə Naxçıvana gəlmişdir; buradakı qırmızı qvardiya döyüşçüləri də onun dəstəsi ilə birləşmişdir. gədlinski ilk vaxtlar Naxçıvan sərhədlərinin qorunmasına, sonra Zəngəzur istiqamətində öz dəstəsinin dağnak hissələri ilə fəal döyüşməliyyətlərinə başlıq etmişdir. 1921 ilin fevralında - aprelin əvvəlində isə Gəvanda dağnak qiyamının yatırılmasında qəhrəmanlıq göstərmişdir. Dağnaklarla döyüşdə göstərdikləri sücaətə görə, gədlinski başda olmaqla, "Qırmızı tabor"un 19 nəfər üzvü Ermənistan SSR-in "Qırmızı bayraq" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

1921 ilin yayında gədlinskinin döyüşçüləri Dərələyəz və Zəngəzurdə dağnak quldurlarının darmadağın edilməsində qəhrəmanlıq göstərmişdilər. Ermənistanda və Zəngəzurdə dağnak fitnəkarlıqlarına son qoyulduqdan sonra gədlinski 1922 ilin sonunadək Naxçıvanda qalmış və bölgə sərhədlərinin qorunmasına rəhbərlik etmişdir. Bundan sonra Vediyə qayıdan gədlinski 1922-28 illərdə Ermənistanda bir sıra məsul təsərrüfat vəzifələrində çalışmış sonra isə yeni yaradılan Dəvəli sement zavodu tikintisinin rəhbəri olmuşdur. Banditlər tərəfindən öldürülmüşdür. F.Kərimzadənin "Qarlı aqrım" romanı və onun süjeti əsasında çəkilmiş "Axırncı aqrım" bədii filmi gədlinskinin həyat və fəaliyyətindən bəhs edir.

Əd.: Bax "Qırmızı tabor" məqaləsinin ədəbiyyatına

ĞAHBAZĞ Tağı Abbas oğlu gəhbazi; Simurq (2.7.1892, Bakı - 2.1.1938, Bakı) - yazıçı, publisist, ictimai xadim. Mollaxanada, "rus-müsəlman" məktəblərində oxumuş Bakı çəhəri birinci realni məktəbində orta təhsil almış (1905-12), Xarkov Universitetinin tibb fakültəsini (1918) bitirmişdir. Realni məktəbdə oxuyar eviklər) Partiyasının tələbə fraksiyasına daxil olmuşdur. 1917 ildə Bakıya gələrək, "Hümmət" təşkilatında çalışmış partiyanın orqanı "Hümmət" qəzetinin nəşrində fəal rol oynamışdır. 1918 ildə Ukraynaya dönərək, Xarkovda qəzet redaktoru olmuşdur. 1919 ildə Moskvada əvvəl Xalq Milli Qədr Komissarlığının Zaqafqaziya müsəlman Qəbəsində katib, sonra gərç xalqları Kommunist Təşkilatları Mərkəzi bürosunda Qəbə müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

Aprel işğalından (1920) sonra Bakıya qayıdan gəhbazi Azərbaycan xalq səhiyyə komissarının, xalq maarifi komissarının müavini, Mərkəzi Çəriyyə Komitəsinin katibi, "Maarif və mədəniyyət" jurnalının redaktoru, Ali Pedaqoji İnstitutun direktoru, Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru və s. məsul vəzifələrdə işləmişdir.

gəhbazi yaradıcılığa məktəbli ikən başlamış fransız yazıçısı Oktav Mirbonun "Fəhlə uçaqları", rus ədibləri Ç.Najivin "Madonnanın tükü", L.N.Tolstoyun "Gəsənə çoxmu yer lazımdır" hekayələrini tərcümə etmişdir. 20 əsrin 10-cu illərinin ortalarından bədii yaradıcılıqla müntəzəm məşğul olmuş bir-birinin ardınca "Əki qəm", "Əki göz", "Südcü qız", "Aleksandr Eyniç", "gəkərəli çoban", "Quçar kimi azadə", "Aclar", "Hürriyyət günəği", "Haq

sızlıq dünyası", "Aldanmış ümüd", "Qayçı", "Siyasət adamı" və s. hekayələrini nəfər etdirmişdir. Xalq həyatının müxtəlif məsələləri, azadlıq həsrəti, hüquqsuzluq, ağır məişət, fərəhsiz yaşıyıq və s. bu hekayələrin bəhca mövzularıdır. Bədii yaradıcılıqla yanaşı, dövrü mətbuatda da müntəzəm çıxış etmiş "Qəbal", "Doğru söz", "Hümmət", "Maarif və mədəniyyət", "ğər qadını", "Yeni fikir", "Kommunist" və s. qəzet-jurnallarda günün aktual problemlərindən bəhs edən məqalələr dərc etdirmişdir.

ğahbazi 1937 il martın 4-də "gizli milli-təmayülçülər qrupuna məxsusluğuna, əksinqilabi millətçi çıxışlarına görə" partiya sıralarından xaric edilmiş iyulun 11-də həbs olunmuşdu. 1938 il yanvarın 2-də ğahbazi güllələnməyə məhkum edilmiş hökm dərhal yerinə yetirilmişdi. 1956 ildə bəraət verilmişdir.

Əsərləri: Seçilmiş əsərləri, B., 1983.

Əd.: Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi, 2 cildə, c.1, B., 1967; Çınay ilov A., Tağı ğahbazi Simurq, B., 1987.

ğAHNƏZƏROV Əhməd Hacı oğlu, Əhməd Hədis oğlu Hacıyev (2.1.1899, Dağıstan - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Azərbaycan Parlamentinin 1919 il 11 avqust tarixli "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında" qanununun 6-cı maddəsinə əsasən, Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul etmişdir. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini toxuculuq sahəsində davam etdirmək üçün Nansi Toxuculuq Məktəbinə (Fransa) göndərilmişdir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənmək üçün 1921-22 illərdə Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun tapşırığı ilə xaricə ezam olunmuş xüsusi nümayəndənin məlumatında Əhməd ğahnəzərovun 2-ci kursa keçdiyi göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olunmamışdır.

ğAHSUVAROV Ələkbər xan (1879 - 13.5.1920, Bakı) - Azərbaycan istiqlal hərəkatı iştirakçılarından biri. Moskva Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Petrovsk-Portda (indiki Mahaçqala) sənaye fəhlələri və yükdaşıyanlar ittifaqının yaradıcılarından olmuş 1919 ilin martınadək həmin təşkilata rəhbərlik etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qarabağ general-qubernatorluğunda məsləhətçi (1919, mart - 1920, yanvar), Bakı general-qubernatorluğunda yaradılmış və Bakı məhkəməlendirilmiş rayonunda əks-kəçfiyyət təminatını yerinə yetirən informasiya qəbəsini rəisi (1920 il martın 19-dan) vəzifələrində iğəmişdir.

Aprel işğalı (1920) günü həbs olunmuş 11-ci Qırmızı ordu Xüsusi Qəbəsinin qərarına əsasən, güllələnmişdir. Əd.: Elçad Qoca, Tariximiz, taleyimiz, B., 2001.

ğAHSUVAROV Mürsəl Adilxan oğlu (19.6.1900, Zəngəzur qəzası - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Tiflisdəki Çmperator I Aleksandr kiç gimnaziyasını bitirmişdi (1918). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini tibb sahəsində davam etdirmək üçün Leypsiq Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bəca çatdırılmasına 1 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi haqqında məlumat açaq olunmamışdır.

ğAHSUVAROV Nurməmməd bəy Ədilxan oğlu (1883, Laçın rayonunun Minkənd k. - 11.8.1958, Bakı) - Azərbaycan istiqlal hərəkatı iştirakçılarından və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlət xadimlərindən biri, maarifçi. Qori müəllimlər seminariyasını bitirmiş (1903), bir müddət Gəncədə rus dili müəllimi iğəmişdir.

Sonralar Tiflis Aleksandr Müəllimlər Çstitutunu (1912), ekstern yolu ilə Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsini (1915) bitirmişdir. ğahsuvarov Rusiyada Fevral inqilabı (1917) dövründə siyasi hadisələrdə yaxından iğirak etmiş 1918 ilin yayında gimali Qafqaz xalqlarının azadlıq hərəkatı nəticəsində yaradılmış Dağılı Respublikasının xalq maarif naziri təyin olunmuşdur. 1919 ilin iyununda Bakıya gələn ğahsuvarov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər ğurasının sədri Nəsim bəy Yusifbəylinin 1-ci hökumət kabinetində (Cümhuriyyətin 4-cü hökumət kabinetisi) maarif nazirinin müavini vəzifəsində iğəmiş Azərbaycanın Çhər və kəndlərində ana dilində məktəb və seminariyalarını açılması, təhsil və mədəniyyət sahəsində bir sıra mütərəqqi tədbirlərin həyata keçirilməsində, Bakı Dövlət Universitetinin təşkilində yaxından iğirak etmişdir. "Çtihad" partiyasının üzvü idi. ğahsuvarov 1920 il martın 5-də N.Yusifbəylinin 2-ci hökumət kabinetində (Cümhuriyyətin 5-ci hökumət kabinetisi) maarif və dini etiqad naziri təyin olunmuşdu.

Aprel işğalından (1920) sonra ğahsuvarov Azərbaycan SSR xalq maarif komissarının müavini olmuş Bakıda orta və ali təhsil ocaqlarında rus dilindən dərs demişdir. 1940 ildə saxta ittihamlar əsasında həbs edilərək, Krasnodar diyarına sürgün edilmişdi. 1943 ildə sürgündən qayıdaraq, Azərbaycan Tibb Çstitutunda rus dili kafedrasının müdiri iğəmişdir.

ğAHSUVAROV Surxay Əzim oğlu (19.7.1900, Zəngəzur qəz. - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin

xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Tiflisdəki Çar İmperator I Aleksandr kiçik gimnaziyasını bitirmişdir (1918). Parlament 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini dağ mühəndisliyi sahəsində davam etdirmək üçün Frayberq akademiyasına (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə 1 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi haqqında məlumat aqıclar olunmamışdır.

ĞAHTAXTİNSKİ Behbud ağa (1881, gərur rayonunun gahtaxtı k. - 30.5.1924, Tiflis) - siyasi və dövlət xadimi, diplomat. 1905-07 illərdə Bakıda kontor qulluqçuları ittifaqının yaradılmasında və fəaliyyətində iştirak etmişdir. 1917-18 illərdə Bakı Soveti Əraiyə Komitəsinin, Bakı Xalq Komissarları Soveti Fövqəladə Komissiyasının üzvü, "Hümmət" təşkilatı Mərkəzi Komitəsinin sədri olmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra (1920) xalq ədliyyə komissarı, eyni zamanda, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının (Azərbaycan SSR) Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasında (RSFSR) fəvqəladə nümayəndəsi idi. RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqaviləni RSFSR xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerin və gahtaxtinski imzalamışdılar (1920, 30 sentyabr). 1921-24 illərdə Naxçıvan İstiqbal Komitəsinin, Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası (Naxçıvan MSSR) Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Azərbaycan Xalq Fəhlə-Kəndli Müfəttişiyi komissarı, Xalq Komissarları Soveti sədrinin müavini və s. vəzifələrdə çalışmışdır.

Ermənilərin Naxçıvana dair əsassız ərazi iddialarının dəf olunması sahəsində Nəriman Nərimanovun tapşırığı ilə xeyli iş görmüşdür. 1921 il martın 1-də V.İ. Leninin ünvanladığı məktubda Naxçıvan, Zəngəzur və Dağlıq Qarabağ mahallalarının gələcəyi ilə bağlı narahatlığı nəzərə çarpdırmış Naxçıvan bölgəsi ilə əlaqədar olaraq iş konkret təkliflər vermişdir. RK(b)P MK Siyasi Bürosundakı müzakirədən (16.3.1921) sonra Behbud ağanın təklifləri də nəzərə alınmaqla, Azərbaycanın himayəsində Naxçıvan Sovet Respublikasının təşkilatı barədə qərar qəbul edilmişdir. Rusiya ilə Türkiyə arasında Moskvada aparılan danışıqlarda (1921, fevral-mart) Azərbaycan SSR-in səlahiyyətli nümayəndəsi kimi iştirak etmiş Moskvada (1921) və Qars (1921) müqavilələrində Naxçıvan məsələsinin ədalətli həllinə nail olunması yönündə ciddi söylər göstərmişdir. Qars konfransında (1921, sentyabr-oktyabr) Azərbaycan SSR-in nümayəndəsi olmuşdur.

ĞAHTAXTİNSKİ Həmid ağa Xəlil oğlu (12.3.1880, Naxçıvan qəzasının gahtaxtı kəndi - 3.2.1944, Arxangelsk vilayəti) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət xadimlərindən biri, parlamentin üzvü; görkəmli maarifçi. Naxçıvanda mollaxanada, üçüncü dərəcəli Çəhər məktəbindədir. Gəvən müəllimlər seminarı (1899) bitirmişdir.

Pedaqoji fəaliyyətə həmin seminarıda Azərbaycan və rus dilləri müəllimi kimi başlamışdır. Gəvəndəki Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü olmuşdur. Odessada Novorossiysk Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş (1912), tələbəlik illərində buradakı "Azərbaycanlı həmyerlilər təşkilatının" aqıclarından olmuşdur. 1912 ildə Gəncəyə gələrək, Çəhərin ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak etmişdir. 1914 ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının xalq məktəbləri inspektoru təyin edilmişdir. Əki ilə yaxın Yelizavetpol dairə məhkəməsində andçimüvəkkilin köməkçisi vəzifəsində işləmiş sonra Bakıya köçərək, dairə məhkəməsində eyni vəzifədə çalışmışdır.

Fevral inqilabından (1917) sonra siyasi fəaliyyətə başlamışdır. 1917 ildən "İttihad" partiyasının üzvü idi. 1917 il avqustun 29-dan Cənubi Qafqaz Təhsil Əlaqəsi üzrə komissar idi. Azərbaycan Milli gurasının üzvü olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 2, 3 və 4-cü hökumət kabinetlərində maarif nazirinin müavini, 5-ci hökumət kabinetində maarif və dini etiqad naziri (1920 il martın 5-də istefa vermişdir), Azərbaycan Parlamentinin üzvü olmuşdur. gahtaxtinski Azərbaycanın Çəhər və kəndlərində ana dilində məktəb və seminarlarının açılmasına böyük əmək sərf etmişdir. Bakı Dövlət Universitetinin təşkilində xidməti olmuş orada müəllim, prorektor (1919-25), həmçinin Bakı xalq maarifi Çöbəsi nəzdindəki ikiillik müəllimlər institutunda və Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunda (1930-40) işləmişdir (1929 ildən professor). Tiflisdəki Zaqafqaziya Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir (1928). Azərbaycanın ümumtəhsil məktəbləri üçün dərsliklərin, Azərbaycan dilində elmi terminologiyanın tərtibi üzrə komissiyalarının sədri olmuş yeni Azərbaycan əlifbasının yaradılmasında iştirak etmişdir.

gahtaxtinski repressiyaya məruz qalmış 1941 ildə həbs və sürgün edilmiş sürgündə həlak olmuşdur.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Əliyev M., Həmid bəy gahtaxtinski "Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti (1918-1920)", B., 1990; Məmmədov X., Bir ərizə, "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 4 yanvar, 1967.

ĞAHTAXTLI, Məhəmməd ağa Məhəmmədətağı Sultan oğlu gahtaxtinski (1846, indiki Naxçıvan MR, gərur rayonunun gahtaxtı kəndi - 12.12.1931, Bakı) - görkəmli Azərbaycan publisisti, maarifçi, Çorqünas, dilçi, pedaqoq və ictimai xadim. Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyəti (1899), "Beynəlxalq Asiya Cəmiyyəti" (1900) və Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz göbəsinin (1903) həqiqi üzvü.

Bakı Universitetinin professoru (1920). Naxçıvan Çəhər məktəbini və Tiflis klassik kiçik gimnaziyasını (1863) bitirdikdən sonra, Peterburqda müstəqil yolla alman dilini öyrənmişdir. Leypsiq Universitetinin fəlsəfə, tarix və hüquq fakültəsini bitirmişdir (1869). 1873-75 illərdə Parisdə gərç dilləri məktəbində mühazirələr dinləmiş fransız dilini öyrənmişdir. Azərbaycan, rus, alman, fransız, ingilis, ərəb, türk və fars dillərində ədəbi, elmi əsərlər yazmışdır.

Elmi fəaliyyətə Almaniyada gərç tarixinə dair tədqiqatlarla başlamışdır. 19 əsrin 70-ci illərində dərc etdiyi ilk məqalələrində liberal xalqçılığının təsiri duyulur. Əhəmiyyətli əlifba islahatı sahəsində Mirzə Fətəli Axundzadənin ardıcıllarıdır; 1879 ildə Tiflisdə gərçdə əlifba islahatı tarixində ilk kitab - "Təkmilləşmiş müsəlman əlifbaya"ni nəşr etdirmişdir. Bir müddət "Moskovskiy vedomosti" qəzetinin əməkdaş və Ştan-bulda xüsusi müxbiri olmuşdur. 1891-93 illərdə "Kaspi" qəzetinin müvəqqəti redaktoru təyin edilmişdir. 1898 ildə Azərbaycan dilində "Tiflis" adlı qəzet çıxarmağa çalışmış lakin çar senzurası buna icazə vermədiyi üçün yenidən Avropaya getmiş 1902 ildə Parisdə yaşamış Fransa kollecində və Ali Təcrübi Təhsil Məktəbində gərç dillərindən dərs demişdir. Bu dövrdə fransız dilində nəşr etdiyi əsərlər Qərbi Avropa və Amerika mətbuatında elmi müzakirə və mübahisələrə səbəb olmuşdur. Əhəmiyyətli Sorbonna Universitetində professor P.Passinin rəhbərliyi ilə fonetika sahəsində tədqiqat aparmış Fransa maarif nazirliyinin fəxri diplomunu (1901) almışdır.

1902 ildə əhəmiyyətli Tiflisdə xüsusi mətbəə açmış 1903 ilin martından Azərbaycan ictimai fikir və mətbuatı tarixində əhəmiyyətli rol oynayan "gərçi-Rus" qəzetinin nəşrinə başlamışdır. 1907 ildə Gəvan quberniyasından 2-ci Dövlət Dumasına deputat seçilən əhəmiyyətli Duma buraxıldıqdan sonra "Rossiya" (Peterburq) qəzeti redaksiyasında çalışmış 1908-18 illərdə, əsasən, xaricdə (xüsusilə, Türkiyə, Şan və Şaqda) yaşamışdır.

Elmi və publisist əsərlərində əhəmiyyətli müstəmləkəçilik, irqçilik siyasətini, qadın hüquqsuzluğunu tənqid etmiş dövlət quruculuğu, demokratiya, xalq hakimiyyəti və s. məsələlərə dair dövrünə görə mütərəqqi fikirlər irəli sürmüşdür.

Əhəmiyyətli 1919 ildə vətəna qayıtmış Bakı Universitetinin yaradılmasında fəal iştirak etmiş burada gərç dilləri və ədəbiyyatından mühazirələr oxumuşdur. Universitetin müstəqil milli dövlətçilik maraqlarına uyğun qurulması məsələsi ilə məşğul olmuşdur. "Darülfünun nə halda?" məqaləsində ("Ətihad" qəzeti, 1920, 11 mart) rektor Razumovskinin ruslaşdırma siyasətini, professor-xidmətçi heyətinin rusaşılma, kadr hazırlığı iştirak etmiş elmi dərəcəsi, peşəkarlıq səviyyəsi olmayan müəllimlərə tapşırılmasını, Azərbaycan dili dərslərinin cədvələ salınmamasını kəskin tənqid etmişdir. Ümumittifaq Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin iştirak etmişdir. 1922 ildə Məhəmməd ağa əhəmiyyətli fərdi pensiya təyin olunmuşdur.

Əsərləri: Sövti gərç əlifbası, Tiflis, 1902; Усовершенствованная мусульманская азбука, Тифлис, 1902; Кризис мусульманской жизнеспособности, в кн.: Турецкий сборник СПб., 1919.

Əd.: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, c.2, B., 1960; Mirəhmədov Ə., Dövr mətbuat, "Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatlar (XIX-XX əsrlər)" kitabında, B., 1983; Məlikova M., Bayramov E., Azərbaycanın siyasi hüquqi nəzəriyyələri tarixi (oçerklər), B., 1984; Novruzov Ə., "gərçi-Rus"un çağırışı B., 1988.

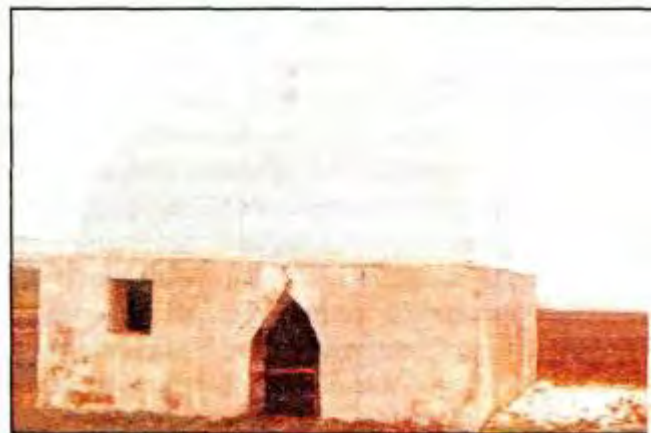
ŞAMAXI ƏMƏLİYYATI - Qafqaz İslam Ordusu gəmil qrupunun gəmaxı Çəhərini S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad etmək uğrunda 1918 il iyulun 19-22-də keçirdiyi hərbi əməliyyat. Əməliyyat üçün münasib Çərait Ağsu və Kürdəmirin azad edilməsindən (bax *Kürdəmir döyüşü*) sonra yarandı. Qafqaz Şam Ordusunun komandanlığı qüvvələri yenidən qruplaşdıraraq, gərç cəbhəsinin komandanlığı altın Şimal və cənub qruplarını yaratdı. gəmaxı istiqamətində döyüşləri Şimal qrupu aparırdı.

Bakı uğrunda hələdici hücumlara başlamış üçün gəmaxı əsas dayaq bazası olduğundan ordu komandanlığı bu məntəqənin tezliklə alınmasını zəruri hesab edirdi. Şimal qrupunun qüvvələri gəmaxının cənub kəndlərindən keçməklə, gəmaxı-Bakı yolunu bağlamalı və gəmaxıdakı bolşevik-daşnak qüvvələrini mühasirəyə almalı idilər. Bunun üçün gəmaxının cənubundakı Göylər kəndinə güclü dəstə göndərməli idi. Dəstə kənddən keçərək, irəli hərəkət etməklə, gəmaxı-Bakı Çəse yoluna çıxmalı və nəzərdə tutulan planın icrasını təmin etməli idi. Lakin hücum ərafə-sində (iyulun 19-da) gecə güclü yağış yağması əməliyyatın nəzərdə tutulduğu kimi həyata keçirilməsinə imkan vermədi. Göylər kəndinə doğru hərəkət etməli olan qüvvələr Mədrəsə kəndinə istiqamət götürdülər. Hücum planının dəyişməsinə baxmayaraq, qüvvələr xeyli irəliləyə bildi. Bolşevik-daşnak qoşunları müqavimət göstərməyin əbəs olduğunu anlayaraq, günün ikinci yarısında kütləvi şəkildə gəmaxıya doğru geri çəkildilər.

İyulun 20-də Şimal qrupu gəmaxıdan keçərək, onun Çərqindəki Çuxanlı-Məlikçoban xəttinə çıxdı. Düşmənin qüvvələri gəmaxıda mühasirə olunmaq təhlükəsi ilə

Şamaxı türk şəhid abidəsi

üzlədiklərindən təcili Mərəzəyə doğru geri çəkildilər. İyulun 21-də Qıral qrupunun hissə və bölmələri Mərəzəyə daxil oldular, 22-də isə bu məntəqə ətrafında başverən döyüşlərin sonra bolşevik-dən qüvvələri Cəngiyə qədər qaçaraq, orada müdafiə mövqeləri qurmağa çalışdılar. Bununla da gəmaxı və onun ətrafı azad edildi və Bakı istiqamətində hücumu genişləndirmək üçün əlverişli mövqelər ələ keçirildi.

Əd.: Süleymanov M., Qafqaz Qıral Ordusu və Azərbaycan, B., 1999; yenə onun, Nuru paşa, B., 1999.

ŞAMAXI XALQ EVİ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə sosial-mədəni sahədə fəaliyyət göstərmiş klub tipli müəssisə. 1919 il iyulun 2-də təsis edilmişdir. Bax "*Xalq evləri*" cəmiyyəti.

ŞAMAXI QƏZASI - Bakı quberniyası tərkibində inzibati ərazi vahidi. "Zaqafqaziya diyarının idarəsi üçün təsisatlar" adlı qanuna (1840, 10 aprel) uyğun olaraq, gürvan əyaləti və Salyan torpaqları əsasındayaradılmışdır. Mərkəzi gəmaxı Şəhəri idi. 1841-46 illərdə Kaspi vilayətinin tərkibinə daxil idi. 1846 ildə gəmaxı quberniyası yaradıldıqda, eyni adla onun tərkibinə qatılmışdır. 1859 il gəmaxı zəlzələsindən sonra quberniya mərkəzi Bakıya

köçürüldüyündən, Bakı quberniyasının tərkibində idi. gəmaxı qəzasında *Qəza idarə sistemi* fəaliyyət göstərirdi. Qafqaz təqviminin (1917) məlumatına görə, qəzanın sahəsi 6625,99 verst (7553,64 kv.km) idi. Burada 133800 nəfər əhali yaşayırdı. Onların 132362 nəfəri yerli sakinlər, 1438 nəfəri isə müvəqqəti yaşayışlar, 71848 nəfəri kişi, 61952 nəfəri qadın idi. Əhəlinin 97 min nəfərini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində qəzada ruslar da məskunlaşmışdır. 17656 nəfər rusun, 1511 — i pravoslav, 16145-i sektaçı (sektant) idi. Köçürülmə erməni-qriqorianların sayı 17542 nəfər idi. gəmaxı Şəhərində 27752 nəfər yaşayırdı. Qəzanın iqtisadi həyatında kənd təsərrüfatının əhəmiyyətli, bağçılıq, ipəkçilik, maldarlıq sahələri üstünlük təşkil edirdi. Sənətkarlıq, xüsusilə toxuculuq inkişaf etmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra gəmaxıda fəhlə və əsgər deputatları soveti yaradılmışdır. gəmaxı qəzasında Müvəqqəti hökumətin də orqanları yaradılırdı. Bakı Soveti öz hakimiyyətinin qəzalara yayılmasında, Bakıda olduğu kimi, azərbaycanlıların soyqırımından bir vasitə kimi istifadə edirdi. Şəmayıl xan Ziyadxanovun gəmaxı müdafiə etməsinə imkan verməmək üçün ora Bakıdan 2 min nəfərlik dəstə göndərilmişdir. gəmaxı qəzasında azərbaycanlılara qarşı soyqırımına S.Şaumyanın yaxın silahdaşlarından olan dənizçi Ləyalan (Lalayev) başçılıq etmişdir. Hesablamalara görə, ermənilər gəmaxı qəzasının 53 kəndində 8027 nəfər azərbaycanlının qətlə yetirmişdir; onlardan 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın, 1277 nəfəri uşaq idi. Əhəliyə, ümumiyyətlə, 339,5 milyon manat məbləğində maddi zərər vurulmuşdur. Qəzada sovet hakimiyyətini yalnız bu qətl və qətlər hesabına qurmaq mümkün olmuşdur. gəhər dağıdılmış qəza mərkəzi Çuxuryurd kəndinə köçürülmüşdür (bax, həmçinin *Şamaxı qırğınları*). 1918 il mayın 16-da Bakı Xalq Komissarları Sovetinin quberniya komissarı Məşədi

Əzizbəyovun rəhbərliyi ilə gəmaxı qəzasında kəndli deputatları sovetlərinin qurultayı keçirilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra ölkədə hakimiyyətinin tam bərqərar edilməsi uğrunda mübarizəyə başlandı. Cənubi Qafqaz dəmir yol xətti boyunca döyüşlərdə qalib gələn Azərbaycan-türk hərbi hissələrindən ibarət *Qafqaz İslam Ordusu* 1918 ilin iyulunda gəmaxıya daxil oldu. gəmaxı qəzasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti bərqərar edildi. gəmaxı qəzası Cümhuriyyətin sosial-iqtisadi və siyasi həyatında mühüm yer tuturdu. Lakin *Aprəl işğalı (1920)* nəticəsində 1920 il aprelin 29-da gəmaxı qəzasında sovet hakimiyyəti quruldu.

Əd.: Paşayev A., Açılmamış sənədlərin izi ilə, B., 2001; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; Azərbaycan belgələrində erməni sorunu (1918-1920), Ankara, 2001.

ŞAMAXI QIRĞINLARI - S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti bolşevik-dən ordularının erməni quldur dəstələri ilə birlikdə gəmaxı Şəhərində və gəmaxı qəzasında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları. 1918 ilin mart və aprel aylarında gəmaxı Şəhəri və qəzasının azərbaycanlıları qarşıyan kəndlərində bolşevik-dən qüvvələrinin törətdikləri qanlı cinayətlər haqqında Cümhuriyyət Hökumətinin yaradıldığı *Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının* topladığı 7 cild və 925 sənəfdən ibarət istintaq materiallarındakı yüzlərlə arayış və məruzələr, zərər və qəhəz ifadələri, dindirmə protokolları, ermənilər tərəfindən yandırılmış dağıdılmış tikililərə və mədəniyyət abidələrinə baxış protokolları, aktlar, siyahılar və digər sənədlər ermənilərin gəmaxı Şəhəri və qəzasının azərbaycanlıları qarşıyan kəndlərində törətdikləri vəhşilikləri aydın və təkzibolunmaz şəkildə sübut edir. Komissiyanın sədri Ələkbər bəy Xasmmədovun ədliyyə nazirliyinə göndərdiyi məruzə-

Şamaxı qəzasının gerbi. 1840.
Azərbaycan Tarixi Muzeyi

də bildirilirdi ki, gəməxi qəzəsində azərbaycanlılara qarşı ermənilərin düqmənçilik hərəkəti hələ Birinci dünya müharibəsinin (1914-18) ilk vaxtlarından özünü büruzə verməmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra ermənilər daha fəal hərəkət etməyə, Cənubi Qafqazın digər qəzələrindən erməni əsgərlərini gəməxi Qəhərindən 6 *verst* (1 *verst* = 1,0668 *km*) aralıdakı Mədrəsə erməni kəndinə toplamağa başlamışdılar.

1919 il martın birinci yarısında S.ğəumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin dağnak hökuməti gəməxiyə çoxlu miqdarda hərbi sursat, top və pulemyotlarla silahlanmış güc minədək yalnız ermənilərdən ibarət qoçun dəstələri göndərdi. Martın 15-də gəməxi Qəhərinə çatan dəstə ilə müsəlmanlar arasında ilk atışma düşdü. gəməxidəki bütün millətlərin nümayəndələri erməni yepiskopunun hiyləsinə uyaraq, sülh Qəraitində yağıyaqlarına and içdilər. Bu hiyləyə inanan azərbaycanlı əhali öz gündəlik işləri ilə məğul ikən Novruz bayramı günü - martın 18-də qəfildən Qəhərin bütövlüklə azərbaycanlılardan ibarət olan ağığı hissəsi cənubdan ermənilər, Qimali-Qərqdən isə malakanlar tərəfindən mühasirəyə alınaraq, top və pulemyot atəfinə tutuldu. Bu vəhşiliklər bir neçə gün davam etdi. Ermənilər və malakanlar yalnız Gəncədən silahlı dəstələrin köməyə gəlməsindən qorxuya düşərək, Qəhəri tərk etdilər. Gəncədən gələn silahlı qüvvə onları təqib etdi, lakin erməni və malakan qüvvələri qat-qat üstün olduğundan təqibi dayandırdı və strateji mülahizələrə görə, dörd gürü sonra Qəhərdən çıxdı. Müsəlman əhalinin çox hissəsi onlarla birlikdə Qəhəri tərk etsə də, xeyli hissəsi orada qaldı. Geri qayıdaraq, gəməxin yenidən zəbt edən erməni və malakan quldur dəstələri bu dəfə əhaliyə daha qəddarlıqla divan tutdular. gəhərdə qalan azərbaycanlı əhali - uçaqlar, qadınlar və qocalar tamamilə məhv edildi. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının verdiyi məlumata görə, küçələr, həyətlər, evlər, məscidlər meyitlərlə dolu idi. gəhərdə azərbaycanlılara məxsus bütün dağnar əmlak qarət edilməmiş Qəhərin azərbaycanlılara məxsus hissələrinə od vurulmuşdu. gəhərdəki on iki məhəllə məscidi, təkcə ibadət yeri deyil, həm də 800 illik tarixə malik nadir memarlıq abidəsi olan "Cümə məscidi" də yandırılmışdı. Təhqiqat materiallarında göstərilirdi ki, ermənilərin gəməxi Qəhərinə birinci və ikinci basqınları zamanı Qəhərdə "bir neçə min azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi". Qətlə yetirilənlər arasında təkcə gəməxidə deyil, bütün Azərbaycanda tanınmış nüfuzlu Qəxslər və ictimai xadimlər də var idi. gəhərdə böyük nüfuz sahibi olan axund Hacı Cəfərqulunu ermənilər xüsusi qəddarlıqla öldürmüşdülər. Əvvəlcə onun saqqalını yolmuş diğərini sındırmış gözlərini çıxaramış qulaqlarını və burnunu kəsmiş sonra isə od vuraraq yandırmışdılar. Ermənilərin qəddarlıqla qətlə yetirdikləri nüfuzlu Qəxslər arasında Qəhər rəisi Teymur bəy Xudaverdov, Rusiyanın birinci Dövlət Dumasının gəməxidən seçilmiş deputatı Məmməd Əliyev və başqaları da var idi. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məlumatında qeyd olunurdu ki, ermənilər kiçik, qadın və uçaqları xüsusi qəddarlıqla, əzab içgəncə ilə - qolları, qıçları, burunları, qulaqları kəsilməklə, gözləri çıxarılmaqla, qarınları yırtılmaqla, yandırılmaqla qətlə yetirmişlər. Ermənilər təkcə gəməxi Qəhərində azərbaycanlılara məxsus dəyəri bir milyard manatdan yuxarı olan əmlakı qarət etmiş Qəhərin azərbaycanlılara məxsus bütün evlərini yandırmışlar.

gəməxi qəzasının 120 azərbaycanlı kəndindən 86-sı da ermənilər tərəfindən qarət edilmiş yandırılmış dağıdılmış və əhalisi qətlə yetirilmişdir. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının həmin kəndlərdən 53-nün hər birinə vurulmuş zərərələr barədə tərtib etdiyi xüsusi yekun aktında ayrı-ayrı kəndlərdə ölənlərin sayı (o cümlədən kiçik, qadın və uçaqlar göstərilməklə) və hər bir kəndə dəymiş maddi zərərin miqdarı göstərilirdi. Həmin aktlara əsasən tərtib olunmuş məlumatlara görə, gəməxi qəzasının 53 kəndində ermənilər qısa müddətdə 8027 nəfər azərbaycanlının qətlə yetirmişlər ki, onların da 4190 nəfəri kiçik, 2560 nəfəri qadın, 1277 nəfəri uçaqlar olmuşdur. Hesablamalara görə, bu kəndlərə dəyən ümumi maddi zərər o dövrün qiymətləri ilə 339,5 milyon manata çatırdı.

Komissiyanın gəldiyi qənaətə görə, gəməxi qəzasında törədilmiş bu vəhşiliklərin əsas təşkilatçıları, Bakı Qəhərində və Quba qəzasında olduğu kimi, Bakı Kommunasının erməni dağnak başçıları S.ğəumyan, Q. Korqanov və b. idi. Onun icraçıları isə S.ğəumyanın Bakıdan hərbi dəstənin başçısı kimi göndərdiyi Lalayan (Lalayev), habelə gəməxi sakinləri olan erməni-dağnak quldurları Qavril Karaoğlanov, Arçak Gülbəndiyan, Mixail Arzumyanov, Karapet Karamyanov, Armenak Martirosyan və b.- cəmi 31 nəfər olmuşlar. Komissiyanın qəbul etdiyi qərarla göstərilirdi ki, bu cəlladlar istintaqa cəlb edilərək, Azərbaycan xalqına qarşı törədikləri vəhşiliklərə görə cavab verməlidirlər. *Aprel işğalından (1920)* sonra ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi bu vəhşiliklər unutturuldu, Lalayana və onun başçılıq etdiyi erməni vandallarına bəraət verildi, S.ğəumyan və Q. Korqanov isə Azərbaycan tarixinin xalqımıza "ən əziz adamları kimi" yad edildi. Bax, həmçinin *Soyqırımı* məqaləsinə.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Paçayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Azərbaycan belgelerində erməni sorunu (1918-1920), Ankara, 2001.

ğAMÇİZADƏ Əli Yəhya oğlu, Əli Razi - Qair, publi-sist, dramaturq, mühərrir. "Müsavat" qəzetində "müsavətçi Əli Razi" imzası ilə Qərlər dərc etdirmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin kəfiyyət xidmətində fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan SSR Xalq Daxili Qəhər Komissarlığı üçlüyünün qərarına əsasən, 1938 il yanvarın 7-dən 8-nə keçən gecə güllələnmişdir (bax *Əli Razi*).

ğAMXOR HADĞƏSĞ- Türkiyə cəbhəsindən geri qayıdan Rusiya hərbi hissələrinin 1918 il yanvarın 8-10-da gəmxor (indiki g ə m k i r) stansiyası yaxınlığında tərk-silah edilməsi. Zaqafqaziya Komissarlığının tələbi əsasında buraxılmış Rusiya hərbi hissələri Cənubi Qafqazı tərk edərək silahlarını təhvil verməli, həmin silahları milli hissələrin təchiz olunmasına yönəldilməli idi. Lakin rus qoçun hissə-

lərinin çoxu silahı təhvil vermək istəmir, təxris olunmalarına baxmayaraq, hətta ağır silahları belə özləri ilə Rusiyaya aparmağa cəhd göstərirdilər. Gürcüstan və Azərbaycandan keçib, Qımla gedən hərbi eçelonların bir qismi bolçeviklərin, digər qismi isə rus qoçunlarında olan çoxsaylı erməni hərbcilərinin təhriki ilə silahlarını Bakıda S.ğaumyanın başçılıq etdiyi bolçevik-daçnak qüvvələrinə təhvil verirdilər. Daçnak millətçiləri rus hərbi eçelonlarından pulla da xeyli silah alırdılar. Bununla yanaşı, cəbhədən qayıdan Rusiya əsgərləri erməni zabitlərinin təhriki ilə yol boyu kəndləri talayır, əhalinin var-yoxunu silah gücünə qarət edirdilər. Buna görə də Qafqazdan keçən hərbi eçelonların silahlarını təhvil verməsindən ötrü qəti tədbirlərin həyata keçirilməsi qərara alındı.

Hərbi eçelonların ғamxor yaxınlığında tərک-silah edilməsinə razılıq vermiş Zaqafqaziya Komissarlığının qərarı Millətlərarası ғura tərəfindən də bəyənilmiş və onun həyata keçirilməsi üçün 100 nəfərlik dəstə, həmçinin zirehli qatar göndərilmişdi.

Tərк-silah və silahların toplanması əməliyyatında yaxından içirak edən Yelizavetpol (Gəncə) Müsəlman Milli Komitəsinin fəalları bu iç dinc yolla həyata keçirməyə çalışdılar. Danışqların aparılması üçün müəyyən adamlar da seçilmişdi. Silahların könüllü təhvil verəcəkləri halda hərbcilərin ərzaq və digər zəruri əçyalarla təmin edilib yola salınması nəzərdə tutulmuşdu. Lakin dinc danışqlar nəticə vermədiyi üçün silahlı qarçdurma yarandı və hər iki tərəfdən itkilər oldu.

Tədbirə Rəfibəyovlardan, Gəncə Müsəlman Milli Komitəsinin fəallarından əlavə, Gəncədə yerləşən Tatar süvari alayının çəxi heyəti də cəlb olunmuşdu. Hərbi eçelonlardan alınan toplarını birini A.Səfikürdski özü Yelizavetpola qədər müçayət etmişdi. Hərbi eçelonların tərк-silah olunmasında polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyevin komandir olduğu 5-ci Yelizavetpol niçançı alayı da yaxından içirak etmişdi. ғamxor hadisəsi zamanı hərbi eçelonlardan 20 ədəd top, 70 ədəd pulemyot və 15000 tüfəng alınmışdı.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, B., 1998; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

ğAMXOR (ğƏMKİR) QƏZASI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə inzibati-ərazi vahidi. ғamxor qəzasının yaradılması haqqında məsələ Parlamentin 1920 il 22 aprel iclasında müzakirə edilmiş və bu barədə 5 maddədən ibarət xüsusi qanun qəbul edilmişdi. Birinci maddədə qəzanın Gəncə qəzasının qərb hissəsində və keçmiş Novobayazet (Yeni Bayazid) qəzasının ona bitişik hissələrində yaradıldığı göstərilirdi. Qəza idarələri Zəyəm stansiyasında yerləşmişdi. İkinci maddəyə görə, yeni təsis edilmiş ғamxor qəzasına 34 kənd icması verilməsi nəzərdə tutulurdu. Bunlar Qaracəmirlı, Georgiyevsk, Alabaçlı,

Şamxor (Şəmkir) şəhidlərinin dəfn mərasimi, Gəncə, 1918

Seyfəli, Annino, Dəllər, Keçili, Morul, Quççu, Zəylik və b. idi. Sonrakı maddələr ƒamxor qəza idarə sisteminin təkili və maliyyə məsələlərinə həsr edilmədi. ƒamxor qəzasının yaradılması haqqında qanunun qəbul edilməsindən sonra ölkədə vəziyyətin daha da gərginləşməsi və aprelin 28-də Cümhuriyyətin süqutu ƒamxor qəzasının yaradılması haqqında qanunun həyata keçirilməsinə imkan vermədi. Yeni qurulmuş Azərbaycan SSR hökuməti də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin ƒamxor qəzası yaradılması haqqında qanununu yerinə yetirməyərək, əvvəlki inzibati-ərazi bölgüsünü saxladı.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.2, B., 1998; *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Список населенных мест Азербайджана (по материалам сельскохозяйственных переписей 1917 и 1921 гг.), Б., 1922.

ƒATELVORQ D. (?-?)- Bakıdakı müttəfiq qoçunlarının komandanı, Böyük Britaniya hərbcisi, general. Fəaliyyəti, əsasən, Denikinin başılıq etdiyi *Könüllü ordunun* cənub istiqamətində irəlilədiyi dövrə təsadüf etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti demarkasiya xəttinin pozulması ilə əlaqədar general ƒatelorqla mütəmadi danışıqlar aparmışdır. ƒatelorq 1919 il 3 aprel tarixli bəyanatı ilə Xosrov Paçə bəy Sultanovun Qarabağın general-qubernatoru vəzifəsinə təyinatını tanımışdır. Azərbaycandan getmək ərəfəsində, avqustun 23-də B.Britaniya qoçunları adından Bakı əhalisinə "vida müraciəti" etmişdir: **"Britaniya ordusunun bütün qulluqçuları özlərilə Azərbaycanda keçirdikləri günlər haqqında ən xoş xatirələri aparırlar"**.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Е., 1998.

ƒEYX MƏHƏMMƏD XƏYABANƒ- Azərbaycanın cənubunda Çahhə rejiminə və imperialist ağalığına qarşı milli azadlıq hərəkatının görkəmli xadimi (bax *Xiyabani* ƒeyx Məhəmməd, *Azadistan*).

ƒEYX UZUN HACI (1852, Dağıstan, Saltı k. - may, 1920) - ƒimali Qafqaz dağlarının azadlıq hərəkatı liderlərindən biri. Nəqşəndi Çeyxlərindənədir. Çarizm dövründə imperiyaya qarşı apardığı təbliğata görə Saratov quberniyasına sürgün edilmiş Fevral inqilabından (1917) sonra vətənə dönmüşdür. ƒimali Qafqaz dağlılarının müstəqilliyi və ƒeyx ƒamil ƒnamlığının (ƒnamətinin) bərpası ideyası ilə çıxış etmişdir. ƒimali Qafqaz dağlılarının 1-ci qurultayında müfti seçilmiş Nəcməddin *Qotsinski*nin vəkili və naibi olmuşdur. Məhz onun təkidi ilə N.Qotsinski Əndi qurultayında ƒimali Qafqaz dağlılarının imamı seçilmişdir. 1918 ilin əvvəlində N.Qotsinski hakimiyyəti zorla ələ keçirməkdən imtina etdikdən sonra Uzun Hacı ondan ayrılmış və öz hərbi dəstələri ilə Çeçenistan ərazisinə keçərək, bolşeviklərə qarşı vuruşmuşdur. ƒimali Qafqazın və Dağıstanın denikinçilər tərəfindən içğalı prosesi başlandıqdan sonra 1919 ilin aprelində Uzun Hacı Dağlı hökumətinin dəvəti ilə Temirxan-ğuraya gəlmiş və parlamentin qəran ilə ağıqvardiyaçılara qarşı silah müqavimətinin təkili ona həvalə edilmişdir. Aprelin 14-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dağlılar Respublikasındakı səfiri Əbdünəhim bəy Haqverdiyevlə görüşdükdən sonra ƒeyx Uzun Hacı hərbi dəstələri ilə Çeçenistana keçərək, silahlı müqavimətə rəhbərliyi öz üzərinə götürmüşdür. Vəzdvicenko, Vedenə, ƒali döyüqərində denikinçiləri məğlubiyətə uğradaraq, Vedenədə qərargah salan Çeyx 1919 il sentyabrın 29-da müstəqil "ƒimali Qafqaz Əmirliyinin" yaradıldığını rəsmən bildirərək, Osmanlı xəlifəsi 6-cı Mehmet Vahidəddinin fərmanına əsasən, Uzun Xeyri Hacı Xan adı ilə özünü Əmir və ƒnam elan etmişdir. Əmirliyə Əndi, ƒatoy, Vedenə, ƒum-Qala, Qrozni və inqüzəziləri daxil idi. Yeni dövlətin öz pul vahidi də kəsilməyə başlamışdır. Uzun Hacı'nın uğur qazandığını görə bolşeviklər Denikinə qarşı mübarizədə ondan istifadə etmək qərarına gəlmiş və öz hərbi dəstələrini onun sərəncamına vermişdilər. Sonralar Azərbaycanın kommunist rəhbərlərindən biri olan N.F.Gikalo Uzun Hacı'nın fərmanı ilə əmirliyin ordu rəhbərlərindən biri təyin edilmişdir. Əmirlikdə bolşeviklərin səfirliyi də fəaliyyət göstərirdi. Uzun Hacı'nın denikinçilərə qarşı mübarizəsində ən böyük dəstəyi isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən gəlirdi. Azərbaycan hökuməti dağlıların azadlıq hərəkatına hər ay 10 milyon Bakı bonu məbləğində maliyyə yardımı göstərirdi. Bundan əlavə, hökumətin qəran ilə Uzun Hacı'nın hərbi dəstələrinə çoxlu sayda azərbaycanlı və türkiyəli hərbcı mütəxəssis ezam olunmuşdu. Çeçenistanda Uzun Hacı, Dağıstanda isə Əli Hacı Akaçalı və Nuru paçanın rəhbərliyi ilə denikinçilərə qarşı mübarizə sonuncuların məğlubiyəti ilə nəticələndi. 1920 ilin əvvəllərində bolşevik ordularının Terek vilayətinə daxil olması ilə vəziyyət dəyişdi. Qrozni dağlı ərazilərinin gələcək taleyi barədə bolşeviklərlə Uzun Hacı'nın nümayəndələri arasında danışıqlar aparıldı. Bolşeviklərin Uzun Hacı'nın yalnız dini liderliyini tanıyacağı və onu qəti çəkildə siyasi iddialarından əl çəkməyə çağırması denikinçilərə qarşı mübarizə dövründə müttəfiq olmuşbu iki qüvvə arasında münasibəti kəskinləşdirdi. Bolşeviklər tərəfindən aldadıldığını görə Uzun Hacı 1920 il mayın 11 -də Vedenə yaxınlığındakı Qayıq-Yurt aulunda qurultay toplayaraq, onlara qarşı silahlı mübarizə aparmaq qərarına gəlir. ƒeyx ƒamilin Türkiyədə yaçayan oğlu Kamili rəsmi varisi elan edən ƒeyx Uzun Hacı qurultaydan bir neçə gün sonra dünyasını dəyişmişdir. Çeçenistanın Dıçni-Vedenə kəndindəki türbəsi ziyarətgahdır.

Əd.: Göyüqov A., 1917-1920-ci illərdə ƒimali Qafqaz dağlılarının azadlıq hərəkatı, B., 2000.

ƒEYXÜLSLAMOV Əkbər Ağa ƒərahim oğlu (1891, ƒəvan ƒ - 2.3.1961, Paris, ƒəhərin yaxınlığındakı müsəlman qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur) - ictimai-siyasi və dövlət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Orta təhsilini ƒəvan gimnaziyasında almış 1912 ildə Peterburq Yol Mühəndisliyi ƒstitutuna daxil olmuşdur. Ali məktəbdə bütün tədris kursunu başa çatdırmasına baxmayaraq, Fevral inqilabından (1917) sonra

yanarmıq siyasi vəziyyətlə əlaqədar, diplomunu almadan vətənə dönməli olmuşdur. 1918 ilin fevralında Zaqafqaziya seyminin üzvü seçilmişdir. Seymin Müsəlman fraksiyasında təmsil olunan "Hümmət" (mençevik) partiyasına daxil idi. geyxülislamov Zaqafqaziya seyminin Türkiyə hökuməti ilə sülh danışıqları aparmaq üçün 1918 il martın 1-də yaratdığı nümayəndə heyətinin tərkibində olmuş həmçinin Zaqafqaziya hökumətində daxili işlər nazirinin müavini vəzifəsini icra etmişdir. Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının süqutundan sonra (1918, 26 may) Azərbaycan Milli qurasının üzvü kimi *İstiqlal bəyamməsinin* qəbul olunmasında iştirak etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1-ci hökumət kabinəsində torpaq və əmək naziri vəzifəsini tutmuşdur. Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində sosialist fraksiyasının üzvü olmuşdur.

1918 il dekabrın 12-də siyasi partiyaların Bakıda keçirilmiş demokratik müəvərəsində "Hümmət" (mençevik) partiyası adından çıxış edərək, sosialistlərin hökumətin tərkibinə daxil olmasını tələb etmişdir. *Paris Sülh Konfransına (1919-20)* göndərilən Azərbaycanın nümayəndə heyətinin üzvü idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra mühacirətdə yaşamıq Azərbaycan *Siyasi mühacirətinin* fəal nümayəndələrindən olmuşdur. 20 əsrin 20-ci illərində Parisdə Azərbaycandan II Qiternasionalın üzvü olmuşdur. Parisdə rusca nəşr olunan "Azərbaycan" jurnalında (№ 2) dərc olunmuş "Azərbaycan necə quruldu" məqaləsində 1918 il 26-28 may hadisələrindən ətraflı bəhs edilir. Həmin məqalə Ankarada nəşr olunan "Mücahid" (1962, №49-50) jurnalında yenidən çap olunmuşdur.

Əd.: Azərbaycan tarixi. 7 cildə. c.5, B., 2001; Əliyev M., Əkbəraya geyxülislamov, "Azərbaycanın Demokratik Respublikası: Azərbaycan hökuməti (1918-1920)" kitabında, B., 1990.

ğEYXZAMANLI Məmmədbağır Salah bəy oğlu (1881, Gəncə - 1920) - ictimai-siyasi xadim, maarif və mədəniyyət xadimi. Gəncənin qədim geyxzamanlılar nəslindəndir. Gəncə realim məktəbini bitirmiş Çəhrin mədəni həyatında yaxından iştirak etmiş 1906 ildə dram cəmiyyəti təşkil edərək, Azərbaycan, Avropa dramaturqlarının əsərlərini tamaşa qoymuşdur. "*Difai*" partiyası Gəncə Çəbəsinin yaranmasında və fəaliyyətində yaxından iştirak etmiş Çəhər dumasının üzvü olmuşdur. Fevral inqilabından (1917) sonra Nəsim bəy Yusifbəylinin Gəncədə yaratdığı "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət partiyası"na daxil olmuş həmin partiya Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Müsəlman demokratik "Müsəvat" partiyası ilə birləşdikdən sonra "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsəvat" partiyasının üzvü kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasında və fəaliyyətində mühüm rol oynamış "Müsəvat" partiyasından Parlamentin deputatı seçilmişdir. M.ğeyxzamanlı 1919 il iyunun əvvəllərində yaradılmış Dövlət Müdafiə Komitəsi sədrinin əmri ilə *Əks-inqilabla mübarizə təşkilatının* rəisi təyin olunmuş dövlət təhlükəsizliyinin xarici və daxili düşmənlərdən qorunmasına böyük əmək sərf etmişdir. Lakin 1919 il avqustun 20-də öz xahiş ilə vəzifəsindən azad edilmiş və bu vəzifəyə onun kiçik qardağı Nağı bəy *Şeyxzamanlı* təyin olunmuşdu. Bu dövrdə o. Azərbaycanda xalq maarifinin tərəqqisi üçün də xeyli iş görmüş dövrü mətbuatda maarifçilik nişində xeyli məqalə dərc etdirmişdir.

1920 ilin aprelində Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işğalının ilk günlərində həbs olunmuş müstəqil Azərbaycana xidmət etdiyi üçün 11-ci Qırmızı ordunun xüsusi Çəbəsinin qərarı ilə güllələnmişdir.

1921 **ğEYXZAMANLI** Nağı bəy Salah bəy oğlu, Keykurun (1883. Gəncə - 1967, İstanbul) - ictimai-siyasi və dövlət xadimi. İlk təhsilini Gəncə gimnaziyasında almış Çəhrin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmişdir. "*Difai*" partiyası Gəncə Çəbəsinin, "Gənclik" təşkilatının, "Müsəvat" partiyasının fəal üzvlərindən olmuşdur.

Türkiyənin hərbi yardımını təmin etmək üçün 1918 ilin yanvarında xüsusi göstərişlə ora göndərilmiş Qafqaz cəbhəsinin komandanı Vehib paşa və digər dövlət rəsmilərlə danışıqlar aparmış *Şamxor hadisəsi* zamanı ras əsgərlərinin tərkisiləh olunmasında yaxından iştirak etmişdir.

1919 il avqustun 20-də böyük qardağı Məmmədbağır geyxzamanlının yerinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətində *Əks-inqilabla mübarizə təşkilatının* rəisi təyin olunmuş 1920 il martın 6-na qədər bu quruma rəhbərlik etmişdir. Cümhuriyyət dövründə ölkənin təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, sərhədlərin qorunmasında mühüm xidmətlər göstərmişdir.

Aprel işğalından (1920) sonra N.ğeyxzamanlı da vətəni tərk etmək məcburiyyətində qalmış çox çətinliklə əvvəlcə Gəncəyə, sonra isə Tiflisə getmişdir. Fətəli xan Xoyski və Həsən bəy Ağayev Tiflisdə faciəli surətdə qətlə yetirildikdən sonra N.ğeyxzamanlı İstanbulla getmiş ömrünün sonuna qədər burada yaşamış Keykurun soyadını qəbul etmişdir. Türkiyədə jurnalistliklə məşğul olmuş "Azərbaycan", "Türk yolu", "Qafqaz", "Odlu Yurd" jurnallarında, bir çox qəzetlərdə Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin səhifələrini işğalçı yazılar dərc etdirmişdir. "Biz və onlar" (1934), "Böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağızadə" (1957), "Dərdlərim" (1963), "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri" (1964) kitabları nəşr olunmuşdur. Əsərləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətini əks etdirən dəyərli mənbələrdir. Nağı bəy geyxzamanlı Azərbaycan *Siyasi mühacirətinin* ən fəal nümayəndələrindən biri olmuşdur.

Əsəri: Nağı geyxzamanlının xatirələri, B., 1997.

Əd.: Ərahimli X., Azərbaycanın siyasi mühacirəti (1920-1991), B., 1997; Elçad Qoca. Tariximiz. taleyimiz. B., 2001.

"ğEYYPUR" - Bakıda Azərbaycan dilində nəşr olunan həftəlik satirik jurnal. İlk sayı 1918 il oktyabrın 5-də, sonuncu sayı isə 1919 il yanvarın 18-də (cəmi 14 nömrə) çıxmışdır. Redaktoru Məmmədəli Sidqi, nağiri Səməd Mənsur idi. Satirik jurnalistikanın qaydalarına uyğun olaraq, "ğeyypur"da publisistik və bədii materiallar üstüörtülü imzalarla dərc edilmişdir. Jurnalda Səməd Mənsurun satirik çərləri, əsasən, "Pampuçəli" imzası ilə dərc olunmuşdur. Bağı mühərrir Məmmədəli Sidqi isə daha çox "ğeyypur" imzası ilə çıxış etmişdir. Jurnalda "Dağı", "Dağızadə"

(C. Cabbarlı), "Qozqurab bəy" (Əmin Abid), habelə "Yaf-tuməli", "Çalma", "Qoçu Mauzerzadə". "Mömin çinovnik", "Lağlağı", "Müsahib", "Hamıalsuvar" və s. gizli imzalar da içənməkdir.

Jurnal Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyətinin müstəqillik ideallarını təbliğ edir, bu yoldakı əngəlləri, bolşevik-dəhşətli fitnəkarlıqlarını. Bakı neftini ələ keçirməyə can atan əcnəbi dövlətlər arasındakı çəkişmələri ifadə edirdi.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının ənənələrini davam etdirən "geypur"da müxtəlif satirik-yumoristik üsullardan istifadə olunurdu. "geypur"un lüğəti, "Bakı xəbərləri". "Poçt qutusu", "Teleqraf xəbərləri" və s. bəhşələr altında verilən materiallar, hər nömrədə dərc edilən Çərlər siyasi kəskinliyi, tənqid hədəflərinin aydınlığı və populyarlığı ilə seçilirdi. **ĞƏHƏR ÖZÜNÜDARƏSĞ**- Çəhər idarə sistemi. Rusiyada 1870 il Çəhər islahatından sonra formalaşmışdı. Sərəncamverici orqan olan Çəhər dumasından və onun seçdiyi Çəhər idarəsindən ibarət idi. 1870 il Çəhər islahatı Azərbaycanda ancaq 1878 ildə, özü də yalnız Bakıda tətbiq edildi. Çar 111 Aleksandrın 1892 il Çəhər əsasnaməsi isə 1897 ildə Yelizavetpolda (Gəncə) həyata keçirildi. Lənkəran, Nuxa (ğəki), Quba. gəmaxı və digər qəza Çəhərlərində sadələşdirilmiş ictimai idarələr yaradıldı. Fevral inqilabından (1917) sonrayarıdılmışı Müvəqqəti hökumət dövründə yerli, özünüidarə orqanlarının. o cümlədən Çəhər özünüidarəsinin əhəmiyyəti artdı. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra vəziyyət dəyişdi. Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş Bakı Soveti 1918 il aprelin 20-də Çəhər dumasını ləğv etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Çəhər özünüidarəsinin təşkilinə böyük əhəmiyyət verildi. Cümhuriyyət hökuməti 1918 il iyulun 30-da Çəhər özünüidarəsinin bərpası haqqında qərar qəbul etdi. Qərara əsasən. Azərbaycanda Çəhər özünüidarəsinin bərpası üçün tədbirlər görülməsi daxili iÇər nazirinə həvalə olundu. gəhər özünüidarəsinin olmadığı qəza mərkəzlərində, Ağdağ Salyan, Ağdam, Bərdə, Qazax və bu kimi Çəhərlərdə konduxda Çəti yaradıldı. Bakıda, Gəncədə və digər Çəhərlərdə Çəhər özünüidarəsinin canlandırılması sahəsində qanunvericilik tədbirləri və praktik iÇər görüldü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Çəhər özünüidarəsi sistemi ləğv olundu.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Е., 1998; Мильман А.Т., Политический строй Азербайджана XIX – начале XX веков, Б., 1966; Одвагова К., Городское самоуправление, Б., 2003.

ĞƏHƏLƏR XİYABANI - Azərbaycanın azadlığı, müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda Çəhid olmuş mübarizlərin uyuduğu məzarlıq. gəhidlər Xiyabanında 1918 ilin martında S.gəumyanın göstəriş və bəhşliyi ilə dəhşətli silahlı birləşmələrinin həyata keçirdiyi kütləvi soyqırımı [bax *Mart soyqırımı (1918)*] nəticəsində qətlə yetirilmiş minlərlə azərbaycanlı. 1918 ilin sentyabrında Bakının dəhşətli və eser-menşevik diktaturasının hakimiyyətindən azad olunmasında Çəhid olmuş Azərbaycan-türk əsgər və zabıtləri. 1990 ilin 20 Yanvar qırğını və Qarabağın azad olunması uğrunda erməni qəsbkarlarına qarşı döyüşlərdə həlak olmuş Çəhidlər dəfn olunmuşlar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müdafiə naziri general Səməd bəy Mehmandarov və iki dəfə Sovet Ətifaqı qəhrəmanı Həzi Aslanovun məzarları da gəhidlər Xiyabanındadır. Hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakının dəhşətli və eser-menşeviklərin idarə etdiyi "Sentrokaspi dikturası"nın hakimiyyətindən azad edilməsi (1918, 15 sentyabr) zamanı Çəhid olmuş Azərbaycanlı və türk əsgərlərinin xatirəsini əbədləşdirmək üçün onların dəfn olunduğu Çəhbərəkənd qəbiristanlığında (indiki gəhidlər Xiyabanı) xatirə abidəsi ucaldınaq qərara alınmış və həmin abidə kompleksinin layihəsi (memar Zivər bəy *Əhmədbəyov*) hazırlanmışdı. Bakının Qafqaz Əlam Ordusu tərəfindən azad olunmasının ildönümü münasibətilə 1919 il sentyabrın 15-də Azərbaycan Parlamentinin xüsusi iclası keçirilmiş millət vəkilləri hökumət üzvləri ilə birlikdə Çəhbərəkənd qəbiristanlığına gedərək, xatirə abidəsinin özülünü qoymuşdular. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin vəsaiti ilə tikiləcək bu abidənin inşaat iÇərinə 1919 il sentyabrın 15-də başlanmalı və 1920 ilin sentyabrınadək başa çatdırılmalı idi. Lakin *Aprel işğalı (1920)* nəticəsində abidənin tikintisi yarımçıq qalmışdı.

1990 il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet imperiyasının Bakıya yeridilmiş qoçun kontingentinin törətdiyi kütləvi qırğın zamanı Vətənin azadlıq uğrunda Çəhid olan övladlarını dəfn etmək üçün Bakının keçmiş Çəhbərəkənd qəbiristanlığında gəhidlər Xiyabanı salındı. Dəfn zamanı Çəhid məzarları bir-birinə qovuşdu. Azərbaycanın torpaqlarının bütövlüyü uğrunda Qarabağda erməni qəsbkarlarına qarşı döyüşlərdə canlarını qurban verənlər və Çəhidlik məqamına ucalanlar da burada dəfn olundular. Mənnər lövhələrdə və qəblələrdə azadlıq uğrunda Çəhid olanların adları əbədi həkk olundu. Sonralar Azərbaycanın digər Çəhər və rayonlarında da Çəhid xiyabanları salındı.

gəhidlər Xiyabanı Azərbaycan xalqının müqəddəs ziyarətگاهی, and yeridir. Azərbaycana rəsmi səfərə gələn görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimləri, xarici ölkələrin rəsmi nümayəndəlikləri, qonaqlar gəhidlər Xiyabanına gələrək, Azərbaycanın qəhrəman övladlarının əziz xatirəsini ehtiramla yad edirlər. Azərbaycan xalqı, bütün Azərbaycan gənliyi Çəhidlərin xatirəsini əziz saxlayır, ən əziz və əlamətdar günlərdə gəhidlər Xiyabanını ziyarət edir, vətənə, xalqa onlar kimi sadıq olacaqlarına and içirlər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1998 il 5 avqust tarixli sərəncamına əsasən, onun Çəxsən iÇirakı və tövsyyələri ilə gəhidlər Xiyabanında milli memarlıq ənənələri üslubunda türbə ucaldılmış xatirə kompleksi yaradılmışdır (1998, avqust-sentyabr; memarlar Elboy Qasımsadə, A kif Abdullayev, Kazım Əliyev).

ĞƏRƏFZADƏ Abbasmirzə Mirzə Əbdülrəsul oğlu (22.3.1891, gəmaxı - noyabr, 1938, Bakı) - görkəmli Azərbaycan aktyoru, rejissor. teatr xadimi. Azərbaycanın SSR xalq artisti (1936). 1895 ildə ailəsi gəmaxıdan Bakıya köçmüşdür. gərifzadə burada ibtidai məktəbi bitirəndən (1906)

sonra gimnaziyaya daxil olmuş lakin xəstələndiyindən təhsilini yarımçıq qoymuşdur. Hələ məktəbli ikən həvəskar teatr tamaçılarında iştirak edən Abbas Mirzə 1908 ildən taleyini həmiçlik teatrla bağlamış səhnədə (J-B-Molyer) tamaçasında lal qız rolunu oynamış Hüseyn Ərəblinski məktəbinin davamçısı kimi tanınmışdır.

Şərifzadə 1910 ildən "Səfa", "Nicat" xeyriyyə cəmiyyətlərinin teatr truppalarında çıxış etmiş 1913 ildən Azərbaycanın bölgələrinə, Orta Asiyaya, gümali Qafqaza, Vəlqaboyuna, Gəna qastrol səfərlərinə getmişdir. Bacarıqlı rejissor kimi də tanınan Şərifzadə 1916 ildə "Hacıbəyli qardaşları" truppasına rejissor dəvət olunmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Şərifzadə milli mədəniyyətin, o cümlədən teatr sənətinin inkişafında fəal iştirak etmişdir. 1919 ilin sentyabrında Azərbaycan Dövlət Teatrında Mirzə Bala Məmmədzadənin mart soyqırımından bəhs edən "Bakı uğrunda mübarizə" pyesi Şərifzadənin rejissorluğu ilə tamaçaya qoyulmuşdur. O, yaradıcılarından biri olduğu "Müsləman artistləri ittifaqının" 1919 ilin sentyabrında "Hacıbəyli qardaşları" truppası ilə birlikdə açdığı dörd Cəbədən ibarət "bədaye" kurslarında müəllim kimi çalışmış aktyorların püxtələşməsinə, peşəkarlıqlarının artırılmasına, milli aktyor kadrlarının hazırlanmasına böyük əmək sərf etmişdir. Şərifzadə teatrın repertuarının zənginləşdirilməsinin də qayğısına qalmış Azərbaycan dramaturqlarının milli Qürun oyanmasına təkan verən əsərləri ilə yanaşı, dünya klassikasının nümunələrini də tamaçaya qoymuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində Şərifzadə Azərbaycan Dövlət Teatrında (indiki Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı) çalışmış milli teatrın inkişafına dəyərli töhfələr vermişdir. Kino rejissoru kimi də fəaliyyət göstərmiş "Bismillah" (1925), "Hacı qara" (1929), "Məhəbbət oyunu" (1934) bədii filmlərini və "Azərbaycana səyahət" (1926) sənədli filmini çəkmişdir. 1928 ildə Azərbaycan Dövlət Opera Teatrının baş rejissoru olmuş "Əsli və Kərəm" (Ü.Hacıbəyli), "Ağ Qərrib" (Z.Hacıbəyli) və "gah Gəmayil" (M.Maqoməyev) operalarını tamaçaya qoymuşdur.

Yüksək aktyorluq məharətinə malik olan Şərifzadə 30 illik səhnə fəaliyyəti ərzində milli dramaturqlarını, eləcə də dünya klassiklərinin əsərlərində müxtəlif rollar oynamış zəngin obrazlar qalereyası yaratmışdır: Aydın, Oqtay, Elxan ("Aydım", "Oqtay Eloğlu", "Od gəlini", C.Cabbarlı), Geyx Sənan, Əlis, Səyavuş Knyaz ("geyx Sənan", "Əlis", "Səyavuş", "Knyaz", H.Cavid), Qacar ("Ağa Məhəmməd Çah Qacar". Ə.Haqverdiyev), Karl Moor ("Qaçqlar", F.giller), Otello, Hamlet, Makbet ("Otello", "Hamlet", "Makbet", U.Şekspir), Uriel Akosta ("Uriel Akosta", K.Qutskov) və s. U.Şekspirin qəhrəmanları Şərifzadənin aktyorluq istedadının zirvəsidir. Bu rolları o, olduqca plastik, psixoloji dərinlik və temperamentlə oynamışdır. Azərbaycan və Moskva mətbuatında Şərifzadənin Hamlet rolundakı çıxış aktyorun böyük qələbəsi kimi qiymətləndirilmişdir.

Şərifzadənin yaradıcılığı Azərbaycan teatr sənətinin yüksək inkişaf pillələrindəndir. 1928 ildə Bakıda səhnə fəaliyyətinin 20 illiyi təntənəli surətdə qeyd edilmişdir. 1938 ilin oktyabrında saxta ittihamlarla həbs edilmiş və güllələnməyə məhkum olunmuşdur. Ölümündən sonra bəraət verilmişdir.

Əd.: A.M.Şərifzadə haqqında xatirələr, B., 1963; Sa dıx o v N., Mərdanov M., Aħbas Mirzə Şərifzadənin teatr və kino fəaliyyəti, B., 1963; Məmmədli Q., Abbas Mirzə Şərifzadə, B., 1985; Bünyadov Z.M., Qırmızı tərro, B., 1993; Джафаров Дж., Гордость театра, Б., 1963; Гаджинская Дж., Гордость театра, Б., 1963; Гаджинская Н., Аббас Мирза Шарифзаде, в кН.: 20 режиссерских биографий, М., 1978.

ŞƏRQ CƏBHƏSİ KOMANDANLIĞI 1918 il iyulun 16-18-də Azərbaycan və Türkiyə hərbi hissələrindən ibarət Qafqaz Əlam Ordusu (QƏO) qüvvələrinin daha çevik və səmərəli idarəsinə nail olmaq məqsədilə yaradılmış taktiki qrup. QƏO-nun hissə və bölmələri S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak qüvvələrinə qarşı Göyçay-ğamaxı-Bakı Çose yolu və Gəncə-Bakı dəmir yolu xətti boyunca hücumla çalışmışdır. Müsülü-Qaraməryəm və Ağsu-Kürdəmir xəttindəki döyüşlər vahid plan əsasında

A.M.Şərifzadə Şeyx Sənan ("Şeyx Sənan", H.Cavid) rolunda

həyata keçirilirdi. Lakin hücum istiqamətləri bir-birindən məsafəcə uzaqlaşdığından bu və ya digər hissənin qısa müddət ərzində Göyçay-gamaxı-Bakı Çose yolundan dəmir yolu ətrafına atılması və ya geri çəkilməsi çətinləşirdi. Ona görə QÇ komandanlığının əmri ilə Bakıya gedən Çose yolu ilə hərəkət edəcək hissə və bölmələr bir taktiki qrupda birləşdirildi. 10-cu Qafqaz piyada alayının komandiri gimal qrupu adlandırılan bu taktiki qrupun komandiri təyin edildi. Dəmir yolu boyunca hərəkət edən qüvvələr isə Cənub qrupu adlandırıldı və polkovnik Həbib bəy Səlimov onun komandiri təyin edildi. Bu iki taktiki qrupa rəhbərlik isə xüsusi olaraq yaradılmış gərq Cəbhəsi Komandanlığına tapşırıldı. Bu komandanlıq bəzən Bakı cəbhəsi komandanlığı da adlandırılırdı. 5-ci Qafqaz firqəsinin komandiri Mürsəl bəy gərq cəbhəsi komandanı təyin edildi. Ətər gimal Cəbhəsi Komandanlığının, istərsə də gimal və Cənub qruplarının müstəqil qərargahları var idi. Ağsudan və Karrar stansiyasından başlayaraq, həlledici Bakı əməliyyatına qədər bütün döyüşləri gərq cəbhəsi komandanlığı apardı.

1918 il avqustun son günlərində gərq cəbhəsi komandanlığının tərkibində üç taktiki qrup - gimal, Qərb və Cənub qrupları yaradıldı. gimal qrupunun komandiri yenidən Osman bəy təyin edildi. Bu qrup Xırdalan-Mərdəkan xəttində olan sahədə fəaliyyət göstərməli idi. Qərb qrupu isə Xırdalan-la Puta arasında yerləşməli idi. Onun komandiri Cəmil Cahid bəy təyin edildi. Puta ilə Ələt stansiyası arasında yerləşən Cənub qrupu isə qayməqam Həlim Pərtov bəyin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərməliydi.

Həlledici Bakı əməliyyatı ərzində, yəni 1918 il sentyabrın 10-da QÇ-nun komandanı Num paşanın əmrilə gərq Cəbhəsi komandanlığına daxil olan türk hissələri yenidən 5-ci Qafqaz firqəsinin komandirinə tabe edildi və bununla gərq Cəbhəsi Komandanlığının fəaliyyəti dayandırıldı.

Əd.: Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; yəni onun, Qafqaz Əlam Ordusu və Azərbaycan, B., 1999.

ĞƏRQANADOLUDA ERMƏNİLƏRİN TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALƏVƏ QARĞ ISOYQIRIMLARI -

erməni-dağnak silahlı quldur dəstələrinin türk-müsəlman əhaliyə qarğı törətdikləri kütləvi qırğınlar. Birinci dünya müharibəsi (1914-18) illərində ermənilərin Türkiyəyə qarğı ilk silahlı çıxığı çoxdan hazırlıq gördükləri Zeytun bölgəsində oldu. Onlar Türkiyədə hərbi səfərbərliyə qarğı çıxır, qeydiyyat üçün səfərbərlik məntəqələrinə gedən müsəlmanları qətlə yetirir, qarət edirdilər.

Zeytundakı erməni "Hnçaq" komitəsinin yığılmağında "ingilislər Ğəndərana çıxacaqları üçün Adana, Marağ iğğal olununcaya qədər üsyanlarla səfərbərliyə mane olmaq, ingilislərin hərəkətini dəstəkləmək, jandarmaların silah və cəbbəxanalarını ələ keçirmək, hökumət məmurlarını və ailə üzvlərini öldürmək, teleqraf tellərini kəsmək" tövsiyə olunmuşdu. 1915 ilin fevralında hərəkətə başlayan 800 nəfərlik erməni quldur dəstəsi Marağın teleqraf xəttini kəsmiğ hərbi qıçaya basqın etmiğvə Təkke mənastrına sığınmışdı. 25 jandann həlak olmuğ 34-ü yaralanmışdı. Bundan əlavə, Marağın müxtəlif yerlərində çoxlu müsəlman öldürülmüşdü. Bölgədən orduya çağırılan ermənilərin hamısı fərarilik etmişdi.

1915 il fevralın 24-də Rusiyanın Ğiltərədəki səfiri Ğiltərə Xarici Ğər Nazirliyinə gedərək, zeytunlu bir erməninin Qafqaz canıqni knyaz Voronsov-Dağkova müraciət edərək, türk ordularının əlaqə yollarını kəsmək üçün ermənilərin 15 minlik bir qüvvə topladıqlarını, ancaq silah və sursatın olmadığını söylədiyini bildirmişdi. Ğngilis və fransızların Antakya limanı vasitəsilə yardım göndərə biləcəyi güman edilirdi.

"Hnçaq" komitəsi mühüm ticarət və strateji məntəqələrindən olan Qeysəriyyədə də xeyli miqdarda silah-sursat toplamışdı. Bundan əlavə, ermənilər Amerikada yağyan ermənilərin maddi yardımını ilə müxtəlif ticarət mallarının içərisində hissələrə ayrılmığ halda göndərilən silah və sursatla silahlandırılmışdı. Bölgədə təçkilatlarına və təbliğat fəaliyyəti də gücləndirilmişdi. "Dağnaksutyun" Qeysəriyyə sancığında geniş fəaliyyət göstərirdi.

Komitəçilər müxtəlif yerlərdə gizli çəkilən məftillərə elektrik cərəyanı buraxmaqla müsəlman əhalini və əsgərləri öldürməyə çalışmışdılar. Amerikada bomba düzəltməyi öyrənən ermənilər bomba emalatxanaları qurmuşdular. Lakin 1914 ilin yanvarında bir erməninin evində bomba partlaması nəticəsində bu emalatxanada saxlanan silah və sursat hakimiyyət orqanları tərəfindən ələ keçirilmişdi. Erməni patriarxlığının hazırladığı qiyam planı hakimiyyət orqanlarına əvvəlcədən məlum olduğundan 1915 ilin əvvəllərində Qeysəriyyənin bir çox yerlərində qiyam və qətl-qarətlər vaxtından qabaq başlanmışdı.

Osmanlı dövləti səfərbərlik elan etdikdən sonra Məmuratüləzizdə (Elyazıq) də müsəlman əhaliyə basqınlar başlandı. Mərkəzi ingilis konsulluğunun tərcüməçisi, Osmanlı təbəəsi olan bir erməni casusun toplayıb, konsulluğa verdiyi məlumat səfərliyə göndərilərkən ələ keçirilmişdi. Vilayət mərkəzində ermənilərə məxsus anbarda 5000-dən çox silah, 300-ə qədər bomba, 40 kq bomba fitili, xeyli dinamit açkar olunmuşdu. Səkur nahiyəsində ermənilər jandarlara silahlı basqın edərək, ikisini öldürmüşdülər.

Ermənilər Diyarbəkirdə də çıxıqlara hazırlaşmışdılar. Əsgərliyə getməyən və silahları ilə birlikdə ordudan qaçan ermənilər "dam tabum" adlı dəstələr təçkil edərək ev-ev gəzir, hərbi ehtiyaclar üçün pul və vəsait toplayır, verməyənləri hədələyirdilər. Ruslar Cənubi Azərbaycanda Diyarbəkir istiqamətində hücum planlaşdırmışdılar. Bununla əlaqədar ermənilər Diyarbəkirdə böyük qiyam qaldırmaq fikrində idilər.

Türk hakimiyyət orqanlarının apardıqları axtarıqlar nəticəsində "dam tabum" təçkil edən 500 erməni silahları ilə birlikdə yaxalanmışdı. 1000-ə qədər erməni fərarisi tutulmuş çoxlu silah və hərbi sursat ələ keçirilmiş silahların böyük qisminin kilsələrdə və məzarlıqlarda gizlədildiyi məlum olmuşdu.

Diyarbəkirin Silyan qəzasının Baçık kəndində gizlənən erməni quldurları 1915 il iyunun 28-də jandarını mü-

Erməni-dəşnak silahlı quldur dəstələrinin Şərqi Anadoluda türklərə qarşı soyqırımı. Toplu şəhid məzarlığı. Ərzurum, Həsənpala kəndi. 1993

hafizə dəstəsinə hücum edərək, əksəriyyətini qətlə yetirmişdilər. gərq nahiyəsindəki Arzaoğluda və Saniköydə əli silah tutan bütün kişilərin cəbhədə olduğu Xıdır Əyas kəndinə basqın edərək, qadın və uşaqları güllələmiş və süngüdən keçirmişdilər. Ermənilər təxribat törətmək və silah gizlətmək məqsədilə dini təsisatlardan da istifadə edirdilər. Hələ 1913 ilin oktyabrında Sivasda girçəhri qəzasının Ezdebir nahiyəsindəki erməni monastırının keşiş evində çoxlu silah gizlətdiyi üçün həbs olunmuşdu. Başqa bir erməni keşiş 1914 ilin noyabrında Sivas bölgəsinin kəndlərini gəzərək, ermənilər arasında Türkiyə əleyhinə təbliğat aparırdı. Səfərbərlik elan olunandan sonra mauzerlə və tüfənglə təchiz edilmiş Çotuz min erməninin on beşmini Cənubi Qafqaza göndərilmiş on beşmin nəfəri isə Türkiyədə qalaraq, Rusiyadan gələcək təlimat üzrə müharibənin lazımı məqamında qiyam və iğtişaş qaldırmağa hazırlanmışdı.

Ermənilər Ərzurum bölgəsinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Rusiya erməniləri buradan Türkiyəyə keçərək, bölgədə öz mərkəzlərini yaratmışdılar. Trabzon-Van yolunun ortasında yerləşdiyindən, Ərzurum həm quru yolla Qafqazdan, həm də Trabzon yolu ilə (dənizdən) Batum, Göstəncə və digər yerlərdən müntəzəm məlumat almaq, vilayətlərə silah, hərbi sursat göndərmək üçün çox əlverişli idi. Müharibə başlanan kimi vilayət mərkəzində və Bayaziddə yaşıyan və ordudan fərarilik edən ermənilərin böyük bir qismi Rusiyaya keçmiş silahlandırılıb təchiz edilən könüllü alaylar rus orduları ilə birlikdə Osmanlı ordusuna qarşı vuruşmağa başlamış və bölgənin müsəlman əhalisinə qarşı qətl-qarətlər törətmişdilər.

Səfərbərliyin elanından sonra Kağızmanda böyük qismini fərarə əsgərlərdən ibarət olan ermənilər ruslar tərəfindən silahlandırılmışdı. 800-dən çox erməni toplanmış buraya ermənilərdən ibarət rus könüllü böliüyü də gəlmiş beləliklə, bölgədəki silahlı ermənilərin sayı 15000 nəfərə çatmışdı. Ermənilər Osmanlı hökumətinin bölgələrlə əlaqəsini kəsmək məqsədilə poçtlara basqınlar edirdilər.

Ərzincanda sui-qəsdlər, atəş tutmalar adı hal almışdı. Erməni evlərində xüsusi tərtibatlı yerlər, gizli yollar, mağaralar, evləri birləşdirən yeraltı dəhlizlər salınmışdı. Nazyan Tıqran adlı ərzincanlı erməni komitəçisi açıqca bildirmişdi ki, on beş gün də keçsəydi, komitələrin əli silah tutmuş ermənilərlə Ərzincan başdan-baş od vurulub yandırılacaq, bütün müsəlmanlar və türk əsgərləri doğranacaqdı; lakin, hökumətin vaxtında xəbər tutması ilə bu təxribatın qarşısı alınmışdı.

Erməni komitəçilərinin mühüm əhəmiyyət verdikləri bölgələrdən biri də Van-Diyarbakir-Hələb-Ğəndərün yolu üstündəki Bitlis idi. Bura yaxın olan Muğ Taloru çəhərləri keçmişdə də erməni qiyamlarının mərkəzi olmuşdu. Ermənilərin və onların avropalı havadarlarının ən çox təbliğat və təchizat işi aparıcıları bölgə isə Van idi. Erməni komitələri bölgədəki konsulluqlardan, məktəb

lərdən, kilsələrdən və dəməklərdən istifadə edərək, sürətlə təqilatlanmıq və quldurluğa baqamıqıldılar. Bölgənin daqnak liderlərinə Qafqazda, o cümlədən Qarabağda törətdiyi cinayətlərə görə Rusiya hökuməti tərəfindən edamə məhkum edilməq qıan və Aram da qatılmıqıldı. Van gölünün Axtamar adasındakı ruhani məktəbi təqilatın mərkəzinə çevrilmıqıldı. Van-Muqın erməni əhalisinin qiyamə hazırlanmasına Vandan millət vəkili olan Papazyan rəhbərlik edirdi.

Ətrafdakı kəndlərdə, Gevasda baqıqaldıran erməni dəstələri onlarla müsəlmam öldürmıqıldülər. Quldurları tutmaq üçün gükür kəndinə gələn jandarmılar öldürülmıqı gözələri oyulmıqı cəsədləri isə daqıqalaq edilmıqıldı.

1915 il fevralın 27-28-de Adiləvazdan Vana gedən 300-ə qədər siyirtli əsgər Arın adlı erməni kəndində gecələmək istərkən ermənilər buna silah müqavimət göstərmıqı və könüllü əsgərlərdən səkkizini öldürmıqıldülər.

Van bölgəsinin Mahmudiyyə qəzası qayməqamının daxili iqrə nazirliyinə göndərdiyi 1915 il 15 mart tarixli raportda ermənilərin Merkehu və Gtısu kəndlərində 70 dinc müsəlmanı qətlə yetirmələri, 9 qadının namusuna təcavüz etmələri xəbər verilir. Raporta Cəhidlərin Cəkilləri də əlavə olunmıqıldı.

Osmanlılar Vanı tərək etdikdən bir neçə gün sonra rusların ön bölmələri buraya gələrək, erməni dəstələri ilə birləqmıqıldilər. Vanın yeni hakimi Aram Manukyan Cəhərin açarlarını rus komandanı Nikolayevə təqdim etmıqı Nikolayev isə onu Vanın rəsmi valisi təyin etmıqıldı.

Vanın iqrəından sonra rusların da təhriki ilə erməni qiyamları ətrafa yayılmıqı erməni quldur dəstələri bir çox yerlərdə qətlər törətmıqı və bəzi kəndləri tamamilə viran etmıqıldilər. Son zamanlar aparılan axtarıqar nəticəsində Van Cəhərində, ətraf kəndlərdə soyqırımı qurbanlarının kütləvi məzarlıqları aqkar olunmıqıldı.

1916 il fevralın 16-da Ərzurum alındı. ABğ tarixçisi St.C.ğou yazır: *"Bunun ardınca bütün müharibə ərzində ən dəhşətli qırğın baş verdi: milyondan çox müsəlman kəndlisi qaçmalı oldu.. Onlardan minlərcəsi Ərzincana çəkilən Osmanlı ordusu ilə birlikdə qaçmağa cəhd göstərəkən tikə-tikə doğrandı"*.

Muqıla və ətrafında əvvəlcə 7000 erməni silahlandırılaraq, kəndlərə səpələndilər. Ordudan fərarilik edən ermənilər də onlara qoqıldular və Sasunda böyük quldur dəstələri təqkil olundu. Daqnak dəstələri və "Hnçaq" qrupları bölgəyə gələn "ruslara sədəqətlərini və Cıcaətlərini" göstərmək üçün cəbhəboyu türk kənd və qəsəbələrindəki qadın, uqıaq və yaqılara təsəvvürə gəlməz iqrəncələr verib qətlə yetirirdilər.

Muqı süqut edərək erməni quldurları qarqılarına çıxan müsəlmanları rəhmsizcəsinə qətlə yetirir, qadınlarnı namusuna toxunub, yaqılları diri-diri yandırırılar. Ayaz

Soyqırımı şəhid məzarlığından görüntülər (qazıntı zamanı aşkar olunmuşdur). Ərzurum, Tumar kəndi. 1993

(Fayto) nahiyəsində 15 kəndin sakinləri ayaqlarına ağır at nalları vurulub. Hazal gölünə atıldılar.

Bu gün Ərzurum, Qars, Van, Bitlis, Muğ Sivas, Ankara bölgələrində ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş Türklərin 100-ə yaxın kütləvi məzarlığı mövcuddur. Bunların beçində minlərcə insanın skletləri tapılmışdır.

1915 ilin fevralında artıq gərqi Anadolunun bütün erməni əhalisi qiyam qaldırmışdı. Buna görə də Osmanlı hökuməti qəti tədbirlər görməyə məcbur oldu. Fevralın 25-də Bağqarərgah "ermənilərin heç bir halda hərbi xidmətə cəlb edilməməsi barədə" bütün hissələrə təlimat göndərdi. Aprelin 24-də daxili içər nazirliyi erməni komitə mərkəzlərinin bağlanması, əmlaklarının müsadirə edilməsi və komitə başçıların həbs olunması barədə əmr vermişdi.

Daxili içər nazirinin bu əmrinə uyğun olaraq, İstanbulda 2345 erməni həbs edilmişdi. Mənbələrin araşdırılmasından məlum olur ki, ermənilərin hər il "soyqırımı günü" kimi qeyd etdikləri gün - aprelin 24-də, əslində, 2345 erməni komitəçisinin həbs olunması günüdür.

Beləliklə, erməni millətçiləri Birinci dünya müharibəsində Türkiyənin ağır vəziyyətə düşməsinə sərsəm "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyalarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli məqam bilib, gərqi Anadolunun bir çox yerlərində erməni qiyamları təqvil etmiş silah erməni quldur dəstələri gələcək Enənistan dövləti üçün ərazi yaratmaq məqsədilə dinc türk əhalisinə qarşı dərçətli soyqırımı törətmiş əhalini ata-baba yurdlarından qovmuşlar.

Erməni millətçiləri insanlığa qarşı törətdikləri bu dərçətli soyqırımı cinayətlərini ört-basdır etmək üçün sonralar yalançı "erməni soyqırımı" mifini uydurdular və erməniləri dünyanın "əzabkeç xalqı" kimi qələmə verdilər.

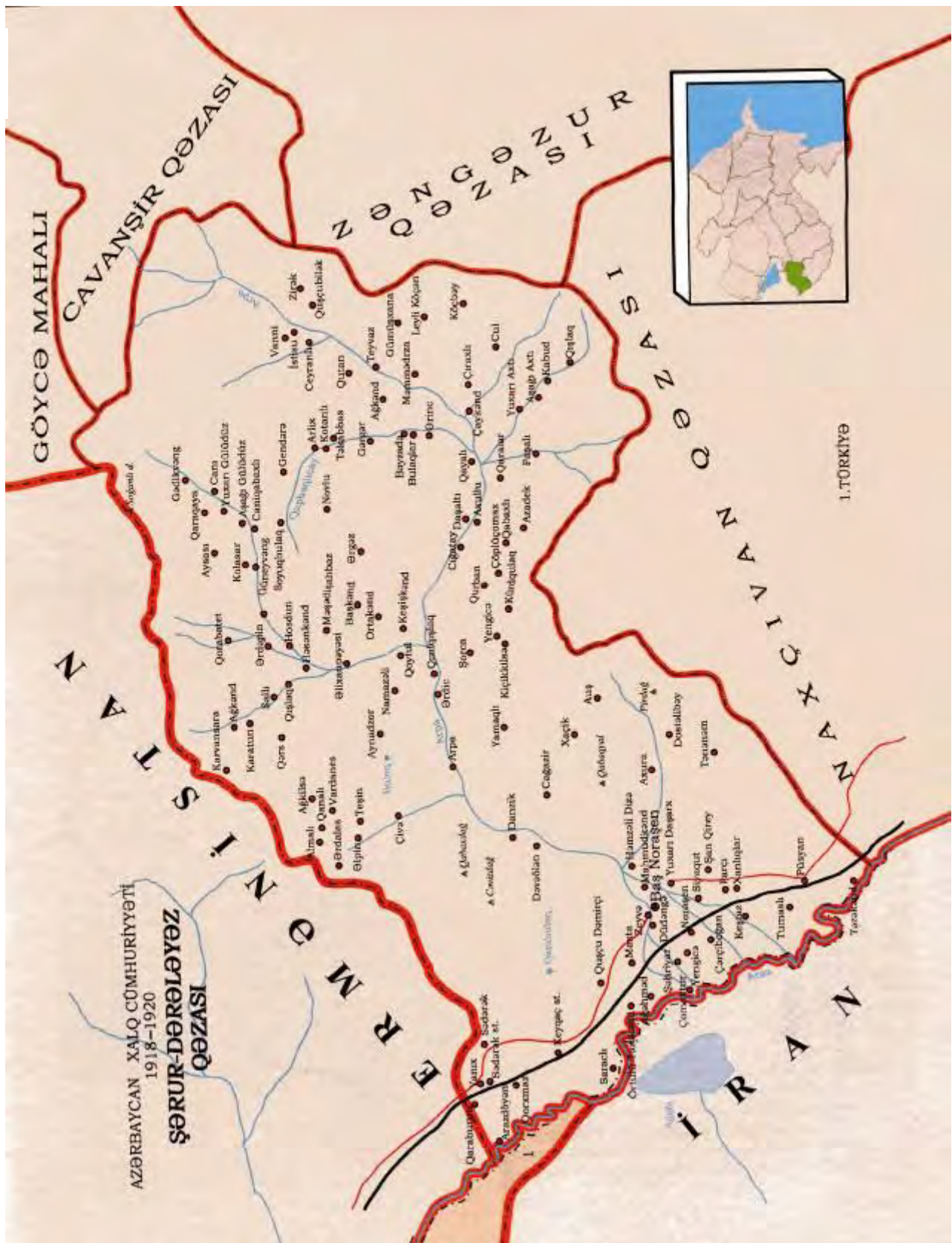
Əd.: Hacıyev S. Osmanlı dövləti 1870-1918 illərdə. B., 2002; Enəniler tərəfindən yapılan katliam belgeleri. c.1 (1914-1991); c.2 (1919-1921), Ankara, 2001; Konukçu Enver, Emenilerin Yeçiyayladaki türk soyqırımı (mart 1918), Ankara 1990.

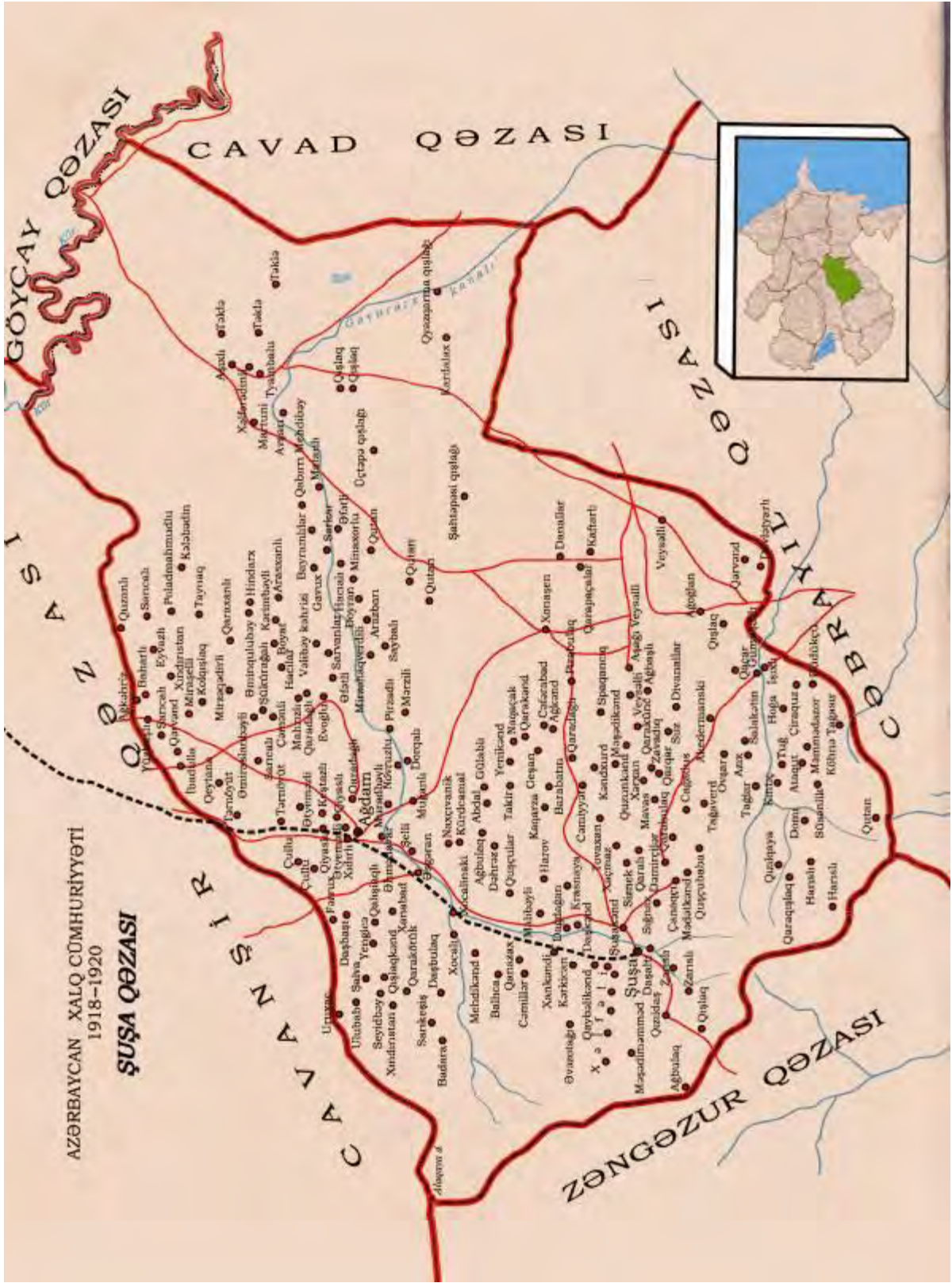
"**ĞƏRQĞRUS**" - Tiflisdə Azərbaycan dilində həftədə üç dəfə çıxmış ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi, ədəbi qəzet. Çk nömrəsi 1903 il martın 30-da, sonuncusu 1905 il yanvarın 15-də (cəmi 392 nömrə; 1905 ilin əvvəlində həm də Bakıda "gərqi-Rus"un teleqramları" adlı axşam xəbərlərinin bir neçə nömrəsi) çıxmışdır. Naçiri və redaktoru M.ğahtaxlı. son 45 nömrəsinin redaktoru isə C.Məmmədquluzadə idi. Qəzetdə dünyəvi elmlər, ana dili, qadın azadlığı ilə bağlı mütərəqqi fikirlər öz əksini tapırdı. L.Tolstoydan Azərbaycan dilinə ilk tərcümələr bu qəzetdə verilmişdir, "gərqi-Rus" qəzeti C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, Ö.F.Nemanzadə, H.Cavid, M.S.Ordubadı, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi kimi görkəmli maarifçiləri ətrafında birləşdirmişdi. Bu yaradıcı heyət Azərbaycanda mətbuatın yeni inkiçaf mərhələsinin başlanması ("Molla Nəsrəddin") zəmin yaratdı.

Əd.: Axundov N., Azərbaycanda dövr mətbuat. B., 1965; Zeynalov N., Azərbaycanın mətbuatı tarixi, h.1, B., 1973; Novruzov ğ. "gərqi-Rus"un çağırığı, B., 1988.

ĞƏRUR-DƏRƏLƏYƏZ QƏZASI İrəvan quberniyasında inzibati-ərazi vahidi. Ğəvan xanlığı dövründə (18 əsrin 40-cı illəri - 1827) ğərur mahal kimi onun tərkibinə, Dərələyəz isə Naxçıvan xanlığına daxil idi. Çar Rusiyası Naxçıvan və Ğəvan xanlıqlarını içal etdikdən sonra burada "Erməni vilayəti" yaratmışdı. 1840 il inzibati-ərazi bölgüsü zaman "Erməni vilayəti" ləğv edildi, Ğəvan və Naxçıvan qəzaları təqvil olundu. 1849 ildə onların əsasında Ğəvan quberniyası təqvil edilmiş quberniyanın tərkibində beç qəza [Ğəvan, Naxçıvan, Gümrü (Aleksandropol), Yeni Bayazid (Novobayazet) və Ordubad] yaradılmışdı. 1870 ildə isə ğərur və Dərələyəz torpaqları əsasında yeni qəza - ğərur-Dərələyəz qəzası (mərkəzi Bağ Noraçen) təqvil olunmuşdu. Ğəopenin 1829-32 illərdə tərtib etdiyi kameral təsvirə görə, Ğəvan əyalətinin ğərur mahalında 50 kənd qeydiyyatla alınmışdı. Bu kəndlərdə 1305 ailə yaçayırdı. Onların hamısı azərbaycanlılar idi, bir nəfər də erməni ailəsi qeydə alınmamışdı. Əhalinin sayı 6510 nəfər (3397 kiç, 3113 qadın) idi. Yalnız çar Rusiyasının köçürmə siyasəti nəticəsində mahalda ermənilər peyda olmuşdu. Dərələyəz mahalına Ğandan 336 ailə, yaxud 1757 nəfər (958 kiç, 804 qadın) köçürülmüşdü. Erməni ailələrinin köçürülməsi əhalinin etnik tərkibində erməni ünsürünün yaradılmasına səbəb oldu. O zaman Naxçıvan əyalətinin Dərələyəz mahalında 78 kənd qeydiyyatla alınmışdı. Burada da əhali, demək olar ki, azərbaycanlılardan ibarət idi. 1001 azərbaycanlı ailəsində 4583 nəfər (2411 kiç, 2172 qadın) yaçayırdı. Ermənilər cəmi 58 ailə (0,57%), yaxud 288 nəfər (141 kiç, 147 qadın) idi. Çar Rusiyasının köçürmə siyasəti nəticəsində Dərələyəz mahalına Ğandan 507, Türkiyədən 8 ailə (cəmi 515 ailə) köçürülmüş erməni əhalisinin sayı süni çəkildə 2773 nəfər artırılmışdı. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, ğərur-Dərələyəz qəzasının sahəsi 2637,50 kv.verst idi. Qəzada 90250 nəfər (47399 kiç, 42851 qadın) qeydiyyatla alınmışdı, onların 88496 nəfəri (98,05%) yerli sakin, 1754 nəfəri (1,95%) müvəqqəti yaçayanlar idi. ğərur-Dərələyəz qəzası əhalisinin təxminən 58493 nəfəri (64,8%) azərbaycanlı, 29165 nəfəri (32,3%) erməni və b. idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Bağ nazirinin Paris Sülh Konfransı sədrinə 1919 il 16/19 avqust tarixli müraciətində ğərur-Dərələyəz qəzasında azərbaycanlıların 72,3%,

ermənilərin 27,1%, baqalarının 0,4% olduğu bildirilirdi. Göründüyü kimi, Gəvan və Naqçıvan xanlıqlarının son dövründə, demək olar ki, əhalisi ancaq azərbaycanlılardan ibarət olan gərr-Dərələyəz qəzasında ermənilərin sayı sünü Çkildə bütün əhalinin üçdə birinədək artırılmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra gərr-Dərələyəz qəzasını Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi elan etmişdi. Lakin bu əzəli Azərbaycan torpaqlarına əsassız iddia irəli sürən erməni-dəğnak hakimiyyəti digər bölgələrdə olduğu kimi burada da əhaliyə qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirməyə başlamışdı. Onlar etnik təmizləmə vasitəsilə bu ərazilərin erməni hakimiyyətinə keçməsinə can atırdılar. Lakin əhali erməni təcavüzünə qarşı qətiyyətlə müqavimət göstərirdi. gərr-Dərələyəz qəzası da mərkəzi Naqçıvan olan *Araz-Türk Respublikasına* daxil olmuşdu. Müttəfiq dövlətlər Naqçıvan, Sürməli və Gəvan quberniyasının bir hissəsi ilə birgə gərr-Dərələyəz qəzasını da ermənilərə verməyə cəhd edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bu siyasətə qarşı qəti etirazını bildirmiş Paris Sülh Konfransına etiraz notasında Naqçıvan, Sürməli, gərr-Dərələyəz, həmçinin Gəvan quberniyasının bir hissəsinin Azərbaycan Respublikası hökumətinin əlində saxlanmasını zəruri hesab etmişdi. Azərbaycan və Ermənistanla sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra vəziyyət dəyişmişdi. gərr-Dərələyəz qəzasının Dərələyəz sahəsi bütünlüklə Ermənistan SSR-ə verildi.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Azərbaycan tarixi sənədlər və nəqlər üzrə, B., 1990; Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, B., 1995; Кавказский календарь на 1917 г.;

ĞIXƏLƏBƏYOV Asəf bəy (? - ?) - Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin deputatı. Azərbaycan Milli qurasının "*Azərbaycan Məclisi-Məbusanına seçkilər haqqında qanun*" (1918, 19 noyabr) əsasən, Parlamentin tərkibinə daxil edilmişdir. Parlamentdə "Müsavat" və bitərfələr fraksiyasının üzvü idi.

ĞIXIYEV Hüseyn Mustafə oğlu (25.6.1898, Qazax qəzası -?) - Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Bakı realni məktəbini bitirmişdi (1918). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini dağ mühəndisliyi sahəsində davam etdirmək üçün Frayberq akademiyasına (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İtişqinin* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə il yarım qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi haqqında məlumat aqcar olunmamışdır.

ĞIXLƏNSKİ Cavad bəy Məmməd ağa oğlu (1875-1959) - hərbi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun general-mayoru, diviziya komandiri. Əlağa *Şıxlinski*nin qardağı oğludur. Tiflis kadet korpusunu, sonra isə Peterburqdakı Mixail topçu məktəbini bitirmişdir. Çar ordusu sıralarında bir sıra vəzifələrdə xidmət etmişdir. Azərbaycan ordusunda hərbi xidmətə *Əlahiddə Azərbaycan korpusunda* başlamışdır. Korpus yenidən qurulduqdan sonra onun 2-ci piyada alayının komandiri olduğu güman edilir. Bu alayın polkovniki kimi o, 1918 il sentyabrın 3-də Azərbaycan və Türkiyə hərbi hissələrindən ibarət olan *Qafqaz İslam Ordusunun* komandanı Nuru paqca tərəfindən Türkiyənin hərbi medalına təqdim olunmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi nazirliyi bərpa edildikdən sonra ğıxlinski topçu Çobəsi (sonradan Topçu idarəsinə çevrilmişdi) rəisinin müavini, 1919 il fevralın 24-də isə 1-ci piyada diviziyasının komandiri təyin olunmuşdu. Bu vəzifəni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədər icra etmişdir. Hərbi nazirin əmri ilə 1919 il iyunun 27-dən Gəncə qarnizonunun rəisi vəzifəsi də C.ğıxlinskiyə həvalə olunmuşdu. Diviziyanın qərarqahı Gəncədə, hissələri isə, əsasən, Qarabağ və Zaqatala bölgələrində yerləşirdi. Xidməti uğurlarına görə C.ğıxlinski Nazirlər qurasının 1919 il 25 iyun tarixli qəran ilə general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdü. 1919 il noyabrın əvvəllərində Zəngəzur ekspedisiyası 1-ci piyada diviziyasının qüvvələri tərəfindən həyata keçirilmişdi. Qarabağda erməni təcavüzünün cilovlanmasında da bu diviziyanın böyük xidməti olmuşdur. Qarabağ əməliyyatı zamanı diviziya tam səfərbərliyə alınmışdı. Cavad bəy ğıxlinski *Gəncə üsyanının* (1920) rəhbərlərindən biri olmuş üsyan yatırıldıqdan sonra mühacirət etmişdir.

Əd.: Süleymanov M.. Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; Nəzirli ğ., Cümhuriyyət generaları, B., 1995.

ĞIXLƏNSKİ Əlağa Ğmayıl ağa oğlu (23.4.1865, Qazax qəzasının Qazaxlı k. - 18.8.1943, Bakı) - Azərbaycanın görkəmli hərbi xadimi. Çar Rusiyası və Azərbaycan ordusunun generalı, tanınmış hərbi alim. Tiflisdə özəl gimnaziya (1876), Tiflis hərbi gimnaziyasını (1883), Peterburqda artilleriya məktəbini (1886) bitirmişdir. Aleksandropoldakı (Gümrü) 39-cu topçu briqadasına təyinat alaraq, 1900 ilədək bu briqadada xidmət etmiş kapitan rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. 1900 ildə Zabakalye əlahiddə artilleriya diviziyasına göndərilmiş ğıxlinski 1902 ilin mayında müvəqqəti olaraq, Peterburqa 6 aylıq kursa göndərilmiş Səməd bəy Mehmandarovun yerinə 2-ci batariya komandiri vəzifəsinin icraçısı təyin edilmişdi. ğıxlinski 4-cü ğərqi Sibir atıcı-topçu briqadasının tərkisi

bində 1904-05 illər Rusiya-Yaponiya müharibəsində iştirak etmişdir. Müharibənin gedişində göstərdiyi igidliyə görə Şıxlinski 4 ordenə, podpolkovnik rütbəsinə və bir sıra qiymətli hədiyyələrə layiq görülmüşdür.

Şıxlinski 1905 ilin mayında Odessa hərbi dairəsinin 15-ci artilleriya briqadasına, bir ildən sonra isə Sarskoye Selodakı topçu zabitlər hazırlayan məktəbə göndərildi. 1906 ilin avqustunda təhsilini başa vurub briqadaya qayıtsa da, 1907 ilin əvvəlində Şıxlinski artilleriyadan dərs demək üçün yenidən həmin məktəbə dəvət olundu. 1908 ildə orada iqtisadçılara ona polkovnik rütbəsi verilmişdir. 1912 ildə general-mayor rütbəsinə layiq görülən Şıxlinski 1914 ildə bir müddət Çarskoe Selo topçu zabit məktəbinin rəisi vəzifəsini icra etmişdir.

Şıxlinski 1914 ilin sentyabrında Petroqrada artilleriya hücumundan müdafiəsinin rəisi olmuş 1915 ilin əvvəlində Şimal-Qərb cəbhəsi komandanının sərəncamına göndərilmiş həmin ilin mayından komandanın tapşırıq generalı vəzifəsinə təyin edilmişdir. 1916 ilin aprelində Şıxlinskiyə Qərb cəbhəsinin artilleriya müfəttişi vəzifəsi həvalə olundu. 1917 ilin aprelində general-leytenant rütbəsinə layiq görülən Şıxlinski həmin il sentyabrın 10-da Qərb cəbhəsi 10-cu ordusunun komandanı təyin edilmişdir. Ancaq iki ay sonra, Şıxlinski səhhəti ilə əlaqədar həmin vəzifədən azad olunaraq, Qafqaz hərbi dairəsinin ehtiyatına göndərildi.

Şıxlinski rus ordusu sıralarındakı xidməti "Müqəddəs Stanislav" ordeninin hər üç dərəcəsi ilə, "Müqəddəs Anna" ordeninin hər dörd dərəcəsi ilə, "Müqəddəs Vladimir" ordeninin 2, 3 və 4-cü dərəcələri ilə, "Müqəddəs Georgi" ordeninin 4-cü dərəcəsi ilə, xarici orden və medallarla, qiymətli hədiyyələrlə qeyd olunmuşdur.

Şıxlinski 1917 il dekabrın 11-dən təqvilinə başlanan *Müsəlman Korpusunun* komandiri təyin edildi. Onun rəhbərliyi altın korpusun tərkibinə daxil olan iki piyada diviziyasının, xüsusi süvari briqadasının, iki niçancı-topçu briqadasının zabit-komanda heyəti formalaşdırıldı, azərbaycanlı əhali arasında çağırış üçün əsas qoyuldu, qoşun hissələrində döyüş hazırlığı təşkil olundu, milli kədr hazırlığı üçün ilk hərbi məktəbin yaradılmasına cəhd

Əlağa Şıxlinski Azərbaycan əsgərlərinin döyüş hazırlığı məşğələsində, 1925

Əlağa Şıxlinski və həyat yoldaşı Nigar Şıxlinskaya

göstərildi. 1918 il iyunun 26-da *Müsəlman Korpusunun* bazasında yaradılmış *Əlahiddə Azərbaycan Korpusunun* da komandiri Şıxlinski idi. O, *Qafqaz İslam Ordusunun* tərkibinə daxil olan Azərbaycan qoşun hissələrinin və könüllül dəstələrinin döyüş fəaliyyətini izləmək və təşkil etmək üçün dəfələrlə cəbhə xəttinə getmiş *Bakının azad olunması (1918)* əməliyyatının keçirilməsi zamanı da Cəhər ətrafındakı qərar-gahdan döyüşlərin idarə olunmasında bilavasitə iştirak etmişdir.

1922 il dekabrın 29-da Şıxlinski Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti hərbi nazirinin müavini təyin edildi, artilleriya və istehkamçı hissələrinə, habelə hərbi-təhsil müəssisələrinə və texniki müəssisələrə, artilleriya və istehkam anbarına nəzarət ona həvalə olundu. 1919 ilin əvvəlində isə Şıxlinski qoşun hissələrinin, idarə və müəssisələrin qatlarının maağ cədvəllərini hazırlayan komissiyanın sədri təyin edildi. Azərbaycan ordusunun Qəssi heyətinin geyim formasının layihəsini hazırlamaq da bu komissiyaya tapşırıldı.

1919 il yanvarın 10-da ǧıxlinski hərbi nazirliyin Müvəqqəti Hərbi ǧurasının üzvü təyin edildi və Hərbi ǧuranın əsasnaməsini hazırlamaq ona tapşırıldı. O, 1919 ilin yanvarında təsdiq edilmiş kiçik və böyük hərbi ǧuraların da üzvü idi. Böyük hərbi ǧura ǧıxlinskinin sədrliyi ilə toplandı.

ǧıxlinski Türkiyənin Aydın vilayətində ermənilər tərəfindən törədilmiş qətləmə məruz qalmış minlərlə türk vətəndaşlarına yardım göstərmək məqsədilə yaradılmış ianə komitəsinə sədrlik etmiş və bununla bağlı olaraq, 1920 il martın 16-da Azərbaycan vətəndaşlarına müraciət etmişdir.

Aprel işğaldan (1920) sonra qısa müddət qırmızı ordu sıralarında xidmətini davam etdirən ǧıxlinski 1920 ilin iyununda bolşevik həbsinə məruz qalsa da, Nəriman Nərimanovun müdaxiləsi ilə həbsdən azad edilmişdir. 1920 ilin avqustunda S.Mehmandarov ilə birlikdə ǧıxlinski Baǧ qərargahda iǧmək üçün Moskvaya göndərilərkən N.Nərimanov V.İleninə yazmışdır: "...Biz onları Qərargahda iǧmək üçün Sizin serəncəminə göndəririk, çünki bir hərbi mütəxəssis kimi onlar əvəzənilməzdir. Onlardan biri - ǧıxlinski Nikolay ordusunda "artilleriyanın allahı" hesab olunurdu...". 1921 ilin yayında onların hər ikisi yenidən Azərbaycana qayıtmış və xalq hərbiyyə və bəhriyyə komissarlığında xidmətə qəbul edilmişdir. ǧıxlinski Bakı qəmişonu hərbi-elmi cəmiyyətinin sədr müavini, 1924 ildə Azərbaycanın birləşmiş hərbi məktəbinin rəis müavini, 1925 ildə Azərbaycan hərbi tərcümə kollegiyasının redaktoru təyin olunmuşdur. Səhhəti ilə əlaqədar 1929 ildə istefa verərək, fərdi təqaüdə çıxmışdır.

ǧıxlinski artilleriya nəzəriyyəsinə yeniliklər ("ǧıxlinski üçbucağı", "ǧıxlinski formulu") gətirmişdir. "Cəbhədə səhra toplanının iǧadılması", "Rusca-türkcə mütəxəssər hərbi lüğət" kitablarının, "Öz qoşunlarının baǧ üzərindən atəǧ", "Gələcək müharibə", "Dağlıq ǧəraitdə topçu atəǧinin xüsusiyyətləri" və s. məqalələrin müəllifidir.

авторский
Владимир Шихлин!

По приказу Главного Военного Восточного
и Среднеазиатского Штаба Туркестанского
оклада были арестованы в числе
их братьев и попутчиков сорок известных
генералов Шихлинских и Шихлинских.
После тщательного расследования
определено, что эти генералы не
являются не все же до упрощения на
ихо пасомых и с целью пасомых на
ихо пасомых делу им рещено не
быть в числе расстрелянных дел рещено
в Москве, т.к. им как военным специалистам
на Шихлинских рещено рещено. (Один из них)

N.Nərimanovun generallar
S.Mehmandarov və Ə.Şıxlinski barədə V.İ.Lenina məktubu

1942 ildə görkəmli Azərbaycan filosofu, o zaman SSRİEA Azərbaycan filialının sədr müavini olan Heydər Hüseynovun təklifi ilə ǧıxlinski öz xatirələrini yazmağa başlamış 1944 ildə tamamlayaraq rus dilində çap etdirmişdir. "Xatirələrim" 1984 ildə Azərbaycan dilində çap olunmuşdur.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Nəzirli ǧ., Cümhuriyyət generaları, B., 1995; Süleymanov M., Mehmandarov, B., 2000; İbrahimoğlu S.D., Генерал Али Ага Шихлинский (Жизнь и деятельность), B., 1975.

ǧIXLİNSKİ Rüstəm bəy (1878-1920) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabiti. Əlaǧa Şıxlinskinin qardağ oğludur. Tiflis Kadet Korpusunu və Peterburq Mixail Topçuluq Məktəbini bitirmişdir. Cümhuriyyət ordusunun təşkilatının ilk dövründən onun sıralarında olmuşdur. Bir müddət 1-ci topçu briqadasının 1-ci qabıtsa-topçu divizionunun komandiri vəzifəsində xidmət etmişdir. Hərbi nazirin 1919 il 8 aprel tarixli əmri ilə Gəncə Praporçılar Məktəbinin rəisi təyin olunmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə Praporçılar məktəbi yenidən qurularaq, *Hərbiyyə məktəbinə* çevrilmişdir. Hərbi nazirin digər əmri

ilə R.rixlinski 1919 il dekabrın 1-də 2-ci topçu briqadasının komandiri təyin edilmişdi. *Aprel işğalından (1920)* sonra bolşeviklər tərəfindən güllələnmişdir.

Əd.: Nəzirli g., Arxivlərin sirri açılır, B., 1999; Süleymanov M., Azərbaycanca ilk milli hərbiyyə məktəbi, B., 2000.

ĞİMAL QRUPU - 1918 il iyulun 16-da *Şərqi Cəbhəsi komandanlığının* tərkibində təşkil edilmiş taktiki qrup. Göyçay-ğamaxı-Bakı Çöse yolu boyunca Bakıya doğru irəliləyən hissə və bölmələrdən təşkil edilmişdi. 10-cu Qafqaz alayının komandiri yarıbay Osman bəy qrupun komandiri təyin edilmişdi. 10-cu piyada alayının komandirliyi isə yarıbay Səlim bəyə tapşırılmışdı. ğimal qrupunun tərkibinə 10-cu Qafqaz piyada alayı, minbağı Zehni bəyin komandir olduğu dəstə və ehtiyatda saxlanılan 25-ci, 26-cı və 28-ci taborlar daxil idi. 1918 il avqustun sonunda ğərqi Cəbhəsi komandanlığı tərkibindəki taktiki qruplar yenidən qurulanda Osman bəy yenidən ğimal qrupunun komandiri vəzifəsində saxlanıldı. Qrup Qafqaz ğlam Ordusunun komandanı Nuru paşanın 1918 il 10 sentyabr tarixli əmrilə ləğv olundu. Həmin əmrə əsasən, ğimal qrupunun tərkibinə daxil olan hissə və bölmələr yenidən birbaşa 5-ci Qafqaz fırqasının komandanlığına təbə etdirildi.

ĞİMAL SƏRHƏDİNİN MÜDAFƏ SİSTEMİ - Ğimal sərhədi boyunca Denikin qoşunlarının təcavüzü təhlükəsinə qarşı həyata keçirilmiş hərbi tədbirlər sistemi. Bu istiqamətdə əsas işlər 1919 ilin ikinci yarısında görülmüşdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ğimal sərhədinin möhkəmləndirilməsi sahəsində praktik işlər iki istiqamətdə aparılırdı. Bir tərəfdən, sərhəd boyunca müdafiə istehkam sistemi qurulur, digər tərəfdən də, Denikin qoşunlarının Azərbaycan sərhədini keçəcəyi təqdirdə onlara müqavimət göstərmək üçün xüsusi taktiki qrup yaradılırdı.

Azərbaycanın Ğimal sərhədlərinin müdafiə istehkam sistemi üç xətt boyunca qurulmuşdu: 1) Xəzri mövqeləri (ön xətt), 2) Sarvan xətti (aralıq xətt), 3) Hilhil xətti (arxa xətt). Bunlardan başqa, Samur körpüsü ətrafında və Mixaylovsk limanında istehkam işlərinin aparılması nəzərdə tutulurdu.

Ğimal sərhədinin qorunması ilk vaxtlar general Əbrahim ağa Usubovun komandir olduğu 2-ci piyada diviziyasına həvalə edilmişdi. 1919 ilin yayında bu diviziyanın sərəncamında 4-cü Quba piyada alayı, 5-ci Bakı piyada alayı. Gəncə piyada alayının yığma taboru, zirehli qatar, 2 top batareyası var idi. 5-6 min nəfərlik partizan dəstəsinin də Ğimal sərhədinin müdafiəsinə cəlb ediləcəyi planlaşdırılmışdı. Azərbaycan ərazisi üçün təhlükənin reallaşacağı təqdirdə qüvvələr aşağıdakı kimi bölünürülməli idi: 1) Zaqatala dairəsinin partizanları Dağıstan ərazisinə yeriyərək, Axı məntəqəsini və Samur çayı hövzəsini tutmalı və Könüllü ordunun arxasında ona qarşı təhlükə yaratmalı idi; 2) Nuxa (ğəki) qəzasının partizanları da Dağıstan ərazisinə keçməli, düqmənə arxadan zərbə vurmaqla bərabər, onun hərəkəti istiqamətində maneçiliklər yaratmalı idi; 3) Quba partizanlarından isə, əraziləri yaxşı tanıdıqları üçün, həm nizami süvari bölmələr yetiçənə qədər kəfiyyətinə aparılmasında, cinahların qorunmasında, Fərat kəndindən Giləziyə kimi olan ərazidən dənizin müqəhidə altına saxlanılmasında, həm də Qızılburun limanının tutulmasında istifadə edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Diviziyanın nizami hissələri aşağıdakı mövqeləri tutmalı idilər: 1) 4-cü Quba piyada alayı və 3-cü Gəncə piyada alayının yığma taboru Ləcət-Xəzri ön mövqələrini tutmalı və qorunmalı idilər; 2) 5-ci Bakı piyada alayı Xaçmaz-Xudat stansiyalarına gətirilərək, diviziyanın ehtiyat qüvvəsini təşkil etməli idi; 3) 1-ci tatar süvari alayının bölmələri Könüllü ordu bölmələri ilə toqquşma baş verəndə kəfiyyətlə məğul olmalı, döyüldürəndən sonra isə düqmənin arxasında və cinahlarında vuruşmalı idi; 4) 5-ci Bakı piyada alayının bir bölüyü, partizan dəstəsi, topçu və pulemyot taqımları, çevik ehtiyat qüvvəsi kimi, Xaçmaz və Qızılburunda saxlanılmalı idi və nəhayət, 5) zirehli qatar Yalama stansiyasına doğru hərəkət edərək, Samur körpüsündən keçmək istəyən Könüllü ordu dəstələrinin hərəkətini ləngitməli idi.

1919 ilin yayında Azərbaycanın Ğimal sərhədinin müdafiəsinə öz üzərinə götürməli olan xüsusi taktiki *Xaçmaz*

dəstəsi yaradıldı. 1919 ilin noyabrında Xaçmaz dəstəsinin bazasında *Quba dəstəsi* təşkil olundu. Lakin Denikin təcavüzü ehtimalının aradan qalxması ilə əlaqədar 1919 ilin sonunda Quba dəstəsi ləğv edildi.

1920 ilin martında Qarabağda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı erməni qiyamı qaldırılması ilə əlaqədar olaraq, Qıml sərhədinin möhkəmləndirilməsi üçün yerləşdirilməyə hissə və bölmələr oradan geri çağırıldılar. Bu da *Aprel işğalı (1920)* ərəfəsində erməni xəyanəti nəticədə Qıml müdafiə sisteminin fəaliyyət göstərə bilməməsinə səbəb oldu.

Əd.: Azərbaycanın tarixi. 7 cildə, c.5, B., 2001; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920). B., 1998.

ĞİMALĞQAFQAZ DAĞLI XALQLARI ĞİTİFAQI RESPUBLİKASI, Dağlı Respublikası - 1918-19 illərdə gımalı Qafqazda - Dağıstan və Terek vilayətləri ərazisində fəaliyyət göstərmiş milli hökumət. Oktyabr çevriliğindən (1917) sonra bolşevikləri dəstəkləyən sovetlər, Terek kazakların rəhbərliyi və dağlı xalqların milli quralları gımalı Qafqazda hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başladılar. Bu qurumların nümayəndələri noyabrın 8-də Vladıqafqazda birgə iclas keçirdilər. Əlasda Terek kazakların atamanı M.Karaulov və gımalı Qafqaz Dağlıları Mərkəzi Komitəsinin sədri Ə.Çermoyev, Terek vilayəti Əraiyə Komitəsinin sədri P.Kotsev və vilayət soveti rəhbərliyi bölgədə idarəçiliyi təmin etmək üçün ayrı-ayrı sahələr üzrə komissarlıqlar yaratdılar. Oktyabrın sonunda Petroqrada çevrilmiş Dağıstanda da pisləndi və Terek Dağlıları ilə birlikdə Terek-Dağıstan hökuməti yaradılması fikri irəli sürüldü. Dekabrın 2-də gımalı Qafqaz Dağlı Ğitifaqının yaradılması haqqında bəyannamə qəbul edildi. Rəğid xan Qaplanovun başılığı ilə müvəqqəti hökumət təşkil olundu. General Talıxanov hərbi komissar, M.Karaulov ədliyyə və maliyyə komissarı, "Dikaya diviziya"nın komandanı general Polevtsev Terek-Dağıstan hərbi hissələrinin komandanı təyin olundular. Lakin bolşevik təbliğati və Qafqaz cəbhəsindən qaçıdan rus əsgərlərinin yerli əhaliyə qarşı zorakılıqları milli toqquşmalara səbəb oldu. Dekabrın 13-də bolşevik təsiri altın olan rus əsgərləri M.Karaulovu qətlə yetirdilər. Bu, rus-kazak hərbiçilərinin bölgədə dağlılara qarşı qətl və qarətlərinin geniş miqyas almasına gətirib çıxardı. Qroznıda, Vladıqafqazda rus əsgəri qüvvəsinə arxalanan Sovetlər 1918 ilin əvvəlində hakimiyyəti ələ keçirdilər. Martın 17-də isə Pyatıqorskda Terek Xalq Komissarları Soveti təşkil edildi. gımalı Qafqazda bolşevik hakimiyyəti qurulmasına başladı.

Dağıstanda isə Nəcməddin bəy *Qotsinskinin* və *Şeyx Uzun Hacının* başılıq etdiyi islamçı qüvvələr fəallaşdılar. Petrovsk-Port (Mahaçqala) bolşeviklərdən təmizləndi. N.Qotsinski Dağıstan və bütün gımalı Qafqaz müsəlmanlarının imamı kimi öz hakimiyyətini elan etdi, aprelin əvvəlində isə Bakıda müsəlman əhaliyə qarşı erməni-bolşevik soyqırımının qarşısını almaq üçün hərbi yürüşə başladı. Dağıstan süvari alaylarının da iştirak etdiyi bu yürüş zamanı erməni-bolşevik qüvvələri Xaçmaz yaxınlığında məğlubiyətə uğradıldı. Lakin N.Qotsinskinin başılıq etdiyi Dağıstan könüllüləri Bakı Sovetinin yaratdığı Biləcəri-Xırdalan müdafiə xəttini yarmağa hazırladığı zaman Həğər xandan dəniz yolu ilə bolşeviklərin Petrovsk-Porta hərbi qüvvə yeritməsini əğdib Dağıstana dönməyə məcbur oldular.

Terek-Dağıstan hökuməti isə iflic vəziyyətə düşdü və dağlı milli qüvvələrinin liderləri Zaqafqaziya seymi ilə birləşmək, bütün Qafqazın təmsil olunduğu hakimiyyət yaradılmasına nail olmaq məqsədilə Tiflisə topladılar. Seymədə azərbaycanlı nümayəndələr tərəfindən müdafiə olunan bu təşəbbüs onun gürcü-erməni çoxluğu tərəfindən rədd edildi. Lakin azərbaycanlı ictimai xadimlərin təkidi ilə Trabzona sülh konfransına göndərilən nümayəndə heyətinin tərkibinə dağlı nümayəndələri də daxil edildi. Trabzonda dağlı nümayəndələri gımalı Qafqazla Cənubi Qafqazın vahid dövlətdə birləşməsinə təklif etdilər. Lakin gürcü və erməni nümayəndələri, eləcə də alman komandanlığının təmsilçisi Qafqazda müstəqil dövlət yaradılması zamanı bölgədə müsəlman-türk təsirinin güclənməsindən ehtiyatlanaraq, buna razılıq vermədilər.

Trabzonda uğur qazana bilməyən dağlı nümayəndələri Ətanbula gedərək, Osmanlı hökuməti ilə birbaşa təmasa girdilər. Batum sülh konfransı ərəfəsində hərbi nazir Ənvər paşa ilə görüşüb, ondan yardım istədilər. 1918 il mayın 11-də isə dağlı nümayəndə heyəti gımalı Qafqaz Dağlı Xalqları Ğitifaqı Respublikasının (Dağlı Respublikası) yaradılması haqqında Ğitilal bəyannaməsi qəbul etdi. Osmanlı dövlətinə və onun müttəfiqlərinə bu haqda rəsmi nota verildi. Əbdülməcid Çermoyevin və Heydər Bammatin imzaladığı bu sənədlər Osmanlı dövlətinin rəhbərliyi tərəfindən məmnunluqla qarşılandı. Alman nümayəndə heyəti isə bu qurumun bütün gımalı Qafqazı əhatə etməsinə qarşı çıxaraq, Kuban vilayətindəki kazaklarla münasibətləri daha önəmli saydığı nümayəndələri dəstəklədi. Mayın 24-də Ə.Çermoyevin başılıq etdiyi Dağlı Respublikası hökuməti Gəncəyə köçdü. Dağlı Respublikası nümayəndə heyəti 1918 il iyunun 8-də Batumda Osmanlı dövləti ilə dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsi imzaladı. Bu müqaviləyə əsasən, Osmanlı dövləti Dağlı Respublikasına hərbi yardım etməyi və onu xarici təhlükələrdən müdafiə etməyi öhdəsinə götürdü.

Daha sonra Dağlı hökumətinin üzvləri P.Kotsev və V.G.Cabagiyev Osmanlı dövlətinin hərbi yardımını məsələsinin detallarının aydınlaşdırmaq üçün Tiflisdə Yusif Əzət paşa ilə danışıqlar apardılar. Dağlı hökumətinin ilk xarici işlər naziri Heydər Bammət isə diplomatik missiya ilə Avropaya yola düşdü. 1918 ilin iyununda Qafqaz Əlam Ordusunun komandanı Nuru paşa Dağlı hökumətinin başçısı Ə.Çermoyevin xahişilə Əmayıl Haqqı bəyin başılığı ilə Dağıstana hərbi dəstə göndərdi. 74 zabit və 577 əsgərdən ibarət olan bu hərbi qüvvə Dağıstanın dağlıq bölgəsində bolşeviklərə qarşı mübarizə apararı Nuh bəy Tarkovskinin və polkovnik Cəfərovun başılıq etdikləri

könüllü dəstələrə yardım göstərdi. Çununun 21-də Qunib aulunda qərargah yaratmış əslən çərkəz olan Əmayıl Haqqı bəy bütün gimali Qafqaz müsəlmanlarına müraciət edərək, onları birləşməyə və bolşeviklərə qarşı qəti mübarizəyə çağırırdı. 1918 ilin yayında Bakı yaxınlığında Osmanlı-Azərbaycan hərbi qüvvələrinin zərbələrindən gimala qaçan L. Biçeraxovun rus kazak dəstəsi Dərbəndi və Petrovsk-Portu ələ keçirərək, Rusiya hakimiyyətini bərpa etdi. Belə vəziyyətdə N. Tarkovski dağlı könüllü alayları ilə Xunzaxa, oradan da Temirxan-ğuraya yürüdükdən, bütün bölgənin kazaklar tərəfindən işğalın qarşısını aldı. Sentyabrın sonunda Osmanlı və Azərbaycan hərbi qüvvələri Dağlı Respublikasına yardımına gəldilər. Yusif Əzət paçanın komandanlıq etdiyi ordu hissələri oktyabrın 6-da Dərbəndi, noyabrın 7-də Petrovsk-Portu Biçeraxovun rus-kazak-erməni qüvvələrindən azad etdi.

Oktyabrın 13-də Dağlı Respublikası hökuməti Ə. Çermoyevin başçılığı ilə Dərbəndə, oktyabrın 24-də isə Temirxan-ğuraya köçdü. Azərbaycan Hökuməti onun normal fəaliyyətə başlaması üçün oktyabrın 8-də 1 milyon rubl faizsiz kredit ayırdı. Daha sonra əlavə maliyyə yardımı, yanacaq və silah-sursat yardımları göstərildi. Noyabrın ortalarında Dağlı Respublikası hökuməti Antanta nümayəndələrinin tələbi ilə Biçeraxovla barışıq imzaladı. Osmanlı hərbi qüvvələri bölgədən çıxarıldı.

1918 il noyabrın 12-də Temirxan-ğurada Dağıstan, Çeçen və Əfqanıstan nümayəndələrinin böyük toplantısı çağırıldı. Toplantı iştirakçıları Dağlı Respublikası hökumətinə tam etimad nümayiş etdirdilər. Noyabrın 24-də Dağlı Respublikası hökumətinin rəsmi orqanı olan "gimali Qafqaz" qəzetinin ilk nömrəsində hökumətin "Dağlılara, kəndlilərə, kazaklara, fəhlələrə, ziyahlara!" müraciəti dərc edildi. Burada hökumətin Dağıstan və Çeçenistanda vəziyyətə nəzarət etdiyi, bolşevik qüvvələrinə qarşı qəti mübarizə aparıldığı bildirilir, gimali Qafqazın bütün xalqlarının, həmçinin rusların hüquqlarının qorunmasına təminat verildirdi. 1918 il noyabrın 28-də Bakıda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Dağlı Respublikası arasında müqavilə bağlanması, Azərbaycan tərəfinin Dağlı hökumətinə 10 milyon rubl həcmində maliyyə yardımı göstərməsi Dağlı Respublikasının öz mövqeyini möhkəmləndirməsi üçün böyük əhəmiyyətə malik idi.

Dağlı Respublikası hökuməti Qafqazdakı ingilis qüvvələrinin komandanı U. Tomsonun təklifi ilə dağlı-kazak münasibətlərini normallaşdırmaq üçün əməli addımlar atdı. Dekabrın 10-da Bakıda Dağlı hökumətinin nümayəndəsi gimali Qafqazın rus, kazak əhalisinin təmsilçiləri ilə müqavilə imzaladı. Bu sənədlə rus əhalisinə ali dövlət idarəçiliyində iştirak hüququ verildi, kazak hərbi dəstələrinin 40 minlik dağlı ordusunun tərkibinə daxil edilməsi qərara alındı. Bu razılıqmaya əsasən, dekabrın 15-də Ə. Çermoyevin başçılıq etdiyi hökumət istefa verdi. Dekabrın 19-da P. Kotsevin başçılığı ilə yeni koalision hökumət təşkil edildi. Ə. Çermoyev nazir postu kazaklara ayrıldı. Lakin ingilislərin himayəsində olan L. Biçeraxovun pozuculuq fəaliyyəti üzündən kazaklar Dağlı hökuməti ilə əməkdaşlıqdan imtina etdilər. Dekabrın 31 -də isə Tomson bildirdi ki, Dağlı Respublikasının səlahiyyəti Rostov-Petrovsk dəmir yolu xəttinə kimidir, ondan cənubdakı Dağıstan ərazisi L. Biçeraxovun fəaliyyət dairəsi olacaq, Petrovsk-Bakı dəmir yolu, Petrovsk və Dərbənd limanları müttəfiqlərin nəzarəti altında qalacaqdır. İngilis komandanlığı bu addımı ilə gimali Qafqaz xalqlarının birliyinə və bolşevik təcavüzünə qarşı mübarizəsi üçün ciddi zərbə vurdu. gimali Qafqazda "vahid və bölünməz Rusiya" uğrunda çıxış edən general Denikin Dağlı Respublikasına qarşı təcavüzünə qarşı yaratdı.

gimali Qafqaz dağlı xalqları nümayəndələrinin 1919 il yanvarın 15-də Temirxan-ğurada keçirilən yığıncağında parlament yaradılması qərara alındı. Yanvarın 20-də Dağlı məclisi adlı nümayəndəli orqan yaradıldı. Dağlı xalqlarının milli azadlıq mübarizəsinin fəal iştirakçısı, qumuq ictimai xadimi Zübeyir Temirxanov Dağlı məclisinin - parlamentin sədri seçildi.

1919 ilin əvvəlində Denikin ordusu Terek vilayətinə soxuldu, inqıqarın müqavimətini çətinliklə də olsa qıraraq, Vladıqafqazı ələ keçirdi. Dağlı hökumətinin ingilis komandanlığı və Denikinlə danışıqlar nəticəsiz qaldı. Denikin Dağlı Respublikasını tanımaqdan boyun qaçırdı və Könüllü ordunun generalı Lyaxovu Terek-Dağıstan diyarının hakimi təyin etdi. Martın 5-də Denikin ordusu Çeçenistana soxuldu. Azərbaycan Hökuməti Dağlı Respublikasına qarşı hərbi təcavüzün dayandırılması üçün bütün imkanlara əl atdı. Dağlı hökumətinə yeni maliyyə yardımı göstərdi, könüllü hərbi dəstələr və sanitariya briqadaları təşkil edilməyə başladı, Bakıdakı ingilis missiyasından təsirli tədbirlər görməsi istənilirdi və s. (bax *"Azərbaycanla Dağlı Respublikası arasında müqavilələr"*). Azərbaycan Hökumətinin diplomatik fəaliyyəti nəticəsində Gürcüstan hökuməti də martın 7-də Denikin Dağlı Respublikası ərazisinə hücumuna etirazını bildirdi və Dağlı hökumətinə yardım göstərəcəyini elan etdi. Dağlı Respublikası üçün çox ağır bir vaxtda - martın 28-də Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyi Temirxan-ğurada fəaliyyətə başladı (bax *Azərbaycanın Dağlı Respublikasında diplomatik nümayəndəliyi*).

Aprelin əvvəlində Denikin ordusunun Çeçenistanda çox hissəsini işğal etməsi Dağlı Respublikasında hökumət böhranı yaratdı. P. Kotsevin və hərbi nazir N. Tarkovskinin passivliyini tənqid edən hökumət üzvləri R. Qaplanov, V. G. Cabagiyev və N. Əhəsuvarov istefa verərək, yeni hökumət qurulmasını istədilər. Aprelin 11-də parlamentin iclasında P. Kotsev istefa verdiyini elan etdi. Parlament hökumətin təşkilini yenidən P. Kotsevə tapırdı. Dağlı hökumətinin əhali arasında böyük nüfuza malik din xadimləri geyx Uzun Hacı və geyx Əli Hacıya müraciətlə bütün dağlı qüvvələrini səfərbər etmək cəhdi gözlənilən səmərəni vermədi. Dağıstanda isə Dağlı Respublikasından çıxıb Azərbaycanla birləşməyə uğrunda hərəkət gəncəvüsət aldı (bax *Azərbaycan-Dağıstan itüfağı*).

Mayın 12-də P.Kotsevin başçılıq etdiyi Dağlı hökuməti istefa verdi. Dağlı parlamenti yeni hökumətin təşkilini general M.Xəlilova tapdı. Lakin Denikin nümayəndəsi ilə danışıqğa girən general Xəlilov Dağlı Respublikası hökumətinin buraxıldığını bildirdi və ayrıca Dağıstan hökuməti yaradılması haqqında qərar verdi (bax *Dağıstan hökuməti*). Mayın sonunda Dağıstan hökuməti Denikin ordusunu müqavimət göstərmədən ölkəyə buraxdı. Beləliklə, bütün gəlirli Qafqaz Denikin ordusunun nəzarətinə keçdi. gəlirli Qafqaz xalqlarının istiqlal mübarizəsi növbəti dəfə məğlubiyyətə uğradı. gələcəkdən gələcək təhlükə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədlərinə yaxınlaşdı.

Əd.: Azərbaycanская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; Гюльчун А., 1917-1920-сi illərdə gəlirli Qafqaz dağlılarının azadlıq uğrunda mübarizəsi, Б., 2000.

gÜLENBURQ Fridrix Verner fon (20.11.1875, Kemberq, Saksoniya - 10.11.1944, Plyottsenzeye həbsxanası, Berlin) - alman diplomatı, müqavimət hərəkatının iştirakçısı, qraf. Lozanna, Berlin və Münxen universitetlərində təhsil almışdır. 1901 ildən xarici iqtisadi nazirlikdə çalışmış, 1911 ildən Tiflisdə konsul vəzifəsində işləmişdir. 1918 ilin mayından Qafqazda alman diplomatik missiyasının tərkibində olmuş Bataum konfransındakı Almaniyə nümayəndəliyinin tərkibinə daxil edilmişdir. gÜlenburq 1918 il avqustun 21-də Almaniyənin Baş qərargahında Qafqazla bağlı iqtisadi və nəqliyyat məsələlərinin müzakirə olunduğu konfransda iştirak etmiş müqavimətin nəticələrini mövzular üzrə sistemləşdirib, qeydlər aparmışdır. Onun Bakı ilə bağlı qeydləri əsasən, Bakı neftinin nəqli məsələsinə aiddir. Qeydlərdə deyilir: "... a) Bakı Rusiya ağalığı altında qalmaqdadır; b) Neft gəliri Almaniyənin nəzarətinə keçir; v) Bakıdan gələn dəmir yollar və boru kəmərləri alman nəzarəti altında olmalıdır". gÜlenburqun yazdığına görə, Bakının tutulmasından sonra neft sahələrini Nobel firması ilə sıx əməkdaşlıq yolu ilə istismar etmək nəzərdə tutulurdu. gÜlenburq 1919 ilin iyulundan Berlində xarici iqtisadi nazirliyin mərkəzi aparatında referent vəzifəsində çalışmışdır. 1923 ildən Çində, 1931 ildən Rumıniyada, 1934 ildən isə SSRİ-də Almaniyənin səfiri olmuşdur. Müharibənin elan olunması haqqında Almaniyənin notasını 1941 il iyunun 22-də SSRİ-xarici iqtisadi nazir V.M.Molotova gÜlenburq təqdim etmişdir. Almaniyəyə qayıtdıqdan sonra istefa vermiş və antihitlerçi müxalifətə qoşulmuşdur. Hitlerə qarşı uğursuz sui-qəsdən (1944) sonra həbs edilərək edam olunmuşdur.

Əd.: Qasımlı M.C., Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti, 3 cildə. c.3. B., 2004; Зайцев К.А., Кто был кто в первом Мировой войне. Биография Мекхенге 3-й м.К.Тонери Мекхенге с.10 В.В. М., 2003.

gÜĞA - Azərbaycan Cəhəri. Ölkənin ən qədim yaşayış məntəqələrindən birinin əsasında yaranmışdır. gÜğanın yüksəliş Qarabağ xanlığının banisi Pənah xanın [1747-59] adı ilə bağlıdır. Onun göstərişləri ilə gÜğanın ətrafında müdafiə divarları tikilmiş və Cəhər abadlaşdırılmışdır. gÜğanın siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəz kimi tərəqqisində Qarabağ xanlığı misilsiz rol oynadığı kimi, gÜğanın da xanlığın həyatında həlledici əhəmiyyətə malik olmuşdur. gÜğanın beynəlxalq ticarət əlaqələrində fəal iştirak edirdi. Burada Pənahbadi (Pənahabadi) gümüş sikkəsi zərb olunurdu. gÜğanın Əhəməd xanın dövründə [1759-1806] daha da inkişaf etmiş 1783-84 illərdə Cəhərin ətrafına daha möhkəm qala divarları çəkilmişdir. Ağa Məhəmməd Qacar [1795-97] gÜğaya hücumu zamanı (1795), onu 33 gün mühasirədə saxlasa da, Cəhəri tuta bilməmişdir. O, Qarabağa yeni, 1797 il hücumu zamanı gÜğanı tutmağa nail olsa da, burada qətlə yetirilmişdir. 19 əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının gəlirli Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyəti genişlənməyə başlamışdır. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı P.D.Sisianov Gəncəni amansızlıqla işğal etdikdən (1904) sonra Qarabağ xanlığına qarşı mübarizəyə başlamışdır. Qa-

Şuşa şəhərinin qala divarları. 18 əsr

Pənahəli xanın sarayı. Şuşa

*Şuşa qalasının gümüş açarları. 1805.
Azərbaycan Tarixi Muzeyi*

müsəlman, yalnız 421-i (27,5%) erməni idi. 1840 il inzibati-ərazi bölgüsü zamanı Şuşa qəzası yaradıldıqda Şuşa Cəhəri yenə mərkəz olmuşdu. 1873 il kameral təsvirinə görə Şuşada 24552, 1886 il siyahısına görə 26806, 1897 il Ümumrusiya siyahıyaalmasına görə isə 25881 nəfər əhali qeydiyyatda alınmışdı. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Şuşada 43869 nəfər (25404 kişi, 18465 qadın) yaşayırdı. Onlardan 41102 nəfəri yerli sakin, 2767 nəfər müvəqqəti yaşayanlar idi. Çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində Şuşada da əhəlinin etnik tərkibində xristian əhəlinin, o cümlədən ermənilərin sayının artırılması özünü qabarıq göstərmişdi. Yuxarıda xatırlanan mənbəyə görə, Şuşa Cəhər əhalisi içərisində azərbaycanlılar təxminən 20 min nəfər təşkil edirdi. Əhəlinin 2 mindən çoxunu ruslar, digər Avropa xalqlarının nümayəndələri və b. pravoslav dininə mənsub olanlar təşkil edirdi. Ermənilər Şuşa Cəhərinin siyasi həyatında dağıdıcı ünsür kimi çıxış edir, azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti yeridirdilər. 1905-06 illərdə ermənilər rus üsul-idarəsi ilə birləşərək, azərbaycanlılara qarşı açıq mübarizəyə başlayaraq, qanlı cinayətlər törətdilər. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra yaranan tarixi Çarətdə ermənilər, bütün Cənubi Qafqazda olduğu kimi, Şuşada da fəallaşdılar. Yalnız Azərbaycan

rabağın qriqorianlaqımıq və erməniləqımıqalban məlikləri bu işdə ciddi-cəhdlə iştirak edir, hər vasitə ilə Qarabağ xanlığına zərbə vurmağa çalışırdılar. Belə bir çəraitdə Əbrahim xan Rusiya ilə Kürəkçay müqaviləsini bağlamağa razı oldu (1805, 14 may). Müqavilənin şərtlərindən birinə əsasən, Şuşada rus qarnizonu yerləşdirildi. Kürəkçay müqaviləsinə görə, Qarabağ xanlığı məhz Azərbaycan torpağı kimi Rusiya imperiyasına ilhaq edilmişdi. Lakin Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasəti tezliklə özünü açıq şəkildə göstərmişdi 1806 ildə Əbrahim xan ailəsilə birlikdə işğalçılar tərəfindən Şuşada qətlə yetirilmişdi. Çar I Aleksandrın [1801-25] fərmanı ilə onun oğlu Mehdiqulu xan hakimiyyətə [1806-22] gəlmişdi. Lakin çar hökuməti 1822 ildə Qarabağ xanlığının ləğv edərək, onu əyalətə çevirmişdi. Şuşa Qarabağ əyaləti və hərbi müsəlman dairəsinin mərkəzi olmuşdu. Çar Rusiyanın Qarabağ əyalətində 1823 ildə keçirdiyi kameral təsvirin yekunlarına görə, Şuşada 1532 ailə qeydiyyatda alınmışdı, onun 1111-i (72,5%) azərbaycanlı-

Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın evi. Şuşa. 19 əsr

Həmin mülk erməni vandalları tərəfindən dağıdıldıqdan sonra. 1992

Xalq Cümhuriyyətinin qurulması, bütövlükdə, Qarabağda, o cümlədən onun mərkəzi olan ǧuÇada ermənilərin separatçı-terrorçu hərəkatının qarşısının alınmasında böyük rol oynadı. 1918 ilin sentyabrında ǧuÇada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti bərqərar edildi. Bu dövrdə ǧuÇanın 35 kilometrliyinədək yaxınlıqda Andronikin Çəhəri ələ keçirmək cəhdləri boşa çıxdı və o, Zəngəzura çəkildi. 1917 ilin yanvarında *Qarabağ general-qubernatorluğu* təşkil edildi. Qubernatorluq ǧuÇada [sabitlik yaradılması üçün böyük iş gördü. Bununla əlaqədar olaraq, Cümhuriyyət hökuməti ǧuÇada mühüm əhəmiyyətə malik olan sosial tədbirlər həyata keçirdi. 1919 il noyabrın 20-də ǧuÇada hökumət xəstəxanası açılması barədə qanun qəbul edildi. Lakin erməni-dəhşətçü güruhu separatçı-terrorçu fəaliyyətindən əl çəkmək istəmədi. 1920 ilin martında ermənilər, bütün Qarabağda olduğu kimi, ǧuÇada da azərbaycanlılara qarşı qanlı soyqırımları törətdilər. Bu hadisələr sovet Rusiyasının iğlalçı hərbi

qüvvələri ilə birlikdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə ağır zərbə vurdu və onun süqutunu yaxınladı. Bakını iğlal edən 11-ci Qırmızı ordu hissələri 1920 il mayın 12-də ǧuÇaya daxil olsa da, lakin burada möhkəmlənə bilmədi. Çünun 3-dən 4-nə keçən gecə ǧuÇa Azərbaycan milli qüvvələri tərəfindən azad edildi. Lakin 11-ci ordu hissələri iyunun 15-də ǧuÇanı yenidən iğlal etdi, sovet hakimiyyəti bərpa edildi. 1923 il iyulun 7-də Azərbaycan Mərkəzi Əraiyə Komitəsi Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılması haqqında dekret verdi. ǧuÇa Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət heyətinin 1923 il 16 iyul tarixli qərarı ilə DQMV-nin tərkibinə daxil edildi. 1980 illərin sonlarında ermənilərin Azərbaycana ərazi iddialarının yeni mərhələsi Ermənistanın Azərbaycana qarşı elan edilməmiş müharibəsinə çevrildi. 1992 ilin mayında ǧuÇa Çəhəri ermənilər tərəfindən iğlal olundu. burada qurulan iğlal rejimi nəticəsində azərbaycanlılara məxsus maddi mədəniyyət abidələri barbarcasına dağıdıldı. Azərbaycan dövləti və xalqı Azərbaycan torpaqlarının, o cümlədən ǧuÇanın ermənilər tərəfindən iğlalı ilə bir an belə barışmamış onların azad edilməsi və ölkəmizin ərazi bütövlüyü uğrunda əzmlə mübarizə aparır.

ǧuÇa qəzasının gerbi, 1840. Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.1-2, B., 1998; *Azərbaycan Demokratik Respublika* (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Azərbaycan tarixi sənədlər və nəqlər üzrə, B., 1990; Qarabağnamələr. Kitab 1-2, B., 1989-1991; Paçayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Köçərli T., Qarabağ, B., 2002; Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 г., Тифлис, 1866; К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азерб. ССР., Документы и материалы, Б., 1989; Кавказский календарь на 1917 г., Б., 1989; Кавказский календарь на 1917 г., Б., 1916; Авалов Э., Архитектура городов Шуши, Б., 1977; Мурадалиева Э. города Северного Азербайджана во второй половине XIX века, Б., 1991.

ǧUĞA, CAVANQIR, CƏBRAYIL VƏ ZƏNGƏZUR QƏZALARININ MÜVƏQQƏTİ GENERAL-QUBERNATORLUĞU- ermənilərin Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları ilə əlaqədar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1919 ilin yanvarın məcburiyyət qarşısında yaratdığı müvəqqəti inzibati idarəçilik rejimi (bax *Qarabağ general-qubernatorluğu*).

ǧUĞA HƏRBİ FELDŞER MƏKTƏBİ- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ǧuÇada hərbi tibb kadrları hazırlayan təhsil müəssisəsi (bax *Hərbi feldşer məktəbi*).

ǧUĞA QƏZASI Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə inzibati-ərazi vahidi. Azərbaycanın ən böyük xanlıqlarından biri olan Qarabağ xanlığı Kürəkçay müqaviləsindən (1805) sonra, əslində Rusiyaya ilhaq edilərək, 1822 ildə ləğv olundu və əyalətə çevrildi. 1840 il inzibati-ərazi islahatı nəticəsində Qarabağ əyaləti ǧuÇa qəzası adlandırıldı və hərbi-müsəlman dairəsinin (mərkəzi ǧuÇa Çəhəri) tərkibinə daxil edildi. 1867 ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası təşkil edildikdə ǧuÇa qəzası da onun tərkibinə qatıldı. ǧuÇa qəzasının ərazisində üç yeni qəza – Zəngəzur, Cavanqır və Cəbrayıl qəzaları yaradıldı. Beləliklə, əvvəllər bütün Qarabağ xanlığını əhatə edən ǧuÇa qəzasının ərazisi dörd qəza arasında bölündü. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, ǧuÇa qəzasının ərazisi 4423,28 kv.verst idi. Burada 144876 nəfər (76730 kişi, 68146 qadın) əhali yaşayırdı. Onların 141327 nəfəri yerli sakin, 3549 nəfəri müvəqqəti yaşayışlar idi. Çar hökumətinin gəməli Azərbaycanı iğlal prosesində xüsusilə *Türkmənçay müqaviləsindən (1828)* sonra ermənilərin buraya köçürməsi Qarabağda əhalinin etnik tərkibində onların sayını artırırdı. Yuxarıda xatırlanan qaynağın məlumatına görə, ǧuÇa qəzasında təxminən 66501 nəfər (46%) azərbaycanlı yaşayırdı. Ruslar, digər Avropa xalqlarından olanlar 3 min nəfərədək təşkil edirdi. Erməni separatçı-terrorçu qüvvələri bütün Qarabağda, o cümlədən ǧuÇa qəzasında azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti yeridirdilər. 1905-06 illərdə ermənilər ǧuÇa qəzasında azərbaycanlılara qarşı qanlı soyqırımları törətdilər. Ermənilərin separatçı-terrorçu

fəaliyyəti Rusiyada Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra daha da genişləndi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra güc qəzasında öz hakimiyyətini bərqərar etdi. 1919 ilin yanvarında güc qəzasını da əhatə edən *Qarabağ general-qubernatorluğu* yaradıldı. Burada məskunlaşan ermənilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyətini qəbul etdilər. Bununla belə, erməni-daşnaklar güc qəzasının azərbaycanlı əhalisinə qarşı qanlı qırğınlar törətməkdə davam etdirdilər. 1920 ilin martında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı erməni qəsdləri geniş miqyas aldı. Bütün bunlar ölkənin hərbi qüvvələrini bu regiona cəlb etdi, gəmil sərhədləri müdafiəsiz qaldı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu yaxınlaşdı. 1920 il aprelin 28-də Bakı işğal olunduqdan sonra, 11-ci Qırmızı ordunun köməyi ilə mayda güc qəzasında da hakimiyyət bolşeviklərin əlinə keçdi. Azərbaycan Mərkəzi İdarəetmə Komitəsinin 1923 il 7 iyul dekreti ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldıqda güc qəzasının bir hissəsi onun tərkibinə verildi. Qəza 1929 ildə rayonlaşma zamanı ləğv olunmuşdur.

Əd.: Bax Şuşa məqaləsinin ədəbiyyatına

Şuşinski Seyid, Mir Möhsün ağa Seyid Cəbrayıl oğlu (12.4.1889, güc qəzasının Horadiz kəndi - 1.10.1965, Bakı) Azərbaycanın xalq artisti (1956). Zil və məla hetli səsə malik olan Mir Möhsün ucaq ikən dini mərasimlərdə və xalq çalılarında oxumuşdur. 1907 ildə gücdə alim-musiqişünas Mir Möhsün Nəvvabın musiqi məktəbində təhsil alır, acaq sənətini dərinlən mənimsəyir, muğamları öyrənməyə başlayır. Bu vaxtlar

"Mani", "Arazban", "Heyratı", "Simayışmə", "Mənsuriyyə" kimi zərbi muğamları məharətlə oxumuş və tezliklə gücdə müğənni kimi tanınmışdır. Şuşinskinin xanəndə kimi yetişməsində Cabbar Qaryağdı oğlunun böyük rolu olmuşdur. 1912 ildə Tiflisdə Cəlil Məmmədquluzadənin, Əlimirzə Nərimanovun təşəbbüsü ilə

Cəbrayılın azərbaycanlılar yaydığı hissəsində ("gəytanbazar"da) açılan "Auditoriya" klubunda Şuşinskinin rəhbərliyi ilə "gərç konserti" təşkil olunmuş o zaman Üzeyir bəy Hacıbəylinin Tiflisdə tamaşa qoyulan "Leyli və Məcnun" operasında Cən Səlam, "O olmasın, bu olsun", "Acaqın mal alan" musiqili komediyalarında Sərvər və Əsgər rollarını ifa etmişdir. Bir müddət tarzən Məçədi Zeynal, Məçədi Cəmil Əmirovun müqəyyətilə xalq çalılarında oxumuşdur. "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrinə, Azərbaycan teatrına və aktyorlara, kasıb tələbələrə maddi yardım göstərmişdir. 1913-14 illərdə "Ekstrafon" səhmdar cəmiyyəti tərəfindən Kiyevdə onun ifasında bir sıra muğamlar və xalq mahnıları vala yazılmışdır.

Şuşinski 1919 ildən Bakıda yaydığı Cümhuriyyət Hökumətinin üzvləri ilə tez-tez görüşmüş ölkənin müstəqil mədəni həyatında yaxından iştirak etmiş fəhlə klublarında, mədəni-kütləvi tədbirlərdə musiqili səhnəciklərdə, bayramlarda, xeyriyyə konsertlərində və başqa el çalılarında çalib-oxumuşdur.

Aprəl işğalından (1920) sonra Şuşinski Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında, Asəf Zeynallı adına Musiqi Məktəbində xanəndəlik və muğam sənətindən dərs demiş ömrünün son illərində isə Azərbaycan Opera və Balet Teatrında muğam operaları üzrə məsləhətçi işləmişdir. Şuşinski gözəl musiqi yaddaşına və yüksək ifaçılıq mədəniyyətinə malik sənətkar olmuş bir çox muğamlara yeni güclər, xallar, hissələr əlavə etmişdir. Ustad xanəndə olan Seyid Şuşinski Azərbaycan muğam sənətinin tərəqqisində və inkişafında mühüm rol oynamış ifaçılıq məktəbi yaratmışdır.

Əd.: Şuşinski F., Seyid Şuşinski. B., 1996; yenə onun, Azərbaycan xalq musiqiçiləri, B., 1985.

Seyid Şuşinski, bəstəkar Fikrət Əmirov və tarzən Qurban Pirimov

T

TAĞIYEV Ağa Zeynal (?-?) - Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının iştirakçılarından biri; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. "Ətilhadi-Əlam-Rusiyada müsəlmanlıq" partiyasının təşkilatçılarından olmuş partiyanın 2-ci qurultayında (1920, yanvar) Mərkəzi Komitənin üzvü seçilmişdir. Azərbaycan Milli quruluşunun *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsis haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, Bakı Cəhərindən Cümhuriyyət Parlamentinə seçilmişdir.

TAĞIYEV ƏGƏF (?-?) - Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının iştirakçılarından biri; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli quruluşunun *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsis haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, Ağdağ Cəhərindən Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir. Parlamentdə "Müsavat" və bitərəflər fraksiyasının üzvü idi.

TAĞIYEV Hacı Zeynalabdin Məhəmmədağa oğlu (1838, Bakı - 1.9.1924, Bakı yaxınlığındakı Mərdəkan kəndi) Azərbaycan sahibkarlığının görkəmli nümayəndəsi, xeyriyyəçi, maarifpərvər və ictimai xadim. Nəslən "Əriqəhər" dəndir. Atası baqmaççı idi. Ehtiyac içərisində yaqayan ailəsinə kömək məqsədilə kiçik yaqandan fəhləlik etmiş 15 yaqandan bənnalığa baqamışdır. 1872 ildə neft sənayesində iltizam sistemi ləğv edildikdən də torpaq sahəsi götürərək, quyu qazdırmış elə həmin il 12 ilk neftçıxartma müəssisəsi yaranmış ki, onlardan biri də "H.Z.A.Tağıyev" neft sənayesi firması idi. 1873 ildə neftçıxartma içində sərmayə qoymuş sahibkarlıq fəaliyyətinə baqamışdır. 1877 ildə 2-ci gildiya tacir rütbəsi almışdır. 1878 ilin əvvəlində Tağıyevin mədəninə baq verən neft fontanı onu Bakının zəngin sahibkarlarından birinə çevirmişdir. 70-ci illərin sonunda Tağıyev artıq 3 neft zavodunun sahibi idi. 1882 ildə 1-ci gildiya tacir rütbəsi almış 1886 ildə "H.Z.A.Tağıyev" Çəxi ticarət evini təşkil etmişdir. 1896 ildə Tağıyev firmasının neft hasilatı ən yüksək göstərici ilə (32 milyon pud) ən iri - "Nobel qardaqları" Çirkətini (28 milyon pud) geridə qoydu.

Tağıyev neft məhsullarının Xəzər dənizi və Qafqaz dəmir yolu ilə nəqli üzrə əsas fənnalar qrupunun daimi iştirakçısı olmuşdur. 19 əsrin 90-cı illərində məhz Tağıyev, ilk dəfə, guqə-Yevlax dəmir yolu çəkiliş layihəsini təklif etmişdir. 20-ci yüzilliyin əvvəllərində təsisçisi olduğu "Kür-Xəzər gəmiçilik cəmiyyəti" Xəzər dənizində "Qafqaz və Merkur" və "gərq" Çirkətlərinə qarşı dura biləcək yeganə qüvvəyə çevrildi. Tağıyev Azərbaycan iqtisadiyyatının müstəmləkə xarakterinə zərbə vuran, onu sındıran ilk milli sənayeçi olmuşdur. Baqqa sənaye sahələrinə kapital qoymaq üçün 1897 ildə özünün neft mədənlərini, müəssisələrlə birlikdə, Britaniyanın ən iri sahibkar Çirkətinə 5 milyon rubla satan Tağıyev toxuculuq sənayesinə, gəmiçiliyə, tikintiyə, kənd təsərrüfatına və balıqçılığa xeyli kapital qoymuş "Tağıyev H.Z. lifli maddələrin emalı üzrə Qafqaz səhmdar cəmiyyəti" (1897), toxuculuq fabriki (1900), "Xəzər manufaktura cəmiyyəti" (1911), "Tağıyev balıq sənayesi səhmdar cəmiyyəti" (1916) yaratmışdır. Bakıda toxuculuq fabriki tikilməsi təkcə Azərbaycanda qiymətli ixrac məhsulları və külli miqdarda gəlir verən yeni sənaye sahəsinin yaradılması deyil, həm də minlərlə işsiz qə və pulsuz evlə təmin edilməsi demək idi. Fabrikin ambulatoriyası və məktəbi də var idi.

Bir sıra xırda neft sənayesi Çirkətləri ilə əməkdaşlıq edən Tağıyev "gərqi-Qafqaz neft sənayesi və ticarət səhmdar cəmiyyəti"nin təsisində iştirak etmiş həmin cəmiyyətin idarə heyətinin sədri seçilmiş beləliklə. 20 əsrin əvvəllərində neft sənayeçiləri arasında nüfuzunu müəyyən dərəcədə bərpa etmişdir. Tağıyev 1914 ilin yayında pambıq parça sənayesi sahəsində "H.Z.Tağıyevin fabriklər birliyi kontoru"nu təşkil etmişdir. Fabriklərini xammalla təmin etmək məqsədilə Tağıyev Yevlax yaxınlığında pambıq əkini üçün torpaq sahəsi almış 1909 ildə isə Cavad qəzasında pambıq-təmizləmə zavodu tikdirmişdir. 1899 ildə yaradılan "Elektrifskaya sila" səhmdar cəmiyyətinin sədr müavini seçilən Tağıyev idarə heyətinin 6 direktoru arasında yeganə azərbaycanlı idi. Tağıyevin metal emalı və gəmi təmiri sahələrində də müəssisələri vardı. 1903 ildə gəmi sahibləri onun təşəbbüsü ilə "Yanacaq-doldurma Çəunları ittifaqı" adlı sindikat yaratmışdılar. Beləliklə, milli kapital Xəzər yanacaq-doldurma donanmasında yüksək çəkiyə və sabit mövqeyə malik oldu. Tağıyev yeyinti sənayesinin inkişafına da diqqət yetirmiş dəyirman tikdirmiş Quba qəzasında üzüm bağları saldırmış 40 desyatın (43,7 ha) sahəlik üzümçülük-Çərabçılıq təsərrüfatını Çirikli satın almışdır. 1909 ildə balıq sənayesinə 1 milyon rubla yaxın sərmayə qoymuş 1910 ildən ən iri vətəgələrdən olan "Bankə" vətəgəsinin sahibi olmuşdur. Balıq məhsullarını saxlamaq üçün Dağıstann Petrovsk-Port (indiki Mahaçqala) Cəhərində soyuducu

H.Z. Tağıyevin ailəsində. Ailə üzvləri musiqi ilə məşğul olur.

zavod, buz istehsal edən və çəllək zavodları tikdirmişdi. 1916 ildə balıq sənayesi sahəsində yaradılan "Kaspi-Tağıyev" səhmdar cəmiyyətinin əsas kapitalının üçdə iki payı Tağıyevə məxsus idi. Tağıyevin fəaliyyət sahələrindən biri də rabitə ilə bağlı idi. Telefon xətlərinin çəkilişində də öncüllərdən biri Tağıyev olmuşdur. O, torpaq sahələrinin, mülklərin və b. dağınıq əmlakın alqı-satqısı ilə bağlı əməliyyatlarla da məşğul olurdu. Tağıyev Bakı gəhər Du masının üzvü kimi Çəhərsalma məsələsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bakının mərkəzində ticarət passajı (köhnə Bakı univermağı), bank binası, üçmərtəbəli yaÇayıÇmülkü (Azərbaycan tarixi muzeyinin binası), ilk əsash teatr binası (Tağıyev teatrı; 1883), müsəlman qızları üçün ilk təhsil məktəbi (1901; AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu), AbÇeronda ilk dəfə xüsusi olaraq fəhlələr üçün Zığ kəndində salınmış qəsəbə və s. ona məxsus idi. 1904-13 illərdə xüsusi kredit müəssisələri Çəbəkəsinə "H.Z. Tağıyev" bankir kontorunu da daxil olmuşdu. H.Z. Tağıyevin fəaliyyətinin zirvələrindən biri sənaye müəssisələrini maliyyələşdirmək, yerli sahibkarlara maddi dəstək vermək məqsədilə 1914 ildə yerli sahibkarlarla birlikdə Bakı ticarət bankını təsis etməsi idi. 1917 ilin axırlarında Tağıyevin kapitalı 30 milyon manata çatırdı.

Tağıyev müsəlmanların mənafeyi ilə bağlı ictimai-siyasi məsələlərdə daim fəallıq göstərmişdir. 1905 ildə Çəhər özünüidarəsi sahəsində müsəlmanların hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının ləğvi ilə əlaqədar ləngimədən tədbirlər görülməsini təklif etmiş Əhməd bəy Ağayev tərəfindən Azərbaycan dilinə çevrilmiş 1864 il "Əsasnaməsi" onun köməyi ilə dərc olunmuşdu. O, Cənubi Azərbaycanda gedən milli azadlıq hərəkatına (1905-11) yardım olaraq pul vəsaiti və silah göndərmişdi.

H.Z. Tağıyev iqtisadiyyatın inkişafı ilə yanaşı, maarif və mədəniyyətin tərəqqisi üçün də misilsiz səy və xidmətlər göstərmişdir. Onun vəsaiti hesabına Çəyxülislam Əbdüssəlam Axundzadənin "Tarixi-müqəddəs", Sultan-məcid Qənizadənin kitabları, "ƏÇəri-Seyid Əzim ğirvani" kitabı, Nəriman Nərimanovun "Nadir Çah" dramı (Tağıyevin xahiş ilə, fars dilinə tərcümə olunaraq) və bir çox başqa kitablar çap olunmuşdur. Bundan başqa, Çanda, Çtanbulda, Hindistanda, Misirdə və başqa ğərç ölkələrində xəstəxanalara, məktəblərə, xeyriyyə cəmiyyətlərinə, məscid və mədrəsələrin inÇasına böyük ianələr ayırmış təkcə Azərbaycanın deyil, Rusiyanın çox milyonlu müsəlman əhəlisinə köməyini əsirgəməmişdir. O, Mahaçqala, Tiflis, Kırım, Si-bir, Moskva, Odessa, Vladıqafqaz, HəÇörxan, Kutaisi, Pe-terburq, Vəlqaboyu, Xarkov və s. yerlərdə ana dilində məktəblərin açılmasına xeyli vəsait sərf etmişdi. Tağıyev 1895 ildə 57 min rubla "Kaspi" qəzetini almış və onun

H.Z.Tağıyev iş otağında

sahibi olmuşdu; Quran Azərbaycan dilində "Kaspi" qəzetinin nəşriyyatında nəşr edilmişdir. 1879 ildən Bakı Çəhər Dumasının üzvü olan Tağıyevin Bakıya su kəmərinin çəkilməsində xüsusi xidməti var. Onun təşəbbüsü ilə ingilis mühəndisi V.V.Lindley 1904 ildə göllər-Bakı su kəmərinin çəkilməsinə başlamışdı. Tağıyevin 1899 ildə Mərdəkəndə tikdirdiyi elektriklə iqləyən dəyirman ətraf kəndlərin camaatını 1-ci dünya müharibəsi illərində aclıqdan xilas etmişdir. 1902 ildə gəməxi zəlzələsi zamanı Tağıyev Çəhər ohalisinə böyük kömək göstərmişdir. Tağıyev ilk müsəlman qız məktəbinin fəaliyyətinə xeyli vəsait (325 min manat) və əmək sərf etmişdir. Peterburq müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinə 11 min manat bağlamış və bu cəmiyyətin ömürlük üzvü seçilmişdir. Qəzet və jurnalların nəşrinə ("Kaspi", "Həyat", "Füyuzat" və s.), mədəni-maarif cəmiyyətlərinə, milli kadrların hazırlanmasına xeyli vəsait sərf etmişdir.

Tağıyevin maarif sahəsindəki xidmətlərinin coğrafiyası daha böyük və genişdir. Onun himayə etdiyi, təqaüd verdiyi fəxslər sonralar öz ölkələrinin, xalqlarının görkəmli nümayəndələri olmuşlar. Nəriman Nərimanov, Məçədi Əzizbəyov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Qara bəy Qarabəyli, Behbud Ağa Cavanşir, Lütfəli bəy Behbudov, Mirzə Davud Hüseynov, Nəsib bəy Yusifbəyli, Maxaç Daxadəyev, Mir Həsən Vəzirov, Xudadat bəy Məlik-Aslanov, R.A.xundov, A.Mahmudbəyov, gövkət Məmmədova və onlarca başqaları H.Z.Tağıyevin köməyi sayəsində təhsil almışlar.

Tağıyev yeni tipli təhsil ocaqlarını ərəb, fars, türk dillərində kitablarla, tədris vəsaiti və məktəb avadanlığı ilə təmin etmiş onlara nağd pulla yardım göstərmişdir. Quberniya mərkəzində texniki kommərsiya və ya peşə məktəblərinin açılmasına da 100.500 manat pul ayırmış həmin tədris ocaqlarında kabinet və laboratoriyaların yaradılmasına əlavə yardım göstərmişdir. "Nəşri-maarif", "Nicat" və b. xeyriyyə cəmiyyətlərinin təsis edilib fəaliyyət göstərməsində Tağıyevin böyük əməyi olmuşdur. O, "Nəşri-maarif" cəmiyyəti idarə heyətinin sədri seçilmişdi. Bakı texniki məktəbinin qəyyumu (hamısı) seçilmiş öz vəsaiti hesabına məktəb üçün ikinci mərtəbə tikdirmiş Yaşılçılar üçün rus dili kursları təşkil etmişdir. 12 yoxsul müsəlman texnik-tələbənin xərcini öz üzərinə götürmüşdür.

Tağıyevin vəsaiti hesabına Petrovsk-Portda tikiq fabрики, Dərbənddə qızlar üçün təhsil müəssisəsi (Tağıyev məktəbin saxlanması üçün hər il pul köçürmüşdür), Peterburqda məscid, Moskvada yaşıqçı və ticarət müəssisələri tikilmişdir. Balkan müharibəsi illərində türklərə pul yardımı göstərmişdir. Birinci dünya müharibəsində rus qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş Türkiyə vilayətlərində erməni quldur dəstələrinin vəhşiliklərinə məruz qalmış

müsəlmanlara yardım edilməsində də onun fəal rolu olmuşdur. Gizli fəaliyyətdə olan "Müsavat" partiyasına da maddi yardım göstərmiş Gəmayıl bəy Qaspralının "Tərcüman" qəzetinə Qafqazdan abunələr təqdim etmiş abunəçilərin pulunu özü ödəmişdir.

1917 ilin aprelinə Bakıda keçirilmiş Qafqaz müsəlmanları qurultayında fəxri qonaq kimi çıxış edən H.Z.Tağıyev qurultayın yaratdığı milli fonda 50 min rubl məbləğində pul bağışlamışdır. 1918 ilin martında dinc müsəlman əhalinin məruz qaldığı qırğın qarşısını almaq üçün Dağıstan qüvvələrinin başçısı imam Nəcməddin Qotsinski ilə sənədləşdirilmiş edilməsində Tağıyevin mühüm xidməti olmuşdur. Məqum mart günlərində "Tağıyev teatr", "Kaspi" redaksiyası da yandırılmışdır.

Azərbaycanın XX əsr siyasi həyatında Tağıyevin fəal rolu olmuşdur. Nəinki çar hakimiyyəti dövründə cərəyan edən siyasi proseslərə müxtəlif formalarda münasibətini ifadə etmiş (Arxiv sənədlərində "Difai" partiyasının təsisçisi kimi adı çəkilir, milli münafiqlər zamanı müsəlman əhalinin xilasını yönündə zəruri tədbirlər görməsi, 1918 ilin mart günlərində müsəlman müdafiə dəstələrinin maddi təminatı, talan olunmuş kəndlərə Gəndan ərzaq gətirib paylaması və s.), həm də Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti dövründə müstəqil milli dövlətçilik mənafeələrini dəstəkləmiş təntənəli dövlət tədbirlərində iştirak etmişdir. Yüksək səviyyəli dövlət qonaqlarını öz yaşımaşmülkündə qonaq etmiş Britaniya diplomatik missiyasının başçısı O.Uordrop Bakıya gələrkən Çəxi mülkünün bir hissəsini onun sərəncamına vermiş general C.Harbord başda olmaqla, Amerika missiyasının üzvləri onun mülkündə qalmış burada hökumət başçısı Nəsim bəy Yusifbəyli tərəfindən qəbul edilmişdir.

1919 il iyunun 29-da H.Z.Tağıyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin başçısı N.Yusifbəyliyə iri həcmli məktubla müraciət etmiş hökumətin maliyyə və iqtisadi siyasəti ilə bağlı mülahizələrini bildirmiş tövsiyələr vermişdir. Milli pulun dəyərdən düşməsi səbəbləri, ixracata qoyulan qadağaların ölkə iqtisadiyyatına vurduğu zərər. Azərbaycan valutasını gücləndirmək tədbirləri, yerli sənaye sahəsində hökumət orqanlarının yeritdiyi siyasətin tənqidi Tağıyevin hökumət başçısına müraciətinin əsas məzmununu təqdim edirdi. Müraciətin motivini Tağıyev məktubun sonunda qeyd etmişdir: "Mənim sizə müraciətimin tacir və sənayeçinin Çəxi marağından deyil, səmimi vətənpərvərlik hissindən və dövlətin əsl siyasi müstəqilliyinin yalnız onun maliyyə və iqtisadi müstəqilliyi əsasında mümkünlüyünə dərin inamından irəli gəlir ki, bunsuz siyasi mənada azad vətəndaşların sənaye və ticarət baxımından daha güclü qonşularının quluna çevrilirlər". Dövlət qadağalarının və məhdudiyətlərinin inkişafı əngəl olduğunu göstərən Tağıyev gənc Azərbaycan respublikasının iqtisadi müstəqilliyi üçün zəmin yaratmaq, onun dünyanın digər dövlətlərinin sırasında tamhüquqlü üzv kimi Çərəfli yer tutması mənasında sənaye və ticarət sərbəstliyini müdafiə etdiyini bildirdi. 1922 ildə H.Z.Tağıyevin Azərbaycan SSR hökumətinin sədri N.Nərimanova müraciəti də eyni motivə söykənmişdir. O, sovet iqtisadi siyasətində məcburi dönüşü iqtisadi həyatımıza çevik dəyərləndirmişdir: "Qocalığına və böyük tarixi hadisələr səbəbindən müvəqqəti olaraq, İndiyədək ölkəmizin iqtisadi həyatında niçanələrini saxlamış məcburiyyətə uzaq düşməyimizə baxmayaraq, artıq fəaliyyətsiz qala bilməyər. xüsusən hökumətin səsi və xalqın maraqları iqtisadi siyasətin yeni yoluna qədəm qoyaraq, bütün canlı qüvvələri xalq təsərrüfatının və sənayenin bərpasına səslədiyi bir vaxtda". H.Z.Tağıyevin təklifi qəbul edilməmişdir. N.Nərimanovun təklifə münasibəti müsbət olmuşdur: "Qərbi Avropa ona daha artıq etibar edə, nəinki bizə. Əgər o, kredit açarsa, həmin pulları Qərbi Avropadan bizə lazım olan hər şeyi əldə edə bilərik".

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Tağıyevin bütün müəssisələri milliləşdirildi. Ona Mərdəkandakı bağında yaşamağa icazə verildi. N.Nərimanov Azərbaycan sovet hökumətinə rəhbərlik etdiyi dövrdə və sonra Moskvada fəaliyyət göstərdiyi zaman H.Z.Tağıyevə xeyirxah münasibət bəsləmiş onu bolşevik hakimiyyətinin təhqiramiz tədbirlərindən qorumuşdur. Tağıyevin vəfatı münasibətilə "Kommunist" qəzetində (1924, 13 sentyabr) nekroloq verilmişdir. Tağıyev öz vəsiyyətinə görə Mərdəkandakı bağından 200-300 metr məsafədə yerləşən, tikintisi onun adı ilə bağlı olan Axund Əbuturab məqbərəsində dəfn edilmişdir. Tağıyevin vəfatından sonra ailəsinin məqəddərlərini günləri başda olmaqla onun adı qatı sinfi düşməncilik mövqeyindən hallandırılmışdır. Tağıyevin qızı Sara xanım bu münasibətlə bəzi məqəddərlər. "H.Z.Tağıyevin maarifçi fəaliyyəti", "H.Z.Tağıyevin Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin inkişafında mütərəqqi rolu" mövzularında müstəqil araşdırma aparmış lakin sovet hakimiyyəti dövründə rəsmi etirafa nail ola bilməmişdir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra H.Z.Tağıyevin tarixi xidmətləri layiqli qiymətini almışdır.

Adına qəsəbə, küçə, məktəb və müəssisələr vardır. 1993 ildə "Hacı Zeynalabdin Tağıyev xatirə mərkəzi" təsis edilmişdir. Mərkəz hər il sentyabrın 1-də xatirə gününü, yanvarın 25-də isə təvəllüd gününü qeyd edir. "Gəncliyə"

xeyirxahlıq və fəzilət nümunəsi, sərvət və səxavət sahibi Hacı Zeynalabdin Tağıyev" media mükafatı diplomu (1993) onun Cərfinə təsis edilmişdir.

Əd.: Nərimanov N., Hacı Zeynalabdin Tağıyevin əlli illik məqəti və cəmiyyətə xidmətləri, B., 1900; Talibzadə A.Y., Sərvət və səxavətlə məşhur cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tərcümeyi-əhvali, B., 1993; Hacı Zeynalabdin Tağıyev, B., 1993; Cəmayilov M., Cərahimov M., El atası, B., 1993; Nağı geyxzamanlımın xatirələri, B., 1997; Əhmədova F., Hacı Zeynalabdin Tağıyev: tarixi qayıdış "Azərbaycan Tarixi Muze-yi-80" toplusu, B., 2001; Azərbaycan Tarixi gəcərə Cəmiyyətinin xəbərləri. 4-cü buraxılış B., 2003; Seyidzadə D., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparıcı yollar, B., 2004;

TAHİRZADƏ Abdulla Mahmud oğlu (1896, Oğuz rayonunun Xaçmaz k. - 2.11.1978, Bakı) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. İlk təhsilini Ağdağda, orta təhsilini İstanbulda xeyriyyə məktəbində almışdır. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün İstanbul Universitetinə (Türkiyə) göndərilmişdir. İstanbulda Ali İqtisad Məktəbində və İstanbul Universitetinin riyaziyyat fakültəsində oxumuşdur. 1923 ildə vətənə dönmüş Azərbaycanın orta ixtisas və ali məktəblərində müəllim işləmişdir. 1949 ildə repressiyaya məruz qalmış 5 il müddətinə islah-əmək düzərgəsinə göndərilmişdir. 1953 ildə azad edilmiş 2 il Cənubda (Qazaxıstan) müəllim işləmişdir. 1955 ildə bəraət almışdır. Həmin ildən Azərbaycan Neft və Kimya İsti-tutunda (indiki Neft Akademiyası) dars demişdir.

TALIBZADƏ Axund Yusif Mustafa oğlu (20.1.1877, Tiflis- 18.5.1922) - məarif xadimi. Abdulla gəiqin böyük qardaşdır. Tiflisdə Cənubi Qafqaz Cə məzhəbi ruhani idarəsinin nəzdində üçüncü dərəcəli məktəbdə oxumuş xüsusi müəllimdən ilahiyyat elmlərini öyrənmişdir. 1893 ildə təhsilini tamamlamaq üçün Məçləd (Gən) Cəhərinə getmiş dini fənləri öyrənmişdir. 1900 ildə Tiflisdə "axundluq" dərəcəsinə imtahan vermiş Zaqafqaziya Ruhani Cəhərinə qazı, vaiz, müdərris və piçnamaz işləmək hüququ almışdır. Tiflisdəki gəh Abbas məscidində axund təyin olunmuş lakin Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən Bakıya dəvət olunduğundan vəzifəsini icra edə bilməmişdir. 1900 ildən rus-müsəlman məktəblərində müəllim işləmişdir. 1910 ildə Türkiyəyə köçmüş burada hərbi təhsil almış Birinci dünya müharibəsində (1914-18) Qars-Ərdəhan cəbhəsində vuruşmuşdur. 1918 ildə Nuru paçanın başçılıq etdiyi Türkiyə Ordusu sıralarında Bakıya qayıtmış "Müsəvat" partiyasının üzvü olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mədəni quruculuq işlərində fəal iştirak etmiş məarif nazirliyinin nəzdində əlifba islahatı komissiyasının üzvü seçilmişdir. Bir sıra məsələlərdə Cümhuriyyət rəhbərləri ilə razılaçmayan Talibzadə yenidən Türkiyəyə qayıtmışdır.

1921 ildə Naxçıvanda hərbi komissar olmuş 1922 ildə Orta Asiyada Qızıl orduya qarşı vuruşan basmaçılara rəhbərlik etmişdir.

Talibzadə islam dininə, dilçiliyə, təlim-tərbiyyəyə dair "Müəllimlə Cəhəri", "Təəllümü Cəhəri", "Həqiqəti-islam", "Hədiyyeyi-nisvan", "Tərtibibeyti-islam", "Türk lisanında sərf və nümunələr", "Gəlam tarixi və tarixi ənbüyaya dair məkanların nəqçəsi və islam məmləkətlərinin xəritəsi" və s. elmi əsərlərin müəllifidir. "gərqi-rus", "Həyat", "Gəçad", "Tərəqqi", "Gəbal", "Füyuzat", "Azərbaycan" və s. dövrü nəçlərdə dini, ictimai-siyasi mövzularda, ədəbiyyata və məarifə dair məqalələr dərc etdirmişdir. Nəriman Nərimanovun "Nadir Cəh" tarixi faciəsini fars dilinə çevirmişdir. "Əmir Xalid ibn Valid" adlı tarixi faciəsi var. "Sərvət və səxavətlə məşhur cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tərcümeyi-halı" əsərinin müəllifidir.

Əd.: "Azərbaycan arxiv" jurnalı, 1985, Talibzadə K., Axund Yusif Talibzadə, "Odlar yurdu" qəzeti, 1992, 10-17 sentyabr.

TALİG İNSKİ Xəlil bəy Mirəlixan oğlu (1859, Tiflis - ?) - hərbi xadim. Çar ordusu sıralarında xidmətdə olmuş Birinci dünya müharibəsində (1914-18) iştirak etmişdir. Nümunəvi xidmətinə görə ona general-mayor rüt-bəsi verilmişdir. 1917 ilin dekabrında *Müsəlman korpusunda* 1-ci atıcı diviziyanın komandiri təyin edilmişdir. Diviziyanın 1-ci alayının təçkili ilə əlaqədar X.Talıçinski 1918 il fevralın 24-də rəhbərlik etdiyi qarargahın zabidləri ilə Bakıya gəlmişdir. Milli hərbi qüvvələrin formalaçmasına maneçilik törədən bolçeviklər və erməni-daçnak hərbi qüvvələri X.Talıçinski və zabidləri dəmir yolu vağzalında həbs etmişdilər. Bu hadisə xalq kütlələrinin geniş narazılığına səbəb olduğundan onlar Talıçinski və onun zabidlərini azad etməyə məcbur oldular. X.Talıçinski və ətrafındakı zabidlər alayın təçkili ilə əlaqədar Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin yerləşdiyi "İsmailiyyə" binasında fəaliyyətə başladılar. Sonradan Bakıda hərbi vəziyyətin mürəkkəbləçməsi ilə əlaqədar X.Talıçinski korpus komandirinin əmrinə əsasən, Cəhəri tərk etdi. Müsəlman korpusu *Əlahiddə Azərbaycan korpusuna* çevrildikdən sonra X.Talıçinski fəaliyyəti barədə məlumat açkar olunmamışdır.

Əd.: Nəzirləri g., Cümhuriyyət generalları, B., 1995; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

TARIX MUZEYİ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Tarixi Muzeyi - Azərbaycan tarixinin qədim dövrlərdən bu günədək inkişafını əks etdirən maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrinin toplanılması, saxlanması, öyrənilməsi, nümayişi və təbliği ilə məşğul olan elmi tədqiqat və mədəni-maarif müəssisəsi. 1919 il dekabrın 7-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin ildönümü münasibətilə Parlament binasında açılmış *"İstiqlal"* muzeyinin əsasında yaradılmış 1936 ilədək Azərbaycanın Dövlət Muzeyi adlanmış həmin vaxtdan Azərbaycan Tarixi Muzeyi kimi fəaliyyət göstərir.

Onun fondlarında "İstiqlal" muzeyinin, 1919 il sentyabrın 1 -də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti tərəfindən təsis edilmiş "Bakı Dövlət Universiteti"nin, "Azərbaycan Dövlət Teatrı"nın (1918-19) möhürləri, Parlamentin açılışına (1918.7 dekabr) həsr olunmuş xatirə medalyonları, Cümhuriyyətin ilk ordeninin - "İstiqlal" ordeninin layihəsi saxlanılır. Muzeyin ən zəngin fondlarından olan numizmatika fondunda Cümhuriyyət dövründə tədaviyə buraxılan kağız pullar (əsginas) və qiymətli kağızlar, eləcə də orden, medal, xatirə nişanları, poçt markaları və s. realiyalar qorunmaqdadır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1919 ilin əvvəllərindən dövlətin ən mühüm atributlarından sayılan kağız pullar buraxmağa başladı. 1919 il ərzində 25, 50, 100, 250 manatlıq kağız pullar buraxıldı. 1920 ilin əvvəllərində dövrüyyəyə daxil olmuş ən iri nominalın -500 manatlıq əsginasın üzərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin və nominalın adı Azərbaycan, rus və fransız dillərində verilmişdir. Fondda 1919 il avqustun 20-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin icazəsi ilə Bakı bələdiyyə idarəsi tərəfindən buraxılmış hər biri 500 manat olmaqla, 100 min ədəd faizsiz və hərəsi 50 bilet olmaqla, 2 min seriyaya bölünmüş 550 milyon manatlıq uduşu istiqrazlar. gərgin nağıları və müxtəlif rənglərlə bəzədilmiş 10, 20, 40, 60 qəpiklik, 1, 2, 5, 10, 25, 50 manatlıq markalar vardır.

Muzeyin fondlarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli xadimlərinin, milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarının fotoşəkilləri, onların ailə üzvlərindən alınmış eksponatlar (məktublar, sənədlər, xatirələr və s.). Cümhuriyyət Hökuməti tərəfindən ali təhsil almaq üçün xarici ölkələrə göndərilmiş tələbələrin fotoşəkilləri, bəzi şəxsi işləri. onların sonrakı taleləri haqqında sənədlər mühafizə olunur. Son illərdə muzeyə bağışlanmış Əlağa gıxlinskiyə, Əlimərdan bəy Topçubağova məxsus sənəd, foto, əgə və məktublar, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyat yoldağı ilə birlikdə mühacirətdə olarkən öz əlləri ilə hazırladığı üç-rəngli dövlət bayrağı onun ən dəyərli eksponatlarındanır. Cümhuriyyətin süqutu ilə fəaliyyətini dayandırmış "İstiqlal" muzeyindən 1920 ildə təşkil edilmiş Dövlət Muzeyinə

Azərbaycan Tarixi Muzeyinin binası (H.Z.Tağıyevin mülkü. şəxsi albomundan)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Tarix Muzeyində, 2004, 30 dekabr

təhvil verilən çox qiymətli materiallar - Ətiqlal bəyannaməsinin əsl, parlamentin protokolları, müxtəlif dövlət sənədləri, Cümhuriyyətin üçrəngli bayrağı, ayn-ayn hərbi hissələrin bayraqları və s. 20 əsrin 20-ci illərinin sonlarında Moskvada yaradılan İqilab Muzeyinin daimi ekspozisiyasına verilmişdir. Tarix Muzeyində qorunan bir sıra qiymətli eksponatlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin öyrənilməsində mühüm mənbədir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Tarixi Muzeyində olmuğu (2004, 30 dekabr), xalqımızın maddi-mədəni sərvətlərinin, milli irsinin toplayıcısı, qoruyucusu və gələcək nəsillərə ötürücüsü olan Tarix Muzeyində müasir dünya muzeyləri səviyyəsində bərpa və yenidənqurma işlərinin aparılması, həmçinin məşhur Azərbaycan milyonçusu-xeyriyyəçisi, maarifpərvər Hacı Zeynalabdin Tağıyevin mülkü olmuğuna həmin binada onun xatirəsinə həsr edilən ev-muzeyi yaradılması barədə göstəriş vermişdir.

Əd.: Azərbaycan Tarixi Muzeyi 80. B.. 2001; Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2002. B. 2002; Azərbaycanın Tarixi Muzeyi-2003. B.. 2003; Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2004, B. 2004.

TATAR SÜVARĞALAYI - Azərbaycan ordusu süvari diviziyasının tərkibində hərbi hissə. Tatar süvari alayı hələ Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə təşkil edilmiş "Dikaya diviziya"nın tərkibində yaradılmışdı. Əsasını azərbaycanlı süvarilər təşkil edirdilər. "Dikaya diviziya" ləğv edildikdən sonra alayın döyüşçüləri Azərbaycana döndülər və *Müsəlman korpusu* formalaşdırılarda yenidən onun tərkibində yaradılan Tatar süvari alayının əsasını təşkil etdilər. Gürcü knyazı polkovnik Maqalov bir müddət bu alayın komandiri oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra rəhbərliyində dəyişiklik baş verən Tatar süvari alayı *Qafqaz İslam Ordusunun* hissələri ilə birlikdə Azərbaycan ərazisinin bolşevik-daşnak qoşunlarından təmizlənməsində fəal iştirak etdi. Hərbi Nazirlik bərpa ediləndə polkovnik Əhacibəylinski Tatar süvari alayının komandiri idi. Səməd bəy *Mehmandarov* hərbi nazir kimi qoşun hissələri ilə tamçığa Tatar süvari alayından başlandı. 1918 il dekabrın 28-də polkovnik Əhacibəylinski xidmətdən istefaya çıxması ilə bu vəzifədə onu polkovnik Fərhad Ağalarov əvəz etdi. 1919 ilin aprelində polkovnik Ağalarov da başqa vəzifəyə keçməsi ilə əlaqədar Tatar süvari alayının komandiri vəzifəsindən azad edildi. Sonralar Tatar süvari alayına polkovnik Teymur Novruzov, polkovnik Nuh bəy Sofiyev, podpolkovnik Tongiyev komandirlik etmişdilər. Digər süvari alayları kimi, Tatar süvari alayının da tərkibində üç süvari bölüyü, pulemyot bölüyü, təlim və rabitə komandaları vardı. Alayın Çatı

20 zabıtdən, 7 məmurdan. 620 əsgərdən və 29 müzdlü sırayıdən ibarət idi. Alayın bölmələri Qarabağ və Gəncədə sovet-bolşevik iğalına qarşı xalq üsyanlarında da iştirak etmişdilər.

Aprıl işğalından (1920) sonra Azərbaycan ordusunun digər hissələri kimi Tatar süvari alayı da ləğv edildi.
TEXNİK GƏMƏYƏT - neft sənayesinin inkişafına, həmçinin Bakı quberniyasının və ətraf vilayətlərin təbii sərvətlərinin öyrənilməsinə yardım məqsədilə yaradılmış qurum. 1879 il martın 24-də təsis edilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1920 ilin məlumatına görə, 280 üzvü var idi. Cəmiyyətin tərkibində "Bakı texniki cəmiyyəti" jurnalının redaksiyası, kimyovi laboratoriya, texniki kitabxana və oxu zalı, fəhlələr üçün texniki kurslar, muzey fəaliyyət göstərirdi.

TELEQRAF AGENTLİYİNİN TƏSİS OLUNMASI BARƏDƏ QƏRAR - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə müstəqil teleqraf agentliyinin yaradılması ilə bağlı qəbul olunmuş hökumət sənədi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1919 il 3 mart tarixli qərarı ilə Xalq Maarifi Nazirliyinə Azərbaycan Teleqraf Agentliyinin təşkil edilməsi tapşırıldı. Xalq Maarifi Nazirliyi yanında fəaliyyət göstərən agentlik sonralar Poçt və Teleqraf Nazirliyinin sərəncamına verilmiş 1919 ilin avqustundan isə müstəqil fəaliyyətə başlamışdır (bax *Azərbaycan Teleqraf Agentliyi*).

TEYMURXANOV Murad Zəbir oğlu (3.1.1899, Dağıstan - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Gücə realni məktəbini bitirmişdir (1918). Parlamentin "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında" 1919 il 11 avqust tarixli qanununun 6-cı maddəsinə əsasən, Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul etmişdir. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini nəqliyyat sahəsində davam etdirmək üçün Karlsruhe Şəhərinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənməyə *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında Teymurxanovun təhsilinin bitməsinə il yarım qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olunmamışdır.

TƏBƏƏLƏK - Çəxin və ya fərdin bu və ya digər dövlətə mənsubiyyətini bildiren anlayış Adətən, mütləqyyət idarə formasında olan dövlətlərdə tətbiq olunur (bax *Vətəndaşlıq*). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1918 il 23 avqust tarixli qərarı ilə Azərbaycan təbəəliyi haqqında 5 bənddən ibarət Əsasnamə təsdiq olunmuşdu. Əsasnamənin 1-ci maddəsinə görə 1914 il iyulun 19-dək Cümhuriyyətin o zamankı ərazisində hər hansı inzibati vahidə və ya silki birliyə daxil olan bütün Çəxlər, həm Cümhuriyyət, həm də xaricdəki Azərbaycan təbəələrindən doğulanlar. Cümhuriyyət ərazisində 5 ildən az olmayaraq yaşıyan xarici təbəələrin uşaqları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təbəələri hesab olunurdular. 2-ci maddəyə görə, xarici təbəə Azərbaycan təbəəsi ilə nikah bağladıqda Cümhuriyyətin təbəəsi hesab olunurdu. 3-cü maddədə göstərilirdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təbəəsi, eyni zamanda, digər dövlətin təbəəsi ola bilməz.

4-cü maddə ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində bütün siyasi hüquqlardan (mərkəzi qanunvericilik təsisatlarına, yerli özünüidarə orqanlarına və s. seçkilər zamanı aktiv və ya passiv hüquq) yalnız respublika təbəələrinin istifadəsi təsbit olunurdu. Xarici təbəələrin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təbəəliyinə qəbulu, eyni zamanda, Azərbaycan təbəəliyinin itirilməsi xüsusi qanunla müəyyən edilməli idi (5-ci maddə). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında" 11 avqust 1919 il tarixli qanununun dördüncü bəndində Azərbaycan Cümhuriyyəti təbəəliyi haqqında Əsasnamə ləğv edilmişdir.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). c.I. B., 1998; Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

TƏFTİĞ-İSTINTAQ KOMİSSİYASI, müxtəlif idarələrdə cinayətlərin və sui-istifadə hallarının təhqiqatı üzrə xüsusi təftiğ-istintaq komissiyası - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti yanında fəaliyyət göstərən xüsusi qurum. 1918 il iyulun 27-də yaradılmışdır. Təftiğ-istintaq komissiyasının səlahiyyətlərinə bütün hökumət idarələrindən və vəzifəli Çəxlərdən, eləcə də məhkəmə orqanlarından, həmçinin ictimai qurumlardan, Hökumət, ictimai və ya özəl maliyyə, o cümlədən kredit təsisatlarından istənilən zəruri məlumatları və sənədləri tələb etmək, bütün vəzifəli və özəl Çəxlərdən bilavasitə izahat almaq və s. daxil idi. Komissiyaya bütün vəzifəli və digər Çəxlərə qarşı cinayət iğ qaldırmaq, istintaq aparmaq və s. hüquqlar verilmişdir. Komissiyanın tərkibi sədrdən və səkkiz üzvdən ibarət idi. Onlar Ədliyyə Nazirliyinin toqdimatı osasmda hökumətin qərarı ilə təyin edilirdi. Komissiyanın kargüzarlıq iğəri onun sədri tərəfindən üzvlərdən birinə tapşırılırdı. Komissiyanın fəaliyyəti üçün hökumətin fonduna iyirmi milyon rubl pul keçirilmişdir (sonradan həmin vəsait Ədliyyə Nazirliyinin 1918-19 illər üçün smetasına daxil edilməli idi).

Əd.: Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

TƏKİNSKƏMƏMMƏD XAN (? - ?) - dövlət xadimi. Azərbaycan Fövqəladə İstintaq Komissiyasının üzvü olmuş (1918, iyul-dekabr). 1919 il yanvarın 29-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi təyin edilmişdir. Təkinskinin ermənilərin keçmiş Gəvan quberniyasının türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşiliklərin qarşısını alınmasında, azərbaycanlı qaçqınların problemlərinin həllində xidmətləri olmuşdur. O, Naxçıvan mahalında "erməni idarəçiliyi" nə son qoyulması məsələsinin zəruriliyini

dəfələrlə Ermənistandakı beynəlxalq missiyalarının qarşısında qaldıraraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətini bu işə fəal müdaxilə etməyə çağırırdı. Təkinskinin fəal diplomatik mövqeyindən narazı qalan Ermənistanın dağnak hökuməti müxtəlif bəhanələrlə onun geri çağırılmasına nail olmuşdu. 1919 ilin oktyabrından 1920 il aprelin 28-ə qədər xarici işlər nazirinin müavini vəzifəsini icra etmişdir.

TƏLƏT PAĞA (1874-15.3.1921, Berlin) - Türkiyə siyasi və dövlət xadimi. "*İttihad və Tərəqqi*" partiyasının təşkilatçılarından, liderlərindən biri və sədri olmuşdur. 1908 ildə Ədimədən millət vəkili və Məclisi-Məbusasında birinci rəis vəkili seçilmişdir. 1909 ildə daxili işlər nazirliyində məsul vəzifə tutmuş bir müddət sonra poçt və teleqraf naziri, 1913 ildə isə daxili işlər naziri olmuşdur. 1917 il fevralın 4-də, paça rütbəsi S. I verilməklə, baş nazir vəzifəsinə təyin edilmişdir. Tələt paça Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda gedən prosesləri yaxından izləyir və Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının güclənməsinə mümkün olan yardımları göstərirdi. 1918 ilin əvvəlində Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının Gənbula gəlmiş nümayəndə heyəti ilə görüşmüş və hərbi nazir Ənvər paşa ilə birlikdə Azərbaycana hərbi yardım göstərilməsi yollarını müzakirə etmişdir. Bu müzakirələrin nəticəsi kimi *Nuru paşanın* rəhbərliyi ilə Azərbaycana hərbi yardım göstərilmişdir. Müttəfiqi Türkiyənin regiondakı siyasəti ilə razılaşmayan və *Qafqaz İslam Ordusunun* Bakıya yürüşünün qarşısını almağa çalışan Almaniyaya 1918 il avqustun 27-də Rusiya ilə saziş imzaladı. Həmin saziş əsasən, Almaniyaya bütün təzyiqlərin vasitələrindən istifadə etməklə, türk hərbi qüvvələrinin Bakıya yaxınlaşmasına yol verməməli idi. Bu sazişin təsirinə zərərli və Almaniyaya Azərbaycanın istiqbalı üçün münasibətini dəyişdirilməsi üçün Tələt paça 1918 il sentyabrın 6-da Berlinə gedərək, Almaniyanın hökumət rəsmiləri ilə danışıqlar apardı və iki ölkə arasında imzalanması arzu edilən saziş layihəsi təqdim etdi. Bu layihədə Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, Bakının azad edilərək, Azərbaycanın paytaxtına çevrilməsi haqqında müddəalar da var idi. Almaniyaya tərəfi Rusiya ilə məsləhətləşmələrdən sonra bu layihəni qəbul etmədi. Birinci dünya müharibəsinin sona yetməsi Tələt paçanın Almaniyaya ilə danışıqları davam etdirməsinə imkan vermədi (bax, həmçinin *Tələt paşa-İoffe danışıqları*).

1918 il noyabrın 1-də gizli şəkildə ölkəni tərk edərək Berlinə gələn və ömrünün qalan hissəsini mühacirətdə keçirən Tələt paça Teyleryan adlı erməni terrorçusu tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

Əd.: Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, B., 1999.

TƏLƏT PAĞA-ÖFFƏ DANİŞIQLARI - Osmanlı hökumətinin başçısı Tələt paçanın 1918 il sentyabrın 6-24-də Almaniyaya rəsmi səfəri gedişində sovet Rusiyasının Almaniyadakı səlahiyyətli nümayəndəsi A.A.Öffe ilə Qafqazdakı hərbi-siyasi vəziyyətə dair danışıqları. Tələt paçanın Almaniyanın rəsmi nümayəndələri ilə danışıqlarından bu ölkənin yalnız

sovet Rusiyasının qəbul edəcəyi şərtləri məqbul sayacağı aydın olmuşdu. Azərbaycan-Osmanlı hərbi qüvvələrinin sentyabrın 15-də Bakını azad etməsindən sonra sovet Rusiyası sentyabrın 20-də Osmanlı dövlətinə nota verərək, Brest-Litovsk müqaviləsinin ona aid olan müddələrin qüvvədən düşdüyünü bildirmişdir. Müəyyən səbəblərdən Gənbula çatdırılmamış nota barəsində Rusiyanın rəsmi dövlət qəzeti "*Əvestiya*" vasitəsilə xəbər tutan Osmanlı dövlətinin Berlindəki rəsmi nümayəndələri Tələt paçanın Almaniyada səfərdə olmasından istifadə edərək, vəziyyəti buradakı sovet nümayəndəsi ilə müzakirə etmək qərarına gəlmişlər. Əslində, Öffənin Osmanlı dövlətinin təkliflərinə münasibəti sentyabrın 11 -də onun Almaniyaya Xarici İşlər Nazirliyinin məsul şəxslərindən olan doktor Krige ilə görüşündə ortaya qoyulmuşdu. Sovet nümayəndəsi Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazdakı milli hakimiyyətlərlə imzaladığı sülh müqavilələrini beynəlxalq hüquqa zidd akt kimi qiymətləndirərək, bu ərazinin yenə də sovet Rusiyasına məxsus olduğunu bildirmişdir. Onun fikrincə, Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında bir Qafqaz dövlətinin qurulması sovet Rusiyası hökuməti üçün məqbuldur. Lakin gəməli və Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının bir dövlət halında birləşdirilməsi yolverilməzdir. Sentyabrın 21-dəki görüşdə

Tələt paça Türkiyənin Rusiya ərazisini ilhaq etmək niyyətində olmadığını və Bakı məsələsinin sülh yolu ilə həll edilməsini istədiyini açıqlamışdır. Bakı üzərinə yürükdə rəsmi Türkiyənin və nizami hərbi qüvvələrin işrakını inkar edən Tələt paça Nuru paçanın rəsmi və bu işə səlahiyyətli şəxs olmadığını bildirdi.

Tələt paça ilə sentyabrın 22-dəki görüşündə Öffe bir sıra "dəlillər" gətirərək, türkləri Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərini mütəmadi olaraq pozmaqda suçladı, axırda isə Bakının türklər tərəfindən tutulmasının sovet Rusiyasının səbrini tükəndirdiyini bəyan etdi. Bunun müqabilində Tələt paça Türkiyənin Qafqaz işlərinə heç bir təzddə qatılmayacağına dair yazılı zəmanət verməyə hazır olduğunu bildirdi. Tələt paçanın danışıqlarda mülayim mövqeyi müharibənin Türkiyə üçün arzuolunmaz halda baş çatmasının yaxınlaşdığını və Türkiyənin Qafqazdakı siyasətinin Almaniyaya tərəfindən müdafiə olunmadığını yəqin etməsi ilə bağlı idi. O, bütün türk hərbi qüvvələrinin Qafqazdan dərhal geri çəkilməsinə və Türkiyənin Rusiya ilə münasibətlərinin sülh şəraitində qurulmasına hazır olduğunu bəyan etdi. Sovet Rusiyasının xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerin sentyabrın 22-də türklərin Bakını Sovet hakimiyyətinə təhvil vermələri barədə şərt qoymağı Öffəyə tapşırtdı.

Sentyabrın 24-dəki görüşdə Öffe nəinki Bakının Sovet hakimiyyətinə təhvil verilməsinin, həmçinin daimi şərəfin Türkiyə tərəfindən ödənilməsinin zərurətini bildirdi. Tələt paça isə bu şərtləri rədd edərək, Türkiyənin öz qüvvə

ələrini yalnız Brest-Litovsk müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilməyi xətdən geri çəkməyə hazır olduğunu və Qafqaz xalqlarının daxili iğdırinə qarışmayacağını bəyan etdi. Osmanlı dövlətinin hərbi-siyasi vəziyyətinin pisləşməsi ilə bağlı Tələt paşanın sentyabrın 24-də İstanbula qayıtmasından sonra danışıqlar Berlindəki Osmanlı səfiri Rüşd paşa ilə Çoffe arasında davam etdirildi. Bolqarıstanın məğlub olaraq, müharibədən çıxmasını nəzərə alan sovet Rusiyası oktyabrın əvvəllərində tələblərini daha da sərtləşdirdi və hərbi əməliyyatlar zamanı dəymiş zərərin ödənilməsini Osmanlı dövlətindən tələb etdi.

1918 ilin oktyabrında Türkiyənin beynəlxalq vəziyyətinin pisləşməsi və bununla bağlı olaraq daxili-siyasi gərginlik, həmçinin sovet Rusiyasının ifrat tələbləri Berlin danışıqlarının dayandırılması ilə nəticələndi.

Əd.: Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sisteminə (1918-1920-ci illər), B., 1993; Akdes Nimət Kurat, Türkiyə və Rusiya, Ankara, 1990.

TƏRTƏR ÜSYANI (1920) - Azərbaycanca *Aprel işğalına (1920)* qarşı ilk kütləvi silahlı üsyan. Mayın 21-23-də baş vermişdir. Üsyan mayın 21-də yerli əhalidən olan silahlı dəstənin Tərtərdəki sovet bölmələri və Tərtəri tərk edən Qırmızı ordu alayı üzərinə silahlı hücumu ilə başladı. Qırmızı ordu bölmələri üsyançı qüvvələrin qarşısını ala bilmədi və 80 nəfərə yaxın itki verərək, qaçmağa məcbur oldu. Qırmızı alayın komandiri də öldürüldü. Üsyanın genişlənməsinin qarşısını almaq üçün dərhal tədbirlər görüldü. Bir tərəfdən, Dadağ-Bünyadzadə və Çingiz Əlinin Tərtərə gəlib, əhalini sovet rejiminə müqavimətdən çəkəndirməyə çalışdılar, digər tərəfdən isə bölgəyə əlavə hərbi qüvvələr götərildi və Tərtər ətrafında Qırmızı ordu hissələrinin qüvvə üstünlüyü yaradıldı. Bununla, Tərtər ətrafında vəziyyəti müvəqqəti sakitləşdirmək mümkün oldu. Lakin Qarabağ üsyanının başlanması ilə Tərtərdə xalq hərəkəti yenidən gücləndi.

TİCARƏT-SƏNAYE ƏTİFAQI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş qeyri-hökumət təşkilatı (bax *Bakı Sənaye-Ticarət İttifaqı*).

TİCARƏT, SƏNAYE VƏ ƏRZAQ NAZİRLİYİ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilk hökumətinin (1918, 28 may - 1918, 17 iyun) nazirliklərindən biri. Əvvəlki ticarət və sənaye naziri Məmməd Yusif Cəfərov təyin olunmuşdu.

Azərbaycan Milli gürası və Cümhuriyyət hökuməti Gəncəyə köçdükdən sonra burada iyunun 17-də Fətəli xan Xoyskinin təşkil etdiyi 2-ci hökumət kabinəsində (1918, 17 iyun - 1918, 7 dekabr) Ticarət və Sənaye Naziri vəzifəsini Ağə bəy Açırov tutdu. Hökumət Bakıya köçdükdən sonra oktyabrın 6-da 2-ci hökumət kabinəsində dəyişikliklər zamanı ticarət və sənaye naziri vəzifəsi Behbud xan Cavanşirə həvalə olundu. F.X.Xoyskinin təşkil etdiyi 3-cü hökumət kabinəsində (1918, 26 dekabr - 1919, 14 mart) ticarət və sənaye naziri vəzifəsinə Mirzə Əsədullayev təyin edildi. 1919 il aprelin 14-də Nəsim bəy Yusifbəylinin təşkil etdiyi 4-cü hökumət kabinəsində isə ticarət və sənaye naziri vəzifəsi Ağə Əminova tapşırıldı. N.Yusifbəylinin başçılıq etdiyi 5-ci hökumət kabinəsində (1919, 24 dekabr - 1920, 30 mart) ticarət, sənaye və ərzaq naziri vəzifəsini əvvəlcə Xudadət bəy Məlik-Aslanov, sonra isə Məmməd Həsən Hacınski tutmuşdular.

Geniş və çoxşəxli funksiyaları yerinə yetirən Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin fəaliyyəti müxtəlif Çöbələr arasında bölünmüşdü. Həmin Çöbələrin hazırladığı məsələləri ümumiləşdirmək və həll etmək məqsədilə Nazir gürası yaradılmışdı.

Nazir gürası nazirliyin Əsasnaməsində nəzərdə tutulan bir çox məsələlərə baxaraq, onları həll edirdi. Nazirin həllini vacib saydığı və ümumi müzakirə tələb edən bir sıra məsələlər də Qüranın müzakirəsinə verilir. Nazir gürası nazir, onun müavini (nazir olmadıqda Qüraya sədrlik etmək səlahiyyəti ona verilir), nazirin baş müvəkkilləri, dəftərxananın direktoru, mərkəzi idarələr yanındakı müvəkkillər, hüquq, ərzaq, maliyyə və ticarət Çöbələrinin müdirləri, Maliyyə, Yollar, Dövlət Nəzarəti nazirliklərinin, Neft Sənayesi Çöbələri Qurultay gürasının, Birja Komitəsinin, Ticarət-Sənaye gürasının, Nəqliyyat Çöbələri Cəmiyyətinin və kooperativ təşkilatlarının nümayəndələri daxil idi.

Nazirliyin Çöbələri onlara həvalə olunmuş vəzifələri yerinə yetirirdilər. Ümumi Çöbədə müfəttişiyə, inzibati idarə və məhkəmə sistemində aid işlər, məktublaşmalar, Nazirlər gürasına göndərilən məktub və məruzələr toplanırdı. Bu Çöbəyə, habelə sənaye və ticarət məhsullarının götərilməsi və aparılmasına dair qərar və sərəncamların verilməsi də həvalə olunmuşdu. Hüquq Çöbəsi müxtəlif müqavilələr, iddia məktubları və s. kimi sırf hüquq xarakterli tapşırıqları yerinə yetirməklə bərabər, nazirlik sistemində qanunların tətbiqi, habelə nazirlikdə və tabe idarələrdə qanunvericilik aktlarının hazırlanması və s. məsələlərlə məşğul olurdu. Sənaye Çöbəsi fabriklərinin markalarını təsdiq edir, ixtiralar üçün patentlər verir, gəmilərin, qayıqların, neft daşıyan barkasların satışı və icarəyə verilməsi barədə, habelə torpaq sahələrinin alınması, icarəyə verilməsi və sahibkarlıq hüququnun başmasına verilməsi məsələlərinə baxırdı. Statistika Çöbəsi Azərbaycan dəmir yolu ilə daşıyan yüklərin qeydiyyatını aparır, ölkəyə götərilən və ölkədən çıxarılan bütün mallar barədə məlumat toplayırdı. Ticarət Çöbəsi hökumətin sərəncamları əsasında malların Azərbaycandan kənara aparılmasına icazə verirdi. Maliyyə Çöbəsi isə nazirliyin özündə və onun səlahiyyətində olan təşkilatlarda maliyyə əməliyyatlarının aparılması işlərinə nəzarət edirdi. Ərzaq Çöbəsi 1919 ilin axırlarında nazirliyin keçmiş satınalma, bölüşdürmə, nəzarət-müfəttiş və ekspeditor Çöbələrinin birləşdirilməsi əsasında yaradılmışdı. Nazirliyin strukturunda fəaliyyət göstərmiş satınalma qurumu 1919 ilin axırlarında ölkədə ərzaq probleminin yaranması ilə əlaqədar olaraq intensiv surətdə taxıl tədarükü məsələsi ilə məşğul olurdu. Taxıl tədarükü, çox vaxt, mal mübadiləsi şəklində həyata keçirilirdi. Nazirlik daxili bazarla yanaşı, kənardan da mal alırdı. 1919 ilin axırlarında nazirliyin Batumda aldığı 50 min pud Çökər tozunu Bakı Çöhəri və qəzalar arasında bölüşdürmək nəzərdə tutulurdu. Ərzağa və digər çox iğənən mallara tələbatda yaranan çətinlikləri aradan

qaldırmaq məqsədi ilə nazirlik daxil olmuş mallardan ehtiyat fondu yaradırdı. Lazım gəldikcə, həmin mallar əhali və dövlət idarələrinin qulluqçuları arasında bölünürdü. Gətirilmiş ərzağı və əhalinin daha çox ehtiyacı olan çox içənən malları almaq məqsədilə nazirlikdə gömrük təşkilatları ilə əlbir iqləyən xüsusi qiymətoyuma komissiyası da yaradılmışdı. Gəncə, Zaqatala quberniyalarında, Qarabağ general-qubernatorluğunda nazirliyin səlahiyyətlərini nazirin həmin quberniyalardakı müvəkkilləri həyata keçirirdi. Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin tabeliyində Bakı Quberniyası Fabrik Müfəttiçiyi, Bakı Texnika Komitəsi, Dağ-Mədən Cəsarəsi, Bakı Yoxlama Çəki və Ölçü Palatası və başqa qurumlar fəaliyyət göstərirdi.

Aprəl işğalı (1920) nəticəsində Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin də fəaliyyətinə son qoyuldu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Адрес-календарь Азербайджанской Республики 1920 г., Б., 1920.

TİFLİS - Gürcüstan Demokratik Respublikasının (1918-21) paytaxtı. Gürcüstanın qədim mədəniyyət və siyasi mərkəzlərindən biri. gəhərin meydana gəldiyi ərazi eradan əvvəl 4-3-cü min illiklərdə mühüm yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Sonralar gərqi Gürcüstanın iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrilmiş 6 əsrdə Kartli çarlığının paytaxtı olmuşdur. gəhərin tarixində Tiflis müsəlman əmirliyi dövrü (8 əsrin 30-cu illəri - 1122) böyük əhəmiyyətə malik olmuş onun inkişafına güclü təkan vermişdir. Qurucu Davidin dövründə (1089-1125) Gürcüstanın paytaxtına çevrilmişdir. 14-18 əsrlərdə türk-islam dövlətlərinin nüfuz dairəsinə və tərkibinə daxil olmuşdur. Çar Rusiyasının iqlallarından sonra Qafqazın əsas siyasi mərkəzinə çevrilmişdir. 1844 ildə Qafqaz caniqnliyinin iqamətgahı olmuşdur. 1846 ildə eyni adlı quberniya yaradılmışdı (bax *Tiflis quberniyası*). 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Tiflisdə 346766 nəfər (179463 kişi, 167303 qadın) qeydə alınmışdı. Onlardan 171687 nəfəri yerli, 175079 nəfəri isə müvəqqəti yaşayanlar idi.

Müsəlmanlar Çəhər əhalisinin 6%-dən çoxunu təşkil edirdi. Tiflis çar Rusiyasının süqutu və Cənubi Qafqazın imperiyadan ayrıldığı dövrdə bölgənin siyasi mərkəzinə çevrilmişdi. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin, Zaqafqaziya Komissarlığının və Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının paytaxtı olmuşdur. Tiflisin tarixində azərbaycanlıların özünəməxsus yeri olmuş 19-20 əsrin birinci qərinasında azərbaycanlıların həyatında əsas siyasi, iqtisadi və mədəniyyət mərkəzlərindən biri rolunu oynamışdı. Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə və b. Azərbaycan mütəfəkkirlərinin həyatında Tiflis dövrü mühüm yer tutmuş Cəlil Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" jurnalının burada çap etdirməyə başladığıdır. 1905-06 illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları ilə əlaqədar sülh konfransı Tiflisdə keçirilmişdir. Zaqafqaziya dövlətçiliyi sistemində çalışan Azərbaycan siyasi və ictimai xadimləri Tiflisdə yaşayıb və fəaliyyət göstərmişdilər (bax *Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi, Zaqafqaziya Komissarlığı, Zaqafqaziya Seymi, Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası*).

Narin qala. Tiflis yaxınlığında

1905. Qafqaz, Azərbaycanın tarixi, 1920, 40 say

Şah İsmayıl məscidi. Rəssam Pirosmani

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması haqqında *İstiqlal bəyannaməsi* də Tiflisdə elan edilmiş 1-ci hökumət kabinəsinin təşkil və ilk dövlətçilik tədbirləri burada həyata keçirilmişdir (bax *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*). Cümhuriyyətin Gürcüstan səfirliyi də Tiflisdə yerləşmişdi. Tiflis Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq görüşləri (bax *Azərbaycan-Ermənistan münasibətləri*), iqtisadi və mədəni əlaqələrində xüsusi yer tutmuşdur. Azərbaycanın görkəmli tarixi şəxsiyyətləri M.ğ.Vazeh, M.F.Axundzadə, F.x.Xoyski və başqalarının məzarları Tiflisdədir.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), 1917 ; Насиёв А., Тифлис ədəbi mühiti, B., 1980; Мигуев А. Azərbaycan yazıçıları və Tiflis ədəbi-ictimai mühiti, Tbilisi, 1987; Ordubadi M.S., Qanlı illər, B., 1991; квирквелия Т., Тбилиси, М., 1969.

TİFLİS QƏZASI - Tiflis quberniyası tərkibində inzibati-ərazi vahidi. 1840 il 10 aprel qanunu ilə tətbiq edilən yeni inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən yaradılan Gürcü-Çereti

quberniyası tərkibində Tiflis qəzası təşkil olundu. 1846 ildə *Tiflis quberniyası* təsis edildikdə Tiflis qəzası onun tərkibinə verildi. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Tiflis qəzasının sahəsi 4004,08 *kv.verst* idi. Qəzada 174456 nəfər yaşayırdı, onların da 167981 nəfəri yerli sakin, 6475 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar idi. Qəza əhalisinin 104863 nəfəri (60,1%) kiçik, 69593 nəfəri (39,9%) qadın idi. Tiflis qəzasında 33717 müsəlman (19,32%) yaşayırdı ki, onun əsas hissəsini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Burada, digər qəzalarda olduğu kimi, qəza idarə sistemi mövcud idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra dövlət ərazisinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində ciddi tədbirlər görülməyə başlandı. Cümhuriyyət hökuməti Tiflis qəzasının 2-ci (Tiflis) və 3-cü (Qarayazı) polis sahələrini mübahisəli ərazilər sırasına daxil etmişdi (bax *Qarayazı*). Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra (1920, 28 aprel) Azərbaycan və Gürcüstanın sovetləşdirilməsi dövründə Tiflis qəzası bütünlükdə Gürcüstanın tərkibinə verildi.

Əd.: Bax *Tiflis quberniyası* məqaləsinin ədəbiyyatına

TİFLİS QUBERNİYASI - Cənubi Qafqazda inzibati-ərazi vahidi. Çar Rusiyasının Gürcüstanı ələ keçirmək uğrunda mübarizəsi 19 əsrin başlanğıcında baş çatdı. I Aleksandrın [1801-25] 1801 il 12 sentyabr manifesti ilə gərqi Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildi. Kartli-Kaxeti çarlığı ləğv edildi, Gürcüstan quberniyası yaradıldı. 1802 il mayın 8-də Tiflisdə Gürcüstanın ali hakimiyyəti adlandırılan yeni idarə sisteminin açılışı oldu. Keçmiş Kartli-Kaxeti çarlığı ərazisində Qori, Ləri, Duçeti, Telavi və Sığnaq kimi beş qəza yaradıldı. 1840 il 10 aprel qanunu ilə Cənubi Qafqazın inzibati-ərazi bölgüsü dəyişdirildi. Azərbaycanın bəzi ərazilərinin də daxil edildiyi Gürcü-Ömereti quberniyası (Tiflis, Qori, Telavi, Balakən, Kutais, Yelizavetpol, Aleksandropol, Gəvan, Naxçıvan, Axalsıx, Quri qəzaları) və Kaspi vilayəti (ğirvan, Qarabağ, gəki, Talış Bakı, Dərbənd, Quba qəzaları) yaradıldı. 1846 ildə inzibati-ərazi bölgüsü yenidən dəyişdirildi. Gürcü-Ömereti quberniyası və Kaspi vilayəti əsasında Tiflis, Kutais, gəmaxı və Dərbənd quberniyaları təşkil edildi. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Tiflis quberniyası Axalkalaki, Axalsıx, Borçalı, Qori, Duçeti, Sığnaq, Telavi, Tiflis, Tionet qəzalarına bölünürdü. Quberniyanın ümumi ərazisi 35904,04 *kv.verst* (40930, 6056 *kv.km*) idi. Quberniyada 1473308 nəfər əhali yaşayırdı. Hər *kv.verstə* 41,03 nəfər adam düşürdü. Onlardan 1255176 nəfəri yerli sakin, 218132 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar idi. Əhalinin 780010 nəfəri (52,94%) kiçik, 693298 nəfəri (47,06%) qadın idi. Tiflis quberniyası əhalisinin 1045638 nəfəri (70,97%) qəzalarda, 427670 nəfəri (29,3%) çəhərlərdə yaşayırdı. Tiflis quberniyası əhalisinin 106,5 min nəfərini (7,23%) azərbaycanlılar təşkil edirdi. Quberniya mərkəzi olan Tiflis çəhəri eyni zamanda Qafqaz (1844-81), sonralar isə Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) administrasiyasının iqamətgahı idi. Quberniyanın iqtisadi həyatında kənd təsərrüfatı əsas yerr tuturdu, sənaye zəif inkişaf etmişdi. Tiflis quberniyası Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə *Qafqaz cəbhəsində* arxa cəbhə rolu oynayırdı. Burada 20 mindən çox ehtiyat əsgər və zabıt, həmçinin Tiflis qarnizonu yerləşmişdi. Çar hökumətinin devrilməsindən sonra (1917, fevral) Tiflisdə sovetlər və Müvəqqəti hökumətin orqanları yaradılmağa başlandı. 1917 il martın 4 (17)-də Tiflisdə fəhlə deputatları soveti, 5 (18)-də isə menşevik

Narinqala. Tiflis yaxınlığında

Şah Abbas məscidi. Tiflis, 17 əsr

N.N.Jordaniya başda olmaqla rəyasət heyəti seçildi. 6(19) martda Əsgər Deputatları Soveti təşkil olundu. Sovetlər 26 mayda (18 iyunda) formal olaraq birləşdilər. Sovetlərlə eyni dövrdə 6 (19) martda Tiflis Əraiyə Komitəsi yaradıldı. Martın 9 (22)-də Müvəqqəti hökumətin bölgədə ali hakimiyyət orqanı olan *Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi* təşkil edildi. Müvəqqəti hökumətin devrilməsi və Petroqradda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ almasından sonra [1917, 25 oktyabr (7 noyabr) yeni dəyişikliklər başlandı. 1917 il 25 oktyabrda (7 noyabrda) Tiflisdə Ətimai Təhlükəsizlik Komitəsi (ƏTK) yaradıldı. 11 (24) noyabrda sovetlər, həmkarlar ittifaqı və başca siyasi partiyalar ƏTK-nı diyarda ali hakimiyyət kimi tanıdılar və ona hökumətin yaradılmasını tapşırtdılar. 1917 il 15 (28) noyabrda *Zaqafqaziya Komissarlığı* yaradıldı. Gürcü menşevikləri də hərbi-siyasi cəhətdən təşkilatlarının davam etdirirdi. Onlar tezliklə Gürcü milli qüvəsi, milli hərbi hissələr və menşevik dəstələri (xalq qvardiyası) formalaşdırmağa başladılar. Xalq qvardiyası 1917 il 29 noyabrda (12 dekabrda) Tiflis cəbhəxanasının ələ keçirdi, hərbi hissələr tərksilah olunmağa başladı. Bunu gören Qafqaz ordusu Müvəqqəti İqbal Komitəsi (sədr Q.Korqanov) Bakıya köçdü. Qafqaz cəbhəsi qoçunlarının 1917 ilin sonu - 1918 ilin əvvəllərində Rusiyaya geri çəkilməyi Tiflisdə milli siyasi qüvvələrin mövqelərini daha da möhkəmləndirdi. Rusiyada hakimiyyəti ələ keçirmiş bolşeviklər Qafqazın əldən çıxması ilə razılaınmaq istəmirdi. Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi və Rusiya Xalq Komissarları Soveti

tamamilə qeyri-qanuni olaraq, S.Şaumyanı 1917 il 16 (29) dekabrda Qafqaz iğəri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar təyin etdi. O, Tiflisə gələrk bolşevik partiyasının diyar komitəsinə rəhbərliyə başladı. Lakin gürcü milli qüvvələri 1918 ilin fevralında siyasi mövqelərini daha da gücləndirməyə nail ola bildilər. 1918 il 10 (23) fevralda Tiflisdə *Zaqafqaziya seymi* açıldı. Seym Zaqafqaziyanın sovet Rusiyasından ayrılmasını təsdiq etdi. 1918 il aprelin 22-də Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının yaradılması elan edildi. Gürcü milli qüvəsi 1918 il mayın 26-da Gürcüstan Respublikası yaratmağı qərara aldı. Mayın 28-da Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildi. Cümhuriyyət hökuməti Tiflis quberniyası ərazisinin azərbaycanlılara məxsus olan 8,7 min kv.km-lik sahəsini (Tiflis qəzasının 2 və 3-cü, Sığnaq qəzasının 5-ci, Borçalı qəzasının 1. 2 polis sahələri və 3.4-cü polis sahəsinin bir hissəsi) onunla Gürcüstan arasında mübahisəli ərazi hesab edir, bu məsələnin dinc yolla həllinə çalışırdı. Təcavüzkar Ermənistan isə Tiflis quberniyasına, o cümlədən onun tərkibindəki Azərbaycan torpaqlarına iddialarını müharibə yolu ilə həyata keçirməyə başladı və Gürcüstanla müharibəyə girdi [bax *Erməni-Gürcüstan müharibəsi (1918)*]. 1918 il iyunun 4-də Gürcüstan Respublikası ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanan müqaviləyə görə vaxtilə Rusiya tərəfindən iğal edilərək imperiya tərkibinə daxil edilmiş Axalkalaki və Axalsixını bir hissəsi Türkiyəyə qaytarıldı. 1921 ildə Gürcüstanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Tiflis quberniyasının qalan hissəsi onun tərkibinə daxil edildi. Sovet hökumətinin rayonlaşdırma siyasəti zamanı quberniya rayonlara bölündü.

Əd.: Адрес-календарь *Азербайджанской Республики* 1917 г.; Очерки истории Грузии, в XIX веке, Тбилиси, 1990; Победа советской власти в Закавказских территориях, на которые имеют самоопределившиеся Азербайджанские тюрки/Изв.АН Азерб.ССР, Серия истории, философии и право, 1990, №2.

TİTUL (lat. *titulus* - yazı; fəxri ad) - ayrı-ayrı fəxslərə verilən, yaxud irsən keçən fəxri ad (xan, bəy, qraf, knyaz və s.). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1920 il 30 yanvar tarixli qərarı ilə mülki idarələrdə titullar ləğv edilmişdi. Nazirlərə və məmurlara yazılı və ya qıfahi müraciət zamanı onların vəzifələrinin əvvəlinə "əfəndi" sözü əlavə edilirdi. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bu qayda da ləğv olundu.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

TLEXAS Murad Gəray (1874-1920) - hərbi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun general-mayoru. Əslən çərəkəzdir. Mixail artilleriya məktəbini bitirdikdən sonra Rusiyanın bir sıra bölgələrində xidmət etmişdi. Tlexas milli tərkibli qoçun hissələrinin sıralarında xidmətə *Müsəlman korpusunun* təşkilindən sonra başlandı. 1918 il yanvarın 1-də bu korpusa qəbul edilən Tlexas 2-ci topçu briqadasının komandiri təyin olunmuşdu. *Əlahiddə Azərbaycan korpusunda* Tlexas topçu müfəttiş vəzifəsini icra edirdi. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən general-mayor rütbəsinə layiq görülmüş zabitlərdəndir.

Koroğlu qalası, Tiflis

Əlahiddə Azərbaycan korpusu 1918 il avqustun 13-də ləğv edilərkən Tlexas Azərbaycan və Türkiyə hərbi hissələrinə ibarət *Qafqaz İslam Ordusu* komandanlığının topçu müfəttiçiyinə qəbul olunmuşdu. Hərbi Nazirlik bərpa edildikdən sonra hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun ordu qərargahının formalaşdırılması ilə bağlı 1918 il 15 noyabr tarixli əmrilə Tlexas Ümumi qərargahın tərkibindəki topçu Çəbəsinin rəisi təyin olundu. O, topçu hissələrinin təşkilinə, topçu əmlakının mühafizəsinə və bölünürülməsinə rəhbərlik edirdi. Orduda iki topçu briqadası və bir neçə əlahiddə topçu taboru təşkil olunmuşdu. Ləki stansiyadakı mərkəzi topçu anbarı və onun Kürdəmirdəki bölməsi də topçu Çəbəsinə tabe idi. S.Mehmandarovun 1918 il 31 dekabr tarixli əmri ilə topçu Çəbəsi genişləndirilərək, Topçu idarəsinə çevrildəndən sonra da Tlexas bu qurumun rəisi vəzifəsində saxlandı. Tlexas 1919 ilin yanvarında qoçun hissələrinin, hərbi idarə və müəssisələrinin Çat və maaçəd vəlini müəyyənləçdirməli olan komissiyanın tərkibinə daxil edilmiş həmin ilin iyununda isə Gürcüstandan satın alınmalı olan hərbi texnika, silah və sursat, habelə ərzağını qəbulu komissiyasının sədri təyin olunmuşdu. Onun rəhbərliyi ilə alınmışçoxlu top, atıcı silah, texniki ehtiyat hissələri, ərzaq üç eçelonla Azərbaycana yola salınmışdu. 1919 il sentyabrın 13-də Tlexas hərbi nazirin təqdimatı ilə Dövlət Müdafiə Komitəsi tərəfindən *Bakı İstehkəmçilər hissəsinin* rəisi təyin olundu. Bu struktur Denikin təhlükəsinin mövcud olduğu dövrdə Çəhərin müdafiəsinə təşkil etməli və Bakıda asayişin sabitliyini qorumağı idi. Tlexas Bakının hərbi general-qubernatoru vəzifəsini də öz üzərinə götürmüşdü. Onun rəhbərliyi ilə Bakının qurudan və dənizdən müdafiəsi üçün konkret tədbirlər həyata keçirildi, Çəhər ətrafında müdafiə zolaqları quruldu. S.Mehmandarovun 1919 il 4 dekabr tarixli əmri ilə Topçu idarəsinin rəisi vəzifəsindən azad edilən Tlexas bundan sonra bütün diqqətini yalnız Bakının müdafiəsinin və asayişin təşkilinə yönəltməli idi. 1919 il dekabrın 10-da Bakının hərbi general-qubernatoru vəzifəsini daha səmərəli icra etməsi üçün Tlexas Bakı İstehkəmçilər hissəsinin rəisi vəzifəsindən azad edildi.

Aprel işğalından (1920) sonra həbs olunan Tlexas bolçevik Əli Bayramovun qətlinə ittiham olunaraq ölmə məhkum edildi.

Əd.: Süleymanov M., Mehmandarov. B., 2000.

TOMSON Uilyam (? - ?) - Birinci dünya müharibəsinin (1914-18) sonunda Bakıya müdaxilə etmiş müttəfiq qoçunlarının komandanı, general-mayor. *Mudros barışıının (1918) Çərtlərinə uyğun olaraq çimali Çanda B. Britaniya qoçunlarının komandanı olan Tomson 1918 il noyabrın 17-də fransız və Amerika hərbi missiyalarının, həmçinin L. Biçeraxovun kazak dəstəsinin müçayəti ilə Bakıya daxil olmuşdu. Bakının zəbtindən dərhal sonra Çəhərdə hərbi vəziyyət rejimi yaradılmış Tomson özünü Bakının general-qubernatoru elan etmişdi. Tomsonun tələbi ilə Azərbaycan hərbi hissələri Çəhərdən çıxarıldı. Hərbi nazirliyin idarə aparatı bir müddət (1918, noyabr - 1919, aprel) Gəncə Çəhərində*

Murad Gəray Tlexas Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zabidləri arasında (2-ci sıra, soldan 3-çü).

fəaliyyət göstərdi. Tomson missiyasının məramı onun verdiyi bəyannamələrdə əksini tapmışdı (bax *Tomson bəyannamələri*). Çıxış vaxtlar Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına mənfi münasibət bəsləyən Tomson, Rusiya dövlətinin əvvəlki hüduqlarda bərpasının müttəfiq komandanlığının başlıca vəzifəsi olduğunu bəyan edirdi. Tomsonun əmri ilə "mülki hakimiyyət ordunu ictimai asayişin qorunması məsuliyyətindən azad edə biləcək dərəcədə güclü olana qədər" Bakıda hərbi vəziyyət elan edildi. Tomson 1918 il noyabrın 19-da müharibə dövrü qanunlarının pozulmasına görə cəzalar haqqında əmr verməmişdi. Azərbaycan hökuməti noyabrın 18-də rəsmi məlumatında bildirdi ki, Bakıya daxil olmuş müttəfiq qoşunları, müvəqqəti olaraq, yalnız hərbi hakimiyyəti təmsil edə bilərlər. Lakin Tomson ölkənin ictimai-siyasi və iqtisadi həyatının bütün sahələrinə müdaxilə edirdi (bax *Bakı ingilis general-qubernatorluğu*). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dəmir yolu işçilərinə ingilis zabitlərinin yükünü və qatarda gedən zaman sənədlərini belə yoxlamağı qadağan etmişdi. Əzəbi hakimiyyətin hərbi komandanlığa tabe edilməsi Azərbaycan hökumətinin Bakı rayonunda səlahiyyətlərini xeyli məhdudlaşdırmışdı.

Bölgədə hərc-mərcliyin qarşısını almağa çalışın Tomson əhalinin ərzaq təchizatı, kağız pul sisteminin tətbiqi, kredit sisteminin bərpası, münaqiçə aparın millətlər arasında sülhün bərpasına yönəlmiş tədbirlər görülməsi və s. ilə yanaşı, Azərbaycan ərazisində talançılıqla, qarətə məğul olan, dinc müsəlman əhalisinə divan tutan erməni silahlı dəstələrinə qarşı sərt tədbirlər görmüşdür. Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin sərəfəli siyasəti Tomsonun Azərbaycana münasibətini dəyişmişdi. 1918 il dekabrın 28-də Tomson Fətəli xan Xoyskinin yaratdığı hökumətə **"yeganə yerli qanuni hakimiyyət"** kimi müttəfiq komandanlığı tərəfindən hərtərəfli dəstək veriləcəyini bəyan etmişdi. Tomsonun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti ilə müzakirə etdiyi ərazi münaqiçəsi və dövlət təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələlər beynəlxalq sülh konfransına istinadın həll edilirdi. Denikin Kəntüllü ordusu ilə Azərbaycan arasında demarkasiya xəttini Tomson müəyyənləşdirmişdi. Zəngəzur və Qarabağ məsələsində Tomson Azərbaycanın dəstəkləmişdir. 1919 ilin aprelində Tomsonun dekreti ilə Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikası buraxılmışdır. Parlamentin və Hökumətin başçısı 11 nazirlə birlikdə ingilislər tərəfindən həbs edilmiş və Malta adasına sürgün edilmişdir.

Tomson B.Britaniya qoşunlarının Qafqazdan və xüsusilə Azərbaycandan çıxarılmasının əleyhinə olmuşdur: "Britaniyalıların Transqafqazdan çıxarılması zorakılıq aktıdır, yeni yaranmış respublikalara qarşı xəyanətdir". Tomson 1919 il mayın 10-da öz hökumətinin qərarını Azərbaycan hökumətinə çatdırmış eyni zamanda o, özünün də Qafqazdan əzəliyə getdiyini, onun general-mayor Kori ilə əvəz olunacağını bildirmişdi. Real siyasətə müvafiq olaraq, Tomson Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti ilə maksimum əməkdaşlıq fəaliyyəti həyata keçirmişdir.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə. c.5, B. 2001; *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; *Азербайджанской Республики* документы и материалы 1918-1920 гг., Б., 1998;

TOMSON BƏYANNAMƏLƏRİ- Bakıdakı müttəfiq qoşunlarının komandanı, general *U.Tomsonun* 1918 il noyabrın 19-da və dekabrın 28-də Bakıda yaydığı bəyannamələr. 1918 il noyabrın 17-də Bakıya daxil olan müttəfiq qoşunlarının komandanı general *U.Tomsonun* imzaladığı əmrə görə 1918 il noyabrın 17-si gündüz saat 12-dən Bakı şəhərində hərbi vəziyyət elan edilirdi. Hərbi vəziyyət müddətində Bakı şəhərinin hərbi qubernatoru *U.Tomson* olmalı idi. Polkovnik *F.P.Kokkerel* müttəfiq dövlətlərin Bakı şəhərində polis komissarı təyin edilirdi. Əmrə görə Bakı şəhər idarəsi və şəhərin digər mülki müəssisələri öz fəaliyyətlərini davam etdirməli idilər. Çıxış gün sonra, noyabrın 19-da hərbi vəziyyətin qanun-qaydalarına - 17 noyabr tarixli əmrə əlavələr elan edildi. Noyabrın 19-da dərc edilmiş ilk bəyannaməsində *U.Tomson* müttəfiq komandanlığının məramını açıqladı. Dünya müharibəsinin ilk illərində bir müttəfiq kimi rus xalqının xidmətlərini xatırladan Tomson Rusiyada qayda-qanun yaratmaq istədiklərini bildirdi. Tomsonun "giməli Əndə Böyük Britaniya qoşunlarının komandanı" kimi imzaladığı həmin iri həcmli bəyannamə Qafqazın, o cümlədən Bakı bölgəsinin Rusiyanın bir parçası olduğuna diqqətli çəkir, müttəfiqlərin Rusiyanın bir parça ərazisinə belə göz dikmədiklərini, ölkənin daxili idarəçiliyinin yalnız rus xalqının iş olduğunu və müttəfiqlərin bu işə heç bir halda qarışmayacağını təsdiq edirdi. Tomson, öz missiyasının yalnız bir məqsəd daşdığını bəyan edirdi: qayda-qanun yaratmaq. Bütün xalqlara, dini etiqadlara eyni münasibət bəslənəcəyi, müvəqqəti yerli hakimiyyət orqanları yaradılacağı bildirilirdi. Tomson vətəndaşları vəzifələrini icra etməyə, ictimai asayiş qorumaqla vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməyə çağırırdı. Bəyannamə dərhal lazımi tədbirlər görülməsini nəzərdə tutan üç bəndlə tamamlanırdı: **əldə olan silahların hakimiyyət orqanlarına təhvil verilməsi, türk və alman təbəələrini təhvil verənlərin mükafatlandırılması, şəhərdə hərbi vəziyyət tətbiq edilməsi.** Ətəmi asayiş qorumağa qədər güclü mülki hakimiyyət olana qədər hərbi vəziyyət qüvvədə qalacaqdı.

Azərbaycan xalqı və hökuməti ilə yenidən tanışlığa başlayan və hələ yalnız və qərəzli informasiyanın təsiri altında olan Tomsonun ilk bəyannaməsi Rusiyaya kömək ruhunda tərtib olunmuşdu. *U.Tomsonun* bəyannaməsində vurğulanırdı ki, dünya müharibəsində ümumi düşmən üzərində əldə edilən qələbədən Rusiya da bəhrələnəcəkdir.

Fransa və Amerika Birləşmiş Ştatları nümayəndələrinin müəyyəni ilə müttəfiqlər adından Bakının Böyük Britaniya qoşunları tərəfindən tutulmasından yeni Rusiya hökumətinin xəbəri və tam razılığı olduğu, habelə Türkiyə ilə bağlanmış barışıq əsasən onun da buna razılıq verdiyi bəyannamədə göstərilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin fəaliyyəti nəticəsində *U.Tomsonun* Azərbaycana münasibəti qısa

müddət ərzində dəyişdi və o, 1918 il dekabrın 28-də yeni bəyannamə ilə çıxış etdi. İngilislərin təkid etdiyi koalision tərkibli yeni Azərbaycan hökumətinin müttəfiq qoşunları komandanlığı tərəfindən tanınması vacib çərt idi. Hətta komandanlıq koalision hökumətin onlar tərəfindən tanınmasına qədər parlament iclasının açılmasına da yasaq qoymaq istəyirdi. F.x.Xoyskinin sədrliyi ilə yeni hökumətin tərkibi 1918 il dekabrın 26-da elan ediləndən iki gün sonra Tomson yeni bəyanat verdi. Bəyanatda deyilirdi ki, *müttəfiq qoşunların komandanlığı F.x.Xoyskinin sədrliyi ilə təşkil edilən koalision Azərbaycan hökumətinə ölkə ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət kimi tam dəstək verəcəkdir*. Tomsonun bəyanatı dekabrın 30-da parlamentdə müzakirə olundu. Əhməd bəy Ağayev, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cövdət Pepinov çıxış edərək, bəyanatın Azərbaycan dövləti üçün xüsusi əhəmiyyət daşıdığını, Cümhuriyyətin ərazi bütövlüyünün qorunması, müstəqilliyinin müttəfiq dövlətlər tərəfindən tanınması yolunda ilk addım olduğuna, *Paris Sülh Konfransına (1919-20)* yola düşmək nümayəndə heyətinin uğur qazanacağına əminlik yaratdığını bildirdilər. Bəyanatın verildiyi gün Azərbaycan hökuməti parlamentin Ağsaqqallar gürasının üzvləri ilə birlikdə Paris Sülh Konfransına göndəriləcək nümayəndə heyətinin tərkibini və statusunu müəyyən etdi.

Azərbaycan Parlamenti Tomsonun bəyanatını yekdil razılıqla qarşılamışdı. Bəyanat verildikdən az sonra Balkanlarda və Qafqazdakı ingilis qoşunlarının baş komandanı general Corc Miln Bakıya gəlmiş U.Tomsonun bəyanatını təsdiqləyərək bildirmişdi ki, *B.Britaniya hbkuməti bu ölkənin bütün ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət orqanı kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətini tanıyır*.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; *Азербайджанской Республики документы и материалы 1918-1920 гг.*, Б., 1998; Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993.

TONQAYEV (? - ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabiti, podpolkovnik. Bir müddət 3-cü gəki süvari alayında xidmət etmişdir. Hərbi nazirin ömri (1918, dekabr) ilə 1-ci Tatar süvari alayının komandiri, sonra isə 1919 il 18 fevral tarixli əmrə əsasən, 3-cü gəki süvari alayının komandiri təyin edilmişdi. 1920 ilin martında Qarabağda dövlətə qarşı qaldırılmış separatçı erməni qiyamı zamanı bu alay Tərtər-Goranboy istiqamətində çox uğurlu hərbi əməliyyat aparmışdı. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olun mərməkdir.

TOPÇU ƏRƏSĞ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun topçu hissə və bölmələrinin formalaşdırılmasına və təlim-tərbiyəsinə, habelə atıcı və topçu ehtiyat əmlakının yaradılması, qorunması və qoşun hissələrinə çatdırılması iqtisadi rəhbərlik edən hərbi qurum (bax *Baş topçu idarəsi*). Hərbi Nazirliyin Ümumordu Qərargahının strukturuna daxil idi.

TOPÇUBAĞOV-ÇANDLER KONTRAKTI (1919) Parisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinin başçısı Əlimərdan bəy Topçubağovla Nyu-York Çəhərindən Amerika Birləşmiş Dövlətləri Konqresi nümayəndələr palatasının üzvü Valter Çandler arasında Azərbaycanın mənafeələrini müdafiə etmək haqqında imzalanmış müqavilə. Müqaviləyə görə, Çandler 3 ay müddətinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mənafeələrini və müstəqilliyini müdafiə etməyi öz üzərinə götürürdü (ətraflı məlumat üçün bax *Çandler Valter*).

TOPÇUBAĞOV (Topçubağı) Əlimərdan bəy Ələkbər bəy oğlu (4.5.1863, Tiflis - 5.11.1934, Paris, Sen-Deni) - Azərbaycanın görkəmli siyasi və dövlət xadimi; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sədri (1918, 7 dekabr - 1920, 28 aprel). Rusiyanın müsəlman-türk xalqlarının milli azadlıq hərəkatının liderlərindən biri. Birinci Tiflis gimnaziyasını (1884) və Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini (1888) fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Təhsilini başa vurduqdan sonra bir neçə il Rusiyada iqtisadi 1894 ildə Bakıya gələrək, hüquq-mühafizə orqanlarında çalışmış sonralar müstəqil vəkil kimi fəaliyyət göstərmişdir. Hüquq elmlərinə dərindən bələd olan, Azərbaycan və rus dillərindən əlavə fars, fransız, ingilis və gürcü dillərini də mükəmməl bilən Topçubağov tezliklə Hacı Zeynalabdin *Tağıyevin* diqqətini cəlb etmiş və 1897 ildə "*Kaspi*" qəzetinin redaktorluğu ona tapşırılmışdı. Bakının ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edən Topçubağov Bakı gəhər Dumasının üzvü seçilmiş bir müddət onun sədri olmuşdur. Birinci rus inqilabı (1905-07) Rusiyada yaşayan türk-müsəlman xalqlarının milli qüvvənin oyanmasında mühüm rol oynamışdır. Bu dövrdə müsəlman xalqlarının azadlıq mübarizəsinin təşkilində

Ə.Topçubağovun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. İnkilabın gedişində Azərbaycanda da genişlənən petisiya kampaniyasında Ə.Topçubağovun əməyi son dərəcə böyükdür. Bütün petisiyalar - xahişnamələr, müraciətlər və i.a. bilavasitə onun iştirakı ilə tərtib və təqdim edilirdi. 1905 ilin aprelində Cənubi Qafqaz müsəlmanları adından Rusiya Nazirlər Kabinetinə təqdim edilən petisiyalar da Ə.Topçubağov tərəfindən tərtib olunmuşdu. Ə.Topçubağov Ümumrusiya müsəlmanlarının 1905 il avqustun 15-də Nijni Novqorodda keçirilən birinci qurultayına sədrlik etmiş qurultay (bax *Ümumrusiya müsəlmanları qurultayları*) onun çıxışı ilə açılmışdı. Çıxışda deyilirdi: *"Biz türk övladları, əslimiz bir, nəslimiz bir, dinimiz birdir. Qərbdən Şərqə qədər bizim atalarımızın mülkü idi. Atalarımız o qədər qəhrəman millət olduqları halda, bu gün Qafqaz dağlarında, Kırım bağlarında, Kazan çöllərində və Orta Asiya ovalıqlarında, atalarımızın mülkü olan öz vətənimizdə, öz torpaqlarımızda öz ehtiyaclarımızı bildirməyə imkanımız qalmamışdır"*. Topçubağov Rusiya müsəlmanlarının sonrakı qurultaylarının da keçirilməsində müstəsna rol oynamışdı. Rusiya müsəlmanlarının 1906 il yanvarın 13-23-də Peterburqda keçirilən 2-ci qurultayı Əlimərdan bəy Topçubağov

tərəfindən hazırlanmış "Ümumrusiya Müsəlmanları ittifaqı" partiyasının nizamnamə və proqram layihələrini bəyəndi, təkmilləşdirilmək çərti ilə, qəbul üçün növbəti qurultaya təqdim olunmasını tövsiyə etdi. 1906 il avqustun 15-21-də Nijni Novqorodda keçirilən 3-cü qurultayda "Ümumrusiya Müsəlmanları İttifaqı"nın proqramı qəbul olunmuş Ə.Topçubağov partiyasının sədri seçilmişdi. Bununla bağlı qurultayda çıxış edəndə Ə.Topçubağov demişdi: "Ey möminlər, ey qardaşlar. Mən bu gün o qədər məmnun oldum ki, bu məmnuniyyətimi sizə heç bir dillə tərif edə bilmirəm. Mən bu günü heç vaxt unutmayaacağam. Bu günün indən belə Ümumrusiya müsəlmanları üçün milli bayram günü olacağı şübhəsizdir".

Bakı quberniyasından 1-ci Dövlət Dumasına deputat seçilən (1906) Ə.Topçubağovun təşəbbüsü ilə Dumada müsəlman fraksiyası yaradılmışdı. Topçubağov həm fraksiyanın sədri, həm də 7 nəfərlik büro üzvündən biri idi. Dumadakı fəalliyəti dövründə çarizmin ucqarlarda yeritdiyi milli ayrı-seçkilik siyasətini kəskin tənqid etmişdi. Aqrar komissiyanın məruzəsinin müzakirəsində iştirak edən Ə.Topçubağov komissiyanın məlumatının geniş çəkildə nəfər olunmasını zəruri sayır və bir "ucqarlı", "qafqazlı" kimi təklif edirdi ki, məlumat təkcə dövlət dilində deyil, həm də, imkan daxilində, "yerli dillərə" də tərcümə olunub dərc edilsin. O deyirdi: "Bütün Rusiya təbəələrinin hüquq bərabərliyi, vicdan azadlığı, söz azadlığı, fəxsiyyətin toxunulmazlığı, kəndlilərə torpaq verilməsi kimi məsələlərin iqləb hazırlanmasında, bu qəbildən olan ümumi dövlət məsələlərində milli xarakterli heç bir məsələyə yol verilə bilməz. Rusiyanın bütün xalqlarının mənafeləri buna yol vermir, dövrün bütün çəraiti bunun əleyhinədir".

Dumanın müsəlman fraksiyasının, o cümlədən Azərbaycan deputatlarının siyasi amalı Ə.Topçubağovun "Müsəlman parlament fraksiyası" məqaləsində dəqiq ifadə olunmuşdu: "Müsəlman proqramı ciddi surətdə konstitusiyaya əsasları üzərində dayanaraq, torpaqların milliləşdirilməsi, din məsələlərində tam muxtariyyət, bütün imperiya ərazisində özünü idarə edən kiçik vahidlərin və vilayət məclislərinin təsis edilməsi ilə yerlərdə geniş muxtar idarəçilik prinsipini irəli sürür".

Ə.Topçubağov Dumanın buraxılmasına etiraz edən deputatların Vıborq müraçiatnaməsini imzaladığına görə üç ay həbs cəzasına məhkum olunmuş Dumaya seçilmək hüququndan məhrum edilmiş "Kaspi" qəzetinə rəhbərlikdən

Ə.Topçubağovun Cümhuriyyət Hökumətinin fəvqəladə elçisi və səlahiyyətli naziri kimi İstanbula ezam edilməsi haqqında F.x.Xoyskinin M.Ə.Rəsulzadəyə məktubu. 1918, 23 avqust

uzaqlaşdırılmışdı Bakı Çəhər Duması üzvlüyündən çıxarılmışdı. Buna baxmayaraq, Ə.Topçubağov 2-ci Dövlət Duması Müsəlman fraksiyasının əməli iqlərində xüsusi fəallıq göstərirdi. O, dəfələrlə Peterburqa getmiş bəzən isə müsəlman parlament fraksiyası və Ümumrusiya Müsəlman İttifaqı Mərkəzi Komitəsi üzvlərinin Dumada müzakirəyə çıxarılan qanun layihələri, həmçinin sorğular üzrə fraksiyanın ümumi mövqeyini iqləyib hazırlayan iclaslarına sədrlik etmişdi. Dövlət Dumasının müsəlman deputatları və "İttifaqi-müslimin" partiyasının üzvləri Topçubağovun fəalliyətini davam etdirməsi üçün Moskvada "Daimi təmsilçilik" bürosu açmışdılar. Moskvada Əlimərdan bəyin rəhbərliyi ilə tez-tez toplantılar keçirilmiş müxtəlif məsələlər, o cümlədən "Torpaq islahatı" məsələsi müzakirə olunmuş onun hüquq əmləri sahəsində bilik və təcrübəsindən geniş istifadə edilmişdir. Rusiya müsəlmanlarının digər görkəmli fəxsiyyəti, Baxçasarayda (Kırım) çıxan "Tərcüman" qəzetinin naçiri və redaktoru Əmayıl bəy Qaspralı 1908 il aprelin 11-də Topçubağova yazdığı məktubda onun fəalliyətini yüksək qiymətləndirmişdir: "Əzizim Mərdan! Hər Çəydən evvəl, sən Peterburqda qalmısan... kütəbinlər və yaramazlar istisna olmaqla, sağlam düşüncəli bütün insanlar sənə Peterburqda olmağının əhəmiyyətini anlayır. Ona görə də sən orada qalmalı və yaçamalısan. Sonra hər hansı hadisə baş versə belə, sənə, sənəni biliyini, təcrübəni və ürəyini xalqdan heç kim məhrum edə bilməz və bunu sən bilməlisən ki, sən xalqa daha çox lazımsan".

Lakin 1905-07 illər inqilabının məğlubiyətindən sonra irticanın yenidən baş qaldırması nəticəsində Ə.Topçubağov 1910 ildə Moskvanı tərk edərək, Bakıya dönməli olmuşdur.

Topçubağov 1914 ildə Bakıda 45 nəfərdən ibarət "Məç vətət məclisi" təşkil etmiş müsəlmanların "Tələblər pake-ti"ni hazırlayaraq, çar hakimiyyəti orqanlarına göndərmişdir. O, 1916 ildə Tiflisdə toplanan Qafqaz millətləri yığıncağında Azərbaycanı təmsil etmişdir. Rusiya Dövlət qurasının müçə

Ismayıl bəy Qaspralı, Həsən bəy Zərdabi və Əlimərdan bəy Topçubaşov

irəsində (1917, 12-15 avqust, Moskva) Topçubaşov Rusiya müsəlmanlarının 8 demokratik təşkilatı adından genişnitq söyləmiş Rusiyada "dövlət quruluşunun əsasına müsəlman xalqlarının öz müqəddəratlarını təyini Qıannm qoyulduğunu" da bəyan etmişdir. Topçubaşov 1917 ilin sonuna kimi Müsəlman Milli Komitəsinə sədrlik etmiş həmin il Rusiya Müəssislər Məclisinə nümayəndə seçilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra, Topçubaşov yeni yaranmış müstəqil milli dövlətin dünyada tanılmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Fətəli xan Xoyskinin 1918 il iyunun 17-də Gəncədə təşkil etdiyi 2-ci hökumət kabinəsi tərkibində əvvəlcə portfelsiz nazir, avqustun 20-dən xarici işlər naziri olmuş avqustun 23-də isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəvqəladə elçisi və səlahiyyətli naziri kimi İstanbula göndərilmişdir. İstanbulda qısqın diplomatik fəaliyyət göstərən Topçubaşov 1918 il oktyabrın 2-dən 1919 il yanvarın 16-dək burada 36 rəsmi görüş keçirmiş danışıqlar aparmış 1919 il yanvarın 10-da Sultan Mehmetlə görüşmüşdür. Əlimərdan bəy Sultana "... azərbaycanlıların bədxahlan həmişə olub və yenə də var. Amma sizi əmin etməyə cürət edirəm ki, Azərbaycan türkləri heç vaxt bu düşmənlərdən qorxmamışlar. Çünki bilirdilər ki, onların Türkiyə kimi "böyük dostu var" -dedikdə, Sultan "Dostu yox, qardaşı!" deyərək onun sözlərinə düzəliş vermişdir. İstanbulda olarkən Əlimərdan bəy İngiltərənin, ABŞ-ın, İtaliyanın, Hollandiyanın, Gürcüstanın, Ukraynanın buradakı səlahiyyətli nümayəndələri - İtaliyanın xarici işlər naziri M.Əliqulu xanla, Rusiyanın keçmiş xarici işlər nazirləri P.Milyukov və S.Sazonovla, Ermənistanın Paris Sülh Konfransına gedən nümayəndə heyətinin rəhbəri A.Aqaronyan və başqaları ilə görüşüb söhbət aparmışdır.

Topçubaşovun İstanbulda yaratdığı Azərbaycan mətbuat bürosu ölkə haqqında məlumat toplamaq, yaymaq və Azərbaycanı xaricdə tanımaq işində mühüm xidmət göstərmişdir. Topçubaşov Qafqaz millətlərinin vahid bir federasiyada birləşməsinə istəyirdi. O hesab edirdi ki, bununla xalqlar aralarındakı münasibətləri daha yaxşı qura və kənar müdaxilələrin qarşısını birlikdə daha uğurla ala bilərlər. İstanbuldan hökumətin sədri F.x.Xoyskiyə yazdığı 1918 il 16 dekabr tarixli məktubda Cənubi Qafqaz cümhuriyyətlərinin Paris Sülh Konfransında vahid nümayəndə heyəti ilə çıxış etməsi təklif olunurdu. Topçubaşov məktubda bu məsələ ilə əlaqədar konfrans iştirakçısı olan ölkələrə xüsusi memorandumla müraciət etdiyini də bildirirdi. Bununla belə, Topçubaşov ermənilərin bu işə razı olacaqlarına qübhə ilə yanaşırdı, "...çünki ermənilərin iştahası çox böyükdür və həm də bu iştahalarını özgələrinin, ilk növbədə isə, bizim hesabımıza doyurmaq istəyirlər. Az qala, bütün paytaxtlarda bizim mənafeyimizin zərərinə təbliğat aparır, bizi

dövlət həyatı qurmağa qabil olmayan və başqa millətlərlə bartsız millət kimi qələmə verirlər".

Topçubağovun İstanbulda fəaliyyət göstərdiyi dövr Osmanlı dövlətinin hərbi və sosial-iqtisadi vəziyyətinin ən böhranlı zamanlarına təsadüf edir. Birinci dünya müharibəsində (1914-18) Almaniya-Osmanlı ittifaqı məğlub olduqdan sonra Türkiyə *Mudros barışı* (1918) ilə razılaşımaq məcburiyyətində qaldı.

Ə.Topçubağov noyabrın 3-də İstanbulda Mudros barışığını imzalamaqdan sonra nazir, Batum və Trabzon konfranslarında Türkiyə nümayəndə heyətinin rəhbəri Rauf bəylə, noyabrın 4-də xarici işlər nazirinin müavini Rəşid Hikmət bəylə, noyabrın 5-də isə xarici işlər naziri Naib bəylə görüşərək, onun Azərbaycana aid 11 və 15-ci maddələri ilə əlaqədar öz etirazını bildirmişdi. Onlar cavablarında məğlub tərəf kimi, Türkiyənin bu barışığı imzalamaq məcburiyyəti qarşısında qaldığını, Azərbaycanın isə müstəqil dövlət kimi öz hüquqlarını qorumağa haqlı olduğunu bildirmişdilər.

1918 il dekabrın 7-də öz işinə başlayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti elə ilk iclasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təklifi ilə bu zaman İstanbulda olan Topçubağovu, qiyabi olaraq, Parlamentin sədri seçmişdi. Dekabrın 28-də Azərbaycan Hökumətinin və Parlamentin ağısaqqallar Qurasının birgə iclasında Ə.Topçubağov *Paris Sülh Konfransına* (1919-20) göndərilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinin sədri təyin olundu və İstanbuldan birbaşa Parisə yola düşdü.

Böyük çətinliklərdən sonra, nəhayət, 1919 il mayın birinci ionicünlüyündə Parisə gəlib çatan nümayəndə heyətinin apardığı intensiv diplomatik görüşlər, danışıqlar getdikcə öz bəhrəsini verməyə başlamışdı. ABŞ Prezidenti V.Vilsonun tələbbüsü ilə İngiltərə, Fransa və İtaliya dövlət başçıları səviyyəsində

Azərbaycan məsələsinin gündəliyə salınaraq, müzakirə olunduğu yığıncaqda bilavasitə Prezident Vilsonun Ə.Topçubağovu Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı olaraq tanıması və Azərbaycanın Paris Sülh Konfransına qatılması təklifi qəbul edilmişdi. 1919 il mayın 28-də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının birinci ildönümü günü ABŞ prezidenti V.Vilson başda Topçubağov olmaqla, Azərbaycan nümayəndə heyətini qəbul etmişdi. Görüşdə Topçubağov ABŞ nümayəndə heyətinin konfransda Azərbaycanı dəstəkləməsinə V.Vilsondan xahiş etmiş və ona müraciətində demişdi: *"Qüdrətli Amerikanın nümayəndəsi kimi Sizə müraciətlə xahiş edirik ki, cənab prezident, bizim ölkəmiz, xalqımız, eləcə də özümüz haqqında məlumatları bizdən eşidəsiniz. Çünki biz Avropa və Amerika mətbuatında tez-tez Azərbaycan haqqında səhv, saxtalaşdırılmış və həqiqətə uyğun olmayan məlumatlar verilməsinin şahidi oluruq. Düzdür, bizi hələ yaxşı tanıyırlar, biz, indi birinci dəfədir ki, Avropadayıq, lakin Sizi əmin edirik ki, konfrans bizi dinləyəcək və biz Millətlər Cəmiyyətinə buraxılacağıq. Biz, əminik ki, bütün xalqlar kimi, Sizin böyük prinsipləriniz əsasında yardım alacağıq".* Çıxışının sonunda Ə.Topçubağov qətiyyətlə demişdi: *"Biz bildiririk ki, nə Kolçakı, nə Denikinini, nə də köhnə Rusiya imperiyasının hüdudlarında hakimiyyəti bərpa etmək niyyətində olan qeyri birisini tanımayacağıq. Biz Azərbaycan üçün yalnız öz Parlamentimizi və öz Hökumətimizi tanıyıyıq və tanıyacağıq".* Ə.Topçubağov Qafqaz xalqlarının – azərbaycanlıların, ermənilərin, gürcülərin və dağlıların konfederasiyasının mümkünlüyünü prezident Vilsona bildirmiş və Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndələrinin memorandumunu Amerika prezidentinə təqdim etmişdi (bax *Memorandum*).

Paris Sülh Konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin, xüsusilə onun başçısı Ə.Topçubağovun gərgin fəaliyyəti tezliklə öz nəticələrini verdi. Nümayəndə heyəti müxtəlif partiya və fraksiyalarm üzvlərindən ibarət olmasına baxmayaraq, Sülh Konfransında vahid mövqedən - gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin mənafeyi mövqeyindən çıxış etdi. Ə.Topçubağov bu barədə Bakıya - Cümhuriyyət hökumətinin sədrinə ünvanladığı 1919 il 6-10 noyabr tarixli məktubunda yazdı: *"Nümayəndə heyəti ayrı-ayrı partiyalara mənsub şəxslərdən təşkil olunsada, özünün indiyə qədərki fəaliyyətində bütünlüklə partiya maraqlarına deyil, Azərbaycanın mənafehlərini əsas tutan ümumi mülahizələrə əsaslandığını bildirməyi özümə borc sayıram. Məncə, bu, nümayəndə heyətimiz üçün müsbət haldır və onun üzvlərinə şərafətdir".*

Parisdə olmağına baxmayaraq, o, 1919 ilin dekabrında yenidən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sədri seçilmişdi.

1919 ilin axırlarına yaxın Rusiyada bolşeviklərin mövqeyinin getdikcə möhkəmlənməsi, habelə müttəfiq ölkələrin son ümidi olan Denikin, Yudenin və Kolçakın məğlubluğu, qalib dövlətlərin Rusiyanın bütövlüyünü bərpa etmək arzusunu puça çıxardı. Nəticədə, onların keçmişçar Rusiyasına daxil olan və rus inqilabından sonra öz müstəqilliklərini

Əlimərdan bəy Topçubağov mühacirətdə

elan etmiş ölkələrə münasibətləri dəyişdi. 1920 il yanvarın 11 -də Paris Sülh Konfransının Ali qurası Qafqaz məsələsini çox gərgin çərçivədə müzakirə etdi və B.Britaniyanın xarici işlər naziri Core Kerzonun təklifi ilə Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliyini de-fakto tanıdığını açıqladı. Hazırlanan sənəd yanvarın 12-də Ali qura üzvləri tərəfindən imzalandı, yanvarın 15-də isə Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinin rəhbəri Ə.Topçubaşov və Məhəmməd Məhərrəmov Fransa Xarici İşlər Nazirliyinə dəvət olundular və qərar rəsmən onlara təqdim edildi. Bu, xalqımızın və xüsusilə Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə çox gərgin fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan nümayəndə heyətinin böyük qələbəsi idi.

Aprel işğalından (1920) sonra Parisdə qalıb, mühacir həyatı yaşamışa məcbur olan Topçubaşov siyasi fəaliyyətini dayandırmamış sovet nümayəndə heyətinin etirazlarına baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ona verdiyi mandatla 1920 ilin noyabrında Millətlər Cəmiyyətinin Cenevrə toplantısında, 1920 ildə London və Genüya, 1923 ildə isə Lozanna konfranslarında iştirak etmiş Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal olunduğu və bolşeviklərin Azərbaycanda törətdikləri cinayətlər haqqında geniş məlumat vermişdir.

Topçubaşov siyasi fəaliyyətini digər Qafqaz respublikaları nümayəndələrinin fəaliyyəti ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır. Bu məqsədlə onlar 1921 il mayın 8-də Parisdə bir araya gələrək, Qafqaz Konfederasiyası yaradılması məsələsini müzakirə etmiş iyunun 10-da isə üç Qafqaz respublikasının səlahiyyətli nümayəndələri Topçubaşovun sədrliyi ilə keçirilən iclasda siyasi və iqtisadi ittifaq yaratmaq haqqında razılığa gəlmişdilər. Həmin iclasda Topçubaşov Azərbaycan nümayəndələrinin Qafqaz Konfederasiyasının qəti tərəfdarı olduğunu vurğulamışdır.

Ata-oğul Topçubaşovların məzarı. Paris. Sen-Deni qəbiristanlığı

Topçubaşov 1934 ildə, ölümündən bir qədər əvvəl, Azərbaycan Milli Mərkəzinin divan üzvü kimi, M.Ə.Rəsulzadə ilə birlikdə Gürcüstan və gümali Qafqaz xalqları təmsilçilərinin iştirakı ilə Brüsseldə "Qafqaz Konfederasiyası bəyannaməsi"ni imzalamışdır.

Həyatını təkcə öz xalqının deyil, həm də bütün Rusiyanın türk-müsəlmanlarının istiqlalı uğrunda mübarizəyə həsr etmiş Topçubaşov xaricdəki digər siyasi mühacirlərlə birlikdə Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa olunması yolunda fəaliyyətini ömrünün sonuna qədər davam etdirmişdir.

Əsərləri: Azərbaycanın təşkilatı, İstanbul, 1918; Paris məktubları, B., 1998; Memorandum, B., 1993; Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919 гг.), Б., 1994.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Musayev G Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr), 3 hissədə, h.1, B., 2003; Qasımlı M., Hüseynova E., Azərbaycanın xarici işlər nazirləri, B., 2003; *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; *Азербайджанской Республики* документы и материалы 1918-1920 гг., Б., 1998;

TOPÇUBAŞOV Mustafa Ağabəy oğlu (5.8.1895, Gəvan Q - 23.11.1981, Bakı) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə elmi-tədris fəaliyyətinə başlamış görkəmli cənah, ictimai və dövlət xadimi. 1919 ildə Kiyev Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir. Təhsil dövründə Y.Ç.Çəmənzəminlinin rəhbərliyi ilə yaradılmış "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi Müsavat"ın Kiyev Qəbəsinin katibliyinə daxil idi. 1920 ildə Bakı Universiteti tibb fakültəsinin cərrahlıq klinikasının kordinatoru seçilmişdir. 1923 ildə bu vəzifədə çalışmış 1923-30 illərdə fakültə cərrahlığı klinikasında asistent işləmişdir. 1930 ildə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş həmin ildən

Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun (indiki Tibb Universiteti) fakültə cərrahlığı kafedrasının müdiri, eyni zamanda, Azərbaycan SSR Eksperimental Tibb İnstitutunun direktoru olmuşdur (1945-48). Azərbaycan Milli EA akademiki (1945), SSRİ Tibb EA akademiki (1960), Bolqarıstan EA-nın müxbir üzvü (1951), Azərbaycanın əməkdar elm xadimi (1940). Sosialist Əməyi qəhrəmanı (1975), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1943) idi. Dünyada istifadə olunan analgeziya üsulunu ilk dəfə Topçubağov kəf etmişdir (1937). Beynəlxalq Cərrahlar Assosiasiyasının fəxri üzvü (1950 ildən) olmuş 1951-56 və 1969-81 illərdə Azərbaycan Milli EA vitse-prezidenti olmuşdur. Ölkə daxilində və xaricdə bir sıra mötəbər elmi cəmiyyətlərin üzvü, sədri olmuşdur. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin (1-10-cu çağırış) deputatı seçilmişdir, 1955-59 və 1967-71 illərdə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sədri idi. Ən yüksək ordenlər və medallarla təltif edilmişdir. Elmi-tədqiqat Eksperimental və Klinik Təbabət İnstitutuna onun adı verilmişdir (1983).

Əd.: Məmməd Süleyman, Cərrah, B., 1983; Topçubaşev M.A., Библиография, Б., 1965; Сборник научных трудов, посвященных 7 летию М. А. Топчибашева, Б., 1968.

TOPÇUBAĞOV Rəqəd Əlimərdan bəy oğlu (26.10.1900, Tiflis - 1926) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Əlimərdan bəy *Topçubaşovun* oğlu. Paris Sülh Konfransına (1919-20) göndərilmiş Azərbaycan Hökuməti nümayəndə heyətinin katibi. Bakı realını məktəbini bitirmişdir (1918). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini hüquq sahəsində davam etdirmək üçün Paris Universitetinə (Fransa) göndərilmişdir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənmək üçün 1921-22 illərdə Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun tapşırığı ilə xaricə ezam olunmuş xüsusi nümayəndənin hesabatında Topçubaşovun təhsilini uğurla davam etdirməsi göstərilirdi. Cümhuriyyətin süqutundan sonra Topçubaşov Sovet Azərbaycanını verdiyi təqaüddən imtina etmişdir.

TOPDANSATIĞ ƏMƏLQYATLARI CƏMƏYYƏT GKOOPERASİYASI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə istehlak kooperasiyasının rəhbər təşkilat və təsərrüfat mərkəzi. Bax *Azərbaycan İstehlak Cəmiyyətləri İttifaqı (Azərİttifaqı)*.

TORPAQ KOMİTƏLƏRİ - Zaqafqaziya Komissarlığının 1917 il 16 dekabr tarixdə təsdiq etdiyi Əsasnaməyə və Zaqafqaziya Seyminin torpaq islahatı haqqında 1918 il 7 mart tarixli qanunu ilə təsdiq olunmuş təlimata əsasən, yaradılmış hökumət qurumları. Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən torpaq komitələri öz işlərini düzgün qura bilmədiklərindən kənd əhalisinin bütün zümrələrinin etibarını qazana bilməmişdilər. Digər tərəfdən, ölkədə yaranmış hakimiyyətsizlik və anarxiya nəticəsində həm dövlət, həm də mülkədar torpaqları ayrı-ayrı Çəxslər tərəfindən zəbt olunmuşdu. Bunun nəticəsində mövcud Çəraitdən və yeni yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan etdiyi Ətqiql bəyannaməsinin demokratik ruhundan narazı qalan azərbaycanlı torpaq sahibləri hökumətin fəaliyyətinə Qibhə ilə yanaşırdılar. Elə buna görə də onlar 1918 il mayın axırlarında Gəncəyə gələn və burada real hakimiyyətə malik olan Qafqaz Əlam Ordusunun komandanı Nuru paşanın ətrafında cəmləndilər. Çunun 16-da Gəncəyə köçən Cümhuriyyət hökuməti həmin torpaq sahiblərinin təsiri ilə elə həmin ayın 22-də Zaqafqaziya seyminin qəbul etdiyi 1918 il 7 mart tarixli qanunun icrasını Azərbaycanda Müəssislər məclisi çağırılana qədər dayandırmaq barədə qərar qəbul etdi. Qərarla həmin vaxtadək ayrı-ayrı Çəxslər tərəfindən tutulmuş həm Çəxsi və həm də xəzinə torpaqlarının geri qaytarılması tələb olunurdu. Əkinçilik Nazirliyinə isə göstərilən qərarın qəbul olunduğu vaxtdan etibarən Müəssislər məclisinə təqdim etmək üçün torpaq məsələləri ilə bağlı lazımi materiallarını hazırlanmasına başlamaq və torpaq komitələrinin ləğvi barədə qısa müddətdə hökumətə məruzə təqdim etmək tapşırıldı.

Torpaq islahatları ilə bağlı məsələlərə baxmaq üçün Əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyi yanında aqrar islahatlar Qəbəsi yaradılmışdı. Ətraflı məlumat üçün bax *Aqrar məsələ*.

TRABZON KONFRANSI (1918) - Osmanlı hökuməti və Zaqafqaziya seymi (ZS) nümayəndələrinin iÇirakı ilə martın 1(14)-dən aprelin 1 (14)-dək Türkiyənin Trabzon Qəhərində keçirilmiş beynəlxalq toplantı. Zaqafqaziya Seymi nümayəndə heyətinə 40 nəfər (o cümlədən "Müsavat" fraksiyası üzvləri Məmməd Həsən Hacinski, Xəlil bəy Xasməmmədov, sosialist Çərahim bəy Heydərov, ittihadçı Mir Yaqub Mehdiyev, menÇevik-hümmətçi Əkbər ağa geyxülislamovdan ibarət Azərbaycan qrupu) daxil idi. Türkiyə nümayəndə heyətinə (7 nəfər) xarici işlər naziri Hüseyin Rauf bəy başçılıq edirdi. Zaqafqaziya seymi Birinci dünya müharibəsindən (1914-18) əvvəlki Rusiya-Türkiyə sərhədlərinin bərpə edilməsi, Türkiyədə ermənilərə muxtariyyət verilməsi və s. Çərtlərlə sülh müqaviləsi bağlamağa cəhd göstərsə də, bu Çərtlər qəbul edilmədi. Türkiyə tərəfi *Brest sülhünün (1918)* tanınmasını və bu müqaviləyə əsasən Qarsın, Ərdəhanın və Batumun dərhal boÇaldılmasını, danıÇqlar aparmaq üçün hüquqi Çəxs kimi tanınmaqdan ötrü Zaqafqaziyanın müstəqilliyinin elan olunmasını tələb etdi; danıÇqlar zamanı A xalsıx və A xal-kələk qəzalarının bir hissəsinin müsəlman əhalisi nümayəndələri adından bu qəzalarını Türkiyəyə birləşdirilməsini

tələb edən sənəd Türkiyənin təkidi ilə gündəliyə daxil olundu. Danışqlar getdiyi vaxtda türk qoçunlarının hərbi əməliyyatları davam etdirərək irəliləməsi Çəraitində martın 29 (10 aprel)-da mençevik A.Çxenkeli Brest-Litovsk sülhünü danışıqların əsası kimi qəbul etdi və Batum istisna olmaqla, digər ərazilərin türklərə verilməsinə razı oldu. Lakin Türkiyə nümayəndə heyəti Batumun da onlara verilməsini tələb etdi. Yaranmış mürəkkəb Çəraitdə Zaqafqaziya seyminin Azərbaycan fraksiyasının münafiqini dinc yolla aradan qaldırmaq tələblərinə baxmayaraq, seymin qeyri-müsəlman çoxluğu aprelin 14-də Türkiyəyə müharibə elan etmək lehinə səs verdi və Trabzon konfransı uğursuzluqla bağlandı. 1918 ilin mart-aprelində Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində Bakı Sovetinin bolşevik-dağnak rəhbərliyinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi qanlı soyqırımlarına münasibətdə Zaqafqaziya seyminin passiv mövqe tutması da Trabzon konfransının iflasında mühüm rol oynadı. 1918 il aprelin 22-də müsəlman fraksiyasının təzyiqi altında Zaqafqaziya seyminin gençiclası müstəqil Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının yaradıldığını elan etdi.

Konfransın 6 plenar iclası və 2 xüsusi müəvərəsi oldu. 1918 il martın 13-də sülh nümayəndə heyətlərinin bir-birinə təqdim olunma mərasimi keçirildi. Həmin iclasda sülh konfransının rəsmi açılışının martın 14-də olacağı qərara alındı. 1918 il martın 13-də Trabzonda Transqafqaz sülh nümayəndə heyətinin müsəlman nümayəndələri ilə Osmanlı sülh nümayəndə heyəti arasında Transqafqazda yaranmış ümumi durumu müzakirə etmək üçün gizli görüş keçirildi. Həmin görüşdə Əbrahim bəy Heydərov və Mir Yaqub Mehdiyevdən başqa, geyx gəmilin tayfasından olan Mustafa bəy ilə Hüseyn Rauf bəy arasında müzakirə aparıldı. Azərbaycan və Dağıstan nümayəndələri siyasi əqidə və hər hansı firqəni təmsil etmələrindən asılı olmayaraq, türk ordusunun Qafqaza daxil olmasını alqıqlayacaqlarını bildirdilər.

Mir Yaqub Mehdiyev həmin görüşdə bəyan etdi ki, "Sülh danışıqları ancaq indiki Qafqaz hökumətinin özünü rəsmən müstəqil bir hökumət olaraq" elan etməsi ilə mümkündür. Bu görüşün nəticəsi olaraq, Türk nümayəndə heyətinin başçısı Rauf bəy Orbay erməni, gürcü və azərbaycanlılardan ibarət mürəkkəb bir Qafqaz Cümhuriyyətinin yaranmasını mümkünslüyünə əmin oldu.

1918 il martın 16-da Transqafqaz sülh nümayəndə heyətinin başçısı A.Çxenkeli ilə Türkiyə nümayəndə heyətinin başçısı Rauf bəy arasında gizli görüş keçirildi. Həmin görüşdə A.Çxenkeli Batum limanının gürcülərdə qalmasını istədi. Bu Çərait daxilində erməniləri ərazi müxtariyyəti iddiasından və ingilislərə sığınmaqdan çəkindirməyə söz verdi.

1918 il martın 18 və 21-də Transqafqaz sülh nümayəndə heyətinin ümumi toplantısında verilən bəyanatda Brest-Litovsk sülhünün Transqafqaza dair maddələrinin məqbul olmadığı bildirildi. Hadisələrin bu cür inkişafı Trabzon sülh konfransının içini çatınladırdı. Buna görə nümayəndə heyətinin üzvləri Mir Yaqub Mehdiyev və Kaçaznuni məsləhətləşmə aparmaq üçün Tiflisə göndərildilər. Bu ərafədə Azərbaycan nümayəndələri Türk nümayəndə heyəti ilə görüşərək, onları Batum məsələsindən çəkindirməyə çalışsalar da, buna nail ola bilmədilər. Transqafqaz sülh nümayəndə heyətinin erməni üzvləri də müstəqil fəaliyyət göstərirdi.

Dağnak lideri Xatisov Rauf bəyin yanına elçi göndərərək, onunla gizli görüş keçirmək istəyini bildirdi. Xatisov görüşün ilk Çərti kimi, osmanlı ərazisindən qaçmış ermənilərin öz yerlərinə qaytarılmasını və onlara müxtariyyət verilməsini irəli sürdü. Belə olacağı halda, Xatisov Batum məsələsində gürcülərə təzyiq göstərəcəklərini vəd etdi. Hüseyn Rauf bəy bu Çərt çərçivəsində görüşün keçirilməsinə razılıq vermədi.

1918 il aprelin 6-da Türk nümayəndə heyəti Brest-Litovsk sülhünün tanınması və Transqafqaz hökumətinin öz dövlət quruluşu haqqında bəyannamə təqdim etməsi ilə bağlı, onlara ultimatum verdi. Bununla Trabzon Sülh konfransının yeni mərhələsi başlandı. Bu mərhələ Zaqafqaziya seyminin və hökuməti daxilində milli fraksiyalar arasında qarğılıqlı inamsızlıq və ziddiyyətlərin dərinləşməsi dövrü kimi səciyyələnir [bax *Batum konfransı (1918)* və *Batum müqaviləsi* məqalələrində].

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы)*, Б., 1998; Мəmmədzadə М.В., *Милли Azərbaycan hərəkatı*, В., 1992; *Азербайджан Cümhuriyyəti (1918-1920)*. В., 1998; Курат А.Н., *Түркия və Рүсия, Анкара, 1970; Документы и материалы внешней политики Закавказья и Грузии, Тифлис, 1969.*

TRANSQAFQAZ DƏMİR YOLU HAQQINDA SAZĞ - Cənubi Qafqaz dəmir yolunun hərəkat vasitələrinin bölükdürülməsi haqqında Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Osmanlı dövlətləri arasında bağlanmış saziğ 1918 il iyunun 4-də Batumda sülh danışıqlarında iştirak edən Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Osmanlı dövlətlərinin səlahiyyətli nümayəndələri Cənubi Qafqaz dəmir yolu idarəsinin sərəncamında olan keçmiş Rusiya dövlətinə məxsus parovozların, yük və sərnişin vaqonlarının bölükdürülməsi haqqında saziğimzaladılar. Saziğə görə, Cənubi Qafqaz dəmir yolunda mövcud olan hərəkat vasitələri razılığa gələn dörd tərəf arasında hər ölkənin ərazisindəki dəmir yolu xəttinin uzunluğuna uyğun surətdə bölükdürülməli idi. Saziğ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adından Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Məmməd Həsən Hacınski, Osmanlı imperiyası adından Xəlil bəy və Vehib paşa, Gürcüstan Respublikası adından N. Ramiçvili və Q. Qvazava, Ermənistan Respublikası adından A. Xatisov və R. Caçaznuni imzaladılar.

Azərbaycan və Osmanlı nümayəndələri arasında iyunun 4-də Batumda imzalanmış dostluq müqaviləsi ilə Cənubi Qafqazda dəmir yolu nəqliyyatının normal içini təqvil edilməsi üçün ikitərəfli öhdəliklər də razılaşdırıldı. Müqavilənin 6-cı maddəsinə görə, tərəflər dəmir yolu ilə yük dağmalarında bir-birinə əlverişli Çərait yaratmağı, açağı tariflər müəyyən etməyi öhdələrinə götürür, dəmir yolunun istismarı və hərəkat vasitələrinin saz vəziyyətdə saxlanması, yeni dəmir yolu xətlərinin inçası üçün zəruri

olan materialların daqınması zamanı xüsusilə açağı tarif tətbiq edilməsinə razılıq verirdilər.

Osmanlı dövləti iyunun 4-də Ermənistanla bağladığı sülh və dostluq müqaviləsinə görə, Aleksandropol (Gümrü) - Culfa dəmir yolundan da istifadə hüququ əldə etdi. Ermənistanın ixtiyarında cəmi 6 km-lik dəmir yolu xətti qaldı. Osmanlı dövlətinin həmin gün Gürcüstan Respublikası ilə bağladığı sülh və dostluq müqaviləsinə görə, Türkiyə tərəfi bu ölkənin dəmir yollarından Almaniya ilə birlikdə istifadə etmək hüququ aldı.

Bu saziş və razılaşmalar hərbi əməliyyatlar zamanı ağır zərbə almıq Transqafqaz dəmir yolunun bərpası və normal işləməsi üçün ilk addım oldu.

Əd.: Документы и материалы внешней политики Закавказья и Грузии, Тифлис, 1969. *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998.

"**TURAN**" - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakıda fəaliyyət göstərmiş mətbəə-nəşriyyat. 1917 ilin iyulunda Bakıda Hacı Əbrahim Qasimov tərəfindən məşhur nəşir və jurnalist Haqim bəy Vəzirovun "Səda" mətbəəsinin bazasında yaradılmışdır. "Bəsirət" qəzeti 1917 ilin ortalarından "Turan" mətbəəsində nəşr olunmuşdur. "Turan" müxtəlif mövzuda kitablar da nəşr etmişdir. Onların arasında bədii ədəbiyyat, siyasi partiyaların nizamnamələri, dərsliklər və s.-də var idi. Mətbəədə həmçinin, dəftərxana ləvazimatı, vizit kartları, Qempel və möhürlər də hazırlanırdı.

Əd.: Azərbaycan kitabı (bibliografiya). 3 cildə, c.1, B., 1963; "Bəsirət" qəzeti. 1917-1920 illər; Qəribli Ə. Məhəmməd Hadinin "Əsənlərin tarixi faciələri yaxud Əlvahi-intibah" poeması, B., 2001.

TURAN HEYƏTİ- Rusiya imperiyası türk-müsəlman xalqlarının mədəni və siyasi hüquq tələblərini beynəlxalq aləmə çatdırmaq məqsədilə 1915 ilin dekabrında Avropaya səfər etmiş heyət. Tərkibinə Əli bəy Hüseynzadə (Azərbaycan), Yusif bəy Aqçura və Əbdürrəqim Əbrahimov (Tataristan), Məhəmməd Əsəd Çələbizadə (Kırım), Mukiməddin Beycan (Buxara) daxil idilər. Heyət Sofiya, Budapeşt, Vyana və Berlində rəsmi görüşlər keçirmiş, Lozannada (Güvən) "Rusiyada azlıqda olan (və əzələn) millətlərin konqresi"ndə iştirak etmişdi. Bax *Rusiya müsəlmanları türk-tatar millətlərinin hüquq müdafiə cəmiyyəti*.

TÜRK-ARAZ CÜMHURİYYƏTİ Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində və onun çevrəsindəki ərazilərdə erməni-dəhşətli silahlı dəstələrinin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdiyi kütləvi soyqırımları qarşısında yaradılmış dövlət qurumu (1918, noyabr - 1919, mart). Bax *Araz-Türk Cümhuriyyəti*.

"**TÜRK ƏDƏMİ-MƏRKƏZİYYƏT MÜSAVAT PARTİYASI**", "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət firqəsi Müsavat", Türk Demokratik Federalistlər "Müsavat" partiyası - 1917 il iyulun 3-də "Müsavat" a "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" partiyasının birləşməsindən sonra yaranmış yeni partiyanın adı.

"**TÜRK ƏDƏMİ-MƏRKƏZİYYƏT PARTİYASI**", "Türk federalistlər partiyası" - Fevral inqilabından (1917) sonra yaranmış Azərbaycan milli partiyası. 1917 il martın sonunda Nəsim bəy Yusifbəyli başda olmaqla və gəfi bəy Rüstəmbəyli, Həsən bəy Ağayevin iştirakı ilə Gəncədə yaradılmışdı. "Qeyrət" partiyası ənənələrini davam etdirən partiya Rusiya məkanında federativ respublika yaradılması ideyasını irəli sürmüşdü. Partiyanın əsas dayaqını kəndlilər və fəhlələr təşkil edirdilər. Öndərləri içərisində torpaq sahibləri də var idi. Partiyanın ideoloji təməli türkcülük idi. Partiya 1917 il aprelin 2-də Nəsim bəy Yusifbəylinin rəhbərliyi ilə Gəncədə gah Abbas məscidinin həyətidə böyük mitinq təşkil etdi. Mitinqdə üzərində "Yaşasın demokratik respublika". "Yaşasın Azərbaycan muxtariyyəti" sözləri yazılmış qırımları bayraqlar dalğalanırdı. "Kaspi" qəzetinin yazdığına görə, natiqlər gurultulu alqışlarla qarşılandılar. Qısa müddət ərzində partiya 500-dən çox üzv yazıldı. Partiya fonduna böyük məbləğdə ianə toplandı.

Partiyanın proqramı 19, 20, 24 may tarixli "Kaspi" qəzetində dərc olunmuşdu. Proqramda deyilirdi ki, "Türk ədəmi-mərkəziyyət firqəsi" demokratik partiya kimi zəhmətkeş xalq kütlələrinə arxalanır və Rusiyanın islama etiqad edən bütün türk zəhmətkeş kütlələrinin iqtisadi-sinfi və milli-mədəni mənafeələrini müdafiə etməyə çalışır. Partiya dövlətin federativ əsaslarla yenidən qurulması üçün "Dövlət quruluşu" adlı birinci bölmədə 9 tələb irəli sürürdü. Bütün türk xalqlarına, o cümlədən Azərbaycan, Türkiyə, Qırğızistan və Baqırdistana ərazi muxtariyyəti verilməsi və beynəlxalq sülhün saxlanması üçün daimi qoşunun xalq milisi ilə əvəz olunması tələb edilirdi. "Ümummilli məsələ" adlı ikinci bölmədə Rusiya türklərinin mədəni-millət ittiifaqının yaradılması, onun forma, tərkib və funksiyasının müəyyən edilməsi üçün qurultay çağırılması nəzərdə tutulurdu. "Dini məsələlər" adlı üçüncü bölmədə Rusiyanın bütün müsəlmanlarının müftinin başçılığı altında birləşdirilməsi fikri irəli sürülürdü. Dördüncü bölmə muxtar qurum vətəndaşlarının cinsi, milli mənsubiyyəti və dini etiqadından asılı olmayaraq, bərabər hüquqlara malik olmasını nəzərdə tuturdu.

Proqram maliyyə və iqtisadi siyasət sahəsində mütərəqqi vergi sistemini məqbul hesab edirdi. "Aqrar məsələ" bölməsində partiya dövlət mülkiyyətində və xüsusi mülkiyyətdə olan bütün torpaq sahələrinin, əvəzi ödənilməklə, müsə-

"Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi Müsavat"ın MK üzvləri, 1918

dirə edilib torpaq fondu yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Yeddinci bölmə "Fəhlə məsələsi" adlanır. Burada fəhlə qanunvericiliyinin yayılması və qanunun icrası üzərində fəhlə nəzarətinin qoyulması, 8 saatlıq əmək günü, qocalığa və iğ qabiliyyətini itirməyə görə dövlət sığortası və s. öz əksini tapmışdı. "Məhkəmə icrası" bölməsi məhkəmənin hər cür təsirdən və təzyiqdən azad olmasını nəzərdə tuturdu.

"Məktəb məsələsi" adlı doqquzuncu bölmədə xalq maarifinin demokratik əsasda təşkili və azad tədrisi planlaşdırılırdı. Təhsil ibtidaidən aliyə birbaşa əlaqəli surətdə qurulmalı idi. Ətidai və orta məktəblərdə, türk və rus dilləri məcburi olmaq çətilə, çoxluğun dili, ali məktəblərdə ümumi türk dili tədris olunmalı idi.

Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında (1917, 15-20 aprel) "Türk ədəmi-mərkəziyyət" və "Müsavat" partiyaları eyni mövqedən çıxış edirdilər. 1917 il iyunun 2-ci yarısında "Müsavat" partiyası ilə "Türk ədəmi-mərkəziyyət" partiyası birləşərək, "Türk ədəmi-mərkəziyyət fırqəsi Müsavat" adı altında fəaliyyətə başladı.

Partiyanın 8 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitəsi yaradıldı ki, bu da Bakı və Gəncə bürolarını əhatə edirdi. Bakı bürosuna Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Məmməd Həsən Hacınski, Musa Rəfiyev, Mustafa Vəkilov, Gəncə bürosuna Nəsim bəy Yusifbəyli, Həsən Ağayev, gəfi bəy Rüstəmbəyli və Mirzə Məhəmməd Axundov seçildilər. Bu iki partiyanın birləşməsi Azərbaycanda siyasi qüvvələr nisbətinin tənzimlənməsində, milli istiqlal uğrunda mübarizənin güclənməsində və bir səmtə yönəldilməsində mühüm rol oynadı, Azərbaycan muxtariyyəti və sonra istiqlaliyyəti ideyasının gerçəkləşməsinin zəminini qoydu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə. c.5. B. 2001; Məmmədov X.M. Azərbaycan milli hərəkatı (1875-1918-ci illər), B., 1996; Süleymanova S.Y.. Azərbaycan ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəlləri). B., 1999; XX əsr Azərbaycan tarixi. c.2. B. 2004; Валаяев А., Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Б., 1998;

TÜRK FƏHLƏ KONFRANSI - Bakı mədəniyyət rayonu müsəlman fəhlələrinin konfransı. 1920 il aprelin 8-də *"Türk ocağı"* cəmiyyətinin binasında keçirilmişdir. Müsəlman fəhlələrinin maraqlarını müdafiə etmək, xalqların öz müqəddəratını təyin etmək və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyi prinsiplərinə cavab verə biləcək ali fəhlə orqanı yaradılmasının zəruriliyindən irəli gəlmişdir (ətraflı məlumat üçün bax *Müsəlman fəhlə konfransı*).

"TÜRK GECƏLƏRİ" - 1918 ilin sonlarında Bakıda təşkil edilən geniş proqramlı konsertlər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli ruh və milli ideyalarını gücləndirməsi nəticəsində milli mədəniyyətin təbliğinə və tədqiqinə, tarixi və milli ənənələrə maraq fəvqəladə dərəcədə artdı. "Türk gecələri"nin təşkili də buna əlaqədar idi. Maraqlı və orijinal proqramlı "Türk gecələri" konsertlərində türk xalqlarının musiqisinə və ədəbiyyatına geniş yer verilir, "Azərbaycanın müstəqilliyi", "Türk qadının dünyası", "Türk tipləri", "Milli birlik" və s. mövzularda tamaqlar göstərilirdi. Bu tədbirlərdə tatarlar, osmanlı türkləri, Azərbaycan və Türkiyə şair və yazıçıları, artistlər və rəssamlar iştirak edirdilər. Gecələrdə türk xalqlarının etnoqrafiyasına və mədəniyyətinə həsr olunmuş "Türk ocağı", "Türkmən çadırı", "Atəşgah", "gərç salonları" kimi sərgilər nümayiş etdirilirdi. Gecələrin bədii tərtibat hissəsinə Əziz *Əzimzadə*, ədəbi-vokal hissəyə *"Yaşıl qələm"* cəmiyyətinin üzvləri rəhbərlik edirdilər. "Türk gecələri" konsertlərində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə məsul müdir kimi çıxış edirdi. "Müsavat" partiyasının və Azərbaycan Hökumətinin üzvləri və digər siyasi xadimlər də bu konsertlərin keçirilməsində bilavasitə iştirak edirdilər.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu), B., 1998.

"TÜRK OCAĞI" - türk xalqlarının milli ruhda tərbiyəsinə, elmi, ictimai və iqtisadi səviyyəsinin tərəqqisinə nail olmaq məqsədilə yaradılmış cəmiyyət. 1911 il martın 12-də İstanbulda təsis olunmuşdur. Cəmiyyət eyni adlı klublar, məktəblər açmağa, kitab və risalələr nəşr etməyə çalışırdı. Həmin dövrdə İstanbulda yaşayan Əli bəy Hüseynzadə. Əhməd bəy Ağaoğlu və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də "Türk ocağı"nda çalışmışlar.

Bakıda da eyni adlı xeyriyyə cəmiyyəti yaradılmışdı. 1918 il sentyabrın 24-də Cavad Axundzadə (Əhməd Cavad), Abdulla gəiq Tahbazadə, Abbasqulu Kazımzadə, Kərbəlayi Vəli Mikayılzadə və Tağı Nağızadə Bakı Çəhər komendatına müraciətlə, "Osmanlı türkləri ilə Azəri türklərini bir-birinə yaxından tanımaq üçün" bir "Türk ocağı" cəmiyyəti açmağa icazə verilməsini xahiş etmişdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşir müraciət ərizəsinin üzərində belə bir kənar qoymuşdu: "Türk ocağı"nın proqramı dairəsində açılmasına məhdudiyət yoxdur". Oktyabrın 7-də cəmiyyətin açılmasına icazə verilməsi barədə Bakı vitse qubernatorunun imzası və qubernatorluğun möhürü ilə təsdiqlənmiş 731 saylı vəqfə verilməmişdi. Abdulla gəiq onun surətində vəsiqəni aldığı və proqramın iki nüsxəsini təqdim etməyi öhdəsinə götürdüyünü yazmışdı.

"Azərbaycan" qəzetinin 1918 il 6 noyabr tarixli 32-ci sayında hökumət tərəfindən "Türk ocağı" cəmiyyətinin yaradılmasına icazə verildiyi bildirilərək, onun məram və məqsədi barədə yazılmışdı: *"İndi türklüyü sevən, millətinə kömək etmək istəyən hər bir ziyalı türk, bu ocağın başına yığılmalı, bu ocağı öz səyi və müavinəti ilə işıqlandırmalı, hərərətləndirməlidir ki, bu ocaq da öz işığı ilə millətimizi işıqlandırıb, öz istisi ilə milli vücudumuzu isindirə bilsin"*. Qəzetdə cəmiyyətin 5 fəsil və 22 maddədən ibarət proqramı da dərc olunmuşdu. Əhməd Cavadın noyabrın 14-də "Azərbaycan" qəzetində dərc edilmiş məqaləsində isə "Türk ocağı"nın fəaliyyətə başladığı və ilk mübarizəni noyabrın 15-də ocağın konfrans salonunda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin oxuyacağı bildirilirdi.

1919 ilin dekabrında "Müsavat" partiyası Bakı Komitəsinin təşəbbüsü ilə "Türk ocağı" siyasi klubunun açılması qərar alınmışdı. Bu məqsədlə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, gəfi bəy Rüstəmbəyli. Rza bəy Ağabəyov, Seyid Hüseyn və Məmmədbağır geyxamanlıdan ibarət komissiya yaradılmışdı.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə. c.5. B., 2001.

TÜRKÇÜLÜK - böyük dövlətlərin əsarəti altında olan türk xalqlarının birliyinə əsaslanan ideya-siyasi cərəyan. Türk xalqları birliyinin əleyhinə olan, buna görə də ona qarşı mübarizə aparan və ya bu birlikdən öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışan siyasi dairələrin türkçülüyə münasibəti mürtəce pantürkizm doktrinasında əks olunmuşdur. Türkçülüyn meydana çıxması obyektiv tarixi çəraitin nəticəsi idi. Avropanın müstəmləkəçi dövlətlərinin və Rusiya imperiyasının türk xalqlarına qarşı siyasəti milli azadlıq hərəkatına və milli oyanığa təkən verməmişdi. Türkçülük ideya-siyasi cərəyan kimi, əsasən, çar Rusiyasının zülmü altında türklərin azadlıq mübarizəsinin təsiri ilə formalaşmışdı. 1897 il

məlumatına görə, Rusiya əhalisinin (125635,2 min nəfər) 10,8%-ni (13599,2 min nəfər) türk xalqları təşkil edirdi. 1914-17 illərdə onların sayı mütləq rəqəmlərlə artdığı halda (16634,5 min nəfər) imperiya əhalisi (168828,5 min nəfər) içərisində payı 9,8%-ə enmişdi. Türkçülük ideologiyasının banisi, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Ə.Hüseynzadə hesab olunur. Tədqiqatçıların fikrincə. Onun türkçülük görüşünün inkişafında Türkiyədə Əbdülhəmid istibdadına qarşı təşkil olunan "İttihad və tərəqqi" təşkilatında iştirakı və 1905-07 illər rus inqilabının təsiri mühüm rol oynamışdır. Ə.Hüseynzadənin türkçülük baxışlarının ifadəsində 1892 ildə yazdığı "Turan" Çəri mühüm yer tutur. Bu Çer o dövrdə ziyalılar arasında geniş yayılmasına baxmayaraq, ilk dəfə 1915 ildə Yusif Akçura tərəfindən yaddaşında hiş olunanlara əsasən bərpa olunub çap edilmişdir:

*Sizlərsiniz ey kavmi Macar bizlərə ihvan
Ecdadımızın müstərəkən mənşei Turan.
Bir dindəyiz biz, həpimiz hakperestan;
Mümkünmü ayırsın bizi İncil ilə Quran?
Cengizləri titrətti şu afaki səraər
Timurlan hükmətti şəhınşahlara yekser,
Fatihlərinə geçti bütün keşveri kayser.*

Türkçülüynün tarixində Ə.Hüseynzadənin əsas xidmətlərindən biri onu siyasi müstəviyə keçirməsi olmuşdur. Onun fikrincə. İslamlaşmaq türklərin dini məfkurəsidirsə, türkləşmək milli məfkurəsidir. Azərbaycanda türkçülük ideologiyasının təşkilatında və inkişafında Ə.Ağayevın də böyük rolu olmuşdur. Rusiyada türkçülük ideologiyasının möhkəmlənməsində Əmayıl bəy Qaspralının da xidməti böyükdür. Onun "Dildə, iqdə, fikirdə birlik" Çarı türkçülük tarixində xüsusi yer tutur. Türkçülük ideologiyasının formalaşmasında Osmanlı imperiyası türkləri içərisində bağ verən milli oyanışda ayrıca qeyd edilməlidir. Ziya Göyälın yazdığına görə "türkçülüynün ilk ataları Əhməd Vefiq paça ilə Süleyman paçadır". Ziya Göyälp özü də türkçülüynün təşkilatı və elmi müstəviyə keçməsi sahəsində mühüm iqdər görmüşdür. Türkçülər arasında "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" Çarı mühüm yer tutmuşdur. Z.Göyälp 1918 ildə bu adda kitab nəşr etdirmişdi. Osmanlı imperiyasının süqutu, Türkiyə Respublikasının qurulması Z.Göyälpın türkçülük baxışlarını daha da inkişaf etdirməsinə böyük təkan verdi. O, 1923 ildə "Türkçülüynün əsasları" adlı kitabını yazdı. Kitabın birinci bölümündə türkçülüynün mahiyyəti, ikinci bölümündə isə türkçülüynün proqramı Çerh olunmuşdur. Türkçülük ilk dövrlərdə turançılıq (türk xalqlarının vahid dövlətdə birləşməsi) ideyası ilə də bağlı olmuşdur. Bu, özünü Z.Göyälpın baxışlarında da göstərir. O, 1911 ildə nəşr etdirdiyi "Turan" Çerində yazırdı:

*Vətən nə Türkiyədir türklərə, nə Türküstan,
Vətən böyük və müəbbət bir ölkədir: Turan.*

Lakin o, tədricən turançılıqdan uzaqlaşmış türkçülük baxışlarını təbliğ etmişdir.

Türkçülük yalnız baxışlar sistemi olmamış siyasi-dövlətçilik fəaliyyətinə də müəyyən təsir göstərmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasətində türkçülüynün həyata keçirilməsinə xüsusi fikir verilmiş bu baxışlar sistemi onun bayrağında da təsbit edilmişdir. Türk birliyi ideyası "Müsəvat" partiyasının ideologiyasında da özünə yer almışdı. Bu ideya Türkiyə Respublikasının yaranmasında da öz tarixi rolunu oynamışdı. Təsədüfi deyil ki, Atatürk Ziya Göyälpi özünün mənəvi atası adlandırmışdı.

Türkçülüynün ideya düşmənləri onun tərəfdarlarını pantürkist adı ilə damğalamış onları təqib etmişlər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra qurulan Azərbaycan SSR-də Azərbaycan xalqının qabaqcıl oğullarına qarşı həyata keçirilən repressiyalar zamanı "pantürkist" ittihamlarından geniş istifadə olunmuşdu.

Əd.: Ziya Göyälp. Türkçülüynün əsasları. B. 1991; Bün yadov Z. Qırmızı terror. B. 1993; Hüseynzadə O. Qırmızı qaranlıqlar içində yağı iqlar, B. 1996; yeno onun, Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. B. 1997; Qarayev Y. Əli bəyin irsi və varisləri..Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yağı iqlar. B., 1996; Qasımov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (V bölüm. Rusiyanın Quzey Azərbaycanda islamçılara və türkçülərə qarşı mübarizəsi). B. 2000; güküröv K. Türk xalqları XVI-XX yüzilliklərdə: say dinamikası (Çar Rusiyası və Sovetlər İttifaqı üzrə). B. 1997; Həsonova E.Y., Türkiyədə türkçülük ideologiyasının yaranması məsələsinə dair Türkiyə respublikası və Osmanlı dövləti. B. 2000; Bayat A.H., Ali Bey Hüseynzadə və Türkiyədə yayınladığı eserləri, İstanbul. 1992:

"TÜRKÇÜƏ ERMƏNİSTAM" HAQQINDA DEKRET - Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin Türkiyənin daxili iqdərinə qarışmasını və erməniperəst siyasət yeritməsini təsdiq edən avantürüst qanunvericilik aktı. Dekret 1917 il dekabrın 29-da (1918, 11 yanvar) verilmiş 1918 il 15 (28) yanvarda üçüncü Ümumrusiya Sovetlər qurultayı tərəfindən təsdiq edilmişdi. Dekreti XKS sədri V.Ulyanov (Lenin), Millətlər məsələsi üzrə xalq komissarı İCuqaçvili (Stalin). XKS-nin iqdər müdiri V.Bonç-Brueviç, XKS-nin katibi N. Qorbutov imzalamışdı. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra sovet Rusiyası

keçmiş Rusiya imperiyası tərəfindən Cənubi Qafqaza köçürülüb gətirilən və burada yaqayan ermənilərin mənafeyini hərtərəfli müdafiə edir. dövlət və partiya iqlərində onlara böyük etimad göstərirdi. S.ğaumyan Qafqaz iqləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar təyin olunmuşdu. Lakin RSFSR XKS bununla kifayətlənməyərək, Türkiyədə yaqayan ermənilərin müdafiəçisi kimi də çıxış etməyə başlamışdı. Sovet hökuməti ermənilərdən istifadə edərək, Türkiyənin daxili iqlərinə qarşımağa əl atmaq təhlükəli xarici siyasət xətti seçmişdi. "Türkiyə Ermənistanı" haqqında sənədin dekret qəklində ortaya çıxması da bu xarici siyasət xəttinin bir təzahürü idi. Dekret preambula 4 maddə və qeyddən ibarətdir. Preambulada Rusiya XKS erməni xalqının Rusiyanın iqlal etdiyi "Türkiyə Ermənistan"nda tam müstəqilliyədək öz müqəddəratım təyin etmək hüququnu tanıdığını bildirdi. XKS belə hesab edirdi ki, bu hüququn həyata keçirilməsi erməni xalqının azad referendumu üçün mütləq zəruri olan bir sıra ilkin təminatlar qəraitində mümkündür. Dekretdə bu təminatların "Türkiyə Ermənistanı" hüdudlarından qoqların çıxarılması, qaçqın və məcburi köçürülmüş ermənilərin maneəsiz geri qayıtması, erməni xalqının Deputatlar Soveti qəklində "Türkiyə Ermənistanı"nın müvəqqəti Xalq Qəlarəsinin yaradılması və s. olması göstərilirdi. Dekretin həyata keçirilməsində əsas rol S.ğaumyana ayrılırdı. Bu onu göstərir ki, həmin dekretin hazırlanmasında onun da rolu olmuş sovet Rusiyası, faktik olaraq, erməni siyasətinin gerçəkləşdirilməsinə çalışqan ғаumyana geniqləşləhiyyət vermişdi. Dekretin qeydində "Türkiyə Ermənistan"nın coqlrafı sərhədlərinin müəyyənəldirilməsindən söhbət gedir. Buradan aydın olur ki, RSFSR XKS-nin "Türkiyə Ermənistan"nın coqlrafı sərhədləri barədə tam anlayış yoxdur. Digər tərəfdən isə, onun müəyyən edilməsi üçün elmi-siyasi məntiqə uyğun gəlməyən bir üsul sürülür. Bu coqlrafı sərhədlər erməni xalqının, qarışqı və mübahisəli bölgələrin müsəlmən və digər əhalisinin demokratik yolla seçilmiş nümayəndələri ilə razılaqlma əsasında, Qafqaz iqləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissarla birlikdə müəyyən edilməli idi. Göründüyü kimi, dekret qanunvericilik aktının və beynəlxalq hüququn ən adi tələblərinə cavab vermirdi, onun əməli cəhətdən həyata keçirilməsi də mümkün deyildi. Ona görə də RSFSR XKS-nin digər ilk sənədləri kimi, bu dekret də deklarativ və avantürist səciyyə daqlıydı. Lakin sovet hökuməti xarici siyasət xəttində Atatürkün başqlılıqlı ilə qtiqlal savaqlının qələbəsinin labüd olduğunu və hər iki tərəfin qarışqlıqlı mənafeyini nəzərə alaraq. Tezliklə Türkiyəyə münasibətində əsaslı dəyiqlilik etdi. 1918-23 illərdə Türkiyə ilə münasibətlərdə əsaslı irəliləyiqlər başqlıverdirdi. 1921 ildə Moskva və Qars müqavilələri imzalandı. Bax *Moskva müqaviləsi (1921)* və *Qars müqaviləsi (1921)* məqalələrinə.

Əd.: документы Внешней политики СССР, т.1, М. 1957.

TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİ (1828) - Rusiya ilə qlan arasında Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsinin başqla çatması, ցimali Azərbaycanın Rusiyanın, Cənubi Azərbaycanın qlanın tərkibinə qatılmasını təsbit edən sənəd. *Gülüstan müqaviləsindən (1813)* sonrakı dövrdə Rusiya-qlan münasibətlərinin kəskinləqlməsi yeni müharibəyə gətirib çıxardı. 1826 ilin iyulunda qlan ordusu Arazi keçərək, ցuqlanı mühasirəyə aldı, lakin qlhər təslim olmadı. ցulun 26-da Salyan tutuldu. Sentyabr aymadək Talqlı ցirvan, ցəki, Qarabaql əyalətləri və Yelizavetpol (Gəncə) dairəsi ələ keçirildi. Bundan sonra Rusiya əks tədbirlər gördü, ցamxor, Gəncə və başqla döyüqlərdə qələbə çaldı, itirilən mövqelər geri qaytarıldı. 1827 ilin fevralında ciddi döyüqlər başqlıvermədi.

Müharibə ilə əlaqlədar Rusiyanın 1826 il sentyabrın 16-da elan etdiyi "Bəyannamə"də ցələcək sülh müqaviləsinin əsas müddəaları ümumi qəklildə qlrhl olunmuşdu. Rus qoqlularının Qafqazdakı başql komandanı A.P.Yermolovun və A.S.Menqlkovun 1826 il noyabrın 17-də Rusiyanın xarici iqlər naziri qlraf K.V.Nesselrodeyə təqdim etdikləri yazlı qeydlərdəki təkliflər və Gülüstan müqaviləsinin ayrı-ayrı maddələri əsasında sülh və ticarət müqaviləsinin layihəsi tərtib olundu. Layihə 1827 ilin aprelində müzakirə edildikdən sonra sülh müqaviləsinin maddələrini və ticarət haqqında xüsusi aktı əsaslandırən təlimat hazırlandı. Rusiya diplomatı A.M.Obrezkov ցələcək müqavilənin qlrtlərinin izah edildiyi qar fərmanını 1827 il mayın 24-də Calaloqlu yaxınlığındakı düqlərgəyə gətirdi.

Sülh haqqında ilkin danıqlara qlan tərəfindən cəhdlər (1827 ilin fevralında) bir nəticə verməmişdi. Buna görə də rus qoqlularını yeni hücum başqlamışqlıyunun 26-da Naxqlıvan döyüqlüz tutulmuşqlı iyulun 7-də Abbasabad təslim olmuşdu. ցulda danıqlar yenidən başqlanmışdi. Türkiyə ilə müharibə təhlükəsi artdığına görə Rusiya sülh bağlanmasını sürətləndirməyə can atırdı. Lakin bu niyyətdən bir nəticə hasil olmadığına görə yeni başql komandan qlF.Paskeviql oktyabrda qləvanı tutdu. Hələ 1826 ilin sonunda Cənubi Azərbaycan torpaqlarına daxil olan rus qoqlularını həmin istiqamətdə hücumu geniqləndirdilər. Oktyabrın 13-də Təbriz tutuldu. Noyabrın 6-da Dehqarqanda yenidən danıqlar başqladı. Rusiya nümayəndə heyətinə qlF.Paskeviql, A.S.Qriboyedov, A.M.Obrezkov, A.K.Amburger, N.D.Kiselyov və tərcüməçilər Abbasqlu Aqla Bakıxanov və Q.M.Vlaqlalı daxil idilər.

Danıqlarda qlan tərəfini vəliəhd Abbas Mirzə, qaimməqam Fərrahani, bəylərbəyi Fətəlixan, katib Mirzə Məhəmməd Əli və fransız dili tərcüməçisi Mirzə Məsud təmsil edirdi. Təzminat məsələsində bəzi ciddi narazılıqlar yanvarın 7-də danıqların kəsilməsinə gətirib çıxardı. Buna görə də rus qoqlularını yenidən hücum başqlaməklə, qlana təzyiql gücləndirdilər. Yanvarın 28-də Urmiya, fevralın 8-də Ərdəbil tutuldu. Bu vəziyyət müqavilə bağlanmasını sürətləndirdi. 1828 il fevralın 9-dan 10-na keçən gecə saat 12.00-da, Abbas Mirzənin münəccimi tərəfindən müəyyən edilmiş vaxtda Mianə qlhərindən 33 km. ցimal-qərbdə olan Türkmənçay kəndində müqavilə imzalandı. Bu münasibətlə rus toqlarından 101 yaylım atəql açıldı.

Müqavilə 16 maddədən ibarət idi.

1-ci maddədə tərəflər arasında "bundan sonra əbədi sülh, dostluq və tam razılıq" olacağı bildirilirdi; 2-ci maddə Güllüstan müqaviləsi üzrə qarılıqlı təəhhüdlərin bağlanması və onun Türkmənçay müqaviləsi ilə əvəz olunduğunu təsdiq edirdi; 3-cü maddə ilə İran, Əvan və Naxçıvan xanlıqlarını Rusiyaya güzəştə getdiyini etiraf edirdi; 4-cü maddə sərhədləri müəyyənləşdirirdi: "İran Qafqaz sıra dağları və Xəzər dənizi arasında yerləşən bütün torpaqların və bütün adaların... Rusiya imperiyasına məxsus olduğunu" tanıyırdı. Müqaviləyə görə, İran Rusiyaya iyirmi milyon gümüş manat təzminat verməli idi (6-cı maddə).

Güllüstan müqaviləsində olduğu kimi, yenə də Xəzər dənizində yalnız Rusiya hərbi donanma saxlaya bilərdi (8). 12-15-ci maddələr əhalinin hərəkəti, əsirlər və bağca məsələlərə həsr edilmişdi.

Türkmənçay müqaviləsinin ayrı-ayrı maddələrinin hazırlanmasında A.Qriboyedov mühüm rol oynamışdı. F.Paskeviç qeyd etmişdir ki, 4 və 13-cü maddələr Qriboyedov tərəfindən "yaxşılaşdırılmış". 14-cü maddə isə genişləndirilmişdir. Dəyişikliyin əsas hissəsini ermənilərin köçürülməsinə və təzminatın həcmində aid maddələr təqvil edilirdi. Tarix ədəbiyyatında 12, 14 və 15-ci maddələrin müəllifi A.S.Qriboyedov sayılır.

Türkmənçay müqaviləsi Rusiya tərəfindən 1828 ilin martında, İran tərəfindən iyulda ratifikasiya edilmişdir. Fətəli Cahan ratifikasiya fərmanı Axalkalaki qalasını mühasirə edən rus ordusunun düşməsində F.Paskeviçə təqdim olunmuşdur. Bu barədə iyulun 29-da tərtib edilmiş protokolu F.Paskeviç, A.S.Qriboyedov və İran tərəfindən Mirzə Cəfər imzalamışdır.

Türkmənçay müqaviləsi vahid Azərbaycan xalqının və onun torpaqlarının iki yerə parçalanmasını bağca satdırdı. Azərbaycanın şimalında 1918 ildə müstəqil Azərbaycan dövləti - *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* yaradıldı. *Aprəl işğalı* (1920) ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildikdən sonra Türkmənçay müqaviləsi rəsmən RSFSR və İran arasında 1921 ilin fevralında bağlanmış müqavilənin 11 -ci maddəsilə qüvvədə saxlanılmışdır.

TÜRKÜN QƏBRİ- Nuru paşanın komandanlığı altında 1918 ildə Azərbaycana qarşı köməyinə gəlmiş Qafqaz Əlam Ordusunun (QƏ) döyüşçüsü olan naməlum türk hərbiçisinin Bakı-Şamaxı avtomobil yolunun kənarında, Acıdərə vadisində qəbri. Qədir Əfəndi adlı türk zabitanın qəbri olduğu ehtimal edilir.

Şamaxının Təklə kəndinin Məlik Məmməd adlı sakini bu qəbri abadlaşdıraraq, üstünü götürmüşdür. Qəbrin üzərinə qoyulmuş sənəduqədə aşağıdakı kitabə həkk olunmuşdur: "Bir türk oğlu qəhrəmanındır bu məzar. Gör necə yer ilə yeksan eləyibdir xar-zar. Ərseyi - hərbi işrə bir aslanındır bu məzar. Bu qəbir Osmanlı alayı qoşunlarından olan zabitanın qəbridir. Qafqaza gəldi, müharibə etdi və Şəhid oldu... 1336 ildə Şərəfli Şəhadət daddı, ilqarını seçdi" (yazıda Şəhidlik tarixi 1336 il göstərilir. Əslində, 1918 il hicri-Şəmsi ilə 1334 ilə uyğun gəlir).

Qəbir 1964 ildə yenidən abadlaşdırılmışdır. Bu dəfə belə bir qayğıni əslən Şamaxılı olan Bakı sakini Babaxan Qara oğlu Rzaxanov öz üzərinə götürmüşdür. Türk əsgərinin qəbrinin üstü və ətrafi sonuncu dəfə 2000 ildə abadlaşdırılmışdır. Bu işin təşəbbüsçüsü Türkiyənin Azərbaycandakı hərbi ataşesi tuğ general Sadıq Ercandır. Qəbrin abadlaşdırılması və yaxınlıqdakı meydançada QƏ-nin Şəhid olması döyüşçülərinə qoyulmuş abidə türk mütəxəssisləri tərəfindən layihələndirilmişdir. Abadlaşdırma işləri zamanı qəbrin ətrafı möhkəmləndirilmiş kənarlarına dağ döşənişi və önündə Azərbaycanın və Türkiyənin bayraqları qaldırılmışdır.

Xatirə abidəsi qəbirdən 250 metr aralıdadır. Abidə səlcuq memarlığının ənənələrinə uyğun ucaldılmışdır. Əsasını 2.5 metr hündürlüyündə 1.20x1,20 metrlik platforma üzərində qranit dağtaş qıl edir. 74.24 kv.m sahəni əhatə edən abidənin ön tərəfində ağ rəngdə ay-ulduz Şəkli və kitabə həkk edilmişdir.

Əd.: Süleymanov M, Azərbaycanda türk Şəhidlikləri, B.. 2000.

Naməlum türk əsgərinin qəbri. Şamaxı rayonu, Acıdərə vadisində

U

UFA DIREKTORQYASI - Oktyabr çevriliğindən (1917) sonra Ufada bolşeviklərə qarşı yaradılmış hakimiyyət orqanı. 1918 il sentyabrın 23-dən noyabrın 18-dək fəaliyyət göstərmişdir. Ufa direktoriyası oktyabrın 9-da Ufadan Omska köçmüşdü. Direktoriya Rusiyanın yenidən birləşdirilməsi uğrunda mübarizə aparır, Avstriya-alman blokuna qarşı müharibənin davam etdirilməsi tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Sibir, Ural və Uzaq gərqdə Kolçak hakimiyyətinin bərqərar edilməsinə kömək göstərirdi. Lakin A.V. Kolçak 1918 il noyabrın 18-də çevriliş edərək Ufa direktoriyasını da qovmuş özünün hərbi diktaturasını qurmuşdu. General Biçeraxov Kolçakla əlaqə yaratmışdı. O, Bakıya müdaxilə edən ingilis hərbi qüvvələrinin komandanı Tomsonla əlaqə yaradaraq, Kolçak hökumətinə tabe olmadığı halda, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətini buraxmağa təhrik edirdi. Lakin Biçeraxovun dövlət çevriliş cəhdlərinin üstü açııldıqdan sonra, onun hərbi hissələri buraxıldı.

Əd.: Nəsibzadə N., Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr və sənədlər). B., 1990; От первого лица, М., 1990.

ULTİMATUM (lat. *ultimatum* - sona çatdırılma; lat. *ultimus* - sonuncu, axırmı) – beynəlxalq hüquqda bir dövlətin başqa dövlətə müəyyən şərtləri yerinə yetirmək haqqında qəti tələbi; diplomatik sənəddə, yaxud, qıfahi şəkildə bildirilir. Ultimatumun yerinə yetirilməməsi həmin dövlətə qarşı təsir tədbirlərinin tətbiqinə səbəb ola bilər. Dövlət daxili-lində müxtəlif orqanlar və ya insanlar arasında bir-birinə qarşı qəti tələblərə də qamildir.

"Ultimatum məsələsi" Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin də son dövründə özünü göstərmişdi. Bəzi tarixi ədəbiyyatda Həmid Sultanovun Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi, Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı Bürosu və Mərkəzi Fəhlə Konfransının adından hakimiyyəti Nəriman Nərimanovun başlıq etdiyi fəhlə-kəndli gürə hökumətinə təslim etmək barədə Çingiz Qudırım tərəfindən tərtib edilmiş ultimatumu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinə təqdim etdiyi göstərilir. Bəzi ədəbiyyatda isə əksinə AK(b)P MK, Bakı Bürosu və MFK-nın ultimatumunun Ç. Qudırımın ultimatumu ilə eyni zamanda təqdim olunduğu bildirilir. Hər iki fikir yanlışdır. Tarixi faktlardan aydın olur ki, burada iki ultimatumdan söhbət gedir. Parlamentə, ilk olaraq, H. Sultanovun gətirdiyi ultimatum təqdim olunmuşdu. H. Sultanov həmin hadisəni bolşeviksayağı təsvir edərək yazmışdı ki, ultimatum parlamentin iclası zamanı təqdim olunduqda "Parlament üzvləri özlərini o qədər itirdilər ki, tam bir dəqiqə ağzlarını belə açma bilmədilər. Parlamentdə sədrlik edən doktor Ağayev ultimatumu oxuduqda. Ağamalioğlu yerində səs-lənərək, "vəssalam, bazar bağlandı..."-dedi". Ç. Qudırımın ultimatumu tərtibi və göndərməsi isə belə təsvir olunur: topları hökumət binaları və parlamentə yönəlmiş hərbi gəmidə Ç. Qudırım bloknotundan aydın olur ki, Ç. Qudırım ultimatumu parlamentə ondan tez və ya eyni vaxtda daxil olsaydı, orada təsir olunduğu kimi göziənilməzlik şərtili yaranma bilməzdi. Buradan aydın olur ki, Ç. Qudırımın ultimatumu sonra, əvvəlki ultimatumun müzakirəsi zamanı daxil olmuşdu. H. Sultanovun təqdim etdiyi ultimatumda deyilirdi: "Azərbaycan parlamentinə və hökumətinə. Azərbaycan Kommunist partiyası Mərkəzi Komitəsi adından Azərbaycan proletariati və zəhmətkeş kəndlilərinin iradəsini ifadə edərək Mərkəzi Komitə qan tükülməsinin qarşısını almaq naminə hakimiyyəti dərhal bolşeviklər partiyasına təslim vermənizi ultimatum şəkildə qarşınızda qoymağı özünə borc bilir...". Azərbaycan parlamenti 1920 il aprelin 27-də saat 20.45-də ultimatumun müzakirəsinə başlamışdı. Ultimatumun əsas müddəaları M.H. Hacımskinin parlamentdəki çıxışında bir daha səsləndirilmişdi.

Ç. Qudırımın ultimatumunda isə deyilirdi: "Azərbaycan hökumətinə və parlamentinə. Azərbaycan Sosialist gürə Cümhuriyyətinin Qızıl donanması hakimiyyəti dərhal başda yoldaş Nərimanov olmaqla fəhlə-kəndli gürə hökumətinə vermənizi tələb edir. Qızıl donanma bu halda, milliyətindən asılı olmayaraq, bütün Bakı şəhər əhalisinə asayış və əmin-amanlıq təmin edir. Cavab, alməndan sonra, 2 (iki) saat ərzində verilməlidir. Əks təqdirdə, atəş açılacaqdır. gürə Azərbaycanın Qızıl donanma komandanı. Mühəndis Qudırım. 27 aprel 1920-ci il".

Parlament iclasının stenoqramından aydın olur ki, burada H. Sultanovun təqdim etdiyi ultimatum müzakirə obyektinə olmuşdur. Müzakirələrin sonunda hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi. Hər iki ultimatumun meydana çıxdığı tarixi şəraitin, təqdim edilməsinin forma və üsulunun. Qəbulu şəraitinin təhlili Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin güc yolu ilə devrildiyini bir daha təsdiq edir.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.2, B., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Kətibli M., Çingiz Qudırım, B., 1964; Rəsulzadə M.Ə., Azərbaycan Cümhuriyyəti, B., 1990.

UMUDOV Mirzə Mansur Mirzə Hakim oğlu (18.3.1898, Daşkənd - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsilə göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Daşkənd realnı məktəbini bitirmişdir (1917). Kiyev Politeknik İnstitutunun mexanika qəbəsində qəbul olunmuş, lakin Rusiyada Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra və maddi çətinlik üzündən geri qayıtmağa məcbur olmur. 1919 ilin 10 dekabrında

Azərbaycanın xalq maarif nazirinə göndərdiyi ərizədə Türkünstanın, türk mədəniyyətinin inkişafı naminə ona təhsilini davam etdirmək üçün yalnız yol xərci ödənilməklə Fransaya göndərilməsini xahiş etmişdir. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, Fransaya təhsil almağa göndərilmişdir. Sonrakı taleyi barədə məlumat açaq olunmamışdır.

USUBOV İbrahim ağa Musa ağa oğlu (1872-1920) - hərbi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun general-mayoru. Tiflis kadet korpusunu və Xarkov piyada hərbi məktəbini bitirmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edilənədək rus ordusu sıralarında Rusiya-Yaponiya (1904-05) I və Birinci dünya müharibələrində iştirak etmişdir.

Əlahiddə Azərbaycan korpusunun tərkibində xidmət Nazirlər gurasının 1918 il iyul tarixli qərarı ilə general-mayor rütbəsinə layiq görüldüyü güman edilir. 1918 il noyabrın 15-də Usubov hərbi-təhsil müəssisələrinin rəisi və qoçunlarda atıcılıq iğnin rəisi, türk hərbi qüvvələri Azərbaycanı tərk edəndə isə 1-ci piyada diviziyasının komandiri təyin olunmuşdur. 1919 ilin ilk günlərindən Hərbi Nazirlikdə tapşırıq generalı vəzifəsini icra edən Usubova həmin il iyulun 19-da daha bir məsul vəzifə - yenicə təşkil edilmiş 2-ci piyada diviziyasına rəhbərlik də tapşırıldı. O, bir müddət gəməl sərhədinin mühafizəsini gücləndirmək üçün təşkil olunmuş *Xaçmaz dəstəsinin* də rəisi olmuşdu. 1919 il sentyabrın 23-də Usubov Azərbaycan ordusuna hərbi geyim almaq üçün İtaliyaya ezamiyyətə göndərildi. Onun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti lazımı miqdarda geyimin əldə edilməsi üçün Genuya, Milan, Turin, Verona və Triyento şəhərlərindəki müəssisələrlə danışıqlar

aparsa da, onların ancaq bəziləri ilə müəyyən razılığa gəlmək mümkün oldu. Əldə edilən paltarların Azərbaycana yola salınması bolşevik Rusiyasının dəstəkləyən İtaliya sosialistlərinin təzyiqi nəticəsində xeyli ləngimişdi. Usubov 1920 il fevralın 17-də uzunmüddətli ezamiyyətdən geri qayıtdı. Onun əldə etdiyi hərbi geyimlər isə ancaq 1920 il aprel iğğah ərəfəsində Azərbaycana yetiçiyindən 11 -ci Qırmızı ordu tərəfindən qənimət götürüldü. Bakıya qayıdandan sonra Usubov 2-ci piyada diviziyasının komandiri saxlanılmaqla, həm də Bakı Ştehkamçılar hissəsinin rəisi təyin olundu. 1920 il aprelin əvvəllərində Usubov bir müddət, müvəqqəti olaraq, hərbi nazir vəzifəsini də icra etmişdir. *Aprel işğalından (1920)* sonra Usubov Sovet orqanları tərəfindən həbs edilərək Nargin adasında güllələnmişdir.

Əd.: Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; Nəzirli İ., Cümhuriyyət generaları, B., 1995.

"UĞAQ EVİ" - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş qeyri-hökumət xeyriyyə cəmiyyəti.

1913 ildə yaradılmış "Uğaq xəstəxanası" cəmiyyətinin varisi kimi 1915 ilin yanvarından fəaliyyətə başlamışdır. Hacı Zeynalabdin Tağıyev cəmiyyətin fəxri üzvü, Əli bəy Aqurbəyov, Sadıqov qardaqları, M.Səlimov ömürlük, Haçım bəy Vəzirov, Mehdi bəy Hacinski həqiqi üzvləri idilər. Cəmiyyətin əsas məqsədi yoxsul və kimsəsiz uşaqların yaşıyığını yüngülləçdirmək idi. "Uğaq evi" Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində cinsindən, milliyətindən və dinindən asılı olmayaraq, qəyyumluq etdiyi uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olur, onlara peçə təhsili verirdi. Cəmiyyət, həmçinin, kimsəsiz uşaqlar üçün müxtəlif səhər tamaçaları göstərirdi. *Aprel işğalından (1920)* sonra fəaliyyətini dayandırmışdır. "UĞAQ HƏKİMLƏRĞDƏRNƏYİÇİ" - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş qeyri-hökumət qurumu. 1919 ildə yaradılmışdır. Sədri tanınmış uğaq həkimi *Y.A.Gindes* idi. Dəməç üzvləri Çveç gimnastikası, uşaqlarda bir sıra yoluxucu xəstəliklərin profilaktikası və müalicəsi sahəsində təcrübə mübadiləsi aparır, qabaqcıl müalicə üsullarının tətbiqinə səy göstərirdilər. *Aprel işğalından (1920)* sonra fəaliyyətini dayandırmışdır. "UĞAQ ÖLÜMÜ ÇLƏ MÜBARCZƏ CƏMİYYƏTİ" Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş qeyri-hökumət xeyriyyə qurumu. 1907 ildə yaradılmışdır. Sədri tanınmış uğaq həkimi *Y.A.Gindes* idi. Liza xanım Muxtarova (neft sənayeçisi Murtuza Muxtarovun həyat yoldağı), İğafil bəy və Tağı bəy Səfərləyevlər cəmiyyətin fəxri üzvləri, F.B.Rüstəmbəyov, İğa bəy Aqurbəyov, Fətəli xan Xoyski və baçqaları cəmiyyətin həqiqi üzvləri olmuşlar. Cəmiyyətin məqsədi uğaq ölümünün artmasının qarçısını almaq, cinsindən, sosial mənçyindən, milli və dini

General İbrahim ağa Usubov ailəsi ilə, 1914. Xarkov

mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün uşaqların fiziki inkişafının qayğısına qalmaq idi. Cəmiyyət yoxsul uşaqlarına pulsuz yemək verir, evlərdə, xəstəxanalarda onlara tibbi yardım göstərir, uşaqları körpələr evi, yetimxana və sanatoriyalarda yerləşdirirdi. Cəmiyyət südlü yemək mətbəxləri, pulsuz uşaq yeməxanaları, südün və s. pulsuz verildiyi ambulatoriyalar təşkil edirdi. Cəmiyyətin sərəncamında bir sıra müəssisələr var idi: Çəhər müalicəxanası (həftənin müəyyən günlərində burada uşaqlara qulluq edilməsi və onların qidalanmasına aid məsləhətlər verilirdi); Balaxanı müalicəxanası - zəif südəmər uşaqlar üçün sığınacaq (burada mədə-bağırsaq xəstəlikləri keçirmiş 1-2 yaş uşaqlar yerləşdirilirdi, ilk dəfə olaraq, cəmiyyət tərəfindən təşkil edilmişdi); Zuğulba uşaq koloniyası (burada vərəmdən əziyyət çəkən 5-14 yaşlarında 75 uşaq saxlanılırdı). Cəmiyyət *April işğalından (1920)* sonra fəaliyyətini dayandırmışdır.

Uşaqlara Yardım Bürosu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş qeyri-hökumət xeyriyyə təşkilatı. Azərbaycan xalqına qarşı *Mart soyqırımı (1918)* nəticəsində kimsəsiz qalmış uşaqlara yardım məqsədilə həmin ilin sentyabrında yaradılmışdır. Büronun sərəncamında bir sıra uşaq sığınacaqları var idi. 1918 ilin dekabrında kimsəsiz uşaqlar üçün səhiyyə və sanitar-gigiyena işlərinin son dərəcə ciddi qurulduğu Çəraitdə körpələr evləri açılmışdır. 1919 il martın ortalarında Büro "Körpələr evi" nəzdində azyaşlı uşaqlar (1 yaşından 7 yaşnadək) üçün xüsusi uşaq bölmələrinin təşkilinə başlamışdır. Büro müsəlman uşaq sığınacağına yardım göstərirdi. Xeyriyyə tədbirləri də keçirilirdi: ucuz ağ çörək bişirilərək, onun satışından gələn gəlir, milliyətindən asılı olmayaraq, yetimxanalara sərf edilirdi. Əa bəy Sadiqbəyov, Hənifə Zeynalabdin oğlu Tağıyev, Qasım Qasimov, Yusif Abdullayev, Tağı Nağıyev, Baba bəy Qocayev, Zeynəb xanım Səlimxanova və b. büroya ianələr vermişdilər. Yay vaxtında Büro "Nina" barjasını icarəyə götürərək, vərəmdən əziyyət çəkən 130-dək uşağın səhhətinin yaxşılaşmasına Çərait yaratmışdır. 1918 ilin sonu – 1919 ilin əvvəllərində Bakıda yatalaq epidemiyası zamanı Büro Çəhərin fəhlə rayonlarında uşaqlar üçün gündüz evləri açmışdır. Uşaqlar saat 8-dən 18-ə qədər həmin evlərdə yeməklə təmin edilir, xəstələndikdə onlara tibbi yardım göstərilirdi. *April işğalından (1920)* sonra fəaliyyətini dayandırmışdır.

"Uşaqları Mühafizə Cəmiyyəti" - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş qeyri-hökumət xeyriyyə təşkilatı. *Y.A. Gindes*in təşəbbüsü ilə yaradılmışdır (1917). Sədri *Y.A. Gindes*, sədr müavini isə Eynülhəyat *Yusifbəyli* (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 4-cü və 5-ci hökumət kabinetlərinin başçısı Nəsim bəy Yusifbəylinin həyat yoldağı) olmuşdur. Cəmiyyətin məqsədi Bakıda yaşayan 17 yaşnadək uşaqların həyat şəraitini hərtərəfli öyrənmək, əhalini onların yaşayış tərzini və bütün ehtiyaclarını ilə geniş tanımaq idi. Cəmiyyət xüsusi uşaq məhkəməsi təşkil etməklə, kimsəsiz uşaqların cinayətkar aləmdən uzaqlandırılmasına, onların yenidən tərbiyələndirilməsinə və cəmiyyətə faydalı vətəndaş kimi yetişdirilmələri üçün etibarlı əllərə verilməsinə səy göstərirdi. Uşaq məhkəməsinin nəzdində uşaq koloniyası vardı. *April işğalından (1920)* sonra fəaliyyətini dayandırmışdır.

ÜÇÜNCL HÖKUMƏT KABİNƏSİ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ali icra hakimiyyəti orqanı. 1918 il dekabrın 7- də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin iÇə baÇladığı gün Fətəli xan Xoyski özünün 1-ci və 2-ci müvəqqəti hökumət kabinetlərinin gördüyü iÇər haqqında parlament qarÇısında hesabat verərək, hökumətin istefasını qəbul etməyi parlamentdən xahiÇetdi. Parlament F.x.Xoyski hökumətinin istefasını qəbul edərək, yeni-3-cü hökumət kabinetinin də təÇkilini ona tapÇrdı. F.x.Xoyski yeni hökumət kabinəsi yaratmaqdan imtina etsə də, parlamentə sədrlik edən Həsən bəy Ağayevin təkidindən sonra buna razılıq verdi. Dekabrın 26-da parlamentin 5-ci iclasında F.x.Xoyski Parlament üzvlərini özünün formalaÇdırdığı hökumət kabinetinin proqramı ilə tanıÇetdi və hökumətin tərkibini açıqladı. Parlament təklif olunan tərkibi təsdiq etdi. Parlamentin etimad göstərdiyi 3-cü hökumət kabinəsi aÇağıdakı tərkibdə idi: F.x.Xoyski - Nazirlər gurasının sədri və xarici iÇər naziri; Xəlil bəy Xasməmmədov - daxili iÇər naziri; İ.Protasov - maliyyə naziri; Xudadat bəy Məlik-Aslanov - yollar naziri; Səməd bəy Mehmandarov - hərbi nazir; Nəsib bəy Yusifbəyli - maarif və dini etiqad naziri; Aslan bəy Səfikürdski - poçt, teleqraf və əmək naziri; Yevsey Gindes - xalq səhiyyəsi naziri; Teymur bəy Makinski - ədliyyə naziri; Rüstəm xan Xoyski - himayədarlıq naziri; Mirzə Əsədullayev - ticarət və sənaye naziri; Konstantin Lizqar - ərzaq naziri; Xosrov PaÇa bəy Sultanov - əkinçilik və dövlət əmlakı naziri; Məmməd Həsən Hacinski - dövlət nəzarəti naziri. M.H.Hacinskinin Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində Paris Sülh Konfransına getməsi ilə əlaqədar 1919 ci il yanvarın ikinci yarısından dövlət nəzarəti naziri vəzifəsini Əliğa Həsənov icra etməyə baÇadı.

1919 ilin yanvar və fevral aylarında parlamentdəki sosialistlər, "Ətihad" və "Əhrar" fraksiyalarının üzvləri tərəfindən F.x.Xoyskinin təÇkil etdiyi 3-cü hökumət kabinəsi ədalətsiz tənqid edildiyindən kabinə istefa verdi. Lakin Parlamentin xahiÇi ilə, N.Yusifbəyli aprelin 14-də Cümhuriyyətin 4-cü hökumət kabinetini təÇkil edənə qədər, F.x.Xoyskinin 3-cü hökumət kabinəsi öz fəaliyyətini davam etdirmişdi. Bax, həmçinin, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti* məqaləsinə.

ÜÇÜNCÜ LOZANNA KONFRANSINDA TÜRK-TATAR HEYƏTİ- Rusiya imperiyası türk xalqlarının millətlər birliyinin üçüncü Lozanna konfransında (1916, 27-29 iyun) iÇirak edən nümayəndə heyəti. Nümayəndə heyətinin tərkibinə azərbaycanlılardan Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlu, Kazandan Yusif Akçura və Əbrahim ƏbdürrəÇid, buxaralı Beycan Mukiməddin, qazax və qırğızlar adından Məhəmmədsəfər Əhmədov, Dağıstandan qumıq Əhmədsaib Kaplanov, Seyid Tahir, çərkəz Əziz Məkar və b. daxil idilər. Heyət üzvləri Çveçrə, Osmanlı dövləti, Bolqarıstan, Almaniya və Avstriya-Macarıstanda konfranslar keçirərək ictimai rəyi Rusiya Çmperatorluğunda yaÇayan türklərin problemlərinə yönəltməyə çalıÇmıÇar. Üçüncü Lozanna konfransında nümayəndə heyətinin birgə mətn təqdim etmək hüququ olmadığı üçün nümayəndələr ayrı-ayrılıqda öz millətlərinin vəziyyəti, haqlarının pozulması barədə çıxıÇar etmiÇ onların həlli yollarını göstərmişdilər. Konfransın gediÇində nümayəndə heyəti üzvlərinin tələbləri çap edilərək (18 səhifə) yayımlanmışdır. Nümayəndələr konfransa hələ 1915 ilin dekabrında çap olunmuş memorandum təqdim etmişdilər. Memorandumda deyilirdi: *"Rusiya öz təbəəsi olan türk və digər müsəlman xalqlarının ən təbii məmburə müqəddəs haqlarını cəbrən əbərindən almışdır. Onlara öz irqdaşları ilə hər cür təmas və münasibət təsisi yasaq edilmişdir. Məsələn, qazanlı və ya qafqazlı türkə Türkiyə və qırğız yerlərində mülk və ərcə torpaq almaq qətiyyəni qadağandır. Rusiyadakı müsəlmanlar ən müqəddəs dini vəzifələrini belə icradan məhrum buraxılırlar, hər cür dini və milli tərbiyə imkanı onların əllərindən alınmışdır. Əllərimizi göyə qaldıraraq xahiş edirik: bizi rus zəncirindən xilas ediniz"*. Bununla belə, müharibədə Rusiyaya qarÇı hərbi əməliyyatlar aparən dövlətlər türk və müsəlman xalqlara diqqətlərini artırırsalar da, onların hüquqlarının müdafiəsi üçün əməli addımlar atmadılar (bax, həmçinin *Rusiya müsəlmanları türk-tatar millətlərinin hüquq müdafiə cəmiyyəti*).

Əd.: Məmmədzadə M.B., Milli Azərbaycan hərəkəti. B. 1992; Qasimov M., Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər), 3 hissədə, h. l. B. 2000; Kurat M., Türkiyə və Rusiya. Ankara, 1990; Bayat Ali Haydar, Hüseynzadə Alibey, Ankara, 1998.

ÜMMÜGÜLSÜM, Sadıqzadə Ümmügülüm Əbdüləziz qızı (1899, Bakı yaxınlığındakı Novxanı kəndi - 1944, gəməxi) - Azərbaycan Çairi. Ruhani ailəsində doğulmuşdur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əmisi qızıdır. Ailəsi uzun müddət M.Ə.Rəsulzadənin ailəsi ilə bir həyətdə yaÇamıÇ. Sonralar Ümmügülümün bacısı Ümmübülbanu xanım M.Ə.Rəsulzadə ilə ailə həyatı qurmuşdur.

Ümmügülüm 9 yaÇından Çeir yazmağa baÇamıÇ "Çəbal". "Yeni iqbal", "Açıq söz". "QurtuluÇ", "Dirilik". "Məktəb",

*Sairə Ümmügülümün portreti.
Rəssam Oqtay Sadıqzadə*

*O, haqq yeyən haqsızlar, vəhsilər, tanrısızlar
Yanar ocağımı da söndürdülər, öyləmi?
Bir rəyamı oldu o gördüklərim, həpisi?*

Bağlandı mı üzümə türk elinin qapısı? 1937 ildə Seyid Hüseyn həbs edildikdən sonra Ümmügülüm də "xalq düşməni"nin arvadı kimi həbs olunaraq, bir müddət Bayıl həbsxanasında saxlanıldıqdan sonra Rusiyanın Moldova vilayətinə 8 illik sürgünə göndərilmiş əsərləri yasaqlanmışdır. 30-cu illər ədəbi-tənqidində Ümmügülüm Cümhuriyyət dövründə yazdığı Çeirlərdən daha çox, "Hicran" və "Bayrağımı enərkən" Çeirlərinə və M.Ə.Rəsulzadəyə həsr etdiyi "Bən" Çerinə görə "xalq düşməni", "sosializmin düşməni", "müsavətçi" kimi ittiham edilmişdir. Bu Çeirlər 20-30 illərdə Türkiyədə, Azərbaycan siyasi mühacirləri arasında dillər əzbəri olmuş M.Ə.Rəsulzadə mühacirətdə yazdığı əsərlərində onlardan xüsusi bəhs etmişdir.

Ümmügülüm, eyni zamanda, 1937 ildə Bayıl həbsxanasında bolşevik rejimini ittiham edən Çeirlər yazmış Gəyeganə Azərbaycan Çairidir. "Xəzərə xitab" Çeri bu cəhətdən səciyyəvidir. gair dənizə müraciətlə yazırdı:

*Darmadağın eylə dalğalarınla
Bizi dar divara alan qalanı.
Heçliklərə sovur nalələrinlə
Çıxılmaz tilsimə salan qalanı.
Nəymiş təqsirimiz, neyləmişik biz?
Bunu sən sual et, mənim dilim yox.
Hansı xəyanətin şərməndəsiyiz?
Bunu sən sual et, mənim dilim yox.*

Ümmügülüm sürgündən sonra Bakıya dönsə də, onun burada yaşamasına icazə verilməmiş gəməliyə sürgün olunmuş və orada vəfat etmişdir. Qızı Qumral Sadıqzadə atası Seyid Hüseynə həsr olunmuş "Son mənzili Xəzər oldu" romanının 2-ci hissəsində Ümmügülümdən də geniş bəhs etmişdir.

Əsərləri: "Gözümüz yağıdır, sinəmiz dağlı". geirlər (tərtib və ön söz Aydın Hüseynzadəindir), B., 1992; geirlər, "1500 ilin oğuz Çeri" antologiyasında, c. I, B., 1999.

Əd.: Tağıyev R., "Ümmügülüm", "Azərbaycan qadını" jurnalı, 1971, № 2; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu), B., 1998.

ÜMUMİ QƏRARGAH - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qoşun hissələrinin təşkilinə, komplektləşdirilməsinə, həmçinin təhizatı, təlim-təربiyəsi, döyüç hazırlığı və döyüç vəzifələrinin icrasına rəhbərlik edən hərbi orqan. Əsası Səməd bəy *Mehmandarovun* 1918 il 15 noyabr tarixli əmri ilə qoyulmuşdu. O vaxta qədər *Əlahiddə Azərbaycan*

"Qardağ köməyi", "Azərbaycan" və s. qəzet və jurnallarda Çeirləri, hekayələri dərc edilmişdir. "Solğun çiçək" hekayəsi "Qurtuluq" jurnalının elan etdiyi müsabiqədə mükafata layiq görülmüşdür. Burada o, jurnalın redaktoru, sonralar ailə qurduğu görkəmli yazıçı Seyid Hüseynlə tanış olmuşdur.

1918-20 illər Ümmügülüm yaradıcılığının ən məhsuldar dövrüdür. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasını sevinclə qarşılamış Çeirlərində xalqımızın milli istiqlal qovumasını tərənnüm etmişdir. Bütün xalqlar kimi, Azərbaycan xalqının da azad yaşamaq hüququnu müdafiə edən Çairə milli istiqlalın qorunmasına çağırışlı əsərlər ("Türk ordusuna", "Ey türk oğlu!", "Çəkil, dəf ol!", "Əsgər anasına", "Dərdli nəğmə", "Yurdumuzun qəhrəmanlığına", "Yollarını bəklədim" və s.) yazmışdır.

Ümmügülümün 1920 il aprelin 28-də Cümhuriyyətin devrilməsi ilə əlaqədar yazdığı "Hicran" və "Bayrağımı enərkən" Çeirləri Azərbaycan ədəbiyyatında bununla bağlı yazılmış dəyərli əsərlərdəndir. "Hicran" Çerində Çairə yazırdı:

*Ayrılınca hilal qaşlı yanımdan, Mən yaşlara batdım,
geymədim əlvan. Düşünüb o yıldız gözləri hər an, Ağlarkən,
kəndini yorma dedilər. Könül şəkvəsini kimə söyləsin, Qəlbimin
dərdini kimlər dinləsin? Səni sevən, sənəz ömrü neyləsin?*

Dalınca qoşarkən, varma dedilər...

Günəşim bir daha doğmayacağı mı?

Vəhşi qaranlığı boğmayacağı mı?

Kölgələri şəfəq qovmayacağı mı?

Sordum, ümidini qırma dedilər. "Bayrağımı enərkən"

Çerində isə deyilirdi:

Yazıq səni Bayrağım, endirdilər, öyləmi?

Səni yıxıb devirən o zəhərli ruzigar,

korpusunun qərargah rəisi olan polkovnik Həbib bəy *Səlimov* Ümumi qərargahın rəisi təyin edilmişdi. Qərargah ləvazimat, istehkam, növbətçi general, general-kvartirmeyster, topçu, tibb, hərbi təhsil və nəzarət Qəbələrindən ibarət idi. Səməd bəy Mehmandarovun göstərilən emri ilə polkovnik Həmid bəy *Qaytabaşı* növbətçi general, polkovnik Seyfulla Mirzə *Qacar* ləvazimat, general-mayor Murad Gəray *Texas* topçu Qəbələrinin, general-mayor Əbrahim ağa *Usubov* hərbi təhsil Qəbəsinin rəisi və qoçunlarda atıcılıq iqi müfəttiqi vəzifələrinə təyin olunmuşdular.

Tomson missiyasının fəaliyyətə başlaması ilə 1918 il noyabrın 22-də Hərbi Nazirliklə bərabər, Ümumi qərargah da Gəncəyə köçdü və fəaliyyətini burada davam etdirdi. Hərbi nazirin 1918 il 31 dekabr tarixli əmri ilə topçu Qəbəsinin bazasında *Baş topçu idarəsi* yaradıldı və həmin struktur Ümumi qərargahın tərkibindən çıxarılaraq, birbaşa hərbi nazirə tabe etdirildi. İstehkam Qəbəsinin də strukturu və səlahiyyətləri genişləndirilərək, İstehkam idarəsinə çevrildi və o da Ümumi qərargahın tərkibindən çıxarılaraq, hərbi nazirə tabe etdirildi.

1919 ilin martında hərbi nazirin əmri ilə *Ərkani-hərb* (Bağ qərargah) yaradıldı. Bununla əlaqədar general-kvartirmeyster, topoqrafiya Qəbələri Ümumi qərargahın tərkibindən alınaraq, Ərkani-hərbə verildi. Yeni struktur dəyişikliyindən sonra Ümumi qərargahın səlahiyyətində, əsasən, qoçunların və xidmətlərin təminat və təchizat məsələləri qaldı. 1919 il avqustun 17-də imzalanmış əmrə əsasən, Ümumi qərargahın tərkibində olan nazirlik dəftərxanası hərbi nazirin özünə, *Praporşiklər məktəbi* ilə zirehli qatarlar Ərkani-hərb rəisinə, avtomobil hissəsi isə istehkam idarəsinin rəisinə tabe etdirildi. 1920 ilin martında ordunun ali idarəetmə strukturlarında aparılan islahatlardan sonra Ümumi qərargahla Ərkani-hərb yenidən birləşdirildi və onlann bazasında Azərbaycan ordusunun Qərargahı təsis edildi. Həbib bəy Səlimov qərargah rəisi təyin olundu.

Əd.: Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998

ÜMUMRUSYA MÜƏSSİSLƏR MƏCLİSİ - dövlətin idarə formasını müəyyən etmək və konstitusiya hazırlamaq üçün ümumi seçki hüququ əsasında yaradılan ali nümayəndəli orqan. Bax *Müəssislər məclisi*.

ÜMUMRUSYA MÜƏSSİSLƏR MƏCLİSİNƏ SEÇKİLƏR - Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra yaranan Müvəqqəti hökumətin üali nümayəndəli qanunvericilik orqanı yaratmaq məqsədilə ümumi seçki hüququ əsasında həyata keçirdiyi seçkilər. 1917 ilin noyabr-dekabr aylarında (Azərbaycanda noyabrın 26-29-da) keçirilmişdir. Azərbaycanda Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər üzrə komissiyaya Fətəli xan Xoyski rəhbərlik edirdi. "Müəssislər Məclisinə seçki haqqında Əsasnamə" qadınların, hərbi qulluqçuların səsverməyə buraxılması, dairələrin çoxunda proporsional seçki sisteminin tətbiqi və s. baxımından demokratik sənəd idi. "Müsəvat" partiyası Azərbaycanın bütün siyasi partiya və təşkilatlarını seçkilərdə vahid siyahı ilə çıxış etməyə çağırırdı. "Müsəlman sosialist bloku" milli qüvvələrin vahid seçkiqabağı blokunu yaratmaq haqqında "Müsəvat"ın təklifinə qoçulsa da, aqrar məsələ ətrafında onların arasında fikir ayrılığı yarandı. Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərdə müstəqil siyasi qüvvə kimi, əsasən, dörd Azərbaycan partiyası - "Müsəvat", "Müsəlman sosialist bloku", mençevik "Hümmət" və "Ətihad" partiyaları iştirak etdirdilər.

Azərbaycan milli qüvvələrinin, xüsusilə "Müsəvat"ın güclənməsindən ehtiyatlanan bolçeviklər, mençeviklər, eserlər, kadetlər öz aralarındakı ixtilafı kənara qoyub, "Müsəvat"a qarşı vahid cəbhədə çıxış etdilər.

Cənubi Qafqaz dairəsi üzrə seçkilərdə iştirak edən 15 partiya arasında mençeviklər, müsəvatçılar və daçınklar, ümumilikdə, səslərin 73%-ni qazandılar. Səslərin sayına görə Cənubi Qafqaz üzrə ikinci yerə çıxan müsəvatçılar bolçeviklərdən 6 dəfə çox səs topladılar. Azərbaycan milli hərəkatında "Müsəvat" partiyasının aparıcı mövqeyi seçkilər nəticəsində əyani təsdiqini tapdı. Azərbaycan partiyalarının aldığı səslərin 66,5%-i "Müsəvat"ın payına düşürdü.

Azərbaycan partiyalarına verilən səslərin 17,2%-ini alan "Müsəlman sosialist bloku"nun uğuru onun aqrar məsələlərdə radikal mövqeyi ilə izah oluna bilər. Belə ki, blok səslərin çoxunu Azərbaycanın qərbindəki kənd rayonlarında qazanmışdı. Azərbaycan partiyalarına verilən səslərin 9,1%-ini mençevik "Hümmət", 7,2%-ini "Ətihad" partiyaları aldı.

Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərdə bütün Rusiya üzrə bolçeviklər 23,9% səs toplaya bildilər və Məclisdə üstünlüyü 62%-dən çox səs toplanmışeser və mençeviklər bloku əldə etdi. Bu tərkibdə iştirakçıyan Ümumrusiya Müəssislər Məclisi bolçevik platformasında durmadığı üçün bir gün sonra buraxıldı (ətraflı məlumat üçün bax *Müəssislər Məclisi*).

ÜMUMRUSYA MÜSƏLMANLARI İTTİFAQI Rusiya müsəlmanlarının siyasi təşkilatı. Rusiya imperiyası ərazisində yaşayan türk xalqları 1905-07 illər inqilabının təsiri ilə öz azadlıqları uğrunda mübarizəyə qalxdı. Bu yöndə uğur qazanmaq üçün imperiya ərazisində yaşayan bütün türk xalqlarının qüvvələrini birləşdirmək zəruri idi. Həmin məqsədlə 1905 il mayın 20-də Peterburqda Rusiya müsəlmanları nümayəndələrinin ilk birgə yığıncağı toplandı. Yığıncaq iştirakçıları Rusiya müsəlmanlarının ümumi siyasi təşkilatını yaratmaq barədə razılığa gəldilər. Rusiya müsəlmanlarının növbəti toplantısına qədər yaradılacaq partiyanın proqram layihəsinin hazırlanması, növbəti toplantı iştirakçıların müzakirəsinə verilməsi qərara alındı.

Rusiya müsəlmanlarının 1906 il yanvarın 13-23-də Peterburqda keçirilən 2-ci qurultayı Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən hazırlanmış Rusiya Müsəlmanları İttifaqı partiyasının nizamnamə və proqram layihələrini bəyəndi, təkmilləşdirilmək şərti ilə, qəbul üçün növbəti qurultaya təqdim olunmasını tövsiyyə etdi. 1906 il avqustun 15-21-də Nijni Novqorodda keçirilən 3-cü qurultayda Rusiya Müsəlmanları İttifaqının proqramı qəbul olundu.

Proqram "Siyasi məqsədlər", "Əhalinin hüququ", "Dövlət quruluşu", "Dini qaydalar", "Məhəlli muxtariyyət", "Məhkəmə", "Maarif", "Maliyyə işləri", "Torpaq məsələsi" və "Fəhlə məsələsi" adlı 10 fəsil və 72 maddədən ibarət idi. Ətifaqın başlıca məqsədi zamanın, yaranmış vəziyyətin və öz proqramının tələblərinə uyğun olaraq, Rusiya müsəlmanlarının siyasi, iqtisadi, ictimai və dini işlər sahəsində fəaliyyətlərini əməli cəhətdən əlaqələndirmək və istiqamətləndirmək idi. Proqramın fəsillərində milliyətdən, dinindən, cinsindən asılı olmayaraq, ölkənin bütün əhalisinin qanun qarşısında bərabərliyi, sinfi imtiyazların, ölkədə dinlərə və millətlərə münasibətdə qanunların yaratdığı məhdudiyətlərin tamamilə ləğv edilməsi, qanun çərçivəsində hər bir fəxsin toxunulmazlığı və azadlığı tələb olunurdu. Hər bir fəxsin mənzil toxunulmazlığı, mülki toxunulmazlığı, istəyi yerdə yaqamaq hüququnun, dini etiqad, sərbəst toplaqma, söz, mətbuat və vicdan azadlığının təmin edilməsi məsələləri proqramda genişləndirilməsinə tapmışdı. Proqramda ölkənin hər yerində vətəndaşlara cinsi, dini, milli fərq qoymadan ümumi, bərabər və gizli səsvermə yolu ilə məhəlli milli muxtariyyətlərin təsis olunması, ölkənin hər yerində ana dilində ibtidai məktəblərin açılması, təhsilin icbari və pulsuz olması, yeni məktəb və mədrəsələrin açılması, sənaye məktəblərinin, kolleclərin, ali məktəblərin artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi, kəndlilərə torpaq sahələrinin ayrılması, onların kənd təsərrüfatı alətləri ilə təmin edilməsi, fəhlələrə lazımi işçirəitinin yaradılması, onların iş saatlarının dəqiq müəyyənəldirilməsi, fəhlələrin iş saatlarından əlavə vaxtlarda istismar olunmasının qadağan edilməsi, qadın və uşaq əməyinin qorunması və s. tələblər göstərilirdi.

Əlimərdan bəy Topçubaqov tərəfindən hazırlanmış bu proqram qurultayda maddə-maddə müzakirə edilərək, əlavə və dəyişikliklərlə qəbul olundu. "Ətifaq" Bakı Cəhərini, müvəqqəti olaraq, partiyanın siyasi mərkəzi seçdi. Bu, təsadüfi olmayıb, Ə.M.Topçubaqovun partiyanın proqramının hazırlanmasında və Ümumrusiya müsəlmanları qurultaylarının keçirilməsindəki fəaliyyətinin məntiqi nəticəsi idi. Ə.M.Topçubaqov qurultaydakı çıxışında demişdi: *"Ey möminlər, ey qardaşlar. Mən bu gün o qədər məmnun oldum ki, bu məmnuniyyətimi sizə heç bir dillə tərfədə bilmirəm. Mən bu günü heç vaxt unutmayacağam. Bu günün indən belə Ümumrusiya müsəlmanları üçün milli bayram günü olacağı şübhəsizdir"*.

Qurultayda avqustun 15-nin bütün Rusiya müsəlmanları tərəfindən ümumi bayram günü kimi qeyd edilməsi də qərara alındı. "Ətifaqi-müslimin" in Mərkəzi Komitəsinin Ə.M.Topçubaqov daxil olmaqla, 15 nəfərdən ibarət daimi bürosu seçilmişdi (bax, həmçinin *"İttifaqi-müslimin"*).

Əd.: Hüseyn Baykara, Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, B., 1992.

ÜMUMRUSİYA MÜSƏLMANLARININ QURULTAYLARI - Rusiya imperiyasında yaqayan müsəlman xalqlarının sosial-iqtisadi və mədəni tərəqqisi problemlərinin birlikdə həll edilməsi üçün onların siyasi cəhətdən təşkilatlanması məqsədilə çağırılmış qurultaylar. Ümumrusiya müsəlmanları Ətifaqının (*"İttifaqi-müslimin"*) yaradılması, bu təşkilatın təsis qurultayının çağırılması ideyası 1905 ilin əvvəllərində gəmiyə Azərbaycanı meydana çıxmışdı. 1905 il aprelin 8-də Rusiya müsəlmanlarının müqəddəs siyasi qurumunu yaratmaq məqsədilə Əlimərdan bəy Topçubaqov, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Alim əfəndi Maksud və Binyəmin Əfəndi Ədhəm Peterburqda Rəqəd əfəndinin evində toplaşdılar. Bir neçə gün sonra Kırımın gələn Əmayıl bəy Qaspralı da onlarla həmfikir olduğunu bildirdi.

Rusiya müsəlmanlarının 1-ci qurultayı 1905 il avqustun 15-də Nijni Novqorodda yarmarka zamanı keçirildi. Qurultayda 150-dək nümayəndə iştirak edirdi. Hökumət rəsmi razılığı olmadan keçirilən qurultaya Qafqaz, Kırım, Kazan, Türküstan, Sibir və b. yerlərdən nümayəndələr gəlmişdi. Əmayıl bəy Qaspralı qurultayın sədri, Əlimərdan bəy Topçubaqov, Rəqəd Əbrahimov və Əbülsüqut Axtaymov isə onun müavinləri seçildilər. Qurultayı Ə.Topçubaqov açdı. Qurultayda müzakirə edilən əsas məsələlərdən biri siyasi və mədəni sahədə bütün Rusiya müsəlmanlarını birləşdirməyə qabil müsəlman siyasi partiyasının yaradılması məsələsi idi. Müzakirələrdən sonra "Ətifaqi-müslimin" in (Ümumrusiya müsəlmanları Ətifaqı) yaradılması qərara alındı. Qurultayın qəbul etdiyi qətnamədə bütün Rusiya müsəlmanlarının vahid hərəkət çərçivəsində birləşdirilməsi, bütün millətlərin nümayəndələrinin bərabər surətdə təmsil olunması əsasında Rusiyada konstitusiyalı monarxiyanın qurulması, müsəlman və rus əhalisinin hüquqi cəhətdən bərabərliyi, müsəlmanlara qarşı ayrı-seçkilik salan bütün qanunların və idarəetmə metodlarının ləğv edilməsi, müsəlmanların mədəni tərəqqisi müddəaları əksini tapmışdı.

Rusiya müsəlmanlarının 2-ci qurultayı 1906 il yanvarın 13-23-də Peterburqda gizli Çəraitdə, rəsmi icazə olmadan keçirilmişdi. Qurultayda müsəlman burjuaziyası, ruhani və ziyalıların 100-ə yaxın nümayəndəsi iştirak etmişdi. Azərbaycan müsəlmanlarının nümayəndələri - Əli-mərdan bəy Topçubaqov, Qara bəy Qarabəyli və Əsədulla Axundov qurultayın içində fəal iştirak etmişlər. Qurultayda "Ətifaq"ın proqram və nizamnamə layihələri (Ə.Topçubaqov tərəfindən hazırlanmışdı), 1-ci Dövlət Dumasına seçkilərdə taktikası müzakirə olunmuşdu. 23 bənddən ibarət nizamnamə və müvəqqəti proqram layihəsi qəbul edilmişdi. Növbəti qurultaya qədər çatılmazlıqların aradan qaldırılması tövsiyə olunmuşdu. Qurultay Duma seçkilərində kadetlərlə birlikdə hərəkət etməyi qərara almışdı.

Rusiya müsəlmanlarının 3-cü qurultayı 1906 il avqustun 15-21-də yenə də Nijni Novqorodda keçirildi. Qurultayda 800 nümayəndə iştirak edirdi. Qurultaya Ə.Topçubaqov sədrlik edirdi. Qurultayın içində müsəlman qəzetlərinin nəşrləri də iştirak edirdi. Qurultay hər biri 15 nəfərdən ibarət iki komissiya (təhsil və dini işlər üzrə) yaratdı. Komissiya sədrlərinin məruzələri əsasında 33 maddəlik "Məktəb islahatı" və 13 maddədən ibarət dini siyasətin təkmilləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

Qurultayın içində ən əhəmiyyətli hadisə siyasi partiya elan edilən "Ğitifaqi müsəlimin" in Əlimərdan bəy Topçubağov tərəfindən hazırlanan 11 bölmə və 79 maddədən ibarət proqramın qəbul edilməsi idi. Proqramın siyasi hissəsi kadet partiyası proqramına uyğun olsa da, müsəlmanlar üçün səciyyəvi tələblər də nəzərdə tutulmuşdu (müsəlmanlara digər xalqlarla bərabər hüquqların verilməsi, ana dilində təhsil, qəzet və jurnalların nəçri, islam dininə etiqad azadlığı və s.). Proqramda konstitusiyalı monarxiya ideyası irəli sürülürdü. Qurultayda Cənubi Qafqazda milli münafiqlərə son qoyulması haqqında qətnamə qəbul olundu. Ğitifaqın 15 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitəsi və onun nəzdində 3 nəfərlik daimi büro seçilmişdi. Ə.Topçubağov MK-nın və büronun üzvü idi. MK Dövlət Dumasında müsəlman fraksiyasının fəaliyyətinə də rəhbərlik etmişdi.

Qurultay 15 avqustun Rusiya müsəlmanlarının həmrəyliyi günü kimi bayram edilməsini qərara almışdı.

Dumanın müsəlman fraksiyasının təklifi ilə 1914 il iyunun 15-25-də Peterburqda **Rusiya müsəlmanlarının icazəli qurultayı** keçirilmişdir. Qurultay "Ruhani yığınaqları" və müsəlman dini məktəblərinin islahatı məsələlərinə həsr olunmuşdu. Dövlət Duması müsəlman fraksiyasının sədri K.M.Tevkelov qurultayın sədri, Ə.Topçubağov və Ə.Axyamov onun müavinləri seçilmişdilər. Hökumətin müsəlman ruhani içərinə münasibəti, qadınların seçki hüququ, Rusiyada müsəlman məktəblərinin vəziyyəti və s. məsələlər müzakirə edilmişdi. Azərbaycan müsəlmanları adından çıxıç edən Məmməd Yusif Cəfərov dövlətin dini içərə qarışmasının zərərindən və bütün Rusiya müsəlmanları üçün vahid ruhani idarəsi yaradılmasının vacibliyindən danmışdı. Qurultayda qəbul olunmuş qətnamələrdə Türkiyə və çöl əyalətlərində yaçayan müsəlmanların Dövlət Dumasına seçkilərdə içirak etmək hüququnun bərpası, Türkiyə və Ğanda ruhani təhsili alan çəxslərin Rusiyanın müsəlman məktəblərində müəllim içməsinə icazə verilməsi və s. nəzərdə tutulurdu.

Rusiya müsəlmanlarının növbəti qurultayı 1917 ildə, Fevral inqilabından sonra keçirilmişdi. Müsəlmanların Ümumqafqaz qurultayından (bax *Qafqaz müsəlmanlarının Bakı qurultayı*) sonra 1917 il mayın 1-11-də Moskvada, azərbaycanlı milyonçu gəmsi Əsədullayevin Moskvadakı müsəlmanlara hədiyyə etdiyi binada keçirilən Ümumrusiya müsəlmanları qurultayında 900 nümayəndə içirak edirdi [bax *Rusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayı (1917)*].

Qurultay Rusiyanın federativ respublikaya çevrilməsi və müsəlman əhalisi yaçayan vilayətlərə milli-ərazi (məhəlli) muxtariyyəti verilməsi haqqında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin layihəsi əsasında qətnamə qəbul etdi. Qurultayın 8 may tarixli iclasında Ə.Topçubağov Azərbaycan nümayəndələri adından növbədənənar çıxıç edərək, Azərbaycan xalqını gözləyən milli qırğın təhlükəsi haqqında Rusiya müsəlmanlarını, həm də Müvəqqəti hökuməti xəbərdar etmişdi. Bu məsələ ilə bağlı qurultay Ə.Topçubağovun rəhbərliyi ilə Peterburq nümayəndə heyəti göndərilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Qadın məsələsi də gərgin mübahisə doğurmuş və müsəlman qadınlarının Kazan qurultayının qərarı heç bir düzəliç edilmədən qəbul olunmuşdu. Rusiya müsəlmanlarının təçkilati məsələlərinə rəhbərlik etmək və onun siyasi istiqamətlərini müəyyənləçirmək məqsədilə, qurultay qanunverici funksiyaya malik olan Mərkəzi Ümummüsəlman çurasını yaratdı. 30 üzvdən ibarət çura (Qafqazdan 5 nəfər), 12 nəfərdən ibarət Çiraiyyə Komitəsi seçildi. Mərkəzi Ümummüsəlman çurası Peterburqda fəaliyyət göstərməli idi. Azərbaycan nümayəndələrinin təmsil etdikləri federasiya tərəfdarlarının üstünlük qazandıçı qurultay mühüm qərarlar qəbul edərək, bütün Rusiya müsəlmanlarının ictimai-siyasi həyatında tarixi rol oynadı.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B. 2001; Məmmədov X., Azərbaycan milli hərəkatı. 1875-1917, B., 1996; Süleymanova S., Azərbaycanda ictimai siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu - XX yüzilliyin əvvəlləri), B., 1999; Seyidzadə D., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, B., 2004; Багирова И.С., Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, Б., 1997 Azərbaycan dösyəsi, Ankara, 1990; Çar Ç. Rusiyada birinci Müsəlman Konqresi. Bütün Rusiya Müsəlmanlarının (Türklərin) 1917 yılın 1-11 mayısında Moskovada yapıdıkları genel toplantının protokolları, Çtanbul, 1988.

"ÜNVAN-TƏQVİM" - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə nəçr olunmuş məlumat kitabı. 1919 il iyulun 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən nəçri bəyənilmiş və Parlamentə müvafiq qanun layihəsi təqdim edilmişdi. Bax *"Azərbaycan Respublikasının ünvan-təqvimi"*

ÜğR (ərəbcə - onda bir) - müsəlman ölkələrində natural çəkildə alınan vergi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 27 yanvar 1919 il tarixli qərarı ilə üç yığılması ləğv edilmişdi. Cümhuriyyət Hökumətinin 1919 il 16 iyun tarixli qərarı ilə Mərul kəndi sakinlərindən yığılmıç üçrə həmin kəndin yoxsul əhalisinə paylanmaq üçün himayədarlıq nazirliyinin sərəncamına verilmişdi. Əlcəzairdə 1918, Türkiyədə 1925, Tunisdə 1935 ildə ləğv olunmuşdur. Bəzi müsəlman ölkələrində indi də qahnaqdadır.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов)*, Б., 1998.

V

VAHİD, Əlağa Məmmədqulu oğlu Əgəndərov (1895, Bakı 1.1.1965, orada) - görkəmli Azərbaycan Çairi. Azərbaycanın eməkdar incəsənət xadimi (1943). Mollaxanada oxumuğu lakin ehtiyac üzündən təhsilini yarımqı qoyaraq xarratlıq etmişdir. Gənc yaqlarından Bakıdakı "MəcməəĞĞərə" ədəbi məclisində iqlirak etmiş Azər (Ğnaməliyev), Müniri və baqlarının təsiri ilə lirik qlər yazmışdır. Bu dövvrə aid ilk qləm təcrübələrində gənc Çairi milli və sosial zülm altında əzilən Vətənin və soydaqlarının acımacaqlı taleyi də düğündürdü. O, "Ğbal" qəzetinin 1914 il 4 may tarixli nömrəsində yazdı: *Olmadım bir ləhzə, ya rəbb, bu vətən küncündə şad, Səbrin əskildi günügündən, qəmim oldu ziyad.* Satirik qlərində ictimai ədalətsizliyi, zülm və haqsızlığı, mövhumat və xurafatı ifqla etmişdir. "Tamahın nəticəsi" adlı ilk qlər kitabı 1916 ildə nəql olunmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə digər qlər kimi, Vətənin, milli istiqlalın qorunması mövzusu Vahidin də yaradıcılığında mühüm yer tuturdu. ğair Qarabağda erməni-daqlnak qiyamma qarql yazdığı və "Hüriyyət" qəzetində (1919, 10 avqust) dərc olunan "Əsgər" qlərində Vətən yolunda canından keçən Azərbaycan əsgərini belə tərənnüm edirdi:

*Qeyratlı kişi qan axıdırdı zəlinə,
Qoymaz girə əduni, o, hərgiz Vətəninə.*

Əlağa Vahidin abidəsi

Bununla yanaşı, Çair "Meyxana" Çerində (1918) yeni yaradılmaqda olan ordu quruculuğundakı nöqsanları, milyonçu balalarının rüqətlə ordudan yayınmasını və sair halları tənqid, "töylə" yə bənzər kazarmalarda paltar, yemək sandan, soyuqdan, zabitlərin kobud rəftarından əziyyət çəkən əsgərlərin acınacaqlı vəziyyətini təsvir edirdi. Lakin Vahid Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə Füzuli ənənələrini 20 əsrdə davam etdirən sonuncu ən görkəmli qəzəl Çairi kimi daxil olmuş bu janrın kamil bədii nümunələrini yaratmışdır. Poetik dilinin xəlqiliyi, sadeliyi, axıcılığı ilə seçilən qəzəlləri xanəndələrin repertuarında mühüm yer tutur.

Əsərləri: Qəzəllər, B., 1964; Seçilmiş Əsərləri, 2 cildə, B., 1975; Seçilmiş Əsərləri, B., 1982; Seçilmiş Əsərləri, B., 2005.

Əd.: Məmməd Nurwoğlu, "Əsərin qaldı cahanda" (Ə. Vahidin həyat və yaradıcılığı), B., 1983.

VEHİB PAĞA MEHMET (1877-1940) - Türkiyə hərbi xadimi, general-leytenant. Piyada hərbi məktəbini, sonra Hərbi Akademiyanı bitirmiş 1909 ildə hərbi məktəbin rəisi təyin edilmişdir. 1912 ildə başlanan Balkan müharibəsinin iştirakçısı olmuşdur. Birinci dünya müharibəsi (1914-18) illərində diviziya komandiri, korpus komandanı vəzifələrində xidmət etmişdir. Çanaqqala döyüşlərində hərbi təşkilatçılıq bacarığı və qabiliyyəti ilə fərqlənmişdir. Sonradan Ənvər paşanın əmri ilə gərq cəbhəsində döyüşən 3-cü ordunun komandanı təyin edilmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra Zaqafqaziyadakı rus ordusu komandanlığı ilə sülh müqaviləsi bağlanmasının təşəbbüsçüsü olmuş və bu müqavilə həmin il dekabrın 18-də onun iştirakı ilə Ərzincanda imzalanmışdır.

Vehib paşa Osmanlı hərbi nazirliyinin 1918 il 7 və 9 iyun tarixli əmrləri ilə yaradılan gərq orduları qrupunun komandanı təyin olundu. Ordu qrupuna Vehib paşanın komandan olduğu 3-cü, habelə 6 və 9-cu ordular daxil idi. Türk hərbi qüvvələrinin iştirakı ilə Azərbaycanda təşkil edilmiş *Qafqaz İslam Ordusu* da inzibati xətlə gərq ordular qrupuna tabe idi. Ona görə də Qafqaz Əlam Ordusunun ilkin təşkilatlanması Vehib paşanın nəzarəti altında aparıldı. Lakin 1918 il iyunun 29-da bu vəzifədən istefa verdi və onun yerinə Xəlil paşa təyin edildi.

Birinci dünya müharibəsinin sonunda Vehib paşa xaricə mühacirət etdi.

Əd.: Baykara H., Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, B., 1992; Süleymanov M., Qafqaz Əlam Ordusu və Azərbaycan, B., 1999; Yüceer N., Birinci Dünya Savağında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkatı, Ankara, 1996.

VERGƏPALATASI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin maliyyə sisteminə daxil olan mühüm dövlət qurumu. *Bax Azərbaycan Xəzinə Palatası.*

VERSAL ALİĞƏ URASI - *Paris Sülh Konfransına (1919-20)* rəhbərlik etmiş ali orqan. guranın tərkibinə beş böyük dövlətin (ABŞ, B. Britaniya, Fransa, İtaliya, Yaponiya) nümayəndə heyətlərinin başçıları və xarici işlər nazirləri daxil idi.

1919 ilin mayından Ali guranın iclaslarında "rus məsələsi" - Rusiyaya münasibət məsələsi daha fəal müzakirə edilməyə başladı. İyunun 12-də Antanta Ali gurası admiral A. Kolçakın başçılıq etdiyi Osmanlı hökumətinin tanınması və ona hərtərəfli yardım göstərilməsi barədə nota ilə çıxış etdi. Müttəfiqlərin Kolçak hökumətini Ümumrusiya hökuməti kimi tanımalarına qarşı yeni yaranmış respublikaların Parisdəki nümayəndələrindən birinci olaraq Azərbaycan nümayəndələri etiraz etdilər. Nümayəndə heyətinin başçısı Əlimərdan bəy Topçubaşov hələ mayın 31-də verdiyi bəyanatda Kolçak hökumətinin dağılımı Rusiya imperiyasının bütün ərazisində tanınmasının mümkün lüyünü Qafqaz Azərbaycanının həyatı mənafehinə qarşı zərərli hesab etmişdir. Azərbaycan nümayəndə heyəti iyunun 5-də bununla bağlı sülh konfransının sədrinə və Müttəfiq dövlətlərin baş nazirlərinin adına etiraz notası göndərmişdir. Azərbaycanın da daxil olduğu yeni yaranmış yeddi respublikanın nümayəndə heyətlərinin başçıları tərəfindən iyunun 17-də etiraz bəyannaməsi, habelə iyunun 23-də Azərbaycan, Gürcüstan və gimali Qafqaz respublikaları adından 7 maddədən ibarət etiraz notası imzalandı. Notada Kolçakla bərabər, Qafqaz respublikaları üçün ciddi təhlükəyə çevrilmiş Denikinə qarşı da etiraz edilirdi. Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlı Respublikası nümayəndələri Versal Ali gurasının üzvlərini inandırmağa çalışmışlar ki, Denikin Kəndüllü ordusunun Cənubi Qafqaza yolunu bağlamaq lazımdır. Ermənilər nə "yeddiyərin" bəyanatına qoşulmuşlar, nə də Qafqaz respublikalarının etiraz notasını imzalamışlar.

Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndə heyətləri sədrlərinin imzası ilə Antanta Ali gurasının sədri J. Klemansoya ünvanlanmış 28 avqust tarixli müraciətdə Qafqaz respublikalarının müstəqilliyi tanınana qədər müttəfiq qoşunlarının Qafqazdan çıxarılmasının dayandırılması xahiş edilirdi.

Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri Qafqaz məsələsinin həllini sürətləndirmək məqsədilə 1919 ilin payızında konfransın sədrinə, Ali gura üzvlərinə müxtəlif formalarda müraciətlər etmişlər. Azərbaycan nümayəndələri tərəfindən hazırlanmış və daha 7 respublikanın qoşulduğu kollektiv nota oktyabrın 8-də sülh konfransına təqdim edildi. Notada yeni yaranmış respublikaların müstəqilliyinin tanınmasının, onların beynəlxalq maliyyə sisteminə və iqtisadi münasibətlərə cəlb edilməsinin zəruriliyi Ali guranın nəzərinə çatdırılmışdır.

Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliyinin tanınması təxirəsalınmaz məsələyə çevrildikdə, 1920 il yanvarın 10-da B. Britaniyanın təşəbbüsü ilə Ali guranın sessiyası çağırıldı. Sessiyada Cənubi Qafqaz respublikaları məsələsi ətrafı müzakirə edildi. Ali guranın qəbul etdiyi qərarə görə, hərbi ekspertlər Cənubi Qafqaz respublikalarına hərbi yardım göstərmək barədə təkliflər hazırlamalı idilər. Ali guranın xarici işlər nazirləri səviyyəsində davam etdirilən iclasında B. Britaniyanın xarici işlər naziri lord Kerzon baş nazir Lloyd Corcun Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliyini tanımaq məsələsini Ali guranın iclasında qoymaq niyyətində olduğunu bildirdi. 1920 il yanvarın 11-də Antanta Ali gurası Azərbaycan və

Gürcüstan hökumətlərini de-fakto tanımaq haqqında qərar qəbul etdi. Qərarda göstərilirdi ki, *"müttəfiq və birlik ölkələri Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərini birlikdə de-fakto səviyyəsində tanıyırlar"* (bax *Müstəqilliyin de-fakto tanınması*).

1920 il yanvarın 19-da Ali güranın hökumət başçılarının iğirakı ilə keçirilən iclasında Cənubi Qafqaz respublikaları məsələsi ətraflı müzakirə edildi. Ali güranın 10 yanvar tarixli tapırığına əsasən, iclasda ingilis nümayəndələri tərəfindən tərtib edilmiş memorandum elan olundu. Ali güranın Qafqaz məsələsinə dair dörd bənddən ibarət qərar qəbul etdi. Qərarda müttəfiq hökumətlərin Cənubi Qafqaz respublikalarına ordu göndərmək imkanına malik olmadıqları, bu respublikalara silah, hərbi sursat və ərzaqla kömək ediləcəyi göstərilirdi.

Azərbaycan nümayəndələri Antanta Ali gürasının 1920 ilin fevral-mart aylarında keçirilən London konfransında və San-Remo (aprel) konfransında iğirak etdilər. Ali güranın London sessiyasında "rus məsələsi" müzakirə edilərək, "Rusiyada müttəfiqlərin siyasəti" adlı memorandum qəbul olundu. Konfransda müstəqilliyi müttəfiqlər tərəfindən tanınan yeni dövlətlərə Rusiya ilə dinc münasibətlər yaratmaq tövsiyə edilir və bildirilirdi ki, Rusiya yeni yaranmış dövlətlərə hücum edib, onların qanuni sərhədlərini pozarsa, Antanta həmin dövlətlərə bütün vasitələrlə yardım göstərəcəkdir. Lakin bütün bu vədlər yerinə yetirilmədi. Müstəqilliyi Versal Ali gürası tərəfindən tanınmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq münasibətlər sistemində iğirakı *April işğalı (1920)* ilə başlandı.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Nəsimzadə N., Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920), B., 1996; Musayev Q. Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr), B., 1996.

VERSAL SÜLH KONFRANSI bax *Paris Sülh Konfransı (1919-20)*.

VERSAL SÜLH MÜQAVİLƏSİ (1919) Birinci dünya müharibəsinin rəsmən başa çatmasının təsbit edən sülh müqavilələrindən biri. Versalda (Fransa) Antanta dövlətləri ilə Almaniya arasında 1919 il iyulun 28-də imzalandığı 1920 il yanvarın 10-da qüvvəyə minmişdir. Almaniya məğlub dövlət olduğundan müqavilənin tərtib olunmasında iğiraka buraxılmamışdı. Müqavilə layihəsinin *Paris Sülh Konfransında (1919-20)* Beqər Çürası (ABğ, İngiltərə, İtaliya, Fransa, Yaponiya) tərəfindən tərtib olunmasına baxmayaraq, həlledici müqavilə imzalandıqdan sonra ABğ senatı iki dəfə - 1919 ilin noyabrında və 1920 ilin martında müzakirələr keçirsə də, onu ratifikasiya etmədi. Buna səbəb isə V. Vilsonun təqəbbüsü ilə yaradılmış və ABğ-ın dünyada aparıcı rolunu müəyyən etməli olan Millətlər Cəmiyyətində İngiltərə və Fransanın mövqeyinin üstünlüyü idi. Çin isə gəndunun Yaponiyaya verilməsinə etiraz edərək, müqaviləni imzalamadı. 1921 ilin avqustunda ABğ Almaniya ilə ikitərəfli sülh müqaviləsi bağladı. Bu müqavilə Versal sülhü ilə eyni olsa da, burada Millətlər Cəmiyyəti barəsində maddələr yox idi. Versal sülh müqaviləsi 440 maddədən ibarət olub, 15 hissəyə bölünmüşdü. Millətlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsi (1-ci hissə) və Beynəlxalq əmək bürosunun nizamnaməsi (13-cü hissə) də müqavilənin tərkibinə daxil idi. Versal sülhü qalib dövlətlərin maraqlarının təmin olunmasına xidmət edib, dünyanın müharibədən sonrakı inkişafını müəyyənləşdirilməyə yönəltməli idi. Versal sülhü Almaniyanın 1914 il avqustun 1-nə qədərki ərazisinin 1/8-ni, əhalisinin isə 1/10-ni itirməsinə səbəb oldu. Elzas, Lotaringiya Fransaya, Eypen, Malmədi və Morene Belçikaya, Poznan, Yuxarı Sileziya, Qərbi Prussiyanın xeyli hissəsi Polçaya, glezviq-Holçeyn Danimarkaya verildi. Qdansk (Dansiq) "sərbəst Çəhər" elan olunurdu və Millətlər Cəmiyyətinin himayəsinə verildi. Memel (Klaypeda) qalib dövlətlərin ixtiyarına keçdi. Helqoland və Dyun adalarındakı hərbi istehkamlar dağıdıldı. Saar vilayəti 15 il müddətinə Millətlər Cəmiyyətinin idarəçiliyinə, Saar kömür qaxtaları isə Fransanın mülkiyyətinə verildi. 80-ci maddə ilə Almaniya Avstriyanın müstəqilliyinə hörmətlə yanaşmalı idi. Yəni, onun Almaniya ilə birləşdirilməsi qadağan edilirdi. Almaniya, həmçinin, Çexoslovakiya və Polçanın da müstəqilliyini tanıyır və Çindəki mülklərindən və imtiyazlarından, bütün müstəmləkələrindən məhrum edilirdi.

42-44-cü maddələrə görə Reyn silahsızlaşdırılmış zonası yaradılırdı. Müqavilənin V hissəsi Almaniya üzərinə qoyulmuş hərbi məhdudiyətləri əks etdirirdi. Almaniya daxili asayış təmin etmək üçün könüllülük əsasında təqil olunmuş 100 minlik qoçun saxlaya bilərdi. Ümumi icbarı hərbi mükəlləfiyyət qadağan edilirdi. Almaniya ağır artilleriyaya, tanklara, hərbi aviasiyaya və sualtı qayıqlara malik ola bilməzdi. Hərbi-dəniz donanması xeyli ixtisar olunurdu. Bu məhdudiyətlərə nəzarət etmək üçün xüsusi komissiya yaradılırdı.

231-284-cü maddələrlə Almaniya üzərinə təzminat qoyulsa da, onun miqdan müqavilədə qeyd edilməmişdi. Versal sülhü Elba, Oder, Neman, Reyn və Dunay çaylarını beynəlxalq çaylar elan etmişdi. 116-cı maddə ilə Almaniya Rusiyanın 1914 il avqustun 1-ə olan sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyünü tanıyırdı. Çğal etdiyi rus torpaqlarından qoçunlarını geri çəkməli və sovet Rusiyası ilə bağlanmış Brest-Litovsk müqaviləsini və digər müqavilələri ləğv etməli idi.

Versal sülh müqaviləsi, ədalətsiz olaraq, müharibənin bütün günahlarını məğlub olmuş dövlətlərin üzərinə qoymaqla və həmin xalqları ağır çərtləri qəbul etməyə məcbur etməklə, bu ölkələrdə revançizmin, Çovinizmin və millətçiliyin güclənməsinə zəmin yaratdı. 30-cu illərdə Almaniyanın faşist rəhbərliyi Versal müqaviləsinin çərtlərini ləğv edərək, yeni müharibəyə başlamaq qərarına gəldi.

Almaniyanın sovet Rusiyası ilə imzaladığı müqavilələrin ləğv edilməsi, alman siyasətçilərinin 1918 ildə Qafqaz bölgəsində həyata keçirmək istədikləri antiazər-

baycan planlarına da son qoydu. Almaniya hakim dairələrinin Azərbaycan xalqının maraqlarına laqeyd münasibətinə baxmayaraq, öz milli hüquqlarının daim qətiyyətlə müdafiəsinə qalxan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyası xadimləri nəinki Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına, həm də Paris Sülh Konfransında müstəqil dövlət kimi iştirakına nail oldular. Versal sülhü keçmiş Rusiya imperiyasının ərazi bütövlüyünün tanınmasını nəzərdə tutsa da, xalqların öz müqəddəratlarını sərbəst müəyyən etmələri prinsipinin elan olunması və Qərbi dövlətlərinin antibolşevik tədbirləri Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyini möhkəmlətmək istəyinə, müvəqqəti də olsa, çərait yaratdı.

Əd. История дипломатии, т. 3, М., 1965; Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993.

"VƏHDƏT" TƏŞKİLATININ BAKI GÖBƏSİ menşeviklərin ifrat sağ qanadını təşkil edən qrup. 1914 ildə yaradıl- sa da, təşkilatı baxımdan 1917 ilin martında təşkilatı tapmışdır. 1917 ilin sentyabrında Rusiyanın müxtəlif qəhərlərində "Vəhdət" in 50-yə yaxın təşkilatı var idi. Bakıda 1917 il avqustun 3-dən 1918 ilin iyununadək fəaliyyət göstərmişdir. Tərkibində bir nəfər də Azərbaycanlının olmadığı Bakı qrupu, bütövlükdə, ümumrusiya sosial-demokrat "Vəhdət" təşkilatı kimi, açıq-açkar Çovinizt mövqə tuturdu. Digər menşevik cərəyanları kimi, Bakr qrupunun da liderləri burjuaziyani hakimiyyətə gətirən Müvəqqəti hökuməti tanıyırdı.

"VƏHĞ GÖVÜZÜYA" - Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə Qafqazın müsəlman əhalisindən təşkil edilmiş süvari diviziya (bax "Dikaya diviziya").

VƏKİLOV Fəris bəy Əbrahim ağa oğlu (1886, Tiflis -1982, Bakı) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün ictimai-siyasi xadimi, diplomat, mühəndis. General Əbrahim ağa Vəkilovun oğlu. 1914 ildə Peterburq Texnologiya İnstitutunu bitirmiş 1917 ilədək buradakı Putilov və "Feniks" zavodlarında mühəndis, həmin ildən isə Tiflisdə Qafqaz Su Təsərrüfatı Ədarətində işləmişdir. Rus, gürcü, türk, fransız dillərini mükəmməl bilirdi. Fəris bəy Vəkilov 1918 ilin dekabrında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinə üzv seçilən Məmməd Yusif Cəfərovun yerinə *Azərbaycanın Gürcüstanda diplomatik nümayəndəliyinə* rəhbərlik etmişdir. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin qurulmasında mühüm rol oynamış bəzi Qərbi ölkələrinin nümayəndələri ilə görüşlər keçirərək, Azərbaycan hökuməti adından bir sıra mühüm sənədləri imzalamışdır.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Parisə gedərək, 1926 ilədək orada yaşamış sonra Bakıya qayıdaraq, 1940 ilədək müxtəlif sənaye müəssisələrində yüksək vəzifələrdə çalışmışdır. 1942 ildə həbs olunub, 10 il azadlıqdan, sonra isə 5 il bütün hüquqlardan məhrum edilmişdir. Əvvəlcə Lənkəranda, sonra Penzada (Rusiya) cəza çəkmiş 1952 ildə Qaraqandaya (Qazaxıstan) sürgün olunmuşdur. 1956 ildə Bakıya qayıdaraq, Tikinti Materialları və Qurğular Elmi-Tədqiqat İnstitutunda mühəndis işləmişdir. Çoxlu ixtira və patentlərin müəllifidir. *Əd: Umutlu G, Vəkilovulları, B., 2003.*

VƏKİLOV Əbrahim ağa Paşa oğlu (1853-1934) - hərbi xadim. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun general-mayoru. Ək təhsilini Tiflisdə almış sonra Peterburqda hərbi topoqrafiya məktəbini bitirmişdir. Əsasən, Qafqazda xidmət etmişdir, topoqraf kimi rus ordusu sıralarında müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. İctimai işərdə də yaxından iştirak etmiş 1906 ildə polkovnik rütbəsində ikən Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri seçilmişdir. Rusiyanın, habelə iki dövlət arasındakı qarğılıqlı razılaşmaya əsasən, Ən ərazisindəki fəaliyyətinə görə Ənın ordenləri ilə təltif olunmuşdu. Azərbaycanın istiqlaliyyəti elan olunduqdan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin qərarı ilə Vəkilov Gəncə general-qubematoru təyin edilmişdir. Hökumətin 1919 il 6 may tarixli qərarı ilə yenidən ordu sıralarına çağırılmış və Hərbi

Nazirliyin topoqrafiya Gəbəsinin rəisliyi ona tapşırılmışdır. Vəkilov Azərbaycan Xalq

Cümhuriyyətinin süqutuna qədər bu vəzifəni icra etmişdir. Hərbi topoqraf vəzifəsinin icrası ilə yanaşı, müstəqil Azərbaycan ordusu piyada və süvari alaylarının, əlahiddə taboqların və hərbi məktəblərin döyüş bayraqlarının təsvirinin hazırlanması da Vəkilova tapşırılmışdır. Onun rəhbərliyi ilə hazırlanan eskizlər Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi tərəfindən bəyənilmiş və nazir Səməd bəy Mehmandarovun 1919

il 8 dekabr tarixli əmri ilə qoşunlara elan edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra, Vəkilov Xalq Hərbiyyə və Bəhriyyə Komissarlığında, Xalq Torpaq Komissarlığında fəaliyyət göstərmiş Azərbaycanın coğrafi xəritələrinin hazırlanmasında, sərhəd xəttinin dəqiqləşdirilməsində yaxından iştirak etmişdir.

General İbrahim ağa Vəkilov ailəsi ilə

Əd.: Nəzirli ğ., Topoqraf general Əbrahim aĝa Vəkilov, B., 2002; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

VƏKİLOV Məmmədrza Hacı Mansur oĝlu (8.3. 1864, Qazax qəzasının Salahlı k. - 1944, Bakı) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, ictimai-siyasi xadim, həkim. Tiflis klassik gimnaziyasının (1887) və Xarkov

Universitetinin tibb fakültəsini (1893) bitirmişdir. Türkiyədə (Qars) həkim işləmiş 1900 ildə Bakıya gələrək, bir il sonra burada ilk poliklinika açmışdır. Qafqaz İmperator Tibb Cəmiyyətinin həqiqi üzvü idi (1900). 1905-15 illərdə Bakı Çəhər dumasının, 1914-17 illərdə isə Çəhər rəisi yanında neft işləri daimi komissiyasının üzvü olmuş 1918 il fevralın 10-da Zaqafqaziya seyminə seçilmişdir. 1918 ilin dekabrında Azərbaycan Parlamentinin deputatı və "Müsavat" fraksiyasının üzvü seçilmiş burada, əsasən, səhiyyə və maarif sahələri ilə məşğul olmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1920 və 1937 illərdə iki dəfə həbs olunmuş lakin əleyhinə heç bir dəlil-sübut tapılmadığına görə azad edilmişdir. Torpaq məsələlərini yaxşı bildiyindən 1922 ildə Azərbaycan-Gürcüstan sərhədini müəyyənləşdirən komissiyaya cəlb edilmiş onun və Mamay bəy ğixlinskiyin təkidindən sonra sərhəd Poylu stansiyasından götürülərək, Böyük Kəsik stansiyasından o tərəfə qoyulmuş Qarayazı və

Ceyrançöldəki qıçaq yerləri Azərbaycanın hüdudlarında saxlanılmışdır. Vəkilov 1924 ildə təqəüdə çıxsa da, həkimlik fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Əd.: U m u d l u ğ Vəkiloĝulları, B., 2003.

VƏKİLOV Mustafə Məmmədəĝa oĝlu (25.1.1899, Tiflis -30.4.1943) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almaĝa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali

təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Tiflis kiçik gimnaziyasını bitirmişdir (1917). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Tiflisdəki daimi nümayəndəliyində tərəcəməçi işləmişdir. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini hüquq sahəsində davam etdirmək üçün Paris Universitetinə (Fransa) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənmək üçün 1921-22 illərdə Xalq komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun tapşırığı ilə xaricə ezam olunmuş xüsusi nümayəndənin hesabatında onun 2-ci kursa keçdiyi göstərilirdi. Universiteti bitirdikdən sonra hüquq magistri elmi dərəcəsi almışdır (1924). Vəkilov respublikanın ədliyyə orqanları (1924-27) və ali məktəblərində (1927-37) çalışmış həmçinin elmi-tədqiqat, tərəcəmə və redaktə işi ilə məşğul olmuşdur. Azərbaycanda ailə hüququ (inqilabdan əvvəl), hüquq və əxlaq və s. mövzularda əsərlər, həmçinin mülki hüquqdan

qısa dərslər yazmış "Rusca-Azərbaycanca lüğət" (Bakı, 1938) tərtib etmişdir. 1937 ilə "əksinqilabi-millətçi təşkilatın üzvü" ittihamı ilə həbs edilmiş Volqda, sonra isə Komi MSSR-ə sürgün olunmuşdu.

Əd.: U m u d l u ğ Vəkiloĝulları, B., 2003.

VƏKİLOV Mustafə bəy Nadir aĝa oĝlu (sentyabr 1896, Qazax qəzası, Salahlı kəndi - 1.11.1965, Ankara) -ictimai-siyasi xadim. Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılardan biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

Parlamentinin üzvü. Bakı gimnaziyasını (1912) və Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini (1917) bitirmişdir. 1917 ildə Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanları qurultayında, Moskvada Rusiya müsəlmanları qurultayında, Kiyevdə qeyri-rus millətlərin qurultayında fəal iştirak etmişdir. Əlimərdan bəy Topçubaĝovun təqdimatına əsasən, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi

M.Vekilovu Bakı quberniyası komissarının müavini təyin etmişdir. "Müsavat" partiyasının 1-ci qurultayında (1917, oktyabr) Mərkəzi Komitənin üzvü seçilmiş həmin il noyabrın 15-də Zaqafqaziya Komissarlığında

daxili işlər naziri A.ĝCxenkəlinin məsləhətçisi təyin olunmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Daxili İşlər Nazirliyində işləmişdir. "Azərbaycan" qəzeti redaksiya heyətinin üzvü olmuşdur. 1918 ilin iyununda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığında İstanbul konfransına gedən nümayəndə heyətində ekspert idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İstanbulda fəvqəladə səfiri və səlahiyyətli naziri Əlimərdan bəy Topçubaĝovun katibi olmuşdur. Azərbaycandakı vəziyyətdən xəbər tutmaq, həm də hökuməti mövcud beynəlxalq durumla tanıq

Mustafə bəy Vəkilov (1-ci sırada sağdan 2-ci)
Universitet yoldaşları ilə. Moskva. 1917

etmək üçün Mustafa bəy Vəkilov İstanbuldan Azərbaycana göndərilmişdi. 1918 ilin dekabrında "Müsavat" partiyasından Azərbaycan Parlamentinin deputatı seçilmiş maliyyə-büdcə, redaksiya komissiyalarının, həmçinin Müəssislər Məclisinin çağırılması üzrə Mərkəzi Komissiyanın üzvü olması bu sahədə qanun və qərarlar hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir. 1919 ilin dekabrında "Müsavat" partiyasının 2-ci qurultayında yenidən Mərkəzi Komitənin üzvü seçilmiş həmin ilin dekabrında daxili işlər nazirinin müavini, 1920 ilin fevralında isə daxili işlər naziri təyin edilmiş Qarabağda erməni daşnakları ilə döyüşlərin qaynar yerlərində iştirak etmişdir.

Aprel işğalından (1920) sonra Tiflisə, 1921 ildə Rusiya Gürcüstanı işğal edəndən sonra isə Türkiyəyə getmiş "Müsavat"ın xarici bürosunda istiqlal mübarizəsini davam etdirmiş Azərbaycan Milli Mərkəzində (təşkilatın Mərkəzi Komitəsinin üzvü idi), "Prometey" təşkilatında çalışmışdır. 1929-41 illərdə Polşada, sonralar isə Fransada və Gvineyada yaşamışdır. Bir çox Avropa dillərini bilən M. Vəkilov Türkiyədə nəşr olunan "Yeni Qafqasya", "Azəri türk", "Odlu yurd", "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnallarında Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatına dair məqalələr, Parisdə çıxan "Prometey" (fransızca), "Kavkaz" (rusca) və "Qurtuluş" (Berlin) jurnallarında siyasi mövzularda yazılar dərc etdirmişdir. Varşavada yaşamdığı dövrdə "Prometey" adlı siyasi klubun ikinci rəisi olmuşdur.

İkinci Dünya müharibəsinin (1939-45) sonundan Türkiyədə yaşamış Ankarada Gəl Bankasında (Vilayətlər bankı) hüquq məsləhətçisi işləmiş və siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Əd.: Əliyev M., Mustafa bəy Vəkilov, "Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan hökuməti (1918-1920) kitabında, B., 1990; Umudlu G., Vəkiloğulları. B., 2003.

VƏKİLOV Rəhim bəy Əlağa oğlu (29.2.1897, Qazax qəzasının Salahlı k. - 1934) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü; ictimai-siyasi xadim. Salahlı kənd məktəbini, sonra isə Bakı realını məktəbini bitirmiş (1916), Çagird təşkilatının işində fəal iştirak etmiş bu təşkilat "Ümumqafqaz tələbə təşkilatı"na çevrildikdən sonra onun üzvü olmuşdur. Fevral inqilabından (1917) sonra təşkilat milli əlamətə görə parçalanmış və onun türk qrupu "Müsləman Demokratik "Müsavat" Partiyası"nın tərkibində fəaliyyət göstərmişdir. *Zaqafqaziya Seyminin Müsləman fraksiyasının, Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının* süqutundan (1918, 26 may) sonra isə *Azərbaycan Milli Şurasının* (1918, 27 may) üzvü və katibi olmuşdur. O, İstiqlal bəyannaməsi mətninin katibi və onu imzalayanlardan biridir. Azərbaycan Milli şurasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun" una* (1918, 19 noyabr) əsasən, Cümhuriyyət parlamentinin tərkibinə daxil olunmuşdu. Parlamentdə "Müsavat" fraksiyasının təmsil edirdi. 1918 il dekabrın 7-də açılan Azərbaycan Parlamentinin ən gənc üzvü olan Vəkilov onun katibi seçilmişdi. Türk ordusu Azərbaycana gələndən sonra Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə birləşməsi və müstəqillik tərəfdarları arasında mübarizədə Rəhim bəy ikincilərin tərəfində idi. O, 1919 ilin dekabrında keçirilmiş *Azərbaycan-Ermənistan konfransında* iştirak etmişdir.

"1920 il üçün Azərbaycan Respublikasının ünvan təqvimini" kitabında R. Vəkilovun "Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi" adlı əsəri (rus dilində, B., 1920; Azərbaycan dilində, B., 1998) çap edilmişdir. Bu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinə dair ilk ümumiləşdirici əsərlərdəndir. O, həmin dövrdə həyata keçirilən mədəni-maarif tədbirlərində də yaxından iştirak etmişdir.

Aprel işğalından (1920) sonra Bakı Dövlət Universitetinin gərc fakültəsinə daxil olan (1923) R. Vəkilov "Müsavat"ın gizli təşkilatında fəaliyyət göstərmiş ziyalılar arasında iş aparmışdır. Buna görə 1923 ilin iyun və oktyabr aylarında həbs olunmuş 1924 ilin aprelində üç illiyə Rusiyanın Yaroslav Çəhrinə sürgün edilmiş az sonra əfv olunaraq vətənə qayıtmışdır. 1926 ildə yenidən həbs edilmiş və 1927 il fevralın 28-də 8 illiyə SSRGnin gimalına sürgün olunmuşdu. Onun rəhbərliyi ilə burada gizli "Müsavat" qrupu yaradılmışdı.

1934 ildə vətənə dönməyə R. Vəkilov az sonra Tiflisə, oradan da müalicə üçün Borjomiyə getmiş və bir neçə ay orada işləmişdir. Tiflisə qayıtdıqdan sonra bir müddət yaxın dostlarının evində yaşayan Rəhim bəy hökumət orqanları tərəfindən aramsız təqiblərə dözməyərək, 1934 ildə intihar etmişdir.

Əsəri: Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi, B., 1998. Əd.: Bax Məmmədraz Vəkilov məqaləsinin ədəbiyyatına

VƏKİLOV Teymur bəy Məmməd ağa oğlu (1892, Tiflis - 1948, Bakı) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilməsi nəzərdə tutulmuş tələbələrəndən biri. Qori seminariyasını bitirmiş (1911), 3 il Bakı rus-tatar məktəbində müəllim işləmişdir. Petroqrada Psixonevrologiya İnstitutuna qəbul olunmuş (1915), dolanmaq üçün evlərdə dərslər demişdir.

Rusiyada Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra təhsilini yarımçıq qoyub geri qayıtmağa məcbur olmuşdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün Xarkov Tibb İnstitutuna göndərilmişdir. Lakin siyasi vəziyyətin dəyişməsi nəticəsində təhsil almağı bağ tutmamışdır. Sovet hakimiyyəti dövründə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. 1942-43 illərdə Qazaxıstanda sürgündə olmuş xəstə olduğundan tez buraxılmışdır. Müharibədən sonra da həbs edilmişdir.

Əd.: Bax Məmmədraz Vəkilov məqaləsinin ədəbiyyatına

VƏLƏYEV Gəndər Mahmud oğlu (15.4.1896, Bakı - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Bakı orta inqilabat-texniki məktəbini bitirmişdir (1916). Parlamentin 1919 il sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini kənd təsərrüfatı sahəsində davam etdirmək üçün Peruça universitetinə (Çaliya) göndərilmişdir.

VƏLƏYEV Məmməd həsən Nəcəfzadə oğlu Baharlı (1896, Bakı - 1943) - iqtisadçı-alim, repressiya illərinin qurbanlarından biri. Bakı gimnaziyasında oxuduqdan sonra, Kiyev Universitetinin iqtisadi coğrafiya fakültəsini bitirmişdir (1915). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakı Dövlət Universitetində dərs demişdir. 1919 ilin sentyabrında yaradılmış Azərbaycan Dövlət Bankının müdiri vəzifəsində çalışmışdır. *Aprel işğalından* (1920) sonra əmək fəaliyyətini Dövlət Plan Komitəsində davam etdirmişdir. Azərbaycan Tədqiqat və Təəbbüb Cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir (1923-29). Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı gurası tərəfindən 1921 ildə "Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizət)" adlı əsəri nəşr olunmuşdur (əsərin tarix, etnoqrafiya və iqtisadiyyat baxımından müasir əhəmiyyəti nəzərə alınaraq 1993 ildə yenidən çap edilmişdir). O, "millətçi" baxışlarına görə dəfələrlə təqiblərə məruz qalmışdır. 1926 ildə həbs edilmişdir. 1937 ilə qədər gizli fəaliyyət göstərən "Əksinqilabi millətçi təşkilat"ın katiblərindən biri olan Məmməd həsən Vəliyev milli azadlıq uğrunda mübarizəyə qoşulduğuna görə həbs olunaraq Sibirə sürgün edilmişdir. 1943 ildə sürgündə - Sibirə vəfat etmişdir.

VƏTƏNDAĞLIQ HAQQINDA AND - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vətəndaşlıq andı. Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul edən hər bir Çoxs Cümhuriyyət Parlamentinin 1919 il 11 avqust tarixli *"Azərbaycan Vətəndaşlığı Haqqında Qanun"*unun altıncı maddəsində göstərilən qaydada dövlətə sədaqət andı içməli idi.

Andda deyilirdi: **"Mən (adı və soyadı) Azərbaycan vətəndaşları sırasına daxil olarkən qadir Allah və öz vicdanın qarşısında söz verir və and içirəm ki, Azərbaycana sədaqətimi müqəddəs və sarsılmaz tutacağam, bundan sonra ondan başqa Vətən tanımayacağam, Azərbaycan vətəndaşının bütün vəzifələrini dönmədən yerinə yetirəcəm və Azərbaycan Cümhuriyyətinin səadətini naminə can-başla qulluq edəcəm, onun üçün nə gücümü, nə əmlakımı, nə də, lazım gələrsə, həyatımı belə əsirməyəcəm. Qoy, bu andı yerinə yetirməkdə Allah ona yar olsun"**.

Andı qəbul etməyən Çoxslər bu məzmununda, ancaq "and içirəm" ifadəsi olmadan təntənəli surətdə söz verirdilər.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

VƏZİROV Aslan bəy Zeynalabdin oğlu (6.12.1898, gücə 1.4.1984, Bakı) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Bakı realni məktəbini bitirmişdir (1914), 1915 ildə Petroqrada dağ-mühəndisliyi institutuna daxil olaraq burada 2 il təhsil almışdır. Rusiyada Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra təhsilini yarımçıq buraxıb geri dönmüşdür. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün Fransaya göndərilmişdir. Əvvəlcə Sorbonna Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsində, sonra isə Nansi Şəhərində geologiya institutunda oxumuşdur. Təhsilini başa vurduqdan (1924) sonra Nansi mineralogiya institutunda kristallokimya sahəsində tədqiqat aparmışdır (1924-25). 1925 ildə Bakıya qayıdıb, Azərbaycan Sənaye İnstitutunda (indiki Neft Akademiyası), Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda və Azərbaycan Dövlət Universitetində (indiki Bakı Dövlət Universiteti) dərs demişdir. 1930 ildə ona professor, 1946 ildə isə əməkdar elm xadimi fəxri adı verilmişdir. 1983 ildə pensiyaya çıxana qədər Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunda kristalloqrafiya və mineralogiya kafedrasının müdiri işləmişdir.

VƏZİROV Bəhrəm Gəmayıl oğlu (1886, gücə G - 1929, Ağdam G) - Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının iştirakçılarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Bakı realni məktəbini və Peterburq meççilik institutunu bitirmişdir. Azərbaycan Milli gurasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsis haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, "Gəhad" partiyasından Azərbaycan Parlamentinin üzvü seçilmişdir. Parlamentdə "Gəhad" fraksiyasına daxil idi. *Aprel işğalından* (1920) sonra müxtəlif təsərrüfat müəssisə və idarələrində çalışmışdır. **VƏZİROV** Firudun bəy Cəlal oğlu (19.4.1850, Tiflis - 30.6.1925, Bakı) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi xadimlərindən biri; general-mayor. İlk təhsilini Tiflisdə almışdır. 1868 ildə Yelizavetqrada hərbi süvari məktəbini bitirmişdir. Unter-zabit rütbəsində çar ordusu sıralarında xidmət etmişdir. Orduda səmərəli xidmətləri Rusiyanın yüksək orden və medalları ilə qiymətləndirilmişdir. General-mayor rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. 1-ci və 2-ci dərəcəli Müqəddəs Anna, 3-cü və 4-cü dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordenləri və medallarla təltif edilmişdir. 1919 ilin yazında istefada olan general Firudun bəy Vəzirov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hərbi Nazirliyinin rəhbərliyi tərəfindən Azərbaycan ordusunda hərbi xidmətə dəvət olunmuşdur. Milli ordu quruculuğunda yaxından iştirak etmişdir.

Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun 1919 il 7 avqust tarixli əmri ilə Firidun bəy həmin ayın 1-dən etibarən Bakı komendantı vəzifəsinə təyin olunmuş eyni zamanda, Bakı Çəhər qarnizonu rəisi vəzifəsinin icrası da müvəqqəti olaraq ona tapşırılmışdır. 1919 il avqustun 16-da 2-ci piyada diviziyasının komandiri general-mayor Əbrahim ağa Usubov Bakı qarnizonunun rəisi təyin edildiyindən, Firidun bəy bu vəzifənin icrasından azad olunmuş və xidmətini yalnız Bakı Çəhər komendantı kimi davam etdirmişdir. *Aprəl işğalından (1920)* sonra, 1921 il iyulun 2-də "Əlam" partiyasının agenti adı ilə həbs olunmuş bir müddətdən sonra Azərbaycan Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun göstərişi ilə azad edilmişdir. Lakin 1925 ildə yenidən həbs olunaraq güllələnmişdir.

Əd.: Nəzirli Ə., Cümhuriyyət generaları, B., 1995; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; Elçad Qoca, Tariximiz, taleyimiz, B., 2001.

VƏZİROV Haqım bəy Mir Ənan oğlu (1868, güçə -4.2.1916, Bakı) - maarif, mədəniyyət və mətbuat xadimi, publisist, dramaturq və tərcüməçi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində milli istiqlal ideyalarının yayılmasında yaxından iştirak etmişdir. Ək təhsilini güçədə mədrəsədə almış sonra güçə yeni üsullu məktəbini (üsuli-cədid) və Əvan Müəllimlər Seminariyasını (1889) bitirmişdir. 19 il Əvan quberniyasının Böyük Vədi, Cavançır qəzasının Alpout, gəkinin Göynük kəndlərində, Bərdədə, daha sonra güçədəki rus-müsəlman məktəbində müəllim və inspektor vəzifəsində (1887-1905) işləmişdir. güçə bələdiyyə idarəsinə qlasını (vəkil) seçilmişdir.

Vəzirov 19 əsrin sonu - 20 əsrin əvvəllərində müəllimliklə yanaşı, publisist kimi də fəaliyyət göstərmişdir. "Kaspi", "Novəye obozreniye", "Kavkaz" qəzetlərində və "Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemyon Kavkaza" (SMOMPK) məcmuəsində Azərbaycan xalqının milli mənaflərini təbliğ və müdafiə, 20 əsrin əvvəllərində erməni-dağnak quldurlarının Qarabağda törətdiyi soyqırım vəhşiliklərini ifadə edən məqalələr dərc etdirmişdir.

Azərbaycanlılara qarşı 1905 il soyqırımlarını ifadə etdiyinə görə həmin ilin sonlarında 5 il müddətinə gimali Qafqaza sürgün olunmuş lakin günahsızlığını sübuta yetirdiyi üçün vətənə qayıdaraq Bakıya köçmüş həyatını bütünlükdə mətbuata və yaradıcılığa həsr edib, milli ictimai fikrin görkəmli təbliğatçılarından birinə çevrilmişdir. Vəzirovun 1907-16 illərdə "Tazə həyat" (1907-08), nağri və bağımhərri olduğu "Ətifaq" (1908-09), "Səfa" (1909-11), "Kavkazets" (rusca, 1911), "Sədayi-Vətən" (1911-12), "Sədayi-həqq" (1912-15), "Sədayi-Qafqaz" (1915-16), "Məzəli" (1914-15) kimi qəzet və jurnallarda "Seyid Haqım Vəzirov". "Müslüm", "Biris" imzaları ilə çarizmin müstəmləkə rejimini, millətçi-monarxist partiyaları, imperalizmi tənqid, maarif və mədəniyyəti təbliğ edən məqalə və felyetonları Azərbaycanda milli ictimai qurur inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Vəzirov həm də tanınmış dramaturq idi. O, "Döymə qarımı, döyərlər qarımı", "Evlənmək su içmək deyil" və "Xan-xan" komediyalarının müəllifidir. U.ğekspirin "Otello" faciəsini və "Məktəb tərbiyəsi", "Cinlər və Çeytanlar", "Çox arvadlılıq", "Silla" kitablarını rus dilindən tərcümə etmişdir.

20 əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mətbəə və nəşriyyat işlərinin inkişafında Vəzirovun böyük xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan kitab mədəniyyətinin bir sıra qiymətli nümunələri onun "Səda" nəşriyyatında işıq üzünə görmüşdür.

Əsəri: Kəfim gələndə (tərtibdəni və "Haqım bəy Vəzirov" adlı müqəddimənin müəllifi A.Zeynalov), B., 2001.

Əd.: Quliyev V., Tarixdə iz qoyan Şəxsiyyətlər, B., 2000; Ağayev Ş. Əliabbas Müznib. Həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr., 2003.

VƏZİROV Heydər Sadıq oğlu (1893, Babək rayonunun Nəhrəm kəndi - 1937) - hərbi və dövlət xadimi, komissar. Ək təhsilini Naxçıvanda Məhəmməd Fağı Sidqinin üsuli cədid tipli "Tərbiyə" məktəbində almış 1913 ildə Əvan seminariyasını bitirərək, gimnaziyanın səkkizinci sinfinə imtahan vermişdir. Birinci dünya müharibəsi (1914-18) başlananda qısa müddət hərbi məktəbdə təhsil almış və ön cəbhəyə göndərilmişdir. 1915 ilin iyununda kiçik zabit rütbəsində uğrunda döyüldə almanlar tərəfindən əsir alınmış 1918 ildə hərbi əsirlər dəyidirilərkən yaralılar sırasında Türkiyədən keçərək Azərbaycana qayıtmışdır. 1918 ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusu üçün zabitlər hazırlayan məktəbdə müəllim işləmiş sonra həmin məktəbin rəisi təyin olunmuşdur. Vəzirov *Aprəl işğalından (1920)* sonra Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbinin rəisi təyin olunmuşdur. Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbi Vəzirovun rəhbərliyi ilə Ermənistanda, həmçinin Azərbaycan qəzalarında dağnaklara və banditizmə, Gürcüstanda menşeviklərə qarşı hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak etmişdir. O, respublika hərbi komissarı kimi milli hərbi kadrların hazırlanmasında xidmətlərinə görə Azərbaycan SSR-in Qırmızı Bayraq Ordeni (1923) ilə təltif olunmuşdu. 1925-27 illərdə Göyçay Qəza Əraiyə Komitəsinin sədri, 1927-33 illərdə isə Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarı vəzifələrində işləmişdir. Azərbaycan Kommunist Partiyası 12-ci və 13-cü qurultaylarında Mərkəzi Komitə üzvü, Azərbaycan MCK (8-ci çağırışı), Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası MCK (7-ci çağırışı) və Sovet Sosialist Respublikaları Ətifaqı MCK-in (7-ci çağırışı) üzvü seçilmişdir. 1937 ildə repressiyaya məruz qalır və ailəsi ilə birlikdə məhv edilmişdir.

Əd.: Nəzirli Ə., Arxivlərin siri açılır, B., 1999.

VƏZİROV Qambay Məmməd oğlu (19.8.1899, Əvan quberniyasının Gümrü Ş - 13.11.1937) - hərbi xadim, diviziya komandiri, general-mayor. Ək (yeddiillik) təhsilini Əvan gimnaziyasında almışdır. 1918 ildə altı ay Türkiyədə işləmişdir. 1919 ildən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Ordusunda xidmət etmişdir. Hərbiyət məktəbini bitirdikdən sonra 1920-22 illərdə Qazaxda, Cəbrayılda və

Qarabağda dağnəklərə qarşı döyüqərdə vuruqmuqdur. Vəzirov 1922 ildə Moskvaya Frunze adına Hərbi Akademiyaya göndərilmişdir. Təhslini baş vurduqdan sonra 1925 ilin avqustunda Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbinin rəisi təyin olunmuş və burada iqtədiyi iki ildə özünü təqəbbüskar komandır və qayğıkeq mütəllim kimi göstərmişdir. 1927 ildə Zaqafqaziya milli hərbi məktəbləri birləşdirildikdən sonra Vəzirov 3-cü Qafqaz atıcı diviziyasının, 1928 ildə isə Azərbaycan atıcı diviziyasının qərarqah rəisi təyin edilmişdir. Azərbaycan atıcı diviziyası onun rəhbərliyi ilə 1929 ilin avqust-sentyabrında Əlahiddə Qafqaz ordusunun ilk manevrlərində uğurla iştirak etmişdir. Vəzirov nümunəvi döyüq komandiri kimi, 1930-32 illərdə Belarusiya hərbi dairəsi 111-ci atıcı alayının komandiri, eyni zamanda, Jizdra Qəhər qarnizonunun rəisi vəzifələrində çalışmışdır. 1932 ildə Vəzirov Azərbaycan atıcı diviziyasının komandiri və komissarı təyin edilmiş bilik və təcrübəsini respublikada hərbi kadrların hazırlanmasına həsr etmiş Qırmızı Ulduz ordeni ilə təktif olunmuşdur. 1937 ilin iyununda saxta ittihamlar əsasında (guya terrorçu-əksinqiləbi milli təqilatın rəhbəri olub) həbs edilərək güllələnmişdir. SSRGƏli Məhkəməsinin hərbi kollegiyasının 1956 il 28 iyul tarixli qərarı ilə Vəzirova ölümindən sonra bəraət verilmişdir.

Əd.: Nəzirli q.. Arxivlərin sirri açılır, B., 1999.

VƏZİROV Mirkəsən Seyidkəzim oqlu (13.2.1889, guqə -20.9.1918, Zakaspi) - siyasi xadim (sol esər). Sol esərlər qrupunun üzvü olan Vəzirov 1917 ildən bolqeviklərlə birlikdə iqtəmişdir. 1917 il iyulun 14-də Bakı müsəlman ictimai və siyasi təqilatları icraiyyə komitəsinin katibi seçilmişdir. 1917 il noyabrın 2-də Bakı Sovetinin yeni İcraiyyə Komitəsinə üzv, Bakı qəza kəndli deputatları Sovetinin birinci qurultayında (1918, may) İcraiyyə Komitəsi sədrinin müavini seçilmişdir. 1918 ilin mayından Bakı Xəliq Komissarları Sovetinin (XKS) xəliq torpaq komissarı idi. XKS-nin torpaq haqqında dekretini imzalamaq dekretin həyata keçirilməsində, qəzalarda kəndli qurultaylarının təqkilində fəal iştirak etmişdir. Bakı komissarları ilə birlikdə güllələnmişdir.

Əd.: Azərbaycan Komünist Partiyası tarixinin oçerkləri, B., 1964; Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolqeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917-1918-ci illər, B., 1960; 26 Bakı Komissarının xatirəsi (sənədlər və materiallar), B., 1968.

VƏZİROV Nəcəf bəy Fətəli bəy oqlu (11.4.1854, guqə -9.7.1926, gəmaxı rayonu, Çuxuryurd qəsəbəsi) - dramaturq, publisist, teatr xadimi, ictimai xadim. Bəy ailəsində doğulmuşdur. guqədə mülki məktəbdə (1866-68), Bakıda realni gimnaziyada (1868-74), Moskvada Petrovski-Razumovski Kənd təsərrüfatı və meqççilik Akademiyasında (1874-78) təhsil almışdır. Yelizavetpol (Gəncə) qubəri-niyasınm Tərtər və Dilican nahiyələrində meqçbəyi (1878-90), Gəvənda və Qazaxda məmur (1890-95), Bakıda vəkil (1895-1903), Qəhər idarəsinin məktəb bölməsində katib (1903-20) iqtəmişdir.

Mirzə Fətəli Axundzadə dramaturgiyası ənənələrinin ilk davamçısı olan Vəzirov teatr aləminə hələ Bakı realni gimnaziyasında oxuyarkən qədəm qoymuş Həsən bəy Zərdəzadənin "Lənkəran xəminin vəzirini" və "Hacı Qara" komediyalarının tamaqaya qoyulmasında fəal iştirak etməklə, professional milli teatr sənətinin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Vəzirov "Ev tərbiyəsinin bir qekli" (1875), "Sonrakı peq mançılıq fayda verməz" (1890), "Daldan atılan daqtopuqa dəyər" (1891), "Adı var, özü yox" (1891), "Yağıqlan çıxdıq, yağmura düqdük" (1895), "Pəhləvanani-zəmanə" (1898-1900) və s. komediyaları ilə pulun hökm sürdüyü cəmiyyətin həyat tərzini və əxlaq normalarını kəskin surətdə tənqid etmiş komediya sənətini yeni inkiqaf mərhələsinə qaldırmışdır. Yeniliklə köhnəliyin mübarizəsinə, mütərəqqi maarifçilik ideyalarının təbliq və tərənnumünə həsr olunmuş "Müsibəti-Fəxrəddin" (1896) əsəri ilə Vəzirov Azərbaycan ədəbiyyatında faciə janrının əsasını qoymuşdur. "Keçmişdə qaçaqlar" (1912), "Təzə əsrin ibtidası" (1923), "Pul düqkünü Hacı Fərəc" (1924) pyəsləri dram janrının dəyərli nümunələridir.

Vəzirov "Əkinçi" (1875-77) qəzetində, 20 əsrin əvvəllərində "Həyat", "İqad", "Təzə həyat", "Yeni İqad", "Sədayi-həqq" və s. qəzetlərdə dərc etdirdiyi publisist məqalələri və felyetonları ilə həqiqi vətəndaqlıq cəsəreti nümayiqetdirmiş Azərbaycan xəlminin azadlığı, mədəni tərəqqisi yolunda əngələ çəvrilən ictimai qüvvələri, mühafizəkar düqincə tərzini tənqid etmiş vətəndaqları ölkənin abadlığı, milli müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə çağırmışdır.

Azərbaycan Xəliq Cümhuriyyəti dövründə "Yaşıl Qələm Cəmiyyəti" ədəbi birliyində yaxından iştirak edərək publisistik fəaliyyətini davam etdirmiş "Quzğunlar" felyetonunda müstəqil dövlətin bir sıra məmurlarını xəliq məlini oqurlamaqda, vətənə yox, qəxsi mənəflərinə xidmətdə ittiham etmişdir.

Əsərləri: Seçilmiş əsərləri, B., 1976; Seçilmiş əsərləri, B., 2005.

Əd.: Qasımzadə F., N.B. Vəzirov, B., 1954; Məmmədov K., Nəcəf bəy Vəzirov, B., 1968; Əsgərli Z., Nəcəf bəy Vəzirov, B., 1998.

VƏZİROV Yusif Vəzir - Azərbaycan Xəliq Cümhuriyyətinin Türkiyədə səfiri; yazıçı, ədəbiyyatqinas, ictimai-siyasi xadim (bax *Cəmənəmli Yusif Vəzir*).

VƏZİROV Zeynal bəy (?-?) - Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının iştirakçılarında biri. Azərbaycan Xəliq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli gurasının "Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsisi haqqında qanun"una (1918, 19 noyabr) əsasən, guqə Qəhərindən Cümhuriyyət parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir. "İttihad" partiyasının üzvü idi. Parlamentdə "İttihad" fraksiyasını təmsil edirdi.

VƏBƏRQ MÜRACƏTNAMƏSİ Vəbərq qəğirici-1-ci Dövlət Dumasının buraxılmasına etiraz olaraq xəliqə

ünvanlanmıÇ çağırılıŞ sənədi. Rusiya 1-ci Dövlət Dumasının tərkibi çar hökumətini təmin etmədiyindən o, 1906 ilin iyulunda buraxıldı. Duma deputatları, o cümlədən müsəlman fraksiyasının üzvləri üçün gözlənilməz olan bu aksiyaya ilə əlaqədar kadetlər fraksiyasının təqəbbüsü ilə hökumətə etiraz ifadə olundu. Fraksiyanın təklifi ilə Dumanın iclaslarının Viborqa keçirilməsi. trudoviklər və sosial-demokratlarla birlikdə iclasların davam etdirilməsi qərara alındı. İyulun 9-da və 10-da Viborqda keçirilən iclaslarda Azərbaycan deputatları da iştirak etdilər.

Xalqa çağırılıŞ müraciətin mətnini tərtib etmək üçün fraksiyalarını nümayəndələrindən ibarət qarışıq komissiya yaradıldı. Viborq iclaslarının iştirakçıları "Xalq nümayəndələrindən xalqa" adlanan müraciətnamənin kadetlər tərəfindən tərtib olunmuş layihəsini imzaladılar. Əlimərdan bəy Topçubağov və İmayıl xan Ziyadxanov da onların arasında idi.

Viborq müraciətnaməsinin müəllifləri "Rusiya vətəndaşlarına" bildirdilər ki, "...biz xalqın azadlığını təmin etmək üçün qanunlar tərtib edirik, ...lakin, hər şeydən əvvəl, ...əməkçi kəndlilərə torpaq vermək haqqında qanun qəbul etməyi arzulayırdıq. Hökumət bu qanunu yolverilməz hesab etdi, Duma məcburi özgəninkiləşdirmə haqqında qərarını bir daha inadla təsdiq edəndə xalq nümayəndələrinin buraxılması elan olundu". Viborq müraciətnaməsi bütün Rusiya əhalisini Dumanın buraxılmasına müqavimət göstərməyə, vergiləri ödəməkdən, rekrut mükəlləfiyyətindən boyun qaçırmağa, istiqrazları tanımağa çağırırdı.

Çar hökuməti, onun yerli qurumları bu müraciətdən çox ciddi narahat olmuşdu. Bakının müvəqqəti general-qubernatoru 1906 il iyulun 15-də yerli qəzet və mətbəələrin bütün redaktorlarına sərəncam göndərərək, "Dövlət Dumasının keçmiş üzvlərinin müraciətnaməsinin" çap olunmasını qadağan etdi, onları inzibati qaydada on ciddi cəza ilə hədələdi. İyulun 31-də isə Bakı jandarm idarəsinin rəisi "Viborq müraciətnaməsinin çapı barədə istintaq aparıldığına görə" çağırılıŞın ottiski ilə əslinin eyniliyini müəyyənələşdirmək üçün sənədin əslinin bir nüsxəsinin ona göndərilməsini polis departamentindən xahiş etmişdi.

Viborq iclaslarının iştirakçılarına divan tutuldu. Müraciətnaməni imzalamağı Çoxslərə qarşı cinayət işi açıldı; onlar məhkəməyə verildilər, bəziləri, o cümlədən Ziyadxanov, Ə.Topçubağov müraciətnamədə özlərinə qarşı irəli sürülmüş ittihamın mahiyyəti üzrə izahat vermək istəmədilər. O.Topçubağov və Ziyadxanov "xalqa ünvanlanan xüsusi müraciətnamə vasitəsilə Rusiya əhalisini itaətsizliyə və qanuna qarşı çıxmağa sövq etmək"də və onun "Rusiya hüdudlarında çoxlu nüsxələrini" yaymaqda ittiham edilirdilər. 1907 ilin dekabrında keçirilən məhkəmənin çıxardığı hökmə görə, müqəssirlər üç aylıq həbs cəzasına məhkum olunmuşdular. Dumanın 167 nəfər keçmiş üzvü, o cümlədən Ə.Topçubağov və Ziyadxanov gələcəkdə Dövlət Dumasının tərkibinə seçilmək hüququndan məhrum edilmişdilər. Ə.Topçubağov "Kaspi" qəzetinə rəhbərlikdən kənarlaşdırılmışdı. 1907 il fevralın 15-də Bakı Çəhər dumasının iclasında onun qəslənilər sırasından xaric olunması məsələsinə baxıldı. Bir sıra qəslənilərin təkidilə və Moskva Çəhər dumasının nümunəsi əsasında onun "müvəqqəti kənarlaşdırılması" hesab edilməsi qərara alındı. Buna baxmayaraq, Ə.Topçubağov Çəhər dumasının tərkibindən çıxarıldı. Həbs müddəti bitdikdən sonra İmayıl xan Ziyadxanov Gəncəyə qayıtmışdı. Qardaş Adil xanın "Onu həmin məclisdə iştirak etməyə və müraciəti imzalamağa hansı məntiq vadar etdi" sualına İmayıl xan belə cavab vermişdi: *"Rusiya millətlərinin müqəddəratı yolunda birinci dərəcəli nümayəndələr belə bir addıma hazır olduqları bir vaxtda, əlbəttə, rəva deyildi ki, Qafqaz müsəlmanlarının vəkililə, fəqət öz şəxsinə dəyəcək zərərin qorxusundan belə bir addımdan kənarə çəkilsin"*.

Əd.: Seyidzadə D., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. B. 2004.

VİLSON, Uilson Tomas Vudro (28.12.1856, Stanton -3.2.1924, Vaşinqton) - ABŞ siyasi və dövlət xadimi. Prinston Universitetinin hüquq professoru (1890-1902), rektoru (1902-10), 1910-12 illərdə Nyu Cersi Ştatının qubernatoru, 1912-20 illərdə Demokratlar partiyasından ABŞ prezidenti olmuşdur. 1918 ilin yanvarında 14 bənddən ibarət sülh proqramı (bax *Vilson sülh proqramı*) ilə çıxış etmişdir. 1918 ilin noyabrında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Vilsona teleqram göndərərək, respublikanın müstəqilliyinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına kömək göstərməyi xahiş etmişdir. 1919 il mayın 28-də - Cümhuriyyətin elan edilməsinin birinci ildönümü günündə Azərbaycan nümayəndə heyəti Vilson tərəfindən qəbul edilmişdir. Əlimərdan bəy Topçubağov Paris Sülh Konfransına təqdim olunmuş memorandumun bir nüsxəsini Vilsona vermişdi. Vilson Azərbaycan məsələsinə Rusiya məsələsi həll olunduqdan sonra baxılacağını bildirmiş Cənubi Qafqaz xalqlarının konfederasiyası ideyasını müzakirə etməyi məsləhət görmüşdü. **VİLSON SÜLH PROQRAMI** - ABŞ prezidenti Tomas Vudro Vilsonun 1918 il yanvarın 8-də ABŞ Konqresinə göndərdiyi 14 bənddən ibarət proqram. Proqramda aşağıdakı məsələlər irəli sürülmüşdür: sülh müqavilələrinin açıq müzakirəsi. Bundan sonra heç bir gizli beynəlxalq saziş olmayacaq, diplomatiya isə həmişə açıq-aydın və hamının gözü qarşısında fəaliyyət göstərməlidir; ərazi suları xaricində həm sülh, həm də müharibə vaxtı gəmiçiliyin dənizlərdə mütləq sərbəstliyi; bütün iqtisadi maneələrin. mümkün olduğu qədər, ləğv edilməsi; dövlət təhlükəsizliyinə uyğun olaraq silahların mümkün qədər azaldılması üçün ədalətli zəmanətlər verilməsi; müstəmləkələr üzərində suverenliklə bağlı bütün məsələlərin həllində əhalinin maraqlarının hökumətlərin ədalətli tələblərinə nisbətə bərabər tutulması prinsipinə əsaslanaraq bütün müstəmləkə mübahisələrinin sərbəst, səmimi və mütləq bitərəflik mövqeyindən həlli; bütün Rusiya torpaqlarının azad edilməsi. Rusiya öz taleyini özü müəyyənələşdirməli, istədiyi idarə formasını seçməli və Millətlər Cəmiyyətinə qəbul olunmalıdır; Belçika bəşlənəli və bərpa edilməlidir; Fransa

boğaldırmalı, iğala məruz qalmıq ərazilər bərpa olunmalı, Elzas və Lotaringiya Fransaya verilməlidir. Əliyanın sərhədləri dəqiq müəyyənləndirilməli, milli əlamətlərə görə dəyişdirilməlidir; Avstriya-Macarıstan xalqları inkişaf üçün geniş muxtariyyət imkanları əldə etməlidirlər; Rumıniya, Serbiya və Çernoqoriya boğaldırılmalıdır; Osmanlı imperatorluğunun türk hissəsi təminat və möhkəm suverenlik əlmalıdır; tabe etdirilməmiş millətlər üçün təhlükəsizlik və muxtar inkişafın mütləq pozulmaz şərtləri təmin olunmalıdır; müstəqil Polça dövləti yaradılmalıdır; xüsusi müqavilələr əsasında Millətlər Cəmiyyəti qurulmalıdır. Proqram ABŞ-ın xarici siyasət strategiyasına müvafiq olaraq, müharibədən sonra yeni dünya nizamının müəyyənəndirilməsinə yönəlmişdir. Ümumi məsələlərdən əlavə konkret ölkələrə əmil edilən məsələlər içərisində Rusiyaya aid bənd keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində yaşıyan çoxsaylı xalqların müqəddəratının həlli üçün olduqca əhəmiyyətli idi.

Vilson prinsiplərində kiçik xalqların müqəddəratını təyin etməsi hüququ təsbit edilsə də, Rusiya imperiyasının dağılması nəzərdə tutulmamışdır.

1918 ilin fevralında Vilson proqramına daha 4 bənd də əlavə etmişdir. Əlavələr keçmiş Rusiya imperiyası məkanında yeni yaranan dövlətlərin mənafeyinə uyğun olduğundan, onlardan yararlanmaq ümidi güclü idi. Belə ki, sülh prosesi qeyd-şərtsiz olaraq, ədalətə əsaslanmalı, xalqlar və vilayətlər dövlətlər arasında mübadilə vasitəsinə çevrilməməli; hər bir ərazi məsələsi aidiyyəti üzrə yerli əhalinin maraqlarına uyğun olaraq həll edilməli; öz taleyini qəti müəyyən etmiş bütün milli elementlərin tələbləri ödənilməli idi. Bu prinsiplərdən faydalanmaq istəyən və istiqaliliyyətinin tanınmasını tələb edən xalq öz taleyini müəyyən etməyə qadir olmalı, özünü xarici təəcüzdən qoruya bilməli, özünü təmin etmək üçün iqtisadi, təbii və maliyyə ehtiyatlarına malik olmalı, müəyyən intellektual və mədəni-dini xüsusiyyətlərinə görə seçilməli idi.

Məhz Vilson prinsiplərindən çıxış edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, gənc dövlət kimi, istiqalının dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasında israrlı olmuş və bu yolda ardıcıl, məqsədyönlü siyasət yeritmişdir. 1918 il noyabrın 10-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti T.V.Vilsona teleqramla müraciət etmişdir: *"Avropanın böyük dövlətlərinə müraciət etməzdən əvvəl, Azərbaycan xalqı və hökuməti əziz kiçik xalqların müdafiəçisi kimi, sizin humanist şəxsiyyətinizə müraciət edib, yardım almağa və tanınmağa ümid bəsləyir"*. Görüş zamanı Ə.Topçubaşov Azərbaycan nümayəndə heyəti adından Vilsonu salamladı. "Vilson prinsipləri" əsasında Azərbaycanın da öz taleyini həll edəcəyinə əminliyini bildirdi. Qafqaz Azərbaycan Respublikası nümayəndələrinin memorandumu və nümayəndə heyətinin tələbləri Vilsona təqdim edildi (bax *"Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyətinin Paris Sülh Konfransına memorandumu"*).

Azərbaycan nümayəndə heyətinin Vilson prinsiplərindən çıxış edərək apardığı ardıcıl diplomatik fəaliyyət 1920 il yanvarın 11-də müttəfiqlərin Ali qurması tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin de-fakto tanınması ilə nəticələndi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Hacıyeva A., Beynəlxalq münasibətlər tarixi (1871-1919-cu illər), B., 2001; Qasımlı M., Avropa və Amerika ölkələrin müasir tarixi. 2 hissədə. I hissə (1918-1945-ci illər), B., 2003; Уткин А.И., Дипломатия Вудро Вилсона, М., 1989.

VİNOQRADOV M.M. (? - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli qurmasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsis haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, Slavyan-rus cəmiyyətində Cümhuriyyət parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir. Parlamentdə "Slavyan-Rus ittifaqı" fraksiyasını təmsil edirdi.

VİSBADEN KONFRANSI (1951) - vahid antibolşevik cəbhəni genişləndirmək və möhkəmləndirmək məqsədilə keçirilmiş konfrans (1951, 2-8 noyabr). 1948-50 illərdə bir neçə rus mühacir təşkilatı ilə yanaşı, Qafqaz, Türkmənistan, Ukrayna, Belarus mühacir təşkilatları ayrı-ayrı cəbhələrdə qruplaşmışdır. Belə qruplaşmaların mövcud olduğu bir çərçivədə "vahid antibolşevik cəbhə" yaratmaq məqsədilə xüsusi "Amerika Komitəsi" meydana gəlmişdir. Komitə keçmiş Rusiya Müvəqqəti hökumətinin başçısı A.Kerenskiyə istinad edirdi. Kerenski isə "antibolşevik cəbhənin" yaranmasında "vahid, bölünməz Rusiya" prinsipindən çıxış edir və qeyri-rus mühacir təşkilatları ilə iğbirliliyin bu şərt daxilində reallaşmasına çalışırdı. A.Kerenskinin və S.Melqunovun rəhbərlik etdiyi partiyalar "Amerika Komitəsi"nin yardımı ilə 1951 il yanvarın 16-da digər rus partiyalarının da qatıldığı Füssen konqresinə toplaşdılar. Konqresdə rus partiyaları bolşevik rejiminin süqutundan sonra, Rusiyanın bütövlüyünün qorunması şərti ilə, qeyri-rus mühacir təşkilatları ilə iğbirliliyin mümkünüyü qənaətinə gəldilər. Rusiya mühacirlərinin çox keçmədən gətirdiyi Çərçivədə çağırılan ikinci konqresində (1951, 19 avqust) "Rusiya Millətlərinin Qurtuluş qurması" (RMQ) yaradıldı. Ayrı-ayrı milli mühacir təşkilatları Komitəni "rusofillikdə" ittiham edirdi. 1951-ci noyabrın 2-8-də RMQ-nin yaratdığı Büronun təşəbbüsü ilə beş rus və beş qeyri-rus mühacir təşkilatının iğirak etdiyi Visbaden konfransı çağırıldı. Konfransda A.Kerenski qeyri-rus mühacirlərin, beş rus partiyası tərəfindən gətirdiyi konqresində təsdiqlənən proqramı qəbul etmək üçün dövlət olunduqlarını bildirdi. Kerenski, Melqunov və b. milli öznütəyinin deklarativ mahiyyət kəsb etdiyini, problemin həllinin yalnız keçmiş Rusiya imperiyası çərçivəsində mümkünliyünü açıqladılar. Konfransın gedişində rusların və qeyri-rusların bir-birlərinə səmimi münasibətdə olmadıqları, onların "konspirativ" iğsuluna üstünlük verdikləri aşkar oldu. Rus mühacirləri gətirdiyi qəbul edilən proqram sənədi, qeyri-ruslar isə milli bərabərlik, paritetlik və BMT, Atlantika Xartiyası prinsipləri əsasında birliyin mümkünliyündə israr edirdilər. "Vahid antibolşevik cəbhə" ideyası istiqamətində əhəmiyyətli

tədbir olan Visbaden konfransında əlaqələndirmə Mərkəzi yaratmaq qərarı alındı. Mövcud ziddiyyətlərə baxmayaraq, müqəddəs bəyannamə imzalandı. Ceyhun Hacıbəyli, Əkbər Ağa geyxülislamov və Əmayıl Əkbərin "Azərbaycan Milli Birlik Məclisi" adından bəyannaməni imzalaması Azərbaycan mühacirlərinin kəskin narazılığı ilə qarşılandı. Ankarada, İstanbulda. Münxəndə və b. Cəhərlərdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan mühacirət təşkilatları yığıncaqlar keçirərək bəyannamə qətlərinin məqbul olmadığını bildirirdilər. "Müsavat" Partiyası isə "Azərbaycan Milli Birlik Məclisini" tanımadığını və heç bir azərbaycanlının Azərbaycan məsələsini SSRİnin, yaxud da Rusiyanın daxili məsələsi kimi müzakirə etməyə haqlı olmadığını bəyan etdi. Tanınmış siyasi mühacirlər - Mirzə Bala *Məmmədzadə*, Nağı Keykurun (geyxzamanlı). Əhməd Cəfəroğlu, Süleyman Təkinər, Fuad Əmircan, Səlim Ağasibəyli və b. mətbuatda Visbaden anlaşması əleyhinə kəskin çıxışlar etmişdilər.

Visbaden anlaşmasına müxalifətdə dayanan siyasi mühacirət. Üç növbədə, milli mübarizələrin "Rusiyanın iç işi" elan olunmasına etiraz edirdi. Visbaden anlaşmasını beynəlxalq səviyyədə boykot etməyi planlaşdıran siyasi mühacirətin Münxən konfransında Visbaden bəyannaməsini rədd edən qərar qəbul olundu. Visbaden konfransı əski mühacirət üçün yeni sınağa çevrildi. Konfrans 1950-ci illərin əvvəllərində siyasi mühacirətin həyatında canlanmaya, uzun sürən mübahisələrə və münaqiçələrə səbəb olmuşdu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə. c.6, B., 2000; Əbrahimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991), B., 1997.

VONSOVİÇ Stanislav Aleksandroviç (?-?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli qurumunun "*Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisində haqqında qanun*"una (1918, 19 noyabr) əsasən, polyaklardan Cümhuriyyət parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə "Milli azlıqlar" fraksiyasını təmsil edirdi.

VÜSUQÜDDÖVLƏ Mirzə Həsən xan (1874-1951) - İran dövlət xadimi. Dəfələrlə Məclisin deputatı seçilmiş müxtəlif nazir vəzifələri daşmışdır. 1916-17 və 1918-20 illərdə İranın baş naziri olmuşdur. 1919 ilin iyununda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyətini qəbul etmiş iki dövlət arasında dostcasına sıx münasibətlərin qurulacağına əminliyini bildirmişdir. Vətənə yola düşməzdən əvvəl Vüsuqüd Dövlə nümayəndə heyətini yenidən qəbul etmiş İranın öz sərhədlərini Azərbaycan, Türkiyə və digər ərazilər hesabına genişləndirmək niyyəti barədə İran nümayəndə heyətinin Versal konfransındakı bəyanatına münasibətini açıqlayaraq, ölkəsinin belə bir fikri olmadığını bildirmişdi. Versal nümayəndə heyətinə protest göndərilərək, bu qeyri-dəqiq xəbərin təkzib olunması tələb edilmişdi. Vüsuqüd Dövlə hər iki dövlət üçün dostluq. Qarşılıqlı əlaqə və çiçəklənmə dövrünün başlanğıcına əminliyini bir daha vurğulamışdı. Vüsuqüd Dövlə hökuməti Versaldakı nümayəndə heyətinə konfransda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin suverenliyini dəstəkləmək barədə teleqram göndərmişdi. 1920 il martın 20-də, bolşevik işğalının yaxınlaşdığı qəraitdə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə İran arasında sülh və dostluq haqqında müqavilə bağlandı. Vüsuqüd Dövlə hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyini de-yure tanıdı. Tərəflər dostluq, iqtisadi əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, Tehranda Azərbaycan. Bakıda isə İran səfirliyinin açılması haqqında öhdəliklər götürdülər (bax *Azərbaycan-İran müqavilələri*).

Vüsuqüd Dövlət hökuməti 1919 il avqustun 9-da İngiltərə ilə saziş bağlamışdı. Həm ölkə daxilində, həm də xaricdə kəskin əks-reaksiya doğurmuş İngiltərə-İran sazişinin bağlanması Cənubi Azərbaycanda genişlənən milli azadlıq hərəkatına (bax *Azadistan*) yeni təkan vermiş 1920 il Təbriz üsyanı nəticəsində iyunun 25-də Vüsuqüd Dövlət istefaya çıxmağa məcbur olmuş 1921 ildə sazişləşv edilmişdi.

YADİGAROV Davud bəy (?-?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun generalı. 1918 ilin sonunda polkovnik rütbəsində 2-ci Qarabağ süvari alayının komandiri təyin edilmiş və bu alayın formalaşmasında səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Vəzifəsinin icrası zamanı əldə etdiyi uğurlara görə hərbi nazirin 1919 il 28 iyun tarixli əmri ilə ona təşəkkür elan edilmişdir. Hərbi nazirin 1919 il 3 avqust tarixli əmri ilə süvari diviziyası komandirinin müavini təyin edilməklə polkovnik Yadigarov, eyni zamanda, bir müddət Xankəndi qarnizonunun rəisi vəzifəsini də icra etmişdir. 1919 il oktyabrın 8-də general-mayor hərbi rütbəsinə layiq görülmüşdür. 1919 ilin noyabrında Zəngəzurda erməni silahlı quldur dəstələrinə qarşı aparılan uğurlu döyüşməliyyətlərinin rəhbərlərindən biri olmuşdur.

Hərbi nazirin 1919 il 7 dekabr tarixli əmri ilə general-mayor Davud bəy Yadigarov hərbinazirlikdə tapşırıq zabiti vəzifəsinə təyin edilmişdir.

"YAXIN ĞƏRQDƏ AMERİKA YARDIMI" CƏMİYYƏTİ - ABŞ hökumətinin Birinci dünya müharibəsində hərbi əməliyyatlardan zərər çəkmiş xalqlara yardım göstərilməsi məqsədilə yaratdığı təşkilat. 1915 ilin sentyabrında yaradılmışdır. Cəmiyyətin Yaxın Ğərş ölkələrində, habelə Qafqazda (Bakı, ĞuĞa, Tiflis, Ğəvan, Batum və b. Ğəhərlərdə) Ğəbələri təşkil olunmuşdu. Bu Ğəbələr ehtiyacı olan əhaliyə maddi yardım göstərməklə bərabər. Bölgələrdəki vəziyyət barəsində məlumatlar da toplayırdılar. Cəmiyyətin fəaliyyəti əsasən, erməni əhalisinə ünvanlandığı üçün əldə edilən və Amerika hökumətinə göndərilən məlumatlar da bir qayda olaraq ermənilərin mənafeələrini və baxıĞarını əks etdirirdi. Cəmiyyətin Azərbaycanda fəaliyyəti xüsusilə

1919 ilin ortalarında xeyli güclənmişdir. 1919 ilin noyabrında Cəmiyyətin Qafqaz bölməsinin rəhbəri vəzifəsinə polkovnik V.Haskel təyin edilmişdir. Bölmənin heyəti 40 nəfərdən ibarət idi. Bölmə 1919 ilin noyabrında Azərbaycan hökumətinə müraciət edərək avtomobil nəqliyyatının ehtiyaclarının ödəmək üçün haqqı ödənilməklə müəyyən qədər benzin və surtgü yağlarının göndərilməsini xahiş etmişdir. Cəmiyyətlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti arasında mal mübadiləsi barəsində danışıqlar

1920 ilin yanvarında Tiflisdə aparıldı. Cəmiyyətin israrla Azərbaycan Hökumətinə təqdim etdiyi sazişiqiqtisadi və kommersiya cəhətdən ədalətsiz xarakter daşıyırdı. Belə ki, cəmiyyət neft məhsullarının ona Sənanın stansiyasında (Ğürçüstan) təhvil verilməsini tələb etdiyi halda, bunun əvəzində ödəniləcək ağı buğda ununu Azərbaycan Hökumətinə Batum limanında təqdim edirdi. Beləliklə, cəmiyyət Ğürçüstan yollarında da yükün məsuliyyətini Azərbaycan Hökumətinin üzərinə qoyurdu. Azərbaycan nümayəndələrinin qarşı tərəfi bərabər hüquqlu müqavilə bağlamağa inandırmaq cəhdləri bir nəticə vermədi. 1920 il yanvarın 26-da Tiflisdə cəmiyyətin təqdim etdiyi layihə əsasında qarşı tərəflərin mənafeyinə uyğun olan müqavilə imzalandı. Müqaviləyə əsasən Azərbaycan hökuməti cəmiyyətə *tonu* 20 dollar hesabı ilə 10 *min ton* mazut, *tonu* 35 dollar hesabı ilə 150 *ton* kerosin verməli, cəmiyyət isə bunun əvəzini qeyri-bərabər Ğərtlə *tonu* 210 dollar hesabı ilə unla ödəməli idi. Müqaviləni cəmiyyətin adından polkovnik V.Haskel, Azərbaycan Hökuməti adından isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ğürçüstandakı diplomatik nümayəndəsi Fəris bəy Vəkilov imzalamışdılar. Lakin Azərbaycan tərəfi öz müqavilə öhdəliyini yerinə yetirmiş müqabil tərəf isə Azərbaycana ödəməli olduğu 4760 pud unu verməyərək borclu qalmışdır. *Aprel işğalından (1920)* sonra Azərbaycan SSR hökuməti həmin borcun ödənilməsini tələb etsə də, cəmiyyət borcun ödənilməsi ilə bağlı müraciətlərə cavab verməmişdir.

Əd.: Azərbaycanın Demokratik Respublika (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998.

"YAĞIL QƏLƏM" CƏMİYYƏTİ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş ədəbi birlik. Hələ 19 əsrdə daha çox ayrı-ayrı bölgələrdə "Məclisi-üns", "Məclisi-fəramuĞan" (ĞuĞa), "Beytüs səfa" (Ğamaı), "Əncüməni Ğiəra" (Ordubad), "Fövçül tüşəha" (Lənkəran), "MəcmüĞsüəra" (Bakı) kimi ədəbi məclislər fəaliyyət göstərmiş də, Azərbaycanda bütün ədəbi qüvvələri birləşdirən vahid ədəbi qurum yox idi.

20 əsrin əvvəllərində, əsasən, ədiblərin sıx birləşdiyi Bakıda da müəyyən ədəbi birlik və dərnəklər fəaliyyət göstərirdi. Onların təşkilində çox vaxt məfkurə uyğunluğu nəzərə alınır. 1917 ildə Hacı Ğərahim Qasımovun rəhbərliyi ilə "Müsəlman mühərrir və ədiblər cəmiyyəti", 1919 ildə "Mühərrir və ədiblər ittifaqı" yaradıldı. 1919 ildə bolşevik ideyalarına xidmət edən yazıçılar və jurnalistləri birləşdirən "Qırmızı qələm" cəmiyyəti də təşkil olunmuşdu. Bakıda "Ədəb yurdu", "Tənqid gecələri", Ğəncədə "Ədəbiyyat və sənayeyi-nəfisə ittifaqı" kimi ədəbi birliklər fəaliyyət göstərirdi. Bununla belə, Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarının vahid ədəbi cəmiyyət yaratmaq təşəbbüsləri uğursuz olmuş müstəqil dövlətin qurulmasına qədər reallaşmamışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra milli mədəniyyətin inkişafı yolunda atılan mühüm addımlardan biri ilk vahid ədəbi cəmiyyətin - "Yağıl qələm" cəmiyyətinin təşkilatı oldu. Cəmiyyətin təsis toplantısı 1919 il avqustun 26-da keçirildi. 35 nəfərin iştirak etdiyi iclasda Seyid Hüseyn cəmiyyətin sədri seçildi. Qəbul olunmuş məramnamədə göstərilirdi ki, *"cəmiyyətin məqsədi Azərbaycan xalqının fikrən yüksəlməsinə çalışmaq, Azərbaycan ədəbiyyatında müşahidə edilməkdə olan yeniliyi qüvvətləndirmək, onu türklüyə və sadələşməyə sövq etməkdir"*.

Cəmiyyət konkret işlər görməyi də planlaşdırmırdı. Onun məramnaməsində ədəbiyyatın təhlili və ədəbiyyat tarixinin tərtibi, yazıçılıq sənətinin təşviqi və ədəbiyyat həvəskarlarının bir araya toplanması, yaradıcılıq müsabiqələrinin keçirilməsi, elmi konfranslar təşkil olunması, ədəbi irsin, milli tarixə və ənənələrə aid əsərlərin toplanması, nəfisi, nəfisiyyat işinə diqqətin artırılması, ədəbi məcmuə və qəzetlərin buraxılması, gənc yazarlarla iş aparılması, əcnəbi dillərdəki Azərbaycana aid mühüm əsərlərin tərcüməsi nəzərdə tutulurdu. Cəmiyyətin "Yağıl qələm" adlandırılması bununla izah olunurdu ki, *"əvvələn, yaşıl baharı andırır, saniyə, yaşıl rəngi ümid və nıcat işarələrini mütəzəmindir. Bunun üçün də istiqlalçılıqımızdan naşir ədəbiyyatımızda da bir bahar mövsümü gələcəyini cəmiyyət öz adı ilə təbəşşir edir"*.

Məramnamədə nəzərdə tutulan tədbirlər Azərbaycan mədəniyyətində vaxtı çatmış həllini gözləyən problemlərlə bağlı idi. Onların həyata keçirilməsi Azərbaycan ədəbiyyatına, həqiqətən, bahann gəlişi kimi qiymətləndirilə bilərdi. Bütün bu problemlərin həlli üçün çoxlu vəsait tələb olunurdu. Odur ki, təsis iclasında üzvlərin hamısı üzvlük haqqı verməmiş Salman Mümtaz isə cəmiyyətə böyük məbləğdə yardım göstərmişdi.

Cəmiyyət demokratik əhvali-ruhiyyəli mühərrir və çariləri öz ətrafında birləşdirdi. Cəmiyyət üzvlərinin əksəriyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını ruh yüksəkliyi ilə qarşılayan, Azərbaycanın istiqlalçılıq qazanması ilə ədəbiyyatımızda daha böyük uğurlar əldə ediləcəyinə inanən, milli mədəniyyətin inkişafı yolunda çalışqan görkəmli ziyalılar, sənət adamları idilər. Təsis iclasında Seyid Hüseyn, Məhəmməd Ağaoğlu, Ümmügülüm, Əli Yusif, Mirzə Bala Məmmədzadə idarə heyətinə seçilmişdilər. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Həsən bəy Ağayev, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Əhməd Cövdət, gəfi bəy Rüstəmbəyli, Nəcəf bəy Vəzirov, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Abdulla gəfi, Cəfər Cabbarlı, Əlabbas Müznib, Salman Mümtaz və b. cəmiyyətin iclaslarında iştirak edirdilər.

Cəmiyyətin fəaliyyəti qısa müddət ərzində ədəbi mühitdə canlanma yaratdı. 1919 il 19 sentyabr tarixli iclasında Sabirin "Hophopnamə"sinin yenidən təb və nəfisi məsələsi" müzakirə edilmiş böyük çar "xalq çarisi" adlandırılmışdı.

"Yağıl qələm" cəmiyyəti Bakıda *Mart soyqırımı (1918)* zamanı erməni dağnaklarının vəhşəcəsinə yandırdıqları binalardan biri - möhtəşəm memarlıq abidəsi, milli istiqlal mübarizəmizin müqəddəs məbədəgahı "Gmailiyyə"yə həsr olunmuş əsərlər üçün müsabiqə elan etmişdi. Bu münasibətlə mətbuatda həmin mövzuda xeyli yazı dərc olunmuşdu. Bu yazılar içərisində Seyid Hüseynin "Həzin bir xatirə. Gmailiyyə" (1919) sənədi-publisistik hekayəsi xüsusilə seçilmişdi. Əsər müsabiqənin mükafatına layiq görülmüşdü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ədəbi-mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynayan "Yağıl qələm" cəmiyyətinin bir çox üzvləri kommunist ideologiyasının uzun illər boyu unudurmağa cəhd göstərdiyi milli istiqlal ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri olmuşlar.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu), B., 1998.

YAYCILI Kərim (1913-1979) - mühacirətdə Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçısı, çar, publisist, nasir. Türkiyənin Qarakəsə, Qaraqoyunlu və Ərzurum ibtidai məktəblərində dərs demişdir. Xəstəliyi üzündən sistemli təhsil ala bilməmişdir. Yalnız Ərzurum litseyinin ədəbiyyat bölümünü bitirmiş daxil olduğu Ankara Universitetinin türk dili və ədəbiyyatı bölümünü isə yarımçıq buraxmışdır.

Yaycılı ilk poetik yaradıcılıq nümunələrini Berlində çıxan "Qurruluç" dərgisində dərc etdirmiş Ankarada nəfisi olunan "Azərbaycan" jurnalı ilə sıx əlaqə saxlamışdır. Sağlığında çarın yalnız "Vətəni və milli çərlər" (Ankara, 1962) adlı kitabı buraxılmışdır. Kitaba onun müxtəlif vaxtlarda yazdığı çərlər və "Hacı Tağı" adlı hekayəsi daxil edilmişdir. K. Yaycılıın çərlərinin əsas mövzuları Azərbaycan, Türkiyə və Qafqazla bağlıdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ölümü ilə əlaqədar yazdığı "Batan günəç" adlı çərindən iki misra Ankaranın Əsri qəbiristanlığında uyuyan ulu öndərin məzar dağına həkk olunmuşdur:

Yaşatmazdı qəlblərdə ümidsizlik və məlal,

Onun məfkurəsiydi: haqq, müsəvat, istiqlal.

Əd.: Sultanlı V.. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, B., 1998.

YEFREMOV Mixail Qriqoryeviç (11.3.1897, Rusiya, Tarusa Ç - 19.4.1942, Smolensk vilayətinin Janı kəndi yaxınlığında) - Rusiya hərbiçisi, general-leytenant (1940). Birinci dünya müharibəsinin (1914-18), habelə Moskvada Oktyabr silahlı çevrilişinin (1917) iştirakçısıdır. 1918 ilin fevralından sovet ordusunda xidmət etmişdir. 1920 ilin aprelində gimali Azərbaycanı işğal edən və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini süquta uğradan 11-ci Qırmızı ordunun dəmir yollarını müdafiə rəisi, sonra isə dəmir yolları döyügməntəqəsinin rəisi idi. Yefremova 4 zirehli qatar və 28-ci diviziyanın 299-cu atıcı alayının 2 rotasından ibarət desantla birlikdə sürətli hərəkətlə Bakıya soxulmaq tapşırığı verilmişdi. 11-ci ordunun onun başçılıq etdiyi zirehli qatarlar dəstəsi 1920 il aprelin 27-ə keçən gecə beynəlxalq hüquq normalarını kobud çəkildə pozaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət sərhədlərini keçmiş iki saatlıq qanlı vuruşmadan sonra Yalama stansiyasını, aprelin 27-si axşam saat 9-da Biləcəri stansiyasını, aprelin 28-də səhər saat 4-də isə Bakı stansiyasını ələ keçirmişdi. Həbib Cəbiyev,

Qəzən fər Musaboyov və baqqa azərbaycanlı bolşeviklər, həmçinin A.Mikoyan da "Üçüncü Qiternasional" adlı zirehli qatarda olmuqar. Əməliyyatın son dərəcə məxfiliyi, A.Mikoyanın rəhbərliyi altında türk dilini, məiçətini, həmçinin yerli Çəraitə bilən qrupun bələdçiliyi, Azərbaycanın əsas hərbi qüvvələrinin Moskvanın sifariçə ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarçə Qarabağda qiyam qaldırımıÇerməni-daÇnak silahlı quldur dəstələrinə qarçə qərb sərhədlərində olması Yefremovun hərbi hissəsinin uğurunu təmin etdi və bu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunda əsas rol oynadı [bax, həmçinin *Aprəl işğalı (1920)*, *Bakı əməliyyatı (1920)*]. Onun bu "xidməti" sovet hökuməti tərəfindən yüksək qiymətləndirilməçə Qırmızı Bayraq ordeni, həmçinin Azərbaycan SSR-in Qırmızı Bayraq ordeni (2 dəfə) ilə təltif olunmuçdur. "RəÇadətli" yürüçə Bakını aldığına görə Yefremova bir ay sonra Azərbaycan Çinqilab Komitəsi tərəfindən dəstəyinə xətirə yazısı həkk olunmuçə üzəri qiymətli daÇarla bəzədilməçə qılınç hədiyyə verilmişdi.

Yefremovun komandanlığı ilə zirehli qatarlar dəstəsi *Gəncə üsyanının (1920)* yatırılmasında da iÇirak etmişdi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə c.5, B., 2001; Əhmədova F., Nəriman Nərimanov - ideal və gerçəklik, B., 1998.

YELİZAVETPOL, Yel is av et pol - Azərbaycanın qədim Çəhəri Gəncənin 1804-1918 illərdə adı. Qədim Gəncəyə "Yelizavetpol" adı Rusiya iÇğalçuları tərəfindən verilmişdir. Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, 1803 il noyabrın 20-də general P.D.Sisianovun baÇılığı ilə Rusiya qoÇunu Gəncəyə hücum etmişdi. P.D.Sisianovun təslim olmaq tələblərini dəfələrlə rədd edən Gəncə xan Cavad xan qalaya çəkilərək, uzun müddət çar qoÇunlarına Çiddətli müqavimət göstərmişdi. 1804 il yanvarın 3-də Cavad xan döyüçdə Çəhid oldu, rus qoÇunları Gəncə qalasını tutdu. Gəncə xanlığı ləğv edilərək, ərazisi Rusiyaya qatıldı. "Gəncə" sözü, Gəncənin qəhrəmanlığı Azərbaycan xalqının müstəmləkəçilərə qarçə mübarizə rəmzinə çəvrildi. Odur ki, iÇğalçılar bu adı Azərbaycan xalqının yaddaÇından silib çıxartmaq qərarına gəldilər. P.D.Sisianovun təklifi ilə Gəncə Çəhərinin adı imperator I Aleksandrın arvadı Yelizavetanın "Çərəfnə" Yelizavetpol adlandırıldı. "Gəncə" adının dilə gətirilməsinin qadağan olunması haqqında fərman verildi. Bu qaydanı pozanlar bir qızıl manat cərimə verməli idilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1918 il 30 iyul tarixli qəran ilə Gəncə Çəhərinin tarixi adı yenidən özünə qaytarıldı (bax, həmçinin *Gəncə çəhərinin adının bərpası barədə qərar*).

YELİZAVETPOL QUBERNİYASI Azərbaycanda inzibati-ərazi vahidi. Qafqaz və Zaqafqaziya diyarının idarəsinin dəyiçdirilməsi haqqında 1867 il 9 dekabr tarixli çar fərmanına əsasən yaradılmışdi. Mərkəzi Yelizavetpol (Gəncə) Çəhəri idi (bax *Gəncə quberniyası*).

YENÇBAYAZÇ QƏZASI, Novobayazet qəzası -*İrəvan quberniyası* tərkibində inzibati-ərazi vahidi, tarixi Göycə mahalı. Rusiya müstəmləkəçilərinin Türkiyənin Bayazid vilayətindən Göycəyə köçürüb gətirdikləri ermənilər onu "Nor Bayazid" (Yeni Bayazid) adlandırmıÇar. Rusiya iÇğaldan sonra müstəmləkəçilər tərəfindən məhz bu ad rəsmiləçdirilmişdi. 1849 ildə İrəvan quberniyası təçkil edildikdə onun tərkibində qəzaya çəvrilmişdi. Çöopenin 1829-32 illərdə apardığı kameral təsvirə görə, Çövan əyalətinin Göycə mahalında 59 kənd qeydə alınmışdi. Çar Rusiyası tərəfindən ermənilərin köçürülüb gətirilməsi ərəfəsində burada 999 azərbaycanlı ailəsi [yaxud 5607 nəfər (3164 kiçə, 2443 qadın)], comi 15 erməni ailəsi [yaxud 90 nəfər (52 kiçə, 38 qadın)] olmuşdur. Türkmənçay (1828) və Ədimə (1829) müqavilələrindən sonrakı köçürmələr nəticəsində buraya Türkiyədən 1485 erməni ailəsi, yaxud 8557 nəfər (4457 kiçə, 4100 qadın) gətirilmişdi. Nəticədə, mahalda əhalinin etnik tərkibi köklü çəkildə dəyiçdirilmişdi. Əhalinin cüzi hissəsini (4,9%) təçkil edən erməni ünsürünün payı 60,4%-dək artırılmışdi. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, qəzanın ərazisi 4122,76 kv.verst (4699,95 kv.km) idi. Qəza mərkəzi Novobayazet Çəhərində 14748 nəfər qeydiyyata alınmışdi. Qəzanın özündə isə 174111 nəfər (90384 kiçə, 83727 qadın) yaÇayırdı. Onlardan 161935 nəfəri daimi, 12176 nəfəri müvəqqəti yaÇayanlar idi. 1828-ci və sonrakı illərdə olduğu kimi, baÇverən köçürmələr vasitəsilə ermənilərin sayı süni surətdə artmaqda davam etmişdi. Bu da əhalinin ümumi sayında azərbaycanlıların azalmasına (50,7 min və ya 29,1%) səbəb olmuşdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra Yeni Bayazid qəzasının 1 -ci və 2-ci polis sahəsini Cümhuriyyətin mübahisəsiz torpaqları sırasına daxil etmişdi. Qəzanın bu hissəsində *Göycə dairəsi* yerləçirdi. Erməni-daÇnak hökuməti 1918-20 illərdə Yeni Bayazid qəzasının azərbaycanlılar yaÇayan kəndlərində soyqırımı törətmişdi. Dağlıq zolağının 5-ci sahəsinin müsəlman əhalisi üzrə müvəkkili 1919 il mayın 17-si məlumatında bildirdi ki, həmin ilin 13 aprelindən baÇayaraq, Ararat Respublikasının qoÇunları Göycə bölgəsinin, Yeni Bayazid qəzasının dinc müsəlman əhalisinə qarçə hücumə keçmişlər. Məqsəd, Göycə gölünün Çərçə və Çmal hissəsini burada yaÇayan müsəlmanlardan təmizləməkdir. Hal-hazırda Yeni Bayazid qəzasında 84 müsəlman kəndi dağıdılmışdi yandırılmışdi əhalisi isə qırılmışdi... Göycə bölgəsində müsəlman qalmamışdır. Ermənilər istədiklərinə nail olmuşlar. Azərbaycanda və Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Yeni Bayazid qəzasının-qədim Azərbaycan torpağı olan Göycə mahalının torpaqları, bütünlüklə, Ermənistanın tərkibinə daxil edildi.

Əd.: Azərbaycan tarixi sənədlər və nəçlər üzrə, B., 1990; Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, B., 1995; Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.;

"YENÇFÜYUZAT" - Bakıda Azərbaycan dilində nəç edilən həftəlik illüstrasiyalı jurnal (1910-11). "*Füyuzat*" (1906-07) ənənələrinin davamçısı olan jurnalın nəçəri və məsul müdiri ƏlipaÇa Hüseynzadə (Səbur), baÇmühərriri Əhməd Kamal Rasim oğlu idi. Çlam birliyi, milli istiqlaliyyət, siyasi dirçəliçə vətənpərvərlik ideyalarının təbliği, Çah, sultan istibdadını, Rusiya və Çingiltərə dövlətlərinin Yaxın və Orta gərçə ölkələrində - Misirdə, Ərəb istanda, Çanda,

"YENİ HƏQİQƏT" - gündəlik qəzet. 1911 ildə Bakıda nəşr olunmuşdur. İlk nömrəsi yanvarın 21-də, sonuncu, 44-cü nömrəsi martın 18-də çıxmışdır. "Günəş" və "Həqiqət" qəzetlərinin davamı idi. "Yeni həqiqət"də müxtəlif siyasi-inzibati regionların həyatına dair informasiyalar, beynəlxalq siyasətə, dini məsələlərə dair məqalələr, bədii ədəbiyyat nümunələri dərc olunurdu. Qəzetin nəşri və başredaktoru Oruc Orucov, əsas müəllifləri Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu), Mirzə Ələkbər Sabir, Əlabbas Müznib, Mirzə Məhəmməd Axundov, Məhəmməd Sadiq Axundov, Abdulla bəy Divanbəyov, Azad Mərəndi, Əliqulu Qəmküsər və b. idi.

Avropa dövlətlərinin gərqdə müstəmləkəçilik siyasətinin tənqidi, dünya müsəlmanlarının birliyi, "Gətihad-i islam" ideyasının təbliği "Yeni həqiqət" in əsas ideya istiqamətini təşkil edirdi. Ə. Ağayevin "Osmanlı məktubları" silsiləsinin, Həqim Məhəmməd zadənin "Avropahlar və ovçuluq", Gətanbul müxbirinin "Müsəlmanlara qəsd" məqalələrində və s. yazılarda imperialist dövlətlərin, o cümlədən Rusiyanın müsəlman xalqlarına qarşı yürütdükləri təcavüzkarlıq siyasəti ifadə olunurdu. Məhz buna görə də 1911 il martın 19-da "Yeni həqiqət" in nəşri dayandırıldı, nəşr-redaktoru Oruc Orucov həbs olunaraq Rusiyanın daxili quberniyalarına sürgün edildi.

Qısa müddətdə çıxmasına baxmayaraq, "Yeni həqiqət" milli ictimai-siyasi qurur, istiqlal ideyalarının oyandırmasında müəyyən rol oynamışdır.

Əd.: Məmməd zadə M. B., Azərbaycan türk mətbuatı, B., 1922; Mirəhmədov Ə., Sabir, B. 1958; Məmmədov M., Sabir və mətbuat, B., 1974.

"YENİ QAFQASYA" - Azərbaycan siyasi mühacirətinin mətbu orqanı. 1922 ilin yazından 1927 ilin noyabrına kimi Gətanbulda ayda iki dəfə çıxmış cəmi yüz nömrəsi içq üzü görmüşdür. Sahibi və müdiri Seyid Tahir, 1926 ildən sonra isə Sultan Əhməd Həqqi olsalar da, nəşrə bilavasitə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə rəhbərlik və redaktorluq etmişdir. Redaksiya heyətinin üzvləri gəfə bəy Rüstəmbəyli, Əhməd Cəfəroğlu, Xəlil bəy Xasməmmədov, Əmin Abid (Gültəkin) və Buxara Respublikasının sabiq prezidenti Osman Xoca idilər. Nəşrin ilk nömrələrində M. Ə. Rəsulzadənin açıq imzası ilə yazıları çıxmırdı. İlk dəfə onun imzası ilə "Gərarəyə gəlmiş bir məktub" yazısı məcmuənin 1922 il 15 oktyabr tarixli 4-cü nömrəsində dərc olunmuşdur.

"Yeni Qafqasya"nın nəşri ilə mühacirlər arasında canlanma, fəallıq yarandı. İlk nömrəsində dərc olunan proqram məqaləsindən aydın olurdu ki, "Yeni Qafqasya" *"bir milli imanla işə başlayaraq, Azərbaycan, Qafqaz və əsir türklərin milli istiqlal davasını tanıtdığı"* özünün əsas vəzifəsi hesab etmişdir.

"Yalnız azərbaycanlıların deyil, rus əsarəti altındakı bütün türklərin" (Mirzə Bala Məmməd zadə) məcmuəsi olan "Yeni Qafqasya" proqram məqaləsində qarşısına qoyduğu tarixi vəzifələri yerinə yetirmək üçün ciddi ideoloji mübarizəyə başladı. Onun nəşri Moskvada, Bakıda, Daşkənddə, Kazanda çıxan "Pravda", "Kommunist", "Bakinski raboçi", "Qızıl

Türkiyədə, Əfqanıstanda qanlı müstəmləkəçilik siyasətinin tənqidi jurnalın əsas ideya istiqamətini təşkil edirdi.

"Yeni füyuzat"ın əsas müəllifləri Əhməd Kamal, Mir-zə Ələkbər Sabir, Əliqulu Qəmküsər, Abdulla gəiq, Əlipaça Hüseyinzadə (Səbur), Əli Miçan, Axund Yusif Tahbzadə, Məhəmməd Sadiq Axundov, Nemət Bəsir, Əli Səbri və b. idi. "Yeni füyuzat"da poeziya aparıcı yerlərdən birini tuturdu. gərlərin çoxu siyasi məzmunlu olub, vətənin istiqlalıyyəti və suverenliyi ideyalarını təbliğ edirdi. Bu ideyalar Əhməd Kamal, Əlipaça Hüseyinzadə (Səbur), Abdulla gəiq kimi müasir şairlərə yanaşı, klassik türk şairlərinin, xüsusilə Namiq Kamalın şerlərində daha bariz ifadə olunmuşdu.

"Yeni füyuzat" da islam birliyinin təbliği xüsusilə güclü idi. Əhməd Kamalın "Asiya" başlıqlı silsilə məqalələrində Rusiya və Gənglətərinin müsəlman ölkələrini öz aralarında bölüşdürmək üçün törətdikləri silahlı toqquşmalarının real tarixi əks olunmuşdu. Müəllif Gəlam dövlətlərinin Qərb imperializminin təzyiqindən qurtuluq yolunu birləşməkdə görürdü.

İmperialist dövlətlərin gərqdə müstəmləkəçilik siyasətinin tənqidi jandarm idarəsinin diqqətini cəlb etmiş 1911 il martın 19-da nəşrin və baş redaktörün evində axtarış aparılmış, nəşr və məsul müdir Əlipaça Hüseyinzadə (Səbur) Həçərxana sürgün olunmuş baş redaktor Əhməd Kamal isə Rusiya hüdudlarından çıxarılıb, vətəni Türkiyəyə göndərilmiş bununla da "Yeni füyuzat"ın fəaliyyəti dayandırılmışdır.

Əd.: Məmməd zadə M., Azərbaycan türk mətbuatı, B., 1922; Azərbaycan dövrü mətbuatı (1875-1990-cı illər), B., 1993; Hüseyinzadə A., Romantik Şair Əlipaça Səbur, B., 2000.

Özbəkistan", "Noviy Vostok", "Qızıl Orenburq" və s. kimi qəzet və jurnalların, hətta ali sovet hakimiyyət orqanlarının ciddi narahatlığına səbəb olmuşdu.

"Yeni Qafqasya" Anadolunun dörd bir tərəfinə, İranın, Misirin, Hindistanın, Əfqanıstanın və digər Şərq ölkələrinin mərkəzlərinə yayılaraq, bolşevizm zülmü altında inliyan türk və islam millətlərinin uğradıqları qəzavü-qədər və zülm haqqında həzin və oyandırıcı xəbərlər aparırdı" (M.B.Məmməd zadə).

"Yeni Qafqasya" bir tərəfdən sovetlərə qarşı amansız ideoloji mübarizə aparır, rejimin xalqa qarşı törətdiyi terroru, cinayəti ifadə edirdisə, digər tərəfdən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, istiqlal dövrünün tarixini yazırdı."Yeni Qafqasya"nın vaxtilə toxunduğu mövzular böyük elmi-tarixi əhəmiyyət kəsb edir. *Mart soyqırımının (1918) dəhşətlərinə*, Azərbaycan və Türkiyə hərbi hissələrindən ibarət Qafqaz Əlam Ordusunun erməni-bolşevik hərbi birləşmələrinin darmadağın etməsinə, 28 May -istiqlal gününə, 27 Aprel - iğğal və matəm gününə dair jurnalda dərc edilən yazılar həmin dövrdə ideoloji mübarizəyə, ictimai rəyin düzgün formalaşdırılmasına xidmət edirdisə, bu gün sanballı tarixi mənbə rolunu oynayır. Jurnalın aparıcı mövzularından biri də beynəlxalq münasibətlər idi. Bu mövzuda, əsasən, M.Ə.Rəsulzadə və Mirzə Bala Məmməd zadə yazırdılar. "Neft uğrunda mübarizə" (1927, 18 avqust, 1*22), "Rusiya dalanda" (1927, 18 iyun, №18), "Rusiya və gərç arasında ticarət əlaqələri" (1927, 17 fevral) və s. yazılar "Yeni Qafqasya"nın beynəlxalq mövzulara böyük maraq və həssaslıq göstərdiyini əks etdirir.

Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixində "Yeni Qafqasya"nın xüsusi yeri və rolu vardır. Ankarada çıxan "Azərbaycan" jurnalı özünün 1952 il sentyabr tarixli 6-cı nömrəsində "Yeni Qafqasya" adlı məqaləsində yazırdı: "Yeni Qafqasya" özündən sonra gələn bütün milli nəqriyyat orqanlarının piriidir; dost və düşmən tərəfindən böyük bir ilgi ilə qarşılanmıqdır".

Əd.: Tahirli A., Azərbaycan mühacirət mətbuatı, B., 2002.

"YENİ GƏMƏ" - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə gəməni fəaliyyət göstərmiş xeyriyyə cəmiyyəti. Bakının baş memarı olmuş ali təhsilli ilk azərbaycanlı memar Zivərbəy Əhməd bəyovun təşəbbüsü ilə təşkil olunmuşdur (1919). Cəmiyyətin əsas məqsədi S.Şaumyanın göstərişi ilə erməni-daşnak və bolşevik hərbi birləşmələri tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı 1918 ildə həyata keçirilmiş soyqırımları zamanı xüsusi qəddarlıqla dağıdılmış və yandırılmış gəməni fəaliyyətini bərpa etmək olmuşdur.

YERLƏRDƏ QAÇQINLARIN VƏZİYYƏTİNİN GƏMƏNİN MƏRKƏZİ KOMİSSİYANIN GƏMƏNİN PLANININ TƏSDİQLƏNMƏSİ VƏ QAÇQINLARIN BOĞƏRƏZLƏRDƏ YERLƏŞDİRİLMƏSİNİN HAZIRLANMASI HAQQINDA QƏRAR - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1919 il avqustun 11-də qəbul etdiyi sənəd. Yeddi bənddən ibarət olan həmin qərar Mərkəzi komissiyaya qaçqınların boğərəzələrdə yerləşdirilməsinə dair dərhal layihə hazırlamaq tapşırılmışdı. Xarici ölkələrdəki qaçqınların qayıtması haqqında məsələnin həlli hökumətin ixtiyarında qalırdı. Mərkəzi komissiyaya qaçqın məsələsini həll etmək üçün xarici iqlər naziri vasitəsilə Beynəlxalq komissiya ilə əlaqə saxlamaq səlahiyyəti verilmişdi.

Əd.: *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов)*, Б., 1998;

YƏHUDİ GƏMƏLƏRİNİN URASI - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ölkədə yaşayan yəhudilərin mənafeyini müdafiə etmək məqsədilə fəaliyyət göstərmiş qura. 1917 il dekabrın 3-də yaradılmışdı. Həmin ilin sentyabrında guranın fəaliyyəti dayandırılmışdı 1918 il oktyabrın 9-da Bakı qubernatorunun icazəsi ilə yenidən bərpa edilmişdi. Müxtəlif dini və siyasi yəhudi qruplarının təmsil olunduğu gura mədəni-maarif, dini və xeyriyyə iqləri ilə məşğul olurdu. Aylıq büdcəsi 150 min rubla çatan yəhudi ibtidai və yuxarı sinif məktəbləri (800-dək şagird), yaşılar üçün axşam kursları və kitabxana, ucuz yeməcxana, erməni-daşnak və bolşevik hərbi birləşmələrinin 1918 ildə törətdikləri soyqırımları zamanı talanlardan zərər çəkmiş yəhudilərə yardım komitəsi, xırda alverçi və sənətkarlara yardım göstərən yəhudi bəre-əmanət birliyi guranın sərəncamında idi. guranın büdcəsi yəhudi icmasının üzvlərindən yığılan gəlir vergisi hesabına formalaşdı. Azərbaycan Milli gurasının 1918 il 19 noyabr tarixli qərarı ilə, milli təmsilçilik prinsipinə uyğun olaraq, yəhudi əhalisindən bir nümayəndəni Parlamentin tərkibinə daxil etmək və onun seçimini həyata keçirmək yəhudi milli təşkilatlarına həvalə edilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində Yəhudi Milli gurasım onun sədri M.A.Quxman təmsil edirdi. Onun Parlamentdəki, xüsusilə aqrar komissiyadakı fəaliyyəti, əsasən, yəhudilərin mənafeələrinin müdafiəsinə yönəlmişdi. **YOLLAR NAZİRLİYİ** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Yollar Nazirliyi - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə vətəndaşların və nəqliyyatını hərəkətini, yüklərin daşınmasını təmin edən yollar qəbəkəsinin fəaliyyətinə rəhbərlik edən ali icra hakimiyyəti orqanı. 1918 il mayın 28-də - Tiflisdə Azərbaycan Milli gurası tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunduğu gün Fətəli xan Xoyskinin təşkil etdiyi hökumət kabinetində ilk nazirliklərdən idi. İlk yollar naziri vəzifəsinə hələ Zaqafqaziya Cümhuriyyəti hökumətində yollar naziri iqləmiş dəmir yol iqləri sahəsində böyük təcrübəsi olan məşhur ixtiraçı-mühəndis Xudadət bəy Məlik-Aslanov təyin olunmuşdu. Sonrakı dörd hökumət kabinetlərində də Yollar Nazirliyi vəzifəsini X.Məlik-Aslanov tutmuşdu. 1919 ilin sonuna yaxın Yollar Nazirliyinin strukturuna iqlər idarəsi,

dəmir yol idarəsi, su və Çöse yolları idarəsi daxil idi. Bakı Dənizçilik Məktəbi, Azərbaycan dəmir yolunun mühafizəsi idarəsi və Bibiheybət buxtasının torpaqla doldurulması idarəsi də nazirliyin tabeliyində idi.

Azərbaycanın müstəqilliyi elan edildikdən sonra Gən-cədə Azərbaycan Dəmir Yolu İdarəsi yaradıldı. İdarənin Qatları milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, keçmiş Zaqafqaziya dəmir yolu iqlərinin hesabına komplektləndirilirdi. Bu dövrdə ölkədə yaranmış anarxiya, xüsusilə Türkiyə ilə müharibə cəbhəsindən qayıdan Rusiya hərbi hissələri ilə baş verməmiş nəticəsində dəmir yol stansiyalarının yandırılması, texniki avadanlıqların dağıdılması, dəmir yol teleqraf və telefon xətlərinin, cihazlarının zədələnməsi və dağıdılması, buxar qazanlarının, armaturlarının oğurlanması, elektrik iqlı vermək üçün lazım olan dinamо məqmlarının, onların avadanlıqlarının oğurlanması və s. iql çətinləndirirdi. Yalnız Tiflis-Gəncə Cəhrləri arasında səmiş qatarları iqləyirdi. Yüklə qatarları iqləmir, Gəncədən Kürdəmirədək ərazi cəbhə xətti hesab edilirdi. Kürdəmirdən Bakıya qədərki dəmir yol xəttində nə baş verirdiyindən xəbər yox idi. Hökumət Gəncədə olarkən onun sərəncamında cəmi 651 yüklə vaqonu (335-i bağlı, 110-u platforma, 206-sı isə sistem), 86 səmiş vaqonu (çoxunun təmirə ehtiyacı var idi) olmuqlur. Hökumətin sərəncamında acınacaqlı vəziyyətdə olan 77 parovoz var idi. Gələrin yox dərə-cəsində olduqlu belə bir çəraitdə hətta, iqlilərə əmək haqqı ödəmək belə mümkün deyildi.

1918 il sentyabrın 15-də Azərbaycan və Türkiyə hərbi hissələrindən ibarət *Qafqaz İslam Ordusu* tərəfindən Bakı azad olunduqdan sonra Yollar Nazirliyi ilə bərabər dəmir yolu idarəsi də Bakıya köçürüldü. Dəmir yol vaqonlarının sayı 1152 açıql, 965 platforma, 820 sistem, 194 səmiş və 153 parovoz hesabına artsa da, səmiş və yüklə vaqonlarının yansından çoxu, parovozların isə 60 faizə qədərki tam yararsız halda idi. Lakin Bakıda emalatxana və lazımi materialların olması dəmir yolunda çatıqlmayan vəsaitləri və materialları əldə etməyə imkan verirdi. Bakıya köçdükdən sonra nazirliyin neft məhsullarını Türkiyə komandanlığının ünvanına Batuma və Aleksandropola göndərməsi iql intensivləndirildi. Eyni zamanda, Bakı-Batum neft kəməri bərpa edilərək, onunla neft nəql olunması iql bərpa olundu.

1918 ilin noyabrında türk ordulan Azərbaycan tərkdərkən dəmir yolu, artıql türk ordusunun daqlınması iqlni həyata keçirə bildi. Bundan sonra Azərbaycana müdaxilə etməqlingilis qoqlunlarının komandanlığı dəmir yolunun xidmətindən geniş istifadə etdi. General Tomson ingilis zabıtlərinin yükünü və sənədlərini yoxlamaqlı Azərbaycan Xalql Cümhuriyyəti dəmir yolu iqlilərinə qadaqlan etməqlı. Yollar Nazirliyinin gördüyü təsirli tədbirlər nəticəsində 1919 ilin əvvəllərindən başlayaraq dəmir yolunda yüklərin və səmişlərin daqlınması sahəsində iqlər getdikcə yaxqlaqlı. Həmin ilin fevralından Bakı-Tiflis yolunda qatarların hərəkət intensivliyi artdı. Martdan isə Bakı ilə Xaçmaz arasında səmiş və yüklə, Bakı ilə Petrovsk-Port arasında isə poql qatarları iqləməyə başqladı. Sonralar Yollar Nazirliyi yüklərin Azərbaycan dəmir yolu ilə daqlınması iqlni də getdikcə intensivləndirirdi. 1919 ilin axırlarına yaxın Azərbaycan dəmir yolunda səmiş qatarlarının sayı 7 cütə çatdırılmışqlı. 1918 il sentyabrın 15-nədəklə parovoz və vaqonların təmiri üçün 7 depo fəaliyyət göstərirdi. Onlardan yalnız Bakı, Gəncə və Biləcəri depolarının təmir emalatxanaları vardı. Bu depolarda müvafiq olaraq, 18, 10 və 9 nisbətən saz dəzqah var idi. Çətinliklərə baxmayaraq, Yollar Nazirliyi parovozların təmiri üçün mümkün olan bütün tədbirləri görürdü. Əqlər fəaliyyətinin ilk dövərində nazirliyin sərəncamında 52 iqlək, 14 təmirədə olan və 169 təmir gözləyən parovoz var idisə, 1919 il noyabrın 1-i üçün vəziyyət xeyli yaxqlaqlı. Bu zaman nazirliyin sərəncamında artıql 101 iqlək, 52 təmirədə olan və 82 təmir gözləyən parovoz vardı. 1919 ilin sonuna Azərbaycan dəmir yol parkında 384 səmiş və 4096 yüklə vaqonu var idi.

Yollar Nazirliyinin həyata keçirdiyi əsas tədbirlərdən biri də dağıdılmışql dəmir yolu xətlərinə, platformalarına, dayana-caqları, stansiyaları, körpüləri və s. bərpa etməklə idi. Azərbaycan Xalql Cümhuriyyətinin fəaliyyətə başqladığı dövrdə, deməklə olar ki, bütün dəmir yol stansiyaları dağıdılmışql yandırılmışql avadanlıqları məhv edilmişqlı. 1919 ilin axınna qədər bunların aradan qaldırılması üçün gəqlin iqlər görülmüql təkcə 26 dağıdılmışql dəmir yol körpüsü bərpa olunmuşqlu. Həyata keçirilən mühüm iqlərdən biri də 1916 ildə tikintisinə başqlanılmışql *Ələt-Culfa dəmir yolunun* inqlasının 1919 ildə bərpa edilməsi idi. Bu yol Birinci dünya müharibəsində (1914-18) Qafqaz cəbhəsində rus ordusunun hərbi əməliyyatlarını yüngülləndirməklə məqsədilə çəklilməyə başqlanmışql və yarımçıql qalmışqlı. Həmin yolun Azərbaycan üçün böyük iqtisadi və mədəni əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Yollar Nazirliyi onun inqlasının bərpasını maliyyələndirməklə barədə qanun layihəsi hazırlayaraq parlamentə təqdim etdi. 1919 ilin mayında Parlament Bakı (Ələt)-Culfa dəmir yolunun tikintisi üçün vəsait ayrılması barədə qərar qəbul etdi.

Yollar Nazirliyi, eyni zamanda, ölkə ərazisindəki su yolları və Çöse yollarının iqlnə də rəhbərlik və nəzarət edirdi. Su yolları və Çöse yolları idarəsinin tabeliyinə 1000 verst uzunluqlunda Çöse və möhkəmləndirilmişql yollar verilmişqlı. Mərkəzi idarədən əlavə, ölkənin Çöse yolları ayrı-ayrı bölmələrə, o cümlədən Quba, Kürdəmir (ğamaxı), Lənkəran, gəki, guqla və Gəncə bölmələrinə (distansiyalarına) ayrılmışql və hər bölmə üçün distansiya rəisləri təyin olunmuşqlu. Yerli inzibati idarə orqanlarından qəbul edilmişql bu yollarda heç bir təmir iqlnin aparılmaması və hələ bundan da qabaql yolların təmiri üçün lazımi materialların olmaması nəticəsində Çöse yolları tamamilə dağılmışql vəziyyətdə idi. Nazirliyin yollar idarəsi və onun distansiya iqlilərinin səyi ilə mümkün olan bütün vəsaitlərdən istifadə edilərək, avtomobillərin bu yollarda maneəsiz hərəkətini təmin etməklə üçün lazımi çərait yaradılmışqlı. Yollar idarəsi Gəncə-Zaqatala, ğamaxı-Quba, ğamaxı-Bakı və Bakı-Mərdəkan arasındakı yolların bərpası və yeni yolların çəklilməsi iqlni təqvil etdi.

Xəzər dənizində hərəkətin yox dərəcəsində olması Yollar Nazirliyinə və onun yollar idarəsinə əsas diqqətini Kür çayında gəmiçiliyin inkişafına yönəltmək imkanı verirdi. Buna görə də Kür çayında gəmiçilik üçün inkişafın nəzarət və rəhbərlik üçün müstəqil çay gəmiçiliyi müfəttişliyi də yaradılmışdı.

1920 il aprelin 27-də sovet Rusiyası tərəfindən gəmiçilik Azərbaycanın içəri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Yollar Nazirliyinin fəaliyyətini yarımçıq qoydu.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), B., 1998; *Азербайджанская Демократическая Республика* (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Адрес-календарь *Азербайджанской Республики* Б., 1920.

YOLLARIN VƏ YOL TƏKÜLLƏRİNİN YOLLAR NAZİRLİYİNİN İXTİYARINA VERİLMƏSİ HAQQINDA QANUN (1919) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 1919 il martın 17-də qəbul etdiyi qanun. 5 bənddən ibarət idi. Qanuna əsasən, bütün Çose yolları, bərk örtüklü və torpaq yollar dövlət əhəmiyyətli hesab edilməklə yol tikililəri, bunlara xidmət edən idarələr və texniki heyətlə birlikdə Yollar Nazirliyinin ixtiyarına verilir. Qanunun sonuncu - 5-ci bəndində texniki heyətin və qulluqçuların Qatlarının sayı və Qat cədvəlləri təsdiq olunmuşdu.

YUNKERLƏR MƏKTƏBİ - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Gəncədə milli hərbi kadrlar hazırlayan təhsil müəssisəsi (bax *Gəncə hərbi məktəbi*).

YUNUSNADİĞ (Abahoğlu; 1880-1945) – türk juraalisti və siyasi xadimi. "Ətihad və Tərəqqi" partiyasının xadimləri ilə yaxınlıq etmiş 1918 ildə Türkiyədə nəfəs olunan "Təsviri-əfkar",

"Yeni gün" və s. qəzetlərdə Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinə dair yazıların müəllifi kimi tanınmışdır. 1918 il iyunun 4-də "Təsviri-əfkar" qəzetində dərc olunmuş "Qafqazlılar və Türkiyə" adlı məqaləsində Batum sülh konfransında Azərbaycan və Türkiyə nümayəndələri arasında aparılmış danışıqlar və əldə edilmiş razılaşma haqqında geniş məlumat verilir. Müəllif Azərbaycan türklərinin istiqlal mübarizəsini ön plana çəkərək, Qafqazın Türkiyə üçün əhəmiyyətini vurğulayırdı. 1918 il sentyabrın 4-də "Yeni gün" qəzetində çıxan "Bolşeviklərin hökuməti" məqaləsində Yunus Nadi 1918 il avqustun 27-də imzalanmış alman-sovet sazişini (bax *Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə əlavə məxfi saziş*) qərənə edərək, Azərbaycan və Bakı məsələsində qeyri-fəal mövqə tutduğuna görə Türkiyə hökumətini tənqid edirdi. Yunus Nadi Türkiyə ictimaiyyətində Azərbaycanın müstəqilliyinin labüdlüyü fikrinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

"YURD BİLGİSİ", "Azərbaycan yurd bilgisi" - Azərbaycan siyasi mühacirətinin ictimai-siyasi və ədəbi-bədii jurnalı. 1932-34 illərdə İstanbulda nəfəs olunmuş jurnalın cəmi 36 nömrəsi çıxmışdır. 20 illik fasilədən sonra, 1954 ilin fevralında Azərbaycan kultürünü Tanıtma Dərnəyinin orqanı kimi daha bir nömrəsi (sonuncu) - 37-ci nömrəsi buraxılmışdır. Jurnalın müdiri görkəmli filoloq alim, publisist və ictimai xadim Əhməd Cəfəroğlu idi. "Yurd bilgisi"nin səhifələrində Azərbaycan xalqının tarixi, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənəti, iqtisadiyyatı ilə bağlı materiallar dərc olunurdu. Jurnalda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, onun tarixi əhəmiyyəti, Qafqazda rus siyasəti, onun iflası ilə bağlı yazılara da geniş yer ayrılırdı. Jurnalın müəllifləri sırasında Əhməd Cəfəroğlu ilə yanaşı, Fuad Köprülüzadə, Həsən Abdullahoğlu, Əbdülbaki, Əhməd Zəki Validi və b. var idi.

YURDSEVƏR, Əbdülvahab Məmmədzadə (1898, Bakı - 1976, Ankara) - Azərbaycan milli istiqlal hərəkətinin fəal iştirakçılarından biri, ədəbiyyatşünas, publisist. 1911 ildə rus litseyinə qəbul edilmiş 1917 ildən siyasi fəaliyyətə başlamış həyatını bütünlüklə istiqlal hərəkətinə həsr edərək, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında yaxından iştirak etmiş 1920 ildən sonra Müsavat partiyasının katibi və Milli Müqavimət Komitəsinin üzvü olmuşdur. 1923 ildə həbs edilərək, əvvəlcə gəmiçilik Qafqaza sürgün edilmiş cəza müddəti bitdikdən az sonra isə Yaroslavl və Saratovda on bir illik sürgün həyatı yaşamışdır. Sürgündən sonra Ə.Yurdsevər bir müddət Daşkənddə qız məktəbində müəllimlik etmiş daha sonra Çana, oradan isə Varşavaya mühacirət etmiş əqidə və amalı uğrunda mübarizəsini mühacirətdə davam etdirmişdir. İkinci dünya müharibəsinin başlanmasından sonra Türkiyəyə getmiş burada hüquq təhsili almışdır. Ana dili ilə yanaşı, rus, alman, ərəb və fars dillərini də mükəmməl bilirdi. Bir müddət Ankara radiosunda farsca siyasi xəbərlər proqramının başçısı olmuşdur. Yurdsevər 1959 ildən ömrünün sonuna kimi *Azərbaycan Milli Mərkəzinə* (İstanbul) rəhbərlik etmişdir. Siyasi mübarizə ilə yanaşı, ədəbi fəaliyyətlə də məşğul olmuş Ankarada fəaliyyət göstərən Azərbaycan Kültür Dərnəyinin içində yaxından iştirak etmiş Azərbaycan ədəbiyyatına dair silsilə əsərlər ["Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və dram əsərləri" (Ankara, 1950), "Azərbaycan dram ədəbiyyatı" (Ankara, 1951; B., 2003), "Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri" (Ankara, 1951), "Azərbaycan ədəbiyyatında Vidadi və Vaqifin yaradıcılığı" (Ankara, 1952)] yazmışdır.

Əd.: Çarəli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991). B., 1997; Sultanlı V., Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. B., 1995.

YUSUF AKÇURA – görkəmli tatar tarixçisi, yazıçı və siyasi xadim. Türk xalqlarını birləşdirən və mübarizəyə çağıran mütərəqqi hərəkət olan, lakin mürtəce qüvvələr tərəfindən mənfi qiymətləndirilən Türkçülüyn - Pantürkizmin "atası" kimi məşhur olmuşdur (bax *Akçura Yusif*).

YUSUF BƏYLİĞ Eynülləyat (qızlıq soyadı Baiçeva; 30.5.1887, Rusiyanın Penza Q - 1955, Bakı) - ictimai xadim, maarifçi, xeyriyyəçi; görkəmli ictimai-siyasi və

dövlət xadimi Nəsim bəy Yusifbəylinin həyat yoldağı. Mənçəcə Kazan tatarlarındandır. Sankt-Peterburq ali qadın kurslarının fizika-riyaziyyat fakültəsini bitirmişdir (1910). Ailə həyatı qurduqdan sonra Gəncəyə köçmüşdür (1912), buradakı müqəddəs Nina qadın gimnaziyasında (1912-18) dərs demişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə maarif sahəsində çalışmışdır. Bakıdakı müqəddəs Nina qadın gimnaziyasında, Bakı realını məktəbində riyaziyyat müəllimi, maarif nazirliyinin inspektoru olmuşdur. Bu illərdə xeyriyyəçilik fəaliyyəti də göstərmişdir kimsəsiz uşaqların cinayətkar aləmdən uzaqlandırılmasında, onların yenidən tərbiyələndirilməsində, cəmiyyət üçün faydalı vətəndaşlar yetişdirilməsində mühüm xidməti olmuşdur (bax *Uşaqları Mühafizə Cəmiyyəti*). Bakı Dövlət Universitetində fəhlə fakültəsinin dekan müavini və türk Çöbəsinin müdiri (1921-27), daha sonra assistent, ali riyaziyyat kafedrasının privat-dosenti (1927-36) vəzifəsində işləmişdir. Kütləvi repressiyalar dövründə (1936-37) işdən kənarlaşdırıldıqda, Daşkəndə bacısının yanına qaçmışdır burada maliyyə-iqtisad institutunda müəllim işləmişdir 1944 ildə Bakıya qayıdıb, Azərbaycan Qiyabi Pedaqoji İnstitutunda müəllimlik etmişdir. Çox keçmədən yenidən təqiblərə məruz qalmışdır işdən qovularaq Moskvaya, sonra Tataristana getmişdir 1952 ildə yenidən Bakıya qayıtmışdır ömrünü burada keçirmişdir.

Əd.: Gəncəli S., Qadın, gözəllik və ülvyyə (ensiklopedik toplusu), B., 2001.

YUSİFBƏYLİĞ (Yusifbəyov, Yusubbəyov) Nəsim bəy Yusif oğlu (1881, Gəncə - 31.5.1920) - Azərbaycanın görkəmli dövlət və siyasi xadimi; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökumət başçılarından biri. Ziyalı ailəsində doğulmuşdur. Gəncə klassik gimnaziyasını bitirmişdir 1902 ildə Odessa Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Tələbələrin inqilabi mübarizəsindən qorxuya düşən çar hökuməti universiteti müvəqqəti olaraq bağladıqdan (1907) sonra, Nəsim bəy Bağçasaray Çöhrinə (Kırım) getmişdir burada Əmayıl bəy Qaspralının nəşr etdiyi "Tərcüman" qəzetində əməkdaşlıq etmişdir. Qaspralının qızı gəncəli Soltan xanımla evlənərək, bir müddət orada yaşamışdır. Kırım tatarlarının ədəbi-mədəni həyatında fəal iştirak etmişdir Ə. Haqverdiyevin teatr həvəskarları tərəfindən tamaşaçılara qoyulmuş "Dağılan tifaq" dramında Nəcəf bəy rolunu oynamışdır. Ehtiyac üzündən təhsilini başa çatdırma bilməyən Nəsim bəy çar xəfiyələrinin təqibindən yaxa qurtarmaq üçün 1908 ildə Türkiyəyə mühacirət etmişdir. 1909 ildə Gəncəyə qayıdaraq, Çöhr bələdiyyəsində çalışmış və tez-tez Bakıya gələn Yusifbəyli burada "Açıq söz" qəzeti redaksiyasında onun redaktoru Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə tanış olmuşdur.

Fevral inqilabından (1917) dərhal sonra Yusifbəyli Gəncədə *Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyasını* yaratmışdır (1917, mart), 1917 ilin aprelində Bakıda keçirilən Qafqaz və həmin ilin mayında Moskvada keçirilən Rusiya müsəlmanları qurultaylarında iştirak etmişdir. 1917 ilin iyununda Türk Ədəmi-Mərkəziyyət partiyası M.Ə. Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi "Müsavət" partiyası ilə birləşmiş yeni partiya "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət firqəsi Müsavat" adlanmışdır. Yusifbəyli bu partiyamın oktyabrın 26-31-də Bakıda keçirilən və Azərbaycanın siyasi həyatında böyük hadisəyə çevrilən 1-ci qurultayının hazırlanmasında və keçirilməsində fəal iştirak etmişdir partiya proqramının müəlliflərindən biri olmuşdur onun mərkəzi komitəsinin üzvü seçilmişdir Gəncə Çöbəsinə rəhbərlik etmişdir.

Rusiya Müəssislər məclisinə nümayəndə seçilən, lakin *Oktyabr çevrilişi (1917)* baş vermişdir üçün Petroqrada gedə bilməyən Yusifbəyli *Zaqafqaziya seyminin* yaradılmasında fəal iştirak etmişdir 1918 il aprel 22-də elan olunan Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası hökumətində maarif naziri vəzifəsini tutmuşdur milli siyasətin ən çətin və ən məsuliyyətli vəzifələrini icra etmişdir. "*Azərbaycan ideyasını siyasi bir tələb maddəsi şəklində formula etmək şərafi mərhum Nəsim bəyindir*". (M.Ə. Rəsulzadə)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra F.x. Xoyskinin təşkil etdiyi 1-ci hökumət kabinetində Yusifbəyli maliyyə və xalq maarifi naziri vəzifəsini, Xoyskinin 2-ci və 3-cü hökumət kabinetlərində də xalq maarifi və dini etiqad naziri vəzifələrini tutmuşdur. Xalq maarifi nazirliyinin həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi idi. Bu vəzifəni həyata keçirmək üçün isə təhsil sistemini milli zəmin üzərində tamamilə yenidən qurmaq və Azərbaycan dilini mükəmməl bilən ixtisaslı milli kadrlar yetişdirmək tələb olunurdu. Məhz buna görə N. Yusifbəylinin təqdimatı ilə hökumət 1918 il avqustun 28-də Azərbaycan məktəblərinin milliləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Xalq Maarifi Nazirliyinin söyləri nəticəsində artıq 1919 ilin əvvəllərində Azərbaycanda dövlət hesabına 637 ibtidai və 23 orta ixtisas təhsili məktəbi fəaliyyət göstərirdi.

1919 ildə 4-cü hökumət kabinetinin təşkilatı Yusifbəyliyə tapşırıldı və aprel 14-də elan olunan tərkibdə o, baş nazir vəzifəsindən əlavə, daxili işlər naziri vəzifəsini də tutdu. Parlamentdə daxili və xarici siyasət haqqında hökumət proqramı ilə çıxış edən N. Yusifbəyli bildirmişdir ki, hökumətin xarici siyasət sahəsində başlıca məqsəd və vəzifəsi böyük dövlətlərin Azərbaycanın istiqlalini tanınmasına nail olmaq, ölkənin ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq, daxili siyasət sahəsində isə iqtisadiyyatı dirçəltmək, əhalinin sosial rifahını yaxşılaşdırmaq, demokratik azadlıqları, o cümlədən söz, mətbuat, Yığıncaq və s. azadlıqları təmin etməkdir. Yusifbəylinin başçılıq etdiyi hökumət Denikin qüvvələrinin xaricdən, bolşeviklərin isə daxildən törət-

Nəsib bəy Yusifbəyli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 4-cü hökumət kabinəsinin üzvləri ilə. 1919

dikləri təhlükələrlə qarşılaşdı. Çunun 5-də keçirilən parlament iclasında Denikinın könüllü orduları ilə bağlı məsələ təkrarən müzakirə olundu. Denikin təhlükəsi ilə bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti *Dövlət Müdafiə Komitəsinin* yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Yusifbəylin 1919 ilin dekabrında özünün təşkil etdiyi ikinci hökumət kabinəsi 1920 ilin martına kimi fəaliyyət göstərdi. Yusifbəylin başnazir olduğu dövrdə Azərbaycan xalqının tarixində ən mühüm hadisə 1920 il yanvarın 11 -də Azərbaycanın istiqlaliyyətinin böyük dövlətlər tərəfindən defakto tanınması oldu. Bu münasibətlə yanvarın 14-də Yusifbəyli Azərbaycan xalqına müraciət etdi. Müraciətdə deyilirdi: **"Azərbaycanın müstəqilliyi Böyük Avropa millətlərinin Ali Şurası tərəfindən yekdilliklə tanınmışdır. Azərbaycanın Qərb xalqları ailəsinin tam hüquqlu üzvlüyünə daxil olması onun tarixində ən işıqlı gündür. Bu gündən onun mənəvi qüvvələrinin yeni çiçəklənmə dövrü başlanır. Hökumət inanır ki, bütün vətəndaşlar yenidən hər hansı bir maneə və təhlükə yaranarsa belə, azad və müstəqil Vətənin xoşbəxtliyini təmin etmək üçün birləşəcəklər. Yaşasın müstəqil Azərbaycan xalqı!"** Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması, 100 nəfərə yaxın azərbaycanlı gəncin Avropanın müxtəlif ali məktəblərinə göndərilməsi, torpaq islahatları haqqında qanun layihəsinin hazırlanması, savadsızlıqla mübarizə kurslarının açılması, məktəb dərslərinin hazırlanması və nəqrinə başlanılması da Yusifbəyli hökuməti dövrünün mühüm hadisələri sırasındadır. Yusifbəyli hökumətinin qəbul etdiyi son qərarlardan biri hərbi ordenlərin, milli himnin, dövlət gerbi və möhürü layihələrinin hazırlanması haqqında 1920 il 30 yanvar tarixli qərar idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti öz planlarını axıra qədər həyata keçirə bilmədi. Diplomatik əlaqə yaratmaq haqqında Azərbaycan hökumətinin bütün təkliflərini cavabsız qoyan sovet Rusiyası tərəfindən təhlükənin artdığı və iğal üçün zəmin hazırlayan daxili qüvvələrin fəallaşdığı çəraitdə Yusifbəylin başçılıq etdiyi 2-ci hökumət 1920 il martın 30-da istefa verməyə məcbur oldu. Məmməd Həsən Hacınskinin yeni hökumət (6-cı kabinə) təşkil etmək cəhdi uğursuzluqla nəticələndi. Aprelin sonlarında sovet Rusiyasının beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına tapdalayan hərbi müdaxiləsi və 11 -ci Qırmızı ordu hissələrinin qanlı döyüşməliyyətləri nəticəsində Paris Sülh Konfransının (1919-20) iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən tanınmış müstəqil Azərbaycan dövləti - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti aradan qaldırıldı və onun ərazisi iğal olundu.

Bakının 11 -ci Qırmızı ordu tərəfindən iğalından sonra təqibdən yaxa qurtarmaq məqsədilə Cəhəri tərk edən Yusifbəyli yolda faciəli surətdə qətlə yetirildi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Paçayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Şayev Ə., Cümhuriyyətin Gəncə səhifələri, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" kitabında, B., 1998; Əliyev M., Nəsim bəy Yusifbəyli, "Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan Hökuməti 1918-1920" kitabında, B., 1990.

YUSİFZADƏ Ağaəli Cəlal oğlu (1.1.1900, Güçə - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Güçə realni məktəbini bitirmişdi. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini texnika sahəsində davam etdirmək üçün Mülküz politexnik məktəbinə (Fransa) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin maddi vəziyyətini, təhsilin gediğini və məişət məsələlərini öyrənmək üçün 1921-22 illərdə Xalq komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun tapşırığı ilə xaricə ezam olunmuş xüsusi nümayəndənin hesabatında onun təhsilini uğurla davam etdirməsi və 1922 ilin sentyabrında bitirəcəyi göstərilirdi.

YÜZBAĞOV Əmayıl Qafur oğlu (?-?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) və özünün xalq maarifi nazirinə müraciətinə əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilməsi nəzərdə tutulmuş tələbələrdən biri. Xarkov Texnologiya institutunun mexanika Çöbəsində 12 semestr oxumuş lakin maddi çətinlik üzündən təhsilini yarımçıq buraxmağa məcbur olmuşdu. 1919 il oktyabrın 25-də Xalq Maarifi Nazirliyi ona təhsilini başa vurmaq üçün Xarkova qədər 3 min rubl yol pulu və 12000 aylıq xərcəlik ayırmışdı. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarı ilə adı Rusiyaya göndəriləcək tələbələrin siyahısına salınmışdı. Lakin Vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə oraya tələbə göndərmək baş tutmamışdır.

Z

ZAKASPI HÖKUMƏTİ - *Oktyabr çevrilişindən (1917)* sonra Mərkəzi Asiyada yaradılmış hökumət. 1918 il iyulun 11-də AÇqabadda Zakaspi vilayətinin Müvəqqəti Əraiyə Komitəsi - Zakaspi Müvəqqəti Hökuməti təşkil edildi. Hökumətin sədri eser F.A.Funtikov seçildi. İyulun 21-də Zakaspi vilayəti ərazisində eser-mənçevik tətill komitələrinin diktaturası qurulmuşdu. Zakaspi hökuməti sovet hakimiyyətinə və bolşeviklərə qarşı qəti mübarizə xətti yeridirdi. Zakaspi hökumətinin 1918 il avqustun 19-da Gəndakı ingilis qüvvələrinin nümayəndəsi ilə bağladığı müqaviləyə əsasən, bölgəyə ingilis-amerikan hərbi qüvvələri yeridildi. Bu qüvvələrin yardımı ilə Qırmızı ordu hissələri məğlubiyətə uğradıldı, Mərvdə bolşeviklərin yaratdığı Türkiyə Xalq Respublikası a radan qaldırıldı.

Zakaspi hökuməti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti ilə münasibətlər qurmağa çalışdı. Cümhuriyyət hökuməti 1919 il fevralın 12-də Zakaspi hökuməti ilə əlaqə yaradıb, danışıqlara girmək barədə müvafiq nazirliklərə tapşırıq verdi. Həmin il aprelin 2-də AÇqabadda Azərbaycan konsulluğu açıldı. 1919 ilin yayında Zakaspi hökumətinin də Bakıda konsulluğu fəaliyyətə başladı.

1919 ilin oktyabrında Qırmızı ordunun hücumu nəticəsində Zakaspi hökuməti süqut etdi. Onun Azərbaycan konsulluğu Denikin könüllü ordusunun Bakıdakı nümayəndəsinə biricədirildi. Zakaspi hökumətinin üzvləri bolşevik təqiblərindən yaxa qurtarmaq üçün Gəncəyə və Əfqanıstana mühacirət etdilər.

Əd.: Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Документы и материалы, т.1-2, Алма-Ата, 1963-1964; Азербайт, Кавказда ЈеМократик Республика ПеснујиHKa (1913-1920). ВНСиНaa нojiHTHKa уоKyMeHTbi H MaTepнajibi), E., 1998.

ZAQAFQAZGA çar Rusiyasında, sonralar isə SSRGdə Qafqazın cənubuna verilən ad. Böyük Qafqazın Bağ Qafqaznyaxud Suayırı silsiləsindən cənubda yerləşir. Çar Rusiyasının iğalçılıq siyasəti nəticəsində gəməli Qafqaz torpaqlarının zəbt edilməsi ilə rus dilində "Predkavkazye" (Ön Qafqaz) anlayışı iğənməyə başladı. Buna uyğun olaraq, Cənubi Qafqaz "Zakavkazye" (Arxa Qafqaz, yəni "Qafqazın arxası") adlandırıldı. *Türkmənçay müqaviləsi (1828)* Cənubi Qafqazın iğalı başa çatdırıldıqdan sonrakı ilk dövrlərdə Peterburqda bu region haqqında nəq olunan ədəbiyyatlarda (1836 ildəki dörd hissəli icmal və s.) "za Kavkaz" şəklində yazıldığı halda. "Za" və "Kavkaz" tədrisən bitişik yazılmağa başlayır. Çar hökuməti 1828 ildən Zaqaqaziyanın siyasi quruluşunda və inzibati-ərazi bölgüsündə dəfələrlə dəyişiklik etmişdi. Bölgədə iki dəfə (1844-83; 1905-17) caniçinlik sistemi tətbiq edilmiş ya da o, mərkəzə tabe olunmuşdu. *Müvəqqəti hökumət* isə burada Xüsusi Zaqaqaziya Komitəsi (rusca Osobyi Zakavkazskiy Komitet - Ozakom) yaratmışdı. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Zaqaqaziya Rusiyanın hakimiyyətindən çıxmışdı. Bu ərəfdə Zaqaqaziya on iki inzibati vahiddən ibarət idi: 1) Bakı quberniyası; 2) Bakı Şəhər rəisliyi; 3) Batum vilayəti; 4) Dağıstan vilayəti; 5) Yelizavetpol quberniyası; 6) Zaqatala dairəsi; 7) Qars vilayəti; 8) Kutaisi quberniyası; 9) Suxum dairəsi; 10) Tiflis quberniyası; 11) Qara dəniz quberniyası; 12) Gəvan quberniyası. Onun ümumi sahəsi 214693,7 kv.verst idi. Bu, bütövlükdə, Qafqaz ərazisinin 59,4%-ni təşkil edirdi (bax *İnzibati-ərazi bölgüsü*). 1917 ilin noyabr-1918 ilin may aylarında burada *Zaqaqaziya komissarlığı*, sonra *Zaqaqaziya Demokratik Federativ Respublikası (ZDFR)* elan edilmiş *Zaqaqaziya seymi* fəaliyyət göstərmişdi. 1918 il mayın 26-da ZDFR parçalanmış seym buraxılmış Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan respublikaları yaradılmışdı. Vaxtilə çar hökuməti tərəfindən həyata keçirilən inzibati-ərazi bölgüsü siyasətinin ağır nəticələri məhz bu dövrdə bütün kəskinliyi ilə ortaya çıxmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Gəvanı ermənilərə güzəşt getmiş ərazisinin 99908,87 kv.verst (mübahisəsiz və mübahisəli lərlə birlikdə) elan etmişdi. 1918 ildə ərazi məsələsi üstündə Ermənistanla Gürcüstan arasında müharibə baş vermişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, sonra isə Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının süqutu ilə Zaqaqaziyada sovet hakimiyyəti qurulmuşdu. Azərbaycan SSR-in ərazisi 86,6 min, Gürcüstan ərazisi 69,7 min, Ermənistan ərazisi isə 29,8 min kv.km müəyyənləşdirilmişdi. Zaqaqaziya anlayışı sovet dövründə də geniş tətbiq edilmişdi. 1922-36 illərdə Zaqaqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (ZSFSR) fəaliyyət göstərmişdi. ZSFSR-in ləğvindən sonra da bölgənin hərbi-iqtisadi vahid kimi saxlanması (Zaqaqaziya dəmir yolu, Zaqaqaziya hərbi dairəsi və s.) siyasəti davam etdirilmişdi. SSRGnin dağılması ilə (1991) bölgədə vəziyyət yenidən dəyiçmişdir. Hazırda Zaqaqaziya anlayışı, əsasən, Rusiya imperiyası və sovet dövrü hadisələri ilə əlaqədar olaraq tarixi-coğrafi ad kimi iğənilir. Müasir terminologiyada həmin ərazi coğrafi mövqeyinə görə Cənubi Qafqaz (Transqafqaz) adlandırılır.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.4-7, B., 2000-2003;

ZAQAFQAZĞYA BONLARI - *Zaqafqaziya Komissarlığının* pul niçanları. İlk dəfə 1918 il fevralın 5-də buraxılmışdı. *Zaqafqaziya seymi* dövründə və sonralar müstəqil Cənubi Qafqaz respublikaları yarandıqdan sonra da iqlənən Zaqafqaziya bonları bu respublikalar arasındakı razılaqlmalar əsasında buraxılmışdı. İlk razılaqlma 1918 il iyunun 20-də Gürcüstanla Ermənistan arasında, daha sonra, 1918 il sentyabrın 6-da Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan arasında əldə olunmuşdu. Sonralar bir neçə dəfə - 1918 il noyabrın 15-də Azərbaycanla Gürcüstan, 1919 il fevralın 12-də və mayın 7-də Gürcüstanla Ermənistan, sonuncu dəfə isə 1919 il iyunun 4-də Azərbaycan. Gürcüstan və Ermənistan arasında razılaqlmalar əldə edilmişdi.

Azərbaycanda Gürcüstan arasında 1918 il noyabrın 15-də imzalanmış müqaviləyə əsasən, Azərbaycan və Gürcüstanın səlahiyyətli nümayəndələrinin 1918 il 6 sentyabr tarixli saziqlinə olavə olaraq, Zaqafqaziya Komissarlığının daha 160 milyon rubl məbləğində (Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının hər birinin ehtiyacı üçün 80 milyon rubl) birgə bonlar buraxılması barədə razılıq əldə olunmuşdu.

Bonlar respublikaların hökumətlərinə, onlar ekspedisiyadan daxil olduqca, Dövlət bankının Tiflis kontoru tərəfindən buraxılırdı. Tərəflərdən heç birinin digərinin xəbəri və razılığı olmadan Zaqafqaziya bonlarını hazırlamağa və buraxmağa ixtiyarı yox idi.

1919 il 4 iyun tarixli saziqlə əsasən, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın hər birinə, əlavə olaraq, 100 milyon rublluq Zaqafqaziya bonu buraxmaq qorara alınmışdı. Həmin saziqlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bu məbləği, habelə 1919 il 12 fevral tarixli müqaviləyə əsasən ona düşən 80 milyon rublluq bonları (cəmi 180 milyon) almışdı. 1919 il 4 iyun tarixli saziqlə həm də bildirilirdi ki, hər üç respublika birgə bonlar buraxmaq barədə razılığa gəlməsələr, Zaqafqaziya Komissarlığının mövcud nümunələrindən olan bonların buraxılması həmişəlik dayandırılmışdır. Bu halda, Gürcüstan hökuməti Zaqafqaziya bonlarının bütün nümunələrinin litoqrafiya daqlarını və qurğuşun lövhələrini cəlatlaşdırmağı, rəsmlərinin, foto çəkirlərinin neqativlərini məhv etməyi və hər üç tərəfin nümayəndələrinin iqlirakı ilə onların originallarını yandırmağı öhdəsinə götürürdü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Zaqafqaziya bonları ilə əlaqlədar bir sıra qərarlar qəbul etmişdi (bax, həmçinin *Bakı bonları*).

ZAQAFQAZĞYA DEMOKRATİK FEDERATİV RESPUBLİKASI (ZDFR), Zaqafqaziya Qoqlma Xalq Cümhuriyyəti - 1918 il aprelin 9 (22)-dan mayın 26-dək mövcud olmuş dövlət. Mərkəzi Tiflis qəhəri idi. Oktyabr çevriliqlindən (1917) sonra Cənubi Qafqazda Rusiya üsul-idarəsinə son qoyulmağa baqladı. Bu məqsədlə *Zaqafqaziya Komissarlığı* təqlkil edildi. 1918 il fevralın 10-da isə *Zaqafqaziya seymi* fəaliyyətə baqladı. Lakin Cənubi Qafqazda mövcud olan dövlət quruluşu regionun qarqlsında duran mürəkkəb problemləri həll etməyə imkan vermirdi. Ona görə də dövlət quruculuqlunu təkmilləqldirməyə ehtiyac yarandı. Burada daxili amillərlə yanaql, xarici amillər də müəyyən rol oynamışdı. 1918 il aprelin 9 (22)-da ZDFR-in yaradılması elan olundu. Hökumətin tərkibi aqlaqlıdakı kimi idi: A. Çxenkeli - baqlnazir və xarici iqlər naziri; N.Ramiqlvili - daxili iqlər naziri; Q.Georqladze - hərbi nazir; N.Xo məriki - kənd təsərrüfatı naziri; X.Məlik-Aslanov - yollar naziri; F.x.Xoyski - ədliyyə naziri; N.Yusifbəyli - məarif naziri; M.H.Hacmski - ticarət naziri; qlHeydərov - dövlət nəzarəti naziri; A.Xatisyan - məliyyə naziri; A.Saakyan - ərzaql naziri; R.Kaçaznuni - ictimai məiqlət xidməti naziri; A.Erzikyan - əmək naziri. Göründüyü kimi, hökumət etnik mənsubiyyətinə görə 4 gürcü, 5 Azərbaycanlı və 4 ermənidən ibarət idi. Lakin strateji əhəmiyyətli nazirliklər gürcü və ermənilərdə idi. Yeni yaradılmış hökumət daxili və xarici siyasətdə ciddi dəyiqlikli edə bilmədi. Daxili ziddiyyətlər 1918 il mayın 11-16-da keçirilən *Batum konfransında* daha aqlkar qlkildə ortaya çıxdı. Konfransda Gürcüstan Almaniya nümayəndələrinin təzyiqlə nəticəsində ZDFR-dən çıxmağı qorara aldı. Bu, Zaqafqaziya seyminin mayın 26-da keçirilən iclasında reallaqldırıldı. Həmin iclasda ZDFR-in parqlanması barədə qətnamə qəbul olundu, Zaqafqaziya seymi buraxıldı. Mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması elan edildi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Həsonov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B-, 1993.

ZAQAFQAZĞYA FEDERASİYASI 1918 il aprelin 22-dən mayın 26-dək mövcud olmuş dövlət. Bax *Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası*.

ZAQAFQAZĞYA KOMİSSARLIĞI Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün 1917 il noyabrın 15-də Tiflisdə yaradılmış hökumət. Oktyabr çevriliqlə (1917) Rusiya xalqlarında milli müstəqillik ümidlərini artırdı. Belə ki, bolqləviklərin elan etdikləri "Rusiya xalqlarının hüquql bəyannaməsi" və "Rusiyanın və gərqin bütün müsəlman zəhmətkeqlərinə müraciət" ilk addım kimi, keçmiş imperiyaya daxil olan xalqların azad surətdə, ayrılıb öz müstəqil dövlətlərini yaratmalarına hüquql təminat verirdi.

1917 il noyabrın 11-də Cənubi Qafqazda fəaliyyət gös-tərən siyasi təqlkilatların yığıncağı keçirildi. Gürcü mənqləviklərinin rəhbəri Noy Jordaniya müstəqil yerli hökumət yaradılmasını təklif etdi. Hakimiyyət məsələsi Müəssislər məclisi tərəfindən həll olunana qədər regionu idarə etmək üçün Zaqafqaziya Komissarlığının yaradılması qərar alındı. Noyabrın 14-də yeni yaradılan hökumətin tərkibi elan edildi. Ona gürcü mənqləviki E.P.Gegeqlkəri sədrlik edirdi. Daxili iqlər və hərbi nazirliklərə D.Donskoy, məarif nazirliyinə Fətəli xan Xoyski, ədliyyə nazirliyinə ql.Alekseyev-Mesxiyev, ticarət və sənaye nazirliyinə Məmməd Yusif Cəfərov, yollar nazirliyinə Xudadat bəy Məlik-Aslanov, qanunlara nəzarət nazirliyinə X.Xasməmmədov, əkinçilik, dövlət əmlakı və dini iqlər nazirliyinə A.B.Neruqlcev, məliyyə nazirliyinə X.Korqlkian, himayəçilik nazirliyinə A.Ohancanyan, ərzaql malları nazirliyinə A.Ter-Qazarov baqlqlıqlq edirdilər. Əmək və xarici iqlər nazirliyi E.P.Gegeqlkorinin səlahiyyətində idi.

Xüsusi Zaqafqaziya komitəsi (XZK) ilə müqayisədə Zaqafqaziya Komissarlığı müstəqilliyə doğru daha bir addım atdı. Lakin onun icra orqanları Cənubi Qafqazda vəziyyəti sabitləşdirmək üçün gücsüz idi. Regionun hər üç milləti və onların siyasi partiyaları komissarlıqda təmsil olunduğundan onlar öz milli fraksiyalarını yaratdılar. Noyabrda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Milli Fraksiyası təsis edildi. Komissarlığın qəbul edəcəyi qərarlar əvvəlcə fraksiyaların iclaslarında müzakirə olunur, sonra qəti qərar çıxarıldı.

Müəssislər məclisinə qədər özünü Cənubi Qafqazın müvəqqəti hakimiyyət orqam elan etmiş bu hökumət Birinci dünya müharibəsi ilə və daxili ziddiyyətlərlə əlaqədar, regionun ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamağı xarici siyasətinin başca vəzifəsi kimi qarşıya qoymuşdu. Komissarlıq yaranandan iki həftə sonra Müəssislər məclisinə seçkilər keçirildi. Nəticədə, gürcü mençevikləri 11, müsavətçilər 10, dağnaklar 9, müsəlman socialist bloku 2, bolşevik, eser və ittihadçıların hərəsi 1 yer əldə etdilər. Seçkilərin gedişində Azərbaycan türklərinin böyük əksəriyyətinin "Müsa-vat" partiyasının milli ərazi muxtariyyəti ideyasını müdafiə etdikləri aydın oldu. Lakin Komissarlığın xarici siyasətinə münasibətdə milli fraksiyalar arasında ilk gündən fikir ayrılığı mövcud idi və bu, sonralar daha da dərinləşdi. Müsəlman fraksiyası ayrı-ayrı dövlətlərlə əlaqə məsələsində hökumətin tam müstəqilliyini elan edən bəyannamə qəbul olunmasını zəruri sayırdı.

Almaniya ilə sovet Rusiyası arasında hərbi əməliyyatlarını dayandırılmasına dair barışıq bağlandığı üçün Qafqaz cəbhəsində də 1917 il dekabrın 5 (18)-də Ərzincanda Zaqafqaziya Komissarlığı ilə Türkiyə arasında barışıq haqqında saziş imzalandı. Barışıq müqaviləsinin imzalanması ilə rus qoşunları Qafqaz cəbhəsindən geri çəkilməyə başladılar. Əslində isə, Rusiya üçün bu cəbhə dağıldı. Komissarlığın ordusu, demək olar ki, mövcud deyildi. Zaqafqaziya Komissarlığı rus ordusunun Qafqazda qalmasını narahat idi. Rus ordusunda bolşevik təbliğatının güclənməsi komissarlıq üçün təhlükə törədə bilərdi. Ona görə də 1917 il dekabrın 19-da komissarlıq Qafqazdakı rus ordusunun buraxılması haqqında əmr verdi. Əmrə əsasən, Qafqazdakı hərbi hissələr yalnız milli korpuslar halında saxlanılırdı. Ənənəvi və gürcü milli ordu hissələrinin yaradılması bir qədər asan oldu, çünki Qafqaz cəbhəsində ermənilər rus ordusunun tərkibində könüllü hərbi dəstələr adı ilə fəaliyyət göstərirdilər. Yarandığı gündən avantürist və qatı millətçi dairələrin rəhbərlik etdiyi 17 minlik erməni hərbi hissələri Azərbaycan əhalisinə qarşı terror əməliyyatına başladılar. Bu təhlükənin qarşısını almaq üçün Azərbaycan ordusunun yaranması zərurəti meydana çıxmışdı. Zaqafqaziya seyminin üzvü Aslan bəy Səfikürdski qeyd edirdi ki, **"Zaqafqazda kiçik qardaşlar olan ermənilər və gürcülər silahlandırıldıqları halda, böyük qardaş olan müsəlmanlara silah verilmədi"**. Zaqafqaziya Komissarlığında ikili standartlar təkəsilə silahlı qüvvələrin yaradılmasında deyil, digər məsələlərdə də özünü büruzə verirdi. 1918 il fevralın 10-da *Zaqafqaziya seymi* yaradıldı. Cənubi Qafqazdan Rusiya Müəssislər məclisinə seçilmiş bütün siyasi partiyaların nümayəndələri Seymədə təmsil olundular. Zaqafqaziya seyminin yaradılması ilə Cənubi Qafqazda cərəyan edən siyasi hadisələrin ağırlıq mərkəzi komissarlıqdan onun üzərinə keçdi. 1918 il martın 26-da Seym Zaqafqaziya Komissarlığını ləğv etdi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5. B., 2001; Nəsimzadə N., Azərbaycan Demokratik Respublikası, B., 1990; Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B. 1993; Əgəndərov A., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, B. 2003;

ZAQAFQAZQA KONFRANSI - üç Cənubi Qafqaz respublikası - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında konfrans (1919, may). 1918 il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra ölkənin xarici siyasəti qarşısında duran ciddi məsələlərdən biri qonşu dövlətlərlə mehriban əlaqələr yaratmaq, müəyyən məsələlərə münasibətdə Qafqaz həmrəyliyini nail olmaq idi. Azərbaycan Parlamentinin Dağıstan, Gürcüstan və Ermənistanə göndərdiyi müraciətdə deyilirdi: **"Qafqaz elə bir vəziyyət qarşısındadır ki, bu ərazi üzərində qurulmuş olan cümhuriyyətlər müqabil dostluq və həmrəylik yapmadan yaşaya bilməzlər!"**. Bütün Qafqazı hədələyən ağı və qırmızı Rusiya bu münasibətlərin yaradılmasını daha da zəruriləşdirirdi.

Dağ Respublikasının Denikinin könüllü ordusu tərəfindən iğlal olunması Azərbaycanı və Gürcüstanın ciddi şəkildə narahat edirdi. 1919 ilin yazında gimali Qafqazda cərəyan edən hadisələr bu respublikaların özləri üçün də gözənilməz nəticələr verə bilərdi. Məhz buna görə də 1919 ilin mayında çağırılmış Zaqafqaziya konfransında bir çox məsələlərlə bərabər, Denikin təhlükəsi də müzakirə edildi. Konfransdakı erməni nümayəndələri Denikin könüllülərinə öz münasibətlərini birbaşa bildirməkdən yayındılar. Lakin Qırmızı gələcək təhlükə Azərbaycan və Gürcüstanı eyni dərəcədə narahat etdiyi üçün onlar bu məsələdə həmrəy olduqlarını bildirdilər. Fətəli xan Xoyski konfransda çıxış edərkən, könüllü ordunun gimali Qafqazın Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikası ərazisinin, xüsusən Dağıstanın Azərbaycan üçün bilavasitə təhlükə yaradan iğfalına qarşı etiraz bildirməyi tələb etdi. Azərbaycan nümayəndəliyinin təkidi ilə konfrans gimali Qafqazın iğfalını öz müqəddəratını təyin etmə xalqlarının ərazisinin Denikin könüllü ordusu tərəfindən iğfal kimi pisləyən qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə bu qüvvələrin bütün Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinə bilavasitə təhlükə törətdiyi də qeyd olunurdu.

Ermənilərin mövqeyinə gəldikdə isə, bunun bir səbəbi onların sərhəd zolağından uzaqda yerləşməsi ilə bağlı idisə, digər səbəbi ermənilərlə könüllü ordu arasında gizli saziş olmasından irəli gəlirdi. Bu saziş əsasən, könüllü ordu Azərbaycana və Gürcüstana hücum edəcəyi halda, ermənilər onlara kömək göstərməli idi. Ermənilər bu hücum zamanı Azərbaycana və Gürcüstana

olan ərazi iddialarını da hərbi yolla reallaşdırmaq niyyətində idilər.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c. 5, B., 2001; Həsənov C, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993.

ZAQAFQAZQA QOĞMA XALQ CÜMHURİYYƏTİ bax *Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası*. **ZAQAFQAZQA MÜSƏLMANLARI** - Zaqafqaziyanın islam dininə etiqad edən əhalisi. Əksəriyyəti azərbaycanlılardan (Azərbaycan türklərindən) ibarət idi. Ərəb xilafətinin 7-ci əsrdə Cənubi Qafqaza yürüdüri burada islamın yayılmasına səbəb olmuşdu. 19-cu əsrin əvvəllərindəki Rusiya işğallarında islam Cənubi Qafqazda hakim din olmuşdu. Bundan sonra vəziyyət dəyişmiş, çar hökuməti müsəlmanların hüquqlarını ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə pozmağa, bölgədə xristianlaşdırma siyasəti yeritməyə başlamış, Zaqafqaziya müsəlman ruhaniləri idarəsi haqqında 1872 il 5 aprel Əsasnaməsi ilə onları nəzarətdə saxlamağa çalışmışdı. Müsəlmanların üstünlük təşkil etdiyi ərazilərin etnokonfessional tərkibi ermənilərin, rusların və digər xristian əhəlinin hesabına dəyişdirilmişdi. Cənubi Qafqazın inzibati-ərazi bölgüsü həyata keçirilərkən əhəlinin konfessional tərkibi nəzərə alınmamışdı. Beləliklə, Cənubi Qafqaz müsəlmanları çarizmin milli və dini zülmünə məruz qalmışdı. 1917 il Qafqaz təqviminin-məlumatına görə, Cənubi Qafqazda (*İnzibati-ərazi bölgüsü* məqaləsində təqdim olunan ərazi vahidləri üzrə) 3,3 milyondan çox müsəlman qeydiyyatda alınmışdı. Əlimərdan bəy Topçubaqov da "Azərbaycanın təkəkkülü" adlı tədqiqatında belə bir rəqəm göstərmişdir. Cənubi Qafqaz müsəlmanları inzibati vahidləri üzrə aşağıdakı kimi bölünmüşdü: Bakı Cəhər rəisliyi ilə birgə Bakı quberniyasında 940248, Yelizavetpol quberniyasında 797880, Dağıstan vilayətində 653384, Gəvan quberniyasında 410149, Tiflis quberniyasında 178331, Qars vilayətində 153406, Batum vilayətində 86320, Zaqatala dairəsində 85136, Qara dəniz quberniyasında 5684, Suxum dairəsində 3755, Kutais quberniyasında 730 nəfər.

Rusiya imperiyasının parçalanması və Cənubi Qafqazda milli dövlətlərin yaradılması çəraitində qeyri-müsəlman əhəlinin, xüsusilə ermənilərin müsəlmanlara qarşı zorakılıq aktları artmağa başladı (bax *Soyqırımı, Köçürmə siyasəti*). Belə bir çəraitdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nəinki ərazisi hesab etdiyi torpaqlarda (bax *İnzibati-ərazi bölgüsü*), həmçinin Cənubi Qafqazın digər ərazilərində yaşayan müsəlmanlarını da hüquqlarının müdafiəçisi kimi çıxış etmişdi. Cümhuriyyət Hökuməti 1919 il avqustun 2-də Birinci dünya müharibəsi başlandıandan bəri bütün Cənubi Qafqaz hüdudlarında müsəlmanlara və onların əmlakına qarşı yol verilmiş zorakılıqları təhqiq etmək üçün *Fövqəladə təhqiqat komissiyası* yaradılması barədə qərar qəbul etmişdi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu sahədə nəzərdə tutulmuş bütün planları gerçəkləşdirməyə imkan vermişdi.

Əd.: Topçubaqov Ə., Azərbaycanın təkəkkülü, Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), 1990,

ZAQAFQAZQA SEYMİ - Cənubi Qafqazda ali dövlət hakimiyyəti orqanı (1918, 23 fevral-26 may). 1918 ilin əvvəllərində Cənubi Qafqazda vəziyyət son dərəcə mürəkkəb idi. Rusiyanın Almaniyaya ilə Brest-Litovsk sülh danışıqları böyük çıxışdan sonra alman-türk qoşunları hücumu keçidilər. Türk qoşunlarının irəlilədiyini görə *Zaqafqaziya Komissarlığı* 1918 il fevralın 6-da Qafqaz cəbhəsinin komandanı Vehib paşaya teleqram göndərərək, Türkiyə ilə sülh danışıqları aparmaq istədiyini bildirdi.

Lakin regionda nüfuzu və güclü hakimiyyəti olmayan Zaqafqaziya komissarlığı tezliklə özünü buraxmaq məcburiyyətində qaldı. 1918 il fevralın 22-də Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatların yığılmasında Zaqafqaziya seyminin yaradılması və yerli hakimiyyətin bu orqana verilməsi haqqında qərar qəbul olundu. Fevralın 23-də üç əsas partiya fraksiyasının nümayəndələrindən ibarət Zaqafqaziya seymi öz işinə başladı. Seymdə Gürcüstandan sosial-demokratlar (mençeviklər) -32 nəfər, Azərbaycandan müsəvatçılar və onlara qoşulmuş bitərəf demokratlar - 30 nəfər, erməni "Dağhaksutyun" partiyası - 27 nəfər deputat iştirak edirdi. Bundan əlavə, Müsəlman Sosialist Bloku 7 nəfər, Rusiyada müsəlmanlıq fraksiyası ("İttihad") 3 nəfər, mençevik-hümmətçilər partiyası 4 nəfər deputatla, həmçinin sosialist-inqilabçılar (eserlər), milli demokratlar, Erməni Xalq Azaqlıq Partiyası, təmsil olunmuşdular. Zaqafqaziya seymində Azərbaycan siyasi partiyalarının 44 nümayəndəsi var idi (bax *Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası*).

Qafqaz cəbhəsində vəziyyət və Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan edilməsi məsələləri seymin fəaliyyətində mühüm yer tuturdu.

Cənubi Qafqazın müstəqil dövlət elan etmədən seym bu regionu beynəlxalq hüququn subyekti kimi təqdim edə və deməli, xarici dövlətlərlə sülh bağlamaq səlahiyyətinə də malik ola bilməzdi.

Zaqafqaziya seymi Türkiyə ilə sülh danışıqlarına hazırladığı vaxt Brestdə Rusiya ilə Almaniyaya arasında separat müqavilə imzalandı. Onun bir çərtinə görə, Ərdəhan,

Zaqafqaziya seyminin bayrağı

Qars və Batum Türkiyəyə verilməli idi. Zaqafqaziya seymi Brest sülhünün bu Çörtini qəbul etmədi və bildirdi ki, RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyətini heç vaxt qəbul etməmişdir. Türkiyə isə Brest sülhünün qərarlarına əsaslanaraq, Qars, Batum və Ərdəhanı dərhal boğaltmağı Zaqafqaziya seymindən tələb etdi. Belə bir Çəraitdə 1918 il martın 14-də Trabzonda Türkiyə ilə Zaqafqaziya seymi arasında sülh konfransı açıldı (bax *Trabzon konfransı*). Türkiyə nümayəndəliyi Zaqafqaziya seymindən müstəqilliyinin elan edilməsini əsas Çərtlərdən biri kimi qoyurdu. Müstəqilliyin elan edilməməsi Türkiyənin danışıqlara marağını zəiflətdi. A.Çənkeli etiraf edirdi ki, "Türkiyə, obyektiv olaraq, Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan edilməsində maraqlıdır. Cənubi Qafqazın müstəqilliyi Çımalardan Türkiyənin təhlükəsizliyini təmin edir". Türkiyə tərəfi Cənubi Qafqazın idarəçilik formasının, onun sərhədlərinin, dövlət dili və dininin, həmçinin Osmanlı imperiyasına münasibətinin rəsmən müəyyən edilməsi məsələlərinin müzakirə olunmasının zərurliyini qeyd etdi. Cənubi Qafqaz nümayəndəliyi qoyulan məsələlərlə bağlı xüsusi bəyanatla çıxış edərək göstərdi ki, regionun dövlət idarəçiliyi forması Seym tərəfindən iÇənərək, Demokratik Federativ Respublika formasında qalacaqdır; Cənubi Qafqazın ərazisinə Bakı, Yelizavetpol, Çəvan, Tiflis, Kutaisi quberniyaları, Batum və Qars vilayətləri, Suxumi və Zaqatala dairələri daxildir. Dağıstan vilayəti və Qara dəniz sahili quberniyaları məsələsi onların Seymə nümayəndə göndərməsinə qədər açıq qalır; rəsmi dil hələlik rus dilidir, lakin hazırlanan konstitusiyada gürcü, türk və erməni dillərinin dövlət dili kimi tanınacağını elan etməyə əsas vardır. Bəyanatda, həmçinin, Cənubi Qafqazda vicdan azadlığı haqqında qanunun fəaliyyət göstərəcəyi, qəbul ediləcək konstitusiyada isə dinin dövlətdən ayrılacağı da xüsusi vurğulanırdı.

Zaqafqaziya seymi daxilində milli fraksiyalar arasında yekdillik yox idi. Bu amil Trabzon danışıqlarında özünü daha qabarıq büruzə verdi. Belə ki, ermənilər Qars vilayətinin böyük bir hissəsinin, gürcü nümayəndələri Ərdəhanın və Batumun Osmanlılara verilməsinə ciddi etiraz etdilər. Azərbaycan nümayəndəsi X.Xasməmmədov isə Türkiyəyə güzəÇə gedilən ərazilərin siyahısından Batumun çıxarılmasını təklif etdi. O, Bakı neft kəmərinin son məntəqəsi olan Batumun Cənubi Qafqazın tərkibində saxlanılmasını Azərbaycan neft sənayesinin mənafeyinə uyğun sayırdı. Çünki, Batum Azərbaycanın dünya okeanına yeganə çıxışı idi.

Martda bolÇeviklərin daÇnaklarla birlikdə Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmək üçün qaldırdığı qiyam və azərbaycanlıların görünməmiş qəddarlıqla kütləvi surətdə məhv edilməsi, soyqırımlarına Azərbaycanın digər ərazilərində də geniş miqyasda həyata keçirilməsi Zaqafqaziya seymi daxilindəki ziddiyyətləri gücləndirdi. Azərbaycandakı qanah cinayətləri ilə bir vaxtda ermənilər Türkiyədə, xüsusilə Ərzurumda da böyük vəhÇliklər törətdilər. Bütün bunlar Türkiyə ilə aparılan istər Trabzon, istərsə də Batum danışıqlarında Zaqafqaziya seyminin vəziyyətini çətinləÇirdi. Aprelin 13-də Seymin, hökumətin və fraksiya nümayəndələrinin birgə iclasında Türkiyə ilə danışıqların gediÇ müzakirə olundu. Seym həmin iclasda Trabzon danışıqlarını dayandırmaq və Türkiyə ilə müharibəyə hazırlaÇmaq haqqında qərar qəbul etdi. Ölkədə hərbi vəziyyət elan edildi və Y.Gegeçkori, N.RamiÇvili və X.Karçıkıyandan ibarət Ali Müdafiə Çurası yaradıldı. Azərbaycan nümayəndəsinin bu Çuraya daxil edilməməsindən əsas məqsəd müsəlman fraksiyasının hadisələrin gediÇinə təsir imkanlarını aradan qaldırmaq idi. Lakin bu tədbirlər də Türkiyə qoÇunlarının irəliləməsini dayandıra bilmədi və onlar 1918 il aprelin 14-də Batumu tutdular.

1918 il aprelin 22-də müsəlman fraksiyasının təkidi ilə Zaqafqaziya seyminin geniş iclası keçirildi və müstəqil, demokratik, federativ Zaqafqaziya Respublikasının elan olunması haqqında qətnamə qəbul edildi. Aprelin 20-də azərbaycanlılara qarÇ Bakı soyqırımları ilə bağlı məsələnin müzakirəsi zamanı yaranmış hökumət böhranının bir nəticəsi də bu oldu ki, Y.Gegeçkorinin başÇılıq etdiyi Zaqafqaziya hökuməti istefa verdi. Zaqafqaziya seymi həmin gün aÇğıdakı tərkibdə yeni Zaqafqaziya hökumətini təsdiq etdi: 1. A.Çənkeli - başÇnazir və xarici iÇər naziri; 2. N.RamiÇvili - daxili iÇər naziri; 3. A.Xatisyan - maliyyə naziri; 4. Xudadat bəy Melik-Aslanov - yollar naziri; 5. Fətəli xan Xoyski - ədliyyə naziri; 6. Q.Georqadze - hərbi nazir; 7. N.Xomərki - kənd təsərrüfatı naziri; 8. Nəsim bəy Yusifbəyli - maarif naziri; 9. Məmməd Həsən Hacinski - ticarət naziri; 10. A.Saakyan - ərzaq naziri; 11. R.Kazaçnuni - ictimai məiÇət xidməti naziri; 12. A.Erzikyan - əmək naziri; və 13. Çərahim Heydərov - Dövlət nəzəret naziri. Bununla, hökumətdə əsas postları gürcülər və ermənilər ələ keçirdilər.

Zaqafqaziyada vəziyyət getdikcə pisləÇirdi, çünki müstəqilliyin elanından sonra Zaqafqaziya Federativ Respublikasının nə daxili, nə də xarici siyasətində ciddi bir dəyiÇlik baş verməmişdi. Siyasi partiyaların nümayəndələri Zaqafqaziya seymində ümumi dil tapı bilmirdilər, onların ümumi fəaliyyət proqramı yox idi və fraksiyaların hər biri öz siyasi xəttini həyata keçirməyə çalışırdı.

1918 il mayın sonuncu ongünlüyündə Zaqafqaziya seyminin dağılacağı açıq-aydın hiss olunurdu. Azərbaycan nümayəndəliyinə məlum olmuşdu ki, Seymin gürcü fraksiyası Batumda Almaniya nümayəndəliyi ilə gizli danışıqlar aparır və Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməyə hazırlaÇır. Elə həmin günlərdə seymin sosial-demokrat fraksiyasının lideri ÇQ.Sereteli Cənubi Qafqaz xalqlarının konfederasiya halında birləÇmək ideyasının özünü doğrultmadığını bildirdi. Sereteli Türkiyə ilə Batum danışıqlarında təklənmələrinə bəhanə gətirərək, Gürcüstanın Seymdən çıxıb, müstəqil respublika elan olunmasını zəruri hesab etdi. Mayın 25-də Seymdə iclasa sədrlik edən F.Xoyski Cənubi Qafqaz xalqları birliyinin zərurliyini əsaslandırmaqla yanaÇ, gürcü nümayəndəliyinin arzularının əleyhinə çıxmadı, eyni zamanda bildirdi ki, Azərbaycan türkləri də belə bir addım atmalı olacaqlar.

1918 il mayın 26-da Zaqafqaziya seyminin sonuncu iclası keçirildi. GQ.Sereteli Seymin buraxıldığını elan etdi. Zaqafqaziya seyminin buraxılması Cənubi Qafqazda öz müstəqilliklərini elan edən dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə nəticələndi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5. B., 2001; Vəkilov P., Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi, B., 1998.

ZAQAFQAZIYA SEYMİNİN MÜSƏLMAN FRAKSİYASI - *Zaqafqaziya seyminə* Azərbaycanı təmsil edən fraksiya. 1918 il fevralın 23-də təqdim olunmuş həmin il mayın 26-da Zaqafqaziya seyminin buraxılması ilə fəaliyyəti sona çatmışdır. 1918 ilin yanvarında bolşeviklər Rusiyada Müəssislər məclisini buraxdıqdan sonra Zaqafqaziya Diyar Soveti yerli hökumət strukturu yaradılmasını qərara aldı. Bu vəzifəni 1918 il fevralın 23-də ilk sessiyasını keçirən Zaqafqaziya seyminin üzvlərinə götürdü.

Zaqafqaziya seyminə dörd müsəlman partiyası - "Müsavət" və ona qoşulan demokratik bitərəflər qrupu (bu qrup müsəlman ictimai xadimlərindən ibarət idi və müsəlman milli komitələri, müxtəlif mərkəzlər tərəfindən "Müsavət"la eyni siyahıda irəli sürülüb seçilmişlər), "**Müsəlman sosialist bloku**", "**Rusiyada Müsəlmanlıq**" ("Ğitihad"), "**Hümmət**" (mençevik) partiyaları təmsil olunmuşdu: "Müsavət" və demokratik bitərəflər qrupu - Məmməd Yusif Cəfərov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəsim bəy Yusifbəyli, Həsən bəy Ağayev, Xosrov Paşa bəy Sultanov, Məmməd Həsən Hacınski, Mir Hidayət Seyidov, Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasmmədov, Qazı Əhməd Məhəmmədbəyov, Aslan bəy Qardaşov, gəfi bəy Rüstəmbəyli, Cavad bəy Məlik-Yeqanov, Mustafə Mahmudov, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Hacı Molla Səlim Axundzadə, Mehdi bəy Hacınski, Xudadad bəy Məlik-Aslanov, Müseyib Əxicanov, Lütfuli bəy Behbudov, Firidun bəy Köçərli, Əbrahim ağa Vəkilov, Həmid bəy gəhtaxinski, Rəhim Vəkilov, Ələsgər Mahmudbəyov, Yusif əfəndi Əfəndizadə, Mirzə Cəlal Yusifzadə, Məmmədrazı ağa Vəkilov, Əlam bəy Qəbulov; müsəlman sosialist bloku - Əbrahim bəy Heydərov, Əlixan Qantəmir, Aslan bəy Səfikürdski, Əhməd Cövdət Pepinov, Bağır Rzayev, Camo Hacınski, Məhəmməd Məhərrəmov; "Rusiyada müsəlmanlıq" ("Ğitihad") - Sultanməcid Qənizadə, Mir Yaqub Mehdiyev, Heybətqulu Məmmədbəyov; müsəlman sosial-demokrat mençevik partiyası "Hümmət" - Cəfər Axundov, Əbrahim Əbilov, Əkbər Ağayev xülislamov və Səməd ağa Ağamalıoğlu.

Partiyaların bu siyahısı Seymin 1918 il 28 fevral tarixli iclasında təsdiq olunmuşdu, lakin sonralar bu siyahıda müxtəlif dəyişikliklər edilmiş bir partiyadan digərinə keçmək halları qeydə alınmışdı. Hümmətçi mençeviklər isə gürcü fraksiyasına daxil olmuşdular.

Bütün partiyaların ümumi razılığı ilə "Müsavət" fraksiyasının və demokratik bitərəflər qrupunun ağırdakı tərkibdə rəyasət heyəti müsəlman fraksiyalarının birləşmiş iclaslarının rəyasət heyəti kimi qəbul edilmişdi: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (sədr), Məmməd Yusif Cəfərov və Nəsim bəy Yusifbəyli (sədrin müavinləri), Mustafə Mahmudov və Rəhim Vəkilov (katiblər), Mehdi bəy Hacıbababəyov və Əlam bəy Qəbulov (katiblər olmayanda onları müvəqqəti əvəz edənlər).

Müsəlman fraksiyası, gürcü və erməni fraksiyalarından fərqli olaraq, çox dağınıq fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, mühüm məsələlərin müzakirəsində öz qətiyyəti və sabit siyasi mövqeyi ilə seçilirdi. Fraksiyanın əsas diqqəti cənub-qərbi Qafqazda cərəyan edən proseslərə yönəlmişdi. Fraksiya Qars və Ərdəhanda müsəlmanların kütləvi qətləri haqqında məlumatlar alırdı. Axalsıx, Axalkələk və Borçalıda milli zəmində toqquşmalar baş verirdi. Erməni-yunan və gürcü birləşmələri Salhidə və Qalistavada müsəlmanlara qarşı zorakılıqlara yol verirdilər. Qafqaz müsəlmanları bütün ümidlərini Müsəlman fraksiyasına bağlamışdılar. Seymin bu prosesləri nizamlamaq imkanları məhdud idi. Müsəlman fraksiyasının sərəncamında isə hərbi qüvvə yox idi. Bununla belə, Müsəlman fraksiyası Seymin iclaslarında Qafqaz müsəlmanlarının maraqlarını təmin etmək uğrunda səylə mübarizə aparırdı. Qərbi dövlətləri Müsəlman fraksiyası ilə əlaqələr yaratmağa cəhd göstərirdilər. Lakin fraksiya liderləri dərk edirdilər ki, öz maraqlarını güdən Qərbi dövlətləri ilə əlaqələr Qafqazın müsəlman əhalisini təhlükəli vəziyyətə sala bilər. Onlar, ilk növbədə, Qafqaz müsəlmanlarının digər siyasi qüvvələri ilə əlaqələr yaratmağı zəruri hesab edirdilər. Bu məqsədlə gəmi Qafqazı təmsil edən Heydər Bammət, Əbdülməcid Çermoyev və başqaları ilə görüşlər keçirilmiş Qafqazdakı milli münasibətlərə və xarici təhlükə məsələlərinə dair danışıqlar aparılmışdı. Lakin Müsəlman fraksiyası federativ dövlətin tərkibində olduğu üçün separat danışıqlara meyil etmirdi. Hətta Türkiyə ilə danışıqlarda da fraksiya Cənubi Qafqazın federativliyini nəzərə alırdı. Lakin gürcülər və ermənilər öz milli maraqlarını ümumqafqaz maraqlarından üstün tuturdular. Zaqafqaziya seyminin Batum haqqında Türkiyənin ultimatumu ilə bağlı təcili iclasında E.Geçəkori, G.Sereteli, X.Karçikyan, Y.Semyonov və digərləri öz çıxışlarında müqavimət göstərməyi, əslində, Türkiyəyə rəsmən müharibə elan olunmasını tələb edirdilər. Müsəlman fraksiyası isə müharibənin əleyhinə idi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: "Seymdə müsəlmanların bütün səyləri cəbhə məsələsinin dinc yolla həlli və Qafqazın müstəqilliyinin dərhal həyata keçirilməsinə yönəlmişdi". Seymin Türkiyə ilə Trabzonda apardığı sülh danışıqlarında (bax *Trabzon konfransı*) Müsəlman fraksiyasından M.H.Hacınski, X.Xasmmədov, G.Heydərov, M.Y.Mehdiyev, Ə.ğeyxülislamov iştirak edirdilər. Azərbaycan nümayəndələri Türkiyə ilə müharibəyə razı olmadıqlarını bildirdilər. Müsəlman fraksiyası adından Seymdə çıxış edən M.Y.Mehdiyev bildirdi ki, Zaqafqaziya öz müstəqilliyini elan etməsə, Müsəlman fraksiyası sülh danışıqlarını müdafiə etməyəcək. X.Xasmmədov Batumun Türkiyəyə güzəştə gətilən ərazilərin siyahısından çıxarılmasını təklif etdi. O, Bakı neft kəmərinin son məntə-

qəsi olan Batumun Cənubi Qafqazın tərkibində saxlanması Azərbaycan neft sənayesinin mənfəyinə uyğun sayırdı. Türkiyə ilə müharibənin əleyhinə olan "Müsavət", demokratik bitərəflər qrupu və ittihadçılar birgə qətnamə qəbul etdilər. Qətnamədə deyilirdi ki, "Müsavət" firqəsi, demokratik bitərəflər qrupu və "Ütihad" partiyası Türkiyə ilə müharibənin Zaqafqaziya demokratiyası və onun daxili həyatı üçün ağır nəticələr verə biləcəyini əsas tutaraq, onun məsuliyyətini öz üzərinə götürür. **Erməni və gürcülər dini nifaq salmaq məqsədilə Çə azərbaycanlıların uzun bir tarixi dövrdə sünni türklərə qarşı döyüQdüyünü xatırlatsa da, bunun əhəmiyyəti olmadı.** Hadisələrin sonrakı inkişafı Müsəlman fraksiyasının aparıcı qüvvələrinin düzgün mövqe tutduğunu sübut etdi. Xüsusilə erməni-daçnakların 1918 ilin martında Bakıda və Azərbaycanın digər Çəhərlərində törətdiyi soyqırımlarından sonra Türkiyəyə qarşı müharibədə iÇirak etmək Azərbaycan üçün acınacaqlı nəticələrə gətirib çıxara bilərdi.

Müsəlman fraksiyasının Türkiyə ilə müharibə əleyhinə mövqeyi Seymi öz fikrindən döndərə bilmədi. Seym 13 aprel tarixli iclasında müharibə haqqında qərar çıxardı. Ölkədə hərbi vəziyyət elan edildi. Seymin fəaliyyəti iki həftəliyə donduruldu. Həmin iclasda hərbi vəziyyətlə əlaqədar yaradılmış Ali Müdafiə gurasında Azərbaycan təmsil edilməmişdi. Bu, Müsəlman fraksiyasının müharibə əleyhinə olmasından daha çox onların hadisələrin gediçinə təsir imkanlarını aradan qaldırmaq məqsədi güdüdü. Seymin iclaslarının keçirilməməsi isə Müsəlman fraksiyasının tamamilə təcrid edilməsilə nəticələndi. Müsəlman fraksiyasının aprelin 13-də keçirilən iclasında çıxış edən Heybətqulu Məmmədbəyov bildirdi ki, hökumət və Seym bu addımı ilə müsəlmanların hüquqlarını tapdalayır, belə olduqda ermənilər və gürcülərlə iÇəmək mümkün deyil. O, Seymin tərkibindən çıxaraq, Qafqazın çəçən və ingüçnüməyəndələrini bir yerdə toplayıb onların gələcək taleyi barədə düçünməyi təklif etdi. Lakin Məmməd Yusif Cəfərov süllh nümayəndələri Trabzondan qayıdana qədər Seymin tərkibindən çıxmaq məsələsini müzakirədən çıxarmağı məsləhət gördü. O, həmçinin bildirdi ki, müharibə ilə bağlı milli münasibətlərin kəskinləşdiyi bir vaxtda müsəlmanlar bütün hakimiyyətin hərbi kollegiyanın əlində cəmlənməsi ilə başçmayacaqlar.

Həsən bəy Ağayev isə hesab edirdi ki, fəvqəladə səlahiyyətli hərbi kollegiyanın yaradılması müsəlmanları ağır vəziyyətə salacaq və bundan yaxa qurtarmaq üçün kollegiyaya hansı hüquqların verildiyi qabaqcadan aydınlaşdırılmalı, bu orqanla yanaşı, seym də fəaliyyət göstərməlidir. Fraksiya bütün vasitələrlə Seymin fəaliyyətinin dayandırılmasına yol verməmək haqqında qərar qəbul etdi.

Seymdə Bakı Xalq Komissarları Sovetinə qarşı mübarizə məsələləri müzakirə edildikdə daçnak nümayəndələri Müsəlman fraksiyası ilə razılığa gəlməyib "bitərəf olduqlarını elan etmişdilər. gübhəsiz, bu qərar S.ğaumyanın Bakıda başçılıq etdiyi Xalq Komissarları Sovetinin onların mənfəyinə uyğun olmasından irəli gəlirdi. Bakıda azərbaycanlılara qarşı törədilən mart soyqırımından sonra özlərini Çəhərin əsl sahibləri kimi aparan erməni-bolçevik güruhunun özbaşnalıqlarına Zaqafqaziya seyminin etinasız münasibəti də Müsəlman fraksiyasının ciddi etirazına səbəb oldu. Müsəlman fraksiyası Seymdən müsəlman əhalisini müdafiə etmək üçün Bakıya qoçun yeritməyi tələb etdi. 1918 il aprelin 3-də Seymin Bakı hadisələrinə həsr olunmuş iclasında F.x.Xoyski bildirdi ki, **"...müsəlman əhalini müdafiə etmək üçün tədbirlər görülməsə, müsəlman nazirlər hökumətin tərkibindən çıxacaqlar"**. F.x.Xoyski Seymin aprelin 7-də və 17-də keçirilən iclaslarında da Zaqafqaziya hökuməti qarçısında məsələni kəskin qoydu: *"Bakı məsələsi respublikanın olum vəya ölüm məsələsidir"*.

Müsəlman fraksiyasının təkidi ilə aprelin 22-də Seymin geniş iclası keçirildi və müstəqil, demokratik, federativ Zaqafqaziya Respublikasının elan olunması haqqında qətnamə qəbul edildi. Yeni Zaqafqaziya hökumətinə Müsəlman fraksiyasından X.Məlik-Aslanov, F.x.Xoyski, N.Yusifbəyli, M.H.Hacinski, ÇHeydərov daxil oldular (bax *Zaqafqaziya seymi*).

"Bakı məsələsini" Seymin gücü ilə həll etmək cəhdlərinin əbəs olduğunu görən Müsəlman fraksiyası yeganə çıxış yolunu Osmanlı qoçunlarının çağırılmasında gördü.

Zaqafqaziya seyminin sonunun yaxınlaşdığını, habelə Türkiyəyə olan meylin artdığını hiss edən daçnak liderləri Bakı Sovetinə olan "bitərəf" münasibətlərini bəzi Çərtlər daxilində dəyiçməyə hazır olduqlarını Müsəlman fraksiyasına təklif etdi. Bu Çərtlər Bakıda gələcək hökumətin təçkilində onların iÇirakının təmin edilməsi, habelə erməni hərbi hissələrinin Bakıda saxlanması barədə ibarət idi. Seymin daçnak fraksiyası bu Çərtlərin qəbul ediləcəyi halda Bakı Sovetinin buraxılmasını öz öhdəsinə götürürdü. Lakin Müsəlman fraksiyası bu Çərtləri qəti surətdə rədd etdi. Mayın 6-da Müsəlman fraksiyasının birgə iclasında Fətəli xan Xoyski fəvqəladə bəyanat verərək, bu Çərtlərlə bağh kəskin etirazını bildirmişdi.

Nəsib bəy Yusifbəyli daçnaklarını bu həyasız, qeyri-səmimi tələblərinin mehriban qonçuluq Çəraitində yaçamaq arzusundan deyil, daha çox Türk ordusunun Azərbaycana yaxınlaşmasından irəli gəldiyini göstərmişdi. O qeyd edirdi ki, *"Bakıda və ümumilikdə, Şərqi Zaqafqaziyada bütün hakimiyyət müsəlmanlara məxsus olmalıdır, biz Bakını müvəqqəti olaraq itirmişiksə də, lakin onu bütövlükdə və əbədi olaraq qaytarmaq üçün hər şeyi etməliyik, ikinci yol yoxdur, ya hamısı, ya da heç nə"*.

Zaqafqaziya seymi ilə Türkiyə arasında Batumda davam etdirilən dançqlarda (bax *Batum konfransı*) Azərbaycanı Müsəlman fraksiyasının üzvləri M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinski təmsil etmişdi. Konfransda Almaniya nümayəndələri ilə separat dançqlar aparan Seymin gürcü fraksiyası Gürcüstanın Federativ Zaqafqaziya Respublikası tərkibindən çıxmasını və öz müstəqilliyini elan etməsini qərara aldı. Mayın 25-də Seymin müsəlman fraksiyasının

iclası keçirildi. Əlasda Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq oxunmuş rəsmi bəyanatda deyilirdi ki, Zaqafqaziya seyminin gürcü fraksiyası, gürcü sülh nümayəndə heyətinin üzvləri Batumda gizli danışıqlar aparır, ayrılmağa və Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməyə hazırlanırlar. Müsəlman fraksiyasının bununla bağlı qəbul etdiyi qətnamədə göstərilirdi ki, "Gürcüstan öz müstəqilliyini elan etdiyi halda, biz də öz tərəfimizdən Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməliyik". Daxili ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, həmçinin xarici amillərin təsiri nəticəsində Seym dağıldı. 1918 il mayın 27-də artıq keçmiş Seymin Müsəlman fraksiyası yaranmış siyasi vəziyyəti müzakirə etmək üçün fəvqəladə iclas çağırdı və Müvəqqəti Milli Şura yaratmaq qərarına alındı (bax *Azərbaycan Milli Şurası*).

Zaqafqaziya seymindəki Müsəlman fraksiyasının bütün fəaliyyəti tələyüklü məsələlərdə Azərbaycan xalqının maraqlarını qorumaqdan ibarət olmuşdur. Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyası gələcək müstəqil dövlətin - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin idarə olunması, minillik qədim dövlətçilik ənənələrinin bərpası üçün mühüm təcrübə məktəbi keçdi.

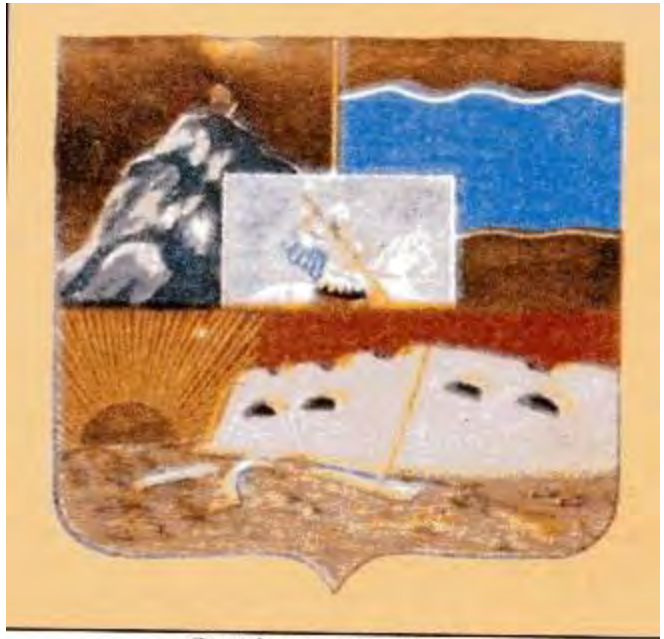
Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cüddə, c.5, B., 2001; Əgəndərov A., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, B., 2003.

ZAQAFQAZIYA SEYMİNİN TORPAQ İSLAHATI HAQQINDA QANUNUNUN LƏĞVİ HAQQINDA QƏRAR - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin qəbul etdiyi mühüm sənədlərdən biri. 1918 il iyunun 22-də qəbul olunmuşdur. Bəğ bənddən ibarət bu qərara əsasən, Məclisi-Müəssisən çağırılana qədər Zaqafqaziya seyminin torpaq islahatı haqqında qanununun icrası dayandırılırdı. Zəbt edilmiş fəxsi mülkiyyət olan və xəzinəyə məxsus torpaqlar geri qaytarılmalı idi. Əkinçilik nazirinə Məclisi-Müəssisənə çıxarmaq üçün torpaq məsələsinə dair materiallar toplamaq, habelə torpaq komitələrinin yenidən təşkil və ya ləğvi, torpaq pulu ödənişləri haqqında məruzələr hazırlamaq tapşırılmışdı.

ZAQAFQAZIYADA MÜSƏLMANLARA QARŞI ZORAKILIĞIN ARAĞDIRILMASI ÜÇÜN FƏVQƏLADƏ TƏHQİQAT KOMİSSİYASININ TƏŞKİLİ HAQQINDA QƏRAR - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin qəbul etdiyi ən mühüm sənədlərdən biri. 1918 il iyulun 15-də qəbul olunmuşdur. Qərarla xarici işlər nazirinə Avropa müharibəsinin (Birinci dünya müharibəsinin) başlandıqı vaxtdan Zaqafqaziyada müsəlmanlara qarşı zorakılığının araşdırılması üçün *Fəvqəladə Təhqiqat Komissiyası* yaratmaq tapşırılmışdı.

ZAQATALA - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində qubernatorluq və onun mərkəzi qəhəri. Azərbaycanın tarixi ərazilərini olan Car-Balakən camaatlığı və Əisu sultanlığının torpaqlarını əhatə edirdi. Car-Balakən camaatlığı Rusiya imperiyasının qoşunları tərəfindən 1803 ildə iğlal edilmişdi. Tərəflər arasında imzalanmış müqaviləyə görə camaatlıq daxili idarəçilik sistemini saxlamışdı. Lakin çar hökuməti 1830 il Car-Balakən üsyanını bəhanə götürərək, camaatlığı ləğv etmişdi onun əsasında Car vilayəti təşkil olunmuşdu burada müvəqqəti idarə orqanı yaradılmışdı. 1840 il 10 aprel qanunu ilə Car vilayəti Balakən qəzası adlandırılmışdı və Azərbaycanın bu ərazisi xüsusi məqsədlə Gürcü-Ənereti quberniyasının tərkibinə daxil edilmişdi. Balakən qəzası 1842 ildə Car-Balakən dairəsinə çevrildi. 1844 ildə Əisu sultanı Daniyal bəyin üsyan yatırıldıqdan sonra sultanlıq da ləğv olundu, apreldə Car-Balakən və Əisu torpaqlarında Car-Balakən hərbi dairəsi təşkil edildi. Dağıstan vilayətinin idarəçiliyi haqqında 1860 il 5 aprel tarixli əsasnaməyə uyğun olaraq, Car-Balakən hərbi dairəsi Zaqatala dairəsi adlandırıldı. Zaqatala ilk vaxtlar kiçik yaşıyməntəqəsi olmuş adı ilk dəfə 1807 ilə aid sənədlərdə çəkilmişdir. Zaqatala dairə mərkəzinə çevrildikdən sonra sosial-iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etməyə başlamışdı. Zaqatala dairəsi yaradıldıqdan sonra burada həyata keçirilən inzibati-ərazi bölgüsü əsasında Əisu sultanlığının Saxur mülkü ondan qoparılaraq Samur dairəsinə birləşdirilmişdi. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə Zaqatala dairəsinin ərazisi 3502,24 kv.verst idi. Dairə inzibati cəhətdən Əliabad, Car-Muxax, Qax sahələri və Almalı, Balakən, Muxax rayonlarına bölünürdü.

Həmin məlumata əsasən Zaqatala qəhərində 4505 nəfər (2456 kişi, 2049 qadın) yaşayırdı. Bütövlükdə dairədə 92608 nəfər (48323 kişi, 44285 qadın) əhali yaşayırdı. Onlardan 86128 nəfər (93%) yerli sakin, 6480 (7%) müvəqqəti sığınanlar idi. Zaqatala dairəsi əhalisinin 85136 nəfərini (92%) müsəlmanlar təşkil edirdi. Zaqatala dairəsində hərbi idarə sistemi mövcud idi. Hərbi, mülki və inzibati hakimiyyət hərbi rəisin əlində cəmlənmişdi. Əhalinin əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı, başlıca olaraq tütünçülük idi. Sənətkarlıq və ticarət də inkişaf etmişdi. Zaqatala

*Zaqatala qəzasının gerbi. 1840.
Azərbaycan Tarixi Muzeyi*

dairəsi Azərbaycanda çarizmin müstəmləkəçilik sistemində qarşı mübarizənin əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur. 1863 ildə burada məşhur Zaqatala üsyanı baş vermişdir. Üsyan yatırıldıqdan sonra Zaqatala dairəsi hərbi və mülki hissələrə bölünmüşdür. Kəndli hərəkatı, onun spesifik forması olan qaçaq hərəkatı da yayılmışdır. *Fevral inqilabından (1917)* sonra Zaqatala dairəsində də Müvəqqəti Hökumətin orqanları yaradılmağa başlamışdır. 1917 il oktyabrın 20-də Zaqatala dairəsi Kazak qoçunlarının, Qafqaz dağlıları və düzəngahlarının azad xalqlarının Cənub-gərç ittiqafına daxil edilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Zaqatala dairəsini özünün mübahisəsiz ərazisi elan etmişdir. Zaqatala dairəsinin əhalisi də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tərkib hissəsi kimi qalmaq arzusunu ifadə etmişdir. Zaqatala dairə Milli gurası dairənin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə birləşməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bunu nəzərə alaraq 1918 il iyunun 30-da açağıdakı qərarı qəbul etmişdir: Zaqatala dairəsi əhalisinin yerli Milli Komitənin 1918 il 28 iyun teleqramında ifadə olunmuş arzusuna uyğun olaraq, Zaqatala dairəsi Azərbaycan Respublikasına birləşdirilsin, bu barədə əhaliyə məlumat verilsin. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bu qərarla Gürcüstanın ərazi iddialarına qarşı qanuni yol ilə cavab verməyi onun həyata keçirilməsinə nail ola bilməmişdir. Hökumət 1918 il iyulun 30-da Zaqatala dairəsində vəziyyətin öyrənilməsi üçün Maliyyə, Ədliyyə və Daxili işlər nazirlikləri nümayəndələrindən ibarət komissiya yaratmış ona yerli əhalinin arzu və istəklərinin öyrənilməsi və b. mühüm vəzifələr tapşırılmışdır. Daxili işlər nazirliyinə Zaqatala dairəsində digər quberniyalarda qəbul edilmiş əsaslarla inzibati hakimiyyət təşkil etmək həvalə olunmuşdur. Zaqatala dairəsi rəsmi sənədlərdə quberniya adlandırılmağa başlamışdır. 1919 il fevralın 17-də Gəncə dairə məhkəməsinin səlahiyyətlərinin Zaqatala quberniyası və gimal-Qərbi Azərbaycana aid edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. 1919 il 26 fevral qərarı ilə Zaqatala quberniyası Muxax sahəsinin yoxsul ailələrinə 1715 pud taxıl ayrılmışdır. Zaqatala qubernatoru general Haqımbəyov 1919 il martın 16-da gimal-Qərbi Azərbaycan generalqubernatoru təyin edildikdən sonra həmin vəzifəyə Məmməd bəy gahmalıyev təyin olunmuşdur. 1919 il 25 oktyabr-2 noyabrda Azərbaycan Respublikasının Zaqatala quberniyası və Tiflis quberniyasının Sığnax qəzası arasında müvəqqəti sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi üçün Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının beynəlxalq komissiyası fəaliyyət göstərmişdir. Tərəflər bütün məsələlərin sülh yolu ilə həll edilməsini qərara almışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Zaqatala Cəhərinin sosial-iqtisadi və mədəni həyatının inkişafına da diqqət yetirirdi. Parlament 1919 il noyabrın 6-da Zaqatala Cəhər təsərrüfat idarəsinə Cəhər küçələri, su boruları və digər qurğuların təmiri üçün xəzinə vəsaitindən 70 min manat ayırmaq haqqında qanun qəbul etmişdir. gəhərin Talaçayın dağlarından qorunması məqsədilə 1920 il fevralın 26-da 234 min manatdan çox vəsait ayrılması haqqında daha bir qanun qəbul edilmişdir. Hökumət iş ciddi ehtiyac olduğunu nəzərə alaraq 1920 il fevralın 2-də Zaqatala Cəhərində kiçik müəllimlər seminariyası açılması barədə qərar vermişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Zaqatala quberniyasında həyata keçirdiyi tədbirlər ona böyük nüfuz qazandırmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 11-ci Qırmızı ordu tərəfindən süqutundan sonra mayda Zaqatala quberniyasında da sovet hökuməti quruldu, qəza inzibati-ərazi vahidi tətbiq olundu. Sovet hökumətinə qarşı müqavimət hərəkatı zamanı Zaqatala anti-sovet üsyanlarının mərkəzlərindən biri oldu. 1920 il iyunun 6-da Zaqatalada antisovet üsyanı başlandı. 11-ci Qırmızı ordu hissələri yalnız iyunun 18-də Zaqatala üsyanının yatra bildi [bax *Zaqatalada antisovet üsyanı (1920)*]. Zaqatala qəzası 1929 ildə həyata keçirilən rayonlaşdırma zamanı ləğv olundu. Onun ərazisində Zaqatala, Balakən və Qax rayonları yaradıldı.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.1-2, B., 1998; Azərbaycan Respublikası Demokratik Respublika (1918-1920). Zəkonədatəlyənyə akty (səbərnik dokuməntəv), B., 1998; Azərbaycan Respublikası Demokratik Respublika (1918-1920). Vnəşnyə polityka (dokuməntəv i materyaly), B., 1998; Respublika elmi-konfransının materyalları, B., 2003; Lətifəvə Ə., Səvero-zəpadnyy Azərbaycan: İlisuyiskə sultənəstvə, B., 1999; Şepətyəv A., Doklad o spornyx Kavkazskix tərriTORiyax, na kətoryə iməyət prava səmooprədelivşiyə azerbaydžanskix tyurki// İzv. AN Azerb. SSR (seriya istorii, filozofii i pravo), 1990, №2.

ZAQATALADA ANTİSOVET ÜSYANI (1920) - 1920 il iyunun birinci yarısında Zaqatala bölgəsində sovet içşəlinə qarşı baş vermiş xalq hərəkatı. Qarabağdakı antisovet üsyanı ilə eyni vaxtda başlanmışdır. Üsyandan məqsəd qırmızı ordu hissələrinin bölgədəki azğmliqlarının qarşısını almaq və onu bütünlüklə sovet rejimindən azad etmək idi. Üsyan iyunun 6-da başlandı. Üsyanda xalq kütlələri ilə bərabər, əzsaylı qoçun dəstələri də içşirək edirdi. Onun rəhbərləri də xalq arasından seçilmişdir. Zaqatala üsyanının rəhbəri, Tala kəndinin imamı Hafiz əfəndi idi. Ək günlərdə üsyançıların sayı 1000 nəfərə çatırdı. Cümhuriyyət ordusunun Zaqatalada yerləşən və sonradan sovet hakimiyyətinə tabe etdirilən taboru da üsyançıların tərəfinə keçdi. 1920 il iyunun 9-da, səhər saat 6-da bölgədəki üsyançı qüvvələr Zaqatalaya toplaşdılar. gəhər qalası və teleqraf dərhal elə keçirildi. İqilab Komitəsi üzvlərinin və sovet içşilərinin həbsi barədə qərar verildi. Gürcüstanla sərhəddə yerləşən keçmiş Cümhuriyyət tabonunun üsyançılara qoçulması onların gücünü daha da artırdı. Qısa müddətdən sonra Qax da sovet qüvvələrindən azad edildi.

11-ci Qırmızı ordunun bölgədə yerləşdirilmiş 7-ci süvari diviziyasının 37, 39 və 40-cı süvari alayları 1920 il iyunun 10-da Əlibəyli, Yuxarı Muxax kəndləri yaxınlığındakı yüksəklikdə, Qaraman və s. məntəqələr ətrafında döyüşlərdə üsyançı qüvvələrin müqavimətini qıra bilməyib böyük itkilər verdi. İyunun 11-də üsyançılar

39-cu süvari alayının Əmbərcay ətrafındakı zastavalarını da geri çəkilməyə məcbur etdilər. Çunun 13-də strateji əhəmiyyətli Bağ Göynük kəndi də üsyan qaldırdı və kənd qırmızı qüvvələrdən təmizləndi. Bölgədə hərbi təçəbbüs bütünlüklə üsyançı qüvvələrin əlinə keçdi və onların döyüç fəallığı nəticəsində 11 -ci Qırmızı ordunun 7-ci süvari diviziyasının vəziyyəti xeyli mürəkkəbləşdi. Bu diviziyayı tamamilə məhv olmaqdan xilas etmək üçün bölgəyə 58-ci piyada briqadası, 27-ci zirehli dəstə və kommunistlərdən təçkil edilmiş dəstədən ibarət əlavə qüvvələr göndərildi. Əlavə qüvvələr iyunun 16-da bölgəyə yetidilər və iyunun 17-də bütün cəbhəboyu üsyançı qüvvələrin üzərinə hücum təçkil edildi. Çoxsaylı hərbi texnikaya və üstün qüvvələrə malik olan 11-ci Qırmızı ordu hissələri gün ərzində üsyançıların müqavimətini qırmağa nail oldular. Zaqatala-ğəki Çəse yolu və digər strateji məntəqələr yenidən onların əlinə keçdi. Çunun 18-də isə 11-ci Qırmızı ordunun hissə və bölmələri Zaqatalaya daxil oldular və burada sovet hakimiyyəti yenidən bərpa edildi. Bölgə əhalisinə qanlı divan tutuldu.

Əd.: Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.6, B., 2000; Qaffarov T., Azərbaycan tarixi. 1920-1991, B., 1999.

"ZARYA" - gündəlik siyasi-ictimai, ədəbi qəzet. Müsəlman sosialistlərinin, hümmətçi-mençeviklərin, müsəlman sağ esərlərin orqanı. 1919 ildə Bakıda rus dilində nəçr edilmişdir. 1-ci nömrəsi yanvarın 29-da, sonuncu 109-cu nömrəsi sentyabrın 15-də buraxılmışdır. Qəzet bəzi məsələlərdə bolçeviklərə qarç çıxıçar da etmişdir. "Zarya"nın səhifələrində S.Ağamalioğlunun, Çəbiləvun və M.Musəvinin xalqın ağır vəziyyətinə, inçilabi mübarizəyə dair yazıları dərc olunurdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarç pozuculuq təbliğatı apardığı üçün nəçri dayandırılmışdır.

ZEYNALLI Məmmədhanəfi (Hənəfi) Baba oğlu (1896, Bakı, Mərdəkan - 13.10.1937, Bakı) - ədəbiyyatçınas « alim, folklorçınas, tənqidçi. Mədrəsədə oxumuç rus-müsəlman orta məktəbini bitirmişdir. 1916 ildə Moskva Ali Texniki məktəbində (indiki Bauman adına Çstitut) təhsil almıç tələbə hərəkatında içirakma görə məktəbdən xaric edilmiş (1917), Bakıda və qəzalarda siyasi iç aparmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 1919 il 1 sentyabr tarixli xüsusi qərarı ilə dövlət hesabına hüquq təhsili almaq üçün Çtanbul Universitetinə göndərilmişdir. Lakin Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1920 ilin iyulunda Türkiyədən geri qayıtmıç 1922-27 illərdə Azərbaycan Tibb Universitetində oxumuçdur. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Göyçay, Salyan, çamaxı qəzalarında partiya və sovet orqanlarının təçkilində içirak etmiş çuça qəza partiya komitəsinin katibi içəmişdir.

Azərbaycan Dövlət Nəçriyyatının təçkilatçılarından və baç redaktoru (1924-29) olmuşdur. Azərbaycan Pedaqoji Çstitutunun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında dosent, Azərbaycan Elmi Tədqiqat Çstitutunda ədəbiyyat bölməsinin elmi içisi olmuş folklor qrupuna rəhbərlik etmişdir. 1923 ildə "Azərbaycan ədəbi və çairlər ittifaqı" rəyasət heyətinin sədr müavini, "Azərbaycanı Tədqiq və Tətbəb Cəmiyyəti" folklor komissiyasının sədri seçilmişdir. 1934 ildən elmi fəaliyyətini SSRÇ EA-nın Azərbaycan filialında davam etdirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi, klassik ədəbi irsin, folklor nümunələrinin toplanması, araçdırılması və nəçri sahəsində fəaliyyət göstərmişdir.

Zeynallı ədəbiyyat tarixçisi kimi, əsasən, 19-20 əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiq etmiş Mirzə Fətəli Axundzadə, Seyid Əzim çirvani, Xurçdbanu Natəvan, Çmayıl Nakam, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyin Cavid, Süleyman Sani Axundov, Cəfər Cabbarlı və baçqaları haqqında məqalələr yazmışdır. "M.F.Axundzadənin əsərlərində ideologiya", "Azərbaycanda M.F.Axundzadə əsri", "Açq Pəri haqqında bir neçə söz", "Molla Nəsrəddin", Hüseyin Cavidin dramları ("ğeyx Sənan", "Peyğəmbər" və s.) haqqında məqalələri 20 əsrin 20-30-cu illər ədəbiyyatçınaslığının uğurlarından sayılır.

Zeynallının Çfahi xalq ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində xidməti də diçqətəlayiqdir. O, "Azərbaycan atalar sözü" (1926), "Azərbaycan tapmacaları" (1928) kitablarını nəçr etmiş "Ağız ədəbiyyatı", "Azərbaycan folkloru" və s. məqalələr, habelə Əlabbas Müznibin, Salman Mümtəzin, Hümmət Əlizadənin xalq ədəbiyyatı nümunələrindən ibarət kitablarına müqəddimə yazmışdır. Ədəbiyyatın elmi-nəzəri və metodoloji məsələləri ilə maraqlanmış bu problemə "Sənət nə üçündür?", "Sənət və ədəbiyyatın ictimai həyatla əlaqələri", "Ədəbiyyat tədqiqində metod", "Həyat və sənət", "Xəvas və avam ədəbiyyatı" kimi dəyərlı yazılar həsr etmişdir.

1937 ilin oktyabrında saxta ittihamlar əsasında həbs edilmişvə güllələnmişdir.

Əsəri: Seçilmiş əsərləri. B. 1983.

Əd.: Qurbanova N., Hənifə Zeynallı. B. 1989.

ZEYNALOĞLU CAHANGÖR - tarixçi. Azərbaycanın qədim dövrlərdən 1920 ilə qədərki tarixini əhatə edən "Müxtəsər Azərbaycan tarixi (elmi-publisistik və tarixi kitab)" əsərini çap etdirmişdir (1924, İstanbul). Əsərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi xüsusi fəsil kimi ayrıca verilmişdir (bax *Cahangir Zeynalov*).

ZEYNALOV Behbudəli Məçədi Həmid oğlu (2.12.1899, ǧuǧa - ?) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. ǧuǧa realnı məktəbini bitirmişdir (1918). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini nəqliyyat sahəsində davam etdirmək üçün Berlin Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi.

ZEYNALOV Zeynal Eynal oğlu (1876, Bakı yaxınlığında Əmircan kəndi - 1935, Əmircan) - ictimai-siyasi xadim; 2-ci Dövlət Dumasının üzvü. Ev təhsili almışdır. Mədən qulluqçusu olan Zeynalov sosial-demokratlara qoşulmuş Bakı fəhlələrinin 1901-04 illərdəki

tətil və nümayişlərində iştirak etmiş Balaxanıda fəhlələr arasında inqilabi iş aparmışdır. Birinci rus inqilabı (1905-07) dövründə "Hümmət" təşkilatında, Neft Sənayesi Fəhlələri İttifaqında çalışmış bolşevik "Təkamül" qəzetində əməkdaş iş etmişdir. 1907 ildə Bakı quberniyasından 2-ci Dövlət Dumasına seçilən Zeynalov dumada "Trudoviklər" fraksiyasına daxil olmuşdur.

1907 ilin aprel-may aylarında Q.Xasanovla birlikdə Peterburqda "Duma" qəzetini nəşr etdirmişdir. Qəzetdə Zeynalovun Bakı fəhlələrinin vəziyyətinə dair yazıları dərc edilirdi. Aclıq çəkənlərə və işsizlərə kömək məsələsinin müzakirəsi zamanı Zeynalov onlara kömək göstərmək üçün vahid komissiya yaradılmasını təklif edərək bildirmişdir ki, aclıq çəkənlər çörəklə təmin olunmasa, tətillərin qarşısını almaq mümkün olmayacaqdır. Zeynalov Duma üzvlərinə müraciətində, onları fəhlələrə və aclıq çəkənlərə kömək etməyə çağırırdı: **"bütün bunlardan sonra xalq sizi eşidəcək, xalq görəcək ki, siz onlar üçün işləmək istəyirsiniz, onda xalq da sizə işləmək imkanı verəcəkdir"**. Aqrar məsələ müzakirə olunarkən Zeynalov bağılıq etdiyi əməkçi müsəlman fraksiyası adından çıxış edərək, Bakı quberniyası kəndlilərinin vəziyyəti üzərində ətraflı dayanmış və demişdir ki, onlar torpaq sahələrini heç bir qiymətlə almaq iqtidarında deyillər, torpaqları kəndlilərə pulsuz vermək lazımdır. Dumanın aqrar komissiyasında, Bakı quberniyası torpaqlarının neft və zavod tikililəri üçün kəndlilərin əlindən alınması faktları barədə bəyanat verməmiş yerli torpaq komitələrinin yaradılması məsələsində trudoviklərə tərəfdar olmuşdur. Fəhlələr ilə sənayeçilər arasında saziş əldə olunmasına kömək edən tədbirlər hazırlanmasını təklif etmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bir sıra təsərrüfat vəzifələrində çalışmışdır.

Əd.: Seyidzadə D., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, B., 2004.

ZEYNALZADƏ Kərim Əbdulla oğlu, Kərim Odər (1901, Bakı - 19.11.1981, İstanbul) - Azərbaycan mühacirətinin görkəmli nümayəndələrindən biri. Bakı ticarət litseyini bitirmişdir. *Aprəl işğalından (1920)* sonra təzyiqlə və təqibə məruz qalan Kərim Odər Tiflisə, üç il sonra isə Türkiyəyə mühacirət etməyə məcbur olmuşdur. Əvvəl xırda ticarətlə məşğul olan Kərim Odər, sonralar bank sahəsində müxtəlif məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Rus, fransız, fars, alman, ingilis dillərini bilən Kərim Odər "Azərbaycan" (Ankara) jurnalında fəal əməkdaş iş etmiş "Azərbaycan iqtisadiyyatı" adlı əsərini yazmışdır. Mühacirətdə Azərbaycanın istiqlalı, onun tarixinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının tammaması, təbliğ edilməsi uğrunda fədakar mübarizə aparmışdır. Ölmündən bir il sonra (1982) İstanbulda "Azərbaycan" adlı əsəri çapdan çıxmışdır. 130-dək ərəb, türk, alman, rus, ingilis, sovet mənbələrindən bəhrələnən kitabda Azərbaycanın qədim zamanlardan, sovet hakimiyyəti illəri də daxil olmaqla, son dövrlərə qədərki tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti, mə-mərlıq, incəsənət, musiqi, dil və ədəbiyyatı, ictimai və siyasi cərəyanları, ölkənin iqtisadi həyatı öz əksini tapmışdır. Kitabda xalqın tarixində və taleyində mühüm rol oynanmış xüsusiyyətlər barədə müfəssəl və maraqlı məlumatlar verilir. Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdəbi, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Cəlil Məmmədquluzadə, gəhriyar, Səhənd, Səməd Behrəngi və başqa görkəmli xadimlərin xidməti yüksək qiymətləndirilir.

ZƏHMƏTKƏG VƏ ŞTƏSMAR OLUNAN XALQIN HÜQUQ BƏYANNAMƏSİ-- Sovet dövlətinin əsas prinsip və məqsədlərini elan edən konstitusiyaya aktı. Layihəsi *V.İ.Lenin* tərəfindən yazılmış 1918 il yanvarın 3 (16)-də Ümumrusiya Mərkəzi Şurayyə Komitəsi tərəfindən qəbul edilmişdir. *Müəssislər məclisinin* bolşevik fraksiyası yanvarın 5 (18)-də bəyannaməni Sovet hökuməti adından müzakirəyə təqdim etsə də, o, eser-menşevik çoxluğu tərəfindən rədd olunmuşdur. Bəyannamənin layihəsi bəzi dəyişikliklərlə yanvarın 12 (25)-də Üçüncü

Ümumrusiya fəhlə və əsgər deputatları sovetlərinin qurultayında, sonra isə yanvarın 18 (31)-də üçüncü Ümumrusiya Sovetlər Qurultayında təsdiq edilmişdi. Bəyannamə 4 hissədən ibarət idi. Birinci hissədə Sovet dövlətinin siyasi əsası müəyyən edilir, ikinci hissədə onun əsas vəzifələrindən bəhs olunurdu. Üçüncü hissədə Sovet dövlətinin xarici siyasətinin əsas prinsipləri göstərilirdi. Dördüncü hissədə istismarçı siniflərin Sovet dövlətinin idarə edilməsindən uzaqlaşdırılması təsbit olunmuşdu. Leninin təklifi ilə, Bəyannamə Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) Konstitusiyasına (birinci bölmə kimi) daxil edilmişdi. "Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi" və "Rusiyanın və Şərqi bütün zəhmətkeşlərinə" adlı sənədlərdə əks olunan başlıca müddəalar kimi, bu bəyannamədə elan edilən fundamental konstitusiyaya tələbləri də həyata keçirilmədi. Üçüncü hissədə bütün xalqların milli suverenliyinə hörmət göstərilməsi təsbit olunsada, RSFSR hökuməti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyini tanımaqdan imtina etdi və *Aprel işğalı* (1920) ilə onun varlığına son qoydu.

"ZƏNBUR" - Azərbaycan dilində həftəlik illüstrasiyalı satirik jurnal. 1918 ilin aprel-noyabr aylarında "Türk nəqriyyat cəmiyyəti" tərəfindən Bakıda nəşr edilmişdir (cəmi 24 nömrə). "Zənbur" Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin orqanı olub, redaksiya heyəti tərəfindən buraxılırdı. Nəşri 1909-19 illərdə çıxımlı Çeyni adlı satira jurnalının sahibi, tibb elmləri doktoru, yazıçı, ictimai xadim Mirzə Əbdülxəlq Axundov, əsas rəssamı Əzim Əzimzadə, beşinci nömrədən "NN" imzalı rəssam, sonralar isə Səfizadə idi. Jurnalda Əlabbas Müznib, Əli Nəzmi, Səməd Mənsur, Hacı Qasım Səyyah, B.Səttaroglu və b. müəlliflər fəal iştirak edirdilər.

"Zənbur"un əsas mövzusu və tənqid hədəfi dövrün aktual məsələləri, kəskin ictimai-siyasi hadisələri idi. Jurnalda Rusiyanın (Lenin və Kerenskinin təmsalında) Azərbaycanı işğal etmək niyyətləri, erməni-daqnak silahlı dəstələrinin Zəngəzurdə və Bakıda törətdikləri soyqırımları, beynəlxalq

Azərbaycana müdaxiləsi, dövlət idarələrində kök salıb qalan və milli dövlətçiliyə əngəl olan "nikolaypərəst" və s. mürtəce qüvvələr, habelə dövlət qurumlarındakı özbaşınalıqlar, lovgə nitqlərlə xalqı aldadan nazirlər, "padşah yerliçi naçalniklər", "müstəbid çinovniklər", kəndlilərin "qabıqlarını soğan qabığı kimi soyan" pristavlar, Çəxi mənafelərini xalqa xidmətdən üstün tutan parlament üzvləri, külək əsən tərəfə əyilən partiya liderləri, sosialistlər yığcam formalı Çəir və publisist yazılarda tənqid edilirdi. "Zənbur" "Molla Nəsrəddin" jurnalının satira ənənələrindən genişbəhrələnirdi.

Əd.: Ağayev G. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mətbuat və publisistika, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil və mədəniyyət quruculuğu)" kitabı, B., 1998.

ZƏNGƏZUR - Azərbaycanın tarixi ərazisi. Tarixi vilayət kimi indiki Ermənistan ərazisinin cənub-şərqini, Cöycə gölü hövzəsini, Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbinə əhatə edirdi. Zəngəzur ərazisi ən qədim dövrlərdən başlıca olaraq Azərbaycan dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuşdur. Antik dövrdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan Atropatena və Albaniya dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuşdur. 5-6 əsrlərdə Cənubi Qafqazda Sasanilər əleyhinə baş verən üsyanlar Zəngəzur ərazisinə də yayılmışdı. 7 əsrin 1-ci yarısında Albaniyanın tərkibində olan Zəngəzur Xəzər xaqanlığının hakimiyyəti altına düşmüş həmin əsrin ortalarında isə ərəblər tərəfindən istila olunaraq, Xilafətə qatılmışdı; burada islam dini yayılmağa başlamışdı. 9 əsrin 20-ci illərində Babəkin başçılığı ilə Xilafət əleyhinə qalxmış kürəmilər hərəkatı Zəngəzur ərazisini də bürümüşdü. Zəngəzur 10 əsrin sonlarında tərkül tapmış Sünik knyazlığının tərkibində olmuş 11 əsrdə Səlcuqlar tərəfindən tutulmuşdu. 12-13 əsrlərdə Eldənizlər (Azərbaycan atabəyləri), Hülakülər, sonralar isə Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. 1639 ildə Osmanlı Türkiyəsi ilə Səfəvi dövləti

arasında imzalanmış

Sənduqa tipli qəbir abidələri. Zəngəzur, Urud kəndi. 1578-79

müqaviləyə əsasən, Səfəvilər dövlətinin tərkibində qalmıq 1730 ildə türk qoçunları tərəfindən tutulmuş 1735 ildə Nadir Cəh Əfşar imperiyasının tərkibinə qatılmışdır. Zəngəzur Nadir Cəh-in ölümündən (1747) sonra yaranmış Azərbaycan xanlıqlarından biri olan Gəvan xanlığının (bir hissəsi Qarabağ xanlığının) tərkibində olmuşdur. Rusiya-Gəvan müharibələrindən (1804-13; 1826-28) sonra *Türkmənçay müqaviləsinə* (1828) əsasən, Rusiyaya qatılmışdır. Bu vaxtan etibarən Zəngəzura çar hökumətinin himayəsi altında Türkiyə və Gəvandan kütləvi surətdə ermənilərin köçürülməsinə başlanmış beləliklə, qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurda süni surətdə erməni əhalisinin sayca çoxaldılması siyasəti yeridilmişdir. Zəngəzur 1829 ildən Qarabağ əyalətinə qatılmış 1861 ildən isə ayrıca qəzaya (bax *Zəngəzur qəzası*) çevrilmişdir.

1917 ilin martından 1918 il mayınadək Zəngəzurda dağnəqlər türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımları həyata keçirmiş yüzlərlə kənd yerlə-yeksan edilmiş on minlərlə insan məhv edilmiş doğma yurdlarından didərgin salınmışdır. 1918 ilin mayında Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlət - Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan respublikaları elan edildikdən sonra dağnəqlər hökuməti azərbaycanlılara qarşı soyqırımını dövlət siyasəti səviyyəsində həyata keçirməyə başlamışdır, Andronikin, Njdenin, Dronun quldur dəstələrinin Zəngəzura basqınları təkcə 1918 ildə 115 Azərbaycan kəndinin viran qoyulmasına və yandırılmasına, yüz minlərlə insanın qatılaraq yitirilməsinə və yaralanmasına, 40 min nəfərdən artıq dinc sakinin öz doğma yurdunu tərk etmək məcburiyyətində qalmasına səbəb olmuşdur; üstəlik, daha 30 mindən artıq erməni Zəngəzurda - soyqırımına məruz qalmış azərbaycanlıların torpaqlarında yerləşdirilmişdir. Andronikin və Njdenin quldur dəstələri 1919-20 illərdə də Zəngəzurda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımlarını davam etmişdir.

1920 il aprelin 28-də Azərbaycanda, 1920 il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra yaranmış mürəkkəb Çəraitdə, Moskvanın antiazərbaycan siyasəti nəticəsində Zəngəzur ərazisinin böyük hissəsi Ermənistan SSR-ə verilmişdir. Bu Azərbaycan torpağı hesabına, Ermənistan SSR XKS-nin 1921 il iyulun 20-də təsdiq etdiyi yeni inzibati ərazi bölgüsünə əsasən Ermənistan SSR-dəki 8 qəzaya daha bir qəza 9-cu -Zəngəzur qəzası da əlavə olunmuşdur.

Əd.: Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrdə), c. 1, B., 1994; Musayev G. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1961; Əliyev F., Həsənov U., Gəvan xanlığı, B., 1997; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, B., 1998;

ZƏNGƏZUR EKSPEDİTSİYASI (1919) erməni-dağnəqlər silahlı quldur dəstələrinin Zəngəzuru Ermənistanla birləşdirmək məqsədilə yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı

Sənduqa tipli qəbir abidəsi. 1555-56. Zəngəzur, Urud kəndi

həyata keçirdikləri soyqırımlarının qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qoçun hissələrinin 1919 il noyabrın 3-7-də bölgədə keçirdiyi hərbi əməliyyat. Əməliyyatın keçirilməsi obyektiv zərurətdən irəli gəlmişdi. Belə ki, erməni-dağnak silahlı quldur dəstələri bölgəni Azərbaycandan qoparmaq üçün ən mənfur vasitələrə əl atırdılar. 1919 ilin iyulunda Zəngəzura böyük potensiala malik erməni-dağnak nizami qoçun hissələri mövcud idi. Onlar Qızılboğaz keçidi vasitəsilə Ermənistan hökumətilə əlaqə saxlayırdılar. 1919 ilin oktyabrda Zən-gəzurun gəlmə erməni əhalisini azərbaycanlılara və Azər-baycan Hökumətinə qarşı qaldırmaq üçün buraya xüsusi təxribat qrupları göndərilmişdi. Zəngəzura Ermənistandan yeni nizami qoçun hissələrinin göndərilməsi planlaşdırılırdı. Bölgədə Ermənistan hökumətinin silahlı qüvvələrinin iştirakı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı hazırlanan qiyamın qarşısını almaq, ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və əhalini qırğınlardan qorumaq üçün Azərbaycan hökuməti onun öz torpağı olan bu qəzaya qoçun dəstəsinin göndərilməsini qərara aldı.

Bu məqsədlə Hərbi nazirlik 1919 il oktyabrın 30-da xüsusi Zəngəzur dəstəsi yaratdı. Dəstənin rəhbəri 1-ci piyada diviziyasının komandiri, general-mayor Cavad bəy *Şixlinski* idi. Dəstənin tərkibində iki qrup var idi. Birinci dəstədən ibarət qrupa general-mayor Davud bəy *Yadigarov*, sağ və sol dəstələrdən ibarət ikinci qrupa isə polkovnik Levestam komandirlik edirdi.

Birinci dəstənin tərkibinə görə daha böyük idi və qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsində əsas zərbə qüvvəsi kimi nəzərdə tutulmuşdu. Onun tərkibinə 2-ci Zaqatala piyada alayının bir taboru və 8 pulemyotu, 2-ci Qarabağ süvari alayının 4 bölüyü və 4 pulemyotu, 3-cü gəki süvari alayından 2,5 bölük və 2 pulemyot, 2-ci dağ-topçu diviziyasından iki topu olan 4-cü batareya daxil idi. Bütövlükdə, dəstədə 1 tabor, 6,5 bölük süvari, 14 pulemyot və 2 top var idi. Dəstə oktyabrın 30-da ilkin mövqelər istiqamətində Xankəndidən Zəngəzura doğru hərəkətə başladı.

Müxtəlif istiqamətlərlə hərəkət edən Birinci, habelə sağ və sol dəstələr Dığ yaçayıməntəqəsinə doğru irəliləməli idilər. Dağın erməni silahlı qüvvələrindən təmizlənməsi həm Qarabağa aparın strateji yolu, həm də bölgəni nəzarət altında saxlamaq üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Birinci dəstə Dığa doğru Çımalın hərəkət etməli idi.

Zəngəzur dəstəsinin rəisi general-mayor C.ğixlinskinin əmrinə əsasən, Birinci dəstə noyabrın 3-də hücumla başlamaq, dəstənin piyada bölmələri 2 ədəd topla Sultan-kənd, süvari bölmələri isə Sadmlar kəndi istiqamətində irəliləməli və orada döyüqabağı mövqə tutmalı idi.

Hücum zamanı dəstənin sağdan mühafizəsi Sultan bəy *Sultanovun* rəhbərliyi ilə yerli partizanlara tapşırıldı.

Noyabrın 4-nə keçən gecə yerli partizanlar Keçəldağ strateji yüksəkliyini tutub, orada möhkəmlənməli, sonra isə hərbi hissə və bölmələr hücumla qoçulmalı idilər. Bölgədə azərbaycanlıları sıxışdırmağa çalışan ermənilər də bu döyüqə ciddi hazırlanmışdılar. Onların Dığ və Gorus ətrafında 6 minədək canlı qüvvəsi, 4 qaubitsası və 2 ədəd topu var idi. Atəğrin daqiq və dağıdıcı olması göstərirdi ki, toplara təcübəli zabitlər rəhbərlik edirlər. Süvari qoçunları ən azı 3 bölükdən ibarət idi.

Dığ istiqamətində aparılan döyüqlər Azərbaycan qoçun hissələrinin uğuru ilə başasa da, onu əldə saxlamaq mümkün olmadı. Düşmən qüvvələrinin çoxluğu və onların dağ Çəraitinin imkanlarından istifadə etmələri, təminat məsələlərinin vaxtında həll olunmaması, irəli getmək üçün ərazidə münasib yolların olmaması və onların çoxunun Andronikin dəstəsi tərəfindən dağıdılması Azərbaycan qoçun hissələrinin hücumunu songitdi. Ona görə də noyabrın 3-dən 7-dək Dığ istiqamətində aparılan döyüqərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun qoçun bölmələri qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirmədən ilkin mövqeyə qayıtmalı oldular.

General C.ğixlinski döyüqün nəticələri ilə bağlı hərbi nazirə göndərdiyi raportunda əminliklə bildirirdi ki, Zən-gəzur dəstəsinə əlavə olaraq üç taborlu bir piyada alayını verilməsi ilə döyüqə tapşırğını uğurla yerinə yetirmək mümkündür. Lakin Zəngəzur ekspedisiyasının hərbi əməliyyatları başa çatdırılmadı. Zəngəzur məsələsinin Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri arasında danışqlar yolu ilə həll ediləcəyi ehtimalına görə bölgədə döyüqlər dayandırıldı.

Əd.: Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920). B., 1998.

ZƏNGƏZUR QƏZASI - Rusiya imperiyasına qatılmış gəimli Azərbaycan ərazisində yaradılmış inzibati-ərazi vahidi. Azərbaycanın tarixi vilayətindən biri olan *Zəngəzur* ərazisində yaradılmışdır. Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində Qarabağ, Naxçıvan, Gəvan və digər Azərbaycan torpaqları kimi Zəngəzura da Çar ve Türkiyədən kütləvi Çökildə ermənilər köçürülmüşdü. 1861 ildə Zəngəzur qəzası təşkil olunmuşdu. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası yaradıldıqda (1867, dekabr) Zəngəzur qəzası (mərkəzi, Gorus) onun tərkibinə daxil edilmişdi. Qəza idarə sistemi fəaliyyət göstərirdi. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Zəngəzur qəzasının ərazisi 6742,92 kv.verst idi. Gorusda 2201 nəfər (1193 kişi, 1008 qadın) əhali yaşayırdı. Qəzada 224197 nəfər (112780 kişi, 111417 qadın) qeydə alınmışdı. Onlardan 120 min nəfərini (53, 2%) azərbaycanlılar, 3638 nəfərini kürd müsəlmanlar (1,62%) təşkil edirdi. Çar Rusiyasının köçünmə siyasəti nəticəsində qəza ərazisində ermənilərin sayı süni Çökildə artırılmışdı. Onlar qəza əhalisinin 44,3%-ni (99,3 min nəfər) təşkil edirdi. Fevral inqilabı (1917) nəticəsində çar hökumətinin devrilməsindən sonra Zəngəzura məskunlaşmış ermənilər azərbaycanlılara qarşı qırğınlara törətməyə, qəzada say baxımından üstünlüyə nail olmaqla bu torpaqlara yiyələnməyə cəhd etdilər.

Sənduqa tipli qəbir abidəsi. Zəngəzur, Urud kəndi. 16 əsr

Cənubi Qafqazda müstəqil respublikalar yaradıldıqdan sonra ermənilərin Zəngəzura qarşı ərazi iddiaları soyqırımları ilə müqabilə olunmağa başladı. 1918 ilin may-avqust aylarında Zəngəzurdə Ermənistan Respublikasının azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti daha da genişləndi. Azərbaycan Fövqəladə təhqiqat komissiyasının üzvü Mixaylovun Cavançır, güçə, Cəbrayıl qəzaları və digər Azərbaycan torpaqları kimi Zəngəzur qəzasında ermənilərin həyata keçirdikləri talanlar və başqa zorakılıq hərəkətlərindən zərər çəkmiş müsəlman kəndlərinin yoxlanılması haqqında məruzəsində burada 115 kəndin, 10-a yaxın təzəbinə yaqayıq məskənlərinin dağıldığı və yerlə-yeksan edildiyi bildirilir. Andronik və digər erməni-dağhak quldur başçıların vəhşiliyi nəticəsində bu azərbaycanlı kəndlərində 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanmışdı. Beləliklə, Zəngəzur qəzasında hər iki cinsdən olan 10068 nəfər öldürülmüş və ya qəst edilməmişdi. Lakin ermənilərin Zəngəzur qəzasında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklərin miqyası əslində bundan da çox idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Zəngəzur qəzasında vəziyyəti sabitləşdirmək, əhalinin müdafiəsini təşkil etmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyə çalışmışdı. Hökumətin 1918 il 27 iyul tarixli qəzası ilə Zəngəzur komendantına qayda-qanunun bərpası üçün 50 min manat ayrılmışdı. 1919 il yanvarın 13-də Cavançır, güçə və cəbrayıl qəzaları ilə birgə Zəngəzur qəzasının da daxil olduğu *Qarabağ general-qubernatorluğu* yaradılmışdı. Ermənilərin Zəngəzur qəzasının azərbaycanlı əhalisinə qarşı qırğınları 1919-20 illərdə də davam etdirilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqurundan sonra (1920, 28 aprel) ermənilərin Zəngəzuru Azərbaycandan qoparmaq siyasəti daha da fəallaşmışdı. Ermənistanın sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bunu həyata keçirmək mümkün olmuşdu. Sovet Rusiyasının da yaxından iştirakı ilə Zəngəzur qəzası torpaqlarının böyük bir hissəsi Ermənistanı

Qəbirüstü abidə. Daş qoç heykəl. Zəngəzur qəzası. 1578-79

ilhaq edilmiş Ermənistan Xalq Komissarları Sovetinin 1921 il 20 iyul tarixli qərarı ilə Ermənistan SSR-də Zəngəzur qəzası yaradılmışdı. 1920 illərin sonlarından həyata keçirilən rayonlaşdırma zamanı həmin ərazilərdə Qafan, Gorus, Mehri və Sisyan rayonları təşkil edilmiş Zəngəzur bir tarixi vilayət kimi ləğv edilmişdi.

Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Zəngəzur qəzasının böyük bir hissəsinin Ermənistanı ilhaq edilməsi ilə birgə Azərbaycana daha bir zərbə vurulmuş Naxçıvan Azərbaycandan ayrı salınmışdı.

Əd. Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920). Закондательные акты (сборник документов), Б., 1998; Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Б., 1995; Musayev Q. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), Б., 1998; Vəlixanlı N., 31 mart - azərbaycanlıların soyqırımını gündür. Çək yolu, 1998.

ZƏNGƏZUR QIRĞINLARI (1918-20) - erməni-dağnak quldur dəstələrinin 1918 ildən 1920 ilin aprelinə qədər Zəngəzurdakı azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımları. Bu müddət ərzində erməni quldur dəstələrinin həmin qəzanın müsəlman əhalisinə qarşı zorakılıq aktları hərdən sənədləşdirilmiş və zaman-zaman daha qəddarlıqlarla təkrar olunmuşdur. Dağlıq bölgədə yerləşən bu qəzanın əlaqələri gücə qəzası ilə tamamilə, Cəbrayıl qəzası ilə isə qismən kəsilməmişdir. Azərbaycan kəndləri erməni kəndlərinin arasında qaldığından, bir-birləri ilə yalnız həmin kəndlər vasitəsilə əlaqə saxlaya bilirdilər. Qəzanın müsəlman əhalisinin vəziyyəti Azərbaycanın başqa əyalətlərinə nisbətən bir də ona görə ağır idi ki, erməni kəndlərindəki silahlı quldur dəstələri ilə yanaşı, bu qəzada Andronikin mütəxəssis erməni əsgər və zabitlərindən ibarət nizami qoşunlar da var idi. Nizami qoşunu və erməni quldur dəstələrini ətrafında cəmləndirmiş Andronik Ermənistan Respublikası hökumətinin tapşırığı ilə Azərbaycan ərazisinə soxulub, müsəlman əhalidən ya Ermənistan hökumətinə tabe olmağı, ya da guya "Ermənistan Respublikasına daxil olan" bu qəzanın ərazisindən çıxmağı tələb edirdi. Qəzanın, demək olar ki, xarici aləmdən təcrid olunmuş və çox zəif silahlanmış müsəlman əhalisi Andronikin bu tələblərini rədd etdikdə ermənilər həmin əhaliyə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətmiş kütləvi soyqırımları həyata keçirmişdilər.

Fövqəladə təhqiqat komissiyasının məruzəsində Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıldığı göstərilir. Həmin kəndlərdə 3257 kişi, 2776 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanmışdır.

ğahidlərin ifadələri əsasında tərtib olunmuş məruzədə ermənilərin törətdikləri cinayətlər haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Vaqudi kəndində erməni vandalları 400-dən yuxarı azərbaycanlı əhalinin sığınacaq tapdığı məscidə əvvəlcə əl qumbaraları atmış sonra isə ona od vuraraq, adamlarla birlikdə yandırmışdılar.

Qaniçən quldurlar həmin kənddən qaçıb, canını qurtarmaq istəyən uşaq və qadınların bəqalarını qılınc və xəncərlərlə üzümüş. Əniqi kəndini qətl-qarət edərkən südəmər uşaqları süngülərə taxaraq göyə qaldırmış öldürülənlərin meyitlərini tikə-tikə doğramışlar.

Göstərilənlər ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin cüzi bir hissəsi idi. ğahidlərin dediyinə görə, bütün bu cinayətlər bilavasitə Andronikin başçılığı ilə həyata keçirilmişdir.

Zəngəzurun müsəlman əhalisinə qarşı erməni basqımları, vəhşilikləri 1919 ilin dekabrından etibarən yenidən qiddətləndi. Müsəlmanlar ya Çayan Oxçu, ğabadan, Atqız, Pordavdan kəndlərinə qarşı geniş hərbi əməliyyatlar başlandı. Özü də bu vaxt əməliyyatlarda artıq erməni Ararat Respublikasının rəsmi nizami ordusu da iştirak edirdi. Lakin Ararat Respublikası hökuməti riyakarcasına bu iğvərlə heç bir əlaqəsinin olmadığını, bu vəhşiliklərin guya ancaq Andronikin dəstəsi və başqa erməni quldur dəstələri tərəfindən törədildiyini bildirirdi.

Andronikin "döyüşçüləri"nin vəhşilikləri misli görünməmiş həddə çatmışdır. ğahidlərin söylədiklərinə görə, Vaqudi kəndində 15 gözəl qız erməni yaraqlılarına paylanmışdır. Onlar mənəvi və fiziki iğvəcələrdən ölmüşdülər. Həmin kənddə ermənilər qadımları öldürməzdən əvvəl zorlayır və döğərini kəsirdilər. Meyitlər o qədər eybəcərləşdirilmişdir ki, onları tanımaq mümkün olmurdu.

Quldur dəstələri bütün müdafiəsiz müsəlman kəndləri-ni talan etdikdən sonra hər yeri və hər çəyi oda qalayırdılar. Kəndlərdən hansısa biri müdafiə olunmağa cəhd göstərdikdə mühasirəyə alınır və yerlə yeksan edilirdi.

Bu hadisələrin iştirakçısı olan A.Lalayan yazırdı: *"Türk qadınlarının və uşaqlarının, qocaların və yeniyetmələrin inəhv edilməsində daşnak dəstələri... maksimum "şücaət" göstərdilər. Daşnak dəstələrinin ələ keçirdiyi kəndlər canlı insanlardan "azad olunur" və eybəcərləşdirilmiş meyitlərlə dolu xarabazarlığa çevrilirdi"*.

Erməni millətçilərinin Zəngəzurdakı dəhşətli cinayətləri və onlara layiqli cavab verilməməsi azərbaycanlı əhali arasında ümitsizlik doğururdu. 1920 il yanvarın 23-də Cəbrayıldan müəllim Hüseyn Axundzadə və başqaları tərəfindən Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti və Hökuməti adına göndərilən teleqramda deyilirdi: *"İkinci dəfə olaraq, teleqraf edirik. Zəngəzur müsəlmanları sarıdan başınız sağ olsun. Zəngəzurlular nə qədər ağladılarsa da, nalələri Zəngəzur dağları, dərələri və obaları arasından bir tərəfə çıxmadı... Qızlar və ğəlinlər ermənilərin əlinə keçmiş, onların namuslarına təcavüz edilmişdir. Zəngəzurdakı düşünən müqabilində bir az kişi qalıb. Lakin onlar da ümitsiz vəziyyətdədirlər. Heç bir tərəfdən kömək ğəlməmişdir. Ermənilərin nizami orduları on min nəfərə çatmışdır və qüvvələri hər an artmaqdadır"*.

Həmin gün Cəlil Sultanovdan da Azərbaycan Parlamentinə və Hökumətinə ağıdışdakı məzmununda teleqram daxil olmuşdu: *"İndicə aldığı məlumata görə, yanvarın 19-da erməni nizami ordusu 10 top və çoxlu pulemyotlarla Xocahan və Qaladərəsi arasındakı bir sıra tatar (Azərbaycan) kəndlərinə hücum etmişlər. Dünənə qədər 15 kənd məhv edilmişdir"*.

C.Sultanov əməliyyat yerindən Parlamentə göndərdiyi üçüncü teleqramda yazırdı: *"Bu gün axşam vaxtı qəza rəisi ilə birlikdə Cəbrayıla ğəldim. Açıq səma altında Zəngəzurdan təzəcə ğəlmüş on minlərlə lüt, ac qadın və uşaq qaçqınları gördüm. Zəngəzur qəzası İrəvandan on top və pulemyotlarla ğəlmüş nizami ordu tərəfindən tamamilə məhv edilmişdir. Vuruşmada iştirak edən nizami erməni ordusunun sayı on minə çatır... Aldığımız məlumata görə, sabah Zəngəzur tərəfdən Cəbrayıl qəzasına hücum başlanır. Məqsəd Qarabağ erməniləri ilə birləşmək, nəticədə, Naxçıvanla əlaqəni tamamilə kəsmək,*

beləliklə də, həm Qarabağ, həm də Naxçıvan məsələsini birdəfəlik həll etməkdir. Qarabağın dağlıq hissələrinin erməniləri sürətlə üsyana hazırlaşsınlar".

Yanvarın 24-də C.Sultanovun Cəbrayıldan göndərdiyi son teleqramda deyilirdi: *"Bütün teleqramlarıma əlavə olaraq, hərbi əməliyyat yerindən məlum edirəm ki, Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun. Ermənilər öz qüvvələrini Cəbrayıl qəzasının sərhədində cəmləşdirirlər. Qarabağı xilas etmək lazımdır. Erməni xəyanəti və hiyləgərliyi qurbanlarının sayı hesaba gəlməzdir".*

Aprel işğalından (1920) sonra sovet Rusiyasının Zəngəzur məsələsi ilə bağlı yeritdiyi siyasət Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra köklü Çökildə dəyişdi. Belə ki, 1920 il aprelin sonunda 11-ci Qırmızı ordunun siyasi rəhbərliyi və Azərbaycan İqtilab Komitəsi sədrinin müavini M.D.Hüseynovun Ermənistan dağnak hökumətinə notasında Qarabağı və Zəngəzuru erməni qoçunlarından təmizləmək tələb olunurdusa, artıq həmin ilin dekabrında Azərbaycan Zəngəzuru Ermənistanla "bağlamağa" məcbur edildi. Bu, sovet Rusiyasının bölgədə yeritdiyi yeni müstəmləkəçilik siyasətinin təzahürü idi. Məkrli planlarını onilliklərə irəliləyən hesablayan ermənilər daim azərbaycanlıları bu bölgədən sıxışdırmağa nəhayət, ötən əsrin 80-ci illərinin sonunda SSRİ rəhbərliyindəki himayədarlarının köməyi ilə onları əzəli Azərbaycan torpağı Zəngəzurdan son nəfərinə kimi çıxarmışlar.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Paçayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Erməni terror və quldur birliklərinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XXI əsrlər). Müxtəssər xronoloji ensiklopediya, B., 2003;

ZƏRDABÇI (M ə l i k o v) Həsən bəy Səlim bəy oğlu (1842, Göyçay qəzasının Zərdab kəndi - 28.11.1907, Bakı) - təbiətşünas alim, pedaqoq, publisist. Azərbaycan mətbuatının banisi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə nəticələnən millisiyasi dirçəliş ideyalarının formalaşmasında mühüm rol oynamışictimai xadim.

Zərdabda mollaxanada, gəməli Çəhər məktəbində oxumuş Tiflis birinci Çəhər gimnaziyasını (1861), Moskva Universiteti fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiyyat şöbəsini (1865) bitirmiş elmlər namizədi dərəcəsi almışdır. Bir müddət Tiflisdə "Mərz palatası"nda, Bakı quberniya idarəsində, Quba Çəhər məhkəməsində işləmiş (1865-69), 1869 ildə Bakı Çəhər realni gimnaziyasında təbiyyat tarixi və riyaziyyat müəllimi təyin olunmuşdur.

Zərdabi 1872 ildə yoxsul və kimsəsiz çagirdlərə maddi yardım göstənmək məqsədilə "Cəmiyyəti-xeyriyyə" təşkil etmişdir. 1873 ilin martında gimnazianın çagirdləri H.Zərdabinin rəhbərliyi, Nəcəf bəy Vəzirovun təşəbbüsü, Əsgər ağa Adıgözəlov (Gorani) və b.nin iştirakı ilə Mirzə Fətəli Axundzadənin "Sərgüzəşt-i-vəzir-i-xani-Lənkəran" və "Hacı Qara" komediyalarını tamaşaçıya qoymuşlar. Azərbaycan milli teatrının tarixi bu tamaşalarla başlanır. Zərdabi, həmçinin, Azərbaycan demokratik mətbuatının banisidir. Qubalı mülkədar Abdulla ağa Bakıxanovdan maddi yardım alan Həsən bəy 1875 il iyulun 22-də "Əkinçi" qəzetinin birinci nömrəsini nəşr etdirmişdir. "Əkinçi" (1875-77) siyasi oyanış ictimai tərəqqi, iqtisadi dirçəliş mədəni yüksəliş yolunda azərbaycanlıların bələdçisi olmuş müasir elmi bilikləri təbliğ etməklə, əhalinin təsərrüfatının inkişafına, maddi rifah halının yaxşılaşmasına kömək etmişdir. "Əkinçi" kənd təsərrüfatına dair biliklərin təbliğini əsrin qabaqcıl maarifçi-demokratik ideyalarının yayılması ilə məharətlə əlaqələndirdi. Bununla da durğun müsəlman cəmiyyətini açağıdan-yuxarıya qədər silkələyib hərəkətə gətirdi, xalqa müasir çəraitdə tərəqqi yollarını göstərdi.

Həsən bəy Zərdabi "zindəganlıq cənginin" ("yaşamaq uğrunda mübarizə") mahiyyətini açıqlayaraq yazırdı: "Zikr olan zindəganlıq cəngində tüfəng və xəncər işlənməz, güc və rəqədlik işgörməz. Onun səbəbi ancaq ağıldır... elm təhsil etdikcə ağıl da artır... bizim zamanə dəyişib. Biz elm sahiblərinə rast gəlmirik. Bizimlə zindəganlıq cəngini edən millətlər elm təhsil edirlər. Ona binaən, gərək biz də elm təhsil edək ki, onlara zindəganlıq cəngində qalib olma-saq da, onların bərabərində dayanıb duraq. Yoxsa, dövlət və xoşbəxtlik onların əlinə keçəcəkdir və bizlər mürur ilə zindəganlıq cəngində məğlub olub tələf olacağıq. Səy et, zəhmət çək, elm təhsil elə ki, dövlət qazanıb xoşbəxt olan" ["Əkinçi" (1875-77), Bakı, 1979, səh.51].

Həsən bəy Zərdabinin milli dirçəliş ideyaları rəsmi hökumət dairələrində ciddi narazılıq yaratdı. O, hökumət məmurlarının nəzərində siyasi cəhətdən etibarsız adama çevrildi. 1877 ilin sentyabrında "Əkinçi" bağlandı. Millət xadimi 1879 ildə realni məktəbdə müəllimlik vəzifəsindən çıxarıldı, Bakını tərk etməyə məcbur edildi. Ailəsi ilə birlikdə doğma Zərdab kəndinə köçdü. Orada 16 il sürgün həyatı yaşadı. 1896 ildə yenidən Bakıya qayıtdı. "Kaspi" qəzeti ilə əməkdaşlıq etməyə başladı. 1897 ildə Bakı Çəhər Dumasının məktəb komissiyasının üzvü seçildi. Bakıya ikinci qayıdış Həsən bəy Zərdabiyyə ehtiyatda qalan qüvvəsini xalq işinə sərf etmək imkanı yaratdı. Müdrik el ağsaqqalı faydalı məsləhətləri ilə ədəbiyyatın, teatrın, maarifin inkişafına yaxından kömək etdi. "Kaspi" redaksiyasında işləməklə yanaşı, "gərqi-Rus", "Həyat" qəzetlərində, "Dəbistan" jurnalında əməkdaşlıq etdi. 1906 ildə Qafqaz müsəlman müəllimlərinin Bakıda çağırılan birinci qurultayı Həsən bəy Zərdabinin sədrliyi ilə keçirildi.

Həsən bəy Zərdabi genişyaralıcılıq diapazonuna malik alim-publisist idi. Onun yaradıcılığı 19 əsrin sonu, 20 əsr Azərbaycan ədəbiyyatının, publisistikasının mühüm məsələlərini əks etdirir. Ədibin "Əkinçi", "Ziya" ("Ziyayi-Qafqaziyyə"), "Kəçkü", "gərqi-Rus", "Həyat", "Dəbistan",

Ismayıl bəy Qaspralı, Həsən bəy Zərdabi və Əlimərdan bəy Topçubaşov

"Novyo obozreniye", "Kaspi", "Obzor" kimi Azərbaycan və rus dilli mətbuatda dərc olunmuş məqalələrində xalq həyatının müxtəlif məsələləri, iqtisadiyyat, ticarət, ədəbiyyat, dil, əlifba, idarə üsulunun islahı məsələləri əhatə olunmuşdur. Ədəbin "Daxiliyyə", "Elmi xəbərlər". "Əkin və ziraət xəbərləri", ümumi bağıntı altında silsilə məqalələri, təbiət qünaşığı ("Torpaq, su və hava"), gigiyenaya ("Bədəni salamat saxlamaq düsturu və əməlidir") dair əsərləri Azərbaycan elmi-publisistikasının dəyərli nümunələridir.

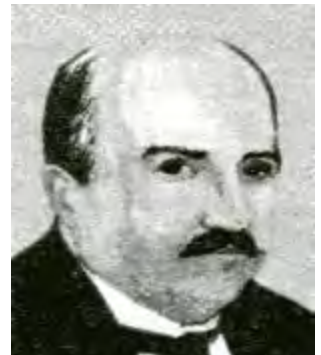
Həsən bəy Zərdabi "Əkinçi"ni nəq etməklə "bir ovuc maarif buğdası səpdi", Azərbaycanın "dağı, dərə-təpə, qumlu torpaqlarını" qumlamağa, müasir dövr üçün tərəqqi vasitələrini hazırlayıb həmvətənlərinin istifadəsinə verməyə başladı.

Həsən bəy Zərdabinin səpdiyi toxumlardan "Ziya" ("Ziyayi-Qafqaziyyə"), "Kəçkül", "gərqi-Rus", "Hoyat", "Güdə", "Molla Nəsrəddin", "Dəbistan", "Qəbal", "Açıq söz" cüncüdü. Bu qəzet və jurnallarını təbliğ etdiyi ideyalar sayəsində milli dirçəliş siyasi müstəqillik və dövlətçilik ideyaları formalaşdı. "Əkinçi"nin nəqi ilə azərbaycanlı ziyalıların birinci ictimai və ədəbi mərkəzi yarandı. Onun tərkibində Həsən bəy Zərdabi başda olmaqla Mirzə Fətəli Axundzadə, Seyid Əzim gırvanı, Əhsənül-Qəvaid, Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgər ağa Adıgözəlov, Heydəri kimi əsrin qabaqcıl ziyalıları, millət xadimləri birləşdi. Onlar əlbir, dilbır vahid cəbhədən zülm və cəhalət səltənətinə qarşıhücuma keçib əski dünyanı yıxmaq, yeni cəmiyyət qurmaı uğrunda döyüqərə başladılar. Bütün bunlar son nəticədi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə nəticə ləndi.

Əsərləri: Seçilmiş əsərləri. B., 1960; Türk nəğmələrinin məcmuəsi. "Azərbaycan uçaq ədəbiyyatı müntəxəbatı" (XIX-XX əsrlər). B 2001;

Əd.: Ağazadə F.. Azərbaycan mətbuatının 50 illiyi, B., 192. Rüstəmov G, Həsən boy Zərdabi, B., 1969; Məmmədov B "Əkinçi" qəzeti, B., 1976; Mirəhmədov Ə. Birinci Azərbaycan qəzet "Əkinçi" (1875-1877). B., 1979; Мамедов Ш.Ф. Мировоззрение Гасан-бек, Зардаби, М., 1960.

ZİYA GÖYALP, Mehmet Ziya (1876, Diyarbəkır 25.10.1924, Əstanbul, Sultan Mahmud türbəsi məzarlığında dəfn edilmişdir) - türkçülüyn əsas ideoloqlarından biri sosioloq, qair və publisist. Çk və orta təhsilini Diyarbəkirdə almışdı (1883-94). Bu illərdə o, ərəb, fars və fransız dillərini öyrənmişdir. Əstanbuldakı Ali baytar məktəbində təhsi almışdır (1895-99). Həmin illərdə Əbdülhəmid rejiminə qarşı çıxarı gizli təşkilatlarla əlaqəyə girmiş 1899 ilin martında tutulub, 9 aylıq həbsdən sonra, 1900 ildə Diyar

bəkirə sürgün olunmuşdur. 1908 il inqilabından sonra "Ətihad və Tərəqqi" partiyasının Diyarbəkir Qəbəsini yaratmış eyni zamanda qızgın elmi və ədəbi fəaliyyətə başlamışdır. Ziya Göyalt həm gərcq alim və mütəfəkkirlərinin, həm də Qərb filəsof və sosioloqlarının əsərlərini dərinədən öyrənməmiş öz araşdırmaalarında onların fikir və metodlarından bəhrələnməmişdir. Ziya Göyalt 1910 ildə Səlanikdə "Ətihad və Tərəqqi" partiyasının qurultayında partiyanın Mərkəzi Komitəsinin üzvi seçilmiş burada partiyanın litseyini təşkil edərək, ilk dəfə sosiologiya elmini proqrama saldırmışdır. 1911 ildən Ziya "Göyalt" təxəllüsü ilə ilk çərlərini "Gənc qələmlər" jurnalında çap etdirmişdir. Bu vaxtdan etibarən Ziya Göyalt ən alovlu türkçü, sosioloq, fikir adamı kimi tanınmış "Ətihad və Tərəqqi" partiyasının "düqinən beyninə" çevrilmişdir.

Ziya Göyalt 1914-18 illərdə Ətanbul Universitetində sosiologiya professoru kimi çalışmış bu illərdəki elmi və ədəbi çalışmaları ilə türkçülüğü elmi sistem şəklinə salmışdır. 1919 ilin əvvəllərində həbs edilərək, Yusif Akçura, Əhməd Ağaoğlu və başqa görkəmli türkçülərlə birlikdə ingilislər tərəfindən Malta adasına sürgün olunmuşdu. 1922-23 illərdə Diyarbəkirdə "Kiçik məcmuə" adlı jurnal nəşr etdirmiş 1923 ildən Ankaraya çağırılaraq, Milli Maarif Nazirliyinin "Təlif və Tərcümə" komissiyasının başçısı təyin olunmuşdur. Atatürkün yüksək qiymətləndirdiyi və özünün mənəvi atası adlandırdığı Ziya Göyalt Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk konstitusiyasının hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir. 1923 ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisinin deputatı seçilmişdir.

Ziya Göyaltın türkçülük fəaliyyəti turançılıq fikrinin geniş yayıldığı bir dövrə təsadüf edir. O, 1911 ildə "Gənc qələmlər" jurnalında dərc etdirdiyi "Turan" çərində turançılıq ideyasını beş ifadə etmişdir:

Vətən nə Türkiyədir türklərə, nə Türiüstən, Vətən böyük və müəbbət bir ölkədir: Turan.

Ziya Göyaltın türkçülük baxışlarının formalaşmasında, özürünü etiraf etdiyi kimi, Əli boy Hüseynzadənin böyük rolu olmuşdu. O yazmış: *"Rusiyaadan İstanbula gələn Hüseynzadə Əli bəy Tibbiyyədə (Tibb nişanətində) türkçülüğün əsaslarını basa salmış. "Turan" adlı şəri "turançılıq" ideyasının ilk ortaya qoyuluşu idi".* 1912 ildən türkçülük (turançılıq) "Ətihad və Tərəqqi" partiyasının siyasətində özünə möhkəm bir yer tutmuş. İlk əvvəl turançılığı təbliğ edən Ziya Göyaltın düqincəsində sonralar dəyişiklik yaranmışdır. Türkçülər arasında *"Türkləşmək, islamaş-niaq, qərbəşmək"* fikirləri güclənməyə başlamış zaman Ziya Göyalt 1918 ildə nəşr etdirdiyi *"Türkləşmək, islamaş-niaq, nüəsiərləşmək"* adlı kitabında bu üç düqincəni əsaslandırmış türkçülükə islamaş-niaq və nüəsiərləşməyə çalışmışdır. O, türkçülüğü *"türkçülük - türk millətini yüksəltmək demokdir" - tərifmişdir.* 1923 ildə Ziya Göyaltın "Türkçülüğün əsasları" kitabı nəşr olunmuşdur. Kitab 2 bölmədən ibarətdir. Nəzəri səciyyə dəriyan birinci bölmədə türkçülüğün mahiyyəti, ikinci bölmədə isə proqramı çərh edilir.

Digər böyük türkçülərlə yanaşı, Ziya Göyaltın türkçülük baxışları həm Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, həm də Türkiyə Cümhuriyyətinin siyasi-dövlətçilik fəaliyyətində mühüm yer tutmuşdur. Bütövlükdə, türkçülük baxışları sistemi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasətində nəzərə alınmış onun bayrağında təsbit olunmuşdur.

Əsəri: Türkçülüğün əsasları, B., 1991.

ZİYADXANOV Adil xan Əbülfət oğlu (1877, Gəncə -1957, Ətanbul) - ictimai-siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının görkəmli nümayəndəsi. Sonuncu Gəncə xanı Cavad xanın nəticəsi olan atası dövrünün maarifpərvər ziyalılardan, anası Ənan Çahzadəsi onun gücədəki Qəbəsində andçı müvəkkil vəzifəsində çalışmışdır. Adil xan 1905 ilin yazında Bakı və Gəncənin ali müsəlman təbəqəsinin nümayəndələri ilə yanaşı. Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən tərtib edilmiş və Nazirlər Komitəsinə təqdim olunmuş qətişyanın imzalamışdır. Adil xan 1905 ilin mayında Topçubaşov və Ə.Xasmmədovla birlikdə çəhlərin idarə olunmasında müsəlmanların hüquqlarını məhdudlaşdıraraq qanunlar ləğv edilənədək çəhlər dumalarına yeni seçkilərin dayandırılması barədə vəsətləri müdafiə etmək üçün seçilmiş deputat heyətinə daxil olmuşdur. 1906 il fevralın 20-də Azərbaycanlı və erməni nümayəndələrinin Tiflisdə canıçın çurasında keçirilən "barıçırıcı qurultayında" Yelizavetpol qəzasını Ələkbər bəy Xasmmədovla birgə Adil xan da təmsil etmişdir.

Azərbaycan tərəfinin proqramının müzakirəsi zamanı Adil xan bildirmişdir: *"...bu qanlı hadisələr başımızın üstü-nii Domokl qılını kimi kəsdiçə, heç bir azadlıq barədə düşünməyə belə dəyməz, azadlıq isə müsəlmanlara hava və su kinti lastmdır".* Adil xan "Daçnaksutyun" partiyasını ittiham edərək demişdir: *"Əgər "Daçnaksutyun" Qafqazdakı silahlı qüvvələrini buraxmasa, müsəlmanlar da tədricən öz dəstələrini yaratmağa məcbur olacaqlar, onda qanlı toqquşmalar labüd olacaq və çičəklənən Qafqaz yenidən qan içində üzəcəkdir".* A.Ziyadxanov "Difai" partiyasının təşkilat komitəsinin üzvi olmuşdur.

Fevral inqilabından (1917) sonra Gəncədə yaradılmış Milli Müsəlman çurasının Müvəqqəti Çraiyə Komitəsinə seçilmiş 7 üzvdən biri də A.Ziyadxanov idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Gəncədən Bakıya köçdükdən (1918, sentyabr) sonra A.Ziyadxanovun fəaliyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xarici içər nazirliyi ilə bağlı olmuşdur. Xarici içər naziri vəzifəsinin icraçısı kimi Türkiyə ilə Antanta dövlətləri arasında *Mudros barışığı (1918)* əsasən, Türkiyə qoçunlarının Azərbaycana tərək etməli, müttəfiq dövlətlərin qüvvələri ölkəyə girməli olduğu mürəkkəb siyasi durumda fəaliyyətə başlayan Adil xan cərəyan edən hadisələrə dair məruzə hazırlamışdır. 1919 il Novruz bayramı günlərində dərc edilmiş məruzə onun diplomatik fəaliyyəti haqqında ətraflı təsəvvür yaradır.

Noyabrın 17-də daxili içər naziri Behbud xan Cavanşirə birlikdə general Tomsonu rəsmən qarçılammış Adil xan Azərbaycanın gələcək təleyinə məsuliyyəti ona çatdırmışdır. Tomson cavabında respublikanın daxili içərinə qarış mayacağıni bəyan etmişdir. A.Ziyadxanov 1919 ilin yanvarında Britaniya qoçunlarının başkomandanı general Corc Milni

də qəbul etmişdi. Yaxın qonşularla münasibətləri nizama salmağa, qarğılıqlı dinc əlaqələr yaratmağa çalışan A.Ziyadxanov 1918 ilin axırlarında Gürcüstan və Ermənistan arasında müharibə vəziyyəti ilə əlaqədar həmin dövlətlərin xarici işlər nazirlərinə göndərdiyi notada o, Borçalı bölgəsində ərazi-sərhəd mübahisələri zəminində silahlı toqquşmadan narahatlığını ifadə edib, bölgənin azəri türkləri yaşıyan torpaqlarının Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu vurğulamışdı. 1919 il yanvarın 7-də "Azərbaycan" qəzetində dərc olunmuş notada üç yüzədək azərbaycanlının Gəvan quberniyasında məruz qaldıqları erməni zorakılığından və təqibindən canlarını xilas edərkən Araz çayında boğulması faktları nəzərə çatdırılır. Quberniya ərazisinin Azərbaycana aid mübahisəsiz hissəsində özbaşnalıqlara etiraz bildirilir. Müvafiq tədbirlər görülməsi tələb olunurdu. Üç gün sonra qonşu respublikalar arasında hərbi münaqiçənin dayandırılması xəbərini alan Adil xan hər iki hökumətin xarici işlər nazirinə göndərdiyi təbrik məktubunda sərhəd mübahisələrinin yalnız üç dövlətin könüllü razılığı əsasında həll oluna biləcəyini bir daha həmkarlarının nəzərinə çatdırmışdı. Erməni hökumət dairələrinin Azərbaycanın hüduqlarında. Qazax qəzasında gömrük məntəqəsi qurub, qonşu dövlətin hüquqlarını açıq-açaq və kobud şəkildə pozmasına etirazını bildirən A.Ziyadxanov həmin məntəqənin ləğv olunmasını tələb etirdi. Adil xanın fevralın 12-də dərc olunan növbəti notası kəskinliyi və qətiyyəti ilə xüsusilə fərqlənirdi. Göycə ətrafındakı vəhşiliklər Azərbaycan Hökumətindən daha radikal addımlar atılmasını tələb edirdi. Adil xan erməni hökumətini xalqın artan qəzəbinin yarada biləcəyi təhlükə barədə xəbərdar edərək, faciənin günahkarlarının cəzalandırılmayacağı və bir daha təkrarlanacağı təqdirdə məsuliyyəti öz hökumətinin üzərindən götürürdü. Notanın surəti müttəfiqlərin Qafqazdakı komandanlığına da göndərilmişdi. A.Ziyadxanov Azərbaycandakı vəziyyəti qifrlənmiş məktub vasitəsilə Paris Sülh Konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinə də yollamışdı. A.Ziyadxanov Denikinin könüllü ordu komandanlığı ilə diplomatik münasibətlərə dair Azərbaycanın Kuban hökumətindəki diplomatik nümayəndəsi Cəfər bəy Rüstəmbəyova 1919 il iyunun 26-da təcili teleqram göndərmişdi: "Qəti olaraq bilin ki, Azərbaycan xalqı heç yerə getməyəcək, yalnız özünün Müəssislər yaxud başqa məclisinə toplaşacaqdır. Bizim hökumətin fikri belədir ki, kim olursa-olsun: bolşevik, menşevik və i.a., Azərbaycan istiqlalıyyətinə qəsd edən hər kəs onun düşmənidir... Könüllü orduya münasibətimiz belədir: son və qəti olaraq qərara alınmışdır ki, könüllü ordu hissələri Azərbaycan respublikası ərazisinə buraxılmayın, Dağıstanda olan könüllü ordu hissələrinin oradan çıxarılması üzərində israr edilsin və Azərbaycan qonşuları tərəfindən Dağıstan demarkasiya xəttinə qədər tutulsun". Parisdəki sülh nümayəndə heyəti bu mətnlə tanış olduqda "dərindən razılıq hissi" keçirmiş Ziyadxanovun mövqeyini "məhkəm qətiyyətli və vətənpərvər siyasət" kimi qiymətləndirmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəvan diplomatik nümayəndəsi təyin edilən A.Ziyadxanov 1920 ilin yanvarında başçılıq etdiyi missiya ilə Tehrana yola düşmüşdür. Gəvan azərbaycanlılarının hüquqlarının müdafiəsinə onların mədəni-maarif işlərinə kömək göstərmiş Azərbaycan xarici işlər nazirinə məktubunda Gəvanın rəsmi hökumət dairələrindən fərqli olaraq, ölkənin türk-azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qardaşlıq, dostluq münasibəti bəslədiklərini, Gəvan Azərbaycanın muxtariyyətə, müstəqilliyə can atdığını vurğulamışdır.

1921 il iyunun 23-də rəsmi nümayəndə statusunu itirən Adil xan 1924 ildən Gəvanın müxtəlif idarə və nazirliklərində işləmişdir. 1934 ildə Gəvanbula köçmüş universitetdə müəllim işləmiş ömrünün sonunadək burada yaşamışdır.

Əsəri: Azərbaycan, B., 1993.

Əd.: Azərbaycanская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; 1998; Əhmədova F., Ziyadxanov qardaşarı, "Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80" toplusu, B., 2001; Seyidzadə D., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, B., 2004.

ZİYADXANOV Gəmayıl xan Əbülfət xan oğlu (1867, Gəncə - 1920, Bakı) - ictimai-siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının görkəmli nümayəndəsi Ziyadoğulları - Qacarlar nəslindəndir. Gəncə xanı Cavad xanın köməkçisidir. Adil xan *Ziyadxanovun* qardaşdır. Gəncə gimnaziyasında oxumuş Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş Tiflis dairə məhkəməsində prokuror müavini vəzifəsində çalışmışdır. Məhkəmə işlərinin hərraca qoyulması, ana dilinin işlədilməməsi, milli hüquqların nasıldan hakim təyin edilməməsi, köçürmə siyasəti, "müsləman hümmətinə" etibarsızlıq, əsgəri mükəlləfiyyətdən məhrum etmə, ümumiyyətlə çar hökumətinin xalqı cəhalətdə saxlamaq məqsədini hər an hiss edən Gəmayıl xan 1905 ildə erməni daşnaklarının törətdiyi dəhşətli soyqırımlarına məruz qalan azərbaycanlıların tələyinə məsuliyyət duyaraq siyasi fəaliyyətə qoşulmuşdur. 1906 ildə Qafqaz canıçını yanında xüsusi yığıncağa azərbaycanlı nümayəndələr seçildi.

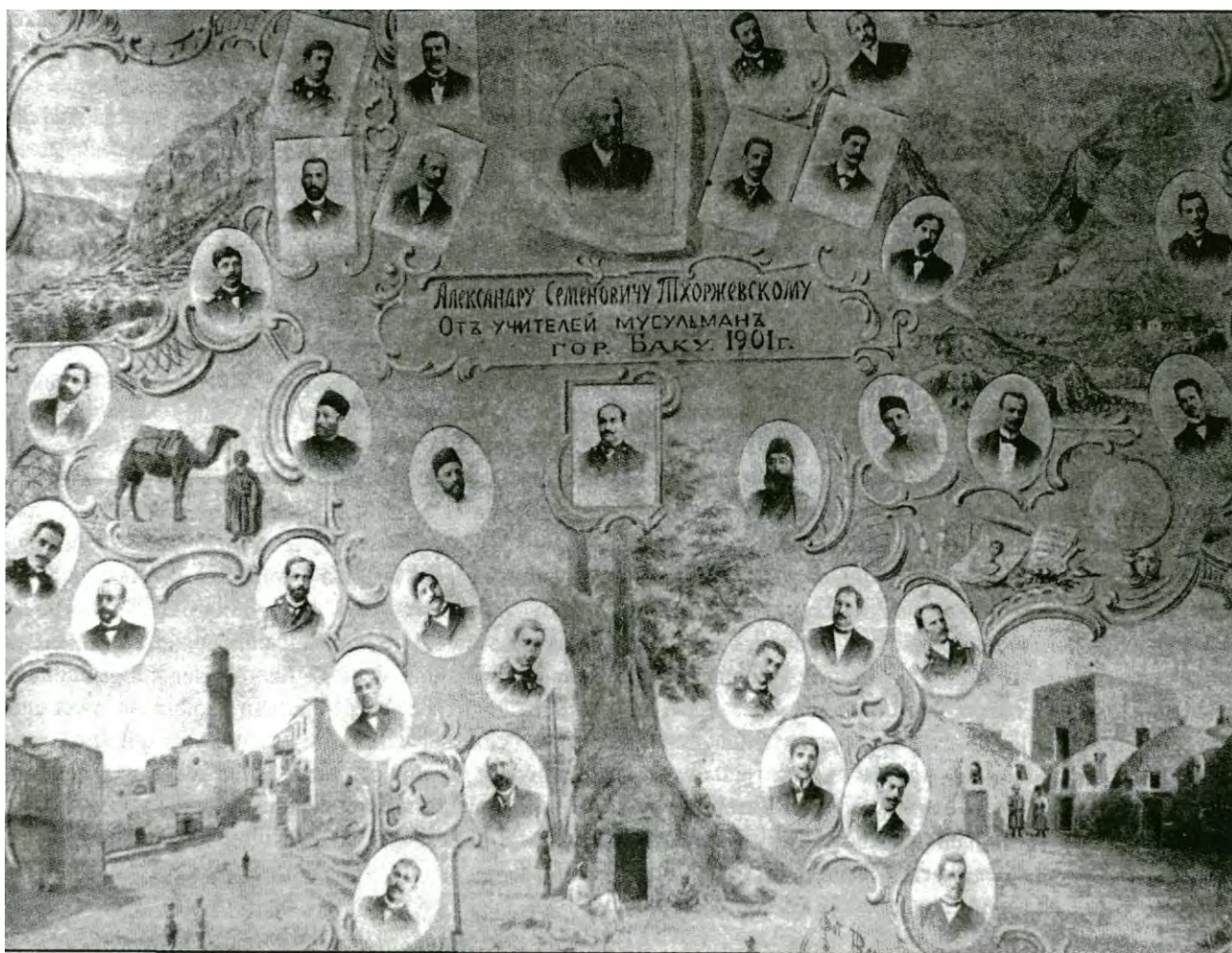

Nümayəndəliyə namizədlər arasında Ziyadxanovun da adı var idi. Həmin ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasından 1-ci Dövlət Dumasının (1906) deputatı seçilmiş dumanın müsəlman fraksiyasının büro üzvü və Xalq Azadlıq Partiyasına mənsub olmuşdur. Dumadakı fəaliyyəti dövründə çarizmin ucqarlarda köçürmə siyasətini kəskin tənqid etmiş Qafqazda deyil, Baltıqyanı bölgələrdə də bağverən haqsızlıqlara qarşı çıxmış və etirazını bildirmişdir. Müsəlmanların çarizmə qarşı mübarizəsini rəsmi ərizələrdən və xahişnamələrdən Dumadakı etiraz səviyyəsinədək yüksəltmişdir. Dumadakı çıxışlarından birində demişdi: *"Zaqafqaziya bir əsr bundan əvvəl ruslar tərəfindən işğal edilmişdir. Bu əsr ərzində biz müsəlmanlar əsir kimi həyat sürmüşük, təqiblərə məruz qalmışıq, bizə heç bir haqq və hüquq verilməmiş, kölə halına salınmışıq. Sözün əsl mənasında, yüz il ərzində biz hökumətin şiddətli hücumlarına və böhtanlarına məruz qalmışıq. Siyasi, sosial və iqtisadi sahənin hansına nəzər salsanız, hamısında bizim haqqımızda haqsızlığın hökm sürdüyünün şahidi olacaqsınız. Ölkəmiz istila edilən kimi, dərhal milli varlığımıza təcavüz edildi. Dinimizə və müqəddəs yerlərimizə müdaxilə edildi Deyirlər ki, müsəlmanlar geridə qalmış xalqdırlar, lakin bu düzgün deyil, onları yatmağa və geridə qalmağa məcbur etmişlər... Əgər bütün Rusiya bir dəniz, Qafqaz da onun sahilı olaraq düşünlərsə, bu dəniz sizə lüzum olmayan nə qədər boş və səfil adam varsa, hamısını bizim Qafqaz sahilinə atır və onlar da haqiqətdə əxlaqsız olan bir idarənin məmur kadrlarını təşkil edirlər".* Ziyadxanov Dumanın buraxılmasına etiraz edən deputatların (onların sırasmda Əlimərdan bəy Topçubağov da var idi) *Vıborq müraciətnaməsini* imzaladığına görə üç aylıq həbs cəzasına məhkum olunmuş duman seçilmək hüququndan məhrum edilmişdir. Vıborq iclasındakı mövqeyini belə izah etmişdir: *"Rusiya millətlərinin müqəddəratı yolunda birinci dərəcəli nümayəndələr belə bir addıma hazır olduqları bir vaxtda, albəttə, rəva deyildi ki, Qafqaz müsəlmanlarının vəkili, fəqət öz şəxsinə dəyəcək zərərin qorxusundan belə bir addımdan kənar çəkilsin".* 1907 ildə rus müstəmləkəçiliyinə qarşı gizli mübarizə aparən "Müdafiə" təşkilatına başçılıq etmişdir. Həmin ilin martmda Cənubi Qafqaz, gimali Qafqaz və Kırım müsəlmanları nümayəndələrinin Gəncədə keçirilmiş qurultayında, Əmayıl xan Ziyadxanov başda olmaqla, Zaqafqaziya Ümummüsəlman Ətifaqının yaradılması qərara alınmışdır. Fevral inqilabından (1917) sonra Gəncədə yaradılan ictimai təşkilatların icraiyə komitəsi tərəfindən Çəhər milisinin rəisi təyin edilmişdir. 1918 ilin yazmda Ziyadxanovun başçılıq etdiyi silahlı dəstə erməni-daçnak silahlı birləşmələrinin törətdiyi gəməxi qırğınları zamanı müsəlman əhalinin xilasını üçün fədakarcasına mübarizə aparmışdır. S.ğaumyan Ziyadxanovu Azərbaycanda sovet hakimiyyəti üçün ən təhlükəli adam adlandırmışdır. Ziyadxanov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 2-ci hökumətinin tərkibində hərbi içqər üzrə müvəkkil olmuşdur. 1919 ilin yazında Ənan hökuməti ilə danışıqlar aparmaq üçün Tehrana göndərilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Fövqəladə diplomatik missiyasına sədrlik etmişdir. Missiyanın fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Tehrandə daimi diplomatik nümayəndəliyinin və Ənanın bir sıra məntəqələrində konsulluqlarını açılması razılaşdırılmış, poçt-teleqraf, ticarət və s. sahələrə dair sazişləyihələri hazırlanmışdır. *April işğalından (1920)* dərhal sonra qətlə yetirilmişdir.

Əd.: Əliyev M., Əmayıl xan Ziyadxanov, "Odlar yurdu" qəzeti. 1990, № 4; Hüseyn Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, B., 1992; Əhmədova F., Ziyadxanov qarşıqarı, "Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80" (məqalələr toplusu), B., 2001; Seyidzadə D., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparən yollar, B., 2004.

ZİYALILAR - zehni əmək və yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan sosial qrup. Müxtəlif təbəqələrin (burjuaziya, mülkədar, fəhlə, kəndli və s.) içərisindən formalaşır. Ziyalılar, ənənəvi olaraq, kəmiyyət göstəricilərinə, tərkibinə, sosial-siyasi baxışlarına görə təsnif olunur.

Azərbaycan ziyalıların formalaşması dərin tarixi köklərə malikdir. Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə əsasən, ölkənin iki imperiya arasında bölünürülməsi Azərbaycan ziyallığına ağır zərbə vurdu. gimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı nəticəsində ölkənin bu hissəsində, bir tərəfdən, ziyalıların sayında və tərkibində dəyişiklik yaranmış digər tərəfdən, müstəmləkə əsarətinin ağır çərtləri özüünü büruzə vermişdir. Bəzi hesablamalara görə, 19 əsrin sonlarında gimali Azərbaycanda ziyalıların sayı 5635 nəfər, 20 əsrin əvvəllərində isə 12 mindən çox olmuşdur. Milli ziyalılar onların yarısını təşkil edirdi. Bütün imperiyada olduğu kimi, gimali Azərbaycanda da əhalinin ümumi sayına görə ziyalıların az olmasına baxmayaraq, onun tərkibi dövrünə görə müasir idi. Ziyalıların müəhim bir hissəsi mühəndis-texniki iqtisadçılardan (neft sənayesi üzrə: Fərrux bəy Vəzirov, Fətulla bəy və Baxıçbəy Rüstəmbəyovlar, Hüseyn bəy Talıxanov, Abuzər bəy Rzayev, Teymur bəy Mehmandarov, Əmayıl bəy Səfəraliyev, Əbdülqadir Əfəndiyev, Ağa Eminov, Behbud xan Cavanşir, Sərvər bəy Atabəyov, Balabəy Mustafabəyov, Midhət bəy Məlikov; avia və avtonoqliyyat vasitələrinin təmiri üzrə: Əli Verdiiyev; dəmir yolları üzrə: Fətəli bəy Sultanov, Əraq bəy Mehmandarov, Səməd bəy Vəkilov, Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Rəşid bəy Axundov,

Azərbaycan müəllimlərindən bir qrup. 1901

Yusif xan Məmmədbəyov; tikinti üzrə: Məmməd Həsən Hacinski; elektrotexnika üzrə Məçədi Əzizbəyov, Ağa AÇarov; mühəndis-texnoloqlar Əadulla Əliyev, Ağa və Hacıbəy Axundovlar, Ərahim Heydərov, Kərim bəy və Səffət bəy Məlikovlar və b.) ibarət idi. Ziyalılardan digər mühüm hissəsi səhiyyə sahəsində çalışırdı. Onlardan Əbdülkərim bəy Mehmandarov, Xudadat bəy Rəfibəyli, Məmməd Rza bəy Vəkilov, Həsən bəy Ağayev, Əbdülxəlil Axundov, Bəhram bəy Axundov, Qarabəy Qarabəyli, Nəriman Nərimanov, Abbas Səhhət, Əli bəy Hüseynzadə, Məmməd bəy Qayıbov, Əliheydər Cavadov, Bəybala bəy Sultanov, Bahadır bəy Əliverdibəyov, Mustafa ağa gərifov, Bahadır bəy Qayıbov, Əlyas Cəfərov, Məlik bəy Sultanov, Xosrov PaÇa bəy Sultanov, Musa bəy Rəfiyev, Kərim bəy Sultanov, Əli Cavadov, Cəmil Ləmbəranski, Əsədulla bəy gəhtaxtinski, Sultanməcid Əfəndiyev və b. qeyd etmək olar. Tibb sahəsində azərbaycanlı qadın mütəxəssislər də (Əminə xanım BatırÇina, Sona xanım Rəhimova-Vəlixan, Sona xanım Axundova və b.) fəaliyyətə başlamışdı. Kənd təsərrüfatı sahəsində Nəcəf bəy Vəzirov, Səmədağa Ağamalioğlu, Cahangir bəy Əliyev, Böyükəğa Vəkilov, Hüseyn bəy Hüseynbəyov və b. çalışırdı. Çar hökumətinin yaratdığı bütün çətinliklərə baxmayaraq, hərbi ziyalılar da (BalakiÇ bəy Ərəblinski, Ədibəy Novruzov, Ağası bəy AvÇarov, Səməd bəy Mehmandarov, Əlağa gıxlinski, Firidun bəy Vəzirov, Hüseyn xan Naxçıvanski, Mir Kazım bəy və Əsəd bəy TahÇanovlar, Ərahim ağa Usubov, Ərafil bəy Yadigarov və b.) formalaÇmaqda idi. Çarizmin müstəmləkəsi olan gimali Azərbaycanda hüquq sahəsində ziyalı kadrların yetişməsi xüsusilə əlamətdar idi. Onlardan Əsgər ağa Adıgözəlov (Gorani), Adil xan və Çmayıl xan Ziyadxanovlar, Ələkbər bəy, Ələsgər bəy və Xəlil bəy Xasməmmədovlar, Fətəli xan Xoyski, Məmməd bəy Hüseynbəyov, Mustafa bəy Eminov, Əlimərdan bəy TopçubaÇov, Aslan bəy Səfikürdski, Cahangir bəy Xoyski, Hidayət bəy Sultanov, Məmməd bəy gəhməliyev, CümÇüd bəy Sultanov, Əsəd bəy və Əsgər bəy Kəngərlilər, RəÇid bəy Axundzadə, Qasım Qasımov, Həmid bəy gəhtaxtinski, Mustafa bəy Vəkilov, Məmməd xan Təkinski, Məmməd Yusif Cəfərov, Rüstəm xan Xoyski, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Nurməmməd bəy gəhsuvarov, gəfi bəy Rüstəmbəyli, Əhməd bəy Pepinov, Yusif Vəzir Çəmənəminli və b. göstərmək olar. Azərbaycan ziyalılarının böyük bir hissəsi xalq təhsili sahəsində (Firidun

bəy Köçərli, Rəqəd bəy Əfəndiyev, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Sultanməcid Qənizadə, Əbdüləli bəy Əmircanov, Qafur Rəqəd, Əlisgəndər Cəfərov və b.) çalışdı. Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələrində (ədəbiyyat, incəsənət, mətbuat və s.) çalışan ziyalıların xeyli hissəsi fəaliyyətə müəllimlikdən başlamışdı. Müəllimlər və digər ziyalılar arasında azərbaycanlı qadınların (Hənifə xanım Məlikova-Abayeva, Səkinə xamm Axundzadə, Həmidə xanım Məmmədquluzadə-Cavanqır, Rəhilə xanım Hacıbababəyova, Xədicə xanım Ağayeva, gəfiqə xanım Əfəndizadə, Xədicə xanım Əlibəyova və b.) da sayı getdikcə artmışdı. Təhsillə bərabər elmi fikir də inkişaf edirdi. Elmi fikrin əsas sahələri üzrə tədqiqatlar aparılırdı. Azərbaycan elmi fikri Əhməd bəy Cavanqır, Həsən bəy Zərdabi, Mir Möhsün Nəvvab, Əhməd bəy Ağayev, Nəcəf bəy Vəzirov, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmmədəğa gəhtaxtinski, Firidun bəy Köçərli və bir çox b. ilə təmsil olunmuşdu. **Mətbuat-nəqriyyat** iğnin inkişafı nəticəsində bilavasitə bu sahədə çalışın yaxud digər sahələrdə fəaliyyətlə yanaşı, bu sahədə də çalışın ziyalıların rolu yüksəlmişdi. H.Zərdabinin "Əkinçi" (1875-77) qəzeti ilə formalaşın bu sahədə, o cümlədən siyasi publisistika ilə xeyli ziyalı (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd bəy Ağayev və b.) məşğul olurdu. Ədəbi-bədii sahədə Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Süleyman Sani Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Tağı Sidqi, Abbas Səhhət, Nəriman Nərimanov, Məmməd Səid Ordubadi, Abdulla gəiq, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı və b., musiqi sahəsində Üzeyir bəy Hacıbəyli, Zülfüqar bəy Hacıbəyli, Müslüm Maqomayev və b., təsviri sənət sahəsində Mirzə Qədim Gəvanı, Mir Möhsün Nəvvab, Əziz Əzimzadə, Bəhruz Kəngərli, Əli bəy Hüseynzadə və b. kimi görkəmli ziyalılar, təməli 1873 ildə qoyulmuş professional Azərbaycan teatr sənəti sahəsində müqtdir sənətkarlar - aktyor və rejissorlar nəslı (Cahangir Zsyalov, Hüseyn Ərəblinski, Hüseynqulu Sarabski, Mirzəğa Əliyev, Sidqi Ruhulla, Abbas Mirzə gərifzadə və b.) yetişmişdi. Müsəlman ruhaniləri, xüsusilə onun yüksək təbəqəsi (Çeyxülislam: geyx Əhməd Salyani, Axund Əbdüssəlam Axundzadə, Molla Məhəmməd Axund Piçnamazzadə, müfti Hüseyn Əfəndi Qaibov) Azərbaycan ziyalıları içərisində özünəməxsus yer tuturdu. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanda ziyalıların sayı xalqın istedad və intellektual yaradıcılıq imkanlarından çox aşağı idi. Bunun günahı Azərbaycan xalqını müstəmləkə əsarətində saxlayan, milli-dini ayrı-seçkiliyi dövlət siyasətinə çevirən çar hökumətində idi. Azərbaycan ziyalıların iqtisadi, sosial-siyasi və hüquqi vəziyyəti istənilən səviyyədə deyildi. Mövcud çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan ziyalıları xalq qarşısında xidmətlərini layiqincə yerinə yetirir, onun maariflənməsi, dünya mədəniyyətinin qabaqcıl nailiyyətlərinə qovunması üçün əlindən gələni əsirgəməirdi. Bu məqsədlə mədəni-maarif və xeyriyyə cəmiyyətləri ("Nəqri-maarif", "Nicat", "Səfa", "Səadət" və s.) yaratmağa başlamışdılar.

İctimai-siyasi baxışlarına görə Azərbaycan ziyalıları yekcins deyildi. 19 əsrin sonu-20 əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında mövcud olan ictimai-siyasi qüvvələrin bütün spektri gimali Azərbaycanda da əksini tapmışdı. Lakin iki xətt tədricən üstünlük təqil etməyə başlamışdı: Azərbaycan ziyalıların böyük əksəriyyəti milli müstəqilliyə tərəfdar çıxaraq, bu yönlü siyasi partiya və təqilatlar ətrafında birləşir, digər bir qrup isə sosial-demokrat ideyasını qəbul edərək, Rusiya bolşevik partiyasının Azərbaycan dəstəsini yaradırdı. Birincilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasına və onun var qüvvəsi ilə fəaliyyətinə çahıldığı halda, ikincilər Azərbaycan bolşevik təqilatının digər milli dəstələri ilə (rus, erməni və b.) birləşərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı açıq-açkar mübarizəyə qoşulmuş sovet Rusiyası ilə birlikdə Cümhuriyyətin süqutunda fəal rol oynamışdı. Azərbaycan ziyalıların ictimai-siyasi baxışlarına görə birliyin olmaması onun hər iki hissəsi üçün faciə ilə nəticələnməmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimləri bolşevik rejiminin təqibindən yaxa qurtarmaq üçün mühacirət etməmiş yaxud yeni qurulmuş sovet hakimiyyəti tərəfindən məhv edilmişdi. Sovet hakimiyyətinin qurulmasında iştirak etməmiş Azərbaycan ziyalıların böyük bir hissəsi isə 1937-38 illərdə repressiyaya məruz qalmışdı.

Əd.: Гусейнова Д.С., *Интеллигенция Азербайджана в конце XIX - начале XX в. Б.*, 1993; Святочиковский Т., *Русский Азербайджан. 1905-1920, Формирования национального самосознания в мусульманском обществе*, «Хазар», 1990, №1-2.

ZƏZİKS KƏ Əli bəy Harun bəy oğlu (? - 1928) - Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılardan biri; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin üzvü. Fevral inqilabından (1917) sonra kapitan Ə.Zizikski *Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi* tərəfindən Quba qəzasının komissarı təyin edilmişdi (müavini Mir Cəfər Bağırov idi). Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra qəzanın Bakı Sovetinin nəzarətinə keçməsinin qarşısını almağa çalışmışdır. Əli bəy Zizikski 1918 il mart soyqırımının zamanı öz dəstələri ilə Dağıstandan Bakının köməyinə gələn Nəcəddin *Qotsinskinin* ələylərinə qoşulmuşdu. Qotsinski və Zizikskinin silahlı dəstələri daşnak-bolşevik birləşmələrinin Biləcəri-Xırdalan müdafiə xəttinə qədər yaxınlaşmış ilk toqquşmada onları məğlubiyətə uğradıb, Çəhər üzərinə son hücum hazırlığına başlamışdılar. Lakin Həçər xandan Xəzər dənizi vasitəsilə göndərilən çoxsaylı bolşevik hərbi qüvvələrinin Bakıya çatması ilə qüvvələr nisbəti dəyişmiş və onlar tutduqları mövqeləri tərk etməli olmuşdular. 1918 ilin aprelində Bakı Soveti Quba üzərinə əks-hücum təqil edərək ora böyük qoşun göndərmişdi. 1918 ilin mayında Əli bəy Zi-

zizski, Həmdulla əfəndi *Əfəndizadə* və başqalarının rəhbərlik etdiyi müsəlman birləşmələri Cəhəri Bakı Sovetinin qüvvələrindən azad etmişdilər. Aprelin sonu - mayın əvvəlində S.ğaumyan və G.Korqanovun göstərişi ilə dağnak Hamazaspın başçılığı ilə Qubaya yeni dağnak-bolşevik qüvvələri yeridildi. Ziziski düşmənin sayca üstün olan və yaxşı silahlanmış qüvvələrinə müqavimət göstərə bilməyib Dağıstana keçməyə məcbur oldu. Hamazaspın dəstəsi Cəhərdə və ətraf kəndlərdə kütləvi qırğınlar və vəhşiliklər törətdi (bax *Quba qırğınları*). *Qafqaz İslam Ordusunun* və Dağıstanda yerli əhalinin köməkliliyi ilə yeni hərbi dəstə yaradan Ziziski Hamazaspın dağnak-bolşevik dəstələrinə qarşı güclü hücum təşkil etdi və Qubanı azad etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqda Ziziskinin dəstəsinin əksər üzvləri yeni yaradılan Milli ordunun sıralarına daxil oldu.

Bakı Azərbaycan və Türkiyə hərbi qüvvələrindən ibarət Qafqaz Əlam Ordusu tərəfindən azad edildikdən (1918, 15 sentyabr) sonra artıq polkovnik rütbəsində olan Ziziski paytaxt valisinin müavini təyin edilmiş eyni zamanda, Quba qəzasından Azərbaycan Parlamentinə üzv seçilmişdi. O, Parlamentdə "Ətihad" fraksiyasını təmsil edirdi. "Ətihad" partiyasının 1-ci (1919, aprel) və 2-ci (1920, yanvar) qurultaylarında partiyanın Mərkəzi Komitəsinə üzv seçilmişdi.

Aprel işğalından (1920) sonra Ziziski bir müddət sovet hakimiyyətinə qarşı müqavimət hərəkətində iştirak etmiş Qubada elan edilən amnistiyadan sonra leqal fəaliyyətə keçmiş lakin bolşeviklərin elan etdiyi amnistiyanın yalnız müvəqqəti olduğunu yəqin edərək, yenidən gizli fəaliyyət göstərmişdir. Ziziskinin sabiq müavini, o zaman Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının başçısı M.C.Bağirov onu sovet-bolşevik təqiblərindən qurtarmışdı. Bundan sonra Ziziski 1928 ilə qədər Bakıda yaşamış lakin həmin il Bağirov Azərbaycandan kənara partiya işinə göndərildikdən sonra yenidən bolşevik təqiblərinə məruz qalmış həbs edilmiş "erməni qırğını törətmiş" ittiham olunaraq edam edilmişdir.

Əd.: Göyüqov A., Azərbaycanda Ətihadçılıq, B., 1997; yenə o n u n , 1917-1920-ci illərdə gimali Qafqaz dağlılarının azadlıq uğrunda mübarizəsi, B., 2000.

**CĀLDƏ DAXĀL EDĀLMĠĠ
ƏSAS MƏQALƏLƏRĠN MÜƏLLƏFLƏRĠ**

Ramiz A BUTALIBOV	Seyfəddin QƏNDĀLOV
Ġlam A ĠA YEV	Nazif QƏHRƏMANOV
Fəridə ASLANOVA	ElĠad QOCA
Tofiq BABYEV	Yaqub MAHMUDOV
Azər BA ĠIROV	Nigar MAKSVELL
Ġadə BA ĠIROVA	Abel MƏHƏRRƏM
Mədinə ELDAROVA	Alxan MƏMMƏDOV
Firdovsiyyə ƏHMİDOVA	AtamoĠlan MƏMMƏDOV
Səidə ƏLĠQIZI	Fəxrəddin MƏMMƏDOV
Qabil ƏLĠYEV	Xeyrulla MƏMMƏDOV
Aybəniz ƏLĠYƏVA	Elmira MƏMMƏDOVA
Altay GÖYÜĠOV	Mirheydər MĀRZƏYEV
Ġmayıl HA CIYEV	Tofiq MUSTAFAZADƏ
Sani HACIYƏVA	Ġmayıl MUSA YEV
Ġa HƏBĀBBƏYLĠ	Ataxan PAĠA YEV
Cəmil HƏSƏNLĠ	Vaqif SULTANLI
RövĠən HƏTƏMOV	Mehman SÜLYEMANOV
Lalə HÜSEYNOVA	Ələmdar ĠAHVERDĠYEV
Anar ĠGƏNDƏROV	Kərim ĠÜKÜROV
Maisə ĠGƏNDƏROVA	Abid TAHĠRLĠ
Musa QASIMLI	Nərmin TAHĠRZADƏ
Əsgər QƏDĀMOV	Nailə VƏLĠKANLI

AZƏRBAYCAN XALQ CUMHURİYƏTİ

ENSİKLOPEDİYASI

İKİNCİ CİLD

“LƏDƏR NƏĞRİYAT”

BAKİ-2005

Buraxılıq məsul: Əziz Gülləliyev
Texniki redaktor: Rövşən Ağayev
Dizayner: Səbuhi Hüseynov
Xəritələrin tərtibçisi: Qiyas Süleymanov
Tərtibatçı-rəssam: Nərgiz Əliyeva
Yığıcı operatorları: Səidə Quliyeva
Aliyə Ələsgərova
Nazilə Məmmədova
Sayad Əyyubova
Rəna Şahbazova

Kompyuter səhifələyişi: Emil Məmmədov
Korrektorlar: Əxtər Zeylanova
Elmira Məmmədyarova

Yığılmağa verilmişdir 23.10.2004. Çapa imzalanmışdır 23.04.2005.

Formatı 84x108_{1/16}. Fiziki çap vərəqi 29, 5. Ofset çap üsulu.

Tirajı 25000. Sifariş 92.

Kitab "Ərşad-Qərb" mətbəəsində çap olunmuşdur.